

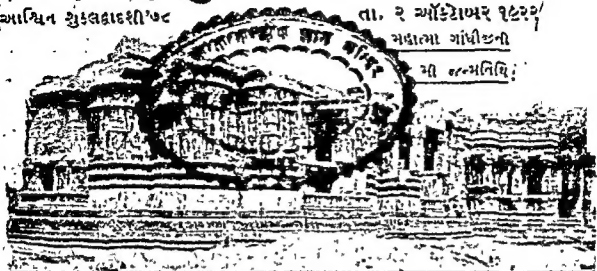
પુરાતત્વ

આશ્વિન શુકલદશી ૭૮

તા. ૨ ઓક્ટોબર ૧૯૨૭

મહાત્મા ગાંધીજીની

મી બ્રન્મનિધિ

વર્ષ ૧ હ.]

ત્રિમાસિક

[અંક ૧ લા.

વિષયાનુક્રમ

૧. પુરાતત્વ મંદિર ... .. દત્તાત્રેય આ. કાલેશ્વર ...	૫. ૧
૨. આપણું ઐતિહાસિક સાહિત્ય ... દીરાજીજી ત્રિ. પારખ ...	૬
૩. ભારતીય દર્શનોની કાવતરવ સંબંધી માન્યતા... પં. મુખજીવ ...	૧૮
૪. સંસ્કૃત નાટકસાહિત્ય... .. રસિકલાલ છો. પરીખ ...	૨૫
૫. સારંગદેવ વાણેજીનાં વિ. સં. ૧૩૩૩નો શિલાલેખ... દત્તાત્રેય આ. કાલેશ્વર.	૩૭
૬. ખોદ સાહિત્યનો વિસ્તાર ... .. ન્દાનાજી ના. ગ્રાદ ...	૪૨
૭. પૃથ્વીનાં સ્વરૂપ ... .. નેદાજી મી. સ્વામિનારાયણ ...	૫૦
૮. ઉત્તરાપચની પાયા ... .. નરહરિ ઠા. પરીખ ...	૫૨
૯. એક ઐતિહાસિક જૈનપ્રગ્રસ્તિ ... મુનિ પુષ્પવિજય ...	૬૧
ભગી ... .. મી. અમ્બુજ ૨૪૨ નદવી ...	૭૧
રામપ્રભુનીય ... .. પં. બેચરાસ છ. દોશી...	૮૦
સ્વાખ્યાય:-પુરતો અને મોપાનીયાં.	૮૭
તળાવનો પ્રાચીન વિદાર ... દીરાજીજી અ. ગ્રાદ ...	૯૪
મહાદેવિ વિજયપાલ અને મહાદેવિ મોપાલ... મુનિ મિત્રવિજય ...	૧૧૩
કોટિલવું અર્ચનામ્-(અનુવાદ) ... રામનારાયણ વિ. પાઠ.	૧

સંપાદક અને પ્રકાશક: રસિકલાલ છોરાલાલ પરીખ, -અમદાવાદ.

જાણીત ૩. ૫, પોસ્ટલ ૮ આના. પુસ્ત નકલની કિંમત ૧-૮-૦, પોસ્ટલ મુદ્દ.

પુરાતત્ત્વ મંદિરની યોજના

૧ ઉદ્દેશો—

- (૧) સાધારણ રીતે આખા હિન્દુસ્થાનના અને ખાસ કરીને ગુજરાતનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય, કળા, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરવી. અને તેનાં પરિણામો પ્રદર્શિત કરવાં.
- (૨) હિન્દુસ્થાનનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને દર્શનસાંપ્રદાયોનું તેમજ સંસ્કૃત, પાલી આદિ ભાષાઓનું શાસ્ત્રીય અને તુલનાત્મક પદ્ધતિએ વિશ્લેષ આપવું.
- (૩) શોધખોળના વિષયમાં રસ લેનારા શોધકોના ઉપયોગ માટે એક સાફ પુસ્તકાલય બનાવવું જેની અંદર પ્રાચીન વિદ્યાને લગતું આજ સુધીમાં પ્રકટ થયેલું સમગ્ર સાહિત્ય સંગૃહીત કરવામાં આવે.
- (૪) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, અપભ્રંશ, જુની ગુજરાતી, દારસી, અને અરબી આદિ ભાષાઓમાં લખાયેલા અલભ્ય-દુર્લભ ગ્રંથોને નવીન પદ્ધતિએ સંશોધિત-મુદ્રિત કરી પ્રકટ કરવા-કરાવવા.
- (૫) દેશ અને વિદેશની જુદી જુદી ભાષાઓમાં લખાયેલા પુરાતત્ત્વ વિષયક સાહિત્યને વી. ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવું.
- (૬) શોધખોળ વિષયના અભ્યાસીઓને તેમના અભ્યાસ કાર્યમાં દરેક પ્રકારની સાહિત્ય સંબંધી સહાયતા આપવી.
- (૭) દેશ-વિદેશના વિદ્વાનોને પુરાતત્ત્વના વિષયમાં યથાસાધન સાહિત્ય સંબંધી સલાહ અને સહાયતા આપવા એક મંડળ તરીકે કામ કરવું.

૨ પ્રખ્યન્ધ સમિતિ—

- (૧) મુનિ જિતવિજયજી. —આચાર્ય.
- (૨) અધ્યાપક રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાંડક.
- (૩) અધ્યાપક રામચંદ્ર બળવંત આઠવલે.
- (૪) અધ્યાપક નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ.
- (૫) અધ્યાપક દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર.
- (૬) રસિકલાલ જોશીલાલ પરીખ.

} મંત્રીઓ.

લેખકોને સૂચના

૧. નામૂલે લિખ્યતે કિંચિત્ એ સૂત્રને અનુસરી લેખો લખી મોકલવા વિનંતી છે.
૨. કાગળની એક જ બાજુ ઉપર સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં લખેલા લેખો તરફ જ ધ્યાન આપવામાં આવશે.
૩. લેખકે પોતાનું નામ અને ઠેકાણું લેખ સાથે મોકલવાં.
૪. લેખની નીચે આપવાનાં પ્રમાણો સ્પષ્ટ રીતે જણાવવાં અને '૧', '૨', '૩' પ્રત્યાદિ ક્રમાંકમાં ગોઠવવાં.
૫. પોસ્ટેજ સાથેના લેખને નાપસંદ થતાં પાછો મોકલવા પ્રયત્ન થશે. લેખ ગેરવલ્લેખ્ય તે માટે સંપાદક જવાબદાર નથી.
૬. પ્રત્યેક લેખને માટે તેનો લેખક જવાબદાર રહેશે.

પુરાતત્વ

પુસ્તક ૧ ભા. ૧]

આધિન ૧૯૭૮.

[અંક ૧ ભા.

પુરાતત્વ મંદિર.

[દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર (મંત્રી)]

ઇ સમાજ વર્તમાન સ્થિતિથી અસંતુષ્ટ થઇ જાય ત્યારે એની દૃષ્ટિ ભૂત અને ભવિષ્ય તરફ જાય છે, અને જેટલે દરજ્જે આ બન્ને દરવર્તી કાળનું તે દર્શન કરી શકે છે તેટલે દરજ્જે તેની અંદર ઉત્સાહ અને પ્રાણ આંવી જાય છે; અને તે શક્તિ વડે તે વર્તમાન-કાલીન આપત્તિઓ સામે લડવાની દિગ્ભિત બાંધે છે અને પોતાની મુક્તિની પથ નક્કી કરે છે. આમાં ભવિષ્યકાળ તો કાળના ગર્ભમાં હોવાથી કલ્પના વડે જ તેનું દર્શન થઇ શકે છે. પણ ભૂતકાળ તો થઇ ગયેલો હોવાથી નિશ્ચિત સ્વરૂપવાળો હોય છે.

ભવિષ્યકાળનો સ્વભાવ અનિશ્ચિતતામાંથી નિશ્ચિતતામાં આવવું એ હોય છે, જ્યારે ભૂતકાળ પોતાનું નિશ્ચિત રૂપ છોડી દહાડે દહાડે અનિશ્ચિત થતો જાય છે અને બે આપણે શ્રદ્ધા-પૂર્વક તેનો સંગ્રહ ન કરીએ તો તે પોતાના સ્વભાવ મુજબ વિસ્મૃતિમાં દૂષી જાય છે.

ભૂતકાળ એ આપણી મૂડી છે, તેનો જરાબર ઉપયોગ કરીએ તો ગત હોવા છતાં તે આપણને હાથેમાં સ્ફૂર્તિ આપ્યા જ કરે છે, અને આત્મપરિચય કરાવી ભવિષ્યને સ્પષ્ટ રીતે જોવાની શક્તિ આપે છે. જ્યારે જ્યારે કોઇ પણ દેશમાં રાજ્યકીય, સામાજિક અથવા સાહિત્ય-વિષયક ક્રાન્તિ થઇ છે, અથવા નવું ચેતન્ય આવ્યું છે, ત્યારે ત્યારે તેના પહેલાં લોકોએ ભૂતકાળ તરફ જોયું છે, અને તેની પાસેથી ગ્રેરણા મેળવી છે. આ સાર્વત્રિક સિદ્ધાન્તને અનુસરીને મુજરાતમાં પણ એ દિશામાં ઘટિત થાય એ સ્વાભાવિક હતું. રાજ-કારી દીલ્લાલોમાં રાષ્ટ્ર જ્યારે પરાવલગ્નિતાથી કંટાળી ગયું અને પોતાના પુરુષાર્થ ઉપર જ પોતાનો ઉદ્ધાર સાધી લેવાનું રાષ્ટ્રે નક્કી કર્યું, ત્યારે સ્વદેશ, સ્વધર્મ, સ્વભાષા, સ્વ-સમાજ અને સ્વ-તંત્ર માર્ગે જ ઉદ્ધાર થઇ શકે એની રાષ્ટ્રને ખાતરી થઇ ગઇ; અને ભવિષ્યને માટે બધી પ્રયત્ન કરતાં છતાં ભૂતકાળ પાસેથી 'સ્વની પરિચય કરાવવાનું' મુશ્કેલ. મુજરાતમાં નિકટવર્તી ભવિષ્યમાં સ્વરાજ સ્થાપવાની આગ્રહાથી રાષ્ટ્રીય ચિંતાજની દીલ્લાલ થઇ થઇ ત્યારે એની સાથે જ મુજરાતનો ઇતિહાસ, મુજરાતી સાહિત્ય, મુજરાતનું સ્થાપત્ય, અને દૃષ્ટિ જરા વ્યાપક કરી દિન-દુરવાનના ઇતિહાસ, સાહિત્ય, સ્થાપત્ય, ભાષા, વિજ્ઞાન, કળા, ધર્મ, સમાજ, તત્ત્વજ્ઞાન, વગેરે વિષયોની સોમબોજ કરવાની જરૂર જણાઇ.

રાજ્યકર્તાઓએ પોતાનું રાજ્ય અને પોતાની પ્રતિષ્ઠા કાયમ કરવા માટે દરેક રીતે આપણને ભલામ્યા હતા. આપણી સંસ્કૃતિ વિષે પોતાની દૃષ્ટિએ અભિપ્રાય બાંધીને સરકારી કેળવણી દ્વારા અને અંગ્રેજી સાહિત્ય દ્વારા તેમને એટલો બધો રૂઢ કર્યો કે આપણા ભણેલા લોકોને તે જ પ્રમાણ ભાસવા લાગ્યો. તેથી આત્મગૌરવનું ભાન ઓછું થયું, સ્વરાજ વિષેની શ્રદ્ધા મોળી પડી, સામાજિક એકતા તુટી ગઈ અને આપણો પુરુષાર્થ આડે રસ્તે જવા લાગ્યો. આટલું કાર્ય અંગ્રેજોએ એક દિવસમાં કર્યું નહિ. ધીમે ધીમે, બહુ જ ધીમે તેઓ સંસ્કારો નાશતા ગયા અને તેમણે ધારેલી ક્રાન્તિ લગભગ પૂરી કરી. આપણું થએલું તુકસાન ભરી કહાડવા માટે આપણા તરફથી સંગીન પાયા ઉપર પ્રયાસ થવો જોઈએ. ‘આપણે બહુ જ સારા હતા,’ ‘આપણું બધું શ્રેષ્ઠ હતું’—એવા પોકળ અભિમાનથી સમાધાન થવાનું નથી. બહાઈ એ તો દુર્બળતાનું જ લક્ષણ છે. પોતાની પૂરતી પીછાન દરાવવાથી જે સ્વાભાવિક આત્મપ્રત્યક્ષ કેળવાય છે તેમાં જ રાષ્ટ્રીય પ્રાણ રહેલો છે; યૂરોપીઅન લોકોએ હિન્દુસ્થાન એક પતિત રાષ્ટ્ર છે તેથી તે ઓછું સુધરેલું છે, અને તેથી ઓછા સુધરેલા દેશોમાં પુરાતત્ત્વની કિંમત જે રીતે અંકાય છે તે રીતે ભારતવર્ષનું થવું જોઈએ, એમ માન્યું. આ દુષ્ટ પૂર્વગ્રહને લીધે યૂરોપના સારામાં સારા યોગ્ય અને સજ્જન લેખકોએ પણ હિન્દુસ્થાનને અન્યાય કર્યો છે. યૂરોપીઅનોએ વિગતોની શોધખોળ માટે ખૂબ પ્રયાસ કર્યો છે અને તેમાંથી ઉત્તમ ફલપ્રાપ્તિ પણ થઈ છે. તે માટે આપણે તેમનો ઉપકાર ન માનીએ તો કૃતદંતી કહેવાઈએ. પણ ખરું જોતાં દરેક દેશના ભૂતકાળની યથાર્થ કલ્પના અને તેનું તોલન તે ભૂતકાળનો વારસો જેમને મળ્યો હશે તેઓ જ યોગ્ય રીતે કરી શકે.* આપણે અત્યાર સુધી તે કામ કર્યું નહિ એટલે યૂરોપીઅન લોકો જે ખ્યાલ આપે તે જ સ્વીકારવો અથવા ચીડાઈને તેનો આધારો વિરોધ કરવો એ જ ઉપાય આપણી પાસે હતો, પણ હવે તે દશા રહી નથી. દરેક પ્રાન્ત પોતાની દૃષ્ટિ અને શક્તિ પ્રમાણે પુરાતત્ત્વ-સંશોધનનું કામ ક્યારનું કરવા લાગ્યો છે. ગુજરાતમાં પણ આવું કામ ડૉ. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીના દિવસથી ચાલતું આવ્યું છે, પણ સંઘટિત પ્રયત્નો એકાદ રાષ્ટ્રીય સંસ્થા દ્વારા થવાની જરૂર હતી અને આખા ગુજરાતને તેનો લાભ મળે એટલા માટે તે સ્વભાષા મારફતે થવાની તેટલી જ જરૂર હતી. ગુજરાતના પૈસાથી અને ગુજરાતના

* પ્રતિષ્ઠિત અંગ્રેજ વિદ્વાનોનો શુમાન કેટલી કોટિએ ખેંચી શકે છે તે ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીના સંસ્કૃતના પ્રોફેસર ડૉ. મેકડોનલ્ડના હિન્દુઓની વેદ સમજવા વિષેની લાયકાત ઉપર આપેલા અભિપ્રાયથી સમજશે: “The sole aim here being the attainment of truth, it is a positive advantage that the translators of ancient sacred books should be outsiders rather than the native custodians of such writings. The latter could not escape from religious bias; an orthodox Brahman could not possibly do so.” “અહીં ફક્ત સત્ય મેળવવાનો જ હેતુ હોવાથી ભરતી શાસ્ત્રોના અનુવાદક શાસ્ત્રોનો વારસો મેળવનાર શાસ્ત્રી તે દેશનાં શાસ્ત્રોનો વારસો મેળવનારા કરતાં પરદેશીઓ હોય એ ખાસ ફાયદાકારક છે. આ વારસો મેળવનારા સાંપ્રદાયિક આગ્રહથી મુક્ત રહી શકે નહિ. એક ચુસ્ત બ્રાહ્મણ મુક્ત રહી શકે એ સંભવિત નથી.” પા. ૧૦, B. C. V. આ અભિપ્રાય બ્રાહ્મણ ભાષાકારકને માન આપવા તૈયાર કરેલ લેખમાળાના પહેલા લેખમાં દર્શાવ્યો છે.—સં.

પુરુષાર્થથી શોધખોળ થાય અને તેનાં પરિણામ પરભાષાના તાળામાં પૂરાએલાં રહેવાથી ગુજરાત તેથી વંચિત રહે એ અસ્વાભાવિક સ્થિતિ હતી અને ભારે અન્યાય પણ હતો. ગુજરાતનો વારસો ગુજરાતને યથાસમય ન મળ્યો તેથી ગુજરાતને ભારે તુકસાન થયું છે. સ્વહિત વિષે પ્રબળ બેદરકાર ન હોત તો લોકોએ પહેલેથી સરકાર પાસે અને પોતાના સાક્ષરો પાસે આની માગણી કરી હોત. પણ બન્યા ત્યારથી સવાર. સાક્ષરરત્ન કેશવલાલ હર્ષદરાય કુવ જેવાઓએ પોતાની શોધખોળ ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ કરી સ્વભાષાનું ઝળું ઉતાર્યું છે. પણ અત્યાર સુધી જેટલી શોધખોળ યુરોપીઅન ભાષામાં થઈ છે તે ગુજરાતીમાં લાવવાની ભારે જરૂર છે. અને દેશના સર્વાંગીણ ઇતિહાસમાં તેનું મહત્ત્વ નક્કી કરી તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ, કે જેથી તે દ્વારા કેળવણી રાષ્ટ્રીય થાય અને સાર્વત્રિક સંસ્કારિતા વધે.

આવું કામ કરવા માટે વિપુલ સાધનોની આવશ્યકતા છે એ કહેવાની જરૂર નથી. ગુજરાતમાં એવા અનેક લક્ષ્મીપુત્રો પડેલા છે કે જેઓ ધારે તો અકલા જ બધી સાધન-સામગ્રી પૂરી પાડે, પણ તેમને આ બાબતમાં રસ પડતાં હજી વાર છે, અને તેથી પ્રબળીય હિંસાહ ઉપર આધાર રાખી રાષ્ટ્રીય સંસ્થા સ્થાપે જ છૂટકો છે.

આવા વિચારથી 'ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર' સ્થાપન કરવાનો વિચાર થયો. ગુજરાત વિદ્યાપીઠની યોજના પણ એ જ અરસામાં અમલમાં આવી. તેથી ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર વિદ્યાપીઠને અંગે કિંમતવાનું નક્કી થયું. સંશોધનપ્રવીણ મુનિ મહારાજ શ્રીજિનવિજયજીએ આ કામ માથે લેવાનું કમુલ કર્યું ન હોત, તો બધી આકાંક્ષાઓ કલ્પના રૂપમાં જ રહેત. મુનિ મહારાજે એ ભાર માથા ઉપર લીધો. આત્મચાની શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર કવિના સ્મરણાર્થે એક ધર્મગ્રંથભણ્ડાર સ્થાપવાનો અમલવાદના શેક પુનભાધને વિચાર હતો અને તેને માટે તેમણે મહાત્માજી સાથે એક યોજના નક્કી કરેલી. તે જ યોજના મુનિ મહારાજની મારફતે પાર પડશે એવી ખાત્રીથી મહાત્માજીએ શ્રી પુનભાધને રૂ. ૩૦૦૦૦) ની મદદ પુરાતત્ત્વ મંદિરમાં એક જ્ઞાનભણ્ડાર સ્થાપવા માટે ખર્ચ કરવાની સલાહ આપી. આટલી પ્રાથમિક તૈયારી થયા પછી મુનિ મહારાજે પુરાતત્ત્વ મંદિરની યોજના વિદ્યાપીઠ આગળ મૂકી અને તે અમલમાં લાવવા સારું એક 'પ્રબન્ધ સમિતિ' નીમી. તે યોજના નીચે પ્રમાણે છે:—

યોજના

- (૧) સાધારણ રીતે આખા હિંદુસ્થાનનાં અને ખાસ કરીને ગુજરાતનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય, સ્થાપત્ય, ભાષા, કળા, વિજ્ઞાન, ધર્મ, સમાજ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરવી, અને તેનાં પરિણામો પ્રકાશિત કરવાં.
- (૨) હિંદુસ્થાનનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને દર્શનશાસ્ત્રોનું તેમજ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી આદિ ભાષાઓનું શાસ્ત્રીય અને વૃણનાત્મક પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવું.
- (૩) શોધખોળના વિષયમાં રસ લેનારા શોધકોના ઉપયોગ માટે એક સારામાં સારું પુસ્તકાલય બનાવવું જેની અંદર પ્રાચીન વિદ્યાને લગતું આજ સુધીમાં પ્રકટ થયેલું સમગ્ર સાહિત્ય સંગૃહીત કરવામાં આવે.
- (૪) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, અપભ્રંશ, જૂની ગુજરાતી, ફારસી અને અરબી આદિ ભાષાઓમાં લખાએલા અલબ્ય-દુર્લભ ગ્રંથોને નવીન પદ્ધતિએ સંશોધિત-સુદ્રિત કરી પ્રકટ કરવા-કરાવવા.

- (૫) દેશ અને વિદેશની જુદી જુદી ભાષાઓમાં લખાએલા પુરાતત્ત્વ વિષયક સાહિત્યને ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવું.
- (૬) શોધખોળ વિષયના અભ્યાસીઓને તેમના અભ્યાસકાર્યમાં દરેક પ્રકારની સાહિત્ય સંબંધી સહાયતા આપવી.
- (૭) દેશ-વિદેશના વિદ્વાનોને પુરાતત્ત્વના વિષયમાં યથાસાધન સાહિત્ય સંબંધી સલાહ અને સહાયતા આપનાર એક મંડળ તરીકે કામ કરવું.

પ્રખન્ધ સમિતિ:—

- (૧) આચાર્ય—મુનિ જિનવિજયજી.
- (૨) અધ્યાપક—દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર
- (૩) અધ્યાપક—રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ } મંત્રીઓ.
- (૪) અધ્યાપક—રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક.
- (૫) અધ્યાપક—રામચંદ્ર બળવંત આઠવલે.
- (૬) અધ્યાપક—નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ.

આ યોજના પ્રમાણે કાર્યની શરૂઆત તો ગ્રંથોનો સંગ્રહ કરવાથી જ થઈ શકે. પ્રથમ કાર્ય દિવસે દિવસે દુર્ભીષ થતાં જતાં સંશોધનનાં માસિકો અને નિયતકાલિકો બનતી ત્વરાએ હસ્તગત કરવાનું હતું. ત્યાર પછી સંશોધનકાર્ય માટે અતિ આવશ્યક એવા મૌલિક અને ટીકાત્મક ગ્રંથો ભેગા કરવાનું હતું, તે કામ કરતાં થણો વખત ગયો અને હજી તે ચાલે જ છે. આજે એટલું કહી શકાય કે છપાએલા સંસ્કૃત, પાલી અને પ્રાકૃત ભાષાના લગભગ બધા મહત્વના ગ્રંથો જ્ઞાનભંડારમાં વસી ચુક્યા છે. બીજા અનેક વિષયોના ગ્રંથો મળીને લગભગ સવાત્રણ સહાસ્રણ હજાર ગ્રંથ આ જ્ઞાનભંડારમાં ભેગા થયા છે. જેની પાછળ લગભગ રૂ. ૨૩૨૮૨) ખર્ચવામાં આવ્યા છે. આ ગ્રંથોનું વર્ગીકરણ કરવું અને અને તેમને સુવ્યવસ્થિત રાખવા અને સંશોધકોને કશી અગવડ વિના હાથ આવે એવી સ્થિતિમાં મૂકવા એ એક મંદિરનું હમેશનું કામ છે.

આ જ્ઞાનભંડાર કોઈ સાર્વજનિક લાયબ્રેરી નથી કે જ્યાંથી સામાન્ય વાંચકો ચોપડીઓ લઈ ઘેર વાંચી કહાડે. ‘પુરાતત્ત્વ મંદિર’ એ એક સંશોધકોની સંસ્થા છે અને તે સંસ્થા મારફતે સંસ્થામાં જ જેઓ કામ કરવા ઇચ્છે છે તેમની સગવડની ખાતર પુરાતત્ત્વ મંદિરને આ જ્ઞાનભંડાર સોંપવામાં આવ્યો છે. આમાં અત્યંત દુર્ભીષ ગ્રંથો મહાપ્રયાસે ભેગા કરીને રાખેલા છે. કેટલાક ગ્રંથો આજે નહિ તો આવતી કાલે દુર્ભીષ થઈ જાય છે તેમનો ઉપયોગ મંદિરમાં અહર્નિશ થવાનો અને સંશોધકો ગમે ત્યારે ગમે તે ચોપડીનો ઉપયોગ કરી શકે એવી સ્થિતિની જરૂર હોવાથી જ્ઞાનભંડારની ચોપડીઓ વાંચકોને મંદિર બહાર કોઈ કાળે આપવામાં ન આવે એવો નિયમ મંદિરની સ્થાપના સાથે જ કરવામાં આવ્યો છે. છતાં ગ્રંથોનો વધારેમાં વધારે ઉપયોગ થાય એટલા માટે બનતાં સુધી આખો દિવસ અને જરૂર પડે રાત્રે પણ અભ્યાસકોને માટે પુરાતત્ત્વ મંદિર ખુલ્લું રાખવાની સગવડ કરેલી છે. મંદિરના વ્યવસ્થાપકો સાથે પહેલેથી ગોઠવણ કરવામાં આવે તો રજના દિવસોમાં પણ બધી સગવડ થઈ શકે છે. જ્ઞાનભંડારનો ઉપયોગ કરવા માટે કશી શી રાખેલી નથી. ફક્ત મંદિરના આચાર્યની અથવા મંત્રીની પરવાનગી મેળવવી બેધએ.

જ્ઞાનભંડારની ગોઠવણ થયા પછીનું કાર્ય તે મહાવિદ્યાલયમાં અને સામાન્ય રીતે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થાને ઉપયોગી થાય એવાં પુસ્તકો તૈયાર કરવાનું હતું. તે દિશામાં અત્યાર સુધી ત્રણ પુસ્તકો તૈયાર થયાં છે—પાલી પાઠાવલી, પ્રાકૃત કથાસંગ્રહ અને ઉપ-

નિપત્ત પાઠાચલી. એ ઉપરાંત સંસ્કૃતસાહિત્યના અધ્યયન માટે અત્યંત ઉપયોગી એવો કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના 'પ્રાચીન સાહિત્ય'નો અનુવાદ મંદિર તરફથી બહાર પડ્યો છે. આમાં રામાયણ, કુમારસંભવ, ગેધહૃત, શાકુન્તલ, કાદમ્બરી, ધમ્મપદ વગેરે પ્રખ્યાત પુસ્તકોની સમાલોચના છે તેમજ પ્રાચીન રંગભૂમિ ઉપર રવીન્દ્રનાથનાં વિચારો પણ છે.

ગયા વર્ષે પુરાતત્વ મંદિર તરફથી એક 'આર્યવિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળા' અપાવવાની પણ યોજના કરી હતી અને તે અમલમાં મૂકાઈ હતી. આમાં ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, યોગ, સાહિત્ય, નાટક, લોકધર્મ વગેરે બિન્ન બિન્ન વિષયો ઉપર આઠ વ્યાખ્યાનો આવ્યાં છે. તે સ્વતંત્ર પુસ્તક આકારે પ્રસિદ્ધ થઈ ચુકી છે.

મંદિરની પ્રવૃત્તિનું એક નવું અંગ તે આ ત્રૈમાસિક છે જે પહેલવહેલું વાચકોના હાથમાં આવે છે. આ ઉપરાંત હવે પછીની પ્રવૃત્તિ, તે બૌદ્ધ સાહિત્ય દેવનાગરીમાં છાપી કઢાડવાની અને બૌદ્ધ ગ્રંથોના ગુજરાતી અનુવાદ કરવાની, ઇતિહાસકારો અને ધર્મશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ બૌદ્ધ જાતકકથાઓનું મહત્વ કેટલું છે તે જાણે જ છે. મનુષ્યસમાજના ઇતિહાસથી ભરેલો આટલો પ્રાચીન ગ્રંથસમૂહ બીજે ભાગ્યેજ હોય. બૌદ્ધ સાહિત્ય લોકપ્રિય કરવા માટે અને યુદ્ધ ભગવાનના ચરિત્રને ઉપદેશનો યથાર્થ ખ્યાલ આવે એટલા માટે હારવડ યુનીવર્સિટીના મહારાષ્ટ્રી પાલીપણ્ડિત ધર્માનંદ કોસમ્બીએ મૂળ ગ્રંથો ઉપરથી લંબેલા યુદ્ધલીલા-સાર-સંગ્રહનો ગુજરાતી અનુવાદ તૈયાર થયો છે અને તે છપાય છે. આપણા હિંદુ તહેવારો અને તેમનું રહસ્ય જાણવાની અત્યંત જરૂર હોવાથી તેવા એક ગ્રંથનો પણ અનુવાદ છાપવાની તૈયારી છે. આ ઉપરાંત પાલી ભાષામાં લખાએલું 'જિન-ચરિત્ત' નામનું યુદ્ધ ભગવાનનું ચરિત્ર શબ્દકોષ સાથે છપાઇને તૈયાર થવા આવ્યું છે.

આ અને આવી પ્રવૃત્તિઓ અનુકૂળતા પ્રમાણે ચાલ્યાજ કરશે પણ પુરાતત્વ મંદિરનું મુખ્ય કામ તો ગુજરાતનો સર્વાંગીણ અને પ્રમાણભૂત એવો એક બૃહત્ ઇતિહાસ લખવાનો છે. તેના માટે સર્વ જાતનાં સાધનો એકત્ર કરી પ્રસિદ્ધ કરવાં એ અત્યંત જરૂર છે, કે જેથી ગુજરાતના અનેક સાક્ષરો એ દિશામાં પ્રયત્ન કરતા થઈ જાય અને સામાન્ય લોકોને ગુજરાતની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિનો કાંઈ પણ પરિચય થાય. ગુજરાતના ઇતિહાસનાં સાધનો અનેક ઠેકાણે અને અનેક ભાષામાં વિખરાએલાં છે તે બધાં સ્વભાષામાં અને એકત્ર આવી જાય તો એક મોટું કામ થયું ગણાય.

કાર્યકર્તાઓનો ઉત્સાહ વધે, નવાં લોકો આ રાષ્ટ્રીય કાર્યમાં જોડાય, રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીઓને આ કાર્ય પાછળ જીવન સમર્પણ કરવાની ટ્રેરણા થાય અને સાધનોની અનુકૂળતા વધે, તેમ આ કાર્ય વિશાળ સ્વરૂપ પકડશે. આજે ફક્ત શરૂઆત છે. ગુજરાતમાં ઉત્સાહી સાક્ષરો જે આ કાર્યને પોતાનું ગણશે તો ગુજરાતનો જ નહિ પણ આખા ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવામાં ગુજરાતનો શાળો મહત્વનો થશે. આ ત્રૈમાસિક દ્વારા સ્વદેશ-ભિમાની સર્વ સાક્ષરોને અને આ કાર્યમાં પોતાથી બનતો ફાળો આપવાને આમંત્રણ કરીએ છીએ. પુરાતત્વ મંદિર ચલાવવા માટે જોઈતા ખર્ચ વિદ્યાર્થી તરફથી મળેજ છે. પણ જેઓ આ કાર્યનું મહત્વ જાણે છે અને તેની વૃદ્ધિ વિષે ઉત્સાહ ધરાવે છે તેમની ખાસ મદદ મળે તો સ્વાભાવિક રીતે કાંમ વિશેષ વેગથી ચાલશે. ગુજરાતનાં સાક્ષર વર્ગને સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે આપણે સાહાય્યથી કામ જેટલું વધે છે તેના કરતાં તેમનાં પ્રત્યક્ સહાનુભૂતિ અને સહકારથી આ કામ વધારે દીપશે.

આપણું ઐતિહાસિક સાહિત્ય.*

[હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ.]

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી જાણીતા વિદ્વાન રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ આપેલું વ્યાખ્યાન 'ગુજરાતી સાહિત્યની ખામીઓ,' એ હું માતું છું કે ઘણાખરાઓએ વર્તમાનપત્રમાં વાંચ્યું હશે જ; તેમાં તેમણે આપણા સાહિત્યની બે મુખ્ય ખામીઓ, (૧) સારો શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ લખાયેલો ગુજરાતી કોશ અને (૨) ગુજરાત કાઠિયાવાડનો પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ, એપર ખાસ ભાર મૂક્યો હતો. આજની ચર્ચામાં આપણે ગુજરાતી કોશ વિશે કંઈ કહીશું નહિ; તે વિષે તેમણે તે વ્યાખ્યાનમાં જ ગુજરાતી કોશ તૈયાર કરવા માટે જે પ્રયત્નો થયા છે તેની વ્યાપક સમાલોચના કરેલી છે. તે સમાલોચનામાં ગુજરાતી કોશ તૈયાર કરવાનો રા. લલ્લુભાઈ ગોકળદાસ પટેલ અને રા. વિક્રમદાસ રાજરામ દલાલના ખાનગી સાહસ, એક જ વ્યક્તિના પ્રયાસ તરીકે નોંધવા જેવાં છે, જે કે તે સામાન્ય પ્રતિભા છે.

ઇતિહાસ વિષે તો રા. ઝવેરીના ઉદ્દગારો અને કંઈક નિરાશાજનક લાગ્યા; પણ તેમનો ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત રજુ કરતાં પ્રિન્સિપાલ ધ્રુવે તેમના (વ્યાખ્યાનકર્તાના) અભિપ્રાયથી જુદા પડતાં જે સાધનો અત્યારે ઉપલબ્ધ છે તે પરથી, આપણા દેશનો એક પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ લખવાની સૂચના કરી હતી તે સાથે હું સંમત થાઉં છું. ઉદાહરણ તરીકે એલેક્ઝાંડરની ચઢાઈ પૂર્વેનો ઇતિહાસ જાણવાને આપણી પાસે જોઈએ તેવાં અને તેટલાં વિશ્વસનીય સાધનો નથી છતાં ભાષા, સાહિત્ય અને ધર્મના ગ્રંથો પરથી તેમજ અન્ય દેશોમાંથી મળી આવેલાં સાધનો પરથી જેટલી હદીકત તારવી કઢાય તે નવા બહાર પડેલા કેમ્બ્રીજ હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા, ભા. ૧ માં રજુ કરવામાં આવી છે અને ડૉ. વિન્સન્ટ સ્મિથે તેમના પુસ્તકમાં જે ભાગ પ્લેક-કોરો-મૂક્યો હતો તે પૂરવાનો આમાં પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. આમ ભૂમિકા તૈયાર થવાથી તેમાં જે જે ખામીઓ અને જાણપ રહી જતી હશે તે નવાં સાધનો મળી આવતાં અને અભ્યાસના વધવા સાથે પાછળથી સુધારી લેવામાં અને ઉમેરી લેવામાં આવશે. એટલે તે દિશામાં આપણે નિરાશ થઈ ન બેસતાં ખંતપૂર્વક પ્રયાસ આદરવો જોઈએ છીએ. સુભાગ્યે આપણી સભાએ રણજીતરામ-સ્મારક નિમિત્તે ચાલુ સાલમાં ઐતિહાસિક વ્યાખ્યાનો અપાવવાની યોજના કરી છે તે, આશા છે કે, આ કાર્યમાં કંઈક અંશે સહાયભૂત થઈ પડશે.

હવે ઇતિહાસને લગતાં આપણી પાસે કેવાં અને કેટલાં પુસ્તકો છે તેનું દિગ્દર્શન કરી લઈએ; જેથી આપણી ઐતિહાસિક સંપત્તિ શી છે તેનો આપણને સહજ ખ્યાલ આવે. તે પછીથી આપણા દેશનો એક સારો પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ રચવાને શાં શાં સાધનો ઉપલબ્ધ છે અને તે ઇતિહાસ કયા ધોરણે લખાવો જોઈએ તેનો આપણે વિચાર કરીશું.

પ્રથમ આપણે ગુજરાત પ્રાન્તનો ઇતિહાસ વિચારીએ. ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતાં નાનાં મોટાં લગભગ વીશેક પુસ્તકો છપાયાં છે પણ તેમાંનો મોટો ભાગ શાળાપયોગી

પુસ્તકો છે; જાણવા જેવાં ને મુખ્ય તો ૪-૫ જ છે. ગુજરાતનો ઇતિહાસ પહેલવહેલો રા. ભગનલાલ વખતચંદ, જેઓ સોસાયટીના પ્રથમ આસિ. સેક્રેટરી હતા તેમણે કુમારપાળ પ્રબંધ પરથી કેળવણી ખાતા માટે લખ્યો હતો; અને તે, તે વખતે શાળામાં ચાલતો હતો. તે પછી મિ. એદલજી ડોસાભાઈએ ગુજરાતનો ઇતિહાસ સોસાયટીનું ધનામ મેળવી, આંટ ૩૪ અને બર્ડ પરથી તૈયાર કરી રચ્યો હતો અને તે પુસ્તકની યોગ્ય પ્રશંસા થઈ હતી. દરમિયાન મિ. એલેક્ઝાંડર કિન્લૉક ફ્રાન્સ સાહેબ જૂના ઐતિહાસિક રાસાઓની ખોજ કરી રહ્યા હતા અને તેમના તે પ્રયાસનું ફળ રાસમાળામાં પ્રકટ થયું, જે અઘાપિ ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે એક દિગ્ભી પુસ્તક લેખાય છે. ત્યાર પછીથી સિક્કા, શિલાલેખો વગેરેની તપાસ અને શોધ થવા લાગ્યાં હતાં. તે પરથી રા. ભગવાનલાલ સંપતરામે ‘સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ,’ એ નામે એક પુસ્તક બહાર પાડ્યું, જે પ્રાચીન ઇતિહાસના અભ્યાસીઓએ જેવા જેવું છે. પણ પંડિત ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીનો પ્રાચીન ગુજરાત વિષેનો લેખ મુંબાઈ ગેઝીટિયરમાં પ્રસિદ્ધ થતાં તે પુસ્તક વીસરાઈ ગયું છે. ગુજરાતના ઇતિહાસનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થવા બાદ ગુજરાતના ઇતિહાસની ખોટ કંઈકે અંશે દૂર થઈ અને તે પુસ્તકોના સાર રૂપ અનુવાદ નામદાર સરદારે કવિ નર્મદાચંદર પાસે તૈયાર કરાવી ગુજરાત-સર્વ-સંગ્રહ અને ઠાકિયાવાડ-સર્વસંગ્રહ એ નામથી બહાર પાડ્યા છે. તે છતાં ગુજરાતના ઇતિહાસની જે જીલુપ તેમાં રહી જતી હતી તે રા. બ. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈએ ગેઝીટિયર અને અન્ય સાધન ઉપરથી ગુજરાતનો ઇતિહાસ બે ભાગમાં રચી પૂરી પાડી છે. પરંતુ તે પુસ્તક રચાયે લાંબો સમય વીતી ગયો છે અને ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતાં કેટલાંક નવાં અને વધારે સાધનો મળી આવેલા છે. તે બધા પરથી ગુજરાતનો ઇતિહાસ નવેસર લખાવાની જરૂર સૌ કોઈ સ્વીકારશે.

હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ જે આપણી પાસે હાલમાં છે તે મુખ્યત્વે કરીશાળાઓ માટે લખાયેલો છે. ગુજરાતમાં કેળવણીના સ્થાપક સ્વર્ગસ્થ રણછોડભાઈ ગિરધરભાઈએ હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ સૌ પહેલો મરાઠી પરથી મુંબાઈ એજ્યુકેશન બોર્ડ માટે તૈયાર કર્યો હતો. તે પછી રા. સા. માંડલિકે એલ્ફિન્સ્ટનના ઇતિહાસના મરાઠી અને ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યાં અને રા. છોટાલાલ સેવકરામે મોરિસકૃત ઇતિહાસનો ગુજરાતીમાં તરજુમો કર્યો. પણ સર વિલિયમ હંટરે હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ રચ્યા પછી તે બધાં પાછલાં પુસ્તકો ભૂલાઈ ગયાં છે. આપણે સર્વે શાળામાં હંટરકૃત ભરતખંડનો ઇતિહાસ જ શીખ્યા છીએ. પરંતુ આ સઘળાં પુસ્તકોમાં એક મોટી ખામી એ હતી કે તેમાં પ્રાચીન હિંદનો સમાવેશ માત્ર નામનો જ રહેતો. ખરી રીતે શરૂઆત મુસલમાન સમયથી થતી. પ્રાચીન ઇતિહાસની ખામી સ્વર્ગસ્થ રમેશચંદ્ર દત્તે હિંદી સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ ત્રણ અંશોમાં રચી કંઈકે અંશે પૂરી પાડી છે. તે પુસ્તકનો પહેલો ભાગ ગુજરાતીમાં સોસાયટી તરફથી છપાયો છે. વળી સ્વર્ગસ્થ નારાયણ હેમચંદ્રે ‘પ્રાચીન ભારત’ એ નામે એક પુસ્તક લખ્યું હતું, તે એમના ‘આપણા પૂર્વજો’એ નિબંધ સાથે વાંચવા જેવું છે. આ પુસ્તકો વાંચતાં આપણને હિંદની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો કંઈક ખ્યાલ આવે છે, અને તેમાં થીયુત પાત્રગીના મરાઠી પુસ્તક ‘ભારતીય સામ્રાજ્ય’ના ગુજરાતી અનુવાદ સહજ ઉમેરો દરે છે. પ્રાચીન ઇતિહાસનાં પુસ્તકોમાં એકલું રાજતરંગિણી પ્રસિદ્ધ છે અને તેનો તરજુમો જાણીતા ‘ગુજરાતી પ્રેસ’ તરફથી બહાર પડેલો છે. પ્રાચીન હિંદનો એક સવિસ્તર અને પ્રમાણ્યૂન ઇતિહાસ લખાતાં હજી વિલંબ થશે. દરમિયાન સર વિન્સેન્ટ રિમચનું પુસ્તક અને રા. બ. વૈદ્યનું ‘મધ્યકાલીન ભારત,’ એ

મે ઇંગ્રેજી પુસ્તક પરથી એક વાંચવા જેવો અને સારો ઇતિહાસ ઉપજવી શકાય એમ છે. મધ્યકાલીન ભારતમાં ચંક્રવર્તીપદ ભોગવનાર હર્ષનું નામ આગળ પડતું છે અને તેમના વિષે રા. બ. કેશવલાલ ધ્રુવે પ્રિયદર્શનાની પ્રસ્તાવનામાં સવિસ્તર નિબંધ ભિન્ન ભિન્ન ઐતિહાસિક અને સાહિત્યની નોંધ પરથી તારવી લખ્યો છે તે ઇતિહાસરસિકો અને અભ્યાસી-ઓએ ખાસ વાંચવા જેવો છે.

મુસલમાની સમયનો ઇતિહાસ મરાઠીમાં મી. સરદેસાઈએ સવિસ્તર લખેલો છે અને તે પુસ્તકનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર થયેલું છે એટલે તે વિષયમાં સ્વતંત્ર ઉદ્ઘાગ થતા સુધી તે પુસ્તક સંતોષકારક થાય તેમ છે. મરાઠાના સમયનું પુસ્તક તેમના તરફથી મરાઠીમાં બહાર પડી ચુક્યું છે. તે દિશામાં નવો કોઈ લેખક બહાર ન આવે ત્યાં સુધી તે પુસ્તકના ગુજરાતી અનુવાદ કરેથી પણ આપણું કામ સરે એમ છે. તેમણે જ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની શરૂઆતથી પ્લાસીના યુદ્ધ સુધીનો બ્રિટિશ સમયનો ઇતિહાસ ‘બ્રિટિશ રિયાસત’ નામથી બહાર પાડ્યો છે, જેનું ભાષાન્તર સોસાઈટી તરફથી થયું છે. તે સાથે તેના અનુવાદક રા. ચંપકલાલે લખેલું મિ. લ્યાલકૃત ‘હિંદમાં અંગ્રેજી રાજ્યનો ઉદય,’ એ પુસ્તક વિચારવા જેવું છે. તે સિવાય સર હેનરી કૉટનના ‘ન્યુ ઇન્ડિયા’ની પહેલી આવૃત્તિનો અનુવાદ સર ચીમનલાલે કરેલો છે અને લિ. વોરનર કૃત ‘હિંદનો દેશજન’ એ પુસ્તક આપણામાંના ઘણાએ હાઈસ્કૂલમાં વાંચ્યું હશે.

પ્રાન્તિક ઇતિહાસોમાં મહારાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. ડૉ. ભાંડારકરનો ‘દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ’ અને રાનાડેનો ‘મરાઠી સત્તાનો ઉદય’ એ બન્ને પ્રસિદ્ધ પુસ્તકોના ગુજરાતીમાં અનુવાદ થઈ ચુકેલા છે. છેક દક્ષિણ ભાગનો ઇતિહાસ તો સમૂળગો છે જ નહિ. બીજા પ્રાંતોના ઇતિહાસની પણ એ જ દશા છે. તે ઇતિહાસ જાણવાને આપણી પાસે કોઈ પુસ્તક ગુજરાતીમાં નથી. માત્ર કચ્છના એ ઇતિહાસ અને તે સામાન્ય પ્રકારના લખાયા છે. કેટલાક સમયથી દિ. બા. રણછોડલાઈ કચ્છનો ઇતિહાસ લખવામાં રોકાયા છે એવું મેં સાંભળ્યું છે. તે પુસ્તક બહાર પડ્યે ઘણું નવું જાણવાનું મળશે એવી આશા રહે છે. રજપૂતાનાનો ઇતિહાસ ટાંડે સારી રીતે સાચવી રાખ્યો છે. અને તે પુસ્તકનાં ત્રણ અનુવાદ ગુજરાતીમાં છપાયાં છે.

હિંદુસ્તાનમાં દેશી રાજ્યો મહત્વનું સ્થાન લે છે. તેમનો ઇતિહાસ ભારત રાજ-મંડળ, ગુજરાત રાજસ્થાન, મધ્ય હિંદ એજન્સી વગેરે પુસ્તકોમાં સંગ્રહાયેલો છે. શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીના ‘રજપૂતાણાનાં દેશીરાજ્યો,’ રા. અનંતરાય નાનાલાલે ‘આપણું ‘હિંદુ’ રક્ષિત રાજ’ એ નામથી કરેલો મિ. ટપ્પરના પુસ્તકનો અનુવાદ અને રા. બા. વેદે કરેલો લિ. વોરનરના પુસ્તકનો અનુવાદ દેશી રાજ્યો વિષે ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડે છે અને તે પુસ્તકો વાંચવા જેવાં છે. ‘સુરત માંડવીનું દેશી રાજ્ય’ એક ઉપયોગી પુસ્તક છે અને તે એક મુસલમાન શિક્ષકે લખેલું છે એ વધુ આનંદદાયક છે. વડોદરા સરકારે તો ‘વડોદરાના રાજકર્તાઓ’ એ નામનું એક ઉત્તમ પુસ્તક બહાર પાડેલું છે. ગાયકવાડી ઇતિહાસના શાળોપયોગી પુસ્તકો બે ચાર છે પણ જે કંઈ ખામી હતી તે વડોદરા રાજ્યના ગેઝીટિયરનાં ચાર પુસ્તકો બહાર પડ્યાથી સારી રીતે પૂરી પડી છે; અને તે કામ વડોદરા રાજ્યને જાણ આપે તેવું છે.

‘હિંદુસ્તાનના દેશ પરદેશના વેપારનો ઇતિહાસ’. દિ. બ. રણછોડભાઈએ શ્રમપૂર્વક પાંચ પુસ્તકોમાં બહાર પાડ્યો છે અને દત્તના ‘હિંદના આર્થિક ઇતિહાસ’નો રા. હત્તમલાલ ત્રિવેદીએ કરેલો અનુવાદ સૌએ વાંચવા જેવો છે.

ઘણા હિંદીઓ પરદેશમાં વસે છે પણ તેમના પરદેશના વસવાટનો ખ્યાલ આપે એવું એક પણ પુસ્તક ગુજરાતીમાં મળી આવતું નથી. ફોર્મી ટાપુમાં હિંદીઓ પર ખુબ જલ્મ થવા માંડ્યો ત્યારે તેમની સ્થિતિનો ચિતાર આપતું એક પુસ્તક હિંદીમાં પ્રકટ થયું હતું તેનો અનુવાદ પણ ગુજરાતીમાં થયેલો છે. બૃહદ્ ગુજરાત માટે આપણે ભારે અભિમાન ધરીએ છીએ પણ તેની સ્થિતિ માટે આપણે કેટલી ઠાણછ રાખીએ છીએ તે આપણી તેના સંબંધીની અજ્ઞાનતા પરથી પ્રત્યક્ષ માલમ પડી આવે છે. હિંદીઓના દેશ પરદેશના વસવાટ વિષે આપણી પાસે કશું સાહિત્ય ન હોય એ ઝાણું શાયનીય નથી.

શહેરોના ઇતિહાસમાં કવિ નર્મદાશંકરનો ‘સુરતની મુખતેસર તંવારીખ’, અને રા. મગનલાલ વખતચંદનો ‘અમદાવાદનો ઇતિહાસ’ અદ્યપિ ઉપયોગી માલમ પડે છે. આધુનિક પુસ્તકોમાં ભરૂચ શહેરનો ઇતિહાસ, અને કૉંગ્રેસ વખતે બહાર પડેલું ‘અમદાવાદના જીવન-વિકાસ’નું પુસ્તક, ‘તવારીખે નવસારી’ અને ‘ગોંડળનો વાર્તારૂપી ઇતિહાસ’ અને ખાસ કરીને ‘પાલનપુરનો ઇતિહાસ,’ એ પુસ્તકો આપણું ખાસ ધ્યાન રોકે છે. વિનંયધર્મ સૂરિએ દેવગુળ પાટક વિષે લખેલું ઐતિહાસિક પુસ્તક, ‘આત્માનંદ સભાના માસિકમાં’ આવેલી તારંગા હિલ વિષેની હકીકત અને નવા માસિક ‘ગુજરાત’માં આવેલું મોદેરાનું વર્ણન એ સર્વે ક્ષેત્રો વાંચવા જેવા છે. ખંભાત, પુનાદરા, અને રાણપુર વિષે પણ નાનાં પુસ્તકો રચાયાં છે એ ખુશી થવા જેવું છે. છેવટે ગેવાડની બહોળલાલી’ એ લોકપ્રિય નિવંડી છે અને તે વાચકને રજપુતોના ગૌરવનો સારો પરિચય કરાવે છે. પાટણ, સિદ્ધપુર વગેરે શહેરો માટે બાળોપયોગી પુસ્તકો સયાજી બાળજ્ઞાનમાળામાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચુક્યાં છે અને ઉમોઘનાં ‘પુરાતન કામો’નું પુસ્તક રા. મોદીએ તૈયાર કર્યું છે. એ જ પ્રમાણે સુરત, ભરૂચ, આંખતેર, ધોળકા, ખંભાત, હડર, વડનગર, મોદેરા, પાટણ અને શ્રીમાળ, એ ગુજરાતનાં પ્રાચીન અને ઐતિહાસિક શહેરોનાં સચિત્ર પુસ્તકો, સ્વતંત્ર નહિ તો ગાઇડ રૂપે મિ. બર્નેસના પુસ્તકો પરથી લખાવાની ખાસ જરૂર છે. અંગ્રેજીમાં આવી માહિતી બહોળી મળી આવે છે અને તેનો લાભ ગુજરાતી વાચકને આપવો એ અંગ્રેજી બહેજાનું કર્તવ્ય છે.

હિંદના ઇતિહાસના મોટા બનાવો સંબંધી સન ૧૯૧૧ માં ભરાયેલા રાજ્યારોહણ વિષે ગુજરાતીમાં ચાર પુસ્તકો મળી આવે છે, પણ સન ૧૮૫૭ ના બળવા સંબંધી સચિત્ર સ્તર નોંધ કરતું એક પણ પુસ્તક નથી એ નવાઈ જેવું છે. આનું મોટું મહાભારત યુદ્ધ થઈ ગયું હતાં એક પણ પુસ્તક સારી રીતે લખાયેલું આપણને હજી મળ્યું નથી. લડાઈ ચાલતી હતી તે દરમિયાન મિ. ફેઝરના ‘ધી વર્લ્ડ એટ વૉર’- જંગમાં ઝુકેલું જગત’ ના એ અનુવાદ ગુજરાતીમાં છપાયા હતા. તે સંબંધમાં એટલું કહેવું જોઈએ કે બાવનગરનાં રાણીશી નંદ કુંવરંગા તરફથી પ્રસિદ્ધ થતા ‘બ્રિટિશ અને હિંદી વિક્રમ’ પત્રમાં લડાઈ સંબંધી ઘણી ઉપયોગી અને જાણવા જેવી માહિતી પ્રકટ થતી હતી અને તેનું વાંચન આપણને અત્યારે પણ આનંદ આપે એમ છે. આપણે આગા રાખીશું કે સુરેશીય મહા યુદ્ધ વિષે સર્વદેશી માહિતી આપતું એક સાફ પુસ્તક વેળાસર ગુજરાતીમાં બહાર પડશે.

હિંદુસ્તાનની લોકસ્થિતિ પર એક પુસ્તક વર્ષો પૂર્વે રા. યજ્ઞવંતરાય એમ. મહેતાએ મરાઠી પરથી સોસાયટી માટે લખ્યું હતું તે વિષય પર હવે નવું પુસ્તક લખાવાની જરૂર છે. હિંદના રાજબંધારણ વિષે પ્રો. ભટે એક પુસ્તક રચ્યું છે અને રા. મોહનલાલ ગાંધીએ હિંદી સુધારા માટે દેશમાં ભારે યજ્ઞવળ થઈ રહેલી તે વખતે મિ. રામચંદ્ર-રાવના અંગ્રેજી પુસ્તક પરથી ‘હિંદી રાજતંત્ર’ એ નામનું પુસ્તક લખ્યું છે. પરંતુ સન ૧૯૧૯ નો ગવર્નમેંટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ પસાર થયા પછી હિંદના રાજવહીવટનો ઇતિહાસ નવે નામે લખાવાની જરૂર છે.

હવે આપણે હિંદ બહારના મુલકોના ઇતિહાસ પ્રતિ જોઈએ. પ્રથમ ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ લઈએ. ડેવિસના પુસ્તક પરથી રા. મોહનલાલ રણછોડદાસે અને બીજો ઇતિહાસ રા. સા. મહીપતરાએ કેળવણી ખાતા માટે રચ્યો હતો. ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસ પર ગ્રીન્ગ પુસ્તક રા. બા. જમિયતરામ શાસ્ત્રીએ મિ. બક્ષેના ઇતિહાસ પરથી તૈયાર કર્યું છે અને ચોથું પુસ્તક સ્વ. નવલરામે મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં સ્કોલરશિપે જે નોટ્સ લખાવેલી તે પરથી પ્રો. ઠાકરે પરિષદ ભંડોળ કમિટી તરફથી છપાવ્યું છે અને પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે તેની પ્રસિદ્ધિ ઉપયોગી જણાઈ છે. આ ઉપરાંત રા. બ. ‘કમળાશંકરે’ ‘ઇંગ્લાંડની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ’ બક્ષેના પુસ્તકને આધારે સોસાયટીને લખી આપ્યો છે, તેમાં ભૌતિક પદાર્થો, આબોહવા વગેરે મનુષ્ય જીવન પર કેવી અસર કરે છે તેનું અસરકારક રીતે વિવેચન કરેલું છે પરંતુ તે કરતાં કંઈક વધારે રસદાયક પુસ્તક ગીઝોક્રીટ યુરોપના સુધારાનો ઇતિહાસ છે અને તેનો અનુવાદ પ્રો. અતિસુખશંકરે કર્યો છે. વડોદરા રાજ્ય તરફથી છપાયેલું ઇલિઝાબેથ રાણીનો સમય, એ પુસ્તક પણ વાંચવા જેવું છે અને તેનો અનુવાદ રા. જીવાભાઈ પટેલે કર્યો છે. એ જ લેખકે તૈયાર કરેલું ‘અંગ્રેજી રાજબંધારણનું’ પુસ્તક ગઈ સાલ સોસાયટીએ બહાર પાડ્યું છે અને ‘બ્રિટિશ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ’ એ નામનું સયાજી જ્ઞાન-માળામાં પ્રસિદ્ધ થયેલું અને પ્રો. ભટે લખેલું પુસ્તક તે વિષયમાં કિમતી ઉમેરો કરે છે.

ઇંગ્લાંડ વિષે આપણી પાસે સામાન્ય પ્રતિનાં પુસ્તકો છે. એક સારા ઇતિહાસના પુસ્તકની ખોટ હજી રહે છે. ગ્રીન પરથી એક પુસ્તક લખવાનું કામ સોસાયટી તરફથી સોંપાયું છે છતાં આધુનિક સમયનું જર્સીન મેકાર્થી કે હરબર્ટ પૉલના પુસ્તકો પરથી એક સ્વતંત્ર પુસ્તક યોજાય તે વધુ ઇચ્છવાલાયક છે, અને તે પુસ્તક લોકપ્રિય થઈ પડશે.

યુરોપનો ઇતિહાસ પ્રથમ રા. સા. મહીપતરાએ લખેલો પણ તે પછી એ સારા ગ્રંથો, ‘અર્વાચીન યુરોપ’ અને ‘અદ્યારમા સૈકાનું’ યુરોપ, છપાયાં છે અને રા. નંદનાથ દીક્ષિતે લખેલો ‘ગ્રોસ્ટેટ’ પરિવર્તનનો ઇતિહાસ ઉપરના એ ગ્રંથોમાં સારો ઉમેરો કરે છે. વળી યુરોપની સંસ્કૃતિ સંબંધી જ્ઞાન આપતાં લેખીનાં એ પુસ્તકોના અનુવાદ ‘યુરોપમાં બુદ્ધિ-સ્વાતંત્ર્ય’ અને ‘યુરોપીય નીતિ, આચાર’ નો ઇતિહાસ સોસાયટીએ છપાવ્યાં છે અને વડોદરા કેળવણી ખાતા તરફથી બહાર પડેલું ‘ઉત્તર યુરોપની પુરાણકથા’ એ ત્રણે પુસ્તકો ઉપયોગી માલમ પડશે. લડાઈ પૂરી થયા પછી યુરોપનો આખો મામલો ફેરવાઈ ગયો છે અને તે શાંત થતાં હજી વિલંબ થશે એમ લાગે છે. તે પછી યુરોપનો ઇતિહાસ નવેસર રચાવો જોઈશે.

આફ્રિકા સાથે હિંદુસ્તાનને છેક પ્રાચીન સમયથી સંબંધ છે. અત્યારે પણ ત્યાં હજારો હિંદીઓ વસવાટ કરી રહેલા છે પણ તે ખંડનો ઇતિહાસ જાણવાને આપણી

ભાષામાં એક પણ પુસ્તક નથી, એ શોચનીય છે. જમાના પૂર્વે રા. રણછોડભાઈ ગીરધરભાઈએ 'ગિસરી લોકોનું' વૃત્તાંત' એ નામનું એક ચોપાનિયું મરાઠી પરથી લખ્યું હતું. તે પછી માત્ર એક પુસ્તક જાણીતા સાક્ષર રા. મણિચંદ્ર રત્નજી ભટે રચેલીઝ ઓર નેશન સીરીઝમાંના 'ઇજ્જત' પુસ્તકનો અનુવાદ વડોદરા કેળવણી ખાતા માટે કર્યો હતો, પણ તે ખસ નથી.

અમેરિકા વિષે 'યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની લોક સ્થિતિ' એ નામનું પુસ્તક રા. સુનીલાલ બાપુજી મોદીએ લખ્યું છે, અને ખીલ્ડું ફિસ્કના પુસ્તકનો અનુવાદ વડોદરા રાજ્યે છપાવ્યો છે. પણ ઑસ્ટ્રેલિયા, કેનેડા અને ન્યુઝીલેન્ડ વગેરે દેશોનો ઇતિહાસ જાણવાને આપણી પાસે કંઈ સાધન નથી.

'ઇતિહાસ સંક્ષેપ' નામનું એક પુસ્તક સન ૧૮૬૦ માં છિટલીના પુસ્તક પરથી ગુજરાતીમાં છપાયું હતું પણ વાસ્તવિક રીતે જગતના ઇતિહાસની રૂપરેખા દોરતું પુસ્તક પ્રથમ રા. સા. મહીપતરામે તૈયાર કર્યું હતું; ને પાછળથી રા. બ. જમીયતરામે 'જગતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ,' એ નામનું પુસ્તક લખ્યું છે પરંતુ સામાન્ય વાચકને આનંદ આપે ને રસ પડે એવું પુસ્તક તો વડોદરા ભાષાન્તર ખાતાએ ગયે વર્ષે બે ભાગમાં બહાર પાડ્યું છે, એજ છે.

જુદા જુદા દેશોના ઇતિહાસમાં પ્રાચીન કાળમાં ગ્રીસ અને રોમના ઇતિહાસ જાણવા જવા છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ પર તે દેશોના ઇતિહાસે હદી અસર કરેલી છે. ગ્રીસના મહાન વિજેતા એલેક્ઝાન્ડરે તો હિન્દુસ્તાન પર ચઢી આવી. ભારતવર્ષ પર સ્થાયી અસર કરેલી છે છતાં તે બનાવની આપણા પ્રાચીન પુસ્તકોમાં દલી નોંધ મળતી નથી. રા. ગીરધરભાઈએ મરાઠી પરથી ગ્રીક લોકોનું વર્ણન અને રા. સા. મહીપતરામે ગ્રીસદેશનો ઇતિહાસ લખ્યા છે પણ એ પુસ્તકોથી આપણને સતોપ થાય તેમ નથી.

ઇંગ્લેન્ડની રોમન રાજ્ય સાથે ઘણી વાર સરખામણી કરવામાં આવે છે. પણ તે રોમન રાજ્યનો ઇતિહાસ જાણવાને એક પુસ્તક આપણી પાસે નથી. પેરીકલીસ અને સોક્રેટીસ, સીઝર અને સીસેરોના દેશ વિષે આપણે કંઈ ન જાણીએ એ ખરેખર શરમાવનારું છે. સૌસાઈટી તરફથી તે બે દેશોના ઇતિહાસ લખવાનું કામ સોંપાયું છે પણ તે પુસ્તકો તૈયાર થઈ મ્યારે બહાર પડશે તે એકસ ટકી શકાય નહિ.

ક્રીસ્ટે તો હિન્દુસ્તાનમાં પોતાની સત્તા સ્થાપવા બ્રિટિશ સાંભે ખાંધે બીડી હતી; વળી કેમ રેવોલ્યુશને જગતના ઇતિહાસ પર હદી છાંપ પાડેલી છે. ગુજરાતીમાં રા. સુનીલાલ મોદીએ ક્રીસ્ટની ઉચ્ચલાયક વિષે અને એક પારસી મિ. ખોરીએ કેકે-જર્મન લઘાઇ વિષે એમ બે પુસ્તકો લખાએલાં છે. પણ ક્રીસ્ટ દેશના સમગ્ર ઇતિહાસની જાણપ રહી જાય છે અને તે જાણપ મિ. ખોડ્લી કે ખીખ કોઇ એવા અધિકારના પુસ્તક પરથી પુરાવાની જરૂર છે.

જર્મનીનું નામ તો સૌ કોઈને પરિચિત થઈ ગયું છે. તેનો ઉદય આધુનિક છે અને તેના ઇતિહાસમાંથી નાની મોટી દરેક પ્રજાને કંઈને કંઈ શીખવાનું મળે તેમ છે, છતાં જર્મની વિષે એકજ પુસ્તક ગુજરાતીમાં બહાર પડ્યું છે અને તે મરાઠી પરથી 'જર્મનીની ઉત્પત્તિ' એ નામે રામવર્ધક અંબાજીમાં છપાયું છે.

જર્મનીની જેમ જાપાન જેને પૂર્વના જર્મન તરીકે જાળખાવવામાં આવે છે તેમના વિષે મોટી રસો-જાપાની લઢાઈ થયા પછી ત્રણ પુસ્તકો, રા. વિકલદાસ ધનજીભાઈ, મિ. શેઠના અને રા. રા. છોટાભાઈ પટેલે લખેલાં બહાર પડ્યાં છે પણ, ઓકોમાના 'પચાસ વર્ષનું જાપાન' કે એવા બીજા કોઈ ગ્રંથ પરથી એક નવા પુસ્તકની ખોટ હજી રહે છે.

ઇશિયાની સોવિએટ સત્તા જગતના રાજસાસનમાં એક નવીન અખતરો અજમાવી રહી છે; તે પૂર્વેના ઝારનો અમલ પણ વીસરાય તેમ નથી. એ દેશ વિષે એક નાનું પુસ્તક સોસાઈટીએ બહાર પાડેલું છે પણ તે દેશની શક્તિ અને સામર્થ્યનો તે ભાગ્યેજ કંઈ ખ્યાલ આપી શકે. ઇશિયાનો મામલો હામ ખેસતાં તેનો ઇતિહાસ જગતને કંઈ જુદું જ શિક્ષણ આપશે.

ચીનને તો આપણે પડોસી રાજ્ય કહી શકીએ. જુના કાળથી આપણા તેમની સાથે સંબંધ છે. પશ્ચિમની બધી મોટી પ્રજાઓ ચીનમાં પોતાનો પગપેસારો મજબુત કરવાને અનેક પ્રકારના યત્ન આદરી રહી છે તે સમયમાં તે દેશનો માત્ર ઇતિહાસ જાણવાને પણ આપણે સાવ બેદરકાર રહીએ એ વાંજબી નથી. ચીનની સંસ્કૃતિ વિષે એક નાનું પુસ્તક વડોદરા રાજ્યના કેળવણી ખાતાએ હમણાં જ બહાર પાડ્યું છે, તે જોવા જેવું છે.

આસુરી અને બાબી લોક, અને મેદી અને પારસી લોક, તેમના વિષે રા. રણછોડભાઈ ગીરધરભાઈએ ગુજરાતમાં કેળવણીની શરૂઆતમાં મરાઠી પરથી જે નાના લેખો લખ્યાં હતાં. વડોદરા રાજ્ય તરફથી રા. બ. ગોવિંદભાઈએ 'પૂર્વ તરફના દેશોનો સુધારો' અને હાલમાં બહાર પડેલું 'પેલેસ્ટાઇનની સંસ્કૃતિ' એ પુસ્તકો છપાયાં છે. છતાં મધ્ય એશિયા, બ્યાંથી અનેક ધર્મો ઉદ્ભવ્યા છે તેના ઇતિહાસ વિષે, આસિરિયા, ખાલ્દીઆ, અને પેલેસ્ટાઇનની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ વિષે વાંચવાને એક સારા અને મોટા પુસ્તકની ઇચ્છા કોણ નહિ કરે?

માત્ર ધરાન વિષે પારસી ભાષાઓએ કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો લખેલાં છે; તેમાં મિ. કાપડિયાનો 'પારસી સંસ્કૃતિના ઉદય અને અસ્તનો ઇતિહાસ' ત્રણ ભાગમાં, મિ. બરજેરજી પાલનજીનો ગ્રંથ 'તવારિખે સાસાનિયન' મિરજા દાજરનો 'નામે ખુશરવાન' નામના ફારસી પુસ્તકનો અનુવાદ, મિ. બમનજી બહેરામજીએ લખેલી 'ધરાનની મુખતેસર તવારિખ' અને મિ. જમ. સેદજી શરામજીનો 'ધરાનના પાદશાહોનો ઇતિહાસ' જેવા જેવા છે; તે પુસ્તકો પ્રાચીન ધરાનના ઇતિહાસનો સારો પરિચય કરાવે છે છતાં આધુનિક પરિસ્થિતિથી વાકેફ રહેવાને સર. પરસી સાધુસના ધરાનના પુસ્તકનો સાર ગુજરાતીમાં લખાવો ઘટે છે. ધરાન વિષે છેલ્લામાં છેલ્લું અને પ્રમાણભૂત પુસ્તક તે જ છે. વળી શિરદોસ્તીનું 'શાહનામું' ધરાનના ઇતિહાસનો એક પુસ્તક તરીકે તથા એક મહાકાવ્ય તરીકે અને પારસીઓ હિંદમાં આવી વસ્યા તેની નોંધ કરતું કાવ્ય 'હિસ્સે સંબાણ' એ ખાસ વાંચવા જેવા છે. વળી પારસીઓની હકીકત નોંધતું 'પારસી પ્રકાશ' નામનું પુસ્તક બહાર પડેલું છે, જે રેકર્ડ્સ માટે કિમતી છે. તેવાં જ ધોરણે હિંદુઓની હકીકત નોંધ કરતું એક પુસ્તક યોગ્ય તો તે આવકારદાયક થઈ પડે.

છેવટે બેચાર છુટા છવાયાં પુસ્તકો નોંધ કરવા જેવાં રહી બચ છે. એક તો 'લંદાનો ઇતિહાસ', પણ તે પુસ્તક તદ્દન નજીવું છે અને લંકા વિષે એક સાંઈ પુસ્તક રચા-

વાંતી જરૂર છે. રા. બ. વૈદ્યના 'મહાભારત' નામના અંગ્રેજી પુસ્તકનો અનુવાદ રા. મોહન-લાલ દવેએ કરેલો છે પણ તે પછી રા. બ. વૈદ્યે 'મહાભારતનો 'ઉપસંહાર' એ નામે એક મોટું પુસ્તક મરાઠીમાં રચ્યું છે અને તેનો સાર ગુજરાતીમાં આપાય તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે. 'રામાયણ રહસ્ય', એ નામનું પુસ્તક પ્રો. રામદેવના પુસ્તકનો અનુવાદ છે અને તે રા. બ. વૈદ્યના પુસ્તકથી નિરાળું છે. મહાભારતની નીતિ કથાઓ નામનું પુસ્તક બંગાળી પરથી ગુજરાતીમાં હપાયું છે તે, વિદ્યાર્થી ભાષ્યોએ અવસ્ય વાંચવા જેવું છે.

મૃગશીર્ષ નામનું પુસ્તક 'ગુજરાતી ગ્રેસ' છાપ્યું છે તેમાં લોકમાન્ય તિલકે માનવ-જાતિનો મૂળ નિવાસ ઉત્તર દ્રુવમાં હતો, એ વાત ચર્ચામાં આવેલી છે; પણ તે પછી હાલમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા કેમ્બ્રીજ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા, ભા. ૧ લા માં પ્રો. જમ્જમે માનવ-જાતિનું મૂળ નિવાસસ્થાન ઓસ્ટ્રેલિયા બોહોબિયામાં હતું એનો વાદ હોયો છે. પણ તે સંબંધમાં એક નવો વાદ પ્રો. અવિનાશચંદ્ર દાસે 'ઝગ્નેટિક ઇન્ડિયા' એ નામના પુસ્તકમાં રજુ કર્યો છે. તેમણે માનવજાતિનું મૂળ નિવાસસ્થાન હિંદુસ્તાનના ઉત્તરભાગ શિવાસિકમાં હતું એ પક્ષ બહુજન અસરકારક અને આકર્ષક રીતે રજુ કર્યો છે. તે પુસ્તક વાંચતાં આપણને આનંદ હોય છે. તેમનો તે અભિપ્રાય વિદ્વાનોમાં એકદમ સ્વીકારાય કે નહિ એ જાણીએ પ્રશ્ન છે, હતાં તે વિષે એટલું તો કહેવું જોઈએ કે તે પુસ્તક નવો પ્રકાશ પાડે છે; અને તે વિચારશ્રેણિ આપણી સમક્ષ એક નવું જ દૃષ્ટિબિંદુ રજુ કરે છે.

અંતમાં ગુજરાતી ભાષામાં ઇતિહાસને લગતાં જે જાણવા જેવાં અને મુખ્ય મુખ્ય પુસ્તકો છે તેની આપણે ઉડતી તપાસ કરી ગયા. તે વિષયમાં આપણું બડોળ કેવું ને કેટલું છે અને ક્યાં અને કેવાં પુસ્તકોની ખામી છે તે પણ આપણે જોઈ લીધું. હવે તે પરથી આપણી સભા તે દિશામાં કેવાં પગલાં લઈ શકે તે વિચારવાનું રહે છે.

આ પરથી જણાઇ આવશે કે, આપણું ઐતિહાસિક સાહિત્ય તદ્દન નીરસ અને કંગાલ છે. અને તે ફક્ત ઉપયોગ પૂરતું લખાયું છે. ઘણાં ખરાં પુસ્તકો તો અંગ્રેજી અને મરાઠીના અનુવાદો જ છે. ખરી રીતે આપણે અહિં ઇતિહાસના સાહિત્યનો વિકાસ જ થવા પાડ્યો નથી તો પછી સ્વતંત્ર પુસ્તકો ક્યાંથી સંભવે? અને વળી જ્યાં સુધી ઇતિહાસનાં પુસ્તકો સારી રીતે લખાય નહિ ત્યાં સુધી ગુજરાતી ગદ્ય ગૌરવભર્યું, જોમદાર અને આકર્ષક થવાની આશા રાખવી તે અર્થ છે.

હવે આપણી પાસે ગુજરાતના ઇતિહાસનાં જે સાધનો ઉપલબ્ધ છે તેનું સંક્ષેપમાં દિગ્દર્શન કરી લઈએ જેથી તે સાધનોનો નવેસર અને પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરવાનું અને તે પર ચર્ચા કરવાનું કામ આપણી સભા ઉપાડી લઈ શકે.

એક મહાભારતના કાળથી આપણા પૌરાણિક ઇતિહાસ શરૂ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણની કારકમાં હજુ પણ હજારો હિંદુઓને આકર્ષી રહી છે પણ શ્રીકૃષ્ણજીવનની કથા અને તે કાળનો ઇતિહાસ જાણવાનું સાધન માત્ર મહાભારત, હરિવંશ અને ભાગવત છે. તે સિવાય ખોટા વિરોધ હરીદત મળતી નથી. રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીએ 'કૃષ્ણચરિત્ર' અને રા. જીવનલાલ અમરદીએ 'કૃષ્ણજીવન' એ બે પુસ્તકો બંગાળી પરથી લખેલાં છે અને તે સારાં છે, પરંતુ ભાવિકોને તો રા. બ. વૈદ્યનું 'કૃષ્ણજીવન' વધારે આકર્ષક અને આનંદદાયક માત્રમ પડશે.

તે પછી મૌર્યરાજ્ય ગુજરાતમાં હતું એમ સુદર્શન તળાવ પરના શૂદ્રામાના લેખ ઉપરથી માલમ પડે છે. ચંદ્રગુપ્તે પોતાના સાળા પુષ્પગુપ્તને ગુજરાતનો સુબો નિમ્નો હતો અને તેણે સુદર્શન તળાવ પણ બંધાવ્યું હતું. ગિરનાર પરના અશોકના શિલાલેખ જંગ-પ્રસિદ્ધ છે. ઉપરના લેખમાંજ તેના પ્રતિનિધિનું નામ તુષ્પપ દર્શાવેલું છે. તે યવન વિદેશી નામ છે. ગુજરાતમાં મૌર્ય અમલ વિષે આથી વિશેષ હકીકત મળતી નથી પણ ગ્રીક એલચી મેગેસ્થનિસની નોંધ અને કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર પરથી આપણે જાણીએ છીએ કે મૌર્ય સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર ચોતરફ પ્રસરેલો હતો અને મૌર્યસામ્રાજ્ય એ હિંદના ઇતિહાસનું એક ઉજ્જવલ પ્રકરણ છે.

મૌર્યવંશનો નાશ થતાં ગુજરાતમાં બાકરીઓ-ગ્રીક સત્તા જામી હતી એમ મિનેન્ડર અને એપોલોડોટસ વગેરેના સિક્કાઓ કચ્છ અને કાઠિયાવાડમાંથી મળી આવે છે તે પરથી માલમ પડે છે. અને તે હકીકતને ગ્રીકવૃત્તાંતો પુષ્ટિ આપે છે. મિનેન્ડરનું નામ તો બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથોમાં મિલિન્દ નામે અમર થઇ ગયું છે અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં બાકરીઓ-ગ્રીક અમલના પુષ્કળ અવશેષો મળી આવે છે. એલેક્ઝાંડર સાથે આવેલા ગ્રીકોમાંના કેટલાક એશિયામાં વસ્યા હતા પણ ડો. દેવદત્તનું એમ માનવું છે કે, પૂર્વેથી બાકરીઓમાં ગ્રીક થાણું હતું. આમ ગ્રીકોબાકરીયન અમલનો ઇતિહાસ શરૂ થાય છે. બાકરીઓ વિષે પ્રો. રાલિનસને એક ઉપયોગી પુસ્તક રચ્યું છે અને કેમ્બ્રીજ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયામાં એ વિષે એક જીવંત પ્રકરણ આપેલું છે. તે પરથી બાકરીઓ-ગ્રીક અમલ વિષે પુરતી માહિતી મળે છે.

તે અરસામાં જ શક લોકો હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢી આવ્યા જેમાંનું એક ટોળું ગુજરાતમાં સત્તા જમાવી બેઠું અને તે પશ્ચિમના ક્ષત્રપો એ નામથી ઓળખાય છે. ક્ષત્રપો વિષે ઘણી ખરી માહિતી તેમના સિક્કાઓ અને કચ્છ, કાઠિયાવાડ તથા નાશિકમાંથી મળી આવેલા તેમના લેખો પુરી પાડે છે. તેઓ વિદેશી હતા છતાં બ્રાહ્મણોને દાન આપ્યાના દાખલા તેમના લેખોમાંથી મળી આવે છે. પાછળથી તેમનાં નામો પણ હિંદુ જેવાં લાગે છે. વળી ક્ષત્રપ લેખોમાં નાગરી લિપિ પ્રથમ વપરાયેલી જેવામાં આવે છે. અને તેમના સમયમાં નાગરો ગુજરાતમાં આવી વસ્યા એવી હકીકત હાલમાં બહાર પડેલા 'નાગરોત્પત્તિ' નામના પુસ્તકમાં જણાવેલી છે.

ગુજરાતમાં શકયુગનો આરંભ ક્ષત્રપોએ ચાલુ કર્યો. તે પ્રવર્તાવવાનું માન એકવાર નાહાપાનને અપાતું હતું પણ મિ. હુબરીલ તેનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે મુકે છે અને બીજા સાધનો પરથી આપણે જાણીએ છીએ કે તે શકયુગ શરૂ કરવાનું માન કનિષ્કને ઘટે છે. ક્ષત્રપ સત્તાને એકવાર ત્રૈકુટકવંશના ઇશ્વરસેન તરફથી ડબલ થઇ હતી પણ તે ઝાઝો વખત ટકી ન હતી. પણ આ આડ વાર્તા થઇ. ક્ષત્રપ વંશનો અંત તો ગુપ્તરાજ્યે આણ્યો હતો. લગભગ ચારસે વર્ષ ક્ષત્રપોએ ગુજરાતમાં રાજ્ય કર્યું હતું છતાં તેમના અમલ વિષે આપણે બહુ ઓછું જાણીએ છીએ. તેમના સિક્કા પરથી તેમની વંશાવલી નક્કી કરવામાં આવી છે પણ તે કરતાં તેમના શિલાલેખો વધારે મહત્વના છે અને તે પરથી તે સમયની કેટલીક જાણવા જેવી હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ ઉત્તરના ક્ષત્રપો સાથેના તેમના સંબંધ વિષે અથવા દક્ષિણના સાતકર્ણ સાથે થયેલા યુદ્ધ વિષે વિશેષ જાણવાની ઇતેજારી રહે છે જ. ક્ષત્રપો

વિષે પ્રો. રેપ્સને બ્રિટિશ મ્યુઝીઅમમાંના તેમના સિક્કાઓની સમાલોચના કરતું એક મુંદર પુસ્તક લખ્યું છે. ડો. દેવદત્તને દંચમાંથી મળેલા નવા લેખો તેમાં ઉપયોગી ઉમેરો કરે છે, તે પરથી જ પ્રો. હુબીલ નાહાપનનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે મૂકે છે. આમ ક્ષત્રવો વિષે એટલાં સાધનો પ્રાપ્ત થયેલાં છે કે તે પરથી ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસનું એક પ્રકરણ નવેસર અને તે સારી રીતે લખી શકાય. આપણે ઇચ્છીશું કે એકાદ સભાસદ તે કામ હાથ ધરશે.

ગુપ્ત અમલ મૌર્યસામ્રાજ્યની જેમ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં મહત્વનું સ્થાન લે છે. તે રાજાઓ પ્રતિભાશાળી હતા અને તેમને ચક્રવર્તીનું પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તેમાંના સમુદ્ર-ગુપ્તને તો પૂર્વના નેપોલિયનની ઉપમા આપવામાં આવે છે. પણ આ રાજ્યે કરેલા ગુજરાતના વહીવટ વિષે આપણે બહુ ઓછું જ જાણીએ છીએ. વળી તે અમલ ગુજરાતમાં લાંબો સમય ટક્યો ન હતો. હજીના હુમલા શરૂ થયા તે સાથે જ્યાં ત્યાં અધાધુધી વ્યાપી રહી. આ હજીની ચઢાઈ વિષે ગયે વર્ષે રા. જ. કેશવલાલ દ્રુવે એક વિદ્વાપૂર્ણ ભાષણ આપ્યું હતું તે એ સમયનો ઇતિહાસ સમજવાને બહુ મદદગાર થાય એમ છે.

તે અરસામાં વલ્લભી અને ગુજ્જરાએ દેખાવ દીધો. છૂટા સૈકામાં વલ્લભી રાજ્ય પૂર્ણ જહાંગલાલીમાં હતું. ચીના-સાધુ પ્રવાસી હુએનસંગે તે રાજ્ય વિષે કિમતી માહિતી આપી છે. સત્રાટ્ હયેં તો પોતાની કુંવરી વલ્લભીરાજ્યને આપી તે રાજ્ય સાથે સંબંધ જોડ્યો હતો, પણ તે વંશ કેવી રીતે નાશ પામ્યો તે વિષે અનેક તર્કવિતર્ક ચાલે છે. વખતે આરબોએ તે રાજ્યનો નાશ કર્યો હોય, માત્ર તેમના તામ્રપત્રો સારી સંખ્યામાં મળી આવે છે, જે તે કાળનો રાજવહીવટ જણાવને કિમતી સાધન પુરા પાડે છે.

ગુજ્જરાનું નામ કવિશ્રી બાણના હર્ષચરિતમાં પહેલ વહેહું મળી આવે છે અને બીજા સાધનો પરથી એમ જણાય છે કે ગુજ્જરાનું રાજ્ય પ્રથમ રણપ્રતાપમાં હતું અને શ્રીમાલ તેની રાજધાની હતું. ગુજ્જરા કોણ હતા અને ક્યાંથી આવ્યા એ હજી ચર્ચાસ્પદ પ્રશ્ન છે. ગુજ્જરા અને રાષ્ટ્રકૂટોના લેખો પરથી માલમ પડે છે કે પાછળથી ગુજ્જરા કનોજમાં જઈ વસ્યા હતા ને તેમને રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ સાથે વારંવાર યુદ્ધ થતાં હતાં. વળી તે સમયના આસપાસનાં નાનાં રાજ્યોનો ઇતિહાસ પણ ધ્યાનમાં લેવા જોવો છે. આ ગુજ્જરામાંનું એક રોણું એમ કહેવાય છે કે દક્ષિણમાં જઈ વસ્યું હતું અને તે દક્ષિણના ચાલુક્ય નામે પ્રસિદ્ધ છે. અને બીજે એક ભાગ જે ગુજરાતમાં આવી રહ્યો તે સોલંકી કહેવાય છે. તે પૂર્વે ગુજરાતમાં ચાવડા વંશની હકીકત જૈન પ્રબંધમાંથી મળી આવે છે પણ તેની પૂરતી કે જે બીજે કોઈ સ્વતંત્ર આધાર મળતો નથી. તે ચાવડાઓ ગુજ્જરાની એક શાખા હતી અને તે એક નાનું અરિયા રાજ્ય હશે એમ અનુમાન થાય છે.

ગુજ્જરા વિષે ડો. દેવદત્તે એક વિચારપૂર્ણ લેખ લખેલો છે તેમાં મિ. હર્નલે કેટલોક ઉમેરો કરેલો છે. કનોજના ગુજ્જરા રાજ્ય વિષે સર વિન્સન્ટ સ્મિથનો નિબંધ ખાસ કિમતી છે અને ગુજ્જરા ક્યાંથી આવ્યા તે સંબંધમાં સર જ્યોર્જ ગ્રીપરસનનો પદારી અને ગુજ્જરાની બાબત પરનો કેમ સારી માહિતી આપે છે. રા. જ. વંદે 'મધ્યકાલીન

ભારતમાં શ્રીમાલના ગુજર્ણ વિષે થોડુંક લખેલું છે પણ બીજા ભાગમાં હું માત્ર હું કે તેઓ તેમના વિશે વિશેષ ઉદ્ધૃત આપશે.

સોલંકીના અમલ પૂર્વેના ગુજરાતનો ઇતિહાસ મુખ્યત્વે હિંદનાં મોટાં રાજ્યો સાથે સંકળાયેલો રહે છે. ગુજરાતના ક્ષત્રપો માત્ર હાકિમો હતા અને ઉત્તરની મુખ્ય સત્તા સાથે તેમનો સંબંધ હતો. તે પૂર્વે મૌર્ય સામ્રાજ્યની ઉદ્ધૃત ઉપર નોંધેલી છે અને ક્ષત્રપો પછી આવનાર ગુપ્ત રાજ્યે ઉત્તરમાંથી પોતાની સત્તા અહિં વિસ્તારી હતી. વલ્લભી રાજ્યનો વિસ્તાર બહોળો હોય એમ જણાતું નથી. તેઓ બહારથી આવ્યા હતા એવી દંતકથા છે. અને વળી તે વખતે હર્ષની સત્તા સર્વોપરિ હતી. આ બધી ઉદ્ધૃત વિચારતાં ગુજરાતે પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય ભોગવ્યું હોય અને પોતાની સત્તા વિસ્તારી હોય એવું બહુ ઓછું જાણવામાં આવે છે.

વાસ્તવિક રીતે ગુજરાતનો ઉદય સોલંકી સાથે શરૂ થાય છે. સોલંકીના આવ્યા પછી આ દેશનું ગુજરાત નામ પડે છે. તેમના સમયમાં ગુજરાત એક સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે બહાર આવે છે અને તેઓ ગુજરાતનો વાવટો ચારે દિશાઓમાં ફરકાવે છે, અને એક બળવાન રાજ્ય તરીકે ગુજરાતની કીર્તિ વધારે છે.

સોલંકીના ઇતિહાસ માટે તે સમયમાં લખાયેલા જૈન ગ્રંથો જેવા કે ક્ષાત્રપ, કુમારપાળ પ્રબંધ, કુમારપાળ ચરિત્ર, રત્નમાળ, પ્રબંધચિંતામણિ વગેરે ઉપયોગી માહિતી પુરી પાડે છે. અને તે બધા ગ્રંથો ગુજરાતીમાં લખાયા છે. વળી સોલંકીઓના થોડાક-ત્રણ ચાર તામ્રપત્ર મળેલાં છે અને મૂળરાજે બોલાવેલા ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણોનું ‘ઔદિચ્ય પ્રકાશ’ તપાસવા જેવું છે. રાખેંગાર અને લાખાપુલાણી સાથે સોલંકીઓને યુદ્ધ થયેલાં તેના અનેક દોહરા અને સોરઠા કચ્છ કાઠિયાવાડમાંથી મળી આવે છે, એ કંઈક સાહિત્ય પણ સંબંધવાની અને વિચારવાની જરૂર છે. એ સમયમાં મહમદ ગીઝનવીએ સોરઠી સોમનાથ પર ચઢાઈ કરી હતી તેની ઉદ્ધૃત ફારસી ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. સદ્ગત મિ. ફરકરિયાએ સોમનાથનું લિંગ પોલું કે નક્કર હતું તે વિષે ભારે વાદ ઉઠાવ્યો હતો, તે પણ આ સંબંધમાં જેવા જેવો છે.

તેજ પ્રમાણે તેમના પછી ગાદીએ આવેલા વાઘેલાઓ વિષે સામેશ્વરકૃત કીર્તિકૌમુદી અને વિક્રમાંકદેવ ચરિત્ર, જે સોસાઈટીએ છપાવ્યાં છે તે વાંચવા જેવાં છે. એ સિવાય ગાયકવાડ પૌર્વાત્ય સીરીઝમાં કેટલાંક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે જે તે સમય પર નવીન પ્રકાશ પાડે છે. દેવગિરિના ચાદવો સાથે ગુજરાતને પૂર્વે સંબંધ હતો તે સિંહણે ભરૂચ પર કરેલી ચઢાઈ જેની નોંધ હમીરમદન પુસ્તકમાં થઈ છે તે પરથી માલમ પડે છે. વળી વાઘેલાઓનો એક લેખ ઇડરના મોરલીધર મંદિરમાંનો જે સ્વર્ગસ્થ તનસુખરામભાઈએ ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં એડીટ કર્યો હતો તે પણ વાઘેલા વિષે ઉપયોગી ઉદ્ધૃત આપે છે.

આમ તે કાળ માટે સાધનો કે પુસ્તકોનો ટોટો નથી. માત્ર તે બધાં સાધનોનો નવેસર અભ્યાસ, સમાલોચના અને વિવેચન થવાની જરૂર છે.

કરણ વાઘેલાનો અંત કેવી રીતે આવ્યો એ તો જાણીતી વાત છે પરંતુ તે ચઢાઈએ ગુજરાત પર કેવી અસર કરી હતી તેનું આખેહુળ વર્ણન આપણને ‘કાન્હડદે પ્રબંધ’માંથી મળી આવે છે. આ અરસામાં ઉત્તર ગુજરાતના શહેરો તુટી પ્રબ્લ દક્ષિણ

તરફ વધતી આવી અને તેથી સ્વ. ગોવર્ધનરામે તેને 'બ્રમણયુગ' કહ્યો છે અને તેનો કંઈક ખ્યાલ આપણને રા. મણિલાલ વ્યાસે એડિટ કરેલા 'વિમલ પ્રબંધ'માંથી મળે છે.

સન ૧૮૨૨ માં મુસલમાની રાજ્ય અમદાવાદમાં નવું સ્થપાયું ત્યાં સુધી ગુજરાતમાં દિક્ષીના મુસતાનોની સત્તા ચાલતી અને તે ખીલજી અને તલ્લખ પાદશાહોની હકીકત ઇલિયટ અને હાસેનનાં પુસ્તકોમાં, જેનો સાર સ્ટેનલી પુલે 'મધ્યકાલીન ભારત' (Medieval India) માં આપ્યો છે તેમાંથી મળી આવે છે.

ગુજરાતના મુસલમાન ઇતિહાસ માટે તો આપણી પાસે 'મિરાતે સિકંદરી,' 'મિરાતે એહેમદી,' 'ફિરિસ્તા,' અને ખીજાં ગ્રંથો છે. પૂર્વે કવિ બાળાશંકરે તે ફારસી ઇતિહાસનાં પુસ્તકો ગુજરાતીમાં ઉતારવા પ્રયાસ આદર્યો હતો પણ તેનું કશું પરિણામ આવ્યું ન હતું. અત્યારે ઉપર જણાવેલાં ફારસી પુસ્તકોના ગુજરાતી અનુવાદ જે કે. અપૂર્ણ છે છતાં ઉપયોગમાં લેવા શકાય એવા છે. તે સિવાય અમદાવાદની સલ્તનતનો ઇતિહાસ ઉકેલવામાં સિદ્ધાઓ પણ મદદગાર થાય છે અને યુરોપી પ્રવાસીઓની નોંધ દિમતી ઉમેરો કરે છે. અહિં એટલું નોંધવું જોઈએ કે ઉપર જણાવેલા ફારસી તવારિખોના જે ઇંગ્રેજી અનુવાદ થયા છે તે જોઈએ તેટલા સંતોષકારક અને ખાતરીવાળા નથી. તેમાં ઘણી ખામીઓ રહી ગયેલી છે તેથી તે પુસ્તકોના નવાં અનુવાદ ગુજરાતી કે ઇંગ્રેજીમાં કોઈ સારા ફારસી અભ્યાસીને હાથે થાય તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે. આપણે ઇચ્છીશું કે જહુનાય સરકાર જેવો કોઈ ગુજરાતી અભ્યાસી તે ખામી પુરી પાડે.

મોગલ રાજ્યનો ઇતિહાસ જણાવતો તો સાધનોની ખોટ નથી. તેમણે બાવેલા મહેલો, મસીદો, દરિયા અને મિનારા તે રાજ્યની બળ્યતા અને ગૌરવની સાક્ષી પુરે છે; અને તે સમયની સમાજસ્થિતિનો ઇતિહાસ 'આઇ-ને-અંકબરી' પુરો પાડે છે. તે પ્રબંધમાં ગયે વર્ષે ગ્રે. મોલ્ડે 'અંકબરના સમયનું હિંદ', એ નામનું ઇંગ્રેજી પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે તે જેવા જેવું છે. જહાંગીરનામું, બર્નિયર અને ટેવર્નિયરનાં પ્રવાસપુસ્તકો, મતુસીની નોંધ અને ઓરંગઝેબના દાગળો અને ખીજાં તવારિખનાં પુસ્તકો ઉપયોગી થઈ પડે એવાં છે.

મોગલોની પડતી ચતાં ગુજરાતમાં મરાઠા અને પેશ્વાનું જોર જામ્યું, પણ તે સમયમાં અશાંતિ અને અંધાધુની જાદે હતી. પેશ્વાના દરબારોમાંથી અને ખીજાં સાધનો પરથી તે દાગળો ઇતિહાસ સારી રીતે ઉપજાવી શકાય તેમ છે.

સન ૧૮૧૮ માં પેશ્વા સાથે તહનામું ચતાં ઇંગ્રેજ સત્તા ગુજરાતમાં સ્થાપી થઈ. બ્રિટિશ સમયનો ગુ. ઇતિહાસ તદ્દન આધુનિક છે; તેને માત્ર ચો વર્ષ થયાં છે. તે ઇતિહાસ પ્રગતિકાસની દૃષ્ટિએ લખાય તે અગત્યનું છે. છેલ્લાં ચો વર્ષમાં બ્રિટિશ અમલ નીચે જુદી જુદી દિશામાં આપણે ફેટલા આગળ વધ્યા છીએ અને અત્યારે આપણી સ્થિતિ યી છે, તે જણાવતો ગીલ્ફર્ડસ્લેટરના 'મેડિંગ ઓફ મોડર્ન ઇન્ડિયા'ની જેમ આધુનિક ગુજરાતનો એક સારો ઇતિહાસ લખાવો જોઈએ. તેને માટે સાધનો બહોળાં અને વિષ વિધ પ્રકારનાં છે. વર્તમાન, ભૂતકાળ જોડે જોડાયેલું છે અને બવિષ્યનો માર્ગ નક્કી કરવાને આ ઇતિહાસનું જ્ઞાન આપણને બહુ સહાયજૂત થાય એમ છે.

ભારતીય દર્શનોની કાળતત્ત્વ સંબંધી માન્યતા

[પંડિત સુખલાલ સંઘવી.]

ચીની વિચારશીલતાનો અભ્યાસ કરવા છતાંનારે તેઓના વિચારની સરણિ અને વિચારના વિષયો તપાસવા જોઈએ. અનેક પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ વિષયોમાં આર્યોની યુદ્ધિ દોડી છે. આ લેખમાં તે બધા વિષયો ઉપરના તેઓના વિચારની નોંધ લેવાનો ઉદ્દેશ નથી. આ લઘુ લેખદ્વારા એટલું જ પ્રદર્શન કરવા ધારેલ છે, કે કાળના સંબંધમાં આર્યોના વિચાર પ્રાચીન સમયમાં કેવા હતા અને તેમાં વળત જતાં કેવું અને કેટલું પરિવર્તન થયું.

વિશ્વની વિવિધતા અને કાળતત્ત્વ

જગતની વિવિધતાનું ઉદાહરણ યુદ્ધિના ઉદાહરણ કરતાંયે ઘણું છે. તેથી હજી સૂઝી યુદ્ધિ જગતની વિવિધતાનો પાર પામી શકી નથી, પણ તે પાર પામવા તો અસંભવિત કાળથી મથ્યા કરે છે. મનુષ્યજાતિની યુદ્ધિએ અનેક વિવિધતા સાથે એ પણ વિવિધતા જોઈ કે એક જ ક્ષેત્ર કે દેશની અંદર જુદે જુદે વખતે ઋતુભેદ અને કાર્યભેદ દેખાય છે. ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાં એક જ વખતે ઋતુભેદ અને કાર્યભેદ નજરે પડે છે. એક જ દેશમાં એક જ વખતે જાતજાતનાં ફળો કે અનાજોનો પાક એક સરખો નથી આવતો. હિમંત અને શિશિર ઋતુમાં અમુક જાતનાં ફળોની પ્રધાનતા હોય છે; તો વસંત અને ગ્રીષ્મમાં બીજી જાતનાં ફળોની; જ્યારે વર્ષા અને શરદ ઋતુમાં કોઈ ત્રીજી જાતનાં ફળોનો ઉત્સવ હોય છે. એક વખતે જુવાર, બાજરો વગેરે ધાન્યો ખેતરોને શણગારે છે, ત્યારે બીજી વખતે ઘઉં, ચણા વગેરે સ્પર્ધાથી તે કામ કરે છે. એક વખતે ગરમી કપડાંને લેતાં રોકે છે, જ્યારે બીજી વખતે કેટલોક વખત ખોરાક સિવાય ચલાવી શકાય પણ કપડાં સિવાય ચલાવી શકાતું નથી. એક વખત એવો હોય છે કે જ્યારે મેઘનું દર્શન વ્રત ખાતર પણ દુર્લભ હોય છે, ત્યારે બીજી વખત એવો પણ આવે છે કે સૂર્યદર્શનના નિયમવાળાઓને કેટલાક દિવસો સૂઝી તેનું દર્શન ન થવાથી ઉપવાસ કરવા પડે છે. આ પ્રાકૃતિક ફેરફારોના મૂળ કારણ તરીકે અત્યારના શોધકો ભલે તાપક્રમની ન્યૂનાધિકતા અને વાતાવરણની ભિન્નતા સ્વીકારે, પણ પ્રાચીન કાળમાં એમ મનાતું હતું કે આ દેખાતાં પ્રાકૃતિક સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ એ બધાં પરિવર્તનો માત્ર તાપક્રમ કે હવાપાણીની ભિન્નતા ઉપર જ અવલંબેલાં નથી. તે ઉપરાંત પણ બધાં પરિવર્તનોનું કાંઈ ખાસ કારણ હોવું જોઈએ; એનું કારણ માન્યા સિવાય પ્રાચીન કાળના લોકોની યુદ્ધિ પરિવર્તનોનો ખુલાસો કરી શકતી નહિ. અને તેથી જ જૂના જમાનામાં કાળતત્ત્વ ઉપર વિચાર થવા લાગ્યો. આ વિચાર તત્ત્વજ્ઞાનમાં દાખલ થયો, અને તેણે મતભેદની અનેક પાઘડીઓ પહેરી. ભારતવર્ષ તાત્ત્વિક વિચાર માટે પ્રસિદ્ધ છે; ખાસ કરીને પરોક્ષતત્ત્વનો વિચાર કરવામાં તો તે એકલું જ છે. એટલે આજે આપણે સંક્ષેપમાં જોઈશું કે કાળના સંબંધમાં ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન શું કહે છે.

કાળના સંબંધમાં દર્શન-ભેદ

ભારતીય દર્શન સુખ્યપણે ત્રણ ભાગમાં વહેંચાય છે: વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ.

ક. વૈદિક સાહિત્યનો મૂળ આધાર વેદ અને ઉપનિષદો છે. વેદો અને ઉપનિષદોમાં તત્ત્વવિચારણાનાં છૂટાં છવાયાં બીજ છે. પણ તેમાં તે વિચારણાઓએ સ્પષ્ટ; ક્રમબદ્ધ અને સમ્યક્તિત્ત્વ દર્શનોનું રૂપ પ્રાપ્ત નથી કર્યું. તેથી જ આંખણે વેદ કે ઉપનિષદોમાંથી કાળતત્ત્વને લગતી ચોક્કસ માન્યતાઓ મેળવવા અશક્ત છીએ^૧. એ માન્યતાઓ મેળવવા દર્શનકાળ તરફ આવવું જોઈશે, અને દર્શનિક સાહિત્ય તપાસવું પડશે. વૈદિક-દર્શનનો નામ-સ્મૃત્તિ-રીતે છ' ભાગ કરવામાં આવે છે: વૈશેષિક, ન્યાય, સાંખ્ય, યોગ, પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા. કાળતત્ત્વની માન્યતાને સ્પષ્ટ સમજવા માટે એ છ દર્શનોના બે વર્ગો કરવા ઉચિત છે: પહેલાં વર્ગને સ્વતંત્ર કાળતત્ત્વવાદી અને બીજાને અસ્વતંત્ર કાળતત્ત્વવાદીના નામે ઓળખીશું.

(અ) પ્રથમ વર્ગમાં વૈશેષિક, ન્યાય અને પૂર્વમીમાંસાનો સમાવેશ છે.

૧. કૌશીતકિ, છાંદોગ્ય, બૃહદારણ્યક, શ્વેતાશ્વતર, મૈત્રિ આદિ અનેક ઉપનિષદોમાં અનેક સ્થળે પ્રસંગે પ્રસંગે 'કાળ' શબ્દનો ઉલ્લેખ થયો છે. તે બધા પ્રસંગો વાંચનાર અને વિચારનારને આ માફક ધ્યાન સ્પષ્ટ થશે. 'કાળ' શબ્દના પ્રયોગનાં સ્થળો માટે 'ઉપનિષદ વાક્ય કોશ' જોવો.

૨. પ્રથમ વર્ગમાં વૈશેષિકદર્શન સાથે ન્યાયદર્શન અને પૂર્વમીમાંસાને રાખવાનું કારણ એ છે-કે તે બન્ને દર્શનો પ્રમેયના સંબંધમાં મુખ્યપણે વૈશેષિક દર્શનની માન્યતાનાં અનુગામી છે. ન્યાયદર્શનનો પ્રધાન વિષય પ્રમાણ-ચર્ચાનો છે. તેમાં પ્રમેય-ચર્ચા છે ખરી પણ ફક્ત તે સંસાર અને મોક્ષના કાર્ય-કારણભાવને સમજાવવા પૂરતી છે. (આ માટે જુઓ. "આત્મશરીરેન્દ્રિયાર્થબુદ્ધિમનઃપ્રવૃત્તિદોષપ્રત્યેભાષફલદુઃખાપવર્ગાસ્તુ પ્રમેયમ્"-ગૌતમસૂત્ર, અ. ૧, આ. ૧, સૂ. ૧, પૃ. ૮૮ (ચૌખંબા સંસ્કૃત સીરીઝ.) સમગ્ર જગતના પ્રમેયોની ચર્ચામાં તે ઉતર્યું નથી. તે બાબતમાં તેણે વૈશેષિકના સિદ્ધાંતો સ્વીકારી લીધા છે. વૈશેષિકદર્શન મુખ્યપણે જગતના પ્રમેયોની ચર્ચા કરે છે. તે ચર્ચા પ્રમાણ-ચર્ચાની પ્રધાનતાવાળા ન્યાયદર્શનને સર્વથા માન્ય છે. આ જ કારણને લીધે ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શનોનો ભેદ ક્રમે ક્રમે મટતો ગયો છે. અને તેથી જ ન્યાયશાસ્ત્ર એ નામ સાંભળતાં જ તે બન્ને દર્શનો ખ્યાલમાં આવે છે. ઉક્ત બન્ને દર્શનોના મૂળ મૂત્ર-અથો ઉપર તદન ભિન્ન ભિન્ન દીકા-અથો હોવા છતાં પાછળથી કેટલાક નૈયાયિકોએ એવા ન્યાય-વિષયક અથો રચેલા છે કે જેમાં વૈશેષિકદર્શનની પ્રમેય-ચર્ચા અને ન્યાય દર્શનની પ્રમાણ-ચર્ચાનો સંગ્રહ કરી બન્ને દર્શનોનું સંધાન કરી દીધેલું છે. આ જગતના અથોમાં સૌથી પહેલું સ્થાન તત્ત્વચિંતામણિનું છે. તેના કર્તા ગંગેશ ઉપાધ્યાય નવીન ન્યાયશાસ્ત્રના સૂત્રધાર કહેવાય છે. જે કે ગંગેશ ઉપાધ્યાયના પહેલાં પણ ઉદયનાંચાચે કુસુમાંજલિ વગેરે પોતાના અથોમાં વૈશેષિક અને ન્યાય બન્ને દર્શનોની માન્યતાનું સંધાન કરેલું છે, પણ તે સંધાન પરિપૂર્ણ રૂપમાં ગંગેશ ઉપાધ્યાયે જ દીધેલું હોવાથી તેનું માન તેઓને ધટે છે. ગંગેશ ઉપાધ્યાય પછીના નૈયાયિકોમાં ઉક્ત બન્ને દર્શનોનું સંધાન કરી ન્યાયઅથ લખનાર તર્કસંગ્રહના પ્રણેતા અન્નભટ્ટ અને સુકતાવલિના રચયિતા વિશ્વનાથ તર્કચંચાનન એ પ્રસિદ્ધ છે.

પૂર્વમીમાંસા એ ઉત્તરમીમાંસાનું પૂર્વાગ અને નિકટવર્તિ દર્શન કહેવાય છે ખરું પણ તેનું કારણ એ નથી કે તે ઉત્તરમીમાંસાના પ્રમેયો સ્વીકારતું હોય. તે પ્રમેયના વિષયમાં વૈશેષિક અને ન્યાય દર્શનને જ મુખ્યપણે અનુસરે છે. (ઉદાહરણ-તેની 'ઇત્રિય' સંબંધી

(વ) ખીજવર્ગમાં બાકીના ત્રણ એટલે સાંખ્ય, યોગ અને ઉત્તરમીમાંસાનો સમાવેશ થાય છે.^૧

અ-(૧) વૈશેષિકદર્શનના પ્રણેતા કણ્વદેવે ક્રમિકે કાળતત્ત્વને અંગે ચાર મૂત્રો રચ્યા છે.^૨ તેમાં પ્રથમ મૂત્રમાં કાળતત્ત્વને સ્વતંત્ર સ્થાપિત કરવા દેટલાંદે વિગેરે વર્ણવ્યાં છે. તે કહે છે કે અમુક વ્યક્તિ અમુક વ્યક્તિથી જ્યેષ્ઠ છે અગર કનિષ્ઠ છે, તેવી પ્રતીતિનું મુખ્ય કારણ તેમજ વિવિધ કાર્યોમાં થતી યોગપદ્ધતિ, ચિર અને ક્ષિપ્ર પ્રતીતિનું મુખ્ય કારણ કાંઈ તત્ત્વ સ્વતંત્ર હોવું જોઈએ. આ સ્વતંત્ર તત્ત્વ તે કાળ. પછીનાં ત્રણ મૂત્રોમાં તે ત્રણ કાળને દ્રવ્યરૂપ માને છે, નિત્ય માને છે, એક માને છે અને સદૃશ કાર્યોના નિમિત્ત કારણ તરીકે ઓળખાવે છે.

માન્યતા વાંચો તત્ત્વ દ્વિવિધમ્, વાહ્યમભ્યન્તરં ચ, વાહ્યં પञ્ચવિધં વ્રાણરસનચક્ષુ-સ્ત્વક્ષ્ત્રોત્રાત્મકમ્ । આન્તરં ત્વેકં મનઃ । તત્રાદ્યાનિ ચત્વારિ ચ પૃથિવ્યપ્તેજો-વાયુપ્રકૃતીનીત્યક્ષપાદદર્શનવદભ્યુપગમ્યન્તે । શ્રોત્રં ત્વાકાશાત્મકં તૈરભ્યુ-ગતમ્ । વયં તુ-‘દિશઃ શ્રોત્રં’ इति दर्शनाद्दिग्भागमेव कर्णशङ्कुल्यवच्छिन्नं શ્રોત્રમાચક્ષ્મહે ॥” અ. ૧, પા. ૧, અધિ. ૪, સૂ. ૪, પૃ. ૩૫ જૈમિનિસૂત્ર-શાસ્ત્ર-દીપિકા). પૂર્વમીમાંસા કર્મકાંડવિષયક વૈદિક શ્રુતિઓની વ્યવસ્થા અને ઉપપત્તિ કરતું હોવાથી, તે જ્ઞાનપ્રધાન ઉત્તરમીમાંસા (વેદાંત દર્શન) નો માર્ગ સરલ કરે છે. તે જ કારણથી તે તેનું પૂર્વાગ યા નિકટવર્તિ દર્શન કહેવાય છે. પ્રમેયની માન્યતામાં તો પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા વચ્ચે આકાશ પાતાળનું અંતર છે. એ વાત ભૂલવી ન જોઈએ. પૂર્વમીમાંસા આત્માનું અનેકત્વ સ્વીકારે છે, પરમાણુ વગેરે જડ દ્રવ્યોને સ્વતંત્ર માને છે, મોક્ષમાં નૈયાયિકોની પેઠે બુદ્ધિ વગેરે શુભોત્તો નાશ અને આનંદનો અભાવ માને છે.

(વાંચો “મુક્તિસ્વરૂપમ્—કિમિદં? સ્વસ્થ ઇતિ, યે હ્યાગમાપાયિનો ધર્મા બુદ્ધિસુખદુઃસ્વેચ્છાદ્વેષપ્રયત્નધર્માધર્મેસસ્કારાસ્તાનપહાય યદસ્ય સ્વં નૈજં રૂપં જ્ઞાનશક્તિસત્તાદ્રવ્યત્વાદિ તસ્મિન્નવતિષ્ઠત ઇત્યર્થઃ । યદિ તુ સંસારાવસ્થા-યામવિદ્યમાનોઽપ્યાનન્દો મુક્તાવસ્થાયાં જન્યત ઇત્યુચ્યતે તતો જનિમત્વાદ-નિત્યો મોક્ષઃ સ્યાત્” અ. ૧, પા. ૧, અધિ. ૫, સૂ. ૫, શાસ્ત્રદીપિકા ઉપર રામકૃષ્ણપ્રણીત યુક્તિસ્નેહપૂરણી સિદ્ધાન્તચન્દ્રિકા પૃ. ૪૫). ત્યારે વેદાંત-દર્શન પ્રધાનપણે એક જ આત્મા અગર બ્રહ્મને વાસ્તવિક સ્વીકારી, તે સિવાયના સકલ પ્રમેયોને માત્ર માયિક કહે છે, અને મોક્ષમાં અખંડાનંદ માને છે.

૧. ખીજ વર્ગમાં સાંખ્ય સાથે યોગને રાખવામાં આવ્યું છે, તે તો સમજાય તેવું છે. કારણ યોગદર્શન સર્વાંશે સાંખ્યદર્શનના જ પ્રમેયો સ્વીકારે છે. તે બન્ને વચ્ચેનો ભેદ પ્રકટ ઉપાસનાની અને જ્ઞાનની ગૌણ પ્રધાનતાને આભારી છે, પણ વેદાંતદર્શન જે પ્રમેયની માન્યતામાં સાંખ્યથી બિલકુલ જુદું પડે છે તેને સાંખ્યદર્શન સાથે રાખવાનું કારણ એ છે કે આ આદિ પ્રમેયોના સ્વરૂપના વિષયમાં તે બન્નેનો પ્રબળ મતભેદ છતાં કાળના માટે તે બન્ને સમાન છે.

૨. “અપરસ્મિન્નપાં યુગપચ્ચિરં ક્ષિપ્રમિતિ કાલલિજ્ઞાનિ ॥ ૬ ॥ દ્રવ્યત્વ-નિત્યત્વે વાયુના ભાવાત્કારણે ભાવેન ॥ ૮ ॥ નિત્યેષ્વભાવાદનિત્યેષુ દર્શન, અ. ૨, આ. ૨. (શુબ્રશતી પ્રેસ).

(૨) ન્યાયદર્શનના પ્રણેતા ગૌતમ ઋષિએ, કણ્ઠાદ ઋષિની પેઠે પોતાના પંચાધ્યાયી સૂત્રગ્રંથમાં કોઈ પણ સ્થળે કાળતત્ત્વને સિદ્ધ કરવા કે તેનું સ્વરૂપ બતાવવા કાંઈ પણ કશું નથી. તેનું કારણ એ છે કે તે ઋષિ પોતાના દર્શનમાં પ્રધાનપણે પ્રમાણની જ ચર્ચા કરે છે, અને પ્રમેયની બાબતમાં વૈશેષિકદર્શનને અનુસરે છે. છતાં તેઓએ એક સ્થળે પ્રસંગવશ દિશા અને કાળને નિમિત્ત કારણરૂપે વર્ણવી^૧ એમ સૂચન કર્યું છે કે તેઓ કાળતત્ત્વના સંબંધમાં વૈશેષિકની માન્યતાને અગત્ય છે. (૩) પૂર્વભીમાંસાના પ્રણેતા જૈમિનિ ઋષિએ પોતાનાં સૂત્રોમાં કાળતત્ત્વ સંબંધી કાંઈપણ ઉલ્લેખ કરીએ નથી, તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે; અને તે એ કે તેઓના મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય કર્મકાંડવિષયક વૈદિક ઋત્રોની વ્યવસ્થા કરવાનો છે. છતાં પૂર્વ-ભીમાંસાના પ્રામાણિક અને સમર્થ વ્યાખ્યાકાર પાર્થસાર્થ મિશ્રેની શાસ્ત્રદીપિકા ઉપરની ટીકા યુક્તિસ્નેહપૂરણી સિદ્ધાન્તચંદ્રિકામાં પં. રામકૃષ્ણે^૨ કાળતત્ત્વ સંબંધી મીમાંસક મત બતાવતાં વૈશેષિકદર્શનની જ માન્યતાનો સ્વીકાર કરેલો છે. ફક્ત તેઓ વૈશેષિક દર્શનથી એટલી જ બાબતમાં જુદા પડે છે કે વૈશેષિક કાળને પ્રેરણા માને છે અને તેઓ મીમાંસકને મતે કાળને પ્રત્યક્ષ માને છે.

ચ-(૧) સાંખ્યદર્શનમાં સ્વતંત્ર અને મૂળતત્ત્વ એ છે: પ્રકૃતિ અને પુરુષ. આ બે સિવાય કોઈ તત્ત્વ તે દર્શનમાં સ્વતંત્ર સ્વીકારાયેલ નથી. આકાશ, દિશા અને મન સદ્ધાં સાંખ્યદર્શનમાં પ્રકૃતિના વિકારો છે. તેથી તે દર્શનમાં 'કાળ' નામનું કોઈ સ્વતંત્ર તત્ત્વ નથી. તે દર્શન પ્રમાણે કાળ એ એક પ્રાકૃતિક પરિણમન માત્ર છે. પ્રકૃતિ નિત્ય છતાં પરિણમનશીલ છે. આ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ જડ જગત પ્રકૃતિનો વિકાર માત્ર છે. વિકાર અને પરિણામની પરંપરા ઉપરથી જ વિશ્વગત બધા કાળસાધ્ય બ્યવહારોની ઉપપત્તિ સાંખ્યદર્શન કરી શકે છે. એ હકીકત સાંખ્યદર્શનના મૂળ સૂત્રમાંથી જ તરી આવે છે.^૩ (૨) યોગદર્શનના પ્રણેતા મહર્ષિ પંતંજલિએ પોતાનાં સૂત્રોમાં કાળતત્ત્વના સ્વરૂપના સંબંધમાં સ્વરૂપ પણ સૂચન કર્યું નથી; પણ તે દર્શનના પ્રામાણિક બાહ્યકાર બાસ ઋષિએ ત્રીજા પાંદના બાવનમાં સૂત્રની વ્યાખ્યા કરતાં પ્રસંગે કાળતત્ત્વનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ આલેખ્યું છે. જે બરાબર યોગદર્શનમાન્ય સાંખ્યદર્શનના પ્રમેયોને બંધબેસતું છે. તે કહે છે કે મુહૂર્ત, પ્રહર, દિવસ આદિ લૌકિક કાળબ્યવહારો બુદ્ધિકૃત છે-કલ્પનાજનિત છે. તે કલ્પના કણોના બુદ્ધિકૃત નાના મોટા વિભાગો ઉપર અવલંબેલી છે. કણ એ વાસ્તવિક છે. પણ તે મૂળતત્ત્વ રૂપે નહીં. માત્ર કોઈ પણ મૂળતત્ત્વના પરિણામરૂપે તે સત્ય છે. જે પરિણામનો બુદ્ધિથી પણ બીજો વિભાગ ન થઈ શકે તેવાં સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ પરિણામનું નામ કણ છે. તેવી કણનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે-“એક પરમાણુને પ્રથમ પોતાનું ક્ષેત્ર છોડી બીજું ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત કરવામાં જેટલો વખત વીતે છે^૪ તેજ વખતનું અર્થાત્

૧. જુઓ “દિગ્દેશકાલાકાશોષ્યપ્યેયં પ્રસક્તઃ” અ. ૨, આ. ૧, સૂ. ૨૩, પૃ. ૨૫૪ (ચૌખાયા સીરીઝ). ૨. “નાસ્માકં વૈશેષિકાદિચદ્મત્યક્ષઃ કાલઃ કિન્તુ પ્રત્યક્ષ યથાસ્મિન્દ્રણે મયોપલબ્ધ હત્યનુભવાત્ । અરૂપસ્યાપ્યાકાશયત્પ્રત્યક્ષત્વં મવિષ્યતિ ।” અ. ૧, પા. ૧, અધિ. ૫, સૂ. ૫, પૃ. ૪૫.

૩. “દિક્કાલાયાકાશાદિભ્યઃ” સાંખ્યપ્રયચન, અ. ૨, સૂ. ૧૨.

૪. આ જ પરમાણુની ગતિનો દાખલો પ્રયચનસારમાં આચાર્ય કુંદકુંદે આપેલ છે અને તેના ટીકા ગ્રંથોમાં તે જ વાત સ્પષ્ટ થયેલ છે. જુઓ અ. ૨, ગાથા ૪૬ આદિ.

પરમાણુપરિમાણુ દેશના અતિક્રમણમાં લાગતા વળતરું નામ 'ક્ષણ' છે. આ રીતે જોતાં ક્ષણ એ માત્ર ક્રિયાનો અવિશાળ્ય અંશનો સંકેત છે. યોગદર્શનમાં સાંખ્યદર્શનસમ્મત જડ પ્રકૃતિતત્ત્વ જ ક્રિયાશીલ મનાયેલ છે. તેની ક્રિયાશીલતા સ્વાભાવિક હોય તેને ક્રિયા કરવામાં અન્ય તત્ત્વની અપેક્ષા નથી. તેથી યોગદર્શન કે સાંખ્યદર્શન ક્રિયાના નિમિત્ત કારણ તરીકે વૈશેષિકદર્શનની પેઠે કાળતત્ત્વને પ્રકૃતિથી ભિન્ન-સ્વતંત્ર નથી સ્વીકારતા, એ બાબત બરાબર સાબીત થાય છે. (૩) 'ઉત્તરમીમાંસા' આ દર્શન, વેદાંતદર્શન યા ઔપનિષદિક દર્શનના નામે પ્રસિદ્ધ છે. તે દર્શનના પ્રણેતા મહર્ષિ બાદરાયણે ક્યાંકએ કાળતત્ત્વના સંબંધમાં સ્પષ્ટ લખ્યું નથી પણ તે દર્શનના પ્રધાન બ્યાખ્યાકાર શંકરાચાર્યે માત્ર બ્રહ્મને જ મૂળ અને સ્વતંત્ર તત્ત્વ સ્વીકારી અન્ય સૂક્ષ્મ કે સ્થૂળ જડ જગતને માયિક અગર તો અવિદ્યા-જનિત સાબીત કરેલ છે. તેથી જ શંકર વેદાંતનો સિદ્ધાંત સંક્ષેપમાં એટલો છે કે "બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યા" આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે પ્રકૃત કાળને જ નહીં પણ આકાશ, પરમાણુ આદિ તત્ત્વોને પણ સ્વતંત્રતા માટે સ્થાન જ નથી. જો કે વેદાંત દર્શનના અન્ય બ્યાખ્યાકારો રામાનુજ, નિંબાર્ક, મધ્વ અને વલ્લભ કેટલીક મુદ્દાની બાબતોમાં શંકર સિદ્ધાંતથી જૂદા પડે છે, પણ તેઓના મતભેદનું મુખ્ય ક્ષેત્ર આત્માનું સ્વરૂપ અને જગતની સત્યતા કે અસત્યતા એ છે. કાળતત્ત્વ સ્વતંત્ર નથી તે બાબતમાં વેદાંત દર્શનના બધા બ્યાખ્યાકારો એકમત છે.

જ્ઞ—વૈદિક દર્શનની કાળતત્ત્વ સંબંધી માન્યતાઓ જોયા બાદ જૈનદર્શન તરફ નજર આવે છે. અને પ્રશ્ન થાય છે કે જૈનદર્શન સ્વતંત્ર કાળતત્ત્વવાદી છે કે અસ્વતંત્ર કાળતત્ત્વવાદી? આનો સંક્ષેપમાં ઉત્તર એટલો જ મળે છે કે જૈનદર્શનમાં સ્વતંત્ર કાળતત્ત્વની અને અસ્વતંત્ર કાળતત્ત્વની માન્યતાના બંને પક્ષો સ્વીકારાયા છે. જોકે વખત જતાં જૈન-સાહિત્ય હિંદુસ્તાનના દરેક ભાગમાં ફેલાયું અને પુષ્ટ થતું ગયું, પણ તેના ઉદ્યાનના બીજા પૂર્વ-દેશ બિહારાન્તર્ગત મગધ પ્રદેશમાં જ રોપાયેલાં. ઉપર્યુક્ત વૈદિક જ દર્શનોના સૂત્રકારો પણ મોટે ભાગે મગધની સમીપના મિથિલા દેશમાં જ થયેલા. જૈન દર્શન અને વૈદિક દર્શનોની માત્ર ક્ષેત્રવિષયક જ સમાનતા નથી પણ તેઓની સમાન-કાલીનતા પણ નિશ્ચિત છે. આ સમાનક્ષેત્રતા અને સમાનકાલીનતાનો પ્રભાવ જૈનસાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ થતા કાળતત્ત્વ સંબંધી પૂર્વોક્ત બંને પક્ષોથી વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. હવે આપણે તપાસી જોઈએ કે જૈનદર્શનના પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન સાહિત્યમાં કાળને સ્વતંત્ર તત્ત્વ માનનાર અને ન માનનાર એ બે પક્ષો ક્યાં ક્યાં ઉલ્લિખિત થયેલ છે. તે ઉપરાંત એ પણ જોવું બાકી રહે છે કે વૈદિક સાહિત્યમાં સ્વતંત્ર કાળતત્ત્વવાદી પક્ષે અને અસ્વતંત્ર કાળતત્ત્વવાદી પક્ષે કાળનું જેવું જેવું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે, જૈન સાહિત્યના ઉક્ત બંને પક્ષોએ પણ તેવું તેવું સ્વરૂપ જ વર્ણવ્યું છે કે તેમાં કંઈ ફેરફાર છે?

આ બંને પ્રશ્નોનો ઉત્તર આખ્યા પહેલાં એક વાત ખાસ જણાવી દેવી યોગ્ય છે, અને તે એ કે જૈનદર્શનનું સાહિત્ય શ્વેતાંબર અને દિગંબર એ બે શાખાઓમાં વહેંચાયેલું છે. જ્યારે શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન સાહિત્યમાં કાળતત્ત્વને લગતી ઉપર્યુક્ત બંને માન્યતાઓ મળે છે, ત્યારે દિગંબર સંપ્રદાયના પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન સાહિત્યમાં ફક્ત કાળને સ્વતંત્ર તત્ત્વ માનનાર એક જ પક્ષ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

શ્વેતાંબર પ્રાચીન સાહિત્યમાં ભગવતી,^૧ ઉત્તરાર્ધપત્રન,^૨ છવાભિગમ, પ્રગાપના^૩ આદિ આગમોમાં કાળ સંબંધી ઉપર્યુક્ત બનને પક્ષો ઉલ્લિખિત થયા છે. દિગંબરીય પ્રાચીન સાહિત્યમાં પ્રવચનસારમાં^૪ સ્વતંત્ર કાળતત્ત્વનો એક માત્ર પક્ષ છે. શ્વેતાંબર મધ્યમકક્ષીન સાહિત્યમાં વિશેષઆવશ્યકભાષ્ય,^૫ ધર્મેસંગ્રહણી^૬ તત્ત્વાર્થભાષ્યવૃત્તિ^૭ આદિ ગ્રંથોમાં ઉક્ત બનને પક્ષો નિર્દિષ્ટ છે. દિગંબરીય મધ્યમકક્ષીન સાહિત્યમાં તત્ત્વાર્થની^૮ ત્રણ ટીકાઓ^૯ (સર્વાર્થસિદ્ધિ, રાજવાર્તિક, શ્લોકવાર્તિક), ગોમ્મરસાર^{૧૦} આદિ ગ્રંથોમાં એ પૂર્વોક્ત એક જ પક્ષ જણાય છે. શ્વેતાંબરીય અર્વાચીન સાહિત્યમાં દ્રવ્યગુણપર્યાયનો રાસ,^{૧૧} યુક્તિપ્રભોધ,^{૧૨} લોકપ્રકાશ આદિ ગ્રંથોમાં ઉક્ત બનને પક્ષો પોપાયેલા છે.

બીજો પ્રશ્ન કાળતત્ત્વના સ્વરૂપને લગતો છે. વૈદિકદર્શનસ્વીકૃત કાળતત્ત્વ સંબંધી ઉક્ત બનને પક્ષો જૈન દર્શનમાં છે, એટલા પૂરતું એ બનને દર્શનોત્તુ સામ્ય છતાં સ્વરૂપની બાબતમાં જૈન દર્શન વૈદિક દર્શનોથી બિલકુલ જુદું પડે છે. સ્વરૂપ સંબંધી અનેક માન્યતાઓ જૈન સાહિત્યમાં છે. તેની વિવિધતા જોતાં પરાંક્ષ વિષયમાં મનુષ્યની યુદ્ધિ કલ્પનાનાં કેવાં ચિત્રણો આલેખે છે, તે વાત વધારે સાબીત થાય છે. ન્યારે વૈદિક સ્વતંત્ર કાળપક્ષ કાળને એક વ્યાપક અને નિત્ય માને છે ત્યારે જૈન સ્વતંત્ર કાળતત્ત્વ-પક્ષમાં ચાર જુદી જુદી માન્યતાઓ છે. પહેલી માન્યતા કાળને અલુમાત્ર અને એક સ્વીકારે છે.^{૧૩} બીજી માન્યતા પ્રમાણે કાળ એક તત્ત્વ છતાં મનુષ્યક્ષેત્રપ્રમાણ છે, 'અલુ-

૧. જુઓ કાતક ૨૫, ઉદ્દેશ ૪, સૂ. ૭૩૪, પૃ. ૭૩.

૨. અધ્યયન ૨૮, ગાથા ૭-૮, પૃ. ૫૫૮. ૩. પદ ૧, સૂ. ૩, પૃ. ૮. આ સર્વ આગમો સુરતના દેવચંદ લાલભાઈ તેમજ આગમોદ્ય-સમિતિ દ્વારા પ્રકાશિત થયેલ છે. ૪. જુઓ અ. ૨, ગાથા ૪૬, ૪૭, વગેરે. ૫. ગાથા ૯૨૬ તથા ૨૦૬૮-આ ગ્રંથ જિનભદ્ર ગણી કામાગ્રમણે રચેલ છે. તેઓ હરિભદ્ર સુરિના પહેલાં નિઃકલવર્તિ થયેલા મનાય છે. ૬. આ ગ્રંથ આડમી નવમી શતાબ્દીમાં થયેલ શ્રી હરિભદ્રસુરિએ રચેલ છે. જુઓ ગા. ૩૨ તથા મહાવગિરિ ટીકા. ૭. જુઓ અ. ૫, સૂ. ૩૮-૩૯, બાષ્પવ્યાખ્યા શ્રીસિદ્ધ-સેન કૃત. ૮. આ ગ્રંથને શ્વેતાંબર, દિગંબર બનને સંપ્રદાય પ્રમાણ તરીકે એક સરખી રીતે સ્વીકારે છે, જોકે બનને સંપ્રદાયમાં કેટલાંક સૂત્રો ઓછાં વર્તા છે અને પરિવર્તન પણ પામ્યાં છે. કેટલેક સ્થળે સૂત્રમાં વિશેષ ભિન્નતા ન હોવા છતાં પણ બનને સંપ્રદાયના વ્યાખ્યાકાર આચાર્યોએ પોતપોતાની માન્યતા પ્રમાણે તે તે સૂત્રોનો જૂદો જૂદો અર્થ દર્શાવેલ છે. તેના ઉદાહરણ રૂપે કાળ સંબંધી સૂત્રો ઉપરની જેઠ સંપ્રદાયના આચાર્યોએ દરેલ વ્યાખ્યા જોવા જેવી છે. ૯. અ. ૫, સૂ. ૩૯-૪૦ ઉપરની ત્રણ વ્યાખ્યા. ૧૦. જુઓ છવકાંડ. ૧૧. આ ગ્રંથ ગુજરાતી ભાષામાં સત્તરમા-અદારમા સૈદ્ધાંતમાં થયેલ ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીએ રચેલ છે. તેમાં શ્વેતાંબર અને દિગંબર બનને સંપ્રદાયોની કાળ સંબંધી સમગ્ર માન્યતાઓ વિચારપૂર્વક વર્ણવાયેલ છે. આ વિષયના છગ્રાસ માટે આ એક જ ગ્રંથ પર્વામ છે. જુઓ "પ્રકરણ રત્નાકર", બા. ૧, પૃ. ૩૮૭, ગા. ૧૦." ૧૨. આ ગ્રંથમાં પણ શ્વેતાંબર, દિગંબર બનને સંપ્રદાયની સમગ્ર કાળસંબંધી માન્યતાઓનું એક પ્રકરણ છે. તેના પ્રજોતા ક. મેધવિજયજી છે. તે એક સારા વિદ્વાન અને યશોવિજયના સમકક્ષીન હતા. ગ્રંથ અસુદ્રિત છે. ૧૩. આ માન્યતા યુક્તિપ્રભોધમાં હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. આ વિચાર લખતી વખતે તે મંથ પાસે ન હોવાથી ચોક્કસ પૂરાનો આપી શકતો નથી.

માત્ર નહીં. ત્રીજી માન્યતા પ્રમાણે કાળતત્ત્વ એક છે ખરું પણ તે આજુમાત્ર નથી, મનુષ્ય-ક્ષેત્રપ્રમાણુ નથી કિન્તુ લોકવ્યાપી છે. ચોથી માન્યતા પ્રમાણે કાળતત્ત્વ એક નહીં પણ અસંખ્ય છે, અને તે બધાયે પરમાણુ માત્ર છે. આ ચોથી માન્યતા એકલા દિગંબર સંપ્રદાયમાં સ્વીકૃત છે. બાકીની ત્રણ માન્યતા શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં પ્રચલિત છે,

વૈદિક અસ્વતંત્ર કાળતત્ત્વપક્ષ મુખ્યતઃ પ્રકૃતિપરિણામને અગર વેદાંતની દૃષ્ટિએ માયિક વિલાસને કે બ્રહ્મવિવર્તને કાળ કહે છે, ત્યારે જૈન અસ્વતંત્ર કાળતત્ત્વપક્ષ ચેતન અચેતન એ બન્નેના પરિણમનને કાળ કહે છે. સાંખ્ય અને યોગ ચેતન તત્ત્વને કૃતસ્થ નિત્ય માનતા હોવાથી તેના મત પ્રમાણે પ્રકૃતિ માત્ર જ પરિણામી છે અને તેથી જ તેના મત પ્રમાણે પ્રાકૃતિક પરિણામ જ કાળ છે. વેદાંત દૃષ્ટિ અનુસારે જગત માયિક અને બ્રહ્મનો વિવર્ત છે તેથી તેની દૃષ્ટિએ કાળ એ એક માયાવિલાસ અગર તો બ્રહ્મવિવર્ત છે. પણ જૈનદર્શન ચેતન અચેતન બન્નેને વાસ્તવિક અને પરિણામી માનતું હોવાથી તેના મત પ્રમાણે ચેતન અચેતન બન્નેનો પર્યાયપ્રવાહ કાળ મનાય છે.

ન-બૌદ્ધદર્શનનું સાહિત્ય વિશેષ જોવામાં આવ્યું નથી. જે કાંઈ થોડું જોવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી અત્યારે એટલું જ કહી શકાય છે કે બૌદ્ધમતમાં કાળ સ્વતંત્ર તત્ત્વરૂપે મનાયેલ નથી.

ઉપસંહાર

આર્ય સાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ થતી કાળતત્ત્વને લગતી માન્યતાઓનું ઉપર જે સંક્ષેપમાં વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, આશા છે કે તે વર્ણન આર્યસાહિત્યના અભ્યાસીઓને અસ્પર્શ પણ ઉપયોગી થશે.

સંસ્કૃત નાટકસાહિત્ય

૧

સંસ્કૃત નાટકની પ્રાચીનતા.

[રસિકલાલ છાયાલાલ પરીખ]

આ

યવિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળાના છેલ્લા વ્યાખ્યાનમાં નાટકની ઉત્પત્તિ વિષે મેં સંભવિત મતોની ચર્ચા કરી છે. હવે સંસ્કૃત નાટકસાહિત્ય કેટલું પ્રાચીન છે, વિદ્યમાન નાટકો કેટલાં છે, અને તે કયા કાલ-ક્રમમાં છે એ ખતાવવાનો મારો ઉદ્દેશ છે. આ લેખમાં પહેલો વિષય ચર્ચ્યો છે.

વિદ્યમાન નાટકોમાં પ્રાચીનતાનો દાવો કરતાં ત્રણ કવિઓનાં નાટકો છે: ભાસનું નાટકચક્ર, શુદ્રકનું મૃચ્છકટિક, અને કાલિદાસનાં નાટકો. આ ઉપરાંત તુર્કસ્તાનમાંથી મળી આવેલાં બે ખર્ણિત ખૌદ નાટકો છે. પ્રતોની લિપિ ઉપરથી પ્રો. લ્યુડર્સ^૧ તે નાટકોને ઇસવીસનના પહેલા સૈકામાં મુકે છે; અને જોકે નાટકો અત્યંત ખર્ણિત છે તોપણ તે સમયમાં નાટકની હયાતીના પૂરાવા તરીકે સખળ સાધન છે.^૨ કુશનનો સમય ઇ. સ. ૨૦-૨૨૫ ગણાય છે.^૩ એટલે તે નાટકોનો સમય આ અરસામાં તો નિર્વિવાદ-પણ મુકી શકાય.

ભાસના નાટકચક્રનો પ્રશ્ન અત્યંત વિવાદમય છે; એટલે તેની ખાસ ચર્ચા કર્યા પહેલાં તેને કાલક્રમમાં એકદમ સ્થાન આપવું એ યોગ્ય નથી લાગતું. મૃચ્છકટિકનો પ્રશ્ન ભાસના 'દરિદ્ર ચારુદત્તમ' સાથે શુલ્બવાયો છે, એટલે પ્રસ્તુત ગવેષણામાં તેને પણ એક કોરેજ મુકવાની ફરજ પડે છે. કાલિદાસનાં નાટકો વિષે એ ખતનો મતભેદ નથી. એટલે અત્યારે પ્રાચીનતાનો વિચાર કરતાં તે કવિવરનાં નાટકોથી શરૂ કરી ભૂતકાળ તરફ આગળ વધવું ઉચિત લાગે છે.

કાલિદાસનો સમય અનિર્ણીત છે, તેને ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકાથી તે ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકા સુધીમાં વિદ્વાનો પોતાને યોગ્ય લાગે તેમ મુકે છે.^૪

કાલિદાસનાં નાટકો જોતાં અને ખર્ણિત ખૌદ નાટકો ઉપરથી દૃશ્યતા કરતાં જણાય છે કે આ નાટકો સાહિત્યમાં પ્રવેશ પામતી કોઈ નવી ચીજ નથી, પણ નાટકસાહિત્યનાં

૧. પ્રો. હાર્લ્ડીક લ્યુડર્સે તે નાટકોનું સંપાદન કરી જર્મન ભાષામાં લાંબી પ્રસ્તાવના સાથે ૧૯૧૧ માં બર્લીનમાં તે પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. નાટકોની પ્રતોની લિપિ કુશનના સમયની છે એમ લિપિજ્ઞોની સરખામણી કરી પ્રો. લ્યુડર્સે સિદ્ધ કરે છે. જુઓ, Bruchstücke Buddhistischer Dramen ની પ્રસ્તાવના, પા. ૧૧ Darnach würden unsere Fragmente aus der Zeit um den Beginn der christlichen Ära stammen. 'માટે આપણા ખર્ણિત ભાગો ખ્રીસ્તી સંવતની લગભગ શરૂઆતમાં આવે છે.'

૨. જુઓ Smith, Early History of India. પા. ૨૪૮.

૩. જુઓ પ્રો. કે. ઇ. મુવે દ્વારા 'પરાક્રમની પ્રસાદી'ની પ્રસ્તાવના, પા. ૧૪ (આવૃત્તિ ૫ મી), અને પ્રો. મેકડોનલ્ડ દ્વારા 'His. of Sanskrit Literature' પા. ૨૨૫.

પરિપક્વ ફળ છે. અને તેથી આ સમય પહેલાં નાટકોની હયાતી હોતી જોઈએ એ તર્કને પૂર્ણ અવકાશ મળે છે. વિદ્યમાન સાધનોની મદદથી હવે આપણે એ નિર્ણય કરવાનો છે કે આ કરતાં નાટક અને નાટકસાહિત્ય કેટલું પ્રાચીન છે.

આ શોધ કરીએ તે પહેલાં નાટકની હયાતી કલ્પવામાં સાધનરૂપ જે શબ્દોની ચર્ચા કરવી આવશ્યક છે. મારા પહેલા વ્યાખ્યાનમાં નાટકનો 'નૃત્ય' સાથે કેવી રીતે સંબંધ છે તે મેં જણાવ્યું છે. હવે એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે ઉલ્લેખોમાં આપણે નૃત્ય અને નાટકનો કેવી રીતે વિવેક કરવો? આનો નીકાલ નટ અને નર્તકનો સંસ્કૃત સાહિત્યમાંજ વિવેક કરવામાં આવે છે તેનાથી થાય છે. સિદ્ધાન્તકૌમુદીમાં તિલ્કાન્ત પ્રકરણમાં જે વાર નર્તક ધાતુનો ઉલ્લેખ આવે છે, તેમાં ખીજ ઉલ્લેખમાં કૌમુદીદ્વાર નીચે પ્રમાણે રીકા કરે છે:

નટ નૃત્તૌ । इत्थमेव पूर्वमपि पठितम् । तत्रायं विवेकः । पूर्वं पठितस्य नाटयमर्थः । यत्कारिषु नटव्यपदेशः । वाक्यार्थाभिनयो नाटयम् । घटादौ तु नृत्यं नृत्तं चार्थः । यत्कारिषु नर्तकव्यपदेशः । पदार्थाभिनयो नृत्यम् । गात्र-विक्षेपमात्रं नृत्तम् ।

'નટ' ધાતુ નૃત્યના અર્થમાં છે. આ પ્રમાણે પહેલાં તે કહેવાઈ ગયો છે. સાં આ વિવેક કરવાનો છે. પહેલાં કહેલાનો 'નાટય' અર્થ છે, કે જે કરનારાઓ નટ કહેવાય છે. જેમાં વાક્યાર્થનો અભિનય હોય તે નાટય. પણ ઘટાદિગણમાં આવતા (એટલે કે ચાલુ) નટનો અર્થ નૃત્ય અને નૃત્ત થાય છે કે જે કરનારા નર્તક કહેવાય છે. જેમાં પદના અર્થનો અભિનય હોય તે નૃત્ય; જેમાં કેવળ ગાત્રનું હાલન ચાલન હોય તે નૃત્ત. +

આ રીતે વ્યાકરણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નટ શબ્દ આપણે જે અર્થ માટે અંગ્રેજી શબ્દ 'એક્ટર' વાપરીએ છીએ તે અર્થમાં વપરાય છે; અને નર્તક શબ્દ સાધારણ નાચનારના અર્થમાં છે. સાહિત્યમાં પણ સાધારણ રીતે આ વિવેક સચવાતો હશે. નર્તક શબ્દ વધારે વ્યાપક હોવાથી નટને માટે વપરાય એ સંભવિત છે. ૪

સાધારણ નૃત્ય કરનાર નર્તક છે એનો ખીજે પૂરાવો વાત્સ્યાયન કામસૂત્રની જ્યમંગલા રીકામાં મળે છે. નૃત્યની ટુંકામાં વ્યાખ્યા આપી આ પ્રમાણે તેનો ભેદ પાડે છે. "તદ્ દ્વિવિધમ્ । નાટયમનાટયં ચ । તથોક્તં.

स्वर्गे वा मर्त्यलोके वा पाताले वा निवासिनाम् ।

कृतानुकरणं नाटयमनाटयं नर्तकाश्रितम् ॥ "

'તે (એટલે-નૃત્ય) જે પ્રકારનું છે: નાટયમાં આવતું અને તેમાં નહિ આવતું. આ પ્રમાણે કહેવાય છે.

स्वर्गं लोक, मर्त्यं लोक અને पातालમાં રહેનારાઓના કાર્યનું અનુકરણ તે નાટય. નર્તકના ઉપર આધાર રાખનાર અનાટય. ૫

+ સિદ્ધાન્ત કૌમુદી પા. ૧૯૬ નિ. સા. આ.

૪. જુઓ ભરત નાટયશાસ્ત્ર, વોચશ્રેષ્ઠાં સ્મૃતિ ચૈવ સ્તમ્ભયન્તિ સ્મ નૃત્યતામ્ । શ્લો. ૩૨ નિ. સા. આ.

૫. વા. કા. સૂ. પા, ૩૩. યૌખમ્યા સંસ્કૃત સીરીઝ.

આ રીતે જોતાં એમ સ્પષ્ટ લાગે છે કે સાધારણ નૃત્ય કરનારા નર્તક કહેવાતા હશે; અને નાટકમાં અભિનય કરનારા નટ કહેવાતા હશે.

આટલા ઉપરથી એ નિષ્પન્ન થાય છે કે જ્યાં જ્યાં 'નટ નર્તક' નો ઉલ્લેખ હોય ત્યાં નટ શબ્દ નાટકના સ્વયંક તરીકે લેવો જોઈએ. (અહીં આ પણ પૂર્વાપર સંબંધની અપેક્ષા તો છે જ.) અને એના સંબંધમાં આવતા 'રંગ' આદિ શબ્દોનો નાટ્યગૃહ વગેરે અર્થ કરવો જોઈએ.

પ્રથમ સાધન તરીકે ભરત મુનિનું નાટ્યશાસ્ત્ર અને વાત્સ્યાયનનું કામસૂત્ર લઈએ. આ બન્ને ગ્રંથોના ચોક્કસ સમય વિષે હજી ધણો મતભેદ છે. મી. કાલુનો એવો મત છે કે નાટ્યશાસ્ત્ર ઇસવી સનના પાંચમા સૈકા પહેલાનું છે, અને તેઓ એનો તર્ક કરે છે કે તે ઇસવીસનના પહેલા સૈકામાં રચાયું હોય. મૉ. ડ્રાલ રેગનોનો પણ એવો મત છે કે તે ઇસવી સન પછીનું છે.^૬

દા. સ. નો રચનાર મલ્લનાગ વાત્સ્યાયન ઇસવી સનના ત્રીજા સૈકામાં થયો હશે એવો પ્રો. યાકોબીનો મત છે.^૭

ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર જોતાં એટલું તો સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે કે આનું શાસ્ત્ર રચાય તે પહેલાં નાટકનો સાહિત્ય અને અભિનય કલા તરીકે ખૂબ વિકાસ થયો હોવો જોઈએ. આર્થવિદ્યા-વ્યાખ્યાનમાળામાં મેં નાટ્યશાસ્ત્ર અનુસાર નાટકના સ્વરૂપનું વર્ણન આપ્યું છે. તે ઉપરથી સહેલાઈથી સમજાય છે કે હવે કોટિના નાટકસાહિત્યનું અવલોકન કર્યા વિના ભાઈજી એવી કલ્પના શાસ્ત્રકાર બાંધી શકે. અભિનય કલાની બાબત નાટ્યશાસ્ત્રના તે વિષયના અધ્યાયો વાંચ્યાથી સ્પષ્ટ થશે. આ ઉપરથી જો એમ કલ્પના કરીએ કે નાટ્યશાસ્ત્ર રચાયું તે પહેલાં કાંઈ નહિ તો ખસો ત્રણસો વરસોથી નાટક રચાતાં હશે તો તે વધારા પડતી ન ગણાય.

૬. જુઓ. Ind. Ant. પુ. ૪૬, પા. ૧૮૩; અને મૉ. ગ્રોસેટ સંપાદિત ભરત નાટ્યશાસ્ત્રની પ્રસ્તાવના.

૭. જુઓ Ind. Ant. પુ. ૪૭, પા. ૧૮૬ અને પુ. ૪૦. પણ પ્રો. કે. હ. ક્રુવ કામસૂત્રકાર વાત્સ્યાયનને અને અર્થશાસ્ત્રકાર ચાણક્યને એક ગણે છે. (જુઓ 'મેળની મુદ્રિકા, આ. પાંચમી) ચાણક્ય એ ચંદ્રગુપ્તનો રાજ્યદાતા હતો, એટલે દા. સ. નો સમય ઇસવી સનનો ચોથો સૈકા ગણાય. આ પ્રમાણે જો ગણીએ તો પછી- 'કર્તવ્યા કુન્તલઃ શાતકર્ણિઃ શાતવાહનો મહાદેવો મલયવર્તી જગાન' (કા. સુ. પા. ૧૪૯ ચૌ. સં. સી.)-આ ઉલ્લેખને કોષક ગણવો ?

શાતવાહનના વંશજ હોવાનો દાવો કરતા અનેક શાતકર્ણિ નામધારી આન્ધ્રરાજ્ય-ઓમાં સૌથી પ્રાચીન નાનાધારના શિલાલેખવાળો છે. એને જો ખારવેલનો સમકાલીન ગણીએ તોપણ તે ઈ. સ. ના બીજા સૈકામાં જ મુકાય. પ્રો. દેવદત્ત ભાંડારકરના મતે તો આ વંશની સ્થાપનાનો સમય ઈ. પૂ. ૭૩ છે. ઉપરનો ઉલ્લેખ પ્રક્ષિપ્ત ન હોય તો વાત્સ્યાયનનું દા. સ. ઇસવી સનના બીજા કે પહેલા સૈકા પછી જ મુકાય. જુઓ. Early His. of India-Smith પા. ૧૪૯ Early His. of the Deccan, Dubreuil અને Ind. Ant. પુ. ૪૬, પા. ૩૦.

પ્રો. યાકોબી જે કે વાત્સ્યાયનને ઇસવી સનના ત્રીજા સદ્દમાં મૂકે છે પણ તેઓ કયુદ્ધ કરે છે કે વાત્સ્યાયને પોતાના ગ્રંથમાં અનેક જૂના ગ્રંથોનો સાર આપ્યો છે અથવા સમાવેશ કર્યો છે. આ બાબત કા. સુ. નું પહેલું પ્રકરણ જેતાં આપોઆપ સમજાય એવી છે. આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે એમાં જે લોકસ્થિતિનું વર્ણન છે તે ઘણા સૈદ્ધાંતોથી ચાલતા આવતા જીવનનું પ્રતિબિંબ છે. અને આ બાબતને આપણા દેશના રીતરીવાજોનું સ્થાયિત્વ ધ્યાનમાં લઈએ તો ટેકા મળે છે.

કામ સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખો મળે છે. ત્રીજા અધ્યાયના વિધાસમુદ્દેશ નામક ત્રીજા પ્રકરણમાં ચોસઠ કલાઓનો નામનિર્દેશ કર્યો છે—જેમકે ગીત, વાદ્ય, નૃત્ય, આલેખ્ય વગેરે. તેમાં આગળ જતાં એકત્રીશમી અને બત્રીશમી વિધાઓ તરીકે ‘પુસ્તકવાચનમ્’ અને નાટકાલ્યાયિકાદર્શનમ્ (નાટક અને આખ્યાયિકા દર્શન)નો ઉલ્લેખ છે. આમાં નાટક જેતાં આવડવું એ નાગરિકે જાણવાની એક કળા ગણાતી એ સ્પષ્ટ સમજાય છે. આખ્યાયિકાદર્શનથી રામલીલા જેવા મોટા આખ્યાયનને ભજવી જતાવવાનો ઉલ્લેખ કર્યો હોય એમ લાગે છે.

ત્યારપછીના ‘નાગરિકવૃત્ત’ પ્રકરણમાં ‘નૈમિત્તિક કર્મ’ ગણાવતાં સૌથી પ્રથમ ‘ઘટાનિબન્ધન’ ને મૂકે છે. ઘટાનો અર્થ ટીકાકાર ‘દેવાનુદિદ્ય યાત્રા ઘટા’ એવો કરે છે. પછીના સૂત્રોમાં તેમાં નાગરિકોએ શું કરવું એનું વર્ણન છે, ‘પક્ષસ્ય માસસ્ય વા પ્રજ્ઞાતેઽહનિ સરસ્વત્યા ભવને નિયુક્તાનાં નિત્યં સમાજઃ ॥૨૭॥ “પખવાડીઆ અથવા માસના (તહેવાર તરીકે) પ્રસિદ્ધ દિવસે સરસ્વતીના ભવનમાં નીમેલાઓનો નિત્ય (એટલે નિયમ પ્રમાણે યુગ્મા વિના) સમાજ.

(‘નીમેલાઓ એટલે નૃત્ય કરવા કરાવવાને નીમેલા નટો, નાગરિકો વગેરે. તેઓનો સમાજ એટલે કે પોતાનું કામ કરવા ભેગા થવું તે, કે જે પ્રવૃત્ત થતાં નાગરિકો સામાજિક થાય.’ ટીકા.)

કુશીલવાશ્વાગન્તવઃ પ્રેક્ષણકમેષાં દ્યુઃ ॥ ૨૮ ॥

“ખહારથી આવેલા નટનર્તકો એમને પ્રેક્ષણ આપે.”

પછીના ત્રણ સૂત્રોમાં નટાદિકોના કેમ સત્કાર કરવો એની સૂચનાઓ આવે છે.

આ ઉલ્લેખોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ‘સમાજ’ શબ્દ ‘સંગીત અને નાટક માટે ભેગા થએલા’ એ અર્થમાં વપરાય છે. બીજું એ સમજાય છે કે તહેવારોને દીવસે યાત્રાપ્રસંગે આવા ‘સમાજ’ કરવા એ નાગરિકની શ્રેણ ગણાતી.

આ બંને ગ્રંથોથી આટલું નિષ્પન્ન થાય છેઃ જોશમાં જોશ ઇસવી સનના પહેલાના અને પછીના બખ્ખે સદ્દમાં નાટકો રચાયાં હશે, ભજવાતાં હશે, અને કલારસિક નાગરિકો તેને એક ધાર્મિક શ્રેણ તરીકે ઉત્તેજન આપતા હશે. આ બંને ગ્રંથો આ રીતે સામાન્ય વસ્તુસ્થિતિનો ખ્યાલ આપે છે.

૮. સરખાવો ભવભૂતિનાં નાટકોમાં સંનિપત્તિત્ત્વ ભગવતઃ કાલપ્રિયનાથસ્ય યાત્રાપ્રસંગેન નાનાદિગન્તવાસ્તવ્યો મહાજનસમાજઃ । આદિષ્ટશ્ચાસ્મિ વિદ્વજ્જન-પરિષદા યથા કેનચિદપૂર્વપ્રકરણેન વયં વિનોદયિતવ્યાં ઇતિ । વગેરે આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે ભવભૂતિનાં નાટકો આવી ‘યાત્રા’ અથવા ‘ઘટા’માં ભજવાતાં હશે.

હવે ઇસવી સન પૂર્વે પહેલા ત્રણ સૈકાઓમાં નાટકની હયાતી માનવાનાં બીજાં જે મુખ્ય સાધનો છે તેની પરીક્ષા કરીએ.

તેમાં સૌથી પહેલું પતંગલિનું મહાભાષ્ય લઈએ. મહાભાષ્ય લખાયાનો સમય સર ભાણ્ડારકરે ઇ. પૂ. ૧૪૪-૪૨ તરીકે નક્કી કર્યો છે.^૯ તેમાં નાટક બજવાયાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે:

इह तु कथं वर्तमानकालता—कंसं घातयति, बलिं बन्धयतीति चिरहते कंसे, चिरबद्धे च बलौ । अत्रापि युक्ता । कथम् । ये तावदेते शौभिका नाम ते प्रत्यक्षं कंसं घातयन्ति प्रत्यक्षं च बलिं बन्धयन्तीति । (મહાભાષ્ય, ૩. ૧. ૨, સ. ૨૬. ચૌ. સં. સી. પા. ૪૬)

“ ‘કંસને મરાવે છે,’ ‘બલિને બંધાવે છે’ એમાં લાંબા વખત પહેલાં મરાએલા કંસ માટે અને બંધાએલા બલિ માટે અંદીઆ શી રીતે વર્તમાનકાળ ? અંદીઆ પણ યોગ્ય છે. આ જે શૌભિકા (નટોના વ્યાખ્યાનોપાધ્યાય, [કૈયટ] એટલે ઉસ્તાદો) છે તે કંસને પ્રત્યક્ષ મરાવે છે, અને બલિને બંધાવે છે. ”

આ ઉલ્લેખથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પતંગલિના સમયમાં ‘કંસવધ,’ અને ‘બલિબંધ’ એ નામનાં નાટકો બજવાતાં હશે. આ નાટક બાસનું ‘કૃષ્ણબાલચરિત્ર’ છે એમ સાક્ષર શ્રીયુત કેશવલાલ ધ્રુવનું માનવું છે.^{૧૦}

આ ઉપરાંત ‘નટ’ નો અને ‘રંગ’ નો બીજો ઉલ્લેખ પણ મહાભાષ્યમાંથી મળે છે.

नटानां स्त्रियो. रंगं गता यो यः पृच्छति ‘कस्य यूयं कस्य यूयमिति तं ‘तद्य, तव’ इत्याहुः । (મ. ભા. પા. ૭. વૉ. ૩ ઓ. સં. સી.)

‘રંગભૂમિ ઉપર ગએલી નટોની ઝીંઝો તેમને જે પૂછે છે કે ‘તમે કેની, તમે કેની’ ત્યારે કહે છે કે ‘તારી, તારી.’

વ્યાકરણશાસ્ત્રના ગ્રંથમાં જે ઉદાહરણ રૂપ લેવાય એ લોકોને જાણીતી અને પ્રચલિત બાબત હોય એમ અનુમાન કરવું અયોગ્ય ગણાય નહિ.

કલિંગના રાજા ખારવેલ અને અશોકના શિલાલેખોના ઉલ્લેખોથી એમ નક્કી કરી શકાય છે કે રાજાઓ નાટકમંડળીઓને અને જહોર જલસાઓને ઉત્તેજન આપતા હશે.

ખારવેલ ઇ.પૂ. ૧૬૦ ના અરસામાં મુકાય છે; અશોકનું રાજ્યારંભકાલ ઇ. પૂ. ૨૭૩-૭૨ માં મુકાય છે.^{૧૧}

ખારવેલના હાથીગુફા લેખની પાંચમી પંક્તિ આ પ્રમાણે છે:

૯ જૂઓ. ઇન્ડી. એન્ડી. પુ. ૧. પા. ૩૦૨.

૧૦ જૂઓ, ‘સાસુ’ સ્વમ, પ્રસ્તાવના. પા. ૧૧ આ. ૧. કેચિત્ કંસમક્તા ધત્યાદિ વામ્મનો ગંબંધ પ્રો. કેશવલાલ ધ્રુવ નાટકના સંબંધમાં લે છે એ યોગ્ય લાગતું નથી. એનો સંબંધ પછી આવતા ગ્રંથિકે જોડે છે. જુઓ મહાભાષ્ય પ્રદીપોદાન. પા. ૨૨૮ બો. ગં. સી. ની આગતિ. કથાયાં ઘાત્યમાનાયાં દિ યક્તારો ભવન્તિ મચ્છ દન્યતે કંસઃ ધત્યાદિ અને તેની ઉપરનો ભાગ.

૧૧. જુઓ. Early History of the Deccan by Dubreuil. પા. ૧૨ અને Early History of India, Smith.

‘ગાંધર્વવેદવુધો દંપનતગીતવાદિતસંદસનાદિ ઉત્સવસમાજકારાપનાદિ ચ કીડાપયતિ નગરી’ ઇત્યાદિ. (પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ ભા. ૧, સં. મુનિ જિનવિજય)

‘ગાંધર્વવેદ જાણનાર દંપ (?) વૃત્ત, ગીત અને વાદિત્ર ને બતાવી ઉત્સવ સમાજ કરાવી નગરીને વિનોદ કરાવે છે.’

આહીઆ રાજને ગાંધર્વવેદ જાણનાર એટલે સંગીતમાં નિપુણ કહ્યો છે, વૃત્ત, ગીત, વાદિત્ર વગેરેના જલસા કરી ઉત્સવ અને ‘સમાજ’ પણ કરાવે છે. આ ‘સમાજ’ શબ્દ અમુક ખાસ અર્થમાં વપરાય છે. કા.સ. ના ઉલ્લેખમાં આપણે જોયું હતું કે ત્યાં ‘સમાજ’ નો અર્થ તહેવારને દિવસે ‘સંગીત અને નાટક માટે ભેગા થતા નટો અને નાગરિકોની સભા’ એવો થાય છે. આ સંબંધથી એનો અર્થ ‘રંગભૂમિ’ એવો પણ થાય છે. (આગળ જુઓ.)

અશોકના શિલાલેખમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ મળે છે.

न च समाजो कतऽवो । बहुकं हि दोसं समाजमिह पसति देवानं प्रियो प्रियदत्ति राजा । अस्ति पि तु एकचा समाजा साधुमता देवानं प्रियस प्रियदत्तिनो राज्ञी । (Inscriptions of Asoka, ed. by Bhandarker, Part I. गिरिनार पाठ.)

‘સમાજ ન કરવો. દેવોના પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા સમાજમાં બહુ દોષ જુએ છે, પણ એક પ્રકારના સમાજ છે કે જેને દેવોના પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા સારા ગણે છે.’

આમાં જે પ્રકારના સમાજનો ઉલ્લેખ છે. એક દોષયુક્ત હોવાથી અશોક તેની મના કરે છે. બીજો પ્રકાર એને સંમત છે. આ જે પ્રકારના સમાજના અર્થ વિષે વિદ્વાનોમાં મતભેદ હતો. પણ ગ્રો. દેવદત્ત ભાણડારકરે અનેક પૂરાવા અને અવતરણોથી એમ નક્કી કર્યું છે કે અશોકે પ્રતિબંધ કરેલો સમાજ એ જાતનો હતો કે જ્યાં મીઠા-બાનીમાં માંસ પીરસવા પશુઓનો વધ થતો; અને બીજા પ્રકારનો સમાજ જે એને સાધુમત છે તે ‘રંગ’ અથવા ‘પ્રેક્ષાગાર’ ના અર્થમાં છે કે જ્યાં લોકોને મલ્લયુદ્ધ, નર્તક (નાચનાર), નટ (નાટક ભજવનાર) વગેરેના જેલો જેવા નોતરવામાં આવતા. આવા સમાજ રાજાઓ અનેક વાર કરતા હશે તે બાબત મહાભારત, હરિવંશ, ઇત્યાદિ-માંથી હતારા આપી અને ઉપર જણાવેલ ખારવેલ અને દક્ષિણના ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણી પોતાની પ્રજાને ઉત્સવ અને સમાજ વડે ખુશ કરતા એવા શિલાલેખોના ઉલ્લેખોથી સિદ્ધ કરે છે.^{૧૨}

મી. એન. જી. મજુમદાર આ સમાજ-શબ્દનો વધારે ચોક્કસ અર્થ કરવા પ્રયત્ન કરે છે.^{૧૩} તેમાં ઉપર જણાવેલા કામસૂત્રના અને શિલાલેખોના ઉલ્લેખ ઉપરાંત જાતકો-માંથી જે ઉલ્લેખો આપ્યા છે.

એમાં કણ્વેરજાતકમાં ‘સમજ્જં કત્વા’ નો અર્થ ‘નાટક કરવું’ એવો થાય છે, અને ‘સમજ્જમણ્ડલ’ નો અર્થ ‘રંગભૂમિ’ થાય છે. બીજા ઉલ્લેખમાં ‘સમજ્જ’ નો અર્થ ‘મલ્લ યુદ્ધ’ સ્થાન’ એવો થાય છે. આ ઉલ્લેખો ઉપર ચર્ચા કરી મી. મજુમદાર

૧૨. જુઓ ઇન્ડી. એન્ટી. પુ. ૪૨, પા ૨૫૫-૫૬.

૧૩. જુઓ ઇન્ડી. એન્ટી. પુ. ૪૭, પા. ૨૨૧-૨૩

એમ અનુમાન દર્શાવે છે કે સમાજ એ 'theatre' (થીએટર) ના અર્થમાં પારિભાષિક શબ્દ છે. ૧૩

અશોક આ બીજા પ્રકારના 'સમાજ' ને 'સાધુમત' ગણે છે. તે ઉપરથી તે તેને સારી રીતે ઉત્તેજન આપતો હશે એમ માનવામાં વાંધો નથી. બંધાં આવા ઉત્સવો. અને સમાજ ન થતા હોય એ સાધારણ રીતે સારા રાજ્યનું ચિન્હ નથી એમ નીચેના રામાયણના શ્લોકથી સ્પષ્ટ થાય છે:

નારાજકે જનપદે પ્રહૃષ્ટનટનર્તકાઃ ।

ઉત્સવાશ્ચ સમાજાશ્ચ વર્ધન્તે રાષ્ટ્રવર્ધનાઃ ॥

(અયોધ્યાકાણ્ડ)

રાજા વિનાના દેશમાં સંતુષ્ટ નરો અને નર્તકો અને રાષ્ટ્રને વધારનાર ઉત્સવો અને સમાજો વધતા નથી. ૧૪

આ બન્ને શિક્ષાલેખોના ઉલ્લેખોની ચર્ચામાંથી એટલો નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે ઈ. સ. પૂર્વે બીજા અને ત્રીજા સદ્દશમાં 'સમાજ' બહુ લોકપ્રિય સંસ્થા હશે. ખાવાપીવાના પ્રાણી-હિંસાજનક સમાજનો અશોક મહારાજ પ્રતિબંધ કરે છે; અને જેના વડે વૃત્ત, ગીત, વાદ્ય, નટકલા ઇલાદિ લલિત કળાને પોષણ મળે એવા સમાજને ઉત્તેજન આપે છે; આ સમાજમાં જેને આપણે નાટક કહીએ છીએ તે પણ ભજવાતાં હશે એ, શ્લોકામૃતથી કલ્પી શકાય એમ છે. તેના માટે બીજા સમય પૂરાવા પણ છે કે જેથી એમ સિદ્ધ થઈ શકે છે કે તે સમયમાં નાટક એ બાણીતી વસ્તુ હતી

આ પૂરાવા આપણને જાતકોમાંથી મળે છે. જાતકોના સમય ઈ. પૂ. ત્રીજા સદ્દશ પહેલાના છે અને તેમાં વર્ણવેલી લોકચિત્રિતિ તો બુદ્ધના પહેલાની પણ હશે એવું વિદ્વાનો માને છે. ૧૫

મી. ક્રીસ્તી એવી માન્યતા છે કે જાતકમાં આપણા અર્થમાં નાટકનો ઉલ્લેખ નથી; અને કારણ એ આપે છે કે તેમાં નાટક ભજવ્યાનું વર્ણન નથી. પણ આ કારણ અમને બાધક લાગતું નથી. જો નટોના, રંગબ્રમિનો, નાટકનો અને એને લગતી બીજી બાબતોનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ હોય તો નાટકની હયાતીનું અનુમાન કરવામાં ઉપરના કારણને બાધક ગણવું પ્રામાણિક નથી.

હવે જાતકોના ઉલ્લેખો તપાસીએ.*

એક વારાંગના ગૂઝ યમ્મ ગએલ પોતાના ચારને શોધવા નટોને બોલાવી કહે છે કે 'તુમ્હાકં અગમનટ્ઠાનં નામ ન અત્થિ । તુમ્હે ગામનિગમરાજાધાનીયો ગન્ત્વા

૧૩. મર્ડુમ ડૉ. ટ્રી-એન્ટ સ્પીચે પણ આ અર્થ સ્વીકારેલો છે. જુઓ. Ind. Ant પુ. ૪૮, પા. ૨૩૫.

૧૪. આ રીતે રામાયણનો ઉલ્લેખ પણ તે સમયમાં નાટકો હોવાના મતને પુષ્ટિ આપે છે. તે નટ અને નર્તકોના વિવેક કરે છે.

૧૫. જુઓ Manual of Indian Buddhism by H. Kern પા. ૨. અને 'જાતક માલાના અંગ્રેજી અનુવાદના પહેલા પુસ્તકની પ્રસ્તાવના. શીકની પણ એવી જ માન્યતા છે.

(*ઉલ્લેખો બધા શક્યએક સંપાદિત જાતકમાલામાંથી લેવામાં આવ્યા છે. ઉપર જણાવેલ કણ્વેરજનકનો ઉલ્લેખ ત્રીજા પુસ્તકના એકસદ્દશ પાને છે.)

સમજ્જં કત્વા સમજ્જમંડલે પટમં ણ્વ હમં ગીતં ગાયેય્યાથા તિ ણટં સિવ્વયા-
પેતિ' ઇત્યાદિ.

‘તમે ન જાઓ એવી એકે જગા નથી. તમે ગામો શહેરો અને રાજધાનીઓમાં જઈને ‘સમાજ’ કરીને ‘સમાજ મણ્ડલ’માં સૌથી પહેલું આ ગીત ગાવું’ આ પ્રમાણે નરને શીખવાડે છે.’

કાર્ય શરૂ કર્યા પહેલાં અમુક ગીત ગાવાનો નરોમાં રીવાજ હશે એમ માનીએ તોજ સુખ રીતે શોધ કરવાના આ ઉપાયની ઉચિતતા છે. અને આ રીવાજ ઉપરથી એમ અનુ-
માન થઈ શકે કે આ ‘નટકાર્ય’ નાટક હોવાનો સંભવ છે.

આ જાતના ‘નટસમાજ’ અને ‘નટ’ કે ‘નટક’ ના ઉલ્લેખો બીજાં જાતકોમાં મળે છે. ૫૩૮ માં જાતકમાં એક બાળકને લોભાવવાના ઉપાય તરીકે ‘નટસમાજ’ કરવામાં આવે છે. અને ૫૪૩ માં જાતકની છઠ્ઠી કથામાં ‘જાટકે’ એટલે ‘નટકો’ નેમું નાગ શરમાય છે એવો ઉલ્લેખ છે.^{૧૬}

નાટક કરાવવાનું જ્યાં સ્પષ્ટ કથન હોય એવા નીચે પ્રમાણે બે ઉલ્લેખો છે:

‘રાજા પુત્તં રજ્જે અભિસિચ્છિત્વા નાટકાનિ સ્સ પચ્ચુપટ્ટાપેસ્સામીતિ સાસનં પેસેસિ । વૉ. ૪. પા. ૧૦૫ જ. ૪૫૮.

‘રાજા પુત્રનો રાજ્યાભિષેક કરી ‘એને માટે નાટકો કરાવું’ (પ્રત્યુપસ્થાપયિ-
વ્યામિ) એમ ધારી હુકમ મોકલાવે છે.’

‘અથ સ્સ સોલસવસ્સકાલે રાજા રજ્જં દાતુકામો દેવીં આમન્તેત્વા ‘મહે પુત્તસ્સ તે રજ્જં દત્વા નાટકાનિ ઉપટ્ટપેસ્સામ’ । ઇત્યાદિ. વૉ. ૫. પા. ૨૮૩ જ. ૫૩૧.

‘હવે એના સોળમા વરસે રાજ્ય આપવાની ઇચ્છાવાળો રાજા દેવીને બોલાવી કહે છે કે હે ભદ્રે, તારા પુત્રને રાજ્ય આપી આપણે નાટકો કરાવીએ.’

આ ઉલ્લેખો જાતક કાળમાં નાટકની હયાતી કલ્પવાનાં પૂરતાં પ્રમાણ છે. આ ઉપરથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે અશોકના સમયમાં અને તેની પહેલાં નાટકો જાણીતાં હશે અને ‘સમાજ’ માં નાટકો ભજવાતાં હશે.

મહાભારત અને હરિવંશના ઉલ્લેખોની પણ અહીંઆ જ તપાસ કરી લેવી જોઈએ. ગ્રો. હોપ્કીન્સનો એવો મત છે કે ‘જેને આપણે ખરું નાટક કહીએ એવાથી મહાભારત અગ્રાત છે. જે કાંઈ પરિચય છે તે ‘pantomime’ ‘પુતળીઓના નૃત્ય’નો જ છે. ઉપર જણાવેલી બાબતોની ઉપેક્ષા કરીએ ૧૭૪ તો જ મહાભાષ્યમાં જણાવેલ નાટ્યપ્રયોગનું અનુ-
માન થઈ શકે; અને તે પણ ‘તમાસા જેવા’ (સાંભળવા નહિ) એ શબ્દોને સામાન્ય અર્થમાં લઈએ તો સંભવે. આખ્યાનકારો નાટકની રીતે આખ્યાન કરતા હશે જોકે એમાં

૧૬. તતો દારકા નામ સમજ્જત્થિકા હોન્તીતિ તં પચ્ચહિ દારકસતેહિ સદ્ધિ રાજાક્કણે નિસિદાપેત્વા નટસમજ્જં કારેસું. સેસદારકા સમજ્જં દિસ્વા ‘સાધૂ’ તિ વદન્તિ, મહાહસિતં હસન્તિ । વૉ. ૬. પા. ૭. બીજો ઉલ્લેખ એજ વૉલ્યુમના ૧૯૧ માં પાને છે.

૧૭ જ. ખાસ બાધક કારણો આ પ્રમાણે છે: ‘અભિનયનો ઉલ્લેખ નથી. શૌભિક વર્ગોનો ઉલ્લેખ નથી. ‘જેવું’ એ સામાન્ય શબ્દ જ વપરાય છે. અને ‘રંગ’ આદિ નાટ-
કના સંબંધમાં લઈ શકાય એવા શબ્દો ‘પુતળીનૃત્ય’ ના સંબંધમાં ઘટાવી શકાય છે.’ ઇત્યાદિ.

મહાભાષ્યમાં જણાવ્યા પ્રમાણે નાટકની રચના નહિ હોય. તે સાંભળવાના વિષય છે, નહિ કે જોવાના. ૧૭૪

આ અભિપ્રાય સાથે હું સર્વથા એકમત થઈ શકતો નથી. પણ એમના અભિપ્રાયોના રદીઓ આપું તે પહેલાં એટલું કહી દઈ શકું એટલે કે મહાભારત જેવા વિપુલ કાવ્યમાં નાટકને લગતા જેટલા ઉલ્લેખોની અપેક્ષા રાખી શકીએ તેટલા નથી. પણ હોપકીન્સ સાહેબે જે ઉતારા આપ્યા છે તેમાંથી તો નાટકની માહિતીનું અનુમાન નીકળે છે.

‘અકાલજ્ઞાસિ, સૈરન્ધિ શૈલૂપીય વિરોદિધિ । આના ઉપર તેઓની નોંધ આ પ્રમાણે છે. ‘નટીની જેમ તું આંસુ પાડે છે,’ (thou weepst like an actress) એ વાક્ય ઉપરથી કેમ ઉતાવળથી એમ અનુમાન ન કરે કે અહીંઆ ખરા નાટકનો ઉલ્લેખ છે. પુતળીના નાચમાં એ આંસુ પાડવાનું દર્શાવી શકાય છે. ૧૨, ૩૬, ૨૫ માં આવતા ‘રંગત્ત્વી’ શબ્દને પણ આવી રીતે સમજવો.’

અહીંઆ ‘વિરોદિધિ’ નો અર્થ thou weepst ‘તું આંસુ પાડે છે’ એટલેજ શક્ય નથી પણ ‘અવાજ કરીને રેવું’ એવો અર્થ છે; અને હજી સુધી પુતળીઓને બીસો પાડતી સાંભળી નથી. વળી શૈલૂપીનો ઢાંગલો અથવા પુતળી અર્થ થતો નથી. ૧૮માં એટલે આ ઉલ્લેખ નટીને જ લાગુ પડે છે એમ માઈ માનવું છે. ‘રંગત્ત્વી’ શબ્દને પણ ઢાંગલોના અર્થમાં લેવો એ કદ રીતે ‘most reasonable’ ‘વધારેમાં વધારે સચુકિત’ છે એ અમે કહી શકતા નથી. ૧૮૪

બીજા ઉલ્લેખમાં નાટક શબ્દ આવે છે:

નાટકા વિવિધાઃ કાવ્યાઃ કથાલ્પાયિકકારિકાઃ । પણ આ શ્લોક પછીથી ઉમેરેલો છે એમ હોપકીન્સ સાહેબનું માનવું છે.

તે સમયમાં નાટક નહિ હોવાના પૂરાવા તરીકે કૃતનોટમાં શીકનો જાતકો ઉપરથી બાંધેલો અભિપ્રાય તેઓ ટાંકે છે. પણ મેં પૂર્વે જતાંયું છે કે જાતકો રચ્યા રીતે ઉલ્લેખ કરે છે.

હરિવંશમાં રામાયણને નાટક તરીકે બજવી જતાવાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. (પ્રક. ૨૪૦) અને હોપકીન્સ સાહેબ એ બાબત સ્વીકારે છે.

એમનો બીજો વાંધો એવો દેખાય છે કે ‘જોવું’ એવા સામાન્ય શબ્દ ઉપરથી દૃશ્ય-અદૃશ્ય નાટકનું અનુમાન કેમ થઈ શકે? પણ આ તો બાપા ઉપર જુલમ કર્યા બરાબર છે. નાટક, રત્ન, સાધારણ તમાસા એ બધા માટે સામાન્ય રીતે આપણે ગૂંજ-રાતીમાં ‘જોવું’ એ ક્રિયાપદનો પ્રયોગ કરીએ છીએ. સંસ્કૃતમાં ઘણું ધાતુ અથવા તેના પર્યાય વપરાય છે. અને કહેવાની ધૃષ્ટતા હૈં તો અંગ્રેજીમાં પણ Let us go to hear

૧૭ ય. જુઓ. The Great Epic of India. પા. ૫૭.

૧૮ અ. જુઓ શબ્દકોશ, વાચસ્પત્ય, અમરકોશ વગેરે.

૧૮ ય. “Even in XII, 36, 25, રજ્જી ‘stage-woman’ may perhaps most reasonably be explained as the equivalent of the actress mentioned above.” P. 56. G. E., I.

a drama or a play" એમ કોઇ ભાગ્યે જ કહેતું હશે. ત્યાં પણ 'see' 'witness' ક્રિયાપદોનો જ ઉપયોગ થતો હશે. આવી જ્યારે ભાષામાં રૂઢિ પડી ગઇ હોય ત્યારે સાંભળવાનો ઉલ્લેખ નથી માટે અમે 'નાટકનું' અસ્તિત્વ નહિ માનીએ એમ કહેવું સંયુક્તિક લાગતું નથી. નાટ્યશાસ્ત્રમાં નાટકને દૃશ્યશ્રવ્ય ક્રીડનીયક કહેવું છે પણ સાધારણ વ્યવહારમાં તો તે દર્શનનો જ વિષય ગણાય છે. છેવટે તેઓ સાહેબ જે એમ કહે છે કે આખ્યાન એ કેવળ સાંભળવાનો જ વિષય છે તેની વિરુદ્ધ ઉપર જણાવેલ વા. દા. સૂ. નો 'આખ્યાન દર્શન' નો ઉલ્લેખ સુધી શકાય છે. આખ્યાનમાં જે કે જેવા કરતાં સાંભળવાનું વધારે હોય છે તો પણ તેના માટે દર્શન શબ્દ વપરાયો છે એ ઉપરથી સમજાય છે કે 'શ્રવણ' ને આ બાબતમાં પ્રમાણ ગણવું યોગ્ય નથી.

આ ચર્ચામાંથી એટલું તાત્પર્ય નીકળે છે કે મહાભારતમાં જેકે નાટકના હોવા બેઠકે એટલા ઉલ્લેખો નથી તો પણ નાટકથી મહાભારત અજ્ઞાત છે એમ કહેવું એ યોગ્ય નથી.†

ચાણુક્યના અર્થશાસ્ત્રમાં પણ નાટકનું અનુમાન કરવાનાં સ્પષ્ટ સાધનો છે. ગ્રે. યાકોબીના મત પ્રમાણે અર્થશાસ્ત્ર એ વાસ્તવિક^{૧૯} રીતે કોટિલ્યનું છે એ અનેક આંતર પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે, એટલે કે તે ગ્રંથ ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સદ્દમાં સુધી શકાય.

नटनर्तनगायनवादकवाग्जीवनकुशीलवाः कर्मविघ्नं न कुर्युः । (पा. ४८)

‘નટ, નર્તક, ગાયક, વાદક, વાગ્જીવી અને કુશીલવો કર્મવિઘ્ન ન કરે.’

અહીં આ ‘નટ’ એટલે નાટક ભજવનાર એવો અર્થ લેવો ઘટે છે; કારણ કે એને મળતા ખીજા કામ માટે જુદા જુદા શબ્દો આપ્યા છે.

પૈસા આપ્યા વિના કોઇ ખેલ ન જુવે એ સંબંધમાં ત્રીજે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે.

प्रेक्षायामनंशदः स्वस्वजनो न प्रेक्षेत । प्रच्छन्नश्रवणेक्षणे च.....निग्रहेण द्विगुणमंश दद्यात् ।*

‘ભાગ નહી આપનાર પોતાનો સ્વજન પ્રેક્ષામાં જુવે નહિ. જાનોમાનો સાંભળે અને જુવે તો એણે બમણો ભાગ આપવો.’

અહીં આ શ્રવણ અને પ્રેક્ષણ બન્નેનો ઉલ્લેખ છે તે ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે.

જૈન આગમોમાં જેમકે કલ્પસૂત્ર, રાયપસેણીયસુત વગેરેમાં પણ ‘નાટક’ના અનેક ઉલ્લેખ મળે છે.

આ રીતે ઇ. પ. ૪૦૦ સુધી નાટકની હયાતી આપણે કલ્પી શકીએ છીએ. તેનાથી થએલા પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયીમાં પણ નાટકને લગતા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો મળે છે.

† રા. રા. ચિં. વિ. વૈદનો અભિપ્રાય વધારે સંયુક્તિક છે. “નાટકાંચા ઉલ્લેખ મહાભારતાંત આહે. નાટક કરણાન્યા બ્રાહ્મણાંચા ષ નટાને સ્ત્રીવેષ વેતલ્યાંચા હિ ઉલ્લેખ આહે; પરંતુ કોણત્યાહી ગ્રંથાચા અથવા ગ્રંથકારાચા ઉલ્લેખ નાહિ ઇત્યાદિ. પા. ૬૫૫ શ્રીમહાભારત-ઉપસંહાર.

૧૯. જુઓ Ind. Ant. પુ. ૪૭. પા. ૧૯૫.

* અર્થશાસ્ત્રના આ બે ઉલ્લેખો માટે હું મારા મિત્ર રા. રામનારાયણ વિ. પાઠકને આભારી છું.

પાણિનિ ૩૦. સર રામકૃષ્ણ બાણિકરકર ઇ. સં. પૂ. સાતમા શતકના આરંભમાં મુકે છે. ૨૦

પ્રો. વેપ્પરના મત પ્રમાણે 'નદ્' ધાતુ પહેલવહેલો પાંચિનિનાં સૂત્રોમાં આવે છે. ૨૬
આ 'નદ્' ધાતુ અનેકવાર તેમાં વર્ણાયો છે. આ ઉપરાંત તેમાં 'નદ્સૂત્ર' અને તેના
રચનારાઓનો પણ નિર્દેશ આવે છે.

पाराशर्यशिलालिभ्यां मिश्रुतसूत्रयोः । ४-३-११०. ११०. ११०. ११०. ११०.
कर्मन्दकुशाश्वादिनिः । ४-३-१११. १११. १११. १११. १११.

‘પારાશર્ય કહેલા બિંદુમૂર્તને બળુનાર’ બિંદુઓ ‘પારાશરિન’ કહેવાય; ‘શિલાલિખ્યે કહેલા નટમૂર્તને બળુનારા’ શિલાલિખ’ કહેવાય. ૧૧૦.

એજ પ્રમાણે 'કર્મન્દે' કહેલા 'ભિક્ષુસૂત્રને' ભણનારાં 'ભિક્ષુઓ' 'કર્મન્દિન' કહેવાય,
અને કૃષાંધે કહેલા નટસૂત્રને ભણનારાં 'કૃષાંધિન' કહેવાય.

આ ઉપરથી સમજાય છે કે શિલાલિ અને કુશાભ એ બંને નટસંપ્રદાયાના સ્થાપનાઓ હશે.

આગળ જતાં ૪-૩-૧૨૯ માં જેમ 'છાન્દોગ્ય' નો ધર્મ અને આશ્નાય 'છાન્દોગ્ય' કહેવાય તેમ નંદોનો ધર્મ અને આશ્નાય તે 'નાટ્ય' કહેવાય એવો નિર્દેશ છે.

આ યોગાદ્ય પદ્ય સ્પષ્ટ ઉલ્લેખોથી સિદ્ધ થાય છે કે તારક્યએ પ્રાણિનિના સમયમાં જન્મીતી વસ્તુ હતી.

પણ વેપર સાહેબનો એવો મત છે કે અહીં આ વૃત્તની કળાનો ઉલ્લેખ છે નાટ્ય કળાનો નહિ. એનાં કાંઈ ખાસ દારણો આખ્યાં નથી. વળી ઉપરનાં સૂત્રો ઉપર પતંજલિએ ભાષ્ય કર્યું નહિ હોવાથી તેમની એવી કલ્પના છે કે તે પછીથી ઉમેરાએલાં હશે. આ અતુમાન કરવાની પદ્ધતિ બહુ રમુથ છે. સૂત્ર સંરણ હોય તેથી ભાંખ્યું ન લખ્યું હોય અથવા પોતાની યોજનામાં એ સૂત્રોની હકીકત બીજા સ્થાને કહી જવાતી હોય તેથી ન લખ્યું હોય એ કોટિએને ધ્યાનમાં લીધા વિના એકદમ એમ કહી દેવું કે તે પ્રક્ષિપ્ત હશે એ પાશ્ચાત્ય ચિકિત્સક પદ્ધતિ (critical scholarship)નો સુંદર નમુનો છે. બીજાં એવાં અનેક સૂત્રો છે જેના ઉપર પતંજલિએ ભાષ્ય નથી લખ્યું, તેથી ભાએજ કોઈ એમ કહેશે કે તે બધાં પ્રક્ષિપ્ત છે. આ સૂત્રોની ભાષ્યકારને ખબર છે એ કાર્ય પારાશરિણો મિશ્રણઃ શૈલાલિનો નટાઃ (વૉ. ૨. પા. ૨૮૬. બૉ. સં. સી.) એ ઉલ્લેખથી સ્પષ્ટ સમજાય છે.

પાણિનિના સમયમાં નટસૂત્રો હોય તો તેના પહેલાં નાટ્યકલા હોવી જોઈએ એ અનુમાન વધારા પડતું ન કહેવાય. આ નટસૂત્રોમાં નટોએ અભિનય કેમ કરવો તે ઉપરાંત સાહિત્યની દૃષ્ટિએ નાટ્ય કેવું હોય એ ચર્ચા હશે કે નહિ તે કહી શકાય નહિ. પણ અ-

૨૦. જુઓ 'દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ' પા. ૧૭ (ગૂજરાતી અનુવાદ) વિન્સેન્ટ સ્માય પણ આ જ સમય સ્વીકારે છે. જુઓ Early History of India. પા. ૪૫૧ ફ. નો. ૪૦. ગોદાસ્ટુકરનો પણ આ જ અભિપ્રાય છે. પણ હમણાં પ્રસિદ્ધ થયેલ કેમ્બ્રીજ હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયામાં શ્રી. કીય એટલું જ કહે છે કે—'and Panini is dated with much plausibility not later than 300 B C. પા. ૧૧૩.

૨૧. જુઓ Weber's His. of Ind. Literature, ૫. ૧૭૭.

બિનચ માટે 'અભિનેય અર્થ' શિષ્ટ સાહિત્યના રૂપમાં નહિ તો લોક પ્રચલિત કથા, આખ્યાયિકારૂપે હશે એમ કલ્પના કરવી શક્ય છે.

આનાથી આગળ સ્થિર પગલે જવું શક્ય નથી.

આ ગવેપણામાંથી હું ધારું છું કે એટલું જોઈ શકાશે કે હિન્દુસ્થાનમાં નાટક ઇસવી-સમ પૂર્વે સાતમા સૈકામાં હયાત હશે. તે વખતે તે કેવા સ્વરૂપનું હશે તે આપણે ચોક્કસ કહી શકતા નથી. અહિંઆ બીજાં એ પણ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે. ઇ. પૂ. ૭૦૦ થી તે ઇસવીસનની શરૂઆત સુધી નાટક સાહિત્યનો કાંઈ અવશેષ રહ્યો નથી એ આશ્ચર્યકારક નથી? આનો જવાબ આપવો દુર્લભ છે અને રહેલો પણ છે. વસ્તુ નાશ ગમે તે કારણથી થાય; આપણે બધાં કારણો શી રીતે જાણી શકીએ? નાશ પામ્યું છે એટલી બાબત સિદ્ધ છે. છતાં કલ્પના કરવી અશક્ય નથી. સંભવ છે કે કોઈ જૂના પુરાણા જ્ઞાન ભંડાર-માંથી આપણને પ્રાચીન નાટકો જડી આવે. વળી મોંશીઅર પૉલ રેગનાં^૨ની એક કલ્પનાનો વિસ્તૃત ઉપયોગ કરીએ તો કહી શકાય કે એ જૂના જમાનામાં સાહિત્યની દૃષ્ટિએ નાટક ચોક્કસ સ્વરૂપ લેતું નહિ હોય; અને લેતું હશે તો ભજવનારા પોતાને અનુકૂળ રીતે તેને ફેરવી નાખતા હશે અને જે સમયમાં જે 'રૂપ' વધારે લોકપ્રિય તે હોવે અને પહેલાંનાં નષ્ટ થઈ જાય. આ દૃષ્ટિએ આપણે કહી શકીએ કે ઋગ્વેદનું પુરુરવા-ઉર્વશી સૂક્ત એ પહેલું અને હાલ પ્રસિદ્ધ વિક્રમોર્વશીય-એ એકજ નાટકનું છેલ્લું રૂપ હશે. પણ આ કલ્પનાનો વિષય છે. અને તેથી આપણે પહેલા જવાબથી જ સંતુષ્ટ રહેવું પડે છે.

આમરણુમાં સારંગદેવ વાઘેલાનો

સંવત ૧૯૩૩ નો શિલાલેખ

[દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ હિસકળકર, એમ. એ.

કચ્છરેટર, વૉટસન મ્યુઝીઅમ, રાજકોટ.]

મરણુ નવાનગર સંસ્થાનમાં એક મોટું ગામ છે. તે જામનગરથી પૂર્વ દિશામાં ૪૨ મૈલ અને મોર્વી સ્ટેશનથી ૧૮ મૈલ છે.

તે મેરામણ ખવાસના વંશજોનું જામીરીનું મુખ્ય ગામ છે, ત્યાંના દરબારગઢમાં આ શિલાલેખ કોઠાની એક દિવાલમાં બેસાડેલો છે.

જે શિલા ઉપર આ લેખ કોતરેલો છે તે લંબાઈમાં ૩ ફુટ ૮ ઇંચ અને પહોળાઈમાં ૧ ફુટ છે. તેના લિખિત ભાગની લંબાઈ

૩ ફુટ અને પહોળાઈ ૩ ફુટ છે. લેખ ૫ પંક્તિઓમાં લખાયેલો છે. તે સારી સ્થિતિમાં છે. ક્ષેત્ર કાળી બાળુનો થોડો ભાગ ધસાઈ ગયેલો હોવાથી પ્રત્યેક પંક્તિની શરૂઆતના ત્રણ અક્ષરો વંચાય એમ નથી. પણ ઘણા ખરા અક્ષરો આસપાસનો સંબંધ જોઈને બેસાડી શકાય છે. વિશેષ તુકસાન એટલું જ થયું છે કે પાંચમી લિટીની શરૂઆતમાં દાનકર્તાનું એટલે આ લેખના પ્રવર્તકનું નામ જે નક્ક થયું છે તે આપણે જાણી નથી શકતા.

લેખની ભાષા સંસ્કૃત ગદ્ય અને લિપિ દેવનાગરી છે. અક્ષરોના કબજ સંબંધમાં એટલું જ લખવાનું કે 'અ' નું સ્વરૂપ બીજા અક્ષરો કરતાં જૂના વખતનું લાગે છે. માત્રા લખવાની પદ્ધતિ જૂની છે: તે અક્ષર ઉપર ન લખાતાં અક્ષર પાછળ એક ઉભી લિટીથી બતાવેલી છે. જેમ—ઘાર્પ, જ્યષ્ટ, ઈકતુ, ઈદ્ય, ઐ ઈષઠ, ઘાપાત્કટ, સારાયર, ભાજ, ઈ ઈયાડઈ અને સમીપ. પરંતુ બ્યાં બે માત્રાનું કામ હોય છે ત્યાં એક માત્રા અક્ષર ઉપર અને બીજી તેની પછવાડે લખેલી છે. જેમ—રાષો, સોરાપૂ, અને પ્રતિપાત્તો.

મૂળ લેખ

[૧] સ્વનિર્ણય મીનુપ્રવિનમસંવત ૧૩૩૩ ચર્વે જ્યેષ્ઠ શુક્ર ૫ ચૈત્ર માલવ-

આમરણુમાં સારંગદેવ વાઘેલાનો ૧૯૩૩ નો શિલાલેખ

આમરણુમાં સારંગદેવ વાઘેલાનો ૧૯૩૩ નો શિલાલેખ

૨. સ્વં વસન્ત દરિદ્ર આચાર્યે તેષામ્ કરેલી અને રાજકોટના વૉટસન મ્યુઝીઅમમાં સંગ્રહીત કરેલી છાપ (રિપ્રિન્ટ) ઉપરથી.

૩. આ પ્રમુતિ ચર્ચ દારી નાખો. બૂલથી દિરૂકિત કરેલી લાગે છે.

[૪] [વરણે] ચાપોત્કટવંશસરોવરરાજહંસચાપોત્કટપ્રજાપરિપાલકરાજક-
શ્રીભોજદેવસુતરાજ૦

[૫] [...નિવ માતૃસોયના (?)] અ(એ)યોડ્યં શ્રીસુમતિસ્વામિદેવપૂજનાય
દધિમતીનદીસમીપે વાટિકા પ્રદત્તા ॥

ભાષાન્તર

સ્વસ્તિ શ્રી રાજ વિક્રમના સંવત ૧૯૩૩ ના વર્ષમાં જેટ શુદ્ધ ૫ ને રવિવારે
માળવા પ્રાંતમાં ધૂમકેતુજી જેવો, ગુજરાત દેશનો ઉદ્ધાર કરવામાં વરાહ^૫ જેવો, મુળના
બલ વડે મધ્ય જેવો, સાંતમે ચક્રવર્તી, મહારાજાધિરાજ શ્રી સારંગદેવના કલ્યાણકારી
અને વિજયી રાજ્યમાં, સૌરાષ્ટ્ર દેશનો અધિકાર ચલાવવા માટે (તેણે) નિમેલા શ્રી
પાદહ વગેરે પંચના અંમલમાં આજે અહીં શ્રી આંબરણમાં આવડા વંશ રૂપી સરોવરમાં
રાજહંસ સરખા અને આવડા લોકોને પાળનાર રાણક શ્રી ભોજદેવના પુત્ર રાજ૦... (એ)
પોતાની માતા સોયના(?)ના કલ્યાણ માટે દધિમતી નદી પાસે શ્રી સુમતિ સ્વામી દેવના
પૂર્ણના ઉપયોગ માટે વાડી આપી.

વિવેચન

લેખમાં આવેલા મહારાજ સારંગદેવ આણહિલવાડ પાટણના ચૌલુક્ય (વાઘેલા) રાજા
અન્તુનદેવનો પુત્ર સમ્રાટ સારંગદેવ છે. પાટણના આ છેલ્લા વૈભવશાલી સમ્રાટ
સારંગદેવ પછી એક પરાક્રમી હિંદુ સામ્રાજ્યનો કાયમને માટે નાશ થયો અને મૂળરાજના
વખતમાં ઉદય પામેલો અને સિદ્ધરાજ જયસિંહના વખતમાં મધ્યાહ્ન ઉપર આવેલો
આણહિલપાટણનો વૈભવસૂચી સારંગદેવ સાથે જ અસ્ત પામ્યો. જેનું બીજારોપણ મૂળરાજ
કર્યું અને જેની મોટી મોટી શાખાઓ જયસિંહના વખતમાં ચારે દિશામાં પ્રસરી ગઈ તે
વિશાળ અને લોકોને સુખ આપનાર ચૌલુક્ય વંશવૃક્ષને સારંગદેવ પછી કરણ વાઘેલાના
વખતમાં મુસલમાનોએ જડમૂળથી ઉખેડી નાંખ્યું.

સમ્રાટ સારંગદેવના ત્રણ શિલાલેખો ૩૦ ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીએ ગુજરાત ગેઝેટી-
યરના પાન ૨૦૪ ઉપર અતાવેલા છે. એક સં. ૧૩૩૨ નો કચ્છમાં ભદ્રેશ્વર ગામમાં નિકળેલો,
બીજો સં. ૧૩૪૩ નો સોમનાથપાટણમાં મળેલો, અને ત્રીજો સં. ૧૩૫૦ નો આણ્ણ પર્વત ઉપર
વસ્તુપાળના મંદિરમાં કોતરેલો. તે સિવાય તેના ત્રણ નવા શિલાલેખો મળેલા છે: એક ઉપરનો,
બીજો સં. ૧૩૪૬ નો કાઠીયાવાડમાં જુનાગઢ પાસે વંથલીમાંથી મળેલો, અને ત્રીજો
ખંભાયતમાંથી મળેલો સં. ૧૩૫૨નો મુનિ જિનવિજયજીએ પ્રાચીનજૈનલેખસંગ્રહમાં લેખાંક
૪૪૯ તરીકે છપાવેલો છે.

ઉપરના લેખે સારંગદેવની કારકીર્દીની સુદૃઢતામાં કાંઈ વધારો કર્યો નથી. પણ તે ઉપરથી
અન્યત્ર ન આવેલી બહુજ ઉપયોગી માહિતી મળી આવે છે.

માળવાના રાજાઓ સાથે ચૌલુક્ય રાજાઓનું વૈર વંશપરંપરાનું હતું એમ લાગે છે.
ચૌલુક્ય રાજા પહેલા ભીમના વખતમાં માળવાના રાજા ભોજ પોતાના સેનાપતિ કુલચંદ્રને
આણહિલવાડ ઉપર સ્વારી કરવા મોકલ્યો હતો. ભીમરાજ તે વખતે સિંધના રાજા સાથે

૪. એટલે માળવા દેશને હેરાન કરનાર.

૫. વરાહ અવતારની અહીં કલ્પના કરેલી છે.

૬. આ લેખ થોડા દિવસમાં અન્યત્ર ધગટ થશે.

લક્ષ્મી હતા. એટલામાં અણહિલવાડ છુંડી લીધું; અને તેથી તે 'નયપત્ર' લખતે ગયો.^૭ પણ સાથે સાથે વૈરનો પાયો નાંખતો ગયો. સિદ્ધરાજે માળવાના પરમાર રાજા નરવર્મા અને તેના પુત્ર યશોવર્મા સાથે બાર વર્ષ સુધી યુદ્ધ કરી લગભગ સં. ૧૧૯૨માં માળવા ખાલસા કર્યું જે ઉપરથી તેને 'અવન્તિનાથ' બીરૂદ માન સાથે મળેલું હતું.^૮ પછી માળવાના બલ્લાળ રાજાએ બ્યારે ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ કરી ત્યારે ચૌલુક્ય રાજા કુમાર-પાળે પોતાના માંડલિક આશુના રાજા યશોધવલને તેના ઉપર મોકલી તેને પકડી મારી નાંખ્યો.^૯ તે જ પ્રમાણે સારંગદેવના પૂર્વજ લવણપ્રસાદ અને વીરધવલને પણ માલવરાજાની સાથે લડાઈ કરવી પડી.^{૧૦} સમ્રાટ વીસલદેવના તામ્રપત્રોમાં તેને 'માળવાના રાજાનો ગર્વ ઉતારનાર' એવું વિશેષણ આપ્યું છે.^{૧૧} ઉપરના લેખમાં 'માલવઘરાધૂમકેતુ' શબ્દસમુચ્ચય ઉપરથી લાગે છે કે સારંગદેવે પણ માળવાના રાજાનો પરાજય કરી તેના મનમાં પોતાને વિશે બહુ જ ભીતિ ઉત્પન્ન કરી હતી.

સમગ્ર ચક્રવર્તી પદ સારંગદેવને શક્તિ આજ લેખમાં લગાડેલું છે. વાઘેલાનું વંશવૃક્ષ શિલાલેખો ઉપરથી નીચે પ્રમાણે માલુમ પડે છે:—

અર્જોરાજ → લવણપ્રસાદ → વીરધવલ → વીસલદેવ → અણ્વિનદેવ → સારંગદેવ.

એટલે સારંગદેવ પોતાના વાઘેલા વંશમાં છઠ્ઠો રાજા છે, અને ચક્રવર્તી રાજા તરીકે તો ત્રીજો જ છે; કેમકે પ્રથમના ત્રણ રાજાઓ સુખ્ય ચૌલુક્ય રાજાઓના માંડલિક તરીકે હતા. વાઘેલા વંશનો પ્રથમ ચક્રવર્તી રાજા તો વીસલદેવ જ હશેવાય, અને અણહિલવાડ પાટણના સિંહાસન ઉપર તે જ પ્રથમ બેઠેલો. ત્યારે સારંગદેવને સમગ્ર ચક્રવર્તી પદ કેવી રીતે લાગે? સારંગદેવના વંશનું નામ વાઘેલા લૌકિક છે. તેના મૂળ પુરૂષ અર્જોરાજને અણહિલવાડ પાટણના સમ્રાટ કુમાલપાલ પાસેથી કોઈ વિશેષ કામગીરી માટે વ્યાઘ્રપક્ષી નામના ગામની જમીન મળેલી હતી. તેથી તેનું તથા તેના વંશજોનું નામ વાઘેલા પડેલું.^{૧૨} પરંતુ એ બધા જાતે ચૌલુક્ય જ હતા. સુખ્ય વંશની એક શાખામાં અર્જોરાજનો જન્મ થયેલો. આપુ પર્વત ઉપરના વસ્તુપાળના મંદિરવાળા લેખમાં

“इतश्चौलुक्यधीराणां वंशे शाखाविशेषकः ।

अर्जोराज इति ख्यातो जातस्तेजोमयः पुमान् ॥”^{૧૩}

એમ આપ્યું છે તે ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી મૂળરૂઢ સ્થાપેલો મૂળ ચૌલુક્ય વંશ અને અર્જોરાજે સ્થાપેલો વાઘેલા વંશ એ એક જ હતા તેમાં કંઈ સંકેત નથી. મૂળ રાજાથી સિદ્ધરાજ જયસિંહના પિતા કણ્વ સુધી પાંચ રાજા વિશેષ પરાક્રમી ન હતા અને તેઓનું રાજ્ય ચક્રવર્તી નામ મેળવવા પૂરતું વિશાલ થયેલું ન હતું. જેને સારી રીતે ચક્ર-

૭. જુઓ ગુજરાત ગેઝેટીયર, પા. ૧૬૩.

૮. જુઓ ઓર્ફોઓલેક્ટલ સર્વે, વેસ્ટર્ન સરકસનો ૧૯૧૨-૧૩ નો વાર્ષિક રીપોર્ટ.

૯. જુઓ પ્રાચીનજનલેક્સિકોન-અવલોકન, પા. ૧૦૬.

૧૦. જુઓ ગુ. ગેઝેટીયર, પા. ૧૯૯.

૧૧. જુઓ ઈડીયન ઍટીક્સરી ૬-૧૯૧ (માલયાધીશમાનમર્દન).

૧૨. જુઓ ગુ. ગેઝેટીયર, પા. ૧૯૮.

૧૩. જુઓ પ્રાચીનજનલેક્સિકોન, પા. ૭૮.

વર્તી કહી શકાય એવો રાજા તો સિદ્ધરાજ જયસિંહ જ હતો. સંવત ૧૧૯૬ ના તેના દોહદમાં મળેલા લેખ ઉપરથી જણાય છે કે તેણે સૌરાષ્ટ્ર અને માળવાના રાજાઓને કેદમાં નાખ્યા હતા, સિંધુરાજ અને બીજા રાજાઓનો નાશ કર્યો હતો અને ઉત્તર દેશના રાજાઓ તેની હકુમત માનતા હતા. કચ્છમાં ભદ્રેશ્વરમાં સં. ૧૧૯૫ ના શિલાલેખ ઉપરથી કચ્છ પ્રાંત તેના તાબામાં હતો એમ માલુમ પડે છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સિદ્ધરાજ જયસિંહે પિતૃપ્રાપ્ત રાજ્ય અણહિલવાડ પાટણનો બહુ જ વિસ્તાર કર્યો અને કેટલાક પ્રમુખ રાજાઓને માંડલિક બનાવ્યા. ચૌલુક્ય વંશમાં મહાસમ્રાટોનાં બીરદો પ્રથમ જયસિંહને જ લગાડવામાં આવેલાં છે. મહારાજાધિરાજ, પરમેશ્વર, પરમ ભટારક, અવન્તિનાથ, ત્રિભુવન ગંઢ, સિદ્ધચક્રવર્તી, જરજરબિંબળુ વિગેરે વિશેષણો તેના નામ સાથે જોડાયેલા લેખોમાં મળી આવે છે. ત્યારે પ્રથમ સમ્રાટ સિદ્ધરાજ જયસિંહ થયો. દ્વિતીય તેના પછી સિંહાસન ઉપર બેઠેલો કુમારપાલ, તૃતીય અન્યપાલ, અને ચોથો મૂળરાજ (બીજો). મૂળરાજ પછી સિંહાસન ઉપર બીજો બીમ બેઠો, પણ તે સાવ નબળો હોવાથી પ્રબંધકારો વંશાવળી આપતી વખતે મૂળરાજ પછી બીમ (બીજા)નું નામ ન લેતાં વાઘેલા રાજાઓનું જ નામ આપે છે; ૧૪ અને મેં ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે તે વંશનો પ્રથમ સમ્રાટ વીસલદેવ હતો. એવી રીતે સારંગદેવ સાતમો સમ્રાટ થયો—

૧ સિદ્ધરાજ જયસિંહ, ૨ કુમારપાલ, ૩ અન્યપાલ, ૪ મૂળરાજ (બીજો), ૫ વીસલદેવ, ૬ અર્જુનદેવ, ૭ સારંગદેવ.

સૌરાષ્ટ્રદેશાધિકારી પાલક વિષે કાંઈ વધારે માહિતી મળતી નથી. સૌરાષ્ટ્ર જ્યારે ચૌલુક્ય સમ્રાટોના તાબામાં હતું ત્યારે તે પ્રાંત ઉપર એક મોટા અધિકારીની નિમણૂક પાટણથી થતી હતી એમ શિલાલેખો ઉપરથી જણાય છે. એટલુંજ નહીં પણ તે વખત અધિકારીઓની એક પ્રાંતથી બીજા પ્રાંત ઉપર બદલી પણ થતી હતી. ૧૫ સૌરાષ્ટ્રમાં નાના મોટા જે રાજાઓ તે વખતે હતા તેના ઉપર પ્રત્યક્ષ દેખરેખ આ પ્રતિનિધિની રહેતી. સિદ્ધરાજ જયસિંહે પ્રથમ સૌરાષ્ટ્ર તાબે કર્યો અને તેના ઉપર ‘સજ્જન’ નામના પ્રતિનિધિની નિમણૂક કરી ત્યારથી પાલક સુધી સૌરાષ્ટ્ર ઉપર કાણ કાણ અધિકારીઓ નિભાયા તેની થોડી થોડી માહિતી મળી શકે છે. આ ઉપરથી માલુમ પડશે કે ગુજરાતનો ચૌલુક્યોના વખતનો ઇતિહાસ અત્યારે પણ વિસ્તારથી લખી શકાય એમ છે. વાંટસન સાહેબે કાઠીયાવાડ ગેઝેટીયરમાં આપેલો તે વખતનો ઇતિહાસ તો તદ્દન અપૂર્ણ છે એમ સહજ જણાય છે.

‘આપોત્કટ’ એ ચાવડાનું સંસ્કૃત રૂપ છે. કોઈ ઠેકાણે ‘આવોત્કટ’ એમ પણ રૂપ મળી આવે છે. અણહિલવાડ પાટણની સ્થાપના થયા પહેલાં જ ચાવડા લોકોનું ગુજરાત અને કચ્છના વચલા પ્રદેશમાં એક નાનું રાજ્ય હતું અને તેની રાજધાની પંચાસર કરીને હતી જે જગ્યા હમણાં વઢિયાર દેશમાં આવેલી છે એમ સં. ૪૯૦ ના નવસારીમાંથી મળેલા

૧૪. જુઓ ગુ. ગેઝેટીયર, પા. ૧૯૬.

૧૫. પોરબંદર તાબે કાંટેલાના સં. ૧૩૨૦ ના શિલાલેખ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે મહારાજ વીસલદેવે ‘સલક્ષ’ ને પ્રથમ સૌરાષ્ટ્રનો અધિકારી કર્યો હતો, અને તેને જ પછી લાટ દેશનો અધિકારી નિભાવ્યો. જુઓ પ્રાચીનજૈનજીવન—અવલોકન પા. ૮૬

પુલિકેશી જનાશ્રયના તામ્રપત્ર ઉપરથી માલુમ પડે છે. યદ્યપિ આ રજપૂત કોમ પહેલાં કચ્છમાં અને કાઠિયાવાડના ઉત્તર પ્રાંતમાં વસાયેલી હતી, તોપણ પછીથી સોમનાથપારણ, દીવ, વગેરે ભાગોમાં તે લોકોએ વસ્તી કરી.^{૧૬} ઉપરના લેખમાં જે ચાવડા ભોજનું નામ આવેલું છે તે એક નાનો રાજ-જગીરદાર હતો એમ તેની સાથે લગાડેલા રાણક રાજ ઉપરથી અને તેના ઉપર સમ્રાટ સારંગદેવના અધિકારીની સત્તા હતી આ ઉપરથી જણાય છે. રાણક ભોજનો ચારસો પાંચસો વરસ આગળ થયેલા વનરાજ ચાવડાના વંશ સાથે કોઈ પ્રકારનો સંબંધ હતો કે કેમ એ કહેવું અશક્ય છે.

સુમતિસ્વામી જૈનોના પાંચમા તીર્થંકરનું નામ છે. ચાવડા રાણક ભોજના પુત્ર જૈનધર્મોત્સાહી હતા એમ એના ઉપરથી લાગે છે. આ મંદિરનો હમણાં કાંઈ પત્તો અવશેષ રૂપમાં પણ મળતો નથી. કદાચ મુસલમાન લોકોએ તેનો સમૂળ નાશ કર્યો હશે. કેમકે શુબરાતના સુલતાન મહમદ બેગડાના એક સરદારનો પુત્ર દાવર-ઉલ-મુલક કરીને આમરણમાં ફોજદાર હતો. તેણે લોકોને બહુ હરાન કર્યા હતા. એક રજપૂતના હાથથી તે સં. ૧૫૬૬ માં મરી ગયા પછી તેના નામથી મુસલમાનોએ એક પીરની જગ્યા બનાવી.^{૧૭} તે વખતે કદાચ આ જૈન મંદિરને ધક્કો પહોંચ્યો હશે.

સાડા છસો વરસ પહેલાં આમરણનું નામ એમ જ હતું એ હકીકત આપણને આ લેખમાંથી જ મળે છે, અને તે ગામ ઓછામાં ઓછા સાતસો વરસનું જૂનું છે એમ જણાય છે. ભાડવામાંથી મળેલા વલ્લભી સંવત ૨૫૨ (વિક્રમ સં. ૬૨૭) ના વલ્લભીના રાજ ધર-સેન પીળના તામ્રપત્રમાં 'અમ્બરેણુ' નામક એક મોટા ગામનું નામ આવેલું છે.^{૧૮} તે યદિ હાલનું આમરણ જ હશે તો તેની પ્રાચીનતા ચોક્કસો વરસ ઉપર જાય છે.

દધિમતી નદી સંબંધમાં સ્વ. વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય એક નોંધ કરી રાખેલી છે તે એમ છે-^x આ લેખમાં જે દધિમતી નદી લખી છે તે હાલની 'દેમઝ' નદી જ છે, કેમકે તે આમરણથી ૧ ગાઉ પશ્ચિમ દિશામાં વહે છે અને તે ટંકારા પાસે થઈ ટંકારા અને તામ્રધ વચ્ચે ટંકારાથી ઉતરમાં થઈને ઝીઝાડા બંદર પાસે દરિયાને મળે છે. દધિનું દંદી રૂપ થાય છે. તેનું દેહ અને તેનું દે અને મંત્રીનું મધ રૂપ થયું, એટલે દધિમતીનું દેમઝ રૂપાંતર થયું છે.

૧૬. જુઓ ડૉ. ઝેન્ડેલીયર, પા. ૧૫૦.

૧૭. જુઓ કાઠિયાવાડ ઝેન્ડેલીયર, પા. ૩૫૬.

૧૮. આ તામ્રપત્ર ઉપરનો લેખ મેં પનાના આંશરકર ઓરિએન્ટલ મન્ડેરીટયુટની એનરસમાં છપાવવા માટે મોકલ્યો છે.

ત્યાર બાદ ‘અવદાન’ સાહિત્ય આવે છે. અવદાન એટલે ઉદાત્ત કાર્ય, પરાક્રમ. આ વિશાળ સાહિત્યમાં યુદ્ધની તથા હેમના પૂર્વજન્મની વાતો આવે છે. હેમાંની કેટલીક વાર્તાઓ તો ધણી આનંદદાયક અને અદ્ભુત છે. હેમાં મુખ્યત્વે કરીને અવદાનશતક, દિવ્યાવદાન, રૂપવતી-અવદાન, કલ્પદ્રુમ-અવદાન, દ્વાવિશત્ય-વદાન, મદ્રકલાવદાન, વિચિત્રકર્ણિકાવદાન, સુમગધાવદાન, અવદાન-કલ્પ-લતા, વ્રતવન્દમાલા, જાતકમાલા (વૌધિસત્ત્વાવદાન) ઇત્યાદિ ગ્રંથો આવે છે. આમાંનાં ઘણાં ખરાં પુસ્તકો હજી સુધી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં નથી. જાતકમાલાનો લેખક આર્યશર કરીને છે. એ ગ્રંથ હારવર્ડ ઓરીએન્ટલ સિરીઝમાં એચ. કર્ન સાહેબે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તે ઉપરાંત અવદાન-કલ્પલતાનો કેટલોક ભાગ રા. બ. શરચંદ્રદાસ તથા પં. હરિમોહન વિદ્યાભૂષણે બંગાળ એશિયાટિક સોસાયટી મારફતે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

ત્યાર પછી મહાયાન બૌદ્ધપંથના ખાસ સ્તંભરૂપ મહાયાનસૂત્ર અને ‘નવધર્મ’ ને નામે પ્રસિદ્ધ એવાં વૈપુલ્યસૂત્ર આવે છે, જેમાં અષ્ટસાહસ્રિક-પ્રજ્ઞાપારમિતા, સદ્ધર્મપુણ્ડરીક, લલિતવિસ્તર, લંકાવતાર, સુવર્ણપ્રભાસ, ગણ્ડવ્યૂહ, તથાગત-ગુહ્યક, સમાધિરાજ અને દશભૂમીશ્વર એમ નવ ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે. આમાં લલિતવિસ્તર વિષે ઉપર ચર્ચા કરવામાં આવી છે; સદ્ધર્મપુણ્ડરીક સેંટ પીટર્સબર્ગ-માં ઈ. સ. ૧૯૦૮ માં ‘બીબ્લીઓથેકા બુદ્ધિકા’ નામની ગ્રંથમાળામાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યું હતું; અને હેતું અંગ્રેજી ભાષાન્તર કર્ન સાહેબે ‘સેક્રેડ બુક્સ’ ગ્રંથમાળામાં પ્રકટ કર્યું છે. મહાયાન પંથમાં અપલોકિતેશ્વર, અમિતાભ, મંજુશ્રી આદિ ભિન્ન ભિન્ન રૂપો કલ્પવામાં આવ્યાં છે, અને હેમાંનાં વર્ણન તથા ગુણધર્મોને માટે કરણ્ડવ્યૂહ, સુસ્વા-વતીવ્યૂહ, ગણ્ડવ્યૂહ આદિ પુસ્તકો રચવામાં આવેલાં છે. લંકાવતારમાં શાક્યમુનિ યુદ્ધ સાથે લંકાના રાજા રાવણની મુલાકાતનું વર્ણન આવે છે ! રાવણ હેમને ધર્મ સંબંધી કેટલાક પ્રશ્નો પૂછે છે અને યુદ્ધ હેના ઉત્તરો આપે છે. તે ઉત્તરો બૌદ્ધ ધર્મની યોગ્યાર શાખાના સિદ્ધાંતોને મળતા છે. વળી તે ગ્રંથમાં સાંખ્ય, વૈશેષિક, પાશુપત, આદિ મતોનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. હેમાં એક ભવિષ્યવાણી ભાગવામાં આવી છે કે “મહારા નિર્વાણ પછી સો વર્ષે વ્યાસ ઉત્પન્ન થશે, જે મહાભારતની રચના કરશે. ત્યાર બાદ પાંડવ, કૌરવ, નન્દ, મૌર્ય, શુભ અને મ્હેચ્છ વંશના રાજાઓ અનુક્રમે ઉત્પન્ન થશે; ઇત્યાદિ.”

માધ્યમિક શાખામાં નાગાર્જુન કરીને એક મહા વિદ્વાન ઇ. સ. ના બીજા કે ત્રીજા સૈકામાં દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં ઉત્પન્ન થયો હતો. હેણે માધ્યમિક શાખાના સિદ્ધાંત અનુસાર માધ્યમિકકારિકા, ધર્મસંગ્રહ આદિ ગ્રંથો લખેલા છે. બૌદ્ધ ધર્મના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મુખ્ય ગ્રંથો આવેલા છે.

૩. પાલી ભાષાનું બૌદ્ધ સાહિત્ય:

પાલી ભાષાના બૌદ્ધ ગ્રંથો અતિ પ્રાચીન છે એમ સામાન્ય માન્યતા છે. હેમાં ખાસ કરીને તિપિટક (ત્રિપિટક) એ મહત્વનો ગ્રંથ છે. તિપિટક એક પુસ્તકનું નામ નથી, હેમાં તો અનેક પુસ્તકોનો સમાવેશ થયેલો છે. જેમ સનાતનધર્મીઓ માટે વેદ, તે જૈનો માટે આગમો, તેમ હિનયાન પંથના બૌદ્ધો માટે તિપિટક પ્રમાણ-ભૂત ગ્રંથો છે. તિપિટકનું કદ મહાભારત કરતાં લગભગ ત્રણ ગણું થાય. તે ક્યારે અને

આં રચાયાં, ક્રોણે રચ્યાં વગેરે કહેવું સુસ્કેલ છે. કેટલાકની માન્યતા એવી છે કે તેમની રચના મૂળ પાટલિપુત્રમાં થઈ હતી; અને પછી અશોક રાજાનો પુત્ર મહિંદ જ્યારે ધર્મ-પ્રચાર કરવા સિંધોનમાં ગયો ત્યારે તે તેને પોતાની સાથે લઈ ગયો હતો.^૪ ત્રિપિટકોમાં રાજગૃહ અને વૈશાલીની સભાઓનો ઉલ્લેખ આવે છે, પણ પાટલિપુત્રમાં થયેલી સભાનો ઉલ્લેખ નથી. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે આ બે સભાઓના સમયની વચમાં તેમની રચના થઈ હશે. ત્રિપિટકોનો કેટલોક ભાગ નિઃસંશય ગ્રાચીન છે, અને કેટલોક અવાચીન લાગે છે એમ કેટલાક વિદ્વાનોનો મત છે. આ ગ્રંથના ભાષાંતરો અને રૂપાંતરો સિંહલી, બ્રહ્મી, ચિત્રી, જાપાની વગેરે ભાષાઓમાં થયેલાં છે. એને ત્રિપિટક કહેવાનું કારણ એ છે કે તેમાં ત્રણ પિટકો (ટાપલીઓ, સમૂહો) છે: ૧ સુતપિટક, ૨ વિનયપિટક, અને ૩ અભિ-ધમ્મપિટક. એક મત એવો છે કે પ્રથમ સુત અને વિનય એમ બે જ પિટકો (દ્વિપિટક) હતાં.^૫

૧. સુતપિટક. એમાં ગૌતમબુદ્ધના ઉપદેશોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. તેના પાંચ નિકાય અથવા વિભાગ પાડેલા છે: દીઘનિકાય (દીર્ઘનિકાય), મઙ્ગલમ-નિકાય (મધ્યમનિકાય), સંયુત્તનિકાય (સંયુક્તનિકાય), અંગુત્તરનિકાય અને સુલ્લકનિકાય (સુલ્લનિકાય). આ પાંચે વિભાગોમાં બુદ્ધ ભગવાને પોતાના શિષ્યસમુદાયને આપેલા ઉપદેશ, તેમના પરસ્પર સંવાદો, તથા ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિષે શિષ્યોએ વારંવાર પૂછેલા પ્રશ્નો અને તેમના ઉત્તરોનો સંગ્રહ કરવામાં આવેલો છે. આ સમૂહા (૧૮૩) સંવાદો એટલા ગહન છે કે તેમાંનું એકેક સૂત્ર એકેક વ્યાખ્યાનનો વિષય થઈ શકે એમ છે. દીઘનિકાય માં દીર્ઘ એટલે લાંબા સંવાદો છે. મઙ્ગલમ-નિકાયમાં મધ્યમ લંબાઈના સંવાદો છે. સંયુત્તનિકાયમાં એકજ વિષય ઉપર ભિન્ન ભિન્ન શિષ્યો સાથે થયેલા સંવાદોનો સંગ્રહ છે. અંગુત્તરનિકાય માં બૌદ્ધધર્મના માનસ-શાસ્ત્ર તથા નીતિશાસ્ત્રના સૂત્ર બનેલા સંવાદો અલગ દાદેલા છે. અંગુત્તરનિકાય સૌ નિકાયોમાં મોટો છે. સુલ્લકનિકાયમાં ન્હાના ન્હાના સંવાદો આવેલા છે. તેના પંદર પેટા વિભાગો કરેલા છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

૧ સુલ્લકપાઠ, ૨ ધમ્મપદ, ૩ ઉદ્ધાન, ૪ રૂતિવુત્તક, ૫ સુત્તનિપાત,

૬. બુદ્ધોએ ત્રિપિટકોમાંના દીઘનિકાય ગ્રંથ ઉપરની અટ્કથા (ટીકા) નું પાલીભાષામાં રૂપાંતર કરતી વખતે લખ્યું છે કે—

સીહલદીપં પન આમયાથ ચસિના મહામહિન્દેન ।

ઠપિતા મીહલભાસાય દીપયાસિનમત્થાય ॥

અવનેત્વા તતોહં સીહલભાસં મનોરમં ભાસં ।

તન્તિત ચાનુચ્છવિકં આરોપેતો ચિગતદોસમ્ ॥

[‘આ અટ્કથા મહામહિન્દે સિંહલદીપમાં આણી, અને આ દીપવાસી જનોના હિતાર્થે તે સિંહલી ભાષામાં લખી. એ સિંહલીમાંથી કાઢી દૂં મનોરમ અને શાસ્ત્રાતુક્રમ એવી નિર્દોષ પાત્રી ભાષામાં તે હતાઈ હું. ’]

—બૌદ્ધપદ્ય.

૫. જુઓ Oldenberg's Vinaya Pitakam, vol. I, p x; તથા સરખાવે તાનિ પદ્ધવ્યંજનાનિ સાધુકં ડગ્ગદેત્યા સુત્તે ઔતરેતથ્યાનિ ચિનયે સંદમ્સે-તથ્યાનિ ।

—મહાપરિનિવ્યાનસુત્ત.

૬ વિમાનવત્થુ, ૭ પેતવત્થુ, ૮ ચેરગાથા, ૯ ચેરીગાથા, ૧૦ જાતક, ૧૧ નિદેસ, ૧૨ પટિસંભિદામગ્ગ, ૧૩ અવ્વાન, ૧૪ બુદ્ધવંસ અને ૧૫ ચરિયાપિટક.

સુદ્ધકપાઠ—આ ન્હાનું પુસ્તક નવીન શીખાઉ લોકો માટે છે. તેમાં મનુષ્યદેહની રચના, અસ્થિ, મજ્જા, સ્નાયુ વગેરે ૩૪ વિભાગો સંબંધી થોડીક માહિતી આપેલી છે. તેના આરંભમાં નીચેનો દીક્ષા-મંત્ર આવેલો છે:—

બુદ્ધં સરણં ગચ્છામિ ।

ધમ્મં સરણં ગચ્છામિ ।

સંઘં સરણં ગચ્છામિ ॥

ધમ્મપદ—આ ગ્રંથમાં ધાર્મિક અને નૈતિક વિષયના, પણ પરસ્પર સંબંધ વિનાના ૪૨૪ શ્લોકો સંગૃહીત કરેલા હોય એમ જણાય છે. સઘળા શ્લોકો યૌદ્ધધર્મ પ્રમાણે નીતિ અને સંયમના ૨૬ વિષયો (વર્ગ) માં વહેંચી નાખેલા છે; અને દરેક વિષયમાં દસથી વીસ શ્લોકો મૂકેલા છે. એમાંના કેટલાક શ્લોકો મહાભારત, મનુસ્મૃતિ આદિ ગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે. આ ગ્રંથ ઉપરની એક પ્રાચીન દીક્ષા છે. તેમાં પ્રત્યેક શ્લોક માટે એકેક વાત આપેલી છે, જેમાં કાણે, ક્યારે અને કેવી રીતે અમુક શ્લોક કહ્યો હતો એ દર્શાવવા પ્રયત્ન કરેલો છે. આ વાતો સરળ પાલી ભાષામાં લખેલી છે, અને ઘણી ખરી રસપ્રદ છે. પ્રાચીનકાળમાં નાલંદા, વિક્રમશિલા વગેરેમાં જે મ્હોટી મ્હોટી પાઠશાળાઓ હતી, ત્યાં અભ્યાસ કરનારા વિદ્યાર્થીઓ, તથા ગિરિગુણો અને વિહારોમાં રહેનારા યૌદ્ધ ભિક્ષુઓ અને ભિક્ષુણીઓ, સંસારી અને વૈરાગી સર્વ એક સરખી રીતે, આ ગ્રંથનું ભક્તિપૂર્વક પઠન કરતા હતાં.

ઉદ્વાન—ઘણીવાર બુદ્ધ ભગવાન અમુક યનાવ ઉપરથી અગર કાંઈક અદ્ભુત ચીજ જાણી અગર સાંભળીને એકાએક ઉલ્લાસમાં આવી જતા, અને તે પ્રસંગે તેમના મુખમાંથી કાંઈક રસભરિત અને કાવ્યમય શબ્દો નીકળી જતા. આવાં વચનોમાં કાંઈક અદ્ભુત ધાર્મિક ભાવના ઝળકતી હતી. તેમના શિષ્યો તે વચનો લખી લેતા. ઉદ્વાનમાં આવાં ૮૨ વચનોનો સંગ્રહ કરેલો છે.

इतिवुत्तकं—આ પુસ્તકમાં પણ બુદ્ધનાં ૧૨૦ વચનો આપેલાં છે. તેનું નામ इतिवुत्तक પડવાનું કારણ એ છે કે તેમાં પ્રત્યેક વચનની આગળ इति वुत्तं ભગવતા ‘ભગવાને આમ કહ્યું’ એવા શબ્દો મૂકેલા છે. આ પુસ્તક ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ જેટલું પ્રાચીન હશે એમ પ્રો. હીસ ડેવિડ્સ જણાવે છે.^૬

सुत्तनिपात—આ પુસ્તકમાં ૭૦ છંદોબદ્ધ સૂત્રો આપેલાં છે. તેના પાંચ વિભાગ પાડેલા છે. પહેલા ચાર વિભાગમાં દરેકમાં ન્હાનાં ન્હાનાં ૫૪ પદો છે, અને પાંચમામાં એક લાંબું કાવ્ય છે.

विमानवत्थु અને પેતવત્થુ—આમાં ગરૂડપુરાણની પેઠે સ્વર્ગ, નરક અને ત્રેત સંબંધી હકીકત આપેલી છે.

ચેરગાથા અને ચેરીગાથા—ચેર એટલે સ્થવિર અથવા વૃદ્ધ (વડીલ.) પુરૂષ, અને ચેરી એટલે સ્થવિરા, વૃદ્ધ (વડીલ) સ્ત્રી. યૌદ્ધધર્મની દીક્ષા લીધેલાં સાધુ સાધ્વી-

જ્ઞાને અનુક્રમે ચેર અને ચેરી કહેતા. પહેલા અંથમાં ગૌતમચુદ્ધના વખતના ૨૬૪ મુખ્ય ચેરોનાં, અને ખીજામાં ૭૩ ચેરીનાં—ધાર્મિક કવનો આપેલાં છે. ત્હેમની નીચે આપેલી દીકામાં તે તે લેખકની જીવનકથા પણ આપેલી છે. આ કાવ્યો- ઉપરથી ચુદ્ધકાલીન સ્ત્રી-પુરુષોની દિનચર્યાનું ઠીક દિગ્દર્શન થઈ શકે છે. તે સમયમાં સ્ત્રીજ્ઞાને કેટલી સ્વતંત્રતા અપાતી હતી, તથા ત્હેનો ત્હેમણે કેના સદુપયોગ કર્યો છે તે આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ. ચેરીમાંની ઘણી ખરી સ્ત્રીઓ જોઈલી. ધાર્મિક અને નૈતિક કેળવણીમાં આગળ વધેલી હતી, તેટલીજ તેઓ માનસિક કેળવણીમાં પણ વધેલી હતી. ત્હેમનાં ઘણાંખરાં કાવ્યો ઉંચા પ્રકારનાં હોઈ ઉચત ભાવનાનું દર્શન કરાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે ત્હેમાંની એક વાત નીચે આપું છું:-

રાજગૃહમાં રાજ બિંબિસારના એક આશ્રિતને સોમા નામની એક કન્યા હતી. ત્હેણે જૌદધર્મનેા ઉપદેશ સાંભળીને, તે ધર્મની દીક્ષા લીધી, અને પોતાની વિક્રતા તથા સદાચરણથી થોડાજ વખતમાં ત્હેણે અર્હત પદની પ્રાપ્તિ કરી. આવસ્થિમાં એક દિવસ તે અંધ નામના ઉઘાનમાં વૃક્ષ નીચે બેઠી હતી, તેવામાં ‘માર’ (સેતાન) ત્હેની પાસે આવી બોલવા લાગ્યો:

યં તં હસીહિ પત્તવ્યં ઠાનં દુરભિસંભવમ્ ।

ન તં દ્વંગુલિપંજ્જાય સક્કા પપ્પોતુમિત્થિયા ॥

‘પુરુષોને પણ હર્ષભ એવું જો ઉચ્ચપદ તે, બે આંગળીયાં પરીક્ષા કરવી એ જોતું રાજનું કામ છે એવી સ્ત્રીજ્ઞાને; ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય?’

અહીં ‘બે આંગળીયાં પરીક્ષા કરવી’ એનો અર્થ દીક્ષાકાર નીચે પ્રમાણે આપે છે: સ્ત્રીઓ ચૂલા ઉપર ચોખા રંધાવા મૂકે છે. આ કામ તેઓ ૭ વર્ષની ન્હાની ઉમરથી કરવા માંડે છે. ઘણા લાંબા વખતના અભ્યાસ પછી પણ ચોખા ચડ્યા કે નહિ, તે તેઓ એકદમ જોઇને કહી શકતી નથી. બે આંગળી વડે ચોખો દબાવીને પરીક્ષા કરે તો જ ત્હેમને ખબર પડે કે ભાત થયો કે નહિ. આવી મૂઠ સ્ત્રીજાતિના હૃદયમાં ધર્મનાં મૂઠ તત્ત્વો ઉતરવાં એ કેવળ અશક્ય છે એમ આ શ્લોકનો ભાવાર્થ છે.

આ શ્લોક સાંભળી સોમાએ ઉત્તર આપ્યો:

इत्थिभायो नो किं कयिरा चित्तमिह सुसमाहिते ।

ज्राणमिह वत्तमानमिह सम्मा धम्मं विपस्सतो ॥

सव्यत्य विद्वता नन्दि तमोक्खन्धो पदालितो ।

यथं जानाहि पापिम निहतो त्यमसि अन्तक ॥

‘જો અમારું ચિત્ત સ્થિત થયું અને અર્હત માર્ગનું જ્ઞાન મેળવી સત્યધર્મનેા સાક્ષાત્કાર થયો, તો પછી સ્ત્રીસ્વભાવ શું કરવાનો હતા? એટલે હે પાપી માર! તું જાણી લે કે અંધન આપેઆપ વડી જાય છે અને અજાનરથી અંધકારનો નાશ થાય છે; ત્હારી યુક્તિ નિષ્ફળ ગઈ છે.’

આવી અનેક આનંદદાયક વાતો ત્હેમાં આપેલી છે.

જાતકકથા—‘જાતક’ એટલે ‘જન્મ સંબંધી.’ ગૌતમચુદ્ધના પૂર્વજન્મનો સંબંધી વાતોનો સંગ્રહ આ અંથમાં કરેલો છે. એ કથાઓ ત્હેમણે પ્રસંગોપાત પોતાના શિષ્યવર્ગ આગળ કહેલી એમ માનવામાં આવે છે.

આ કથાઓ યુદ્ધના સમયમાં તેમજ ત્યાર પછી પણ કવિના જ પ્રચારમાં આવી હતી એમ લાગે છે. સાંચી, અમરાવતી, બહારત વગેરે સ્થળે તો આ કથાઓનાં નિદર્શક ચિત્રો પણ મળી આવે છે. આવી લગભગ પાંચસો કથાઓનાં નિદર્શક ચિત્રો પ્રસિદ્ધ ચિની પ્રવાસી ક્ષા-હિયાન પોતે લેયાનું જણાવે છે. હુએનત્સંગ પણ પોતાના 'ભારતીય પ્રવાસવર્ણન'માં જતક-કથાઓના બે ત્રણ ઉદાહરણો કરેલા છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે આ કથાઓ સુમારે બે અઢી અઞ્જન વર્ષ પ્રાચીન હોય, તરત જ લોકપ્રિય બની હતી.

આ કથાઓ જે કે યુદ્ધના પૂર્વ જન્મ વિષેની હોવાનો દાવો કરે છે, તો પણ તે ઉત્કૃષ્ટ ધાર્મિક અને નૈતિક ગ્રંથની ગરજ સારે એમ છે. ધર્મ અને નીતિના સિદ્ધાંતો સૂત્ર રૂપે લોક સમક્ષ મૂકવા કરતાં વાર્તામાં વણીને મૂકવાથી તે જ સિદ્ધાંતો આપોઆપ સચોટ અસર કરે છે. હિતોપદેશ, પંચતંત્ર, ઇસપનીતિ વગેરે પુસ્તકો આ જાતનાં છે. તેમાં પણ જતકકથાઓની છાયા જોવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે આસર, હિરોડોટસ વગેરે પાશ્ચાત્ય ગ્રંથકારોનાં પુસ્તકોમાં કેટલીક જતકકથાઓ એમ ને એમ ઉતારેલી જણાય છે! રામાયણ, મહાભારતની કેટલીક કથાઓનું સામ્ય પણ જતકકથાઓમાંથી મળે છે, જેમ કે દશરથ-જતક, કત્યહારી-જતક, વગેરે. જતક-કથાઓની સંખ્યા લગભગ પાંચસો ઉપર છે.

નિદેસ (નિર્દેશ)—‘સુતનિપાત’ ગ્રંથના ઉત્તરાર્ધ ઉપરની આ માત્ર ટીકા છે. તેનો લેખક યુદ્ધનો સારીપુત્ર નામનો એક સુખ્ય શિષ્ય છે એમ માનવામાં આવે છે.

પટિસંભિદામગ્ગ (પ્રતિસંબોધમાર્ગ)—બૌદ્ધ અર્હતોની દિવ્ય દૃષ્ટિ વિષે આ પુસ્તકમાં લખેલું છે.

અપદાન—આમાં અર્હતોનાં ચરિત્રો આપ્યાં છે. વુદ્ધવંશમાં ગૌતમ યુદ્ધ અને તેમની પહેલાં થઈ ગયેલા ચોવીસ યુદ્ધોનાં જીવનચરિત્રો આપેલાં છે. ચરિયાપિટકમાં ગૌતમ-યુદ્ધના ચોત્રીસ પૂર્વ જન્મની હકીકત આપેલી છે. ગ્રંથ અપૂર્ણ છે.

૨. વિનયપિટક—

આ ગ્રંથસમૂહમાં ભિક્ષુઓએ પાળવાના નિયમોનો સંગ્રહ કરેલો છે. તેમાં પાંચ ગ્રંથોનો સમાવેશ થયેલો છે: ૧ પારાજિકા, ૨ પાચિત્તિયાદિ (આ બે ગ્રંથો મળીને સુત્તવિમંગ નામનો વિભાગ બને છે. તેમાં પ્રાયશ્ચિત્તના નિયમો આપેલા છે); ૩ મહાવગ્ગ, ૪ સુલ્લવગ્ગ (ક્ષુદ્રવર્ગ) (આ બે ગ્રંથો મળીને સંઘક નામનો વિભાગ થયેલો છે.) અને ૫ પરિવારપાઠ (પરિશિષ્ટ): આ ઉપરાંત મિક્સુ-અને મિક્સુણીપાતિમોક્ક (મિક્સુ-મિક્સુણી-પ્રાતિમોક્ષ) નામના ગ્રંથમાં બૌદ્ધ સાધુ અને સાધ્વીઓના દોષોનું વર્ણન તથા તેનાં પ્રાયશ્ચિત્તો વિષે જણાવેલું છે. પરંતુ સુત્તવિમંગને આ વિષયમાં વિશેષ પ્રમાણભૂત ગણવામાં આવે છે.

૩. અમિધમ્મપિટક—આ ગ્રંથસમૂહમાં બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનું વિવેચન કરેલું છે. તેમાં સાત ન્હાનાં ન્હાનાં પુસ્તકો છે. ૧ ધમ્મસંગણિ, ૨ વિમંગ, ૩ ધાતુકથા, ૪ પુગ્ગલ-પજ્જતિ, ૫ કથાવત્થુ, ૬ યમક, ૭ પટ્ટાન.

સઘળા બૌદ્ધગ્રંથોમાં આ પુસ્તકો કંઠજુ અને નીરસ છે.

આ ઉપરાંત પાલી ભાષામાં બીજા કેટલાક છૂટક ગ્રંથો છે. તેમાંના સુખ્ય ત્રીયે પ્રમાણે છે:—

મહાપરિનિવ્વાનસુત (મહાપરિનિર્વાણસૂત્ર)—આમાં ગૌતમ બુદ્ધના અંતિમ ત્રણ માસની જીવનચર્યા આપેલી છે. તેમાંથી બૌદ્ધધર્મનાં મુખ્ય મુખ્ય તત્ત્વો, તત્કાલીન આચારવિચાર, સમાજનીતિ, રાજકીય સ્થિતિ વગેરેનું જ્ઞાન મળી શકે છે.

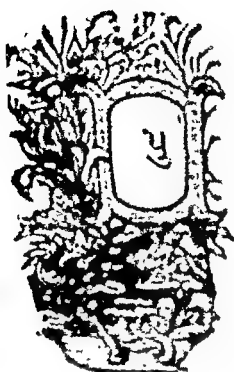
મિલિન્દપ્રશ્નો (મિલિન્દપ્રશ્નઃ)—આ ગ્રંથમાં બેક્ટ્રીયાના રાજા મિલિન્દ (Menander) અને બૌદ્ધ સંન્યાસી નાગસેન વચ્ચે થયેલાં ધર્મવિષયક સંવાદ આપેલા છે. એ સંવાદ જ્ઞાન સાથે ગમ્મત આપે એવો છે. આ ગ્રંથની રચનાનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ હશે એમ વિદ્વાનોનો મત છે.

દીપવંસ અને મહાવંસ—સિંહલદ્વીપના આ બે પ્રસિદ્ધ પાલી ગ્રંથો ઇ. સ. ના ૪-૫ માં શતકમાં લખાયેલા છે. તેમાં સિંહલના ઇતિહાસ આપેલા છે. મહાવંસ ગ્રંથ મહાનામ નામના એક સિંહલી પંડિતે રચેલો છે. તેમાં ૧૦૦ અધ્યાયો છે. તેમાંના ૩૭ માં અધ્યાયમાં બુદ્ધધોપનું ચરિત્ર વર્ણવેલું છે. આ બુદ્ધધોપરચિત્ર વિસુદ્ધિમગ્ગ નામનો ગ્રંથ સાહિત્ય, દર્શન, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ વગેરેના અપૂર્વ ભંડાર છે. મહાનામ પંડિત બુદ્ધધોપનો સમકાલીન હોવાથી તેણે લખેલું ચરિત્ર વિશ્વસનીય માની શકાય.

ક. અન્યભાષાનું બૌદ્ધ સાહિત્ય.®

લલિતવિસ્તર, બુદ્ધચરિત, સંદર્ભપુણ્ડરિક આદિ કેટલાક ગ્રંથોનાં ચિની તથા ટિબેટી ભાષામાં ભાષાંતરો થયેલાં છે, તથા તેમના આધાર પર તે તે ભાષામાં નવીન પુસ્તકો રચાયાં છે. ટિબેટી ભાષામાં રત્નધર્મરાજ નામના એક બૌદ્ધ ભિક્ષુએ આવેલો એક ગ્રંથ લખેલો છે. તે પ્રમાણે બીજા પણ એવી જાતના કેટલાક ગ્રંથો છે. 'ક્યાંગ-૨' નામના ટિબેટી ગ્રંથસંગ્રહમાં 'ગ-છેરોલ્પ' નામનો એક બૌદ્ધ ગ્રંથ છે જે અઘાપિ અપ્રકાશિત છે. સંસ્કૃતના મહાભિનિષ્ક્રમણસૂત્ર નામના ગ્રંથનું ચિની ભાષાંતર ઇ. સ. ના ૬ ઠૂા સૈકામાં થયું હતું. એમ પ્રો. હિસ ડેવિડ્સ જણાવે છે. આ ઉપરાંત લલિતવિસ્તરનાં ચાર ભાષાંતરો ચિની ભાષામાં થયાં છે. છેવટનું ભાષાંતર 'હાન' વંશના રાજાની કારકીર્દિમાં એટલે કે ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકામાં થયું હતું. અધ્યોપના બુદ્ધચરિતનું ચિની ભાષાંતર ધર્મરક્ષ નામના બૌદ્ધ પંડિતે ઇ. સ. ના પાંચમા શતકમાં કર્યું હતું. લંકાચતાર-મૂત્રનું ચિની ભાષાંતર ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકામાં સુંગવંશીય રાજાની કારકીર્દિમાં ગુણુ-ભદ્ર નામના એક પંડિતે કર્યું હતું. આ ઉપરાંત મહાપરિનિવ્વાનસુત, જાતકવિદ્યાન, મહાવંસ આદિ ગ્રંથોનાં પણ ચિની ભાષામાં ભાષાંતરો થયાં છે. ઘજ્જચ્છેદિકા નામનો ગ્રંથ જાપાની બૌદ્ધોનો ખાસ મૂલ્ય ગ્રંથ છે. જાપાનમાં બૌદ્ધધર્મના અનેક ગ્રંથો છે. બ્રહ્મ-દેશમાં મહંમદવચ્ચુ નામનો એક ગ્રંથ વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. એ મૂળમાં એકાદ પાલી ગ્રંથનું ભાષાંતર છે. તેમાં આપેલું 'બુદ્ધ' ચરિત્ર જાતક-કથાઓમાં આપેલા ચરિત્ર સાથે ઘણું ખડું મળતું આવે છે. આ ઉપરાંત બીજા કેટલાક સંસ્કૃત અને પાલી ગ્રંથોનાં ભાષાંતરો તેમાં થયેલાં છે.

પૃથિવીનું સ્વરૂપ

[પ્રો. જ્ઞાલાલ વિમનલાલ સ્વામિનારાયણ]

રાજોમાં પૃથિવી આખી જેવી સપાટ છે એવું વર્ણન છે. સારું મેં પર્વતમાં સંતાઈ જવાથી રાત્રિ પડે છે. પૃથિવીને રોડનારખા જેવડી રજા છે. આવી વાતાંઓ પુરાણમાં આવવાથી કેટલાક પાશ્વર્ય વિદાઓ એમ સમજે છે કે બારતવાસીઓની જ્યોતિષશાસ્ત્ર ગ્રંથોથી આવવાઓ માન છે. પણ વસ્તુતઃ તપાસ કરતાં તેવું કંઈ જણાતું નથી.

પૃથિવીને કોઈ ધારણ કરી શકું છે એ માન્યતાનું ખણન શ્રીમાન બાસ્કરાચાર્ય નીચેના શ્લોકમાં કર્યું છે:

મૂર્તો ધર્તા ચેદ્ધરિચ્વાસ્તતોડન્યમ્

તસ્યાપ્યન્યોડસ્યૈવમત્રાનવસ્યા ।

અન્ત્યે કલ્પ્યા ચેત્સ્વશક્તિઃ કિમાયે

કિં નો ભૂમેઃ સાદૃમૂર્તેશ્ચ મૂર્તિઃ ॥

‘જો પૃથિવીને ધારણ કરનાર કોઈ મૂર્તિમાન વ્યક્તિની આપણે કલ્પના કરીએ તો આપણે તેના પણ ધારણ કરનાર ખીજની કલ્પના કરવી પડશે. ખીજને ધારણ કરનાર ત્રીજને માનવો પડશે. આવી રીતે અનવસ્થા પ્રસંગ આવશે. હેમ ધારણ કરનારમાં પોતાની શક્તિ છે એવું માને તો પહેલામાં જ સ્વક્રીય શક્તિથી આકાશમાં સ્થિત છે એમ નહીં માનવાનું શું કારણ છે? પૃથિવી કંઈ જેવી તેવી નથી; પૃથિવી સાક્ષાત્ અદ્ભુત શકરતું શરીર છે.’

પૃથિવીમાં આકર્ષણ શક્તિ છે, જેના બળે તે ખીજ પદાર્થને પોતાની સમીપ ખેંચે છે. આકર્ષણેલા પદાર્થો જાણે પડતા હોય એવો ભાસ થાય છે.

આકૃષ્ટિશક્તિશ્ચ મહી તયા યત્

સ્વસ્થં ગુરું સ્વાભિમુખં સ્વશક્ત્યા ।

આકૃષ્યતે તત્ પતતીવ ભાતિ

સમે સમન્તાત્ ક પતત્તિવયં સ્વે ॥

‘પૃથિવીમાં આકર્ષણશક્તિ છે. પૃથિવી પોતાની આકર્ષણશક્તિથી ભારે પદાર્થને પોતાની તરફ ખેંચે છે. તે પદાર્થ જાણે પડતો હોય એવું જણાય છે. પૃથિવી ચારે બાજુએ આકાશના પરિભ્રાણુલ્લય છે. પછી પૃથિવીનું પતન કેવી રીતે સંભવે ?’

પૃથિવી ભારે પદાર્થને ખેંચે છે એવું ભાસ્કરાચાર્યે કહ્યું છે. કુદા જેવો હલકો પદાર્થ હવાને લીધે આમ તેમ ઝેલાં ખાય છે. તેથી શરૂઆતમાં એમ લાગે છે કે કુદાને પૃથિવીના આકર્ષણની અસર નહિ થતી હોય. પણ ખરી રીતે કુદાને પણ પૃથિવી ખેંચે છે. પવનની

ગતિને લીધે ડુફ આમતેમ ગોથાં ખાતું ધણાં લાંબા સમયે પૃથિવી ઉપર પડે છે. નિર્વાત પ્રદેશમાં પ્રયોગ કરવામાં આવે તો લોહનો કદેડો અને ડુફ સરખા જ વખતમાં પૃથિવીની સપાટીએ પહોંચે. આ તારતમ્ય ભાસ્કરાચાર્ય સ્પષ્ટ કરી ચક્રા નથી, પણ આકર્ષણના સિદ્ધાન્તને તો તેમણે ઉપલા શ્લોકમાં સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવ્યો છે. ન્યુટનના પહેલાં લગભગ ૭૨ વર્ષ ઉપર ભાસ્કરાચાર્ય આકર્ષણના સિદ્ધાન્તને (Law of Gravitation) રજૂ કર્યો છે.

જ્યારે પૃથિવી ગોળ છે એવું તમે પ્રતિપાદન કરો છો ત્યારે આપણને તે શા સારૂ થાળીના જેવી સપાટ લાગે છે ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ભાસ્કરાચાર્ય નીચેના શ્લોકમાં આપે છે:

સમો યતઃ સ્યાત્ પરિધેઃ શતાંશઃ

પૃથ્વી ચ પૃથ્વી નિતરાં તનીયાન્ ।

નરશ્ચ તત્પૃષ્ઠગતસ્ય કૃત્સ્ના

સમેવ તસ્ય પ્રતિભાત્યતઃ સા ॥

‘કાંઈ પણ વર્તુલના પરિધિનો સોમો ભાગ સીધા જોવા દેખાય છે. તેવી રીતે પૃથ્વીનો ગોળ ધણો મોટો હોવાથી અને માણસ ધણો નાનો હોવાથી તે માણસને પૃથ્વી સપાટ જણાય છે.’

પૃથ્વીની ઊંચા ચંદ્ર ઉપર પડવાથી ચંદ્રગ્રહણ થાય છે. કાલિદાસના રઘુવંશમાં ચૌદમા સર્ગના ૪૦મા શ્લોકમાં શ્રી રામચંદ્ર કહે છે:

અવૈમિ ચૈનામનયેતિ કિન્તુ

લોકાપવાદો વલવાન્ મતો મે ।

છાયા હિ ભૂમેઃ શશિનો મલત્વે-

નારોપિતા શુદ્ધિમતઃ પ્રજાભિઃ ॥

‘સીતાજીને હું પાપરહિત માનું છે. પણ લોકાપવાદ અને બલવાન્ લાગે છે. નિર્ભળ ચન્દ્રમાના ગ્રહણ તરીકે પૃથ્વીની ઊંચાને ગણવામાં આવે છે. આવી રીતે પ્રજાનું તથું નથી. આમાં પૃથ્વીની ઊંચા ચન્દ્ર ઉપર પડે છે એવું વર્ણન છે. પૃથ્વીની ઊંચા ચન્દ્ર ગ્રહણ વખતે ચંદ્રને ઢાંકે છે. ચંદ્રગ્રહણ વખતે ઘેરાયેલા ભાગ વર્તુલાકાર હોય છે તેથી ઊંચા નાંખનાર પૃથ્વી ગોળ હોતી જોઈએ એવું સિદ્ધ થાય છે. આવી રીતે આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પૃથ્વી દડા જેવી ગોળ માનવામાં આવેલી છે. હવે પૃથ્વીનું અને ચન્દ્રનું પરિભ્રમણ કેવી રીતે થાય છે, દિવસ અને રાત્રિ કેવી રીતે લાંબાં ટુંકાં થાય છે તે વિષયો ઉપર આપણા પૂર્વજોના સિદ્ધાન્તનું હવે પછીના લેખમાં વિવેચન કરીશું.

ઉત્તરાપથની યાત્રા*

[નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ]

નામાં રમતની મજા રમનારની કુશળતા ઉપર તેમજ તેના હાથમાં આવેલાં પાનાં ઉપર આધાર રાખે છે. અથવા એમ કહીએ તો આવે કે અમુક જાતનાં પાનાં હાથમાં આવે તો અમુક માણસ તેનો કેવો ઉપયોગ કરે છે એ જોવામાં જ રમતની બધી મજા રહેલી છે, અને તેમાં જ તે માણસનો પૂરો પરિચય પણ થાય છે. હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ એ હિંદુસ્તાનની ભૂમિ, તેની રચના અને તેની પરિસ્થિતિના હિંદુસ્તાનમાં આવેલા લોકોએ કેવો ઉપયોગ કર્યો અને તે દ્વારા પોતાની કષ્ટનાઓ અને આકાંક્ષાઓ કેરી રીતે પ્રત્યક્ષ કરી એનો ચિતાર છે. હિંદુસ્તાનના પહાડો અને નદીઓ અને વિશાળ મેદાનો એ અહીંના લોકોનું મૂળ ધન કહેવાય. આર્ય લોકોએ પોતાની સગવડ પ્રમાણે દેશના કેવા વિભાગ પાડ્યા અને તેમાં પોતાની વૃત્તિ મુજબ ક્યાં ક્યાં અને કેવાં સંસ્કૃતિનાં મથકો એટલે કે શહેરો સ્થાપ્યાં એ આ પ્રકરણમાં જોઈશું. માણસના રીતરિવાજો તે તે સમાજના સ્વભાવ ઉપર જોટલો આધાર રાખે છે તેટલો જ પરિસ્થિતિ ઉપર પણ રાખે છે અને તેથી આ દેશના વતનીઓએ દેશના કેવા વિભાગ પાડ્યા હતા એ જોવું બહુ જ ઉપયુક્ત છે.

હિંદુકુશ અને સુલેમાન પર્વત વચ્ચે આવેલા આલિહુદ અને ગાંધાર દેશ એ કુદરતી રીતે પડેલા વિભાગ છે. તે જ પ્રમાણે સિંધુ અને તેના કુંદુબમાં જમણી બાજુની બે ત્રણ નદીઓ અને ડાબી બાજુની પાંચ નદીઓ મળીને સપ્તસિંધુદેશ એ પણ એક કુદરતી વિભાગ છે. અનેક નદીઓનું પાણી એકત્ર કરવાનું કામ સપ્તસિંધવ (પંજબ) કરે છે, તેમ જ નદીઓનું પાણી સાયવીને આગળ લઈ જઈ અનેક મુખ દ્વારા પશ્ચિમ સમુદ્રને અર્પણ કરવાનું કામ સિંધુદેશ કરે છે.

સપ્તસિંધવ અને સિંધુનો પશ્ચિમ તરફનો સૂકો પણ વત્તો ઓછો ઈજ્ઞદ્રૂપ પ્રદેશ અને પૂર્વ તરફનો ગંગા યમુનાનો ભેજવાળો પ્રદેશ તથા તેની નીચેનો દશાણુનો પ્રદેશ, એ બેની વચ્ચે આવેલો ઉત્તર અને રેતાળ પ્રદેશ એ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં બહુ જ મહત્વનો છે. સતલજ અને યમુના વચ્ચે આવેલો ખલાવત અને કુરુદેશ તથા સૌવીર અને સૌરાષ્ટ્ર એ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં બહુ જ મહત્વના ભાગ છે. ખલાવત એટલે સરસ્વતી અને દશ-કૃતી એ બે નદીઓ વચ્ચે આવેલો પ્રદેશ. એની દક્ષિણમાં કુરુક્ષેત્રની હત્યારી ભૂમિ છે. આ ભૂમિના હાથમાં ભારતવર્ષનું ઉત્તરાપથનું આધિપત્ય રહેલું છે. ત્યાર પછી રાજપૂતાનાનો વેરાન મુલક આવે છે. એક વખતે સરસ્વતી અથવા હિંકરા નદીના પ્રવાહથી આ પ્રદેશ અત્યંત ઈજ્ઞદ્રૂપ હતો. આજે ત્યાં નહાવા માટે પણ પાણી મળવું અશક્ય છે. સૌવીર એ સિંધુની પૂર્વમાં અને કચ્છ, કાઠિયાવાડની ઉત્તર કે ઇશાનમાં આવેલો છે. સૌવીરની પશ્ચિમ તરફ નહાની નહાની દશ નદીઓવાળો દશાણુ મુલક છે. અવન્તી અથવા માલવ

* સત્યાગ્રહ-આશ્રમના રાષ્ટ્રીય વિધામંદિર તરફથી થોડા જ વખતમાં પ્રસિદ્ધ થનાર 'આર્યાવર્તનો ઇતિહાસ' એ નામના પુસ્તકમાંનું આ એક પ્રકરણ છે.

એ તેનું પ્રખ્યાત નામ છે. માળનામાંથી જ ચર્મણવતી (ચંબલ) નદી ઉત્તર તરફ વહી જમનાને મળે છે. ચર્મણવતીથી મધ્યસ્થ હિંદુસ્તાનના એ વિભાગ પડી જાય છે. ચર્મણવતીની ઉત્તરમાં મત્સ્ય અને શૌરસેન દેશ આવેલા છે. ત્યાંથી જમના ઝોળંગીએ એટલે ગંગા યમુના વચ્ચેનો અંતર્વેદીનો પ્રદેશ; એ આર્ય સંસ્કૃતિનું પિયર ગણાય. આ અંતર્વેદીના ઉત્તર-વાયવ્યમાં કુશપાંચાળ અને પૂર્વ તરફ કાશીકોશલ. એ પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં અત્યંત મહત્વના પ્રદેશ છે અને તેથી જ બનારસ અને પ્રયાગ એ હિંદુધર્મનાં સૌથી મોટાં શહેરો ગણાયાં છે. અહીંથી પૂર્વ તરફ જમ્મુએ એટલે વિદેહ અથવા મિથિલા અને મગધની સામ્રાજ્યભૂમિ આવી જાય છે. મદ્ર (શિયાળકોટની આસપાસનો મુલક), માળવા અને મગધ આ ત્રિકોણમાં હિંદુ સંસ્કૃતિનાં રાજકીય કેન્દ્રો આવી જાય છે.

મગધની પૂર્વમાં આવેલાં અંગ, વંગ, ગૌડ, પ્રાગ્જ્યોતિષ અને કામરૂપ એ પ્રદેશનું સ્વરૂપ તદ્દન જૂદું જ છે. અને એનો ઇતિહાસ પણ જૂનો જ છે. આ આર્ય લોકોના ઉત્કર્ષના મુલકની દક્ષિણમાં વિન્ધ્યપર્વત, નર્મદાનદી અને દરડકારપર્યંત મહાકાન્તાર આવી ગયું છે. અને વચમાં પૂર્વેથી પશ્ચિમ તરફ માળવા સુધી જમ્મુએ તો પુંડ્ર, ઉત્કલ, વત્સ, એદિ વગેરે દેશો આવેલા છે. છેક પશ્ચિમમાં સૌરાષ્ટ્ર અથવા કાઠિઆવાડનો દ્વીપકલ્પ અલગ છે.

આવા આ મુલકમાં નદીની સગવડ જોઈ અથવા લશ્કરી કે વેપારી મહત્વ વિચારી આપણા લોકોએ શહેરો વસાવ્યાં હતાં, તેમની યોડી વિગત અહીં આપી છે.

આપણે વાયવ્યથી આ શહેરો જોતા આવીએ. ત્યાં આપણું ધ્યાન એકદમ આકર્ષે એવું શહેર તો તક્ષશિલા છે. આ શહેર પંજાબમાં રાવળપિંડી જિલ્લામાં હાલના શહાધેરી નામના ગામડા પાસે હતું. કેટલાંક વર્ષ થયાં ત્યાં પુરાતત્ત્વખાતા તરફથી ખોદકામ શરૂ થયું છે, અને ત્યાં સ્તૂપો તથા મૂર્તિઓ જડી છે. તક્ષ-શિલાનો અર્થ કોતરેલી શિલા અથવા નાગરાજ તક્ષકની શિલા એમ થાય. શહેરનું નામ ત્યાંની શિલ્પકળાને લીધે પડ્યું હશે અથવા તે તક્ષકે વસાવ્યું તેથી પડ્યું હશે. સિકંદર હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો ત્યારે તે જહોજ-લાલીવાળું શહેર હતું. હિંદુસ્તાનની કારીગરી અને વિદ્યાના વિનિમયનું એ એક ભારે મથક હતું. વૈદ્યકવિદ્યા માટે તક્ષશિલાની ખ્યાતિ દૂર દેશો સુધી પહોંચી હતી. મધ્ય એશિયા-માંથી હિંદુસ્તાનમાં આવવાના માર્ગ ઉપર આવેલું હોય તેને વિદ્યા અને વેપારનું કેન્દ્ર થવાથી અત્યંત અનુકૂળતા હતી.

તક્ષશિલાની પશ્ચિમ તરફ એકદમ સરહદ ઉપર પેશાવર આવેલું છે. આનું મૂળ નામ પુરુષપુર હતું. કનિષ્ઠે હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય વિસ્તાર્યું ત્યારે ત્યાં રાજધાની કરી હતી. તક્ષ-શિલા અને પુરુષપુર એ ગાંધાર દેશનાં મુખ્ય શહેરો હતાં. કાશુલનદીની બાજુમાં કુનાર અને સિંધુનદીની વચ્ચેનો પ્રદેશ તે ગાંધાર. હાલના રાવળપિંડી અને પેશાવર જિલ્લા ઉપરાંત સ્વાત અને હોતીમર્દન અથવા યુસફઝાદનો પ્રદેશ તેમાં આવી જતો.

રામાયણમાં ગંધર્વ દેશનું નામ આવે છે અને તેની રાજધાની પુષ્કરાવતી અથવા પુષ્કલાવતી જણાવી છે, તે ક્યાંય આ જ ન હોય ?

પેશાવરથી વાયવ્યમાં હિંદુકુશની પેલી પાર બંદુખ નામનું શહેર પ્રાચીન સમયમાં બહુ વિખ્યાત હતું. સીક લોકો તેને બંદિટપા તરીકે ઓળખતા. હિંદુકુશના વાયવ્ય છેડા ઉપર તે આવેલું હોવાથી પેલી પારની નીચ ભૂમિ ઉપર તેનો સરસ દાખુ રહેતો. લશ્કરનું

મથક હોવા ઉપરાંત તે વેપારનું પણ મથક હતું. ચીન, ઇરાન અને હિંદુસ્તાન જેવા ત્રણ સુધરેલા દેશોની સરહદ ત્યાં મળતી હોવાથી ત્રણે વચ્ચેનો વ્યવહાર બદખની મારફત ચાલતો. વિદ્યા, વેપાર, હુન્નર, કળા અને સંસ્કૃતિની પરસ્પર લેવડદેવડ ત્યાં થતી. બૌદ્ધોના વિહારો ત્યાં હતા અને બૌદ્ધ વિદ્યા ત્યાંથી પ્રદેશમાં પ્રસરતી. એની આસપાસના પ્રદેશમાં કાબુલ, કંદહાર, હિરાત, બેખારા, સમરકંદ વગેરે શહેરો આવેલાં છે. ગ્રીક ક્ષત્રિયોની પ્રાચીન કાળમાં તે રાજધાની હતું.

આ બદખ પાસે જ બામિયન કારીને એક સ્થાન હતું, ત્યાં હજુ લોકોનું મુખ્ય રહેઠાણ હતું. ત્યાંથી તેઓ હિંદુસ્તાન ઉપર આક્રમણ કરતા. હજુ લોકોએ હિંદુસ્તાનમાં જ્યારે રાજ્ય જમાવ્યું ત્યારે તેમણે પંજાબમાં શાકલ હાલના શિયાળકોટને પોતાની રાજધાની બનાવ્યું. રાજા મિલિન્દ અથવા મીનેન્ડર અહીં રહેલો. અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં શાકલ મદ્ર લોકોની રાજધાની હતું. શાકલમાં હજુ લોકોએ એક દુર્ગમ કિલ્લો બાંધ્યો હતો.

મિલિન્દ મહાયાન બૌદ્ધધર્મમાં ખૂબ રસ લેતો. પણ મહાયાન સંપ્રદાયની વ્યવસ્થા તો કનિષ્ઠે જ કરી. કનિષ્ઠે કાશ્મીરમાં શ્રીનગરની પાસે આવેલાકુણ્ડલવનમાં એક ‘સંગીથિ’ અથવા પરિષદ ભેગી કરી હતી.

આ બધાં શહેરો સિંધુનદીના સામ્રાજ્યની અંદર આવેલાં હતાં. ત્યાંથી મધ્ય દેશમાં આવતાં પ્રથમ કુરુક્ષેત્રનું દર્શન થાય છે. કુરુક્ષેત્ર ભગવદ્ગીતાને લીધે દરેકને મહોડે છે જ. ભારતીય યુદ્ધ આ જ સ્થાન પર થયેલું. કુરુક્ષેત્રમાં હાલના પતિઆળા રાજ્યનો પૂર્વ ભાગ તથા દિલ્હી પ્રાંત આવી જાય છે. આ કુરુક્ષેત્ર પાસે જ સ્થાણવીશ્વર છે જે આજે થાનેશ્વર નામથી ઓળખાય છે. સ્થાણવીશ્વરમાં શ્રીહર્ષના પિતાની રાજધાની હતી.

ત્યાંથી પાસે જ ગંગાને કિનારે હરદ્વાર છે. હરદ્વાર એ સંન્યાસીઓની તપોભૂમિ છે. શ્રીવ્યાસે અહીં જ પોતાના અનેક ગ્રંથો લખેલા એવી લોકોમાં માન્યતા છે. હરદ્વાર એ સંસ્કૃત વિદ્યાનું એક મોટું ધામ છે અને બાર વર્ષે ત્યાં કુંભમેળો પણ ભરાય છે. હરદ્વારથી દક્ષિણમાં જઈએ એટલે યમુના અને કાલિન્દીને કાંઠે આવેલા હસ્તિનાપુર અને ઇન્દ્રપ્રસ્થ એ બે શહેરો આવે. કૌરવ પાંડવોની રાજધાનીઓ તરીકે મહાભારતમાં એ વિખ્યાત છે. હસ્તિનાપુર અથવા ગજસાહુવય એ કૌરવોની રાજધાની હતું. ગંગા નદીની રેલમાં આ નગર હાલમાં ખીલકુલ ધોવાઈ ગયું છે. એની પાસે જ અગ્નિદિશામાં ઇન્દ્રપ્રસ્થ આવેલું છે. ઇન્દ્રપ્રસ્થ હાલના દિલ્હી પાસે જ છે. અબ્દુલે ખાંડવવનનો નાશ કર્યો ત્યાં યુધિષ્ઠિરે આ નગર વસાવેલું. ખાંડવવનમાં નાગ લોકો રહેતા. તેમનો અબ્દુલે ઉચ્છેદ કર્યો. તેનો બદલો નાગરાજ તક્ષકે પરીક્ષિત ઉપર લીધો. ઇન્દ્રપ્રસ્થ અસલ જમના નદીને કાંઠે હતું, પણ હાલમાં નદીનો પટ બદલાવાથી નદી ત્યાંથી દૂર છે. ઇન્દ્રપ્રસ્થને ખાંડવપ્રસ્થ પણ કહે છે.

ખાંડવવન હાલના મુઝફ્ફરનગરથી થોડેક દુરે હતું.

હાલની દૃષ્ટિએ જેમને ઐતિહાસિક સાધનો ગણાય તેમાંના જૂનામાં જૂનામાં મથુરાનો ઉલ્લેખ છે. મથુરા એ મધ્યદેશની રાજધાની હતું. યમુનાને કાંઠે તે વસેલું છે. શરમેતો અહીં રાજ્ય કરતા. શ્રીકૃષ્ણ અહીં જન્મેલા. શૈથુનાગતા વખતથી મથુરાનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે.

કુશાન રાજાઓના સમયમાં બૌદ્ધો તથા જૈનોનું તે મ્હોટું મથક હતું. શુંગ રાજાઓના સમયમાં પાટલીપુત્ર દરતાં પશુ તેની ભૌગોલિક સ્થિતિને લીધે તેડું મહત્વ વિશેષ હતું. શાહિયાન તથા હુએનસાંગના વખતમાં તે બહોજલાલીમાં હતું.

અત્યારે પણ ઘણા લોકો ત્યાં જતાએ જાય છે. સાત પવિત્ર પુરીઓમાં તેની ગણના છે. આજે આપણે ઇંદાવન વગર મથુરાનો વિચાર કરી શકતા નથી, તે બન્ને એટલાં બધાં પાસે છે. ઇંદાવન એ શ્રીકૃષ્ણની બાલ્યલીલાની જૂમિ. ઇંદાવન ઠાળે દરીને નદી યશું હતું તે બંગાળના વૈષ્ણવસાધુ ચૈતન્યના ઉત્સાહથી ફરી સ્થાપિત થયું. હાલમાં ઇંદાવનનાં મંદિરો હિંદુસ્તાનમાં પ્રખ્યાત છે, અને તેમાં વિશેષતા એ છે કે સ્થાપત્યના બધાં નમુનાઓ ત્યાં એકત્ર થયા છે.

મથુરા ને ઇંદાવન જેમ શ્રીકૃષ્ણના બાલ્યકાળનાં સ્થાન છે તેમ મ્હોટપણી તેમની રાજધાની દ્વારકા. દ્વારકા દૂર પશ્ચિમ દિશાએ હિંદુસ્તાનનો છેડો છે. અહીંથી હિંદુસ્તાન ઉપર સ્વરાઈ કરનાર કાળવન જેવાનો બંદોબસ્ત કરવો એ શ્રીકૃષ્ણને મ્હોટું કાર્યું હતું. દ્વારકા એ સાત મોક્ષદાયી પુરીઓમાંની એક છે. તેમ જ પુરાણપ્રસિદ્ધ ચાર ધામમાંનું એક ધામ છે. શંકરાચાર્યના ચાર માંમાંનો એક મઠ અહીં છે.

દ્વારકા શ્રીકૃષ્ણની રાજધાની ખરી, છતાં શ્રીકૃષ્ણનું કાર્યક્ષેત્ર તો હસ્તિનાપુર, મન્દ-પ્રસ્થ અને કુર્ષ્ણેત્ર જ હતું.

હવે આપણે સ્વેજ પૂર્વ તરફ જઈએ એટલે કાન્યકુબ્જ આવે છે; હાલમાં એ કનોજ નામથી ઓળખાય છે. વિશ્વામિત્રના પિતા ગાધિરાજની એ રાજધાની હતું, ત્યારે તે ગાધિ-પુર કહેવાતું. શ્રીદર્શના પહેલાં મીખરી રાજાઓની તે રાજધાની હતું. આ શહેરના નૈઋત્યભાગમાં બૌદ્ધોના મ્હોટા મ્હોટા વિહારોનાં ખડેરા છે.

સાત પુરીઓમાં પ્રથમ સ્થાન પામેલું શ્રી રામચંદ્રનું જન્મસ્થાન અયોધ્યા તે હવે આવે છે.

યુક્તપ્રાંતમાં ફૈઝાબાદ જિલ્લામાં ગોમરા નદીને કિંડે તે આવેલું છે. સરયુ એ ગોમરા નદીનું પ્રાચીન નામ છે.

રામાયણની અયોધ્યાનગરી હાલમાં નાચ પામેલી છે. એક વિસ્તૃત ઉમાળ-જમિ તેને ફેલાણે દેખાવામાં આવે છે, તેની પાસે અણુપિયા દરીને અપભ્રંશ પામેલા નામનું ગામ છે. કોઇલ દેવ (હાલના અયોધ્યાપ્રાંત)ની તે રાજધાની હતું.

બૌદ્ધકાળમાં કોઇલ દેવના ઉત્તરોચ્ચ અને દક્ષિણોચ્ચ એવા બે બામ પરી મળેલા જણાય છે. સરયુ નદી બે બામને જુદા પાડેલી. ઉત્તરોચ્ચની રાજધાની શક્યતી હતી અને દક્ષિણની સામે હતી. સાકેત ક્યાં આવેલું તે અત્યારે નહીં દરી યમાનું નથી. અયોધ્યાને જ બૌદ્ધ લોકો સાકેત કહેતા હોય અથવા તો અયોધ્યાની પાસે જ તે સરેર હોય. બૌદ્ધ માહિતીમાં સાકેતને પ્રાગવર્ધના એક મ્હોટા શહેર નદીકે વર્ણવેલું છે.

અયોધ્યામાં જૈન લીર્ધકર આદિનાથનો જન્મ થયેલો.

બૌદ્ધકાળમાં અયોધ્યા આખા દેશ એક જામનું નથી, પણ મુખ સમગ્ર સમુદાયને ખાટીપુરના પાતાનાં રાજધાની ફેરફારે અયોધ્યામાં ફરી, ત્યારે ને ફરી અયોધ્યામાં.

આવ્યું હતું. ગુપ્તરાજ્યોએ અયોધ્યાનાં રામચરિત સાથે જોડાયલાં પવિત્ર સ્થળોનો પુનઃ સ્ફાર કર્યો હતો.

ઉપર જણાવેલું શ્રાવસ્તી હાલના અયોધ્યા પ્રાંતમાં જ છે. તેની પાસે જૈતવન વિહારમાં રહીને બુદ્ધ ભગવાને ઉપદેશ કરેલો. આ શ્રાવસ્તીના સુદાત્ત નામે એક દાની વેપારીએ જૈત નામના રાજ પાસેથી એક મ્હોટું ઉધાન ખરીદી લઈ એ વિહાર ખંધાવી આપેલો. શ્રાવસ્તી બૌદ્ધોનું એક મ્હોટું યાત્રાનું ધામ ગણાતું.

ઉત્તરની દિશા છોડી દક્ષિણ તરફ આવીએ એટલે પ્રયાગરાજ ધ્યાન ખેંચે છે. પ્રયાગ એટલે પવિત્ર નદીઓનો સંગમ. અહીં ગંગા અને યમુના ઉપરાંત ગુપ્ત સરસ્વતીનો પણ સંગમ થાય છે માટે આ સ્થાનને પ્રયાગરાજ અથવા ત્રિવેણી કહે છે. લક્ષ્મી દક્ષિણે પ્રયાગ બહુ જ મહત્ત્વનું છે અને ગંગા યમુના જેવી મ્હોટી નદીઓનું સંગમસ્થાન હોવાથી ત્રેપારનું પણ તે મ્હોટું મથક હતું. આ સંગમ ઉપર પરમ પવિત્ર અક્ષયવટ છે, જે ઉપરથી સંગમમાં ફૂદી કેટલાક લોકો દેહત્યાગ કરતા. આખરે અકબરે આ વટની આસપાસ કિલ્લો બાંધ્યો. આમ તેણે આત્મહત્યા પણ અટકાવી અને આસપાસનો પ્રદેશ પણ કાયમમાં આણ્યો. પ્રયાગ કુંભમેળાનું એક સ્થાન છે.

પ્રયાગ પાસે જ કૌશામ્બી છે. વત્સદેશની એ રાજધાની. ભગવાન બુદ્ધ કૌશામ્બીમાં રહેલા. કથાસરિતસાગરનો ઉદયનરાજ અહીં રહેતો. શ્રીરામચંદ્રનું ચિત્રકૂટ પણ અહીંથી બહુ દૂર નથી. આજે પણ લોકો ચિત્રકૂટની યાત્રાએ જાય છે. જો લોકો ત્યાંથી ખજરાટો અને ભાદુટનાં ખડેરા જોવા જાય તો તેમને પ્રાચીન ઇતિહાસ અને શિલ્પ વિશે ઘણું જાણવાનું મળે.

હિંદુઓની ત્રિસ્થળયાત્રામાં પ્રયાગ, જનારસ અને ગયા આવે છે. જનારસ એ આપણું પવિત્રમાં પવિત્ર શહેર છે. જનારસ તે જ દેવનગર. અહીંની લિપિ તે જ દેવનાગરી.

જનારસનું પ્રાચીન નામ વારાણસી છે. વારણા અને અસી એ નદીઓની વચ્ચે આવેલા પ્રદેશમાં તે વસેલું છે. જનાર રાજ્યે તે વસાવેલું, એમ પણ કહેવાય છે, તેને માટે કાશી નામ પ્રચલિત છે.

આપણા દેશનું આ એક પ્રાચીનમાં પ્રાચીન શહેર છે. રામાયણ તથા મહાભારતમાં તેનો ઉલ્લેખ છે. પણ શહેરનો બહુ ઇતિહાસ મળતો નથી. એ અહીં પોતાના કાંકા પર આવેલાં ઘાટો અને મકાનો પાડવાનું કામ પહેલેથી જરાબર કર્યું છે.

સાત પવિત્ર પુરીઓમાં તેની ગણના છે અને અત્યારે પણ આખા દેશમાં યાત્રાનું મ્હોટામાં મ્હોટું ધામ છે. સંસારથી નિવૃત્ત થયેલા ઘણા માણસો મરણની વાટ જોતા અહીં રહેવા આવે છે.

અહીંનું કાશીવિશ્વેશ્વરનું મંદિર અને મણિકર્ણિકાનો ઘાટ સુંદર અને વિખ્યાત છે.

પ્રાચીનકાળથી તે આજ સુધી તે બ્રાહ્મણવિદ્યાનું અને સર્વ શાસ્ત્રોનું પ્રખ્યાત ધામ રહેલું છે. વિદ્યાને ઉત્તેજન આપવા ખાતર હિંદુ લોકોએ જોડેલું દાનધર્મ કર્યું છે તેનો મ્હોટો ભાગ જનારસને જ મળ્યો છે અને તેથી જુના કાળથી હજારો વિદ્યાર્થીઓ વગર

ખર્ચે અહીં અધ્યયન કરતા આવેલા છે. બનારસનાં અજસત્રની પદ્ધતિ, અને મધ્યવર્તી સત્તા વિના અનેક વિદ્વાનોના સહકારથી બનેલું વિદ્યાપીઠ એ દુનિયામાં અપૂર્વ છે.

બનારસ પાસે જ સુંદર આંખાવાડીઆથી વીંટળાયેલું સારનાથ છે. પ્રાચીન કાળમાં એને ઋષિપત્તન કહેતા.

ગોધિ પ્રાપ્ત થયા પછી બુદ્ધ ભગવાને ત્યાંથી ઉપદેશ શરૂ કર્યો. બૌદ્ધ લોકોનું એ મ્હોટું યાત્રાનું ધામ ગણાય છે. અશોકનો બંધાવેલો સિંહસ્તંભ ત્યાં પદાર્થસંગ્રહાલયમાં આજે પણ જોવાને મળે છે.

આ અને હવે પછી જે શહેરો આવે છે, તે બધાં બુદ્ધ ભગવાનના ચરિત્ર સાથે જોડાયેલાં છે. તેથી આપણે તેમની તે ક્રમમાં જ યાત્રા કરીશું. બુદ્ધ ભગવાનના પિતા શામ્બવંશી શુદ્ધોદન કપિલવસ્તુમાં રહેતા. આ સ્થાન દ્વિઆદશી ઇશાનકોણમાં ૨૫ માઇલ દૂર છે. કપિલવસ્તુની પાસે લુમ્બિનીવન નામના ઉદ્યાનમાં બુદ્ધ ભગવાનનો જન્મ થયો હતો. શુદ્ધોદને બુદ્ધને પોતાની રાજધાનીમાં જોલાવ્યા ત્યાર પછી તે ન્યગ્રોધવિહાર નામના ત્યાંના એક વિહારમાં રહેલા.

બુદ્ધ ભગવાન ગૃહત્યાગ કરી ખૂબ ફર્યો. પણ આખરે નિરંજનદીને કાંઠે તેમને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. એ તેમની તપોભૂમિને બુદ્ધગયા કહે છે. હાલના ગયા ક્ષેત્રથી ૭ માઇલ પર તે આવેલું છે. બુદ્ધગયાનું મંદિર ભવ્ય છે. જે પિંપળના ઝાડ નીચે બુદ્ધ ભગવાનને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું તેને ગોધિવૃક્ષ કહે છે. ખૂબ વૃક્ષ હાલમાં નથી. અલ્પકાલા પાદના અક્ષયવર્તનો આ ઝાડ સાથે સંબંધ છે એમ લોળા લોકો માને છે.

ગયા એ શ્રાદ્ધ કરવાનું પવિત્ર તીર્થ છે અને તે દૃશ્યનદીને કાંઠે આવેલું છે. ગયામાં એક ધર્મશિલા ઉપર વિષ્ણુનું પદચિહ્ન છે. તેના ઉપર પિંડ આપવામાં આવે છે.

આપણા લોકોમાં એકતા સાધવાના બહુ જ અદ્ભુત ઉપાયો છે. લોકોમાં એવી માન્યતા છે કે વિષ્ણુનો એક પગ ગયામાં અને બીજો પગ મક્કામાં છે. અક્ષયવર્તનું જડ અને થડ પ્રયાગમાં છે અને તેનાં ડાળાં પાંખળાં બુદ્ધગયામાં છે. આ ઉપરથી પ્રયાગથી બુદ્ધગયા સુધીનો મુલક બૌદ્ધ ધર્મની અસર નીચે એક વખતે સામટો આવેલો હોવો જોઈએ એમ લાગે છે. હિમાલયમાં પણ ઉત્તરાખંડમાં આવેલા કેદાર નામના લિંગનો બીજો છેડો નેપાળમાં પશુપતિનાથના મંદિરમાં છે એમ પણ લોકો માને છે.

દલકત્તા, દામપ્પા, દાશી, જવાલામુખી વગેરે દૂર દૂરનાં શાહતોનાં મંદિરોના એકતા પણ દક્ષિના યત્રમાં પ્રાણત્યાગ કરનાર સતીના શયના દેહડા કરી વિષ્ણુએ વિખેરી નાંખ્યા અને મહાદેવને શાંત કર્યા, તે બધા ત્યાં પડેલા એવી દયાદારો સાધી છે.

ગોધિ પ્રાપ્ત થયા પછી બુદ્ધ ભગવાન પોતાની સેવા કરનાર સાથીઓને મળવા સારનાથ ગયેલા, પણ પછી તેમણે આખા બિહાર પ્રાંતમાં વિહાર કર્યો. આવસ્તી, જેતવન, કૌશામ્બી, રાજગૃહ, કુશિનારા વગેરે સ્થાનો તેમણે પાવન કર્યા. રાજગૃહ અથવા રાજગિરિ એ પટણા જિલ્લામાં દક્ષિણ તરફ આવેલું છે. હાલમાં તે ખરેખર હાલતમાં જ છે. રાજગિરની ટેકરી ઉપર જૂની દિવાલની નિશાની હજી જોવાળી સકાય છે. બુદ્ધ ભગવાનના સમકાલીન અગત્યજનનાં પિતા જિંઝિસાર અથવા ત્રેણિકે તે બંધાવેલું છે.

મગધદેશ (દક્ષિણબિહાર)ના રાજા જરાસંઘની રાજધાની તરીકે મહાભારતમાં જે ગિરિનજપુર આવે છે, તે આજ સ્થાને હતું એમ મનાય છે.

ચાળીસ વર્ષ ઉપદેશ કરી આખરે યુદ્ધ ભગવાન કુશિનગર અથવા કુશિનારામાં પરિનિર્વાણ પામ્યા. કુશિનારા અયોધ્યાની ઉત્તરે નેપાળની તરાઈમાં એક ન્હાતું ગામડું છે. અશોકે ત્યાં યુદ્ધ ભગવાનનું એક સ્મારક બાંધ્યું હતું. યુદ્ધ ભગવાનનું ધર્મચક્ર ત્યાં કોતરેલું છે.

ભગવાન યુદ્ધ અને તેમના સમકાલીન મહાવીરસ્વામીના સંબંધથી પ્રસિદ્ધિ પામેલું મ્હોટું શહેર વૈશાલી છે. વૈશાલી બિહારના હાજીપુરથી ૧૮ માઇલ છે. હાલ તેને વેસારા કહે છે.

વજ્રી લોકોની લિચ્છવી નામની શાખાનું અહીં રાજ્ય હતું. વિદેહ અને મગધ વચ્ચે આ આવેલું હોવાથી અને લિચ્છવી જેવા ન્હાના પણ બળવાન રાષ્ટ્રના હાથમાં હોવાથી તેનું મહત્ત્વ ખૂબ હતું.

સાતપુત્ર વર્ધમાન મહાવીરસ્વામી આ વૈશાલીના કુંદપુર અથવા કુંદગામ નામના એક પરામાં જન્મ્યા હતા. યુદ્ધના નિર્વાણ પછી બીજી બૌદ્ધ સંગીથિ વૈશાલીમાં જ મેળવવામાં આવી હતી. જૈન લોકોના પવિત્ર સ્થાનોમાંના પાવાપુરી અને પાર્શ્વનાથનો અહીં ઉદ્દેશ કરવો જોઈએ. પાવાપુરી રાજગિરથી નૈઋત્યમાં દશ માઇલ છેટે છે. મહાવીર-સ્વામીને ત્યાં નિર્વાણપ્રાપ્તિ થઈ હતી. પાર્શ્વનાથ એ હાલ પારસનાથ તરીકે પ્રખ્યાત છે. પાર્શ્વનાથ રાજગૃહ અને યુદ્ધગયાથી દક્ષિણમાં છે.

મગધદેશની રાજધાની અને આર્યાવર્તની લાંબા વખતની સામ્રાજ્યધાની તે પાટલીપુત્ર. આ શહેર હાલના પટણાની પાસે, ગંગા અને શોણના સંગમ ઉપર આવેલું.

રાજગૃહ પછી મગધદેશની તે રાજધાની બન્યું. ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમા સૈકામાં શિશુનાગ વંશના ઉદય નામના રાજાએ તે બંધાવ્યું. નંદ રાજાઓથી તે શુભ રાજાઓ સુધી તે મગધદેશની રાજધાની રહ્યું. શુભ રાજાઓના વખતમાં તેનું નામ કુસુમપુર હતું. લુએનત્સાંગે તેને પડતી હાલતમાં જોયેલું.

મૌર્યસામ્રાજ્યમાં આ શહેર પૂરી જહોજલાલી ભોગવી હતી. લંબચોરસ આકાર-વાળા આ શહેરની લંબાઈ નવ માઇલ અને પહોળાઈ દોઢ માઇલની હતી. ૬૪ દરવાજા અને ૫૭૦ ઘુરજવાળા કોટથી તે રક્ષાયેલું હતું, વળી તેની આસપાસ ૬૦૦ ફીટ પહોળી અને ઘણી ઉંડી ખાઈ હતી. ચંદ્રગુપ્તમૌર્યના સમયમાં કોટની દિવાલ લાકડાની હતી, તથા ઘણાં ઘરો પણ લાકડાનાં હતાં; પણ અશોકે તે દિવાલ તોડી પાડી અને પથ્થરનો કોટ ચણાવ્યો. તેના વખતમાં શહેરમાં ઘણાં સ્તૂપો અને વિહારો હતા થયા.

હાલ પાટલીપુત્ર જે સ્થળે હતું ત્યાં ખોદકામ ચાલે છે, અને જુની કારીગરી તથા કોતરકામના ઘણા નમુના હાથ લાગે છે.

પાટલીપુત્ર જેમ રાજનગરી હતી તેમ નાલંદા એ વિદ્યાનગરી હતી. મ્હોટા મ્હોટા ચીની પંડિતોને વિદ્યાદાન આપવાનું માન અહીંના વિદ્યાપીઠને છે. ચીની પ્રવાસીઓએ આ વિદ્યાપીઠનું વર્ણન બહુ જ વિગતપૂર્વક અને આદર તથા ઉત્સાહભરે કરેલું છે.

પટણા જીલ્લામાં હાલ રાજગિરની ઉત્તરમાં સાત માઇલ ઉપર બારગાંવ કરીને જે ગામ છે ત્યાં નાલંદાનાં ખડેર છે.

અને મગધકાળની મુખ્ય વ્યાપારનગરી તે તામ્રલિપિ ખંદર. તે જ હાલનું તામલુક. પુરાણોમાં અતિપ્રાચીન શહેર તરીકે તેનો ઉલ્લેખ છે. તામ્રલિપિના પ્રાચીન રાજ્યની તે રાજધાની હતું.

કાલીયાન અને હુએનત્સાંગ આવ્યા ત્યારે તે ખંદર હતું અને બૌદ્ધવિદ્યાનું મ્હોટું મથક હતું. ગળી, રેશમ તથા તાંબુ ત્યાંથી નિકાસ થતાં. તાંબાની સાથે સંબધ હોવાથી તેનું નામ તામ્રલિપિ પડેલું જણાય છે.

પુરાણોમાં દરિઆથી આઠ માઇલ દૂર હોવાનું તે જણાવેલું છે. અત્યારે તામલુક રૂપનારાયણ નદીને કાંઠે દરિઆથી સાઠ માઇલ દૂર છે. નદીના પુરાણથી જમીન ધીમે ધીમે પણ કેટલી બધી બધાતી જાય છે તેનું દૃષ્ટાન્ત અહીં મળે છે.

અહીંથી દૂર દૂર દેશ સુધી વહાણો જતાં. સિંહલદ્વીપ જેને તામ્રદ્વીપ અથવા તામ્રપર્ણી પણ કહેતા, ત્યાં જવાનું આ જ ખંદર હતું. તેથી પણ તામ્રલિપિ નામ પડવાનો સંભવ છે.

મગધસમ્રાટો પોતાના પશ્ચિમ તરફના રાજ્ય ઉપર રાજપ્રતિનિધિ દ્વારા રાજ્ય કરતા. અશોક, અશ્મિમિત્ર જેવા રાજપુત્રોને રાજ્ય ચલાવવાનો વસ્તુપાઠ ઉજ્જયિનીમાં મળેલો. ઉજ્જયિની એ અવન્ટી અથવા માળવાની રાજધાની. લોકપ્રસિદ્ધ વિક્રમરાજના નામ સાથે ઉજ્જયિની જોડાયેલું હોવાથી અને વિદ્યા તથા જ્યોતિષને માટે પણ પ્રખ્યાત હોવાથી ઉજ્જયિનીનું મહત્ત્વ અસાધારણ છે. તે ઉપરાંત ઉત્તરના સર્વ પ્રદેશોના ઋગ્વેદ (મરૂ) જેવા પશ્ચિમના ખંદેરો તરફ જવાના રસ્તા ઉજ્જયિની વટાવીને જતા, તેથી ઉજ્જયિનીની જહોજલાલી સ્વાભાવિક રીતે લાંબા વખત સુધી ટકી હતી. ઉજ્જયિની પણ પુણ્ય પુરીઓમાંની એક છે. દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગમાંનું મહાકાળેશ્વરનું સ્થાન અહીં છે. મહાકવિ કાલિદાસે આ ઉજ્જયિની અને સિંધા નદીને અમર ઠર્યા છે. ઉજ્જયિનીને અવન્ટિકા પણ કહે છે. જૂના વખતમાં ઉજ્જયિનીમાં મ્હોટી વેધશાળા હતી. કૈતૃતની એકદમ પાસે હોવાથી જ્યોતિષના અભ્યાસ માટે આ સ્થાન અતુલ્ય છે. આપણા લોકો અંકુશની સરઆત અહીંથી જ ગણતા આવ્યા છે.

અવન્ટીના પૂર્વ તરફના પ્રદેશને કશાણુ અથવા આકર કહેતા. તેની રાજધાની વિદિશા હતી. દીપનિકાય ગ્રંથમાં અવન્ટીની રાજધાની તરીકે માહિષ્મતી નામ આપેલું છે. વિદિશાને જ હાલ બિહાર કહે છે. બિહારસ્થાને નામે ઓળખાતા પાંચ સ્તૂપો અહીં છે; તેમાંનો એક સાંચીસ્તૂપ. સાંચીસ્તૂપ હાલના બિહારથી સાડા પાંચ માઇલ દૂર છે. સાંચીસ્તૂપની દારીગિરી બહુ જ પ્રાચીન અને બહુ જ સુંદર છે.

સાંચીની પાસે (ભોપાળના રાજ્યમાં) હાલના બિહારથી ત્રણ માઇલ દૂર બેસ અને બેતવા (વેતવતી) નદીના સંગમ ઉપર બેરીનગર નામે શહેર હતું. દયાજીદિયની જૂની રાજધાની ત્યાં હતી.

મદાયશમાં તેને ચેતીય, ચેતીયનગર તથા ચેતીયગિરિ (ચૈતંગિરિ) કહેવું છે.

બેસીનગરમાં એક સ્તંભ જડ્યો છે જે તક્ષશિલાના હેલિયોડોરસનો બાંધાવેલો કહેવાય છે.

જૂની કારીગરી અને ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ છેક પૂર્વ તરફ આવેલા ઉદયગિરિ અને ખંડગિરિનો આ સાથે જ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. આ બંને સ્થાનો ઉત્કલમાં કટક પાસે આવેલાં છે. ઉદયગિરિમાં જે બે ગુફાઓ છે, તેમાંની હાથીગુફામાં ખાસ્કેલનો પ્રખ્યાત શિલાલેખ હમણાં થોડાં જ વર્ષ ઉપર મળી આવ્યો છે.

ઉત્તરાપથ અથવા હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસના મહત્ત્વનાં સ્થળો આપણે જોઈ ગયા. આના જેવાં બીજાં હજારો અને લાખો સ્થાનો કાળના ઉદરમાં અલોપ થઈ ગયાં હશે. એકે એક સ્થળ આપણા પૂર્વજોના પુરુષાર્થનું અધિષ્ઠાન છે. વિદ્વાનો અને વીરો, રસિકો અને વૈરાગીઓ, કળાધરો અને કવિઓ આ સ્થાને વિચરતા. આર્યવંશમાં જે જે કાંઈ ઉચ્ચ, ઉદાત્ત અને ઉજ્જવળ છે તે બધું આ સ્થાનોમાં જ ભજવાયલું અને કેળવાયલું છે. એકે એક સ્થાન આપણે માટે પવિત્ર તીર્થ છે. તેમનું નામસ્મરણ અને માહાત્મ્યવર્ણન પુણ્યપ્રદ અને ઉત્સાહવર્ધક છે. સંગીન કેળવણી જેમને લેવી હોય તેમણે આ સ્થાનોનો પરિચય કરવો જ જોઈએ. અને બની શકે તો તેમનું દર્શન પણ કરવું જોઈએ. ત્યારે જ સ્વદેશના ઇતિહાસનું સહસ્ય આપણી રંગરંગમાં ઉતરશે, અને પૂર્વજો વિષેના અભિમાન સાથે તેમનું પરાક્રમ પણ આપણે ધારણ કરી શકીશું.

એક ઐતિહાસિક જૈનપ્રશસ્તિ

[મુનિ પુણ્યવિજય]

તોએ અને જૈનાચાર્યોએ જેમ પોતાના પ્રાચીન સાહિત્યની રક્ષા કરી છે તે પ્રમાણે ગૌરવભર્યા જૈનેતર સાહિત્યનું પણ રક્ષણ તેમજ પોષણ તે તે ગ્રંથોના ઉતારા^૧ કરાવી, તે તે ગ્રંથો ઉપર ટીકા-ટિપ્પણ^૨ આદિ રચી, અનેક પ્રકારે દ્યું છે. આ પ્રકારનું રક્ષણ તેમજ પોષણ ખંડનાત્મક દષ્ટિથી જ કરાવું હતું તેમ નહીં, કિંતુ ગુણગ્રાહિણીથી અને સાહિત્યવિલાસિ-તાથી પણ. આના ઉદાહરણરૂપે શ્રીમાન્ હરિભદ્રચરિત્ર, હેમચંદ્રાચાર્ય તથા

શ્રીમાન્ યશોવિજયોપાધ્યાય આદિના ગ્રંથોમાં આવતાં અવતરણો^૩ બસ થશે. શુન્દરાતના જૈનેતર દવિઓના ગૌરવભર્યા શ્રીવત્સરાજ વિરચિત 'રૂપકવટ્ક',^૪ કાયસ્થકવિ સોઠક વિરચિત 'ઉદયસુન્દરીકથા' આદિ ગ્રંથોનું રક્ષણ પણ પાટણના જૈન ભંડારોમાં જ થયું છે.

જેમ જૈનોએ સાહિત્યસેવા અનેક પ્રકારે કરી છે તેમ ગૂજરાતના મહાપુરુષોના—રાજા મહારાજાઓ, તેમના મહામાત્રો, તે તે સમયે વિદ્યમાન સાહિત્યવિલાસી ધનાઢ્યો અને ધર્માત્માઓના, અને તે તે સમયનાં પાટનગરાદિની જાહોજલાલી ધત્યાદિ—ના અવદાતોની રક્ષા પણ અનેક પ્રકારે કરી છે. આ પ્રકારોના આપણે ચાર વિભાગ કરીશું—૧. તેમના ચરિત્રગર્ભિત ગ્રંથો, ૨. તેમના નામાદિગર્ભિત શિક્ષા લેખો,^૫ ૩. ગ્રંથકારોએ પોતાના

૧. મહાકવિ રાજશેખર કૃત 'કાવ્યમીમાંસા' ગ્રંથ જે બરોડા ઓરિએન્ટલ સિરિઝ તરફથી છપાઈને બહાર પડ્યો છે તેની ત્રણ કૉપીઓ જૈનભંડારમાંથી જ મળી હતી. પૌદગ્રંથ 'કમલશીલ સટીક' ની કૉપી પણ જૈનભંડારમાંથી મળી છે. શુભલીમત કે જે પ્રાચીન છે તે મતનો પણ એક ગ્રંથ પાટણના તાડપત્રના જૈનભંડારમાં વિદ્યમાન છે. આ પ્રમાણે ન્યાય, કાવ્ય-નાટક, અલંકાર, જ્યોતિષ, નીતિ આદિના અનેક ગ્રંથો વિદ્યમાન છે કે જેની કૉપી અન્યત્ર ન પણ મળે.

૨. દિહનાગના ન્યાયપ્રવેશ પર હરિભદ્રની ટીકા, ધર્મોત્તર ઉપર મહાવાદિનું ટિપ્પણ, રૂદ્રના કાવ્યાલંકાર ઉપર નમિસાધુની ટીકા, મમ્મટના કાવ્યપ્રકાશની માણિમયદ્રક્ત કાવ્યપ્રકાશસંકેતટીકા પંચકાવ્ય ઉપર અન્યાન્ય જૈનાચાર્યોની ટીકાઓ, કાદંબરી ઉપર બાનુચંદ્ર-સિદ્ધિચંદ્રની વિસ્તૃત ટીકા અને મમ્મટના કાવ્યપ્રકાશ ઉપર ન્યાયાચાર્ય શ્રીમદ્ યશોવિજયોપાધ્યાયની વિસ્તૃત ટીકા. આ પ્રમાણે અનેક ગ્રંથો. પર ટીકાઓ રચાઈ છે.

૩. "एवं क्रमेण 'पपा' सदृष्टिः 'सतां' मुनीनां भगवत्पतञ्जलिभदन्त-भास्करचन्द्रभगवदत्तवादीनां योगिनामित्यर्थः" યોગદષ્ટિટીકા, પત્ર ૧૫. "तथा 'वृद्धिरादैच्' इत्यत्र भगवता भाष्यकारेणावस्थापितम्" હેમ કંપાનુશાસન-વિવેક, પત્ર ૧૭૩ છલાદિ.

૪. વ્યાશ્રયમહાકાવ્ય, કુમારપાલપ્રતિબોધ, કુમારપાલચરિત્ર, મોહપરાજ્ય નાટક, વિમળ-પ્રબોધ, વસ્તુપાળચરિત્ર, સુકૃતસાગર, ધત્યાદિ.

૫. ગિરિનાર, શુક્રંજય, આણુ, તારંગા આદિ મહાતીર્થોના લેખો.

અંથોના પ્રારંભમાં ૬ અંતમાં ઉલ્લિખિત તે તે વર્ણનયુક્ત પ્રશસ્તિઓ અને ૪. અંથોના લખાવનારે તેના અંતમાં લખાવેલ પ્રશસ્તિઓ. બ્યાંસુધી ઉપર્યુક્ત પ્રકારના અંગોમાંનું એક પણ અંગ અપૂર્ણ હોય સાંસુધી ગૂજરાતની વિભૂતિઓનું સંપૂર્ણ અવદાત આપણે બાણી શકીએ નહીં. આ બે દારણુથી આવા પ્રકારના સાહિત્યના સંચયની આવશ્યકતા બેવાએલી છે. પ્રસ્તુત પ્રશસ્તિને આપણે ચતુર્થ વિભાગમાં દાખલ કરીશું.

આ પ્રશસ્તિમાં બાણાવેલ 'પેથડશાહે ચાર જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યા, મંદિરકે પણ કેટલુંક અંથોદ્ધારનું કાર્ય કર્યું, અને પર્વતે પણ પુસ્તકભંડાર સ્થાપ્યો' ઇત્યાદિ ઉલ્લેખથી તેમજ મહારાજા કુમારપાળે મંત્રી વસ્તુપાળ-તેજપાળે પેથડશાહ આદિએ અનેક ભંડાર સ્થાપ્યાના અન્ય ઠેકાણે મળતા ઉલ્લેખોથી જ ગૂજરાતના ઇતિહાસના જોતોએ કરેલા કાર્યની સહેજે ઝાંખી થાય છે.

‘ જિણદાસમહત્તર ’ इति तेन रचिता चूर्णिरियम् ॥

सम्यक् तथाऽऽम्नाय.....भावादत्रोक्तं यदुत्सृजम् ।

मतिमान्धाद्वा किञ्चित्छोध्यं श्रुतधरैः कृपाकलितैः ॥ १ ॥

श्री शीलभद्रसूरीणां शिष्यैः श्रीचन्द्रसूरिभिः ।

विंशकोद्देशके व्याख्या दृढा स्वपरहेतवे ॥ २ ॥

वेदाश्वरुद्रयुक्ते ११७४ विक्रमसंवत्सरे तु मृगशीर्षे ।

माघसितद्वादश्यां समापितोऽयं रवौ वारे ॥ ३ ॥

इति श्री निशीथचूर्णिविंशकोद्देशकव्याख्या समाप्ता ॥ ग्रंथाग्रं
संख्या २८००० ॥

સ્વસ્તિ શ્રીપ્રભુવર્દ્ધમાનભગવત્પ્રાસાદવિભ્રાજિતે

શ્રીસંળડેરપુરે સુરાલયસમે પ્રાગ્વાટવંશોત્તમઃ ।

આમ્ભૂર્ભૂરિયશા અમ્ભૂત સુમતિભૂર્ભૂમિપ્રમુપ્રાર્ચિત-

સ્તજ્જાતોઽન્વયપદ્મભાસુરરવિઃ શ્રેષ્ઠી મહાનાસડઃ ॥ ૧ ॥

સન્મુખ્યો મોષનામા નયવિનયનિધિઃ સુનુરાસીત્તદીય-

સ્તમ્દ્રાતા વર્દ્ધમાનઃ સમજનિ જનતાસુ સ્વસૌજન્યમાન્યઃ ।

અન્યૂનાઽન્યાયમાર્ગાઽપનયનરસિકસ્તત્સુતશ્ચળ્ડસિંહઃ

સપ્તાઽસંસ્તત્તનૂજાઃ પ્રથિતગુણગણાઃ પેથડસ્તેષુ પૂર્વઃ ॥ ૨ ॥

નરસિંહરત્નસિંહૌ ચતુર્થમલ્લસ્તતસ્તુ સુજ્ઞાલઃ ।

વિક્રમસિંહૌ ધર્મણ ઇત્યેતેઽસ્યાનુજાઃ ક્રમતઃ ॥ ૩ ॥

સળડેરકેઽળાહિલપાટકપત્તનસ્યા-

ઽઽસન્ને ય એવ નિરમાપયદુચ્ચૈત્યમ્

स्वस्वैः स्वकीयकुलदैवतवीरसेव्यश-(?)

क्षेत्राधिराजसतताश्रितसन्निधानम् ॥ ४ ॥

वासाऽवनी तेन समं च जाते

कलौ कुतौ स्थापय देवहेतोः ।

वीजापुरं क्षत्रियमुख्यबीज-

सौहार्दतो लोककरार्द्धकारी (?) ॥ ५ ॥

अत्र रीरामयज्ञात्तनन्दन प्रतिमान्वितम् ।

यथैत्यं कारयामास लसत्तोरणराजितम् ॥ ६ ॥

योऽकारयत्साचिवपुङ्गवचस्तुपाल-

निर्मापितेऽर्जुदगिरिस्थितनेमिचैत्ये ।

उद्धारमात्मन इव ब्रुवतो ह्यऽपार-

संसारदुस्तरणवारिधिमध्ये इद्धः ॥ ७ ॥

गोत्रात्रे(गोत्रेऽत्रै)वाऽऽद्याप्तविभं भीमसाधुविधित्सितम् ।

यः पित्तलमयं हैमदृढसन्धिप्रकारयत् ॥ ८ ॥

चरमाजिनवरेन्द्र स्फारमूर्ति विधाय

गृहजिनवसतौ प्रातिष्ठपच्छुद्धलग्ने ।

पुरज्जरुतरदेवौकःस्थितायां च तस्यां

समहमतिलघोः श्रीकर्णदेवस्य राज्ये ॥ ९ ॥

खरससमयसोमे १३६० वन्धुभिः पद्मिरेव

सममिह सुविधीनां साधने सावधानः ।

विमलगिरिशिरःस्थादीश्वरं चोज्जयन्ते

यदुकुलतिलकाभं नेमिमानम्य मोदात् ॥ १० ॥

निजमनुजभवं यः सार्थकं श्राक् चकार

विहितगुरुसपर्यः पालयन् साङ्गपत्यम् ।

फलसफलकलासत्कौशली निष्कलङ्कः

पुनरपि पटकार्पाद् यो हि यात्रास्तथैव ॥ ११ ॥

विभिः कुलक्रम ।

मुनिमुनियक्ष १३७७ मिनेऽन्द्रे दुर्मिषविलक्षदीनजनलक्षान् ।

धीक्ष्याऽनूनादानां दानात्स्वस्यांश्च यः कृतवान् ॥ १२ ॥

समयश्रुतिफलमतुलं स्वगुरोर्योऽथैकदाऽवबुध्य सुधीः ।
 सकलं विमलं सततं सदागमं श्रावय मम त्वम् ॥ १३ ॥
 इत्यर्थितवांस्तस्मै गुरौ प्रवृत्तेऽकरोत्तथा कर्तुम् ।
 तद्गतवीरगौतमनामार्चा रैरजतदङ्कैः ॥ १४ ॥
 तेनाऽर्हणाधनेनालेखयदाप्तोक्तिकोशसचतुष्कम् ।
 सत्यादिसूरिवचनात् क्षेत्रनवक उत्तवान् वित्तम् ॥ १५ ॥
 त्रिभिः कुलकम् ।

तत्तनयः पद्माहस्तदुद्भवो लाडणस्तदङ्गभवः ।
 अस्ति स्माऽऽह्णसिंहस्तदङ्गजो मण्डलिकनामा ॥ १६ ॥
 श्रीरैवतार्बुदसुतीर्थमुखेषु चैत्यो-
 द्वारानकारयदनेकपुरेण्यनल्पैः ।
 न्यायार्जितैर्धनभरैर्वरधर्मशालाः

यः सत्कृतो निखिलमण्डलमण्डलीकैः ॥ १७ ॥
 वसुरसभुवनप्रमिते १४६८ वर्षे विक्रमनृपाद् विनिर्जितवान् ।
 दुष्कालं समकालं बहन्नानां वितरणाद् यः ॥ १८ ॥
 वर्षेषु सप्तसप्तत्यधिकचतुर्दशशतेषु १४७७ यो यात्राम् ।
 देवालयकलितां किल चक्रे शत्रुञ्जयाद्येषु ॥ १९ ॥
 श्रुतलेखनसङ्घार्चाप्रभृतीनि बहूनि पुण्यकार्याणि ।
 योऽकार्षीद् विविधानि च पूज्यजयानन्दसूरिगिरा ॥ २० ॥
 व्यवहर इत्याख्योऽभूदक्षस्तत्तनूज एव विजिताख्यः ।
 वरमणकार्ङ्गनाम्नी सत्त्ववती जन्यजनि तस्य ॥ २१ ॥
 तत्कुक्ष्यऽनुपममानसकासारसितच्छदास्त्रयः पुत्राः ।
 अभवन् श्रेष्ठाः पर्वत-डुङ्गर-नरवदसुनामानः ॥ २२ ॥
 तेष्वस्ति पर्वताख्यो लक्ष्मीकान्तः सहस्रवीरेण ।
 पोर्द्वाप्रमुखकुटम्बैः परीवृतो वंशशोभाकृत् ॥ २३ ॥
 डुङ्गरनामा द्वितीयः स्वचारुचातुर्यवर्यमेधावान् ।
 पत्नी मङ्गादेवी रमणः कान्हाख्यसुतपक्षः ॥ २४ ॥
 स्वकारिताऽर्हत्प्रतिमाप्रतिष्ठां
 विधाप्य तौ पर्वतडुङ्गराभिधौ ।

वर्षे हि नन्देपुतिथौ १५५९ च चक्रतुः
 श्रीवाचक(?)स्थापनसन्महोत्सवम् ॥ २५ ॥
 खर्तुतिथिमित १५६० समायां यात्रां तौ चक्रतुः सुतीर्थेषु ।
 जीरापल्लीपार्श्वार्धुदाचलाद्येषु सोछासम् ॥ २६ ॥
 गन्धारवन्दिरे तौ झलमलयुगलादिसमुदयोपेताः ।
 श्रीकल्पपुस्तिका अपि दत्ताः किल सर्वशालासु ॥ २७ ॥
 कृतसङ्घसत्कृती वाचाचयतां चादापयतां तौ च रूप्यनाणकयुग्म् ।
 ददतुश्च सितापुञ्जं समस्ततन्नागरिकवणिजाम् ॥ २८ ॥
 कृतवन्तौ तावित्यादि विहितचतुर्थत्रतादरौ सुकृतम् ।
 आगमगच्छेश्वरीविचेकरत्नाख्यगुरुवचनात् ॥ २९ ॥
 अथोत्तमौ पर्वतकान्हनामकौ

सार्धोद्यमौ सूरिपदप्रदापने ।

आकारितानां च समानधार्मिणाम्
 नानाविधस्थानसमागतानाम् ॥ ३० ॥

पुंसां दुकूलादिकदानपूर्वकं
 समस्तसङ्घेनसाधुपूजनात् ।

महामहं तेनतुरुत्तरं तौ
 पवित्रचितौ जिनधर्मवासितौ ॥ ३१ ॥ युग्मम् ।

आगमगच्छे विभूतां सूरिजयानन्दसद्गुरोः क्रमतः ।
 श्रीमद्विचेकरत्नप्रभसूरीणां सदुपदेशात् ॥ ३२ ॥
 शशिमुनितिथि १५७१ मितवर्षे समग्रसिद्धान्तलेखनपराभ्याम् ।
 ताभ्यां व्यपहर-परवतकान्हाभ्यां सुकृतरसिकाभ्याम् ॥ ३३ ॥

पदक्रतुपङ्कामितेज्ज्दे १६६६ वृद्धतपगुरुणाम् ।

श्री हीरविजयमूरीश्वरप्रभूणां प्रवरशिष्यः ॥

श्रीकनकाविजयगणि-रामाविजय श्रेयोत्र ॥ संवत् १७३५ वर्षे
 आपादमासे कृष्णपक्षे ९ तिथौ सोमवारे श्रीस्थंभतीर्थे माणिक्योक्तमध्ये
 पारुवाडामध्ये लिपीकृतम् ॥ ॥ यादयं पुस्तके दृष्टं तादृशं लिखितं मया ।
 यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयताम् ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ शुभं भवतु ॥ छ ॥

પ્રશસ્તિનો સાર

૧ શ્રી વર્ધમાનસ્વામીના મંદિરથી અલંકૃત સંડેરપુર (સાંડેરા)માં પ્રાગ્વાટવંશીય (પોરવાડ) જાતીય, સુમતિશાહનો યશસ્વી અને રાજમાન્ય આણૂ નામનો પુત્ર હતો. તેનો પુત્ર શ્રેષ્ઠી આસડ હતો.

૨ આસડનો ન્યાયવાન, વિનયી અને સજ્જનમાન્ય મોપ (મોક્ષ) નામનો પુત્ર હતો, અને મોપનો ભાઈ વર્ધમાન હતો. તેને ચંડસિંહ નામે સદાચારી પુત્ર હતો. ચંડસિંહને સાત પુત્રો હતા. તેમાં સુહૃથી મોટા પેથડ હતો.

૩ પેથડને ક્રમથી છ નાના ભાઈ હતા—નરસિંહ, રત્નસિંહ, ચતુર્થમલ (ચોથમલ), મુંગલ, વિક્રમસિંહ અને ધર્મણુ.

૪ પેથડે અણુહિલપાટક પત્તનની પાસે આવેલ સંડેરકમાં પોતાના ધન વડે પોતાની કુલદેવતા અને વીરસેશ (?) નામના ક્ષેત્રપાળથી સેવાએલ અથવા રક્ષિત મોટું ત્રૈત્ય-મંદિર કરાવ્યું.

૫ આ શ્લોકનો આશય સમજાતો નથી.

૬ પેથડે વીળપુરમાં * સ્વર્ણમય પ્રતિમાલંકૃત તેમજ તોરણથી યુક્ત એક મંદિર કરાવ્યું.

૭ અને આણુગિરિમાં મહામાલ્ય શ્રીવસ્તુપાળકારિત નેમિનાથના મંદિરનો—અપાર સંસારસમુદ્રમાં હુપતા પોતાના આત્માના ઉદ્ધારની જેમ—ઉદ્ધાર કરાવ્યો.

૮ તેમજ પોતાના ગોત્રમાં (?) થઈ ગએલ ભીમાશાહની કરાવતાં અપૂર્ણ રહેલ પિત્તલમય આઘાત-આદીશ્વરની પ્રતિમાને સ્વર્ણથી દઢ સંધિવાળી કરી (?).

૯-૧૦-૧૧ તથા ચરમ જિનવરની-મહાવીરની મનોહર મૂર્તિને તૈયાર કરાવી રધરમંદિરમાં [પરાણારૂપે] સ્થાપન કરી અને તે મૂર્તિને સંવત ૧૩૬૦ માં, કે જ્યારે લઘુવયસ્ક મહારાજ કર્ણદેવ (કરણદેવો) રાજ્ય ચલાવતા હતા તે વખતે, શુભવિધિના સાધનમાં સાવધાન પેથડે છ ભાઈઓની સાથે મહોત્સવપૂર્વક નગરના મોટા મંદિરમાં શુભ મુહૂર્તે ઉસ્થાપન કર્યા બાદ સિદ્ધાચળમાં આદીશ્વરને અને ગિરનારમાં નેમિનાથને ભેરી પોતાના મનુષ્યજન્મને પવિત્ર કર્યો. તદ્દનંતર ખીજી વખત સંઘપતિપણું સ્વીકારી સંઘની સાથે છ યાત્રાઓ કરી.

૧૨ સંવત ૧૩૭૭ના દુષ્કાળ વખતે પીડાતા અનેકજનોને અન્નાદિકના દાનથી સુખી કર્યા.

૧૩-૧૪-૧૫ એક વખતે ધર્માત્મા પેથડે ગુરૂ પાસે જિનાગમશ્રવણનો ધણો લાભ જાણી પોતાને તે સંભળાવવા માટે ગુરૂને પ્રાર્થના કરી. ગુરૂ તેને સંભળાવવા માટે પ્રવૃત્ત થયા ત્યારે તેણે તેમાં આવતા વીર-ગૌતમના નામની ક્રમશઃ સ્વર્ણ-રૂપ્ય નાણકથી પૂજા કરી. તે પૂજાથી એકઠા થએલ દ્રવ્ય વડે શ્રીસત્યસૂરિના વચનથી તેણે ચાર જ્ઞાનભંડાર લખાવ્યા. તેમજ નવક્ષેત્રમાં પણ અન્ય ધનનો વ્યય કર્યો.

* આ પ્રતિમાઓ પચ્ચાતુમય હોય છે. પણ તેમાં સ્વર્ણનો ભાગ વધારે હોવાથી સ્વર્ણમય કહેવાય છે.

૧ આ પ્રતિમાનો ઉદ્ધાર આણુજમાં કરાવ્યો હોય. ર. ધનાઢય ગૃહસ્થોએ પોતાના ઘરમાં પૂજાને માટે રાખેલ જિનપ્રતિમાદિ સામગ્રી જ્યાં રહે તેવું નામ ધરમંદિર ગૃહ-પ્રાસાદ છે. ૩. આ પ્રતિમાસ્થાપનવિધિ સાંડેરામાં સંભવે છે.

૧૬ પેથડનો પુત્ર ૫૬, તેનો લાણુ, લાણુનો આલ્હણસિંહ, અને તેનો મંડલિંક નામનો પુત્ર હતો.

૧૭ મંડલિકે ગિરનાર આશુ આદિ તીર્થોમાં ચેત્યોનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો તથા પોતાના-ગોપાર્જીત ધનથી અનેક ગામોમાં ધર્મશાળાઓ કરાવી. તેમજ તે અનેક રાજ્યોનો માનીતો હતો.

૧૮ વિક્રમ સંવત્ ૧૪૮૮ ના દુષાળ^૧ વખતે લોકોને અગાદિ આપી દુષાળને એકી સાથે જીતી લીધો.

૧૯ તથા સંવત્ ૧૪૭૭ માં હરુનુલ્લખ આદિ મદાનીયોની યાત્રા કરી.

૨૦ તેમજ જ્યાનંદપુરના ઉપરેથથી પુસ્તકલેખન, સંપૂર્ણ આદિ વિવિધ ધર્મ-કૃત્યો તેણે કર્યા.

૨૧ મંડલિકનો બવદર^૨-વિજિત નામનો પુત્ર હતો. તેને વરમણદાસ નામે સ્ત્રી હતી.

૨૨ તેની કુશીરૂપ માનસમાં હસસમાન પર્વત, ડુંગર અને નર્મદ નામના ત્રણ પુત્રો હતા.

૨૩ તેમાં પર્વત સદાશ્રવીર (પુત્ર) તથા પોર્ધા (બાપો) આદિ કુટુંબની સાથે વંશની શોભા વધારનાર હતા.

૨૪ અને બીજા ડુંગર—જેને મંગારેવી બાપો અને શન્દા નામનો પુત્ર હતો—વંશની શોભા વધારનાર હતા.

૨૫ પર્વત-ડુંગરે (જે બાઇઓએ) પોતે તેવાર કરાવેલ મૂર્તિને પ્રતિષ્ઠા (અંજન-૩ સમાધા) કરાવીને સંવત્ ૧૫૫૬ માં સ્થાપનમહોત્સવ કર્યો.

૨૬ સં. ૧૫૬૦ માં તેમણે અગ્રાપત્તી (અગ્રવક્ત્ર), પાર્શ્વનાથ, અર્જુન આદિ તીર્થોની યાત્રા કરી.

૨૭-૨૮ તદનંતર અંબાર બંદરમાં^૪ તેમણે રૂંદે સાગામાં-કપાશવમાં મેલમલ (?) પુગલાદિની સાથે ક્ષયશૂન્ય પ્રતિજ્ઞા અર્પણ કરી. તેમજ સંપનો સત્કાર કરી નમ્રનિવાસી વનિશૂન્યોને રૂપાનાકાની સાથે સાકરનાં પડીકાં અપાયાં.

૧. આ દુષાળ તેમજ તે પાત્રીના બે વર્ષના દુષાળની કુચના બન્ન પ્રકરિતમાં પણ વિદ્યમાન છે. “અષ્ટાવશાદિવર્ષવિતયમનુમદામાળને સમગ્રુલે મુખિરે છોજાદાર-સવજ્ઞિ મિતરાં વલ્લવકાળોવમાને ।” ૧-આદિ શ્લોકો. જૈન મં-૧૨-૨-૨-૨-૨, પૃ. ૯, આ ૮-૨ માં મીમાન્ડ જનવિજયજી સંપાદિત ગાનામવના બંદમાં ઉપરિખિત પ્રવૃત્તિ.

૨. આઈ. પ્રાંતી આદિની જેમ પોપોદી રૂંદે સ્થળે સ્થળ દોષા શ્લોકો.

૩. પ્રતિજ્ઞામાં રેવનાશયજ્ઞ નિધિને કરતા વિપાનવિધિને “અંજનસમાધા” અને છે.

૪. આ અંબાર મામ, અર્થ અંબારા જાંબુદર ગાવામાં આવેલું છે. એની આસ-પાસના પ્રદેશમાં એ પણ એક તીર્થસ્થળ જેનું સ્મરણ છે. ઉપરે પણ જાણમાં આવેલું “તીર્થસ્થ” અને આ તીર્થ, “શાંતિ-અંબાર” અર્થ સાથે શ્લોકો રૂંદે સ્થળે સ્થળ છે. આ અંબાર સ્થળ તે સમયમાં મેલડું ક્ષતિર અંબાર જરૂર જ છે જેના કારણે દોષાનોમાલ, વિજયમદરાજિય, વિજયદેવમાદામલ અને દોષાવિજયગુરિયામ વિષે પ્રવૃત્તિ પર્વિષદ આવે છે. આપણે સમજાવેલ નામથી જાણી કોઈને રૂંદે સ્થળે આપણે દોષાવિજય ક્ષતિને આપણે અર્થ અંબારમાં અર્થવિજય, આપણે રૂંદે સ્થળે એ અંબારસ્થળે આપણે અંબારમાં

૨૯ ઇસાદિ સુકૃતો કર્યા પછી આગમગચ્છીય શ્રીવિવેકરત્નના ઉપદેશથી ચતુર્થ વ્રત (બ્રહ્મચર્ય) પ્રત્યે આદર કર્યો.

૩૦-૩૧ જિનધર્મમાં દૃઢ શ્રદ્ધાવાળા, પવિત્રચેતસ્ક અને વિવેકરત્નને આચાર્યપદ અપાવવા માટે ઉદ્યમવાળા પર્વત અને કાન્હે (કાકા ભત્રીજા) મહોત્સવમાં બિન્ન બિન્ન સ્થળોએથી આવેલ સાધર્મિકોને રેશમી વસ્ત્રાદિના દાનપૂર્વક તેમજ સમસ્ત સાધુસમુદાયના સન્માનપૂર્વક મહાન મહોત્સવ કર્યો.

૩૨-૩૩ આગમગચ્છનાયક શ્રી જ્ઞાનદસૂરિના ક્રમથી થએલ શ્રીવિવેકરત્નપ્રભસૂરિના ઉપદેશથી સંવત્ ૧૫૭૧ માં-સમસ્ત આગમ લખાવતાં-સુકૃતેષી વ્યવહાર પર્વત-કાન્હાએ [નિશીથચૂર્ણિ પુસ્તક લખાવ્યું છે.]

સંવત્ ૧૬૬૬ માં હીરવિજય સૂરીશ્વરના શિષ્યોએ [લખાવ્યું],
કનકવિજય રામવિજય, સંવત્ ૧૭૩૫ ના અપાડ વદિ ૯ સોમવારે ખંભાતમાં મારુકે ચોકમાં ખારવાડામાં [આ પુસ્તક] લખ્યું છે.

પ્રશસ્તિમાંથી તરતી મુખ્ય બાબતો

આ પ્રશસ્તિના નાયકો સાંડેરાના રહેવાશી તેમજ પ્રાગ્વાટજાતીય હતા.

આમાં કુલ તેર પેઢીઓનાં નામો આવ્યાં છે. પણ તેમાંથી મુખ્યતા પુણ્ય કૃત્યો છઠ્ઠી પેઢીએ થએલ પેથડે, દશમીએ થએલ મંડલિકે અને બારમીએ થએલ પર્વતે જ કર્યાં છે,

પેથડનાં સુકૃતો—સાંડેરામાં મંદિર કરાવ્યું, વીજપુરમાં એક ચૈત્ય સ્વર્ણમય (પંચ-ધાતુમય) પ્રતિમાયુક્ત મંદિર કરાવ્યું. આગુજમાં વસ્તુપાળકૃત નેમિનાથના ચૈત્યનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો. ભીમાશાહની અપૂર્ણ પ્રતિમાને પૂર્ણ કરાવી. સાંડેરામાં મહાવીર-પ્રભુની પ્રતિમા સંવત્ ૧૩૬૦ માં સ્થાપન કરી. તે સમયે લઘુવયસ્ક કર્ણદેવ રાજ્ય કરતા હતા. જ વખત સિદ્ધાચલ આદિના સંઘ છઠ્ઠી યાત્રા કરી. ૧૩૭૭ ના દુકાળમાં લોકોને અન્નાદિક આપી સહાય કરી. સત્યસૂરીના કથનથી ચાર જ્ઞાનકોશ લખાવી સ્થાપન કર્યા.

ચાતુર્માસ રહેલા હતા. હીરવિજયસૂરિ અને વિજયદેવસૂરિ વગેરે એ સૈદ્ધાન્ત તપાગચ્છના સમર્થ આચાર્યો—યતિઓ ઘણી વખતે આ ગામમાં આવેલા અને સેંકડો યતિઓની સાથે ચાતુર્માસ રહેલાના ઉદ્દેશો વારંવાર ઉક્ત ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે તે વખતે એ સ્થળ ઘણું જ પ્રસિદ્ધ અને સમૃદ્ધ શ્રાવકોથી ભરેલું હશે. આજે તો ત્યાં ફક્ત ૫-૨૫ ઝુંપડાઓ જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જૂનાં મંદિરનાં ખંડેરો ગામ બહાર ઉભાં દેખાય છે. વત્ત મમાનમાં જે મંદિર છે તે ભર્યનિવાસી ગૃહસ્થોએ હાલમાં જ નવું બંધાવ્યું છે. એ સ્થળે ફક્ત એ મંદિરના ખંડેર શિવાય બીજું કંઈ પણ જૂનું મકાન વિગેરે પણ જણાતું નથી. અઢીસો ત્રણસો વર્ષ પહેલાં જે સ્થળ આટલું બધું ભરભરાટીવાળું હતું તેનું આજે સર્વથા નામ નિશાન પણ દેખાતું નથી તેનું કંઈ કારણ સમજાતું નથી. સાંના લોકોને પૂછતાં અમને કહેવામાં આવ્યું કે—એક વખતે એ ગામ ઉપર દરિયા ફરી વળ્યો હતો અને તેના લીધે આખું શહેર સમુદ્રમાં તણાઈ ગયું હતું. પરંતુ આ લેખકો વાળી જિન-પ્રતિમાઓ અને મંદિર કેમ બચવાં પામ્યાં અને બાકીનું શહેર કેમ સંપૂર્ણ નષ્ટ થઈ ગયું તેનું સમાધાન કંઈ અમને અદ્યાપિ થઈ શક્યું નથી. શોધકોએ આ બાબતમાં વિશેષ શોધ કરવાની જરૂર છે.—સં. [પ્રાચીનજૈનલેખસંગ્રહ].

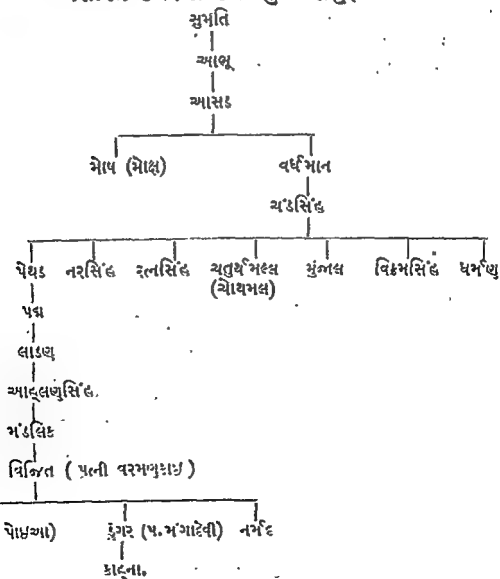
મંડલિકનાં પુણ્ય કૃત્યો—ગિરિનાર, આણુ આદિમાં ચૈત્યનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો. કેટલાંક ગામોમાં ધર્મશાળાઓ કરાવી. ૧૪૬૮ માં દુકાળ વખતે લોકોને અન્ન-વસ્ત્રાદિ આપી મદદ કરી. ૧૪૭૭ માં શત્રુજ્યાદિની યાત્રા કરી. જ્યાનંદ સૂરીના ઉપદેશથી અંથલેખન, સંઘ-ભક્તિ આદિ ધર્મકૃત્યો કર્યા.

પર્વતનાં સ્મૃત કૃત્યો—સંવત ૧૫૫૯ માં પ્રતિમા સ્થાપન કરી. ૧૫૬૦ માં આણુ આદિ તીર્થોની યાત્રા કરી. ગંધાર બંદરમાં દરેક ઉપાશ્રયમાં દ્રવ્યસૂત્રની પ્રતો આપી અને ત્યાંના રહેવાસી વણિક લોકોને રૂપાનાણા સાથે સાકરનાં પડીકાં આપ્યાં. વિવેકરત્નના આચાર્યપદપ્રદાનનો મહોત્સવ કર્યો. વિવેકરત્નના ઉપદેશથી અંથભાંડાગાર સ્થાપન કરવા માટે પુસ્તકો લખાવતાં સંવત ૧૫૭૧ માં પ્રસ્તુત નિશીથચૂર્ણિ-પુસ્તક લખાવ્યું.

આ પ્રશસ્તિથી એ દુકાળની માહિતી મળે છે: એક સંવત ૧૩૭૭ નો અને બીજો સંવત ૧૪૬૮ નો.

વિવેકરત્નની આચાર્યપદવી સંવત ૧૫૬૦ અને ૭૦ ના વચ્ચેમાં થઈ છે.

પ્રશસ્તિ ઉપરથી ઉપજતું વંશવૃક્ષ

અંતિમ વક્તવ્ય

પ્રસ્તુત પ્રશસ્તિ 'નિશીથચૂર્ણિ' તથા 'વિંશોદ્દેશકવ્યાખ્યા' ના અંતમાં ઉલ્લિખિત છે. (ચૂર્ણિકાર જિનદાસ મહત્તર છે. અને વ્યાખ્યાકાર શીલભદ્રસૂરિશિષ્ય શ્રીચંદ્રસૂરિ છે. વ્યાખ્યા સંવત્ ૧૧૭૪ માં બની છે.) આ પ્રશસ્તિ જે આદર્શ ઉપરથી ઉતારી છે તે પુસ્તકના લખાવનારની નથી પણ જેના ઉપરથી આ પુસ્તક લખાયું છે તે પુસ્તકની પ્રતિકૃતિ જેના ઉપરથી થઈ છે તે પુસ્તકના લખાવનારની આ પ્રશસ્તિ છે, કારણ કે તે પુસ્તકનો ઉતારો સંવત્ ૧૫૭૧ માં થયો છે. તેના ઉપરથી હીરવિજયસૂરિના શિષ્યોએ સંવત્ ૧૬૬૬ માં પ્રતિકૃતિ કરાવી. અને તેના ઉપરથી ૧૭૩૫માં ખંભાતમાં ઉતારો થયો કે જેના ઉપરથી આ પ્રશસ્તિ ઉતારી છે. આ પ્રશસ્તિમાં અશુદ્ધિઓ ઘણી હતી તેને સુધારીને આપી છે. ફક્ત જ્યાં ખાસ અન્ય કલ્પના કરવાનો અવકાશ હોય તેવે સ્થળે મૂળ પાઠ રાખી શુદ્ધપાઠ કોષ્ટકમાં આપ્યો છે.

આ પુસ્તક પાટણના રહેવાસી સદ્ગત શેઠ અંબાલાલ ચુનીલાલના ભંડારનું છે. તે ભંડાર હાલ પાલીતાણામાં આલુદ્દજી કલ્યાણજીની દેખરેખમાં છે; હાલ તેનો વહીવટ પાલીતાણાના રહેવાસી માસ્તર કુંવરજી દામજીના હાથમાં છે, જેમની હદારતાથી આ પ્રશસ્તિ વાચકોના નેત્ર આગળ પ્રાપ્ત થઈ છે. આ સ્થળે આ ત્રણેનાં નામને આપણે ભૂલીશું નહીં.

જામી

[મૌલવી અબ્દુલ અકબર નવવી]

કવિનું નામ અબ્દુર રહેમાન, ઈસ્લામ ગુરૂદીન અને તખ્લુસ જામી હતું. એમના પિતાનું નામ નિઝામુદ્દીન અહમદ અને દાદાનું નામ શમસુદ્દીન હતું. એમના બાપદાદા અસલ અસફાહાનના વતની હતા, અને દસ્ત નામના મહોલ્લામાં રહેતા, એટલે ખરી રીતે જોતાં કવિ અસફાહાની છે, પણ કાળ-અકેના કપાટામાં એમના બાપદાદાને અસફાહાન છોડવું પડ્યું, અને તેઓ પુરાસાન જીલ્લાના જામ શહેરમાં આવી વસ્યા. એ શહેરની નજીક આવેલા એક ગામમાં હિજરી સન ૮૧૭ ના શઆબાન મહિનાની ૨૩મી તારીખે કવિને જન્મ થયો, અને એથી એમણે પોતાનું તખ્લુસ 'જામી' રાખ્યું. હઝરત ઇમામ અબુ હનીફાના સૌથી મોટા શાગિર્દ ઇમામ મહમદના તેઓ વંશજ છે, એથી એમના કુટુંબ પર સરસ્વતીદેવીની કૃપા હમેશાં ઉતરતી આવી છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તે કુટુંબના માણસો ન્યાયાસન અને ધર્માસન પર બિરાજતા અઘાપિ પર્યંત નજરે પડે છે.

વિદ્યાભ્યાસ:—કવિ જરા મોટા થયા એટલામાં તો તે વખતમાં ચાલતો સાધારણ અભ્યાસ એમણે પૂરો કરી નાંખ્યો, અને અરબીનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. સરસ્વતીની પ્રસાદી પામેલા એમના પિતા પુત્રનો અરબીનો વધતો જતો શોખ જોઈ કવિને હેરાત લેખ આવ્યા, અને ત્યાં તેમને 'કુરાને શરીફ' કંઠસ્થ કરાવી અરબી ભાષાનું વ્યાકરણ શીખવાડવું શરૂ કર્યું. તે પછીથી તેમને મદરસે નિઝામિયામાં દાખલ કર્યાં. ત્યાં સહભાગ્યે મૌલાના જુનેદ ઉસૂલી જેવા લાયક ઉસ્તાદ મળી ગયા. મૌલાના પોતાના વિષયમાં ધણા જ પ્રવીણ હતા અને તેથી તેમના હાથે શીખવામાં કવિને ઓર આનંદ આવતો. તલ્ખીસલ મિફતાહ જેવા પુસ્તકની સાથે સાથે તેમણે સુતબ્દલ જેવી મોટી ક્રિતાય પણ પઢવા માંડી, અને એ વિષયમાં પારંગત થઈ પોતાના ઉસ્તાદનો આશીર્વાદ મેળવ્યો. તે પછીથી કવિ સમરકન્દ ગયા અને ત્યાં સૈયદ શરીફ જુરગનીના શાગિર્દ રશીદ ખ્વાજા અલી સમરકન્દીની સેવામાં થોડો કાળ રહ્યા. એવી જ રીતે થોડા દિન અલ્લાહમા તફતાઝાનીના સૌથી બડા શાગિર્દ ચહાબુદ્દીન મહમદ પાસે ગાળ્યા. તે વખતમાં હૈયત (ખગોળવિદ્યા) ના વિષયના ધણાજ બારીક અભ્યાસી એક આલિમ સમરકન્દમાં રહેતા હતા અને તેમને લોકો કાજી ઇમ કહેતા. કવિને આ વિષયનો શોખ થઈ આવ્યો અને એથી એમણે તેમના વ્યાખ્યાનોમાં હાજરી આપવી શરૂ કરી. આ વિષયના બીજા આલિમ મૌલાના આલી કાશગીનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળવાં પણ તેમણે શરૂ કર્યાં. પોતે વિદ્યાસંચયના દાર્મમાં ધણી જ ખંત અને ઉલટ ધરાવતા, અને એ દાર્મમાં પ્રવૃત્ત રહેવામાં જ તેમને આનંદ આવતો. એમનામાં સ્વમાન રજે રજે ભર્યું હતું, અને પોતાની ઇજ્જત આપરૂનો ખ્યાલ તેઓ દલાપિ ન જૂલતા. એ વખતમાં કાજી ઇમ અને ખ્વાજા અલી સમરકન્દીની સ્વારીઓ નીકળતી, અને તે વખતના વિદ્વાનો અને જ્યોતિષિઓ સ્વારીમાં આગળ આગળ ચાલતા. પણ કવિને આવી બાબતની ભારે ઝીડ હતી એટલે પોતે કોઈ દિવસ સ્વારીમાં જતા નહિ. આ વિષયોનો અભ્યાસ સંપૂર્ણ કર્યા પછી કવિ હેરાત પાછા આવ્યા અને પોતાના દામમાં મદયુલ થઈ ગયા.

શુદુસ-સાર અને સંતતિ:—કવિએ હેરાત આવી હેરાત પાસે આવેલા મઝારે ખાખાં

નામના સ્થાનમાં પોતાનો મુકામ રાખ્યો. પાસે રક્ષીરેતે રહેવાની એક મોટી ખાનકાહ હતી. પોતે ત્યાં જ રહેવાનું પસંદ કરી પોતાની જીંદગી આસાથેશથી ચીતાવવી શરૂ કરી. તે પછીથી ખ્વાજા શઆદુદ્દીન દાશગરીની પૌત્રી અને ખ્વાજા દલામની પુત્રી સાથે કવિએ શાદી કરી. એનાથી કવિને ચાર પુત્રો થયા. પણ એ ચારેમાંથી માત્ર એક જ જીવતો રહ્યો, બાકીના ત્રણે મરી ગયા. પહેલો તો જન્મીને તુરત જ સીધાવ્યો. બીજો સપ્તમીયુદ્ધના એક વરસ જીવતો રહી હિજરી સન ૮૮૧ માં મૃત્યુ પામ્યો. ત્રીજા દીકરા ઝયાઉદ્દીન યુસ્ફ દ્વેનો ૮૮૨ હિજરીમાં જન્મ થયો અને તે લાંબી મુદત સુધી જીવ્યો. આ દીકરાથી જ કવિનો વંશ કાયમ રહ્યો અને આને જ માટે કવિએ બહારિસ્તાન અને શરહે મુહલ્લા જમી નામનાં પુસ્તકો લખ્યાં. ચોથો દીકરો જહીરુદ્દીન ૮૯૧ હિજરીમાં જન્મ્યો અને તે જ સાલમાં મરી ગયો.

પ્રેમ અને સૌંદર્ય:—પ્રેમ એ યુવાનીનું એક આવશ્યક અંગ ગણાય છે અને તેમાં વળી સૂક્ષ્મ મોજલો સ્વભાવ ભળવાથી સોના પર સોહાગની અસર થાય છે. ઇરાનની દિલચસ્પ કુદરતી લીલા તેમાં ટૂંકા પૂરે છે અને એથી હઝરત જમી જેવા પણ તેની વિસ્તારેલી જળમાંથી ભાગ્યેજ બચી શકે છે. એથી એમની દાવ્યશક્તિ પ્રેમનાં કાવ્યો તરફ સહસા ઢળી પડે છે, અને પાણીદાર મોતી ટપકવાં શરૂ થાય છે. જુઓ, તીચેની નજમમાં આશક બનવાને તે કેવી રીતે ઉત્તેજિત કરે છે:—

નજમ:

અસીરે ઇશક શવ કે અન્દેશા ઇન અસ્ત;
હમા સાહિબદિલારા પેશા ઇન અસ્ત,
અસીરે ઇશક શવ કે આઝાદ બાશી,
ગમશ બર સીના નેહ તા શાદ બાશી.

અર્થ:—ઇશકનો કેદી થા, કારણ કે (દુનિયામાં) ફિકર એની જ છે. આપણું સાહિબદિલોનો ધંધો એનો જ છે. ઇશકનો કેદી થા, જેથી તું આઝાદ થઇશ. વિયોગનું દુઃખ હૃદય પર ધાર, જેથી તું ખુશ થઇશ.

વળી પાછા ઇશકની મહફિલમાં જામ પર જામ ચઢાવી તે કેવાં એહોશ બની જાય છે, અને લહરમાં આવી જઇ ઇશકની તરફ કેવી ખૂબીથી ઇશારો કરે છે:—

નજમ.

બહમદુલ્લા કે તા બૂદમ દરીન દર,
બ રાહે આ શકી બૂદમ સુબુક સૈર;
અગરચે મૂહે મન અકનૂન ચૂશીર અસ્ત,
હનૂઝમ ઝોકે ઇશક મ દર ઝમીર અસ્ત.

અર્થ:—ખુદાની તારીફ કરેા કે હું આ (દુનિયા રૂપી) મંદિરમાં રહ્યો ત્યાંસુધી ઇશકના રોહમાં હરિણગતિએ જ રહ્યો છું. જો કે મારી દાહીના વાળ દૂધ જેવા સંકેત થઇ ગયા છે છતાં ઇશકની લહજ્જત મારા દિલમાં તેવી ને તેવી જ તાજ છે.

હઝરત સઆદીની માફક પોતે પણ આ દુનિયાના સૌંદર્યને પ્રભુના સૌંદર્યનું પ્રતિબિમ્બ સમજતા, અને એથી એમનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં આ વાતનો ઇશારો નજરે પડે છે. મૌલાના શહાબુદ્દીનનો ખૂબસૂરત સાહિબઝાદો એક દિવસ હેરાતથી બદોખ્શાન

જતો હતો. તેને જતો જોઈને તેના સૌન્દર્ય પર મુગ્ધ થઈ હંઝરત જામીએ નીચેનું કાવ્ય ગાઈ સંભળાવ્યું:—

અશઆર

ખાઝમ ઝ દીદએ અથે શુલ ખવાન્દાન ચે મી રવી ?

ચાકમ ચૂ શુલ ફગન્દે ઝદામન ચે મી રવી ?

અઝ અરકે સુખ દીદએ મા કાને લઆલ શુદ,

અથે સંગદિલ તૂ સૂચે બદાખશાન ચે મી રવી ?

અર્થ:—અથે હસતા શુલાખ ! પાછો આવ, તું ક્યાં જાય છે ? પાલવમાંથી ફેંકી દીધેલા શુલાખની મારફતે તેં મારું દિલ વિખી નાંખ્યું, તું ક્યાં જાય છે ? મારી આંખોનું નીર ખૂટી ગયું. હવે તો લોહીનાં આંસુ ટપકે છે. અથે સંગદિલ ! મારી આંખો લાલ માણેકની ખાણ બની છે, હવે બદાખશાન ક્યાં જાય છે ? (બદાખશાન માણેકને માટે પ્રસિદ્ધ હતું.)

સૂફીવાદ:—સૂફીવાદ મૌલાના જામીનો પેઢીદરપેઢી ઉતરી આવેલો વારસો હતો. કવિના પિતા નિઝામુદ્દીન અહમદ પોતે સાહિબદિલ સૂફી હતા અને ફકીર સંતોની જ હરહમેશ સોખતમાં રહેતા, અને હંઝરત જામી નાની ઉંમરના હતા ત્યારથી જ તેમને પોતાની સાથે તેઓની પાસે લેઈ જતા. ૮૨૨ હિજરીમાં ખવાળ મહમદ પારસાહ હેરાત આવ્યા ત્યારે પાંચ વરસના જામી પણ પોતાના પિતાની સાથે ખવાળ સાહેબને મળવા પહોંચી ગયા હતા. ખવાળ સાહેબે એમને પોતાની સામે બેસાડી ધ્યાન ધર્યું અને એની હંઝરત જામી પર જે અસર થઈ તે વિષે કવિ પોતાની નરહાતુલઉન્સ નામની ક્રિતાખમાં લખે છે કે, “હજી સુધી હું એ અતુભવી રહ્યો છું.” હંઝરત જામી જો કે જાતજાતના શેખો પાસેથી જ્ઞાન સંપાદન કરતા હતા પણ સમરકન્દથી અબ્બાસ પૂર્ણ કરી હેરાત પાછા ફર્યા તે પછી ખવાળ બહાઉદ્દીન નકશખન્દીના પટ શિષ્ય ખવાળ શઆહુદ્દીન કાશગરીનો જ તેમના પર વિશેષ પ્રભાવ પડ્યો અને તેમની જ અસર નીચે તેઓ હરદમ રહ્યા કરતા. હંઝરત જામીએ કેટલાંયે વર્ષ સુધી ખવાળ કાશગરીની સોખતમાં રહીને ધીર ચિત્તે સૂફીની તપસ્યા આદરી અને તે એટલે સુધી કે તપસ્યા કરતાં કરતાં સર્વ કન્દોથી મુક્ત થઈ તેમનું દિલ એક પરબ્રહ્મની મસ્તીમાં ડોલવા લાગતું. કલાકોના કલાકો અને દિવસોના દિવસો આવી મસ્તીમાં જ પસાર થઈ જતા ‘તેનું તેમને જ્ઞાન રહેતું નહિ. સન ૮૬૪ હિજરીમાં ખવાળ શઆહુદ્દીન પૂર્ણ ચૈતન્યમાં મળી ગયા ત્યારે હંઝરત જામીએ પોતાના વિરહદુઃખનો પ્રદર્શન મરસિયો બનાવ્યો તે નીચે ઉતાર્યો છે:—

શઓર

દર્દા કે પાકખાજ અઝ જહાં બરફત

પાક આન ચૂનાં કે આમદે બૂદ આનચૂનાં બરફત.

અર્થ:—અપસોસ કે પાક આદમી દુનિયામાંથી ચાલ્યો ગયો; જેવો પાક આવ્યો હતો તેવો જ પાક ચાલ્યો ગયો.

ચોડા દિન બાદ હંઝરત જામી ખવાળ અબ્દુલ્લા અહરારના પ્રસંગમાં આવ્યા. તેમની એમને ચાર વાર મુલાકાત થઈ. પહેલી વાર સમરકન્દમાં થઈ, બીજી વાર હેરાતમાં

થઈ, ત્રીજી વાર મરવ્વમાં સુલતાન અબુ સૈયદે ખ્વાજા સાહેબને મુલાકાતે બોલાવ્યા હતા તે વખતે થઈ. ચોથી વાર ઉમર શેખ મીરજાં અને સુલતાન મહમદ મીરજાં વચ્ચેનો ટંટો પતાવવા ખ્વાજા સાહેબને સમરકન્દ બોલાવ્યા હતા ત્યારે થઈ. તે પછીથી ફરતાં ફરતાં તાશકન્દમાં ફરીથી ખ્વાજા સાહેબ સાથે હજરત જામીનો ભેટો થયો હતો અને ઘણા દિવસ સુધી બંને એક બીજાનાં સમાગમમાં રહ્યા હતા. મૌલાના જામી ખ્વાજા સાહેબની વિદ્વતાની અથાગ પ્રશંસા કરતા. એક પ્રસંગે તેઓ લખે છે કે, “મેં ખ્વાજા સાહેબને એકવાર અરજ કરી કે મોહીયુદ્દીન આરખીની કિતાબ ટુલુહાત મફયામાં કેટલીક વાતો એવી છે કે તે પોતાની મેળે મગજમાં નથી ઉતરતી. ખ્વાજા સાહેબે એ કિતાબ મંગાવી વાંચી જોઈ અને પછીથી એ કિતાબ પર એવું રહસ્યપૂર્ણ પ્રવચન કર્યું કે એની પૂરેપૂરી મતલબ મારી સમજમાં આવી ગઈ એટલું જ નહિ પરંતુ મારી બધી શંકાઓનું સમાધાન થઈ ગયું.” ખ્વાજા સાહેબ પોતે પણ મૌલાના જામી પર ખાસ ભાવ રાખતા, અને પોતાની અંતરંગ શિષ્યમંડળીમાં તેમને જ સૌથી અધિક સમજતા. આથી ખુરાસાન વગેરે સુદકમાંથી જો કોઈ તેમના શિષ્ય થવાને આવતું તો તેમને પોતે સશક્યથી કહી દેતા કે, ‘જ્યારે ખુદ મૌલાના જામી ત્યાં મોજૂદ છે તો પછી આટલે દૂર આવવાની તકલીફ શા માટે ઉઠાવો છો?’ કવિ પોતે નકશખન્દીના વંશ જ હતા એટલે પોતાને તમામ ડીઝીઓ મળી ચૂકી હતી, છતાં જાહિરી શરીઅતનું પૂરેપૂરી રીતે પાલન કરવામાં તેઓ ધડીભર ન ચૂકતા, અને શરીઅતના કાવનથી એક તસુભર પણ ચસવામાં તેઓ નામોશી સમજતા. ખ્વાજા શઆફુદ્દીનના પરલોકવાસ પછી હજરત જામી તેમની ગાદી પર આવ્યા એટલે લોકોને શિષ્ય બનાવવાનું કામ તેમના પર આવી પડ્યું. પહેલેથી જ શિષ્ય બનાવતી વેળા તેઓ ઘણી સંભાળથી કામ લેતા એટલે તેમના શિષ્યોની સંખ્યા ગાદીનશીન થયાની શરૂઆતમાં બહુ ઓછી રહેતી. પણ તેમની ઉત્તરાવસ્થામાં તેમના પ્રતિભાસૂચનો પ્રકાશ જેમ જેમ વધતો ગયો તેમ તેમ તેમના શિષ્યોની સંખ્યામાં ખૂબ ભરતી થવા માંડી, તે એટલે સુધી કે તેમનો સમકાલીન કવિ દૌલતશાહ સમરકન્દી પોતાની તઝકેર તુશ શોઅરામે લખે છે કે, “મૌલાના પાસે દુનિયાની ચારે કોરથી લોકોનાં ટોળાં ને ટોળાં શુરૂપ્રસાદ લેવા આવે છે અને આલમના સુલતાનો પણ તેમના આશીર્વાદ અને કૃપાને માટે ઉત્સુક રહે છે.”

કચ્છાખાની હજ:—કવિને કચ્છાખાની હજ કરવાનો ઘણા વખતથી મનસુખો હતો. કેટલીયે વાર હજ કરવા જવાનો મનસુખો કર્યો પણ કાંઈ ને કાંઈ વિઘ્ન આવી પડતું અને જઈ શકાતું નહિ. સન ૮૭૭ હિજરીમાં પોતે પાકો નિશ્ચય કર્યો, અને રવી-ઉલ-અવ્વલની ૧૬ મી તારીખે હેરાતથી હજ કરવા નીકળી પડ્યા, અને નીશાપુરને રસ્તે ખુસ્તાન, કઝવેન થઈ હમદાન પહોંચ્યા. હમદાનના બાદશાહ મીરજાં મિનોચેહરે પૂરા ઠાઠ-માડથી એમનું સ્વાગત કર્યું, અને ત્રણ દિવસ તેમની આખી મંડળીને મહેમાન રાખી. તે વખતમાં બગદાદ જવાનો રસ્તો ભયવાળો હતો તેથી પોતાની લશ્કરની ટુકડી લેઈ બાદશાહ પોતે બગદાદ સુધી એમને વળાવી આવ્યા. કવિ જમાદીઉરસાનીના મહીનામાં બગદાદ પહોંચ્યા, ત્યાં લોક પહેલેથી જ તેમના આવવાની વાટ જોઈ રહ્યા હતા. એમના આવવાની ખબર સાંભળી એમનો શિષ્ય પીરે જમાલ અરાકી પોતાની શિષ્યમંડળી

સાથે સામે આવ્યો. શહેરના લોકોએ પણ બડી ધોમધૂમથી એમનું સરવસ કાઢી સ્વાગત કર્યું. થોડા દિવસ બગદાદમાં આરામથી ગાળ્યા બાદ બીજા પવિત્ર સ્થળોનાં દર્શન કરતાં કરતાં કવિ-પુણ્યપવિત્ર કર્ણલામાં પધાર્યા. કર્ણલાથી પાછા ફરતાં એક લાગણીથી ઉભરાતી ગઝલ બતાવી. તેની પહેલી બે કુંદ નીચે પ્રમાણે છે:—

ગઝલ

કઈમ જ દીદે પાક સૂચે મશહુદે હુસેન;

હસ્ત ઇન સફર બ મઝહુબે ઉશાક ફૂઝે અયેન.

અર્થ:—શહીદ હુસેનના મૃત્યુથી પુનિત થએલી ભૂમિ પર હું લોટી પડ્યો. આશકોના મઝહુબમાં આ પુનિત ભૂમિનાં દર્શન કરવાં એ હરેક આશક્તી ફૂઝે છે.

લગભગ ચાર મહીના કવિનો સુકામ બગદાદમાં જ રહ્યો. રમઝાન મહીનો પૂરો થતાં છુલુલશિતની નમાજ પઢીને કવિ મદીના તરફ રવાના થયા, અને ઝીકાહના છેલ્લા અકવાડીઆમાં પુણ્ય ભૂમિ મદીના પહોંચ્યા. જુઓ નીચેની નજમમાં તેઓ કેવો આધીનતાસૂચક ઉદ્દગાર કાઢે છે!

નજમ

યા રસુલિલ્લાહ નમી ગાયમ કે મેહમાને તૂ અમ,

યા ફકીર તઆમે જવ અઝ રીઝએ ખાને તૂ અમ;

ગર ન દારમ અફસરે શાહી બસર ઇન બસ કે હસ્ત,

ગર્ફને તસલીમ ઝીરે તોફે ફરમાને તૂ અસ્ત.

અર્થ:—એ અલ્લાહના પયગમ્બર! (મહમદ સલ્લલ્લાહો અલ્લેહ વસલ્લમ): હું નથી કહેતો કે હું તારો મહેમાન છું કે તારા દસ્તરખાનાના કુકડા વીણી ખાનાર ફકીર છું. આ નાચીજમાં એ લાયકાત ક્યાંથી? આ માથા પર બાદશાહોનો મુગરો નથી. હું તો તારા ફરમાનની સામે ગર્ફન બૂકાવનાર બન્યો છું.

રસૂલિલ્લાહની પવિત્ર કબરનાં દર્શન કરતી વેળા એમણે જે ઉદ્દગાર કાઢ્યા છે તેનો એકેક શબ્દ કવિના હૃદયની પ્રતીતિ કરાવે છે.

નજમ

યા શફકિલ મુઝનબીન બારે ગુનાહ આયુરદે અમ,

બર દરત ઇન બાર બા પુરતે દાતા આયુરદે અમ;

ચરમએ રહેમત બર કુશા મૂહે મુફેદે મન નિગર,

ગરએ અઝ શરમીન્દગી રૂહે સ્યાહ આયુરદે અમ.

અર્થ:—હે ગુન્હાની શરૂઆત કરનારા! ગુન્હેગાર ગુન્હાની પોડ લેધને તારા દાર પર આવ્યો છે. ગુન્હાના બેજાને લીધે એની દમર વગીને બેવડી ચમ્મ ગઈ છે, અને ચરમના માર્યા મ્હો પર કાળાચ છાઈ ગઈ છે. દયાનિધિ! તારી દયામય દ્રષ્ટિ બોલ, અને જરા આ ધોળી દોંડીના વાળ તરફ નજર કર.

બહરીઈદ વાળા શુર જિલ દિગ્ગજના મદીનામાં કવિ મક્કે પધાર્યા અને ત્યાં દર્શન

કરી પાછા મહીના આવ્યા. મહીનામાં થોડા દિવસ સુકામ કરી કવિ દમાસ્કસ આવ્યા અને ચાલીસ દિવસ દમાસ્કસમાં રહી હલખ ગયા. દમાસ્કસમાં ત્યાંના સુખ્ય કાજ મહમદ હીખ-કરીના હાથે કવિને હદીસની (મહમદના ફરમાનો કંઠસ્થ કર્યાંતી) સનદ મળી. હલખથી કવિ તખરીઝ આવ્યા. તખરીઝના હાકિમ સુલતાન હુસેન બેગ પોતાના અમીર ઉમરાવોની સાથે કવિનું સ્વાગત કરવા સામે આવ્યા. થોડા દિવસ ત્યાં પડાવ નાંખી પોતાની માતાની ખીમારીના ખખર સાંભળી કવિએ ડેરે ઉઠાવ્યો, અને હેરાત તરફ દૃઢ કરી. કવિ સન ૮૭૮ હિજરીના શાઅબ્બાસ મહીનાની અઢારમી તારીખે હેરાત પાછા ફર્યા, અને સત્તર મહિનાની સુસાફરી કરી પોતાના દિલમાં વસી રહેલો હજ કરવાનો શોખ પૂરો કર્યો. આ સુસાફરીથી એમને કેવળ ધર્મલાભ થયો એટલું જ નહિ. પણ દુન્યવી ક્ષાયદો પણ હોસિલ થયો. જે જે સ્થળે એમની પધરામણી થઈ તે તે સ્થળ એમની પધરામણીને લીધે મશ-હૂર થઈ ગયા અને એમની વિક્ષતાની છાપ એમરે બેસી ગઈ. સુસાફરીના ખીજા કેટલાક પ્રસંગોથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે મોટી મોટી સભાઓમાં પોતે પોતાની વિક્ષતા અને વ્યક્તિતાનો સભાજનોને પરિચય કરાવ્યો અને પોતાના યુદ્ધિપ્રભાવથી સંવેને છક કરી દીધા.

ખાદશાહી તેડાં:—સાધારણરીતે વિદ્વાન અને કવિજનોની એ શ્રિયાદ હોય છે કે તેમની આ બેકદર દુનિયામાં કદર થતી નથી, અને એથી એમના ઘણાખરા લખાણોમાં એ વિષેની શ્રિયાદો જ નજરે પડે છે. હજરત જમી જે માત્ર કવિ જ હોત તો કદાચ તેમને પણ દુનિયાની નાકદરદાનીનો સ્વાદ ચાખવો પડત અને એ વિષય પર નજમો લખવી પડત. પણ સદ્ભાગ્યે પોતે ભલાભોળા સૂફી અને ગાદીનશીન યુઝરગ હતા એથી જ્યાં જ્યાં એમની પધરામણી થતી ત્યાં ત્યાં લોકો એમને છાતી ને છાતી પર રાખતા. હું હમણું જ કહી ગયો તે પ્રમાણે પોતે જ્યારે હમદાન પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાંના ખાદશાહે એમનું સુંદર-સ્વાગત કર્યું હતું. પોતે બગદાદ પહોંચ્યા ત્યારે લોકોના આગ્રહને વશ થઈ એમને ત્યાં ચાર મહીના સુધી સુકામ કરવો પડ્યો હતો. એમની સભામાં કેવળ વિદ્વાનો, ઉલમાઓ, કાજીઓ, સૂફીઓ અને સુફતાહો (શતવા પઢનારાઓ) જ નહિ આવતા પણ બગદાદના હાકિમ ખલીફ બેગ જેવા અમીર ઉમરાવો પણ આવતા અને એમના ઉપ-દેશામૃતતું પાન કરતા. હજ કરી પાછા ફરતાં જ્યારે દમાસ્કસમાં પોતાનો સુકામ હતો ત્યારે કુસ્તુન્તુનીઆ (કોન્સ્ટાન્ટીનોપલ) ના સુલતાન મહમદ શતેહને એમની પધરામણીની ખખર પડી. ખખર પડતાં વેત જ સુલતાને ખવાજ અતાઉલ્લા કિરમાનીને ૫૦૦ અશરરીઓ આપી રવાના કર્યો અને ખીજા ૧૦૦૦૦૦ અશરરી મોકલવાનો વાયદો કરી ખવાજ સાહેબની આરજત કહાવ્યું કે હજરત જમી સાહેબ કુસ્તુન્તુનીઆ થોડા દિવસ પધારવાની કૃપા કરે, કારણ કે હજરત સાહેબ જેવા યુઝરગની કૃપાદષ્ટિ ઢળે તો તે સુસ્કેલ નથી. સંબોગવશાત્ સુલતાનની મોકલેલી સ્વારી દમાસ્કસ પહોંચી ત્યાં તો કવિની સ્વારી દમાસ્કસથી રવાના થઈ હલખ પહોંચી ગઈ હતી. કવિ પોતે એકાંતપ્રિય, સંતપ્રકૃતિવાળા આદમી હતા. રાજદરબારના તેડાંથી તેમને ગભરામણ છૂટતી. હલખમાં એમણે આ વાત સાંભળી ત્યારે તુરત જ પોતાના હેરાતપુ ઉઠાવીને ત્યાંથી તખરીઝ રવાના થઈ ગયા કે રખેને સુલતાનના મોકલેલા માણસો આવી પહોંચે અને પોતાને કુસ્તુન્તુનીઆ ઘસડાવું પડે. તખરીઝમાં તખરીઝના હાકિમે કવિને પોતાના શહેરમાં રોકાઈ જવા પ્રાર્થના કરી

પણ કવિએ પોતાની માતાની માંદગીનું કારણ જણાવી ત્યાંથી ચાલતી પકડી. કવિ હેરાત પહોંચ્યા ત્યારે સુલતાન હસેને જાતે ન આવી શકવાથી પોતાના વજીર અલીશેરને ખીખ અમીર ઉમરાવો સાથે કવિનું સ્વાગત કરવા મોકલ્યા અને તેઓ બડી ધામધૂમથી કવિને હેરાતમાં લેઈ આવ્યા. આથી માલૂમ પડે છે કે પોતાના વતનમાં પણ કવિ આમ લોક તેમજ અમીરઉમરાવોના માનીતા હતા, અને તેમની પ્રીતિ સંપાદન કરી શક્યા હતા. તખ્તેઝના શાહ યાકુબ બેગે કેટલીયે વાર કવિને તખ્તેઝ બોલાવ્યા પણ કવિએ એકાંતમાં રહી, સૂઝીઆના છંદગી ગાળી, સરસ્વતીનું સેવન કરવાનુંજ પ્રિય માન્યું. ખંગાળાના સુલતાન જલાલુદ્દીને કવિને કેટલાંયે તેડાં મોકલ્યાં, પણ પોતાની માતાની વૃદ્ધાવસ્થાનું બહાનું કાઢી કવિએ જવાની નાજ પાડ્યાં કરી.

શુશ્રુષ્વભાવ:—કવિ પોતે સંત પ્રકૃતિના માણસ હતા. પોતાને ત્યાં મહેમાનોનો હરહંમેશ ભરાવ રહેતો. જો કે ખાનકાહની તરફથી ચાલતું લંગરખાનું ચાલુ હતું છતાંયે એમનું ભોજનાલય મહેમાનોથી ભરચક રહેતું. વિદ્વાનો, કવિજનો, સાધુસંતો અને ફકીરોનો એમને ત્યાં ન્હાનોશો મેળો ભરાતો, અને એ દરેકની સાથે તેઓ ઘણા એખલાસથી વર્તતા. પોતે ઘણા ઓછાબોલા અને ધીર સ્વભાવવાળા આદમી હતા, અને નિરર્થક વાતોની તેમને ભારે ચીડ હતી. જ્યારે કોઇવાર એવા નિરર્થક વાતોડીઆઓ સાથે એમને પ્રસંગ પડતો ત્યારે પોતાને અત્યંત કષ્ટ થતું. એકવાર કોઇ બાઇસાહેબ બાણાપર બેસી નોકરને વડવા લાવ્યા: “નિમક કેમ નહિ લાવ્યો? નિમકથી જ ખાવાનું શરૂ કરવું જોઇએ એ ભૂલી ગયો?” કવિએ જરા હસીને કહ્યું: “નમક ખાવાની ચીજોમાં નાંખેલું જ છે.” પણ આટલેથી જ બાઇસાહેબ શાંત ન રહ્યા. એક ખીખ બાઇ બે હાથે રોટલી તોડીને ખાતા હતા. તેમને કહ્યું કે “બે હાથે રોટલી તોડવી એ ખોટું છે.” કવિએ કહ્યું કે “ખીખ કોઇ માણસની સામે ખાતી વખતે તાકતું એ એથીયે ખોટું છે.” બાઇસાહેબ બોલી હકયા, “ખાતી વખતે વાતો કરવી એ મહમદ પયગમ્બર સાહેબનો હુકમ છે.” હઝરત નભીએ જણાવ્યું: “એ વાત બરાબર છે પણ બકબક કરવી એવો હુકમ ક્યાં છે?”

પોતે જો કે ઘણા સખ્ય અને ધીર પ્રકૃતિવાળા આદમી હતા છતાં કોઇ કોઇવાર હાસ્યરસનીયે વાતો કરતા, પણ તે રસ સખ્યતાની હદની બહાર કદિયે રેલાતો નહિ. એકવાર સમરકન્દના કોઇ નામગીન શાસ્ત્રી મૌલાના મઝીદ હેરાત પધાર્યા અને મીરઝા બાબરને ત્યાં પોતાનો મુકામ રાખ્યો. દરબારી મન્સિસમાં એક દિવસ મૌલાના નભી પણ જઇ ચડ્યા. મીરઝા બાબરે મૌલાના મઝીદને સવાલ કર્યો કે “ઇમામ હુસેનને મરાવનાર મઝીદ પર લ્યાનત વર્ષાવવી વાનિજ છે કે નહિ?” મઝીદે જવાબ આપ્યો: “હરૂ ગીઝ” નહિ, કારણ કે પોતે દિખ્લાના રહેવાસી હતા અને લગભગ તમામ લોકોએ તેમને બલીશ માન્યા હતા.” મીરઝા બાબરે મૌલાના નભી તરફ મ્હોં ફેરવ્યું એટલે હઝરત નભી સાહેબે જણાવ્યું: “સદ લ્યાનત બર મઝીદ, વ સદ લ્યાનત દિગર બર મઝીદ.”

(સો લ્યાનત મઝીદપર અને સો લ્યાનત ખીજ મઝીદ પર અર્થવા સો લ્યાનત ખીજ વધારે.)

એક ઉગતા કવિએ એમને એકવાર જણાવ્યું કે “ મેં દીવાને હાદ્રિઝ, દીવાને કમાલ અને સદકલએ જનાળે અમીરનો જવાબ લખ્યો છે. ” મૌલાનાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “ હાં હીક. માત્ર કુરાનનો જવાબ લખવો બાકી રહી જાય છે. ”

હેરાતમાં એક સાહેબ કવિ હોવાનો દાવો કરતા અને શ્રેષ્ઠ કવિઓમાં પોતાની જાતની ગણના કરતા. તેઓ એક દિવસ મૌલાના પાસે આવી કહેવા લાગ્યા: “ મેં આપની એક ગઝલ પર ગઝલ લખી છે ” અને એમ કહી પોતે પોતાની ગઝલ ગાઇ સંભળાવી; પછી મૌલાનાની ગઝલની આ પહેલી ટુકડા પઢીને

બસ કે દર જાં ફગારવ ચરમે બેદાર મ તૂઈ,
હરકે પયદા મી શવદ અઝ દૂર પિન્દારમ તૂઈ;

(મારા દિલમાં જલન ઉઠી છે, અને આંખમાંથી ઉંઘ ઉઠી ગઈ છે. તારી પેદા કરેલી ચીજ જોઈ છું કે દૂરથી જ તને ઓળખું છું) મનક ઉઠાવી કે ગર ગાવ યા ખર પયદા શવદ (ગાય યા ગવેડો જોઈ છું), મૌલાનાને કહ્યું, ‘ પિન્દારમ તૂઈ ’ (કે તુરત તને ઓળખું છું.)

મૌલાના જમીની સાથે એક લેભાશુ કવિરાજ રહેતા હતા. સાગરી એમનું તખલ્લુસ હતું. એક દિવસ એમણે આવી શરમાવ્યું કે, “ હું કોઈ નવી કવિતા બનાવું છું ને લોકો ચોરી લે છે. ” મૌલાના એમની આ વાત સાંભળી મુસ્કુરાયા અને એ વાત પર બે શબ્દોર બનાવી.

શબ્દોર

સાગરી મી શુદ્ધ હુઝદાને મગ્યાની ખુદે અન્દ,
હર કુળ દર શબ્દોરે મન ચક મગ્યાનીએ ખુશ દીદે અન્દ;
દીદમ અન્દર શબ્દોરહાયે ઉસરા ચક મગ્યાની ન દાશત,
રાસત મીશુદ્ધ ઉ કે મગ્યાનીહા ઉસરા હુઝદીદે અન્દ.

અર્થ:—સાગરીએ કહ્યું કે મારી કવિતામાં અર્થ નજરે ચઢે છે કે ચોર લોકો ચોરી કરી જાય છે. મેં એની કવિતા જોઈ તો અંદર અર્થ જ ન મળે. ખીયારો સાચું જ કહેતો હતો કે ચોર લોકો એનો અર્થ ચોરી ગયા છે.

ખીજે દિવસે આ શબ્દોર હેરાતમાં ઘેરે ઘેર પહોંચી ગઈ અને નહાના નહાના બાળકોને પણ મ્હોડે ચઢી ગઈ. ખીયારા કવિરાજ જે રસ્તેથી નીકળતા તે રસ્તે આ શબ્દોર સંભળાવી લોકો એમને છેડતા અને એમની પજવણી કરવામાં મણા ન રાખતા. છેવટે કંટાળીને કવિરાજ મૌલાના પાસે આવ્યા અને ફરિયાદ કરી કે: “ મૌલાના સાહેબ આપે આ શો ગજબ કર્યો. ” મૌલાનાએ જવાબ આપ્યો: “ જો અસલ શબ્દોર તો એ છે કે “ શાબ્દોરી મી શુદ્ધ ” (કવિએ કહ્યું કે) લોકો તમને છેડવાને ખાતર “ સાગરી મી શુદ્ધ ” (સાગરે કહ્યું કે) કહી દે છે. ભલા, એમાં મારો શો ધલાજ ? ” ખીયારા કવિરાજ!

મૃત્યુ:—હજરત જમીનો અંતકાળ હવે પાસે આવી પહોંચ્યો હતો. એમની ઉંમર ૮૦ વરસની થઈ ચૂકી હતી. સન ૮૯૮ હિજરીમાં મોહર્રમ મહીનાની ૧૩ મી તારીખે રવિવારના દિવસે કવિની તળીઅત લથડી એમના ભાવિક શિષ્યોએ દવાદાઝ કરવામાં જરાયે

કમીના નહિ રાખી, પણ બીમારી એવી રીતની લાગુ થઇ હતી જેનો કાંઈ ઇલાજ જ ન હતો. છેવટે મોહરેમની ૧૮ મી તારીખે શુક્રવારના રોજ તેઓ ખૂબ કમજોર થઈ ગયા અને નાડી મંદ પડી ગઈ. જે વખતે જુમ્હાની (શુક્રવારની) અઝાન થઇ રહી હતી અને પાસેની મસ્જિદનો મુઅઝીન (અઝાનનો સાદ પાડનાર) લોકોને ખુદાની તરફ ખોલાવી રહ્યો હતો ત્યારે પોતે લખ્યેક ! (હાજર જનાજ !) કહી આ દુનિયામાંથી વિદાય થયા. એમના જનાઝ્મની સાથે સાથે મોટા મોટા હુદમાઓ, ફટીરો અને અમીરો ચાલતા હતા અને મુસતાંન હુસેન પોતે, એમનો વઝીર અમીરઅલી શેર તેમ જ બીજા શાહજહાઓએ જનાઝ્મને પોતાના ખભાપર કબરે લેઈ મઝારે ખ્યાબામાં એમના ગુરૂ ખવાજ શઆદુદ્દીન કાશગરીની બાજુમાં જ એમના દેહને દફન કર્યો અને એમની કબર પર એમના બાવિઠ ભક્ત વઝીર અમીરઅલી શેરે એક મોટા ધુમ્મટ બનાવ્યો અને એક દર્દીઓ મરસિયો રચી કોતરાવ્યો. બીજા કવિજનોએ તેમજ વિદ્વાનોએ પોતાનો શોક જાહેર કરવા જૂઠા જૂઠા મરસિયા બનાવ્યા અને હાજર રહેલા લોકોને ગાઈ સંભળાવ્યા.

આ રીતે મૌલાના જામી પૂર્ણ શાન્તિની ચિરનિદ્રામાં સ્થ ગયા !x

રાજપ્રશ્નીય

[દ્વાશી બેચરદાસ જીવરાજ]

જપ્રશ્નોય ' નામનું એક સૂત્ર છે, જે ઉપાંગરૂપ છે; અને બાર ઉપાંગોમાં તેનું સ્થાન બીજાં આવે છે. જૈન સંપ્રદાયમાં ૧૨ અંગસૂત્રો છે અને ૧૨ ઉપાંગસૂત્રો છે—કયું સૂત્ર કયા અંગનું ઉપાંગરૂપ છે, તે વિષે નીચે પ્રમાણે સમજવાનું છે:—

“ અજ્ઞાનિ દ્વાદશ, ઉપાજ્ઞાનિ અપિ અજ્ઞૈકદેશપ્રપન્ચ-
રૂપાણિ પ્રાયઃ પ્રત્યજ્ઞમેકૈકભાવાત્ તાવન્તિ એવ. તત્ર અજ્ઞાનિ
આચારાજ્ઞાદીનિ પ્રતીતાનિ, તેષામુપાજ્ઞાનિ ક્રમેણ અમૂનિ:—

૧. આચારાજ્ઞસ્ય ઔપપાતિકમ્. ૨ સૂત્રકૃદજ્ઞસ્ય રાજપ્રશ્નીયમ્. ૩ સ્થા-
નાજ્ઞસ્ય જીવા(જીવા)ભિગમઃ. ૪ સમવાયાજ્ઞસ્ય પ્રજ્ઞાપના. ૫ ભગવત્યાઃ સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિઃ.
૬ જ્ઞાતાધર્મકથાજ્ઞસ્ય જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિઃ. ૭ ઉપાસકદશાજ્ઞસ્ય ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિઃ. ૮
અન્તકૃદશાજ્ઞસ્ય કલ્પિકા. ૯ અનુત્તરૌપપાતિકસ્ય કલ્પવતંતિકા. ૧૦ પ્રશ્નવ્યા-
કરણસ્ય પુષ્પિતા(કા). ૧૧ વિપાકશ્રુતસ્ય પુષ્પચૂલિકા. ૧૨ દૃષ્ટિવાદસ્ય
વૃષ્ણિદશા—વણિહદશા. (અન્ધકવૃષ્ણિદશા).

અંગો બાર છે અને એક એક અંગનું ઉપાંગ એક એક હોવાથી ઉપાંગો પણ
બાર છે. તે આ પ્રમાણે:—

અંગસૂત્ર—ઉપાંગસૂત્ર.

આચારાંગ—ઔપપાતિક. સૂત્રકૃતાંગ—રાજપ્રશ્નીય (?) રાયપસેણી. સ્થાનાંગ—જીવા-
ભિગમ. સમવાયાંગ—પ્રજ્ઞાપના—પત્રવણા. ભગવતી—સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ. જ્ઞાતાધર્મ—જમ્બૂ-
દ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ. ઉપાસકદશા—ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિ. અન્તકૃદશા—કલ્પિકા. અનુત્તરૌપપાતિક—કલ્પવતંસિકા.
પ્રશ્નવ્યાકરણ—પુષ્પિતા (કા). વિપાક—પુષ્પપૂલિકા. દૃષ્ટિવાદ—વણિહદશા.

—(જંબુદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ પૃ. ૧ બા. ૦)

ઉપર જણાવેલો અંગ અને ઉપાંગોનો આનુક્રમિક ઉલ્લેખ કોઈ પ્રાચીન ગ્રંથમાં મળી
શકતો નથી. નંદીસૂત્રના મૂળમાં 'શ્રુતજ્ઞાન' ના વિભાગો દર્શાવતાં આ જાતનો ક્રમિક
ઉલ્લેખ દર્શાવ્યો નથી. જો કે તે ઉલ્લેખમાં આ ૧૨ ઉપાંગોનો નામનિર્દેશ કરેલો છે, પરંતુ
ઉપાંગ તરીકે નહિ, તેમ અસુક અંગનું અસુક ઉપાંગ છે એ રીતે પણ નહિ, અર્થાત્
નંદીસૂત્રના મૂળમાં તેમ ટીકામાં કોઈ પ્રકારે ઉપાંગનો તેમ તેના ક્રમનો ઉલ્લેખ મળે
છે તે આ પ્રમાણે છે:—

“ તં સમાસઔ દુવિહં પળ્લત્તં, તં જહાઃ—અંગપવિહં, અંગવાહિરં. સે કિં તં
અંગવાહિરં ? અંગવાહિરં દુવિહં પળ્લત્તં, તં જહાઃ—આવસ્સયં, આવસ્સયવહરિત્તં

ચ. સે કિં તં આવસ્સયં ? આવસ્સયં છન્વિહં પળ્લત્તં, તં જહાઃ—સામાઈઅં, ચઙ-
વીસત્થઓ, વંદણયં; પઠિકમ્પણં, કાઙસ્સમ્મો, પચ્ચક્ખાણં. સે કિં તં આવસ્સય-
વઈરિત્તં ? આવસ્સયવઈવિત્તં દુવિહં પળ્લત્તં, તં જહાઃ—કાલિઅં ચ, ઉકાલિઅં ચ.
સે કિં તં ઉકાલિઅં ? ઉકાલિઅં અળેગવિહં પળ્લત્તં, તં જહાઃ—દસવેઆલિઅં,
કાપ્પિઆકપ્પિઅં, ચુલ્લકપ્પસુઅં, મહાકપ્પસુઅં, ઉવવાઈઅં,^૧ રાયપસેણિઅં,^૨ જીવા-
ભિગમો,^૩ પળ્લવણા,^૪ મહાપળ્લવણા, પમાયપ્પમાયં, નંદી, અણુઓગદારાઈં, દેવિ-
દત્થઓ, તંદુલવેઆલિઅં, ચંદાવિજ્ઞયં, સૂરપળ્લત્તી,^૫ પોરિસિમંદલં, મંદલપવેસો
વિજ્ઞાચરણાવિનેચ્છઓ, ગણિવિજ્ઞા, જ્ઞાણવિભત્તી, મરણવિભત્તી, આયવિસોહી,
વીયરાગસુઅં, સંલેહણાસુઅં, વિહારકપ્પો, ચરણાવિહી, આઙરપચ્ચક્ખાણં, મહાપ-
ચ્ચક્ખાણં—એવમાઈ. x સે કિં તં કાલિઅં ? કાલિઅં અળેગવિહં પળ્લત્તં, તં જહાઃ—
ઉત્તરજ્ઞયણાઈં, દસાઓ, કપ્પો, વવહારો, નિસીહં, મહાનિસીહં, ઇસિભાસિઆઈં,
જંઘૂદીવપન્નત્તી,^૬ દીવસાગરપન્નત્તી,^૭ ચંદપન્નત્તી, સુદ્ધિઆ વિમાણપવિભત્તી, મહ-
લ્લિઆ વિમાણવિભત્તી, અંગચૂલિઆ, વગ્ગચૂલિઆ, વિવાહચૂલિઆ, અરુણોવ-
વાણ, ગરુલોવવાણ, ધરણોવવાણ, વેસમણોવવાણ, વેલંધરોવવાણ, દેવિંદોવવાણ,
ઉદ્દાણસુણ, સમુદ્દાણસુણ, નાંગપરિઆવણિઆઓ, નિરયવાલિયાઓ, કાપ્પિ-
આઓ^૮ કપ્પવઠિસિઆઓ,^૯ પુષ્પિઆઓ,^{૧૦} પુષ્પચૂલિઆઓ,^{૧૧} વળ્લી-
દસાઓ^{૧૨}—એવમાઈયાઈં. ”

“ સંક્ષેપથી વિચારીએ તો ‘શ્રુતગ્ધાન’ એ પ્રકારનું છે:—અંગરૂપ અને અંગ સિવા-
યનું. અંગ સિવાયનું ‘શ્રુતગ્ધાન’ એ પ્રકારનું છે—આવશ્યક અને આવશ્યક સિવાયનું.
આવશ્યકતા છ પ્રકાર છે:—સામાયિક, ચતુર્થિશતિસ્તચ, ધંદનક, પ્રતિક્રમણ,
કાયોત્સર્ગ અને પચ્ચક્ખાણ, આવશ્યક સિવાયનું શ્રુતગ્ધાન એ પ્રકારનું છે:—કાલિક
અને ઉત્કાલિક. x બેદાત્રિષ્ઠ શ્રુત અનેક પ્રકારનું છે:—દશૈવકાલિક, કલ્પિતાક-
લ્પિત (કલ્પાકલ્પ), ક્ષુદ્રકલ્પશ્રુત, મહાકલ્પશ્રુત, ઔપપાતિક,^૧ રાજપ્રશ્નોય^૨(?),
જીયાભિગમ,^૩ પ્રજ્ઞાપના,^૪ મહાપ્રજ્ઞાપના, પ્રમાદાપ્રમાદ, નંદી, અનુયોગદ્વાર,
દેવેન્દ્રસ્તથ, તંદુલધૈચારિક, ચંદ્રવેધ્યક (?), સૂર્યપ્રજ્ઞાપિ, પોરણીમંદલ, મંદલપ્રવેશ,
વિદ્યાચરણધિનિશ્ચય, ગણિવિદ્યા, ધ્યાનવિમત્તિ, મરણવિમત્તિ, આત્મવિદ્યોધિ,
વીતરાગશ્રુત, સંલેહણાશ્રુત, વિહારકલ્પ, ધરણવિધિ, આતુરપ્રત્યાલ્પાન, મહા-
પ્રત્યાલ્પાન-કલ્પાદિ. x ક્ષણિક શ્રુત અનેક પ્રકારનું છે:—ઉત્તરાધ્યયનો, દશા. કલ્પ,
વ્યવહાર, નિશીય, મહાનિશીય, ઋષિભાષિત, જંઘૂદીપપ્રજ્ઞાપિ, દીપસાગરપ્રજ્ઞાપિ,
ચંદ્રપ્રજ્ઞાપિ^૭ ક્ષુદ્રિકા વિમાનપ્રવિમત્તિ, મહતી વિમાનપ્રવિમત્તિ, અંગચૂલિકા,
વગ્ગચૂલિકા, વ્યાઘ્યાચૂલિકા, (વ્યાઘ્યાપ્રજ્ઞાપિચૂલિકા), અરુણોપપાત, ગરુદો-
પપાત, ધરણોપપાત, વેદ્યમણોપપાત, વેલંધરોપપાત, દેવેન્દ્રીપપાત, ઉત્થાનશ્રુત;

સમુત્થાનશ્રુત, નાગપરિજ્ઞા (નાગપરિજ્ઞાપનિકા), નિરયાચલિ, કલ્પિકા,
 ૯ કલ્પાવતંસિકા, ૧૦ પુષ્પિકા, ૧૧ પુષ્પચૂલિકા અને વૃષ્ણિદશા (અંદકવૃષ્ણિદશા) ઇત્યાદિ.
 —નંદીસૂત્ર ૫૦ ૨૦૨ (સ)

ઉપર જણાવેલા નંદીસૂત્રવાળા ઉલ્લેખમાં બરાબર ક્રમવાર એ બારે સૂત્રોનાં નામો આપેલાં છે, પરંતુ તેમાંના કેટલાંક કાલિક શ્રુત તરીકે અને કેટલાંક ઉત્કાલિક શ્રુત તરીકે; ઉપાંગ તરીકે તો નહિ જ. [એ નામોના વિશેષ વિવેચન માટે નંદીસૂત્રને જોઈ લેવાની જરૂર છે.] જે જે નામો ઉપર અંકો લગાડ્યા છે તે એ ઉપાંગનાં નામો છે. વળી સમવાયાંગ (જુઓ મ. પ્ર. સ્વં. ૫. ૯-૧૦) સૂત્રમાં જ્યાં બારમા ‘સમવાય’નો ઉલ્લેખ કરેલો છે ત્યાં ઘણાબરા બાર બાર પદાર્થોની નોંધ કરી છે, કિંતુ આ બાર ઉપાંગોનું નામ પણ લીધું નથી. માત્ર જણવાની ખાતર જ ત્યાંની નોંધનો કેટલોક ભાગ નીચે આપેલો છે:—

“ ૧ વારસ ભિક્ષુપડિમાઓ પળ્લન્તાઓ. ૨ દુવાલસવિદે સંભોગે પળ્લન્તે. ૩ દુવાલસાવત્તે કિતિકમ્મે પળ્લન્તે. ××× ૪ ર્હસિપઞ્ચમારણ્ણં પુઢવીણ્ણં દુવાવસ નામધેજ્જા પળ્લન્તા. ૫ તેસિ ણં દેવાણં વારસહિં વાસસહસેહિં આદારદે સમુપ્પજ્જઈ.—સમવાયાંગ પૃ ૦ ૨૧ (સ)

[૧ ભિક્ષુઓની પ્રતિમાઓ બાર છે. ૨ સંભોગ બાર પ્રકારનો છે. ૩ કૃતિ-કર્મ બાર આવર્તવાળું છે. ૪ ઇષ્ટપ્રાગ્બારા પૃથિવીનાં બાર નામ છે. ૫ તે દેવોને બાર હજાર વર્ષ પછી આવતો અભિલાષ થાય છે.]

આ પ્રકારે આ બારમા સમવાયના પ્રકરણમાં ઘણા ઘણા બાર બાર પદાર્થોની નોંધ કરી છે, પણ ક્યાંય ‘ઉપાંગો બાર છે’ એમ જણાવ્યું નથી. કિંતુ એ સૂત્રમાં પણ અન્યત્ર આ પ્રમાણે તો સ્પષ્ટપણે સૂચવ્યું છે કે:—

“ દુવાલસંગે ગણિપિટકો પળ્લન્તે, તં જહા:—આચારે, સૂચગદે, ઠાણે, સમવાણ, વિવાહપન્નત્તી, ણાયાધમ્મકહાઓ, ઉવાસગદસાઓ, અંતગદ્દસાઓ, અણુત્તરોવવાહ્યદસાઓ, પળ્હાવાગરણાંઈ, વિવાગસુણ, દિઢિવાણ ” સમવાય પૃ ૦ ૧૦૬ (સ)

“ ગણિપિટક, ૬૧૬૧ અંગરૂપ છે, જેમ કે:—આચાર, સૂત્રકૃત, સ્થાન, સમવાય, વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ, જ્ઞાતાધર્મકથા, ઉપાસકદશા, અંતકૃદશા, અણુત્તરોપપાતિકદશા, પ્રશ્નવ્યાકરણ, વિપાકશ્રુત અને દૃષ્ટિવાદ. ”

અર્થાત્ સમવાયાંગ સૂત્રમાં પણ પ્રસંગ હોવા છતાં ઉપાંગોની સંખ્યા તેમ જ તેનો પૂર્વોક્ત અનુક્રમ જણાવ્યો નથી. વળી કુમારપાળના સમસમયી અને તેમના ગુરુ શ્રીહમચન્દ્રજીએ પોતાના કોશમાં અગ્યારે અંગોનાં અને ચૌદે પૂર્વનાં નામો તથા અર્થો આપ્યા છે (જુઓ—દેવકાણ્ડ શ્લોક—૧૫૭—૧૫૮—૧૫૯—૧૬૦—૧૬૧—૧૬૨). કિંતુ આ ઉપાંગોના ક્રમિક ઉલ્લેખને તેમાં સંભારવામાં આવ્યો નથી. જે કે મૂળમાં અને ટીકામાં “ સાક્ષોપાક્ષાનિ અજ્ઞાનિ ” મૂળ—“ સહ ઉપાક્ષે:—ઔપપાતિકાદિભિર્વર્તન્તે—સોપા

જ્ઞાનિ”-ટીકા. એવી સામાન્ય નોંધ કરી છે, કિંતુ ‘ઉપાંગો આર છે, અને તેનાં નામો અનુક્રમે આ છે’ એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ તો કર્યો જ નથી—સમવાયાંગ સૂત્રમાં ઉપાંગો વા તેની સંખ્યાની નોંધ કરી નથી. માત્ર અંગો, તેની સંખ્યા અને તેમાં આવેલા વિષયો વર્ણવેલા છે. નંદીસૂત્રમાં પણ તેમ જ છે, માત્ર તેમાં ઉપાંગ તરીકે જણાવાતા એ બારે ગ્રંથોનાં નામો નોંધેલાં છે, પણ ઉપાંગ તરીકે નહિ. એથી ઇતિહાસ એમ કહી શકે ખરો કે, એ વારે ગ્રંથોની ઉપાંગ તરીકેની અને તેની ક્રમિક સંખ્યાની કલ્પના પ્રાયઃ અર્વાચીન હોય. કારણ કે, એ ગ્રંથોને ઉપાંગરૂપે સ્વયંવતા જે ઉલ્લેખો મળે છે તે અર્વાચીન જણાય છે (એવા ઉલ્લેખોમાં એક શ્રીહેમચંદ્રજ્ઞો, બીજો તત્ત્વાર્થવૃત્તિનો (પૃ. ૬૪-અમદાવાદ) અને ત્રીજો પ્રથમ જણાવેલો જંબૂદ્વીપપદ્ધત્તિની ટીકાનો શ્રીહરવિજયસૂરિજીના સમયનો એમ ત્રણ ઉલ્લેખો મળે છે) જે બીજો ઉલ્લેખ તત્ત્વાર્થવૃત્તિમાં નોંધાયેલો છે તેમાં તો રાજપ્રસેનકીય-ઔપપાત્તિક-આદીનિ” એમ લખેલું છે એટલે આગળ જણાવેલા આનુક્રમિક ઉલ્લેખમાં જે ઉપાંગતું નામ સૌથી પ્રથમ જણાવ્યું છે, તેને આ વૃત્તિ, બીજું જણાવે છે અને બીજા નામને પહેલું જણાવે છે. એ પણ ક્રમિક ઉલ્લેખની ચોક્કસ કલ્પનાને શિથિલ પાડવા જેવું છે. વળી દિગંબર સંપ્રદાયમાં (રાજયાર્તિક પૃ. ૪૯ થી ૬૪ સ. ૨૦) જ્યાં શ્રુતગ્ધાન અને તેના બેદ પ્રભેદોનો સવિસ્તર નિર્દેશ કરેલો છે ત્યાં ઉપાંગ નામક બેદનો વા તેની સંખ્યાનો લેશ પણ ઉલ્લેખ નથી મળતો. તેમ જ તેઓના શ્રુત-સ્કંધ નામના બીજા ગ્રંથમાં સવિસ્તર નોંધ હોવા છતાં, ઉપર જણાવેલો ઉપાંગોનો વા તેના અનુક્રમનો ઉલ્લેખ નથી મળતો. અને આ રીતે આગળ જણાવેલી ઇતિહાસની કલ્પના કદાચ ખરી પડી શકે.

‘રાજપ્રશનીય’ તું પ્રાકૃત નામ ‘રાયપસેનીય’ છે. હવે વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં ‘પ્રશનીય’ તું તદ્દન સીધી રીતે, ‘પસેનીય’ થવું અશક્ય લાગે છે. પ્રાકૃતમાં ‘પ્રશ્ન’ શબ્દનાં ‘પણ્ઠ’ અને ‘પસિણ’ એવા બે રૂપો અને છે તેથી ‘રાજપ્રશનીય’ શબ્દનું પ્રાકૃત રૂપ ‘રાયણ્ઠીય’ વા ‘રાયપસિણીય’ થવું શક્ય લાગે છે. વળી તત્ત્વાર્થવૃત્તિના ઉલ્લેખાનુસાર આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે આનું સંસ્કૃત નામ ‘રાજપ્રસેનકીય’ મારૂમ પડે છે અને એ નામનું બરાબર પ્રાકૃત ‘રાયપસેણઈય’ થવા જાય છે. આ પ્રકારે બે જાતનો નામોલ્લેખ મળવાથી એવો ચોક્કસ નિર્ણય થઈ શકતો નથી કે, રાજપ્રશનીય બરાબર છે કે રાજપ્રસેનકીય બરાબર છે. એ સૂત્રમાં રાજ પ્રદેશીને લગતી હકીકત આવે છે એથી કદાચ ‘રાજપ્રશનમધિકૃત્ય કૃતં શાસ્ત્ર રાજપ્રશનીયમ્’ એવી વ્યુત્પત્તિને આધારે ‘રાજપ્રશનીય’ નામ બરાબર હોય. આ સંબંધે વિચાર કરતાં એક જર્મન પંડિત શ્રીયુત વેબર મહાશય જણાવે છે કે, ‘રાજપ્રનીય’ નામને બદલે ‘રાજપ્રદેશીય’ નામ આ સૂત્રને બરાબર લાગુ થાય છે. કારણ કે, એ નામ, એના વિષયને અનુકૂળ હોવાથી અન્વય-નામ છે. આથી કદાચ એમ પણ કહી શકાય ખરું કે, ‘રાજપ્રદેશીય’ ના પ્રાકૃત રૂપ ‘રાયપપસીય’ ને બદલે પ્રમવશે ‘રાયપસેનીય’ થઈ ગયું હોય અને પરાપૂર્વથી એનું એ જ ચાલ્યું આવતું હોય.

આચાર્ય શ્રીહરિભદ્ર જેવા પ્રામાણિક પ્રદાંડ પુરુષોએ એનું એક ચોક્કસ ધોરણ ધરી રાખ્યું છે કે, અંગસૂત્રો ગણધરપ્રણીત હતાં અને ઉપાંગસૂત્રો સ્થવિરપ્રણીત છે. એ વિષે તેઓએ આવશ્યકવૃત્તિમાં જણાવ્યું છે કે:—

“ અન્નપ્રવિષ્ટં ગણધરકૃતમ્—આચારાદિ. અન્નપ્રવિષ્ટં તુ સ્થવિરકૃતમ્”—
આવશ્યકાદિ.—(આ૦ વૃ૦ પૃ૦ ૨૫ સ૦)

“ જે શ્રુત અંગપ્રવિષ્ટ છે તે ગણધરકૃત છે અને જે, તે સિવાયનું છે તે સ્થવિરકૃત છે.

ઉપરની હકીકતને આચાર્ય શ્રીમલયગિરિ અને આચાર્ય શ્રીમલધારી વગેરે પણ ટેકા આપે છે. એ વિષે તેઓ આ પ્રમાણે જણાવે છે કે:—

“ યદ્ ગણધરદેવકૃતં તદ્ અન્નપ્રવિષ્ટમ્—મૂલભૂતમિત્યર્થઃ × યત્ પુનઃ શ્રુત-
સ્થવિરૈઃ × વિરચિતં તદ્ અન્નપ્રવિષ્ટમ્ ”—(નન્દીટીકા, મલયગિરીયા પૃ૦
૨૦૩ સ૦)

“ જે શ્રુત ગણધરકૃત છે તે અંગપ્રવિષ્ટ છે—અને જે, સ્થવિરકૃત છે તે અંગ સિવાયનું છે. ”

“ ગણહર-થેરકયં વા ”—(પ૫૦)—વિશેષાવશ્યકટીકા મલધારીયા શ્રુતજ્ઞાનવિચાર).

“ અંગગત શ્રુત ગણધરકૃત છે અને તે સિવાયનું સ્થવિરકૃત છે. ”

રાજપ્રશ્નીય સૂત્ર ઉપાંગરૂપ હોવાથી તેનો કર્તા કોઈ સ્થવિર (સાધુ) હોય તેમ ઉપરના બધા ઉલ્લેખો સ્પષ્ટપણે સૂચિત કરે છે. એથી આપણે પણ તે જ ઉલ્લેખોના સંવાદને પ્રામાણિક માનવાનો છે. રાજપ્રશ્નીય સૂત્ર, ખીજા અંગ-સૂત્રકૃતાંગ-નું ઉપાંગ છે, તેથી એ જે વચ્ચે રહેલો અગોપાંગીભાવ તપાસવો જરૂરનો છે. સૂત્રકૃતાંગમાં જે જે વિષયો આવેલા છે તે વિષે આગળ (પ્ર૦ સ્વ૦ પૃ૦ ૯-૧૦) આપેલું નિરૂપણ જોઈ લેવાનું છે. જે સૂત્રકૃતાંગ વર્તમાનમાં મળે છે તેમાં કુલ ૨૩ અધ્યયનો છે. તેનાં નામ અને તેમાં આવેલા વિષયો આ પ્રમાણે છે:—

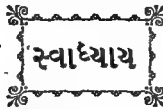
૧ લા સમય નામના અધ્યયનમાં વીતરાગના મંતવ્યનું સ્વરૂપ છે. ૨ જા વૈતાલીય અધ્યયનમાં—નૈરાગ્યનો સર્વસાધારણ ઉપદેશ છે અને તે વૈતાલીય જંદમાં ગવાએલો છે. નિર્ચુક્રિતકારે એ ઉપદેશને “ આદીશ્વરે આપેલો ઉપદેશ ” કહેલો છે. ૩ જા ઉપસર્ગપરિણા અધ્યયનમાં અને ૪ થા સ્ત્રીપરિણા અધ્યયનમાં સંયમની સાધનામાં આડે આવતી અનુ-કૂળતાનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. ૫ મા નિરયવિભક્તિમાં નરકોના વિભાગો બતાવ્યા છે. ૬ ક્રી વીરસ્તુતિદ્વારા શ્રીવીરની ચર્ચા નોંધેલી છે. ૭ મા કુશીલપરિભાષામાં કુશીલોની સ્થિતિ-દશા—જણાવી છે. ૮ મા વીર્ય, ૯ મા ધર્મ, ૧૦ મા સમાધિ, ૧૧ મા માર્ગ, ૧૨ મા સમવસરણ (દર્શનિકોની સભા,) ૧૩ મા ચાયાતથ્ય, ૧૪ મા ગ્રંથ, ૧૫ મા આદાન, અને ૧૬ મા અધ્યયનમાં સંયમને લગતા સાધારણ વિષયો નિરૂપેલા છે અને માત્ર એક બારમા અધ્યયનમાં મતવાદિઓના વિનયવાદાદિની ચર્ચા કરી છે. ૧૭ મા અધ્યયનમાં પણ ઉપનયની પદ્ધતિએ બારમા અધ્યયન જેવી ચર્ચા કરેલી છે. ૧૮ મા ક્રિયાસ્થાન, ૧૯ મા આહારપરિણા, ૨૦ મા પ્રત્યાખ્યાન અને ૨૧ મા અનાયારશ્રુતમાં અનુક્રમે કાયિકી વિગેરે ક્રિયાઓનું, આહારનું, પ્રત્યાખ્યાન(પચ્ચક્રખાણું)નું અને અનાયારનું વર્ણન આપેલું છે. ૨૨ મા આર્દ્રકીય અધ્યયનમાં હસ્તિતાપસ, ગોશાલક અને યુદ્ધ વિગેરેને આર્દ્ર કુમારની સાથે શાસ્ત્રાર્થમાં જોડીને ઉપહાસપૂર્વક પાછા પાડ્યા છે. અને છેલ્લા ૨૩ મા

નાલંદીય અધ્યયનમાં ગૌતમ અને પાર્શ્વપત્ય ઉદ્ધ વચ્ચે નાલંદામાં થએલી ચર્ચાને નોંધેલી છે. આ પ્રકારે વર્તમાન-સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રમાં મળતા વિષયોમાં રાજ પ્રદેશી કે તેને લગતી હકીકતનું નીશાન સુધાં જણાતું નથી અને આ સૂત્રના ઉપાંગભૂત કહેવાતા ‘રાજાપ્રદનીય’ સૂત્રમાં તો રાજ પ્રદેશીનો સૂચાંબ દેવ તરીકેનો અવતાર, તેની દેવમુદ્ધિ, દેવદ્યુતિ અને દિવ્ય ભોગવિલાસો તથા તેણે કરેલું દિવ્યનાટક વિગેરે વર્ણવાએલાં છે અને નિર્ઘૃતશ્રમભણ સાથે થએલા રાજ પ્રદેશીનાં જીવવિપયક પ્રસ્નો તથા ગૌતમ અને પાર્શ્વપત્ય દેશીનો આલાપ સંલાપ પણ સૂચવાએલો છે. આ રીતે એ બંને સૂત્રોનો વિષય બેતાં સૂત્ર-કૃતાંગ અને રાજપ્રદનીય વચ્ચે જણાવેલો અંગોપાંગીભાવ ઘટી શકે છે હોય એમ મને લાગતું નથી. કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે, સૂત્રકૃતાંગ અને રાજપ્રસ્નીયમાં આવતી જીવવિપયક ચર્ચા એકસરખી જણાય છે, એને લીધે એ બંને વચ્ચે રહેલો અંગોપાંગીભાવ શા માટે ન ઘટી શકે ? આના સમાધાનમાં જણાવવાનું કે એના (રાજપ્રદનીયની) એ ચર્ચા જેટલી સૂત્રકૃતાંગમાંની ચર્ચા સાથે મળતી આવે છે તેટલી જ આચારાંગાદિગત ચર્ચા સાથે મળતી આવે છે, એથી એ ચર્ચા તે બે વચ્ચેના અંગોપાંગીભાવની નિયામક હોઈ શકે નહિ—શકતી નથી. છેવટ આ તપાસના પરિણામે લબ્યમાન સૂત્રકૃતાંગ અને લબ્યમાન રાજપ્રદનીયના સંબંધ માટે જણાવતો “સૂત્રકૃતા-ક્લસ્ય રાજપ્રદનીયમ્” એ જાતનો ઉલ્લેખ વિધતો જણાય છે. આ જાતનો કોઈ આ એક જ ઉલ્લેખ નથી. પરંતુ એવા બીજા અનેક ઉલ્લેખોને હું તો પ્રત્યક્ષ કરી રહ્યો છું, જેમકે “ઉપાસકદશાક્લસ્ય ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિઃ” “જ્ઞાતાધર્મકયાક્લસ્ય” જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિઃ” “દૃષ્ટિયાદસ્ય” દૃષ્ટિજ્ઞદશા”-ઉપાસકદશાંગસૂત્રમાં વર્ધમાનના દશશ્રમણોપાસકોનો વૃત્તાંત આવે છે અને ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્રમાં ચંદ્રને લગતું સંવિસ્તર જ્યોતિષ આવે છે. જ્ઞાતાધર્મકયા સૂત્રમાં કેવળ કથાઓ આવે છે અને જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિમાં જંબૂદ્વીપને લગતી એ જાતની હકીકત આવે છે, જે પ્રાંયઃ વાચકોને માટે તદ્દન પરોક્ષ જેવી છે, દૃષ્ટિયાદમાં દર્શનશાસ્ત્રની ચર્ચા આવે છે અને દૃષ્ટિજ્ઞદશામાં અધઃકશ્ચિદ્વંશની કથાઓ ભરેલી છે—એ રીતે ૧ લા, ૨ જા અને ત્રીજા ઉલ્લેખમાં જણાવેલા તે તે ઉપાસકદશા, જ્ઞાતાધર્મકયા અને દૃષ્ટિયાદ-ધરોનો અનુક્રમપૂર્વક ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ, જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ અને દૃષ્ટિજ્ઞદશા સાથે જણાવેલો અંગોપાંગીભાવ પણ શી રીતે ઘટી શકે ?

પ્રસ્તુત નોંધ લખાઈ રહ્યા પછી જૈનધર્મના એક પેટા સંપ્રદાયના (મૂર્તિને નહિ માનનારા સંપ્રદાયના) અંગ અને ઉપાંગના ક્રમ વિષે જે વિચારો જણાયા છે તેને પણ અહીં દર્શાવવાની જરૂર જણાય છે. જે સ્થળે જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિમાં (૫૦ ૧) અંગ અને ઉપાંગના ક્રમનો ઉલ્લેખ થયો છે ત્યાં જ એમ જણાવ્યું છે કે—“અપ્ર ચ ઉપાંગક્રમે સામાચાર્યાદો કમિદ્ મેદોડપ્યસ્તિ” અર્થાત્ અહીં જણાવેલા ઉપાંગના ક્રમથી કોઈ સંપ્રદાય જુદો પણ પડે છે એટલે બીજા કોઈ જૈન સંપ્રદાય ઉપાંગનો ક્રમ જુદો રીતે પણ જણાવે છે. એમ ધારી ચકાવે છે કે આ ઉલ્લેખ, એ મૂર્તિને નહિ માનનાર જૈન-સંપ્રદાયને હરેશીને પણ દરખો હોય. દારજુ કે, તે નીચે પ્રમાણે ઉપાંગની ક્રમ જણાવે છે (જે અહીં જણાવેલા ક્રમથી જુદો પડે છે.)—

અંગ	ઉપાંગ
૫. ભગવતી	જંઘૂદ્વીપપ્રજ્ઞાપ્તિ.
૬. જ્ઞાતા	ચંદ્રપ્રજ્ઞાપ્તિ અને સૂર્યપ્રજ્ઞાપ્તિ.
૭. ઉપાસકદશા	નિરયાવલિકા.
૮. અંતકૃદ્દશા	કલ્પવતંસિક.
૯. અનુત્તરૌપપાતિક	પુષ્પિકા.
૧૦. પ્રશ્નવ્યાકરણ	પુષ્પચૂલિકા.
૧૧. વિપાકશ્રુત	ટૃષ્ણિદશા.

આ લોકો દષ્ટિવાદ કે તેના ઉપાંગનો નિર્દેશ કરતા નથી. એ સિવાયનો બીજો ક્રમ તો પૂર્વ પ્રમાણે છે. આવી નહિ જેવી બાબતમાં જે આ જાતનો સંપ્રદાય-ભેદ છે તે પણ ઉપાંગના સુનિશ્ચિત ક્રમનું શૈથિલ્ય જણાવે છે.

૧. The Cambridge History of India, VOLUME I.
Ancient India, Edited by E. J. RAPSON, M. A.
Professor of Sanskrit in the University of Cambridge.
Cambridge University Press, pp. 736 and 34 plates.*

કેમ્બ્રીજ યુનીવર્સિટી તરફથી ૭ ભાગમાં હિન્દુસ્થાનનો ઇતિહાસ પ્રકટ થનાર છે. તેમાં 'પ્રાચીન ભારત' ને લગતું પહેલું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે. મહુમ ડૉ. વિન્સેન્ટ સ્મીથના 'અર્લી હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા' 'હિન્દુસ્થાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ' પણ તે વિષય ઉપર તેના જેટલો સવિસ્તર અને મનનીય ઇંગ્લેન્ડમાં આ બીજો ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ યુનીવર્સિટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા બીજા ઇતિહાસોની માફક આમાં પણ એક સંપાદક નીચે વિષયના જુદા જુદા ભાગ ઉપર તે તે ભાગમાં નિષ્ણાત વિદ્વાનો પાસે તેનું નિરૂપણ કરાવી ગ્રંથ તૈયાર કરવાની પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવી છે. વિષયની વિપુલતા જોતાં આ પદ્ધતિ ઉચિત લાગે છે. પણ આવા ગ્રંથોમાં સમન્વય કરવો બહુ કઠિન છે. આ મુશ્કેલી તથા ઉત્પન્ન થતા દોષોનું સંપાદકને જાન છે અને તેથી તેમાંથી બચવા તેઓએ થાય તેટલો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ નોંધમાં તો ફક્ત ગ્રંથનો પરિચય કરાવવા પૂરતો જ અમારો ઉદ્દેશ છે. હિન્દુસ્થાનની શોધખોળને લગતા યૂરોપમાં પ્રસિદ્ધ થતા અન્ય ગ્રંથોની માફક આ ગ્રંથ પણ ત્યાંની પ્રજાને જ ઉદ્દેશીને તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે, અને તેથી ત્યાં પ્રિય થઈ પડેલા કેટલાક મતો સ્વાભાવિક તરીકે સ્વીકારાઈ ગયા છે. નહિં તો આવું વામ્ય હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસમાં સંપાદક સ્વસ્થતાથી લખી શકે નહિ. "આ પુસ્તકમાં દેખા દેતા વિજેતાઓ અને રાજ્યકર્તાઓમાં ફક્ત એ જ વ્યક્તિઓ એવી છે કે જેને વિષે આપણને નિષ્ઠ જ્ઞાન છે—મહાન સીકંદર અને ઓછા પ્રમાણમાં અશોક."

અશોક કરતાં દુનિયાને સીકંદર વિષે વધારે માહિતી છે એ વાત સાચી છે; અને એવી બીજી અનેક વ્યક્તિઓ છે કે જેને વિષે દુનિયાને સીકંદર અને અશોક કરતાં એ વધારે માહિતી છે! પણ હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસમાં આ હકીકતને શો સંબંધ છે? સીકંદર ક્યે દહાડે હિન્દુસ્થાનનો રાજ્યકર્તા અને વિજેતા હતો કે તેને આમ ગમે તે રીતે ધુસાડી દેવામાં આવે છે? સીકંદરે પોરસ ઉપર મેળવેલો ક્ષણિક વિજય એ 'ને હિન્દુસ્થાનને છતાં બરાબર ગણાય, જે પંચનદી ભાગ્યેજ આગળ જઈ શક્યો હતો, અને જે પંજ-

* ભારતનો ઇતિહાસ. પુસ્તક ૧ હું, પ્રાચીન ભારત સંપાદક: ઇ. જે. રપ્સન, કેમ્બ્રીજ યુનીવર્સિટીના સંસ્કૃતના અધ્યાપક. પ્રકાશક: કેમ્બ્રીજ યુનીવર્સિટી પ્રેસ, પાનાં ૭૩૬ અને ચિત્રો ૩૪.

ખમાં ભાગ્યેજ ઓગણીસ મહીનાથી વધારે રહ્યો હતો અને ત્રણ વરસમાં જેની સત્તા (?) તું નામનીશાને ન રહ્યું, અને જેનો ભારતવર્ષના વૈદિક, જૈન કે બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ પણ નથી તેને જે હિન્દુસ્થાનનો (!!) રાજ્યકર્તા કહેવાય તો તો ઉપરના વાક્યનું સાર્થક્ય ખરું. અને એ દૃષ્ટિએ તો તૈમુર, નાદીરશાહ વગેરે પણ હિન્દુસ્થાનના રાજા કહેવાય ! પછી હુઝારા અને રાજ્ય સ્થાપનાર વચ્ચે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ભાગ્યેજ અંતર રહે !

પ્રસ્તાવનાના એકાદ વાક્ય ઉપર આટલું લખવાની દરજ પડી છે એ ખતાવવા માટે કે યુરોપીય વિદ્વાનોના તટસ્થ જણાતા ગ્રંથોમાં અન્તર્ગત થયેલી કેટલીક માન્યતાઓ ખહુ કેવી વિચિત્ર હોય છે ! એથી કદાપિ હિન્દુસ્થાનની પ્રજા ઉપરરાજ્ય કરવાનો 'ભોગ-વટા હક' (Right of Prescription) સિદ્ધ થતો હશે, પણ સત્યજ્ઞાસુ ઇતિહાસ-કારને એ જાજે નહિ !

ઐતિહાસિક ગવેષણામાં 'સ્વદેશગૌરવલંગ'નો ભય જ પ્રકટ વિકારક તત્ત્વ નથી ! અસ્તુ.

ગ્રંથની યોજના અત્યંત આકર્ષક છે. પ્રથમ પ્રકરણમાં સર હાલ્ડેર્ડ મેકિન્ડર વર્તમાન હિન્દુસ્થાનનું વર્ણન આપે છે. તેનો ઇતિહાસ ઘડવામાં કારણભૂત થયેલી ભૌગોલિક પરિસ્થિતિનું વર્ણન આપે છે. બીજા પ્રકરણમાં મી. રૅપ્સન ૧. લોકો અને ભાષાઓ, તથા ૨. ઇતિહાસનાં સાધનો એ બે બાબતો વર્ણવે છે. ત્રીજામાં ડૉ. જામ્સ તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર-માંથી અને પશ્ચિમ એશિયાના પ્રાચીન શિલાલેખોમાંથી મળતી હકીકતોની સમાલોચના કરી આર્યોની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ આપે છે. પછીનાં પાંચ પ્રકરણો સામાજિક સ્થિતિનો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે. 'વેદ અને બ્રાહ્મણ' વિષેનું ચોથું અને પાંચમું પ્રકરણ પ્રો. એ. બી. કીથનું છે. જૈન ધર્મ વિષે છઠ્ઠું પ્રકરણ ડૉ. જે. કાપેન્ટિઅરે લખ્યું છે. બૌદ્ધ ધર્મ વિષે સાતમું પ્રકરણ ડૉ. રહાઇસ ડેવીઝનું છે, અને આઠમું પ્રકરણ જૂના બૌદ્ધ ગ્રંથોમાંથી કંઈપી શકાતી આર્થિક સ્થિતિ વિષે મીસીસ રહાઇસ ડેવીઝનું છે. સૂત્ર, રામાયણ, મહાભારત અને સ્મૃતિઓ વિષે ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨ પ્રકરણો પ્રો. હૉપ્કીન્સનાં છે. પુરાણો વિષે ૧૩ મું પ્રકરણ મી. રૅપ્સનનું છે.

પછીનાં ચાર પ્રકરણોમાં બીજા દેશોના સંબંધમાં હિન્દુસ્થાનનો હેવાલ આપવામાં આવ્યો છે. હિન્દુસ્થાનમાં 'પર્શિયન મુલક' વિષે પ્રો. એ. વી. વીલીયમ્સ જેક્સને પંદરમું પ્રકરણ લખ્યું છે. પ્રકરણ પંદર અને સોળ. 'મહાન સિંકંદર' વિષે મી. ઈ. આર. બીવાને લખ્યાં છે. પ્રકરણ ૧૮-૨૦ માં ડૉ. એફ. હબલ્થુ, ટોમસે મૌર્યસામ્રાજ્યનું વર્ણન આપ્યું છે. પ્રકરણ ૨૧-૨૩ માં મી. રૅપ્સન મૌર્ય સામ્રાજ્યના નાશ પછી ઉદય પામેલાં રાજ્યોનું વર્ણન આપે છે. ડૉ. બાર્નેટ પ્ર. ૨૪ માં દક્ષિણના પ્રાચીન ઇતિહાસનો હેવાલ અને ૨૫ માં સિલોનના ઇતિહાસનું પૃથક્કરણ કરે છે. પ્ર. ૨૬ માં સર જહોન માર્શલ પ્રાચીન સ્મારકોનું (monuments) નું વર્ણન આપે છે અને શરૂઆતથી તે ઇ. સ. ના પહેલા સદી સુધી હિન્દુસ્થાનની કલાનો હેવાલ આપે છે.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે કે વિષયનું સાંગોપાંગ નિરૂપણ કરવા આ ગ્રંથમાં પ્રયાસ થયો છે. હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસના દરેક અભ્યાસીએ આ ગ્રંથ વાંચવો જોઈએ એવી અમારી માન્યતા છે.

ખીજ પુસ્તકમાં ઈ. સ. ના પહેલા સૈકાના મધ્ય સમયથી તે સુસલમાનો આવ્યા ત્યાં સુધીનો હેવાલ આવવાનો છે. આશા છે કે આ પુસ્તક જલદી પ્રસિદ્ધ થઈ અમારી ઉત્કંઠા પૂરી કરશે.

અંચનો સ્વાધ્યાય હજી ચાલુ છે. બાકીનો ભાગ આવતા અંકમાં આપવા પ્રયાસ કરીશું.

‘૨’

૨. Ancient Indian Historical Tradition, pp. 368, by Pargiter. Oxford University Press. 1922.

यो विद्याच्चतुरो वेदान साङ्गोपनिषदो द्विजः ।

न चेत्पुराणं संविद्यान्नेव स स्याद्विचक्षणः ॥

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।

चिमेत्यल्पश्रुताद्वેદો મામયં પ્રદરિષ્યતિ ॥

‘જે બ્રાહ્મણ અંગ અને ઉપનિષદો સાથે ચાર વેદ જાણે અને જો પુરાણ ન જાણે તો તે વિચક્ષણ ન થાય. ઇતિહાસ અને પુરાણ વડે વેદને વિસ્તારવો. જેનું ‘શ્રુત’ થોડું હોય તેનાથી વેદ બહીએ છે કે ‘સ્મેર’ને આ અને ઇજા કરે.’

હિન્દુસ્થાનના પ્રાચીન ઇતિહાસની શોધખોળ કરનારાઓએ પુરાણની ધણી સમય સુધી ઉપેક્ષા કરી છે. ‘પુરાણ’ એટલે તડકા અને ગપ્તાં એ માન્યતા શિક્ષિત વર્ગમાં હજી પણ ધણી છે એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ ન ગણાય. પાર્જીટર સાહેબે આ બ્રમને દૂર કરવા બે સમર્થ અંચ લખ્યા છે. ‘કળિયુગની વંશાવલીને લગતા પુરાણ અંચ’ અને ‘પ્રાચીન ભારતીય ઐતિહાસિક શ્રુત.’ આ બન્ને અંચો ધ્યાનપૂર્વક વાંચ્યા પછી ભાગ્યેજ કોઈ ઇતિહાસસંશોધક પુરાણની ઉપેક્ષા કરી શકે.

ઇતિહાસના સાધન તરીકે ‘પુરાણ’ ની અગત્યતા ધણી છે. પાર્જીટર સાહેબ કહે છે કે ‘શોધકોએ પ્રાચીન હિન્દુસ્થાન વિષે થોતાનાં મન્તવ્યો કેવળ ધાર્મિક અને બ્રાહ્મણોએ રચેલા વેદ અને વૈદિક સાહિત્યના આધારે બાંધ્યાં છે; અને પુરાણ તથા મહાભારતાદિના શ્રુતની ઉપેક્ષા કરી છે. એટલે કે જે અંચો કેવળ ધાર્મિક અને બ્રાહ્મણોના છે, ઇતિહાસ જેનો વિષય નથી અને ઐતિહાસિક બુદ્ધિનો જેમાં તદ્દન અભાવ છે તેવા અંચોને આધારે હિન્દુસ્થાનનો ઇતિહાસ રચવામાં આવ્યો છે. જો કોઈ એમ મૂચના કરે કે યુરોપનો ઇતિહાસ ધાર્મિક સાહિત્યના આધારે રચાયો ‘જેમજે, તો એ ઇતિહાસ કેવો વિચિત્ર થાય એ સહેજે સમજાઈ જાય. યુરોપમાં જેનાથી ઉપદાસ થાય તેનો હિન્દુસ્થાનમાં હદાપણથી ઉપયોગ સ્વીકારવામાં આવે છે. આ વિચિત્રતાથી ઐતિહાસિક શ્રુત-માંથી જે કાંઈ મળે તેનો વિચાર કરવો એ કેટલો યોગ્ય છે તે સિદ્ધ થાય છે; પુરાણ અને મહાભારતાદિના શ્રુતની તેમજ ઋગ્વેદ અને વૈદિક સાહિત્યની પરીક્ષામાંથી જે કાંઈ નિષ્કર્ષ નીકળે તે આ અંચમાં આપવામાં આવ્યો છે.’ (પ્રસ્તાવના)

* (પ્રાચીન ભારતીય ઐતિહાસિક શ્રુત, પાન ૩૬૮, લે. પાર્જીટર.)

પાર્શ્વટર સાહેબની 'યુક્તિ' સચોટ છે; અને પુરાણની ઐતિહાસિક સાધન તરીકેની અગત્યતા દર્શાવવા માટે તેમને ધન્યવાદ ધરે છે. પહેલું પ્રકરણ 'પ્રાચીન ભારતીય ઐતિહાસિક શ્રુતની સામાન્ય સમાલોચના' ઉપર છે.

'પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અનેક 'શ્રુત' સચવાઈ રહેલાં છે. અને હિન્દુસ્થાન વિષે જે કાંઈ માહિતી મળે છે તે એક અથવા બીજા પ્રકારના શ્રુતમાંથી જ મળે છે. ઋગ્વેદ, પુરાણ, મહાભારત, રામાયણ આદિ ગ્રંથોમાં આવાં શ્રુત મળે છે; ઉદાહરણ તરીકે ઋગ્વેદમાંથી 'દાશરાજ સૂક્ત' અને તેમાંથી 'સુદાસ' રાજા વિષે મળતી માહિતી. પણ આવી હકીકતોને કાળક્રમમાં ગોઠવ્યા વિના ઇતિહાસ માટે વાપરવી અશક્ય છે. 'વૈદિક સાહિત્ય'માંથી મળતી ઐતિહાસિક હકીકતોની સાર્થકતા અન્ય સ્થાનેથી મળતી હકીકતના અનુસંધાનમાં જ છે. અને આ પ્રકત 'શ્રુત' માંથી જ મળી શકે. તે બાબતોને 'શ્રુત' જ કાળક્રમમાં ગોઠવી શકે છે. આ ઉપરથી પ્રારંભમાં આપેલા શ્લોકની સૂચના કેટલી ચોક્કસ અને ઉચિત છે તે જણાઈ આવે છે. આમ વિચાર કરતાં 'શ્રુત' એ જ અગત્યની બાબત થાય છે. જ્યાં ઇતિહાસ-ગ્રંથોનો અભાવ હોય ત્યાં એ જ ફક્ત સાધન છે; અને તે અવિશ્વસનીય નથી. અનેક કહેવતો અને સુભાષિતો ઉપરથી જણાય છે તે પ્રમાણે જૂના વખતમાં માણસોને સાચા જૂઠાના તરાવતતું પૂરેપૂરું ભાન હતું. તેથી એ સ્વાભાવિક છે કે તેઓ સત્યને પૃથક્ કરી સાચવી રાખે; અને 'ઐતિહાસિક શ્રુત'નો આ દષ્ટિએ વિચાર કરવો જોઈએ.'

પણ 'શ્રુત' તો ખાસ અગત્યના બનાવો બન્યા હોય તો જ નિર્માણ થાય. પ્રો. મેકડોનાલ જેવા વિદ્વાનો એમ માને છે કે 'પ્રાચીન હિન્દુસ્થાને ઇતિહાસ લખ્યો નથી, કારણ કે એણે ઇતિહાસ કયો જ નથી.'^૧ હિન્દુસ્થાન તો સ્વમની માયામાં રહેનારો દેશ એટલે તે શી રીતે પ્રારંભશીલ હોઈ શકે! પણ પાર્શ્વટર સાહેબની હિન્દુસ્થાન વિષે એવી કલ્પના નથી. 'આર્યાવર્ત'માં સ્થિર થતાં આર્યોને ખૂબ મહેનત કરવી પડી હશે. લડાઈઓ લડવી પડી હશે, જંગલો સાફ કરવાં પડ્યાં હશે, પોતાની સંસ્કૃતિ ફેલાવવી પડી હશે, ઇત્યાદિ ઘણાં સારાં નરસાં કામ કરવા પડ્યાં હશે. આ કાર્યો કરતાં સ્વાભાવિક વીરતા, પરાક્રમ વગેરેનો પણ આવિર્ભાવ થતો હશે. અને એ પરાક્રમ, વીર્ય, ઇત્યાદિ વિષે ગીતો, કથાઓ, પણ લોકમાં કહેવાતાં હશે. અને વંશપરંપરામાં પણ ચાલતાં આવે. અને ક્રમે ક્રમે આ જયકથાઓ, રાજ્યસ્થાપના જેવા મહાકાર્યોનું શ્રુત એવડું મોટું થઈ જાય કે બધી બાબતો યાદ રાખવી કઠિન થઈ પડે. અને તેથી ઘણું છોડી પણ દેવામાં આવે અને રાજાઓને, ઋષિઓને અને લોકોને રસપ્રદ ભાગ ખાસ સચવાઈ રહે. આ પ્રમાણે જે કાંઈ સચવાઈ રહે તે આવું કાંઈક હોય. મોટા વંશોની વંશાવલીઓ, પ્રસિદ્ધ રાજા અને ઋષિઓની કથાઓ, અને ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને માન્યતાઓ. રાજાઓ અને ઋષિઓ અગત્યની વ્યક્તિઓ હતી, અને પ્રાચીન શ્રુતો ખાસ તેમના વિષે છે.'

'પણ ઋષિઓ અને રાજાઓનાં જીવન ભિન્ન પ્રકારનાં એટલે એમના શ્રુત પણ જુદી જાતનાં જ હોય. રાજાઓના શ્રુતમાં વંશાવલીઓ, તેમનાં પરાક્રમો અને લૌકિક બનાવોને પ્રધાનપદ હોય, જ્યારે ઋષિઓના શ્રુતમાં ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક બાબતોનું પ્રધાનપદ હોય. પહેલો પ્રકાર પુરાણોમાં અને મહાભારતાદિકમાં અને બીજો વૈદિક સાહિત્યમાં સચવાયો છે.'

‘આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે બે પ્રકારના ‘શ્રુત’ પ્રચલિત હતા. એક બ્રાહ્મણોનું અને બીજું ક્ષત્રિયોનું. બ્રાહ્મણોનું ‘શ્રુત’ વ્યવસ્થિત રીતે વેદ વગેરેમાં સચવાઈ રહ્યું છે એ સ્વીકારાય છે; તો ક્ષત્રિયોના ‘શ્રુત’ વિષે સંદેહ હોવાનું ખાસ કારણ શું? તે સાચવનાર માણસો હતા તે આગળના પ્રકરણોમાં બતાવ્યું છે. ‘શ્રુત’ ની શક્ય હોય ત્યાં શોધખોળ અને [પ્રાચીન સ્થાનોના] ખોદકામમાંથી મળેલા પરિણામો વડે પરીક્ષા કરતાં ‘શ્રુત’ સામાન્ય રીતે વિશ્વસનીય છે એ સિદ્ધ થઈ શક્યું છે. અને તેથી અજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થતી અંધશ્રદ્ધા ઉપર આપણે આધાર રાખવો જોઈએ નહિ. હાલ સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે—‘શ્રુત’ ની તરફેણમાં બળવાન માન્યતા છે. જો કોઈ ‘શ્રુત’ નો વિરોધ કરે તો તે ખોટું છે એ સિદ્ધ કરવાનો ભાર એને માથે છે; અને જ્યાં સુધી એ ન થાય ત્યાં સુધી વિજય શ્રુતનો જ છે.’

આ પ્રમાણે ‘શ્રુત’ ની પ્રમાણ્યતા સિદ્ધ કરી ઉપર જણાવેલ શ્રુતના બે પ્રકારો બ્રાહ્મણશ્રુત—અને ક્ષત્રિયશ્રુત—ની પાછુંટર સાહેબ સરખામણી કરે છે. ‘પુરાણોમાં પ્રતિષ્ઠિત રાજ્યો—હરિશ્ચંદ્ર, સગર, અર્જુન, કાર્ત્તવીય, પ્રતર્દન વગેરે—નો વેદમાં ઉલ્લેખ નથી, જ્યારે શૃંગ્ય, મુદાસ, સ્વનયભાવ્ય—વગેરે પુરાણોને તદ્દન અજ્ઞાન એવા રાજ્યો માટે મૂકેલા છે. આ વિષમતા ઋષિઓની બાબતમાં પણ જણાઈ આવે છે. દાખલા તરીકે પ્રત્યેક સૂક્તના, મણ્ડલના ઋષ્ટાઓનાં નામ વેદમાં મળે છે, ત્યારે સમગ્રની વ્યવસ્થા કરનારનો તે સાહિત્યમાં ઉલ્લેખ નથી. જ્યારે પુરાણો અને મહાભારત અનેકવાર સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે પરાશરના પુત્ર કૃષ્ણદ્વૈપાયને વેદનો સંગ્રહ કર્યો છે. અને એનું કારણ એ છે કે બ્રાહ્મણોને વેદની સનાતનતાનો સિદ્ધાન્ત સાચવવા તેમ કરવું આવશ્યક હતું.’ આવા બીજા અનેક પ્રકારના દાખલાઓથી બન્ને વચ્ચે વિષમતા અને વિરોધ બતાવી ‘વૈદિક શ્રુત’ અશ્વદેવ છે એમ સાબીત કરવા પાછુંટર સાહેબ પ્રયાસ કરે છે.

બન્ને વચ્ચે વિષમતા હોઈ શકે છે અને છે. પણ વિષમતા એટલે વિરોધ એવો કાંઈ નિયમ નથી. આપણને જે વિષમતા લાગે તેનું કારણ ઘણા બનાવોનું અજ્ઞાન પણ હોય; વેદ જેને અગત્યનું સ્થાન આપે તે તેના સમયની અને દેશની દૃષ્ટિએ ઉચિત હોય. પુરાણના અને વેદના શ્રુત એકજ સમય અને એકજ દેશ વિભાગના છે એવું કાંઈ નથી. આવાં અનેક કારણોથી જ્યાં આપણને વિષમતા જણાય ત્યાં વાસ્તવિક રીતે આપણું અનિવાર્ય અજ્ઞાન પણ કારણ હોય. અને તેથી એમાંથી એક ખોટું છે, અશ્વદેવ છે, એમ કહી નીકાલ લાવવાની પદ્ધતિ અતિપ્રાચીન સમયની ગવેષણામાં અમને ચોખ્ખા લાગતી નથી.

પુરાણને ‘ઐતિહ્ય પ્રમાણ’ ગણવાનો એમનો આશય સ્પષ્ટ અને ધણે અંશે સાચો છે. પણ બીજા શ્રુત અને સાધનો અપ્રામાણિક છે એ મત સાથે અમે સંમત થતા નથી. વૈદિક સાહિત્ય મુખ્યત્વે ધાર્મિક હોવાથી ઇતર લૌકિક બાજતોને એમાં પ્રધાનપદ ન મળે અને તેથી જે કાંઈ યોગ્ય સ્વાભાવિક રીતે આવી જાય તે સાચું હોવાનો સંભવ વધારે હોય, જોઈ નહિ. આજ રીતે જૈન અને બૌદ્ધ ગ્રંથોમાંથી મળતી લૌકિક બાજતો પણ વિચારને પાત્ર છે. અને તેથી અમને એમ લાગે છે કે પાછુંટર સાહેબનું નીચેનું વાક્ય એમના ગ્રંથની પ્રામાણિકતા કેટલેક અંશે જોઈ શકે છે. “જૈન અને બૌદ્ધ સાહિત્યમાંથી મેં કદીકત લીધી નથી, કારણ કે એમાંથી ખરી મદદ મળે એમ નથી. તે ધાર્મિક છે; વૈદિક

સાહિત્ય કરતાં ઇતિહાસ સાથે એને વધારે સંબંધ નથી, અને હિન્દુસ્થાનના ધર્મના મૂળ પ્રવાહથી જુદા પડી ગયા હોવાથી પ્રાચીન શ્રુત સાથેનો એનો સંબંધ ઘણે અંશે છુટી ગયો હોતો.”

પછીના પ્રકરણોમાં પુરાણો, મહાભારત, હરિવંશ, રામાયણ આદિ સંસ્કૃત ગ્રંથોમાંથી જે કંઈ મળે તેના આધારે ‘પ્રાચીન ભારતીય ઐતિહાસિક શ્રુત’ ની પૂરેપૂરી ચર્ચા કરવા પાછુંટર સાહેબે પ્રયાસ કર્યો છે.

પછીના ૨૬ પ્રકરણોનો વિષય આ પ્રમાણે છે: બીજા પ્રકરણમાં ‘શ્રુત, તેના સંરક્ષકો, અને પુરાણોની ઉત્પત્તિ,’ ત્રીજામાં ‘પુરાણોનો વિષય,’ ચોથામાં ‘મૂળ પુરાણોનો સમય,’ પાંચમાંમાં ‘બ્રાહ્મણોનું અને ક્ષત્રિયોનું શ્રુત,’ છઠ્ઠામાં ‘પુરાણો અને તેઓનો વંશાવલી વિષયક ગ્રંથભાગ,’ સાતમાંમાં ‘વંશાવલીઓની સામાન્ય સમાલોચના,’ આઠમાંમાં ‘સૂર્યવંશ,’ નવમાંમાં ‘ઐલ અથવા ચંદ્રવંશ,’ દશમાંમાં ‘વંશાવલીઓની સાધારણ રીતે વિશ્વાસપાત્રતા,’ અગીઆરમાંમાં ‘નામોનો વિચાર’ બારમાં પ્રકરણમાં ‘રાજાઓની વંશાવલીઓનાં કોષ્ટક અને સમકાલીનતા’ તેરમાંમાં ‘મુખ્ય સમકાલીનતાઓનું પ્રતિપાદન,’ ચૌદમાંમાં ‘લઘુ સમકાલીનતાઓનું પ્રતિપાદન’ પંદરમાંમાં ‘ચાર યુગ અને ભારતની લઘાઈનો સમય,’ સોળમાંમાં બ્રાહ્મણોનાં કુલ, અને ઋષિઓના કાલક્રમવિષયક કોષ્ટકો, સત્તરમાંમાં ‘ભાર્ગવો,’ અઠારમાંમાં ‘વસિષ્ઠો,’ ઓગણીસમાંમાં ‘આંગિરસો અને દાણ્વે, વીશમાંમાં ‘આત્રેયો અને કાશ્યપો,’ એકવીશમાંમાં ‘વિશ્વામિત્રો,’ બાવીશમાંમાં ‘અગસ્ત્ય, પૌલસ્ત્ય, પૌલહ, અને કૃતુઓ,’ ત્રેવીશમાંમાં ‘ક્ષાત્ર બ્રાહ્મણો,’ ચોવીશમાંમાં ‘શ્રુત ઉપરથી પ્રાચીન ઇતિહાસ,’ પચીશમાંમાં ‘શ્રુતઇતિહાસ ઉપરથી સત્યવાતાં કૅટલાક અનુમાનો, નકશા સાથે,’ છવીશમાંમાં ‘પ્રાચીન બ્રાહ્મણો અને વેદ,’ સત્તાવીશમાંમાં ‘વૈદિક શાખાઓ અને આચાર્યો, અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથો.’ છેવટે સૂચિ છે; અને ૨૯૪ મા પાનાંની સામે ‘પ્રાચીન ભારતનો નકશો છે.’

બાકીના ભાગની આગળ ઉપર સમાલોચના આપવા પ્રયત્ન કરીશું.

“૨”

૩. શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ—શ્રી કાર્તિક ગુજરાતી સભા ગ્રંથમાળા નં. ૫ લેખક દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી. ઝંઙ્કાધર્મસી, એલ્ફિન્સ્ટન રોડ, મુંબઈ. કિંમત રૂ. ૧-૦-૦.

આ પુસ્તકમાં રા. શાસ્ત્રીએ શૈવ ધર્મના ઇતિહાસ અને ગુજરાતમાં તેના પ્રચારનું સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ કરેલું છે. ડા. રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકરના “વૈષ્ણવધર્મ, શૈવધર્મ” ના પુસ્તક ઉપરાંત ઇન્ડિયન ઍન્ટિક્વેરી વગેરે સાધનોનો તથા સદ્ગત રણજીતરામ વાવાભાઈએ કરેલ ગુજરાતના ઇતિહાસનાં સાધનોનો ઉપયોગ કરેલ છે. પુસ્તક, શૌધબોળની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ, પ્રમાણ અને પુરાવા સાથે ઐતિહાસિક પદ્ધતિએ લખાયેલું છે.

લેખકે શિવપૂજનાં મૂળ ઠેક ઋગ્વેદ કાલમાં બતાવી તેનો આજ સુધીનો મળી આવ્યો તેવો વિકાસ બતાવ્યો છે. ઇશ્વરની મંગલકર અને પ્રલયકર એ બે શક્તિની ભાવનામાંથી વૈષ્ણવ ધર્મ અને શૈવધર્મ પ્રકટ થયા એમ એમનું માનવું છે. વેદમાં આ રૂઢથી રક્ષણ મેળવવા ઋષિઓએ ઋચાઓ ગાઈ છે. આ પ્રાર્થનાઓ સરળ થતાં એ જ રૂઢની ‘પશુપ’ તરીકે

સ્તુતિ કરી છે. એજ કલ્પના આગળ વધી રૂઢી “વૈદોના પરમ વૈદ” રૂપ ભાવના પ્રકટે છે. યજુર્વેદમાં આ ભાવના વધારે વિકાસ પામે છે અને તેમાં રૂઢી મંગલકર અને સંહારક બન્ને શક્તિઓની સ્તુતિ છે. “જે રૂઢો આકાશમાં અન્તરિક્ષમાં અને પૃથ્વીમાં રહ્યા છે અને જેનાં વર્ષાદ વાયુ અને અન્ન બાણરૂપ છે તેને સર્વ દિશામાં નમસ્કાર છે. તે અમારી રક્ષા કરે, તે અમને સુખી કરે, અને જેનો અમે દ્રેષ કરીએ છીએ તથા જે અમારો દ્રેષ કરે છે, તેને એના ભક્ષણ માટે રાખીએ છીએ.” રૂઢનાં અનેક નામ અને અનેક રૂઢો હોવાની કલ્પના પણ યજુર્વેદમાં છે. શૈવ ધર્મનો મહામંત્ર નમઃ શિવાય આટલા જૂના કાળથી અસ્તિત્વ ધરાવે છે. અથર્વવેદમાં શિવનાં કેટલાંએક નવાં નામે પ્રચારમાં આવે છે અને જૂઠાં જૂઠાં નામે જૂઠા જૂઠા દેવનાં બોધક હોય એવી રીતે વપરાય છે. વળી ‘જેમ’ વેદકાલમાં દરેક દેવની મૂળ ભાવના વિશિષ્ટ શક્તિ તરીકેની હોય છે અને આગળ જતાં સર્વદેવમય બને છે તેમ રૂઢી ભાવના પણ છેવટે “જે રૂઢ અગ્નિમાં છે, જે પાણીમાં છે, જે ઔષધિલતામાં પ્રવેશ કરીને રહ્યા છે, અને જેણે આ બધાં ભ્રુવનો કર્યા છે તે રૂઢ અગ્નિના રૂપમાં પરિણામ પામે છે. જૂઠાં જૂઠાં નામની વ્યુત્પત્તિ બતાવતાં અથર્વવેદ કહે છે કે ‘તે (બ્રહ્મ) વધ્યું, મહાન થયું, તે મહાદેવ થયો, તેણે દેવાનું’ ઇશિત્વ પ્રાપ્ત કર્યું, તે ઇશાન થયો.’ બ્રહ્મણ્યકાલમાં આ ભાવના આગળ વિસ્તરે છે પણ છતાં રૂઢનું રૂઢત્વ બૂલાયું નથી અને તેના સમર્થનમાં ગૃહ્યસૂત્રમાં થતો શક્ત્યંત્ર સત્ર ટકેલો છે જેમાં બળદત્ત બલિદાન અપાતું.

ઉપનિષદકાલમાં ઉચ્ચ બ્રહ્મજ્ઞાન, સાંખ્ય અને ભક્તિની સાથે આ શિવધર્મનો સમન્વય થયો છે. શિવધર્મની આ ઉચ્ચતમ કોટિનો અન્ય શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ છે જે તત્ત્વજ્ઞાન અને કાવ્ય બન્ને દૃષ્ટિએ એક ઉત્તમ અન્ય છે અને શંકરાચાર્ય અને રામાનુજાચાર્ય બન્ને તેને પ્રમાણભૂત ગણે છે. આમાં બ્રહ્મપ્રાપ્તિ માટે જ્ઞાન, યોગ, ધ્યાન અને ઉપાસના ચારેયનો ઉપદેશ કર્યો છે. વૈષ્ણવમતમાં જે સ્થાન ગીતાનું છે તે શૈવમતમાં શ્વેતાશ્વતરોપનિષદનું છે. આ ઉપનિષદ ગીતા પહેલાંનું ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ પહેલાં હોવાનો સંભવ છે. આ પછી આવી જ રીતે રૂઢાણીની ભાવના કેવી રીતે ઉદ્ભવી તે ઇતિહાસદૃષ્ટિએ બતાવ્યું છે અને પછી મહાભારતમાં રૂઢભક્તિના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે.

આ પછી સિંગપૂજનો પ્રચાર કેવી રીતે થયો તે બતાવ્યું છે. મંગ્ગલેદમાં “જેનો દેવ ‘શિશ્ન’ છે તેઓ આવીને યગને તુકસાન ન કરે” માટે ઇદ્રની પ્રાર્થના કરેલી છે. આ ઉપરથી કોઈ સિંગપૂજકો આર્ધશત્રુઓ હશે અને પછીથી તેમની પૂજપદ્ધતિ રૂઢભાવના સાથે જોડાવાથી સિંગપૂજ આયોજી સ્વીકારી હશે એવી કલ્પના છે. રા. શાસ્ત્રી લખે છે કે “રૂઢ મૂળ મરુત સાથે અગ્નિની ભાવનાનો વિકાસ હોય એવું દેખાય છે. પણ એ જંગલોના દેવનું જંગલીઓના સિંગદેવ સાથે ઐક્ય બહુ સરળતાથી યદ્ય શક્યું.....રૂઢ પૂજ સાથે જ જોડાવામાં ઉપર બતાવેલા સામ્ય સિવાય બીજું-પણ કારણ હોય, રૂઢદેવની કેટલીક ભાવના વખતે અનાયો પાસેથી આવી હોય, અથવા રૂઢનું મૂળ અગ્નિ છે તેમ સિંગપૂજમાં પણ કંઈક અગ્નિની ભાવના હોય. અસ્તુ” પૃ. ૪૧.

આ છેવટે આપેલી કલ્પના મૂળથી રા. આનંદશંકરભાઈએ આપેલી સિંગપૂજની ઉત્પત્તિ તરફ અમે ધર્તાનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. તેઓ લખે છે “અગ્નિની ઊની જ્વાળા

એ શિવની મૂર્તિ (શિવલિંગ) છે; અગ્નિની જ્વાળા સાથે ધૂમાડાની કાળી પીળી ગૂંથણી શિવની જટા, અગ્નિ પધરાવવાની વેદિ (કુંડ) તે શિવની જળાધારી ? અને અગ્નિમાં હોમાતું ધી તે શિવ ઉપર થતો જળનો અભિષેક—આ રીતે દેવની અગ્નિપૂજ તેજ પુરાણની શિવપૂજ છે ^૧ આતું વૈદિક પ્રમાણ પણ તેમણે એક વ્યાખ્યાનમાં આપેલું છે. ^૨ એટલે સૂર્યપૂજમાં લિંગપૂજ મળી જવાનાં અનેક કારણો હશે એમ લાગે છે. ખોદ-કામથી મળી આવેલ જૂનાં લિંગોના પ્રમાણથી આર્યોએ લિંગપૂજનો સ્વીકાર કર્યાનો સમય ઇ.સ. ના આરંભની આસપાસ મૂકેલ છે.

સૂર્યની પૂજ જૂના કાલથી ચાલતી હતી તેનો સંપ્રદાય કોઇ પાશુપતાચાર્ય નકુલીશે પ્રચલિત કર્યો. આનો ઉલ્લેખ વાયુપુરાણમાં છે. પછીથી તે મતની ચાર જૂદી જૂદી શાખાઓ થઇ છે. ૧૨ મા ૧૩ મા શતક સુધી આ મત પૂર્ણ બલથી પ્રસર્યો છે.

તે પછી શૈવસંપ્રદાય જૂદી જૂદી શાખાઓમાં વિસ્તર્યો તેની ક્રિયા, દીક્ષા, તત્ત્વ-જ્ઞાન વગેરેની સવિસ્તર હકીકત ગ્રંથમાં આપેલ છે.

આ પુસ્તક રા. ભાંડારકરના ગ્રંથનો માત્ર અનુવાદ નથી, પણ કર્તાએ ખીળા પુસ્તકોની મદદ લઈ એજ પદ્ધતિએ લખેલ સ્વતંત્ર ગ્રંથ છે. વેદનાં પ્રમાણો આપતાં વેદનાં અવતરણો મૂક્યાં છે તેથી સંસ્કૃત જાણનારને વિષય બહુ જ સ્પષ્ટ થઇ જાય છે. તે ઉપરાંત ગુજરાતમાં વિસ્તરેલા શૈવસંપ્રદાય અને સોમનાથના જ્યોતિર્લિંગ વિષે ખાસ હકીકત લખેલી છે તેથી ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પણ પુસ્તક ઉપયોગી છે.

પુસ્તકનો વિષય સંશોધન સંબંધી હોઇ કઠિન અને કૂટ છે છતાં શૈલિ સરલ છે અને વિષયનિરૂપણ સર્વ સમજી શકે તેવું છે.

૧૨

૧. હિંદુધર્મની બાળપોથી, આવૃત્તિ ચોથી, પૃ. ૪૪.

૨. 'વસંત' ગ્રાવણ સંવત ૧૯૭૩, વર્ષ ૧૬, અંક ૭, પૃ. ૩૯૫:—

“વૃષભો રોરવીતિ મહા દેવો મર્ત્યો આવિવેશ એ અગ્નિમંત્રમાંથી જ શિવનું મહાદેવ નામ અને વૃષભ ચાને પોદીઆ સાથે સંબંધ ઉત્પન્ન થયો છે.”

ચોપાનીઆં

વિવિધજ્ઞાનવિસ્તારના જીનના અંકમાં પ્રિં. રાજવાડેએ યાસ્તનાં 'નિરુક્ત' વિષે ચર્ચા કરેલી છે. "બધાં નામેા, અથવા ક્રિયાપદ સિધાયના બીજા બધા શબ્દો, ધાતુઓમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે" એવા નિરુક્તકારના "નિશ્ચિત સિદ્ધાન્ત"ને લખને ન ત્યેવ ન નિર્ણયાત્ "દરેક પદની વ્યુત્પત્તિ કરવી જ જોઈએ" એવો નિયમ બંધાયો છે અને તેથી ઘણા જ ગોટાળો ઉભા થયો છે: અનેક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ ઘણી વિચિત્ર રીતે - વ્યાકરણના નિયમોથી તદ્દન ઉલટી જ રીતે - કરવામાં આવી છે; એક જ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જુદા જુદા અનેક ધાતુઓમાંથી છેક અસખદ્ધપણે કરવામાં આવી છે એવો પ્રિન્સિપાલ સાહેબનો મત છે. સમર્થન માટે ખુબ દાખલા ટાંકેલા છે. છેવટે નિર્ણય આપ્યો છે કે "શાસ્ત્રદષ્ટિએ નિરુક્ત તદ્દન નિરૂપયોગી છે;" છતાં "એવા સદોષ ગ્રંથને લોકો બણે તથા વખાણે છે એ કેવળ પૂર્વપરંપરાને લખને. નિરુક્તમાં જો કાંઈ જાણુવા જોયું હોત તો પાણિનિએ તેનો જરૂર અનુવાદ કર્યો હોત."

છતાં પ્રિન્સિપાલ સાહેબે નિરુક્તની ઐતિહાસિક દષ્ટિએ ઘણી ઉપયોગિતા ખતાવી છે.

નાંગરી પ્રચારિणी પત્રિકા બા. ૩, અંક ૧ માં શ્રીયુત ધીરેન્દ્ર વર્મા એમ. એ. નો 'મધ્યદેશનો વિકાસ' એ મથાળા નીચે એક લેખ આવેલો છે જેનો સાર નીચે મુજબ છે:-

મધ્યદેશનો સૌથી પ્રથમ ઉલ્લેખ ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં છે; જોકે ત્યાં મધ્યદેશ એ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો નથી. એ બ્રાહ્મણના અંતિમ ભાગમાં ઐન્દ્ર મહોત્સવની મહત્તા ખતાવતાં પૂર્વ, દક્ષિણ, ઉત્તર તથા પશ્ચિમ દિશાઓના રાજાઓનો અભિષેકવિધિ ખતાવીને પછી લખે છે કે "આ ધ્રુવ તથા પ્રતિષ્ઠિત મધ્ય દિશામાં જે આ કુરુ-પાંચાલ તથા વચ-હચીનરના રાજાઓ છે તેમનો અભિષેક થયા બાદ તેઓ રાજા કહેવાય છે."

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે (૧) "મધ્યદેશ" નો પ્રયોગ શબ્દાર્થે જ થયો છે: આર્યો જેટલા પ્રદેશમાં વસતા તેટલાનો મધ્ય ભાગ; (૨) મધ્યદેશ સંબંધવાચી શબ્દ છે- એટલે જેમ જેમ આર્યોના વાસસ્થાનનો વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ મધ્યદેશની સીમાઓ પણ વિસ્તરતી ગઈ; અને (૩) ઐતરેય બ્રાહ્મણના સમયમાં મધ્યદેશમાં કુરુ-પાંચાલ, વચ તથા હચીનર. એ દેશોનો સમાવેશ થતો વચ તથા હચીનર કુરુદેશની ઉત્તરે દિમાલયની તળેટીમાં આવેલ હતો. એટલે પશ્ચિમમાં કુરુદેશથી પૂર્વે શ્રરખાખાલની નજીક સુધી તથા ઉત્તરે દિમાલયથી દક્ષિણે મંબલ સુધી ઐતરેય બ્રાહ્મણના સમયના મધ્યદેશની સીમા હતી.

મધ્યદેશનું પ્રથમ સ્પષ્ટ તથા પ્રસિદ્ધ વર્ણન મનુસ્મૃતિમાં મળે છે. એની સીમાઓ નીચે મુજબ આપેલી છે: "દિમાલય તથા વિન્ધ્યાચલની મધ્યમાં તથા વિનચનથી પૂર્વે અને પ્રયાગથી પશ્ચિમે જે પ્રદેશ છે તેને મધ્યદેશ કહે છે." ઐતરેય બ્રાહ્મણ તથા મનુસ્મૃતિ એ બેના મધ્યદેશો વચ્ચે ઘણું અંતર છે. ઉત્તરની સીમા તો જન્મેમાં દિમાલય જ

છે, જોકે વશ તથા ઉશીનરનો ઉલ્લેખ મનુસ્મૃતિમાં નથી. ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં દક્ષિણનો ભોજપ્રદેશ મધ્યદેશમાં નથી. ભોજદેશને અવંતી એટલે માલવા માનીએ તો મનુસ્મૃતિના મધ્યદેશમાં એનો સમાવેશ થઈ જાય, કારણ કે એ વિન્ધ્યાચળની ઉત્તરે છે. પૂર્વમાં મધ્યદેશની સીમા ઋષ્યાબાદની નજીકથી આગળ વધીને પ્રયાગ સુધી આવી અને એ રીતે કાશલ, વત્સ તથા ચેદિ દેશનો પણ મધ્યદેશમાં સમાવેશ થયો હતો. એટલે કે મનુસ્મૃતિના વખતમાં મધ્યદેશનો ધણો જ વિસ્તાર થયો હતો. બ્રાહ્મણ તથા સૂત્રકાલમાં જે આર્યાવર્ત હતો તે જ મનુસ્મૃતિના સમયમાં મધ્યદેશ થઈ ગયો, અને આર્યાવર્તની સીમા તો ઉત્તરે હિમાચલથી દક્ષિણે વિન્ધ્યાચલ સુધી તથા પશ્ચિમસમુદ્રથી તે પૂર્વસમુદ્ર સુધીની થઈ.

મધ્યદેશની ત્રીજી અવસ્થાનું વર્ણન વિનયપિટકમાં છે. બુદ્ધ ભગવાને મધ્યદેશની સીમાઓ આ પ્રમાણે કહેલી ગણાય છે: પશ્ચિમમાં બ્રાહ્મણોનાં યૂન પ્રદેશ, પૂર્વમાં કનૈઝ નગરની પાસેની મહાસાલા, દક્ષિણપૂર્વમાં સલિલવંતી નદી, દક્ષિણમાં સેતકનિક નગર અને ઉત્તરમાં ઉસીરધન પર્વત. બ્રાહ્મણોનો યૂન પ્રદેશ તે હાલનું સ્થાનેશ્વર એવું અનુમાન થયું છે. પૂર્વનું કનૈઝ ભાગલપુરની પૂર્વે ૭૦ માઇલ છે.

મનુસ્મૃતિના મધ્યદેશથી વિનયપિટકનો મધ્યદેશ પૂર્વ ભણી ધણો જ વિસ્તર્યો છે-લગભગ અમણો થઈ ગયો છે. ભારતીય સભ્યતાનું કેન્દ્ર એ વખતે વિહારની ભૂમિ હતી, તેથી તેને પણ મધ્યદેશમાં ગણવામાં આવી છે એ સ્વાભાવિક જ છે.

મધ્યદેશના વિસ્તારની પરાકાષ્ઠા બૌદ્ધકાલમાં થઈ. તે પછી તેના સંક્રાંચના દિવસો આવ્યા. પ્રભુતાનું કેન્દ્ર પૂર્વથી પશ્ચિમમાં આવ્યું હતું: પાટલિપુત્રનું સ્થાન કનૈઝ લીધું હતું. મધ્યદેશની સીમા પૂર્વમાં ઘટી જવાનું આ પણ એક કારણ હોઈ શકે. માર્કેડેયપુરાણમાં વિદેહ તથા મગધને મધ્યદેશમાં ગણવામાં આવ્યા નથી. કાશલ તથા કાશી સુધી જ એની સીમા ખતાવેલી છે. વરાહમિહિરની બૃહત્સંહિતામાં (સં. ૬૪૪) તો કાશી તથા કાશલને પણ મધ્યદેશમાંથી ખાતલ કરવામાં આવ્યા છે. બૃહત્સંહિતાના મધ્યદેશમાં નીચેના દેશોનો સમાવેશ કર્યો છે: કુરુ, પંચાલ, મત્સ્ય, શરસેન, અને વત્સ. વત્સની રાજધાની કૌશામ્બી પ્રયાગની પશ્ચિમે ૩૦ માઇલ ઉપર હતી, એટલે કે બૃહત્સંહિતાના મધ્યદેશની સીમા પૂર્વમાં મનુસ્મૃતિની પેઠે પ્રયાગ સુધી જ પહોંચેલી હતી.

કેટલાક પરદેશી મુસાફરોએ પણ મધ્યદેશનું વર્ણન કર્યું છે. ફાહિયાને (સં. ૪૫૭) મથુરાથી દક્ષિણે મધ્યદેશ આવેલો છે એવો ઉલ્લેખ કરેલો છે. મધ્યદેશનો અંતિમ ઉલ્લેખ અલખેરનીએ (૧૦૮૭) કરેલો છે: “ભારતનું મધ્ય કનૈઝ-તેની ચારે બાજુના દેશને મધ્યદેશ કહે છે. બુગોલના વિચારથી પણ એ મધ્ય જ છે, કારણ કે સમુદ્ર તથા પર્વતોથી તેનું અંતર બરાબર છે. ગરમ તથા થંડા પ્રાંતોની પણ એ મધ્યમાં જ છે તથા ભારતની પૂર્વ તથા પશ્ચિમ સીમાઓની પણ એ મધ્યે જ છે. રાજનૈતિક દૃષ્ટિએ પણ એ દેશકેન્દ્ર છે, કારણ કે પ્રાચીન કાળમાં એ દેશ ભારતના સઘળા પ્રસિદ્ધ વીર રાજાઓનું નિવાસસ્થાન હતો.”

મુસલમાનોના સમયમાં મધ્યદેશ ‘હિંદુસ્તાન’ એવા નામથી ઓળખાયો. મધ્યદેશના આ નવા અવતારનો પણ પહેલાની પેઠે વિસ્તાર થતો ગયો. દિલ્હીની આંબુબાંબુના પ્રદેશથી આરબીને મુસલમાન કારકીર્દિના અંતિમ દિવસોમાં તો આખો ઉત્તર ભારતવર્ષ

‘હિંદુસ્તાન’ એ નામથી ઝોળખાવા લાગ્યો. બ્રિટિશ શાસનના દિવસોમાં મધ્યદેશ ત્રીજા વાર ‘મધ્યપ્રાંત’ એ રૂપમાં અવતર્યો છે.

‘મધ્યદેશ’ જૂનું રૂપ હજી પૂરેપૂરું લુપ્ત નથી થયું. હજી પણ ખટમંડુના બજારોમાં બ્યારે, કોઈ હિંદુસ્તાની દેખા દે છે ત્યારે નેપાલીઓ તેને “મદેશીઆ” એવા નામથી બોલાવે છે. “મદેશીઆ” એટલે મધ્યદેશમાં રહેનાર. ‘કુ.’

“ઇન્ડિયન એન્ટિક્વેરી”ના જુનના અંકમાં “મેરવાડના મેર લોકોની ઉત્પત્તિ તથા પ્રાચીન ઇતિહાસ” એ શીર્ષક લે. કર્નલ જૉન હૉસ્કિન્સને એક લેખ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. લેખક પોતે એલિયટનો “હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ,” પડિત ભગવાનલાલનો “ગૂજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ” એ વગેરે ગ્રંથો તથા લેખોને પ્રમાણુજૂલ માનીને મેર લોકોની ઉત્પત્તિ નીચે મુજબ દર્શાવે છે:—

ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકામાં શ્વેત હજોએ સાસનીધેના પરશીઅન સામ્રાજ્ય પર હક્કો કર્યો; તથા મધ્યએશીઆમાં બપંદર સંદોશ થયો; એને લઇને ઉત્તર પરશીઆના પ્રદેશોમાંથી—જ્યોર્જીઆ તથા મેડીઆની સરહદના મુલકમાંથી—જનતાનો એક મોટો પ્રવાહ દક્ષિણ તથા પૂર્વ બણી આલી નીકળ્યો. આ પ્રવાહમાં મુખ્યત્વે બે જાતિઓ હતી: ગુર્જ-સ્તાનના (જ્યોર્જીઆના) ગુર્જરા તથા મિહિરસ્તાન (મેડીઆ) ના મિહિરા. પર્વતોના ધાટોને રસ્તે થઇને આ પ્રવાહ પંજાબમાં આવ્યો અને ત્યાંથી પૂર્વમાં ગુપ્ત સામ્રાજ્યના પ્રાબલ્યને લીધે તે દિશામાં ન વળતાં, દક્ષિણ બણી સિંધુના પ્રદેશમાં વળ્યો અને સિંધ તથા પશ્ચિમ રજપુતાનામાં ફેલાયો; અને ઠેક કાઢ્યાવાડ સુધી પહોંચ્યો. ગુર્જરા એથી થે આગળ આલીને ગુજરાતમાં વસ્યા. મિહિરજાતિને મૈત્રક (મિત્રસૂર્ય ઉપરથી; દ્વારસીમાં પણ મિહિરસૂર્ય) મેક, મંડ એવાં નામોથી પણ ઝોળખવામાં આવે છે. આ જુદા જુદા નામથી ઇતિહાસલેખકો ગૂંચવાયા હશે. પરંતુ, પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીની દલીલોથી કાઢ્યાવાડ તથા રજપુતાનાની આધુનિક મેર જાતિ તે ઉપર જણાવેલી મૈત્રક અથવા મિહિર જાતિમાંથી જ ઉતરી આવેલી છે એમ સાબીત થાય છે.

‘કુ.’

ઇન્ડિયન એન્ટિક્વેરીના જૂલાઈના અંકમાં ‘ચદ્ર’ ઉપર પં. વિદ્યુરોખર મહાચાર્યનો લેખ છે. ‘ચદ્ર’ શબ્દ ‘સુદ્ર’ માંથી નીકળેલો છે એમ સિદ્ધ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે.

‘ખ્રીસ્તી સંવત પહેલાં હિન્દુસ્તાનના સીકાનો વિકાસ’ એ વિષય ઉપર પી. એન. રામસ્વામીનો લેખ છે.

અગ્ગેદ (ઇ. સ. ૫, ૨૦૦૦-૧૪૦૦) માં સુવર્ણના ઉદ્ભવો પ્રુષ્ઠ છે. અને તે સમયમાં સોનાનો સીકાઓ માટે પણ ઉપયોગ થતો હશે. મહાભારતાદિકના યુગમાં (ઇ. ૫, ૧૪૦૦-૮૦૦) પણ સોનું રૂપ ધન તરીકે ગણાતું. બૌદ્ધ યુગમાં (ઇ. ૫, ૮૦૦-૩૨૦)

સીકાઓનો વધારે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. સ્મીથના મત પ્રમાણે હાલના અર્થમાં સીકાઓ હિન્દુસ્થાનમાં ઇ. પૂ. ૭૦૦ ના અરસામાં દાખલ થયા હતા. રૂપાના સીકાઓ જાણીતા હતા. 'કહાપણ' (કાર્ષાપણ) નામના ત્રાંચાના સીકા પ્રચલિત હતા. આ ઉપરાંત યૌદ્ધ-કાળમાં હુંડીઓનો રીવાજ હતો. સીકાઓ પાંડવાનું કામ સરકાર નહિ પણ વેપારીઓ કરતા. મૌર્યોના સમયમાં સીકાઓના વ્યવહાર વિષે અર્થશાસ્ત્રમાંથી માહિતી મળે છે. મૌર્ય પંછીના સમયમાં એટલે ઠેક ખ્રીસ્તી સનની શરૂઆત સુધીમાં બે પ્રકારના સીકાઓ મળે છે: દેશના અને બહારના. દેશના સીકા વિષે માહિતી શુકનીતિમાંથી મળે છે. સોનાના અને રૂપાના સીકાઓ વિષે ઉલ્લેખો છે. સોનું મુખ્ય તેમાં માપ તરીકે (Standard) અને અંક્ષયેજ માટે વપરાતું. 'પણ' અને 'માસ' નામના ત્રાંચાના સીકાઓનો ખૂબ ઉપયોગ થતો. બહારના સીકાઓ ખાસ કરીને બેક્ટ્રીઅન સીકાઓ છે.

૨૨

તળાજનો પ્રાચીન વિહાર.

[હીરાલાલ અમૃતલાલ શાહ.]

કાઠિયાવાડમાં ભાવનગર શહેરથી બીસ માઇલ દૂર 'તળાજ' નામે એક સુંદર ગામ છે. તેની વસ્તી આશરે ચાર હજાર માણસની છે. ત્યાં જવા માટે તળાજ. ભાવનગરથી એક પાણી સડક પાંધેલી છે અને બધી ઋતુમાં વાહનની સગવડ મળે છે.

ગામ ટેકરીના ઢોળાવ પર વસેલું છે એટલે ઘણા માઇલ છેટેથી દેખાય છે—તેનો સુંદર દેખાવ આકર્ષક થઈ પડે છે. આડંબા માઇલ રહે છે ત્યારે રસ્તામાં 'શેત્રુંજી' નદી આવે છે. તેનો વિશાળ પટ ઝાળંગી થોડે જતાં 'તળાજ' નામની નદી ઝાળંગવી પડે છે અને તળાજમાં દાખલ થવાય છે.

જે ટેકરીના ઢોળાવ પર ગામ વસ્યું છે તેને લોકો 'તળાજનો ડુંગર' એ નામે ઝાળખે છે.—તળાજથી પાંચ માઇલ દૂર 'ટીમાણા' ગામમાંથી સં. ૧૨૬૪ (ઇ. સ. ૧૨૦૭) નો લેખ મળી આવ્યો છે, તેમાં તળાજને 'તલાઝા મહારથાન' તરીકે ઝાળખાવેલ છે.^૧ 'શેત્રુંજય મહારામ્ય' ગ્રન્થમાં 'તાલધ્વજ નગરી' તરીકે ઝાળખાયું છે અને ડુંગરને 'તાલધ્વજ ગિરિ' કહ્યો છે.

આ ડુંગરની અડખેપડખે બીજો કોમ ડુંગર નથી. આસપાસની સપાટ ભૂમિ વચ્ચે તે જુદો પડી જાય છે. તેના બે વિભાગ પડે છે. એક ભાગ ચંક્ર-ડુંગર. આકૃતિનો હોય છે. બીજો તેનાથી નીચો અને શિખર આગળ થોડો સપાટ છે. બન્ને પર ધવળ જિનમંદિરો શોભી રહ્યાં છે અને તેમની ફરતો સફેદ ગઠ છે. દરથી જ પ્રવાસીની દૃષ્ટિ ઉંચા વિભાગના શિખર પર ઠરે છે. અને પછી બન્ને બાજુના ઢોળાવ પર નમતાં એક તરફ તળેટીમાં વસેલું ગામ દેખાય છે. બ્યારે બીજી તરફ અન્ય ધવળ મંદિરનાં શિખરો નજરે પડે છે. આ કારણસર ડુંગરની શોભા જીલ્લતી તોરણમાળની અનુપમતા ધારણ કરે છે. રસ્તામાં આવું રમણીય દૃશ્ય મળે છે બ્યારે શિખરપરથી બીજા પ્રકારનું મનોહર દૃશ્ય મળે છે.

પૂર્વ દિશા સન્મુખ દૃષ્ટિપાત થતાં પ્રથમ ગામની બનર અને લોકોની પ્રવૃત્તિ દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે. ગામને છેડે બાંગી ગયેલા દિશ્વની રાંગ દેખાયા પછી તેની નજીકની પાળીયાની હાર નજરે પડે છે. ત્યાંથી થોડે દૂર શેત્રુંજી અને તળાજ નદીનું સંગમસ્થાન અને ત્યાંના શિવાલયો દેખાય છે. દૂર 'સરતાનપૂર' નામનું તળાજનું બંદર દેખાય છે. તેની નજીકમાં જ સમુદ્રને ભેટતી શેત્રુંજી નદીનો વિશાળ પટ પ્રતીત થાય છે, સમુદ્રના મોળાનો ચળકાટ આંખને ભરી દે છે અને નદી, પર્વત, સંગમસ્થળ તથા સમુદ્રની ભેગી થતી શોભાનું ફરી ફરી રમરણ કરાવે છે. એક ખૂણે દૂર ગોપનાથ મહાદેવની હીપકૃષ્ણ ઝાંખો દેખાય છે. પૂર્વ દિશામાંથી પશ્ચિમ તરફ ફરતાં ક્ષિતિજ પર ચત્રુંજયગિરિ દેખાય છે. દિશા ચોક્કસી હોય તે વખતે ચત્રુંજય ઉપરની હિન્નવળ શિખરમાળ આનન્દ આપે છે (અને

તેવી જ રીતે ત્યાંથી તળાજની 'ટકરી' પણ દેખાય છે.) આ દિશામાં અને ઉત્તર દિશામાં નાના મોટાં ગામડાંઓ અને ડુંગરો દેખાય છે. તેમની વચ્ચે લીલાં મુઠાં ખેતર વચ્ચે થઈને વહેતી શેત્રુંજીની ગતિ દૃષ્ટિને સમુદ્રપર્યંત લાઇ જાય છે.

“પૂર્વકાળમાં જવાણામુખી જેવું થતાં આ ડુંગર ઉપરથી આવ્યો હોવો જોઈએ.

દરિયાની સપાટીથી આશરે ૩૨૦ ફીટ ઉંચો છે અને તેમાં કેટલેક

સ્વ. બર્નેસ. સ્થળે ચક્રમકના પોચા પથરો મળી આવે છે.” આ મુજબ સ્વ.

બર્નેસ બર્નેસે નોંધ કરી છે. તળાજમાં તેઓ ૧૮૬૯ ની સાલમાં

આવી ગયા છે અને ૧૮૭૦ માં ‘સોમનાથ, જુનાગઢ વગેરે સ્થળનાં ફોટોગ્રાફો’ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે જેમાં તળાજની ‘એલલમંડપ’ ગુફાનો ફોટો પણ આપ્યો છે. ૧૮૭૬ માં તેમણે ‘કાઠિયાવાડ અને કચ્છનાં પુરાતન અવશેષો’ પર ગ્રંથ બહાર પાડ્યો છે. તેમાં તળાજની ગુફાઓની સવિસ્તર નોંધ (પા. ૧૪૭-૧૪૯) લીધી છે, તળાજનો ડુંકો ઇતિહાસ આપ્યો છે અને જૈન મંદિરો વિશે માહિતી આપી છે. આ લેખમાં ગુફાઓ વિષેની વધુ માહિતી દેવામાં આવે છે.

ઉપર વર્ણવી તેવી સર્વ શોભાથી અધિક શોભા ડુંગરની અંદર છે અને તે તેની

મનોહર ગુફાઓમાં છે. દરથી કેટલીક ગુફાઓ દેખાય છે અને ડુંગર

ગુફાઓ. ઉપર ચડતાં ગુફાઓની હારતી હાર નજરે પડે છે. ગુફાઓની

સંખ્યા આશરે ત્રીશની છે. કેટલીક ગુફાઓ ટાંકા વગરની છે, ઘણીને

અકેક ટાંકુ હોય છે અને કેટલીકને બે ટાંકા છે. કેટલીક ગુફાઓની અંદર પ્રધાન ખંડ છે જેની ફરતી ગર્ભગૃહ જેવી ઓરડીઓ છે. કેટલીક ગુફાઓ મોટી અને વિશાળ છે અને તેનો ચૈત્યગુફા તરીકેનો કે સભારથાન તરીકેનો ઉપયોગ થયો હશે તેમ અનુમાન થાય છે. આવી એક ગુફા ગઢની અંદર છે અને તેમાં હજી પણ એક ઉંચી વેદિકા છે. ગઢની અંદર એક ખીજી નાની ગુફા છે જેને લોકો ‘ધનકોડી’ તરીકે ઓળખાવે છે અને કહે છે કે એ કોડી તોડે તેને તેમાંનું ધન મળે ! આ નામ અને વાત બ્રમ ઉપજવનાર છે; ધનની લાલચથી કોઈ તેને તોડવા લલચાય તેવું છે. મૂળ નામ ‘ગન્ધકૂટી’ (બૌદ્ધ ચૈત્ય ?) હશે તેમ માની શકાય છે.

તમામ ગુફાઓ જીર્ણ થઈ ગઈ છે; તેની ભીંતો વધુને વધુ ખરતી જાય છે. દરેકના સ્તંભ એવા તો અલોપ થઈ ગયા છે કે તે માટે આજો દળનો પથરો હોવાનું કે કુદરતના કોપનું જ કારણ ન કહી શકાય. ભૂતકાળમાં ધર્મવિરોધનાં કારણે સારાસારનો વિવેક નષ્ટ થતાં આ સ્તંભોનો નાશ થયો હશે તેમ કહી શકાય છે. સ્તંભોનો આવો એકસરખો અભાવ અન્ય સ્થળની ગુફાઓમાં નથી થયો.

ધશાન કોણમાંથી ગુફાઓની હાર શરૂ થાય છે અને દક્ષિણ દિશામાં તે પૂરી થાય છે. વચ્ચે કોઈ કોઈ ઠેકાણે જવા આવવા સાડ કોરી કાઢેલ પગથી નજરે પડે છે. કેટલેક

૨. આ લેખ લખવાની શરૂઆત કર્યા પછી આ બંને ગ્રંથોની ખબર પડી. ભાવ-નગર રાજ્ય તરફથી શોધખોળને લગતા બે ગ્રંથો બહાર પડ્યાં છે પણ તેમાં તળાજની ગુફાઓનું નામનિશાન નથી. આ ઉપરથી સમજાય છે અત્યાર સુધી તળાજની ગુફાઓનું મહત્ત્વ બહુ જાણીતું નથી થયું.

૩. ઇંગ્લિશમાં તે ‘Dahgoba’ કહેવાય છે.

ઠેકાણે વરસાદનું પાણી ટાંકામાં પહોંચાડવા સારૂ કોરી કાઢેલી નીકો પણ દેખાય છે. ગુરા-
ઓનો પત્થર બધે એકસરખો નથી: પશ્ચિમમાં 'ચળેલીની-ગુરા' તરીકે ઓળખાતી ગુરા
આગળનો પત્થર વધારે સારો એકસરખો ને સુંવાળો માલૂમ પડે છે. ઇશાન અને ઉત્તરની
ગુરાઓનો પત્થર ખરતો અને ટૂટતો છે. વાયવ્ય દિશામાં સૌથી મોટી, વિશાળ અને ભવ્ય
'એભલમંડપ' નામે ઓળખાતી ગુરામાં છતનો પત્થર એકસરખો અને સારો છે જ્યારે
પડખાની ભત્તિનો પત્થર નબળો અને ખડબચડો છે !

આ ગુરાની ભત્તિમાં નાના મોટા એવા ખાડા પડી ગયા છે કે ભીંતમાંથી તે તે
સ્થળે કાંઈ કાઢી નાંખ્યું હોય, કાંઈ ઉબેડી નાંખ્યું હોય તેવા અનુ-
'એભલમંડપ.' માનને પુરતો અવકાશ રહે છે. ધરતી એક ટુટથી દોઢ ટુટની પર-
ચાળ છે અને તે પરથી આ અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે. અત્યારે
આ ગુરામાં કાંઈ નથી ! (બર્જેસે આપેલ ફોટામાં વેદિકા લાગે છે.) કાંઈ ઠેકાણે કેતર-
કામ કે કારીગિરી સચવાયેલી દેખાતી નથી. માત્ર મુખદ્વાર પર સામાન્ય કારીગિરી જળવાઈ
રહી છે અને તેના ફોટા બર્જેસે પોતાના બન્ને ગ્રન્થોમાં આપ્યો છે. ઉપરના ભાગમાં
ઘોડાની નાળના આધારે વળેલી પાંચ કમાનો છે-તેમાંની ત્રણ વિશીર્ણ થઈ છે. તે કમાનો
નીચે જળી જેવી લાગતી કારણી છે જે અન્ય સ્થળની બૌદ્ધ ગુરાઓને મળતી છે.
બહારના ચોકમાં એક પત્થરનો લાંબો કટકો પડ્યો છે. સ્તંભનો ડુકડો હશે તેમ નથી
જણાતું, કારણ કે ઉપરના ભાગમાં ટૂટેલ લાગતી નિશાની છે તેના પ્રમાણમાં તે બહુ
પાતળો લાગે છે. આની પર કાંઈ કારીગિરી નથી. ચોકમાં કાંઈ ઉભો સ્તંભ હશે અને
તેના અવશેષ રૂપે આ ડુકડો હોય તેવો સંભવ છે.

આ વિશાળ ગુરા સૌ કાંઈના ચિત્તને પ્રસન્ન કરે છે, અને લીધેલ શ્રમનો બદલો આશ્વર્ય
અને આનન્દમાં વાળી આપે છે તથા પૂર્વ સમયનું યથોચિત સ્મરણ આપે છે. લોકો
તેને 'એભલમંડપ' નામથી જ ઓળખે છે. તે બહુ ઢોઢો અને વિશાળ છે. લંબાઈ ૭૫
ફીટ અને પહોળાઈ ૬૭ ફીટ છે. ઉંચાઈ ૧૫ ફીટથી ૧૭ ફીટ સુધીની છે, કારણ કે
ઉપરની છત એક ખુલ્લી બીજે ખુલ્લી ઢળતી છે. અંદરના ભાગમાં સ્તંભ નથી અને વચ્ચે
ઉભા રહીએ ત્યારે માથે કેડું જળકું દળ અદ્ધર રહ્યું છે તેવું સંપૂર્ણ ભાન થાય છે. મુખ-
દ્વાર પર ચાર સ્તંભ હશે તેમ સમજાય તેટલી જ નિશાની રહી છે.

બહારનો ચોક્ વિશાળ છે અને માથમાં ગુફાથી અડધો થાય છે. તેને લીધે ગુરાની
ભવ્યતામાં અનહદ વૃદ્ધિ થાય છે. આ ગુરાનો ઉપયોગ ચૈત્યગુફા તરીકે અથવા સમા-
સ્થળ તરીકે અવશ્ય હોવો જોઈએ. તેની અંદર બે હજાર ઉપરાંત માણસો છૂટથી અને
સુખેથી બેસી શકે તેટલી તે વિશાળ છે.

આ ગુફા વિષે એક દંતકથા કહેવાય છે. પૂર્વે 'એભલવાળા' નામના રાજાના

૪. Railings.

૫. " ઇ. સ. ૧૦૦૦ (?) આસપાસ, એભલવાળાની સાતમી પેઢીએ તેના પૂર્વે
મેવાડમાંથી ઉતરી આવેલા અને નિવાસ કરેલો. ઇ. સ. ૧૨૦૦ લગભગ કોળીઓ પાસેથી
એભલે તળાબ છૂટી લીધેલું. " — બર્જેસ.

તળાબ આસપાસનો પ્રદેશ હજી પણ 'વામાક'ના પ્રદેશથી ઓળખાય છે.

વખતમાં કુંડોળજાતિના આહાણુગોરોનો લોભ બહુ વધ્યો હતો. લોભવશ થઈ દરેક લશ પાછળ દક્ષિણમાં તેઓ સોતું માગવા લાગ્યા ! આ દારણુને લીધે ઘણાં ગરીબ માળાપો પોતાની કન્યાનાં લગ્ન કરતાં અટકી પડ્યાં અને થોડા વરસમાં કન્યાઓ મોટી થઈ ગઈ. તેવી કન્યાઓની સંખ્યા પણ બહુ વધી પડી. એટલે થાકીને એભલવાળા આગળ લોકોએ રાવ આધી ને ત્રાસ જણાવ્યો. એભલવાળો વચ્ચે પડ્યો. ગોરોને મનાવવા માંડ્યા પણ માન્યા નહિ અને હઠ ન છોડી, એટલે એભલવાળાનું લોહી તપી આવ્યું. તમામ માળા પોતે ધીરજ આપી તેમની કન્યાઓનું પોતે પિતા તરીકે એક જ દિવસે આ (એભલ) મંડપમાં દાન દીધું તથા નાગી તરવારે સોતું રક્ષણ કર્યું. આ અવસરનો લાભ ૧૬૦૦ કન્યાઓને મળ્યો. આહાણુગોરો વિલણા પડ્યા ને તેમનું જોર તે દિનથી દૂર થયું.

આ દંતકથા દ્વારા ગુફાની વિશાળતા અને ભવ્યતા પ્રકટ થાય છે પણ તેટલા માટેજ અન્ય સર્વ પ્રકારે તેને ઐતિહાસિક સત્ય માની ન લેવાય. તળાબથી સાંકેક માઇલ ઉપર રાજુલાના હુંગરમાં “સાણા”ની ગુફાઓ છે. ત્યાંની મુખ્ય ગુફા ૬૮૧૧ ફીટ લાંબી અને ૬૧ ફીટ પહોળી છે. ઉંચાઈ ૧૬૧૧ ફીટ છે. તેનું નામ પણ ‘એભલમંડપ’ છે પણ તે લગ્નમંડપ થયાની હકીકત જણાઈ નથી.

એભલવાળાની ઉપરની દંતકથા સિવાય ગુફાઓ વિષેનું અન્ય કોઈ સ્મરણ લોકોમાં રહ્યું હોય તેમ માલૂમ પડ્યું નથી. ગુફાઓ પર દોરણી અલ્પ છે કે અલ્પ રહી છે એટલે વિશેષ જ્ઞાન મેળવવામાં તે સાધનની પણ મદદ નથી રહી !

વળતે ગુફાની અંદરના ભાગમાંથી કોઈ સૂચક લેખ અથવા ચિહ્ન મળી આવે તે

તપાસ.

આશાએ દરેક ગુફાની ખૂબ તપાસ કરી. અધિકારમય હોડા ભાગે જોવા સારૂ સૂર્યકિરણની મદદ લીધી. એ દર્પણ વતી સૂર્યપ્રકાશની અતુક્ષ્ણ પડે તેમ વક્રગતિ કરતાં ગુફાના અધારા ભાગે પ્રકાશથી ઝળહળી ઉઠતા. તે રીતે જોતાં જોતાં, એક ઠેકાણે શાહુડીનું એક પીછું હાથ આવ્યું અને દક્ષિણ દિશામાં ‘ખોડિયારની ગુફા’ નામે ઓળખાતી ગુફાની અંદરના ગર્ભગૃહમાંથી, જીવતા સર્પ જેવી પ્રતીત થયેલી સવા છ ફીટ લાંબી સર્પની કાંચળી હાથ આવી ! એ રીતે ઉપરની તપાસમાં કાંઈ વળ્યું નહિ એટલે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી કાંઈ પણ મેળવવાની આશા અજગી કરી. આ નિર્જન ગુફાઓમાં વસ્તી માત્ર જંગલી લૂંડની માલૂમ પડી ! આપણું આક્રમણ તેમને પ્રીતિકર ન જ હોય તેમ હુંકાર કરી તેઓ ચાલ્યા જતાં.

એક સ્થળે એક ગુફા થોડાં વરસમાં દટાઈ જશે તેમ લાગ્યું. પણ હુંગરના ઢોળાવનો વિચાર આવતાં પાછું એમ લાગ્યું કે મોટી ધોવાઈ જતાં એક વખત દટાઈ ગયેલી ગુફા ફરીવાર દૃષ્ટિગત નહિ થતી હોય ? આ ખ્યાલથી એક બીજો વિચાર સ્ફુર્યો. એભલમંડપના એક આગળ, બીજી ગુફાઓમાં તથા જ્યાં યોગ્ય લાગે ત્યાં ખોદકામ કરવામાં આવે

૬. ‘સાણા’ની ગુફાઓ વિષે હકીકત બહેંસે પોતાના બન્ને અન્યોમાં આપી છે. પ્રથમના પ્રકટ કરેલ અન્યમાં નકશા સાથે ત્રણ ફોટા આપ્યા છે અને પાછળના અન્યમાં માત્ર નકશો આપ્યો છે. પાછળના અન્યના ૧૫૦મા પાને તે જણાવે છે કે તળાબ અને સાણાની ગુફાઓનો સમય ઘણો પ્રાચીન હોવો જોઈએ અને તે પશ્ચિમ હિન્દની જૂનામાં જૂની ગુફાઓ જેટલી જૂની હોવી જોઈએ.

તો વખતે દટાઇ ગયેલું કાંઇ પ્રકાશમાં આવે. આ વિષે ભાવનગર રાજ્યના અધિકારીઓનું અને આ વિષયના જ્ઞાતા અભ્યાસીઓનું અહિં લક્ષ્ય ખેંચીએ તે અસ્થાને નથી.

પરિશ્રમણથી ન વળ્યું તે પુસ્તકમાંથી મળી રહેશે તે જીજ્ઞાસાએ સ્વ. કવિ નર્મદ વાળો ઇ. સ. ૧૮૮૬ માં પ્રકટ થયેલો “કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ”

છતિહાસ.

પણ તપાસ્યો. તેમાં આપેલા તળાજનના પૂર્વ ઇતિહાસમાંથી અગત્યનો ભાગ નીચે મુજબ છે.

“શત્રુંજી નદીના ઉત્તર કાંઠાનો ભાગ ગોહિલવાડ તથા દક્ષિણ કાંઠાનો ભાગ વામાક (વાલાકેર) કહેવાય છે. વાલાકમાં વળા ચમારડીના વાળાઓનું રાજ્ય હતું. બ્યારે ગોહિલોએ તેમની પાસેથી વળા ચમારડી ઝૂંટવી લીધું ત્યારે વાળા તળાજનમાં આવી વસ્યા. તળાજનના વાળા કાકોરો વિષે ઘણી દંતકથા ચાલે છે.....વાળાઓને બારીઆ કોળીઓએ તળાજનમાંથી હાંકી મુક્યા. બારીઆ કોળી નિર્ભય ચાંચીઆ હતા તે એટલે મુધી કે ક્ષિટિય લોકોનાં વહાણુ પણ લાગ ફાવે હુડી સેતા. આખરે ઇ. સ. ૧૭૭૧ માં ભાવનગરના કાકોર અખેરાજીએ તેમની સામે ચડ્યા.....કોળીઓને તળાજનમાંથી ખસવું પડ્યું. પણ અખેરાજી તળાજ પોતાને સ્વાધીન લેવા નારાજ જણાયાથી ખંભાતના નવાબને આપવામાં આવ્યું.....ઇ. સ. ૧૭૭૩ માં ભાવનગરના વખતસિંહજીએ નવાબ પાસેથી તળાજ વેચાતું લીધું, ત્યારથી એ ગામ ભાવનગરના તાબામાં રહ્યું છે. પ્રસિદ્ધ વિશ્વલુખત નાગર નરસિંહમહેતાનો જન્મ આ ગામમાં થયો હતો. ....સરતાનપુર (જૂનું) નામ સુલતાનપુર) એ તળાજનનું ખંદર છે.....(તળાજનમાં) હુસેનપીરની દરગાહ છે તેમાં એક દારસીલેખ હિન્દી ૯૭૪ (ઇ. સ. ૧૫૬૬) ની સાલનો છે.”-પા-૪૧૬-૪૧૭.

આ ઇતિહાસદારો પણ ગુજાઓ સંખ્યાથી વધુ જણવા લાપક કાંઇ ન મળ્યું એટલે પછી વધુ તપાસ માટે એક જ આધાર રહ્યો. ઇ. સ. ૬૪૦ લગભગ સંશોધન. વલભીના પ્રદેશમાં ચીનદેશનો પ્રસિદ્ધ યાત્રાળુ ‘હ્યુએનત્સંગ’ આવ્યો હતો તેને માદ કરી તેનું વર્ણન વાંચ્યું^{૧૦} જે નીચે મુજબ:—

૭. “ઇ. સ. ૧૭૭૧ માં અખેરાજીએ તળાજ લેવાની મરજી ન દેખાડી પણ ઇ. સ. ૧૭૮૦ માં તેના વારસ વખતસિંહજીને રૂપીઆ એસીહજરમાં ખંભાતના નવાબ તુરકીને વેચાતું આપ્યું. અને વખતસિંહજીએ તેને પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું.”

—કાઠિયાવાડનો ઇતિહાસ ‘૧૯૧૬, કંપન વીથ્ઝર્સેસે બેલ રચિત અને કંઠાકોલીકની પ્રસ્તાવના સહિત; પા-૧૬૬ તથા ૧૪૧.

૮. ડુંગર ઉપર ચડતાં ધ્યાન દિશામાં એક નાની ગુફા છે. લોકો તેને ‘નરસિંહ મહેતાની નિરાળ’ તરીકે ઓળખાવે છે.

૯. સદરદુ દરગાહમાંથી આ લેખ લઇને ભાવનગરના બાર્ટન લાઇબ્રેરીના સંપ્રદરશાનમાં મૂકવામાં આવ્યો છે તેમ કહેવાય છે. મજકુર લેખ ભાવનગરમાં શોધખોળ ખાતાના મનમાં પ્રકટ થયો છે.

૧૦ મી. પોર્ટર્સના અધિપતિપ્રજા હેન્રી જે વિભાગમાં આ વર્ણન ઇ. સ. ૧૮૦૫ ૧૮૦૬ માં પ્રસિદ્ધ થયું છે તેનો જ આ લેખમાં નિદેશ થયો છે. ‘Watters’ Yuan chwang, Vols. I, II. અંદર અધિપતિની નોંધો પણ પ્રુક્ત છે. આ લેખમાં ખીજા વિખામનો જ નિદેશ થયો છે. હ્યુએનત્સંગના વર્ણન માટે આ આગતિ પ્રસિદ્ધ છે.

“ ક્ષણી (વલ્લભી) દેશનો વિસ્તાર ૬૦૦૦ લી (=૧૨૦૦ માઈલ)નો છે અને તેની રાજધાની (વલ્લભીપુર)નો ઘેરાવો ૩૦ લી (=૬ માઈલ) ઉપરાંત છે. અહિંની નીપજ, આબોહવા અને પ્રજના આચાર વિચાર માલવ દેશના લોકોને મળતા છે. દેશ ઘણો સમૃદ્ધ અને લોકો બધી રીતે સુખી છે.

અહિં (બૌદ્ધ) વિહારો સોથી વધુ છે; અને તેમાં હીનયાન સમ્મતીય માર્ગના ૬૦૦૦ થી વધુ શ્રમણો વસે છે. દેવમંદિરો સેંકડોની સંખ્યામાં છે અને ભિન્ન ભિન્ન ધર્મના અનુયાયીઓ બહોળા પ્રમાણમાં વસે છે.

ન્યારે જુલૈ (=બુદ્ધ ભગવાન) પૃથ્વી પર વિચરતા હતા ત્યારે અહિં ઘણીવાર આવ્યા હતા અને જે જે પ્રદેશમાં વાસ કર્યો હતો તે તે સ્થળે (રાજન) અશોકે સ્મારક તરીકે સ્તૂપો રચાવ્યા હતા. પૂર્વના બુદ્ધ અવતારોમાંના ત્રણ બુદ્ધ આ ભૂમિમાં વિચર્યા હતા જેની પણ અહિં નીશાની મળી આવે છે.....

રાજધાનીથી અતિ દૂર નહિ (એવે સ્થળે) એક મહાન વિહાર છે જેની રચના ‘આચારે’ કરી છે. તેમાં પુસ (=મોઘિસત્ત્વ) ‘ગુણમતિ’ અને ‘સ્થિરમતિ’ આચાર્યોએ નિવાસ કર્યો હતો અને અતિમાન્ય ગ્રંથો રચ્યા હતા.”—પા. ૨૪૬.

અન્ત વિભાગના ‘મહાન વિહાર’ પદ પર ધ્યાન ખેંચાણું અને વધુ માહિતી સારૂ અન્તમાં નિર્દેશ કરેલ નામો ધ્યાનમાં રાખી આ જ ગ્રંથની અનુક્રમણિકા તપાસી અને તેમાં પત્તો લાગ્યો તે તે સ્થળે અન્ય હકીકત વાંચી. તે પરથી તળાજાની ગુફા એ અતિ પ્રાચીન વિહાર છે અને વલ્લભીપુરના પ્રાચીન વિદ્યાપીઠનું સ્થાન સંભવે છે તે વિષે જે જે પ્રતીતિ થઈ છે તેનો ઉલ્લેખ આ લેખમાં કર્યો છે.

“વલ્લભીપુરથી અતિ દૂર નહિ” અને “મહાન વિહાર” એ વિશિષ્ટ લક્ષણ ખ્યાલમાં આવતાં એમ થયું કે હુએન-ત્સંગે તળાજાની ગુફાઓનો નિર્દેશ તો નહિ કર્યો હોય? આ મહાન વિહાર “આચાર રચિત” છે તેમ તેણે કહ્યું અને વધુમાં આન્ધ્રદેશમાં અને મહારાષ્ટ્રમાં ‘આચાર’ની અન્ય બે કૃતિનો ૧૧પણ પરિચય દીધો છે તે

૧૧. આન્ધ્રદેશમાં:—“રાજધાની સમીપ બુદ્ધ ભગવાનની મનોહર મૂર્તિવાળો ઉચ્ચ કળાથી શોભાયમાન, માળખંધ, ઝરખાદાર મોટો વિહાર છે, જેમાં પ્રધાનખંડો અનેક છે. તેની સન્મુખ જ સો શીટથી વધુ હંચો એક સ્તૂપ છે. આ વિહાર અને સ્તૂપ અહિંત ‘અચેલે’ (=અહિંત ‘આચારે,’ કારણ કે ચીનાઈ શબ્દ ‘સોહ-સીંગ’નું ઇંગ્લીશ રૂપાન્તર ‘Performance or Rule of conduct’ થાય અને તેનું રૂપાન્તર ‘આચાર’ શબ્દથી થાય.) રચ્યો છે. નૈઋત્ય કોણમાં અશોકે કરાવેલો સ્તૂપ છે જ્યાં બુદ્ધ ભગવાને ઉપદેશ આપ્યો હતો, અદ્ભુત પ્રભાવ દર્શાવ્યો હતો અને તે સ્થળે જ અસંખ્ય જનસમૂહ ધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો.” પા. ૨૦૯. [આ વિહાર નાશકતો કે બીજો કોઈ ?]

મહારાષ્ટ્રમાં:—“આ દેશની પૂર્વ દિશામાં ઉત્તરોત્તર ઉંચાઈમાં વધતાં ટેકરાઓની હારવાળા શિખરો અને ઉભાં ખડકવાળા પર્વત દરથી દેખાય છે. તે પર્વતની હારમાં ઉડી ખીણના નીચેના ભાગમાં એક મોટો વિહાર છે. તેના બધા પ્રધાનખંડો અને ઉંડાં ગર્ભ-ગૃહો ખડકમાં કોરી કાઢેલા છે. (તેમાંના) કેટલાક ટોચ ઉપર છે અને કેટલાક ખડક વચ્ચે માળખંધ ઝરખાદાર છે; અને ખીણ પર દક્ષિણ તથા તેમ કોરેલા છે. આ વિહાર

વાંચવાથી એટલું સ્પષ્ટ થયું કે 'આચારની કૃતિ' તે ઇટનો ચણેલો વિહાર નહિ પણ ખડકમાં કોરી કાઢેલી ગુફાઓવાળો જ વિહાર સમજવાનો છે. એ રીતે ઇતર સામાન્ય વિહારોથી આચારના મહાન વિહારનો વ્યવસ્થેદ થયો. તેથી "વલભીપુરથી આતિ દૂર નહિ" એ મુખ્ય લક્ષણ તળાબની ગુફા સિવાય અન્યતું નહિ એમ પણ સિદ્ધ થયું, કારણ કે વળા ગામની આસપાસ બીજાં એવો કોઈ ડુંગર નથી કે જેમાં તળાબના ડુંગરની જેવી ગુફાઓ હોય.

એ રીતે 'આચાર' નામ સાચેના પૂર્વાપર સંબંધથી તળાબની ગુફાઓ એ ઇ. સ. ૬૪૦ પૂર્વેનો તળાબનો મહાન વિહાર છે એટલું નિર્ણયિત થયું. (અને તેમ થતાં એમલ-મંડપનું મુખદ્વાર વળા ઉપર દૃષ્ટિપાત કરે છે તે વાત સ્પષ્ટ લાગી.) આ રીતે પૂર્વકાળનો આપણી નજરનો સમય નક્કી થયો. પ્રાચીનમાં પ્રાચીન કયો સમય હશે તેનું અતુમાન આગળ પર કરવામાં આવશે.)

ઇ. સ. ૬૭૧-૬૮૫ માં 'ઈત્સીંગ' નામના ખીબ એક ચીનાઈ મુસાફરે હિન્દની યાત્રા કરી હતી. વલભીના પ્રદેશમાં તે આવ્યો હોય તેમ નથી વિદ્યાપીઠ. જણાવ્યું પરંતુ હિન્દમાંના આચાર, વિદ્યાભ્યાસ અને વિહારજીવનની જે નોંધો કરી ગયો છે તે બહુ ઉપયોગી છે. આવી એક નોંધમાં વલભીના પ્રદેશમાં એક મોટા વિદ્યાપીઠ વિશે ઉલ્લેખ છે તે નીચે મુજબ:—

"ચીનથી આવેલ વિદ્યાર્થીઓ.....પ્રથમ 'પાણિનિસૂત્ર' પરની જ્યાદિત્યની 'કાશિકાવૃત્તિ' કંઠાગ્ર કરે છે.....પછી ગદ્ય અને પદ્ય સાહિત્ય શીખવાની શરૂઆત કરે છે અને 'હેતુવિદ્યા' તથા 'અભિધર્મકોશ' શીખવા પર વિશેષ ધ્યાન દે છે..... નાગાર્જુનના "ન્યાયદ્વારતારકશાસ્ત્ર"નું પરિશીલન કરતાં શુદ્ધ અતુમાન કરવાની શક્તિ કેળવે છે અને તે સર્વે યથાર્થ સમજવાની શક્તિ "જાતકમાળા"ના પરિચયથી મેળવે છે.....

એ રીતે ગુરુસમીપ બધાં અને બીજાં બધાં વચ્ચે ખડું (તિઓ)મધ્યહિન્દમાં 'નાલન્દ' વિહારના વિદ્યાપીઠમાં અથવા પશ્ચિમહિન્દના 'વલભી'ના વિદ્યાપીઠમાં બેથી ત્રણ વર્ષ પૂરાં કરે છે.....આ બન્ને સ્થળો 'ચીન્ના', 'શીકશ', 'હુમેન', ને 'ચોયેલી'ના ચીનનાં વિખ્યાત વિદ્યાપીઠો જેવાં છે. ૧૩

પશ્ચિમ હિન્દના 'અચેત્રો'એ (=આચારે) રચ્યો છે....અર્થિ આચાર્ય 'દિશ્નાગે' ચિત્રદાળ વાસ કર્યો હતો. "—પા. ૨૩૯.

[કેટલાક વિદ્વાનો આ વિદ્યારને નાચકની ગુફાઓવાળો માને છે. સ્વ. ડૉ. વીન્સેન્ટ સ્મીથની માન્યતા મુજબ આ અજંટાનો વિહાર છે. યાત્રાગુના વર્ણનમાં ચિત્રદામનો ઉલ્લેખ છે તે પરથી સ્મીથનું અતુમાન યોગ્ય લાગે છે.]

૧૨. ઇ. સ. ૧૮૯૬ માં ડૉ. ટાકાકુસુએ આ નોંધોનું ભાષાંતર કર્યું છે. "a Record of the Buddhist Religion as practised in India etc., " by I-Tsing.

૧૩. ચારે સ્થળો ખીનમાં મચદર છે.

'ચીન્ના' :—ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૨ અગાઉનું સ્થાપિત શાસ્ત્ર આશ્રિત વિદ્યાપીઠ છે.

આહિં પ્રતિષ્ઠિત તેમજ પ્રતિભાશાળી વિદ્વદ્ગણ ભેગો થઈ શક્યાશક્ય સિદ્ધાંતોની ચર્ચા કરે છે અને પોતાના અભિપ્રાયની પ્રાગ્જનન પાસે કસોટી કરાવી પોતાના જ્ઞાન તથા બુદ્ધિવૈભવ માટે પ્રખ્યાત થાય છે. (પછી) રાજદરબારમાં પોતાની શક્તિનો પરિચય કરાવવા જાય છે, પોતાનું કળાચાતુર્ય પ્રકટ કરે છે અને (તે રીતે) રાજ્યાશ્રયના ઉમેદવાર થાય છે, સભામાં ઉચ્ચસ્થાન પામે છે—અપાર કૌશલ્ય પ્રદર્શિત કરે છે.”—પા. ૧૭૫-૧૭૭.

ઉપર્યુક્ત વર્ણન આપણી નજર ‘નાલન્દ’ તરફ મુખ્યત્વે ખેંચી જાય છે કારણ કે તે પ્રથમ પંક્તિનું વિદ્યાપીઠ હતું, તથા દેશ પરદેશના જીજ્ઞાસુ અને વિદ્યાભિલાષી વર્ગનું કેન્દ્ર હતું એમ ઇત્સિંગ તથા હ્યુએનત્સંગનાં વર્ણન પરથી જાણીતું છે. પરંતુ તેની પંક્તિમાં મૂકાય તેવું તથા પરદેશોની વિદ્યાપીઠની સરખામણીમાં ઉતરે તેવું અન્ય વિદ્યાપીઠ વલભીના પ્રદેશમાં હતું તે એટલું જાણીતું નથી થયું. વલભીના પ્રદેશમાં અનેક વિહારો હતા તેમ આપણે વાંચી ગયા પછી વિદ્યાપીઠોના વર્ણને યોગ્ય કોઈ વિહાર હોય તો તે કલ્પનામાં ઓધિસત્ત્વ ગુણમતિ અને સ્થિરમતિના નિવાસસ્થળવાળો મહાન વિહાર હશે તેમ આવે છે. ગુણમતિ અને સ્થિરમતિએ જ્યાં નિવાસ કરી અતિ માન્ય ગ્રંથો રચ્યા તે વિદ્યાપીઠ—નાલન્દ જેવો વિહાર—નહિ હોય ? ઉત્તર ‘ના’માં આવે તેના કરતાં ‘હા’માં આવવાનો સંભવ વધારે છે.

તળાજનો વિહાર કેવો છે અને હતા તેનો ખ્યાલ કર્યા પછી વિહારજીવનની ઝાંખી કરવાની જરૂર છે કારણ કે તેમ કરવાથી પૂર્વનાં સ્મરણ સાથે ધર્મ-વિહારજીવન. વ્યવહાર પણ પ્રત્યક્ષ થાય, ગુણોનાં દર્શન સાથે માનવ જીવનની ઉચ્ચ પ્રવૃત્તિઓનો પણ સાક્ષાત્કાર થાય અને તેમ થાય તે ધૃષ્ટિ છે. આપણને નાલન્દવિહારનાં જ વર્ણનો સુલભ છે તે ભૂલવું ન જોઈએ.

ઈત્સિંગે ચૈત્યવંદનક્રિયાનું ચિત્ર આપ્યું છે તે નીચે મુજબ:—

“નાલન્દવિહારમાં ભિક્ષુવર્ગની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. ત્યાં ત્રણ હજાર ઉપરાંત ભિક્ષુઓ વસે છે. બધાને એક સ્થાને એકત્રિત કરવાનું મુશ્કેલ થાય. આ વિહારમાં આઠ મોટા પ્રધાનખંડ છે તે ત્રણસો ગર્ભગૃહો (=ભિક્ષુગૃહો) છે. (એટલે) દરેકને અનુકૂળ પડે તેમ ચૈત્યવંદન અલગઅલગ થાય છે. એક મુખ્ય ભિક્ષુ દરેક વિભાગ રૂરી વળે છે. તેની આંગળ વિહારનો સેવકવર્ગ રહે છે અને તેમની સાથે સુગંધી ધૂપ તથા પુષ્પ લઈને બાળકો ચાલે છે. તેઓ એક ખંડથી બીજે ખંડ જાય છે. અને દરેક સ્થળે ત્રણથી પાંચ શ્લોક ઉચ્ચ સ્વરથી ગાય છે. તેના ધ્વનિ ચોતરફ ફેલાય છે. પ્રભાત (કે સંધ્યા ?) ૧૪ થતાં આ કાર્ય પૂર્ણ થાય છે. આ ગાનાર પુરૂષનું વિહાર તરફથી જૂદા જ પ્રકારનું સન્માન થાય છે.....વળી કોઈ

શીલક:—ત્યાં મોટું પુસ્તકાલય છે જેમાં રાજ્યદ્વારા સેવા કરનાર વિદ્વત્સમાજ ભેગો થાય છે.

હુંગમેન:—‘શ્રમાશીન’ નામના મહાન ઇતિહાસકર્તાની જન્મભૂમિ છે. ત્યાં ‘હોહસીઅ’ નામનો કૌન્દ્યુશ્યસનો શિષ્ય રહેતો હતો.

ચોયેલી:—કૌન્દ્યુશ્યસની જન્મભૂમિમાં આવેલું છે. વિદ્વત્સમાજ ત્યાં ભેગો થાય છે.”

૧૪. “at twilight he finishes this duty”

કોઈ ભિક્ષુ એકાંતમાં જૂઠા બેસી ગંધકૂટી સન્મુખ મૌનભાવે બુદ્ધ ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે. કેટલાંક ચૈત્યમાં જાય છે અને પાંક્તિબંધ બેસી, ભોંયે હાથદર્ધ શરીરવાળી, જમીનને મસ્તક અડાડી ત્રિવિધ વંદન કરે છે. હિન્દમાં ચૈત્યવંદન આ પ્રકારનું છે. વંદન સમયે વૃદ્ધ ને અશક્ત ભિક્ષુઓને તાની સાદ્દી વાપરવાની છૂટ હોય છે..... બુદ્ધ (અવતાર)નાં લંકણોની સ્તુતિસૂચક પદો પ્રથમ ગવાય છે અને તે એકસરખા લાંબા સૂરે લલકારવાનાં હોય છે એ રીતે સ્વરભંગ કર્યા વિના સૌ સાથે મળી દશથી વીસ શ્લોકો ગાય છે.”—પા. ૧૫૪-૧૫૬.

હુએનસંગ નાલન્દના વાતાવરણમાં સૌ કાષ્ટને મુગ્ધ કરે છે:—“આ વિહારમાં અનેક રાખઓ વૃદ્ધિ કરતા રહ્યા છે. અહિંની હારીગિરી ઉત્તમ અને સુંદર છે. શકાદિત્યે બંધાવી આપેલા વિહારમાં અત્યારે બુદ્ધ ભગવાનની મૂર્તિ છે; ત્યાં તેની તરફથી હજી પણ આળીશ ભિક્ષુઓને અન્નદાન અપાય છે.

એ વિહારમાં ભિક્ષુઓ હજારોની સંખ્યામાં છે. તેમાંનો મોટો ભાગ પ્રખર વિદ્વાનો છે: તેમાંના સેંદડો પંકાયેલા છે અને બહુમાનથી જોવાય છે. પોતપોતાના માર્ગના નિયમો તથા આજ્ઞા પાળવામાં તેઓ બહુ દૃઢ અને નિયમિત છે. સમગ્ર હિન્દમાં તેઓ આદર્શ-જૂતા લેખાય છે. જ્ઞાન મેળવતાં અને વિવાદ કરતાં તેમને દિવસનો સમય તો ધણો ઓછો પડે છે. રાત્રિ અને દિવસ અરસપરસ પશ્ચોત્તર કરતાં-બોધ કરતાં-નાના મોટાં એકબીજાની પૂર્ણ દશા સાધે છે. વખતે તેમાં એવા પણ હોય જે ત્રિપિટકનું રહસ્ય પામી ન શકે: તેઓ શરમાઈ જૂઠા પડી જાય છે.

આ દારણોને લીધે દેશ પરદેશથી પોતાના સંશયો છેદવા વિદ્યાર્થિગણો આ વિહારમાં દાખલ થતા અને પછી ખ્યાતિ પામતા. ‘આ નાલન્દના ભિક્ષુ છે’ એમ ન્યાં ન્યાં નામ પડતું ત્યાં ત્યાં તેમનું ધણું સન્માન થતું.

વિવાદશાળામાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છાવાળા દેશેદેશથી આવતા: તેમનો મોટો ભાગ વિષયના ગાંભીર્યથી હારી પાછો શરતો; અને જોઓ પ્રાચીન તથા અર્વાચીન જ્ઞાનના વિષયોમાં નિપુણ હતા તેઓ જ પ્રવેશ મેળવી શકતા. આવી રીતે પ્રવેશ પામવાના સફળાગી દશમાંથી બે કે ત્રણ થતા.

આ વિહારનો યશ હજી રાખનાર અને તેનું કાર્ય અવિચ્છિન્ન રાખનાર વિદ્વાન ભિક્ષુઓ..... ‘ધર્મપાલ’ અને ‘ચન્દ્રપાલ’ હતા. તેઓએ બુદ્ધ ભગવાનના ઉપદેશની સુવાસ પ્રસારી હતી. ‘શુશ્રુભતિ’ અને ‘સ્થિરમતિ’ પોતાના સમયમાં જ બહુ પંકાયા હતા. ‘પ્રભામિત્ર’ની દલીલ કરવાની શક્તિ સ્પષ્ટતાના શુશ્રુમાં અતિ ઉત્કૃષ્ટ હતી. ‘જિનમિત્ર’નું વાક્યાતુર્ય ઉત્તમ હતું. ‘જ્ઞાનચન્દ્ર’નું ચારિત્ર આદર્શરૂપ હતું—બુદ્ધિ તીવ્ર હતી. ‘શીલમત્ર’ની સંપૂર્ણતા તો ગુપ્ત જ રહી હતી.

આ સર્વ શુશ્રુવાન અને વિદ્વાન શ્રમણો હતા અને પોતાના સમયમાં પણ અતિ પ્રસિદ્ધ તેમ જ ઉપયોગી લેખાયેલા અન્યોના કર્તા હતા.”—પા. ૧૬૫.

આ ચિત્રો વિહારજીવનનો સારો પરિચય આપે છે. તેનો અન્તભાગ ફરીવાર ‘શુશ્રુભતિ’ અને ‘સ્થિરમતિ’નું સ્મરણ આપે છે. જન્મે તે મામના વિહારમાં પણ નિવાસ કર્યો હતો ‘એટલે’ તેમના જેટલો જૂનો તળાબનો વિહાર (અને નાલન્દનો વિહાર પણ) હોવો જોઈએ એ સમય.

નિઃસંદેહ છે; તેમના સમયનું હવે અન્વેષણ કરીએ. તેમને વિષે મી. વૉટર્સ લખે છે કે:-

“ ઇત્સીંગ એક પ્રખ્યાત ‘ ગુણુમતિ ’ વિષે લખે છે અને પોતાના સમયની નજીકનો તેને જણાવે છે. આ ગુણુમતિ આચાર્ય ‘ ધ્યાન ’માં વિશિષ્ટ હતા-(જ્યારે) આપણા યાત્રાળુ પોતે જણાવેલ ‘ ગુણુમતિ ’ને બોધિસત્ત્વ તરીકે ઓળખાવે છે. તેના જન્મ દક્ષિણ હિન્દમાં થયો હતો એમ કહે છે.^{૧૫} તેની સાથે ‘ સ્થિરમતિ ’નું નામ જોડે છે. બન્નેને અન્થરચનાના સૌંદર્ય માટે નાલંદવિદ્યાપીઠમાં સન્માનિત ગણાવે છે. દક્ષિણ હિન્દમાં^{૧૬} વલ્લભીમાં બન્ને રહ્યા હતા અને અન્યો લખ્યા હતા તેમ કહે છે. ભિક્ષુ પરમાર્થે ઇ. સ. ૫૬૦માં ચીનાઈ ભાષામાં એક મૂળ અન્થના સંક્ષેપ પરથી ભાષાંતર કર્યું છે. (તેનું નામ ‘ સૂધ-હસીઅંગલુન ’ છે.) તે નામના જ મૂળ અન્થના કર્તા ‘ ગુણુમતિ ’ તે આ જ ‘ ગુણુમતિ ’ હશે ખરા. બુન્ધુ નાનજીઓ^{૧૭} પોતાના ત્રિપિટકનાં વર્ણનના પુસ્તકમાં તે અન્થનું મથાળું સુધારી ‘ લક્ષણાનુસાર શાસ્ત્ર ’ નામ જણાવે છે, પણ આ મૂળ અન્થનું નામ બીજું અને જૂદું જ હોવું જોઈએ. આ^{૧૮} અન્થમાં વિભાષાસૂત્રનો ઉપદેશ દેનાર આચાર્ય વસુખંધુ, બવરિક (?) તથા અન્યનો ઉલ્લેખ છે અને સાંખ્યમતનો સારો પરિચય દેખાય છે.”-પા. ૧૦૮.

“ ધર્મપાળ ઇ. સ. ૬૦૦ માં ગુજરી ગયા અને ગુણુમતિ તેના કરતાં ઘણા વહેલા થયા છે.....સ્થિરમતિ-‘ મહાયાનમાર્ગપ્રવેશક ’ અન્થના કર્તા હતા; તેનું ચીનાઈ ભાષામાં ભાષાંતર ઇ. સ. ૪૦૦ લગભગ થયું હતું. તેમનો એક બીજો નાનો અન્થ આધ્યાત્મિક વિષયને લગતો છે; તેનું ભાષાંતર ઇ. સ. ૬૯૧ માં થયું હતું.” પા. ૧૬૯. પ્રો. સુક્રીએ ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં “ બુદ્ધધર્મના મહાયાન માર્ગની રૂપરેખા ” નામનું પુસ્તક લખ્યું છે. તેમાં બોધિસત્ત્વ સ્થિરમતિના અન્થોમાં ઉતારા કર્યા છે. જ્ઞાંસુઓએ તે પુસ્તક મેળવી જોઈ લેવાં. પહેલો ઉતારો “ મહાયાન ધર્મધાતુ ” અન્થમાંથી પા. ૨૮૯-૩૦૨ પર

૧૫. આ હકીકત ક્યાંથી મળી તે સમજાયું નથી.

૧૬. મી. વૉટર્સની સરતચૂક થાય છે. “ પશ્ચિમ હિન્દ ” જોઈએ.

૧૭. ચીન અને જાપાનમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા બૌદ્ધ ત્રિપિટકોનું વર્ણન બુન્ધુ નાનજીઓએ આપ્યું છે. પુસ્તક બહુ ઉપયોગી છે. તેમાં પ્રસ્તુત નીચે સુજળ છે:-

નં. ૧૨૮૦.—‘ લક્ષણાનુસારશાસ્ત્ર: ’ આચાર્ય ગુણુમતિએ રચ્યું. ઇ. સ. ૫૫૭-૫૮૯ ના ખાનવંશન સમય દર્મ્યાન, ઇ. સ. ૫૫૭-૫૬૯ માં ભિક્ષુ પરમાર્થે ભાષાંતર કર્યું.

નં. ૧૧૨૭.—‘ મૂલસર્વાસ્તિવાદનિકાયસંગ્રહ ’ (= ‘ સર્વાસ્તિવાદવિનયસંગ્રહ ’): આચાર્ય ગુણુમતિએ રચ્યું. ઇ. સ. ૬૧૮-૯૦૭ ના ચાનવંશ દર્મ્યાન ઇ. સ. ૭૦૦ માં ઇત્સીંગે ભાષાંતર કર્યું.

નં. ૧૨૪૩.—‘ મહાયાનાવતારકશાસ્ત્ર: ’ બોધિસત્ત્વ સ્થિરમતિએ રચ્યું. ઇ. સ. ૩૯૭-૪૩૯ ના ઉત્તરલીઆન વંશ વખતે ‘ તાઓ થાઇ ’એ ભાષાંતર કર્યું.

નં. ૧૨૫૮. } ‘ મહાયાનધર્મધાત્વવિશેષતા(?)શાસ્ત્ર: ’; બોધિસત્ત્વ સ્થિરમતિએ રચ્યું.
નં. ૧૩૧૮. } દેવપ્રેરા અને બીજાઓએ ઇ. સ. ૬૧૮-૯૦૭ ના ચાનવંશ દર્મ્યાન, ઇ. સ. ૬૯૧માં ભાષાંતર કર્યું.

૧૮. મૂળ કે ભાષાંતર ?

આપ્યો છે. અને બીજો “મહાયાનમાર્ગપ્રવેશક” ગ્રન્થમાંથી ૬૧ મેં પાને આપ્યો છે, અને કુટનોટમાં સ્થિરમતિના સમય વિષે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે નીચે મુજબ:—

“તેમની તારીખ (ચોક્કસ) જણાઇ નથી. પણ અત્યારે ચીનાઇ ત્રિપિટકામાં તેના બે ત્રણ ગ્રન્થો છે. તે વાંચતાં એટલું નિર્ણયિત થાય છે કે તે અધિષ્ઠાપ પછી થયા અને નાગાર્જુનની પહેલાં કે સમકાલીન થયા હોવા જોઇએ.”

૬૦ માં પાને ગ્રા. સુચકી નાગાર્જુનનો સમય ઇ. સ. નો ત્રીજો કે ચોથો સૈકા ગણે છે. અશ્વધાપનો સમય સામાન્યપણે ઇ. સ. ના પહેલા સૈકાનો ગણાય છે. એ રીતે તળાવવિહારનો અને નાલન્દવિહારનો પણ સમય ઇ. સ. ના પહેલા સૈકાથી માંડી ત્રીજા અથવા ચોથા સૈકા સુધીનો હવે નક્કી થાય છે. તેથી પણ વધુ પ્રાચીન હશે પણ તેની સાબીતી હજી આપણને નથી મળી. આન્ધ્ર તથા મહારાષ્ટ્રમાંની ‘આચાર’રચિત અન્ય વિહારોનો પણ આ જ સમય હરે છે એટલે જો મહારાષ્ટ્રનો વિહાર અજંટાનો જ સમજાય (લેખકના મત મુજબ આ વાત નિર્વિવાદ છે,) તો તેનો સમય પણ તેટલો જ પ્રાચીન હરે છે.^{૧૯}

સ્વ. બર્નેસે તળાવની શુદ્ધિ જોઇ જે અતુમાન કર્યું છે તે સપ્રમાણ હરે છે:—

“હાગોબા (= ‘ધનકોટી’ તરીકે ઓળખાયેલો ભાગ) અને ગુરાઓની એકંદર ગોઠવણ પરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે આ બૌદ્ધ શુદ્ધિ છે.”

કેટલી પુરાતન હશે તે સાબીત કરવા યોગ્ય ચોક્કસ સાધનો આપણી પાસે નથી. પરંતુ ગોઠવણની સાદાઇ ધ્યાનમાં લેતાં, એમલમંડપના મુખદ્વાર પર જે કારીગરી છે તે સિવાય અન્ય ગુરાઓમાં કોતરકામનો અભાવ જોતાં (કારણ કે પછીના સમયની અન્યત્ર બૌદ્ધ ગુરાઓ છે તેમાં કોતરકામનો અભાવ નથી હોતો^{૨૦} તે ધ્યાનમાં રાખતાં) આ શુદ્ધિઓનો સમય ધણા પ્રાચીન માની શકીએ.

ધસવી સનની પહેલાંની પણ ગુરાઓ હશે તેવો સંભવ છે વખતે અશોકના જ વખતમાં કે તેની પછી તુરત જ (કેરી કાઢેલી) હોય.”—પા. ૧૪૮

૧૯. “ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકાથી ઇ. સ. પછી અગીઆરમા સૈકાની વચગાળે આ શુદ્ધિ અસ્તિત્વમાં આવી હશે તેમ ક્રિષ્ણસન માને છે; ડૉ. વીલ્સનના મત મુજબ ઇ. સ. પૂર્વે બીજા કે ત્રીજા સૈકાથી માંડી ઇ. સ. પછી પાંચમા છતાં સૈકા દર્મ્યાન તેમ બન્યું હશે. કારીગરોની અમુક એક શ્રેણીએ શુદ્ધિઓમાંની એક કે બધી રચી અથવા એક જ પુરૂષની યોજના મુજબ રચાઇ તે માલૂમ નથી પડ્યું.” અજંટાના ફોટોગ્રાફો, નોંધ સાથે: લેખક એનર છલ્સ: ઇ. સ. ૧૮૭૬.

૨૦. કોતરકામ પાછળથી થઇ શકે છે તેમ સરઆતથી પણ ચર્ચા શકે છે. એટલે કોતરકામ હોય કે ન હોય તે મુદ્દા પર જ પ્રતિપાદન કરવું સદીસલામત નથી. સ્થિરમતિના સમય પરથી જેટલું સાબીત થાય છે તેટલું માન્ય થાય છે. તેવાં વધુ સાધનો સુલભ થતાં પ્રાચીનતા વિષે વધુ ખુલાસો અને નિશ્ચય થશે તેમાં સંદેહ નથી.

કોતરકામની ચક્રવર્તી ગુરાના પત્થરની કુદરતી રચના સાથે પણ સંબંધ છે: એટલે તે વાત પણ લક્ષ્ય બદાર ન રાખી શકાય. તળાવવિહારમાં પત્થર આજા દળનો છે તે વાત પર ધ્યાન દેવાની જરૂર છે.

ગુફાઓના સમય વિષેની હકીકત પૂરી થાય છે. હવે કટલાક મતભેદો જોઈ જવાની જરૂર રહે છે.

ચર્ચા. પહેલી ચર્ચા:—ગુણમતિ તથા સ્થિરમતિ નામે એક દરતાં વધુ આચાર્યો થયા છે તે પર ધ્યાન દેવાની જરૂર છે. આ બાબતમાં ૧૮૯૫ માં ડૉ. ટાકાકુસુએ જે નોંધ લીધી છે તેની ચર્ચા વોટર્સે કરી છે. વોટર્સની નોંધ વધારે માન્ય કરી શકાય. ટાકાકુસુની નોંધ ઇત્સીંગના ૧૮૧ તથા ૨૨૫ માં પાને છે; વોટર્સની ૧૬૯ માં પાને છે. બન્ને નોંધ જોવાથી મતભેદ કેમ થાય છે અને તેનું નિરાકરણ કઈ રીતે થાય છે તે માલુમ પડશે. ઇત્સીંગનો પાઠ ટાકાકુસુએ સુધાર્યો છે! તેમાં ‘અન્ હુધ’ (= સ્થિરમતિ) નામ થાય અને ગુણમતિ નામની સાથે ‘સ્થિરમતિ’ હશે જ તેમ અનુમાન કરી ‘સ્થિરમતિ’ નામ દાખલ કર્યું છે. હુએન્ટ્સંગના વર્ણનમાં સ્થિરમતિનું નામ ‘ઇન્-હુધ’ છે જે સ્થિરમતિ પ્રાચીન છે, “મહાયાનમાર્ગપ્રવેશક”ના કર્તા છે અને સુઝુકીએ જણાવ્યું તેમ અશ્વઘોષ પછીના છે.

બીજી ચર્ચા:—હુએન્ટ્સંગે ‘મહાન વિહાર’ એટલું જ લખ્યું છે પણ તેનું નામ નથી આપ્યું. આપણે આ લેખકારા તેમાં તળાવના વિહારનો ઉલ્લેખ સિદ્ધ કર્યો કારણ કે ‘આચાર’ ની કૃતિ ગુફાઓ છે તેમ સ્પષ્ટ થયું. આચાર નામ બધે સ્થળે એક જ છે; ‘અચેલ,’ ‘ઝાચેલ,’ ‘આચાર,’ ‘સોહસીંગ’ એ સર્વ રૂપાંતર છે તેમ ભાષાંતરકારે સ્વીકાર્યું છે. અત્યાર સુધી આચાર વિષે અને તેની કૃતિ-ગુફાઓ-વિષેની સમજ ધ્યાન-બહાર રહેવાથી આ મહાન વિહાર વલભીપુરના એક શાસનમાં નિર્દિષ્ટ થયો છે તેમ માની લેવાયું છે. વલભી પ્રદેશના વિહારોને લગતાં અને પ્રસ્તુત વિષયને લગતાં બે દાનપત્રો ડૉ. બ્યુલરે બર્જેસના અધિપતિપણા નીચે પ્રકટ થયેલાં ‘ઇન્ડીઅન્ અન્ડીકવરી’ માં પ્રસિદ્ધ કર્યા છે.

પહેલા દાનપત્રમાં^{૨૧} રાજા ગૂહસેને દુકારાણીએ સ્થાપેલા ‘દુકારાણીવિહાર’ માં વસતા શાક્યભિક્ષુઓની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા માટે ‘શમીપટ્ટવાટક,’ ‘સર્જમાનક,’

૨૧.....“તલસન્નિવિષ્ટદુઢાપાદકારિતદુઢામહાવિહારે નાનાદિગમ્યાગતા-
ષ્ટાદશનિકાયોમ્યન્તરશાક્યાર્યમિશ્વસંઘાય ગ્રાસાચ્છાદનશય્યાસનગ્લાનપ્રત્યય-
મૈષઞ્ઞ્યાદ્યુપયોગાર્થ આનુમંજીપ્રાવેશ્યપિપ્પલરૂંઝરી^{૨૨}શમીપટ્ટવાટક...તથા મળ્ડ-
લોદ્રંગે સંજ્ઞમાનકં દેટકહારે અન્દીયં તથા ચોસ્સરીં પવમેતદ્ગ્રામચતુષ્ટયં...
ઉદકસર્ગેનાતિસૃષ્ટં.....” ઇન્ડીઅન્ એન્ડીકવરી, ૧૮૭૫, પુ. ૪. પા. ૧૭૫. [તલસ-
ન્નિવિષ્ટ’ એ ‘વલભીસ્વતલસન્નિવિષ્ટ’ વાંચવું જોઈએ. જુઓ અન્યશાસન. ઈ.
એ. ૧૮૭૭, પુ. ૬. પા-૧૩. ત્યાં ડૉ. બ્યુલર લખે છે કે “વલભીસ્વતલસન્નિવિષ્ટનો
અર્થ ચોક્કસ સમજાણો છે તેમ મને ખાતરી થઈ નથી. શબ્દશઃ ભાવાર્થ seated on
the own surface of Valabhi થાય. મેં પોતે ‘વલભીપુરની અંદર,’ ‘તેની દિવાલોની
મધ્યોદ્યમાં’ એવો અર્થ કર્યો છે તે પણ સંભવિત છે. પણ ‘સ્વતલ’ સમાસ કોઈ ખાસ
અર્થમાં વપરાતો હશે તેમ (પણ) લાગે છે.” આ પરથી ‘સ્વતલ’નો અર્થ શહેરમાં
અગર પરામાં સ્થાન સૂચવનાર લક્ષણે તો વાંધો નહિ આવે.

‘ નદીય, ’ તથા ‘ ચોસરી ’ નામનાં ચાર ગામો વલભી સં. ૨૬૬ માં (વિક્રમ સં. ૬૪૨, ઇ. સ. ૫૮૫ માં) અર્પણ કર્યાની નોંધ છે. હુએનત્સંગે ચો ઉપરાંત વિહાર વિષે લખ્યું છે-તેમાંનો આ એક દુરારાણીવાળો હશે તેમ માની શકાય છે.

બીજા દાનપત્રમાં^{૨૨} દુવસેન બીજાએ વલભી શહેરની અંદર આચાર્ય સ્થિરમતિએ રચાવેલા શ્રી ‘બપ્પપાદીય વિહાર’ માં બુદ્ધ ભગવાનની પૂજાઅર્થાં સાર, ભિક્ષુઓનાં સુખ સાધન અર્થે અને શીર્ષુ વિશીર્ષુ સમરાવવા માટે ‘ મહેશ્વરદાસેનક ’ તથા દેવમદ્ધિ-પલ્લિકા નામનાં બે (કે ત્રણ ?) ગામો વલભી સં. ૨૬૯ માં (વિક્રમ સં. ૬૪૫, ઇ.સ. ૫૮૮ માં) અર્પણ કર્યાની નોંધ છે. આ શાસનમાંનો વિહાર તેજ હુએનત્સંગે કહ્યો તે મહાન વિહાર હશે તેમ ડૉ. બ્યુલર માને છે, પરંતુ દાનપત્રમાં “ ચલમ્યાં ” શબ્દના ઉપયોગથી તેમનો નિર્ણય માન્ય નથી રહેતો કારણ કે હુએનત્સંગેનો મહાન વિહાર ‘ વલભીથી અતિદૂર નહિ ’ એવો છે. (બન્ને દાનપત્રોના એક વિહારને આ લક્ષણ લાગુ પડતું નથી.) વલભીના રહેવાસી “ ચલમ્યાં ” લખે તેનો અર્થ “ વલભી શહેરમાં ” એ જ લઘુ શકાય; કેમકે પરદેશીએ તે શબ્દ વાપર્યો હોત તો તેનો અર્થ ‘ વલભીના પ્રદેશમાં ’ પણ કરી શકાત.

આ બન્ને દાનપત્રોમાં આવતાં ગામો વિષેની તપાસ બાવનગર, તળાબ તથા વળા આસપાસના સ્થાનિક વહીવટદારો કરશે તો વધુ માહિતી મળશે ખરી.

ત્રીજા અર્થાં:— ‘ તીલકવિહાર ’ ને લગતી છે. ‘ તીલક ’ નામ ‘ તળાબ ’ અને ‘ તાલકવજ ’ નામેને મળતું છે પણ વસ્તુતઃ તે અન્ય વિહારનું નામ છે. વૉટર્સ લખે છે કે

“ ઇત્સંગે પોતાના સમયના પશ્ચિમ હિન્દના ‘ તીલક ’ વિહારમાં વસતા ભિક્ષુ ગાન-અન્દ્રનો નિર્દેશ કર્યો છે. નાલન્દવિવાપીઠના પ્રખ્યાત ભિક્ષુઓનાં નામ હુએનત્સંગે આપ્યાં છે તેમાં ગાનઅન્દ્રનું નામ પણ છે. તે બન્ને એક જ હોવાનો સંભવ છે.”

“ પશ્ચિમ હિન્દના ‘ તીલકવિહાર ’ શબ્દો બાન્તિબનક છે અને તેમ લખવામાં વૉટર્સની સરતચૂક થાય છે, કારણ કે ઇત્સંગે ૧૮૪ માં પાને પશ્ચિમના (એટલે ચીનની પશ્ચિમના અર્થાત્ હિન્દના, વિદ્વાન પુરૂષો વિષે લખતાં ગાનઅન્દ્રનું નામ આપે છે; એટલા માટે “ પશ્ચિમ હિન્દના ” પ્રયોગ કરવામાં બૃહ થાય છે. તીલકમક વસ્તુતઃ નાલન્દથી વીસ માઇલ પર આવેલા ‘ તીલારા. ’ નામે સ્થળે હશે તેમ વૉટર્સ પોતે ૧૦૭ મે પાને લખે છે.

આ અર્થાં ઉપરિચિત ચતાં તળાબનો વિહાર કયે નામે ઝોળખાયો હશે એ પ્રશ્ન થાય છે તેનું નિરાકરણ નથી થતું. અહિં અર્થાવિભાગ પૂરો થાય છે.

૨૨. “ ચલમ્યાં આચાર્યમદન્તસ્થિરમતિકારિતશ્રીયવ્વપાદીયધિદારે ભગવતાં યુદ્ધાનાં પુષ્પધૂપગન્ધપતેલાદિક્રિયોત્સર્પણાર્થં નાનાદિગમ્યાગતાવ્યંભિક્ષુસક્લસ્ય ચ ચીયરપિષ્ઠપાતગ્લાનમૈવજાઘર્યં વિદ્યારસ્ય ચ ચ્ચન્દસ્કુટિતયિશોળેપ્રતિસંસ્કારણાર્થં દસ્તયપ્રાદરણાં મહેશ્વરદાસેનકગ્રામે ધારાલેટસ્યલ્યાં ચ રદેયમદ્ધિ-પલ્લિકાગ્રામો...” ઇ. એ; ૧૮૭૭, પુ. ૬, પા-૧૦, ૧૨.

“ દસ્તવપ્ર ”=દાથળ (ગ્રીક, “ અસ્ત કૅપ્રાન ? ”) અને “ મહેશ્વરદાસેનક ”=મહાદેવપુર (દાથળની નેત્રાલે આવેલું છે તે ગામ) એમ ડૉ. બ્યુલરે અનુમાન કર્યું છે. બુ. એ. ઇ. એ; ૧૮૭૬, પુ. ૫; પા-૨૦૪.

તળાબનું સ્થળ, વિહાર, તેનો ઉપયોગ કેવો થયો હશે તે વિષેની તથા સમયની હકીકત વાંચી વાચકવર્ગને પ્રતીતિ થશે કે અશોકના શાસનો બેઠું

ઉપસંહાર.

અન્ય પુરાતન અવશેષ દાખ્યાવાડના તળાબ ગામમાં છે. પ્રાચીન મહાન વિહારનું અસ્તિત્વ બાણી સૌને હર્ષ થશે. આ વિહારને લગતા પ્રશ્નો તપાસતાં સાથે સાથે નાલન્દ અને અજંટાના વિહારના સમયનો પણ નિર્ણય થાય છે, કારણ કે નાલન્દમાં પણ સ્થિરમતિ રહ્યા હતા, તથા અજંટા ને તળાબના વિહાર એક જ પુરૂષ દ્વારા અસ્તિત્વમાં આવેલા છે. એ રીતે નાલન્દ તથા અજંટા સંબંધી પણ થોડુંક વધુ બાણવાથી હર્ષમાં વૃદ્ધિ થશે તે નિઃસંદેહ છે.

તળાબના વિહારની એક બીજી વિશિષ્ટતા છે. અન્ય સર્વ વિહારો પાસેથી વસ્તી દૂર ગઈ છે પરંતુ આ વિહારની સમીપ ગામ ઘણા કાળથી વસી રહ્યું છે. વિહાર અત્યારે નિર્જન છે ને તે વસ્તીવાળો નહિ થાય. બિહુસંઘો અને વિદ્યાર્થીગણો પુનઃ નહિ આવે. તે જાણી થયો છે-વધુ જાણી થતો જાય છે માટે તેની રક્ષા તેમ જ સદુપયોગ અર્થે પ્રબવર્ગે અને અધિકારિવર્ગે તત્પર થવાની પૂરી જરૂર છે.

આ વિહારની મહત્તા સાહિત્યમાંથી જવાની નથી, ભૂંસાવાની નથી. તેને ચોખ્ખ વસ્તી ગઇ છે પણ તેની શાંતિ અને ભવ્યતા ચિરંજીવ છે અને રહેશે.

મહાકવિ વિજયપાલ અને તેના પિતામહ મહાકવિ શ્રીપાલ*

[મુનિ જિનવિજય]

‘દ્રૌપદીસ્વયંવરમ્’ ના રચનારનું નામ ‘મહાકવિ વિજયપાલ’ છે. ‘અભિનવ સિદ્ધરાજ’નું ઉપનામ ધારણ કરનાર ગુજરાતના ચૌહાણ રાજા બીમદેવની આગ્રાથી વસન્તોત્સવને પ્રસંગે ‘ત્રિપુરુષ’ દેવની સમક્ષ આ દ્વિઅંકી નાટક ભજવી ખતાવવામાં આવ્યું હતું. એના અભિનયનથી ગુર્જર રાજધાની અણહિલપુરની પ્રજા ખૂબ ખુશ થઇ ગઇ હતી. આ ખાખત નાટકના આરંભમાં સૂત્રધારના કથનથી સમજી શકાય છે.

કવિ તરફ જોતાં આ કૃતિ ધણા જ મહત્વની હાજે છે, કેમકે એની મદદથી આપણને ગરવી ગુજરાતના એક કમલા-કાન્ત કવિકુળનો કાંઈક પતો મળે છે. અન્ય ઐતિહાસિક ઉદ્દેશો ઉપરથી જણાય છે કે કવિનું કુળ ધણું પ્રતિષ્ઠિત તથા સરસ્વતી-ભક્ત હતું. રાજકીય દૃષ્ટિને ઠારે રાખીએ તો પણ કવિના પૂર્વજોને ગુર્જર નરેશો સાથે કાંઈકે ખાસ સંબંધ હતા; કવિના પિતા, પ્રપિતા વગેરે રાજકવિ હતા એમ જણાય છે. આ કુળની જનિતિ પ્રાગ્વાટ (પારવાડ) વૈશ્ય હતા અને ધર્મ શ્વેતાશ્વર જૈન હતા. અણહિલપુરમાં આ કુટુંબ તરફથી સ્વતંત્ર જૈન મંદિરો તથા જૈન સાધુઓને ઉતરવા માટે ઉપાશ્રયો વગેરે બંધાવવામાં આવ્યા હતા. એ ઉપાશ્રયોમાં મહાન જૈન મુનિઓ ઉતરતા, કેટલાક શ્રેયોને અંતે, એ શ્રેયો તે ઉપાશ્રયોમાં રચાયા હતા એવા ઉદ્દેશો અમે જોયા છે. આ ઉપરથી ‘લાગે’ છે કે આ કુળ શ્રીમાન, રાજમાન્ય તથા લોકમાન્ય હતું.

વિજયપાલનું નામ આ નાટક સિવાય બીજે ક્યાંય અમારા જોવામાં આવ્યું નથી. એની બીજી કોઇ કૃતિ પણ હજી સુધી હાથમાં આવી નથી. પરંતુ આ નાટકમાં એ પોતાને ‘મહા કવિ’ કહે છે તે ઉપરથી એણે આ સિવાય બીજી પણ શ્રેયો રચ્યા હશે એમ અનુમાન થાય છે. એ શ્રેયો નહીં થયા હશે અથવા તો કોઈકે ધરના ખૂણામાં સંક્રાંત હશે. અરુ.

આ મહત્વની કુળ વિષે જોટલી માહિતી અમને મળી છે તે બધી અહિં આપીએ છીએ.

વિજયપાલના પિતાનું નામ, તેણે પોતે જ આ નાટકમાં ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે તે પ્રમાણે, સિદ્ધપાલ હતું. એ પણ ‘મહા કવિ’ હતા. એની સ્વતંત્ર કૃતિ અમે કદી જોઇ કે સાંભળી નથી. શતાર્થીકાવ્ય, સૂક્તમુ પવલી, સુમતિનાયકચરિત્ર, કુમારપાલપ્રતિવોધ, વગેરે કેટલાક-સંસ્કૃત પ્રાકૃત શ્રેયોના પ્રણેતા સોમપ્રભસુરિ નામે એક મહાન જૈન વિદ્વાન થઇ ગયા છે. તેમના છેલ્લા એ શ્રેયોની અન્તિમ પ્રથસ્તિઓમાં સિદ્ધપાલનો ઉદ્દેશ્ય છે.

+ ‘દ્રૌપદીસ્વયંવરમ્’ ની પ્રસ્તાવના ઉપરથી-સં.

૧. બીમદેવ બીજો ‘ગોળા બીમ’ નામે પ્રસિદ્ધ છે. દીક્ષીપતિ પૃથ્વીરાજ ચૌહાણનો સમકાલીન અને પ્રતિપક્ષી. એનો સમય વિક્રમ સંવત ૧૨૩૫-૧૨૪૮.

એ ગ્રંથ સિદ્ધપાળે બધાવેલ ઉપાશ્રયમાં રહીને સોમપ્રભસૂરિએ રચ્યા હતા એવો પ્રસંગ છે. ઉદાહરણાર્થ સુમતિનાથચરિત્રની પ્રશસ્તિ જોઈએ.

સુતુસ્તસ્ય કુમારપાલનૃપતિપ્રીતેઃ પદં ધીમતા^૨—

મુત્તંસઃ કવિચક્રમસ્તકમણિઃ શ્રીસિદ્ધપાલોઽભવત્ ।

યં વ્યાલોક્ય પરોપકારકરુણાસૌજન્યસત્યક્ષમા—

દાણિણ્યૈઃ કલિતં કલૌ કૃતયુગારમ્ભો જનૈર્મન્યતે ॥

તસ્ય પૌષધશાલાયાં પુરેઽણાહિલપાટકે ।

^૩નિષ્પ્રત્યૂહમિદં પ્રોક્તં.....॥

કુમારપાલપ્રતિવોધમાં પણ એવો જ શ્લોક છે:—

પુત્રસ્તસ્ય કુમારપાલનૃપતિપ્રીતેઃ પદં ધીમતા—

મુત્તંસઃ કવિચક્રમસ્તકમણિઃ શ્રીસિદ્ધપાલોઽભવત્ ।

કૃત્તં તદ્વસતાવિદં કિમપિ ચચ્ચાયુક્તમુક્તં મયા

તદ્યુગ્માભિરિદ્ધોચ્યતામિતિ બુધા વઃ પ્રાજ્ઞજલિઃ પ્રાર્થયે ॥

આ ગ્રંથમાં બીજે એ ચાર ઠેકાણે પણ સિદ્ધપાલનો ઉલ્લેખ કરેલો છે, એના કેટલાક શ્લોકો પણ આપેલા છે. એકવાર કુમારપાલ મોટો સંઘ લઈને ગિરનારની યાત્રાએ ગયો હતો. સાથે હેમચંદ્રાચાર્ય પણ હતા. હુંગરનો ઢાળ ધણો સખત હતો. વૃદ્ધાવસ્થાને લઈને રાજા હુંગર ઉપર ચડી ત્યાં આવેલાં મંદિરોનાં દર્શન ન કરી શક્યો અને તેથી ધણો ખિન્ન થયો. યાત્રા પૂરી થતાં રાજધાની પાટણમાં પાછો આવ્યો તે વેળાએ તેણે પોતાના દરબારમાં “ગિરનાર ઉપર ચડવાનો સરળ માર્ગ કાણ બાંધી શકશે?” એવો પ્રશ્ન કર્યો.^૪ સિદ્ધપાલે આ વખતે તેની પ્રશંસા કરતાં કરતાં સેનાપતિ આશ્રતું નામ સૂચવ્યું:—

પ્રષ્ઠા વાચિ પ્રાતિષ્ઠા જિનગુરુચરણામ્ભોજમક્તિર્ગરિષ્ઠા

શ્રેષ્ઠાઽનુષ્ઠાનનિષ્ઠા વિષયસુખરસાસ્વાદસક્તિસ્ત્વાનિષ્ઠા ।

વંદિષ્ઠા ત્યાગલીલા સ્વમતપરમતાલોચને यस્ય કાષ્ઠા

ધીમાનામ્રઃ સ પદ્યાં રચયિતુમચિરાદુજ્જયન્તે નદીણઃ ॥

એવું જ એક બીજે સ્થળે વર્ણન છે. હેમચંદ્રાચાર્ય પાસેથી સત્પાત્રને અન્નવસ્ત્રાદિ દાનનું માહાત્મ્ય સાંભળીને કુમારપાળે એક મોટી દાનશાળા ઉઘાડી હતી અને એના અધિષ્ઠાપક તરીકે શ્રીમાલ-કુલભૂષણ નેમિનાગના પુત્ર અભયકુમાર શેઠને નીમ્યા હતા. આ

૨. આની પહેલાંના શ્લોકમાં સિદ્ધપાલના પિતાનો ઉલ્લેખ છે જે આગળ ઉપર ટાંકવામાં આવશે.

૩. અમારી પ્રતમાં એથુ ચરણુ ત્રુટિત છે.

૪. જંપદ્ સહા-નિસન્નો સુગમં પજ્ઞં ગિરિમ્મિ ડજ્જિન્તે ।

કો કારવિડં સક્કો ?, તો મણિઓ સિદ્ધવાલેળ ॥

શેઠ ધણા ધર્મિષ્ઠ, પરાપક્ષારી, દયાળુ, ચતુર તથા સરળહૃદય હતા. આવા યોગ્ય માણસની યોગ્ય પદે નીમણુંક કરવાથી સિદ્ધપાલ રાજા ઉપર ધણો ખુશ થયો અને તેને ધણો ધન્યવાદ આપ્યો. સાથે સાથે શેઠની પ્રશંસા પણ કરીઃ—

દેવ-ગુરુ-પૂયણ-પરો પરોવયારુજ્જઓ દયા-પવરો ।

દક્ષો દક્ષિન્ન-નિર્દી સચ્ચો સરલાસઓ एसो ॥

ક્ષિપ્ત્વા તોયનિધિસ્તલે માણિગણં રત્નોત્કરં રોહણો

રેણ્યાદૃત્ય સુવર્ણમાત્માનિ દૃઢં વદ્ધ્વા સુવર્ણાચલઃ ।

ક્ષ્યામધ્યે ચ ધનં નિધાય ધનદો વિશ્વત્પરેભ્યઃ સ્થિતઃ

કિં સ્યાત્તૈઃ કૃપણૈઃ સમોઽયમર્થિલાભ્યઃ સ્વમર્થ દદત્ ॥

આ શ્લોકોના અવલોકનથી સિદ્ધપાલની કવિત્વની શક્તિનો પણ ખ્યાલ આવી શકશે. કુમારપાલ સિદ્ધપાલ પાસે નિવૃત્તિશાંતિજનક આપ્યાનો પણ કોઇ કોઇ વાર સાંભળતો. આ અંથમાં એવું એક આખ્યાન આપેલું છે. એના આરંભમાં

કહયાવિ નિવ-નિયુત્તો કહહ કહં સિદ્ધપાલ-કર્ફ ।

(કદાપિ નૃપનિયુક્તઃ કથયતિ કથાં સિદ્ધપાલકવિઃ ।) એવો ઉદ્દેશ્ય છે.

આ ઉદ્દેશ્યો પરથી એટલું જણાય છે કે સિદ્ધપાલ સારો કવિ, ઉચ્ચ દરજ્જાનો ગૃહસ્થ તથા કુમારપાલ રાજાનો પ્રીતિપાત્ર હતા. સોમપ્રભાચાર્યે કુમારપાલપ્રતિષોધ વિ. સં. ૧૨૪૧ માં પૂરા કર્યો ત્યાં સુધી તે હયાત હતો. આથી વધારે એના સંબંધમાં કંઇ જણાઇું નથી. એ અંથમાં ટાંકેલા છૂટા છવાયા કેટલાક શ્લોકો સિવાય એની બીજી કૃતિ મળતી નથી.

સિદ્ધપાલના પિતાનું નામ શ્રીપાલ હતું. એ ખરેખર મહાકવિ હતા. “કવિરાજ” અથવા “કવિચક્રવર્તી” એવી એની પદવી હતી. પ્રમાણકચરિત્ર, પ્રવચ્ચચિન્તામણિ, ચતુર્વિંશતિપ્રવચ્ચ, મુદ્રિતકુમુદચન્દ્રપ્રકરણ, કુમારપાલપ્રવચ્ચ વગેરે અનેક અંથોમાં એનું વર્ણન તેમ જ નામેલ્લેખ છે. ગુજરાતના મહામાત્ય વસ્તુપાલ, રાજપુરોહિત સોમેશ્વર, હકુર અરિસિંહ વગેરે જે ઉત્તમ-ગૃહસ્થ-કવિઓ થઇ ગયા છે, તે સૌમાં એનું સ્થાન ઉચ્ચ હતું. ગુજરાતે સિદ્ધરાજ જયસિંહનો એ બાલમિત્ર હતાઃ સિદ્ધરાજ એને હંમેશાં “બાપ” કહી બોલાવતો. સોમપ્રભાચાર્યે એના ચશનું વર્ણન સુમતિનાથચરિત્ર તથા કુમારપાલપ્રતિષોધની અંતિમ પ્રશસ્તિઓમાં કરેલું છેઃ—

પ્રાગ્વાટાન્વયસાગરેન્દુરસમગ્રજઃ કૃતજઃ ક્ષમી

વાગ્મી સૂક્તિસુધાનિધાનમજનિ શ્રીપાલનામા પુમાન્

૫. તત્ત્વ સિરિમાલ-કુલ-નહ-નિસિ-નાહો નેમિનાગ-અંગરહો ।

અમયકુમારો સેદ્ધી કઓ અદિદ્વાયગો રન્ના ॥

ઇત્યંતરમ્મિ કવિ-ચક્રવર્ટિ-સિરિયાલ-રોહણ-ભવેણ ।

સુહ-યણ-ચૂદામણિણા પર્યપિયં સિદ્ધપાલેણ ॥

આદર્શભૂત ગણાતી. આવી પરિપક્વો શ્રીપાલ એક સુખ્ય સભ્ય હતો. ક્યા વિદ્યાને કેવું સ્વાગત આપવું એ વિષયમાં સિદ્ધરાજ-હમેશા શ્રીપાલની જ સલાહ લેતો. આવા એક પ્રસંગનું વર્ણન “પ્રભાવકચરિત”ના હેમચન્દ્ર પ્રબન્ધ (૧૮૨-૩૦૯ શ્લોક)માં વિસ્તારપૂર્વક કરેલું છે, જેમાંથી થોડો ભાગ અમે નીચે આપીએ છીએ.

એક વખત ભાગવત સંપ્રદાયનો દેવબોધિ નામે કોઈ એક મહાન્ વિદ્યાન-કવિ અણુ-હિલપુર આવ્યો. તે અત્યંત અભિમાની હતો. એ રાજને આશીર્વાદ આપવા સાર ન તો રાજસભામાં ગયો કે ન એણે પોતાના આગમનના ખબર રાજને મોકલાવ્યા. રાજને આ વાતની જાણ થતાં તેણે શ્રીપાલને કહ્યું કે આ દેવબોધિ કોઈ નિઃસ્પૃહી મહાત્મા જણાય છે. એ રાજસભામાં આવવાની દરકાર નથી રાખતો. પરંતુ આપણા દેશમાં કોઈ પણ વિદ્યાન આવે તેનો સત્કાર કરવાની આપણી દરજ છે, માટે કહો કે હવે શું કરવું? પ્રશાન્ન કવી-શ્વરે જવાબ દીધો કે ‘મહારાજ, મને તો એ નિઃસ્પૃહી નહિ પણ આડંબરી જણાય છે. નિઃસ્પૃહી હોય તો આટલો બધો પ્રયત્ન શા માટે કરે? તેમ છતાં આપ ભારતીયતા હોવાથી તેને મળવા ઇચ્છતા હો તો, મંત્રીદ્વારા તેને સભામાં આવવાનું આમંત્રણ મોકલાવો. રાજએ તે પ્રભાણે મંત્રીને મોકલ્યો. મંત્રીએ વિદ્યાન પાસે જઈ રાજનો સંદેશો કહ્યો. પરંતુ તે વિદ્યાને જવાબ દીધો કે

આહ્વાનાયાગતા યૂથં મમ ભૂપતિદેશતઃ ।

ભૂપાલૈઃ કિં હિ નઃ કાર્યં સ્પૃહાવિરહિતાત્મનામ્ ॥

૮. કવિ યશશ્ચન્દ્રે મુદ્રિતક્રમુદચન્દ્રમાં એ પરિપક્વ થોડુંક વર્ણન દેવસૂરિ તથા શ્રીપાલને મુખે કર્યું છે:—

દેવસૂરિ:—કષ્ટાયં સ્વસભયા પરાજિતાયાં સુધર્માયાં સુધાસ્પર્ધાનુયન્ધો ધરાધીશ્વરસ્ય, કિં નાલોક્યતેડનેકચતુરાનનાઃ, કિં ન પરિસ્ફુરન્તિ ગણના-તિમાન્તા ગિરીશાઃ, કિં ન લક્ષીક્રિયન્તે લક્ષ્ણઃ પુણ્ડરીકાક્ષાઃ, કિં ન જૃમ્ભન્તે મૂરિશો નિષ્ણવાઃ, કિં નોદ્ધસન્તે વહ્નયો રાજદંતાઃ, કિં ન વિલસન્તિ સદ્વક્ત્રો ભૂતનયયુધાઃ, કિં ન પ્રગલ્ભાયન્તે મધ્યે સુધર્માધિકૃતમન્ત્રિણઃ ।

કવિ:—ભગવન્ ! ફેદુગેય ગુર્જરેશ્વરસ્ય સભા । તથા હિ

તાવદ્ વ્યાકરણપ્રવીણમણિતિઃ પ્રાગલ્ભ્યમુજ્જુમ્ભતે

તાવત્કાવ્યવિચારમારધરણે ધીરાયતે ધુરંતા ।

તાવત્કેફયાડનુયન્ધવિષયે વદ્ધામિલાંયં મનો

યાવન્નો નયસિદ્ધદેયસદસિ પ્રેક્ષાયતામાગમઃ ॥

દેવ—સા કિં કલાપ્યસ્તિ યા ન પ્રેમાકુલા ચૌલુક્યચન્દ્રમસિ ।

કવિઃ—ભગવન્ । પયમેયેતત્ । તથાહિ—

ઝડા પ્રોટિર્ન મન્ત્રોદ્ધરણપરિણતૈઃ કાર્પિનો ન પ્રકર્યઃ

તન્પ્રોત્તૈર્ન રસેન્દ્રાડમ્યુદયવિધિયુષેધારિતં નોદ્ધરત્થમ્ ।

સ્માર્તૈઃ સ્ફૂર્તિર્ધિતેને ન, ન પદિમગુણઃ સ્ફોટિતો વેદયિદ્ધિઃ

વર્ષાં પાણસ્યવાર્ષાં વ્યપરચિ ન સચિયેયંચ સિંદાસનસ્યૈઃ ॥

દેવ—કવિગુરુર । વિદુષામગગન્દપુણ્યલેલિતમિદં વદેર્પથિઃ

સિતિપતિઃ સમાપતિઃ ।

તથા કાશીશ્વરં કાન્યકુબ્જાધીશં સમીક્ષ્ય ચ ।

ગણયામઃ કથં સ્વલ્પદેશં શ્રીગુર્જરેશ્વરમ્ ॥

પરમસ્માદિદેક્ષૈવ ભવતાં સ્વામિનસ્તદા ।

ઉપવિષ્ટઃ ક્ષિતૌ સિંહાસનસ્થં માં સ પશ્યતુ ॥

મંત્રીએ જઈ આ વૃત્તાન્ત રાજાને સંભળાવ્યો. રાજા ઘણો વિદ્યાભિલાષી તથા વિનયી હતા. એ ઉદ્ધત વાંઝોથી એના હૃદયમાં અનાસ્થાને બદલે અધિક ઉત્કંઠા ઉપજી. તે શ્રીપાલને સાથે લઇને દેવબોધિ પાસે ગયો. વિદ્વાનોથી વીંટાયલા તથા સિંહસમાન દુર્ધર્ષ સિંહાસન ઉપર બેઠેલા કૃતીશ્વરને નમસ્કાર કરી રાજા થોડીવાર તેની સામે ઉભો રહ્યો. દેવબોધિએ હાથના ધંશારા વતી પાસેના એક સુખાસન પર બેસવાનું રાજાને કહ્યું. રાજા એના જવાબમાં શ્રીપાલે રચેલો

इह हि वसति मेरुः शैखरो भूधराणा-

मिह विनिहितभाराः सागराः सप्त चान्ये ।

इह महिपतिदम्भस्तम्भसंरम्भधीरं

धरણितलमिहैव स्थानमस्मद्विधानाम् ॥

એ શ્લોક બોલતો બોલતો પ્રતીહાર પાસે સાધારણ આસન મંગાવીને એક ખુણામાં તે બેસી ગયો. શ્રીપાલ પણ રાજા પાસે જ બેઠો હતો. તેને બેઠેને દેવબોધિએ રાજાને પૂછ્યું કે સભામાં બેસવાને અયોગ્ય (અન્ધ હોવાથી) એવો આ કોણ છે ? રાજાએ ઉત્તર દીધો કે-

एकाहविहितस्फीतप्रबन्धोऽयं कृतीश्वरः ।

कविराज इति ख्यातः श्रीपालो नाम भूमिभूः ॥

श्रीदुर्लभसरोराजे तथा रुद्रमहालये ।

अनिर्वाच्यरसैः काव्यैः प्रशस्तीरकरोदसौ ॥

महाप्रबन्धं चक्रे च वैरोचनपराजयम् ।

विहस्य सद्भिरन्योऽपि नैवास्य तु किमुच्यते ॥

રાજાનાં આ વચનોથી દેવબોધિ કંઈક શરમાયો, પણ પાછો તરત જ ગર્વ તથા વ્યંગથી હસીને બોલ્યો:-

शुक्रः कवित्वमापन्न एकाक्षिविकलोऽपि सन् ।

चक्षुर्द्वयविहीनस्य युक्ता ते कविराजता ॥

રાજા આ દેવબોધિના સૌજન્યપૂર્ણ (?) સ્વભાવથી વાક્યે થયો અને થોડીક વાર વિદ્વદ્-ગોષ્ઠી તથા કાવ્યાનંદનો રસ લઇને પાછો વળ્યો.

શ્રીપાલના કવિત્વ તથા મહત્ત્વની કલ્પના આ પ્રસંગે પ્રતી આવી શકશે. એક જ દિવસમાં મહાપ્રબંધ રચનારની કવિત્વશક્તિ વિષે તો પૂછવું જ શું ? આ મહાકવિએ કેટલા ગ્રંથો રચ્યા છે એની ગુરુગુરુ માહિતી મળતી નથી એટલું જ નહિ પરંતુ જે જે ગ્રંથોના નામનિર્દેશ મળી આવે છે તેમાંથી પણ કેટલા હાલ ઉપલબ્ધ છે એની પણ ખબર નથી.

અમે એની માત્ર જે જ નાનકડી કૃતિઓ જોઈ છે. તેમાં એક તો જૈનધર્મના ૨૪ તીર્થંકરોની ૨૪ શ્લોકોમાં કરેલી યમકમય સ્તુતિ છે. એ સ્તુતિની સમાપ્તિમાં આવું આશીર્વાચન છે:—

इति सुमनसः श्रीपालकविरचितनुतयः समस्तजिनपतयः अविनाशिज्ञान-
दशो दिशन्तु वः ।

વિનશ્વર અશુના વિપાકનો અનુભવ લેનાર આ સિવાય ખીલું શું માગે ?

એ સ્તુતિનો આરંભ આવી રીતે થાય છે:—

भक्त्या सर्वाजिनश्रेणिरसंसारमहामया ।

स्तोतुमारभ्यते बद्धरसं सारमहामया ॥

ખીલ કૃતિ ઘઢનગરગ્રાકારગ્રજશ્ચિ છે, જે ‘પ્રાચીન લેખમાલા’માં છપાયેલી છે. એમાં પથુ ૨૪ શ્લોકો છે. ગુજરાતના વડનગર નામના મહાસ્થાન-પ્રાચીન નામ આનન્દપુર-ની ચારે તરફ વિ. સં. ૧૨૦૮ માં સિદ્ધરાજના હિતરાધિકારી કુમારપાલે એક મળ્યુત પ્રાકાર-કિલ્લો બંધાવ્યો હતો. એ પ્રાકારના વર્ણન તથા સ્મરણ માટે એ રચાયેલી છે. કવિના કવિત્વની પ્રસાદી આજ તો માત્ર આટલામાંથી જ આપણને મળી શકે છે. નમુના દાખલ થોડાક શ્લોકો લખ્યે:—

अस्मिन्नागरवंशजद्विजजनस्त्राणं करोत्यध्वरे

रक्षां शान्तिकपौष्टिकैर्वितनुते भूपस्य राष्ट्रस्य च ।

मा भूत्स्य तथापि तीव्रतपसो वाधेति भक्त्या नृपो

वमं विप्रपुराभिरक्षणकृते निर्मापयापांस सः ॥

+ + + +

कामं कामसमृद्धिपूरकरमारामाभिरामाः सदा

स्वच्छन्दस्वनतत्परैर्द्विजकुलैरत्यन्तवाचालिताः ।

उत्सर्पद्गुणशालिवमवलयप्रीतेः प्रसन्ना जनै-

रग्रान्तश्च बहिश्च संमति भुवः शोभाद्भुतं बिभ्रति ॥

+ + + +

यावत्પૃથ્વી પૃથુવિરચિતાશેષમૃદુશિવેશ

યાવત્કીર્તિઃ સગરનૃપતેર્વિદ્યેત સાગરોડયમ્ ।

તાવન્ન્યાદુદ્વિજવરમહાસ્થાનરક્ષાનિદાનં

શ્રીચૌલુક્યસિતિપતિયન્નઃકીર્તનં વપ્ત્વ એપ્ ॥

एकाह निष्पन्नमहामयन्यः श्रीसिद्धराजमनिपन्नवन्तुः ।

श्रीपालनामा कविचक्रवर्ती प्रशस्तिमेतामकरोत्नशस्ताम् ॥

એમાંથી ઠેરઠાક શ્લોકો તો પ્રાસાદિક કાવ્યોના નમુના રૂપે ઠેરઠાક અંયશ્લોકો દર્શાવે છે. જાનકી કવિની મૂકિમુક્તાયલીમાં નીચે મુજબ જે શ્લોકો એ કવિરાજને નામે ગીતા છે:—

નેયં ચૂતલતા વિરાજતિ ધનુર્લેખા સ્થિતેયં પુરો
નાસૌ ગુઙ્ગતિ મૃન્મયપદ્મતિરિયં મૌર્વી ટળત્કારિણી ।
નૈતે નૂતનપલ્લવાઃ સ્પરભટસ્યામી સ્ફુટં માર્ગણાઃ
શોણાસ્તત્ક્ષણાભિન્નપાન્થહૃદયપ્રસ્યન્દિભિઃ શોણિતૈઃ ॥

પચ્યન્તે સ્થલચારિણઃ ક્ષિતિરજસ્યજ્ઞારભૂયક્ષતૈઃ
કથ્યન્તે જલજન્તવઃ પ્રતિનદં તાપોલ્વણૈર્વારિભિઃ ।
મૃજ્યન્તે સ્વચરાઃ સ્વરાતપાશિસ્વાપુઙ્ગે તદેભિર્દિનૈ-
ર્મીસ્પાકઃ ક્રિયતે દિનેશનિયમા.....ધ્રુવમ્ ॥

સહસ્રલિંગ અથવા હર્લસસેરોવરનું પ્રશસ્તિકાવ્ય કવિરાજે કરેલું તેમાંથી બે શ્લોકો
મેરુતુંગાચાર્યે પોતાના પ્રગ્નન્ધચિન્તામણિમાં ઉદ્ધૃત કર્યા છે:--

ન માનસે માદ્યતિ માનસં મે
પમ્પા ન સમ્પાદયતિ પ્રમોદમ્ ।
અચ્છોદકાચ્છોદકમત્ર સારં
વિરાજતે કીર્તિતસિદ્ધિર્ભર્તુઃ ॥

× × × ×

કોશનાપિ યુતં દલૈરુપાચિતં નોચ્છેત્તુમેતત્ક્ષમં
સ્વસ્યાપિ સ્ફુટકણ્ઠકવ્યતિકરં પુંસ્ત્વં ચ ધત્તે ન હિ ।
एकोऽप्येष करोति कोशरहितो निष्कण्ठकं भूतलम्
मत्तैवं कमला विहाय कमलं यस्यासिमाशिश्रियत् ॥

આ છેલ્લા શ્લોકના સંબંધમાં પ્રગ્નન્ધચિન્તામણિકારે આ પ્રમાણે એક વિચિત્ર વૃતાન્ત
આપ્યો છે:—જ્યારે આ પ્રશસ્તિ લખાઈને તૈયાર થઈ ત્યારે એની પરીક્ષા કરવા સિદ્ધરાજે
સઘળા મતોના પ્રખ્યાત વિદ્વાનોને તેડાવ્યા. સુપ્રસિદ્ધ હેમચન્દ્રાચાર્યના શિષ્ય મહાકવિ
રામચન્દ્ર પણ ત્યાં હાજર હતા. એ કવિ ઘણા સૂક્ષ્મદષ્ટિ તથા નિપુણભૂતિ હતા. તેથી
હેમચન્દ્રાચાર્યે આગળથી એમને કહી રાખેલું હતું કે સઘળા વિદ્વાનો શ્રીપાલની પ્રશસ્તિની
એકીસ્વરે પ્રશંસા કરશે. તારે કાંઈ ન બોલવું. આસ્તુ.

એકત્ર થયેલા વિદ્વાનો શ્રીપાલની કૃતિની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા—જુદા જુદા શ્લોકોમાં
જુદા જુદા અલંકારો બતાવવા મંડ્યા. ખાસ કરીને ઉપર ટાંકેલા છેલ્લા શ્લોકની ઘણી
પ્રશંસા થઈ. પરંતુ રામચન્દ્ર તટસ્થ બાવથી આ સઘળો તાલ જોતા બેઠા હતા. સિદ્ધરાજે
એમને બોલવાનો ઘણો આગ્રહ કર્યો એટલે તેમણે કહ્યું કે એ શ્લોકમાં બે દોષ છે: “દલ”
શબ્દનો બીજો અર્થ જે ‘સૈન્ય’ કર્યો છે તે કોષવિરુદ્ધ છે તથા “કમલ” શબ્દને નિત્ય નપુંસક
કહ્યો છે તે વ્યાકરણવિરુદ્ધ છે. પછી સિદ્ધરાજના આગ્રહથી “દલ” શબ્દનો જેમ તેમ
કરીને સૈન્ય એવો અર્થ બેસાડી આપ્યો. અને કમલ શબ્દનું નિત્યનપુંસકત્વ દૂર કરવા માટે
પાક પરિવર્તન કરી બતાવ્યું. રામચન્દ્રની આવી સૂક્ષ્મદષ્ટિ જોઈને કવિઓ દિલ્ થઈ ગયા.

પણ સિદ્ધરાજની નજર લાગવાથી ઘેર પહોંચતા વેંત જ તેમની એક આંખ જતી રહી !

દેવચરિના ગુરુભાઈ આચાર્ય વિજયસિંહના શિષ્ય હેમચન્દ્રે નામેય-નેમિ-દ્વિસન્ધાન નામનો એક પ્રગન્ધ રચ્યો હતો જેનું સંશોધન શ્રીપાલે કર્યું હતું-એવો તે દાખના છેવટના ભાગમાં ઉલ્લેખ છે.

एकाद्विनिष्पन्नमहाप्रगन्धः श्रीसिद्धराजप्रतिपन्नवन्धुः ।

श्रीपालनामा कविचक्रवर्ती सुधीरिमं शोधितवान् प्रगन्धम् ॥

આણુ ઉપર દેલવાડા નામક સ્થાન પર વિમળશાહનું બંધાવેલું જે 'જગપ્રસિદ્ધ જૈન-મંદિર' છે તેના રંગમંડપમાં એક સ્તંભની યાજ્ઞમાં સંગમરમરની એક પુરુષ-પ્રતિમા છે જે આ શ્રીપાલકવિની લાગે છે. આ મૂર્તિની નીચે ૮-૧૦ લીટીઓનો એક નાનકડો લેખ કેરેલો છે. અમારી પાસે આ લેખની જે પ્રતિકૃતિ છે તે સ્પષ્ટ ન હોવાથી એનો ઉત્તર-ભાગ સાદ્ર વાંચી શકાતો નથી. આરંભનો એક શ્લોક મૂસ્કેલીથી વાંચી શકાયો છે તે આ પ્રમાણે છે:—

प्रगवाटान्वयवंशमौक्तिकमणेः श्रीलक्ष्मणस्यात्मजः

श्रीश्रीपालकवीन्द्रवन्धुरमलवाशालतामण्डपः ।

श्रीनाभेयजिनांघ्रिपद्मधुपस्त्यागाद्भुतैः शोभितः

श्रीमान्शोभित एष सद्यविभवः स्वर्लोकमासेदिवान् ॥

(જીજો મારો 'પ્રાચીન જૈનલેખસંગ્રહ' નં. ૨૭૧)

આ ઉપરથી જણાય છે કે શ્રીપાલના પિતાનું નામ લક્ષ્મણ હતું. લેખ સંપૂર્ણ ઉલ્કેલી શકાય તો આ કવિ વિશે ખીજ ધણી માહિતી મળે. અસ્પષ્ટ ભાગના કેટલાક શબ્દો પરથી એમ લાગે છે કે એમાં શ્રીપાલના પુત્રોનો પણ ઉલ્લેખ છે. જે મૂર્તિની નીચે આ લેખ છે તે મૂર્તિ ભગવાન આદિનાયની મૂર્તિની સંમુખ હાય જોડીને જાણે પ્રાર્થના કરતી હોય એવી સ્થિતિમાં છે. સંભવિત છે કે હદાય શ્રીપાલ આ અદ્ભુત મંદિરના નિર્માતા ગુર્જ-રેશ્વર ભીમદેવના પ્રગ્લવ દંડનાયક વિમળશાહના જ વંશનો હોય.^{૧૦}

શ્રીપાલના પિતાથી માંડીને આ નાટકના હર્તા વિજયપાલની દયાળીના સમયનું અનુ-માન આ પ્રમાણે થઈ શકે છે:—

૧ લક્ષ્મણ	વિ. સં. ૧૧૦૦-૧૧૫૦
૨ શ્રીપાલ	„ ૧૧૫૧-૧૨૧૦
૩ સિદ્ધપાલ	„ ૧૨૧૧-૧૨૫૦
૪ વિજયપાલ	„ ૧૨૫૧-૧૩૦૦

^{૧૦} જીજો, જૈનદિનેશી બા. ૧૨, સપ્થા ૯-૧૦ માં 'અગ્નિમુક્તાવલી' તથા 'શોભ-પ્રભાચાર્ય' ગ્રંથો મારે લેખ.

^{૧૦} વિમળશાહે આ મંદિર વિ. સં. ૧૦૮૮ માં પ્રતિષ્ઠિત કર્યું.

પૂર્તિ

કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર

અનુવાદક:

અધ્યાપક રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાંડક

કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર

વિનય સંબંધી પ્રથમ અધિકરણ^૧

પ્રકરણ ૧ લુઃ વિદ્યાસમુદ્દેશ^૨

આન્વીક્ષકીય, ત્રયી, પવાર્તા અને ઠંડનીતિ એ વિદ્યાઓ છે.

૧. વિનય એટલે કેળવણી એજ એ શબ્દનો મૂળ અર્થ છે. વિવેક અર્થ તે ઉપરથી આવેલો છે.

૨. સૌથી છેલ્લા પ્રકરણમાં અધિકરણ શબ્દનો અર્થ આશ્ચર્ય પોતે આપે છે: યમર્થમધિકૃત્યોચ્યતે તદધિકરણમ્ “અર્થ એટલે વિષયને ઉદ્દેશીને જે કહેવાય છે—લખાય છે તેને અધિકરણ કહે છે.” આ આખો અર્થ પંદર અધિકરણોમાં વહેંચાયેલો છે અને તેનું પહેલું અધિકરણ વિનય—કેળવણી સંબંધી છે. અધિકરણના પેટામાં પ્રકરણો અને પ્રકરણોમાં અધ્યાયો છે. પહેલા અધ્યાયમાં આખા અર્થનાં અધિકરણો અને પ્રકરણોનાં નામો ગણાવેલાં છે તેનું ભાષાન્તર સૌથી છેલ્લું આપીશું.

૩. આ શબ્દનો અર્થ અંગ્રેજી ભાષાન્તરકર રા. શામશાસ્ત્રી “પ્રયોજન” એવો કરે છે, પણ એ અર્થ આપ્ટે કે ઝોનીઅર વિલિઅમ્સ આપતા નથી. “સંપૂર્ણ વિવરણ” અથવા “ગણતરી કરી જવી” એવો અર્થ આપે છે. પહેલા અધ્યાયમાં બધાં અધિકરણો અને પ્રકરણો ગણાવેલાં છે, ત્યાં અંચકાર પોતે તસ્યાયં પ્રકરણાધિકરણસમુદ્દેશઃ—એમ કરી ગણાવે છે. ન્યાયદર્શનના પહેલા સૂત્ર ઉપરના ભાષ્યમાં—

પ્રદીપઃ સર્વવિધાનામુપાયઃ સર્વકર્મણામ્ ।

આશ્રયઃ સર્વધર્મણાં વિદ્યોદ્દેશે પ્રકીર્તિતા ॥

આ પ્રમાણે આ અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકનો ઉલ્લેખ કરેલો છે, સાં વિદ્યાસમુદ્દેશને બદલે વિદ્યોદ્દેશ શબ્દ વાપરેલ છે, એટલે સમુદ્દેશ અને ઉદ્દેશ એક અર્થના શબ્દો જણાય છે. અર્થ-શાસ્ત્રના છેલ્લા એટલે તત્ત્વયુક્તિનાં પ્રકરણમાં સમાસચાક્ર્યસમુદ્દેશઃ એવો અર્થ કરેલો છે. વાત્સ્યાયન કામસૂત્રના ત્રીજાં અધ્યાયની જયમંગલા દીક્ષાની ઉત્થાનિકામાં સમુદ્દેશસ્ય સંક્ષેપામિધાનં કહેલ છે. માટે ‘સંક્ષેપમાં કહી જવું’ એજ અર્થ અહીં સ્વીકારવો થોડા છે.

૪. ગોતમ મુનિના ન્યાયદર્શને ઉપરના વાત્સ્યાયન મુનિએ રચેલા ભાષ્યમાં આન્વીક્ષકીનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે બાંધ્યું છે: પ્રત્યક્ષાગમાન્યામોક્ષિતસ્યાન્યોક્ષણમન્યોક્ષા તયા પ્રવર્તતે इति આન્યોક્ષકો-ન્યાયવિદ્યા-ન્યાયશાસ્ત્રમ્ । એટલે પ્રત્યક્ષ અને આગમથી જણાએલી વસ્તુની આન્વીક્ષા-પરીક્ષા કરવાના પ્રયોજનથી જે શાસ્ત્ર પ્રવૃત્ત થાય છે તેને આન્વીક્ષકી કહે છે; અર્થાત્ ન્યાયશાસ્ત્ર અથવા ન્યાયવિદ્યા. આન્વીક્ષકી અને આન્યોક્ષિકી એમ બંને રીતે આ શબ્દ લખાય છે.

૫. એની વ્યુત્પત્તિ વૃત્તિરસ્યામસ્તીતિ એવી આપેલી છે. એટલે વૃત્તિ-આશ્રયવિદ્યા આમાં થાય છે માટે તે વાર્તા કહેવાય છે.

મનુના અનુયાયિઓનો મત એવો છે કે ત્રયી, વાર્તા અને દષ્ટનીતિ એટલીજ છે—આન્વીક્ષકી તો ત્રયીનો ખાસ ભાગ છે.

બૃહસ્પતિના અનુયાયિઓનો મત એવો છે કે વાર્તા અને દષ્ટનીતિ બેજ વિદ્યાઓ છે—લોકયાત્રા જાણનારને ત્રયી તો ઢોંગ^૭ માત્ર છે.

ઉશનસના અનુયાયિઓનો મત એવો છે કે દષ્ટનીતિ એક જ વિદ્યા છે—તેમાં જ સર્વ વિદ્યાઓના આરંભો સંબંધ છે.

કૌટિલ્યનો મત એવો છે કે વિદ્યાઓ ચાર જ છે; તેના વડે ધર્મ અને અર્થનું જ્ઞાન થાય છે, એ જ વિદ્યાનું વિદ્યાપણું છે.

૬. લોકવ્યવહાર.

૭. મૂળમાં અહીં સંસ્કરણ શબ્દ છે. અંગ્રેજી ભાષાન્તરમાં આનો અર્થ “સંક્ષિપ્ત સાર” એવો કરેલો છે પણ તેને કાષ્ઠ કાપતો આધાર નથી અને રા. શામશાસ્ત્રીએ પોતે તે અર્થ સંક્ષિપ્ત માનેલ છે અને ઢોંગ એવો બીજો અર્થ થઈ શકે એમ સૂચવેલું છે. વળી સંક્ષિપ્ત સાર એવો અથ કરતાં, જે ચારેય વિદ્યાઓનો એ સંક્ષિપ્ત સાર છે એવો અભિપ્રાય માનીએ તો ત્રયી એકજ વિદ્યા છે એમ પરિણામ આવે, અને વાર્તા દષ્ટનીતિને જૂદી વિદ્યાઓ માનવાનું રહે નહિ. જે આન્વીક્ષકી અને ત્રયી એ બેનો જ સાર છે એમ માનીએ તો પણ ત્રયીનું વિદ્યામાં સ્થાન રહે છે. પણ અહીં તો આન્વીક્ષકી અને ત્રયી એ બંનેનો નિષેધ કરે છે, માટે સાર અર્થ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. સંવરણ શબ્દ સંવૃ ‘ઢાંકવું’ એ ધાતુમાંથી આવેલ છે. સંવૃત્તિ શબ્દ માયાના અર્થમાં વપરાય છે. માટે ઢોંગ અર્થ ધાત્વર્થનો વિચાર કરતાં પણ યોગ્ય લાગે છે. વળી લોકાયત્રા શાસ્ત્રનો દર્શનકાર ચાર્વાક પણ બૃહસ્પતિનો અનુયાયી મનાય છે. સર્વદર્શનસંગ્રહમાંથી ચાર્વાકદર્શનમાંથી લીધેલ નીચેનો ભાગ પણ ઉપરના જ અર્થને ટેકા આપે છે. પારલૌકિક સુખ ન હોય તો વિદ્યા-વૃદ્ધ પુરૂષો દ્રવ્યના વ્યયથી અને શરીરને કષ્ટ આપીને અગ્નિહોત્ર વગેરેમાં શા માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે, એવી દલીલ પ્રમાણભૂત નથી તેનું કારણ આપે છે કે અનૃતવ્યાઘાતપુનરુત્ક-દોષૈર્દૂષિતતયા વૈદિકમન્યૈરેય ધર્ત્ત્વકૈઃ પરસ્પરં કર્મકાણ્ડપ્રામાણ્યવાદિભિર્જ્ઞાન-કાણ્ડસ્ય જ્ઞાનકાણ્ડપ્રામાણ્યવાદિભિઃ કર્મકાણ્ડસ્ય ચ પ્રતિશ્ચિન્તત્ત્વેન ત્રય્યા ધૂર્તપ્રલાપમાત્રત્વેનાગ્નિહોત્રાદેર્જીવિકામાત્રપ્રયોજનત્ષોત્ । તથા ચામાણકઃ

અગ્નિહોત્રં ત્રયો વેદાસ્ત્રિદણ્ડં ભસ્મગુણ્ઠનમ્ ।

બુદ્ધિપૌરુષહીનાનાં જીવિકેતિ વૃદ્ધસ્પતિઃ ॥

એટલે કે અસત્ય, વિરોધ અને પુનરુક્તિના દોષથી દૂષિત હોવાને લીધે અને વૈદિક હોવાનો આડંબર કરતા ધૂર્ત લોકોએ પરસ્પર, એટલે કર્મકાણ્ડને માનનારાઓએ જ્ઞાન-કાણ્ડનું જ્ઞાનકાણ્ડને માનનારાઓએ કર્મકાણ્ડનું ખંડન કરેલું હોવાથી, અને ત્રયી જે માત્ર ધૂર્તપ્રલાપ છે તેનાથી અગ્નિહોત્ર એક ઊવિકાનું સાધન માત્ર છે. વળી કહેવત છે કે “અગ્નિહોત્ર, ત્રણ વેદો, ત્રણ દણ્ડ અને ભસ્મધારણ એ બુદ્ધિ અને પૌરુષ વિનાનાં લોકોની ઊવિકા છે એમ બૃહસ્પતિ કહે છે.” આ દલિલ બેતાં ઢોંગ અર્થ જ અમે સ્વીકારેલો છે. ગ્રો. હરમાન યાકોબીએ આ જ અર્થ કરેલો છે. (જુઓ ધન્ડિઅન એન્ડીકેપેરી, સને ૧૯૧૮, પૃ. ૧૦૪.)

સાંખ્ય, યોગ^૮ અને લોકાયત્^૯ એ આન્વીક્ષકી છે.

ત્રયીમાં ધર્મ^{૧૦} અને અધર્મનું, વાર્તામાં અર્થ^{૧૦} અને '૧૧'અનર્થનું અને દૃષ્ટાંતનીતિમાં નય^{૧૨} અને અનયનું^{૧૩} તથા આ વિદ્યાઓનાં '૧૪'ગણાબલનું હેતુપુરઃસર અન્વીક્ષણ^{૧૪} કરીને આન્વીક્ષકી લોકોને ઉપકારક બને છે, વ્યસન^{૧૫} અને ઉદયમાં બુદ્ધિને સ્થિર રાખે છે તથા પ્રજ્ઞા, વાણી અને ક્રિયાનું નૈપુણ્ય આપે છે.

પ્રદીપ સર્વ વિદ્યાનો; ઉપાય સર્વ કર્મનો;

આશ્રય સર્વ ધર્મોનો; સદા આન્વીક્ષકી ગણી.

વિનય સંબંધી પ્રથમ અધિકરણે વિદ્યાસમુદયમાં આન્વીક્ષકીસ્થાપનાનો બીજો અધ્યાય પૂરો થયો.

સામવેદ, ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ એ ત્રણે વેદો ત્રયી કહેવાય છે. અથર્વવેદ અને ઇતિહાસવેદ^{૧૭} એ પણ વેદો છે. શીક્ષા,^{૧૮} કલ્પ,^{૧૯} વ્યાકરણ, નિરુક્ત,^{૨૦}

૮. યોગનો અર્થ અહીં 'ન્યાય' કરવો જોઈએ. શાખદંકલપદ્ધતિમાં યોગના પચાસમાં 'નૈયાયિક' આપેલ છે. હરિભદ્રચરિતા પદ્ધતિ-સમુચ્ચયમાં નૈયાયકો વિષે લખતાં અથાહો નૈયાયિકાનાં યોગાપરાભિધાનાનાં લિહ્નાદિવ્યકિરુચ્યતે । ત્વાં યોગ નૈયાયિકત્વં બીજું નામ છે એમ કહેલ છે. તેમજ શ્રીગોતમમુનિના ન્યાયપદ્યનના ૨૯ મા સૂત્ર ઉપરના વાત્સ્યાપન ભાષ્યમાં સાંખ્ય અને યોગનાં અમુક દૃષ્ટાંતો આપેલ છે ત્યાં યોગનો અર્થ નૈયાયિક થાય છે. માટે તેજ અર્થ અહીં પ્રદણ કરવો જોઈએ.

૯. ચાર્વાકિના મતને લોકાયત્ કહે છે. લોકાયતનો અર્થ લોકોમાં વિસ્તરેલો એવો થાય છે.

૧૦-૧૧. અર્થ એટલે સંપત્તિ અને અનર્થ એ તેથી ઉલટું.

૧૨-૧૩. નય એટલે રાજનીતિ અને તેથી ઉલટું તે અનય.

૧૪. અંગ્રેજી ભાષાનાંતરકાર આ વાક્યનો અન્વય જુદી રીતે કરે છે: "ત્રયીમાં ધર્મ અને અધર્મ, વાર્તામાં અર્થ અને અનર્થ, દૃષ્ટાંતનીતિમાં નીતિ અને અનીતિ તથા ખલ અને અખલ આવે છે. આ વિદ્યાઓનું હેતુપુરઃસર અન્વીક્ષણ કરીને આન્વીક્ષકી લોકોને ઉપકારક બને છે" વગેરે. આવો અર્થ કરવામાં વાંઝોતું સાંખ્ય વહે છે. વળી નયાનય કલા પછી બલાબલ જુદું દેવવાની જરૂર રહેતી નથી. સ્થુત્યના ૧૮ મા સર્ગના ૫૦ મા શ્લોકમાં મહિનાથ પોતાની દીકરાં ધર્માર્થર્થો ત્રવ્યામર્થાનર્થો વાર્તાવાં નયાનયો દૃષ્ટાંતોત્પાં એટલું જ અવતરણ આપે છે, એ પણ એમ બતાવે છે કે એ વાક્યોનો અન્વય એક સરખી રીતે સેવાતો છે. શ્રી. હરમાન યાત્રીઓએ પણ આજ અન્વય કરેલો છે. (જુઓ ઇન્ડિઅન એન્ટીક્વેરી સને ૧૯૧૮, પૃ. ૧૦૨).

૧૫ શોધ.

૧૬ આશ્રય.

૧૭. પુરાણોનો ઇતિહાસમાં સમાવેશ થાય છે.

૧૮. વાણીના ઉચ્ચારનો વિધિ.

૧૯. યાગક્રિયાનો ઉપદેશ.

૨૦. વેદના સંગૃહીત ગ્રંથોને નિષ્પદ્ય કહેવામાં આવે છે. તેના ઉપર વ્યુત્પત્તિ સાથે ચારાસાઈ દીક્ષ લખી છે તેને નિરુક્ત કહે છે.

છન્દ,^{૨૧} અને જ્યોતિષ્ એ અંગો છે.

આ ત્રયીધર્મ ચાર વર્ણો અને આશ્રમોના સ્વધર્મની સ્થાપના કરવાથી લોકોને ઉપકારક થાય છે.

બ્રાહ્મણનો સ્વધર્મ, અધ્યયન કરવું કરાવવું, યજ્ઞ કરવા કરાવવા, દાન કરવું અને સ્વીકારવું.

ક્ષત્રિયનો સ્વધર્મ, અધ્યયન કરવું, યજ્ઞ કરવા, દાન કરવું, શસ્ત્રથી આભૂષિકા કરવી અને ભૂતરક્ષણ કરવું.

વૈશ્યનો સ્વધર્મ, અધ્યયન કરવું, યજ્ઞ કરવા, દાન કરવું, ખેતી કરવી, પશુપાલન કરવું અને વેપાર કરવો.

શૂદ્રનો સ્વધર્મ, દ્વિજોની સેવા કરવી, વાતોનાં કર્મો કરવાં અને કારી-ગર^{૨૩} તથા ભવાયાનાં^{૨૪} કામો કરવાં.

ગૃહસ્થનો સ્વધર્મ, પોતાના ધંધાથી આભૂષિકા ચલાવવી, પોતાના સરખા અને જૂદા ઋષિ (ગોત્ર)વાળા સાથે લગ્નસંબંધ બાંધવો, ઋતુગામી રહેવું, દેવપિતૃ અતિથિ અને આકરોની બાળતમાં દ્રવ્યત્યાગ કરવો અને બાકી રહે તેનો ઉપભોગ કરવો.

બ્રહ્મચારીનો સ્વધર્મ, વેદનો અભ્યાસ કરવો, અસિકાર્ય અને સ્નાનક્રિયા કરવી, શિક્ષાથી આભૂષિકા કરવી, ગુરુમાં પ્રાણુન્તિક^{૨૫} વૃત્તિ રાખવી અને ગુરુ ન હોય તો ગુરુપુત્રમાં અથવા ગુરુભાઈમાં.

વાનપ્રસ્થનો સ્વધર્મ, બ્રહ્મચર્ય પાળવું, ભૂમિ ઉપર સૂવું, જટા રાખવી, યુગચર્મ ધારણ કરવું, અગ્નિહોત્ર અને સ્નાન કરવું, દેવતા પિતૃ અને અતિથિની પૂજા કરવી અને વન્યરવ આહાર કરવો.

૨૧. છન્દ એટલે છન્દોનું શાસ્ત્ર.

૨૨. યજુર્વાગાદિમાં કાલનિર્ણય માટે જ્યોતિષ્ની જરૂર પડતી માટે તે પણ વેદાંગ ગણાય છે.

૨૩. મૂળમાં કારુ શબ્દ છે. સુતાર, વણકર, હજમ, ઘોખી, મોચી, અને શિલ્પીનાં કામોનો આમાં સમાવેશ થાય છે.

૨૪. કામન્દક આ પ્રકરણમાં 'ચારણ' શબ્દ વાપરે છે. અને તેનો ટીકાકાર તેનાં કામોમાં નૃત્ય ગીત વાદ્ય ગણાવે છે.

૨૫. "જવતાં સુધી" એવો અર્થ છે. આ જ શબ્દ કામન્દક આ સંબંધમાં વાપરે છે ત્યાં જયમંગલા ટીકા તેનો અર્થ પ્રાણ પચાન્તોઽવધિરસ્યાઃ । એવો કરે છે. રા. શામ શાસ્ત્રી "જવ જતાં પણ" એવો અર્થ કરે છે. તે આ જોતાં ખોટો કરે છે.

પરિમાજકનો સ્વધર્મ, ઇન્દ્રિયસંયમ, નિષ્કર્મપણું, ૨૭. અપરિશ્રદ્ધ, ૨૮ સંગ-
ત્યાગ, શિક્ષા ભાગવી, અરણ્યમાં અનેક જગાએ રહેવું, બહાર અને અંદરની
શુદ્ધિ રાખવી, સર્વ તરફ અહિંસા લાવ, સત્ય (શીઘ્ર), ૨૯ અદ્રોહ, અકૂરતા
અને ક્ષમા.

સ્વધર્મથી સ્વર્ગ અને મોક્ષ મળે છે. તેનો અતિક્રમ થવાથી વર્ણસંકરને
લીધે લોકનો નાશ થાય છે.

માટે સ્વધર્મથી રાજા, લોકોને ચળવા ન દે;
સ્વધર્મ પાળતો હુવે, આ લોક પરલોકમાં.
આર્થની રાખી મર્યાદા, વર્ણાશ્રમ તણી સ્થિતિ,
રક્ષેલો ત્રયીથી લોક રંજે, ગંજે નહિ કદા.

વિનય સંબંધી પ્રથમ અધિકરણે વિદ્યાસમુદેશમાં ત્રયોસ્થાપનાનો ત્રીજો અધ્યાય પૂરો થયો.

એતી, પશુપાલન અને વેપારની વિધાને વાતો કહે છે. તેનાથી ધાન્ય
પશુ હિરણ્ય^{૩૦} કુખ્ય^{૩૧} અને વેદ મળવાથી તે ઉપકારક થાય છે. તેના વડે
રાજા ખજાનો અને દણ્ડના સાધનથી સ્વપક્ષ અને પરપક્ષને વશ કરે છે.

આન્વીક્ષકી, ત્રયી અને વાતોના યોગ^{૩૨} અને ક્ષેમનું^{૩૩} સાધન દણ્ડ છે.
તે સંગથી નીતિને દણ્ડનીતિ કહે છે, જે અલબ્ધનો લાલ કરી આપે છે,
લબ્ધનું રક્ષણ કરે છે, રક્ષેલને વધારી આપે છે અને વધેલાને તીર્થમાં^{૩૪} પહોં-
ચાડે છે.

તેના (દણ્ડનીતિ) ઉપર લોકયાત્રાનો આધાર છે. માટે લોકયાત્રા કર-
વાની ઇચ્છા રાખનારે હમેશાં ઉગામેલે દણ્ડે રહેવું.

દણ્ડના જેવું લોકોને વશ કરવાનું બીજું સાધન નથી એમ આચાર્ય કહે છે.

કૌટિલ્ય તેની ના કહે છે. તીક્ષ્ણ દણ્ડવાળાથી લોકો ઉદ્વેગ પામે છે.
મૂઠ્ઠ દણ્ડવાળાનો પરાલભ થાય છે. યથાયોગ્ય દણ્ડ કરનારજ પૂન્ય છે. સમ-

૨૭. યમયાગાદિ ક્રિયા ન કરવી તે. એવો અર્થ જ્યમંગલા આપે છે.

૨૮. દાંષ્ટ લેવું કે રાખવું નહિ તે.

૨૯. શુદ્ધિ. આ પાઠાન્તર છે.

૩૦-૩૧. હિરણ્યનો સામાન્ય અર્થ સોનું થાય છે. કુખ્યનો અર્થ મોના રૂપા સિવા-
યની બધી ધાતુઓ થાય છે. હિરણ્યનો બીજો અર્થ રજત (રૂપ) પણ શાબ્દરતનાવલી
આપે છે તે. એતાં એમ લાગે છે કે હિરણ્યકુખ્યમાં સર્વ ધાતુઓનો સમાવેશ થતો હશે.
ચાલુક્ય કુખ્યમાં જંગલની ઉપજ પણ ગણાવે છે.

૩૨-૩૩. અલબ્ધ વસ્તુને મેળવવી તે યોગ. મેળવેલીનું રક્ષણ કરવું તે ક્ષેમ.

૩૪. પાત્ર.

જીને અખત્યાર કરેલો દણ્ડ જ પ્રજાને ધર્મોર્થ કામમાં ચોજે છે. કામ ક્રોધથી કે અજ્ઞાનથી જોટી રીતે અખત્યાર કરેલો દણ્ડ વાનપ્રસ્થ અને પરિવાજકોને પણ ક્રોધાવે છે, તો ગૃહસ્થોની તો વાતજ શી ? દણ્ડ ણીલકુલ અખત્યાર નહિ કરવાથી માત્ર^{૩૫} ન્યાય પ્રવર્તે છે. દણ્ડધરના અભાવે બળીઓ નળ-જાને ગળી જાય છે, પણ તેના રક્ષણથી નળજો ટકી શકે છે.

ચાર વર્ણાશ્રમી લોક, રાચે રક્ષેલ દણ્ડથી.

સ્વધર્મ કર્મમાં રંગી, વર્તે છે નિજ માર્ગમાં.

વિનય સંબંધી પ્રથમ અધિકરણે વિદ્યાસમુદ્દેશમાં વાર્તા સ્થાપના અને દણ્ડનીતિ સ્થાપનાનો ચોથો અધ્યાય પૂરો થયો.

વિદ્યાસમુદ્દેશ સમાપ્ત.

પ્રકરણ ૨ જીઃ વૃદ્ધસંયોગ

માટે ત્રણ વિદ્યાનો આધાર દણ્ડ છે.

વિનય ઉપર આધાર રાખનાર દણ્ડ પ્રાણીઓનું યોગક્ષેમ કરનારો નીવડે છે.

વિનય કૃત્રિમ અને સ્વાભાવિક એવા બે પ્રકારનો છે. ક્રિયા તો દ્રવ્યને કેળવી શકે, અદ્રવ્યને નહિ. સેવા, શ્રવણ,^{૩૬} ગ્રહણ,^{૩૭} ધારણ,^{૩૮} વિજ્ઞાન,^{૩૯} ઊહાપોહ,^{૪૦} અને તત્ત્વનું મનન કરનારી બુદ્ધિવાળાને વિદ્યા કેળવી શકે, બીજાને નહિ.

દરેક વિદ્યાના વિનય^{૪૧} અને નિયમ, તે તે વિદ્યાના પ્રમાણભૂત આચાર્ય પાસેથી શીખવા જોઈએ.

ચૂડાકર્મ^{૪૨} થયા પછી લિપિ અને સંખ્યા ગણતાર શીખે.

૩૫. 'માત્ર ન્યાય' એટલે મોટું માણસું નાનાને ખાય તે રીત.

૩૬. શ્રુ પાસેથી સાંભળવું તે.

૩૭. સાંભળેલું સમજવું તે.

૩૮. યાદ રાખવું તે.

૩૯. વિવેક કરવાની બુદ્ધિ.

૪૦. ચર્ચા કરવી.

૪૧-૪૨. વિનય એટલે કેળવણી અને નિયમ એટલે વિદ્યાનો ઉપયોગ કરવાના નિયમો. Theory and practice.

૪૩. ચૂડા એટલે માથાના વાળ. બાળકના પહેલી વખત વાળ ઉતરાવવાના સંસ્કારને ચૂડાકર્મ કહે છે. તે દશ સંસ્કારમાંનો એક છે. આ સંસ્કાર પહેલે કે ત્રીજે વરસે કરવાનો છે, એમ મનુસ્મૃતિમાં વિધિ છે.

ઉપનયન^{૪૪} સંસ્કાર થયા પછી શિષ્ટ પુરુષો પાસેથી ત્રયી અને આન્વી-
ક્ષકી, અધ્યક્ષો^{૪૫} પાસેથી વાતા, અને દણ્ડનીતિના ઉપદેશકો અને પ્રયોજકો
પાસેથી દણ્ડનીતિ શીખે.

સોળમા વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળવું. તે પછી ગોદાન^{૪૬} અને વિવાહ-
કર્મ કરવું.

વિનયની વૃદ્ધિ માટે અને હમેશાં વિદ્યાકુશળ વૃદ્ધોના સમાગમમાં રાખવો
કારણ કે વિનયનું મૂળ વૃદ્ધસંયોગ છે.

દિવસના પૂર્વભાગમાં હાથી અથવા રથ અને શાસ્ત્રની વિદ્યામાં વિનય
મેળવવો. પાછલા ભાગમાં ઇતિહાસનું શ્રવણ કરવું. પુરાણ ઇતિવૃત્ત^{૪૭} આખ્યા-
યિકા^{૪૮} ઉદાહરણ ધર્મશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર એ ઇતિહાસ કહેવાય છે.

૪૪. “ઉપનયન”નો યોગિક અર્થ ‘(શુરુ) પાસે લઈ જવું’ એવો થાય છે. યશોપ-
વીત સંસ્કારને ઉપનયનસંસ્કાર કહે છે.

૪૫. રાજ્ય તરફથી જુદાં જુદાં ખાતાં ઉપર દેખરેખ રાખવા નીમેલ અધ્યક્ષ.

૪૬. રઘુવંશના ત્રીજા સર્ગના ૩૩મા શ્લોક નીચેની ટીકામાં મહિલનાય ગોદાન
શબ્દનો અર્થ આપતાં કેશવનું પ્રમાણ આપી લખે છે ગાયો લોમાનિ કેશા દીયન્તે
સ્રવણ્યન્તેઽહિમ્નિતિ વ્યુત્પત્ત્યા ગોદાનં નામ ઘાક્ષણાદીનાં ષોડશાદિપુ ઘર્વેપુ
કર્તવ્યં કેશાન્તાલ્યં કર્મોચ્યતે । આ કર્મમાં ગો એટલે વાળ કપાય છે એવી વ્યુત્પત્તિના
આધારે બ્રાહ્મણ વગેરેના વાળ સોળમે વર્ષે કપાય છે તે કર્મને ગોદાન કહે છે. અને મનુ-
સ્મૃતિના ૨-૭૧ અધ્યાયનો. ૬૫ મો શ્લોક પ્રમાણમાં આપે છે. ત્યાં બ્રાહ્મણનો સોળમે,
ક્ષત્રિયનો બાવીસમે અને વૈશ્યનો એવીસમે વર્ષે કેશાન્તવિધિ કહેલો છે. પણ વાસ્ત્વિક
સંભાવણના બાલકાણ્ડના ૭ મા સર્ગમાં રામના વિવાહ પહેલાં દશરથે ગોદાનકર્મ કર્યું
એવું વર્ણન છે અને તેમાં દરેક પુત્રને ઉદ્દેશીને શતસહસ્ર ગાયોનું દાન કર્યું એવું. વર્ણન
છે. એટલે કે લાં ગોનો અર્થ માથાના વાળ નહિ પણ ગાય જ કરેલ છે. તે ઉપરની તિલક-
ટીકામાં લખેલ છે કે સમાવર્તન પહેલાં આ કર્મ કરવાનું છે અને તેનો વિધિ આશ્વલાયન
કારિકામાંથી નીચે પ્રમાણે આપેલ છે:—

“ગોદાનં ચૌલયત્ કાર્યં ષોડશેઽષ્ટ્વે તદુચ્યતે ।
અક્લોપયેશનં નાસ્તિ પ્રમથ્ણાં મુણ્ઢનં મયેત્ ॥
સ્નાત્વા ચ યાગ્યતસ્તિષ્ઠન્નદ્યઃશેષં નયેદય ॥
આદિત્યેઽસ્તમિતે યાચં વિસૃજેતાન્તિકે ગુરોઃ ॥
અદં ચરં દદામીતિ દયાદ્રોમિશુનં તતઃ ॥”

આગળ વિવાહ સંબંધી લખતાં કૌટિલ્ય આર્ષ વિવાહમાં ગોમિથુન આપવાનું લખે
છે એટલે ગોદાનનો અહીં આપેલો અર્થ જ લેવો યોગ્ય છે.

૪૭. ખરી બનેલ હકીકત.

૪૮. વારતા.

દિવસરાતના ણાકી રહેલ ભાગમાં પૂર્વે નહિ સમજેલ સમજવું અને સમજેલાનો પરિચય કરવો અને નહિ સમજાયું હોય તેનું ફરી ફરીને શ્રવણ કરવું.

શ્રવણ કરવાથી પ્રજ્ઞા ઉત્પન્ન થાય છે, પ્રજ્ઞાથી યોગ^{૪૮} અને યોગથી આત્મવત્તા^{૫૦} આવે છે અને એ જ વિદ્યાનું સામર્થ્ય છે.

વિદ્યાથી વિનયી રાજા, પ્રજાના વિનયે રત,
અનન્ય ભોગવે પૃથ્વી, સર્વના હિતમાં રત.

વિનય સંબંધી પ્રથમ અધિકરણે વિદ્યાસમુદ્દેશમાં વૃદ્ધસંયોગનો પાંચમો અધ્યાય પૂરો થયો.

પ્રકરણ ૩ જી: ઇન્દ્રિયજય

વિદ્યાવિનયનો હેતુ^{૫૧} ઇન્દ્રિયજય કામ, ધ, લોભ, માન, મદ અને હર્ષના ત્યાગથી કરવાનો છે. કર્ણ, ત્વચા, ચક્ષુ, નિહવા અને માણુની ઇન્દ્રિયોને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધના વિષયોમાં અભ્રાન્ત જ્ઞાન થવું તેને અથવા શાસ્ત્રના અનુસરણને ઇન્દ્રિયજય^{૫૨} કહે છે.

૪૯. એકાગ્રચિત્ત રાખવું તે.

૫૦. પોતાના ઉપર સંયમ-કાળુ.

૫૧. મૂળમાં વિદ્યાવિનયહેતુરિન્દ્રિયજયઃ કામ.....ત્યાગાત્ કાર્યઃ એમ વાંચ્ય છે. રા. શામશાસ્ત્રી વિદ્યાવિનયહેતુઃ ને પછીતત્પુરુષ સમાસ ગણીને “વિદ્યા અને વિનયનો આધાર ઇન્દ્રિયજય ઉપર છે.” એમ અર્થ કરે છે. આ અર્થ ખરો નથી લાગતો. છેવટે આપેલ ચાણક્યમૂલમાં પાંચમું સૂત્ર ઇન્દ્રિયજયસ્ય મૂલં વિનયઃ એમ છે. તેનો અર્થ “ઇન્દ્રિયજયનો આધાર વિનય ઉપર છે” એવો છે, એટલે કે વિનયનું ફલ-વિનયનું પ્રયોજન ઇન્દ્રિયજય છે. એવો જ અર્થ આ જગાએ કરવો જોઈએ. એટલે વિદ્યાવિનયહેતુઃ એ સમાસ અમે બહુમીહિ ગણીને અહીં અર્થ કરેલો છે. આગલા વૃદ્ધસંયોગના પ્રકરણમાં પણ વિષયની પ્રસ્તાવનાનાં વાંચ્યો જોતાં આ અર્થ જ ખરો લાગે છે. તસ્માદ્દ્વન્દ્વમૂલાસ્તિજ્ઞો વિદ્યાઃ। વિનયમૂલો દ્વન્દ્વઃ પ્રાણમૃતાં યોગક્ષેમાવહઃ। અહીં દ્વન્દ્વમૂલાઃ અને વિનયમૂલઃ એ બંને સમાસો બહુમીહિ છે.

૫૨. જય શબ્દ સંસ્કૃત જિ ધાતુ ઉપરથી આવેલ છે. આ ધાતુ અકર્મક હોય ત્યારે ‘ઉત્કર્ષ’ થવો એવો તેનો અર્થ થાય છે. આપણે એકબીજાને મળતાં ‘જય જય’ કહીએ છીએ ત્યાં ઉત્કર્ષનો અર્થ છે. સકર્મક હોય ત્યારે બીજાનો પરાજય કરવો એવો અર્થ થાય છે. તેથી જય શબ્દનાં પણ ઉત્કર્ષ અને બીજાનો પરાજય કરવો એવા બંને અર્થ થાય છે. આવી રીતે ઇન્દ્રિયજય શબ્દનાં પણ અહીં બંને અર્થો કરેલ છે. પ્રથમ અર્થ એ છે કે ઇન્દ્રિયો એવી ઉત્કર્ષશાલી થાય કે પોતાના વિષયોનું તેમને બ્રાન્તિ વિનાનું જ્ઞાન થાય. એ અર્થ કરીને બીજો અર્થ શાસ્ત્રાનુષ્ઠાન એવો કરે છે અને પછી એ બીજા અર્થને જ પોતે દાખલા દલિલથી મજબૂત કરે છે.

અમારા તરફથી મળતાં પુસ્તકો

૧. કારાવાસની કહાણી, વ્યાખ્યાનો, પત્રો અને લેખો.	
લેખક: શ્રી અરવિંદ દોષ	૦—૧૦—૦
૨. રાષ્ટ્રગીત, (૧) ગંગાળી, હિંદી, હિન્દુસ્તાની, મરાઠી અને ગુજરાતી ગીતોનો સંગ્રહ)	
સંગ્રહકર્તા: ઈંદુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક	૦—૧૦—૦
૩. હિંદુ સ્વરાજ, એક સત્યવીરની કથા અને સર્વોદય	
લેખક: મહાત્મા મોહનદાસ ક. ગાંધી	૦—૮—૦
૪. ગોખલેનાં વ્યાખ્યાનો ભા. ૧	૦—૧૦—૦
૫. " " ભા. ૨	૦—૧૦—૦
૬. આટલું તો બાણી	૦—૬—૦
૭. સત્યાગ્રહીના સ્વાતંત્ર્યમંત્રો	૦—૦—૩
૮. લાલા લાલસિંગ	૦—૩—૦
૯. ગુલામ જલ્લાની	૦—૨—૦
૧૦. ઈશ્મનો અસહકાર	૦—૧—૬
૧૧. અમૃતસરની વીરાંગના	૦—૧—૦
૧૨. પંબળના અત્યાચારો	૦—૧—૦
૧૩. કાયદા સામે થવાની કૃષ્ણ	૦—૧—૦
૧૪. મુક્તધારા	૦—૬—૦
૧૫. ખેડાની લડત	૧—૮—૦

એક રૂપિયા કરતાં ઓછી રકમનાં પુસ્તકો મંગાવનારે કિંમત નોટલી દીધારા
દયાસ ખર્ચ સાથે મોકલવા કૃપા કરવી.

પ્રકાશક: ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક.

રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય દાર્યાલય, ભદ્ર-અમદાવાદ.

અમારા એજન્ટો:

૧. ઝોન: ઝોમ. ત્રિપાઠી ઝોન કંપની, દાદાબાદેવી રોડ, મુંબાઇ.
૨. વર્કમાન ઝોન સન્ડે, ટ્રામ નંદશન, પાવધોની, મુંબાઇ નં ૩.
૩. જીલ્લા સમિતિ, લીમડાંચોક, સુરત.
૪. ગાંધીય સાહિત્ય મંદિર, કેળાપીડ, સુરત.
૫. ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર, રાજકોટપરા (દાડીઆવાડ).
૬. ચંદ્રલાલ મણિલાલ દેસાઈ, જુના જનર, બરુચ.

અમારા તરફથી પ્રકટ થએલાં પુસ્તકો

૧. પ્રાચીન સાહિત્ય (સ્વીન્ડનાથ ઠાકુર વિરચિત) સોળપેજ કાઢન, પાન ૧૨૫.
[અનુવાદક: મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઈ, તથા નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ] જેમાં
રામાયણ, કુમારસંભવ, મેઘદૂત, શાકુન્તલ, કાદમ્બરી-ચિત્ર, ધમ્મપદ વગેરે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો
ઉપરના ચર્ચાત્મક ખંગાળી લેખોનો અનુવાદ કરેલો છે. કી. ૦-૧૨-૦

૨. પાલીપાઠાવલી, સંપાદક મુનિ જિનવિજય. પાલી ભાષાના વિદ્યાર્થીઓ માટે
પ્રાથમિક ગ્રંથ. ૩૦૦ આડપેજ, પાન ૧૧૭. કી. ૦-૧૪-૦

૩. પ્રાકૃત કથાસંગ્રહ, સંપાદક મુનિ જિનવિજય. મહારાષ્ટ્રી-પ્રાકૃત ભાષામાં
પ્રાચીન વાર્તાઓનો સંગ્રહ; પ્રાકૃતભાષાના અભ્યાસીઓ માટે ખાસ ઉપયોગી. ૩૦૦ આડ-
પેજ, પાન ૧૦૬. કી. ૦-૧૨-૦

૪. ઉપનિષદ્પાઠાવલી, સંપાદક દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ દાક્ષેલકર. ઉપનિષદોના મૂળ-
ભૂત રસપદ્ર તથા ઉપદેશાત્મક ભાગોનો સંગ્રહ; પ્રસ્તાવના, ગૂજરાતી ટિપ્પણ, કઠિન
શબ્દોના કોષ સાથે. ૩૦૦ આડપેજ, પાન ૧૦૦. કી. ૦-૧૨-૦

૫. જિનચરિત્ર, સંપાદક મુનિ જિનવિજય. આ પ્રાચીન ગ્રંથમાં મુદ્રલિત
પાલી પદ્યમાં મહાત્મા ગૌતમ બુદ્ધનું જીવનચરિત્ર આપેલું છે. પ્રસ્તાવના, શબ્દકોષ સાથે.
(છપાય છે.)

૬. બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ, આ પસ્તક મૂળ મરાઠીમાં પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ વિદ્વાન પ્રો.
ધર્માનંદ કોસળીએ લખેલું છે. આ તેનો ગુજરાતી અનુવાદ છે. તેમાં બુદ્ધના પૂર્વજન્મની
કથાઓ, બુદ્ધનું જીવનચરિત્ર, તથા ઉપદેશ એમ ત્રણ વિભાગ પાડેલા છે. બૌદ્ધધર્મના
વિષયમાં આ ગ્રંથ અતિ ઉપયોગી છે. (થોડા વખતમાં બહાર પડશે.)

૭. હિંદુઓના તહેવારોનો ઇતિહાસ, જેમાં આપણા સઘળા તહેવારોની ઉત્પત્તિ,
વિકાસ વગેરેની સપ્રમાણ હકીકત, તે વિષેની આખ્યાયિકાઓ સાથે આપવામાં આવી છે.
ગ્રંથ થોડા વખતમાં બહાર પડશે.

૮. પ્રમાણશાસ્ત્રપ્રવેશિકા, લેખક રામનારાયણ વિ. પાંડક. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
તરફથી પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી છે.

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર,

એલીસબ્રીજ, અમદાવાદ,

તા. ૬. અમારા પુસ્તકો મળવાનાં સ્થળો:—

૧ ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર, એલીસબ્રીજ, અમદાવાદ,

૨ રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય કાર્યાલય, ભદ્ર, અમદાવાદ
તથા જાણીતા બુકસેલરો પાસેથી.

અમદાવાદ—ધી ડાયમંડ ન્યુઝિલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં પરીખ દેવીદાસ જગનલાલે છાપ્યું.

સત્યં પરંધીમહિ

પુરાતત્ત્વ

ગોપ કૃષ્ણદાશી, ૧૯૭૯.

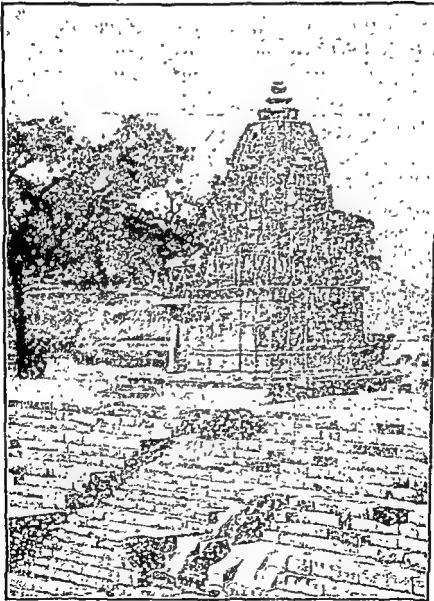
મકરસંક્રાંતિ

તા. ૧૪ જાન્યુઆરી ૧૯૨૩.

વર્ષ ૧ લુ.]

ત્રિમાસિક

[અંક ૨ જો.

સંપાદક અને પ્રકાશક: રસિકલાલ હોદાલાલ પરીખ,
ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર, અમદાવાદ.

વાર્ષિક લવાગમ ૩. ૫, પોસ્ટેજ ૮ આના. છુટક નકલની કિંમત ૧-૮-૦, પોસ્ટેજ વગર.

વિષયાનુક્રમ

૧.	પુરાતત્ત્વમંદિરની વર્તમાન પ્રવૃત્તિ ...	...	મુનિ જિનવિજય. ...	૫.	૧૨૩
૨.	વજ્ર અથવા લિન્ઢવી રાજગો ...	...	અ. ધર્માનંદ ડાસમ્પી. ...	૧૨૫	
૩.	માહરવૃત્તિનો સમય ...	...	રસિકલાલ છો. પરીખ. ...	૧૫૨	
૪.	નિરુક્તશાસ્ત્ર ...	...	જેઠાલાલ ગો. શાહ. એમ. એ. ...	૧૬૨	
૫.	પ્રાચીન સમયમાં કૌરુકર્મનો રીવાજ ...	...	દુર્ગારામ કેવળરામ શાસ્ત્રી ...	૧૭૧	
૬.	માણિક્યચંદ્ર ...	...	અ. રામચંદ્ર બ. આઠવલે ...	૧૮૧	
૭.	દશ માનવધર્મ ...	...	અ. રામનારાયણ વિ. પાઠક ...	૧૮૮	
૮.	ભારતીય દર્શનોમાં આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ ...	...	પં. ગુણલાલ ...	૧૯૯	
૯.	ચિત્તની પાંચ વૃત્તિઓ ...	...	પ્રાણજીવન વિ. પાઠક ...	૨૦૯	
૧૦.	ભાસ્કરાચાર્યની કાવ્યપ્રસાદી ...	...	હરિહર પ્રા. ભટ્ટ ...	૨૧૮	
૧૧.	સ્વાધ્યાય:-પુસ્તકો અને ચોપાનીયાં. ...	...	...	૨૨૧	
૧૨.	નોંધ ...	...	...	૨૪૧	

પુરાતત્ત્વ મંદિરની યોજના

૧ ઉદ્દેશો—

- (૧) સાધારણ રીતે આખા હિંદુસ્થાનનાં અને ખાસ કરીને ગુજરાતનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય, કળા, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરવી, અને તેનાં પરિણામો પ્રકાશિત કરવાં.
- (૨) હિંદુસ્થાનનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને દર્શનશાસ્ત્રોનું તેમજ સંસ્કૃત, પાલી આદિ ભાષાઓનું શાસ્ત્રીય અને તુલનાત્મક પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવું.
- (૩) શોધખોળના વિષયમાં રસ લેનારા શોધકોના ઉપયોગ માટે એક સાફ પુસ્તકાલય બનાવવું જેની અંદર પ્રાચીન વિદ્યાને લગતું આજ સુધીમાં પ્રકટ થયેલું સમગ્ર સાહિત્ય સંગૃહીત કરવામાં આવે.
- (૪) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, અપભ્રંશ, ગુની ગૂજરાતી, શરસી, અને અરબી આદિ ભાષાઓમાં લખાએલા અલભ્ય-દુર્લભ ગ્રંથોને નવીન પદ્ધતિએ સંશોધિત-મુદ્રિત કરી પ્રકટ કરવા-કરાવવા.
- (૫) દેશ અને વિદેશની ગુદી ગુદી ભાષાઓમાં લખાએલા પુરાતત્ત્વ વિષયક સાહિત્યને ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવું.
- (૬) શોધખોળ વિષયના અભ્યાસીઓને તેમના અભ્યાસ કાર્યમાં દરેક પ્રકારની સાહિત્ય સંબંધી સહાયતા આપવી.
- (૭) દેશ વિદેશના વિદ્વાનોને પુરાતત્ત્વના વિષયમાં યથાસાધન સાહિત્ય સંબંધી સલાહ અને સહાયતા આપવા એક મંડળ તરીકે કામ કરવું.

૨ પ્રબન્ધ સમિતિ—

- (૧) મુનિ જિનવિજયજી. —આચાર્ય.
- (૨) અધ્યાપક રામનારાયણ વિદ્યનાથ પાઠક.
- (૩) અધ્યાપક રામચંદ્ર બળવંત આઠવલે.
- (૪) અધ્યાપક નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ.
- (૫) અધ્યાપક દત્તાત્રેય ખાલકુણ્ણ કાલેલકર.
- (૬) રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ.

મંત્રીઓ.

પુરાતત્વ

પુસ્તક ૧ હુ.

પૌષ ૧૯૭૬.

[અંક ૨ નો.

પુરાતત્વ મંદિરની વર્તમાન પ્રવૃત્તિ.

[સુનિ જિનવિજય-આચાર્ય.]

પુરાતત્વ મંદિરની પ્રવૃત્તિના મુખ્ય બે વિભાગ છે. એક શિક્ષણવિષયક અને બીજો સંશોધનવિષયક. ગુજરાત મહાવિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરતા અને કરાવતા જે જિજ્ઞાસુ અભ્યાસરસિકોને હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન આદિનો વિશિષ્ટ અભ્યાસ કરવો હોય તેમના માટે તે તે વિષયના નિષ્ણાત વિદ્વાનોને મંદિરમાં નિયોજીતેવા અભ્યાસરસિકો માટે તે તે પ્રકારના શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરી આપતી એ શિક્ષણ-વિષયક વિભાગનું મુખ્ય ધ્યેય છે. સંશોધનવિષયક વિભાગના ઉદ્દેશ્યના બે પેટાવિભાગો છે. તેમાં એક તો હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનાં રહસ્યોનું માતૃભાષામાં અવતારણ અને આલેખન કરી સર્વ સાધારણને ધરમેઢે તેના પરિચય કરાવવો અને તેમ કરી માતૃભાષાના વિચારભંડારને સમૃદ્ધ બનાવવો, એ છે; અને બીજો, આપણા દેશના પ્રાચીન પંડિતોએ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત-પાલી, મગધી, અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતી આદિ ભાષાઓમાં જે અપૂર્વ અને અનુપમ ગ્રંથરચના કરી છે, તેમાંના કેટલાક વિશિષ્ટ અને અલભ્ય-દુર્લભ ગ્રંથોના અર્થરસોને અર્વાચીન શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ સંશોધિત-વિવેચિત કરી પ્રકટ કરવા, એ છે.

મંદિરની આ પ્રકારની યોજાણી પ્રવૃત્તિ અંતુસારે હાલમાં કેટલીક વ્યવસ્થિત યોજના ચાલુ કરવામાં આવી છે. ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય અને યોગ આદિ દર્શનોનો વિશિષ્ટ અને ઉડો અભ્યાસ કરાવવા માટે, કાશી અને ત્રિશિલા જેવાં સંસ્કૃત વિદ્યાના કેન્દ્રભૂત ગણાતાં સ્થાનોમાં લાંબા સમય સુધી નિવાસ કરી ન્યાય, વ્યાકરણ અને સાહિત્યશાસ્ત્રોમાં ઉત્તમ પાંડિત્ય પ્રાપ્ત કરનાર પ્રણયજ્ઞ પંડિત શ્રી મુખલાલજીની નેમણુંક કરવામાં આવી છે. તેમજ બૌદ્ધધર્મ અને પાલીસાહિત્યના અભ્યાસ માટે, પ્રખ્યાત પંડિત શ્રી ધર્મોદ દેસાંબીની નેમણુંક કરવામાં આવી છે. પંડિત દેસાંબી બૌદ્ધધર્મના આસ્તિક અનુયાયી અને પાલીભાષાના પ્રૌઢ વિદ્વાન છે. સુબંધના રાજકીય વિચારપીઠમાં પાલીભાષાનો પ્રવેશ કરાવનાર અને તેમ કરી આપણા ઇલાકામાં એ ભાષાનો પ્રથમ પરિચય કરાવનાર એજ પંડિત છે. પૂનાની પ્રસિદ્ધ કચ્છુસન કલેજમાં કેટલાક સમય સુધી પાલીભાષાનું અધ્યાપન કરાવી છેલ્લા પાંચેક વર્ષથી અમેરિકાની હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીમાં કેટલાક પાલી ગ્રંથોનું સંપાદનકાર્ય એ કરતા હતા. ગયા અક્ટોબર માસમાં એ હિંદુસ્તાનમાં આયા

અને પોતે મેળવેલા દુષ્પ્રાપ્ય જ્ઞાનનો વારસો જાગૃત ગુજરાતના જિજ્ઞાસુઓને આપવા માટે પુરાતત્ત્વ મંદિરમાં જોડાયા છે. પુરાતત્ત્વ મંદિર અને મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓને પાલી પાઠાવલી, મજ્જિમનિકાય, અભિધમ્મત્થસંગ્ગહ, અને વિસુદ્ધિમગ્ગ જેવા ગ્રંથોના ચાલુ શિક્ષણ ઉપરાંત મંદિરની ગ્રંથમાળા માટે અભિધમ્મત્થસંગ્ગહ, ધમ્મસંગ્ગહણી, અને વિસુદ્ધિમગ્ગ જેવા પાલીભાષાના શિરોમણિગ્રંથોનું સંશોધન અને મુદ્રણકાર્ય એમણે આરંભ્યું છે.

પં. શ્રી મુખલાલજી ન્યાય, વ્યાકરણ અને સાહિત્યશાસ્ત્રના મર્મજ્ઞ વિદ્વાન હોઈ જૈનધર્મ અને જૈન શાસ્ત્રોના ઘણા સમર્થ જ્ઞાતા છે. એમણે આજસુધીમાં અનેક જૈન મુનિઓને ન્યાય, વ્યાકરણાદિ તેમજ જૈન શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરાવ્યો છે તથા જૈન તત્ત્વ-જ્ઞાનવિષયક પ્રૌઢ પુસ્તકો લખ્યાં છે. ન્યાયભાષ્ય, યોગદર્શન અને પ્રવચનસાર જેવા દાર્શનિક ગ્રંથોનું અધ્યાપન કાર્ય કરવા ઉપરાંત ગ્રંથમાળામાં પ્રદર્શિત કરવા માટે સમ્મતિતર્ક નામે એક અતિ મહાન અને ન્યાયશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં અત્યુપયોગી સાધનભૂત જૈનન્યાય ગ્રંથના સંશોધનનું કાર્ય એમણે હાથમાં લીધું છે.

મંદિરની પ્રબંધસમિતિના એક સભ્ય શ્રીયુત રામનારાયણ પાઠક મંદિર માટે કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રના ગુજરાતી અનુવાદનું કઠિણ કાર્ય સતત આગળ ચલાવ્યે જાય છે.

વૈદિક સાહિત્યના અધ્યયનમાં ઉપયોગી થાય તેવું મેકડોનલ્ડનું વૈદિક ઇન્ડેક્સ, ઉપનિષદોના અધ્યયન માટે ઉપનિષદ્વાક્યકોશ, ન્યાયશાસ્ત્રોની પરિભાષા માટે મહુર્મ શાસ્ત્રી ઝળદીકરનો ન્યાયકોશ, મહાભારતના અભ્યાસમાટે મહાભારતઇન્ડેક્સ, તથા પાલી સાહિત્યના અવલોકન માટે આઇલ્ડર્સની ‘પાલી ડિક્શનરી’ અને મુલરનું ઇન્ડેક્સ ઓફ પાલી પ્રોપરનેમ્સ’ આદિ જેવા ગ્રંથો તૈયાર થયા છે તેવો પ્રાકૃતભાષાના અને જૈન આગમોના અધ્યયન માટે એક નાનો મોટો ગ્રંથ ઉપસ્થિત નથી અને તેથી જૈન આગમોના ગર્ભમાં છુપાઈ રહેલી ભારતવર્ષની સંસ્કૃતિની અનેક અજ્ઞાત બાબતોનું આકલન કરવું સંશોધકો માટે અગમ્ય થઈ રહેલું છે. એટલા માટે, પુરાતત્ત્વના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ અતિ આનંદકારક દેખાતા આ એક વિશિષ્ટ કાર્યના અભાવને કંઈક અંશે દૂર કરવા જૈન આગમોના વિશેષ સંગ્રહની સંકલના કરવાનું કાર્ય પોતાના સહચારિઓની સહાયતાથી આ પંક્તિલેખકે આરંભ્યું છે.

*

*

*

*

*

મંદિરે કરેલા મનોરથોમાં એક સૌથી પહેલાં-આગળ દોડી આવતો મનોરથ તે ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસની સાધનસંપત્તિને એકત્ર કરવા રૂપ છે. પ્રાચીન ગુજરાતની ઐતિહાસિક સંપત્તિની જમે-ઉધાર બતાવનારી વહિઓમાં મુખ્ય કરીને બેજ આપણી જાણમાં છે: (૧) ફોર્બસ સાહેબની રાસમાળા અને (૨) મુંબઈ ગેઝેટિયરનું પ્રથમ પુસ્તક. ઐતિહાસિક પંડિતો ગુજરાતની ઐતિહાસિક સંપત્તિનું પરિમાણ એ બે વહિઓમાં જોઈ શકે તેટલું નોંધાવેલું છે તેટલું જ જાણુ છે અને માને છે. પરંતુ અમારી કલ્પનામાં એ સંપત્તિનું પરિમાણ એ વહિઓમાં જાણુઆ કરતાં ઘણું વધારે હોવું જોઈએ એમ માસ્યાં કરે છે. અણુશોધેલાં અનેક જૂનાં ખડેરોમાં, અણુભાળેલાં અનેક શિલાલેખોમાં, અણુજ્વેલેલાં અનેક જીર્ણ ગ્રંથોમાં, અણુચાળેલાં અનેક ગ્રંથભંડારોમાં, અણુખોદેલાં અનેક ધ્વંસાવશેષોમાં અને અણુસાંભળેલાં અનેક જનપ્રવાદોમાં એ સાધન-સંપત્તિના

અનેક અંશો હજી - દટાએલી, ફટાએલી, છુપાએલી, બગડી ગએલી, સડીગએલી આદિ વિવિધ દશાઓમાં ધણી મોટા પરિમાણમાં હસ્તિ ધરાવે તેમ લાગે છે. એ બધી સંપત્તિની તોંધ અને તેનો સરવાળો એક જ ચોપડીમાં તોંધાઈ અને જમ્મે-હધાર થઈ રહે તેવી સંકલના કરવાનો આ મંદિરનો એક મોટો મનોરથ છે, પરંતુ એ કાર્ય માટે જોઈતી વિદ્યાત્રીઓની બૌદ્ધિક અને આર્થિક સંપત્તિની સમગ્રતા ન થાય ત્યાં સુધી એ કાર્ય વિશેષભાવે ન ચલાવી શકાય એ સ્પષ્ટ છે, તે પછી યથાશક્તિ અને યથાસાધન આ દિશામાં પણ કાંઈક પ્રયત્ન મંદિરના પૂજારીઓનો અભારથી જ ચાલુ છે, અને દરેક પૂજારી પોતા પોતાનાં મુખ્ય કાર્યોમાં ગૌણરૂપે આ કાર્યની દૃષ્ટિ પણ સાથે સાથે ફેરવતો રહે છે. આના પરિણામ સ્વરૂપે જે કાંઈ વસ્તુદર્શન સમયે સમયે થતાં રહેશે તે યથાઅવસરે આ પત્ર દ્વારા પ્રકાશમાં મુકાતાં રહેશે.

વજ્ર અથવા લિચ્છવી રાજ્યો.

[અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસમ્બી]

બુદ્ધના જન્મ પહેલાં અથવા જન્મ પછી થોડા વખત સુધી મધ્યદેશમાં નાનાં મોટાં સોળ રાજ્યો અસ્તિત્વમાં હતાં એવો ઉલ્લેખ અંગુત્તરનિકાયમાં બે ત્રણ ઠેકાણે મળી આવે છે. તેમાંનાં ધણીખરાં રાજ્યોની માહિતી પ્રો. હિસ ડેવિડ્ઝે પોતાના *Buddhist India* નામના ગ્રંથમાં (ch. I & II) અને 'Cambridge History of India' ના *The Early History of the Buddhists* નામના સાતમા પ્રકરણમાં આપેલી છે. પણ આ બંને ઠેકાણે વજ્ર અથવા લિચ્છવી એ બંને વિષે માહિતી બહુ જ ઓછી છે. પાલીસાહિત્યમાં વજ્ર વિષે ઉલ્લેખ અનેક ઠેકાણે કરેલો છે. તેમાંથી ચાર ઉતારા કું આ લેખમાં આપું છું. આ ઉતારા ઉપરથી વજ્રની જ નદિ પણ તે જમાનામાં વજ્ર જેવાં જ બીજાં કેટલાંક મહાજનસંચાક રાજ્યો હતાં તેમના રાજ્યતંત્ર વિષે પણ માહિતી વાચકોને મળશે એવી આશા રાખવી અથોઅ નહીં ગણાય.

આમાંના પહેલો ઉતારો મહિઝનનિકાયના મહાસીદનાદમુત્તની અર્દ્ધકથામાંના છે. અર્દ્ધકથાના લેખકે વજ્રનો સંબંધ કાશીરાજ સાથે જોડવાનો જે પ્રયત્ન કર્યો છે તે અતિ-હાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં નિમૂળ નિવડે છે. પણ અર્દ્ધકથામાંની આ દંતકથા ઉપરથી એવું અનુમાન તો ચોક્કસ દાદી શકાય કે ટોરો પાળવાનો ધંધો કરનારા આર્યલોકોમાંથી કેટલાક લોકોએ પાટલીપુત્રની ઉત્તરે વસાહત કરી અને હળવે હળવે એક મોટું બગવાન રાષ્ટ્ર સ્થાપન કર્યું. વજ્રની અર્દ્ધકથાકરે કરેલી વ્યુત્પત્તિ જુની ટીકાની પદ્ધતિને અનુસરીને

૧. થીવુત વિમલચરણ લો (એમ. એ. બી. એચ.) એ 'Kshatriya Clans in Buddhist India' નામનો એક ગ્રંથ લખ્યાં જ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે એમ *Modern Review* ના નવેમ્બરના અંક ઉપરથી જણાય છે. તેમણે પોતાના ગ્રંથમાં જે આપેલા ઉતારામાંના મોટાના ઉપયોગ કર્યો છે કે કેમ તે મારા જાણવામાં આવ્યું નથી કારણ કે તે ગ્રંથ મારા જોવામાં હજી સુધી આવ્યો નથી.

કરેલી હોવા છતાં પણ આલ નથી. ‘વૃજિનઃ’ એટલે ભટકનારા (nomads) એ સ્પષ્ટ અર્થ છે. અને તેજ અર્થ અહીં આ બંધનેસતો આવે છે. ‘લિચ્છવી’ રાજ્યની વ્યુત્પત્તિ બરાબર સમજાતી નથી; ઘણે ભાગે આ તે વખતના આર્યોના એક સમૂહ-વર્ગનું નામ હોવું જોઈએ. એટલે લિચ્છવી નામના ભટકનાર લોકોનું આ રાજ્ય હતું એવું અનુમાન નીકળે છે.

બુદ્ધનો જન્મ થયો તે પહેલાં વજ્રાની પૂર્વે વિદેહોનું રાજ્ય હતું તે ત્યાં જનકાદિ જેવા સુવિખ્યાત રાજાઓ થઈ ગયા એવો ઉલ્લેખ ઘણે ઠેકાણે જેવામાં આવે છે. પણ વિદેહોનું રાજ્ય શા કારણથી અને કેવી રીતે વજ્રાના રાજ્ય સાથે ભળી ગયું એ જાણવાને પૂરતાં સાધન નથી. બુદ્ધના કાળમાં વજ્રાના રાજ્યની ચતુર્સીમા આશરે ત્રીજે મુજબ હતી:—પૂર્વે અરણ્યમય પ્રદેશ, પશ્ચિમમાં કૌસલ દેશ અને કુસિનારા અને પાવાના મહાકોનાં રાજ્યો, દક્ષિણમાં ગંગા નદી ને તેની પેલી પાર મગધોનું બલાહ્ય રાજ્ય ને ઉત્તરમાં હિમાલયની તળેટીએ આવેલું જંગલ.

બીજા ઉતારામાં, લિચ્છવી પ્રથમ કેટલા જગૃત હતા ને પછીથી ધીમે ધીમે કેવી રીતે આજસુ ખનતા ગયા તેનું સ્પષ્ટ વર્ણન છે. લિચ્છવી લોકોમાં આજસતો પ્રાદુર્ભાવ થતાં કેટલો વખત લાગ્યો તે સંબંધે અનુમાન કરવાને આ ઉતારામાં એકે સાધન નથી. પણ એથી ઉતારામાં વસ્તુકાર બ્રાહ્મણ વજ્રાઓમાં કૂટ પાડી મગધરાજ માર્જતે તેમનો પરાભવ કરાવ્યાનું વર્ણન છે અને તેમાં ઘણુંજ સત્ય હોવું જોઈએ. પણ બુદ્ધના પરિનિર્વાણ પછી કેટલાં વરસે આ બનાવ બન્યો તે ચોક્કસ કહી શકાય તેમ નથી.

ત્રીજો ઉતારો અંગુત્તરનિકાયના પંચકનિપાતમાંનો છે. આ ઉતારો ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે ઘરમાં ઉચ્છ્રાંબલ રીતે વર્તનારા વજ્રાના જુવાન પુત્રો પણ બુદ્ધને ઘણુંજ માન આપતા. માત્ર મને જ માન આપવાથી જુવાન વજ્રાની ઉન્નતિ થવાની નથી પણ પોતાનાં માળાપ, સેવકવર્ગ, વ્યવહારમાં જેમની સાથે પોતાનો સંબંધ હોય તે બધા લોકો તથા દેવતા, શ્રમણ અને બ્રાહ્મણ એ બધાનો ચોખ્ખો સંકાર કરવો જોઈએ એમ મહાનાગ લિચ્છવી માર્જતે વજ્રાની તરુણ પેઢીને ભગવાને સંદેશો કહાવ્યો છે.

એથી ઉતારો મહાપરિનિર્વાણ સુત્ર ને તેની અદૂકથામાંનો છે. બધા ઉતારામાં આ સૌથી વધારે મહત્વનો છે. કાયદાને માન, ઐક્ય, સ્ત્રીઓ વિષે આદર, વૃદ્ધ રાજદારી માણસો, દેવસ્થાનો અને સાંધુસંત વિષે પૂજ્ય બુદ્ધિ વજ્રાઓમાં કેવી જગૃત હતી એ આ ઉતારો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. કોષ્ટ ઉપર ચોરીનો આરોપ આવતાં વજ્રાના દેશમાં તેને એકદમ શિક્ષા કરવામાં આવતી નહીં. પણ જુદા જુદા અધિકારીઓની આગળ તેને ઉભો કરવામાં આવતો અને છેવટે રાજા એટલે વજ્રાઓનો અધ્યક્ષ કાયદાનું પુસ્તક વંચાવીને તેમાં કહા મુજબ ચોરને શિક્ષા પ્રમાવતો. આ જુદાજુદા અધિકારીઓ કયા હતા ને તેમની ફરજ શી હતી તે જાણવાને માર્ગ નથી તોપણ તેમાંનો એક અદૂકલિક હાલની જ્યુરીની સંસ્થાને મળતી હોવી જોઈએ એમ કહેવામાં બાધ લાગતો નથી. આ ઉતારામાં મળી આવતી માહિતીનો વિચાર કરતાં હાલમાં અમેરિકન રાષ્ટ્રમાં જે ગુણો છે

૧. કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રના ૧૧ મા અધિકરણમાં વૃજિક લખેલ છે અને કલિતવિસ્તરમાં પણ.

તેજ ગુણુ ઓછાવધારે પ્રમાણમાં વળગુરાષ્ટ્રવાસી લોકોમાં હતા એમ જણાઈ આવશે. આ બલાઘ્ન રાષ્ટ્રનો સાધન ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ નથી એ બહુજ દિલગિરીની વાત છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાને લીધે ખાલી સાહિત્યમાં જે ઉદ્દેશો છે તે ઉપરથી જે માહિતી મળે તે મેળવીને જ સંતોષ લેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

૧

[તેસં ઉપ્પત્તિ]

વારાણસિરજ્જો કિર અગ્ગમહેસિયા કુચ્છિમ્હિ ગમ્મો સંઠાસિ । સા વત્તવા રજ્જો નિવેદેસિં । રાજા ગમ્મપરિહારં અદાસિ । સા સમ્માપરિહરિયમાનગમ્મા ગમ્મપરિપાકકાલે વિજાયનઘરં પાવિસિ । પુજ્જવન્તીનં પચ્ચૂસસમયે ગમ્મુદ્ધાનં હોતિ । સા ચ તાસં અજ્જતરા; તેન પચ્ચૂસસમયે અલત્તકપટલ-વન્ધુજીવક-પુપ્ફસદિસં મંસપેસિં વિજાયિ । તત્તો, અજ્જા દેવિયો સુવળ્ણવિંવસાદિસે પુત્તે વિજાયંતિ, અગ્ગમહેસી મંસપેસિં તિ રજ્જો પુરતો મમ અવળ્ણો ઉપજ્જેય્યા તિ ચિંતેત્તવા અવળ્ણભયેન તં મંસપેસિં એકસ્મિં ભાજને પવિલપિત્વા પટિકુજ્જિત્વા રાજ-મુદ્ધિકાંય લજ્જેત્ત્વા ગદ્ધાસોતે પવિલપાપેસિ । મનુસ્સેંહિ છદ્ધિટતમત્તે દેવતા આર-વલ્લં સંવિદહિંસુ । સુવળ્ણપટ્ટિકં ચેત્થ જાતિહિંદુલકેન વારાણસિરજ્જો અગ્ગ-મહેસિયા પજા તિ લિલિત્તવા ઘાન્ધિંસુ । તત્તો તં ભાજનં ઝામિભયાદીંહિ અનુપદુતં ગંગાસોતેન પાયાસિ ।

તેન ચ સમયેન અજ્જતરો તાપસો ગોપકકુલં નિસ્સાય-ગંગાતીરે વિહરતિ । સો પાતો વ ગદ્ધં ઓતિળ્ણો તં ભાજનં આગચ્છન્તં દિસ્વા પંસુકૂલસજ્જાય અગ્ગહેસિ । અયેત્થ તં અવલ્લરપટ્ટિકં રાજમુદ્ધિકાલજ્જનશ્ચ દિસ્વા મુશ્ચિત્તવા મંસ-પેસિં અદ્ધસ । દિસ્વાનસ્સ એતદદ્ધોસિ સિયાં ગમ્મો, તથા હિસ્સ દુગ્ગન્ધપૂતિ-ભાવો નત્થીતિ । અસ્સમં આનેત્તવા સુદ્ધે ઓકાસે ઉપેસિ । અથ અદ્ધમાસચયેન દ્વે મંસપેસિયો અદ્ધેસું । તાપસો દિસ્વા સાધુકત્તરં ઉપેસિ । તત્તો પુન અદ્ધમાસચયેન એકમેફિસ્સા પેસિયા હત્થપાદસીસાનં અત્યાયં પંચ પંચ પિલ્લકા ઉદ્ધિંસુ । અથ તત્તો અદ્ધમાસચયેન એકા મંસપેસી સુવળ્ણવિંવસાદિસો દારકો એકા દારિકા અદ્ધોસિ । તેસુ તાપસસ્સ પુત્તસિનેહો ઉપ્પજ્જિ । અદ્ધુદ્ધકતો ચસ્સ સ્વીરં નિવ્વાત્તિ । તત્તો પમ્મુતિ ચ સ્વીરમ્મચં લભિ । તાપસો મ્મચં મુશ્ચિત્તવા સ્વીરં દારકાનં મુલ્લે આસિજ્જતિ । તેસં ઉદ્ધરં યં યં પવિસતિ તં તં સન્નં માળિભાજનગતં વિય દિસ્સતિ ।

एवं निच्छवी अहेसु । अपरे आहु सिञ्चेत्वा ठपिता विय नेसं अञ्जमञ्जं लीना छवि अहोसि । एवं ते निच्छविताय वा लीनच्छविताय वा लिच्छवी ति पञ्चार्यिसु ।

तापसो दारके पोसेन्तो उस्सूरे गामं पिण्डाय पविसति, अतिदिवा पटिक-
मति । तस्स तं व्यापारं वत्वा गोपालका आहंसु-भन्ते, पञ्चाजितानं दारकपोसनं
पलिवोधो अम्हाकं दारके देथ मयं पोसेस्साम, तुम्हे अत्तनो कम्मं करोथा ति ।
तापसो, साधू ति पटिसुणि । गोपालका दुतियदिवसे मग्गं समं कत्वा पुप्फे-
हि ओक्किरित्वा धजपटाका उस्सापेत्वा तुरियोहि वज्जमानेहि अस्समं आगता ।
तापसो, महापुञ्जा दारका, ने अप्पमादेन वड्ढेथ, वड्ढेत्वा च अञ्जमञ्जं आवाहं
करोथ, पञ्चगोरसेन राजानं तोसेत्वा भूमिभागं गहेत्वा नगरं मापेथ, तत्थ कुमारं
अभिसिञ्चथा ति वत्वा दारके अदासि । ते साधू ति पटिसुणित्वा दारके
नेत्वा पोसेसु ।

दारका बुद्धिमन्वाय कीळन्ता विवादट्टानेसु अञ्जे गोपालदारके हत्थेन पि
पादेन पि पहरन्ति । ते रोदन्ति । किस्स रोदथा ति च मातापितूहि बुत्ता इमे
निम्मातापितिका तापसपोसिता अम्हे अतीव पहरन्ती ति वदन्ति । ततो नेसं
मातापितरो, इमे दारका अञ्जे दारके विनासेन्ति दुक्खापेन्ति, न इमे संगहेत-
व्वा वज्जेतव्वा इमे ति आहंसु । ततो पभुति किर सो पदेसो वज्जी ति वुच्चति
योजनसतपरिमाणेन ।

अथ तं पदेसं गोपालका राजनं तोसेत्वा अगगहेसु । तत्थ च नगरं मापेत्वा
सोळसवस्सुद्देसिकं कुमारं अभिसिञ्चित्वा राजानं अकंसु । ताय चस्स दारिकाय
सद्धिं वारेय्यं कत्वा कतिकं अकंसु-न वाहिरतो दारिका आनेतव्वा, इतो दारिका
न कस्सचि दातव्वा ति । तेसं पठमसंवासेन द्वे दारका जाता, धीता च पुत्तो
च । एवं सोळसवत्तुं द्वे द्वे जाता । ततो तेसं दारकानं यथाक्कमं वड्ढेन्तानं आरा-
मुय्याननिवासट्टानपरिवारसंपात्तिं गहेतुं अप्पहोन्तं नगरं तिक्खत्तुं गावुत्तन्तरेन गावु-
त्तन्तरेन परिकिखप्पिसु । तस्स पुनप्पुनं विसालीकतत्ता वेसाली त्वेव नामं जातं ।

मज्झिमनिकायट्ठकथा ।

महासीहनादसुत्तवण्णना ॥

વળજી રાજઓ.

૧

[તેમની ઉત્પત્તિ.]

વારાણસીરાજની પટરાણીને પેટે ગર્ભ રહ્યો. રાણીએ રાજને ખબર આપી. રાજએ તેની સર્વ ધૃષ્ટાઓ પૂરી કરી અને ગર્ભનું સારી રીતે પાલન કર્યું. ગર્ભ પરિપક્વ થયો એટલે રાણીએ સ્તિકાગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો. પુણ્યશાળી સ્ત્રીઓને પ્રભાતે પ્રસવ થાય છે, આ રાણી પણ તેમાંની એક હતી; તેથી તેણે પરાડીએ અળતાના ઢગલા જેવા-જમસુદના ફૂલ જેવા માંસના ગોળાને જન્મ આપ્યો. રાણીએ વિચાર કર્યો, ‘બીજી રાણીઓ સુવર્ણબિંબ જેવા પુત્રોને જન્મ આપે છે અને પટરાણીએ તો માંસના ગોળાને જન્મ આપ્યો એમ જણાશે ત્યારે રાજ આગળ ચ્હારી રહેતી થશે.’ અપકીર્તિના ભયથી તેણે માંસના ગોળાને એક વાસણમાં મૂક્યો, વાસણને ઢાંકી દીધું અને ઉપર રાજસુદિકાની છાપ મારી તેને ગંગાના પ્રવાહમાં નખાવી દીધું. માણસે તેના ત્યાગ કર્યો કે તરતજ દેવતાએ એના પર પોતાની ચોખી મૂકી; અને એક સુવર્ણપટ પર ઉત્તમ હિંગણોથથી ‘આ વારણસીરાજની પટરાણીની પ્રજા છે’ એ શબ્દો લખી સુવર્ણપટને પાત્ર સાથે બાંધી દીધો. પછી તે વાસણ મોઝા-ઝોથી આમતેમ ન અથડાતાં ગંગાના સ્રોતમાં વહેવા લાગ્યું.

તે વળતે એક તાપસ ગોવાળીઆઓના આશ્રય લેધને ગંગાને તટે રહેતો હતો. તે મળરકે વહેલો ગંગામાં ઉતરેલો ત્યાં તેણે વાસણ આવતું જોયું અને એનો કાંઈ માલીક નથી એમ જણીને લઈ લીધું. વાસણ પર અક્ષર વાળું પાટીઉં અને રાજસુદાની છાપ જોઈને તે ઉધાડયું અને છોડીને જુએ છે તો અંદર માંસનો ગોળો જોયો. એ જોઈને તેને વિચાર થયો કે-‘આ છે તો સ્ત્રીનો ગર્ભ, છતાં એમાંથી દુર્ગન્ધ નીકળતી નથી કે એ કોઈ ગયો નથી’ એ જોઈને તેણે વાસણને આશ્રમમાં આપ્યું અને સ્વચ્છ જગામાં રાખ્યું. પછી અર્ધે મહિને એકમાંથી માંસના બે ગોળા થયા. તે જોઈને તાપસે તેને વધારે સંભાળથી રાખ્યું. ત્યારપછી વળી અર્ધો મહિનો ગયો એટલે દરેક ગોળાને હાથ, પગ અને માથા માટે તે તે જગાએ પાંચપાંચ દ્રવ્યો ઉઠી નીકળ્યા. ફરી વળી અર્ધે મહિને એક માંસના ગોળાનો સુવર્ણબિંબ સમે બાળક બની ગયો અને બીજા ગોળાની બાલિકા બની ગઈ. તાપસને તેમના પર પુત્રસ્નેહ ઉત્પન્ન થયો. તેના અંગુઠામાંથી દૂધ નીકળવા લાગ્યું. ત્યારથી તેને દૂધ અને ભાત મળવા લાગ્યાં. તાપસ પોતે ભાત ખાતો અને દૂધ બાળકોને પાતો. બાળકોનાં પેટમાં જે જે જતું તે બધું મણિપાત્રમાં મૂક્યું હોય એમ પેટમાં દેખાતું. એવાં તેઓ પારદર્શક (નિઃશ્ચય) હતાં. કેટલાક કહે છે કે તેમને એકબીજાની જોડે સીવી લીધાં હોય એમ તેમનાં શરીર એકબેકને ચોંટી ગયેલાં હતાં. આ પ્રમાણે તેમનું-નિઃશ્ચયનું અથવા લીનશ્ચયનું સિઃશ્ચયિ એવું નામ પડ્યું.

તાપસને બાળક ઉછેરવાનાં હતાં તેથી તે સવારે મોડો ગામમાં બિંદા માટે જતો અને સાંજે દિવસ વટી ગયે પાછો ફરતો. એનો એ પ્રમાણેનો વ્યાપાર જોઈને ગોવાળોએ તેને કહ્યું, ‘બદન્ત, તમને પ્રવર્જિતોને બાળક ઉછેરનાં એ ત્રાસરૂપ છે. અમને એ બાળકો

આપો; અમે એમને ઉછેરીશું. તમે તમારૂં પોતાનું કામ કરો.” તાપસે કહ્યું, “ ઠીક.” ગોવાળો બીજે દિવસે રસ્તો સમો કરીને, ફૂલો પાથરીને, ધન્યપતાકા ચઢાવીને વાજાં વગાડતા વગાડતા આશ્રમમાં આવ્યા. “આ બાળકો મહા પુણ્યવાન છે, એમને પ્રમાદ રાખ્યા વિના ઉછેરીને મ્હોટાં કરજો, મ્હોટાં થાય એટલે એમને એક બીજની સાથે પરણાવજો, દૂધના બનાવેલા પાંચ પદાર્થોથી રાજને સંતોષીને જમીન લેજો, એ જમીન પર નગર વસાવજો અને તેમાં આ કુમારનો અભિષેક કરજો.” આટલું કહીને તાપસે બાળકો ગોવાળોને સોંપ્યાં. ગોવાળોએ “સારું” કહીને વચન આપ્યું અને બાળકોને લઈ જઈને ઉછેર્યા.

બાળકો મ્હોટાં થયાં અને રમવા લાગ્યાં. રમતાં રમતાં ઝઘડા થાય ત્યારે તેઓ બીજાં ગોવાળનાં બાળકોને હાથથી તેમજ પગથી માર મારતાં. એ બાળકો રોવા લાગતાં. કેમ રૂવે છે એમ માખાપ પૂછે ત્યારે તેઓ કહેતાં કે “આ માખાપ વિનાનાં, તાપસે ઉછેરેલાં છોકરાં અમને મારે છે.” ગોવાળો કહેવા લાગ્યા, “આ છોકરાં બીજાં છોકરાંને બગાડશે અને પગવશે. માટે આપણે એને સંઘરવાં ન જોઈએ; એમને કાઢી મૂકવાં જોઈએ. (વર્જિત કરવાં જોઈએ). તે વખતથી આસપાસનો સો યોજનનો પ્રદેશ વનજી નામથી ઝોળખાવા લાગ્યો.

પછી ગોવાળોએ રાજને સન્તુષ્ટ કરીને એ પ્રદેશ લીધો. ત્યાં નગર વસાવીને સોળ વર્ષના કુમારનો અભિષેક કરીને તેને રાજ બનાવ્યો. પેલી છોકરીની સાથે તેનું લગ્ન કર્યું અને એવો નિયમ કર્યો કે આ પ્રદેશમાં બહારથી છોકરી લાવવી નહિ તેમજ અહીંથી છોકરી કોઈને દેવી નહિ. એમના પ્રથમ સંગથી બે બાળક અવતર્યા—પુત્રી અને પુત્ર. એ પ્રમાણે સોળવાર બે બે બાળકનો જન્મ થયો. પછી છોકરાં જેમ જેમ ક્રમશઃ વધતાં ગયાં તેમ તેમ તેમનાં આરામ, ઉદ્યાન, નિવાસસ્થાન અને પરિજનના સમૂહનો સમાસ નગરમાં ન થઈ શક્યો, તેથી તેના ઘેરાવામાં ત્રણ વાર ગાઉ ગાઉનો વધારો કર્યો. આમ તેને ફરી-ફરીને વિશાલ કરવામાં આવ્યું તેથી તેનું નામ વેસાલી પડ્યું.

૨

[તેસં અપ્પમાદવિહારિતા]

કલિંગરૂપધ્રાના ભિક્ષવે एतरहि लिच्छवी विहरन्ति अप्पमत्ता आतापिनो
उपासनास्मि ॥ तेसं राजा मागधो अजातसत्तु वेदेहिपुत्तो न लभति ओतारं न
लभति आरम्भणं ॥ भविस्सन्ति भिक्षवे अनागतमद्धानं लिच्छवी सुखुमाला
मुदुतलुणहत्थपादा ॥ ते मुदुकासु सेय्यासु तुलविम्बोहनासु याव सुरियुग्गमना
सेय्यं कप्पेस्सन्ति ॥ तेसं राजा मागधो अजातसत्तु वेदेहिपुत्तो लच्छति ओतारं
लच्छति आरम्भणं ॥

ઓપમ્પસંયુત્ત વ૦ ૧, સુ૦ ૫

અટ્ટકથા—

તે ફિર તદા પાતો વ ગુટ્ટાય સિપ્પસાલં ગચ્છન્તિ । તત્થ સિપ્પં હગ્ગહ-
સન્ઝાયાદીદિ અભિયોગં કત્વા સુખં ધોવિત્વા યાગુપાનાય ગચ્છન્તિ । યાગું

પિવિત્વા પુન સિપ્પસાલં ગન્ત્વા સિપ્પં ગણિત્વા સજ્ઞાયં કરોન્તા પાતરાસાય ગચ્છન્તિ । કતપાતરાસા, મા નો પપાદેન ચિરં નિદ્વોકમનં અહોસી તિ સ્વદિર-
યાટિકાસુ સીસે ચ પાદે ચ ઉપદાહિત્વા યોકં નિપાજ્જિત્વા પુન સિપ્પસાલં ગન્ત્વા
સિપ્પં ગહેત્વા સજ્ઞાયન્તિ । સાયં સજ્ઞાયં કરોન્તા ચ ગેહં ગન્ત્વા શુત્તસાયમાસા
પઠમયામં સજ્ઞાયં કત્વા સયનકાલે તથેવ કલિંગરં ઉપધાનં કત્વા સયન્તિ ।
એવં તે અક્ષવણવેધિનો વાલવેધિનો ચ અહેસું ॥

૨

[તેઓની સાવધાનતા.]

હે ભિક્ષુઓ ! અત્યારે લિન્ચવીઓ લાકડાનું ઓશીકું ધરે છે અને પ્રમાદરહિત અને
વીર્યવાન થઇને ક્વાપત શીખે છે તેથી ભગધનો રાજ વૈદેહિપુત્ર અમતશત્રુ તેમનું મર્મ
બહુની-તેમના પર ચઢાઈ કરી શકતો નથી. હે ભિક્ષુઓ ! બવિધ્ધમાં લિન્ચવીઓ
સુકુમાર થઈ જશે અને એમના હાથપગ સુંવાળા અને કોમળ બની જશે. તેઓ સુંવાળી
પથારી પર રૂનાં ઓશીકાં લઇને સૂર્યોદય સુધી ઉઠ્યા કરશે. ત્યારે ભગધરાજ અમતશત્રુ
તેમનો મર્મ કળી તેમના પર ચઢાઈ કરી શકશે.

ઓપમ્મસંયુત્ત વ૦ ૧ સુ૦ ૬.

અરુઠકથા—

તે. કાળે તેઓ પરાડીએ ઉડીને શિષ્યશાળામાં જતા. ત્યાં શિષ્યના સિદ્ધાન્ત અને
પ્રયોગ બંને શીખી લઈ પછી મ્હોડું ધોઇને કાંઈ પીવા જતા. કાંઈ પીને ફરી શિષ્યશા-
ળામાં જતા, શિષ્ય શીખતા અને સ્વાધ્યાય કરતા કરતા સવારનો નાસ્તો કરવાને જતા.
નાસ્તો કર્યા પછી પ્રભાતને લીધે લાંબો વખત ઉઘી ન જવાય એની સંભાળ રાખીને
ખેરના દેડા પર બાથું અને પગ મૂકી થોડો વખત સૂઈ જતા અને ફરી પાછા શિષ્ય-
શાળામાં જઈ, શિષ્ય શીખી સ્વાધ્યાય કરતા. સાંજે સ્વાધ્યાય કરતા કરતા ધેર જતા
અને સાંજનું વાળુ કરી રાતના પહેલા પહેરે સ્વાધ્યાય કરીને સ્ત્રી વખતે તે જ પ્રમાણે
લાકડાનું ઓશીકું ધરીને સૂઈ જતા. એવી રીતે તેઓ ક્ષણમાત્રમાં વેધ કરનારા (અક્ષુ-
વેધી) અને વાળને પણ વીધી નાખવાની શક્તિવાળા (વાલવેધી) થયા.

૩.

[તેસં ભગવતિ પસાદો.]

एकं समयं भगवा वेसालियं विहरति महावने कूटागारसालायं ॥ अथ खो
भगवा पुच्छवण्डसमयं निवासेत्वा पचचीवरमादाय वेसालिं पिण्डाय पाविसि ॥
वेसालियं पिण्डाय चरित्वा पच्छामत्तं पिण्डपातपाटिकन्तो महावनं अज्झोगाहेत्वा
अञ्चतरस्मिं रुक्खमूले दिवाविहारं निसीदि ॥ तेन खो पन समयेन सम्बहुला
ल्लिच्छविकुमारका सज्जानि धनूनि आदाय कुक्कुरसङ्घपरिगुता महावने अनु-

चङ्क्रममाना अनुविचरमाना अदसंसु भगवन्तं अञ्जतरस्मिं रुक्खमूले निसिन्नं
दिस्वा सज्जानि धनूनि निक्खिपित्वा कुक्कुरसङ्घं एकमन्तं उव्योजेत्वा येन
भगवा तेनुपसङ्क्रमिंसु । उपसङ्क्रमित्वा भगवन्तं अभिवादेत्वा तुण्हीभूता पञ्ज-
लिका भगवन्तं पयिरुपासन्ति ॥

तेन खो पन समयेन महानामो लिच्छवि महावने जङ्घाविहारं अनुचङ्क्रम-
मानो अनुविचरमानो अदस ते लिच्छविकुमारके तुण्हीभूते तुण्हीभूते पञ्जलिके
भगवन्तं पयिरुपासन्ते । दिस्वा येन भगवा तेनुपसङ्क्रमि । उपसङ्क्रमित्वा भग-
वन्तं अभिवादेत्वा एकमन्तं निसीदि ॥ एकमन्तं निसिन्नो खो माहानामो
लिच्छवि उदानं उदानेसि-भविस्सन्ति वज्जी भविस्सन्ति वज्जी ति ॥

किं पन त्वं महानाम एवं वदेसि-भविस्सन्ति वज्जी भविस्सन्ति वज्जी ति ?

इमे भन्ते लिच्छविकुमारका चण्डा फरुसा अपजहा । यानि पि तानि कुलेसु
पहिणकानि, पहीयन्ति, उच्छ ति वा, वदरा ति वा, पूवा ति वा, मोदका ति वा,
सक्खलका ति वा, तानि विलुम्पित्वा विलुम्पित्वा खादन्ति । कुलित्थीनं पि
कुलकुमारीनं पि पच्छालियं खिपन्ति । ते दानिमे तुण्हीभूता तुण्हीभूता पञ्ज-
लिका भगवन्तं पयिरुपासन्ती ति ॥

यस्स कस्सचि महानाम कुलपुत्तस्स पञ्च धम्मा संविज्जन्ति-यदि वा रज्जो
खत्तियस्स मुद्धाभिसित्तस्स, यदि वा रट्टिकस्स पेत्तनिकस्स, यदि वा सेनाय
सेनापतिकस्स, यदि वा गांमगामिकस्स, यदि वा पूगगामणिकस्स, ये वा पन
कुलेसु पच्चेकाधिपच्चं कारेन्ति-बुद्धि येव पाटिकङ्का नो परिहानि ॥

कतमे पञ्च ? इध महानाम कुलपुत्तो उट्टानविरियाधिगतेहि भोगेहि वाहा-
वलपारिचितेहि सेदावक्खित्तेहि धम्मिकेहि धम्मलद्धेहि मातापितरो सक्करोति
गरुक्करोति मानेति पूजेति ॥ तमेनं मातापितरो सकता गरुक्कता मानिता पूजिता
कल्याणेन मनसा अनुकम्पन्ति चिरं जीव दीघं आयुं पालेही ति ॥ मातापितानु-
कम्पितस्स महानाम कुलपुत्तस्स बुद्धि येव पाटिकङ्का नो परिहानि ॥

पुन च परं महानाम कुलपुत्तो उट्टानविरियाधिगतेहि भोगेहि वाहावलप-
रिचितेहि सेदावक्खित्तेहि धम्मिकेहि धम्मलद्धेहि पुत्तदारदासकम्मकरपोरिसे
सक्करोति गरुक्करोति मानेति पूजेति ॥ तमेनं पुत्तदारदासकम्मकरपोरिसा सकता
गरुक्कता मानिता पूजिता कल्याणेन मनसा अनुकम्पन्ति चिरं जीव दीघं आयुं

पालेही ति ॥ पुत्तदारदासकम्पकरपोरिसानुकम्पितस्स महानाम कुलपुत्तस्स बुद्धि
येव पाटिकङ्खा नो परिहानि ॥

पुन च परं महानाम कुलपुत्तो उट्टानविरियाधिगतेहि भोगेहि वाहावलप-
रिचितेहि सेदावक्खित्तेहि धम्मिकेहि धम्मलद्धेहि खेत्तकम्पन्तसामन्तसंवोहारे^१
सकरोति गरुकरोति मानेति पूजेति ॥ तमेनं खेत्तकम्पन्तसामन्तसंवोहारा सक्रता
गरुक्रता मानिता पूजिता कल्याणेन मनसा अनुकम्पन्ति चिरं जीव दीर्घ आयुं
पालेही ति ॥ खेत्तकम्पन्तसामन्तसंवोहारानुकम्पितस्स महानाम कुलपुत्तस्स बुद्धि
येव पाटिकङ्खा नो परिहानि ॥

पुन च परं महानाम कुलपुत्तो उट्टानविरियाधिगतेहि भोगेहि वाहावलपरि-
चितेहि सेदावक्खित्तेहि धम्मिकेहि धम्मलद्धेहि या ता वलिपटिग्गाहिका देवता
ता सकरोति गरुक्रोति मानेति पूजेति ॥ तमेनं वलिपटिग्गाहिका देवता सक्रता
गरुक्रता मानिता पूजिता कल्याणेन मनसा अनुकम्पन्ति चिरं जीव दीर्घ आयुं
पालेही ति ॥ देवतानुकम्पितस्स महानाम कुलपुत्तस्स बुद्धि येव पाटिकङ्खा
नो परिहानि ॥

पुन च परं महानाम कुलपुत्तो उट्टानविरियाधिगतेहि भोगेहि वाहावलपरि-
चितेहि सेदावक्खित्तेहि धम्मिकेहि धम्मलद्धेहि समणब्राह्मणे सकरोति गरुक्र-
रोति मानेति पूजेति ॥ तमेनं समणब्राह्मणा सक्रता गरुक्रता मानिता पूजिता
कल्याणेन मनसा अनुकम्पन्ति चिरं जीव दीर्घ आयुं पालेही ति ॥ समण-
ब्राह्मणानुकम्पितस्स महानाम कुलपुत्तस्स बुद्धि येव पाटिकङ्खा नो परिहानि ॥

यस्य कस्सचि महानाम कुलपुत्तस्स इमे पञ्च धम्मा संविज्जन्ति-यदि वा
रञ्जो खत्तियस्स मुद्धाभिसित्तस्स यदि वा रट्टिकस्स पेत्तनिकस्स यदि वा
सेनाय सेनापतिकस्स यदि वा गामगामिकस्स यदि वा पूगगामणिकस्स ये वा
पन कुलेसु पच्चेकाधिपच्चं कारेन्ति-बुद्धि येव पाटिकङ्खा नो परिहानी ति ॥

मातापितुकिच्चकरो पुत्तदारहितो सदा ।

अन्तोजनस्स अत्थाय ये चस्स अनुजीविने ॥

उभिन्नं येव अत्थाय वदञ्जू होति सीलवा ॥

१. खेत्तकम्पन्तसामन्तसंवोहारेति ये च अत्तनो खेत्तकम्पन्तानं सामन्ता
अनन्तरे खेत्तसामिना । ते च रञ्जुदण्डेहि भूमिप्पमाणे गादके संवोहारे च ।

આતિનં પુન્નપેતાનં દિદ્દે ધમ્મે ચ જીવતં ।
 સમણાનં વ્રાહ્મણાનં દેવતાનશ્ચ પણ્ડિતો ।
 ચિત્તિસજ્જનનો હોતિ ધમ્મેન વરમાસવં ॥
 સો કરિત્વાન કલ્યાણં પુજ્જો હોતિ પસંસિયો ।
 ઇધેવ નં પસંસન્તિ પેચ સગ્ગે પમોદતી તિ ॥

૩

[ભગવાન યુદ્ધ પરની તેમની શ્રદ્ધા]

એક વખત ભગવાન યુદ્ધ વૈશાલી પાસે મહાવનમાં દૃટાગારશાળામાં રહેતા હતા. એક દિવસ સવારના પહોરમાં તેમણે ભિક્ષાતું ચીવર પરિધાન કરીને એક પાત્ર અને ચીવર લઈને વૈશાલીમાં પ્રવેશ કર્યો. વૈશાલીમાં ભિક્ષા માગી ભોજન કરીને તેઓ મહાવનમાં પાછા ફર્યા અને એક વૃક્ષના મૂળ આગળ વિશ્રાન્તિ માટે બેઠા. એટલામાં કેટલાક લિચ્છવીકુમાર ધતુપ સજ્જ કરીને કુતરાતું ટાળું લઈને મહાવનમાં આમતેમ ફરતા હતા તેમણે ભગવાનને એક ઝાડ તળે બેઠેલા જોયા. ભગવાનને બેઠેલા જોઈ સજ્જ કરેલાં ધતુપ નાખી દીધાં, કુતરાની ટાળીને એક બાજુએ રાખી અને ભગવાન જ્યાં હતા ત્યાં આવ્યા. આવીને ભગવાનને પ્રણામ કરી બોલ્યા ચાલ્યા વગર હાથ જોડીને ભગવાનની સેવામાં બેઠા.

એટલામાં મહાનામ નામનો લિચ્છવી મહાવનમાં આમતેમ ફરતો હતો તેણે પેલા લિચ્છવીકુમારને બોલ્યાચાલ્યા વગર હાથ જોડીને ભગવાનની સેવામાં બેઠેલા જોયા. જોઈને જ્યાં ભગવાન હતા ત્યાં તે આવ્યો. આવીને ભગવાનને પ્રણામ કર્યા અને એક બાજુએ બેઠો. એક બાજુએ બેસીને મહાનામ લિચ્છવીએ ઉદ્ગાર દાદ્યા: “ધન્ય છે વજ્રજ્યોતે, ધન્ય છે વજ્રજ્યોતે !”

(યુદ્ધે પૂછ્યું:) “ મહાનામ, ‘ ધન્ય છે વજ્રજ્યોતે, ધન્ય છે વજ્રજ્યોતે !’ એ શબ્દો તું કેમ બોલ્યો ? ”

“ ભદ્રન્ત, આ લિચ્છવીકુમારો, કઠોર અને અનાડી છે. એમનાં ઘરમાં જે કંઈ ખાવાનું ભેટ આવે તે પછી તે શેરડી હોય, બોર હોય, વહુ હોય, લાહુ હોય કે સકખલકા (?) હોય તે ઉપાડી ઉપાડીને ખાઈ જાય છે અને કુળની સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓની પીડ પર ફેંકે છે. એ કુમારો અત્યારે બોલ્યા ચાલ્યા વગર હાથ જોડીને ભગવાનની સેવામાં બેઠા છે. એ જોઈને હું એ શબ્દો બોલ્યો. ”

(યુદ્ધે બોલ્યા:) “ હે મહાનામ, જે કોઈ કુલપુત્ર-પછી ભલે તે મૂર્ધાભિષિક્ત ક્ષત્રિય રાજા હોય, વંશપરંપરાથી રાજ્યગાદી ભોગવનાર રાજા હોય, સેનાનો સેનાપતિ, ગામનો મુખી, શ્રેણીનો શેઠ કે કુળનો વડીલ પુરુષ હોય-પાંચ ધર્મેતિ જાણે છે તેની ઉન્નતિ જ થશે, તુકસાન થવાનું નથી. ”

૧. મૂળમાં દિવાવિહાર શબ્દ છે. તેનો શબ્દાર્થ દિવસના ભાગમાં આરામ લેવો એવો થાય છે.

૨. રાજગાદીને માટે જેને ચુંટવામાં આવે તેને મૂર્ધાભિષિક્ત કહેતા.

“ એ પાંચ ધર્મ કયા ? હે મહાનામ, વીર્ય અને બાહુબળથી પ્રાપ્ત કરેલા, પરસેવો ઉતારીને મેળવેલા, ધાર્મિક અને ધર્મલબ્ધ ભોગ હોવા છતાં જે કુલપુત્ર માતૃપિતાનો સત્કાર કરે છે, તેમનું ગૌરવ કરે છે, તેમને માન આપે છે, તેમની પૂજા કરે છે, તેને સત્કાર, ગૌરવ, માન અને પૂજા પામેલાં માતૃપિતા પ્રસન્ન મનથી આશીર્વાદ દે છે કે ‘ તું ચિરંજીવ થા અને દીર્ઘ આયુષ્યનું પાલન કર. ’ હે મહાનામ, માતૃપિતાનો આશીર્વાદ પામેલા કુલપુત્રની ઉન્નતિ જ થશે, નુકસાન થવાનું નથી.

“ વળી, હે મહાનામ, વીર્ય અને બાહુબળથી પ્રાપ્ત કરેલા, પરસેવો ઉતારીને મેળવેલા ધાર્મિક અને ધર્મલબ્ધ ભોગ હોવા છતાં જે કુલપુત્ર પુત્ર, સ્ત્રી, દાસ અને મજૂરોનો સત્કાર કરે છે, તેમનું ગૌરવ કરે છે, તેમને માન આપે છે, તેમની પૂજા કરે છે તેને, સત્કાર, ગૌરવ, માન અને પૂજા પામેલાં પુત્ર, સ્ત્રી, દાસ અને મજૂરો પ્રસન્ન મનથી આશીર્વાદ દે છે કે ‘ તું ચિરંજીવ થા અને દીર્ઘ આયુષ્યનું પાલન કર. ’ હે મહાનામ, પુત્ર, સ્ત્રી, દાસ અને મજૂરોનો આશીર્વાદ પામેલા કુલપુત્રની ઉન્નતિજ થશે. નુકસાન થવાનું નથી.

“ વળી, હે મહાનામ, વીર્ય અને બાહુબળથી પ્રાપ્ત કરેલા, પરસેવો ઉતારીને મેળવેલા, ધાર્મિક અને ધર્મલબ્ધ ભોગ હોવા છતાં જે કુલપુત્ર પડોશના ખેતરવાળાઓનો અને મોજડીદારો વગેરેનો સત્કાર કરે છે, તેમનું ગૌરવ કરે છે, તેમને માન આપે છે, તેમની પૂજા કરે છે તેને સત્કાર, ગૌરવ, માન અને પૂજા પામેલા પડોશના ખેતરવાળાઓ અને મોજડીદાર વગેરે પ્રસન્ન મનથી આશીર્વાદ દે છે કે ‘ તું ચિરંજીવ થા અને દીર્ઘાયુષ્યનું પાલન કર. ’ હે મહાનામ, પડોશના ખેતરવાળા અને મોજડીદાર વગેરેનો આશીર્વાદ પામેલા કુલપુત્રની ઉન્નતિ જ થશે નુકસાન થવાનું નથી.

“ વળી હે મહાનામ, વીર્ય અને બાહુબળથી પ્રાપ્ત કરેલા, પરસેવો ઉતારીને મેળવેલા, ધાર્મિક અને ધર્મલબ્ધ ભોગ હોવા છતાં જે કુલપુત્ર બલિ ગ્રહણ કરનાર દેવતાઓનો સત્કાર કરે છે, તેમનું ગૌરવ કરે છે, તેમને માન આપે છે, તેમની પૂજા કરે છે તેને સત્કાર ગૌરવ માન ને પૂજા પામેલા બલિ ગ્રહણ કરનાર દેવતાઓ પ્રસન્ન મનથી આશીર્વાદ દે છે કે ‘ તું ચિરંજીવ થા અને દીર્ઘાયુષ્યનું પાલન કર. ’ હે મહાનામ, બલિ ગ્રહણ કરનાર દેવતાઓનો આશીર્વાદ પામેલા કુલપુત્રની ઉન્નતિ જ થશે, નુકસાન થવાનું નથી.

“ વળી હે મહાનામ, વીર્ય અને બાહુબળથી પ્રાપ્ત કરેલા, પરસેવો ઉતારીને મેળવેલા ધાર્મિક અને ધર્મલબ્ધ ભોગ હોવા છતાં જે કુલપુત્ર ગ્રમણ અને આહ્વાણનો સત્કાર કરે છે, તેમનું ગૌરવ કરે છે, તેમને માન આપે છે, તેમની પૂજા કરે છે, તેને સત્કાર ગૌરવ માન અને પૂજા પામેલા ગ્રમણ અને આહ્વાણ પ્રસન્ન મનથી આશીર્વાદ દે છે કે ‘ તું ચિરંજીવ થા, અને દીર્ઘાયુષ્યનું પાલન કર. ’ હે મહાનામ ગ્રમણ અને આહ્વાણનો આશીર્વાદ પામેલા કુલપુત્રની ઉન્નતિજ થશે, નુકસાન થવાનું નથી.

“ હે મહાનામ, જે કોઈ કુલપુત્ર-પછી ભલે તે મૂર્ખાભિષિત ક્ષત્રિય રાજા હોય, વંશ પરંપરાથી રાજગાદી ભોગવનાર રાજા હોય, સેનાનો સેનાપતિ, મામનો મુખી, શ્રેણીનો શેઠ કે કુલનો વડિલ હોય—આ પાંચ ધર્મોને જાણે છે તેની ઉન્નતિ જ થશે, નુકસાન થવાનું નથી.

“જે સુખ ગૃહસ્થ હોએમાં માતૃપિતાનું કામ કરે છે, સ્ત્રી પુત્રના હિતમાં તત્પર રહે છે, પોતાને આશ્રયે રહેલા નોકર આદરના હિતને માટે ઉદય કરે છે અને આત્મપરહિત માટે દાતા અને શીક્ષવાન બને છે તે મરી ગએલાં તેમજ આ લોકમાં જીવતાં સર્ગાં બધાંને તે શ્રમણ બ્રાહ્મણને તેમજ દેવતાઓને આનન્દ આપે છે. તે પુણ્યકર્મ કરીને પૂજા અને પ્રશંસાને લાયક થાય છે, અને આ લોકમાં પ્રશંસા પામે છે એટલું જ નહિ પણ મરણ પછી સ્વર્ગમાં પણ સુખ ભોગવે છે.”

૪

[તેસં વૃદ્ધિ ચ પરિહાનિ ચ]

एवं मे सुतं ॥ एकं समयं भगवा राजगहे विहरति गिज्झकूटे पव्वते ॥ तेन खो पन समयेन राजा मागधो अजातसत्तु वेदेहिपुत्तो वज्जी अभियातुकामो होति ॥ सो एवमाह—अहं हिमे वज्जी एवंमहिद्धिके एवंमहानुभावे उच्छेज्जामि वज्जी विनासेस्सामि वज्जी अनयव्यसनं आपादेस्सामि वज्जी ति ॥

अथ खो राजा मागधो अजातसत्तु वेदेहिपुत्तो वस्सकारं ब्राह्मणं मगधम-
हामत्तं आमन्तेसि—एहि त्वं ब्राह्मण येन भगवा तेनुपसङ्गम । उपसङ्गमित्वा मम
वचनेन भगवतो पादे सिरसा वन्दाहि । अप्पावाधमप्पातङ्कं लहुट्ठानं वलं
फासुविहारं पुच्छ । राजा भन्ते मागधो अजातसत्तु वेदेहिपुत्तो भगवतो पादे
सिरसा वन्दति, अप्पावाधं अप्पातङ्कं लहुट्ठानं वलं फासुविहारं पुच्छती ति ।
एवञ्च वेदेहि—राजा भन्ते मागधो अजातसत्तु वेदेहिपुत्तो वज्जी अभियातुकामो ।
सो एवमाह—अहं हिमे वज्जी एवं महिद्धिके एवंमहानुभावे उच्छेज्जामि वज्जी,
विनासेस्सामि वज्जी अनयव्यसनं आपादेस्सामि वज्जी ति । यथा च ते भगवा
व्याकरोति तं साधुकं उगगहेत्वा मम आरोचेय्यासि । न हि तथागता वितथं
भणन्ती ति ॥

एवं भो ति खो वस्सकारो ब्राह्मणो मगधमहामत्तो रज्जो मागधस्स अजा-
तसत्तुस्स वेदेहिपुत्तस्स पटिस्सुत्वा भद्धानि भद्धानि यानानि योजापेत्वा भद्दं यानं
अभिरूहित्वा भद्देहि भद्देहि यानेहि राजगहम्हा निय्यासि, येन गिज्झकूटो पव्वतो
तेन पायासि ॥ यावतिका यानस्स भूमि यानेन गन्त्वा याना पच्चोरोहित्वा
पत्तिको व येन भगवा तेनुपसङ्गमि । उपसङ्गमित्वा भगवता सद्धिं सम्मोदि ।
सम्मोदनीयं कथं साराणीयं वीतिसारेत्वा एकमन्तं निसीदि ॥ एकमन्तं निसिन्नो
खो वस्सकारो ब्राह्मणो मगधमहामत्तो भगवन्तमेतदवोच—राजा भो गोतम मागधो
वेदेहिपुत्तो भोतो गोतमस्स पादे सिरसा वन्दति, अप्पावाधमप्पा-

तङ्कं लहुटानं वलं फासुविहारं पुच्छति । राजा भो गोतम मागधो अजातसत्तु वेदेहिपुत्तो वज्जी अभियातुकामो । सो एवमाह अहं हिमे वज्जी एवंमाहिद्धिके एवमहानुभावे उच्छेज्जामि वज्जी, विनासेस्सामि वज्जी अनयव्यसनं आपादेस्सामि वज्जी ति ॥

तेन खो पन समयेन आयस्मा आनन्दो भगवतो पिट्ठितो ठितो होति भगवन्तं वीजयमानो ॥ अथ खो भगवा आयस्मन्तं आनन्दं आमन्तेसि किति ते आनन्द, सुतं, वज्जी अभिण्हं सन्निपाता सन्निपातवहुला ति ?

सुतं मेतं भन्ते वज्जी अभिण्हं सन्निपाता सन्निपातवहुला ति ॥

यावकीवं च आनन्द वज्जी अभिण्हं सन्निपाता सन्निपातवहुला भविस्सन्ति, बुद्धि येव आनन्द वज्जीनं पाटिकङ्का नो परिहानि ॥

किति ते आनन्द सुतं वज्जी समग्गा सन्निपतन्ति, समग्गा बुद्धहन्ति, समग्गा वज्जीकरणीयानि करोन्ती ति ?

सुतं मेतं भन्ते-पे०-करोन्ती ति ॥

यावकीवं च आनन्द वज्जी-पे०-वज्जिकरणीयानि करिस्सन्ति बुद्धि येव आनन्द वज्जीनं पाटिकङ्का नो परिहानि ॥

किं ति ते आनन्द सुतं वज्जी अप्पञ्चत्तं न पञ्चापेन्ति, पञ्चत्तं न समुच्छिन्दन्ति यथापञ्चत्ते पोरारणे वज्जिधम्मं समादाय वत्तन्ती ति ॥

यावकीवं च आनन्द वज्जी-पे०-वत्तिसन्ति, बुद्धि येव आनन्द वज्जीनं पाटिकङ्का नो परिहानि ।

किति ते आनन्द सुतं, वज्जी ये ते वज्जीनं वज्जिमहल्लुका ते सक्करोन्ति गरुक्करोन्ति मानेन्ति पूजेन्ति तेसं च सोतव्व मञ्चन्ती ति ?

सुतं मेतं भन्ते-पे०-मञ्चन्ती ति ।

यावकीवं च आनन्द वज्जी-पे०-मञ्चिस्सन्ति बुद्धि येव आनन्द वज्जीनं पाटिकङ्का नो परिहानि ॥

किन्ति ते आनन्द सुतं, वज्जी या ता कुलित्थियो कुलकुमारियो ता न ओक्कस्स पसग्ग वासेन्ती ति ?

सुतं मेतं भन्ते-पे०-न ओक्कस्स पसग्ग वासेन्ती ति ॥

यावकीवंच आनन्द वज्जी-पे०-ता न ओकस्स पसव्ह वासेस्सन्ति, बुद्धि
येव आनन्द वज्जीनं पाटिकङ्खा नो परिहानि ॥

किंति ते आनन्द सुतं वज्जी यानि तानि वज्जीनं वज्जि चेत्तियानि अम्भ-
न्तरानि चैव वाहिरानि च तानि सक्करोन्ति गक्करोन्ति मानेन्ति पूजेन्ति, तेसं च
दिच्चपुव्वं कतपुव्वं धम्मिकं वल्लिं नो परिहापेन्ती ति ?

सुतं मेतं भन्ते-पे०-

यावकीवंच आनन्द-पे०-वल्लिं नो परिहापेस्सन्ति बुद्धि येव आनन्द
वज्जीनं पाटिकङ्खा नो परिहानि ॥

किंति ते आनन्द सुतं वज्जीनं अरहन्तेसु धम्मिकारक्खावरणगुत्ति सुसंवि-
हिता किंति अनागता च अरहन्तो विजितं आगच्छेय्युं आगता च अरहन्तो
विजिते फासुं विहरेय्युं ति ?

सुतं मेतं भन्ते-पे०-

यावकीवंच आनन्द वज्जीनं अरहन्तेसु धम्मिकारक्खावरणगुत्ति सुसं-
विहिता भविस्सन्ति-पे०-बुद्धि येव आनन्द वज्जीनं पाटिकङ्खा नो परिहानी ति ॥

अथ खो भगवा वस्सकारं ब्राह्मणं मगधमहामत्तं आमन्तेसि-एकमिदाहं
ब्राह्मण समयेन वेसालियं विहरामि सारन्ददे चेत्तिये । तत्राहं वज्जीनं इमे सत्त
अपरिहानिये धम्मे देसेसिं यावकीवंच ब्राह्मण इमे सत्त अपरिहानिया धम्मा
वज्जीसु ठरस्सन्ति, इमेसु च सत्तसु अपरिहानियेसु धम्मेसु वज्जी सन्दिस्सन्ति
बुद्धि येव ब्राह्मण वज्जीनं पाटिकङ्खा नो परिहानी ति ॥

एवं बुत्ते वस्सकारो ब्राह्मणो मगधमहामत्तो भगवन्तं एतदवोच-एकमेकेन
पि भो गोतम अपरिहानियेन धम्मेन समन्नागतानं वज्जीनं बुद्धि येव पाटिकङ्खा
नो परिहानि, को पन वादो सत्तहि अपरिहानियेहि धम्मेहि ॥ अक्कणीया व
भो गोतम वज्जी रज्जा मागधेन अजातसत्तुना वेदेहिपुत्तेन यदिदं खुद्धस्स ।
अज्जत्र उपलापनाय^१ अज्जत्र प्रियुभेदा । हंदं च दानि मयं भो गोतमं गच्छाम,
बहुकिच्चा मयं बहुक्कणीया ति ॥

यस्स दानि त्वं ब्राह्मण कालं मज्जासी ति ॥

१. अज्जत्र उपलापनाया ति ठपेत्वा उपलापनं ॥ उपलापनां नाम, अलं
विवादेन, इदानीं समग्गा होमा ति हत्थि-अस्स-रथहिरज्जसुवण्णादीनि
पेसेत्वा संगहकरणं ॥

अट्ठकथा ॥

अथ खो वस्सकारो ब्राह्मणो मगधमहामत्तो भगवतो भासितं अभिनन्दित्वा अनुमोदित्वा उद्धायासना पक्कामि ॥

अट्टकथा-वज्जी ति वज्जिराजानो ॥ एवं महिद्धिके ति एवं महितिया राजिद्धिया समन्नागते ॥ एतेन नेसं सगग्गभावं कथेसि ॥ एवं महानुभावे ति एवं महन्तेन आनुभावेन समन्नागते ॥ एतेन नेसं हत्थिसिप्पादिसु कत्तसिप्पतं कथेसि, यं संधाय वुत्तं—“सिक्खिता वतिमे लिच्छविकुमारका, सुसिक्खिता वतिमे लिच्छविकुमारका, यत्र हि नाम सुखुमेन तालच्छिगलेन असनं अतिपातयिस्सन्ति, पोंखानुपोंखं अविराधितं ति ॥ —[संयुत्त० ५। ४५३]

उच्छेज्जामि वज्जी एवमादि....इति किर सो ठाननिसज्जादिसु इमं युद्ध-कथमेव कथेति । गमनसज्जा होथा ति एवं बलकायं आणापेति ॥ कस्मा ? गंगाय किर एकं पट्टनगामं निस्साय अद्दहयोजनं अजातसत्तुनो आणा, अद्द-योजनं लिच्छवीनं ॥ एत्थ पन आणापवत्तिट्ठानं होती ति अत्थो ॥ तत्रापि च पव्वतपादतो महग्घभण्डं ओतरति ॥ तं सुत्वा अज्ज यामि, स्वे यामी ति अजा-तसत्तुनो संविदहन्तस्सेव लिच्छविराजानो समग्गा सम्मोदयाना पुरेतरं गन्त्वा सर्व्वं महग्घभण्डं गणहन्ति ॥ अजातसत्तु पच्छा गन्त्वा तं पवत्ति बत्वा कुज्झित्वा गच्छति ॥ ते पुनसंवच्छरे पि तथेव करोन्ति ॥ अथ सो बलवाघातजातो तदा एवमकासि ॥ ततो चिन्तेसि-गणेन सद्धिं युद्धं नाम भारियं, एको पि मोघप्प-हारो नाम नत्थि । एकेन नु खो पन पण्डितेन सद्धिं मन्तेत्वा फरोन्तो निरप-राधो होति । पण्डितो च सत्थारा सदिसो नत्थि । सत्था च अविदूरे धुरविहारे वसति । हन्दाहं पेसेत्वा पुच्छामि । सचे मे गतेन कोचि अत्थो भविस्सति, सत्था तुण्हीभविस्सति । अनत्थे पन सति, किं रञ्जो तत्थ गमनेना ति वक्खती ति सो वस्सकारं ब्राह्मणं पेसेसि..... ॥

अभिण्हसन्निपाता ति दिवसस्स तिक्खत्तुं सन्निपतन्ता पि अन्तरन्तरा सन्निपतन्ता पि अभिण्हसन्निपाता व ॥ सन्निपातवहुला ति हिट्थो पि सन्निप-तितम्हा पुरिमदिवसं पि सन्निपातितम्हा पुन अज्ज किमत्थं सन्निपतिता होमा ति ओसानं अनापज्जन्ता सन्निपातवहुला नाम होन्ति ॥....युद्धं येव आनन्द वज्जीनं पाटिकंखा नो परिहानी ति अभिण्हं असन्निपतन्ता हि दिसाविदितासु आगतसासनं न गुणान्ति ततो असुक्कगामसीमा वा निगमसीमा वा आकुला असुक्कटानं चारा वा परियुट्ठिता ति नं जानन्ति ॥ चोरा पि पमत्ता राजानो नि

यज्त्वा^१ गामनिगमादीनि पहरन्ता जनपदं नासेन्ति ॥ य एवं राज्ञं परिहानि
होति ॥ अभिण्हं सन्निपतन्ता पन तन्तं पडत्ति सुणन्ति ततो वलं पेसेत्वा अमि-
त्तमदनं करोन्ति ॥ चोरा पि अप्पमत्ता राजानो न सक्का अम्हेहि वग्गवन्धेहि
विचरितुं ति भिज्जित्वा पलायन्ति ॥ य एवं राज्ञं बुद्धि होति ॥.....

समग्गा ति आदिसु सन्निपातभेरिया निग्गताय अज्ज मे किञ्च अत्थि,
मंगलं अत्थी ति विक्खेपं करोन्ता न समग्गा सन्निपतन्ति नाम ॥ भेरिसदं पन
सुत्वा व भुज्जमाना पि अलंकरियमाना पि वत्थानि निवासेन्ता पि अद्ढमुत्ता
वा अद्ढालंकता वा वत्थं निवासयमाना वा सन्निपतन्ता समग्गा सन्निपतन्ति
नाम ॥ सन्निपतिता पन चिन्तेत्वा मन्तेत्वा कत्तव्यं कत्वा एकतो व अवुट्ठहन्ता
न समग्गा बुद्धहन्ति नाम ॥ य एवं बुद्धितेसु हि ये पठमं गच्छन्ति तेसं थेंवं होति
अम्हेहि वाहिरकथा व सुता । इदानि विनिच्छयकथा भविस्सती ति ॥ एकतो
बुद्धहन्ता पन समग्गा बुद्धहन्ति नाम ॥

अपि च असुकट्टानेसु गामसीमा वा निगमसीमा वा आकुला चोरा वा
परियुट्ठिता ति सुत्वा को गन्त्वा इमं अमित्तमदनं करिस्सती ति उत्ते अहं पठमं
अहं पठमं ति वत्वा गच्छन्ता पि समग्गा बुद्धहन्ति नाम ॥ एकस्स पन कम्मन्ते
ओसीदमाने सेसा राजानो पुत्तभातरो पेसेत्वा तस्स कम्मन्तं उपत्थंभयमाना पि,
आगन्तुकराजानं असुकस्स गेहं गच्छतु असुकस्स गेहं गच्छतू ति अवत्वा
सव्वे एकतो संगण्हता पि, एकस्स मंगले वा रोगे वा अन्यस्मिं वा पन तादिसे
सुखदुक्खे उप्पन्ने सव्वे तत्थ सहायभावं गच्छन्ता पि समग्गा वज्जिकरणीयानि
करोन्ति नाम ॥

अप्पञ्चत्तं ति आदिसु पुव्वे अकतं सुकं वा वालिं वा दण्डं वा अनाहरा-
पेन्ता अप्पञ्चत्तं न पञ्चपेन्ति नाम ॥ पोरणप्पवेणिया आगतेनेव पन आहरा-
पेन्ता पञ्चत्तं न समुच्छिन्दन्ति नाम ॥ चोरो ति गहेत्वा दस्सिती अविनिच्छि-
नित्वा व छेज्जभेज्जं अनुसासन्ता पोरणं वज्जिधम्मं समादाय न वत्तन्ति नाम ॥
तेसं अप्पञ्चत्तं पञ्चपेन्तानं अभिनवसुंकादी पीळिता मनुस्सा अति उपदुत्तम्ह
को इमेसं विजिते वसिस्सती ति पच्चन्तं पविसित्वा चोरा वा चोरसहाया वा
हुत्वा जनपदं पहरन्ति ॥ पञ्चत्तं समुच्छिन्तानं पवेणि-आगतानि सुंकादीनि
अग्गण्हन्तानं कोसो परिहायति ॥ ततो हत्थि अस्स वलकाया ओरोधादयो

यथा निवृद्धं वत्थुं^१ अलभमाना धामेन वलेन परिहायन्ति ॥ ते नेव युद्धवत्त्वमा
होन्ति न पारिचर्यवत्त्वमा ॥

पोराणं वज्जिधम्मं समादाय अवतन्तानं विजिते मनुस्सा अम्हाकं पुत्तं
पितरं भातरं अचोरं येव चोरो ति कत्वा छिन्दिसु भिन्दिसू ति कुञ्चित्वा पचन्तं
पविसित्वा चोरो वा चोरसहाया वा हुत्वा जनपदं पहरन्ति ॥ येवं राजूनं परि-
हानि होति ॥

पञ्चत्तं पञ्चपेन्तानं पन पवेणि—आगतानेव राजानो करोन्ती ति मनुस्सा
हट्ठुद्धा कसिवणिज्जादिके कम्मन्ते संपादेन्ति ॥ पञ्चत्तं असमृच्छिन्दन्तानं
पवेणि—आगतानि सुंकादीनि गणहन्तानं कोसो वद्धति ॥ ततो हत्थिअस्स-
वलकाया ओरोधादयो यथानिवृद्धं वत्थुं लभमाना धामवलसंपन्ना युद्धवत्त्वमा
चेव पारिचर्यवत्त्वमा च होन्ति ॥

पोराणं वज्जिधम्मं ति एत्थ पुब्बे किर वज्जिराजानो अयं चोरो ति
आनेत्वा दस्सिते गण्धं नं चोरं ति अवत्वा विनिच्छियमहामत्तानं देन्ति ॥ ते
पि विनिच्छिनित्वा अचोरो चे विस्सज्जन्ति । चोरो चे अत्तना किंचि अवत्वा
बोहारिकानं देन्ति ॥ ते पि विनिच्छिनित्वा अचोरो चे विस्सज्जेन्ति । चोरो
चे हन्तोकारिका नाम होन्ति तेसं देन्ति ॥ ते पि विनिच्छिनित्वा अचोरो चे
विस्सज्जेन्ति । चोरो चे अट्ठकुलिकानं देन्ति ॥ ते पि तथेव कत्वा सेनापतिस्स,
सेनापति उपराजस्स, उपराजा रज्जो ॥ राजा विनिच्छिनित्वा अचोरो चे
विस्सज्जेति । सचे पन चोरो होति पवेणिपोत्पकं वाचापेति ॥ तत्थ येन इदं
नाम कतं, तस्स अयं नाम दण्डो ति लिखितं ॥ राजा तस्स किरियं तेन समा-
नेत्वा तदनुच्छविकं दण्डं करोति ॥ इति एतं पोराणं वज्जिधम्मं समादाय वत्त-
न्तानं मनुस्सा न उज्झायन्ति ॥ राजानो पोराणपवेणिया कम्मं करोन्ति एतेसं
दोसो नत्थि अम्हाकं येव दोसो ति अप्पमत्ता कम्मन्ते करोन्ति ॥ येवं राजूनं
गुट्ठि होति तेन पुत्तं गुट्ठि येव आनन्द वज्जीनं पाटिकंस्सा नो परिहानी ति ॥

सफारोन्ती ति.....तत्थ ये येवं महल्लकानं राजूनं सफारादीनि नं करोन्ति,
ओवादत्थाय च नेसं उपट्ठानं न गच्छन्ति, ते तेहि विमट्ठा अनोयदियमाना
कीज्जापमुता रज्जतो परिहायन्ति ॥ ये पन तथा पट्ठिपज्जन्ति तेसं महल्लकराजानो
इदं कात्तव्यं इदं न कात्तव्यं ति पोराण—पवेणि आचियत्तन्ति । संगामं पत्ता पि

येवं पविसितब्बं येवं निक्खमितब्बं ति उपायं दस्सेन्ति ॥ ते तेहि ओवधियमाना यथाओवादं पटिपज्जन्ता सक्कोन्ति राजप्पवेणिं संधारेतुं ॥

कुलित्थियो ति कुलघरणियो ॥ कुलकुमारियो ति अनिविद्धा तासं धीतरो ॥ ओकस्स पसय्हाति एत्थ ओकस्सा ति वा पसय्हा ति वा पसय्हाकारस्सेवेतं नाम ।...तत्थ ओकस्सा ति अपकस्सित्वा आकद्धित्वा ॥ पसय्हा ति अभिभ-
वित्वा, अज्झोत्थरित्वा ति अत्थो ॥ एवं हि करोन्तानं विजिते मनुस्सा अम्हाकं
गेहे पुत्तमातरो ति खेळसिंघाणिकादीनि मुखेन अपनेत्वा संबद्धितधीतरो पि
इमे राजानो बलकारेण गहेत्वा अत्तनो घरे वासेन्ती ति कुपित्वा पच्चन्तं पवि-
सित्वा चोरा वा चोरसहाया वा हुत्वा जनपदं पहरन्ति ॥ येवं अकरोन्तानं पन
विजिते मनुस्सा अप्पोस्सुक्का सकानि कम्मामि करोन्ता राजकोसं वड्ढेन्ति ॥

वज्जीनं वज्जिचेतियानी ति वज्जिराजूनं विजिते रट्ठे चित्तीकतट्ठेन चेति-
यानी ति लद्धनामानि यक्खट्टानानि ॥ अब्भन्तरानी ति अन्तो नगरे ठितानि ॥
वाहिरानी ति वहिनगरे ठितानि ॥ दिन्नपुब्बं ति पुब्बे दिन्नं ॥....धम्मिकं बलं
परिहान्तानं हि देवता आरक्खं सुसंविहितं न करोन्ति । अनुप्पन्नं दुक्खं उप्पा-
देतुं^१ असक्कोन्ता पि उप्पन्नं काससीसरोगादिं वड्ढेन्ति । संगामे पन सति सहाया
न होन्ति ॥ अपरिहापेन्तानं पन आरक्खं सुसंविहितं करोन्ति अनुप्पन्नं दुक्खं
उप्पादेतुं असक्कोन्ता पि उप्पन्नं काससीसरोगादिं^२ हरन्ति संगामसीसे सहाया
होन्ती ति ॥

धम्मिका रक्खावरणगुत्ती ति एत्थ रक्खा एव यथा अनिच्छितं नाग-
च्छन्ति एवं आवरणतो आवरणं यथा इच्छितं न नस्सति एवं गोपायनतो गुत्ति ॥
तत्थ बलकायेन परिवारेत्वा रक्खणं पव्वजितानं धम्मिका रक्खावरणगुत्ति
नाम न होति ॥ यथा पन विहारस्स उपवने रुक्खे न छिन्दन्ति, वागुरा हि
मिगं न गण्हन्ति, पोक्खरणीसु मच्छे न गण्हन्ति, एवं करणं धम्मिका रक्खाव-
रणगुत्ति नाम ॥ किं ति अनागता चा ति इमिना पन नेसं एवं पच्चुपाटित-
चित्तसंतानो ति चित्तप्पवत्तिं पुच्छति ॥ तत्थ ये अनागतानं अरहन्तानं आग-
मनं न इच्छन्ति ते अस्सद्धा होन्ति अप्पसन्ना । पव्वजिते संपत्ते पच्चुग्गमनं न
करोन्ति, गन्त्वा न पस्सन्ति पटिसन्धारं न करोन्ति, पज्झं न पुच्छन्ति, धम्मं
न सुणन्ति, दानं न देन्ति, अनुमोदनं न सुणन्ति, निवासनट्ठाणं न संविदहन्ति ॥

अथ नेसं अवण्णो अब्भुगच्छति, असुको नाम राजा अस्सद्धो अप्पसन्नो पव्वजिते संपत्ते पच्चुग्गमनं न करोति-पे०-निवासनट्ठाणं न संविदहती ति ॥ तं सुत्वा पव्वजिता तस्स नगरद्वारेण गच्छन्ता पि नगरं न पविसन्ति ॥ एवं अनागतानं अरहन्तानं अनागमनमेव होति । आगतानं पि फासुविहारे असति, ये पि अजानित्वा आगता ते, वसिस्सामा ति ताव चिन्तेत्वा आगतम्हा, इमेसं पन राजूनं इमिना नीहारेण को वसिस्सती ति निक्खमित्वा गच्छन्ति ॥ एवं अनागतेसु अनागच्छन्तेसु, आगतेसु दुक्खं विरहन्तेसु सो देसो पव्वजितानं अना-
वासो होति ॥ ततो देवतारक्खा न होति ॥ देवतारक्खाय असति अमनुसा ओकासं लभन्ति.....पक्कामी ति रज्ज्वो संतिकं गतो ॥ ततो नं राजा, किं आचरिय भगवा अवोचा ति पुच्छि ॥ सो, यथा भो समणस्स गोतमस्स वचनं न सका वज्जी केनचि गहेतुं, अपि च उपलापनाय वा मिथुभेदा वा सका ति आह ॥ ततो नं राजा, उपलापनाय अम्हाकं हत्थिअस्सादयो नस्सिस्सन्ति, भेदेनेव ते गहेस्साम, किं करोमा ति पुच्छि ॥ तेन हि महाराज तुम्हे वज्जिं आरब्भं परिसति कथं समुट्ठापेथ । ततो अहं किं ते महाराज तेहि, अत्तनो संत-
केहि कसिषणिज्जादीनि कत्वा जीवन्तु एते राजानो ति वत्वा पक्कमिस्सामि ॥ ततो तुम्हे किं जु खो भो एस ब्राह्मणो वज्जिं आरब्भ पवत्तं कथं पट्ठिवाहती ति वदेय्याथ ॥ दिवसभागेवाहं तेसं पण्णाकारं पेसेस्सामि ॥ तं पि गाहापेत्वा तुम्हे पि मम दोसं आरोपेत्वा बंधनताळनादीनि अकत्वा व केवलं खुरमुण्डं कत्वा नगरा नीहरापेथ ॥ अथाहं, मया ते नगरे पाकारो च परिखा च कारिता, अहं धिरदुब्बलट्ठानं च उत्तानगंभीरठानं च जानामि, न चिरस्सेव दानी तं उज्जं करिस्सामी ति वय्खामि ॥ तं सुत्वा तुम्हे गच्छतू ति वदेयाथा ति ॥ राजा सर्व्वं अकासि ॥

लिच्छवी तस्स निक्खमनं सुत्वा, सठो ब्राह्मणो मा तस्स गंगं उत्तरितुं अदत्था ति आहंसु ॥ तत्रेकजेहि अम्हे आरब्भ कथितत्ता किर सो एवं कंतो ति बुत्ते, तेन हि भणे एतूति भणिसु ॥ सो गन्त्वा लिच्छवी दिस्वा किं अकत्था ति पुच्छितो तं पयुत्ति आरोचेसि ॥ लिच्छविनो, अप्पमत्तकेन नाम एवं गरु-
दण्डं कातुं न युत्तं ति वत्वा, किं ते तत्र ठानंतरं ति पुच्छिसु ॥ विनच्छयायच्चो-
हपस्मी ति ॥ तथेव ते ठानंतरं होतू ति ॥ सो सुदट्ठतरं विनिच्छयं करोति ॥ राजकुमारा तस्स संतिके सिप्यं उगण्हन्ति ॥ सो पतिट्ठितगुणो हुत्वा एकदिवसं एकं लिच्छविं गहेत्वा एकमन्तं गन्त्वा दारका कसन्ती ति पुच्छि ॥ आम कस-

ન્તી તિ ॥ દ્વે ગોણે યોજત્વા તિ ॥ આમ દ્વે ગોણે યોજેત્વા તિ ॥ એત્તકં વત્વા નિવત્તો ॥ તતો તં અઙ્ગો, કિં આચરિયો આહા તિ પુચ્છિત્વા તેન વુત્તં અસદ્દ-
હન્તો, ન મે એસ યથા ભૂતં કથેસી તિ તે સદ્ધિં મિજ્ઞિ ॥ બ્રાહ્મણો અઙ્ગં પિ
દિવસં એકં લિચ્છવિં એકમન્તં નેત્વા, કેન વ્યઙ્ગનેન મુત્તોસી તિ પુચ્છિત્વા
નિવત્તો ॥ તં પિ અઙ્ગો પુચ્છિત્વા અસદ્દહન્તો તથેવ મિજ્ઞિ ॥ બ્રાહ્મણો અપરં પિ
દિવસં એકં લિચ્છવિં એકમન્તં નેત્વા, અતિદુગ્ગતોસિ કિરા તિ પુચ્છિ ॥ કો
એવમાહા તિ ॥ અસુકો નામ લિચ્છવી તિ ॥ અપરં પિ એકમન્તં નેત્વા, ત્વં કિર
ભીરુકજાતિકો તિ પુચ્છિ ॥ કો એવમાહા તિ ॥ અસુકો નામ લિચ્છવી તિ ॥
એવં અઙ્ગેન અકથિતમેવ અઙ્ગસ્સ કથેન્તો તીહિ સંવચ્છેરેહિ તે રાજાનો અઙ્ગ-
મઙ્ગં મિન્દિત્વા યથા દ્વે એકમગ્ગેન ન ગચ્છન્તિ તથા કત્વા સંનિપાતભેરિં ચારા-
પેસિ ॥ લિચ્છવિનો, ઇસ્સરા સંનિપતન્તુ સૂરા સંનિપતન્તૂ તિ વત્વા ન સંનિપ-
તિંસુ ॥ બ્રાહ્મણો, અયં દાનિ કાલો સીઘં આગચ્છતૂ તિ રઙ્ગો સાસનં પેસેસિ ॥

રાજા સુત્વા વલભેરિં ચારાપેત્વા નિવલમિ ॥ વેસાલિકા, રઙ્ગો ગંગં ઉત્ત-
રિતું ન દસ્સામા તિ મેરિં ચારાપેસું ॥ તં પિ સુત્વા, ગચ્છન્તુ ઇસ્સરા તિ આદીની
વત્વા ન સંનિપતિંસુ ॥ નગરપવેસનં ન દસ્સામ દ્વારાનિ પિદહિત્વા વસામા તિ
મેરિં ચારાપેસું એકો પિ ન સંનિપતિ ॥ યથા વિવટેહેવ દ્વારેહિ પવિસિત્વા સઙ્ગે
અનયવ્યસનં પાપેત્વા ગતો ॥

૪

[તેમની ચડતી અને પડતી.]

આ પ્રમાણે મેં સાંભળ્યું છે. એક સમયે ભગવાન રાજગૃહમાં ગૃધ્રકૂટ પર્વત ઉપર
વિહાર કરતા હતા. તે દરમિયાન મગધરાજ વૈદેહીપુત્ર અન્નતશત્રુને વળ્લુઓ પર
આક્રમણ કરવાનો વિચાર થયો. એણે કહ્યું, “આવા મહાસમૃદ્ધિવાળા તથા મહાપ્રતાપ-
શાળી વળ્લુઓનો હું ઉચ્છેદ કરીશ, વિનાશ કરીશ, હું તેમને જડમૂળથી ઉખેડી નાખીશ.”

હવે વૈદેહીપુત્ર અન્નતશત્રુ મગધરાજે પોતાના મહામાત્ર વરસદાર બ્રાહ્મણને કહ્યું,
“તમે ભગવાન પાસે જાઓ. જઈ કરીને ભગવાનને મારા વંદન કહો તથા ક્ષેમકુશળ
પૂછો; અને કહો કે, ભગવન, વૈદેહીપુત્ર અન્નતશત્રુ મગધરાજ વળ્લુઓ પર આક્રમણ
કરવા ઇચ્છે છે. તે કહે છે કે ‘આવા મહાસમૃદ્ધિવાળા તથા મહાપ્રતાપવાળા વળ્લુઓનો
હું ઉચ્છેદ કરીશ, વિનાશ કરીશ, હું તેમને જડમૂળથી ઉખેડી નાખીશ.’ પછી ભગવાન
તમને જે કહે તે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળીને અહિં આવીને મને કહો: કારણ કે તથાગતો
અસલ્ય બોલતા નથી.”

“બહુ સારું” કહી, મગધરાજ વૈદેહીપુત્ર અમલતશત્રુની આગામી માથે ચડાવી વરસ-
કાર બ્રાહ્મણે અનેક સુંદર વાહનો જોડાયાં અને તેમાંના એક સુંદર વાહનમાં બેસીને એ
બધા સાથે પોતે રાજગૃહમાંથી રવાના થયો અને ગૃધ્રકૂટ પર્વતની પાસે આવ્યો. જ્યાં
સુધી વાહનો જઈ શક્યાં ત્યાં સુધી વાહનમાં અને પછી વાહનમાંથી ઉતરી પગપાળો તે
ભગવાન પાસે આવી પહોંચ્યો. પરસ્પર વિનય તથા પ્રશંસાનાં વચનોનો શિષ્ટાચાર થયા
બાદ ભગવાનની સમીપ બેઠો, અને આ પ્રમાણે બોલ્યો, “વૈદેહીપુત્ર અમલતશત્રુ મગધરાજે
આપના ચરણોમાં પ્રણામ કરાવે છે અને આપના કુચળ સમાચાર પૂછે છે. હાલ તે વજ્રજ્ઞો
પર આક્રમણ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે. તે કહે છે કે આવા મહાસમૃદ્ધિવાળા તથા મહા-
પ્રતાપવાળા વજ્રજ્ઞોનો હું ઉચ્છેદ કરીશ, વિનાશ કરીશ, હું તેમને જડમૂળથી ઉખેડી નાખીશ.”

હવે આ સમયે આયુષ્માન્ આનંદ ભગવાનની પાછળ ઉભો ઉભો વાયુ નાખતો
હતો. ભગવાને આયુષ્માન્ આનંદને પૂછ્યું, “કેમ, આનંદ, વજ્રજ્ઞો વારંવાર સંમેલન
કરે છે તથા એ સંમેલનમાં ભગભગ બધાએ એકઠા થાય છે-એમ તે સાંભળ્યું છે ને?”

“વજ્રજ્ઞો વારંવાર સંમેલનો કરે છે એમ મેં સાંભળ્યું છે, ભગવન્” આનંદે
જવાબ દીધો.

“જ્યાં લગી, આનંદ, વજ્રજ્ઞો વારંવાર સંમેલનો કરી એકત્ર રહેશે. હાં લગી
તેમની ઉત્પત્તિ જ થશે; અવનતિ નહિ થાય.

“આનંદ, તે એમ પણ સાંભળ્યું છે ને કે વજ્રજ્ઞો સધળા સાથે જ બેસે છે,
સાથે ઉઠે છે અને સાથે જ કામ કરે છે?”

“હા, ભગવન્! એમ પણ સાંભળ્યું છે.”

“આનંદ, જ્યાં લગી વજ્રજ્ઞો એમ કરશે હાં લગી તેમની ઉત્પત્તિ જ થશે,
અવનતિ નહિ થાય.

“વારુ, આનંદ, તે એમ સાંભળ્યું છે ને કે વજ્રજ્ઞો જે કામદો પોતે ન કરેલો હોય
તેને અમલમાં નથી મૂકતા, જે કામદો ધર્યો હોય તેનો ઉચ્છેદ નથી કરતા તથા પોતાના
પૂર્વજોનાં પ્રાચીન ધર્મમાં ચાલ્યા આવે છે?”

“હા, હા, એમ મેં સાંભળ્યું છે.” આનંદે કહ્યું.

“જ્યાં સુધી, આનંદ, વજ્રજ્ઞો એમ ક્યાં કરશે ત્યાં સુધી તેઓની ઉત્પત્તિ જ
થશે, અવનતિ નહિ થાય.

“વળી, આનંદ, તે એમ પણ સાંભળ્યું છે ને, કે વજ્રજ્ઞો પોતાના વડીલોને
સત્કારે છે, માન આપે છે, પૂજે છે અને તેમનું કલ્પ માને છે?”

“હા, ભગવન્, એમ મેં સાંભળ્યું છે.” આનંદે કહ્યું.

“જ્યાં લગી વજ્રજ્ઞો એમ ક્યાં કરશે ત્યાં લગી, હે આનંદ, તેમની ઉત્પત્તિ જ
થશે, અવનતિ નહિ થાય.

“અને, આનંદ, તે એમ પણ સાંભળ્યું છે ને કે વજ્રજ્ઞો કુલકુમારીઓ તથા
કુલસ્ત્રીઓને ઉપાડી નથી જતા તથા તેમના પર બલાહાર નથી કરતા?”

“હા, ભગવન્, એમ મેં સાંભળ્યું છે,” આનંદે કહ્યું.

“તો, આનંદ, જ્યાં લગી વજ્જીઓ એમ કરશે ત્યાં લગી તેમની ઉન્નતિ જ થશે, અવનતિ નહિ થાય.”

“વળી, આનંદ, તેં એમ પણ સાંભળ્યું છે ને, કે વજ્જીઓ પોતાના અભ્યંતર તેમજ બાહ્ય ચૈત્યોને સત્કારે છે, માન આપે છે, પૂજે છે તથા પરાપૂર્વથી તે ચૈત્યોને અપાતા આવેલા ધાર્મિક બલિ આપવામાં બેદરકાર નથી રહેતા?”

“હા, ભગવન, એમ મેં સાંભળ્યું છે.”

“આનંદ, જ્યાં લગી એમ થયા કરશે ત્યાં લગી વજ્જીઓની ઉન્નતિ જ થશે, અવનતિ નહિ થાય.”

“આનંદ, તેં એમ સાંભળ્યું છે ને કે વજ્જીઓએ અરહન્તોના^૧ યોગ્ય રક્ષણ માટે તથા તેમને ઉચિત આશ્રય આપવા માટે બંદોબસ્ત કરેલો છે કે જેથી દૂરથી અરહન્તો પોતાના દેશમાં આવે અને આવેલા હોય તે સુખરૂપ વિહાર કરે?”

“હા, ભગવન, એમ મેં સાંભળ્યું છે” આનંદે કહ્યું.

“આનંદ, જ્યાં લગી વજ્જીઓ એટલું કરે છે ત્યાં લગી તેમની ઉન્નતિ જ થશે, અવનતિ નહિ થાય.”

હવે ભગવાને મહામાત્ય વસ્સકાર બ્રાહ્મણને કહ્યું, “એક વખત મારો વૈશાલિમાં સારન્દદ નામનો ચૈત્યમાં નિવાસ હતો. ત્યાં મેં વજ્જીઓને આ સાત કલ્યાણકારી ધર્મોનો જોધ દીધો હતો. જ્યાં લગી, હે બ્રાહ્મણ, વજ્જીઓમાં આ સાત ધર્મો હશે, જ્યાં લગી વજ્જીઓને આ સાત ધર્મોનો ઉપદેશ મળ્યા કરશે ત્યાં લગી તેમની ઉન્નતિ જ થશે, અવનતિ નહિ થાય.”

આ ઉપરથી મહામાત્ય વસ્સકાર બ્રાહ્મણે ભગવાનને કહ્યું, “હે જ્ઞાતમ, આમાંના એક પણ કલ્યાણપ્રદ ધર્મવડે વજ્જીઓની ઉન્નતિ જ થાય, અવનતિ નહિ થાય, તો પછી સાત કલ્યાણપ્રદ ધર્મો ભેગા હોય ત્યારે પૂછવું જ શું? વૈદહીપુત્ર અન્નતશ મગધરાજ યુદ્ધમાં વજ્જીઓને નહિ જીતી શકે, તેમનું મન સંપાદન^૨ ક્યાં વગર કે તેમનામાં ભેદ કરાવ્યા વગર. કીક, હે, જ્ઞાતમ, હવે અમે જાણ્યું, અમારે ઘણું કામ છે.”

“જેવી તમારી ઇચ્છા, બ્રાહ્મણ,” જવાબ મળ્યો.

પછી મહામાત્ય વસ્સકાર બ્રાહ્મણે ભગવાનનાં વચનો વડે તૃપ્ત તથા પ્રસન્ન થઈ, આસનેથી ઉઠી, ચાલી નીકળ્યો.

૧. અરહન્તનો અર્થ ‘પૂજ્ય’ થાય છે.

૨. મૂળમાં અઙ્ગત્ર ઉપલાપનાયા તિ એ પ્રમાણે છે. એના ઉપર અટૂંકથામાં ટીકાકાર કહે છે—ઉપલાપન એટલે ‘વિવાદથી વળશે નહિ. હવે ભેગા થઈએ. હાથી, અથ, રથ, સોનું રૂપું મોકલીને સલાહ કરવી.’ આ અટૂંકથાનો અર્થ જોતાં પ્રો. હાઇસ. ડેવિડ્સે Sacred Books of the Buddhists, vol III, p. 81. footnote I માં આપેલો ઉપલાપના નો અર્થ બરાબર નથી.

અરુકથા.

વળજીઓ એટલે વળજીરાજ્યો. આવા મહાસમૃદ્ધિવાળા એટલે આવી મોટી રાજ-સમૃદ્ધિથી સંપન્ન. એથી તેમનું ઐશ્ય બતાવેલું છે. આવા મહાપ્રતાપશાળી એટલે આવા મોટા પ્રતાપવાળા. એથી હાથી વગેરેનાં સૈન્યો સાથે યુદ્ધ કરવામાં તેમનું કૌશલ્ય બતાવેલું છે, એથી જ કહ્યું છે કે—“લિચ્છવી કુમારો બેશક શિક્ષિત, સુશિક્ષિત છે; તેઓ નોના કુચી ફેરવવાના કમાડના કાણુ સોસરા પણ એક પાછળ બીજું, એમ નિરંતર લક્ષ્યવેધી બાણ ફેંકી શકે છે. (સંયુત ૦ પ્ર/૪૫૩)”

‘વળજીઓનો હું ઉચ્છેદ કરીશ’ વગેરેથી ઉઠતાં ખેસતાં એ યુદ્ધની જ વાત કરે છે, આક્રમણ માટે સંજ્ઞા રહેા એમ સૈન્યને વારંવાર આજ્ઞા કરે છે એમ બતાવેલું છે. શા માટે? ગંગા ઉપર એક બંદર હતું તેમાં અર્ધા યોજનમાં અમ્ભતશત્રુની આણુ અને અર્ધા યોજનમાં લિચ્છવીઓની આણુ મનાતી હતી. ત્યાં પર્વતની તળેટીમાંથી ક્ષીમતી માલ ઉતરતો. અમ્ભતશત્રુ તો આજ નહિ દાલ નહિ એમ હજુ વિચાર જ કર્યા કરતો હોય ત્યાં લિચ્છવીરાજ્યો સધળા સાથે મળી પરસ્પર એકમત થઈ પહેલા વહેલા પહોંચતા અને એ સધળા ક્ષીમતી માલ લઈ લેતા. પાછળથી અમ્ભતશત્રુ જતો અને એ સમાચાર જાણી ખીજાને પાછો આવતો. તેઓ ધણી બીજે વરસે પણ તેમ જ કરતા. હવે જ્યારે એ બહુ જ ખીજાં ત્યારે તેણે આમ કયું. તેણે વિચાર્યું—ગણરાજ્ય સાથે લડવું એ જેવી તેવી વાત નથી. ધો ખાલી જાય એવો કાચો લડવો ત્યાં એકેય નથી. માટે કોઈક પંડિતની સલાહ લઈને કરીએ તો લાભ થાય. અને સત્યાર જેવો કોઈ પંડિત નથી. સત્યા તજ્ઞના અગ્રવિહારમાં વસે છે. મારી ચડાઈથી કાંઈ લાભ થવાનો હશે તો સત્યા કાંઈ નહિ બોલે, અને જો અનર્થ થવાનો હશે તો “રાજની ચડાઈથી શું થવાનું છે?” એમ કહેશે. આવો વિચાર કરીને તેણે વસ્તકાર બ્રાહ્મણને મોકલ્યો.

‘વારંવાર સંમેલન કરે છે’ એટલે દિવસમાં ત્રણ વખત સંમેલન કરે છે અને વચ્ચે વચ્ચે પણ મળતાં રહે છે. લગભગ બધાય એકલા થાય છે એટલે ગઈ દાસે મળ્યા હતા, પરમદિવસે પણ મળ્યા હતા તો વળી પાછાં આજ શા માટે એકત્ર થવું? એવો વિચાર કરી કોઈપણ ગેરહાજર રહેતો નથી..... ‘આનન્દ, વળજીઓની ઉન્નતિ જ થશે, અવનતિ નહિ થાય,’ એટલે જો વારંવાર ન મળે તો યોગમયી આવેલા સમાચાર ન સાંભળી શકે અને અમુક ગામડાના પાધરમાં કે અમુક નગરને સીમાડે ઉપર છે અથવા અમુક દેહાણે ચોર હતા થયા છે એ ન જાણી શકે. ચોરો પણ રાજ્યો પ્રમાદી છે એમ જાણી ગામડાંઓ, નગરો વગેરેને દેખડી દેશનો નાશ કરે. એવી રીતે રાજ્યોની અવનતિ થાય. પણ જો વખતોવખત એકલા થયા કરે તો બધા સમાચાર મળે અને સરકર, ગોશ્લી યતુઓને દયાવી શકે. ચોરો પણ રાજ્યો સાવધાન છે એમ જાણી દુકડીગંધ રહેવું અઘડ્ય માની જુદા જુદા વેરાઈ બદલ નાસી જાય છે. એવી રીતે રાજ્યોની ઉન્નતિ થાય છે.

“સધળા સાથે જ” વગેરે—જ્યારે સનિપાત—ભેરી” એકત્ર થવાની ખબર આપવા

૧. તે સમયમાં લાકડાની મોટી કુચી રખાતી હતી એટલે કાણુમાંથી તીર જઈ શકે.
૨. સંસ્કૃતમાં આસ્તા એટલે બુદ્ધ.
૩. ગેર્ગી યવા માટે વગાડવામાં આવતું નગારું.

માટે વગાડવામાં આવતા નગારાનો અવાજ સાંભળે છે ત્યારે આજે મારે ઘેર કાંઈ શુભાવસર-સાઈ ટાણું છે એમ કહી સંમેલનમાં જવાનું માંડી વાળતા નથી. પરંતુ નગારાનો શબ્દ સાંભળતા વેંત ખાતા હોય, અલંકારો ધારણ કરતા હોય કે કપડાં પહેરતા હોય તો પણ તે બધું અધૂરું મૂકી સઘળા સંમેલનમાં જાય છે. સંમેલનમાં વિચાર કરી, સલાહ લઈ કર્તવ્ય કરી બ્યાં સુધી એક પણ જણ નથી ઉઠતો ત્યાં સુધી બધા નથી ઉઠતા. અને એવી રીતે ઉઠ્યા પછી પણ જેઓ પહેલ વહેલા જાય છે તેમને એમ થાય છે કે અમે તો હજી આડીઅવળી વાતો જ સાંભળી છે, ઠરાવની વાત તો હજી હવે થવાની છે. એટલે કહ્યું છે કે, ઉઠે છે ત્યારે સઘળા સાથે ઉઠે છે.

અથવા, અમુક ઠેકાણે અમુક ગામ કે નગરને સીમાડે ચોર હતા થયા છે ત્યાં જઈને કોણ એ દ્રોહીઓને દયાવી દેશે એમ જ્યારે પૂછવામાં આવે છે ત્યારે “હું પહેલો” “હું પહેલો” એમ કહેતા કહેતા બધા ય જાય છે. એથી કહ્યું કે તેઓ બધા સાથે જ ઉઠે છે.

જ્યારે કોઈનું કામ બગડતું હોય ત્યારે બાંછીના રાજાઓ પોતપોતાના દીકરા તથા ભાઈઓને મોકલી તેને મદદ કરે છે તેથી, કોઈ અતિથિરાજા હોય તેને “કલાણાને ઘેર જાઓ, હીંકણાને ઘેર જાઓ,” એમ ન કહેતાં બધા સાથે મળીને તેડી જાય છે. કોઈને ત્યાં કાંઈ સારો માઠો પ્રસંગ હોય, અથવા કોઈને એવું જ કાંઈ સુખદુઃખ આવી પડ્યું હોય ત્યારે સઘળા તેને મદદ આપવા જાય છે; તેથી કહ્યું છે કે તેઓ સઘળા સાથે જ કામ કરે છે.

“જે કાયદો પોતે ન ધડ્યો હોય” છતાં પૂર્વે કદી ન લીધેલ જઠાત, કર કે દંડ લેતા નથી, માટે કહ્યું છે કે જે કાયદો પોતે ન ધડ્યો હોય તેનો અમલ નથી કરતા. અમુક ચોર છે એમ ધારી આરોપ પુરવાર ક્યાં વગર જ એને મારકૂટ કરવાની આજ્ઞા આપી દે તો પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા વજ્રજીવન અનુસાર ક્યું ન કહેવાય. જે કાયદો ન હોય એનો અમલ કરે તો નવા નવા કરવેરા વગેરેથી લોકોને ઘણો જ ઉપદ્રવ થાય અને “આવા વજ્રજીવનમાં કોણ રહે ?” એમ કહી લોકો સરહદ પર ચાલ્યા જઈ, ચોર બની, અથવા ચોરોના ટોળામાં ભળી જઈ દેશને રંજાડે. જે કાયદો હોય એનો ઉચ્છેદ કરે અને પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા કરવેરા વગેરે જતા કરે તો કોશ ક્ષીણ થાય; જેથી કરીને હાથી ઘોડા વગેરેનું સૈન્ય તથા સ્ત્રીઓ વગેરેને જોઈતી વસ્તુ ન મળવાથી વીર્ય તથા બળમાં ઘટી જાય, અને પરિણામે સૈન્ય યુદ્ધને માટે અને સ્ત્રીઓ પરિચર્યાને માટે અયોગ્ય થઈ જાય છે.

પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા વજ્રજીવનને ન અનુસરે તો લોકો “અમારા દીકરા, બાપ, ભાઈઓને વગર વાંકે ચોર ઠરાવીને મારકૂટ કરે છે” એમ કહી ખીજાને દેશ તણ સરહદ પર ચાલ્યા જાય અને ત્યાં ચોર બની અથવા ચોરના ટોળામાં ભળી દેશને રંજાડે.

કાયદાનો અમલ કરતાં “રાજાઓ તો પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા માર્ગને જ અનુસરે છે” એમ વિચારી લોકો સંતુષ્ટ બની હરખે હરખે ખેતી, વેપારવણજ વગેરે કરવામાં મડયા રહે છે. કાયદાનો ઉચ્છેદ ન કરતાં પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા કરવેરા ઉધરાવતાં કોશ વધે છે એટલે હાથી, ઘોડા વગેરેનું સૈન્ય તથા સ્ત્રીઓ વગેરેને જોઈતી વસ્તુ મળે છે જેથી તેઓ શક્તિ તથા વીર્યસંપન્ન થઈને યુદ્ધ તથા પરિચર્યાને યોગ્ય બને છે.

પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા વજ્રજીવન વગેરે-પૂર્વે વજ્રજીવન રાજાઓ “આ ચોર છે; એને પકડો” એમ કહીને કોઈ ચોર રજી કરે તો તેને ચોર કહ્યા વગર વિનિશ્ચયમહામત્ત

(વિનિશ્ચયમહામાત્ર) ને સુપ્રત કરતા. તેઓ પશુ સારી પેઠે તપાસ કરી નિરપરાધી હોય તો એને છોડી મૂકતા, પશુ અપરાધી હોય તો પોતે કંઈ કલા વગર વોહારિકને (વ્યવહારિક) ને સુપ્રત કરતા. વોહારિક પશુ સારી પેઠે તપાસ કરી નિરપરાધી હોય તો છોડી મૂકતા અને અપરાધી હોય તો અન્તોદ્ધારિકને (અન્તઃકારિક) સુપ્રત કરતા. તેઓ પશુ સારી પેઠે તપાસ કરી નિરપરાધી હોય તો છોડી મૂકતા, અને અપરાધી હોય તો અર્દુકલિકને (આદ્યકલિક) સુપ્રત કરતા. તેઓ પશુ તેને તેવી જ રીતે સેનાપતિને, સેનાપતિ ઉપ-રાજને અને ઉપરાજ રાજાને સુપ્રત કરતા. રાજ સારી પેઠે તપાસ કરાવી નિરપરાધી હોય તો તેને છોડી મૂકતા અને અપરાધી હોય તો પ્રવેશિ-પુસ્તક (પરંપરાગત કાયદાપોથી) વંચાવતા. તેમાં જેણે આહુ કર્યું હોય તેને આવેલ દંડ થાય એમ લખેલું હોય છે. રાજ એવું કામ એને બતાવીને તે પ્રમાણે દંડ કરે છે. આ પ્રમાણે પુરાણ વળજીધર્મને અનુ-સરતાં લોકો નિન્દા નથી કરતા. “ રાજ્યો તો પરાપૂવથી ચાલતાં આવેલાં કર્મો કરે છે, એમાં એમનો શો દોષ ? દોષ તો અમારો જ છે.” એમ વિચારી સાવધાન થઈ પોતા-પોતાનાં ધર્મો કરે છે. એ પ્રમાણે રાજ્યોની વૃદ્ધિ થાય છે. માટે કહ્યું છે કે હે આનંદ, વળજીઓની અવસ્થા ઉન્નતિ જ થશે, અવનતિ નહિ થાય.

સત્કાર છે વગેરે.—જો લોકો વડીલ રાજ્યોને નથી સત્કારતા, સલાહ માટે તેમની પાસે નથી જતા તો તે લોકો એમ ઉવેખાવાથી રમતગમતમાં ધ્યાન આપે છે અને રાજ્ય તંત્ર ઉદાસીન રહે છે. પશુ જેઓ તેમની પાસે જાય છે તેમને એ વૃદ્ધ રાજ્યો “ આં કરવું, આ ન કરવું ” એમ પુરાણ ધર્મો સમજાવે છે અને યુદ્ધમાં જતાં “ આવી રીતે પેસવું, આવી રીતે નીકળવું ” એમ રસ્તા દેખાડે છે. એટલે તેમની સલાહ લેવામાં આવે, તેમની સલાહ પ્રમાણે વર્તન કરવામાં આવે તો તેઓ રાજ-પ્રવેશિને ચાલુ રાખી શકે છે.

કુલજીઓ એટલે કુલગૃહિણીઓ—કુલવધૂઓ. કુલકુમારીઓ એટલે પરણીનેલી ન હોય એવી એમની પુત્રીઓ ઉપાડી જવી અથવા બળાત્કાર કરવો એ બન્ને લગભગ સમાનાર્થ છે.....એ પ્રમાણે કરતાં દેશમાં લોકો “ અમારા ધરમાં અમારા દીકરાઓની માતા-ઓએ મુખની લાળો ધોઈ ધોઈને દીકરીઓને ઉછેરીને મોટી કરી છે અને આ રાજ્યો એમને જળરદસ્તીથી ઉપાડી જઈ પોતાને ઘેર બેસાડે છે.” એમ ગુસ્સે થઈ સરહદ પર ચાલ્યા જઈ ચોર બની અથવા ચોરોના ટોળામાં બળી જઈ દેશને રંજડે છે. પશુ એમ ન થાય તો દેશમાં લોકો નિશ્ચિત થઈ પોતાપોતાના ધર્મો કરે છે અને રાજનો બળનો વધારે છે.

વળજીઓનાં વળજી ચૈત્યો વગેરે—ચિત્તીકૃત હોવાથી એટલે ચિત્ત દેવાથી, માનની દૃષ્ટિથી જોવાથી. ચૈત્ય એવાં નામવાળા યજ્ઞસ્થાનો—દેવસ્થાનો. અન્યંતર એટલે નગરની અંદર આવેલાં, બાહ્ય એટલે નગરની બહાર આવેલાં. ધાર્મિક બલિ ન મળતાં દેવતાઓ બરાબર રક્ષણ નથી કરતા; ન ઉપજેલું દુઃખ ઉપજવવાને તો તેઓ સમર્થ છે, પરંતુ ઉપ-જેલા ખાંસી વગેરેના રોગો વધારે છે. યુદ્ધમાં સહાયતા નથી કરતા. પરંતુ જો બલિ મળે તો સારી પેઠે રક્ષા કરે છે અને અલબત્ત, ન ઉપજેલું દુઃખ ઉપજવવાને અસમર્થ હોવા છતાં, ઉપજેલા ખાંસી વગેરેના રોગો હરે છે અને સંભ્રામમાં સહાયતા કરે છે.

ધાર્મિક રક્ષા, આવરણ, ગુપ્તિ વગેરે ન ધૃષ્ટેલું ન આવે એવી રીતે એમનું આવરણ કરવું એટલે આવરણ. ધૃષ્ટેલું ન નાશ પામે એવી રીતે જળવી રાખવું એનું નામ ગુપ્તિ, અને રક્ષા એટલે આવરણ તથા ગુપ્તિ. સૈન્ય વડે પ્રવ્રજિતોતું રક્ષણ કરવું એ કાંઈ ધાર્મિક રક્ષાવરણગુપ્તિ નથી. પણ વિહારના ઉપવનનાં વૃક્ષો કોઈ કોઈ નહિ, પાર્શ્વીઓ જળથી મૃગને પકડે નહિ, તળાવોમાં માછલાં પકડે નહિ એવો બંદોબસ્ત કરવો એનું નામ ધાર્મિક રક્ષાવરણગુપ્તિ છે. ‘ન આવેલા’ વગેરેથી તેઓ ત્યાં આવવાનું મન કરે છે કે કેમ એમ પૂછે છે. જો એ ન આવેલા અરહન્તો આવે એમ નથી ધૃષ્ટતા તેઓ અશ્રદ્ધ તથા અપ્રસન્ન હોય છે. પ્રવ્રજિત આવે છે ત્યારે ઉડીને સામા નથી જતા, જમને દર્શન નથી કરતા, સ્વાગત નથી કરતાં, પ્રશ્ન નથી પૂછતા, ધર્મ નથી સાંભળતા, દાન નથી આપતા, અનુમોદન નથી સાંભળતા, તથા નિવાસસ્થાન નથી જણાવતા. એટલે તેમની અપકીર્તિ ફેલાય છે કે ફલાણો રાજ અશ્રદ્ધાળુ છે—ઇત્યાદિ.

નિવાસસ્થાન નથી જણાવતા એ સાંભળીને પ્રવ્રજિતો તેના નગરની ભાગોળે થઈને જવા છતાં પણ નગરમાં પેસતા નથી. એવી રીતે ન આવેલા અરહન્તો કદી પણ નથી આવતા. આવેલા હોય તેમને પણ સુખવિહાર ન મળવાથી તથા અજ્ઞાપ્યા ‘ચાલો, ત્યાં વસીએ,’ એમ ધારી આવ્યા હોય તે બધા આ રાજની આવી રીતભાત છે તો અહિં કોણ વસે? એમ વિચારી આવ્યા જાય છે. એવી રીતે ન આવેલા ન આવવાથી, તથા આવેલાને સુખવિહાર ન મળવાથી એ દેશ પ્રવ્રજિતરહિત થાય છે. તેથી દેવતારક્ષા નથી થતી; અને પરિણામે પિશાચાદિને અવકાશ મળે છે.....

ચાલી નીકળ્યો એટલે રાજ પાસે ગયો. પછી રાજએ તેને “ગુરૂ ભગવાને શું કહ્યું?” એમ પૂછ્યું. તેણે, જૌતમ શ્રમણે કહ્યું હતું તેમ, “હે રાજ, વજ્રજ્યો કેમે ન જતાય એમ નથી, રક્ત તેમનું મન સંપાદન કરીને અથવા તેમનામાં ફૂટ પાડીનેજ કામ લઈ શકાય એમ છે.” ત્યારે રાજએ એને કહ્યું કે તેમનું મન સંપાદન કરવા માટે તો આપણા હાથી, અશ્વો વગેરે ઓછા થાય માટે ભેદથી જ જીતવાનો કોઈ માર્ગ જતાવ. ત્યારે તેણે કહ્યું કે મહારાજ, તમે સભામાં વજ્રજ્યો સંબંધી વાત કાઢજો. એટલે હું તમને કહીશ, કે “મહારાજ! તમારે વજ્રજ્યો ઉપર શા માટે આક્રમણ કરવું જોઈએ? આ રાજઓ પોતપોતાના ખેતી, વેપાર વગેરે ધંધા કરીને છોને પોતાનું ગુજરાન ચલાવે” એમ કહી હું આડો પડીશ. ત્યારે તમે કહેજો કે “કેમ ભલા આ બ્રાહ્મણ વજ્રજ્યોની વાતમાં આડો આવે છે?” તે જ દિવસે પછી હું વજ્રજ્યોને ભેટ મોકલાવીશ. તે જન્મ કરીને તમારે મને આરોપી ઠરાવીને મારફટ કર્યા વગર માત્ર માફ શિરોમુંડન કરાવી મને નગરની હદબહાર કાઢી મૂકવો. એટલે હું, “એ નગરનો ગઢ તથા ખાધ મેં બંધાવ્યાં છે. હું એના એકએક નખખાં સખખાં ઠેકાણાં જાણું છું. થોડા જ વખતમાં હું એને સીધો કરીશ” એમ કહીશ. એ સાંભળીને તમારે કહેવું, “જ, જ, થાય એ કરી લેજો.”

રાજએ એ પ્રમાણે બધું કર્યું.

લિચ્છવીઓએ તેના દેશવટાની વાત સાંભળી ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે એ લુચ્ચા બ્રાહ્મણને ગંગાને આ કાંઠે જ અમે નહિ આવવા દઈએ. એક જણે કહ્યું કે એ અમારે લીધે તો એને આમ થયું છે, એટલે બધાએ “તો ભલે આવે,” એમ કહ્યું તે આવ્યા પછી,

“લિચ્છવી માટે તે શું કર્યું?” એમ પૂછવામાં આવતાં તેણે બધી વાત કહી. લિચ્છવી-ઓએ કહ્યું કે “હાજી રાજાએ આવો ભારે દંડ કરવો એ યોગ્ય નથી.” પછી તેઓએ તેને પૂછ્યું, “ત્યાં તારો શો હોદ્દો હતો?” તેણે કહ્યું, “હું વિનિશ્ચયામાત્ર હતો.” “તો અહીં પણ એ જ હોદ્દો તને આપીએ છીએ” એમ કહી તેને ન્યાય આપવાના કામમાં નિયુક્ત કર્યો. તે બહુ સારી રીતે ન્યાય કરવા લાગ્યો. રાજકુમારો તેની પાસે શિક્ષણ શીખવા આવવા લાગ્યા. પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવવા પછી એક દિવસ તેણે એક લિચ્છવીને એક બાનુએ લઈ જઈને “એતી તો કરે છે ને?” એમ પૂછ્યું. “હા, કરે છું.” લિચ્છવીએ જવાબ દીધો. “બે બળદ બેડીને?” તેણે ફરી પૂછ્યું. “હા, બે બળદ બેડીને” જવાબ મળ્યો. આટલું કહીને એ ચાલ્યો ગયો. પછી એક બીજા લિચ્છવીએ પેલાને પૂછ્યું, “આચાર્યે તને શું કર્યું?” પેલાએ થયેલ પ્રશ્નોત્તર જણાવ્યાં પણ એને ભરોસો ન આવ્યો અને મને એ ખરી વાત નથી કહેતો એમ વિચાર્યું. બન્ને વચ્ચે શટ પડી. બ્રાહ્મણ બીજા દિવસે એક બીજા લિચ્છવીને “આને શાક શેવું ખાધું?” એમ પૂછીને ચાલ્યો ગયો. બીજા એક જણે એને પૂછ્યું કે “આચાર્યે તને શું કર્યું?” અને પહેલાની પેઠે અશ્રદ્ધા થતાં એ બન્ને વચ્ચે શટ પડી. બ્રાહ્મણે વળી બીજા દિવસે એક લિચ્છવીને એક બાનુએ લઈ જઈને “બહુ જ ગરીબ છો કે શું?” એમ પૂછ્યું. તેણે પૂછ્યું, “તમને કોણે કર્યું?” “શલાળા લિચ્છવીએ” બ્રાહ્મણે જવાબ દીધો. વળી એક બીજા લિચ્છવી પાસે જઈને એને પૂછ્યું કે “તું બહુ દરપોષ છે કે શું?” “તમને કોણે કર્યું?” એણે પૂછ્યું. “શલાળા લિચ્છવીએ,” બ્રાહ્મણે જવાબ દીધો. આવી રીતે એક બીજાની ખોટી ખોટી વાતો કરીને ત્રણ વરસમાં એણે એ રાજાઓમાં બે જણ એક રસ્તા પર સાથે ન ચાલી શકે એટલી બધી દડવાચ ઉભી કરી દીધી; અને પરિણામ જેવા માટે સન્નિપાતભરી વગડાવી-બધાને એકઠા કરવા માટે પડો વજડાવ્યો. લિચ્છવીઓ “ભલે મોટા હોય એ જ જામ, ભલે થારો હોય એ જ જામ, અમે તો કાંઈ નથી જતા” એમ કરી ગયાં નહિ. બ્રાહ્મણે જાણ્યું કે હવે સમય છે. તેણે રાજાને સંભાર્યાર મોઢલાઓ કે તાબડોતોળ ચડી આવ્યો.

રાજાને એ સંદેશો મળતાં તે ડંકા દેતો લશ્કર સાથે નીકળી પડ્યો. વૈશાલિકાએ, “રાજાને ગંગાને આ કાંઈ જ નહિ આવવા દઈએ” એમ વિચારી પડો વજડાવ્યો. પડો સાંભળ્યા છતાં “ભલે મોટા મોટાઓ જ જામ” એમ કહીને લોકો ભેગા ન થયા. “નગરમાં નહિ પેસના દઈએ. બારણાં બંધ કરીને બેસશું” એમ કહી પડો વજડાવ્યો. છતાં એક પણ જણ ન આવ્યો; અને રાજા ઉઘાડા બારણા વાટે અંદર પેસી તેમનો જડમૂળથી વિનાશ કરી પાછો વળ્યો. *

માઠરવૃત્તિનો સમય.

[રસિકલાલ છાયાલાલ પરીખ]

સાંખ્યદર્શનના વિદ્યમાન ગ્રંથોમાં ઈશ્વરકૃષ્ણની સાંખ્યકારિકા સૌથી પ્રાચીન છે. તેના ઉપર ગૌડપાદભાષ્ય અને પર્લદર્શનટીકાકૃત વાચસ્પતિ મિશ્રની તત્ત્વકૌમુદી નામની ટીકા પ્રસિદ્ધ છે. એ પહેલાંની કોઈ ટીકાની ખબર ન હતી. લો. મા. ટિળકે Sanskrit Research (સંસ્કૃત રીસર્ચ) નામના ત્રૈમાસિકના પહેલા પુસ્તકના બીજા અંકમાં માઠર-વૃત્તિની પ્રતનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. પણ તે ટીકા ઉપર વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચવાનું માન ડૉ. બેલ્લેલકરને ધટે છે. તેમણે માઠરવૃત્તિના સમય અને સાંખ્યદર્શનના ઐતિહાસિક ઊદ્ભાવો સાથે એક લેખ 'ભાણ્ડારકર કોમેન્ટેરિયન વૉલ્યુમ'માં પ્રસિદ્ધ કર્યો. તે લેખમાં પોતે તે ગ્રંથનું સંપાદન કરે છે એમ પણ જણાવ્યું હતું. તેમની આવૃત્તિ જ્ઞાર પડે એ પહેલાં આપણા પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન સદ્ગત તનસુખરામ ત્રિપાઠી પાસેથી એક પ્રત મેળવી તેટલા ઉપરથી જ તેની એક આવૃત્તિ ચૌખમ્બા સંસ્કૃત સીરીઝના મન્ત્રીએ પ્રકટ કરી દીધી છે. તે ગ્રંથની વિદ્વાતભરી ભૂમિકા સ. તનસુખરામભાઈએ લખી છે. ગ્રંથનું સંપાદન વિષ્ણુ-પ્રસાદ નામના એક પણિડે કર્યું છે.

માઠરવૃત્તિ અભ્યાસકોતું ધ્યાન અનેક રીતે આકર્ષે છે. પ્રથમ તો ગ્રંથની ઉપલબ્ધિ નવીન છે. બીજું, ગ્રંથ વાંચતાં સહેલાઈથી જણાઈ આવે છે કે તે સરળ અને સચોટ ભાષામાં લખાએલો છે અને તેની પ્રતિપાદનશૈલી મનોરંજક છે. આ ઉપરાંત તે ગ્રંથ પ્રાચીન દર્શનોના ઇતિહાસમાં-અને ખાસ કરી સાંખ્યદર્શનના ઇતિહાસમાં-વિશેષ પ્રકાશ પાડે છે.

આ માઠરવૃત્તિ ક્યારે રચાઈ અને માઠરાચાર્ય કોણ હતા અને ક્યારે થયા એની ચર્ચા ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે ડૉ. બેલ્લેલકરે અને સદ્ગત સાક્ષર તનસુખરામભાઈએ કરી છે. પ્રો. કીથે પણ પોતાના Sankhya System (સાંખ્ય સીસ્ટમ) નામના ગ્રંથમાં ડૉ. બેલ્લેલકરના મતનો પ્રતિવાદ કરતી વખતે આ બાબતની થોડીક ચર્ચા ફૂટનોટોમાં કરી છે. એ બધાનાં પ્રમાણોનો સંગ્રહ કરી અને બીજાં જે કાંઈ પ્રમાણો મળે તે ઉપરથી માઠરવૃત્તિનો અને માઠરાચાર્યનો સમયનિર્ણય કરવાનો આ પ્રયાસ છે.

તનસુખરામભાઈએ માઠરવૃત્તિની ભૂમિકામાં એ સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યું છે કે 'વાત્સ્યા-યન' આદિક નામોની જેમ 'માઠર' પણ ગોત્રજ નામ છે. મઠરગોત્રિયત્વાત્ માઠર-ઈતિ । અને એ આચાર્ય આ નામથી જ પ્રસિદ્ધ છે. એમનું વિશેષનામ શું હશે એ આપણે જાણતા નથી.

માઠરવૃત્તિના સમયનિર્ણય માટે ડૉ. બેલ્લેલકર નીચેની હકીકતનો ઉપયોગ કરે છે: ઉજ્જયિનીનો પરમાર્થ નામનો એક બ્રાહ્મણ દીર્ઘગવંશના વુતી નામના બાદશાહના નિમંત્રણથી ઇ. સ. ૫૪૬માં ચીન ગયો. એણે બધા મળી ૫૦૫ ગ્રંથોનો ચીની ભાષામાં અનુવાદ કર્યો. તેમાં એક ગ્રંથ ઈશ્વરકૃષ્ણની સાંખ્યકારિકા અને એક વૃત્તિ કે ટી-કાનો અનુવાદ છે. એ અનુવાદમાં મૂળગ્રંથનું કે તેના કર્તાનું નામ જણાવ્યું નથી. તેથી

આ અનુવાદનું કયું સંસ્કૃત પુસ્તક મૂળ છે એ એક મહત્વનો પ્રશ્ન છે. ડૉ. ટકકસુએ આ ચીની અનુવાદનો અને સાંખ્યકારિકાના ગૌડપાદભાષ્યની સરખામણી કરી એમાં જે તફાવત છે તે ઉપરથી એવો મત બાંધ્યો કે તે અનુવાદનું મૂળ ગૌડપાદભાષ્ય નથી.^૨ છતાં એ બન્ને વચ્ચે અવતરણો, ઉદાહરણો અને આખા ફકરાઓની સમાનતા એટલી બધી છે કે તે બન્ને ગ્રંથો-ચીની અનુવાદ અને ગૌડપાદભાષ્ય-ના આધારભૂત કોઇ ત્રીજો ગ્રંથ હોવો જોઈએ એવી દૃષ્ટના કરવી શક્ય છે.^૩ ડૉ. ટકકસુ એવો તર્ક કરે છે કે ઇશ્વરકૃષ્ણે પોતેજ કારિકા ઉપર વૃત્તિ લખી હશે અને ચીની અનુવાદનું મૂળ તે વૃત્તિ હશે. પ્રો. કીય પણ આ તર્કને અનુમતિ આપે છે.^૪

ડૉ. બેસ્વેલકર એ ચીની અનુવાદના ફ્રેંચ ભાષામાં કરેલા તરજુમા સાથે માઠર-વૃત્તિની સરખામણી કરી એવા અભિપ્રાય ઉપર આવે છે કે તે અનુવાદનું મૂળ માઠરવૃત્તિ છે.^૫ આ જો નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ થઈ શકે તો માઠરવૃત્તિના અર્વાચીનત્વની સીમા નક્કી થઈ જાય: એટલે કે તે ગ્રંથ ઇ. સ. ૫૪૬ પહેલાં લખાએલો હોવો જોઈએ એમ કહી શકાય. ડૉ. બેસ્વેલકર એમના લેખમાં આ બાબતના પૂરાવા તરીકે બે દાખલા આપે છે. એક તો માઠરવૃત્તિ અને ચીની અનુવાદમાં કપિલ અને આસુરિ વચ્ચે જે એક જ અર્થનો સંવાદ છે તે છે. આવો સંવાદ ગૌડપાદભાષ્યમાં નથી. બીજો દાખલો એ છે કે ગૌડપાદભાષ્યમાં છેલ્લી ત્રણ કારિકા ઉપર ટીકા નથી; જ્યારે માઠરવૃત્તિમાં અને ચીની અનુવાદમાં છે.^૬ આ ઉપરથી એ બન્ને ગ્રંથોમાં ડૉ. બેસ્વેલકર મૂળ અને અનુવાદનો સંબંધ સાધે છે. ડૉ. ટકકસુએ ગૌડપાદભાષ્ય અને ચીની અનુવાદ વચ્ચે જે સમાનતા જોઈ તે ઉપરથી બન્નેના મૂળ તરીકે એક ત્રીજો ગ્રંથ કહ્યો છે. હવે ગૌડપાદભાષ્ય એ માઠરવૃત્તિનો સંક્ષેપ છે એ બાબત બન્ને ગ્રંથોને ઉપર ઉપરથી જોતાં પણ સ્પષ્ટ થઈ આવે છે. એટલે માઠરવૃત્તિને ગૌડપાદના આધાર તરીકે ગણી શકાય. તો તેને ચીની અનુવાદનો પણ આધાર ગણવો જોઈએ.^૭

હવે પ્રશ્ન એ છે કે બન્ને વચ્ચે મૂળ અને અનુવાદનો સંબંધ સાધવા માટે આટલું બસ છે ? પ્રો. કીય આટલાથી સંતુષ્ટ નથી. તેઓ એમ માને છે કે બન્ને માટે એક જ મૂળ હોય એ હજી પણ સંભવિત છે. પણ ડૉ. બેસ્વેલકર એમની માઠરવૃત્તિની આગામી આવૃત્તિમાં આ બાબત માટે વિશેષ પૂરાવા આપેલાં સુધી કોઇપણ અભિપ્રાય બાંધવો યોગ્ય નથી. વળી લો. મા. દિગ્ગજને માઠરવૃત્તિ અને ચીની અનુવાદ સરખાવતાં બન્ને વચ્ચે તફાવત જણાયો અને તેથી તેઓ પણ માઠરવૃત્તિને ચીની અનુવાદનું મૂળ ગણતા નથી.^૮ આ રીતે આ પ્રમાણ જોકે અગત્યનું છે છતાં પણ જ્યાં સુધી ચીની અનુવાદ

૨. જુઓ Sankhya System by A. B. Keith પા. ૭૦.

૩. જુઓ B. C. V. પા. ૧૭૩ અને Sankhya System પા. ૭૦.

૪. જુઓ Sankhya System પા. ૭૦.

૫. જુઓ B. C. V. પા. ૧૭૨ અને પા. ૧૭૪ ની ૧ ફૂટનોટ.

૬. જુઓ B. C. V. પા. ૧૭૪ ની ૧ ફૂટનોટ.

૭. જુઓ B. C. V. પા. ૧૭૩.

૮. જુઓ Sanskrit Research. Vol I. No. 2. 1915. p. 108: "But

અને માઠરવૃત્તિને શબ્દે શબ્દ સરખાવી બંનેનો સંબંધ નક્કી કરવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી માઠરવૃત્તિનો સમયનિર્ણય કરવામાં તેનો ઉપયોગ કરી શકાય નહિ.

આથી માઠરાચાર્ય અને તેની વૃત્તિનો સમય નક્કી કરવા માટે ખીજા પ્રમાણો શોધવાં જોઈએ. આ પ્રમાણો આપણને જૈન ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ મળે છે. હરિભદ્ર સૂરીના (ઇ. સ. નો આઠમો સૈકા) પદ્ધર્શન સમુચ્ચયની દીક્ષામાં ગુણરત્નસૂરિ સાંખ્યદર્શનોના ગ્રંથોનાં નામ આ પ્રમાણે જણાવે છે: સાંખ્યાનાં તર્કગ્રંથાઃ પટિતંત્રોદ્ધારરૂપં માઠરભાષ્યં સાંખ્યસત્તતિનામકં, તત્ત્વકૌમુદી, ગૌડપાદં આત્રેયતન્ત્રં ચેત્યાદયઃ ।^{૧૦} સાંખ્યોનાં તર્કગ્રંથોઃ સાંખ્યસત્તતિ નામનું પટિતન્ત્રના ઉદ્ધારરૂપ માઠરભાષ્ય,^{૧૦} તત્ત્વકૌમુદી, ગૌડપાદ [ભાષ્ય] અને આત્રેયતન્ત્ર^{૧૧} વગેરે.

આ ઉલ્લેખ માઠરવૃત્તિને ઠીક લાગુ પડે છે. માઠરવૃત્તિની પ્રતિપાદનશૈલી અર્વાચીન દીક્ષાઓ કરતાં પ્રાચીન ભાષ્યોને વધારે મળતી છે. મૂળ કારિકાઓ અને પટિતન્ત્રનો વિષય એકજ છે; ફક્ત આખ્યાયિકાઓ અને પરવાદ છોડી દીધા છે.^{૧૨} આ આખ્યાયિકાઓ અને પરવાદ માઠરે પોતાની વૃત્તિમાં આપ્યા છે. તે ઉપરથી તે ‘ પટિતન્ત્રોદ્ધારરૂપ ’ કહેવાય એ યોગ્ય છે.

આ ઉલ્લેખ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે એકાદ માઠરાચાર્યે સાંખ્યકારિકા ઉપર પ્રમાણભૂત દીક્ષા લખી હોવી જોઈએ અને તે ઇ. સ.ના ચૌદમા સૈકા પહેલાં વિદ્યમાન હશે.

આ ઉપરાંત ખીજા બે પ્રાચીન ઉલ્લેખો જૈન આગમ ગ્રંથોમાં મળે છે. નન્દીસૂત્ર અને અતુલ્યોગદારસૂત્રમાં મિથ્યા આગમોની ગણતરી કરતાં ‘ માઠર ’ નું નામ આપવામાં આવે છે. અતુલ્યોગદારસૂત્રમાં ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે છે. “.....કળગસત્તરી વ્રેસિયં વૃસેસિયં વુદ્ધસાસર્ણ કાવિલં લોગાયતં સદિટયંતં માઠરપુરાણવાગરણનાઢગાઈ,.....”^{૧૩} થોડાક ફેરફાર સાથે એની એજ બાબત નન્દીસૂત્રમાં પણ દેહલી

on comparing it with the Chinese version in some important places, I find that the two cannot be taken as identical.”

૫. પદ્ધર્શનસમુચ્ચય. પા. ૪૩.

૧૦ મૂળમાં રૂપં પછી અને ભાષ્યં પછી પણ સ્વરૂપવિરામ છે. એટલે કે તે ભિન્ન ભિન્ન ગ્રંથો છે એવો સંપાદકનો અભિપ્રાય લાગે છે. ઘટિરૂપં એ વિશેષણ છે અને તેજ પ્રમાણે સાંખ્યસત્તતિનામકં પણ વિશેષણ જ છે. તે શબ્દો જુદા નામ તરીકે રહી શકે નહિ. મૂળ ગ્રંથનું નામ દીક્ષાગ્રંથને આપવામાં અનૌચિત્ય નથી. રઘુવંશ ઉપરની દીક્ષાનો રઘુવંશદીક્ષાથી વ્યવહાર કરી શકાય.

૧૧ પ્રો. સુરેન્દ્રનાથ દાસગુપ્તાના મત પ્રમાણે આત્રેયતન્ત્ર એ ચરકે જે સાંખ્યનું નિરૂપણ કર્યું છે તેજ હશે; કારણકે તેમાં બોલનાર અત્રિ ઋષિ છે. જુઓ A His. of Indian Philosophy પા. ૨૧૩.

૧૨ સત્તત્યાં કિલ ચેડર્થાસ્તેડર્થાઃ કૃત્સ્નસ્ય પટિતંત્રસ્ય ।

આખ્યાયિકાવિરહિતાઃ પરવાદવિવર્જિતાશ્ચ ॥

૧૩. જુઓ અ. ઇ. સ. પા. ૪૬. દેવચંદ લાલભાઈ વાળી આવૃત્તિ.

છે. “.....કળગસત્તરી વડ્ડસેસિયં બુદ્ધવયળં તેસિયં કાવિલં લોગાયયં સ-
ટ્ઠિતંતં માદરં પુરાણં ભાગવયં પાયંજલા.....”^{૧૪}

આ બન્ને શ્લોકો જોતોતો દૃષ્ટિએ અન્ય દર્શનોના આગમોની એકજ પરંપરા સૂચવે છે. એમાં ‘કનકસપ્તતિ તે સાંખ્યસપ્તતિ-ઇશ્વરકૃષ્ણની કારિકા હશે. વેસિયં અને તેસિયં નો અર્થ સ્પષ્ટ થતો નથી. કામસૂત્રમાં વૈશિક નામનું એક પ્રકરણ છે. વડ્ડસેસિયં તે વૈશેષિક દર્શન છે. બુદ્ધસાસન અને બુદ્ધવયળ તે બુદ્ધસાસન એટલે બૌદ્ધદર્શન. કાવિલં એટલે ‘કાપિલ દર્શન’-સાંખ્યદર્શન. લોગાયયં એટલે ‘લોકાયત-આર્વાક દર્શન.’ સટ્ઠિતંતં અને સટ્ઠિતંતં એટલે પટ્ટિતન્ન-માદરં એટલે માઠરવિગિયિતત્રય ધર્માદિ. પ્રાકૃતમાં ‘હ’ નો ‘ઠ’ થાય છે.^{૧૫} એ નિયમને અનુસારે માઠરનું માદર થયું છે. ‘માદરે રચેલું તે માદરં.’

આ બન્ને હલ્લેખોથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે આગમોના સમયમાં સાંખ્યદર્શનના ‘કાપિલ’ પટ્ટિતન્ન, કનકસપ્તતિ, ‘માઠર’ એ ગ્રંથો ખાસ પ્રસિદ્ધ હશે. બીજા દર્શનોમાં લોકાયત, વૈશેષિક અને બૌદ્ધદર્શન ધ્યાન ખેંચે છે.

સ્વેતાશ્વરજૈનોના પીસ્તાલીસ આગમોમાં અનુયોગદારસૂત્ર અને નન્દીસૂત્ર સૌથી અર્વાચીન છે. નન્દીસૂત્ર દેવર્દિગણિ ક્ષમાશ્રમણે પોતે રચેલું છે; જ્યારે અ. ઢા. સુ. તેમના પહેલાં આર્યરક્ષિતે રચ્યું ગણાય છે. આ ગમે તેમ હોય તો પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે દેવર્દિગણિ ક્ષમાશ્રમણે વલભિપુરમાં વીરસંવત્ ૯૮૦માં આગમોનો પુનરુદ્ધાર કર્યો ત્યારે અનુયોગદારસૂત્ર આગમ તરીકે ગણાતું હતું. પટ્ટાવલી પ્રમાણે દેવર્દિગણિ મહાવીર પછી ૯૮૦ વર્ષે થયા,^{૧૬} એટલે ૪૭૦ વર્ષ બાદ કરતાં વિક્રમ સંવત ૫૧૦ એટલે ઇ. સ. ૪૫૪ માં થયા ગણાય. તેમના સમયમાં અ. ઢા. સુ. આગમ તરીકે ગણાતું હતું, તેને માટે સો વરસનો-અથવા ઓછામાં ઓછો પચાસ વરસનો ગાળો સુધીએ તો અનુયોગદારસૂત્ર ચોથા સૈકાના મધ્યમાં કે અન્તમાં ચલેલું ગણાય. અનુયોગદારસૂત્ર આર્યરક્ષિતે રચેલું છે એ પરંપરા સાચી હોય તો અનુયોગદારસૂત્ર ઇ. સ. ના પહેલા સૈકામાં આવે, કારણકે પટ્ટાવલિએ પ્રમાણે આર્યરક્ષિત મહાવીર પછી લગભગ ૫૭૦ વરસ પછી થયા ગણાય છે,^{૧૭} એટલે કે ઇ. સ. ૪૪માં થયા ગણાય. પણ અનુયોગદારસૂત્ર આટલું પ્રાચીન હશે કે નહિ તે હજી વિવાદનો વિષય છે. પણ તેનો સમય ઇ. સ. ના પહેલા સૈકા અને પાંચમા સૈકાના મધ્ય પહેલાં છે એ બાબત શંકાસ્પદ નથી. ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે તેને ચોથાં સૈકાના અન્તમાં કે મધ્યમાં સુધીએ એ અચોક્કશ નથી.

માઠરાચાર્ય પોતાનો ગ્રંથ આ પહેલાં લખ્યો હશે એ સ્હેલાઈથી સમજી શકાય છે. હાલની ઊપખાનાની પરિચયિતિ બૂલી જઈ તે સમયની પરિસ્થિતિથી વિચાર કરીએ તો કોઈ પણ ગ્રંથ લખાઈ અન્ય સંપ્રદાયોમાં પ્રસિદ્ધિ પામે તે માટે સો કે ઓછામાં ઓછાં પચાસ વરસ ગણીએ તો વધારે કહેવાય નહિ. એ રીતે ગણતાં માઠરાચાર્યના ગ્રંથનો સમય ઇ. સ. ચોથા સૈકાની શરૂઆતમાં કે ત્રીજા સૈકાના બીજા ચતુર્થમાં સુધી શકાય.

૧૪. જુઓ ન. સુ. પા. ૩૯૨. આ હલ્લેખો સૂચવવા માટે અને બતાવવા માટે હું પં. મુખલાલજી અને સુનિ નિનવિનયજીનો આભારી છું.

૧૫. ‘ટો ઢઃ’ સિ. હે. અ. ૮. પા. ૧. સુ. ૧૯૯.

૧૬. જુઓ Ind. Ant. પુ. ૧૧, પા. ૨૪૭ કલાપ્રતો લેખ.

૧૭. જુઓ Ind. Ant. પુ. ૧૧, પા. ૨૪૭.

આ રીતે કેવળ બાહ્ય પ્રમાણોથી માહરવૃત્તિનો સમય યોથા સૈદ્ધાંતના પ્રારંભમાં મુદ્દતો ઠી. બેલ્લેલકરની કલ્પનાને પણ અવકાશ મળે છે. કારણકે જે અંથ એ સમયમાં લખાયો હોય તેની પ્રતિષ્ઠા ૫૪૬ સુધીમાં જન્મે અને પરમાર્થ પોતાની સાથે તેને ત્રીન લક્ષ જ્ય એ પણ સંભવિત છે.

પણ અંહીઆ એક શંકા ઉત્પન્ન થાય છે. ગુણરત્નસૂરિના અને અનુયોગદારસૂત્રના ઉલ્લેખોથી એટલું સિદ્ધ થઈ શકે કે માહરાયાર્યે ત્રીજા કે ચોથા સૈદ્ધાંતમાં પોતાનો અંથ લખ્યો હશે. પણ તે અંથ એજ આ છપાએલો અંથ છે એમ માનવાને શાં પ્રમાણો છે ? આવી શંકાનો એકજ ઉત્તર આપી શકાય કે જ્યાં સુધી આન્તર પરીક્ષાથી અથવા બાહ્ય પ્રમાણોથી એવી શંકા ઉઠાવવાનું કારણ મળે નહિ ત્યાં સુધી પ્રતને અન્તે દર્શાવું જે નામ આપ્યું હોય તે સ્વીકારી લેવું જોઈએ. એથી ઉલટું અહીં એક બાહ્ય પ્રમાણ મળે છે કે જેનાથી એમ અનુમાન કરી શકાય કે આ જ અન્ય માહરાયાર્યની પ્રસિદ્ધ કૃતિ છે. વિ. સં ૧૪૦૫ (ઇ. સ. ૧૩૪૩) માં થયેલા મલ્લધારિ રાજશેખરસૂરિ પોતાના પદ્મદર્શનસમુચ્ચય નામના અન્યમાં સાંખ્યદર્શનના તર્કઅન્યોની ગણનામાં માહરનું નામ ગણાવે છે અને ઉક્તં ચ માટરપ્રાન્તે એમ કહી હસ પિવ લલ શ્વાદ મોદ ઇત્યાદિ શ્લોક ટાંકે છે અને એજ શ્લોક માહરવૃત્તિની છેવટે એટલે ૫૩ મે પાને આવે છે. આ ઉપરથી એમ અનુમાન કરી શકાય કે રાજશેખરસૂરિને આજ માહર અન્યનો પરિચય હતો.

વૃત્તિમાં લગભગ ૬૧ ઉલ્લેખો છે. તેમાં ૩૬ પ્રધાત્મક છે. આમાં વેદ અને શ્રુતિનાં અવતરણો ગણ્યાં નથી. અથોનાં નામમાં 'ગીતાસુ' અને 'સ્મરણાત' ^{૧૮} એમ કરી ભગવદ્ગીતાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. 'પુરુષાધિષ્ઠિતે પ્રધાનં પ્રવર્તતે' ^{૧૯} એમ પશ્ચિત્તન્ત્રમાંથી એક ઉતારો લીધો છે. ૧૧ી 'શ્રી વિષ્ણુપુરાણે ષષ્ઠેઽંશે પરાશરવચઃ' એમ કરી નીચે પ્રમાણે ઉતારો લીધો છે. 'વ્યક્તોવ્યક્તજ્ઞવિજ્ઞાનાન્મોક્ષઃ પ્રાપ્યતે' ^{૨૦} તે ઉપરાંત પુરાણેષુ' એમ કરી સામાન્ય રીતે પુરાણોનો અને વેદપુરાણભારતમન્વાદિભ્યોઽપિ ધર્મશાસ્ત્રેભ્ય પતત્ પંચવિંશતિતત્ત્વજ્ઞાનમુત્તમમ્' ^{૨૧} એમ કરી વેદ, પુરાણ, ભારત, મનુનાં અથો વગેરેનો નિર્દેશ કરે છે. આ ઉપરાંત પતંજલિનાં યોગસૂત્રો ટાંક્યાં છે. અને એક સ્થળે બીજાપાદના પહેલાં સૂત્ર ઉપરનું આખું 'વ્યાસભાષ્ય' નામનિર્દેશ વિના ઉતાર્યું છે. ^{૨૨} આ ઉપરાંત 'ઉક્તં ચ' એમ કરી ઘણા શ્લોકો ટાંક્યા છે જેનું મૂળસ્થાન હું હજી શોધી શક્યો નથી.

હવે એ જોવાનું છે કે આ અથોના સમયમાં અને ઉપર જણાવેલા માહરવૃત્તિના સમયમાં કાંઈ વિરોધ આવે છે કે નહિ. આમાં ઉલ્લિખિત અથોનો સમય હજી ચોક્કસ નથી એટલે અહીંઆ તો એટલું જ બતાવવાનું છે કે તે અથોનો સમય ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈદ્ધાંતમાં કે તે પહેલાં હોવાનું સંભવે છે.

૧૮. જુઓ મા. વૃ. પા. ૨૭ અને ૩૯.

૧૯. જુઓ મા. વૃ. પા. ૩૦.

૨૦. જુઓ મા. વૃ. પા. ૩૭.

૨૧. જુઓ મા. વૃ. પા. ૫૬ અને પા. ૮૩.

૨૨. જુઓ મા. વૃ. પા. ૩૯-૪૦.

આ ગ્રંથમાં ઉક્ત ચ, લૌકિકાનામામાણકઃ, એમ કરી જે શ્લોકો આપ્યા છે તેમાંના કેટલાક અર્વાચીન વૈદિક અને જૈન ગ્રંથોમાં મળી આવે છે. પણ જ્યાં સુધી એ શ્લોકોનું કર્તૃત્વ અર્વાચીન સિદ્ધ થઈ શકે નહિ ત્યાં સુધી તેમનો સમયનિર્ણયમાં ઉપયોગ થઈ શકે નહિ એટલે ચર્ચા ખાસ કરીને જે ગ્રંથોનાં નામ આવ્યાં છે તેટલા પૂરતી જ કરવી રહે છે. સામાન્ય રીતે વેદ, ભારત, પુરાણ અને મનુના ગ્રંથો ઇ. સ. ના ત્રીજા સદ્દશ પહેલાના છે એ બાબતમાં બહુ મતભેદને અવકાશ નથી, પુરાણ ને વિશેષ શંકા ઉઠાવી શકાય. પણ સામાન્ય રીતે પુરાણસાહિત્ય ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સદ્દશ પહેલાનું છે એ પાર્થકૃત સાહેબે સારી રીતે બતાવ્યું છે.^{૨૩} પુરાણોમાં ખાસ કરી વિષ્ણુપુરાણનું નામ લીધું છે. વીક્સન સાહેબનો એવો મત હતો કે તે ઇ. સ. ના અગીયારમા સદ્દશનું છે પણ હવે એ મત સ્વીકારાતો નથી. પુરાણોની ગણનામાં વિષ્ણુપુરાણનું સ્થાન ત્રીજું છે; તેનો સમય ચોક્કસ નથી. તોપણ તેમાં જે વંશાવલીનો અહેવાલ છે તે ઇ. સ. ના ચોથા સદ્દશના અન્ત પહેલાં સંધરેલો છે; અને એ વંશાવલીનો સંગ્રહ થયો તે પહેલાં પણ તે પુરાણ વિદ્યમાન હશે એમ પાર્થકૃત સાહેબનું માનવું છે. એટલે તે પુરાણ ઇ. સ. ના ત્રીજા સદ્દશમાં કે તે પહેલાં વિદ્યમાન હશે એમ માનવાને વાંધો નથી.^{૨૪}

પણ પાર્થકૃત સાહેબ એમના હમણાં પ્રકટ થયેલ 'Indian Historical Tradition' નામના ગ્રંથમાં એમ કહે છે કે વિષ્ણુપુરાણ ઇ. સ. ના પાંચમા સદ્દશ પહેલાનું નથી. તેમાં ખાસ પ્રમાણ એ છે કે તેમાં જણાવેલ અસુરો અને દેવતાઓના વિગ્રહ ઉપરથી એમ કંઈપી શકાય છે કે તે આદ્ય-એટલે જૈન અને બૌદ્ધોનો પરામત્ર થયા પછી બ્રાહ્મણ સત્તાની પુનઃસ્થાપનાના સમયે લખાએલું છે. (પા. ૮૦) પણ આ કલ્પના ખાટું કાંઈ પૂરાવો નથી. ઇ. સ. ના પાંચમા સદ્દશના અરસામાં બૌદ્ધ અને જૈનોનો પ્રભાવ હાસ પામ્યો હતો એમ માનવાને કાંઈ પ્રમાણ નથી. તેથી અને એમ લાગે છે કે પાર્થકૃત સાહેબે 'Dynasties of Kali Age' માં કરેલી કલ્પના વધારે પ્રામાણિક છે.

પાર્થકૃત સાહેબ D. of K. A.માં એમ કહે છે કે ભાગવતે પોતાનો અહેવાલ વિષ્ણુપુરાણથી લીધો છે. આ જો બરાબર હોય તો વિષ્ણુપુરાણને વધારે ચોક્કસાધ્યતા ઇ. સ. ના ત્રીજા સદ્દશ પહેલાં સુધી શકાય; કારણ કે ભાગવતનો ઉલ્લેખ નન્દીસૂત્રમાં આવે છે. અને નન્દીસૂત્ર ઉપર જોઈએ તે પ્રમાણે ઇ. સ. ૪૫૪ પછીનું તો નથી જ. એટલે ભાગવત ઇ. સ. ના ચોથા સદ્દશ પહેલું હશે એ સ્હેલાઈથી સમજી શકાય છે. અને વિષ્ણુપુરાણ તેની પણ પહેલાં જાય. વળી સામાન્ય પરંપરા પ્રમાણે પણ વિષ્ણુપુરાણનું સ્થાન ઉચ્ચ છે.

આ રીતે જો કે વિષ્ણુપુરાણનો સમય ચોક્કસ કહી શકાતો નથી તોપણ એટલું તો જોઈ શકાય છે કે તે ઇ. સ. ના ત્રીજા સદ્દશ પછીનું જ છે એમ માનવાને ચોક્કસ પ્રમાણ નથી.

પશ્ચિમ-પશ્ચિમ-પશ્ચિમની દારિકાઓ પહેલાનું છે એટલે એના સમયની ચર્ચા કરવાની અહીં આ જરૂર નથી, પણ યોગસૂત્ર અને વ્યાસભાષ્યનો સમય અર્વાચીન ગણાય છે

૨૩. જુઓ Indian Historical Tradition પ્ર. ૪, પા. ૫૧.

૨૪. જુઓ Dynasties of Kali Age પ્ર. પા. ૨૮, પૃ. ૫૧.

ઔટલે હવે તેની ચર્ચા કરવી પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રો. ચાકોબી ચો. સૂ. ના ચોથા પાદના કેટલાંક સૂત્રો, વિજ્ઞાનવાદને પૂર્વપક્ષરૂપે કલ્પે છે તે ઉપરથી ચો. સૂ. ઇ. સ. ૪૫૦ પછીનું છે એમ માને છે; કારણ કે વિજ્ઞાનવાદના સ્થાપકો અસંગ અને વસુગન્ધુ ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકાના પાછલા ભાગમાં થએલા તે માને છે.^{૨૫} હવે આપણે સ્વીકારી લઈએ કે તે સૂત્રો વિજ્ઞાનવાદનું ખણ્ડન કરે છે તોપણ ચો. સૂ. નો સમય ઔટલે અર્વાચીન ગણી શકાય નહિ. પ્રથમ તો એની વિરુદ્ધ એ કહી શકાય એમ છે કે વસુગન્ધુએ વિજ્ઞાનવાદને શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ આપી દર્શન બનાવ્યું તે પહેલાં પણ સામાન્ય સિદ્ધાન્ત તરીકે વિજ્ઞાનવાદ પ્રચલિત હશે એમ માનવાને વાંધો નથી. ખીજી બાબત એ છે કે વસુગન્ધુનો સમય હજી ચોક્કસ થયો નથી. ચીની મુસાફર ચવનચંગના કથન પ્રમાણે વસુગન્ધુ ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકા પહેલાંનો છે.^{૨૬} ઔટલે ચો. સૂ. ને વસુગન્ધુનું સમકાલીન ગણીએ તો પણ ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકામાં વિદ્યમાન હોય એમ માનવાને કાંઈ પણ હરકત નથી. આપણી સામાન્ય પરંપરા પ્રમાણે તો મહાભાષ્યકાર પતંજલિ અને ચો. સૂ. કાર પતંજલિ બન્ને એક જ છે. બન્ને પતંજલિઓ એક નથી પણ જૂદા છે એ સિદ્ધ કરવા પ્રો. લુડ્ઝ કેટલાંક પ્રમાણો આપે છે. પણ તે બધાં નિર્જળ છે,^{૨૭} સાંખ્ય અને યોગના પરમ વિદ્વાન ડૉ. ગાર્બે એમ માને છે કે પતંજલિના સમયનો પ્રશ્ન હજી નિર્ણયની અપેક્ષા રાખે છે; કારણ કે પ્રો. ચાકોબી અને પ્રો. લુડ્ઝ-બન્ને પતંજલિઓ એક નથી તેને માટે ભાષાના અને વિચારના જે દાખલા ટાંકે છે એની વિરુદ્ધ બુતો લીગીક બન્ને એક છે તે માટે ભાષા આદિકની સમાનતા રૂપી ઘણાં કારણો આપે છે.^{૨૮} વળી જે સૂત્રોને આધારે પ્રો. ચાકોબી ચો. સૂ. ને અર્વાચીન કરાવવા મથે છે તે સૂત્રો ચોથા પાદમાં આવે છે અને તે પાદ પછીથી ઉમેરાયેલો છે એમ પ્રો. દાસગુપ્ત માને છે.^{૨૯} વળી પાતંજલનો ઉલ્લેખ પણ નન્દીસૂત્રમાં છે તે ઉપરથી પણ તે પ્રાચીન હોવાનો સંભવ છે. આ રીતે બધાં પ્રમાણો જોતાં મને એમ લાગે છે કે પતંજલિ ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકા પછીના છે એમ માનવાને સખળ પ્રમાણ નથી.

વ્યાસભાષ્યના સમય વિષે પણ ઔટલેજ સંશય છે. પ્રો. લુડ્ઝ વ્યાસભાષ્યનો સમય ઇ. સ. ૬૫૦-૮૫૦ ના સમયમાં મુકે છે.^{૩૦} આ બાબતમાં પણ પ્રો. લુડ્ઝનાં પ્રમાણો સખળ નથી. તે પ્રમાણો જરા તપાસીએ.

૨૫. જુઓ J. A. O. S. V. 31. Part I 1910.

૨૬. જુઓ સ્મીથ Early His. of India પા. ૩૨૮ ફૂ. નો. ડૉ. બેલ્લેલકર પણ એમ માને છે કે બધો પૂરાવો જોતાં વસુગન્ધુને ઇ. સ. ૨૮૦-૩૬૦ ના ગાળામાં ક્યાંક મુકવો જોઈએ. જુઓ B. C. V. પા. ૧૭૬.

૨૭. જુઓ દાસગુપ્તની A His. of Ind. Philosophy પા. ૨૩૨-૩૩ અને H. O. S. પુ. ૧૭, પા. ૨૭-૩૦.

૨૮. જુઓ Enc. of Religion and Ethics Vol. XII. પા. ૮૩૧.

૨૯. આખી ચર્ચા માટે જુઓ A His. of Ind. Phi. પા. ૨૩૦.

૩૦. જુઓ The Yoga-System of Patanjali. H. O. S. પુ. ૧૭, પ્રસ્તાવના પા. ૨૦-૨૧.

૧. વ્યાસભાષ્યમાં વાર્ષગણ્યના બે ઉતારા લીધા છે. વાર્ષગણ્ય વસુગન્ધુનો મોટી ઉમરનો સમકાલીન હતો. વસુગન્ધુના સમય ઉપરથી વ્યાસભાષ્ય ઇ. સ. ૩૫૦ પછીનું હશે એમ પ્રો. વુડઝ માને છે. પણ મી. રીઈવોની પ્રમાણે વસુગન્ધુનો સમય ઇ. સ. ૨૭૦-૩૫૦ ગણીએ તો વાર્ષગણ્યનો સમય ઇ. સ. ના ત્રીજા સદ્દશની શરૂઆતમાં અથવા બળતના અન્તમાં મુકી શકાય. વાર્ષગણ્યના અવતરણ ઉપરથી એટલું દહી શકાય કે ભાષ્યકાર કાંતો તેનો સમકાલીન હોય કે તેની પછી હોય. સમકાલીન હોય તો ભાષ્યકારનો સમય બીજા સદ્દશનો અન્ત અથવા ત્રીજાનો પ્રારંભ ગણાય. પછી હોય તો ભાષ્યકારને ત્રીજા સદ્દશના પ્રારંભ પછી મુકવો જોઈએ. ભાષ્યકારને ત્રીજા સદ્દશના પ્રારંભમાં ગણીએ તો તેના પ્રસિદ્ધભાષ્યની પંક્તિઓ ત્રીજા સદ્દશના અન્તમાં અથવા ચોથાની શરૂઆતમાં થએલો માઠર ઉતારે એમાં કાંઈ અયોગ્યતા નથી.

૨. પ્રો. વુડઝનું બીજું પ્રમાણ એ છે કે ભાષ્યમાં દશાંશનો ઉલ્લેખ છે અને તેથી ભાષ્યકારને ઇ. સ. ના પાંચમા શતક પછી મુકવો જોઈએ. હવે જે શબ્દો ઉપરથી પ્રો. વુડઝ દશાંશનો અર્થ કહાડે છે તે નીચે પ્રમાણે છે. “ચયૈકા રેખા શતસ્થાને શતં વશસ્થાને દશૈકા ચૈકસ્થાને ।”^{૩૧} જેમ એક રેખા સોના સ્થાને સો, દશને સ્થાને દશ અને એકના સ્થાને એક’ તેમ ઇ. અહીંઆ સાદો અર્થ એટલો જ છે કે એક રેખા જેવી કે એકકાની-‘૧’ તે ‘સો’ માં હોય ત્યારે સોને, દશમાં હોય ત્યારે દશને અને એકમાં હોય ત્યારે એકને સૂચવે, તેમ એક ધર્મી ધર્મભેદની અપેક્ષાએ બિન કહેવાય. અહીંઆ દશાંશના અર્થની મુદ્દલ અપેક્ષા નથી.^{૩૧} આ બાબત તે જગ્યાનું આખું ભાષ્ય જોતાં સ્પષ્ટ થઈ જાય છે, તેથી તે અર્થ ઉપર બાંધેલું અનુમાન પણ અગ્રાણ થાય છે.

૩. પ્રો. વુડઝનું ત્રીજું પ્રમાણ એ છે કે શિશુપાલવધના ચોથા સર્ગના ૫૫ માં શ્લોકમાં યોગસૂત્રના પહેલા પાદનું ૩૩ મું સૂત્ર અને ભાષ્યનું અવતારણ આવી જાય છે. માથનો સમય ઇ. સ. ૬૫૦ છે તે ઉપરથી પ્રો. વુડઝ આ અવતારણની મદદથી એમ અનુમાન કરે છે કે ભાષ્ય ઇ. સ. ૬૫૦ પહેલાનું નહિ હોય. પણ આમાંથી આ શી રીતે સિદ્ધ થાય છે તે સમજી શકાતું નથી. જો કાંઈ સિદ્ધ થાય તો તે એટલું જ છે કે માધ પહેલા વ્યાસભાષ્ય પ્રસિદ્ધ હતું અને માથે તેનું બહુ સાદું અધ્યયન કર્યું હતું.

પ્રો. વુડઝના પ્રમાણોથી એટલું જ સિદ્ધ થઈ શકે છે કે ભાષ્ય ઇ. સ. ના ત્રીજા સદ્દશના પ્રારંભ પછીનું હશે બીજા પ્રમાણોથી એમ દલીલ શકાય છે કે વ્યાસ ભાષ્યને ચોથા સદ્દશની નીચે લાવી શકાય એમ નથી.^{૩૨}

૩૧. પાનસલ્લ ચો. મૂ. (આ. સં. સી.) પા. ૧૩૦.

૩૧ અ. અહીંઆ દશાંશનો ઉલ્લેખ છે એમ માનીએ તો પણ વ્યાસભાષ્યની પ્રાચીનતામાં વાંધો આવતો નથી; ચાથી જે. ઇ. સ. ના સદ્દશની શરૂઆતમાં ચીન બીદો પાસેથી દર્શાવે શીખ્યું. જુઓ Hindu Achievements in Exact Sciences' by Sarkar. પા. ૧૧.

૩૨. ચો. મૂ. અને વ્યાસભાષ્યમાંથી જૈન તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં અને તેના ઉપરના સ્વોપજ ગણ્યતા ભાષ્યમાં કેટલીક દલીલત લેવામાં આવી છે તે તારે જુઓ. આર્યવિદ્યા-વ્યાખ્યાન-માગમાં પં. સુખલાલજીનું યોગદર્શન વિષયક વ્યાખ્યાન પા. ૧૮૭ ફ. નો. ૧૯. તેમાં અર્થ સામ્ય છે એટલું જ નહિ પણ આર્દ્રવસ્ત્ર અને તૃણશયિના દશાન્તમાં શબ્દનું પણ થતું

આ રીતે માહરવૃત્તિમાં આવેલા ઉલ્લેખો તેને ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકાના અન્તમાં અને ચોથાની શરૂઆતમાં મુકતાં આડા આવતા નથી.

અન્યની અંદર કેટલાક એવા ઉલ્લેખો છે કે જે તેની પ્રાચીનતાનો પૂરાવો આપે છે. તેની પ્રતિપાદન શૈલી અને ભાષાદિકની સરળતા જોતાં તે અર્વાચીન દીકાઓ કરતાં પ્રાચીન ભાષ્યોમાં સહેલાઈથી સ્થાન લે છે. અન્યની અંદર જે પ્રતિપક્ષીઓ આવે છે તેમાં મુખ્ય ‘વેદવાદિનઃ,’^૧ વૈશેષિક, બૌદ્ધ અને આજીવક^{૨૩} છે. આમાં ખાસ ધ્યાન વેદવાદિનઃ અને આજીવક જેવે છે. આજીવક સંપ્રદાય યુદ્ધ અને મહાવીરના સમયનો છે. તે કેટલાકે સૈદ્ધા મુધી ચાલ્યો હતો. પણ ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સાતમા સૈદ્ધા પછી તેનું નામ અંભળાતું નથી. સત્કાર્યવાદની ચર્ચામાં તેમને જે સ્થાન મળ્યું છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે આજીવક સંપ્રદાય માહરના સમયે જીવતો અને ધ્યાનમાં લેવાજોવો હશે. ‘વેદવાદિનઃ’^{૨૪} ના સિદ્ધાન્તો એ મીમાંસાના સિદ્ધાન્તો છે—એટલે કે એમાં યજુર્વાગાદિકના અને આત્મા કર્તા છે એ પૂર્વમીમાંસાના સિદ્ધાન્તો અને ‘આત્મા એક છે’ વગેરે ઉત્તરમીમાંસાના પણ સિદ્ધાન્તો આવી જાય છે. જે રીતે આ ઉલ્લેખો કર્યા છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે માહરના સમયમાં પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસાનો ભેદ પડ્યો નહિ હોય. પણ બન્ને એકજ નામથી પ્રસિદ્ધ હશે. આ વસ્તુ સ્થિતિ કુમારિલ અને શંકરાચાર્યના સમય પહેલાંની છે. પ્રો. ચાકોબી માને છે કે શળસ્ત્રામીના સમયમાં પણ બન્ને દર્શનો એક હતાં.^{૫૩}

આ ઉપરાંત અનુમાનના અવયવોની ચર્ચા વાત્સ્યાયન ભાષ્યના તે ભાગ સાથે સરખાવતાં જણાઈ આવશે કે તે, ન્યાયદર્શનની પરિભાષા ચોક્કસ અને રૂઢ થઈ ગઈ તે પહેલાંની પરિસ્થિતિ સૂચવે છે.

આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં એમ દેખાય છે કે ગુણુરત્નસૂરિની દીકામાં અને રાજશેખર-સૂરના પદ્ધર્શનમાં તથા નન્દી, અને અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં આવતા ઉલ્લેખો રૂપી બાહ્ય પ્રમાણોથી નક્કી કરેલ માહરવૃત્તિના સમય સાથે પ્રસ્તુત ગ્રંથમાંથી કાંઈ વિરોધી પ્રમાણ મળતું નથી. તે ઉપરથી આ ગ્રંથ તે માહરાચાર્યની કૃતિ છે એમ માનવામાં વાંધો નથી.

સામ્ય છે. આ ઉપરથી એમ કલ્પના કરી શકાય છે કે તત્ત્વાર્થના ભાષ્યકારને પતંજલિના સૂત્રોની અને વ્યાસના ભાષ્યની ખબર હશે. પણ આ ભાષ્ય સ્વોપસ હશે કે નહિ તે વિષે શંકા છે; પણ ભાષ્ય જોતાં એટલું કહી શકાય છે કે તે, તત્ત્વાર્થ ઉપર શ્વેતામ્બરો અને દિગમ્બરોની સાંપ્રદાયિક દીકાઓ થઈ તે પહેલાંનું છે કારણકે તેમાં સ્પષ્ટ મતભેદને અવધાર નથી. આ પ્રમાણે તે ભાષ્ય જૂનામાં જૂની દિગમ્બર સંપ્રદાયની દીકા સર્વાર્થસિદ્ધ કરતાં પ્રાચીન હોય તેમ લાગે છે. સર્વાર્થસિદ્ધિના કર્તા પૂજ્યપાદનો સમય વિક્રમના છઠ્ઠા સૈકાના પ્રારંભમાં (જુઓ. જૈ. સા. સં. ભા. ૧. અં. ૨. પા. ૭૯) એટલે કે ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકાનો બીજો શતાર્ધ છે. આથી તત્ત્વાર્થસૂત્રના ભાષ્યનો સમય ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકા પહેલાં આવે; અને તેથી વ્યાસભાષ્યનો સમય પણ તેની પૂર્વે જાય.

૩૩. ગ્રંથમાં જીવકાઃ એમ છાપેલું છે પણ તે તો પાઠ ભ્રષ્ટ થયાને લીધેજ થયું હશે એમ લાગે છે.

૩૪. જુઓ મા. વૃ. પા. ૭, ૩૨, ૫૫, ૭૫—વગેરે.

૩૫. જુઓ J. A. O. S. પુ. ૩૧. ભા. ૧. ૧૯૧૦.

અંકેપમાં ધરવીસનના પાંચમા અને ચોથા સૈકાના નન્દી અને અનુયોગદારસૂત્રમાં ઉલ્લિખિત માઠરની કૃતિને ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકાના અન્તમાં અથવા ચોથાના પ્રારંભમાં સુકી શકાય; અને તે કૃતિ આ ગ્રન્થ છે એમ માનવાને ગ્રન્થની આન્તર પરીક્ષા આડે આવતી નથી.

નોંધ—માઠરવૃત્તિના નીચેના અવતરણથી જણાય છે કે તેના પહેલાં પણ સાંખ્ય-કારિકા ઉપર કોઈ ટીકા હશે.

અદ્વારમી કારિકાના ‘જન્મમરણકરણાનાં પ્રતિનિયમાત્’ માંથી ‘મરણનિય-માત્’ ઉપર નીચે પ્રમાણે ટીકા છે.

‘અતશ્ચ-મરણનિયમાત્ । મરણેડપિ નિયમો દૃષ્ટો મમ બ્રાતા મૃતો મમ પિતા ચ । તસ્માદ્બ્રહ્મઃ પુરુષા અપરે પુનરિત્યક્કારં વર્ણયન્તિ-’ ‘જન્મમરણનિય-માત્ । इह कश्चित् कदाचिन्म्रियते तदैव परो जायते । यद्येकः पुरुषः स्यात् तर्हि एकस्मिन् जायमाने सर्वेऽपि जायेरन् । न चैवम् । त्रियमाणे सर्वे त्रिये-
-रन् । न चैवम् । तस्माद्ब्रह्मः पुरुषाः ” ॥ (મા. વ. ૫. ૩૧.)

નિરુક્ત શાસ્ત્ર

[જોડાલાલ ગોરધનદાસ શાહ એમ. એ.]

વેદના અભ્યાસમાટે શિક્ષા, કલ્પ, નિરુક્ત, વ્યાકરણ, જ્યોતિષ અને છન્દઃ એમ છ વેદાંગો મનાય છે. આમાં નિરુક્તશાસ્ત્ર વેદના અર્થ તથા મન્ત્રનું પ્રકરણ તથા દેવતાઓનું લિંગ તથા સ્વભાવ ઇત્યાદિ ઉપયોગી બાબતો સમજાવે છે. નિરુક્તના અભ્યાસ વગર વેદનો અભ્યાસ નિર્વર્થક છે. આ શાસ્ત્રમાં વિશેષ કરીને વેદમાં આવતા શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ સમજાવેલાં છે; અને એક શબ્દના જુદા જુદા કેટલા અર્થ થાય છે, અને ક્યાં ક્યાં, તે પણ જણાવેલું છે. વળી શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ દ્વારા અમુક અર્થ શી રીતે થયો તે સંબંધી જે લોકોમાં કંઈ પણ દંતકથા હોય અગર બ્રાહ્મણ્યથોમાં કંઈ ખુલાસો આપ્યો હોય તો તે પણ સવિસ્તર સમજાવેલું છે. એ ઉત્તમ ભાષાશાસ્ત્રનો ગ્રંથ છે.

નિરુક્ત શબ્દનો પ્રયોગ છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં થયેલો છે: “સ વા एष आत्मा हृदि तस्य तदेव निरुक्तं हृदयमिति तस्माद् हृदयम्” (૮-૩-૩). ગોપાથબ્રાહ્મણમાં પણ તે જોવામાં આવે છે. “ओंकारं पृच्छामः किं निरुक्तम् ? आपेरोंकारः सर्व-माप्नोतीत्यर्थः (૧-૧-૧૪-૩૦).

નિરુક્ત એટલે શું ? શૌનકીય ખલ્લકપ્રાતિશાખ્યમાં દ્વિતીય વૃત્તિકાર દેવમિત્રના પુત્ર વિષ્ણુમિત્ર નિરુક્તનું લક્ષણ આ પ્રમાણે આપે છે:—“ पदविभागमन्त्रार्थदेवतानिरूपणार्थं शास्त्रं निरुक्तम् ” જે શાસ્ત્રમાં પદવિભાગ, મન્ત્રના અર્થ અને દેવતાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હોય તેવું શાસ્ત્ર તે નિરુક્ત કહેવાય છે. આમાં પદવિભાગની પ્રવૃત્તિનો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. સાયણ તે વિષે કહે છે:—“पदैकस्य पदस्य संभावित्वा अवयवार्थास्तत्र निःशेषेणोच्यन्ते” આ નિરુક્તશાસ્ત્રમાં પ્રત્યેક પદના સંભવિત અવયવના અર્થો સંપૂર્ણ રીતે કહેવામાં આવે છે (નિરુક્તવિવૃત્તિ, પૃ. ૨-૩) અહિં આ નિઃશેષેણ નો અર્થ વ્યાકરણાનુશિષ્ટેન થાય છે. ભટ્ટહરિ નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।

धातोस्तदर्थान्तिशयेन यागस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥^૧

આ પ્રમાણે નિરુક્તનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો આપવામાં આવ્યાં છે. યાસ્કાચાર્યના નિરુક્તમાં આ બધાં લક્ષણો સમાઈ જાય છે. એ ઉત્તમ વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર તથા ભાષાશાસ્ત્ર છે. આથી કંઈ એમ કહી શકાય નહિ કે તે વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો આદિપ્રયાસ છે. વેદના કેટલાક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ માટેના પ્રયાસો સહિતાયુગમાં જ શરૂ થયેલા છે. કૃષ્ણયજુ-વેદની સહિતામાં ભાષાશાસ્ત્રના આ દિશાના પ્રયાસ માટે એક સ્થળે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે; અહિં આ નીચેનું અવતરણ મૂકવામાં આવે છે:

૧. નિરુક્ત શાસ્ત્ર પાંચ પ્રકારના વિષયનું વર્ણન કરે છે: વર્ણના આગમ, વર્ણ-વિપર્યય, વર્ણવિકાર, વર્ણનાશ અને ધાતુનો તેના અર્થની સાથેનો યોગ-આ પાંચ જ્ઞમાં વર્ણવેલાં હોય તેને નિરુક્ત કહે છે.

“વાગ્ધે પરાચ્યવ્યાકૃતાવદત્તે દેવા इन्द्रमनुवन्निर्मां नो वाचं व्याकुर्विति सोऽब्रवीद्वरं वृणै मह्यं चैवेષ वायवे च सहगृह्णाता इति तस्मादैन्द्रवायवः सह गृह्यते तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्तस्मादियं व्याकृता वागुच्यते ।”

“પ્રથમ વાક્ય અવ્યક્ત તથા અવિભાજ્ય હતી. ત્યારે દેવાએ ઇન્દ્રને કહ્યું, ‘અમારી વાણીનો વિભાગ કરો.’ તેણે કહ્યું, ‘હું તમારી પાસેથી એક વર માગું છું. એક પ્યાલામાં મારે માટે તથા વાયુ માટે સોમ રેડો.’ આટલા માટે એક પ્યાલામાં ઇન્દ્ર તથા વાયુ માટે સોમ રેડાવ્યો છે. પછીથી ઇન્દ્ર તેમાં ગયા અને વાણીના વિભાગ કર્યા. માટે જ હાલમાં સ્પષ્ટ વાણી બોલાવ્યો છે.” ત્યાર પછીથી વિશેષ પ્રયાસો બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં શરૂ થયા. ઐતરેયબ્રાહ્મણમાં નીચેના શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ આવે છે: ધ્રૈષ (૩-૮), માનુષ (૪-૨૩) જાયા (૭-૧૩), તૈત્તિરીયસંહિતામાં પણ રુદ્ર (૧-૫-૧), વૃષ્ટ (૨-૪-૧) અને ૨-૫-૨ ની વ્યુત્પત્તિ આપેલી છે. તૈત્તિરીયબ્રાહ્મણમાં અશ્વ (૧-૧-૫) નક્ષત્ર (૨-૭-૧૮) વગેરે શબ્દો જોવામાં આવે છે. યાસ્કના નિરુક્તશાસ્ત્રમાં ધણી પૂર્વાચાર્યોનાં નામ આપેલાં છે જેમણે અસુક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ આપેલી છે: “શાકપૂણિ, આશ્રાપણ, આશ્રમન્યવ, અર્થશિશ, આશુવાન તથા સ્થલોદ્ધરી.” કેટલેક સ્થળે યાસ્ક-આર્યો નામ આપ્યા સિવાય “इति ब्राह्मणम्” એમ પોતાની વ્યુત્પત્તિનું સમર્થન કરવા બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાંથી વાક્યો લીધાં છે. દાખલા તરીકે “यस्मात्तः पशून्चिन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वम्” “जलमल्पमानोऽसृजदिति जगती” “यदस्य दिवि सृतीयं तदसावादित्य इति”; “गायत्रीमेव त्रिपदां सर्वां चतुर्थेन पादेन अनुष्टामति.” કેટલીક વખત “त पेतिहासिकाः” એ પ્રભાણે પણ ઉલ્લેખ કરે છે. વળી પોતે નૈરુક્ત હોવાથી નૈરુક્તોનો પણ ઘણો ઉલ્લેખ કરે છે; અને તેમને માટે નૈરુક્તા: એવો શબ્દપ્રયોગ કરે છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે યાસ્કઆર્યો નિરુક્તશાસ્ત્ર રચ્યું તે પૂર્વે નિરુક્તશાસ્ત્ર સંબંધી ઘણા પ્રયાસો થયા હતા, પણ તે સર્વે એક શાસ્ત્રરૂપમાં ગોઠવાયલા નહોતા; પણ સંહિતા તથા બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં ફેર્યા છવાયા પડ્યા હતા. યાસ્કઆર્યો તે સર્વનું સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અવલોકન કર્યું અને સ્વતંત્ર નિરુક્તશાસ્ત્ર માટે તે બધી ઉપલબ્ધ સામગ્રી એકઠી કરી. પણ યાસ્કની પૂર્વે-શાકપૂણિ નામનો પણ એક નૈરુક્ત થઈ ગયો. તેણે નિરુક્તશાસ્ત્ર રચ્યું હતું એમ કહેવાય છે. યાસ્ક પણ તેના નિરુક્તશાસ્ત્રમાં એના નામનો ઉલ્લેખ કરે છે: “शाकपूणिः सङ्कल्पयाञ्चमे सर्वां देयता जानामीति” આ શાકપૂણિ બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં થયો હતો. તેનું નામ અનુ-બ્રાહ્મણના પ્રણેતા તરીકે વિશેષ પ્રખ્યાત છે. આ અનુબ્રાહ્મણમાં મન્વેના અર્થો તથા દેવોનાં પ્રાકૃતિક લક્ષણો સમજાવ્યાં છે. આથી નિદાનસૂત્રમાં કેટલીક વખત અનુબ્રાહ્મણ અને કેટલીક વખત શાકપૂણિના નામનું સ્મરણ થાય છે, પણ કોઈપણ સ્થળે શાકપૂણિને નિરુક્તકાર તરીકે સ્મરવામાં આવ્યો નથી. પતંજલિ મહાભાષ્યમાં શાકપૂણિ એ નિરુક્તકાર છે એમ કહેતો નથી. નિરુક્ત શબ્દ દરે સામાન્ય રીતે યાસ્કઆર્યોના નામ સાથે સંબંધ થઈ ગયો છે. અને નિરુક્ત શાસ્ત્ર કાનું એ પ્રમુખ કારણ “યાસ્ક” એમ

૨. તે. સં. ૬-૪-૭. દુઓ ડૉ. બાણરકરના વીક્સન શબ્દોલોચકલ સંકલ્પ.

પ. ૪. ૧૨નો૧૨.

માન્યતા થઈ ગઈ છે. આપણી પાસે જે નિરુક્તશાસ્ત્ર છે તે યાસ્કાચાર્યનું જ છે માટે અહિંઆં તે સંબંધી જ આપણે વિચાર કરીશું.

યાસ્કાચાર્ય કોણ ?

નિરુક્તશાસ્ત્રના પ્રણેતા યાસ્કાચાર્ય કહેવાય છે. પણ આચાર્યની વાત તો એ છે કે આવા સમર્થ આચાર્ય સંબંધી વિશેષ હકીકત ઉપલબ્ધ થતી નથી. વળી આ યાસ્કાચાર્ય સંબંધી જુદાં જુદાં અનુમાનો દરવામાં આવે છે: (૧) કેટલાક કહે છે કે શતપથબ્રાહ્મણ માં એ સ્થળે યાસ્કનું નામ આવે છે. “અથ ચંદ્રા: । તદિદંવાયં (શતપથબ્રાહ્મણપ્રચ-કાર:) શૌર્ષણાચાર્ય, શૌર્ષણાચાર્યો ગૌતમાત.....ભારદ્વાજો, ભારદ્વાજાચ્ચ સુરાચાર્યોચ્ચ યાસ્કાચ્ચ ઇતિ ” “ તત્ર પ્રથમાન્ત: શિષ્ય: પશ્ચમ્યાન્ત આચાર્યો વૌદ્ધવ્ય:” આ ઉપરથી એવું અનુમાન દોરી શકાય કે શતપથબ્રાહ્મણમાંનો યાસ્ક શતપથ-બ્રાહ્મણના પ્રવક્તાની ઘણી પૂર્વે થયેલો હોવો જોઈએ, કારણકે નિરુક્તમાં મધુવિદ્યાનો કોઈપણ ઉલ્લેખ નથી એટલું જ નહિ પણ તેઓ વચ્ચે કાળનો પણ ગોટો ભેદ છે. “મધુવિદ્યા” બ્રાહ્મણ-કાળનું છે, જ્યારે નિરુક્ત સૂત્રકાળનું છે. માટે આ મત યુક્ત નથી.^૩ (૨) કેટલાક^૪ એવું કહે છે કે પિઙ્ગલના ઇન્દ્રશાસ્ત્રમાં યાસ્કનું નામ સંભળાય છે “ ઉરો વૃહતી યાસ્કસ્ય ” અહિંઆં નિરુક્તકાર યાસ્કનું નામ હશે. પણ આ અનુમાન વાસ્તવિક નથી. કારણકે જે યાસ્કના ગ્રંથમાં ઉરોવૃહતી શબ્દો હોય તો તે યાસ્ક પિંગલની પહેલાં અથવા એક દાસે ઉત્પન્ન થયેલો ગણાય. પણ આપણી પાસે જે યાસ્કનું નિરુક્ત છે તેમાં “ ઉરોવૃહતી ” શબ્દો જોવામાં આવતા નથી. વળી પિંગલ આ યાસ્કના નામનો ઉલ્લેખ કરે છે તે ઉપરથી એવું સમજી શકાય કે આ યાસ્ક તે કોઈ ઇન્દ્રશાસ્ત્રનો પ્રણેતા હશે. વળી વૃહવૃકપ્રાતિ-શાસ્ત્રના ત્રીજા પ્રકરણમાં પણ આપણે યાસ્કનું નામ સાંભળીએ છીએ: “ તથા સર્વ: છન્દોવિચિત્યારિભિ: પિઙ્ગલ-યાસ્ક-સૈતય પ્રભૃતિભિ: ચત્સામાન્યેનોક્તં લક્ષણમ્” અહિંઆં જે યાસ્કના નામનું કથન કરવામાં આવ્યું છે તે યાસ્ક નિરુક્તકાર નહિ પણ ઇન્દ્રશાસ્ત્રનો પ્રણેતા હશે.^૫ (૩) શૌનકીય પ્રાતિશાખ્ય ગ્રંથમાં પણ એક સ્થળે યાસ્કનું નામ જોવામાં આવે છે પણ ત્યાં વૈયાસ્ક-અથવા યાસ્ક એમ ઉભય પ્રયોગ થયેલો જોવામાં આવે છે અને આથી શંકા થાય છે કે ખરું નામ કયું ? ઉઘ્ઘટ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં કહે છે કે ત્યાં વૈયાસ્કનું જ નામ છે, યાસ્કનું નહિ. ધારે કે અહિંઆં યાસ્કના નામનું સ્મરણ છે. છતાં પણ આ નિરુક્તકાર જ યાસ્ક છે એમ કોઈ પણ કહી શકશે નહિ, કારણકે આપણા નિરુક્તમાં એકપદા દાશતયો નામની ઋક્ જે યાસ્કના નામની સાથે જોવામાં આવે છે તે અહિંઆં નથી. (ન દાશતયેકપદા કાચિદસ્તીતિ વૈયાસ્ક: । અન્વત્ર વૈમઘા: સૈકા દશિની મુખતો વિરાટ્ । વૈયાસ્કના કહેવા પ્રમાણે ઋગ્વેદ

૩. જુઓ નિરુક્તની કલકતા આવૃત્તિમાં પડિત સત્યદેવનો ઉપોદ્ધાત.

૪. આ મત મી. Colebrooke નો છે. જુઓ Misc. Essays II. p, 64.

૫. જુઓ S. E. Ind. H. 1378 ન્યકુસારિણી દ્વિતીય: । સ્કન્ધોગ્રીવી ક્રૌન્ધુકે । ઉરો વૃહતી યાસ્કસ્ય ।

૬. જુઓ Roth's Introduction to Nirukta આમ્ને યુનીવર્સિટીએ પ્રસિદ્ધ કરેલો અનુવાદ, પા. ૩.

સંહિતામાં વિમલના સ્તોત્રોમાં દયાક્ષરી વિરાજ, હંદ સિવાય એકે પણ “યકપદા” નથી.) વળી તૈત્તિરીયસંહિતાના કાણ્ડાલુક્રમમાં ચાસ્કને પૈંગી (પિંગના વંશજ) કહ્યો છે. ૭ આશ્વાલમનનાં શ્રોતસૂત્રો (૧૨-૧૨)ના અંતમાં પિંગનું નામ આપેલું છે. ત્યાં અંગીરસોની સાથે તેનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ હપરથી એમ શ્લિત થાય કે ચાસ્ક પણ અંગીરસ ગોત્રનો હશે. વૈજ્ઞન્ય અને મહાવૈજ્ઞન્યમાં વૈદિક વિધિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ૮ આ મતને રંધની નિરુક્તની પ્રસ્તાવનામાં ચર્ચવામાં આવ્યો છે એમાં કોઈ પણ નિશ્ચયાત્મક સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદિત કર્યો નથી.

ચાસ્કનો સમય.

(૧) મહાભારતમાં નિરુક્તકાર તરિકે ચાસ્કના નામનો ઉલ્લેખ છે. મહાભારતને પતંજલિના મહાભાષ્ય પછીથી સુધી શકાય, કારણ કે પતંજલિએ આ મહાભાષ્યમાંથી ઉદાહરણ માટે વાક્યોનું અવતરણ કરેલું નથી. તે પણ “ધર્મેણ સ્મ કુરવા યુધ્યન્તે” એ વાક્ય મહાભાષ્યમાં (૨ પા-૨ અ.) જોવામાં આવે છે. અદ્યત આ કોઈ મહાભારતના શ્લોકની પંક્તિ હશે, પણ એ પંક્તિ કોઈ પણ સ્થળે મહાભારતમાં જોવામાં આવતી નથી. પણ એટલું તો ખરું જ કે આ પંક્તિ મહાભારતની કોઈ પણ બીજી આશૃતિમાં હોવી જોઈએ, જે આશૃતિ હાલની પ્રચલિત આશૃતિ ન હોઈ શકે. વળી પતંજલિએ નીચેનું ઉદાહરણ આપ્યું છે:—

“વૃદ્ધકુમારીવાક્યયદિદં દ્રષ્ટવ્યમ્ તત્પથા વૃદ્ધકુમારી ક્ષત્રેણ ઉક્તો વરં વૃણીષ્વ હતિ । સ્ત્રા વરમ્ અવૃણીત આ વૃદ્ધકુમારીની વાત મહાભારતની હાલની આશૃતિમાં નથી. માટે પતંજલિનું મહાભાષ્ય તે હાલના પ્રચલિત મહાભારતની પૂર્વે હોયું જોઈએ.

(૨) નિરુક્તકાર ચાસ્ક તે પતંજલિની પૂર્વે હોવો જોઈએ. નિરુક્તમાં અર્થકા-પ્રશંસા પ્રકરણમાં જે ઋદ્ધનું ઉદાહરણ આપ્યું છે તે જ ઋદ્ધનું ઉદાહરણ મહાભાષ્યમાં પણ આપ્યું છે અને નિરુક્તકારે જે અર્થો કર્યા છે તે જ પ્રમાણે મહાભાષ્યમાં કર્યા છે (ઉત્ત્વઃ પદ્યન્ન દદર્શ યાચમુત્ત્વઃ શૂળધન્ન શૂળોત્ત્યેનામ્ । ઉત્તો ત્વસ્મૈ તન્વં ? વિસ્ત્રે જાયેષ પત્ય ઉશ્વતી સુવાસા) નિરુક્તના દ્વિતીયાધ્યાયના પ્રથમ પાદની નીચેની પંક્તિ “શ્વતિર્ગતિકર્મા કમ્બોજેષ્વેષ માપ્યતે...દાતિલેષનાયે પ્રાચ્યેપુ મહાભાષ્યમાં ચોક્ષી રીતે અને વિસ્તારપૂર્વક સમજાવી છે. વળી ધર્મી વખતે “નિરુક્ત” નામનો પ્રયોગ તેમાં કરવામાં આવ્યો છે. નિરુક્તમાં હંસ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે કરવામાં આવી છે. હંસા દન્તેઃ દન્ત્યધ્યાનમ્ । પતંજલિ પણ એ પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિ આપે છે “કિ તર્દિ ? દન્તે હંસઃ, દન્ત્યધ્યાનમિતિ । (૧-૧-૨)

મહાભાષ્યમાં પ્રત્યુત્થાનદોષ સંબંધી ભૃગુસંહિતા-અનુસ્મૃતિમાંથી અવતરણ કરવામાં આવ્યું છે. “પૂર્વેવયસઃ અપ્રત્યુત્થાને દોષ ઉક્તઃ પ્રત્યુત્થાને ચ ગુણઃ કયમ્ ? “ઋધ્વં પ્રાણાદુત્ક્રામન્તિ યનઃ સ્વયિર આયતિ । પ્રત્યુત્થાનામિવાદામ્યાં

પુનસ્તાન્પ્રતિપદ્યતે આ અવતરણ ભગુસંહિતાના ખીજ પ્રકરણમાં છે અને તે અક્ષરશઃ ઉતારેલું છે. આથી મહાભાષ્ય ભગુસંહિતાના કાળ પછીનું હોવું જોઈએ.

(૩) નિરુક્ત મહાભારત તથા મહાભાષ્ય પૂર્વે છે તેમ ભગુસંહિતા અગર મનુસ્મૃતિ પૂર્વ પણ છે. નિરુક્તના તૃતીયાધ્યાયમાં આપણે વાંચીએ છીએ કે “પુમાન્ દાયાદો અદાયાદા સ્ત્રી” સ્ત્રીનાં દાનવિક્રયાતિસર્ગા વિદ્યન્તે ન પુंसઃ “અત્રાતૃકા રૂપ યોષાસ્તિષ્ઠન્તિ સન્તાનકર્મણે” “ગતારોહિણીવ ધનલાભાય” ના ત્રાત્રામુપયન્ત્યેત આ બધાં ઉદાહરણોમાં મનુસ્મૃતિના નામનો ઉલ્લેખ નથી, જોકે આ વિષયો સ્મૃતિમાં દાયવિભાગનાં પ્રકરણમાં સારી રીતે ચર્ચેલા છે. નિરુક્તમાં કોઈ પણ સ્થળે મનુસ્મૃતિનો ઉલ્લેખ નથી તેથી એમ સમજાય છે કે નિરુક્તનો સમય મનુસ્મૃતિના પૂર્વે હોવો જોઈએ. વળી આ દલીલને વિશેષ ટેકા ખીજ દલીલથી પણ મળે છે; મનુસ્મૃતિના ખીજ પ્રકરણમાં નીચે પ્રમાણે ૫૪ મો શ્લોક છે.

ब्रह्महत्यां सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।

महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥

આ શ્લોકમાં બ્રહ્મહત્યા, સુરાપાન, સ્તેય, ગુરુપત્ની સાથે વિરુદ્ધ વર્તન તથા તેમની સાથેનો સંસર્ગ-એ પ્રમાણે પાંચ મહા પાપ ગણાવ્યાં છે, પણ નિરુક્તમાં ચાર્ક્ષાચાર્પ સાત મુખ્ય પાપો ગણાવે છે. “સપ્તમર્યાદાઃ કવચશ્ચક્રુઃ ।” તે સાત પાપ નીચે પ્રમાણે છે “સ્તેય, તત્પારોહણ, બ્રહ્મહત્યા, બ્રૂણહત્યા, સુરાપાન, દુષ્ટત કર્મનું પુનઃ પુનઃ સેવન તથા અસત્ય ભાષણ.” જે ચાર્ક્ષ મનુસ્મૃતિ પછીના કાળમાં હોત તો તેણે શા માટે પાંચ પાપને બદલે સાત પાપ કહ્યાં તેને માટે પોતાની ટીકા નિરુક્તમાં કરી હોત. પણ એક સ્થળે નિરુક્તમાં આપણે નીચે પ્રમાણે વાંચી છીએ:—

“तदेतदृक् श्लोकाभ्यामभ्युक्तम्-अङ्गदङ्गात् सम्भवसि हृदयादधिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् इति अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः मिथुनानां विसर्गादौ मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥” આ શ્લોકમાં મનુનું નામ છે. પણ તે શ્લોક મનુસ્મૃતિમાં નથી. અહિં આ બે મંત્રનું ઉદાહરણ તે ઋગ્વેદસંહિતાનો મંત્ર નથી. આ ઉદાહરણ શતપથબ્રાહ્મણમાં જોવામાં આવે છે. હાલની મનુસ્મૃતિમાં આ અવતરણ લીધેલું નથી. માટે નિરુક્તકારને મનુસ્મૃતિ પછી માનવો તે યુક્ત નથી. ચાર્ક્ષ મનુસ્વાયંભુવઃ એ પ્રમાણે કથન કરે છે. આ મનુનાં સૂત્રો એક કાળે પ્રચલિત હશે પણ હાલમાં તે લુપ્ત થઈ ગયાં છે. નિરુક્તમાં ચાર ખીજ મંત્રો પણ પ્રથમ અધ્યાયને અંતે આપેલા છે. વિદ્યા હવે ત્રાહ્ણનમાજગાન ઇત્યાદિ આ શ્લોકો નિરુક્તમાં અક્ષરશઃ આપેલા છે. પણ મનુસ્મૃતિમાં અલ્પ ફેરફાર છે માટે સાયણાચાર્ય ઋગ્ભાષ્યમાં કહે છે વિદ્યાયા ગ્રહણેઽધિકારિવિશેષઃ શાખાન્તરગતૈશ્ચતુર્ધર્મનૈરુપદાર્શિતઃ તાંચ મંત્રાન્યાસ્કઃ ઉદાજહાર” અહિં આ મનુઃ ઉદાજહાર એમ કહ્યું નથી પણ ચાર્ક્ષ ઉદાજહાર એમ કહ્યું છે. વળી મનુસ્મૃતિના ૧૨ મા પ્રકરણમાં “નૈરુક્ત” શબ્દ વાપર્યો છે કુલ્લુક આ શબ્દનો અર્થ નિરુક્તજ્ઞ એવો કરે છે એટલે ચાર્ક્ષાચાર્યનો ઉલ્લેખ ત્યાં કરેલો છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ચાર્ક્ષ ભગસંહિતાના પૂર્વે હોવો જોઈએ.

(૪) મતુરમૃતિની પૂર્વે યાસ્કનો સમય મૂકી શકાય એમ આપણે ઉપરની દલિલો ઉપરથી જાણ્યું. પણ કેટલીક દલિલો ઉપરથી એમ માનવાને સંખળ કારણો મળે છે કે યાસ્ક પાણિનિની પૂર્વે હોવો જોઈએ. તેને માટે નીચેનાં કારણો બસ છે.

(ક) નિરુક્તમાં યાસ્ક ઘણા પૂર્વ આચાર્યોનાં નામો આપે છે પણ તે પાણિનિનું નામ કોઈ પણ સ્થળે આપતો નથી. વાત ખરી છે કે તે વૈયાકરણાઃ એમ વારંવાર ઉલ્લેખ કરે છે પણ આ ઉલ્લેખ પાણિનિ વિષે હોય એમ માની શકાતું નથી, કારણ કે પાણિનિ પહેલાં પણ કેટલાક વૈયાકરણો હશે જેમાંના કેટલાકે ફિટ્સૂત્રો તથા ઝણાદિસૂત્રો રચ્યાં કહેવાય છે.

(જ) યાસ્કનાર્થ જ્યારે વ્યાકરણની પરિભાષાના શબ્દો વાપરે છે ત્યારે તે પ્રથમ તેમની વ્યાખ્યાઓ આપે છે. પતાનિ ચત્વારિ પદ્માત્મિ નોમાખ્યાતે ચોપસર્ગનિપાતાશ્ચ તોનોમાર્નિ ભવન્તિ તત્રૈતન્નામાખ્યાતયોર્લક્ષણં પ્રદિશન્તિ ભાવપ્રધાનમાખ્યાતં, સત્ત્વપ્રધાનનિ નામાનિ ઇ.

પાણિનિ આ શબ્દોની વ્યાખ્યા આપતો નથી. કારણ કે એના સમયમાં એ શબ્દો પ્રચલિત થયેલા હોવા જોઈએ કે જ્યાં કરીને તેનાં લક્ષણ આપવાની એને આવશ્યકતા જણાઈ નહિ હોય.

(ગ) યાસ્કે જે પારિભાષિક શબ્દો વાપર્યાં છે તે પાણિનિના શબ્દો કરતાં તદ્દન જુદા છે. જે પાણિનિ યાસ્કની પૂર્વે થયો હોત તો યાસ્ક જરૂર પાણિનિના પારિભાષિક શબ્દોનો પ્રયોગ કરત. પણ તેણે તેમ કર્યું નથી માટે આપણને માનવાને કારણ મળે છે કે પાણિનિ યાસ્કની પછી થયેલા હોવો જોઈએ.

(ઘ) પાણિનિના મુત્રોમાં યાસ્કનું નામ જણાય છે, યસ્કાદિગૌત્રેભ્યઃ આ ઉપરથી જણાય છે કે યસ્કના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા યાસ્કનું નામ પાણિનિને છે. શિષ્યાદિગણ માં પણ યાસ્કનું નામ છે, લાં યસ્કસ્ય અપત્યમ્ એમ સમજાવ્યું છે.

(ઙ) યાસ્ક શબ્દના ચાર ભાગ કરે છે. આ વિભાગને પાણિનિની યોજના સાથે કશું પણ સામ્ય નથી.

આ કારણોથી યાસ્ક પાણિનિની પૂર્વે હોવો જોઈએ એવું સંભવિત અનુમાન આપણે દોરી શકીએ.

આ પુરૂષોના સમય ક્યો તે નિશ્ચિત રીતે જણાયો નથી. જુદા જુદા વિદ્વાનોના આ સંબંધી જુદા જુદા અભિપ્રાયો છે પણ એટલું તો સિદ્ધ છે કે તે ઈ. સ. પૂ. ૫૦૦ ની પછી હોવો જોઈએ નહિ. ૧૦

નિધણ્ટુ અને નિરુક્તના કર્તા એક કે જુદા ?

આ વિષય ઉપર કેટલીક ચર્ચા થયેલી છે. નિરુક્ત નિધણ્ટુ ઉપરની યાસ્કના ચર્ચાની દીક્ષા છે. યાસ્ક દહે છે કે “સમામ્નાયઃ સમામ્નાતઃ સ વ્યાખ્યાતઃ સ્તમિમં

૯. જુઓ Ghatе's Lectures on Rigveda.

૧૦. જુઓ Introduction to Nirukta by L. Sarup. p. 54.

સમામ્નાયં નિઘણ્ટવ ઇત્યાચક્ષતે । નિઘણ્ટુમાં માત્ર વેદમાં વપરાયેલા જુદા જુદા શબ્દોને એકત્ર કરવામાં આવ્યા છે. શબ્દસમૂહ જ તેમાં છે, તેના અર્થ આપેલા નથી. તે શબ્દોના મૂળ તથા અર્થ નિરૂક્ત નામની ટીકામાં આપેલા છે. નિઘણ્ટુના પાંચ પ્રકરણ છે. પ્રથમ ત્રણ પ્રકરણોનું નામ “નૈઘણ્ટુક કાણ્ડ” છે. ચોથા પ્રકરણનું નામ “નૈગમકાણ્ડ” છે અને પાંચમાનું નામ “દૈવતકાણ્ડ” છે. આ પ્રકરણોમાં જે શબ્દસમૂહ આપેલા છે તેમાં કંઈ યુક્તિસરની યોજના પણ જોવામાં આવે છે. ગમે તે પ્રમાણે એકઠા કરવામાં આવ્યા નથી. પ્રથમાધ્યાયમાં પૃથિવી, વાયુ, જલ તથા મેઘ, પ્રભાત, દિવસ, રાત્રિ વગેરે ભૌતિક પદાર્થોનાં નામ આપેલાં છે. બીજા અધ્યાયમાં મનુષ્યોનાં અને તેનાં અવયવો તથા મનુષ્યના ગુણો ઇત્યાદિ શબ્દોનો સંગ્રહ છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં ભાવવાચક નામવાળા શબ્દો છે. શબ્દોની ગોઠવણી સંપૂર્ણ રીતે કાંઈ પણ શાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે કરવામાં આવી નથી. આ નિઘણ્ટુમાં ઋગ્વેદના શબ્દોનો સંગ્રહ જ માત્ર કર્યો છે.

સાયણાચાર્ય આ નિઘણ્ટુને નિરૂક્તનું નામ આપે છે. ઋગ્વેદભાષ્યભૂમિકામાં પોતે લખે છે કે “અર્થાવવોધે નિરપેક્ષતયા પદજાતં યત્રોક્તં તન્નિરુક્તમ્ । ગૌઃ । ગ્મા । ઝમા । ક્ષમા । ક્ષા । ક્ષમા ઇત્યારમ્ય વસવઃ । વાજિનઃ । દેવપત્ન્યો દેવપત્ન્ય ઇત્યન્તો ય પદાનાં સમામ્નાયઃ સમામ્નાતઃ તસ્મિન્ ગ્રન્થે પદાર્થવિવોધાય પરાપેક્ષા ન વિદ્યતે..... । તદેતન્નિરુક્તં ત્રિકાણ્ડમ્ પરનિરપેક્ષતયા પદાર્થસ્યોક્તત્વાત્ તસ્ય ગ્રન્થસ્ય નિરુક્તત્વમિતિ ।

પ્રસ્થાનભેદના કર્તા મધુસૂદનસ્વામી પણ નિઘણ્ટુને નિરૂક્ત કહે છે. સામશ્રમિતો મત પણ એ પ્રમાણે છે. પણ સાથે સાથે (નિઘણ્ટુ) એમ કૌંસમાં મૂકે છે. પણ નિઘણ્ટુને નિરૂક્તનું નામ આપવું તે યોગ્ય નથી. કારણ કે યાસ્ક પોતે નિરૂક્તના પ્રારંભમાં સમામ્નાયઃ સમામ્નાતઃ એ લીટીઓમાં નિઘણ્ટુ તથા નિરૂક્તનો ભેદ સમજાવે છે. જેમાં શબ્દસમૂહની યાદિ આપી છે તેનું નામ નિઘણ્ટુ છે અને જેમાં શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થો આપેલા છે તે નિરૂક્ત છે. તો અહિં આ પ્રશ્ન એ થાય છે કે નિઘણ્ટુનો કર્તા કોણ ? નિઘણ્ટુ અને નિરૂક્ત એક નથી પણ જુદાં છે તો તે એ એક જ ગ્રંથકારનાં છે કે જુદા જુદાનાં ? નિઘણ્ટુનો કર્તા કોણ તે સંબંધી ખાસ કંઈ જાણવામાં આવ્યું નથી. મહાભારતના મોક્ષપર્વના ૩૪૨ મા અધ્યાયમાં નીચે પ્રમાણે (૮૬-૮૭) શ્લોકો છે:-

વૃષો હિ ભગવાન્ ધર્મઃ ક્ષ્યાતો લોકેષુ ભારત ।

નિઘણ્ટુકપદાખ્યાને વિદ્ધિ માં વૃષમુત્તમમ્ ॥

કપિર્વિરાહઃ શ્રેષ્ઠશ્ચ ધર્મશ્ચ વૃષ ઉચ્યતે ।

તસ્માદ્ વૃષાકપિં ગ્રાહ કશ્યપો માં પ્રજાપતિઃ ॥

આ શ્લોકો ઉપરથી કેટલાક એમ કહે છે કે કશ્યપ નિઘણ્ટુનો કર્તા હશે કારણ કે વૃષાકપિ શબ્દ નિઘણ્ટુમાં આપેલો છે. પણ આ મત યુક્ત નથી કારણ કે ધારો કે કશ્યપે આ શબ્દને શોધી કાઢ્યો હોય તો પણ તે નિઘણ્ટુના અધરા શબ્દો ભેગા તે મૂક્ત નહિ ૧૧ વળી નિઘણ્ટુ એક ગ્રંથકારનો સંગ્રહ હોય એમ માની શકાતું નથી. પણ મેક્ષમુલરનો અભિપ્રાય નીચે પ્રમાણે છે:-

“Whether the same Yaska who had written the commentary had some part in the arrangement of the list of words, is unknown; probably these lists existed in his family long before his time as Yaska implies himself (N. 1-22). But as he preserved them by his commentary it was natural that their authorship too should have been ascribed to him.”

“જે યાસ્કે દીક્ષા લખી છે તેનો શબ્દસંગ્રહની રચનામાં કંઈક ભાગ હશે. કે. કેમ તે અજ્ઞાત છે; કદાચ યાસ્કે કહે છે તે પ્રમાણે (નિ. ૧-૨૨) આ શબ્દસંગ્રહ તેના કુળમાં હવાત હશે. પણ તેણે પોતાની દીક્ષા દ્વારા તેનું રક્ષણ કર્યું તેથી નૈસર્ગિક રીતે તેનું અંચત્વર્ય પણ (પરંપરાથી) તેને નામે ચઢ્યું હશે.” આ રીતે ભેક્ષમુલર આ વિકટ પ્રશ્નનો નિર્ણય આપે છે. ૧૨

નિધણ્ટુ ઉપર દેવરાજ યજ્ઞવાની પણ દીક્ષા છે. તે નિધણ્ટુના પ્રત્યેક શબ્દ સમજાવે છે. પોતાની દીક્ષાના પ્રારંભમાં નિધણ્ટુની ધણી પ્રતો પોતે જોઈ હોય એવું તે કહે છે.

નિરુક્ત ઉપર પણ ત્રણ દીક્ષાકારોની દીક્ષાઓ હોય એમ જણાય છે. તેમનાં. નામ ઉગ્ર, સ્કન્દસ્વામી અને દુર્ગાચાર્ય છે. આથી વિશેષ દીક્ષાકારો આવા અગત્યના અંચ પર નહિ હોવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે યાસ્કનું નિરુક્ત ધણી સરળ રીતિએ લખાયું છે. પાણિનિનાં મૂત્રાની ભાષા કરતાં આની ભાષા સહેલાઈથી સમજી શકાય એમ છે. નિરુક્ત ઉપર ઉગ્રે દીક્ષા કરી છે એ હકીકત આઉફ્રેક્ટના કેટલોગ્સ કેટલોગોરમમાં જણાવી છે. પણ વિશેષ હકીકત ઉપલબ્ધ નથી. બીજા દીક્ષાકાર સ્કન્દસ્વામીનું નામ દેવરાજ યજ્ઞવા વાએ^{૧૩} જણાવેલું છે. એની દીક્ષાની એક પ્રત પારિસમાં Bibiotheque Nationale માં છે એવું મી. લક્ષ્મણ સરૂપ જણાવે છે. સૌથી અગત્યની દીક્ષા પં. દુર્ગની છે. આ દુર્ગ દેવરાજ યજ્ઞવાની પછી હોવો જોઈએ, કારણ કે તે નિધણ્ટુ અને નિરુક્ત ઉપર બીજા દીક્ષાકારોનાં નામ આપે છે પણ દુર્ગનું આપતો નથી. આ દીક્ષા ધણી સરળ અને સરસ છે. (લ. સરૂપની નિરુક્ત ઉપરની પ્રસ્તાવના. પા. ૪૫.)

નિરુક્તમાં એકંદરે ૧૪ અધ્યાયો છે. કેટલીક પ્રતોમાં માત્ર ૧૨ અધ્યાય આપેલા છે અને બાકીના બે પરિશિષ્ટ તરીકે ગણેલા છે. દેવરાજ યજ્ઞવાના કહેવા પ્રમાણે યાસ્કના નિરુક્તમાં માત્ર ૧૨ અધ્યાય જ છે. દુર્ગાચાર્ય માત્ર ૧૨^૩ અધ્યાય યાસ્કના સ્વીકારે છે. ૧૩ મો અધ્યાય નાનો હોવાથી ૬ અધ્યાય ગણેલો છે કારણ કે તેમાં એક જ પાદ છે. ૧૪ સાયણાચાર્ય પણ ૧૨ અધ્યાય સ્વીકારે છે, પણ તે ઋક્સંહિતામાખ્ય-

૧૨. જુઓ A His. of Ancient Sanskrit Literatures યાસ્કના નિરુક્ત ઉપરનું પ્રકરણ.

૧૩ Volume i, p. 297. G. See Bib. Ind ed. Vol 1, pp. 2-4. Loc cit (Aufrecht.)

૧૪. ઋગ્વર્થટીકા of Nirukta by Durga અષ્ટાદશાધ્યાય. (ત્રયોદશાધ્યાયઃ) સમાપ્તઃ । इति सपादसप्तदशाध्यायी ऋग्वर्था नाम निदक्तवि-
वृत्तिः समाप्ता ।

ભૂમિકા માં કહે છે “તદ્વ્યાખ્યાનઞ્ચ સમામ્નાયઃ સમામ્નાતઃ” ઇત્યારમ્બ્ય તસ્યા-
સ્તસ્યાસ્તદ્ભાવ્યમનુભવત્યનુભવતીત્યન્તં દ્વાદશમિરધ્યાયૈર્યાસ્કો નિર્મમે” પણ
તસ્યાઃ તસ્યાઃ તદ્ ભાવ્યમ્ અનુભવતિ એ લીટી તો ૧૩ માં અધ્યાયના અંતમાં
છે. કદાચ ૧૩ મો અધ્યાય લઘુ હોવાથી વિશેષ મહત્ત્વ તેને આપ્યું નહિ હોય. અને
તેથી જ સાયણ નિરુક્તના ૧૨ અધ્યાય કહે છે. ૧૪ મો અધ્યાય તો બિલકુલ સ્વીકાર્યો
નથી. પશ્ચિંત સત્યદેવ બાર અધ્યાય જ યાસ્કના છે એમ કહે છે એટલે “સમામ્નાયઃ
સમામ્નાતઃ” ત્યાંથી આરંભીને ચઃ ક્રતુઃ કાલો જાયાનામ્ ત્યાં સુધીનો ભાગ
યાસ્કનો છે. ૧૩ મો અધ્યાય અતિસ્તુતિ પ્રકરણ છે અને ૧૪ મો ઉર્ધ્વમાર્ગગતિ પ્રકરણ
છે, અને તે યાસ્કના નથી.

નિરુક્તની જુદી જુદી હસ્તલિખિત પ્રતો ઉપરથી એવું અનુમાન દોરી શકાય છે કે
તેમાં ઘણો ભાગ પાછળથી ઉમેરેલો છે. એમાં ત્રણ જુદા જુદા કાળની અસર જોવામાં
આવે છે. તે નીચે પ્રમાણે ૧૫:—

(ક) પ્રથમ કાળનું નિરુક્ત જેમાં ક્રંત ૧૨ અધ્યાય-તેથી વિશેષ નહિ. આ આવૃત્તિ
દુર્ગંના જાણવામાં હતી.

(ખ) બીજા કાળમાં પરિશિષ્ટ સહિત નિરુક્ત જોવામાં આવે છે પણ વધારાના પરિ-
શિષ્ટ અધ્યાયના વિભાગમાં વહેંચેલા નહિં.

(ગ) અધ્યાય ૧૩ અને ૧૪ એમ જુદા વિભાગમાં વહેંચાયેલા પરિશિષ્ટ સહિત
આવૃત્તિ:—આ ત્રીજો કાળ સૂચવે છે.

પ્રાચીન સમયમાં ક્ષૌરકર્મનો રિવાજ

[દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી.]

આ દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસના એક અભ્યાસી સાથે વાતચિતના પ્રસંગમાં એમણે કહ્યું કે પ્રાચીન કાળમાં આર્યો સામાન્ય રીતે દાઢી રાખતા. વળી ઋષિઓ એટલે દાઢી અને જટાવાળા. પુરુષો એવી કાંઈકે કલ્પના સામાન્ય જનસમૂહના ચિત્તમાં રૂઢ થઈ ગઈ છે. આથી વિરુદ્ધ અસ્ત્રા માટે 'હુર' શબ્દ તથા નરેણી માટે નખનિકૃત્તન શબ્દ છેક જૂનાં ઉપનિષદમાં પણ વપરાયેલ છે; તથા વૈદાના જૂનામાં જૂના ગ્રન્થ-ચરકમાં હજમતનો વિધિ છે એટલું મને યાદ હતું. હજમતનો રિવાજ ખીલકુલ ન હોય તો હુર તથા નખનિકૃત્તનનો ઉલ્લેખ પણ ન હોય; માટે ઉપનિષદકાળમાં કોઈક વર્ગમાં તો હજમતનો રિવાજ હોવો જ જોઈએ, પણ વધારે તપાસ કરતાં હજમતના રિવાજની વિશેષ પ્રાચીનતા તથા વિશેષ વ્યાપકતા જોવામાં આવી.

ઋગ્વેદમાં^૧ તથા તે પછીના વૈદિક સાહિત્યમાં^૨ ઇમશ્ચુ શબ્દ છે. દાઢી અને મૂઝ બેયનો ઇમશ્ચુમાં જ સમાવેશ થાય છે. એથી જુદા માથાના વાળને કેશ કહ્યા છે.^૩ માથાના વાળ (કેશ)નો અથર્વવેદ વગેરે સંહિતાઓમાં તથા બ્રાહ્મણોમાં ઘણી વાર ઉલ્લેખ આવે છે.^૪ વૈદિક આર્યો વાળની બહુ દરકાર રાખતા. અથર્વવેદના કેટલાક મંત્રોમાં વાળ વધારવાની ઇતેજરી દેખાય છે.^૫ કેશ વધારનાર કોઈક ઔષધનું પણ અથર્વવેદ સૂચન કરે છે.^૬ પણ આ રીતે વાળ વધારવાની ઇચ્છા સ્ત્રીઓ માટે હશે. આને પણ સ્ત્રીઓ માથાના વાળ વધારનાર દવાઓ શોધે છે; અને વૈદિક કાળમાં પણ સ્ત્રીઓ વાળને મજબૂત કરવા (ખરી ન પડે એવા રાખવા), ન ઉમટા હોય તો ઉઘાડવા તથા વધારવા ઇચ્છતી. અર્થાત્ સ્ત્રીઓની મનોવૃત્તિમાં ત્રણ ચાર હજાર વર્ષમાં જે ઝાઝો ફેર પડ્યો જણાતો નથી. બાકી પુરુષોએ લાંબા વાળ રાખવા એ સૈણ ગણાતું.^૭ જોકે કેટલાક પુરુષો એ વખતે જે શોખથી લાંબા વાળ રાખતા હશે તથા એને શુધીને જુદી જુદી રીતે માથા ઉપર બાંધતા હશે એમ કેટલાક વચનો ઉપરથી જણાય છે. આ રીતે શુધીને બાંધેલા વાળ માટે વેદમાં કપર્દ શબ્દ છે. સ્વદેવનું એક નામ કપર્દિન છે એ તો ધણાઓને યાદ હશે. ઋગ્વેદમાં એક રથને એક યુવતિને ઘનુષ્કપર્દા^૮ એટલે ચાર અંગેડા વાળી દેહી છે. વળી મિત્રો-

૧. ઋ. ૨-૧૧-૧૭; ૮-૩૪-૬; ૧૦-૨૩-૧; ૧૦-૨૬-૭; ૧૦-૧૪૨-૪.

૨. અ-ચં. ૫-૧૯-૧૪; ૬-૬૮-૨; યા. સં. ૧૯-૪૨; ૨૦-૫.

૩. શ-બ્રા. ૨-૫-૨-૪૮.

૪. અ-ચં. ૫-૧૯-૩; ૬-૧૩૬-૩; યા-સં. ૧૯-૨૨; ૨૦-૫; શ-બ્રા-૨-૫-૨-૪૮.

૫. જુઓ નીચેના મંત્રો.

હૃદ મરગાન્ વગયા જામાન્ ।

જાતાન્વર્ષાચત્કટ્થિ ॥ અ-ચં. ૬-૧૩૬-૨.

યાં ઝમદગ્નિરમનન્ દુદિત્રે કેશવર્ધનામ્ । અ-ચં. ૬-૧૪૭-૧.

૬. શ. બ્રા. ૫-૧-૨-૧૪.

૭. ઋ. ૧૦-૧૧૪-૧.

વાલી દેવીને કપર્દા (સારા અંગોડાવાળી) કહી છે.^૮ આ રીતે સ્ત્રીઓનાં વિશેષણ તરીકે કપર્દા શબ્દનો ઉપયોગ એનાં હાથ પેઠે નૂના વખતમાં પણ સ્ત્રીઓ એક કે વધારે અંગોડા જુદી જુદી સુંદર રીતે વાળતી હશે એમ અનુમાન થાય છે. પણ^૯ પૂષ્પન તથા રુદ્ર^{૧૦} બંને દેવોને કપર્દિન કહ્યા છે. વળી વાસિષ્ઠ ઋષિઓને પણ દક્ષિણતઃ કપર્દાઃ જમણી તરફ જટાવાળા કહ્યા છે.^{૧૧} આ બધા ઉપરથી એમ જણાય છે કે કેટલાક દેવો તથા કેટલાક ઋષિઓ લાંબા વાળ રાખતા હશે અને એની, અમુક રીતે, માથા ઉપર ગાંઠ બાંધતા હશે; કેટલાક વાળ રાખતા હશે પણ તેની ગાંઠ નહિં બાંધતા હોય. આ પદ્ધતિને પુલસ્તિ કહી છે.^{૧૨}

માથાના વાળ વિષે કેટલાક પુરુષો વાળ રાખતા અને કેટલાક ન રાખતા એવો વિ-
કલ્પ જેમ દેખાય છે તેમ જ દાઢી મૂછ માટે પણ વિકલ્પ જણાય છે. ઇન્દ્રને તથા પૂષ્પનને ઋગ્વેદમાં પ્રશ્મશ્ચુ (મોટી દાઢી મૂછવાળા) કહ્યા છે.^{૧૩} વળી તૈ. સં.ના એક વચન^{૧૪} પ્રમાણે દાઢી મૂછ પુરુષત્વનું લક્ષણ ગણાતું; વળી મેગેસ્થેનીસે કહ્યું છે કે હિંદીઓ મરણ દિન પર્થત પોતાની દાઢીની સંભાળ રાખે છે. ^{૧૫} આ બધી હકીકતો ઉપરથી પ્રાચીન કાળમાં દાઢી મૂછ રાખવાનો વિવાજ સામાન્ય હોય એમ દેખાય છે. પણ કેશ પેઠે દાઢી મૂછ (શ્મશ્ચુ) પણ કેટલાક રાખતા હશે અને કેટલાક નહિં રાખતા હોય એમ નીચેની હકીકતો ઉપરથી સાબીત થાય છે.

હળમતના કામમાં મુખ્ય સાધન રૂપ અસ્ત્રા માટે ક્ષુર (જે ઉપરથી હળમત માટે ક્ષૌર શબ્દ નીકળ્યો છે,) શબ્દ સંસ્કૃત ભાષામાં આજ સુધી સામાન્ય છે. આ ક્ષુર શબ્દ ઋગ્વેદમાં ત્રણ સ્થળે વપરાયો છે.^{૧૬} એક ^{૧૭}મંત્રમાં તો પાનાં (છરી તરવાર વગેરેનાં) નો સામાન્ય અર્થ હોય એમ જણાય છે, હૃપકીન્સના માનવા પ્રમાણે મહા-ભારતમાં ક્ષુરનો અર્થ માત્ર છરી પણ થાય છે.^{૧૮} બીજા એક ^{૧૯}મંત્રમાં પણ એટલો જ અર્થ કદાચ હશે. ત્રીજા સ્થળમા^{૨૦} સરાણ (મુરિજોઃ) ઉપર અસ્ત્રાને સંજવા

૮. વા. સં. ૧૧-૫૬.

૯. ઋ. ૬-૫૫-૨; ૮-૬૭-૧૧.

૧૦. ઋ. ૧-૧૧૪-૧; વા. સં. ૧૮-૧૦ વગેરે.

૧૧. ઋ. ૭-૩૩-૧.

૧૨. કપર્દિને ચ પુલસ્તયે નમઃ । વા. સં. ૧૬-૪૩.

૧૩. ઋ. ૧૦-૨૩-૧; ૧૦-૨૬-૨૭.

૧૪. તૈ. સં. ૫-૫-૧-૧.

૧૫. Diodorus iii, 63.

૧૬. Vedic Index Vol. I, p. 209.

૧૭. ઋ. ૧-૧૬૬-૧૦ પવિષ્ઠ ક્ષુરાઃ ‘ધારવાળું પાનું’ એટલો જ કે ‘અસ્ત્રો’ એમ પણ વિવક્ષિત હોય. સંદિગ્ધ છે.

૧૮. Journal of the A. O. Society 17, 61, 69.

૧૯. ઋ. ૧૦-૨૮-૯ સાયણઃ ‘પંજે’ અર્થ કરે છે.

૨૦. ઋ. ૮-૪-૧૬ સં નઃ શિશીહિ મુરિજોરિવ ક્ષુરમ્=સરાણ ઉપર અસ્ત્રા પેઠે અમને ખૂબ તીક્ષ્ણ બનાવો.

વિષે ઉલ્લેખ હોય એમ. ૨૫૯ દેખાય છે. મુરિજ્જનો દિવસની પ્રયોગ સરાણની જે બાણુએને લક્ષીને હોવો નોંધ્યો; એવું પિથલનું મત યથાર્થ લાગે છે. અર્થવેદમાં મુરિજ્જ સાથે શુરનો પ્રયોગ છે તે પંથુ આ અર્થને જ અનુકૂળ છે. અર્થવેદમાં અન્યત્ર^{૨૨} કુસ્થી હળમતની ક્રિયાનો ઉલ્લેખ છે એટલે ત્યાં તે શુરનો અત્રો અર્થ નિઃસંદિગ્ધ છે; ખીજાં ધણું વચનોમાં અત્રો અર્થ ૨૫૯ છે.^{૨૩} યજુર્વેદમાં શુરો મૃજ્વાન^{૨૪} એ રીતે પ્રયોગ આવે છે; છલુમશીલ એનો અર્થ સહી સાથે અત્રો એવો કરે છે; તે બાજબી જણાય છે. શુરધારા^{૨૫} એટલે અત્રાની ધાર. ષ્ઠુદદારણ્યક ઉપનિષદમાં અત્રાની બ્રીણીધારનો દાખલો આપ્યો છે; જ્યારે કંઠોપનિષદમાં અત્રાની સળેલી ધારનો દાખલો આપ્યો છે.^{૨૭} કૌષીતકિ ઉપનિષદમાં અત્રાને રાખવાની ડાબલી (શુરધાન) નો ઉલ્લેખ છે.^{૨૮}

અત્રો, અત્રાને સળવાનાં સહી, સરાણ વગેરે સાધનો, અત્રાની સળેલી સ્થિતિ તથા અત્રો રાખવા માટે ડાબલી, હળમતનાં સાધનો વિગેના આ બધા શબ્દોનો વૈદિક સાહિત્યમાં દૃષ્ટાંત તરીકે તથા બીજી રીતે આટલો બધો ઉપયોગ હળમતનો રિવાજ સામાન્ય હોવાનું સાબીત કરે છે. પણ વૈદિક સમયમાં હળમતનું તથા તેના ધધાતું અસ્તિત્વ પુરવાર કરવા માટે આ આડકતરા પુરાવા ઉપરાંત ઘટ્ટ (હળમ) તથા ઘષ્ (હળમત કરવી) શબ્દોમાં સાક્ષાત્ પુરાવો પણ છે.

ઘટ્ટ શબ્દનો ઋગ્વેદમાં તથા પાછળનાં વૈદિક સાહિત્યમાં હળમત કરનાર-હળમ અર્થ થાય છે.^{૨૯} અને હળમતની ક્રિયા માટે ઘષ્ ધાતુમાંથી જ નીકળેલો ઘપન શબ્દ વૈદિક સાહિત્યમાં વપરાયો છે.^{૩૦}

૨૧. ઓષ્ઠે જિહ્વા ચર્ચરીતિ

શુરો ન મુરિજ્જોરિવ । અ-વે-૨૦-૧૨૭-૪.

હોહ ઉપર જીભ પેડે, સરાણ ઉપર શુર ૫૨ે છે.

૨૨. યેનાઘપત્ સવિતા શુરેળ

સોમસ્ય રાત્રો ઘરુણસ્ય વિદ્વાન । .

તેનં દ્રઘાણો ઘપતેદમસ્ય

ગોમાનશ્વયાનયમસ્તુ પ્રજાધાન ॥ અ. વે-૬-૬૮-૩.

તથા અ-વે-૮-૨-૭.

૨૩. શ-ગ્રા-૨-૬-૪-૪; ડ-૧-૨-૭ વગેરે; તૈ-સં-૨-૧-૫-૭; ૫-૫-૬-૧;

મૈ-સં. ૨-૮-૭; ઘા-સં. ૧૫-૪; અ-વે. ૧૨-૫-૨૦ (શુરપવિ) .

૨૪. તૈ-સં-૪-૩-૧૨-૬; ઘા-સં-૧૫-૪; શ-ગ્રા-૮-૫-૨-૪;

૨૫. જૈ-ઉ-ગ્રા. ૩-૧૩-૯.

૨૬. તદાઘતી શુરસ્ય ધારા યાઘદ્રા મસિકાયાઃ પન્નમા વૃ-ઉ-૩-૩-૨.

૨૭. શુરસ્ય ધારા નિશિતા દુરત્યયા । કઠ-ઉ-૧-૨-૧૪.

૨૮. યયા શુરઃ શુરધાને દિતઃ । કૌ-ઉ-૪-૧૯.

૨૯. ધ્ર. ૧૦-૧૪૨-૪; અ-વે-૮-૧૭; તૈ-ગ્રા-૧-૬-૩.

૩૦ તૈ-સં-૨-૭-૧૭-૧; શ-ગ્રા-૩-૧-૨-૧.

હળમ, હળમત તથા તેનાં સાધનો વૈદિક સમયમાં હતાં પણ એ સમયની અદેશની પ્રજાને ક્યો વર્ગ હળમત કરાવતો તથા શરીરના કયા ભાગની હળમત કરાવતો તે ઉપરનાં વચનોથી સ્પષ્ટ થતું નથી. આ બાબતનું સ્પષ્ટ વર્ણન વૈદિક સાહિત્યમાં હોવાનો સંભવ નથી, પણ અથર્વવેદમાં “સૂર્યે સોમની જે અસ્ત્રાથી હળમત કરી તે અસ્ત્રાથી આ યજમાનની હળમત કરે” [જુઓ ટિપ્પણી ૨૨ મી] એમ કહ્યું છે એટલાજ ઉપરથી આર્યોમાં હળમતનો રિવાજ સામાન્ય તથા એ ધર્મો અનિર્ધારિત મનાતો હોવો જોઈએ; નહિં તો સૂર્ય જેવા, શ્રેષ્ઠ આર્યોના પણ ઉપાસ્ય દેવ માટે, ઉપર પ્રમાણે કહેવાય નહિ.

શરીરના કયા ભાગની હળમત કરાવવાનો પ્રાચીન કાળમાં રિવાજ હતો? ઋગ્વેદમાં એક સ્થળે લખ્યું છે કે ‘હળમ પેઠે દાઢીની હળમત કરો છો’ (વપ્તેષ વપસિ શ્મશ્રુ । ઋ. ૧૦-૧૪૨-૪). અને અથર્વવેદમાં એક સ્થળે કેશ અને શ્મશ્રુ બેયની હળમતનો ઉલ્લેખ છે.^{૩૧} આ ઉપરથી માથાના વાળ અને દાઢી મૂછ બન્નેની હળમત કરાવવાનો રિવાજ હશે; જાણી હળમત કરાવેલો ચહેરો સારો લાગે એવી પણ કેટલાકમાં માન્યતા હોવાનું અથર્વવેદના શુભં મુક્ષં શબ્દો સૂચન કરે છે. હળમત વિષેનાં આ બધાં વચનોને ઉપર કેશ અને શ્મશ્રુ વિષેનાં વચનો સાથે વિચારવાથી એવું કલિત થાય છે કે વૈદિક કાળમાં કેટલાક આર્યો માથાના વાળ વધારતા તથા તેની ગાંઠ પણ બાંધતા, કેટલાક લાંબી દાઢી રાખતા; બ્યારે બીજા કેટલાક માથાના વાળ તથા દાઢી મૂછ કઢાવી નાખતા. માથાના વાળ કપાવતાં માથું તદ્દન સ્વચ્છ કરી નાખતા કે આજ પેઠે શિખા રાખતા એ કાંઈ સમજાતું નથી; તેમજ દાઢીમૂછ કાઢતાં હાલના આંધ્રોદીપી પેઠે તથા અંગ્રેજી (clean shave) રીતે મોઢું તદ્દન સ્વચ્છ કરી નાખતા કે મૂછ અથવા દાઢીનો અમુક ભાગ રાખતા એ સ્પષ્ટ કરે એવું કોઈ વચન મળતું નથી.

વૈદિક સમયથી અર્વાચીન કાળના પણ આ દેશના પ્રાચીન કાળના જ ગણાય એવા સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી તથા બીજાં સાધનોમાંથી આ વિષય ઉપર શો પ્રકાશ પડે છે તે જોઈએ. ઉક્ત સમયમાં સમગ્ર સાહિત્યનું નિરીક્ષણ કરવાની જરૂર નથી. માત્ર તે સમયના રિવાજનું સામાન્ય તથા વિશ્વસનીય ચિત્ર જેમાં હોય એવાં બે ચાર શિષ્ટ પ્રમાણે બસ છે.

મહાભારત—મહાભારતના સમયના રિવાજનું વર્ણન કરતાં રા. રા. વૈદ્ય લખે છે કે ઘણું કરી બ્રાહ્મણોમાં માથાની તથા દાઢીની હળમત કરાવવાનો રિવાજ સાધારણ હતો. અને ક્ષત્રિયો માથાના તથા દાઢીના વાળ વધારતા. તપસ્વીઓ વાળને ઝોળતા કે ઘોતા નહિં, પણ જટા બાંધી રાખતા. રામે વનવાસ ભોગવવા વનમાં જતી વખતે વડનું છીર નાખીને જટા બાંધી હતી. તપસ્વીઓ દાઢી પણ રાખતા. મહાભારત કે રામાયણમાં કોઈ સ્થળે કોઈ ક્ષત્રિયની કે કોઈ તપસ્વીની દાઢીનું વર્ણન મળતું નથી એ જરા વિચિત્ર છે. કદાચ આજના કવિઓ કે નવલકથાકારો પેઠે પાત્રોનાં બાહ્ય સ્વરૂપના બારિક વર્ણનમાં ભારત રામાયણના કવિઓને રસ આવતો નથી. પણ એરી અને સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે હિંદીઓ દાઢી રાખે છે અને તેને ઘણું કરી રંગે છે. એ લખે છે કે “Some dye their beards

૩૧. યત્શ્ચુરેણ મર્ચયતા સુતેજસા

વપ્તા વપસિ કેશશ્મશ્રુ ।

શુભં મુક્ષં મા ન આયુઃ પ્રમોષીઃ ॥ અ-વે-૮-૨-૧૭.

white to make them look as white as possible but others dye them blue while some others prefer a red tint, some purple; others a rank green." "કેટલાક લોકો પેતાની દાઢી અતિશય સફેદ બનાવવા પસંદ કરે છે, તો કેટલાક ચઢાવે છે. કેટલાક ભૂરા રંગ આપે છે; કેટલાક લાલ રંગ માટે તેનાપર સફેદ રંગ જાંબુડીયો; કેટલાક લીલો કથ પથ્રુ પસંદ કરે છે. "

"આજે જેમ હિંદુઓ શિખા રાખે છે તેમ જ ભારતકાલીન હિંદુઓ રાખતા હોય એવું ભારતમાં કોઈ કોઈ સ્થળે શિખાનો ઉદ્દેશ છે એ ઉપરથી લાગે છે. પણ રામના તો આખા માથા ઉપર વાળ હોવા જોઈએ, કારણકે માત્ર છીર લગાડીને તેઓ જટા બાંધી શક્યા છે. " (Epic India, page 150).

રા. રા. વૈદનાં ઉપરનાં વચનોનો સાર એ છે કે શિખા રામવાના આજ સુધી આશ્વા આવતા રિવાજને બાદ કરીએ તો મહાભારત કે રામાયણમાં માથાના તથા દાઢીના વાળનું હિંદુઓ શું કરતા તે વિશે સ્પષ્ટ વર્ણન કોઈ સ્થળે નથી. ઉપર જે લખ્યું છે તે રા. વૈદે અતુમાનથી લખ્યું છે. એમણે બ્રીહ લેખક એરીઅનનું વચન ઉતાર્યું છે, પણ આ પરદેશીઓનાં વચનો બહુ વિચારપૂર્વક ચક્રણ કરવાં જોઈએ. કારણ કે એક ખંડ જેવડા અ વિશાળ દેશના કયા ભાગના લોકો વિશે એરીઅને દાઢી રંગવાનું લખ્યું છે તે જાણવામાં નથી; એ વળતે તથા આજે પણ કોઈ જંગલી લોકો દાઢી રંગતા હોય તો એ સંભવિત છે. બીજા એક બ્રીહ લેખકે લખ્યું છે કે "તેઓ માથાના વાળ વારંવાર ઝોળે છે; પણ બાજે જ કપાવે છે. હાલથી ઉપરનો દાઢીનો ભાગ તેઓ કદી કપાવતા નથી પણ ચહેરાના બાકીના ભાગના વાળની તેઓ હજમત કરાવે છે તેથી ચહેરા સ્વચ્છ લાગે છે. " પરદેશીનાં વચનો વિશે ઉપર કરેલી કીકા આને પણ લાગુ પડે છે.

મહાભારત રામાયણનો કાળ ધણી લાંબો અને અચોક્કસ છે. એનો જૂનામાં જૂનો ભાગ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦થી પ્રાચીનતર અને નવામાં નવો ભાગ ઇ. સ. ૩૦૦થી ૪૦૦ની આસપાસનો હોવાનો સંભવ વિદ્વાનોને બહુમતે મનાય છે. એ કે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦થી ધણી પ્રાચીન કાળની કેટલીક વાતો મહાભારતમાં હશે, તેમ ઇ. સ. ૪૦૦ પછી પણ ધણી લોકો અને અધ્યાયોનો પણ મહાભારતમાં પ્રશેષ થયો હોવાનો સંભવ છે, પણ સ્પૂર્ણ રીતે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦-૪૦૦થી ઇ. સ. ૩૦૦-૪૦૦ સુધીનો અર્થાત્ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ વૈદિક સાહિત્યના છેવટના ભાગના સમયથી તે કાળો-નાટકોના સમય સુધીનો કાળ તે ભારત-રામાયણનો કાળ એમ ગણીએ તો એ કાળના રિવાજને જાણવાનાં બીજાં સાધનો છે. વૈદિક સાહિત્યમાં પ્રાચીનતમ ગ્રંથ ચરક મનાય છે. મૂળ પૂનર્વસુ આગ્રેએ અભિવેદ્યને ઉપદેશ આપ્યો, એનો ચરકે પ્રતિસંસ્કાર કર્યો અને પાછળથી ખૂટતા ૪૩ અધ્યાયો ઉગેરી પંચનદના દ્રવ્યસે મન્યને પૂરો કર્યો. આ લાલનો ચરક દ્રવ્યસના ઉમેરેલા ૪૩ અધ્યાયોને બાદ કરીએ તો પણ ચરકમાં ત્રણ ચર દેખાય છે અને વૈદિક સાહિત્યમાં આવેલા આપુર્વેદિક ઉદ્દેશો સાથે તુલના કરતાં તથા સાહિત્યની પૂર્વાપરતાનો વિચાર કરતાં

૩૨. જટાઃ કૃતયા ગમિત્વામિ ન્યમોપશ્ચીરમાનયઃ અયો ૫૨-૫૮

૩૩. Curtius Rufus. Invasion of India by Alexander, Mac-crindle, page 188.

ચરકનો પ્રાચીનતમ થર ઇ.સ. પૂર્વે ૫૦૦-૪૦૦ નો જણાય છે અને છેક અર્વાચીન ભાગ નાવનીતક (જોઅર મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ) થી જૂનો અર્થાત ઇ. સ. ૩૦૦ થી જૂનો છે, આટલું નિઃસંદેહ સાબીત થયું છે. ચરકમાં ભારત જેવું પ્રક્ષિપ્ત અસંભવિત છે. ૩૪

ચરકના સૂત્રસ્થાનમાં (જેમાં દ્રઢબલનો ઉમેરેલો ભાગ આવતો નથી.) આર્યોના મહત્ત્વનો ઉપદેશ કરતાં કહ્યું છે કે:—

ત્રિઃ પક્ષસ્ય કેશદમશ્ચલોમનશ્ચાસંહારયેત્ । ચરક-સૂ.-અ. ૮.

“પખવાડીઆમાં ત્રણ વખત કેશ, દાઢી, રૂવાડાં અને નખ ઉતરાવવા.” અર્થાત ત્રિ પાંચ દિવસે હળમત કરાવવાનો આયુર્વેદના પરમ આચાર્યે ઉપદેશ આપ્યો છે. પણ ધા પાંચ પાંચ દિવસે હળમત કરાવવાનું પસંદ નહિ પણ કરતા હોય. અગ્નિવેશના કુભાષ ક્ષારપાણિનું વચન છે કે ત્રિમાસસ્ય લોમનશ્ચાસંહારયેત્ ‘મહિનામાં ત્રણ મહત્ રૂવાડાં અને નખ ઉતરાવવા’ (જુઓ—ચરકની ચક્રપાણિ દત્તની રીકા નિ. સા. ત્રી આંવૃત્તિ પા. ૫૫.) ૩૫

હળમત કરાવવાના ઉપદેશ સાથે જ ચરકમાં વાળ ઓળેલા રાખવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે:—પ્રસિદ્ધકેશઃ (સ્યાત્) । ચરક સૂ. અ. ૮.

આ બે વચનોનો મેળ એવી રીતે જ જેસે કે હળમત કરાવ્યા પછી શિખાડપે જોડેલા વાળ માથા ઉપર રાખવા તેટલા ગમે તેમ અવ્યવસ્થિત નહિ પણ સ્વસ્થ રીતે ઓળેલા રાખવા.

ચરકની અર્થાત પ્રાચીન આર્યોની આરોગ્યદૃષ્ટિએ જે આચાર આવશ્યક ગણાયેલો તેજ આચાર સૌન્દર્યની દૃષ્ટિએ પણ પ્રાચીન આર્યોને માન્ય હતો. વાત્સ્યાયન કામસૂત્રનો સમય જોકે તદ્દન ચોક્કસ નથી થયો, પણ ઇ. સ. ૨૦૦-૩૦૦ થી વધારે અર્વાચીનનો એ અન્ય નથી જ. સાક્ષર કેશવ હર્ષદ દ્રુવ તો કામસૂત્રકાર વાત્સ્યાયન અને અર્થશાસ્ત્રકાર ચાણક્યને એક ગણે છે એટલે કામસૂત્રને ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકનું માને છે.

શરીરનો કયો સંસ્કાર ક્યારે કરવો એ હંકામાં દર્શાવતાં વાત્સ્યાયન કહે છે કે:—

નિત્યં સ્નાનં, દ્વિતીયકમુત્સાદનં, તૃતીયકઃ ફેનકઃ, ચતુર્થકમાયુષ્યમ્, પચ્ચ-મકં દશમકં વા પ્રત્યાયુષ્યમિત્યહીનમ્ ॥ ૧૭ ॥ કામસૂત્ર અ. ધિ. ૧ અ. ૪.

“હમેશા ન્હાવું, એકાંતરે મુગંધી મસાલાવાળું તેલ ચોળાવવું, ત્રીજે દિવસે સાથળમાં શીણ લાવનાર પદાર્થ ચોળવો, ચોથે દિવસે આયુષ્ય કર્મ કરાવવું, પાંચમે દિવસે અથવા દશમે દિવસે પ્રત્યાયુષ્ય કર્મ કરાવવું, આટલું તો (નાગરિકે) જરૂર કરવું જોઈએ.”

૩૪. હર્નલે પોતાના Studies in the medicine of Ancient India નામના પુસ્તકના ઉપોદ્ધાતમાં તથા જોઅર મેન્યુસ્ક્રીપ્ટના ઉપોદ્ધાતમાં આયુર્વેદના ઇતિ-હાસના ક્રમ દર્શાવતાં ઉપર્યુક્ત વિધાન સપ્રમાણ સાબીત કર્યું છે.

૩૫. હળમતને ચરકસુશ્રુતે તંદુરસ્તી વધારનાર માની છે જુઓ:—

પૌષ્ટિકં વૃષ્યમાયુષ્યં શુચિરૂપં વિરાજનમ્ ।

કેશદમશ્ચનશ્ચાદોનાં કર્તનં સંપ્રસાધનમ્ ॥ --ચરક સૂ. અ. ૬.

તથા પોષોપશ્મનં કેશનશ્ચરોમાપમાર્જનં ।

દર્પલાઘવસૌભાગ્યકરમુત્સાહવર્ધનમ્ ॥ --સુશ્રુત ચિ. અ. ૩૪.

વાત્સ્યાયનના આ સૂત્ર ઉપર દીકા કરતાં જયમંગલ દીકાકાર 'ચતુર્થકમાયુષ્ય' એતું વિવેચન નીચે પ્રમાણે કરે છે:—

ચતુર્થકમિતિ ત્રિઃ પક્ષસ્ય 'ચ' શ્મશ્રુતસ્વરોમાણિ વર્ધયેદિત્યયમાગમઃ ।
અત્ર કેર્પાચિન્નાગરકાણામુપાયમેવાત્કાલભેદઃ । તત્ર આયુષ્યં શ્મશ્રુકર્મ ક્ષુરેણ
તત્ચતુર્થેહિ સ્યાત્ । દિનત્રયાન્તરિતમિત્યર્થઃ । કર્તવ્યાં તુ પશ્ચમકમેવ સ્યાત્
પ્રત્યાયુષ્યમિતિ યદ્ ગુણે ક્ષુરેણ કર્મ તત્પશ્ચમેઽહનિ યત્તુ લોન્નામુત્પાટનેન
તદ્દશમે સ્યાદિત્યાહ.....તથા ચોક્તમ્--

આયુષ્યં તત્ચતુર્થેઽહિ સ્યાદત્તુ ક્ષુરકર્મણાં ।

પ્રત્યાયુષ્યં યદુદ્ધારાહ્લોન્નાં તદ્દશમેહનિ ॥

દીકાકારનાં ઉપરનાં વચનોનો ભાવાર્થ એટલો જ છે કે જોકે પખવાડીઆમાં ત્રણ વખત ડાઢી, નખ અને રોમ ઉતરાવવાં એવો શાસ્ત્રનો મત છે પણ કેટલાક નાગરકોમાં ચોથો દિવસે સજીઆથી ડાઢી ખોડાવવાનો (આયુષ્યક) પાંચમે દિવસે શુભ ભાગના વાળ ઉતરાવવાનો તથા દશમે દિવસે ખીળ રોમ ઉતરાવવાનો પણ રિવાજ છે.

આ રીતે પખવાડીઆમાં ત્રણ વખત હળમતનો વિધિ ધર્મશાસ્ત્ર અને આયુર્વેદ ખતાવે છે, એથી પણ એાછા દિવસે શાખીનો (નાગરકો) હળમત કરાવે એ સમજી શકાય એવું છે. કામશાસ્ત્ર ઉપરથી ખીજી બે ખાખત દેખાય છે: એક તો ડાઢીની હળમત માટે આયુષ્યક શબ્દ વાપર્યો છે. એ ઉપરથી હળમતને આર્યો આયુષ્ય વધારનાર માનતા એમ જણાય છે; ખીજું કામશાસ્ત્રકાર નિલ સ્નાન પેઠે જ ચોથે (કે પાંચમે) દિવસે હળમતને અવશ્ય કર્તવ્ય ગણે છે. આ ઉપરથી એવું અનુમાન થાય કે આ દેશના દિગ્ગેમાં હમેશાં ન્હાવાનો રિવાજ પ્રાચીનકાળમાં જોમ સામાન્ય હતો તેમ હળમતનો (શહેરીઓમાં તો ખાસ) રિવાજ પણ સામાન્ય હતો.

આયુર્વેદ અને કામશાસ્ત્રનાં પ્રમાણો જોયાં. ધર્મશાસ્ત્ર અને આયુર્વેદનો એક મત છે એમ જયમંગલ દીકાના લેખકે આગમતું વચન કહ્યું છે તેટલાથી જ સંખીત થાય છે છતાં હવે ધર્મશાસ્ત્ર જોઈએ.

ગોમિલ લખે છે કે: શિખા સિવામ કેશ, શ્મશ્રુ, લોમ અને નખોની હળમત કરાવવી. આયુર્વેદાચાર્ય ચરક પેઠે ધર્મશાસ્ત્રકાર મનુ ભગવાન લખે કે ' માથાના કેશ, નખ અને શ્મશ્રુ કપાવેલાં હોય એવો વેપ સ્નાતક વિગ્રે રાખવો. '૩૧ હળમત કારે. અને કેટલે દિવસે કરાવવી એ વિષે આયુર્વેદ સાથે ધર્મશાસ્ત્ર એક મત હશે: યૌધાયાન તો સ્નાતકનાં કર્તવ્યો દર્શાવતાં લખે છે કે:--

૩૭પથસુ ચ કેશશ્મશ્રુલોમનઃક્રવાપનન્ । ચૌ-૧-૫-૭.

૩૫. કેશશ્મશ્રુલોમનઃક્રાનિ વાપયીત શિશ્વાવર્જમ્ । ગોમિલ.

કલૂતકેશનઃક્રશ્મશ્રુદાન્તઃ શુક્લામ્બરઃ શુચિઃ ।

સ્વાધ્યાયે ચૈવ યુક્તઃ સ્યાત્ નિત્યમાત્મદિતે રતઃ ॥ મનુ ઝ. ૩ પ્રલો. ૩૬.

૩૭. પણ પાઞ્જનાં ધર્મશાસ્ત્રો પર્વમાં હળમત કરાવવાની ખાસ ના કહે છે. મનુના એક પ્રક્ષિત મનાતા શ્લોકમાં પણ કહ્યું છે કે:--

પણ હળમતનો પ્રચાર આર્યોમાં કેવો વ્યાપક થઈ ગયો એ સિદ્ધ કરવા માટે ચૂડા કર્મ સંસ્કાર એક જ સમર્થ છે.

આ સંસ્કારનો ઉદ્દેશ ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા ચોથા શતકનાં ગણાવે એવાં મુત્રોમાં છે:—

તૃતીયે વર્ષે ચૌલમ ॥ આ-અ-૧.

સાંવત્સરિકસ્ય ચૂડાકરણમ્ । પા. મૃ. કાણ્ડ ૨.

આ વયનોને અતુસરી મનુ ભગવાન પણ પહેલે કે ત્રીજે વર્ષે, ગધા કિન્ન માટે, ચૂડાકર્મનો ઉપદેશ કરે છે.^{૩૮}

ચૂડાકર્મસંસ્કારને લગતા મુત્રો તો ઉપર વૈદિક સમયના અવલોકનમાં આપણે જોયા છે. ચૂડા કર્મ સંસ્કાર પછી હમેશાં કંટલા અથવા કેવા વાળ રાખવા એ માટે ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે કે યથામઙ્ગલં કેશશોષકરણમ્ । અર્થાત્ દેશાચારને અનુસરી ઇન્દ્રિયામાં આવે તો વચ્ચે થોડી શિખા રાખે અને બાકીના ભાગમાં હળમત કરાવે અથવા આખા માથા ઉપર જટા રાખે. પરંતુ સાધારણ રીતે મહાભારતકાળમાં ગૃહસ્થ સ્નાતકો મોઢાને સ્વચ્છ રાખતા અને માથે ન્હાની મોટી શિખા રાખતા, બ્રહ્મચારીઓ તથા વાનપ્રસ્થો આખા માથા ઉપર જટા તથા દાઢી રાખતા;^{૩૯} અથવા સંન્યાસીઓ પેટે આખે માથે મુંડન કરાવતા. જે કે તેઓ પણ શિખા રાખી હળમત કરાવે તો ખાસ બાધ ન હતો. સંન્યાસીઓ તો મુંડન કરાવતા.^{૪૦}

આ આર્યોની વાત થઈ. પણ આ દેશમાં આર્યો એકલા નહોતા વસતા. એ ઉપરાંત આર્યોના સંસર્ગમાં આવેલા ગુલામ તરીકે કે સ્વતંત્ર રીતે રહેતા શૂદ્રો માટે આ ધર્મ-શાસ્ત્રો જ લખે છે કે:—આર્યાધિષ્ઠિત અથવા ન્યાયને રસ્તે ચાલનારા શૂદ્રોએ ૧૫ દિવસે કે મહિને એક વાર હળમત કરાવવી.^{૪૧} આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે દિવસ વધારે હળમત ચડાવે તે શૂદ્ર સમાન ગણાતો હશે. અને આર્યોથી અનધિષ્ઠિત અર્થાત્ છટા દ્રાવિડ વગેરે. અનાર્યો તથા અન્યાયથી વર્તનારા શૂદ્રો એટલે હુટશાટથી છવનારા જંગલી અનાર્યો ખીલકુલ હળમત ન કરવાના હોય એવો અર્થ ઉપરનાં વચનમાંથી લઈએ તો એરીઅન કંટીઅસ જેવા યવનો (ગ્રીકો) દાઢીવાળા હિંદીઓની જે વાત કરે છે તે આ છટા શૂદ્રો અથવા જંગલી લોકોને લાગુ પડતી હોવી જોઈએ. આર્યાવર્તનો આર્યોનો સામાન્ય રિવાજ વૈદિકશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર ત્રણેયના એકમતથી વિરુદ્ધ હોવાનો સંભવ નથી. ચરક, ઔપાધ્યન વાત્સ્યાયન ત્રણેનો સમય ઇ.સ. પૂર્વે ૪૦૦ થી ઇ.સ. ૩૦૦ વચ્ચે છે. પરદેશી યવનો એજ વખતની વાત કરે છે.

षष्ठ्यष्टम्यौ त्वमावास्यामुभयत्र चतुर्दशीम् ।

वर्जयेत्पौर्णमासीं च तैले मांसे भगे क्षुरे ॥ —મનુ ૦ અ. ૪.

૩૮. ચૂડાકર્મ દ્વિજાતીનાં સર્વેષામેવ ધર્મતઃ ।

પ્રથમેઽબ્દે તૃતીયે વા કર્તવ્યં શ્રુતિચોદનાત્ ॥ મનુ. અ. ૨, શ્લો. ૩૬.

૩૯. મુણ્ડો વા જટિલો વા સ્યાદથવા સ્યાચ્છિન્નાજટઃ ।

મનુ. અ. ૨, શ્લો. ૨૧૯.

૪૦. ક્ષત્રકેશનચ્છેદનશ્ચ: પાત્રી દણ્ડી કુસુમ્ભવાન્ । મનુ. અ. ૬ શ્લો. ૬૨.

૪૧. શૂદ્રાણામાર્યાધિષ્ઠિતાનામર્ધમાસિ માસિ વા વપનમાર્થવદાચમનકલ્પઃ ।

વૌ. ૧-૧૦-૨.

શૂદ્રાણાં માસિકં કાર્યં વપનં ન્યાયવર્તિનામ્ । મનુ-અ-૬, શ્લો-૪૦.

છેવટ એક જુદા પ્રકારનું પ્રમાણ જોઈએ. દેશના શિષ્ટ પુરુષોનાં આકૃતિ તથા પહેર-
વેશ એ સમયની શિષ્ટ તથા ચિત્રકળામાં સાધારણ રીતે ચીતરવામાં આવે એ સ્વાભાવિક
છે. આ દેશની પ્રાચીન કળામાં તો વ્યક્તિનું નહિ. પણ તે તે સમયના શિષ્ટ સમાજનું
પ્રતિબિમ્બ જ વધારે દેખાય છે એ સુપ્રસિદ્ધ છે. તો પ્રાચીન કળાના હયાત નમુનાઓમાં
પુરુષોને દાઢીવાળા ચીતર્યા છે કે દાઢી વગરના તે જોઈએ. જુદા જુદા દેવોની હજારો
મૂર્તિઓ પ્રાચીન મંદિરોમાં ખાસ કરીને ગુફાઓમાં મળી આવે છે. જેમાંની કેટલીક
ઈ.સ. ચોથા પાંચમા શતક જેટલી જૂની છે. શિવ અને વિષ્ણુનાં વિવિધ રૂપોની દેશના
જુદા જુદા ભાગોમાં આવેલી આ જૂની મૂર્તિઓ દાઢી વગરની છે. કુખેર વગેરે બીજા
દેવોની મૂર્તિઓ પણ દાઢી વગરની છે. ભગવાન યુદ્ધની હજારો મૂર્તિઓ (કેટલીક ગાંધાર-
માંથી મળી આવેલી તો ઈ.સ. બીજા શતક જેટલી જૂની છે) દાઢી વગરની જ છે.
ગાંધારની અનેક મૂર્તિઓ તો મહોવાળી પણ દાઢી વગરની છે. (જુઓ કલકતા મ્યુ-
ઝીયમ.) મહાવીર અને યુદ્ધ સાગી હોવાથી અને સાગીઓ માટે ખૈદ અને જૈન
ધર્મોમાં મુશ્કેલીનો વિધિ હોવાથી ભગવાન યુદ્ધ અને મહાવીરની મૂર્તિઓ દાઢી વગરની
હોય એ સમજી શકાય એવું છે. પણ પૈશાવર પાસેના ભાગમાંથી મળી આવેલી બોધિ-
સત્ત્વની મૂર્તિઓ પણ દાઢી વગરની છે. વળી અજન્તાની ગુફામાં ભગવાન યુદ્ધનાં અનેક
ચિત્રોમાં દાઢી નથી એટલું જ નહિ પણ યશોધરા સાથેનું ભગવાન યુદ્ધનું રાજકુમારની
અવસ્થાનું જે પરમ ભવ્ય અને રમણીય ચિત્ર (ગુફા નં. ૧ માં) છે તેમાં પણ દાઢી
નથી જ્યારે ભગભગ એજ સમયમાં એજ ગુફામાં ચીતરાયેલા ધરાનના શાહની દાઢી સ્પષ્ટ
દેખાય છે. (ગુફા નં. ૧)

અજન્તાની ગુફાનાં બીજાં ચિત્રોમાં પણ આર્યોને દાઢી વગરના ચીતર્યા છે. (જુઓ
ફ્રાંસીસી ચિત્ર ગુફા નં. ૨.) આ હકીકત ધણી સ્પષ્ટ છે. એથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે
દાઢીનું ન હોવું એ કળાની રૂઢિ (convention)નું પરિણામ નથી પણ એ વખતના સમા-
જનું વાસ્તવ ચિત્ર છે. પણ અજન્તાનાં ચિત્રો ઈ.સ. પહેલા બીજા શતકથી જૂનાં તથા
યુદ્ધની મૂર્તિઓનું પણ તેમજ છે. આથી જૂના માટે ભરહત અને સાંચી સ્તૂપોમાં
પથરાઓમાં કાતરેલ મનુષ્યોની આકૃતિ તપાસવાની જરૂર છે.

રાજ પ્રસેનજીત, રાજ અખતયનુ વગેરે ભગવાન યુદ્ધનાં કાળની વ્યક્તિઓની
તથા બીજા ગૃહસ્થ ઉપાસકોની જે અનેક આકૃતિઓ ભરહતસ્તૂપના પથરાઓમાં કાતરી
છે તે બધી દાઢી વગરની છે. (જુઓ Bharahat Tope Pl. XIII, વગેરે). એ
વખતની પાંધડીનાં વિવિધ આકારો સ્પષ્ટ રીતે જૂના કારીગરોએ કાતરેલા છે પણ દાઢી દેખાતી
નથી. (જુઓ Bharahat Tope, Pl. XXIV, Buddhist India p. 95 & 97).

ભરહત સ્તૂપમાં યક્ષરાંજ કુંબેરની તથા નાંગરાંજની જે આકૃતિઓ કાતરી છે તે
દાઢી વગરની છે. (જુઓ Bharahat Tope, Pl. XXII તથા Cunningham's
Stup. of Bharhut, Pl. XXI Fig. 3). ભરહત અને સાંચી સ્તૂપના આ દાખલા
ઈ.સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકની રીતિ દર્શાવે છે. આથી જૂના કાળના કળાના નમૂના જૂના
રજા નથી પણ ચરક, કામરૂત, ધર્મશાસ્ત્ર તથા ચિત્રકળા હવેલી સ્પષ્ટ દેખાય છે
કે ભારતકાળમાં ભારત સંખ્યાયુ રચાય તે વખતમાં ઈ.સ. પૂર્વે ૫૦૦-૪૦૦ થી ઈ.સ.

૩૦૦-૪૦૦ સુધીના વખતમાં દાઢીની, અને શિખા રાખીને માથાની હળમત કરાવવાનો તથા નખ કપાવવાનો રિવાજ આર્યોમાં સાધારણ થઈ ગયો હતો.

ઉપસંહાર—વૈદિકથી પણ જૂના કાળમાં જ્યારે ઈરાની આર્યો અને આ દેશમાં પાછળથી જે આવ્યા તે આર્યો સાથે વસતા હશે ત્યારે માથાના તથા દાઢી મૂંઝના વાળ વધારવાનો રિવાજ સામાન્ય હશે. કારણ કે ઈરાનીઓમાં પાછળથી ઘણા કાળ સુધી એ રિવાજ ચાલુ રહ્યો છે. આ દેશમાં આવ્યા પછી આર્યોમાં ધીમે ધીમે હળમતનો રિવાજ દાખલ થવા લાગ્યો. છતાં માથાના વાળ કેટલા રાખવા કે એને કેમ બાંધવા, દાઢીમૂંઝ રાખવા કે ન રાખવા એ બાબત કાંઈ સામાન્ય ધોરણ દેખાતું નથી. એ વિષયમાં સ્વેચ્છા-ચાર પ્રવર્તતો હશે. એટલું ખરું કે નવા વિચારના આર્યો દાઢી મૂંઝ મુંડાવી નાખતા હશે. (જુઓ અથર્વવેદનાં વચનો.) ધીમે ધીમે હળમતનો પ્રચાર વધતો ગયો. ભારતકાળનું આર્યજનસમાજનું ચિત્ર વૈદિકાળથી જુદું જ દેખાય છે.

ભારતકાળમાં જટા અને દાઢી બ્રહ્મચારીઓમાં તથા વનવાસીઓ (અનાર્થ વનવાસીઓ તથા તપસ્વી આર્ય વનવાસીઓ (ત્રતિનાં તુ જટાઃ સટાઃ-અમર.) બન્નેમાં જ દેખાય છે, જે કે તેઓ પણ તીર્થવાસીની નિશાની તરીકે મુંડન કરાવતા હશે. ૪૨ ત્યાગીઓ, સન્યાસીઓ, બૌદ્ધશ્રમણો તથા જૈન સાધુઓ (જેની સંખ્યા ઘણી વધી ગયેલી દેખાય છે) કેશ, દાઢી તથા મૂંઝરહિત મુણ્ડિત વેષ્ટ્ર-આ દેશના વસ્તીવાળા તથા વસ્તી વગરના બધા ભાગમાં પરિવ્રજ્યા કરતા નજરે પડે છે. જ્યારે દ્વિજ-ગૃહસ્થો પળવાડીઓમાં ત્રણ કે વધુ ઝાંઝી વાર માથાની તથા દાઢીની હળમત કરાવતા, માથે નાની મોટી શિખા રાખતા, એને જુદી જુદી રીતે ઝાળખી એક કે વધારે ગાંઠ બાંધતાં દેખાય છે. આજના અગ્નિ હોત્રીઓમાં જે મૂંઝો કઢાવી નાખવાનો રિવાજ છે તે પણ ભારતકાળથી ચાલ્યો આવતો હશે. ઘણી પ્રાચીન મૂર્તિઓમાં મૂંઝો નથી. જ્યારે ગાંધારની ઘણી મૂર્તિઓમાં સાદ કાતરેલી મૂંઝો છે (જુઓ કલકત્તા મ્યુઝીઅમ). એટલે તે દિવસે જે મૂંઝો કઢાવવાનો રિવાજ સામાન્ય નહિં હોય. ઘણા પુરુષત્વનું ચિન્હ ગણી મોટી મૂંઝો રાખતા હશે. વાનપ્રસ્થ ધર્મથી કે શોખથી દાઢી રાખનારા પણ કેટલાક હશે. પણ સીખ પેઢે ભારતકાલીન આર્ય પુરુષો મોઢાને તથા માથાને અસ્ત્રો ન અડાડતા એવી કલ્પના તો ઐતિહાસિક પ્રમાણથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે. બાકી જંગલી અનાર્યોમાંથી જેઓ આર્યોના પરિચયમાં આવ્યા હશે તેઓ ઘણે દિવસે-લાંબે કાળે હળમત કરાવતા હશે અને તદ્દન જંગલી સ્થિતિમાં રહેલાને અસ્ત્રાનો કે કાતરનો સ્પર્શ નહિં જ થતો હોય. આ લોકો માથાના વાળને જુદી જુદી વિચિત્ર રીતે બાંધતા હશે અને દાઢીના વાળ રંગતા હશે.

૪. સ. ૪૦૦-૫૦૦ પછીની સ્થિતિની પરંપરા મોટે ભાગે આજ સુધી ચાલી આવે છે અને અંગ્રેજ લોકો આ દેશમાં આવ્યા પછી આ દેશની રચિમાં જે ફેરફાર થયો છે તે સુવિદિત છે.

૪૨. તીર્થમાં જનાર ગૃહસ્થે લાં એક દિવસ ઉપવાસ કરવો તથા મુંડન કરાવવું એવો રિવાજ પ્રાચીન કાળથી આજ સુધી ચાલ્યો આવે છે—મુળકનં ચોપવાસઞ્ચ સ્વત્તીયેન્નયં વિધિઃ ।

માણિક્યચંદ્ર

[અધ્યાપક રા. બ. આઠવલે.]

પુનાનાં સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ રા. વાસુદેવશાસ્ત્રી અભ્યંકરે હમણાં જ મમ્મટાચાર્યના કાવ્યપ્રકાશ નામના સાહિત્યશાસ્ત્રના ગ્રંથ ઉપરની માણિક્યચંદ્ર સૂત્રી સંકેત નામની ટીકા પુનાના આનંદાશ્રમ મુદ્રણાલય તરફથી છપાવીને પ્રસિદ્ધ કરી છે; તે બાબત તેઓથી સાહિત્યરસિક તથા સંશોધનરસિક જનતાના ધન્યવાદને પાત્ર છે. આ સંકેત ટીકા હમણાં જ નવીન ઉપલબ્ધ થઇ છે એમ નથી, કારણ કે ડૉ. પીટરસનના રિપોર્ટમાં આ ટીકા સંપાદન કર્યાનો ઉલ્લેખ છે; વળી, મહંમ ગ્રો. ચાદિરકર તથા શાસ્ત્રીમહોદય વામનાચાર્ય ઝગકીકર એમની પાસે આ ટીકા હતી, અને તેમણે તેનો પોતાની ટીકામાં છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે. તથાપિ મુદ્રણદ્વારા સૌને આ ટીકા સુલભ કરી આપવાનું પ્રથમ માન રા. અભ્યંકર શાસ્ત્રીને જ ધટે છે.

સાહિત્ય રસિકોની દૃષ્ટિથી જોતાં પ્રસ્તુત ટીકા બહુ જ ઉપયોગી તથા કેટલેક સ્થળે આનંદદાયી પણ છે. ટીકાકારોના મુખ્ય દોષો-જે આવશ્યક સ્થળે સંક્ષેપ કરવો, અને અનાવશ્યક સ્થળે વ્યર્થ વિસ્તાર કરવો-આથી આ ટીકાકાર અંપૂર્ણ અલિપ્ત છે. કાવ્યપ્રકાશકારે જેમના ગ્રંથોનો છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે એવા ભામહ, ભટ્ટોદ્ભટ, રુદ્રટ, દંડી, વામન, આનંદવર્ધન, અભિનવગુપ્તાદિચાર્ય, મુકુલ, જોગ વગેરેના ગ્રંથોના ટેકાણે ટેકાણે મતો રજૂ કરીને ટીકાકારે પોતાની ઔચિત્યવાળી માર્મિકતા બતાવી છે. ટીકાકારની રસિકતા આ ટીકામાં ડગલે ડગલે દેખાય છે. ખાસ કરીને મુગ્ધ વિકસિત્ત્વિમ્ (કાં ૦ પ્ર૦ ૨-૯), તથા પ્રસ્થાને વલયૈઃ ફૂતમ્ (કાં ૦ પ્ર૦ ૪-૩૬) આ શ્લોકો ઉપરની ટીકામાં ટીકાકારે હંડી રસિકતા દર્શાવી છે. રૂંગારમ્ય ક્ષો મેદો (કાં ૦ પ્ર૦ ૫૪) તથા રત્તિ-ર્જાસંઘ શોકઘ (કાં ૦ પ્ર૦ ૫૯) આ ઉપરનું વ્યાખ્યાન રસિક વિદ્વાનોને આનંદ આપે એવું છે. એક ટેકાણે બાણમદે 'કાદંબરી'માં કથાસૂત્રને અનાવશ્યક એટલું જ નહિ પણ વિગ્રભૂત અવાંતર વર્ણનો કરીને કેવો ઐચિત્યભંગ કર્યો છે એ ટીકાકારે બહુ માર્મિકતાથી બતાવ્યું છે. અનેક ટેકાણે મૂળ ગ્રંથ વિગદ કરવા સાર પોતાનાં કાવ્યોમાંથી જે દાખલા આપ્યા છે તે ઉપરથી ટીકાકાર પોતે સહૃદય કવિ પણ છે એમ માત્રમ પડે છે. ટીકાકારની વિદ્વતા તથા પાંડિત્યના પૂરાવા ટીકામાં અનેક ટેકાણે મળે છે. પોતે જૈન સાધુ હોવા છતાં એમનું વેદવેદાંતાદિકમાં જે ગાઢ અધ્યયન હતું તે ઉપરથી, જૈન અને વૈદિક ધર્મની વચ્ચે કેટલી સદિગ્ધતા તથા ઐક્ય હતું તે સ્પષ્ટ દેખાય છે. વિદ્વતા, રસિકતા અને માર્મિકતા આ ત્રણેનો સંગમ આ ટીકામાં હોવાથી ટીકાકાર નવમા હજારસની ટીકાના પ્રારંભે 'લોકોત્તરોડયં સંકેતઃ' એમ જે કહ્યું છે તે વ્યાખ્યાનની હક્તિ ન જ દેવાય. સંકેત શબ્દ ઉપર શૃંગારાર્થપર શ્લેષ કરીને બીજે ટેકાણે પણ ટીકાકારે આત્મવિશ્વાસથી પોતાની ટીકાનું મદત્ત્વ વર્ણવ્યું છે.

ટીકાકાર માણિક્યચંદ્રના કાવ્યનિર્ણયમાં બીજકલ-ચંદ્રેદ નથી. કારણ ટીકાકારે ટીકા સમાપ્તિના શ્લોકમાં ટીકાનો દાગ સ્પષ્ટ આપ્યો છે. તે ઉપરથી માણિક્યચંદ્ર ધ. સ. ૧૧૫૪

માં હતા એ સિદ્ધ છે. આ મિતિનો ઉપયોગ કાવ્યપ્રકાશકારનો કાળ એક બાબતથી નક્કી કરવામાં થઈ શકે છે, એટલે કે મમ્મટાચાર્ય ૧૧૫૯ પહેલાં થઈ ગયા એ સિદ્ધ થાય છે.

ઉપલબ્ધ ટીકાકારોમાં માણિક્યચંદ્ર સૌથી પ્રથમ છે. બાકીના ટીકાકારોએ પોતપોતાનો કાળ આપ્યો છે તે ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે. પણ માણિક્યચંદ્ર કાવ્યપ્રકાશના સૌથી પહેલા ટીકાકાર છે એમ તો ન જ કહેવાય. પ્રસ્તુત ટીકામાં એક પણ કાવ્યપ્રકાશટીકાકારનો નામનિર્દેશ નથી. આ ઉપરથી માણિક્યચંદ્ર જ સૌથી પહેલા ટીકાકાર એમ લાગવાનો સંભવ છે. પણ સંકેત ટીકાની અંદરનાં બીજાં કેટલાંક પ્રમાણોથી આથી વિરુદ્ધ અનુમાન નીકળે છે. ટીકામાં બે ત્રણ સ્થળે કાવ્યપ્રકાશના પાંડભેદની ચર્ચા કરી છે:—

(૧) “અર્થવ્યંજકતોચ્યતે” (કા० પ્ર० ૩-૨૧) ઉપર “વ્યં તુ અથ વ્યં-જકતોચ્યતે इति पठामः”.....વ્યાખ્યાનં ચેત્યં ।

(૨) “ત્વત્કોતિઃ” (કા० પ્ર० ૭૪) इत्यत्र त्वच्छब्दो न युक्तः.....તત્કો-તિરिति युक्तः पाठः ।

આ ઉપરથી ‘સંકેત’કારની વખતે કાવ્યપ્રકાશ અંથમાં કેટલાંક પાંડભેદ ઉત્પન્ન થયા હતા એમ દેખાય છે. આ પાંડાન્તરો બીજા ટીકાકારોમાં મળી આવ્યા હશે એવું અનુમાન કરવું એ વધારે પડતું નથી.

ટીકામાં અન્ય ટીકાકારોનો નામનિર્દેશ નથી તો પણ--

“मनोविषयशब्दयोः सामानाधिकरण्यं गौर्वाहीक इति गुणद्वारेणेति केचित् वयं तु विशेषणतया सामानाधिकरण्यं ब्रूमः” સંકેત, ૨૨૪.

“अन्ये तु सकलरत्नसारतुल्योऽधर इति व्यंग्योपमामाहुः” સંકેત ૨૬૯.

એમાં ‘કેચિત્’, ‘અન્યે’ વગેરે શબ્દોથી અન્ય ટીકાકારો જ સંકેતકારનાં મનમાં અભિપ્રેત છે એવું અનુમાન થાય છે. આ ઉપરથી સંકેતકાર એ આદ્ય પ્રકાશટીકાકાર નથી એમ લાગે છે.

પણ ઉપરનાં કરતાં પણ વધારે દૃઢ પૂરાનો મૂર્દૂમ વામનાચાર્ય અગ્રકીકરની આશ્રયો-ધિની ટીકાની પ્રસ્તાવનામાં મળે છે. તેમાં શાસ્ત્રી મહાશયે કાવ્યપ્રકાશટીકાકારોની જે યાદી આપી છે તેમાં ત્રીયે પ્રમાણે લખ્યું છે:—

‘रुचकेन कृता टाका संकेताख्यो तथा परा’

આ ‘રુચક’ ઉપર શાસ્ત્રીમહાશય પોતે જ ટીપ લખે છે:—

“अयं खलु रुच्यकापरनोमा राजानकरुचकः उद्भटविकेकारव्यराजानक-तिलकसूनुः कश्मोरदेशे विस्ताब्दीयद्वादशशतकपूर्वार्धे आसीत् ।.....एत-त्प्रणीता ग्रन्थास्त्वैते-(१) सोमपालविलासकाव्यटीको, (२) काव्यप्रकाशसंकेतः, (३) श्रीकण्ठस्तवः, (४) सहृदयलीला, (५) साहित्यमीमांसा, (६) हर्षचरित-कम्, (७) अलंकारसर्वस्वम्.

આ ઉપરથી અગ્રકારસર્વસ્વકાર રાજનક રુચક કાવ્યપ્રકાશના સૌથી પહેલા ટીકાકાર છે એમ જણાય છે. રાજનકનો કાળ માણિક્યચંદ્ર કરતાં પ્રાચીન છે, તથા મમ્મટ અને રાજનક બન્ને પણ કાશ્મીરના રહીશ હતા, વગેરે વાતનો પણ ઉપરના સિદ્ધાન્તને ટેકો મળે છે.

અત્રે, શાસ્ત્રીમહાશય વામનાચાર્ય ઝળટીકરે અલંકારસર્વસ્વકારની યાજ્ઞતમાં જે પરસ્પર વિરોધી વિધાનો દર્શા છે તેની ચર્ચા કર્યા વગર આગળ જવાય નહિ. શાસ્ત્રીજીના ઉપરિલિખિત ઉતારા ઉપરથી રાજનક રુચક કાવ્યપ્રકાશકાર કરતાં અર્વાચીન છે એવો તેમનો અભિપ્રાય જણાય છે. પણ તેમનું નીચેનું વિધાન જુઓ:-

“एवमयं रुच्यको मम्मटापेक्षयाऽपि किञ्चित्प्राचानः । अतएव ‘राजति तदीयम्’ इति श्लोके मम्मटेन रुच्यकमतं खण्डितम् । अत एव व्यतिरेकालंकारस्य द्वितीयं लक्षणं तदुदाहरणं च रुच्यकोपन्यस्तं मम्मटेन खण्डितम् । किञ्च ‘योऽलंकारो यदाश्रितः’ इत्यपि ग्रंथेन रुच्यकस्यैव खण्डनं कृतमिति बोध्यम् । अत एव च ‘ननु स्वरितादिगुणभेदात्’ इत्यादि काव्यप्रकाशग्रन्थं अलंकारसर्वस्वग्रन्थखण्डनपरतयैव योजयन्ति काव्यप्रदीपकाराः ॥”*

આ જે પરસ્પર વિરોધી વિધાનોમાંથી એકજ વિધાન ખડું હોય શકે, અમોને શાસ્ત્રીજીનું પહેલું વિધાન જ સત્ય લાગે છે. ખીલું વિધાન કેમ બૂલ બરેલું છે તે હવે જોઈએ. વાદવિપયનો શ્લોક ‘રાજતિ તદીયમ્’ અને તેના ઉપરની કાવ્યપ્રકાશકારિતિ જોતાં કાવ્યપ્રકાશકારનાં મનમાં અલંકારસર્વસ્વના મતનું ખંડન કરવાનું હોય એમ જ નરાએ લાગતું નથી. અહીં ‘અસુકનો’ એવો મત છે પણ તે અયોગ્ય છે એવું પણ દર્શુ દર્શું નથી. ફક્ત ‘પદ્યરૂપશ્ચ સંકરઃ શબ્દાલંકારયોરપિ પરિવૃદ્ધયતે યથા ‘રાજતિ.’ એટલું જ લખ્યું છે. હવે અલંકારસર્વસ્વકારની આ શ્લોક ઉપરની અવતરણિકા અને ઘટિતિ જુઓ—

“शब्दालंकारसंकरस्तु कैश्चिदुदाहृतो यथा ‘राजति तदीयम्’ इति पतञ्जलसम्यगावर्जकम् । शब्दालंकारसंसृष्टिस्तु अत्र भेद्यसी.”

આ ઉતારા ઉપરથી અલંકારસર્વસ્વકારના મનમાં કાવ્યપ્રકાશકારનો મત છે એ એકબુ આક્ષેપ પડશે. અહીં ‘કૈશ્ચિત્’ આ શબ્દ ઉપર અલંકારસર્વસ્વ ઉપરની વિમર્શિનીના ક્ષતાં ‘કૈશ્ચિત્=કાવ્યપ્રકાશકારાદિભિઃ’ એમ લખે છે, એ પણ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ. ખીલું વાદસ્થળ સ્થળ વ્યતિરેકાલંકારનું. અહીં માત્ર મમ્મટ કહે છે:-

‘क्षीणः क्षीणोऽपि’ इत्यादौ उपमानस्य उपमेयादाधिक्यमिति केनचित् बुक्तं तदयुक्तम् ।

પણ ‘કૈનચિત્’ થી અહીં અલંકારસર્વસ્વકાર જ અભિપ્રેત છે એમ કહી શકાય નહીં. કારણ ‘ક્ષીણઃ ક્ષીણોઽપિ શશી’ આ શ્લોક છે રુદ્રકનો. રુદ્રકે વ્યતિરેકનો આ ખીલો પ્રકાર માનીને તે ઉપર ‘ક્ષીણઃ ક્ષીણોઽપિ’ આ પોતાનું જ ઉદાહરણ આપ્યું છે. તેથી મમ્મટનો આક્ષેપ રુદ્રક ઉપરજ છે એમ માનવું વધારે સ્વાભાવિક અને ન્યાયયુક્ત છે.

આખરે એક વાદસ્થળ રજુ—શ્લેષાલંકાર વિષયક. આ વાદ એટલો વિરત્ન છે કે તેમાંથી અહીં ઉતારા લેવાય જ નહિ. હુંકામાં એટલું જ કહીશું કે આ યાજ્ઞતમાં મમ્મટે જે કાંઈ લખ્યું છે તે ઉપરથી તેમના મનમાં અલંકારસર્વસ્વકાર જ હતા એમ નિશ્ચયથી કહી શકાય નહિ. હવે હું અલંકારસર્વસ્વ વાંચતાં લાંબું વિવરણ અને આક્ષેપો કાવ્યપ્રકાશકારની સામે જ છે એમ લાગે છે. એક બે કેશજી તો કાવ્યપ્રકાશકારને જ ઉદાહરણો

* અમને બહુ આશ્ચર્ય થાય છે કે ડૉ. રઘુનાથ દરમરકરે આ મંથનું પુનઃ સંશોધન કરી વખતે પણ આ યાજ્ઞતનો ખુલાસો કર્યો નથી!

સ્વંમતસમર્થનાર્થ' આપ્યાં છે તે જ લક્ષણે તેમણે તેની સામે વાંધો ઉઠાવ્યો છે. તે ઉપરથી અમારો સિદ્ધાન્ત દઢ થાય છે. જુઓ—

(૧) “ન ચાયં ઉપમાપ્રતિભોત્પત્તિહેતુઃ શ્લેષઃ અપિ તુ શ્લેષપ્રતિભોત્પત્તિ-
હેતુરુપમા” કાઠ પ્ર૦ ૧-૩૭૯.

“સકલકલં પુરમેતજ્ઞાતં સંપ્રતિ સુધાંશુવિસ્વમિવ” इत्यादी न गुणक्रिया-
साम्यमुपमाप्रयोजकमपि तु उपमाप्रतिभोत्पत्तिः श्लेष एवावसेयः ।” अलंकार-
सर्वस्व, नि. सा. ૧૯.

(૨) “इह दोषगुणालंकाराणां शब्दार्थगतत्वेन यो विभागः सः अन्वयव्यति-
रेकाभ्यां एवावतिष्ठते । उपमादयः शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थाप्यन्ते ।” કાઠ પ્ર૦ ૧,

“पूर्वत्र अन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दहेतुकत्वाच्छब्दालंकारत्वमिति चेत् न ।
आश्रयाश्रयिभावेनालंकारत्वस्य लोकवद्व्यवस्थानાત્ ।” અલંકારસર્વસ્વ ૧૯.

પણ ઉપરનાં પ્રમાણો કરતાં પણ સજ્જડ પ્રમાણ અલંકારસર્વસ્વની વિમર્શિની ટીકામાં મળી આવે છે. વિમર્શિનીકાર એક ઠેકાણે લખે છે:—

“यत्तु ‘काव्यप्रकाशसंकेते’ ग्रन्थकृता वस्तुध्वनेः शब्दशक्तिमूलत्वं
चिन्त्यमुक्तं तदुदाहरणाभिप्रायेणैवोन्नेयम् । तत्र हि ‘पन्थिअ ण इत्थ’ इत्याद्यु-
दाहरणमुभयशक्तिमूलं शब्दशक्तिमूलस्य वस्तुध्वनेः श्रीमम्मटेनोपात्तम् । इह
तु यथासंभवमेव विचारितम् ।” અલંકારસર્વસ્વ ૧૦૨.

આ ઉલ્લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અલંકારસર્વસ્વકારે કાવ્યપ્રકાશ ઉપર ‘સંકેત’ નામની ટીકા લખી છે. તેમાં ગ્રન્થકાર કાવ્યપ્રકાશને અનુસરીને ટીકા કરે છે. પણ અલંકારસર્વસ્વ આ પોતાના સ્વતંત્ર ગ્રંથમાં મમ્મટની સામે વાંધો ઉઠાવીને તેમના મતનું ખણકન કરે છે. વિમર્શિનીકારે આ ‘સંકેત’ ટીકા જોયેલી હતી. હુદ્દેવે તે હાલ ઉપલબ્ધ નથી એ જૂદી વાત. અસ્તુ. ઉપરના વિવેચન ઉપરથી આપણને એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે. માણિ-
ક્યયંદ્ર કાવ્યપ્રકાશના પેહેલા ટીકાકાર નથી, તે તો અલંકારસર્વસ્વકાર છે એ એક, અને કાવ્યપ્રકાશકાર, અલંકારસર્વસ્વકાર પેહેલા હતા, એ બીજી વાત. અલંકારસર્વસ્વકાર એ મખંધવિના ગુરૂ. મખંધ કાશ્મીરના રાજા જયસિંહના સમકાલીન હતા. જયસિંહનો કાલ ઇ. સ. ૧૧૨૮-૧૧૫૦ એ પ્રસિદ્ધ છે. તે પેહેલાં અલંકારસર્વસ્વકાર એટલે આશરે ૧૧૦૦ થી ૧૧૨૮ સુધી. તે પેહેલાં કાવ્યપ્રકાશકાર એટલે ૧૧૦૦ પેહેલાં કેટલાક વર્ષો થયા એ સિદ્ધ થાય છે. માણિક્યયંદ્રે નિર્દિષ્ટ કરેલા ગ્રંથકારો ભામહ, દુર્લ્લ, વામન, વગેરે કાવ્ય-
પ્રકાશ કરતાં પ્રાચીન છે આ બાબતમાં શંકા નથી. એ નામ વિશે શંકા આવવાનો સંભવ છે એક સુકલ અને બીજું શ્રીભાજ. માણિક્યયંદ્રે બીજા ઉલ્લાસ ઉપરની ટીકામાં એ ત્રણ ઠેકાણે ‘મુકુલસ્યાપ્યદોડ્ઝનુમતમ્’ (સંકેત ૧૭) ‘મુકુલસ્ત્વેવમાહ’ (સં૦૨૧) એવો સુકલનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ સુકલ માણિક્યયંદ્ર પેહેલાના કાવ્યપ્રકાશ ઉપરના કોઈ ટીકાકાર તો નથી ને? એવી શંકા કદાચ કાઠને લાગશે. પણ આ સુકલ કાવ્યપ્રકાશકાર કરતાં પ્રાચીન છે, એમાં શંકા નથી. ભદ્રોદ્ભટના ‘કાવ્યલંકારસંગ્રહ’ ઉપર ટીકા લખનાર પ્રતીહારેન્દુરાજ આ સુકલને ગુરૂ તરીકે માને છે. ટીકાપ્રારંભે તે લખે છે:—

શ્રીવિદ્વદધ્યાન્મુકુલકોદધિગમ્ય વિવિચયતે ।

પ્રતીહારેન્દુરાજેન કાવ્યાલંકારસંગ્રહઃ ॥

આ મુકલે 'અભિધામાતૃકા' કરીને ગ્રંથ કર્યો છે. તેમાંના કેટલાક શ્લોકો મમ્મટ કાવ્યપ્રકાશના ખીન્ન ઉલ્લાસમાં થોડાધણા ફેરફાર કરીને લીધા છે. (જુઓ કા. પ્ર. ૬૫-૨ની પ્રો. ચંદ્રિકાની ટિપ્પણી પા. ૨૬, ૩૬, ૩૯, ૩૯, ૪૨, ૫૫). આ મુકલ કલ્પટ પુત્ર છે એમ અભિધામાતૃકાગ્રંથની સમાપ્તિના શ્લોક ઉપરથી દેખાય છે:—

મટ્કલ્પટપુત્રેણ મુકલેન નિરૂપિતા ।

નૂરિપ્રયોધનાયેયમભિધાવૃત્તિમાતૃકા ॥

આ કલ્પટ અવન્તિવર્માનો સમકાલીન હતા. (જુઓ રાજતરંગિણી પા. ૬૬.) અવન્તિવર્માનો સમય ૮૫૫-૮૮૪ સુધીનો ગણાય છે. (જુઓ રાજતરંગિણી પા. ૩૪) તેથી મુકલનો સમય આશરે નવમા સદ્દશના છેલ્લા ભાગમાં પડે છે* એ નક્કી થાય છે, અને મુકલનો કાલ નક્કી થતાં તેમના શિષ્ય પ્રતીહારેન્દુનો કાલ પણ લગભગ નક્કી કરી શકાય. આ શુશિષ્ય વિષે શાસ્ત્રીમહાશય લખે છે: "इमौ मुकुलमत.हारन्दुराजौ कादमी-रिक्तौ." પણ એ અર્ધસત્ય છે. મુકલ એ કાશ્મીરવાસી હતા એ ખરું, પણ પ્રતીહારેન્દુ કાંઈકુદેશવાસી હતા એ તેમની દીકાના સમાપ્તિના શ્લોકમાં તે પોતે જ કહે છે:— 'काव्यालंकारसारे लघुचिद्वृत्तिमधात्कौकणः श्रीन्दुराजः । शास्त्रीमहाशये आ-श्लोकनो' ઉલ્લેખ કર્યો છતાં તેમનું અતુમાન કેમ જુદું થયું?

આખરે રજા શ્રીભોજ. એમના વિષે ત્રણ પ્રશ્નો સંભવે છે. એ કાવ્યપ્રકાશકારના પછીના કે સમકાલીન કે કાવ્યપ્રકાશકાર પહેલાં? પ્રથમ પ્રશ્ન બરાબર નથી, શાથી કે મમ્મટ કાવ્ય-પ્રકાશની અંદર 'तद्विद्वद्भवनेषु भोजनृपतेस्तस्यागलीलायितम्' (કા. પ્ર. ૧૦-૨૦૬) એવો ભોજરાજનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે. હવે ભોજને મમ્મટ સમકાલીન, કે મમ્મટ ભોજ પછીના એટલોજ સવાલ રહ્યો. જાને સમકાલીન હતા એમ કાવ્યપ્રકાશકારના એક દીકાકાર લીમસેન લખે છે કે મમ્મટના કૈયાટ અને ઐવાટ કરીને બે ભાઈ હતા. તેમાંથી ઐવાટ મમ્મટના નાના ભાઈ. હવે ઐવાટ પોતાના વાળસનેથી સંહિતાગ્રાહ્યમાં

अज्यादींश्च पुरस्कृत्य अवन्त्यामुवटां वसन् ।

मन्त्रभाष्यमिदं चक्रे भोजे राज्यं प्रशासति ॥ (શલ્લકીકર, પ્રસ્તા. ૦)

એમ લખે છે. તે ઉપરથી મમ્મટ અને ભોજ સમકાલીન હતા એમ લાગે છે. પણ આ ઐવાટ મમ્મટના ભાઈ એ નક્કી નથી, કારણ તે ઉપરોક્ત મન્ત્રભાષ્યમાં પોતાનો 'वज्रदाख्यस्य सनुना' એવો નિર્દેશ કરે છે અને મમ્મટ જન્મટના પુત્ર કહેવાય છે. તેથી આ બાબત અંધશ્રુત હોવાથી ભોજ અને મમ્મટનું સમકાલીનત્વ નિશ્ચયથી કહી શકાય નહીં. હવે રજો છેલ્લો પશુ, -ભોજ પછી મમ્મટ. એજ પશુ અમને ગ્રાણ લાગે છે. આ પશુને અનુકૂલ પુરાવો ઉપરના કાવ્યપ્રકાશના શ્લોકમાં આવ્યો જ છે. વળી આપણા માણિક્યચંદ્રનો અભિપ્રાય એવો જ છે એમ તેમની દીકામાંના નીચેના ફક્ત ઉપ-રથી જણાય છે:—

“श्रीभोजेन जैमिन्युक्तपदप्रमाणानि संभयञ्चालंकारतयोक्तानि । केषां-चिदुक्तिव्यन्तर्भावात् । केषांचिदचमत्कारकारित्वात्केषांचित्काव्यशरीरतयां-तानि नात्र काव्यालंकारतया प्रतिपादितानि” —સંચેત, પા. ૩૦૪.

* વધારે વિગતો માટે જુઓ. Aufrecht, Catalogus Catalogorum, Part I, p. 86).

માત્ર ભોજ અને મમ્મટની વચ્ચે બહુ અંતર ન હતું. કદાચ એક હૃદાયસ્થામાં અને બીજો તારુણ્યાવસ્થામાં—એવું તેમનું સમકાલીનત્વ હશે. પણ એટલું તો નક્કી જ કે સરસ્વતીકણ્ઠાભરણુ ગ્રંથ થયા પછી મમ્મટે પોતાનો કાવ્યપ્રકાશ રચ્યો.

ઉપરની ચર્ચામાંથી જ સિદ્ધાન્તો નિકળે છે તે ફરીથી એકત્ર ચતુષ્પે નીચે આપીએ છીએ:—

(૧) શ્રીભોજનો કાલ ઇ.સ. ૯૯૬ થી ૧૦૫૧ સુધી (જુઓ ઝળછીકર, પ્રસ્તા. પા. ૯.)

(૨) શ્રીમમ્મટનો કાલ ઇ.સ. ૧૦૫૧ અથવા તે પહેલાં થોડાં વર્ષોથી ૧૧૦૦ સુધી.

(૩) અલંકારસર્વસ્વકાર રાજનંદ સ્વયંક ઇ. સ. ૧૧૦૦ થી ૧૧૨૫ સુધી (આ કાવ્યપ્રકાશના પ્રથમ દીકાકાર.)

(૪) માણિક્યચંદ્ર (ઉપલબ્ધ દીકાકારોમાં પ્રથમ) ૧૧૨૫ થી ૧૧૬૦ સુધી.

ઉપરની સંશોધનાત્મક ચર્ચામાં માણિક્યચંદ્રની ટીકાનો થોડો ધણો ઉપયોગ થયો. વળી પણ કેટલીક બાબતોમાં તેમની ટીકા પુરાવારૂપ ગણી શકાય. દાખલા તરીકે—કાવ્યપ્રકાશ ગ્રંથ મમ્મટે દર્શમોક્ષાસમાંના પરિક્ષરાલંકાર સુધી જ રચ્યો. ત્યારપછીનો ભાગ ‘અલ્પટ’ કરીને પાંડિતે રચીને ગ્રંથ પૂરો કર્યો એવી એક આખ્યાયિકા છે. આ આખ્યાયિકામાં પૂર્ણ સત્ય હોય એવા વિશ્વાસથી એક ઠેકાણે માણિક્યચંદ્ર તેનો ઉલ્લેખ કરે છે:—

“અયં ગ્રંથોઽન્યેનારબ્ધોઽપરેણ સમાપિત इति द्विखण्डोऽपि संवदनावशादखण्डायते ।” સંકેત, ૩૦૪.

કાવ્યપ્રકાશના ‘વિભિન્નરૂપોઽભિન્નરૂપઃ પ્રતિભાસતે ચત્’ આ શ્લોક ઉપર ઉપરની ટીકા છે. સંકેતકારના લખવાની ઢગ ઉપરથી ઉપરની આખ્યાયિકા સાચી છે એમ માનવું પડે છે. એ સાચી હોય તો બાણભટ્ટની કાદંબરીના પૂર્વાર્ધ-ઉત્તરાર્ધની પેઠે આ બે ગ્રંથકારની એક કૃતિ પણ અત્યંત કૌતુહાસ્પદ છે એમાં શક નથી.

હવે બુદ્ધ માણિક્યચંદ્ર વિષે પ્રસ્તુત ટીકામાં તથા અન્યત્ર શી માહિતી મળે છે તે બોધીએ. આ ટીકાના સમાપ્તિશ્લોકોમાં (જુઓ ડૉ. પિટરસનનો ત્રીજો રિપોર્ટ) માણિક્યચંદ્રે પોતાના સંપ્રદાયની ગુરૂપરંપરા આપી છે—તેનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે—શ્રી શીલભદ્રસૂરિ, ભરતેશ્વરસૂરિ, વૈરસ્વામિ મુનીશ્વર, શ્રીસાગરેન્દુ, માણિક્યચંદ્રસૂરિ. આ માણિક્યચંદ્રે કેટલાંક કાવ્યો પણ લખ્યાં છે; શાથી કે સંકેત ટીકામાં અનેક ઠેકાણે “સ્વં યથા” “સ્વોક્તં યથા” “કયોદાહતિઃ યથા” આવા અવતરણપૂર્વક પોતાના ધણા શ્લોક એમણે ઉદ્ધૃત કર્યાં છે. એક ઠેકાણે તો પોતાના પાશ્વનાથવર્ણનપર કાવ્યમાંથી વર્ણચ્યુતકનો એક શ્લોક આપ્યો છે. તપાસ કરતાં (૧) ‘દશસ્કન્ધ’, (૨) દશસર્ગવાળ ‘પાર્શ્વનાથચરિત’ અને (૩) શાંતિનાથચરિત આ ત્રણ કાવ્યો એમણે રચ્યાં છે એવી માહિતી મળી છે. આ ત્રણમાંથી શાંતિનાથચરિત કાવ્યના પ્રથમ સર્ગના પ્રારંભના કેટલાક શ્લોક પ્રો. કેશવલાલ હર્ષદરાય દ્રુવની પાસેથી અમને મળ્યા છે. તે ઉપરથી આ માણિક્યચંદ્ર રાજગરજ સંપ્રદાયના હતા એમ જણાય છે (શાંતિનાથચરિત, સર્ગ ૧-૨૦). હવે ‘નલાયન’ આ સો સર્ગવાળા કાવ્યના કર્તા માણિક્યચંદ્ર એ સંકેતકાર માણિક્યચંદ્ર કરતાં જૂદા જ છે એ સ્પષ્ટ છે કારણ ‘નલાયન’ કાર ‘વદનચ્છત્તપોમૃગાંકઃ’ એમ પોતાના ‘વદનચ્છ’ સંપ્ર.

દાપનો ઉદ્દેશ્ય કરે છે. ઉપરના શાંતિનાયચરિતની હસ્તલિખિત પ્રત પાલિતાણા ગ્રંથ-સંગ્રહમાં છે એમ જાણ્યું છે.

સંકેતકાર માણિક્યયંત્ર ગુર્જરદેશવાસી હતા એમ કહેવાય છે. રાજ્ય વસ્તુપાલે એમને અધ્યયનઅધ્યાપન સારૂ એક મોટાં ગ્રંથસંગ્રહ આપ્યો હતો. વસ્તુપાલને માણિક્યયંત્ર વચ્ચે ધણો સ્નેહસંબંધ હતો. માણિક્યયંત્રનો મઠ આગ્રાપર્વતની પાસે હતો. ત્યાં એ પોતાની ગ્રંથરચના કરતા ઇત્યાદિ આખ્યાયિકા એમને વિષે છે. એમાં ઐતિહાસિક સત્ય કેટલું છે એની ચર્ચા કરવાનું પ્રસ્તુત સ્થળ નથી. માત્ર દીક્ષના અન્તઃપ્રમાણથી એ ગુર્જરદેશીય હતા એમ લાગે છે. કાવ્યપ્રદાશના ‘પત્તન્મન્દવિપક્ષતિદુકફલ’ (કા. પ્ર. ૭-૧૪૩) આ સ્લોક ઉપર દીક્ષ કરતાં “તિન્દુકફલં દિમ્બરૂકં” હિતિ હયાતં (સંકેત, ૧૨૩) એમ દીક્ષકાર લખે છે. ‘દિમ્બરૂક’ શબ્દ ગુજરાતીમાં જ પ્રસિદ્ધ છે, તે ઉપરથી માણિક્યયંત્ર ગુર્જરદેશીય હતા એવું અનુમાન થાય છે.

એક ઠેકાણે દીક્ષકારે ‘પૂજ્યાનાં ચયા’ એમ કહીને એક સ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યો છે તે એમના ગુરુનો હોય એમ ‘પૂજ્ય’ શબ્દ પરથી લાગે છે. એ અનુમાન સાચું હોય તો માણિક્યયંત્રના ગુરુ શ્રીસાગરેન્દ્રએ એકાદ કાવ્ય કર્યું હોય એમ લાગે છે.

અહીં દીક્ષકાર અને દીક્ષ વિષેની ચર્ચા પૂરી થઈ. હવે સંકેતદીક્ષમાં સંશોધનદષ્ટિથી મહત્વની જે કેટલીક નાની બાબતો છે તેનો અમે નીચે સંગ્રહ કરીએ છીએ.

- (૧) તથા ચોક્ક ‘કાવ્યકૌતુકે’ (સંકેત પૃષ્ઠ ૬) આ કોનો ગ્રંથ ?
- (૨) તરપદ્ધ્યોક્ત ‘મર્તૃમિત્રેણ’ (સં. ૧૭) આ હંતમિત્ર કોણ ?
- (૩) ‘હા માતસ્થરિતાડસિ’ (કા. પ્ર. ૪-૩૯)—કશ્મીરરાજમાતૃમરણે મંદુનારાયણકવિકાવ્યમિદમ્ । આ મંદુનારાયણ કોણ ?
- (૪) ‘વિસ્તરવિચારસ્તુ કોહલલોચનગ્રન્થાદિપુ જ્ઞેયઃ’ (સં. ૬૫) આ ‘કોહલ’ કોણ ?

(૫) “અત્ર શોણિતશબ્દસ્ય કથિરલક્ષણેનાર્થેનોજ્ઞાવલીકૃતરૂપાડ્યઃ વ્યથ-ધોયતે” (કા. પ્ર. ૪-૧૪૬) ઉપર સંકેતઃ—“યદ્વા કાશ્મીરભાપયા ઉજ્જ્વલશબ્દો-રૂપાર્થઃ” (સં. ૧૨૪) મમમદ કાશ્મીરદેશવાસી હતા એનો એ એક પુરાવો છે.

(૬) પ્રિતિમોનિરુદ્ધનાટકે વૃત્તમિદમ્ (સં. ૧૪૯) આ નાટકના કર્તા કોણ ? અને એ નાટક પણ કયું ?

(૭) ‘ગૌડીયાનાં નિર્દેશો ન યુક્તિમાન’ હિતિ યામનમંગલો (સં. ૧૧૦) આ ‘મંગલ’ સાહિત્યશાસ્ત્રી કોણ ?

(૮) યથા ‘ઉદ્ભટકુમારસંભવે’ ગૌરીસ્તુતી (સં. ૨૫૨) માણિક્યયંત્રના વખત સુધી એ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ હતું. પ્રતીકારેન્દ્રરાજ પણ આ કાવ્યમાંથી પોતાની દીક્ષમાં ઘણી વખત ઉદાહરણો આપે છે.

દશ માનવધર્મ

[અધ્યાપક રામનારાયણ વિ. પાઠક.]

મન્નિઝમનિકાયના ૪૧મા સાલેચ્છકસુતમાં નીચે પ્રમાણે વાત આપેલી છે:

કેસલ દેશમાં ઉપદેશને અર્થે દ્રતા દ્રતા એકવાર ભગવાન કેસલદેશના સાલા નામના બ્રાહ્મણગામ પાસે મોટા ભિક્ષુસંઘ સાથે આવી ચડ્યા. શામ્યકુલથી પ્રવર્તિત થયેલ શામ્યપુત્ર શ્રમણ ગોતમ આવ્યા છે એમ સાલાના બ્રાહ્મણગૃહસ્થોએ સાંભળ્યું. ત્યારે ભગવાન યુદ્ધને એવો કલ્યાણકારી કીર્તિશબ્દ ફેલાયો હતો કે પોતે પરમશ્રેષ્ઠ સુગત લોકવિદ છે અને દમ્યપુરુષોના સારથિ અને દેવ તથા મનુષ્યોના શાસ્તા છે; તેઓ દેવ, માર, ક્ષત્રિય સહિત સર્વ લોકને, શ્રમણ બ્રાહ્મણ સહિત અને દેવ મનુષ્ય સહિત સર્વ પ્રજાને સ્વયં જાણીને અને સાક્ષાત્ કરીને ઉપદેશ આપે છે; તેઓ ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે જે ધર્મ, આદિમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં કલ્યાણકારી છે અને અર્થવાળો શબ્દ છે; તથા કેવળ પાર-પૂર્ણ અને પરિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્યનો પ્રકાશ કરે છે; એવા રૂપના અહંતનાં દર્શન થાય છે.

હવે સાલાના બ્રાહ્મણગૃહસ્થો જ્યાં ભગવાન હતા ત્યાં ગયા અને જઈને કેટલાએક ભગવાનને અભિવન્દન કરીને, કેટલાએક ખર્ચઅંતર પૂછીને, કેટલાએક હાથ જોડીને, કેટલાએક પોતાનાં નામગોત્ર કહીને અને કેટલાએક કાંઈ બોલ્યા ચાલ્યા વિના એક બાજુ બેઠા. એક બાજુ બેઠેલા એવા સાલાના બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થોએ ભગવાનને આ પ્રમાણે કહ્યું: “ભો ગોતમ! કેટલાએક જીવો કાયાના નાશ પછી, મરણ પછી, અપાય^૩ હર્ગતિ^૩ વિનિપાત^૩ નરક^૩ પામે છે તેનું કારણ^૪ અને હેતુ^૪ શા? વળી ભો ગોતમ, કેટલાએક જીવો કાયાના નાશ, મરણ પછી સુગતિ સ્વર્ગલોકને પામે છે તેનું કારણ, હેતુ શા?”

“હે ગૃહસ્થો, અધર્મચર્યા અને વિષમચર્યાના હેતુથી કેટલાએક જીવો.....નરક પામે છે; હે ગૃહસ્થો ધર્મચર્યા અને સમચર્યાના હેતુથી કેટલાએક જીવો.....સ્વર્ગ પામે છે.”

“ભગવાન ગોતમે આ સંક્ષિપ્તથી ભાળેલા, વિસ્તારીને અર્થ સ્પષ્ટ નહિ કરેલાનો અર્થ અમે વિસ્તારથી સમજતા નથી. ભગવાન ગોતમ એવી રીતે ધર્મનો ઉપદેશ આપો જેથી અમે.....વિસ્તારથી અર્થ સમજીએ.”

“ત્યારે હે ગૃહસ્થો સાંભળો સારી રીતે મનમાં સમજો, હું કહું છું.”

“ભલે” એમ સાલાના બ્રાહ્મણગૃહસ્થોએ ભગવાનને સામું કહ્યું. ભગવાન આ પ્રમાણે બોલ્યા—

“ભો ગૃહસ્થો, ત્રણ રીતે કાચથી અધર્મચર્યા, વિષમચર્યા થાય છે, ચાર રીતે વાણીથી અધર્મચર્યા વિષમચર્યા થાય છે, ત્રણ રીતે મનથી અધર્મચર્યા વિષમચર્યા થાય

૧. “દમ્ય”નો યૌગિક અર્થ ‘ધોંસરી’ને જોડી શકાય’ એવો છે અને લાક્ષણિક અર્થ ‘શિક્ષાચોગ્ય’ એવો અહીં છે.

૨. લોકોને પાપને રસ્તે દોરનાર.

૩-૪. એકજ કે સમાન અર્થના શબ્દો એક સાથે વાપરવાની પાલીસાહિત્યમાં પ્રથા છે.

છે. ગૃહસ્થો, ત્રણ રીતે કાયથી અધર્મચર્યા વિપ્રમચર્યા થાય છે તે કેવી રીતે? હવે ગૃહસ્થો, કેટલાએક પ્રાણાતિપાતિ થાય છે, ૨ રક્તપાણિ મારકાડમાં મન લગાડે છે, પ્રાણીઓ તરફ અદયાથી વર્તે છે. અદત્તાદારી^૪ પણ થાય છે; જે ખીજે કાંઈ ગામ કે વગરે ગયો હોય ત્યારે તેનું ધન કે રાચરચીકું આપ્યા સિવાય ક્ષમ લે છે અને તેથી જોને ચોરી કહે છે તે થાય છે. કામમાં મિથ્યાચારી પણ થાય છે જે, માએ રહેલી, પિતાએ રહેલી, બાપએ રહેલી, બહેને રહેલી, સગાંએ રહેલી, કુટુંબે રહેલી, (ધર્મે રહેલી) સ્વામીવાળી, દુણ્ડ પામેલી, જોને કામએ માળા પહેરાવી હોય તેટલું પણ કરેલું હોય એવી, એવી જાતની સાથે સંબંધ કરે છે. એવી રીતે હે ગૃહસ્થો, ત્રણ રીતે કાયથી અધર્મચર્યા વિપ્રમચર્યા થાય છે. હે ગૃહસ્થો, ચાર રીતે વાણીથી અધર્મચર્યા વિપ્રમચર્યા થાય છે તે કેવી રીતે? હવે ગૃહસ્થો, કેટલાએક મૃપાવાદી થાય છે, સભામાં કે પરિપદમાં સગાં સંબંધીઓ મધ્યે, શ્રેણીમધ્યે, રાજદરબારમધ્યે આણીને તેને સાક્ષી તરીકે પૂછે કે-હે પુરુષ, જે જાણુતો હો તે કહે-તે નહિ જાણુતાં છતાં કહે કે હું જાણું છું, જાણુતો હોય છતાં કહે કે હું જાણુતો નથી, જોયું ન હોય છતાં કહે કે મેં જોયું છે, અને જોયું હોય છતાં કહે કે મેં જોયું નથી. આ પ્રમાણે પોતાના કારણે અથવા ખીજના કારણે પોતાને કાંઈ લાભ મળ્યો હોય તેના કારણે જાણુતો છતાં મૃપામાવી થાય છે. પિશુનવાચી^૫ પણ થાય છે. તે આંમનામાં ફાટફૂટ કરવા માટે અહીંનું સાંભળીને ત્યાં કહે છે અને તેમનામાં ફાટફૂટ કરવા માટે ત્યાંનું સાંભળીને અહીં કહે છે, અને એવી રીતે સમગ્રમાં^૬ ભેદ પાડે છે, બિન થયેલાને ઉચ્ચકેરે છે, વ્યગ્રમાં મજ પામે છે, વ્યગ્રમાં રત રહે છે, વ્યગ્રમાં આનંદ માને છે અને વ્યગ્ર કરવાની વાણી બોલે છે, પરુપવાચી^૭ પણ થાય છે તે મર્મભેદી ઠંડકા ખીજને કડવી લાગે એવી, ખીજને ચોટી જાય એવી, ક્રોધના જોવી વિશેષ કરે એવા પ્રકારની વાણી બોલે છે. સંહિન્નાલાપી^૮ પણ થાય છે તે અકાલે બોલે છે, નહિ બનેલું બોલે છે. અનર્થ, અધર્મ, અવિનય બોલે છે રહસ્ય વિનાની વાણી બોલે છે. અકાલે મ્હોંમાથા વિનાનું અર્થવિનાનું બોલે છે. એવી રીતે હે ગૃહસ્થો, ચાર રીતે વાણીથી અધર્મચર્યા વિપ્રમચર્યા થાય છે. હે ગૃહસ્થો ત્રણ રીતે મનથી અધર્મચર્યા વિપ્રમચર્યા થાય છે તે કેવી રીતે? હવે ગૃહસ્થો, કેટલાએક લાલચુ હોય છે જેઓ ખીજના વિત્ત અને રાચરચીલાની લાલચ કરે છે-અહા જે ખીજનું છે તે મારું હોય તો! વ્યાપન્નચિત્ત^૯ પણ હોય છે, તેમનામાં દુષ્ટ સંકલ્પો થાય છે-આ જીવો હણાઈ જાઓ, તેમનો વધ થાઓ, તેમનો ઉચ્છેદ થાઓ, તેમનો વિનાશ થાઓ, તે હોય જ નહિ એમ થાઓ. મિથ્યાદષ્ટિ પણ હોય છે જેની દષ્ટિ વિપરીત હોય છે-દાન નથી, ધંદ નથી, હુત^{૧૦} નથી, સુકૃત દુષ્કૃત કર્મોનો ફલવિપાક નથી, આ લોક નથી, પરલોક નથી, માતા નથી, પિતા નથી, ઊર્ધ્વગામી સત્ત્વો નથી, સમ્યગ્ ગતિવાળા સમ્યગ્ આચરણવાળા શ્રમણ બ્રાહ્મણો નથી જે આ લોક પરલોકને સ્વયં જાણીને સાક્ષાત્ કરીને ઉપદેશ આપે. એવી રીતે હે ગૃહસ્થો, ત્રણ રીતે

૪. દીધા વગર લેનારા.

૫. ચાડી યુગલી કરનાર.

૭. કટોર બોલનાર.

૮. હિંસાશુદ્ધિવાળા.

૬. સંખીને, એકલા રહેલા. તેથી ઉલટું તે વ્યગ્ર.

૯. બેચેન કરનાર.

૧૦. હોમેલું. યજ્ઞ.

મનથી અધર્મચર્યા થાય છે. એ રીતે અધર્મચર્યા વિપમચર્યાના કારણથી, હે ગૃહસ્થો, કેટલાંએક જીવો.....નરકમાં જાય છે. ”

આ પછી એજ સુતમાં^{૧૧} એવી જ રીતે ધર્મચર્યા, સમચર્યાનું વર્ણન કર્યું છે: ત્રિવિધ કાયધર્મચર્યામાં પ્રાણુતિપાતથી વિરામ પામેલો નિહિતદશઃ નિહિતશસ્ત્ર લન્ગમ વાળો દયાપત્ર સર્વભૂતહિતમાં અનુકંપા રાખનારો હોય છે; અદત્તાજ્ઞાનથી વિરામ પામેલો ક્રોધનું કાંઈ આપ્યા વિના લેતો નથી, કાયમાં મિથ્યાચારથી વિરામ પામેલો કાયના મિથ્યાચારથી દૂર રહે છે. ચતુર્વિધ વાણીની ધર્મચર્યામાં મૃષાવાદથી વિરામ પામેલો જુદું બોલતો નથી, પિશુન વાણીથી વિરામ પામેલો ક્રોધને બ્રહ્મડવા અહીંનું અહીં કહેતો નથી પણ બાહેલાતે ભેગા કરી આપે છે અને એવી વાણીમાં જ આનંદ લે છે, પરુષ વાણીથી વિરામ પામેલો અમૂઢ, કર્ણસુખ, પ્રેમાળ, હૃદયંગમ, નાગરિક, બહુ જનને વહાલી લાગે તેવી અને બહુ જનના મનને પ્રીતિ કરે એવી વાણી બોલે છે. અને સંભિન્નપ્રલા-પથી વિરામ પામેલો યોગ્ય રીતે અર્થવાણું બોલે છે. ત્રિવિધ માનસિક ધર્મમાં અલાલચુ, ક્રોધનું હોય તે પોતાનું થાય એવી ધ્રુષ્ટા કરતો નથી; અવ્યાપન્નચિત્ત દુષ્ટ સંકલ્પ કરતો નથી અને સમ્યગ્ દષ્ટિવાળો, હોય તે નથી ને બદલે હોય તે છે એ પ્રમાણે સમજે છે.

આ પ્રમાણે ઐશ્વર્ય ધર્મમાં દશ અકુશલ કર્મપથ ગણાવેલા છે. ત્રણ કાયિક (૧) પ્રાણુ-ધાત (૨) અદત્તાજ્ઞાન (૩) વ્યભિચાર; ચાર વાયિક (૪) અસત્ય ભાષણ (૫) ચાડી (૬) ક્રોધ ભાષણ (૭) બકબકાટ અને ત્રણ માનસિક (૮) પરદ્રવ્યનો લોભ (૯) ક્રોધ (૧૦) નાસ્તિકતા. આ દશ અકુશલ કર્મપથથી નિવૃત્ત રહેવું એ દશ કુશલ કર્મપથ છે. આ ધર્મોના ઐશ્વર્યનોમાં અનેક જગાએ ઉલ્લેખ છે. અદૃઢતાદાર યુદ્ધધોષાચાર્યે આ કુશલ કર્મપથને એક જગાએ મનુષ્યધર્મ કહ્યા છે. તે ઉપરથી લાગે છે કે એ કાળમાં સામાન્ય દશ મનુષ્યધર્મો ગણાવા લાગ્યા હશે.

વૈદિક ધર્મગ્રન્થોમાં પણ આજ દશ પાતકોથી નિવૃત્ત રહેવું તેને સામાન્ય મનુષ્ય-ધર્મ કહેલો છે. ન્યાયદર્શનના બીજા સૂત્ર ઉપરના વાત્સ્યાયનભાષ્યમાં આજ ધર્મોના ઉલ્લેખ નીચેના શબ્દોમાં છે:—

પતસ્માન્મિથ્યાજ્ઞાનાદનુકૂલેષુ રાગઃ, પ્રતિકૂલેષુ દ્વેષઃ ।

રાગદ્વેષાધિકારાશ્ચાસત્યેષ્યામાયાલોભાદયો દોષા ભવન્તિ । દોષૈઃ પ્રયુક્તઃ શરીરેણ પ્રવર્તમાનો હિંસાસ્તેયપ્રતિષિદ્ધમૈથુનાન્યાચરતિ, વાચાનૃતપરુષસૂચના-ડસમ્બદ્ધાનિ, મનસા પરદ્રોહં પરદ્રવ્યાભીપ્સાં નાસ્તિક્યં ચેતિ । સેયં પાપા-ત્મિકા પ્રવૃત્તિરધર્માય ।

અથ શુભા-શરીરેણ દાનં પરિત્રાણં પરિચરણં ચ, વાચા સત્યં હિતં પ્રિયં સ્વાધ્યાયં ચેતિ, મનસા દયોમસ્પૃહાં શ્રદ્ધાં ચેતિ । સેયં ધર્માય । જુઓ ન્યાય-દર્શનમ્ ચોખ્ખા સંસ્કૃત સીરીઝ. પૃ. ૧૪-૧૫.

“આ મિથ્યાજ્ઞાનથી અનુકૂલ વિષયમાં રાગ અને પ્રતિકૂલમાં દ્વેષ થાય છે.”

૧૧. દીકાદાર આ શબ્દ સંસ્કૃત સૂત્રમાંથી આવેલો માને છે. પણ સૂત્ર અને સૂક્ત એ બંનેનું પાલીમાં સુત્ત થાય. અહીં સૂક્ત લેવું જ યોગ્ય છે. સૂક્ત એટલે ‘સારી રીતે કહેલું.’

“રાગદ્વેષની સત્તા નીચે આવવાથી અસત્ય ધર્મો માયા-લોભ વગેરે દોષો થાય છે. દોષોથી પ્રેરાયેલો માણસ, શરીરની પ્રવૃત્તિથી હિંસા ચોરી અને બિચાર કરે છે, વાણી વડે અસત્ય કઠોર ચાડી અને અસંબંધ વાતો બોલે છે, મન વડે પરદ્રોહ પરદ્રવ્યની લાલસા અને નાસ્તિક્ય ચિંતવે છે. આ પાપમય પ્રવૃત્તિથી અધર્મ થાય છે.”

“હવે શુભ (પ્રવૃત્તિ)—શરીરવડે દાન રક્ષણ અને સેવા, વાણીવડે સત્ય હિત પ્રિય અને સ્વાધ્યાય, અને મનવડે દયા અસ્પૃહા અને શ્રદ્ધા. આ પ્રવૃત્તિથી ધર્મ થાય છે.”

અહીં એનાં એજ દશ પાતકો અને તેમાંથી નિવૃત્ત થવાથી થતા એના એજ દશ ધર્મો ગણાવ્યા છે. અને તેમનું કાયિક વાચિક માનસિકનું વર્ગીકરણ પણ એને એજ છે.

એજ વર્ગીકરણથી મનુસ્મૃતિમાં પણ આ દશ પાતકોથી દૂર રહેવું એ સર્વ મનુષ્યનો ધર્મ છે એમ કહ્યું છે. ૧૧મા અધ્યાયમાં યાતુર્વર્ણના ધર્મો કહ્યા પછી ૧૨મામાં સર્વ મનુષ્યોના ધર્મો કહ્યા છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

સ તાનુવાચ ધર્માત્મા મહર્ષીન્માનયો મનુઃ ॥

ઋસ્ય સર્વસ્ય શુણુત કર્મયોગસ્ય નિર્ણયમ્ ॥ ૨ ॥

શુભાશુભફલં કર્મ મનોવાગ્દેહસંભવમ્ ॥

કર્મજા ગતયો નૃણામુત્તમાધમમધ્યમાઃ ॥ ૩ ॥

તસ્યેહ ત્રિવિધસ્યાપિ ત્ર્યધિષ્ઠાનસ્ય દેહિનઃ ॥

દશલક્ષણયુક્તસ્ય મનો વિદ્યાત્ પ્રવર્તકમ્ ॥ ૪ ॥

પરદ્રવ્યેષ્વભિધ્યાનં મનસાનિષ્ઠચિન્તનમ્ ॥

વિતથાભિનિવેશશ્ચ ત્રિવિધં કર્મ માનસમ્ ॥ ૫ ॥

પારુષ્યમનૃતં ચૈવ પૈશુન્યં ચાપિ સર્વશઃ ॥

અસંયત્તપ્રલાપશ્ચ વાદ્મયં સ્યાન્નતુર્વિધમ્ ॥ ૬ ॥

અદત્તાનામુપાદાનં હિંસા ચૈવાવિધોનતઃ ॥

પરદારોપસેવા ચ શારીરં ત્રિવિધં સ્મૃતમ્ ॥ ૭ ॥

માનવધર્મશાસ્ત્ર, અધ્યાય ૧૨, મંડળીકની આવૃત્તિ. પૃ. ૧૪૭૮-૧૪૮૧.

“તે ધર્માત્મા માનવ બ્રહ્મા- તે મહર્ષિએને કહ્યું—આ સર્વ કર્મયોગનો નિર્ણય સંભળો. શુભ અને અશુભ ફળવાળું કર્મ મન વાણી અને દેહથી થાય છે. અને કર્મથી માણસોની હાલત મધ્યમ અને અધમ ગતિઓ થાય છે. એ ત્રણ પ્રકારની ગતિવાળા અને (મન વાણી કર્મ એ) ત્રણના અધિષ્ઠાન ૩૫ (હવે પછી કહેવાશે તે) દશ લક્ષણ-વાળા દેહીને પ્રવૃત્તિ કરાવનાર મન જ બળવું. મન વડે પરદ્રવ્યનું ચિંતન, અનિષ્ટનું ચિંતન અને વિતથમાં આસક્તિ એ ત્રિવિધ માનસ કર્મ છે. કઠોરતા, અસત્ય, ચાડીઆ-પણું અને અસંબંધ પ્રલાપ એ સર્વ રીતે ચતુર્વિધ વાદ્મયં કર્મ છે. નહિ આપેલાનું ગ્રહણ કરવું, શાસ્ત્રવિધિ વિના હિંસા કરવી, પરદારાનું ગમન કરવું એ ત્રણ પ્રકારનું શારીર કર્મ છે.” અહીં પણ પાતકોનાં એજ દશ લક્ષણો કહેવાં છે. મોત્ર એક બાબત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે હિંસાને પાતક ગણવામાં શાસ્ત્રવિદિત હિંસાનો અપવાદ સ્પષ્ટ રીતે કરેલો છે. આ પછી કાયિક, વાચિક અને માનસિક પાતકો વાળા અનુક્રમે સ્થાવર, પશુપક્ષી અને અત્યંત યોનિમાં જન્મે છે એમ કહેલું છે.

એવોજ ઉલ્લેખ યાતુવલ્ક્ય સ્મૃતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં છે.^૧

પુરાણોમાં પણ આ રીતે દશ પાપોનો ઉલ્લેખ આવે છે. જ્યેષ્ઠ શુક્લ દશમીને દશ-હરા કહેલી છે અને એમ કહેવાનું કારણ એવું છે કે તે દિવસે સ્નાન કરીને અમુક ક્રિયાઓ કરવાથી દશ પાપોથી મુક્ત થવાય છે. આ પાપો ઉપર જણાવેલાં જ ત્રિવિધ દશ પાપો છે. એનો ઉલ્લેખ બ્રહ્મપુરાણ, બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ, રાજમાર્તણ્ડ અને ગરુડપુરાણમાં પણ આપેલ છે. (જુઓ દશહરા શબ્દકલ્પદ્રુમ.)

આ દશ માનવ ધર્મો એક વખત એટલા બધા સર્વમાન્ય ગણાતા કે ધર્મશાસ્ત્ર સિવાયના ગ્રંથોમાં પણ એમનો ઉલ્લેખ થયો છે. વાગ્ભટકૃત અષ્ટાંગહૃદય નામના વૈદ્ય-વિદ્યાના ગ્રંથમાં ખીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે—

સુखं च न विना धर्मात्तस्मान्धर्मपरो भवेत् ।

भक्त्या कल्याणमित्राणि सेवेतेतरदूरगः ॥ ૨૦ ॥

हिंसास्तेयान्यथाકામં પૈશુન્યં પરુષાનૃતે ।

સંભિન્નાલાપવ્યાપાદમભિધ્યાદૃગ્વિપર્યયમ્ ॥ ૨૧ ॥

પાપં કર્મેતિ દશધા કાયવાહુમાનસૈસ્ત્યજેત્ ।

નિર્ણયસાગર આવૃત્તિ પૃ. ૧૪-૧૫.

“ધર્મ વિના સુખ નથી માટે ધર્મપરાયણ થવું જોઈએ. ભક્તિ વડે કલ્યાણમાં સહાય કરે તેમની સેવા કરવી અને ઇતરથી દૂર રહેવું. હિંસા, ચોરી, અયોગ્ય કામ, ચાડીઆપણું, કઠોરપણું, જૂઠું, અસંગદ્ય પ્રલાપ, વ્યાપાદ, અભિધ્યા (લાલચ), મિથ્યા-દૃષ્ટિ એ દશ પ્રકારનાં પાપકર્મને કાય વાણી મનથી ત્યજવાં.”

આ પછી આ દશ મનુષ્યધર્મની માન્યતા ક્યારે શિથિલ થઈ તે કહી શકાતું નથી. પણ એમ જોઈ શકાય છે કે કાયદાની રીતે આ વિચારોના વિભાગ થતાં થતાં છેવટે તે લુપ્ત થઈ ગઈ. યાતુવલ્ક્ય સ્મૃતિના પહેલા અધ્યાયના ૧૩૨ માં સ્લોક ઉપરની અપરાધની ટીકામાં વાક્યમય ૭ દોષો ગણાવ્યા છે: “તત્ર પરુષવચનમપવાદઃ પૈશુન્યમનૃતં વૃથા-લાપો નિષ્ઠુરમિતિ વાહુમયાશ્ચ ષટ્ ।” અહીં પરુષ વચન ઉપરાંત અપવાદ એટલે ‘પરોક્ષ રીતે પરુષ વચન કહેવાં’ અને નિષ્ઠુર વચન એ જે વધારે ગણાવેલાં છે. એવી જ રીતે અદત્તાદાન શબ્દ કાયદામાં પડી જે જે દાનો કાયદાની દૃષ્ટિએ ખોટાં હતાં તે સંધનાં અદત્ત શબ્દ નીચે સંગ્રહાયાં અને નારદસ્મૃતિમાં તેમની નીચે પ્રમાણે ગણના થયેલી જોઈએ છીએ.

૧. અન્ત્યપક્ષિસ્થાવરતાં મનોવાક્કાયકર્મજૈઃ ॥

દોષૈઃ પ્રયાતિ જીવોડયં ભવયોનિશ્તેષુ ચ ॥ ૧૩૦ ॥

પરબ્રવ્યાણ્યભિધ્યાયંસ્તથાડનિષ્ઠાનિ ચિન્તયન્ ॥

વિતથાભિનિવેશી ચ જાયતેડન્ત્યાસુ યોનિષુ ॥ ૧૩૩ ॥

પુરુષોડનૃતવાદી ચ પિશુનઃ પરુષસ્તથા ॥

અનિવદ્ધપ્રલાપી ચ મૃગપક્ષિષુ જાયતે ॥ ૧૩૪ ॥

અદત્તાદાનનિરતઃ પરદરોપસેવકઃ ॥

હિંસકશ્ચાવિધાનેન સ્થાવરેષુપજાયતે ॥ ૧૩૫ ॥

અદત્તં તુ ભયઘ્નોઘ્નોકવેગરુજાન્વિતૈઃ ।

તથોત્કોચપરીહાસવ્યત્યાસચ્છલયોગતઃ ॥

વાલમૂઢાસ્વતંત્રાત્તમત્તોન્મત્તાપર્વજિતમ્ ।

કર્તામમેદં કર્મેતિ પ્રતિલોભેચ્છયા ચ યત્ ॥

અપાત્રે પાત્રમિત્યુક્તે કાર્યં વા ધર્મસંહિતે ।

યદ્દત્તં સ્યાદવિજ્ઞાનાદદત્તમિતિ તત્સ્મૃતમ્ ॥ શાન્દકલ્પદ્રુમ.

અહીં ભય, ક્રોધ, રોષ, વેગ, રોગથી આપેલ તથા કાંઈ અડચણ પડતી હોય તે ખસેડવા, કે મસ્કરીમાં, ખદસામાં, હંજમાં આપેલું તથા, બાળક, મૂઢ, અસ્વતંત્ર, આર્ત, મત્ત, ઉન્મત્તે આપેલું, તથા માર્ગ અમુક કામ કરી આપશે એવા પ્રતિલોભથી આપેલું, અપાત્રને પાત્ર ધારીને આપેલું અથવા નહિ જાણીને ધર્મ કાર્યમાં વપરાવાનું છે એમ ધારીને આપેલું અદત્ત ગણાય છે એમ કહેલું છે, અને એવું દાન દીધું હોય છતાં તે પાછું લઇ શકાય છે.

આ પ્રમાણે આપણે ઐશ્વર્યમાં દશ કુશળ પયતો ઉલ્લેખ જોઈએ છીએ અને તેને જ ન્યાયભાષ્યમાં, મનુસ્મૃતિમાં તથા અનેક પુરાણોમાં પણ તેમનો ઉલ્લેખ જોઈએ છીએ. એક સમય ભારતવર્ષમાં એ સિદ્ધાન્ત દંડબુદ્ધિ થયો હતો. પછી તેના વિચારોનું પૃથક્કરણ થઇ ધીમે ધીમે તે લુપ્ત થયો જોઈએ છીએ.

આ ઉપરથી એટલું તો અનુમાન કાંઈ પણ જોખમ વિના થઇ શકે કે છુદ્ધકાળ પહેલાં સામાન્ય માનવધર્મો વિષેનું, કાંઈ પણ ખાસ એક ધર્મ કે સંપ્રદાયનું નાહ એવું, સર્વસામાન્ય સાહિત્ય હશે અને તેમાંથી ઐશ્વર્ય અને વૈદિક ધર્મ છૂટથી લીધું. પણ આથી વધારે કાંઈ અનુમાન કરી શકીએ ખરા ?

મનિજ્ઞમનિકાય એ ઐશ્વર્યધર્મના પ્રાચીનતમ ગ્રંથોમાંનો એક ગ્રંથ ગણાય છે. હવે નિર્વિવાદ રીતે તેનાથી પ્રાચીનતર ગ્રંથો તે વેદ અને પ્રાચીન મનાતાં ઉપનિષદો છે. આ ઉપનિષદોમાં માનવધર્મોનું છૂટું છપાતું નિષ્પણ અનેક જગાએ અનેક દૃષ્ટિથી થયેલું છે. જેમ કે મા ગૃધ્રઃ કલ્પસ્વિદ્વદ્વનમ્ “કાષ્ઠના ધનનો લોભ કરીશ માં” એ ઇશાવાસ્થ્યોપનિષદનું વાક્ય લાલચથી નિવૃત્ત રહેવાનું સ્પષ્ટ રીતે કહે છે. પણ આ દશ ધર્મોના એજ સ્વરૂપે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ક્યાંઈ જોવામાં આવતો નથી.

એક બીજી દૃષ્ટિએ જોવાથી આ વાત વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. આ દશધર્મોમાં કર્મોનું કાયિક વાયિક અને માનસિક એ ત્રિવિધ વર્ગીકરણ ધ્યાન ખેંચે એવું છે. ઉપનિષદોમાં મન અને વાદના મહિમાનું વર્ણન અનેક જગાએ છે. પણ ઉપનિષદોપ જોતાં મન વાણી કામનું ત્રિવિધ વર્ગીકરણ પ્રાચીન દશ ઉપનિષદોમાં જોવામાં આવતું નથી. મનુસ્મૃતિનો ૧૨, ૪ ને ઉપર ટાંચો છે તેના ઉપરની ટીકામાં કુલ્લુકનીચે પ્રમાણે લખે છે: મનસા દિ સંકલ્પિતમુચ્યતે ક્રિયતે. ચ । તથા તૈત્તિરીયોપનિષદિ ‘તસ્માદત્પુરુષો મનસા-ભિગચ્છતિ તદ્વાચા ઘદતિ તત્કર્મણા કરોતી’તિ ।^૧ અહીં મન વાણી અને કર્મના ત્રિવિધ વર્ગીકરણ માટે તૈત્તિરીયોપનિષદનું વાક્ય ઉતારેલું છે પણ તે વાક્ય એ ઉપનિષદમાં

૧. મંડળીકની અને નિર્ણયસાગરની જાને આદિતિઓમાં ઉપર પ્રમાણે જ. પાઠ છે. એનો અર્થ—મનથી સંકલ્પ કરેલું બોલાય છે અને કરાય છે. તે પ્રમાણે તૈત્તિરીયોપનિષદમાં ‘માટે પુરુષ ને મનથી જાણે છે તે બોલે છે અને તે-કર્મથી-કરે છે.’

મળી આવતું નથી. ઉપનિષદોપમાં તત્કર્મણા કરોતિ એટલું વાક્ય નૃસિંહપૂર્વતાપની ઉપનિષદ ૧, ૧ માં આવેલું જતાવેલું છે. આવી સ્થિતિમાં નિઃસંદેહ એટલું જ અનુમાન કરી શકાય કે પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં જો કે મન વાણી કાયનાં ત્રિવિધ કર્મોનું સ્પષ્ટ વર્ગીકરણ નથી, પરંતુ મન વાણી કર્મોનો ઉલ્લેખ છે અને એ ત્રિવિધ કર્મોનો ખીજભૂત વિચાર છે.

અને આ ત્રિવિધ કર્મોનો વિચાર પછી વિકાસ પામ્યો છે એમ જૈન શાસ્ત્રા જ્ઞેતાં નિશ્ચય થાય છે. જૈનશાસ્ત્રોમાં નિર્વિવાદ સૌથી જૂના આચારાંગમાં મળતો વચસા કાયસાં (મન વાણી કાયથી થતા) ત્રિવિધ કર્મોનો ઉલ્લેખ સ્પષ્ટ દેખાય છે. (જુઓ આચારાંગ ૪૨૫ સમિતિ વાળી આવૃત્તિ) તેમજ ઉપનિષદો પછીની ભગવદ્ગીતામાં ત્રિવિધ કર્મોનો અતેક જગાએ ઉલ્લેખ છે. એટલે પછીના કાળમાં ત્રિવિધ કર્મોની યોજના સર્વ માન્ય થઈ હતી એમ સ્પષ્ટ થાય છે. પણ ભગવદ્ગીતામાં પણ દશ ધર્મોનો ઉલ્લેખ નથી. ૧૭ માં અધ્યાયના ૧૪-૧૬ શ્લોકોમાં શારીર વાહુમય અને માનસિક તપ નિર્દિષ્ટ કરેલાં છે તે દશ પાતકોની વ્યવસ્થા પર રચાયેલાં નથી.

પણ માત્ર ગીતાના વિચારથી એ પ્રશ્ન અટકતો નથી. ગીતા એ મહાભારતનો ભાગ છે અને મહાભારતમાં એ સંબંધી ઉલ્લેખ છે કે નહિ એ નક્કી કરવું જોઈએ. અને અહીં જ સર્વ સુસ્કેલી ઉભી થાય છે. કોઈપણ વિચાર કે માન્યતા મહાભારતમાં છે એમ કહેવા કરતાં અમુક નથી એમ કહેવું એ શતગુણ મોટું સાહસ છે. અને મારા અન્વેષણને અંગે એમ કહેવાનું મને પ્રાપ્ત થાય છે. મારો મહાભારતનો અભ્યાસ અત્યંત અધૂરો છે. હું માત્ર એટલું જ કહી શકું કે મારા થોડા અભ્યાસમાં મેં દશધર્મોનો ઉલ્લેખ જોયો નથી. મહાભારતના સર્વ માન્ય વિકાસોનાં લખાણોમાં પણ મેં એનો ઉલ્લેખ જોયો નથી. પણ આ દશધર્મોના શોધની દૃષ્ટિથી જ આખું મહાભારત ન વંચાય ત્યાં સુધી ગમે તેટલા વિકાસોના મહાભારત ઉપરના લેખોમાં જોઈને પણ મહાભારતમાં એનો ઉલ્લેખ નથી જ એમ નિર્ણયાત્મક રીતે ન કહી શકાય. માટે ક્યાં ક્યાં તપાસ કરતાં એ નથી મળી આવતું એ કહી આ ભાગ લખાવવા માગતો નથી. માત્ર વિકાસોનું આ પ્રશ્ન તરફ લક્ષ જ ખેંચું છું.

પણ મહાભારત કરતાં કાલની મર્યાદામાં વધારે ચોક્કસ, અને વિસ્તારમાં ટુંકા એવા કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર ઉપર હવે આવું છું. જેમ મનુસ્મૃતિમાં ચાતુર્વર્ણ્યના ધર્મોનું પ્રતિપાદન કરીને પછી સાર્વવર્ણિક ધર્મ કહ્યો છે, જેમ મહાભારતના શાન્તિપર્વના ૩૦૩ ના અધ્યાયમાં સર્વ વર્ણના વિશેષ ધર્મો કહ્યા પછી સર્વ વર્ણના સાધારણ ધર્મો કહ્યા છે તેજ

૧. તે શ્લોકો નીચે પ્રમાણે છે:—

વિશેષધર્મા નૃપતે વર્ણનાં પરિકીર્તિતાઃ ।

ધર્માન્સાધારણાંસ્તાત વિસ્તરેણ શૃણુષ્વિમે ॥

આનૃશંસ્યમર્હિસા ચાપ્રમાદઃ સંવિમાગિતા ।

શ્રાદ્ધકર્માતિયેયં ચ સત્યમક્રોધ એવ ચ ॥

સ્વેષુ દારેષુ સંતોષઃ શૌચં નિત્યાનસૂચતા ।

આત્મજ્ઞાનં સિતિક્ષાં ચ ધર્માઃ સાધારણા નૃપ ॥

પ્રમાણે અર્થશાસ્ત્રના ૧લા અધિકરણના ૧લા પ્રકરણના ત્રીજા અધ્યાયમાં પ્રથમ ચાર વર્ણોના ધર્મો કહી, તે પછી ચાર આશ્રમોના ધર્મો કહ્યા છે. અને તે પછી મનુષ્યના સાધારણ ધર્મો નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે:—

સર્વેષામર્હિતા સત્યં (શૌચ) મનસૂચાડનૃશંસ્ય ક્ષમા ચ ।^૧

અહિંસા, સત્ય (શૌચ), અનસૂચા, અક્રૂરતા અને ક્ષમા એ સર્વેના ધર્મ છે.

અહીં આપણે નિઃસંશય રીતે કહી શકીએ કે ચાણક્યને, મનુસ્મૃતિના ૧૨ મા અધ્યાયમાં છે તેવી, માનવ ધર્મની દ્રષ્ટના નથી. તેના આખા પુસ્તકના વિચારો મહાભારતના શાન્તિપર્વ સાથે બહુ જ મળતા આવે છે અને આ સાધારણ ધર્મ વિષે પણ શાન્તિપર્વ અને ચાણક્યના વિચારો પાછા મળતા આવે છે. ચાણક્યે ગણુવેલા આ જ ધર્મો ઉપર શાન્તિપર્વમાં લાંબાં વ્યાખ્યાનો છે અને આ મળતાપણથી મહાભારત સંબંધી મેં સૂચવેલા નાસ્તિકશ્વને કંઈક પરાક્ષ ટેકા મળે છે.

આ હકીકતથી સહજ દ્રષ્ટના સ્ફૂરે છે કે આ કાયિક વાયિક માનસિક ત્રિવિધ ધર્મો ઉપર આધાર રાખતા દશ સાધારણ માનવ ધર્મની ભાવના પ્રથમ બૌદ્ધ ધર્મસાહિત્યમાં ઉદય પામી એમ તો ન હોય !

આ દ્રષ્ટનાને મજ્જિમનિકાયના આપેલા અવતરણમાંથી આંતર સમર્થન મળે છે. સાલાના બ્રાહ્મણો જેઓ યુદ્ધ ભગવાન પાસે ગયા તેઓ પોતે યુદ્ધના અનુયાયીઓ નહોતા. તેઓ માત્ર ગૌતમની કીર્તિ સાંભળી ગયા હતા. “કેટલાએક ભગવાનને અભિવન્દન કરીને કેટલાએક ખબર અંતર પૂછીને, કેટલાએક હાથ જેડીને કેટલાએક પોતાનાં નામગોત્ર કહીને અને કેટલાએક કાંઈ બોલ્યા ચાલ્યા વિના એક બાણુ બેઠા” એ વાચ્ય, તેના ટીકાકાર કહે છે તેમ, બ્રાહ્મણોના યુદ્ધ ભગવાન તરફ કાંઈક અનાદર કાંઈક અશ્રદ્ધા કાંઈક ઉપેક્ષા સૂચવે છે. વળી આ દશલક્ષણ ધર્મ જે વૈદિક સાહિત્યમાં હોત તો એ જ ધર્મ બ્રાહ્મણો પોતે ન જાણતા હોય અને તેમને કહેવા પડે એ પણ સંભવિત લાગતું નથી. એટલે એ ત્રિવિધ દશ પાતકોની પ્રથમ ભાવના ત્યાં બૌદ્ધસાહિત્યમાં જ ઉત્પન્ન થઈ એમ લાગે છે.

પણ આ પાતકો પહેલાં પાતકો જ નહોતાં મનાતાં, નીતિશાસ્ત્રમાં તેમની પહેલી શોધ યુદ્ધ ભગવાને કરી એવું અત્ર વિવક્ષિત નથી. એ પાતકો તો પાતકો જ મનાતાં હતાં; એ સધળાને છૂટા છૂટા, અથવા બીજા ક્રમમાં, ઉલ્લેખ અનેક જગાએ શાન્તિપર્વમાં છે જેમકે ૨૩મા અધ્યાયમાં અદત્તાદાન એટલે ચોરીનો ઉલ્લેખ^૨ છે. યુદ્ધ ભગવાને જે કહ્યું તે એ કે ૧૦ પાતકોનો કાયિક વાયિક માનસિક એવો ત્રિવિધ ભેદ કર્યો અને તેમાંથી નિવૃત્ત થવું તે માનવેનો સાધારણ ધર્મ કહ્યો.

૧. અર્થશાસ્ત્રના અનુવાદના પમા પાનાની ત્રીજી અને ચોથી લીટી નીચે પ્રમાણે પારિગ્રાહ પાડી વાંચવી.

શુદ્ધિ રાખવી.

અહિંસા, સત્ય (શૌચ),^{૨૯} અનસૂચા, અક્રૂરતા અને ક્ષમા એ સર્વેના ધર્મ છે.

૨. ગચ્છ રાજાનમાસાવ સ્વર્કર્મ કથયસ્થ વૈ ।

અદત્તાદાનમેવં દિ કૃતં પાર્થિવસત્તમ ॥

અને એકવાર આ તર્ક ઉપપન્ન લાગ્યા પછી તેનું સમર્થન દશધર્મ સંબંધી જે સાહિત્ય ઉપર આધાર્યું છે તેનાથી થાય છે.

પ્રથમ પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં મન વાણી અને કર્મનો ઉલ્લેખ આપણે જોઈએ છીએ. તેમાંથી કર્મ માત્ર મન વાણી અને કાપથી થાય છે એવો વિચાર યુદ્ધ કાલ પહેલાં રૂઢ થઈ ગયો હશે એમ અતુમાન કરવું વધારે પડતું નથી કારણ કે એ વિચાર વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ ત્રણેય સાહિત્યમાં નજરે પડે છે. વળી એ પણ નોંધ લેવા યોગ્ય છે કે વર્ણ કે આશ્રમ પ્રમાણે નોંખા નોંખા ધર્મો હોય પણ અમુક ધર્મો તો વર્ણમાત્રને સાધારણ છે એ વિચાર પણ યુદ્ધકાલ પહેલાંનો રૂઢ હશે એમ લાગે છે. આપણે સાધારણ ધર્મનો ઉલ્લેખ જેવો શાન્તિપર્વમાં અનેક જગાએ જોયો છે તેવો જ મતુરમૃતિમાં અનેક જગાએ છે અને તે ઘણા જૂના કાલથી ચાલ્યો આવતો હશે. અનેક સમયે તેમાં વધારો ઘટાડો પણ થયો હશે. દાખલા તરીકે ચાણક્ય માનવ ધર્મ તરીકે પાંચ કે છ ગુણો ગણાવે છે. મહાભારતમાં આઠ કે તેથી ઓછા વધારે ગુણોનો ઉલ્લેખ અનેક જગાએ મળે છે. અને એવા જ પ્રાચીન ઉલ્લેખો જૂદી જૂદી સંખ્યાના મતુરમૃતિમાં મળી આવે છે.

યુદ્ધને ચાતુર્વર્ણ્ય વ્યવસ્થા ધ્રુવ નહોતી અને એ કારણથી સર્વ મતુરમૃતિના દશઅ-કુશલપથ અને દશ કુશલપથ તેણે કોઈ પણ વર્ણ પ્રમાણે નહિ પણ જૂના ચાત્રતા આવેલા કાયિક વાયિક માનસિક વર્ગીકરણથી વ્યવસ્થિત કર્યાં.

વૈદિક સાહિત્યને આ વ્યવસ્થા ગ્રહણ કરતાં કાંઈક કાળ ગયો. માટે મહાભારત અને ચાણક્યમાં તે દેખાતી નથી. પણ ન્યાયસૂત્ર ઉપરના ભાષ્યદાર વાત્સ્યાયન, જે અનેક સ્થલે બૌદ્ધો સામે બાકરી બાંધે છે તે પોતે તેને પોતાના સિદ્ધાન્ત તરીકે ગ્રહણ કરે છે. આમ થતાં એ માનવધર્મની ભાવના પણ વધારે પુષ્ટ બની લાગે છે કારણ કે મૂળ યુદ્ધ ધર્મમાં એ મુખ્યત્વે નિષેધાત્મક છે, માત્ર પિશુનતા અને પારુષ્યથી નિવૃત્ત રહેવા સાથે વ્યગ્ર ન કરતાં સંમગ્ર કરવું અને કઠોર ન બોલતાં પ્રિય બોલવું એમ કહેલ છે પણ તે સિવાય તો અમુક અમુક ન કરવું એવા રૂપે જ એ વિશેષે કરીને છે, તેની વિધાનાત્મક બાબત વાત્સ્યાયન પાસે ઘડાઈ ગઈ; તે સ્પષ્ટ રીતે દશ અશુભ પ્રવૃત્તિ ત્યજવી એમ કહીને સાથે સાથે કાયની દાન રક્ષણ અને સેવા, વાણીની સત્ય, હિત, પ્રિય અને સ્વાધ્યાય મનની દયા અસ્પૃહા અને શ્રદ્ધા એવી દશ શુભ પ્રવૃત્તિઓ ગણાવે છે.

એટલે એ પહેલાં વૈદિક ધર્મે આ બૌદ્ધ ભાવના સ્વીકારી લીધી એમ ગણવું જોઈએ. આગળ જતાં આ ભાવના પૌરાણિક સ્વરૂપ લઈ લેછે અને પુરાણોમાં જ્યેષ્ઠ શુદ્ધ દશમીના દિવસે ગંગામાં સ્નાન કર્યાથી દશવિધ માતકનો નાશ થાય છે એવા ઉલ્લેખો છે અને

૨. જેમકે મતુરમૃતિ—૬-૮૨.

ધૃતિઃ ક્ષમા દમોઽસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

ધીર્વિદ્યા સત્યમક્રોધો દશકં ધર્મલક્ષણમ્ ॥

વળી જુઓ ૧૦-૧૦

અહિંસા સત્યમસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

ઈતં સામાસિકં ધર્મમ્ ચાતુર્વર્ણ્યેઽવ્રતીન્મનુઃ ॥

ખીછ તરફ કાયિક પાપથી સ્થાવરની વાયિકથી. પક્ષીઓની અને માનસિકથી અત્યંતની યોનિમાં અવતાર આવે એ સ્વરૂપે એ વિચાર માનવલક્ષ્ય સ્મૃતિમાં અને મનુસ્મૃતિમાં દેખાવ દે છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન બ્યૂલ્કર સાહેબે મનુસ્મૃતિના ૧૨ મા અધ્યાયનો આ ભાગ અર્વાચીન માન્યો^૧ છે એ મતને આથી વિશેષ સમર્થન મળે છે.

તે પછી કાયદા દ્વારા તેના વિભાગો પડી ગયા અને બુદ્ધ ધર્મ અદસ્ય ચતાં તે બાવના પશું ભૂંસાઇ ગઇ.

આ માનવ દશ ધર્મની બાવનાના વિકાસ વિષે અત્ર કહેલો તર્ક, - બૌદ્ધ ધર્મમાં તેનો ઉદય, તે પછી અમુક કાળે વૈદિક ધર્મ સાહિત્યમાં તેનો સ્વીકાર, અને પછી તેનો લય, - જે વિશેષ પુરાવાથી સિદ્ધાન્તનું રૂપ પકડે તો તે કાળના ખીજ સાહિત્યના કાળ નિર્ણયમાં કંઈક ઉપયોગી થાય, નહિ તો એટલું જ સિદ્ધ રૂપે ગણાય કે માનવધર્મ સંબંધી છૂટું સાહિત્ય અનેક રૂપે બૌદ્ધ કાળ પહેલાં અસ્તિત્વ ધરાવતું હતું અને તેમાંથી બધા ધર્મોએ છૂટથી લીધું

જૈન શાસ્ત્રોમાં દશ ધર્મો છે પણ તે જૂદી રીતે આપેલા છે માટે તેના બહુજ ટુંકમાં ઉલ્લેખ કરીશું. પ્રાચીન સાહિત્યમાં એક વસ્તુઓ કદ કદ છે બે કદ કદ છે એવી રીતે કેટલાંએક સત્યો આપવાની રીત હતી.^૨ એવી રીતે અંશુતરનિકાય નામના બૌદ્ધ ધર્મ-ગ્રંથમાં જૂદી જૂદી સંખ્યાના નિપાતો છે તેના દશકનિપાતમાં દશ ધર્મોનું વર્ણન પણ છે. મહાભારતના ઉદ્યોગપર્વના ૩૭મા અધ્યાયમાં વિદુરજી આ રીતે જ એકથી દશ સુધીની સંખ્યામાં અમુક અમુક સત્યો કહે છે.^૩ જૈનોના કાણુંગ સૂત્રમાં પણ આ પદ્ધતિ જ સ્વી-કારાઇ છે. તેમાં દશ શ્રમણધર્મ નીચે પ્રમાણે કહેલા છે.

“ દસવિધે સમણધમ્મે પન્નપ્પે સંજહા-સંતા, મુત્તો, અજ્જવે, મહવે, લાઘવે, સચ્ચે, સંજમે, તથે, ચિમાપ્પ, યંમચેરવાસે ” ટાણંગસૂત્ર. (બાલુવાણ) ૫. ૫૪૦

“ દશવિધ શ્રમણધર્મ જણાયેલા છે તે આ પ્રમાણે-ક્ષમા, નિર્દોષતા, આર્જવ, મૃદુતા, નિરભિમાન, સહ, સંયમ(નિહિંસાથી નિશ્ચિત) તપ, ત્યાગ, અલસ્યર્થવાસ. ” આ દશધર્મોનો ઉલ્લેખ ખીછ રીતે પણ છે.

૧ The Laws of Manu, Introduction p. lxxiv.

૨ આ રીતનો અવશેષ એક ગૂંજરાતી વસ્તુમાં છે. તે નીચે પ્રમાણે છે-એક અલખ, જે નયન, ત્રણ ત્રિભુવન, ચાર વેદ, પાંચ પાંડવ, છઠ્ઠા નારાયણ, સાત સમુદ્ર, અઠકુળ પવેત, નવકુળ નાગ, દશ અવતાર, અગ્નીચાર રૂદ્ર, બાર મેધ, તેર તિલક, ચૌદ રત્ન, પંદર તિથિ, સોગ દગા, સત્તર સતીનાં વન, અઠાર બાર વનસ્પતિ, જોગણીસમી રાણી ને વીસમેા રાજા.

૩. આ જગાએ દશધર્મનું નિરૂપણ નથી. જોકે કયા કયા દશ પ્રકારના માણસો અધર્મ કરે છે તેનો ઉલ્લેખ છે.—

દશ ધર્મ ન જ્ઞાનન્તિ ધૃતરાષ્ટ્ર નિયોષ તાન ।

મત્તઃ પ્રમત્ત ડગ્મત્તઃ ધ્યાન્તઃ કુદ્ધો યુધુક્ષિતઃ ।

સ્વરમાણસ સુલ્બધ મીતઃ કામી ચ તે દશ ॥

खंती य महव अज्जव मुत्ती तव संजमेय चोद्धव्वे सच्चं सोयं अकिंचणं
च वंभं च जइधम्मो उपर्युक्त णाणुंगसूत्र टीका. ५. ३५०

ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, નિર્લોભતા, તપ, સંયમ, સત્ય, શૌચ, આક્રિયન્ય અને પ્રસ-
ચ્ચ એ જૈનધર્મ જાણવો.

ઉપરનાં અવતરણોમાં સામાન્ય માનવધર્મ નથી દર્શાવેલો પણ ખાસ શ્રમણધર્મ દર્શાવેલો છે
અને તે દશધર્મ સાથે મળતો પણ નથી આવતો એટલે તેના ઉપરથી કશું અતુમાન ન
કરી શકાય. પણ ઉપર દર્શાવેલા દશ શ્રમણધર્મો મહાભારતના ઉલ્લેખો સાથે ઘણાજ મળતા
આવે છે. તે પણ પ્રથમ પ્રાચીનતમ કોઈ સર્વસામાન્ય ધાર્મિક સાહિત્ય હોવાની
આશી રાકે છે ૩

૩ આ લેખમાં વિષયના સૂચન તથા પાલી સાહિત્યના ફકરાઓ માટે અધ્યાપક
શ્રી ધર્માનન્દ કેસરીજી અને જૈન આગમેના ફકરાઓ માટે પંડિત શ્રી બહેચરદાસજીનો
હું આભારી છું.

ભારતીય દર્શનોમાં આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ

(પંડિત સુખલાલ)

દર્શન એટલે તત્ત્વવિદ્યા. અત્યારે દેશભેદની દૃષ્ટિએ દર્શન બે ભાગમાં વહેંચાયેલું છે. યૂરોપીય અને ભારતીય. યૂરોપીય દર્શનનું ધ્યેય મુખ્ય ભાગે અમુક વિષયોની ચર્ચા કરી તેનું વાસ્તવિક જ્ઞાન મેળવવા પ્રયત્ન છે; જ્યારે ભારતીય દર્શનનું ધ્યેય તે તે વિષયોનું વાસ્તવિક જ્ઞાન મેળવવા ઉપરાંત છેવટે તે દ્વારા મોક્ષ મેળવવા સૂઝીનું છે.^૧ આ દારણ્યથી ભારતીય દર્શનોના પ્રતિપાદ વિષયનું ક્ષેત્ર સંસાર અને તેની પરની સ્થિતિ સુધી લંબાયેલું છે. તેમાં મોક્ષનું સ્વરૂપ શું? તેને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો કયાં અને કેટલાં? મોક્ષના આધારની આત્માનું સ્વરૂપ કેવું છે? સંસાર એટલે શું? છત્યાદિ અનેક આધ્યાત્મિક વિષયોની ચર્ચા પ્રધાનપદ ભોગવે છે.

મોક્ષ એટલે આધ્યાત્મિક વિકાસની પૂર્ણતા. આવી પૂર્ણતા કાંઈ એકાએક પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી, દારણ્ય તેને પ્રાપ્ત કરવામાં અમુક વખત વ્યતીત કરવો પડે છે. તેથી જ મોક્ષ મેળવવા માટે આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાન્તિનો ક્રમ સ્વીકારવો પડે છે. તત્ત્વજ્ઞાનસુઓના હૃદયમાં સ્વાભાવિક રીતે જ એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે આ આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાન્તિનો ક્રમ કેવા પ્રકારનો હોય છે? આનો ઉત્તર સ્વતંત્ર રીતે આપવા કરતાં તે સંબંધમાં આર્ય દર્શનોના જે ભિન્ન ભિન્ન વિચારો મળી આવે છે, તેનું સંક્ષેપમાં એકત્ર પ્રદર્શન કરી દેવું એ વિશેષ ઉપયોગી છે, એમ ધારી પ્રસ્તુત લેખમાં તે વિચારોનો સંકલ્પ કરવાનો ઉદ્દેશ રાખેલો છે. આ ઉપરથી વાચકને ભિન્ન ભિન્ન દર્શનોની આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાન્તિના ક્રમ સંબંધી વિચાર-સરણી જાણવાની તક મળશે, તે ઉપર સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની વૃત્તિ ઉદ્ભવશે.

ભારતીય દર્શનોની મુખ્ય ત્રણ શાખા ગણાય: વૈદિક, જૈન, અને નૈન. પહેલી શાખા બ્રાહ્મણ્યની અને બીજી જે શાખાઓ શ્રમણ્યની છે, જે કે પ્રાચીનકાળમાં શ્રમણ્યની બીજી અનેક શાખાઓ હતી. પણ આજે તે શાખાઓનું સ્વતંત્ર સાહિત્ય કે સંપ્રદાય કાંઈ પણ શેષ નથી. શ્રમણ્યની અનેક પ્રાચીન શાખાઓનાં છુટાં છરાયાં નામ અથવા અસ્તવ્યસ્ત મંત્રોનાં વર્તમાન સંપ્રદાયોના સાહિત્યમાં મળી આવે છે.^૨ આ તેમાં આજુબક સંપ્રદાયનું નામ ખાસ નોંધવા જેવું છે. દારણ્ય કે તેનાં અન્ય મંત્રો સાથે આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાન્તિના ક્રમને સગતા કેટલાક વિચારો જૈન સાહિત્યમાંથી મળી આવે છે. બ્રાહ્મણ્ય અને શ્રમણ્યની અનેક ભિન્નતાઓમાંની એક ભિન્નતા એ છે કે જ્યારે બ્રાહ્મણ્યનું સાહિત્ય મુખ્યપણે સંસ્કૃત ભાષાનું ગૌરવ વધારે છે, ત્યારે શ્રમણ્યનું સાહિત્ય મુખ્યપણે પ્રાકૃત ભાષાનું ગૌરવ વધારે છે. આ દારણ્ય અને અન્ય દારણ્ય

૧. તે તે દર્શનના મુખ્ય સંચો નેતાં આ જાણત આપોઆપ જાણ્યા આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે જુઓ ન્યાયદર્શનનું પદેલું મુત્ર; યોગદર્શનનું છેલ્લું મુત્ર; સાંખ્યદર્શનનું પદેલું મુત્ર અને પેદાન્તદર્શનનું પદેલું તથા છેલ્લું મુત્ર. તેજ પ્રમાણે નૈનદર્શન માટે જુઓ તત્ત્વાધીધિગમ્યનું પદેલું મુત્ર.

૨. આ. જુઓ દીપનિકા, બ્રહ્મજલસુત્ર.

આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાન્તિના ક્રમને લગતા તે જાંને પંથોના વિચારોમાં ભાષાનો પરિભાષાનો અને પ્રતિપાદનપદ્ધતિનો ભેદ હોય તે સ્વાભાવિક છે. છતાં સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ નિમગ્નન દરનારને તે વિચારોનું ઐક્ય સમજવા સિવાય રહેશે નહિ.

આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાન્તિના ક્રમનો વિચાર આવતાં જ તેની સાથે તેના આરંભનો અને સમાપ્તિનો વિચાર આવે છે. તેનો આરંભ એ તેની પૂર્વ સીમા, અને તેની સમાપ્તિ એ તેની ઉત્તર સીમા પૂર્વ સીમાથી ઉત્તર સીમા સુધી વિકાસનો વૃદ્ધિક્રમ એ જ આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાન્તિક્રમની મર્યાદા. તેના પહેલાંની સ્થિતિ એ આધ્યાત્મિક અવિકાસ અથવા પ્રાથમિક સંસારદશા, અને તેના પછીની સ્થિતિ એ મોક્ષ અથવા આધ્યાત્મિક વિકાસની પૂર્ણતા. આ રીતે કાળની દૃષ્ટિએ સંક્ષેપમાં આત્માની અવસ્થા ત્રણ ભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે: (અ) આધ્યાત્મિક અવિકાસ, (વ) આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ, (ક) મોક્ષ.

અ. આત્મા સ્થાયી સુખ અને પૂર્ણ જ્ઞાન માટે તલસે છે. તેમજ તે દુઃખ કે અજ્ઞાનને જરા યે પસંદ કરતો નથી. છતાં દુઃખ અને અજ્ઞાનના વમળમાં ગોથાં ખાય છે, તેનું શું કારણ? આ એક ગૂઢ ગ્રંથ છે. પણ તેનો ઉત્તર તત્ત્વજ્ઞોને સ્ફુરેલો છે. તે એ છે કે “સુખ અને જ્ઞાન મેળવવાની સ્વાભાવિક વૃત્તિથી આત્માનું પૂર્ણાનંદ અને પૂર્ણજ્ઞાનમય સ્વરૂપ સાબીત થાય છે; કારણ કે તે જ્યાં સૂધી પૂર્ણાનંદ અને પૂર્ણજ્ઞાન ન મેળવે ત્યાં સૂધી સંતોષ પામી શકતો નથી. છતાં તેના ઉપર અજ્ઞાન અને રાગદ્વેષના એવા પ્રબળ સંસ્કારો છે કે જેને લીધે ખરા સુખનું ભાન કરી શકતો નથી, અગર કાંઈક ભાન થયું તો પણ તે ખરા સુખની પ્રાપ્તિ માટે પ્રવૃત્તિ કરી શકતો નથી.” અજ્ઞાન એ ચેતનાના સ્ફુરણનું વિરોધી તત્ત્વ છે. તેથી જ્યાં સૂધી અજ્ઞાનની તીવ્રતા હોય ત્યાં સૂધી ચેતનાનું સ્ફુરણ અત્યંત મંદ હોય છે. તેને લીધે ખરા સુખ અને ખરા સુખના સાધનનો ભાસ જ થવા પામતો નથી. આ કારણથી આત્મા પોતે એક વિષયમાં સુખ મળવાની ધારણાથી પ્રવૃત્તિ કરે છે અને તેમાં છેવટે નિરાશા થવાથી બીજા વિષય તરફ વળે છે. બીજા વિષયમાં નિરાશ થતાં ત્રીજા વિષય તરફ દોડે છે. આ રીતે તેની સ્થિતિ વમળમાં પડેલ લાકડાના જેવી કે વંટોળીઆમાં ઉડતાં તણખલા જેવી થઈ જાય છે. આવી કષ્ટપરંપરા અનુભવતાં કાંઈક અજ્ઞાન ઓછું થાય છે. તો યે રાગદ્વેષની તીવ્રતાને લીધે સુખની ખરી દિશામાં પ્રયાણ કરી શકાતું નથી. અજ્ઞાનની સહજ મંદતાથી ઘણી વાર એવું ભાન થાય છે કે સુખ અને દુઃખનાં બીજા બાજુ જગતમાં નથી, છતાં રાગદ્વેષની તીવ્રતાને પરિણામે પૂર્વ પરિચિત વિષયોને જ સુખ અને દુઃખનાં સાધન માની, તેમાં હર્ષ અને વિપાદનો અનુભવ થયા કરે છે. આ સ્થિતિ ચોક્કસ લક્ષ્ય વિનાની હોવાથી, દિશાનો ચોક્કસ નિશ્ચય કર્યા સિવાય વહાણ હંકારનાર ખલાસીની સ્થિતિ જેવી છે. આ જ સ્થિતિ આધ્યાત્મિક અવિકાસ કાળની છે.

વ. અજ્ઞાન અને રાગદ્વેષના ચક્તું બળ પણ હમેશાં જેવું ને તેવું તો ન જ રહી શકે. કારણ તે બળ ગમે તેટલું વધારે હોય તો પણ છેવટે આત્મિક બળ સામે તો અગણ્ય છે. લાખો મણ ધાસ અને લાકડાંને બાળવા તેટલા જ અગ્નિની જરૂર નથી હોતી તે માટે તો અગ્નિનો એક પણ ઠણ ખસ છે. શુભ પ્રમાણમાં થોડું હોય તો પણ તે લાખોઘણા અશુભ કરતાં વધારે બળવાન હોય છે. જ્યારે આત્મામાં ચેતનાનું સ્ફુરણ સહજ વધે છે અને રાગદ્વેષ સાથેના આત્માના યુદ્ધમાં જ્યારે રાગદ્વેષની શક્તિ ઘટે છે, ત્યારે આત્માનું વીર્ય

જે અત્યાર સુધી ઉલટી દિશામાં કામ કરતું તે ખરી દિશામાં વળે છે. તે જ વખતે આત્મા પોતાના ધ્યેયનો નિર્ધાર કરી તે મેળવવા દૃઢ નિશ્ચય કરી લે છે અને તે માટે તે પ્રવૃત્તિ કરવા લાગે છે. આ વખતે આધ્યાત્મિક વિકાસનો પાયો નંખાય છે.

ક. હવે પછી આત્મા પોતાની ગાન અને વીર્યશક્તિની મદદ લઈ અગાન અને રાગ-રૂપ સાથે કુસ્તી કરવા અખાડામાં ઉતરી જાય છે. કદાચ તે ક્યારેક હાર ખાય છે પણ છેવટે તે હારના પરિણામે જ વધેલ ગાન અને વીર્યશક્તિને લઈ હરાવનાર અગાન અને રાગરૂપને દબાવતો જ જાય છે. જેમ જેમ તે દબાવતો જાય છે તેમ તેમ તેનો ઉત્સાહ વધતો જાય છે. ઉત્સાહવૃદ્ધિ સાથે જ એક અપૂર્વ આનંદની લહેર છુટે છે. અને આનંદની લહરીમાં આનખશિખ સુધી હુમેલ આત્મા અગાન તેમ જ રાગરૂપના ચક્રને વધારે ને વધારે નિર્બળ કરતો પોતાની સહજ સ્થિતિ તરફ આગળ વધતો જાય છે. આ સ્થિતિ આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમની છે. આ સ્થિતિની છેવટની મર્યાદા એ જ વિકાસની પૂર્ણતા. આ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થઈ એટલે સંસારની પર સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ. તેમાં કેવળ સ્વાભાવિક આનંદનું જ સામ્રાજ્ય હોય છે. આ મોક્ષકાળ. આટલો સામાન્ય વિચાર ક્યાં પછી હવે તે સંબંધમાં પ્રત્યેક દર્શનના વિચારો ક્રમશઃ જોઈએ.

વૈદિક દર્શન.

ઉપનિષદ અને અન્ય ગ્રંથોમાં આધ્યાત્મિક વિચારની પ્રધાનતા હોવાથી તેમાં વિકાસક્રમને લગતા વિચારો મળી આવે એ સ્વાભાવિક છે. છતાં વૈદિક સાહિત્યમાં યોગ-દર્શન ઉપરનું વ્યાસભાષ્ય અને યોગવાસિષ્ઠ એ બે ગ્રંથો એવા છે કે જેમાં આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ વ્યવસ્થિત રીતે સંગોપાંગ આલેખાયેલો છે; બ્યારે અન્ય ગ્રંથોમાં તેટલો પૂર્ણ રીતે નથી. તેથી એ બે ગ્રંથોમાંથી જ વૈદિક દર્શનની તે સંબંધી માન્યતા અન્ને જણાવીશું.

(ક) યોગદર્શનમાં મહર્ષિ પતંજલિએ મોક્ષના સાધનરૂપે યોગનું વર્ણન કરેલ છે. યોગ એટલે આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમની ભૂમિકાઓ. જે ભૂમિકામાં યોગનો આરંભ થાય છે, તે ભૂમિકાથી માંડી અને તે યોગ ક્રમશઃ પુષ્ટ થતાં થતાં જે ભૂમિકામાં પૂર્ણ કલાએ પહોંચે છે ત્યાં સુધીની ચિત્તની ભૂમિકાઓ આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમમાં આવી જાય છે. યોગનો આરંભ થયા પહેલાંની ભૂમિકાઓ એ આધ્યાત્મિક અવિકાસની ભૂમિકાઓ છે. આ પ્રકારના સૂત્રકારના અભિપ્રાયને સ્પષ્ટ કરવા માટે ભાષ્યકાર મહર્ષિ વ્યાસે ચિત્તની પાંચ ભૂમિકાઓ બતાવી છે: (૧) ક્ષિપ્ત (૨) મૂઢ (૩) વિક્ષિપ્ત (૪) એકાગ્ર (૫) અને નિરુદ્ધ. આ પાંચમાં પહેલી બે એટલે ક્ષિપ્ત અને મૂઢ ભૂમિકાઓ અવિકાસસૂચક છે. ત્રીજી વિ-

૧ દ્વ.—(૧) જે ચિત્ત હમેશાં રજોગુણની બદલાતાથી અનેક વિષયોમાં પ્રેરાતું હોવાથી અત્યંત અસ્થિર હોય છે, તે ક્ષિપ્ત. (૨) જે ચિત્ત તમેગુણના પ્રાગ્ભવથી નિદ્રાવૃત્તિવાળું અને તે મૂઢ. (૩) જે ચિત્ત અસ્થિરતા વિશેષ હોવા છતાં, ક્યારેક ક્યારેક પ્રશસ્ત વિષયોમાં સ્થિરતા અનુભવે, તે વિક્ષિપ્ત. (૪) જે ચિત્ત એકતાન-સ્થિર બની જાય તે એકાગ્ર. (૫) જે ચિત્તમાં તમામ વૃત્તિઓનો નિરોધ થઈ ગયો હોય અને માત્ર સંસ્કારો જ બાકી રહ્યા હોય તે નિરુદ્ધ.

ક્ષિપ્ત ભૂમિકા એ અવિકાસ અને વિકાસનું સમ્મેલન છે. પણ તેમાં વિકાસ કરતાં અવિકાસનું બળ ધણું વધારે છે. ચોથી એકાગ્ર ભૂમિકામાં વિકાસનું બળ વધે છે. અને તે સવિશેષ વધતાં પાંચમી નિરુદ્ધ ભૂમિકામાં પૂર્ણ થવાએ પહોંચે છે. તેથી આ રીતે આધ્યાત્મિકારની વિચારસરણીનું સંક્ષેપમાં પૃથક્કરણ કરીએ તો સાર એટલો જ નિક્ષેપ છે કે ક્ષિપ્ત, મૂઢ અને વિક્ષિપ્ત એ ત્રણ ભૂમિકાઓમાં અવિકાસકાળ હોય છે; બ્યારે છઠ્ઠી એ એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ ભૂમિકાઓમાં વિકાસક્રમ અથવા આધ્યાત્મિક ઉત્કાન્તિનો ક્રમ હોય છે.^૨ આ પાંચ ભૂમિકાઓ બાદની સ્થિતિ એ મોક્ષકાળ.

યોગવાસિષ્ઠમાં ચેતનની સ્થિતિના સંક્ષેપથી બે ભાગ કરવામાં આવ્યા છે: (૧) અજ્ઞાનમય (૨) અને જ્ઞાનમય. અજ્ઞાનમય સ્થિતિ એટલે અવિકાસકાળ અને જ્ઞાનમય સ્થિતિ એટલે વિકાસકાળ. આ વિકાસકાળ પછી મોક્ષકાળ આવે છે. અજ્ઞાનમય સ્થિતિના સાત વિભાગ કરી તેને સાત અજ્ઞાનભૂમિકાઓના નામથી ઓળખાવ્યા છે, જેમકે (૧) બીજન્મગ્રત (૨) જગ્રત (૩) મહાજગ્રત (૪) જગ્રત સ્વપ્ન (૫) સ્વપ્ન (૬) સ્વપ્નજગ્રત (૭) સુષુપ્તક.^૩ જ્ઞાનમય સ્થિતિના પણ સાત ભાગ કરી તેને જ્ઞાન ભૂમિકાઓના

૨. આ પાંચ ચિત્તોમાં પહેલાં બે તે અનુક્રમે રજોગુણ અને તમોગુણની બહુલતાને લીધે નિઃશ્રેયસપ્રાપ્તિમાં હેતુ થઈ શકતાં નથી. એટલું જ નહીં બલકે તે ઉલટાં નિઃશ્રેયસનાં બાધક છે, જેથી તે યોગકોટિમાં ગણાવા યોગ્ય નથી. અર્થાત્ તે બે ચિત્તની સ્થિતિઓમાં આધ્યાત્મિક અવિકાસ હોય છે. વિક્ષિપ્ત ચિત્ત ક્યારેક ક્યારેક સાત્વિક વિષયોમાં સમાધિ મેળવે છે ખરું, પણ તે સમાધિ સામે અસ્થિરતા એટલી બધી હોય છે કે જેથી તે પણ યોગકોટિમાં ગણાવા યોગ્ય નથી. એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ એ બે જ ચિત્ત વખતે જે સમાધિ હોય છે કે તે યોગ કહેવાય છે. એકાગ્ર ચિત્ત વખતે જે યોગ હોય છે તે સમ્પ્રજ્ઞાત અને નિરુદ્ધ ચિત્ત વખતે જે યોગ હોય છે તે અસમ્પ્રજ્ઞાત. જુઓ પાતંજલ દર્શન, પાદ ૧, સૂ. ૧ વ્યાસભાષ્ય તથા વાચસ્પતિ મિશ્રની ટીકા.

૩. (૧) પહેલી ભૂમિકામાં અહંત્વમમત્વબુદ્ધિની જાગૃતિ નથી હોતી, માત્ર તેવી જાગૃતિની બીજરૂપે યોગ્યતા હોય છે, તેથી તે બીજન્મગ્રત કહેવાય છે. આ ભૂમિકા વનસ્પતિ જેવા હ્રદ્ર નિકાયમાં માની શકાય. (૨) બીજી ભૂમિકામાં અહંત્વમમત્વબુદ્ધિ અસ્પર્શિ જાગે છે. તેથી તે જગ્રત કહેવાય છે. આ ભૂમિકા કીટ, પતંગ, પશુ, પક્ષીમાં માની શકાય. (૩) ત્રીજી ભૂમિકામાં અહંત્વમમત્વબુદ્ધિ વિશેષ પુષ્ટ હોય છે. તેથી તે મહાજગ્રત કહેવાય છે. આ ભૂમિકા મનુષ્ય, દેવ આદિ નિકાયમાં માની શકાય. (૪) ચોથી ભૂમિકામાં જગ્રત અવસ્થાના મનોરાજ્ય (ભ્રમ) નો સમાવેશ થાય છે, જેમકે એકને બદલે બે ચંદ્ર દેખાવા, ઊપમાં રૂપાનું ભાન અને ઝાંઝવામાં પાણીની બુદ્ધિ. આ હેતુથી આ ભૂમિકા જગ્રતસ્વપ્ન કહેવાય છે. (૫) પાંચમી ભૂમિકામાં નિદ્રા વખતે આવેલ સ્વપ્નનું જાગ્યા બાદ જે ભાન થાય છે, તેનો સમાવેશ છે. તેથી તે સ્વપ્ન કહેવાય છે. (૬) છઠ્ઠી ભૂમિકામાં વર્ષોનાં વર્ષો સૂઈ ચાલુ રહેલ સ્વપ્નનો સમાવેશ થાય છે. આ સ્વપ્ન શરીરપાત થયા છતાં પણ ચાલુ રહે છે, તેથી તે સ્વપ્નજગ્રત કહેવાય છે. (૭) સાતમી ભૂમિકા ગાઢ નિદ્રાની હોય છે, જેમાં જડ જેવી સ્થિતિ થઈ જાય છે અને કોઈ માત્ર વાસના રૂપે રહેલાં હોય છે, તેથી તે સુષુપ્તિ કહેવાય છે. ત્રીજીથી સાતમી

નામથી ઝોળખાવ્યા છે: જેમકે (૧) શુભેચ્છા (૨) વિચારણા (૩) તતુમાનસા (૪) સંત્યાપત્તિ (૫) અસંસકિત (૬) પદાર્થભાવની અને (૭) દુર્વિગ્ના સાત અગ્નિબૂમિકાઓમાં અગ્નિનું પ્રાપ્ત્ય હોવાથી તે અવિકાસકાળમાં ગણાવી જોઈએ. તેથી ઉલ્લેખ સાત ગ્નિબૂમિકાઓમાં ક્રમશઃ ગ્નિવૃદ્ધિ થતી હોવાથી તે વિકાસક્રમના કાળમાં ગણાવી જોઈએ. ગ્નિનની સાતમી બૂમિકામાં વિકાસ પૂર્ણ થતાં પહેાંચે છે. તેથી ત્યારબાદની સ્થિતિ તે મોક્ષકાળ છે.

બૌદ્ધદર્શન.

બૌદ્ધ સાહિત્યના મૌલિક ગ્રંથો પિટકના નામે ઝોળખાય છે. પિટકમાં અનેક જગાએ આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમનું વ્યવસ્થિત અને સ્પષ્ટ વર્ણન છે. તેમાં વ્યક્તિની છ સ્થિતિઓ કરવામાં આવી છે. તે આ પ્રમાણે (૧) અંધપુયુજ્જન, (૨) કલ્યાણપુયુજ્જન, (૩) સોંતાપન, (૪) સકદાગામિ, (૫) ઓપપાતિક, (૬) અને અરહા, જેમાં પહેલી સ્થિતિ એ આધ્યાત્મિક અવિકાસનો કાળ છે. બીજી સ્થિતિમાં વિકાસનું સ્ફુરણ અલ્પાંશે અને અવિકાસનો પ્રભાવ સવિશેષ હોય છે. ત્રીજીથી છઠ્ઠી સુધીની ચાર સ્થિતિઓમાં ઉત્તરોત્તર આધ્યાત્મિક વિકાસ જ વધતો જાય છે અને તે વિકાસ છઠ્ઠી સ્થિતિમાં પૂર્ણ થતાં પહેાંચે છે. ત્યાર બાદ નિર્વાણતત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. આ બૌદ્ધ વિચારસરણીનું પૃથક્કરણ કરીએ તો એમ કહી શકાય કે પહેલી બે સ્થિતિઓ એ અવિકાસકાળ છે. ત્રીજીથી છઠ્ઠી સુધીની ચાર સ્થિતિઓ વિકાસકાળ છે અને છ સ્થિતિઓ પછી નિર્વાણકાળ છે.

સૂધીની પાંચ બૂમિકાઓ સ્પષ્ટપણે મનુષ્યનિકાયમાં અનુભવાય છે. જુઓ યોગવાસિષ્ઠ, ઉત્પત્તિપ્રકરણ, સર્ગ ૧૧૭.

૪. (૧) હું મૂઠ જા માટે રહું? હવે તો શાસ્ત્ર અને સંજ્ઞાના દાંધક આત્માવલોકન કરીશ એવી વૈરાગ્યપૂર્વક જે ઇચ્છા તે શુભેચ્છા. (૨) શાસ્ત્ર અને સંજ્ઞાના સંસર્ગપૂર્વક વૈરાગ્યભ્યાસને લીધે જે સદાચારમાં પ્રવૃત્તિ થતી તે વિચારણા. (૩) શુભેચ્છા અને વિચારણાને લીધે જે ઉદ્ધિયોના વિષયોમાં આસક્તિ ધટે છે તે તતુમાનસા કહેવાય છે, કારણ કે તેમાં સંકલ્પવિકલ્પ ઝોળા થાય છે. (૪) તથા બૂમિકાઓના અભ્યાસથી ચિત્ત મુદ્દામાં પણ વિરતિ થવાથી સત્ત્વ અને શુદ્ધ એવા આત્મામાં જે સ્થિતિ થવા પામે છે તે સંત્યાપત્તિ. (૫) પૂર્વની ચાર બૂમિકાઓના અભ્યાસથી અને સમાધિના અસંગ રૂપ પરિપાકથી એવી અવસ્થા થાય છે, કે જેમાં ચિત્તની અંદર નિરતિશય આત્માનંદનો ચંમત્કાર પુષ્ટ થયેલ હોય છે તે અસંસકિત બૂમિકા. (૬) પાંચ બૂમિકાઓના અભ્યાસથી પ્રગટ થયેલ આત્મારામ સ્થિતિને લીધે એક એવી દશા પ્રાપ્ત થાય છે કે પાછાને આંખાંતર બધા પદાર્થોની ભાવના છૂટી જાય છે. દેહમાત્રા રૂક્ત ખીજના પ્રવર્તનને લપ્તને આસે છે તે પદાર્થભાવની બૂમિકા. (૭) છ બૂમિકાઓના અભ્યાસને લીધે મેદબાવનું ભાન બીલકુલ શમી જવાથી જે એકમાત્ર સ્વભાવનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે તે દુર્વિગ્ના. આ સાતમી દુર્વિગ્નાવસ્થા જીવનશુક્તમાં હોય છે. વિદેહશુક્તનો વિષય સારથાદની દુર્વાતીત અવસ્થા છે. જુઓ યોગવાસિષ્ઠ, ઉત્પત્તિ પ્રં સં ૧૧૮ તથા નિર્વાણ પ્રકં સં ૧૨૦.

૫. (૧) પુયુજ્જન એટલે સામાન્ય મનુષ્ય. તેના અંધપુયુજ્જન અને કલ્યાણપુયુજ્જન એવા બે બેદો છે. વચા—

જૈનદર્શન.

જૈન સાહિત્યના પ્રાચીન ગ્રંથો ને આગમના નામથી જાણખાય છે, તેમાં સુદ્ધા આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમ સંબંધી વિચારો અવસ્થિત રીતે મળી આવે છે. તેમાં આત્મિક સ્થિતિના ચૌદ વિભાગો કરવામાં આવ્યા છે ને ગુણસ્થાનને નામે જાણખાય છે. તે આ

દુવે પુથુજ્જના વુત્તાવુજ્જનાદિચ્ચર્વણુના

અંધો પુથુજ્જનો પવ્વો કલ્યાણેકોપુથુજ્જનો ॥

મન્નિઝમનિકાય, મૂળ પરિયાય, સુત્તવક્કુના.

આ જનનેમાં સંયોજના (બંધન) તો દશે હોય છે. છતાં અંતર એટલું જ કે પહેલાને આર્યદર્શન (સત્સંગ) પ્રાપ્ત થયેલ નથી હોતું, બ્યારે જીવનને પ્રાપ્ત થયેલ હોય છે. આ જનને નિર્વાણમાર્ગથી પરાક્રમુણ હોય છે. (૨) નિર્વાણમાર્ગને પ્રાપ્ત થયેલાના ચાર પ્રકાર છે: જેણે ત્રણ સંયોજનાનો ક્ષય કર્યો હોય તે સોતાપન્ન. (૩) જેણે ત્રણનો ક્ષય અને પછીથી જેનું શૈથિલ્ય કર્યું હોય તે સકદાગામી. (૪) જેણે પાંચેનો ક્ષય કર્યો હોય તે આપપાતિક. (૫) જેણે દશે સંયોજનાનો ક્ષય કર્યો હોય તે અરહા. (૬) સોતાપન્ન વધારેમાં વધારે સાત વાર મનુષ્યલોકમાં અવતરે છે, ચાર બાદ અવશ્ય નિર્વાણ પામે છે. સકદાગામી એક જ વાર મનુષ્ય લોકમાં આવે છે, પછી નિર્વાણ પામે છે. આપપાતિક બ્રહ્મલોકમાંથી જ નિર્વાણ પામે છે. અરહા તે સ્થિતિમાંથી જ નિર્વાણ મેળવે છે. દશ સંયોજનાઓ માટે જુઓ અંગુત્તરનિકાય, પૃ. ૧૭-કુટનોટ ૧૩ તથા મન્નિઝમનિકાય તથા 'બુદ્ધ, ધર્મ આણિ સંધ' મરાઠી પૃ. ૯૯.

૬. ગુણસ્થાન—જે એટલે આત્માની ચેતના-સમ્યક્ત્વ, ચારિત્ર, વીર્ય આદિ શક્તિઓ. સ્થાન એટલે તે શક્તિઓની શુદ્ધતાની તારતમ્યભાવવાળી અવસ્થાઓ. આત્માના સહજ ગુણો વિવિધ આવરણોથી સંસારદશામાં આવૃત્ત હોય છે. જેમ જેમ આવરણોની વિરલતા કે ક્ષયનું પ્રમાણ વધતું જાય છે, તેમ તેમ તે સહજ ગુણો વિકાસ પામી પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થતા જાય છે. આવરણોની વિરલતા કે ક્ષયનું પ્રમાણ જેટલું વિશેષ તેટલી ગુણોની શુદ્ધિ વિશેષ અને આવરણોની વિરલતા કે ક્ષયનું પ્રમાણ જેટલું ઓછું તેટલી ગુણોની શુદ્ધિ ઓછી. આ રીતે આત્મિક ગુણોની શુદ્ધિના પ્રકર્ષ કે અપકર્ષ-વાળા અસંખ્યાત પ્રકારો સંભવે છે. પણ સંક્ષેપમાં તેને ચૌદ ભાગમાં વહેંચી નાખેલા છે, જે ગુણસ્થાન કહેવાય છે. ગુણસ્થાનની કલ્પના મુખ્યત્વે મોહનીય કર્મની વિરલતા અને ક્ષયને આધારે કરવામાં આવી છે. મોહનીય કર્મની મુખ્ય બે શક્તિઓ છે: પહેલી શક્તિનું કાર્ય આત્માના સમ્યક્ત્વગુણો આવૃત્ત કરવાનું છે, જેથી આત્મામાં તાત્ત્વિક રુચિ કે સત્ય દર્શન થવા પામતું નથી. બીજી શક્તિનું કાર્ય આત્માના ચારિત્ર ગુણોને આવૃત્ત કરવાનું છે, જેથી આત્મા તાત્ત્વિક રુચિ કે સત્ય દર્શન થવા છતાં પણ તદનુસાર પ્રવૃત્તિ કરી સ્વરૂપલાભ કરી શકતો નથી. સમ્યક્ત્વની પ્રતિબંધક એવી મોહનીયની પ્રથમ શક્તિ દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રની પ્રતિબંધક એવી મોહનીયની બીજી શક્તિ ચારિત્રમોહનીય કહેવાય છે. આ બેમાં દર્શનમોહનીય પ્રબળ છે. કારણ કે જ્યાંસુધી તેની વિરલતા કે ક્ષય ન થાય ત્યાંસુધી ચારિત્રમોહનીયનું બળ ઘટતું નથી. દર્શનમોહનીયનું બળ ઘટ્યું એટલે ચારિત્રમોહનીય ક્રમે ક્રમે નિર્બળ થઈ છેવટે સર્વથા ક્ષીણ થવાનું જ. સમસ્ત કર્મોવરણોમાં

પ્રમાણુ (૧), મિથ્યાદૃષ્ટિ (૨) સાસ્વાદન (૩) સમ્યક્ મિથ્યાદૃષ્ટિ (૪) અવિરત સમ્યક્ દૃષ્ટિ (૫) દેશવિરતિ (વિરતાવિરત) (૬) પ્રમાણસંયત (૭) અપ્રમતસંયત (૮) અપૂર્વકરણ (નિવૃત્તિઆદર) (૯) અનિવૃત્તિઆદર (૧૦) સૂક્ષ્મસંપરાય (૧૧) ઉપશાંતમોહ (૧૨) ક્ષીણમોહ (૧૩) સયોગદેવલી (૧૪) અયોગદેવલી, પ્રથમ

પ્રધાનતમ અને બલવત્તમ મોહનીય જ છે. તેનું કારણ એ છે કે જ્યાં સુધી મોહનીયની શક્તિ તીવ્ર હોય ત્યાં સુધી અન્ય આવરણો તીવ્ર જ રહે છે અને તેની શક્તિ ઘટતાં જ અન્ય આવરણોનું બળ મંદ થતું જાય છે. આ જ કારણથી શુશ્રુષ્યાનોની કલ્પના મોહનીય કર્મના તરતમબાવને આધારે કરવામાં આવી છે.

૭. જુઓ સમવાયંગ ૧૪.

૮. (૧) જે અવસ્થામાં દર્શનમોહનીયની પ્રબળતાને લીધે સમ્યક્ત્વ શુણ્ણ આવૃત થયેલો હોવાથી આત્માની તત્ત્વરચિત્ત જ પ્રગટી શક્તિ નથી જેથી તેની દૃષ્ટિ મિથ્યા (સત્યવિરુદ્ધ) હોય છે તે અવસ્થા મિથ્યાદૃષ્ટિ. (૨) અગીઆરમા શુશ્રુષ્યાનથી પતિત થઈ પ્રથમ શુશ્રુષ્યાન ઉપર આવતાં વચ્ચે બહુ જ યોડા વખત સુધી જે અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે તે અવસ્થા સાસ્વાદન. આનું સાસ્વાદન નામ એટલા માટે છે કે તેમાં પતનોન્મુખ આત્માને તત્ત્વરચિત્તો સ્વસ્થ પણ આસ્વાદ હોય છે. જેની રીતે મિષ્ટાન્નના ભોજન બાદ ઉલટી થતી વખતે એક વિલક્ષણ સ્વાદ હોય છે. આ બીજું શુશ્રુષ્યાન પતનોન્મુખ આત્માને જ હોય છે. (૩) હીચકે હીચતા માણસની પેઠે જે અવસ્થામાં આત્મા દોલાયમાન હોય છે, જેને લીધે તે સર્વથા સત્ય દર્શન કરી શકતો નથી કે સર્વથા મિથ્યાદૃષ્ટિની સ્થિતિમાં રહી શકતો નથી અર્થાત્ તેની સંશયાળુ જેવી સ્થિતિ બની જાય છે, તે અવસ્થા સમ્યક્મિથ્યાદૃષ્ટિ. આ શુશ્રુષ્યાનમાં દર્શનમોહનીયનું વિષય પ્રથમ જેટલું તીવ્ર રહેતું નથી, પણ તે હોય છે ખરું. (૪) જે અવસ્થામાં દર્શનમોહનીયનું બળ ઠાં તો ખિલકુલ શમી જાય છે કે વિરલ થઈ જાય છે અને ઠાં તો ખિલકુલ ક્ષીણ થઈ જાય છે જેને લીધે આત્મા અસંદિગ્ધ પણ સત્ય દર્શન કરી શકે છે. આ અવસ્થા અવિરત સમ્યક્દૃષ્ટિ. આનું અવિરત નામ એટલા માટે છે કે તેમાં ચારિત્રમોહનીયની સત્તા સવિશેષ હોવાથી વિરતિ (લાગવૃત્તિ) હલ્લ પામતી નથી. (૫) જે અવસ્થામાં સત્યદર્શન ઉપરાંત અંધપાંશે પણ ત્યાગવૃત્તિનો હલ્લ થાય છે, તે દેશવિરતિ. આમાં ચારિત્રમોહનીયની સત્તા અવસ્થ ઘટેલી હોય છે અને તેની કમીના પ્રમાણમાં ત્યાગવૃત્તિ હોય છે. (૬) જે અવસ્થામાં ત્યાગવૃત્તિ પૂર્ણ રીતે હલ્લ પામે છે છતાં વચ્ચે વચ્ચે પ્રમાદ સ્ખાલન સંભવે છે, તે પ્રમતસંયત. (૭) જે અવસ્થામાં પ્રમાદનો જરાયે સંભવ નથી તે અપ્રમત સંયત. (૮) જે અવસ્થામાં પહેલાં ક્યારે પણ નહીં અનુભવેલ આત્મ-શુદ્ધનો આનુભવ થાય છે અને અપૂર્વ વીરોધવાસ આત્મિક સામર્થ્ય પ્રગટે છે, તે અવસ્થા અપૂર્વકરણ. આનું બીજું નામ નિવૃત્તિઆદર પણ છે. (૯) જે અવસ્થામાં ચારિત્રમોહનીય કર્મના શેષ રહેલ અંશેને સમાવવાનું કે ક્ષીણ કરવાનું કામ ચાલતું હોય છે, તે અવસ્થા અનિવૃત્તિઆદર. (૧૦) જે અવસ્થામાં મોહનીયનો અંધ લોભ રૂપે જ હલ્લમાન હોય છે, પણ બહુ સૂક્ષ્મ પ્રમાણમાં તે અવસ્થા સૂક્ષ્મસંપરાય. (૧૧) જે અવસ્થામાં સૂક્ષ્મ લોભ સુદ્ધા સમી જાય છે, તે ઉપશાંતમોહનીય. આ શુશ્રુષ્યાનમાં દર્શનમોહનીયનો સર્વથા ક્ષય સંભવે ખરો, પણ ચારિત્રમોહનીયનો તેવો ક્ષય નથી હોતો, માત્ર તેની સર્વોચ્ચ

ગુણસ્થાન એ અવિકાસકાળ છે. બીજા અને ત્રીજા એ બે ગુણસ્થાનમાં વિકાસનું સહજ સ્પુરણ હોય છે. તેમાં પ્રવળતા અવિકાસની જ હોય છે. ચોથાથી વિકાસ ક્રમશઃ વધતાં વધતાં તે છેવટે ચૌદમા ગુણસ્થાને પૂર્ણ કલાએ પહોંચે છે અને ત્યાર બાદ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, જૈન વિચારસરણીનું પૃથક્કરણ એટલું જ કરી શકાય કે પહેલાં ત્રણ ગુણસ્થાનો એ અવિકાસકાળ છે, ત્યાર બાદ મોક્ષકાળ છે.

આ પ્રાચીન જૈન વિચારને હરિભદ્રસૂરિએ બીજી રીતે પણ વર્ણવ્યો છે. તેઓના વર્ણનમાં બે પ્રકાર છે: પહેલા પ્રકારમાં અવિકાસ અને વિકાસક્રમ બન્નેનો સમાવેશ કરેલ છે.^૯ અવિકાસકાળને તેઓ ઓઘદષ્ટિના નામથી અને વિકાસક્રમને સહદષ્ટિના નામથી ઓળખાવે છે.^{૧૦} સહદષ્ટિના મિત્રા, તારા, બલા, દીપ્રા, સ્થિરા, કાન્તા, પ્રભા

ઉપશાંતિ હોય છે. આને લીધેજ મોહનો ફરી ઉદ્ભવ થતાં આ ગુણસ્થાનથી અવસ્થ પતન થાય છે અને પ્રથમ ગુણસ્થાન સુધી જવું પડે છે. (૧૨) જે અવસ્થામાં દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયનો સર્વથા ક્ષય થઈ જાય છે, તે ક્ષીણમોહનીય. આ સ્થિતિથી પતન સંભવતું જ નથી. (૧૩) જે અવસ્થામાં મોહના આત્મંતિક અભાવને લીધે વીતરાગ દશા પ્રગટવા સાથે સર્વગુણ પ્રાપ્ત થાય છે, તે અવસ્થા સયોગગુણસ્થાન. આ ગુણસ્થાનમાં શારીરિક, માનસિક અને વાચિક બાપાર હોય છે. એથી આને જીવનમુક્તિ કહી શકાય. (૧૪) જે અવસ્થામાં શારીરિક, માનસિક, વાચિક પ્રવૃત્તિનો પણ અભાવ થઈ જાય છે, તે અયોગગુણસ્થાન. આ ગુણસ્થાન છેલ્લું છે. તેથી શરીરપાત થતાં જ તેની સમાપ્તિ થાય છે અને ત્યાર બાદ ગુણસ્થાનાતીત-વિદેહમુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ માટે જુઓ કર્મગ્રંથ બીજો.

૯. જુઓ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય.

૧૦. દષ્ટિ એટલે દર્શન અથવા બોધ. આના બે પ્રકાર છે. પહેલામાં સત્ શ્રદ્ધાનો (તાન્ત્રિક રુચિનો) અભાવ હોય છે. બ્યારે બીજામાં સત્ શ્રદ્ધા હોય છે. પહેલો પ્રકાર ઓઘદષ્ટિ અને બીજો યોગદષ્ટિ કહેવાય છે. પહેલામાં આત્માનું વલણ સંસારપ્રવાહ તરફ અને બીજામાં આધ્યાત્મિક વિકાસ તરફ હોય છે. તેથી યોગદષ્ટિ એ સહદષ્ટિ કહેવાય છે. જેમ સમેધરાત્રિ, અમેધરાત્રિ, સમેધદિવસ અને અમેધદિવસમાં અનુક્રમે અતિ-મંદતમ, મંદતમ, મંદતર અને મંદ ચાક્ષુષજ્ઞાન હોય છે. તેમાં એ ગૃહાવિષ્ટ અને ગૃહમુક્ત પુરુષના ભેદથી, બાળ અને તરુણ પુરુષના ભેદથી, તેમજ વિકૃત નેત્રવાળા અને અવિકૃત નેત્રવાળા પુરુષના ભેદથી ચાક્ષુષજ્ઞાનની અસ્પષ્ટતા કે સ્પષ્ટતા તરતમભાવે હોય છે; તેવી રીતે ઓઘદષ્ટિની દશામાં સંસારપ્રવાહનું વલણ છતાં આવરણના તરતમભાવે જ્ઞાન તારતમ્યવાળું હોય છે. આ ઓઘદષ્ટિ ગમે તેવી હોય તો યે તે આધ્યાત્મિક વિકાસની દષ્ટિએ અસહદષ્ટિ જ છે. ત્યાર બાદ બ્યારથી આધ્યાત્મિક વિકાસનો આરંભ થાય છે, પ્રથમ બન્ને તેમાં બાહ્ય જ્ઞાન ઓછું હોય છતાં, ચારથી સહદષ્ટિ શરૂ થાય છે. કારણ કે તે વળતે આત્માનું વલણ સંસારોન્મુખ ન રહેતાં મોક્ષોન્મુખ થઈ જાય છે. આ સહદષ્ટિ (યોગદષ્ટિ) ના વિકાસના તારતમ્ય પ્રમાણે આ ભેદો છે. આ આઠ ભેદોમાં ઉત્તરોત્તર બોધ અને વીર્યની સવિશેષ બળવૃત્તિ થાય છે. પહેલી મિત્રા નામક દષ્ટિમાં બોધ ને વીર્યનું બળ તુણાગ્નિની પ્રભા જેવું હોય છે; બીજી તારા દષ્ટિમાં જાણના અગ્નિની પ્રભા જેવું; ત્રીજી બલા દષ્ટિમાં લાક્ષ્મીના અગ્નિની પ્રભા જેવું; ચોથી દીપ્રા દષ્ટિમાં દીવાની પ્રભા

અને પરા એવા આઠ વિભાગ કરે છે. આ આઠે વિભાગોમાં ઉત્તરોત્તર વિકાસનો ક્રમ વધતો જાય છે. પહેલી મિત્રા આદિ ચાર દૃષ્ટિઓમાં આધ્યાત્મિક વિકાસ હોય છે ખરો પણ તેમાં કાંઈક અજ્ઞાન અને મોહનું પ્રાબલ્ય રહે છે. જ્યારે સ્થિરા આદિ પાછલી ચાર દૃષ્ટિઓમાં જ્ઞાન અને નિર્મોહતાનું પ્રાબલ્ય વધતું જાય છે. બીજા^{૧૧} પ્રકારના વર્ણનમાં તે આચાર્યે માત્ર આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમનું જ યોગ^{૧૨} રૂપે વર્ણન કર્યું છે. તે પહેલાંની સ્થિતિ વર્ણવી નથી. યોગના તેઓએ અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિ-સંક્ષય એવા પાંચ ભાગો કરેલા છે.^{૧૩}

જેવું; પાંચમી સ્થિરા દૃષ્ટિમાં રત્નની પ્રભા જેવું; છઠી કાન્તા દૃષ્ટિમાં નક્ષત્રની પ્રભા જેવું સાતમી પ્રભા દૃષ્ટિમાં સૂર્યની પ્રભા જેવું, અને આઠમી પરા દૃષ્ટિમાં ચંદ્રની પ્રભા જેવું; હોય છે. જો કે આમાંની પહેલી ચાર દૃષ્ટિઓમાં સ્પષ્ટપણે જેવ આત્મ સ્વરૂપનું સંવેદન નથી હોતું. ૧૬૮ છેલ્લી ચાર દૃષ્ટિઓમાં જ તેવું સંવેદન હોય છે; છતાં પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિઓને સદૃદૃષ્ટિમાં ગણવાનું કારણ એ છે કે તે સ્થિતિમાં આવ્યા પછી આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાંતિના માર્ગ નિશ્ચિત થઈ જાય છે. યોગના ચમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રસાદાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ આઠ અંગોને આધારે સદૃદૃષ્ટિના આઠ વિભાગો સમજવાના છે. પહેલી દૃષ્ટિમાં ચમની સ્થિરતા, બીજીમાં નિયમની એમ અનુક્રમે આઠમીમાં સમાધિની સ્થિરતા મુખ્યપણે હોય છે.

૧૧. જુઓ યોગબિંદુ.

૧૨. યોગ એટલે જનાથી મોક્ષ પાપ્ત કરી શકાય તેવો ધર્મવ્યાપાર. અનાદિ કાળ-ચક્રમાં જ્યાં સૂધી આત્માની પ્રવૃત્તિ સ્વરૂપપરાક્રમ્ય હોઈ લક્ષ્યબદ્ધ હોય છે, ત્યાં સૂધીની તેની બધી ક્રિયા શુભાશય વિનાની હોવાથી યોગકોટિમાં આવતી નથી. જ્યારથી તેની પ્રવૃત્તિ બદલાઈ સ્વરૂપોન્મુખ થાય છે, ત્યારથી જ તેની ક્રિયામાં શુભાશયનું તત્ત્વ દાખલ થાય છે અને તેથી તેવો શુભાશયવાળો વ્યાપાર ધર્મવ્યાપાર કહેવાય છે અને તે પરિણામે મોક્ષજનક હોઈ યોગ નામને પાત્ર બને છે. આ રીતે આત્માના અનાદિ સંસારકાળના જે ભાગ થઈ જાય છે: એક અધાર્મિક અને બીજો ધાર્મિક. અધાર્મિક કાળમાં ધર્મની પ્રવૃત્તિ હોય, તો પણ તે ધર્મ ખાતર નથી હોતી, કેવળ ‘લોભપકિત’ (લોભજનન) ખાતર હોય છે. તેથી તેવી પ્રવૃત્તિ ધર્મકોટિમાં ગણવા યોગ્ય નથી. ધર્મ ખાતર ધર્મની પ્રવૃત્તિ ધાર્મિકકાળમાં જ શરૂ થાય છે. તેથી તે બધી પ્રવૃત્તિ યોગ કહેવાય છે. જુઓ યોગબિંદુ.

૧૩. જ્યારે યોગ કે ધણા ત્યાગ સાથે શાસ્ત્રીય તત્ત્વચિંતન હોય છે અને મૈત્રી, દરુણાદિ ભાવનાઓ વિશેષ સિદ્ધ થઈ જાય છે, ત્યારે તે સ્થિતિ અધ્યાત્મ કહેવાય છે. (૧) જ્યારે મન સમાધિપૂર્વક સતત અભ્યાસ કરવાથી અધ્યાત્મ સવિશેષ પુષ્ટ થાય છે, ત્યારે તે ભાવના. ભાવનાથી અશુભ અભ્યાસ ટળે છે, શુભ અભ્યાસની અનુકૂળતા વધે છે અને સુંદર ચિત્તની વૃદ્ધિ થાય છે (૨). જ્યારે ચિત્ત શકત શુભ વિષયને જ આલંબીને રહેલું હોય છે, અને તેથી તે સ્થિર દીપક જેવું પ્રદાશમાન હોઈ ચક્ષુમોહવાળું બની જાય છે ત્યારે તે ધ્યાન કહેવાય છે. ધ્યાનથી દરેક કામમાં ચિત્ત આત્માધીન થઈ જાય છે. ભાવ નિશ્ચય થાય છે અને બંધનોનો વિચ્છેદ થાય છે (૩). અજ્ઞાનને લીધે ધૃટ અનિષ્ટ રૂપે દૃષ્ટાયેલી વસ્તુઓમાંથી જ્યારે વિવેકને લીધે ધૃટ અનિષ્ટપણાની ભાવના નષ્ટ થાય છે ત્યારે તેવી સ્થિતિ સમતા કહેવાય છે (૪). વાસનાના સંબંધથી ઉત્પન્ન થનારું વૃત્તિઓનો નિર્મળ નિરોધ કરવો તે વૃત્તિસંક્ષય. જુઓ યોગબિંદુ સ્થા. ૩૫૭ થી ૩૬૫.

આ બંને પ્રકારનાં વર્ણનો એ પ્રાચીન જૈન ગુણસ્થાનના વિચારોનું નવીન પદ-
તિએ વર્ણન માત્ર છે.

આજીવકદર્શન.

આ દર્શનનું સ્વતંત્ર સાહિત્ય અને સંપ્રદાય નથી; તથાપિ તેના આધ્યાત્મિક વિકાસ-
ક્રમ સંબંધી વિચારો ઐશ્વર્યમાં સચવાઈ રહેલ છે. જે કે સંપ્રદાય ન હોવાથી તે
વિચારોનો સ્પષ્ટ ખુલાસો તે ગ્રંથોમાં નથી જણાતો, તો પણ તે વિચારો જેવા મળે છે
તેવા સંગ્રહવા જરૂરના છે.^{૧૪} આજીવક દર્શન આધ્યાત્મિક આઠ પાયરીઓ માને છે, તે
આ પ્રમાણે—મંદ, ખીડા, પદવીમંસા, ઉબ્બુગત, સેખ, સમણ, જિન અને પન્ન. આ
આઠમાં પ્રથમની ત્રણ અવિકાસ અને પાછળની પાંચ ભૂમિકાઓ વિકાસક્રમની જણાય
છે. ત્યારબાદ મોક્ષકાળ હોવો જોઈએ.

૧૪. મજ્જિમનિકાય નામના પ્રાચીન ઐશ્વર્યના સામકગ્ગા-પલસુત પ્રકરણમાં
આજીવક સંપ્રદાયના તેના મંખલી ગોશાળનો ઉલ્લેખ છે. મૂળમાં તેના કેટલાક વિચારો
આપેલા છે; આ ગ્રંથની યુદ્ધધોષકૃત સુમંગલાવિલાસિની રીધામાં આજીવક દર્શનની આઠ
પાયરીઓનું વર્ણન છે જે આ પ્રમાણે (૧) જન્મ દિવસથી સાત દિવસ સુધી ગર્ભ-
નિષ્ક્રમણજન્ય દુઃખને લીધે પ્રાણી મંદ (મોઝૂહ) સ્થિતિમાં રહે છે. આ પહેલી મંદ
ભૂમિકા. (૨) દુર્ગતિમાંથી આવીને જે બાળકે જન્મ લીધેલ હોય છે તે વારંવાર રુવે અને
વિલાપ કરે છે, તેમ જ સુગતિમાંથી આવી જન્મ લીધેલ બાળક સુગતિનું સ્મરણ કરી
હાસ્ય કરે છે, આ ખિડા (ક્રીડા) ભૂમિકા. (૩) માખાપના હાથ કે પગ પકડીને અગર
ખાટલો કે બાજેક પકડીને બાળક જમીન ઉપર પગ માંડે છે, તે પદવીમંસા ભૂમિકા.
(૪) પગથી સ્વતંત્ર રીતે ચાલવાનું સામર્થ્ય આવે છે તે ઉબ્બુગત (ઝબ્બુગત) ભૂમિકા.
(૫) શિલ્પકળા શીખવાનો વખત તે સેખ (શૈક્ષ) ભૂમિકા. (૬) ઘરથી નિકળી સંન્યાસ લીધેલ
વખત તે સમણ (શ્રમણ) ભૂમિકા. (૭) આચાર્યને સેવી જ્ઞાન મેળવવાનો વખત તે જિન
ભૂમિકા. (૮) પ્રાણ થયેલ ભિક્ષુ (જિન) જ્યારે કાંઈ પણ નથી ખોલતો તેવા નિર્લોભ
શ્રમણની સ્થિતિ એ પન્ન (પ્રાણ) ભૂમિકા.

આ આઠ ભૂમિકાઓનાં નામ અને તેની વ્યાખ્યા યુદ્ધધોષે આપેલ છે. યુદ્ધધોષના
વખતમાં એટલે ઇ. સ. પાંચમા-છઠ્ઠા સૈકામાં કદાચ આજીવક સંપ્રદાય અગર તેનું સાહિત્ય
ચોંડું ઘણું હશે તે ઉપરથી તેને આ નામો મળ્યા હશે. પણ એટલું તો સ્પષ્ટ જણાય છે
કે યુદ્ધધોષની આ વ્યાખ્યા યુક્તિસંગત નથી કારણ એ છે કે તેની એ વ્યાખ્યામાં બાળ-
કના જન્મથી માંડી યૌવનકાળ સુધીનું વ્યાવહારિક વર્ણન છે જે આધ્યાત્મિક વિકાસ
સાથે બંધાયેલું નથી. તેનો ખરો અર્થ તે સંપ્રદાય પ્રમાણે શો હશે તે અત્યારે સાધ-
નના અભાવે કહી ન શકાય, પણ એ ભૂમિકાઓનાં નામ અને તેમાં રહેલ આધ્યાત્મિક
વિકાસના ક્રમનો સંબંધ વિચારતાં એમ જણાય છે કે આ ભૂમિકાઓનો જન્મ સાથે
કશો સંબંધ નથી. તે દ્વારા શક્ત અજ્ઞાનની પ્રખળતાઓ અને જ્ઞાનની ક્રમશઃ વૃદ્ધિનો જ
ભાવ સૂચવવાનો આશય હોય તેમ જણાય છે. આની પુષ્ટિમાં એટલું જ કહી શકાય કે
આજીવકદર્શન એ પ્રાચીનકાળમાં શ્રમણપંથોમાંનું એક ખાસ દર્શન હતું અને તેનો સંપ્રદાય
મોટો હતો તેવી સ્થિતિમાં તેના આધ્યાત્મિક ઉત્કાન્તિને લગતા વિચારો અન્ય શ્રમણપંથને
અગર બ્રાહ્મણપંથને મળતા હોય તે વધારે સંભવિત છે. પ્રો. હૉર્નલે પોતાના 'ઉવાસગ-
દસાઓ'ના અનુવાદમાં ભા. ૫, પૃ. ૨૩ ઉપર યુદ્ધધોષના ઉક્ત વિચારો આપ્યા છે.

ચિત્તની પાંચ વૃત્તિઓ

(યોગદર્શનના પ્રથમ પાદને આધારે)

[પ્રાણજીવન વિધિનાથ પાઠક]

એક. ૩૫૬૫. થોમસ સાહેબે હિબર્ટ જર્નલમાં^૧ શ્રીયુત સુરેન્દ્રનાથ દાસ ગુપ્તના હિંદુ ફિલસૂફીના પ્રતિદાસ પરના પુસ્તકની સમાલોચનામાં કહ્યું છે, કે યુરોપીય તત્ત્વચિંતકોને, કોષ્ટ પશુ અભ્યાસી આપણી પ્રાચીન ફિલસૂફીમાં આધુનિક સિદ્ધાન્તો આરોપે એ ગમતું નથી. કારણ એમના મત પ્રમાણે, નહિં જેવા વિજ્ઞાનની મદદથી માત્ર આત્મનિરીક્ષણ^૨ ઉપર રચાએલું અને ધર્મની સાથે બળી ગયેલું ચિત્તશાસ્ત્ર^૩ પોતાના વિપંયનું બહુ સાઈં નિરૂપણ કરી શકે નહિ. આ ઉપરાંત એક બીજી નવાઈની વાત એમને એ લાગે છે, કે આપણી ફિલસૂફીમાં કદંગી રીતે^૪ બધાં સત્યો અનુભવમાં ઉતારવાનું કહેવામાં આવે છે.^૫ ઉપર જે અનુભવમાં ઉતારવાની વાત કહી, તે તો આપણી ફિલસૂફીની એક વિશિષ્ટતા જ ગણાય. કારણ આપણે લાં ગ્રાન યુક્તિવાદમાં ફસાયું નથી, પણ ગ્રાનની સાથે સાથે તેને જીવનમાં

૧. Hibbert Journal, July 1922.

૨. Introspection.

૩. Psychology માટે ચિત્તશાસ્ત્ર મને સારો શબ્દ લાગે છે. પહેલાં ચેતનાશાસ્ત્ર શબ્દ સૂજેલો, પણ Psychology માં ચેતના-Consciousness, અર્ધચેતના-Sub-consciousness અને નોચેતના-unconsciousness એ બધા પ્રશ્નોનું નિરૂપણ આવી જાય છે. તે ઉપરાંત મન-mind as a sixth internal sense of old Psychology-આપણે ત્યાં મન છઠી ઇન્દ્રિય તરીકે ગણ્યું છે, તેનો તથા બુદ્ધિ-Ratiocination, Determination, ઇલા-will એમ બીજાં ઘણા પ્રશ્નોનો પણ સમાવેશ થાય છે. મનસ્વનો પારિભાષિક અર્થ આપણી ફિલસૂફીમાં બૃહો થાય છે, એટલે માનસશાસ્ત્ર શબ્દ જે કે ચાંલુ થયો છે, તોપણ ઠીક લાગ્યો નથી. ઉપર જે ક્ષેત્ર દર્શ્યું છે તેનો સમાવેશ આંતઃકરણમાં થયેલો છે (ગીતારહસ્યમાં). પણ તેને માટે અહિં ચિત્ત શબ્દ સારો ગણ્યો છે. ગ્રીક ફિલસૂફીમાં Psykheની બરાબર એ આવી રહે છે. એટલે ગુજરાતી ભાષામાં કોઈ પણ અનર્થ થવાની બીજી વગર ચિત્તશાસ્ત્ર શબ્દને ચોજી શકીએ.

૪. "Awkward feature"

૫. Bibliography-Psychology-H. U. L:

(જવાબમાં આપણે એમ કહી શકીએ, કે ચિત્તશાસ્ત્રમાં આપણે ધર્માનુભવને પણ સ્થાન આપ્યું છે, એ જો બૂલ ગણીએ તો એથી ઉલટી બૂલ યુરોપીય વિદ્વાનોએ એજ બાબતમાં કરી છે. કારણ-એક દાખલો લઈએ-તો વિલીઅમ મેકડુગલ સાહેબ, પ્રોફેસર વિલીઅમ જેમ્સના "વિવિધ પ્રકારના ધર્માનુભવ" Varieties of Religious Experience ઉપરના પુસ્તકને આસાધારણ મતુષ્ય પ્રકૃતિના ચિત્તશાસ્ત્રમાં (Abnormal Psychology) પોતાના પુસ્તકને છેડે મૂકે છે.)

ઉતારવાનું પણ કહ્યું છે. યુરોપીય વિદ્વાનો આપણી શિલસુશ્રીને આ દૃષ્ટિએ જૂની એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. કારણ જ્યાં સુધી આપણે જ આપણી શિલસુશ્રીનું ચોક્કસ નિરૂપણ નહિ કરીએ ત્યાં સુધી એમની દૃષ્ટિ એવી જ રહેશે.

આધુનિક યુરોપીય શિલસુશ્રીના સિદ્ધાન્તો આપણી પ્રાચીન શિલસુશ્રીમાં આપણે સર્વાંશે આરોપવા તત્પર થઈ જવું એ તો એક મોટી ભૂલ જેવું ગણાય. પ્રાચીન કાળમાં આપણે ત્યાં વિજ્ઞાન બહુ આગળ ગયું નહોતું, તોપણ જેટલે અંશે બાહ્ય સ્પષ્ટિનું જ્ઞાન આપણને હતું, તે ઉપર રચેલી શિલસુશ્રીમાં ધ્યાન અને મનનની મદદથી આપણા પ્રાચીન ચિન્તકો સાચે માર્ગે પ્રગટ કરતા હતા કે નહિ તે જ જોવાનું છે. આપણે અહિં ચિત્ત-શાસ્ત્રનો જ દાખલો લઈએ. યોગદર્શનના પ્રથમપાદમાં ચિત્તની પાંચ વૃત્તિઓ ઉપર આપણને જે સાહિત્ય મળી આવે છે, તેના ઉપર આધુનિક ચિત્તશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ. ઉપર કહ્યું તેમ પ્રાચીન કાળમાં વિજ્ઞાન ભલે ન આગળ ગયું હોય, પરંતુ મનુષ્યની આંતર સ્પષ્ટિનું પૃથક્કરણ કોઈ પણ માણસ તેની શક્તિ પ્રમાણે કરી શકે છે. બાહ્યસાધનોથી ચિત્તશાસ્ત્રમાં પણ, ખીજાં શાસ્ત્રોની પેઠે પ્રગતિ થાય છે એ ખરું, પણ તેના અભાવે કોઈ પણ વિચારક ચિત્તના ધર્મો વિષે ઉડામાં ઉડાં સત્યો શોધી શકે છે. કારણ તેમાં આધિભૌતિક વિજ્ઞાનની બાહ્યદૃષ્ટિની નહિ, પણ ચિત્તશાસ્ત્રની આંતર દૃષ્ટિની જ જરૂર હોય છે. ડૉ. જેમ્સ વૉર્ડ ચિત્તશાસ્ત્રને ખીજાં વિજ્ઞાનનાં શાસ્ત્રોથી જુદું પાડીને એમ કહે છે, કે ચિત્તશાસ્ત્રની દૃષ્ટિ કોઈ વ્યક્તિના અનુભવ પરત્વેની છે; અને એટલે જ સમાધિ (Attention) કેળવીને ચિત્તનું પૃથક્કરણ કરી શકાય છે.

વિષયનિરૂપણમાં આપણે આગળ ચાલીએ, તેના પહેલાં એક ચોખ્ખવટ કરવાની જરૂર છે. યોગદર્શનની શિલસુશ્રીની દૃષ્ટિએ ચિત્ત અને ચિત્તશક્તિનો ભેદ બહુ મોટો છે. તે વિષયને આપણે અહિં ચર્ચવા બેઠા નથી. એટલે તે બે વચ્ચેનો ભેદ અહિં ગણીશું નહિ. એ બે વચ્ચેનો ભેદ તો શરૂઆતમાં જ બતાવવામાં આવ્યો છે. પણ ચિત્તશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ બે વચ્ચેનો ભેદ ગણ્યા વગર આપણે આગળ ચાલીએ તો કાંઈ વાંધો નથી; કારણ કે યોગદર્શનની શિલસુશ્રી પ્રમાણે જોકે ચિત્તશક્તિ અને ચિત્ત એક નથી, પણ વ્યુત્પાદનદશામાં, એટલે વ્યવહારમાં, બન્ને એક ભાસે છે.

આટલો વિચાર કર્યા પછી ચિત્તનું શું સ્વરૂપ છે, તે વિષે વિચાર કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. ચિત્ત જ છે કે નહિ તેની ચર્ચા બૌદ્ધમત સામે લાખ્યમાં થોડી કરી છે.

यदि च चित्तेनैकेनानन्विताः स्वभावभिन्नाः प्रत्यया जायेरन्नथ, कथमन्य-
प्रत्ययदृष्टस्यान्यः समर्ता भवेत् । कथंचित्समाधीयमानमप्येतद्गोमयपायसी-
न्यायमाक्षिपति ।

किं च स्वात्मानुभवापह्नवः चित्तस्यान्यत्वे प्राप्नोति । कथं यदहमब्राह्म

૬. Encyclo. Brit. Article on Psychology.

૭. સૂ. ૨. મા. ૨.

૮. આ બે વચ્ચેનો ભેદ આપણે કાઢી નાંખીએ, તેને આપણે હાલ તો ચિત્તશાસ્ત્રનું એક Methodological Postulate ગણવું જોઈએ.

તત્સ્પૃશામિ । કથમત્યન્તમિન્નેષુ ચિત્તેષુ વર્તમાનઃ સામાન્યમેકં પ્રત્યયિનમાશ્રયેત્ । સ્થાનુભવગ્રાહ્યમાયમભેદાત્માડહમિતિ પ્રત્યયઃ ।^{૧૦}

બાહ્યમાંની બીજી તથા ત્રીજી દલીલ જ માત્ર અહિં પ્રસ્તુત હતી, એટલે આપી છે. એ બીજી દલીલમાં એમ બતાવી આપ્યું છે, કે એક વૃત્તિરૂપ ચિત્ત બીજી વૃત્તિરૂપ ચિત્તને સંભારી શકતું નથી. અહિં આપણે વૃત્તિનો અર્થ જરા સ્પષ્ટ કરીશું. વૃત્તિ શબ્દ વૃત્ત 'હોવું' એ ધાતુ પરથી આવ્યો છે. ચિત્તની વૃત્તિ એટલે કે ચિત્ત એક ક્ષણે જે સ્થિતિમાં હોય તે સ્થિતિ તેની વૃત્તિ કહેવાય.^{૧૦} ચિત્તમાં ધણી વૃત્તિઓ હોય છે એ આપણે આગળ જોઈશું. અહિં માત્ર પ્રશ્ન એ છે, કે આપણે ચિત્તને કશા પણ એકત્વવાળું ન ગણીએ; તો તેની વૃત્તિઓ એકબીજાને જાણી શકે કે નહિ ?^{૧૧} બાહ્યમાં જવાળા આવ્યો છે, કે એકત્વના તત્ત્વ વગર ચિત્તની એક વૃત્તિ બીજી વૃત્તિને જાણી શકે નહિ. કારણ ચિત્તમાં જે જે સ્વભાવભિન્ન જ્ઞાન થાય તેના કોઈ પણ પ્રકારનો સમન્વય જ અશક્ય બને છે. એ તો એક ખાસ અને બીજાને સ્વાદ આપવા જેવું થાય. એટલા માટે જ ગોમયપાયસી-પાયથી ચિત્ત ધણું ન હોઈ શકે એમ બતાવ્યું છે.

આધુનિક ચિત્તશાસ્ત્રનાં પાનાં એ શાસ્ત્રમાં ચિત્તને કાંઈ પણ સ્થાન આપવું કે નહિ તે ઉપરની ચર્ચાથી ભરેલાં હોય છે. પ્રોફેસર વિલીઅમ જેમ્સનું કોઈ કોઈ વાર તો લગભગ એવું માનવું થઈ જાય છે, કે ચિત્તની એક વૃત્તિ બીજીને જાણી શકે જ.^{૧૨} તોપણ એ સાહેબ ચિત્તના એક ધર્મો તરફના એકત્વને માને છે. કોઈવાર એમ પણ કહેવામાં આવે છે, કે વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ચર્ચાતા ચિત્તશાસ્ત્રમાં ચિત્ત જેવા અસ્પષ્ટ વિષયને સ્થાન આપવાની જરૂર નથી. આ વિષે જરા વધારે ઉઠો વિચાર કરવાથી આપણને જણાશે કે એતનાનું સ્વરૂપ જોકે સતત વહેતું અને બદલાતું છે. તોપણ તેનામાં એકત્વનું તત્ત્વ રહેલું છે. અને એતનાના એકત્વના તત્ત્વ વિના-જેને આપણે ચિત્ત કહીએ-તેના વિના આપણને ચિત્તશાસ્ત્રમાં બિલકુલ આસે તેમ નથી.

ચિત્તમાં કાંઈ પણ એકત્વ નથી એમ માનવું એ આપણા અનુભવને જ ખોટા પાડ્યા

૯. સૂ. ૩૨.૫૨નું માલ્ય.

૧૦. યુરોપીય ચિત્તશાસ્ત્રમાંની States of consciousness ને આ વૃત્તિઓ મળતી આવે છે. એક વૃત્તિ બીજીને જાણી શકે એમ માનીએ, તો મિલ સાહેબના શબ્દોમાં આપણે કહેવું હોય તો, This would require us "to accept the Paradox that something which ex hypothesis is but a series of feelings can be aware of itself as a series." અહિં feelings શબ્દ તેના સામાન્ય અર્થમાં વપરાયો છે. એજ અર્થમાં આપણે વેદના શબ્દ વાપરી શકીએ.

૧૧. Can one State of consciousness know another state of consciousness?—without its principle of Unity.

૧૨. Principles of Psychology, Vol. 1. ૩૪૦-૩૪૮.

જુઓ functional Unity of consciousness.

બરોબર છે. કારણ સ્મરણ, ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ સાથે એક થઈને આપણને જે પ્રસન્નિતા^{૧૩} કરાવે છે, તેવો સામાન્ય વ્યાપાર પણ ચિત્તના એકત્વ વગર અશક્ય બને છે. બધા અનુભવોમાં એક એવું સર્વસામાન્ય તત્ત્વ રહેલું હોય છે,^{૧૪} જેનાવડે આપણને સમન્વય છે, કે તે અનુભવો કોષ્ટકના પણ હોય છે; કોષ્ટક પણ ચિત્તના કેન્દ્રની આસપાસ જ તેમને સ્થાન મળે છે. અને એ સર્વસામાન્ય એક જ્ઞાતાનું આપણને જે જ્ઞાન થાય છે, તે પ્રત્યક્ષ દ્વારા જ થાય છે. આ તે ભાષ્યમાંની ૩ છ દલીલ છે. સ્વાનુભવગ્રાહ્યશ્ચાયમમે-
દાત્માડહમિતિ પ્રત્યયઃ । પ્રત્યભિજ્ઞાનું જે વિધાન આપણે કરી શકીએ છીએ, તે આંતર એકીકરણના વ્યાપારને લઈને જ શક્ય બને છે, તે ભાષ્યમાં સ્પષ્ટ રીતે જ કહ્યું છે. યદ્દહમદ્રાક્ષં તત્સ્પૃશામિ વગેરે વગેરે.

આવા અભેદાત્માનું જે પ્રત્યક્ષથી આપણને જ્ઞાન થાય છે, તે પ્રત્યક્ષ કેવા પ્રકારનું છે તેનો જરા વિચાર અહિં અસ્થાને નહિ ગણાય. યોગદર્શનના પ્રથમ પાઠમાંજ પ્રસક્ત (જ્ઞાન) પણ જૂદી જૂદી કોટિ ઉપર વસે છે, એ સિદ્ધાન્ત આપણને મળી આવે છે,^{૧૫} અને તેનું નિરૂપણ આપણે કોષ્ટ જીજ્ઞવાર કરીશું;^{૧૬} તોપણ અહિં એટલું કહેવું તો પ્રાપ્ત થાય છે, કે આ અભેદાત્માનો અનુભવ તે ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષની કોટિનો નથી, પણ તે આંતર અનુભવનું પ્રત્યક્ષ છે. અને ભાષ્યમાં કહ્યું છે, કે ન ચ પ્રત્યક્ષસ્ય માહાત્મ્યં પ્રમાણાન્તરે-
ણાભિભૂયતે । સૂત્ર ૩૨ માણ્ય. આનાથી પણ આગળ જઈને આપણે કહી શકીએ કે ઉચ્ચ કોટિનું પ્રત્યક્ષ તેનાથી નીચેની કોટીના પ્રત્યક્ષથી જૂદું પડતું નથી. તે પ્રત્યક્ષ ક્ષેત્ર શિલસુક દેકાર્ટના Cogito ergo sum એ કોટિનું પ્રત્યક્ષ છે.^{૧૭}

૧૩. Recognition. Perceptual Judgment of Bosanquet. અથવા Subjective Synthesis of william James. Vol. 1. p. 332.

૧૪. There are no states of consciousness without their reference to some subject. ચિત્તવૃત્તિમાં જ્ઞાતા અને જ્ઞેય બન્ને હોય છે, પણ તેમાં પ્રાધાન્ય જ્ઞાતાનું જ છે. હરબર્ટ સ્પેન્સર સાહેબની માફક આપણે મૂળ અસ્પષ્ટ અનુભવમાંથી જ્ઞાતા અને જ્ઞેય પૃથક્કરણ વ્યાપાર દ્વારા ઉગ્યા છે એમ કહી શકીએ નહિ. કારણ એ પૃથક્કરણ વ્યાપારજ્ઞ જ્ઞાતાના પ્રધાનપણાને લઈને શક્ય બને છે. ૩૨મા સૂત્ર પરના ભાષ્યની પહેલી દલીલ આપણે છોડી દીધી ત્યાં આનો ધ્વનિ આપણે બોલ્યો છીએ. કારણ તેમાં કહ્યું છે કે ચિત્ત જૂદાં જૂદાં હોય, તો વિક્ષિપ્ત કે મૂઠ કે એકાગ્ર એવી ભૂમિકાઓજ અશક્ય બને છે. H. Spencer તું-Development of self-consciousness as a differentiation between subject and object.

૧૫. સૂત્ર ૪૨ પરનું માણ્ય.

૧૬. યોગદર્શનનાં levels of પ્રત્યક્ષ Bergson નાં Levels of consciousness, Bradey ની Degrees of Absolute Experience, Bosanquet ની Degrees of Individuality અને સામાન્ય રીતે Degrees of truth અને Degrees of Reality આ બધામાં પ્રશ્ન એક જ છે. પ્રત્યક્ષ, ચેતના, સમાધિ એની બધી ભૂમિકાઓને, પાછળ આપ્યા છે તે પ્રશ્નો સાથે બેઠીએ તો શિલસુકીના ક્ષેત્રમાં સૌથી સારી ચર્ચા થઈ શકે.

૧૭. દેકાર્ટનું આ વિધાન કોષ્ટ જાતનું અનુમાન નથી, કારણ તો તો-હું વિચાર કરું

ચિત્તવૃત્તિઓનું નિરૂપણ કરતાં પહેલાં ચિત્ત જ છે કે નહિ, તેની આટલી ચર્ચા અયોગ્ય નહિ ગણાય. આ ચિત્ત તે એક છે એ આપણે જાણીએ, પણ તેનું સ્વરૂપ કેવું છે તેના જરા વિચાર કર્યા પછી આપણે આગળ ચાલીશું.

ચિત્તનદી નામોભયતોવાહિની વહતિ કલ્યાણાય વહતિ પાપાય ચ । આપણે માટે માત્ર ચિત્તનદી^{૧૮} શબ્દ જ જરૂરનો છે. ચિત્ત એક છે તે ખરૂં પણ તેના પ્રવાહ સતત અને બહુરંગી છે. તે પ્રવાહમાં કોઈ પણ જાતનું સ્ખલન આવતું નથી. ચિત્તના પ્રવાહમાં એક વૃત્તિ આવે છે, અને બીજી જાય છે, તોપણ—

बहुत्ये सति चित्तस्य,

वृत्तयः पञ्चतयः ॥ सूत्र ५ ॥

ચિત્તની વૃત્તિઓ અસંખ્ય હોવા છતાં, (મુખ્ય) વૃત્તિઓ પાંચ છે.

प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः^{૧૯}

આ ચિત્તની પાંચ વૃત્તિઓ છે. આ પાંચ વૃત્તિઓ જોઈને કોઈને એમ સવાલ ઉભો થાય, કે આ જ પાંચ વૃત્તિઓ કેમ ગણાવી હશે? આનો જવાબ આપવા માટે યોગદર્શનનું ‘પ્રયોજન’ આપણે જાણવું જોઈએ. તે પ્રયોજન માણસને તેના ખરા સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવવાનું છે. એ ખરા સ્વરૂપને વિશે મતભેદ હોય તો બંને, પણ તેને અહિં દૂર રાખીને, આપણે એટલું કહી શકીએ, કે સાધારણ માણસને આટલી વૃત્તિઓ સહેજે માણુમ પડે છે.

ઉપરની પાંચ વૃત્તિઓમાં નિદ્રાને પણ સ્થાન મળ્યું છે, તે એક વિશિષ્ટતા છે. આપણે ઉપર કહ્યું કે ચિત્ત એક નહીના જેવું છે, અને તેનો પ્રવાહ સતત છે. આધુનિક ચિત્તશાસ્ત્રમાં ચિત્તના પ્રવાહને સતત ગણ્યો છે, પણ તેમાં નિદ્રાને શું સ્થાન આપવું તે એક પ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે.^{૨૦} કેટલાએક એમ કહે છે, કે ચિત્ત એક છે, કારણ તે એક

છું, માટે હું હું-એ જેટલું સાચું છે, તેટલું જ બોડા હું, માટે હું હું એ સાચું છે. ‘વિચારમાં’ દેહાદર્શન સમસ્ત જીવન લાઇ લે છે, અને તેને અનુભવપ્રત્યક્ષ ગણે છે. આ ઉચ્ચ પ્રકારનો સામ્ય જીવન સાહેબનો યુક્તિવાદ (rationalism) કે ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષવાદ (Sensationalism) કશું સાબિત કરી શકતા નથી. પણ આ ચર્ચાને આપણે અહિં છોડી દઈશું.

૧૮. ચિત્તનું સ્વરૂપ નદી જેવું છે, તે એટલા જુના કાળમાં ખજાર હતી, તે કદાચ નવાઈ લાગશે. યુરોપીય ચિત્તશાસ્ત્રમાં પહેલાં ચેતનાને જ સ્થાન હતું. એટલે ચિત્તનું સ્વરૂપ એક નદી જેવું નહિ, પણ એક ક્ષેત્ર જેવું ગણાતું. ચેતનાનું ક્ષેત્ર એક માત્ર સપાટીરૂપ હતું, અને તેમાં કોઈ ઉડાણ છે એવું ખાસ મનાતું નહિ. આ સિદ્ધાન્ત હેરબાર્ટ-Herbart-પડ્યો. તેના Threshold of consciousness નો અર્થ આવેલો છે. તે Threshold of consciousness નું રૂપક બદલીને, કાલ ચિત્તનદીને Stream of consciousness ની સાથે સરખાવવામાં આવે છે.

૧૯ મૂળ ૬ પા. ૧ ચો. ચુ (આ. સં. સી)

૨૦. કારણ Physical fatigue અને Neural Sleep, Attentionનું tension અને Detension-Partial waking state in sleep અને functional sleep અને આ ઉપરાંત Unconsciousnessનો પ્રશ્ન-આ બધાથી ચર્ચા બહુ દૂર નઈ પડી છે.

ધર્મી તરીકે વ્યાપારો કરે છે.^{૨૧} પ્રાચીન કાળમાં વિજ્ઞાનની સ્થિતિ હાલ જેટલી વિસ્તૃત ન હતી, એટલે યોગદર્શનમાં નિદ્રાને એક વૃત્તિ રૂપે જ ગણવામાં આવી છે, અને એથી કરીને ચિત્તના સાતત્યમાં સ્ખલનનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવવા પામ્યો નથી.

પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમાઃ પ્રમાણાનિ ॥ ૭ ॥

इन्द्रियप्रणालिकया चित्तस्य बाह्यवस्तुपरागात्तद्विषया सामान्यविशेषा-
त्मनोऽर्थस्य विशेषावधारणप्रधाना वृत्तिः प्रत्यक्षम् ।

પ્રમાણની વૃત્તિના ત્રણ વિભાગો કરવામાં આવ્યા છે. આપણા દર્શનની વિશિષ્ટતા એ છે, કે પ્રત્યક્ષને પણ પ્રમાણ ગણવામાં આવ્યું છે. પ્રત્યક્ષની વૃત્તિમાં પ્રમાણનાં કેટલાં તત્ત્વો છે, તે જોઈએ.

અ. શુદ્ધ ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ આપણને વસ્તુનું ભાન કરાવે છે. વસ્તુનું સ્વરૂપ સામાન્યવિશેષ-મય છે-એનું સ્વરૂપ સામાન્ય અને વિશેષ બન્ને રૂપે રહેલું છે; પણ પ્રત્યક્ષમાં વિશેષનું અવધારણુ ખાસ કરીને થાય છે.

પ્રત્યક્ષમાં માત્ર એકદેશીય વિશેષ છે, અને સામાન્ય તો વિચારની શક્તિદ્વારા પ્રત્યક્ષમાં પાછળથી આરોપાય છે, એ સિદ્ધાન્તે ફિલસૂફીના ક્ષેત્રમાં અયોગ્ય પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થયાં છે. ખરી વાત એ છે, કે *nihil est in intellectu quod non prius fuerit in sensu*, અર્થાત્ વિચારશક્તિમાં એવું કશું નથી કે જે પહેલેથી જ ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષમાં ન હોય. વસ્તુ તો સામાન્ય અને વિશેષ બન્નેથી અનુસ્યૂત છે, પણ જૂદે જૂદે વખતે તેનાં જૂદાં જૂદાં અંગો ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે છે. આમ પ્રત્યક્ષમાં તેના વિશેષનું પ્રધાનપણું ભાન થાય છે. સામાન્ય અને વિશેષ અન્યોન્ય આધાર રાખીને જ, સમવેત થઈને, (organically)^{૨૨} રહેલાં હોય છે. જેમ વિચારવ્યાપારથી સામાન્ય સ્પૃટ થતું જાય છે, તેમ તેમ વિશેષ પણ અર્થવાણું થતું જાય છે, અને અન્યોન્ય એવી રીતે વ્યક્ત (concrete) થતાં જાય છે. યુરોપમાં પહેલાં ખોટા ચિત્તશાસ્ત્રે વિશેષ અને સામાન્યને પહેલેથી જૂદાં રાખીને ખોટું પ્રમાણશાસ્ત્ર અને તેના ઉપર ખોટું પ્રમાણશાસ્ત્ર (epistemology) રચ્યાં. પણ યોગદર્શનમાં આપણને જેટલું મળી આવે છે, તેમાં, જે પૃથક્કરણની શક્તિથી બધી બાબતોનું નિરૂપણ કર્યું છે, તેથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે, કે ફિલસૂફીના કોઈ એકદેશીય તંત્રને તેમાં સ્થાન ન હતું, પણ વિચારનો પૃથક્કરણવ્યાપાર સીધો જ ચિત્તના અનુભવ ઉપર લઈ જવામાં આવતો.

વ. અનુમેયસ્ય તુલ્યજાતોયેષ્વનુવૃત્તો મિન્નજાતોયેભ્યો વ્યાવૃત્તઃ સંબન્ધો
યસ્તદ્વિષયા સામાન્યાવધારણપ્રધાના વૃત્તિરનુમાનમ્ । આપણે ઉપર જોયું, કે ઇન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષના વિષયમાં સામાન્ય અને વિશેષ બન્ને હોય છે. તેમાંના^{૨૩} સામાન્ય ઉપર જે કોઈ વિચારવ્યાપાર કરવામાં આવે તે ચિત્તને અનુમાનના પ્રદેશમાં લઈ જાય છે. અનુમાનની વૃત્તિમાં સામાન્યનું અવધારણુ ખાસ પ્રધાન હોય છે. અનુમાનમાં વિશેષ વ્યક્તિ ભલે

૨૧. Functional Unity of consciousness.

૨૨. સૂત્ર ૪૩ પરના ભાષ્યમાં અવયવીનો ઉલ્લેખ છે.

૨૩. સરખાવો: સઙ્ગ (પ્રત્યક્ષ) શ્રુતાનુમાનયોર્વીજમ્ સૂત્ર ૪૨ પરનું ભાષ્ય.

આવે, પરંતુ તે વિશેષ વ્યક્તિ કોઈ એક સામાન્યના બળે કરીને આવી શકે છે. કારણ અનુમાનનો વ્યાપાર નતિસામાન્ય ઉપર એટલે કે તુંલ્ય નતિમાં હોય અને ભિન્ન નતિમાં ન હોય એવા સંબંધ ઉપર રચાયેલો હોય છે. એ વ્યાપાર આપણને, નતિ અને વ્યક્તિ અને તેના પરસ્પર સંબંધના પ્રશ્ન પર દિલસુષીમાં ઉઠે લાઇ જાય છે. અહિં માત્ર એટલું કહેવું બસ થશે, કે અનુમાન ઠારા માત્ર સામાન્યજ્ઞાન જ મળી શકે છે. આગળ આ વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે: સામાન્યમાત્રોપસંહારે ચ કૃતોપક્ષયમનુમાનં ન વિશેષપ્રતિ-
પત્તૌ સમર્થમિતિ।^{૨૪}

આ રીતે જોતાં, યુરોપીય પ્રમાણશાસ્ત્રમાં અનુમાન આપણને કાંઈ પણ નવું કહે છે કે નહિ, ^{૨૫} એ પ્રશ્ન જે ખૂબ ચર્ચામાં આવ્યો છે, તે તદ્દન નિરર્થક લાગે છે. કારણ એ બધી ચર્ચામાં મને એમ લાગે છે, કે જુદા જુદા પક્ષવાદીઓ એ દૃષ્ટિઓ વચ્ચે એલાં ખાય છે. કારણ ખરી રીતે જે કાંઈ નવું મળે છે, તે તો પ્રત્યક્ષમાંથી જ મળે, અને અનુ-
માનમાંથી કાંઈ નવું મળે છે કે નહિ, એમ સવાલ પૂછે તો જે અનુમાન અને પ્રત્યક્ષની બુમિકા વચ્ચે ગોટાળો કરવા જેવું છે. અનુમાનની બુમિકા તે વિચારવ્યાપારની નતિસા-
માન્યની બુમિકા છે, અને તે ન વિશેષપ્રતિપત્તૌ સમર્થમિતિ।

ક, હવે આપણે ત્રીજા પ્રમાણ આગમને લઇએ.

આત્મેન દદોડનુમિત્તો વાડર્થઃ પરત્વ સ્વસંબોધપસંક્રાન્તયે શબ્દેનોપદિશ્યતે,
શબ્દાન્તર્થવિપયા વૃત્તિઃ શ્રોતુરાગમઃ। યસ્યાશ્રદ્ધેયાર્યો ઘટ્કા, ન દદાનુમિત્તાર્યઃ,
સ આગમઃ પ્લવતે। મૂલવત્કરિ તુ દદાનુમિત્તાર્યે નિર્ધિપ્લવઃ સ્યાત્।^{૨૬}

ઉપરના બાબતી આપણે જોઇ શકીએ છીએ, કે ગમે તે માણસ ગમે તેમ કહે, તે આગમપ્રમાણમાં આવી શકતું નથી. આત્મજન એટલે કે જે માણસે પોતાના જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર (પ્રત્યક્ષ) કર્યો હોય, ^{૨૭} એ પ્રત્યક્ષદ્વારા સાક્ષાત્કાર ન કર્યો હોય, તે અનુમાનથી પોતે સિદ્ધ કર્યું હોય તોપણ ચાલે, કારણ આપણે ઉપર જોયું કે અનુમાનનો પાયો પ્રત્યક્ષ જ છે.

આટલાનો જો આપણે પૂરેપૂરો અર્થ કરીએ, તો એમ શકિત થાય છે, કે કોઈ પણ માણસે એક આત્મવચનનું ગ્રહણ કર્યું હોય, અને તેણે તેને અનુમાનના પ્રદેશમાં—અને અતિ પ્રત્યક્ષ સુધી લઇ ન ગયો હોય; તો તે માણસ તે જ આત્મવચનને આગમપ્રમાણ તરીકે બીજાં આગમ મૂકી શકે નહિ. કારણ દદાનુમિત્તાર્યે વક્તા હોય તો જ તે આગમ તરીકે પોતાનું જ્ઞાન બીજાને આપી શકે છે. ટીકા તરફથી આને પુષ્ટકા સમર્થન મળે છે, કારણ વાયસ્વતિ મિશ્ર કહે છે, કે નન્વેચ મન્વાદીનામપ્યાગમઃ પ્લવેન, ન દિ તેડપિ દદાનુમિત્તાર્યાઃ।^{૨૮}

૨૪. સૂત્ર ૨૫ પરનું બાબ.

૨૫. Whether the Syllogism is a petitio principii.

૨૬. સૂત્ર ૭ પરનું બાબ.

૨૭. જુઓ યાત્સ્યાયનમાન્ય, અ. ૧. આ. ૧ સૂ. ૭ પરનું બાબ, આપ્તઃ
સલ્લ સાક્ષાત્કૃતધર્મા યથાદદૃશ્વાડર્થસ્ય।

૨૮. આનંદાશ્રમગ્રન્થાવલિ પૃષ્ઠ ૧૨.

આગમને શ્રદ્ધાપૂર્વક માનવો કે નહિ, તેનું એક ધોરણ આપણે કહી શકીએ. આ આગમને સાંભળ્યા પછી અંતે તો પ્રત્યક્ષમાં જ લાવવાનો હોય છે. કોઈ એમ કહે કે એમ અમુક જોયું છે અગર અનુમાનથી પોતે સિદ્ધ કર્યું છે, તો તેને આગમ માનવો કે નહિ? અહિં કોઈ પણ આગમ મર્યાદા-સત્ય છે કે નહિ તેના કોઈ ધોરણના વિચાર પર આપણે આવીએ છીએ. આ સત્યાસત્યનું ખાસ ધોરણ વિષયની પ્રતિભા લાગુ પાડવામાં આવ્યું છે. એજ ધોરણને આગમના પ્રમાણમાં લગાડવું કે નહિ તે વિષે ભાષ્યમાંથી આપણને કશી સૂચના મળતી નથી. તોપણ વિષયની પ્રતિભા વિષયન કદીયું તેમાંથી ખબર પડશે કે એમાં કશું છે તે ધોરણ આગમને અને બીજા પ્રમાણને પણ લગાડી શકાય.

(૨) વિષયયો મિથ્યાજ્ઞાનમતદ્રૂપપ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૮ ॥

સ કસ્માત્ ન પ્રમાણમ્ । યતઃ પ્રમાણેન વાધ્યતે । ભૂતાર્થવિષયત્વાત્પ્રમાણસ્ય । તત્ર પ્રમાણેન વાધનમપ્રમાણસ્ય દૃષ્ટમ્ ।

વિષયયને જ્યારે મિથ્યાજ્ઞાન કહ્યું છે, અને મિથ્યાજ્ઞાનને મર્યાદાજ્ઞાનથી ઉલટું, અમર્યાદા જેટલે કે વસ્તુના સ્વરૂપ જેવું નહિ, એમ કહ્યું છે, ત્યારે કદાચ આપણને એમ લાગે થાય કે જ્ઞાન માત્ર વસ્તુઓની નકલ કરે છે, એટલે કે જેવી વસ્તુ હોય તેવી, તેને અતુરૂપ તેની છાપ પાડે છે. પણ વસ્તુઓ અને તેના વિશેના જ્ઞાનનું આપણે કૈવલ સ્વીકારીએ તો આપણું જ્ઞાન વસ્તુના જેવું છે કે નહિ તે જાણવા માટે આપણી પાસે કશું જ ધોરણ રહે નહિ. ૩૦ ધારણ આપણે-જાણી-શકીએ-નહિ એવી કોઈ વસ્તુના અસ્તિત્વનું વિધાન આપણે કરી શકીએ નહિ. અને એટલા માટે મૂળ વસ્તુ અને તેના જ્ઞાનનું સંરૂપ્ય સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. પણ ભાષ્યમાં મિથ્યાજ્ઞાનમતદ્રૂપપ્રતિષ્ઠિતમ્ નો અર્થ સમજાવ્યો છે. સ કસ્માત્ ન પ્રમાણમ્ । મિથ્યાજ્ઞાનને આપણે પ્રમાણ શામાટે ન ગણી શકીએ. યતઃ પ્રમાણેન વાધ્યતે । ધારણ કે મિથ્યાજ્ઞાનનો મર્યાદાજ્ઞાન કે પ્રમાણથી બાધ થાય છે.

ઉપરના શબ્દોમાં રહેલું તાત્પર્ય આપણે સ્પષ્ટ કરીએ તો જણાઈ આવશે કે, પ્રમાણનો બાધ પ્રમાણથી થતો નથી, તેમજ પ્રમાણનો બાધ અપ્રમાણથી પણ થઈ શકતો નથી, એ સિદ્ધાન્ત એમાં સૂચિત રીતે રહ્યો છે. ધારણ માત્ર અપ્રમાણનો જ બાધ પ્રમાણથી થઈ શકે છે. પ્રમાણો બધાં-સમસ્તજ્ઞાન-એક બીજાની સાથે, અંદર અંદર સંગત થઈને રહે છે, અને જે જગ્યાએ પ્રમાણથી અપ્રમાણને બાધ આવે છે તે જ અસંગતિ. ૩૧ સત્યનું ધોરણ અસંગતિનું છે એમ કહી શકાય. આ સિદ્ધાન્ત માટે ભાષ્યનું પ્રમાણ છે. ભૂતાર્થવિષયત્વાત્પ્રમાણસ્ય । તત્ર પ્રમાણેન વાધનમપ્રમાણસ્ય દૃષ્ટમ્ । અહિં ભૂતાર્થનો અર્થ વસ્તુ જેવી થઈ ગઈ છે એવો નથી, પણ ભૂતાર્થ એટલે સત્યાર્થ અને મિથ્યાજ્ઞાન, સત્યાર્થની સાથે સંગતરીતે, એક થઈને, રહી શકતું નથી એટલે જ તે મિથ્યા.

૨૯. ધોરણ Criterion.

૩૦. Metaphysical Realism અને Correspondence Theory of Truth.

૩૧. Inconsistency the Criterion of Truth.

ભાસ્કરાચાર્યની કાવ્યપ્રસાદી

[હરિહર પ્રાણશંકર ભટ્ટ]

ભાસ્કરાચાર્યના ગ્રંથો પરથી માલુમ પડે છે કે જેમ તેમની ગણિતશક્તિ અસાધારણ હતી, તેમ તેમની કાવ્યશક્તિ પણ સુંદર હતી. ઘણે પ્રસંગે તેઓ શાસ્ત્રીય યંત્રમાંથી બહાર આવી કાવ્યપ્રદેશમાં થોડી વાર વિહાર કરી લે છે. એવા થોડાક પ્રસંગ નીચે આપું છું.

(૧) ઉત્પાદકં ચત્પ્રવદન્તિ બુદ્ધેરધિષ્ઠિતં સત્પુરુષેણ સાંખ્યાઃ ।

વ્યક્તસ્ય કૃત્સ્નસ્ય તદેકવાજમવ્યક્તમીશં ગણિતં ચ વન્દે ॥

‘વીજગણિત’નું મંગલાચરણ.

આ શ્લોકમાં ત્રણ અર્થ છે:—(૧) પ્રધાન તત્ત્વ (અવ્યક્ત) ને, (૨) ઇશ્વર (ઈશ) ને અને (૩) બીજગણિતને લાગુ પડે છે.

(૧) કપિલના અનુયાયી (સાંખ્ય) જેને મહત્ત્વ (બુદ્ધિ) નું અભિવ્યંજક (ઉત્પાદક) કહે છે અને જે પુરુષથી અધિષ્ઠિત થતાં સર્વ જગત (વ્યક્ત) નું એક જ મૂળ કારણ બને છે એવા પ્રધાન તત્ત્વ (અવ્યક્ત) ને હું નમું છું.

(૨) સમ્યક્ જ્ઞાયાયતે (જ્ઞાયતે) યયા સા સંખ્યા (આત્માકારાન્તઃ-કરણવૃત્તિઃ) સા વિદ્યતે યેષાં તે સાંખ્યાઃ । જે સત્પુરુષ વડે ઉપાસિત થતાં તત્ત્વજ્ઞાન (બુદ્ધિ) ના ઉત્પાદક બને છે અને જે સર્વ જગતનું મૂળ છે એવા ઇશ્વર (ઈશ) ને હું નમું છું.

(૩) સંખ્યાવિદઃ इति સાંખ્યાઃ । કુશળ પુરુષ વડે અધીત થતાં (અભ્યાસ થવાથી) જે બુદ્ધિનું ઉત્પાદક બને છે એમ ગણિતિઓ કહે છે, તથા જે સર્વ વ્યક્ત ગણિત (અંકગણિત વગેરે)નું મૂળ છે, એવા બીજ (અવ્યક્ત) ગણિતને હું નમું છું.

(૨) અણોરણીયાન્મહતો મહીયાનચિન્ત્યમૂલપ્રકૃતિપ્રભાવઃ ।

મહૈશ્વરો વા ઋણરૂપરાશિર્વિચારણીયો હૃદિ સાંખ્યવિદ્भिઃ ॥

—‘ધનર્જસંકલના’નો ઉલ્લેખ, વીજગણિત.

આના બે અર્થ છે:—

(૧) જે ઇશ્વર ઝીણાથી પણ ઝીણો અને મોટાથી પણ મોટો છે, તથા જેનાં મૂળ, પ્રકૃતિ અને પ્રભાવ નહિ સમજી શકાય એવાં છે, એવા પરમેશ્વરનું જ્ઞાની લોકોએ હૃદયમાં ધ્યાન ધરવું.

(૨) જે ઋણરાશિ નાનામાં નાની તેમ જ મોટામાં મોટી હોઈ શકે છે, જેનું વર્ગમૂળ (મૂલ) કદપી શકાતું નથી, જેના સ્વભાવ (પ્રકૃતિ) એટલે ઋણની સીધી કલ્પના અશક્ય છે, તથા જેની અન્ય રાશિ પર થતી અસર (પ્રભાવ) પણ સીધી રીતે નહિ સમજી શકાય એવી છે એવા ઋણરાશિનો ગણિતિએ મનમાં ખૂબ વિચાર કરી લેવો જોઈએ.

(૩) શૂન્યાભાસવશાત્સ્વતામુપગતો રાશિઃ પુનઃ સ્વોદ્ધૃતો—

ડગ્યાવૃત્તિ પુનરેવ તન્મયતયાં ન પ્રાક્તર્નો ગચ્છતિ ।

આત્માભ્યાસવશાદનન્તમચલં ચિદ્રૂપમાનન્દદં
પ્રાપ્ય વ્રહ્મપદં ન સંસૃતિપદં યોગી ગરીયાનિવ ॥

—‘સપ્તધિય’ નો ઉલ્લેખ, વીજગણિત.

કોઈ રક્ષકને • થી ગુણવાથી તે રક્ષક • (સ) થઈ જાય છે. પછી તેને ફરી • થી ભાગો તો, મૂળ રક્ષક ચંપરૂપ થઈ ગઈ હોવાથી ફરી જવાબમાં તે જ રક્ષક આવતી નથી, જેમ કોઈ મહાન યોગી આત્માભ્યાસે ફરીને અનન્ત, અમળ, ચિદ્રૂપ અને આનંદ-મય બ્રહ્મપદ પામ્યા પછી ફરી સંસારમાં જન્મતો નથી.*

(૪) અસ્મિન્નિષ્કારઃ સહરે ન રાશાઘપિ પ્રવિષ્ટેષ્વપિ નિઃસૃતેષુ ।

વહુષ્વપિ સ્યાદ્દયસૃષ્ટિકાલેડનન્તેડચ્યુતે ભૂતગણેષુ યદ્વત્ ॥

—સપ્તધિય, શ્લોક ૬.

સૃષ્ટિના આરંભસમયે ધણું સત્ત્વો ભગવાનમાંથી બહાર નીકળે છે અને પ્રલયકાળે ભગવાનમાં ફરી પ્રવેશ કરે છે, છતાં જેમ ભગવાનમાં વિકાર થતો નથી, તેમ જ અનન્ત (∞) સંખ્યા (સહસ્ર)માંથી ગમે તેવી મોટી રક્ષક બાદ કરવાથી અથવા તેમાં ગમે તેવી મોટી રક્ષક ઉમેરવાથી તેની કિંમતમાં ફેર પડતો નથી.

(૫) દુસ્તરઃ સ્તોકધુદ્ધીનાં શાસ્ત્રવિસ્તરવારિધિઃ ।

અથવા શાસ્ત્રવિસ્તૃત્યા કિં કાર્યં સુધિયામપિ ॥

ઉપદેશલયં શાસ્ત્રં કુરુતે ધીમતો યતઃ ।

તત્તુ પ્રાપ્યેવ વિસ્તારં સ્વયમેવોપગચ્છતિ ॥

જલે તૈલં જલે ગુદાં પાત્રે દાનં મનાગપિ ।

પ્રાક્ષે શાસ્ત્રં સ્થયં યાતિ વિસ્તારં વસ્તુશક્તિઃ ॥

ત્રયાલંકાર શ્લોકો. ૯૫-૯૬-૯૭.

શાસ્ત્રોના વિસ્તારનો સમુદ્ર તરવો થોડી બુદ્ધિવાળાને દષ્ટુ પડે છે. તેમ જ ધણી બુદ્ધિવાળાને પણ શાસ્ત્રોના વિસ્તારની શી જરૂર છે ? કેમકે શાસ્ત્ર તો બુદ્ધિમાનને જરા જરૂરો ઉપદેશ કરે છે. તે ઉપદેશ બુદ્ધિમાનને પહોંચતાં જ પોતાની મેળે વિસ્તાર પામે છે. ધણી પર તેલ, હુઆને છાની વાત, સુપાત્રે દાન અને બુદ્ધિમાનને શાસ્ત્ર, અદ્ય પણ, પ્રાપ્ત થયાં હોય તો પોતાના સ્વભાવે ફરીને જ તેઓ વિસ્તાર પામે છે.

નીચેના ત્રણ શ્લોકો કાવ્યમય નથી પણ ગણિતશાસ્ત્રમાં બીજગણિતને ક્યું સ્થાન છે, તથા બીજગણિતમાં પ્રધાન તથા ગૌણ ભાગ કયા કયા છે તે એમાં બતાવ્યું છે, માટે તે અદિ આપ્યા છે.

* જેમકે ૫ ને • થી ગુણતાં • આવે છે, પણ આવેલા • ને પહેલાંના • થી ભાગો, તો ૫ જ આવે એવું કંઈ નહિ; ગમે તે રક્ષક આવી શકે, કારણ કે

$$૨ \times ૦ = ૦, \text{ તેથી } ૦ \div ૦ = ૨$$

$$૫ \times ૦ = ૦, \text{ તેથી } ૦ \div ૦ = ૫$$

$$૧૦૦૦ \times ૦ = ૦, \text{ તેથી } ૦ \div ૦ = ૧૦૦૦$$

$$\text{તેથી } ૦ \div ૦ = \text{ગમે તે રક્ષક.}$$

(૬) નૈવ વર્ણત્મકં વીજં ન વીજાનિ પૃથક્ પૃથક્ ।

एकमेव मतिर्वीजमनल्पा कल्पना यतः ॥

‘एकवर्णसमीकरण,’ वा.ज.गणित, श्लो. ४१.

વર્ણોના ઉપયોગમાં જ કંઈ બીજગણિત સમાધ નહીં. તેમ જ પદ્ધતિ, સમી-
કરણ વગેરે કંઈ જુદી જુદી બીજગણનાઓ નથી. શુદ્ધ એ એક જ બીજગણિત છે,
કારણ કે ગણિતિક કલ્પના અનન્તવિધ હોઈ શકે.

‘આર્થગણિત માત્ર યાત્રિક હતું, તેમાં કંઈ તર્ક હતો નહિ’ એવો ગણિતનો
ઇતિહાસ લખનાર કેટલાક યુરોપીય પંડિતોનો આશય છે. તેને માટે ઉપરોક્ત શ્લોક જવાબ
છે. પણ તેના કરતાં વધારે સારો જવાબ આગળ આવે છે.

उपपत्तियुतं बीजगणितं गणका जगुः ।

न चेदेवं विशेषोऽस्ति न पाटो बीजयोर्यतः ॥

‘भावितम्’ શ્લો. ૪૦.

જે ઉપપત્તિ (તર્ક, સાબિતી)થી યુક્ત હોય તેને જ ગણિતિઓ બીજગણિત કહે
છે. જો એમ ન હોય તો પછી અંકગણિત અને બીજગણિત વચ્ચે કંઈ તફાવત નથી.

સંસ્કૃત ગણિતિઓ નિયમ લખે છે, પણ તેની ઉપપત્તિ આપતા નથી તેનું કારણ
એવું જણાય છે કે ઉપપત્તિ વિનાના ગ્રંથો પણ ખૂબ દળદાર હોય છે, તેથી જે વખતે
લગભગ બધો અભ્યાસ મુખપાઠ થતો હશે એમ જણાય છે, તે વખતે ઉપપત્તિને લખ-
વાની અને મુખપાઠ કરવાની મહેનત લેવાને બદલે માત્ર તેને મોંઘે સમજી લેવા હશે અને
નિયમોનો જ લેખ અને પાઠ થતો હશે.

બીજગણિતનાં જૂદાં જૂદાં અંગોના સાપેક્ષ મહત્ત્વ વિષેના હાલના અને ભાસ્કરા-
રાયાર્થના વિચારો વચ્ચે બહુ અંતર છે. હાલ આપણે સરવાળો, સમીકરણ, અપૂર્ણાંક
વગેરે બધાં અંગો મળીને બીજગણિત થાય છે એમ માનીએ છીએ, ભાસ્કરાયાર્થ એમ
માનતા હતા કે ખરૂં બીજગણિતો સમીકરણો જ છે અને બાકીની પ્રક્રિયાઓને, માત્ર
સમીકરણને સહાયરૂપ હોવા પુરતું જ સ્થાન છે. તે નીચેના શ્લોકમાં બતાવ્યું છે:

(૭) उक्तं बीजोपयोगीदं संक्षिप्तं गणितं किल ।

अतो बीजं प्रवक्ष्यामि गणकानंदकारकम् ॥

‘चक्रवालम्’ શ્લો. ૩૫.

(બૈનિક સરવાળો, બાદબાકી, ગુણાકાર, ભાગાકાર, ઘાત અને મૂળ એ છ પ્રક્રિ-
યાઓ બતાવ્યા પછી સમીકરણ શરૂ કરતાં કહે છે:—)

બીજગણિતમાં ઉપયોગી એવું ગણિત મેં સંક્ષેપમાં કહ્યું. હવે ગણિતિઓને આનંદ
આપનારૂં બીજગણિત કહીશ.

હવે માત્ર જ્ઞાનરાજ દેવરાનો એક શ્લોક આપી પૂરું કરું છું:—

(૮) यद्योगादथवान्तरादपि पदं संप्राप्यते साधकैः

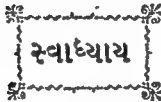
अभ्यासादिह लभ्यते घनपदं तौ तावभिन्नौ वद ।

नानारूपधरौ यथा हरिहरौ सद्बीजवेद्यौ सखे

संख्याशास्त्रविचारसारचतुरा बुद्धिस्त्वदीयाऽस्ति चेत् ॥

હે (મત્ર) જે ગણિતશાસ્ત્રનાં વિચારસંસ્થામાં તારી બુદ્ધિ કુશળ હોય તેા વિવિધ અંકવાળી (નાનારૂપધરો) તથા ઉચ્ચા બીજગણિતથી જાણી શકાય એવી (સદ્વ્યોજ-વેદ્યો) જે પૂર્ણાંક સંખ્યા (અભિન્નો) બતાવે—જેના સરવાળાનું (યોગાત્) તથા બાદબાકીનું (અન્તરાત્) વિધાર્થી (સાધક) વર્ગભૂળ (પદ્) લઈ શકે અને પ્રયત્ન કરે તેા (અભ્યાસાત્) ધનભૂળ (ઘનપદ્) પણ લઈ શકે;

જેમ વિવિધ સ્વરૂપ ધારણ કરનાર (નાનારૂપધરો) અને પ્રણવાદિક સદ્મત્રથી જાણી શકાય એવા (સદ્વ્યોજવેદ્યો) અને વસ્તુતઃ જૂદા નહિ એવા (અભિન્નો) વિષય અને શબ્દ (હરિહરો) એ બંને પાસેથી (યોગાત્) અથવા બેમાંથી એક પાસેથી (અન્તરાત્) સાધક પરમપદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને પ્રયત્ન કરે તેા દુષ્પ્રાપ્ય એવું (ભોક્ષ)પદ (ઘનપદમ્) પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

માગધં પુરં.

પાઠ્ય ચ ભોગનગરં વેસાલિં માગધં પુરં । -સુત્તનિપાત, ૧૦૧૩.

પ્રો. વિ. ફ્રાંકજોસ ઉપરના 'વામન' આ પ્રમાણે બાબતર કરે છે: "And to Pava the city of wealth, to Vesali the city of Magadha (ધનવાળા શહેર પાવા તરફ, મગધના શહેર વેસાલી તરફ). આ બાબતરને આધારે પ્રો. ફ્રાંકજોસે પોતાના "બુદ્ધિશ્લ ઇન્ડિયા" નામના ગ્રંથમાં (પા. ૨૪) તેમ જ હાલ પ્રકટ થયેલ "કેમ્બ્રિજ ઇસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા" (પૃ. ૧ પૃ. ૧૮૮) માં વેસાલિને મગધનું શહેર કહે છે. કલકત્તા યુનિવર્સિટિના પ્રો. દે. સી. બાપ્પાસર અને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારીને કહે છે કે "જે આ પ્રમાણે વેસાલિ એ મગધગણ્યનું પાટનગર હોય તેા બિમ્બિસારે એ પ્રદેશને વજ્જઓ પાસેથી પકાવી લીધો હોય એવો સંભવ છે." (પિ ઇસ્ટાસિયલ એમ્પાઈ, ૧૯૧૮, પૃ. ૭૩.)

હવે અદ્વૈતાધાર આ વાક્યનો શો અર્થ કરે છે તે જોઈએ. “તત્થ માગધ પુરં તિ માગધપુરં, રાજગહં તિ અધિપ્પાયો” (અહિં માગધ પુરં નો અર્થ માગધપુર એટલે રાજગહ એવો અભિપ્રાય છે.) એવી એની દીક્ષા છે. આ પ્રમાણે આ વાક્યનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. બાવરીના શિષ્યો પાવા, ભોગનગર, વેસાલિ તથા માગધપુર (રાજગહ) માં થઈને ક્રમશઃ પસાર થાય છે. આથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે પ્રો. ફાઉઝાલનો અર્થ બીનજરૂરી તથા ખોટો છે અને તેથી પ્રો. ભાણુદાસરતું અનુમાન અપ્રમાણિક્ષ કરે છે.

ભાષાંતરમાં માત્ર આ જ એક ભૂત્ર નથી. ભોગનગરં (જુઓ દીધનિકાય પુ. ૨ પૃ. ૧૨૩-૧૨૬) નો અર્થ ભોગનું નગર (city of wealth) આવે. ક્યો છે તથા તેને પાવાના વિશેષણ તરીકે ગણ્યું છે; પરંતુ ભોગનગર એક જુદું જ શહેર હતું અને “પાલી ટેક્સ્ટ સોસાઇટી”ની નવી આવૃત્તિમાં એને વિશેષ નામ તરીકે લખેલું છે.

પ્રો. ફાઉઝાલના અયથાર્થ ભાષાંતરનું એક વધુ ઉદાહરણ આપીએ. સ્વર્ગવિસ્તા-
ગસુત્ત માં “एकौ चरे स्वर्गविस्ताणकप्पो” એ વાક્યનું “એને ગેંડાની માફક એકલો ભટકવા દો” એવું ભાષાંતર કર્યું છે. પરંતુ અદ્વૈત તથા સુધ્ધનિદેસે કરેલો અર્થ તદ્દન જુદો જ છે. અદ્વૈત “एतत् स्वर्गविस्ताणं नाम स्वर्गमिगसिगं” એવી દીક્ષા કરે છે. સુધ્ધનિદેસનું ભાષાંતર આથી પણ સાફ છે. હાલ મારી પાસે પુસ્તક નથી પરંતુ મને યાદ છે તેમ “यथा स्वर्गविस्ताणं एकं होति अद्वितियं” “ગેંડાના શીંગડાની પેઠે એકલા રહેવું જોઈએ”-એ પ્રમાણ છે.

આ ઉદાહરણો હું દોષેક્ષ્ટિથી નથી આપતો. પરંતુ આવા અયથાર્થ ભાષાંતરને આધારે ઐતિહાસિક અનુમાનો બાંધવાં એ મોટી ભૂલ છે એટલું હું કહેવા માગું છું.

ધ. કાસરખી.

x

x

x

x

x

પાતઞ્જલદર્શન-ન્યાયાચાર્ય શ્રી યશોવિજયોપાધ્યાયકૃતવ્યાખ્યોપેતં તથા હરિભદ્રી યોગવિશિકા (હિન્દીસારસહિત) સમ્પાદક શ્રીમાન પં. સુખલાલજી, પ્રકાશક લાલા ડાલચન્દજી જૌહરી, મન્ત્રી શ્રી આત્માનન્દ જૈ. પુ. પ્ર. મંડલ, રોશનમુહલ્લા, આગ્રા. મૂલ્ય રૂપયા ૧૧૧.

પંડિત સુખલાલજીના આ પુસ્તકને આવકાર આપતાં અમને આનન્દ થાય છે. યશોવિજય ઉપાધ્યાયની યોગસૂત્ર ઉપરની દીક્ષા છપાએલ અંતરૂપે પહેલીવાર જ પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ દીક્ષા જૈનપ્રક્રિયા અનુસાર લખાએલી છે. પંડિતજી પ્રસ્તાવનામાં જણાવે છે તે પ્રમાણે આ દીક્ષા જૈનદર્શન અને યોગદર્શનના સિદ્ધાન્તોનું ‘સમન્વય અને વિરોધનું નાનુંસરખું પ્રદર્શન છે.’

યોગવિશિકા એ હરિભદ્રસરિતી ત્રીશ વિશિકાઓમાંની એક છે. મૂળ અંત પ્રાકૃતમાં છે. તેમાં સંક્ષેપમાં યોગને લગતા વિચારો દર્શાવ્યા છે. વિશિકા સાથે યશોવિજયની સંસ્કૃત દીક્ષા પણ છાપેલી છે.

પંડિતજીએ ‘પરિચય’માં આ પુસ્તકમાં છપાએલા અંતરૂપે સંક્ષેપમાં પણ સ્પષ્ટ પરિચય કરાવ્યો છે; તેમ જ પતંજલિ, હરિભદ્ર અને યશોવિજયના વ્યક્તિગત ઇતિહાસ આપવા

પણ પ્રયાસ કર્યો છે. સાથે સાથે અંધની વાચનાના નિર્ધાર કેવી રીતે કર્યો છે તે પણ જણાવ્યું છે.

પ્રસ્તાવનામાં પંડિતજીએ પુરાતત્ત્વમંદિર તરફથી આપવામાં આવેલી વ્યાખ્યાનમાળામાં આપેલા પોતાના યોગવિષયક વ્યાખ્યાનનો હિન્દી અનુવાદ આપ્યો છે. આ લેખમાં પ્રાચીન દખ્ખના ગંભીર પાંડિત્ય સાથે નૈસર્ગિક તાત્ત્વિક બુદ્ધિનું સરસ મીલન થયું છે. સંશોધન દૃષ્ટિ પણ લેખમાં રાખવામાં આવી છે. આ લેખ તૈયાર કરવા માટે પંડિતજીએ યોગવિષયક તમામ વૈદિક અને જૈન સાહિત્યનો તથા મળી શક્ય તેટલા ઔદ સાહિત્યનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે. લોકભાષામાં લખાએલ મહાન સંતો-જેવા કે જ્ઞાનદેવ, કબીર છત્યાદિના-અર્થોને પણ લક્ષમાં રાખ્યા છે. આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે પંડિતજીએ વિષયનું નિરૂપણ બંને તેટલું વ્યાપક બનાવવા પ્રયાસ કર્યો છે.

આખો લેખ મંદિર તરફથી પ્રકટ થએલ આર્યવિદ્યાવ્યાખ્યાનમાળામાં ઉપાયો છે, એટલે અંદોઆં તેનો સાર આપતા નથી. પણ એમાં જે અંગત્યની બાબતો છે તે ઉપર વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જે બાબતો ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે; એક એ કે યોગવિષયક વિચારો પ્રત્યેક ભારતીય દર્શનના એક ભાગ રહે છે; અને બીજું એ કે યોગદર્શનમાં સર્વ દર્શનોનો સમન્વય કરવાનો પ્રયાસ છે.

સંશોધનની દૃષ્ટિએ નીચેની બાબત વિચારવા જેવી છે. શંકરાચાર્ય બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યમાં યોગદર્શનનું ખણકન કરતી વખતે 'અથ સમ્યગ્દર્શનામ્યુપાયો યોગઃ' એ રીતે ઉલ્લેખ કરે છે. આ ઉપરથી પંડિતજી અનુમાન કરે છે કે શંકરાચાર્યની પાસે હાલના યોગસૂત્રથી ભિન્ન-બીજું-યોગશાસ્ત્ર હોવું જોઈએ, કારણ કે હાલનું યોગશાસ્ત્ર 'અથ યોગાનુશાસનમ્' એ સૂત્રથી શરૂ થાય છે. યોગસંબંધી શાંકરભાષ્યમાં બીજા બે ઉલ્લેખો છે: એક તો હાલના યોગસૂત્રમાં મળી આવતું સૂત્ર છે; બીજો ઉલ્લેખ આખું સૂત્ર નથી પણ હાલના યોગસૂત્રના એકાદ સૂત્ર સાથે બંધ બેસાડી શકાય એવો છે. તો પણ 'અથ સમ્યગ્દર્શનામ્યુપાયો યોગઃ' એ ઉલ્લેખની સમ્બંધિતતા વગેરે બેતાં એમ લાગે છે કે બીજા બે ઉલ્લેખો પણ આ ભિન્ન યોગશાસ્ત્રના હોવા જોઈએ, જેનો આરમ્ભ ઉપરના સૂત્રથી થતો હશે.

આ પ્રસ્તાવનામાં જે જે વિષયો ચર્ચાયા છે તે લેખના પેટાવિભાગનાં નામ જોવાથી કબી શકાશે: જેમકે (૧) યોગ સંખ્યાનો અર્થ, (૨) યોગના આવિષ્કારનું માન, (૩) જ્ઞાન અને યોગનો સંબંધ તથા યોગનો દરજ્જો, (૪) વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક યોગ, (૫) યોગની બે ધારાઓ, (૬) યોગ અને તેના સાહિત્યના વિકાસનું દિગ્દર્શન. (આ વિભાગમાં મુગ્ધવેદનાં સૂત્રોથી તે લૌકિક સંતવાણી સુધીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે; તેમ જ જૈન સંપ્રદાયના યોગવિષયક સાહિત્યનો પણ સંક્ષેપમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે.) (૭) યોગશાસ્ત્ર, (૮) મહર્ષિ પતંજલિની દૃષ્ટિવિશાલતા, (૯) જૈનદર્શન સાથે એની સમાનતા, (૧૦) આચાર્ય હરિભદ્રની યોગમાર્ગમાં નવીન દિશા છત્યાદિ.

પંડિતજી શુદ્ધતાથી હોવા છતાં તેમણે મુંદર હિન્દીમાં આ અંધી રચી રાષ્ટ્રમાયાની સેવા બીજા પ્રાન્તના લોકો પણ કેમ બનવી શકે એ દર્શાવી આપ્યું છે. તત્ત્વજ્ઞાનના દરેક અભ્યાસીને આર્યવિદ્યા-વ્યાખ્યાનમાળામાંથી મૂળ લેખને કે આ સંકલ્પથી તેના હિન્દી અનુવાદને ધ્યાનપૂર્વક વાંચી જતાં અમારી ખાસ બહામણ છે.

પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞા: કવિશ્રી ભાસના પ્રતિજ્ઞાયૌગંધરાયણ નાટક ઉપરથી
ચી પ્રસિદ્ધ કરનાર કેશવલાલ હર્ષદરાય કુવ, અમદાવાદ. મૂલ્ય સવા રૂપિયા.

ભારતના મહાકવિઓમાં સુકવિ શ્રી ભાસનું ભાગ્ય કાંઈક વિલક્ષણ જણાય છે. કોણ
જાણે, કવિકુલગુરુ કાલિદાસે પોતાનાં નાટકોને લોકપ્રિય કરવા માટે કરેલી શંકરની પ્રાર્થ-
નાના બળથી હો કે કવિતાકાંત ભવભૂતિએ પોતાનાં નાટકો પ્રતિ લોકોને કૃતજ્ઞતા પ્રકટ
કરવા માટે ભજેલા ભૂતપતિની કૃપાવિભૂતના બળે હો-અગર ગમે તે કાંઈ કારણે હો-
પરંતુ એક વખતે આર્ય પ્રજાનાં હૃદયમાં પોતાના સાદા અને સરલ ગુણોથી દૃઢ નિવાસ
કરી ચુકેલાં એ યશઃશાલી મહાકવિનાં નાટકસંતાનોને સૈકાઓ સુધી અજ્ઞાતવાસ અને
લોકાનાદરની કઠિન તપસ્યા કરવી પડી હતી એટલુંજ નહિ પણ વચ્ચે એક સમયે તો,
કવિ રાજશેખર જણાવે છે તેમ, ખલજનોના હાથે અશ્વિદેવને આધીન થવા જેવી દેહાંત-
શિક્ષા પણ ધરમાવવામાં આવી હતી; પરંતુ 'સાચને આંચ નથી' એ વિધાનાનુસાર
એ સત્કર્મી સુકવિના શ્રેષ્ઠ માનસપુત્ર 'સાચા સ્વપ્ન' ને અશ્વિદેવ પણ જરાએ આંચ
આપી શક્યા નથી અને આખરે પોતાના સારા ગુણોના યોગે ભારતવંશના ગૌરવરક્ષક
પાંડવભાઈઓની મારફત, ભાસકવિના યશઃપ્રકાશક આ નાટકભાંડુઓએ પણ પુનઃ
ઉત્તમ લોકાદર અને ગત ગૌરવ પ્રાપ્ત કર્યા છે. એ મહાકવિના અક્ષરદેહનું પુનર્જન્મ થયે
જે કે પૂરે એક યુગે વીત્યો નથી છતાં તેની યશોરાશિ તો, યુગયુગાંતરથી જનસમૂહમાં
હંચું આસન અને સાઈ સન્માન પામતા આવેલા કવિકુલગુરુઓની યશોરાશિ કરતાં પણ
અધિક પ્રમાણમાં ફેલાતી જાય છે.

જ્યારથી એ મહાકવિનાં સુંદર નાટકો પ્રસિદ્ધમાં આવ્યાં છે ત્યારથી દેશ અને
વિદેશના સંસ્કૃત સાહિત્યોપાસકોમાં એ નાટકોના સંબંધમાં જે અનેક પ્રકારના ઊહાપોહો
ચાલી રહ્યા છે તેને જાણુએ સુકીએ તોપણ દેશ અને વિદેશની વિવિધ ભાષાઓમાં એ
નાટકોનાં જે અનેક ભાષાંતરો થયાં છે અને થતાં જાય છે તેજ એની વિદ્વત્પ્રિયતાની
પૂર્ણ સાક્ષી આપી શકે છે. અમને જાણીતે આનંદ થાય છે કે ગીર્વાણગિરાની
સ્પર્શાય કુલવાડીમાં એક શ્રેષ્ઠ માલીએ ઉપજવેલાં અનુપમ રસપૂર્ણ કાવ્યકૃતોનો રસા-
સ્વાદ ગુર્જરગિરાના ઉપાસકોને આપવા માટે પણ ગુર્જર સાહિત્યોદ્યાનના પ્રસિદ્ધ
'વનમાલિએ પ્રશંસનીય પ્રયત્ન આરંભ્યો છે.' આની પહેલાં જ સ્વપ્નવાસવદત્ત
અને મઘ્યમ નામનાં ભાસનાં જે નાટકોનું સુંદર ભાષાંતર પોતાની માતૃભાષાના
ચરણે ભેટ દરી, એ જ મહાકવિના પ્રતિજ્ઞાયૌગંધરાયણ નામે એક ત્રીજા નાટકના
આ ઉત્તમ ભાષાંતરની નવી ભેટ શ્રીયુત કેશવલાલભાઈએ હાલમાં જ ઉપસ્થિત કરી છે.
જ્યાં સુધી અમે જાણીએ છીએ, હિંદુસ્થાનની કોઈ પણ દેશભાષામાં ભાસની આ સુંદર
કૃતિઓમાંની એકનું પણ આવું અત્યુત્તમ ભાષાંતર હજી સુધી થયું નથી ત્યારે સહભાગ્ય
છે ગુજરાતીના કે એ મહાકવિની ત્રણ ત્રણ કૃતિઓનાં સુંદર અને સુંદરતર ભાષાંતરો
પ્રકટ થઈ ચુક્યાં છે અને આવી રીતે માતૃભાષાની અત્યુત્તમ સેવા બજાવવા માટે શ્રીયુત
કેશવલાલભાઈને જેટલાં અભિનંદન આપીએ તેટલાં ઉચિત જ છે. અસ્તુ.

(આ નાટકની પ્રસ્તાવના અને પાઠ્યિક્ષિતસાના સંબંધમાં વિશેષ વિચાર કોઈ
આગળના અંકમાં કરવા ઇચ્છીએ છીએ.)

The Text of the S'akuntala, by B. K. Thakore B.A.I.E.S. pp. 96. 1922.

પૂનામાં ભરાએલી 'પ્રથમ પ્રાચ્યવિદ્યા-પરિષદ' માં આ અંથ નિબંધ રૂપે રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. આ નિબંધનો કેટલોક ભાગ પ્રો. ઠાકોરે પરિપૂરના 'સાહિત્ય વિભાગ' માં વાંચી બતાવ્યો હતો. તે સમયે અમને એમ લાગેલું કે તે વિભાગમાં વચ્ચાએલા નિબંધોમાં તે ઉત્કૃષ્ટ હતો. અંથ રૂપે તેનું અધ્યયન કરતાં એ મત દઢ થાય છે.

આ અંથમાં પ્રો. ઠાકોર 'શાકુન્તલ' નાટકની સર્વમાન્ય થાય એવી વાચનાની આવશ્યકતા જણાવી તે કેવી રીતે સિદ્ધ કરી શકાય તે ઉદાહરણો સાથે સમજાવે છે. 'અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ' એ સંસ્કૃતસાહિત્યમાં શિરોમાણ્ય છે અને જગતના સાહિત્યમાં જળહળનું રત્ન છે; અને છતાં એ આ અભિપ્રાય બાંધવાને આધારભૂત શાકુન્તલનો પાઠ અનિર્ણયિત છે. આ ખરેખરી વિષમ સ્થિતિ છે. સામાન્ય પાઠનિર્ણયના નિયમોથી શાકુન્તલના-દેવનાગરી, બંગાળી અને કાશ્મિરી-એમ ત્રણ પાઠ નક્કી કરી શકાય છે. પણ એક અંથના આવા ત્રણ પાઠ અસંભવ છે. પ્રો. ઠાકોરનું કહેવું યથાર્થ છે કે કોઈ પણ સંસ્કારી માણસ શાકુન્તલના ત્રણ પાઠ સાંખી શકે નહિ. સર્વ સહૃદય સાહિત્યરસિકોને માન્ય થાય એવી એક ચોક્કસ વાચનાની આવશ્યકતા નિર્વિવાદ છે.

પણ પ્રશ્ન એ છે કે જ્યાં પાઠાન્તરોની સંખ્યા ચક્રવી નાખે એવી હોય અને જેની પ્રતો, પ્રો. ઠાકોર જણાવે છે તે પ્રમાણે, સોગમ સૈકાથી પ્રાચીન ન હોય, ત્યાં કાલિદાસને અભિપ્રેત પાઠ કયો હશે એ શી રીતે નક્કી કરવું? પાઠ કેમ બ્રહ્મ થાય છે અને તે કેવી રીતે શુદ્ધ કરી શકાય એની નાની મોટી કુંચીઓ આ દેશના અને પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ શોધી કહાડી છે. પ્રો. ઠાકોર આ કુંચીઓનો કરી શકાય તેટલો ઉપયોગ કરવાની વિરુદ્ધ નથી; પણ એ પોતે જેનો આગ્રહ રાખે છે તે સહૃદયતાની કુંચી છે. દેવનાગરી, બંગાળી અને કાશ્મિરી એ ત્રણ પાઠમાં જે ભેદ હોય તેનું 'ઔચિત્ય' ની દૃષ્ટિએ નિરીક્ષણ કરવું નોંધ્યું. આ ઔચિત્યના નિર્ણયમાં અનેક મતભેદ હોવાનો સંભવ છે એ પ્રો. ઠાકોર જણાવે છે. પણ એમને શ્રદ્ધા છે કે 'કાલિદાસ એવો સાહિત્યકાર છે કે જેના વિષે ખાતરીથી એમ કહી શકાય કે જો અનેક પાઠાન્તરોમાંથી આપણે એ શોધી શકીએ કે અમુક પાઠ નિર્વિવાદરીતે વધારેમાં વધારે સુંદર, અર્થપૂર્ણ, ઉચિત અને નાટ્યકળાની દૃષ્ટિએ અસરકારક છે તો તે નિર્વિવાદરીતે કાલિદાસનો છે.' આ શ્રદ્ધાથી પ્રેરાઈ એમણે આ નવીન પદ્ધતિનો આગ્રહ કર્યો છે.

'કાલિદાસનું હોય તે ઉત્તમ હોય' એવી સામાન્ય શ્રદ્ધા વિષે બહુ મતભેદને અવકાશ નથી. મતભેદ 'કાલિદાસની દૃષ્ટિએ અમુક પાઠ ઉત્તમ હશે કે નહિ' એ બાબતમાં હોવાનો સંભવ છે. અને તેથી કેળા અભ્યાસકની રસવૃત્તિને પ્રમાણ ગણી ચાલવું એ ઉચિત નથી. અનેક પ્રતોમાં જે સમાન ભાગ હોય તેને મૂળ પાઠ તરીકે સ્વીકારવો એ એક બાલ કસોટી છે; ખીજી કસોટી કાલિદાસના અન્ય અંથોમાંથી જે સમાન બાબત હોય તેનો વિચાર કરી શબ્દોમાં, અર્થમાં, સાદૃશ્ય શોધવામાં, અને કલાચાતુર્યમાં કાલિદાસની ખાસીયતો-તેનું વિશિષ્ટ પ્રસ્થાન રું છે-તેનો સ્વતંત્ર રીતે નિર્ણય કરવો નોંધ્યું.

+ 'શકુન્તલાની વાચના' લેખક બ. ક. ઠાકોર. ખી. એ. આઇ. ઇ. એસ. પા. ૬૬. ૧૯૨૨.

આમાં કાલિદાસના અનેક પ્રકારના દોષો જેવા કે રસની ક્ષતિ કરે એવા અર્થાન્તર-ન્યાસો,^૧ અતુચિત શબ્દલંકરો, સીતા જેવી સ્ત્રીને રામ જેવા પુરુષને મુખે વિષયનું સાધન કહેવામાં રહેલી ભાવનાની ક્ષુદ્રતા^૨ ઇત્યાદિ પણ આવી જાય. આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં એમ લાગે છે કે કળાની દૃષ્ટિએ જે ઉત્તમ લાગે તે કાલિદાસનું હોય એ દૃષ્ટતા સાથે તેની ગુણદોષમય વિશેષતાના અનુભવનો પણ પાઠનિર્ણયમાં ઉપયોગ થવો જોઈએ. અમને એમ લાગે છે કે એક બાબુ કેવળ બાહ્ય પ્રમાપકો અને બીજી બાબુ દેવળ આન્તર-રસવૃત્તિ. તે બન્ને વચ્ચે ઉપર જણાવ્યો તે મધ્યમ માર્ગ છે; અને ગ્રાહ્ય છે.

પ્રો. ઠાકોરના નિબંધનું એક ઉત્તમ લક્ષણ એ છે કે એમણે પાઠનિર્ણયની તાત્ત્વિક ચર્ચા સાથે અનેક ઉદાહરણોથી માર્ગ પણ બતાવ્યો છે. એ ઉદાહરણોની ચર્ચામાં પ્રો. ઠાકોરની ઉંડી રસબુદ્ધિ અને ચિદ્રિસાપદ્ધતિ પાને પાને જણાઈ આવે છે. ગ્રંથને અન્તે આપેલું દીપ્તપણુ પણ એટલું જ મનનીય છે. સ્થળસંક્રામને લીધે અમે ઉદાહરણો ટાંકી શકતા નથી; પણ દરેક અંગ્રેજી જાણનાર કાલિદાસના અભ્યાસક્રમે આ ગ્રંથનો ધ્યાન અને મનનપૂર્વક અભ્યાસ કરવાની અમે સલાહ આપીએ છીએ.

પ્રો. ઠાકોરને એમના અનેક મિત્રોએ એમની પોતાની શ્રદ્ધા અનુસાર ‘શાકુન્તલ’ ની એક આવૃત્તિ તૈયાર કરવાનું કહ્યું છે. અમે પણ એમને એ વિનંતી કરવાની ધૃષ્ટતા કરીએ છીએ. છેવટે એટલું તો ઇચ્છીએ છીએ કે તેઓ આ નિબંધને વધારે વિસ્તારથી ગૂંજરાતીમાં લખી સ્વભાષાનું ઋણ ઉતારશે.

+ + + + +

વિવિધજ્ઞાનવિસ્તારના ચાલુ વર્ષના મે મહિનાના અંકમાં રા. ચિંતામણરાવ વૈદ્યે મરાઠી ભાષાની ઉત્પત્તિ એ વિષય ઉપર એક નિબંધ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો તેના ઉપર વિલિંગ્ડન કોલેજના મરહુમ અધ્યાપક ડૉ. ગુણેએ અનેક આક્ષેપો કર્યા, ને પછી તે વિષય ઉપર એ માસિકમાં ઘણી ચર્ચા થઈ. ચર્ચા વ્યક્તિવિષયક નિન્દાથી ભરેલી છે તો પણ વિષય સંબંધેના બન્ને વિદ્વાનોના મતો મહત્વના હોવાથી એ ચર્ચાનો સાર અમે ત્રૈમાસિકમાં આપીએ છીએ—

રા. વા. ગો. આપટેએ પોતાની મરાઠીકાશની પ્રસ્તાવનામાં મંગળવેદાનો તાત્ત્વ-લેખ આપીને મરાઠીનો પ્રાચીન લેખ ઇ. સ. ૪૦૦ના વખતનો છે એમ કહ્યું. આજ મુદ્દો લઈને રા. વૈદ્યે નિબંધ લખ્યો. પછી ભારત-ઇતિહાસ-સંશોધક મંડળમાં તપાસ કરતાં એમ જણાયું કે ઉપર્યુક્ત તાત્ત્વપટનો શક જે ૪૧૦, તે શાલિવાહનનો શક નથી પણ શિલા-હોરનો છે ને તેની શરૂઆત શાલિવાહનના ૭૧૫ માં શકથી થાય છે.

વૈદિકસંસ્કૃત-સંસ્કૃત-પ્રાકૃત મહારાષ્ટ્રી-અપભ્રંશ-મરાઠી એવી હાલની મરાઠી ભાષાની ઉત્પત્તિપરંપરા છે. મરાઠીમાં પણ વૈદિક સંસ્કૃતના કેટલાક શબ્દો જેવામાં આવે છે જેમકે ‘ત્યો’ સર્વનામ. મહારાષ્ટ્રના ખેડૂતવર્ગમાં આ શબ્દ પ્રચલિત છે એમ કહી તે ઉપરથી રા. વૈદ્યે ખેડૂતો વૈદિક આર્યોના વંશજો છે એમ કહે છે. ડૉ. ગુણે તેમને જવાબ આપતાં કહે છે કે આર્યવંશીય માણસ આર્ય ભાષાજ ઘણે ભાગે બોલે એ સિદ્ધાન્ત શાસ્ત્રીય બુદ્ધિને રુચે પણ આર્ય ભાષા બોલનાર આર્ય જ હોય એ ઉલટો સિદ્ધાન્ત ગ્રાહ્ય ન થઈ શકે.

મરાઠી ગ્રન્થકારો નંદભાયાના શબ્દોને નામે કેટલાક દ્રાવિડી શબ્દો આપે છે. નંદ-ભાયાને દ્રાવિડી ભાષા કહેવાતું આ જ કારણ હોતું નોંધએ એમ કહી વૈદ્ય સિદ્ધાન્ત બાંધે છે કે નંદ એટલે ગોવાળીઓ. આ વ્યુત્પત્તિથી આ ભાષા દ્રાવિડવંશીય ગોવાળીઓની હોવી નોંધએ. ડૉ. ગુણે કહે છે કે કેટલાક દ્રાવિડી ભાષાના શબ્દોને નંદભાયાના કહેવાથી આખી નંદભાષા દ્રાવિડી થઇ જતી નથી. ભાષાનું વ્યક્તિત્વ, વૈદ્યે પોતે જ કહ્યા મુજબ, એકલા શબ્દસમૂહ ઉપર આધાર રાખતું નથી પણ ક્રિયાપદનાં રૂપ, વિભક્તિપ્રત્યયો વગેરે એટલે કે વ્યાકરણ ઉપર આધાર રાખે છે.

મરાઠી ભાષામાં ધીના અર્થમાં વપરાતા 'તૂપ' શબ્દ ઉપરથી રા. વૈદ્ય આખો એક સિદ્ધાન્ત ઠોકરી દે છે: પ્રાચીન કાળમાં મહારાષ્ટ્ર દેશ એ દરુડકારણ્યનો પ્રદેશ હતો; કોઇક જ ઠેકણે દ્રાવિડી ગોવાળીઓની વસતી હતી. આર્યોએ જ્યારે આ ભાગમાં વસાહત કરવા માંડી ત્યારે ગોવાળીઓના સંસર્ગમાં આવીને તેમના ઘૃત શબ્દોનો લોપ થઇ ગયો ને તૂપ શબ્દ પ્રચારમાં આવ્યો. ગુણે કહે છે કે દરુડકારણ્યનો વિસ્તાર, તેમાં રહેતા લોકો કંઈ જાતના હતા ક્યાંદિ પ્રતોનો હજી નિર્ણય થયો નથી. એવામાં આવી રીતે બેધડક સિદ્ધાન્ત રા. વૈદ્યે ઠોકરી દીધો છે. નંદ ગોવાળીઓ દ્રાવિડવંશી નથી એ વાત સિદ્ધ છે. આ લોકો ગુજરાત ભાગવામાં પ્રવળ જે અહીર લોકો તેમાંની કોઇ જાતના છે. અસલ-ધ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સૈકામાં તેઓ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા. મથુરામાં પહેલો નિવાસ કરી, પછી મુરાદથી બહાર સુધી તેઓ પ્રસરી ગયા. મહારાષ્ટ્રના ગોવાળીઓ સાથે તેમનો કરો સંર્ગ થયો નથી.^૧ વૈદ્ય આને ફરી જવાબ આપતાં કહે છે કે તે વખતના ધી વેચનારા ગોવાળીઓ દ્રાવિડવંશી જ હતા એમાં શક નથી.

મરાઠી ભાષા જ્ઞાનેશ્વર પહેલાં ઉત્પન્ન થઇ ને પહેલાં મહારાષ્ટ્રમાં પ્રચલિત જે પ્રાકૃત-મહારાષ્ટ્રી તે મૃત થઇ એ ઐતિહાસિક સત્ય છે એમ કહેતાં વૈદ્યે અપભ્રંશ ભાષાને કહાડી મુકી છે. અપભ્રંશ એ મરાઠીની પ્રલક્ષ જનની છે એ વાત રાજવાડે તેમજ ભાંડારકરે સિદ્ધ કરી છે.

ભાષાની ઉત્પત્તિ વિષે રા. વૈદ્ય પોતાની કલ્પના પ્રમાણે બે સિદ્ધાન્ત આપે છે: પારકેા અમલ નવી ભાષાની ઉત્પત્તિનું કારણ હોઇ શકતો નથી. (૧) જ્યારે એક સમાજ બીજા સંસ્કૃત સમાજની સાથે બળી જાય છે ને તેની ભાષા બોલવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે નવી ભાષા ઉત્પન્ન થાય છે; અગર તો (૨) સમાજમાં વિલક્ષણ સંશોભ થઇ જ્યારે નવીન વિચારકાન્તિ થાય છે ત્યારે નવી ભાષા ઉત્પન્ન થાય છે. ક્રૃત્ય, ઇટાલિયન ક્યાંદિ ભાષાની ઉત્પત્તિ પહેલા સિદ્ધાન્તના ઉદાહરણ રૂપ છે ને આપણી તરફની પ્રાકૃત ભાષાની ઉત્પત્તિ બીજા સિદ્ધાન્તના પ્રમાણરૂપ છે.

ડૉ. ગુણે ઉપલા સિદ્ધાન્તોનો વિરોધ કરતાં કહે છે કે Renaissance ને લીધે યુરોપમાં નવી ભાષા ઉત્પન્ન થઇ નહિ એટલું જ નહિ પણ જુની ભાષાઓના સ્વરૂપમાં કોઇ ફરક થયો નહિ. (રા. વૈદ્ય એમ કહે છે કે Renaissance ની ચળવળ બૌદ્ધ ધર્મનો ઉગ્રદે થયા પછી હિંદુધર્મની પુનર્ધનનાની ચળવળ કરતાં ઘણી જ હીનજન હતી.

૧. જુઓ Tribes and Castes of Bombay p. 20 અને Tribes and Castes of Bengal p. 42.

ત્યાં એક ધર્મનો બીજા સાથે વિગ્રહ ન હતો માત્ર કેટલીક રૂઢીઓ સામે બંધ હતું.) તેથી ઉલટું જે જે વખતે ને બ્યાં બ્યાં નવી ભાષા ઉત્પન્ન થઈ તે તે વખતે ને ત્યાં ત્યાં ભિન્ન સંસ્કૃતિના, ભિન્ન ભાષાના, ને ભિન્ન માનવવંશના લોકો વચ્ચે વિગ્રહ થઈ તેમાં કોઈ પણ બાબતમાં હીન એવા જે હોય તે પ્રબળ પક્ષ સાથે ભળી જાય છે ત્યારે જ નવી ભાષા પેદા થાય છે. અને એવી જ રીતે ઇ.સ. પૂર્વે ૧૦૪૦ થી ઇ.સ. પૂર્વે ૮૦૨ સુધીમાં જુદી જુદી પ્રાકૃત ભાષાઓ ઉત્પન્ન થઈ. તે વખતે આર્ય લોક બહારથી આવ્યા ને અહીંના જાતાણલા લોકો ઉપર તેમણે પોતાની ભાષા પણ ઠોટી બેસાડી. ભિન્ન માનવ જાતિના એક ભિન્ન, (લગભગ હીન); સંસ્કૃતિના આ લોક હોવાથી તેમને મોઢે સંસ્કૃત તરું રૂપ મૂલતઃ વિકૃત થઈને પ્રાકૃત ભાષાનો જન્મ થયો. તેવાં જ બનાવ ઇ.સ. ૩૦૦ ને આશરે બન્યો. આ વખતે પદ્મવ, શક, ગોપાળ, અહીર ઇત્યાદિ અન્ય ભાષા બોલનારા અને અન્ય ધર્મના લોકો પાંજળમાંથી હિંદુસ્તાનમાં પેદા તેમણે કેટલોક વખત રાજ્યસત્તા બોગવી પણ તેમની સંખ્યા અધ્ધ હોવાને લીધે તથા સંસ્કૃતિ હીન હોવાને પરિણામે તેઓ આપણી સાથે ભળી ગયા અને આપણી પ્રાકૃત ભાષા બોલવા લાગ્યા. આમાંની જુદી જુદી અપભ્રંશ ભાષાઓની ઉત્પત્તિ થઈ. હાલની આપણી પ્રાન્તિક ભાષાની ઉત્પત્તિ તેવું જ કોઈ પણ કારણ હોવું જોઈએ; અને તે ઇતિહાસમાં મળી પણ આવે છે.

ઇ.સ. ના આઠમા સૈકાથી આરંભ લોકોએ હિંદુસ્તાન ઉપર સ્વારીઓ કરવાની શરૂઆત કરી પણ તેમની મોટી ટોળીઓને આપણા દેશમાં આવી આપણી સાથે ભળી જતાં ૧૧ મા સૈકા સુધીનો કાળ વીતી ગયો. આ ધમાલ અને વિગ્રહનું રજ તે હાલની હિંદી-મરાઠી ઇત્યાદિ પ્રાન્તિક ભાષાઓ છે. (આ વિધાનની સામે વૈદ્ય વાંધો ઉઠાવે છે. આરંભ લોકો હિંદુસ્તાનમાં સિંધની આણી પાર આવ્યા જ નહતા. મહામુદે સ્વારી કરી તેમાં પણ તેનો હિંદીઓ સાથે ગાઢો પરિચય થયો નહિ. ને મરાઠી ને બંગાળી ભાષાના પ્રાન્તમાં તો તેનો કોઈ પણ જાતનો સંબંધ આવ્યો નહતો. બીજું મરાઠી કે ઇતર ભાષાઓ ઉપર અરબી ભાષાની છાપ લેશ માત્ર પણ નથી. આ ગુણેનું સ્વકપોલકલ્પિત વિધાન છે! ઐતિહાસિક સત્યનું આ વિધાનમાં નામ પણ નથી!)

જે અંતઃસ્થ ધાર્મિક ચળવળ કે વિચારક્રાન્તિથી નવી ભાષા પેદા થતી હોય તો આપણી જાણમાં ભાષાપરિવર્તનના ત્રણ પ્રસંગ મળી આવે છે—ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ અને તે પહેલાં શુંગ રાજના કાળમાં બ્યારે બૌદ્ધધર્મની ગ્લાનિ થઈ, બ્રાહ્મણધર્મનું ફરીથી સંસ્થાપન થયું ત્યારે; અને ગુપ્ત રાજાઓએ હિંદુધર્મને રાજ્યાશ્રય આપી ફરીથી તેને ઉત્તેજન આપ્યું ત્યારે.

પણ તે તે પ્રસંગોએ ભાષાપરિવર્તન થયાનું ઇતિહાસ કહેતો નથી. શંકરાચાર્યના વખતે થયેલી બૌદ્ધિક ચળવળ પછી પણ એવાં જ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયેલા છે: એક મહારાષ્ટ્રમાં અને બીજે સંત કવિઓનો ઉદ્ભવ અને બીજે અંગ્રેજી અમલ તથા તેમના સાહિત્યની અસર. માટે બીજી ભાષાઓના પૂર્વ ઇતિહાસ ઉપરથી ભાષાશાસ્ત્રજ્ઞોએ જે કારણ ઠરાવ્યું છે તેજ યથાયોગ્ય છે એમ માનવું જોઈએ. પ્રાકૃત તેમજ અપભ્રંશની બાબતમાં તે લાગુ પડે છે એમ આપણે જોઈએ. દરેક વખતે ભિન્ન સંસ્કૃતિના બે માનવ વંશો વચ્ચે ઝગડો થયો હતો.

હવે હાલની પ્રાન્તિક ભાષાની ઉત્પત્તિ ૧૦માથી ૧૪મા સૈકાની વચ્ચે થઈ એમ ગુણે કહે છે. ૧૩મા સૈકામાં મરાઠી, ગુજરાતી પ્રત્યાદિ ભાષાઓમાં વાક્યમયરચના બેવામાં આવે છે. આઠમા સૈકામાં આરબો જલમાર્ગે સિંધ કુચ સુધી આવી ગયા હતા. રાજપુતાનામાં હાર ખાવાથી તેમને પાછા ફરવું પડ્યું. તેમણે યજ્ઞજ્ઞમાં પોતાની સત્તા કાયમ કરી. ૧૦મા સૈકામાં સિંધુ નદીની આણીપાર પણ તેઓ આવ્યા. એટલે તેમની પહેલાં આવેલા ક્ષત્રિયો જે ઉત્તરમાં હતા તે મહારાષ્ટ્ર તરફ ગયા, તથા તેમણે મહારાષ્ટ્ર ને ગુજરાતમાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં. પરમાર, ચાલુક્ય, ને ચૌહાણ રાજ્યો તે આજ. આ લોકો બિજા ધર્મ ને સંસ્કૃતિના હતા એટલે અહીંના લોકો સાથે તેમના બળી જવાની વખતે નવી ભાષાની ઉત્પત્તિના પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો. પછી ૧૧મા સૈકામાં મહમુદ ગિઝનીએ ચઢાઈઓ કરવા માંડી ને મહમદ ઘોરીએ તો રાજસત્તા સ્થાપી પોતાનાં લશ્કર ખંગાળ સુધી મોકલ્યાં હતાં. તે શકત લૂટ કરવા આવ્યો ન હતો. ખંગાળને ખહાર પ્રાંત ૧૧૯૪-૯૫ માં સુસલમાનેને હાથ ગયો. તેમા સૈકામાં અલ્લાહદીને ગુજરાતના કર્ણરાજના રાજ્યનો નાશ કર્યો ને દક્ષિણમાં દેવગિરિના ચાદવોનો ૧૨૯૪ માં પરાબવ કર્યો. આ તાર્તર, આરબ, અફઘાન લોકોએ આપણો ધર્મ સ્વીકાર્યો નહિ પણ આપણી ભાષા તેમને બોલવી પડી ને આજ સંઘર્ષણને પરિણામે હાલની ભાષાની ઉત્પત્તિ થઈ.

બૌદ્ધ ધર્મની પડતી અને હિંદુ ધર્મની પુનર્ધટનાની ચળવળને પરિણામે જ મરાઠી પ્રત્યાદિ ભાષાઓની ઉત્પત્તિ થઈ; હવેના મરણ પછી (ધ. ૬૪૫) બૌદ્ધ ધર્મની પડતી શરૂ થઈ અને કુમારિલ ભટ્ટના લખાણથી વેદિક ધર્મનો ફરીથી ઉદય થયો. બૌદ્ધ ધર્મની પૂર્ણ પ્રતિષ્ઠા શંકરાચાર્યને વખતે થઈ એમ વૈદ્ય કહે છે. બૌદ્ધ ધર્મની પડતી ને હિંદુ ધર્મની પુનર્ધટનાની આથી ઘણા વખત પહેલાં શરૂઆત થઈ હતી એમ ડૉ. ગુણે કહે છે. મહાભારતના ઉપસંહાર નામના પોતાના ગ્રંથમાં વૈદ્ય પણ કહે છે કે ભારતનું મહાભારત સૌતિએ એ જ કારણ માટે થ્યું. બૌદ્ધ ધર્મનો હુએદ વૈદ્ય કહે છે તે કરતાં મોડો થયેલો છે: "Before Mahommedan Conquest they were the lords. The Government was for four centuries in their hands. They had vast monasteries, exercised great influence in their own country and other neighbouring countries. They had learning on their side." (હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીના લેખ, ઝૉર્ડર્ન રિવ્યુ પા. ૪૮૪).

આ વિધાન એકતરફી ને જૂલ બરેલું છે એમ વૈદ્ય કહે છે. કદાચ ખંગાલ માટે જ ખાસ લાગુ પડે !

મરાઠીએ શબ્દસમૂહ સંસ્કૃતમાંથી લીધો; અને નામનાં તથા ધાતુનાં ૩૫ પણ સંસ્કૃતના અનુકરણથી જ ઘડ્યાં એવી રીતે મરાઠીની ઉત્પત્તિ થઈ એમ વૈદ્ય કહે છે. ગુણે એમ કહે છે કે તત્સમ શબ્દો તો પ્રાકૃતમાં પણ કોષ્ટ પણ ફેરફાર વગર લેવામાં આવે છે. આ કાંઈ મરાઠીનું વૈશિષ્ટ્ય નથી. બીજું, સંસ્કૃત શબ્દ તે જ રૂપમાં મરાઠીમાં શિષ્ટ લોક જ વાપરે છે. સાધારણ જનસમાજ તેને નરમ કરી નાખે છે.

વિભક્તિની બાબતમાં પ્રાકૃત સંસ્કૃતનું અનુકરણ કરે છે. શકત પ્રત્યયને નરમ બનાવી દે છે, અપભ્રંશે આ પ્રત્યયોની સામે પણ બંડ થ્યું છે. તેણે વિભક્તિપ્રત્યયમાં ઘણા ફેરફાર

કર્યા. પ્રથમા એકવચન ઉદારાન્ત કર્યું, અગર તો તેને રજા આપી; તૃતીયાના એકવચનનાં એકવચન નવાં રૂપ ઘડ્યાં; ચતુર્થાને તો પ્રાકૃતમાં જ રજા અપાઈ હતી અને પછીથી તેનું કામ સંધાવા લાગ્યું હતું; પંચમીનાં જે ચાર રૂપ કર્યાં; પછીનું એક જ રૂપ કાયમ રાખ્યું ને વધારામાં તેને વિશેષણનું રૂપ આપી 'તણ' 'કેર' ઇત્યાદિ પ્રત્યયો જોડવાનો રિવાજ પાડ્યો. આ ફેરફાર મહત્વનો છે. આ જ પ્રકાર આગળ મરાઠીએ પોતાનો ફરી બીજી કેટલીક વિભક્તિને પણ લગાડ્યો.

પ્રથમા અને સંવોધન-	આ, -ઉ, એકવચન -આ, -અ, અનેકવચન
દ્વિતીયા	-પ્રથમા પ્રમાણે.
તૃતીયા	-ઈ, -ઈ, -ઈ એકવચન. -હિ, ઈ, (-ઈ,) અનેકવચન
ચતુર્થી	-વિભક્તિ જ ઉડાવી મૂકી.
પચ્ચમી	-હે, -હૂ, (-હો) એકવચન -હું અનેકવચન
ષષ્ઠી	-સુ, -હો, (-હુ) -સ્સુ એકવચન હં અનેકવચન.
સપ્તમી	-ઈ, -ઈ, -ઈ એકવચન -હિ, -હું અનેકવચન.

આની મરાઠી પ્રત્યયો સાથે સરખામણી કરતાં જણાશે કે (૧) પ્રથમા વિભક્તિ એક વચનમાં ઉ, ઓ, આ પ્રત્યય લગાડવા અથવા બંને વચનમાં તેમ જ દ્વિતીયામાં પણ તે ન લગાડવાનો પ્રકાર, (૨) પછી વિભક્તિ વિશેષણરૂપ બનાવીને તેને ધાતુસાધિત પ્રત્યય જોડવાનો પ્રકાર, અને (૩) બીજી કેટલીક વિભક્તિ નવા પ્રત્યયો લગાડીને બનાવવાનો પ્રકાર આ સર્વ પ્રકાર મરાઠીએ નવા જ કોષ ઠોકાણેથી આપ્યા નથી; તે અપભ્રંશમાં જ મળી આવે છે.

લકારની બાબત પણ એમ જ છે. આનો પત્તો પણ અપભ્રંશ ઉપરથી લાગે છે. આ પ્રકાર પણ મરાઠીએ નવીન જ કોષ ઠોકાણેથી પેદા કર્યો નથી. વૈદ્યનું કહેવું એમ છે કે પ્રત્યક્ષ સંસ્કૃત રૂપ ઉપરથી મરાઠીએ પોતાના લકાર ઘડ્યા છે. પણ તે પ્રાકૃતમાં મળી આવે છે તેથી લકાર બનાવવાનું શ્રેય મરાઠી લઈ શકતી નથી.

અપભ્રંશ

કરમિ, કરઉં, કરહ-હં
કરહિ કરહુ-હું
કરહ, કરન્તિ

મરાઠી

કરોં, કરું
કરિશી, કરાં
કરી, કરિતી.

મરાઠીમાં આ રીતે વર્તમાનકાળનાં રૂપ થયાં છે. સાદા વર્તમાનનાં રૂપ પ્રાકૃતના વર્તમાનવાચક ધાતુસાધિતો ઉપરથી થયેલાં છે.

ભૂતકાળ—કય, ગય, ઘડિય, બોલિય, વારિય, વુત્ત, સંસેપિય ઇત્યાદિ ભૂતકાળવાચક ધાતુસાધિતોના કર્તાની ઋતિ પ્રમાણે બદલનારાં રૂપો હોઇને તે વડે ભૂતકાળ દર્શાવવાની રીત મરાઠી પહેલાં અપભ્રંશમાં હતી. અપભ્રંશે તે પ્રાકૃતમાંથી લીધી. ષકલ્લ, નવલ્લ, ઉવરિલ્લ, ઇત્યાદિ માટે તથા મરાઠીના ઘડલેલે, ચઢલેલે ઇત્યાદિ રૂપો માટે સંસ્કૃત તરફ જવું અશાસ્ત્રીય છે.

મરાઠી ભવિષ્યકાળ જૂના વર્તમાન ઉપરથી બનાવેલો છે. એ કરીન, કરશીલ, ફારાલ ઇત્યાદિ રૂપ ઉપરથી જણાયો.

અપભ્રંશમાં આશ્ચર્યનાં ત્રણ રૂપ છે એમ હેમચંદ્રના વ્યાકરણ ઉપરથી જણાય છે. એક-ઇ પ્રત્યયનું, બીજું-ઉ પ્રત્યયનું, ને ત્રીજું-હિ પ્રત્યયનું.

વિધ્યર્થ પણ મરાઠીએ સંસ્કૃત ઉપરથી બનાવ્યો નથી. તે પ્રાકૃત અપભ્રંશ ઉપરથી જ તેણે લીધો છે.

કર્મણિ પ્રયોગ જૂની મરાઠીમાં પ્રાકૃત અપભ્રંશ ઉપરથી લીધેલો છે. અપભ્રંશ-ફપજ્ઞહ, ગિલિજ્ઞહ, ઇત્યાદિ જૂની મરાઠીમાં કલ્પિજે, ગિલ્લિજે ઇત્યાદિ.

આ ઉપરથી જણાશે કે મરાઠીએ જેવી રીતે પ્રત્યક્ષ સંસ્કૃતની મદદથી નવી વિભક્તિઓ બનાવી નથી તેમજ લઘાર પણ પંડિતી સંસ્કૃત ઉપરથી તેણે લીધા નથી.

મરાઠી ભાષા શા કારણથી ને કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઇ એની ચર્ચા ઉપર થએલી જ છે. હવે મરાઠી ભાષા ક્યારે ઉત્પન્ન થઇ તે વિષે શુણેના સવિસ્તર વિચાર નીચે મુજબ છે. આ પ્રશ્નને જવાબ એ રીતે આપી શકાય. (૧) અપભ્રંશ ભાષાને અન્ત ક્યારે થયો તે બતાવીને; અને (૨) તાલ્પટ, શિલાલેખ કે વાડમ્બ સ્વરૂપમાં મરાઠીનું અસ્તિત્વ ક્યાં સુધી આપણે દોરી શકીએ છીએ તે બતાવીને.

૧. અમુક એક ભાષા વ્યવહારમાંથી ક્યારે નિકળી ગઇ ને તેને બદલે બીજી ક્યારથી પ્રચારમાં આવી એ વિષે પ્રત્યક્ષ પુરાવો મળવો દક્ષ છે; વળી વ્યવહારમાંથી બંધ થયા પછી પણ મૃત ભાષામાં સાહિત્ય પેદા થાય છે ઇત્યાદિ બીજી સુસીબતો છે જ. અપભ્રંશની બાબતમાં સુદૈવે આડકતરી રીતે પુરાવો મળી આવે છે.

કવિ-રામની કાવ્યપરીક્ષણની સભા કેવી હોવી જોઇએ તે વિષે વર્ણન કરતાં રાજશેખર 'કાવ્યમીમાંસા'માં વર્ણન આપે છે-સંસ્કૃત કવિઓની પાછળ પડિતો, પ્રાકૃત કવિઓની પાછળ નાટકપ્રિય લોકો અને અપભ્રંશ કવિઓની પાછળ વણિગર્ગ અને સામાન્ય જનસમૂહ. એટલે તેના વખતમાં સંસ્કૃત પંડિતોની ભાષા હતી, પ્રાકૃત નાટકોની, અને અપભ્રંશ એ સામાન્ય જનસમૂહની ભાષા હતી. રાજશેખર નવમા સૈદાની છેવટે ને દશમાની શરૂઆતમાં થઇ ગયો.

રૂઢના 'સંસ્કૃતં પ્રાકૃતં ચાન્યદપભ્રંશ इति त्रिधा' આ શ્લોક ઉપર ટીકા કરતાં નમિસાધુ અપભ્રંશના જુદા જુદા બેદ દહીને તેમનાં લક્ષણો લોભના વ્યવહારમાંથી જ જણી લેતા 'तस्य च लक्षणं लोकादेव सम्यगवसेयम्' એમ કહે છે.

નમિસાધુ ૧૧મા સૈદાની મધ્યમાં થઇ ગયો એટલે ૧૧મા સૈદાના મધ્ય સુધી તે અપભ્રંશ લોકવ્યવહારની ભાષા હતી.

આ સર્વ વિવેચન ઉપરથી ૧૧મા સૈકાના મધ્ય સુધી પ્રાકૃત ભાષા જોલવામાં આવતી. તે પછી હાલની પ્રાન્તિક ભાષાનો કાળ શરૂ થાય છે.

(૨). હવે તામ્રપટ, શિલાલેખ ઇત્યાદિના આધારે મરાઠી ભાષા કેટલે સુધી પહોંચી શકે છે તે જોઈએ.

જ્ઞાનેશ્વરીની રચનાનો નક્કી વખત જાણવામાં છે. એટલે તેના પહેલાંના શિલાલેખોનો જ વિચાર કરવો ઘટે છે. પ્રાચીનતાના ચઢતા અનુક્રમે તે નીચે સુજળ છે:

(૧) શકે ૧૧૯૫ નો પંઢરપુરનો શિલાલેખ આ જ્ઞાનેશ્વરી પહેલાં ૧૭ વરસનો છે. (૨) શકે ૧૧૨૮ નો ચાલિસગામ પાસેના પાટણનો હેમાદિદેવનો શિલાલેખ-આમાં શકત છેવટની ચાર લીટીઓ મરાઠી છે. આ જ્ઞાનેશ્વરી કરતાં ૮૪ વરસ જૂનો છે. આમાં એકલાં નામ નથી પણ સંપૂર્ણ મરાઠી વાળો છે. (૩) શકે ૧૧૦૯ નો પરળનો કોંકણ-ધિપતિ શિલાહારનો શિલાલેખ-આમાં શકત છેવટની બે લીટી મરાઠી છે. (૪) ઇસવિ સનના ખારમા સૈકામાંના બીજા એક શિલાલેખનો ઉલ્લેખ અત્રે કરવો ઘટે છે. તે શ્રાવણવેળગોળાના જૈન મંદિરનાં પગથિયાં પાસે કાતરેલો છે. તેમાં શકત બે લીટી છે. ‘શ્રીચામુળક-રાજે કરવિચલે’ અને ‘શ્રીગંગરાજસુત્તાલે કરવિચલે.’ ઇ. સ. ૧૧૧૬ કે તે પછીનો આ શિલાલેખ છે.

આ શિવાય બીજા બે તામ્રપટ મરાઠી ભાષાનું પ્રાચીનત્વ સિદ્ધ કરવા રા. રાજવાડે એ પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. તેમાંનો એક તે મંગળવેદાનો. તેના શક વિષેની ગેરસમજ દૂર થવાથી તે ૧૨મા સૈકાનો છે એમ સિદ્ધ થયું છે. બીજો તામ્રપટ ચિકુડે ગામનો. આ વિષે રા. ગુણેને કેટલાક વાંધા છે. “આમાં શક કે સંવતનો ઉલ્લેખ નથી. માત્ર તિથિ, વાર, ને સંવત્સર આપેલા છે. તે પ્રમાણે ગણતરી કરતાં બે વર્ષ આવી શકે—એક ૬૫૮ ને બીજું ૧૧૯૬ એમ રાજવાડે કહે છે.” આ અનિશ્ચિતતા એજ મુખ્ય વાંધો છે. આમ જોતાં શકે ૧૧૦૯ નો પરળનો જ શિલાલેખ આપણી પાસે છે તે વિશ્વસનીય શિલાલેખોમાં જૂનામાં જૂનો છે. આજે ઉપલબ્ધ છે તે પ્રમાણે ઉપરથી મરાઠી ભાષા તેની પૂર્વે લઈ જઈ શકાય તેમ નથી.

હવે વાઙ્મય રૂપે પુરાવો: એ વિષે જ્ઞાનેશ્વરી ખતાવી એટલે બસ, એમ લાગતું હતું. પણ ‘મરાઠી ભાષેચી વટના’માં રા. જોશી મરાઠી વાઙ્મય ઇ. સ. ૯૬૧ સુધી પહોંચે એમ કહે છે. તેમજ પંચતંત્રનું મરાઠી ભાષાંતર નામનો ગ્રંથ જ્ઞાનેશ્વરી પહેલાંનો છે એમ તે જણાવે છે. ગ્રંથના અન્ત: પ્રમાણેથી જોતાં તે જ્ઞાનેશ્વરી પછીનો છે એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે:

જ્ઞાનેશ્વરીમાંના શબ્દો.

તેથ

તિયે

પ્યાવેયાંસિ

જેવાવેયાંસિ

પંચતંત્રમાંના શબ્દો.

તેથે

તયે

પ્યાવયાસિ

જેવાવયાસિ

પંચતંત્રના શબ્દો અર્વાચીન મરાઠી સાથે વધારે મળતા આવે છે, ને તે જ્ઞાનેશ્વરી પછીનો છે એ ઉપર આપેલા શબ્દો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

x

x

x

x

x

‘દ.’

“હિબર્ટ જર્નલ”ના ૧૯૨૨ના અક્ટોબરના અંકમાં મી. આર્લ્સ જોન્સ્ટન ડૉ. ફ્રાન્કફાર્ટના કર્મવિષયક લેખના (હી. જ. ઑક્ટોબર ૧૯૨૧) પ્રતિવાદ રૂપ “કર્મ તથા મોક્ષ” એ શીર્ષક પોતાના લેખમાં (૧) પ્રાચીન ભારતવર્ષ તથા ભારતવર્ષીય ગ્રંથોની દાલ-ગણના, (૨) આર્યો તથા પ્રાચીન ભારતવર્ષની જાતિઓનાં લક્ષણ તથા (૩) કર્મના સિદ્ધાન્તનું શાસ્ત્રોમાં કરેલું વિવેચન, એ ત્રણ વિષયોની ચર્ચા કરે છે.

(૧) ભારતવર્ષના ઇતિહાસની કાલગણના વિષે તેમનો એવો મત છે કે “પુરાણોની દાલગણનાને સુધારવા બેઠેલા તથા હજારો વરસોના ભારતવર્ષના ઇતિહાસને થોડીક સદીઓમાં સમાવી દેવા ઇચ્છતા વિલીયમ જોન્સ તથા કર્નલ વિલ્કિન્સ જે દાલગણના ગોઠવી છે તેના કરતાં ખુદ પુરાણોની જ દાલગણના, જે બ્રહ્માંડ, પૃથ્વી, મનુષ્યજાતિ એ ગણું સરળતાને અસંખ્ય યુગો જેટલો સમય વીતી ગયો છે એમ માને છે, તે આપણા આધુનિક સિદ્ધાન્તોને વધારે બંધબેસતી આવે છે.” અદ્વારમી સદીના છેવટના ભાગમાં જ્યારે “એસિયાટિક સોસાયટી ઑફ બેંગાલ” દ્વારા સંસ્કૃત ગ્રંથોની શોધખોળનું કામ પહેલું વહેલું શરૂ કરવામાં આવ્યું ત્યારે આર્યભિષય અંશરે વિધની ઉત્પત્તિનો ઇ. સ. પૂ. ૪૦૦૪ નો જે સમય નક્કી કરેલો તેને પ્રમાણુભૂત ગણવામાં આવ્યો હતો, જેને લઈને પુરાણોમાંના અસંખ્ય યુગોને તથા કલિયુગના આરંભમાં એટલે ૫૦૦૦ વરસ પૂર્વે થયેલા મહાભારતના યુદ્ધને ઇ. સ. ની પૂર્વેની થોડીક સદીઓમાં જમતેમ ગોઠવી દેવાં પડ્યાં. પાછળથી મેક્સમૂલર વગેરે વિદ્વાનો પણ એ જ ચીસે આલ્યા તે ઠેક અત્યાર સુધી આ ક્ષેત્રમાં કામ કરનાર વિદ્વાર્જ હવેરથી એની અસર ગર્ભ નથી.

આર્યભિષય અંશરે કરાવેલો વિશ્લેષણનો સમય પ્રમાણુ તરીકે સ્વીકારી શકીએ એમ નથી જ એમ આધુનિક શોધો પરથી જણાય છે. આર્થર કીથ પોતાના “એન્ટિક્વિટી ઑફ મેન” (૧૯૧૫) નામના ગ્રંથમાં “મનુષ્ય જાતિઓને પોતે હાલ જે સ્વરૂપમાં છે છે તે સ્વરૂપમાં આવતાં ૫ લાખ વરસ લાગ્યાં હશે” એમ પ્રતિપાદન કરે છે.

મીસરના પહેલા રાજવંશના રૂપાપક મિનિસ અથવા મેનાનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૫૦૦૪, ૫૮૬૭, અથવા ૫૮૯૨ નો સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. ઍજિપ્તોનિયાના ઇતિહાસમાં પણ આટલો જ પ્રાચીન સમય સ્વીકારવામાં આવે છે. આર્યભિષય અંશરનો સિદ્ધાન્ત કોઇપણ રીતે ટકી શકે એમ નથી. ભારતવર્ષના ઇતિહાસની શોધખોળનું કામ એક સો વરસ મોઢું ઉપાડવામાં આવ્યું હોત તો સાફ થાત એમ અમને લાગે છે !

મી. જોન્સ્ટન ભારતવર્ષના ઇતિહાસની સાચી કાલગણના કરવાની દિશા સંચરતાં સિદ્ધાર્થ બુદ્ધથી શરૂ કરી પાછળ જાય છે. સિદ્ધાર્થ બુદ્ધને ૨૫૦૦ વરસ થઈ ગયાં એ બાબત લગભગ એકમત છે. બુદ્ધના વખતમાં બ્રાહ્મણજાતિ આખા ભારતવર્ષમાં ફેલાઈ ગઈ હતી એટલુંજ નહિ પણ તેનું અધઃપતન પણ થઈ ચૂક્યું હતું. તેવિજ્ઞ મુતમાં બુદ્ધે બ્રાહ્મણોનો ચીતાર આપ્યો છે તે હવેરથી આ વાત સાર જણાય છે.

હવે બુદ્ધનો સમય વટાવીને પાછળ જઈએ તો મહાભારતમાં બ્રાહ્મણોની જાતિનું પૂરેપૂરું મેગ્નન પણ થયું હોય એમ નથી લાગતું. પાછળથી બ્રાહ્મણોએ જે સત્તા મેળવી હતી તે હવે તેમને મળી પણ નથી. આ હવેરથી એવું અનુમાન સદજ થઈ શકે છે કે મહાભારત (અથવા મહાભારતના જે ભાગોમાં બ્રાહ્મણોનું આવું વર્ણન છે તે ભાગો)

બુદ્ધના સમયથી સારી પેઠે પ્રાચીન હશે. બ્રાહ્મણોની જાતિનું પુરેપૂરું સંકેત થાય, તેમને સત્તા મળે, અને પાછો તેમનો અધઃપાત શરૂ થઈ ઘણું દૂર પહોંચે: એ બધું બતાવવા માટે ઘણી સદીઓનો અવકાશ જોઈએ.

એથી થે પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં બ્રાહ્મણોની સ્થિતિ જોઈએ તો તેઓ ક્ષત્રિયો. પાસે આધ્યાત્મિક જ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે શિષ્યો બનીને આવતા જોવામાં આવે છે. મહા-ભારત કાળના બ્રાહ્મણોની સ્થિતિથી આ સ્થિતિ જરૂર કેટલાએક સૈદ્ધાંતો જેટલી પ્રાચીન હોવી જોઈએ એટલે અલગત બુદ્ધથી તો ઘણીજ પ્રાચીન હોવી જોઈએ. કર્મનો સિદ્ધાન્ત પહેલવહેલો આપણે આ સમયમાં જોઈએ છીએ.

બીજા મુદ્દા પર ચર્ચા કરતાં મી. જોન્સ્ટન કહે છે કે આર્ય એ કોઈ વિશેષ જાતિ-વાચક શબ્દ નથી. ભારતવર્ષમાં ઘણા પ્રાચીનકાળથી તે આજ સુધી (૧) શ્વેત બ્રાહ્મણો, (૨) લોહિત અથવા રક્ત રાજપુતો (ક્ષત્રિયો) (૩) પીળા ખેડૂતો (વૈશ્યો, ખેડવાળા સંતાલ તથા મદ્રાસના સૌર જેવા) તથા (૪) દક્ષિણના દ્રવિડિયો જેવી કાળી જાતો: એ ચાર જાતિઓ અસ્તિત્વ ધરાવતી આવી છે. અને એમાંથી પહેલી ત્રણ જાતિને “આર્ય” એવું વિશેષણ લગાડવામાં આવ્યું છે. તેથી ઍકસમૂલર વગેરેએ પ્રાચીનકાળમાં ભારતવર્ષની કાળી જાતો પર શ્વેત વર્ણના આર્યોના આક્રમણની જે કલ્પના કરી છે તે બ્રાન્તિમૂલક છે. અને તેથી કર્મનો સિદ્ધાન્ત “ભારતવર્ષ પર પ્રાચીન કાળમાં આક્રમણ કરનારા (શ્વેત) આર્યો” પોતાની સાથે લાવ્યા એમ કહેવું એ પણ ખરાખરા નથી. કારણકે પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં રાજન્યો એટલે ક્ષત્રિયોએ બ્રાહ્મણોને-શ્વેત આર્યોને-કર્મના સિદ્ધાન્તનો ઉપદેશ આપ્યો એવું વર્ણન છે.

“કર્મના સિદ્ધાન્તનું શાસ્ત્રોમાં કરેલું વિવેચન” એ ત્રીજા મુદ્દાનો વિચાર કરતાં બૃહદારણ્યક તથા છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાંના પ્રવાહણ તથા શ્વેતકેતુ અને જનકના પ્રસંગો ઉપરથી કર્મ (પુનર્જન્મ) તથા મોક્ષ એ બંને વિચારો પ્રથમથી જ એક બીજા સાથે સંકળાયેલા છે. દેવયાન તથા પિતૃયાન એવા બે માર્ગો મરણ પછી આત્મા માટે છે, તેમાંથી દેવયાન માર્ગે જનાર માટે પુનર્જન્મ નથી; અને દેવયાન માર્ગે રક્ત નિષ્કામ કર્મ કરનાર જ જઈ શકે છે. આવા સિદ્ધાન્તો કર્મના સિદ્ધાન્તને અંગે પહેલેથી જ જોવામાં આવે છે એમ બતાવેલું છે; તથા “આલ્ડ ટેસ્ટમેન્ટ” તેમ જ “ન્યુ ટેસ્ટમેન્ટ” માંથી વચનો ટાંકી એવા જ વિચારો બાઇબલમાં પણ બીજા રૂપે છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે.

કર્મનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યા બાદ મોક્ષપ્રાપ્તિ અશક્ય છે. કર્મના જળની અનંત પરંપરા-માંથી છૂટવાનું જ નથી એમ માનવું એ ઉપનિષદથી તદ્દન ઉલટું છે; ફક્ત સંક્રામ કર્મો જ બંધનકર્તા છે.

અંગુત્તરનિકાયમાં ભગવાન બુદ્ધે પણ આજ પ્રમાણે કહ્યું છે, “લિક્ષણો, કર્મોના સાર ક્ષણ માણસે ભોગવવું જ જોઈએ એમ કોઈ કહે તો ધાર્મિક જીવન જ ન સંભવે; તેમ જ હુણના આત્મતિક નાશનો પ્રસંગ જ ન ઉદભવે. પરંતુ, લિક્ષણો, જો કોઈ એમ કહે કે માણસ જે જળ ભોગવે છે તે કર્મોના સાર હોય છે તો ધાર્મિક જીવનને અવકાશ રહે; તથા હુણના આત્મતિક વિનાશ માટે પ્રસંગ સંભવે.”

બૌદ્ધ ધર્મના કદા વિરોધી કુમારિલ ભટ્ટે યુદ્ધને ઉદ્દેશીને જે ઉદ્દગારો દાઢ્યા છે તે પશુ એજ સાબીત કરે છે. તે કહે છે કે, “ક્ષત્રિય યદ્યપિ ક્ષાત્ર ધર્મનો ત્યાગ કરનાર તથા ઉપદેશ આપવાના તેમજ દાન લેવાના પરધર્મનો સ્વીકાર કરનાર (યુદ્ધ) કર્તવ્યની નિર્મળ પ્રજ્ઞાથી રંચાપશે એવી ખાતરી આપણે શી રીતે રાખી શકીએ ? છતાં પશુ યુદ્ધ તથા એના શિષ્યોના આ સ્વધર્મોલ્લંઘનને ભૂપણરૂપ માનવું પડે છે, કારણ કે કળિયુગનાં બધાં પાપથી ઉપજતાં દુઃખો મારા ઉપર આવી પડે અને જગત્ સુકત થાઓ’ એમ યુદ્ધ કહે છે.” (મીમાંસાવાર્તિક પરની ટીકા) ‘ક’

+ + + + +

“ઇન્ડિયન એન્ટિક્વેરિ” ડિસેમ્બર ૧૯૨૨ ના અંકમાં મી. કાલિપાદ. મિત્રનો “બૌદ્ધ બિશુણીઓ વિષે” એક લેખ પ્રકટ થયો છે. સ્ત્રીઓને સંન્યાસ આપવાનો રીવાજ યુદ્ધે શરૂ કર્યો એમ માનવું બલભર્યું છે; યુદ્ધ પહેલાં પશુ સ્ત્રીઓને સંન્યાસની છૂટ હતી એવું તેમનું માનવું છે. શાન્તિનિકેતનવાળા પંડિત વિદ્યુશેખર શાસ્ત્રીએ “પાતિ-મોક્ષમ્” નામના પોતે સંપાદિત કરેલા ગ્રંથની જે પ્રસ્તાવના લખી છે તેને આધારે મી. મિત્ર પોતાના મતના સમર્થન માટે નીચે સુજળ ફલીલો કરે છે.

સંહિતાના સમયમાં સ્ત્રીઓએ સંન્યાસ લીધાનો ચોક્કસ પુરાવો આપી શકાય એમ નથી. પશુ વિશ્વવારા, મોયા, લોપામુદ્રા, વગેરે મંત્રગ્રણેત્રી સ્ત્રીઓ તે વખતે પશુ હતી, તેઓ બ્રહ્મવાદિની કહેવાતી. પશુ બ્રહ્મવાદિનીઓ બધી સંન્યાસીનીઓ જ ન હતી. કેટલીક બ્રહ્મદારશ્યકોપનિષદની મૈત્રેયીની પેઠે ગૃહિણીઓ પશુ હતી; તથા કેટલીક બ્રહ્મચારિણીઓ અને સંન્યાસિનીઓ પશુ હતી. દાખલા તરીકે ગાર્ગી બ્રહ્મવાદિઓની બરસભામાં બેઠકક વાદવિવાદ કરે છે તે ઉપરથી તે બ્રહ્મચારિણી હોય એમ લાગે છે. શંકરાચાર્ય પશુ કહે છે કે તે પરણી ન હતી. પશુ અનાગ્રમણી હતી. વળી હારીત સ્ત્રીઓના ભાગે પાડે છે; બ્રહ્મવાદિની તથા સંધોવધુ. આ ઉપરથી પશુ બ્રહ્મવાદિની એ કુમાર-બ્રહ્મચારિણી હશે એવું અનુમાન થાય છે.

રામાયણ તથા મહાભારતમાં તે બ્રહ્મચર્ય તથા બિશ્વાવ્રતમાં જીવન ગાળનાર અનેક સ્ત્રીઓ મળી આવે છે. શબરી, શાણ્દિલ્ય સુનિની તથા મહર્ષિ ગાર્ગ્યની કૌમાર-બ્રહ્મચારિણી પુત્રીઓ તથા જનક સાથે વાદ કરનાર ક્ષત્રિય જાતિની, પૃથ્વી પર એકલી ફરતી, બિશુણી સુલભા એતો સુપ્રસિદ્ધ જ છે.

આ ઉપરથી એટલું સાફ જણાય છે કે યુદ્ધના સમય પહેલાં પશુ સ્ત્રીઓ સંન્યાસ લઈ શકતી. યુદ્ધે સ્ત્રીઓને સંન્યાસની નવી છૂટ નથી આપી. એટલું ખરૂં કે મિત્રજી તથા બિંજુણી એ શબ્દો માત્ર બૌદ્ધ સંન્યાસી તથા સંન્યાસિની માટે જ વપરાતા. બીજાઓને પરિવારજનક તથા પરિવાજનિકાઓ કહેતા.

તેઓમાં પશુ સંન્યાસિનીઓ હતી. એટલે રાજની પુત્રી (?) ચન્દના કૌમારવરયાથી જ બ્રહ્મચારિણી હતી અને ૩૬૦૦૦ આર્પાઓની ગણિની હતી.

બુદ્ધને જ્યારે બિંદુપુણીસંઘ સ્થાપવાનું કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે વજીરા વિચાર કરીને સખત નિયમો વધ્યા બાદ જ તો પાટી પડી. એ પણ એમ જ સૂચવે છે કે પોતાની પહેલાના કે સમકાલીન બીજા મતના પરિપ્રાજ્ઞિતસંયોના કડવા અનુભવો તેના ધ્યાનમાં હતા. આથી જ એણે કહ્યું હતું કે જે સંઘ ૧૦૦૦ વરસ તબી શક્ત તે હવે બિંદુપુણીશિવો દાખલ કરવાથી પૂરા ૫૦૦ વરસ પણ નીક નશે.

૬૨

x

x

x

x

x

* The Geographical Data of the Raghuvansa and Dasakumaracharita considered more especially in their bearing upon the date of these works, by Mark Collins. Leipzig, 1907.

માર્ક કૉલીન્સ સાહેબે આ નિબંધ લાયપ્સીગની (જર્મની) યુનીવર્સિટીની ડૉક્ટરની પદવી મેળવવા માટે તૈયાર કર્યો હતો. રઘુવંશ અને દશકુમારચરિતમાં હિન્દુસ્થાનનાં પ્રાચીન રાજ્યો વિષે જે ઠાંઠ ઉલ્લેખો છે તેની ચર્ચા કરી જનનેનો દાત્તનિશ્ચય કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. હુથ કાલિદાસનો સમય ઇ. સ. ૪૦૦-ઈ. સ. ૬૦૦ ના ગાળામાં મુકે છે. દણ્ડી પણ આજ અરસામાં ગૂઢાય છે. આ તર્કને રઘુવંશ અને દશકુમારચરિતની ભૌગોલિક અને રાજકીય સ્થિતિની સમાનતા ટેકા આપે છે. જનનેમાં લગભગ આઠ રાજ્યોના ઉલ્લેખો સરખા જ છે. જનને ઉજ્જયિનીમાં મહાદાત્ર મંદિર હોવાનો ઉલ્લેખ કરે છે; અને જનને વિદર્ભદેશ ભોજવંશનો છે એમ જણાવે છે. વળી જનને ગ્રંથો વિદર્ભને અગત્યનું સ્થાન આપે છે. જનને ગ્રંથોમાંથી એમ જણાય છે કે ઉત્તરમાં મોટું સામ્રાજ્ય હતું: રઘુવંશ પ્રમાણે દિલીપ અને તેના વંશજોનું અને દશકુમારચરિત પ્રમાણે રાજહંસનું. દક્ષિણમાં એક મોટી સત્તા હતી કે જેને જનને વિદર્ભ કહે છે. “અહીંઆ મને એમ લાગે છે આ ગ્રંથોમાં જે સમયમાં તેના કર્તાઓ જીવતા હશે તેની સ્થિતિનું પ્રતિબિમ્બ પડ્યું છે; અને તેથી જનને કર્તાઓ નજીક હોવાનો થોડો પણ વધારાનો પૂરાવો મળે છે.” (પા. ૨૧).

દશકુમાર ચરિતમાં અપહરવર્માનું કાર્યક્ષેત્ર અંગદેશ છે; તેની રાજધાની ચમ્પાનગરીમાં મૌર્ય રાજાઓએ વાણીઆઓને આપેલા અમુક ખાસ હક્ક ચાલુ હોવાનો ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરથી કૉલીન્સ સાહેબ એવી કલ્પના કરે છે કે મૌર્યવંશનો અવશેષ દણ્ડીના સમયમાં તે દેશમાં હશે. આ મૌર્યો અને ઇતિહાસને જાણીતા મૌખરીઓ વચ્ચે તેઓ નિકટ સંબંધ જુવે છે.

જનને ગ્રંથો દક્ષિણમાં વિદર્ભનું રાજ્ય મોટું હોવાનો ઉલ્લેખ કરે છે; જનને ત્યાંના રાજાઓને ભોજવંશીય ગણે છે. હવે ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ વિચારતાં તે સમયમાં વરાહમાં

* રઘુવંશ અને દશકુમારચરિતમાંથી મળતી ભૌગોલિક હકીકત (ગ્રંથોના કાલનિશ્ચયના સંબંધની ચર્ચા સાથે). લેખક માર્ક કૉલીન્સ લાયપ્સીગ ૧૯૦૭.)

‘વાકાટક’ વંશની એક શાખા હોવાનું જણાય છે. આ ભાગમાં ભોજપટરાજ્ય નામનું એક પરગણું છે; તેમાં પરંપરાશ્રુત પ્રમાણે ભોજનધિપતિ-વિદર્ભ-રાજાએ વસાવેલું ભોજ-પટ નગર પણ હશે. આ વાકાટકરાજાઓ ભોજરાજાઓ પછી આવેલા હોવાથી તેઓ પણ ‘ભોજ’ કહેવાતા હશે એવી મી. કૅલીન્સ કલ્પના કરે છે. આ વાકાટક વંશ ઇ. સ. ૪૦૦ થી ઇ. સ. ૬૦૦ ના અરસામાં રાજ્ય કરતો હતો એ સાબીત કરવાને તેઓએ પ્રયાસ કર્યો છે. અને તેથી તે દણ્ડી અને કાલિદાસ માટે સ્વીકારાયેલા સમયમાં (ઇ. સ. ૪૦૦-૬૦૦) આવી જાય છે.

આ વાકાટક વંશની કાલગણના ઉપરથી દણ્ડીનો સમય વધારે ચોક્કસ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. દશકુમારચરિતના આઠમા ઉચ્છૈસ પ્રમાણે કુન્તલલોકો વિદર્ભના તાળામાં હોવાનું જણાય છે. હવે વાકાટક વંશના છેલ્લા રાજા હરિષેણના સમયમાં કુન્તલ લોકો સ્વતન્ત્ર હતા. આ રાજાનો સમય મી. કૅલીન્સ ઇ. સ. ૫૮૫ પહેલાં મુકે છે. આથી દણ્ડી તે પહેલાં થયો હોવો જોઈએ એવું અનુમાન મી. કૅલીન્સ કરે છે.

આ ભૌગોલિક વર્ણનની સમાનતા ઉપરથી રઘુવંશના કર્તા કાલિદાસનો સમય પણ આ અરસામાં આવે. શ્રીમનમોહન ચક્રવર્તીના મત પ્રમાણે કાલિદાસે રઘુવંશ સ્કન્દશૂરના રાજકવિ તરીકે લખ્યો છે. પ્રાં. લીખીક પણ આ મતને ટેકો આપે છે. શ્રીમનમોહન ચક્રવર્તી રઘુવંશનાં ચોથા સર્ગનો સમય ઇ. સ. ૪૮૦-૪૯૦ ના ગાળામાં મુકે છે.

‘૨.’

* * * * *

“ ઐનાલ્સ ઓફ ધિ લાઇફ ઓફ ઇન્ડિયન ” ના ચોથા પુસ્તકના પહેલાં અંકમાં “ ધરસેન ખીજના (શુભ) સંવત ૨૫૨ ના ભાદવાના તામ્રપત્રો ” એ શીર્ષક હિ. ષિ. હિસ્તલકરનો લેખ પ્રકટ થયો છે. જેનો સાર નીચે મુજબ છે:—

આ બે તામ્રપત્રો કાઠિયાવાડના હાલાર પ્રાન્તમાંના રાજકોટ શહેરને અગ્નિપ્રણે ૧૫ માઈલિ પર આવેલા ભાદવા નામના ગામડામાંથી ૨૭ વરસ પહેલાં મળી આવ્યાં હતાં. હાલ તે રાજકોટનાં “ વૉટસન મ્યુઝીયમ ” માં છે. જન્ને વલ્લભી રાજાઓની સાધારણ મુદ્રા વડે જોડતામાં આવ્યા છે.

અક્ષરો બધાં સ્પષ્ટ અને સહેલાઈથી વાંચી શકાય એવા છે. સંધિના નિયમોનો વખતો વખત ભંગ કરવામાં આવ્યો છે. લખાણમાં બીજી પણ ઘણી જાતની ભૂલો છે. સિંહને બદલે સિંધ લખ્યો છે; ધસ્ય તથા દીર્ઘનો તો આદિથી અંત સુધી ગોટાળો કરવામાં આવ્યો છે; નઃ ને બદલે રૂ અથવા રૂ વાપર્યો છે; અનુસ્વાર દાખમ રાખીને પણ સંધિ કરવામાં આવી છે—જેમકે સામાન્યજ્ઞ, ઝર્કચ; પ્રાપ્ય ને બદલે પ્રાપોય તથા દર્શયિતા ને બદલે દરિશાયિતા એમ કેટલાંક પ્રાકૃત રૂપો પણ વાપરવામાં આવ્યાં છે; કેશિન્ તથા ચસત્તમાં ઊભો ત્ નથી, પણ તે દલાય કેતરનારનો પણ પ્રમાદ હોય.

વલભીમાંથી પરમમાહેશ્વર સામન્ત મહારાજ શ્રી ધરસેન (ખીન્ને) “વૈશાખ
ખ(હુલ) ૧૫ (ગુપ્ત) સંવત ૨૫૪” એ તિથિએ દાન કરે છે. આજ તિથિએ આ રાજાએ
ખીન્ને પાંચ દાન કરેલાં જેનાં તામ્રપત્રો મળ્યાં છે. આરંભમાં ધરસેનના પૂર્વજ રામગોત્રી
પ્રશસ્તિ કરી છે તે આ જ રાજાનાં પસિદ્ધ થયેલાં ખીન્ને તામ્રપત્રોમાંની પ્રશસ્તિ માફક જ
છે. ધ્રુવસેન (પહેલા) ની પેઠે ધરસેન પોતાને “સામન્ત” વિશેષણ લગાડે છે. ધરસેનની
પહેલાંના ગુહસેને એ વિશેષણ દાઢી નાખ્યું હોય એમ લાગે છે. ધરસેનના પિતામહનું નામ
“ધરપદ” એવું આપેલું છે. પરંતુ એક બાદ કરતાં ધરસેનનાં ખીન્ને બધાં તામ્રપત્રોમાં
“ધરપદ” અથવા “ધરપદ” એવું નામ આપેલું છે.

આનર્તપુરવાસી કૌશલસસ ગોત્રના અથર્વણસપ્રહારી બ્રાહ્મણ સુદ્રોપના પુત્ર
સુદ્રગોપને બલિ-ચરુ-વૈશ્વદેવ-અગ્નિહોત્ર-અતિથિ-પંચમહાયજ્ઞના નિર્વાહાર્યે અમરેણુ છા
(સ્થલી) નું ઇપિકાનક નામક ગામ દાન કરવામાં આવ્યું છે. (કૌશલસસ ગોત્ર કિયું હશે?)

રાજ્યાધિકારીઓના ઉલ્લેખમાં “અવલોકિક” તથા “દશાપરાધિક” એવાં નામો
આવે છે. આ વંશનાં ખીન્ને તામ્રપત્રો મળી આવ્યાં છે તેમાં આ નામો ક્યાંય નથી.
“અવલોકિક” કદાચ મહેસુલની આંકણી કરવા માટે ખેતરો પર દેખરેખ રાખવા વગેરેનું
પરચુરણ કામ કરનાર કોઈ અધિકારી હોય. “દશાપરાધિક” એટલે પોતાની હદમાં થતા
અમુક દશ અપરાધો માટે દંડ કરવાનો અધિકાર ધરાવનાર કોઈ આધિકારી. “દશાપરાધ”નો
અધિકાર તો જેને દાન કરવામાં આવતું તેને પણ કોઈવાર સોંપાતો. (સુદ્રગોપને ઇપિકાનક
સદશાપરાધ આપવાનું લખ્યું છે.)

આ હુકમના અમલ કરનાર “હૂતક”નું નામ ચિર્મિર છે; તથા લખનાર “સન્ધિ-
વિગ્રહાધિકરણાધિકૃત” સ્કન્દભટ છે. સ્કન્દભટ ગુહસેનની કારકીર્દિના છેવટના ભાગથી તે
ધરસેનની કારકીર્દિના અંત સુધી પોતાના આ હોદ્દા પર રહ્યો હોય એમ લાગે છે, પણ
ચિર્મિરનું નામ શ્કત (ગુપ્ત) સંવત ૨૫૨ના સાત પત્રોમાં જ જોવામાં આવે છે.

ભાવનગરના વાયવ્યખુણામાં ૧૮ માઇલ પર આવેલું વળા ગામ એજ અસલનું
વલભી એવી ખાતરી થાય છે. આનર્તપુર તથા આનન્દપુર બન્ને એક છે અને તે હાલનું
ઉત્તર ગુજરાતમાં આવેલું નાગર બ્રાહ્મણોનું મથક વડનગર. (ગુપ્ત) સંવત ૩૩૦ ના ધરસેન
(ચોથા) ના એક તામ્રપત્રમાં શાર્દરાક્ષી ગોત્રના ઋગ્વેદસપ્રહારી બ્રાહ્મણ કેશવ-
મિત્રનો પુત્ર નારાયણ આનર્તપુરથી આવીને કાસરગ્રામમાં વસ્યો એવો ઉલ્લેખ છે.
સંવત ૩૩૭ ના ખરગાહ (ખીન્ને) ના એક તામ્રપત્રમાં શાર્દરાક્ષી ગોત્રના ઋગ્વેદ
સપ્રહારી બ્રાહ્મણ કેશવનો પુત્ર નારાયણ આનન્દપુરથી આવીને ખેટકમાં વસ્યો એવો
ઉલ્લેખ છે. આ બન્ને તામ્રપત્રોમાં એક જ વ્યક્તિનો ઉલ્લેખ હોય એમ લાગે છે.
પહેલા પત્રમાં એને મૂળ આનર્તપુરનો તથા ખીન્નેમાં એને મૂળ આનન્દપુરનો કહ્યો છે.
તે ઉપરથી લાગે છે કે આનર્તપુર એ આનન્દપુરનું જ પ્રાચીન નામ હશે. પણ આનર્ત-
પુરને દ્વારકા માનવું એ ભૂલ છે. દ્વારકાનો બ્રાહ્મણ વલભી રાજ્યના આશ્રયતી ઇન્દ્રગીરી
કાંઈ ખેડામાં (ખેટક) રહેવા ન જ બાય. વળી ગોત્ર ઉપરથી બ્રાહ્મણ નાગરબ્રાહ્મણ
હોય એમ લાગે છે. અને દ્વારકા નાગરોનું મથક નહોતું. એટલે આનર્તપુર અથવા

આનન્દપુર એ હાલનું વડનગર જ. માનવું જોઇએ. અમ્મરેણુ અને હાલના નવાનગર-તાળેનું ખવાસ ગીરાસદારેનું આમ્મરેણુ એ બે વચ્ચે સામ્ય દેખાય છે, પણ અમ્મરેણુ (સ્થલી) કાઠિયાવાડ કરતાં ગુજરાતમાં જ હોવાનો વધારે સંભવ છે. ઇપિકાનક ગામ ક્યાં હશે એની અટકળ ચઢ શકતી નથી.

તિથિનો ઉલ્લેખ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અગત્યનો છે. વૈશાખ બહુલ ૧૫ એટલે વૈશાખની અમાવાસ્યા, પણ હાલ આપણે વૈશાખ બહુલ (=વદી) ૩૦ કહીએ છીએ; વદી ૧૫ નથી કહેતા.

‘ ૬ ’

× × × × × ×

“ નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા ” ભાગ ૩, અંક ૨, માં પં. ગીરીશંકર હીરાશંકર ઓઝોનો. “ રાજપુતાનાના ઇતિહાસ ઉપર પ્રાચીન શાધના પ્રભાવનું એક ઉદાહરણ ” એ શીર્ષક એક લેખ છે, જેમાં તેમણે મેવાડના રાણા જૈત્રસિંહનો કેટલોક ઇતિહાસ આપ્યો છે.

કર્નલ જેમ્સ ટોડે પોતાના રાજસ્થાનના ઇતિહાસમાં આ રાજાનો નામનિર્દેશ પણ નથી. ક્યોં? મહામહોપાધ્યાય કવિરાજ શ્યામલદાસે પોતાના મેવાડના ઇતિહાસ, “ વીર-વિનાદ ” માં જૈત્રસિંહનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને એકલિંગેશ્વરના એક લેખ ઉપરથી તે વિ. સં. ૧૨૭૦ માં રાજ્ય કરતો હશે એટલું કહ્યું છે.

જૈત્રસિંહના પિતાનું નામ રાણા પદ્મસિંહ તથા પિતામહનું નામ રાણા મેયનસિંહ હતું. પ્રાચીન શિલાલેખોમાં જૈત્રસિંહને જયતલ, જયસલ, જયસિંહ, અથવા જયતસિંહ પણ કહ્યો છે. ભાટોની પ્રશસ્તિઓમાં એનો જૈતસી અથવા જૈતસિંહ એ નામથી ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. એના સમયના શિલાલેખો વગેરે વિ. સં. ૧૨૭૦ થી ૧૩૦૯ સુધીના મળી આવે છે એ ઉપરથી એણે ઓછામાં ઓછા ૪૦ વરસ રાજ્ય કર્યું હશે એવું અનુમાન થાય છે.

શિલાલેખો ઉપરથી જણાય છે કે જૈત્રસિંહ પોતાની કારકીર્દિ દરમિયાન ૭ લડાઈઓ કરી હતી. તે આ પ્રમાણે:—

૧. દિલ્હીના સુલતાન શમ્સુદ્દીન અલ્તમશ સાથે વિ. સં. ૧૨૭૯ થી ૧૨૮૬ વચ્ચેના કોષક વરસમાં એક લડાઈ ચઢ હતી જેમાં જૈત્રસિંહનો વિજય થયો હતો.

૨. સિંધમાંથી જલાલુદ્દીને વિ. સં. ૧૨૭૪ માં અણહિલવાડ પર ચડાઈ કરી હતી, અણહિલવાડ હુદ્દી પાછી ફરતી એ સિંધી સેનાને રસ્તામાં જૈત્રસિંહે હરાવી હતી.

૩. દિલ્હીના સુલતાન નાસિરુદ્દીન મહમ્મદના સમયમાં જંગલદેશની રાજધાની નાગોર (અહિછત્રપુર) ગુલામ હલગજા (બલખન) ને જગીરમાં મળી હતી. તેણે વિ. સં. ૧૩૧૦ માં રણથંભોર ચિતોડ વગેરે સ્થળોપર ચડાઈઓ કરી હતી. “ જંગલદેશના મુસલમાનો જૈત્રસિંહનું માનમર્દન ન કરી શક્યા ” એવું શિલાલેખોનું કથન છે તે ઉપ-

૨થી વિ. સં. ૧૩૧૦ માં જૈત્રસિંહ હયાત હશે અને તેણે આ બલખનની જ સેનાને પાછી હાંપી દાઢી હશે એવું અનુમાન થાય છે.

૪. પોતાના પડોશી, માલવાના પરમાર રાજા જયતુગિદેવ (જૈત્રકર્ણ અથવા જયસિંહ) પર જૈત્રસિંહે પોતાના રાજ્યની હદ વધારવાના ઇરાદાથી એક વખત ચડાઇ કરી હતી.

૫. ગુજરાતના રાજા ત્રિભુવનપાલ સાથે વિ. સં. ૧૨૯૮ થી ૧૩૦૨ વચ્ચેના અરસામાં જૈત્રસિંહને એક લડાઈ થઈ હતી.

૬. મારવાડના ચૌહાણ રાજા ઉદયસિંહ (“શાહબરીશ્વર”) સાથે એક લડાઈ થઈ હતી.

જૈત્રસિંહના સમયના હજી સુધી બે શિલાલેખો મળી આવ્યા છે. એક એકલિંગ-જીના મંદિરની સામેના આંગણમાં પાપાણના નંદીની પાસેના એક સ્મારક પથ્થર પર વિ. સં. ૧૨૭૦ માં કોતરેલો છે તથા બીજો નદિસમા ગામના સૂર્યમંદિરના સ્તંભપર વિ. સં. ૧૨૦૯ ના વૈશાખ સુદ ૧૩ ને દિન કોતરેલો છે.

જૈત્રસિંહના સમયમાં તાડપત્રો પર લખાયેલાં બે પુસ્તકો ખંભાતના શાંતિનાથના જૈનમંદિરના ગ્રંથભંડારમાંથી મળી આવ્યાં છે. (૧) ૧૭૪ પત્રોમાં, દશવૈકલિક સૂત્ર, પાક્ષિકસૂત્ર તથા ઓધનિયુક્તિ એ ત્રણે ગ્રંથો એક સાથે જ લખેલા છે. એ ગ્રંથ સંવત ૧૨૮૪ ના ફાગણ વદ અમાસને દિન લખાઈ રહ્યો હતો; (૨) “પાક્ષિકસૂત્રવૃત્તિ” એ ગ્રંથ વિ. સં. ૧૩૦૯ ના માત્ર વદ ૧૪ ને સોમવારને દિન પૂરો થયો હતો.

જૈત્રસિંહના મરણનો સમય વિ. સં. ૧૩૦૯ થી ૧૩૧૩ વચ્ચેના અરસામાં હોવાનું અનુમાન થાય છે.

+

+

+

+

+

+

ચિત્રપરિચય

અણહીલવાડ પાટણમાં ખાનસરોવરની ઉત્તર બાજુએ દ્વામાજીએ (૧૭૬૬-૬૭) બંધાવેલું શૈવમંદિર. સરોવરની આઘ રચના કોઇ સોલંકી રાજાએ કરી હશે. ખાન-ધ-અઝમ-મીરજા-અઝીઝ-કોકેલ નામના અફગનના સુબાએ એને ફરીથી બંધાવ્યું (ખ. સ. ૧૫૮૯-૧૫૯૪).

કૈલાસવાસી અધ્યાપક ડૉ. પાણ્ડુરંગ દામોદર ગુણે

એમ. એ. (બા.એ.) પીએચ. ડી. (લાયસીંગ.)

આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિના વિદ્વાન અભ્યાસીઓ એક પછી એક જતા જાય છે તે બહુ જ દુઃખદાયક છે. આપણા વિદ્વાન અભ્યાસી ડૉ. ધાટેને વિદેહ યુવા યોદ્ધા જ વખત ગયો છે એટલામાં ડૉક્ટર ગુણેનાં કૈલાસવાસની નોંધ લેવાની આવે છે. બન્નેની યશસ્વી કારકીર્દી હજી શરૂ થઈ એટલામાં તે અકાલ બંધ પડી.

ડૉક્ટર ગુણે ઇ. સ. ૧૯૦૦ માં મેટ્રિકની પરીક્ષામાં પસાર થયા, ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં વિશ્વન કોલેજના વિદ્યાર્થી તરીકે બી. એ. થયા, લાં ફેલો તરીકે કામ કર્યું અને ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં એમ. એ. થયા. દરેક પરીક્ષામાં સંસ્કૃતમાં નિપુણતા માટે આપવામાં આવતાં ઇનામો અને જાનવૃત્તિઓ તેઓએ મેળવ્યાં હતાં. બી. એ. માં તેઓ પ્રથમ વર્ગમાં આવ્યા હતા અને એમ. એ. ની પરીક્ષામાં ડૉ. ભાંડારકર જેવા પરીક્ષકે પણ તેમનાં વખાણ કર્યાં હતાં.

સરકારી નોકરીના આર્થિક લાભને ન ગણકારતાં તેઓએ કુટુંબના કોલેજમાં અધ્યાપકનું પદ સ્વીકાર્યું. ૧૯૦૬ માં વિશેષ અભ્યાસ માટે તેઓ જર્મની ગયા અને લાંબી અતિમાન સાથે પીએચ. ડી. ની પદવી લઈ પાછા આવી કુટુંબના કોલેજમાં અધ્યાપકનું કામ પાછું શરૂ કર્યું. અંહી આવી તેમણે ભારતીય પુરાતત્ત્વના સંશોધન માટે એક સંસ્થા સ્થાપવાની ચળવળ કરી. તેમના પ્રયાસના પરિણામે 'ભાણ્ડારકર ઓરિઅન્ટલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટની' સ્થાપના થઈ.

આ લેખકને તેમના શિષ્ય થવાનું, અને બી. એ. ના અભ્યાસમાં તેમના અન્તેવાસી થવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. મારા વખતમાં બી. એ. માં કુટુંબના કોલેજમાં જૈન શૈલસુશીનો અભ્યાસ કરનાર હું એક જ વિદ્યાર્થી હતો છતાં તેમણે વિશેષ મહેનત કરીને મારે એકને માટે ખાસ વર્ગ ઠહાડ્યો હતો. અધ્યાપક તરીકે તેમનું કોષ્ટ જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓને માટે દુષપ્રાપ્ય નહોતું, તેમનો કોષ્ટ સમય પ્રતિપિદ્ધ નહોતો, તેમની કોષ્ટ મહેનત વધારે પડતી નહોતી. ઘણીવાર સમયના અભાવે મારી નોંધો તેઓ જમતાં જમતાં સુધરાવતા. વિદ્યાર્થીઓ તરફના તેમનો સ્નેહ તે એમણે અનુભવ્યો હોય તે જ જાણે!

તેમનો અભ્યાસ ગહન હતો, ઘણો જ પ્રયત્નસાધ્ય હતો છતાં તેનો ભાર-શ્લેષ તેમને કદી જણાતો નહોતો. તેમનો સ્વભાવ પ્રેમાળ અને યુથનુમા હતો. તેમનાં અતિ ચપલ તેજસ્વી નયનો વિદ્યાર્થીઓને આકર્ષતા, તેમની બુદ્ધિને સતેજ કરતા અને અભ્યાસની પ્રેરણા કરતા.

ભાષાના અભ્યાસમાં તેમના તુલનાત્મકભાષાશાસ્ત્ર ઉપરના પુસ્તકથી દરેક અભ્યાસી તેમની પ્રતિભા જોઈ શકશે. મરાઠી ભાષાની ઉત્પત્તિ વિષે રા. ભં. તામ્રાશિલિ વૈદ સાયેની ચર્ચા તેમની વિદ્વાનો, પ્રમાણિકતાનો અને વૈચક્ષણ્યનો સુંદર નમૂનો છે.* વાંચનાર ભાણે જ માની શકે કે તે તેમણે ક્ષયના દર્દમાં પુસ્તકનું વજન પણ ન ઉપાડી શકાય, બેસી પણ ન શકાય એવી સ્થિતિમાં લખેલી-લખાવેલી છે. સત્તાં સત્તાં પણ અદ્વર પુસ્તક રેકાવરાવી તેઓ વાંચતા એટલા વિદ્યાવ્યસની તેઓ હતા.

આવા એક વિદ્વાનને આપણે ગુમાવ્યું છે અને તેની જગા પૂરાય એમ પણ લાગતું નથી. પણ તેની પ્રજા ભાષાશાસ્ત્રના સાહિત્યમાં અને તેમના વિદ્યાર્થીઓનાં હૃદયમાં ચિરકાળ રહેશે.

પુરાતત્ત્વમંદિરમાં ચાલતા વર્ગો.

શીલુ સત્રમાં પુરાતત્ત્વમંદિરમાં નીચે પ્રમાણે વર્ગો ચાલે છે. પંડિત સુખલાલજી સોમવાર, બુધવાર અને શુક્રવારના દિવસે ગૌતમમુનિના ન્યાયસૂત્રો ઉપરના વાત્સ્યાયન-ભાષ્યનું અધ્યયન કરાવે છે. મંગળવાર, ગુરુવાર અને શનિવારે પંડિત ધર્માનંદ કોસમ્બી જૈન ટિપ્પણમાંથી મન્નિજમનિકાયનું અધ્યયન કરાવે છે. સમય સાંજના સાડાચારથી સાડાપાંચ સુધીનો છે. વ્યાકરણતીર્થ પ્રાકૃતભાષાવિશારદ પંડિત બહેચરદાસ પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને જુની ગુજરાતીનું અધ્યયન સોમવાર, બુધવાર અને શુક્રવારને દિવસે કરાવે છે.

આ ઉપરાંત પ્રખવાડીઆમાં એક રવિવારે જૈનશીલસુશીના અભિધર્મમત્સંગહ નામના ગ્રંથ ઉપર પંડિત કોસમ્બી પ્રવચન કરે છે, અને એક રવિવારે જૈનશીલસુશીના પ્રવચન-સારનામના ગ્રંથ ઉપર પંડિત સુખલાલજી પ્રવચન કરે છે. સમય સવારમાં ૮-૩૦-૧૦-૩૦.

આ ઉપરાંત ખીજ વિષયોમાં અતુરનાતક અધ્યાપનની (post-graduate teaching) ગોઠવણ માટે મંદિરનો પ્રયાસ ચાલુ છે.

મંદિર તરફથી પ્રાચીન સંસ્કૃતિવિષયક જાહેર વાણ્યનો અપાવવાની પણ ગોઠવણ કરવામાં આવી છે.

૨. છ. પરીખ.

મંત્રી ગ. પ. મં.

લેખકોને સૂચના

૧. નામૂલું લિખ્યતે 'કિંચિત્' એ સૂચને અનુસરી લેખો લખી મોકલવા વિનંતી છે.
૨. કાગળની એક જ બાજુ ઉપર સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં લેખો લખે તરફ જ ધ્યાન આપવામાં આવશે.
૩. લેખકે પોતાનું નામ અને ઠેકાણું-લેખ સાથે મોકલવાં.
૪. લેખની નીચે આપવાનાં પ્રમાણો સ્પષ્ટ રીતે જણાવવાં અને '૧', '૨', '૩' છત્યાદિ ક્રમાંકમાં ગોઠવવાં.
૫. પોસ્ટેજ સાથેના લેખને નાપસંદ થતાં પાછો મોકલવા પ્રયત્ન થશે. લેખ ગેરવસ્તે જાય તે માટે સંપાદક જવાબદાર નથી.
૬. પ્રત્યેક લેખને માટે તેનો લેખક જવાબદાર રહેશે.

અમારા તરફથી મળતાં પુસ્તકો.

૧. કાશિવાસની દહાણી, વ્યાખ્યાનો, પત્રો અને લેખો. લેખક: શ્રી અરવિંદ ઘોષ ૦-૧૦-૦	૪. ગોખલેનાં વ્યાખ્યાનો બા. ૧ ૦-૧૦-૦
૨. રાષ્ટ્રગીત, (બંગાળી, હિંદી, હિન્દુસ્તાની, મરાઠી અને ગુજરાતી ગીતોનો સંગ્રહ) સંગ્રહકર્તા: ઇંદુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક ૦-૧૦-૦	૫. " " બા. ૨ ૦-૧૦-૦
૩. વિંદ સ્વરાજ, એક સત્યવીરની કથા અને સર્વોદય લેખક: મદદાત્મા મોદનદાસ ક. ગાંધી ૦-૮-૦	૬. આટલું તો જાણુજો ૦-૬-૦
	૭. સત્યમિદીના સ્વાતંત્ર્યમંત્રો ૦-૦-૩
	૮. લાલા લાભસિંગ ૦-૩-૦
	૯. શુભામ છત્રાની ૦-૨-૦
	૧૦. હજીમનો અંસદકાર ૦-૧-૬
	૧૧. અમૃતસરની વીરાંગના ૦-૧-૦
	૧૨. પંજાબના અસાધારો ૦-૧-૦
	૧૩. કામદા સાથે થવાની પ્રજા ૦-૧-૦
	૧૪. મુક્તધારા ૦-૬-૦
	૧૫. ખેડાની લડત ૧-૮-૦

એક રૂપિયા દરતાં ઓછી રકમનાં પુસ્તકો મંગાવનારે દિવન નેટલી ટીકીટો ટપાલ ખર્ચ સાથે મોકલવા કૃપા કરી.

પ્રકાશક: ઇંદુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક.

રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય કાર્યાલય, બડ-અમદાવાદ.

અમારા એજન્ટો:

૧. એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, દાહ્યાદેવી રોડ, મુંબાઇ.
૨. વર્ધમાન એન્ડ સન્સ, કામ જાહેરાત, પાપીયાની, મુંબાઇ નં. ૩.
૩. શુદ્ધતા સમિતિ, લીમડાગોલ, મુલત.
૪. ગાંધીવ સાહિત્ય મંદિર, કેળાપીક, મુરન.
૫. ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર, રાજકોટપરા (કાઠીઆવાડ).
૬. ચંદ્રલાલ મણિલાલ દેસાઈ, જુના જાગર, અમ.

અમારા તરફથી પ્રકટ થએલાં પુસ્તકો

૧. પ્રાચીન સાહિત્ય (સ્વીન્ડનાથ ઠાકુર વિરચિત) સોળપેજ કાઢેલ, પાન ૧૨૫.
[અનુવાદક: મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઈ, તથા નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ] જેમાં
રામાયણ, કુમારસંભવ, મેઘદૂત, શાકુન્તલ, દાદમ્બરી-ચિત્ર, ધમ્મપદ વગેરે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો
ઉપરના ચર્યાત્મક બંગાળી લેખોનો અનુવાદ કરેલો છે. કી. ૦-૧૨-૦

૨. પાલીપાઠાવલી, સંપાદક મુનિ જિનવિજય. પાલી ભાષાના વિદ્યાર્થીઓ માટે
પ્રાથમિક ગ્રંથ. ૩૫૫ આપેજ, પાન ૧૧૭. કી. ૦-૧૪-૦

૩. પ્રાકૃતકથાસંગ્રહ, સંપાદક મુનિ જિનવિજય. મહારાષ્ટ્રી-પ્રાકૃત ભાષામાં
પ્રાચીન વાર્તાઓનો સંગ્રહ; પ્રાકૃતભાષાના અભ્યાસીઓ માટે ખાસ ઉપયોગી. ૩૫૫ આપેજ,
પાન ૧૦૬. કી. ૦-૧૨-૦

૪. ઉપનિષદ્પાઠાવલી, સંપાદક દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ દાલેલકર. ઉપનિષદોના મૂળ-
ભૂત રસપદ્મ તથા ઉપદેશાત્મક ભાગોનો સંગ્રહ; પ્રસ્તાવના, ગૂજરાતી ટિપ્પણ, કહિન
શબ્દોના કોષ સાથે. ૩૫૫ આપેજ, પાન ૧૦૦. કી. ૦-૧૨-૦

૫. જિનચરિત્ર, સંપાદક મુનિ જિનવિજય. આ પ્રાચીન ગ્રંથમાં સુલલિત પાલી
પદ્યમાં મહાત્મા ગૌતમ બુદ્ધનું જીવનચરિત્ર આપેલું છે. પ્રસ્તાવના, શબ્દકોષ સાથે.
(છપાય છે.)

૬. અમિઘમ્મત્થસંગહો, સંપાદક અધ્યાપક ધર્માનન્દ કોસમ્બી. (છપાય છે.)

૭. બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ, આ પુસ્તક મૂળ મરાઠીમાં પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ વિક્રાન્ત પ્રો.
ધર્માનન્દ કોસમ્બીએ લખેલું છે. આ તેનો ગુજરાતી અનુવાદ છે. તેમાં બુદ્ધના પૂર્વજન્મની
કથાઓ, બુદ્ધનું જીવનચરિત્ર, તથા ઉપદેશ એમ ત્રણ વિભાગ પાડેલા છે. બૌદ્ધધર્મના
વિષયમાં આ ગ્રંથ અતિ ઉપયોગી છે. (થોડા વખતમાં બહાર પડશે.)

૮. હિંદુઓના તહેવારોનો ઇતિહાસ, જેમાં આપણા સમ્રાજ્યના તહેવારોની ઉત્પત્તિ,
વિકાસ વગેરેની સપ્રમાણ હકીકત, તે વિષેની આખ્યાયિકાઓ સાથે આપવામાં આવી છે
(ગ્રંથ થોડા વખતમાં બહાર પડશે.)

૯. આર્યવિદ્યાવ્યાખ્યાનમાળા, યોગદર્શન, કૌટિલ્ય, ઉમ્મરખુઆમ વગેરે
લેખોનો સંગ્રહ. કી. કપડાની પટ્ટી રૂ. ૨-૦-૦ આમડાની પટ્ટી ૨-૮-૦.

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર,

એલીસંધ્રીજ, અમદાવાદ,

તા. ૬. અમારા પુસ્તકો મળવાનાં સ્થળો:—

૧ ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર, એલીસંધ્રીજ, અમદાવાદ,

૨ રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય કાર્યાલય, ભદ્ર, અમદાવાદ

૩ વર્ધમાન એન્ડ સન્સ, ટ્રામ જંકશન, પાંચધુતી, મુબાઈ નં. ૩.

તથા બાણીતા બુકસેલરો પાસેથી.

અમદાવાદ—ધી હાયમંડ ન્યુબિલિ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં, પરીખ દેવીદાસ જગનલાલે છાપ્યું.

સત્યં પરં ધીમહિ

પુરાતત્વ

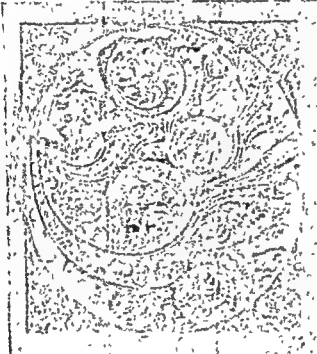
ચેત્ર અભાષાસ્થા, ૧૯૭૯.

તા. ૧૬ એપ્રિલ ૧૯૨૮.

વર્ષ-૨ હુ.]

ત્રેમાસિક

[અંક ૩ એ.

વિષયાનુક્રમ

૧. અભિનંદન ... .. મંપાદ. ... ૫. ૨૪૩
૨. અભિસમ્મત્યસંગમ અને તેના કર્તા અનુરુદ્ધાચાર્ય ... અ. ધર્મોત્તમ કોસમ્બી. ૨૪૪
૩. ભારતીય મંત્રીતનુ ઐતિહાસિક અવલોકન ... અ. નાશપત્ત મો. ખરે. ૨૫૨
૪. દેવાદીના મનુસમાહ રાજ્યનો નામક રાજ્ય ચેત્ર ... મુનિ વિનવિનય. ... ૨૬૪
૫. જ્યોતિષ વેદાંગ ... .. દરિદર પ્રા. બદ. ૨૮૫, ૩૨૪
૬. મિરનાર-ચૈત્યપરિપાટિ ... .. પં. બહેચરભાઈ જી. દોશી. ૨૭૧
૭. રવાખાવ ૩૩૫
૮. શીટિજનુ અર્થસામ (અનુવાદ) ... અ. રામનારાયણ વિ. પાઠ ૪-૧૬

મંપાદ. અને પ્રકાશક: રસિકલાલ હોરાલાલ પરીખ,

મુજબ પૂગવત મંદિર, અમદાવાદ.

૧૯૭૯ વર્ષાવળ ૨. પૃ. ૧૦૨૦૪ ૮ આના. પુસ્ત નામક હિસાબ ૧-૮-૭, ચોરસ ૧૭૬.

પુરાતત્ત્વ મંદિરની યોજના

૧ ઉદ્દેશો—

- (૧) સાધારણ રીતે આખા હિંદુસ્થાનનાં અને ખાસ કરીને ગુજરાતનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય, કળા, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરવી, અને તેનાં પરિણામો પ્રકાશિત કરવાં.
- (૨) હિંદુસ્થાનનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને દર્શનશાસ્ત્રોનું તેમજ સંસ્કૃત, પાલી આદિ ભાષાઓનું શાસ્ત્રીય અને તુલનાત્મક પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવું.
- (૩) શોધખોળના વિષયમાં રસ લેનારા શોધકોના ઉપયોગ માટે એક સાંસ્કૃતિક પ્રયત્નનાવડું જેની અંદર પ્રાચીન વિદ્યાને લગતું આજ સુધીમાં પ્રકટ થયેલું સમગ્ર સાહિત્ય સંગૃહીત કરવામાં આવે.

- (૪) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, અપભ્રંશ, જૂની ગૂજરાતી, શરસી, અને અરબી આદિ ભાષાઓમાં લખાયેલા અલભ્ય-દુર્લભ ગ્રંથોને નવીન પદ્ધતિએ સંશોધિત-સુદ્રિત કરી પ્રકટ કરવા-કરાવવા.
- (૫) દેશ અને વિદેશની જુદી જુદી ભાષાઓમાં લખાયેલા પુરાતત્ત્વ વિષયક સાહિત્યને ગૂજરાતી ભાષામાં ઉતારવું.
- (૬) શોધખોળ વિષયના અભ્યાસીઓને તેમના અભ્યાસ કાર્યમાં દરેક પ્રકારની સાહિત્ય સંબંધી સહાયતા આપવી.
- (૭) દેશ વિદેશના વિદ્વાનોને પુરાતત્ત્વના વિષયમાં યથાસાધન સાહિત્ય સંબંધી સલાહ અને સહાયતા આપવા એક મંડળ તરીકે કામ કરવું.

૨ પ્રબંધ સમિતિ—

(૧) મુનિ શ્રી જિનવિજયજી.	(૩) શ્રી ધર્માનંદ કોસમ્બી.
—આચાર્ય.	(૪) „ રામચંદ્ર આઠવલે.
(૨) શ્રી રસિકલાલ છાયાલાલ પરીખ.	(૫) „ રામનારાયણ પાઠક.
—મંત્રી.	(૬) „ પંડિત સુખલાલજી.

પુરાતત્વ

પુસ્તક ૧ ભું.]

ચેત્ર ૧૯૭૨.

[અંક ૩ લો.

ત્રીજો અંક પ્રમદ દરવામાં કેટલાંક અનિવાર્ય કારણોથી ને વિલંબ થયા છે તે માટે અમે વાચકોની ક્ષમા માગીએ છીએ.

મંપાદક.

અમુક ૪ પુરાતત્વ મારવા કચવા નાન લવાના કાસાસાદનના આજી આમારા નવા. પ્રાચીન મંદિરોના અભ્યાસકે તરીકે કાસાસાદનની દષ્ટિ હમી અને મેલ છે. એક કુલ્લ કાસાસાદનની મારક કાસાસાદન પ્રાચીન સાધનો ઉપરથી અને પ્રતીકારી તમે ગુદિને નવે એવી કચનાઓ કરી શકો છો. કાસાસાદનની અમુક અનુષ્ઠાન છે. કાસાસાદન બીજી પરિમાણમાં કરીએ તો 'અભિમાન' છે-એટલે પ્રત્યેક વિષયમાં તેમને કંઈકે કંઈ નવો વિચાર કરવાનો તો હોય જ, જ્યાં એમના આસપાસ તે મુલોન અને સમાજકાલ, અને એમની ખામ મર્યા ને 'સંદર્ભ' મારક એમની જુદાગને ૧ એમની વિલંબિતને કેલ્પનામાં કુલ કચને કાસાસાદન અસાધ્ય નહિ જાણે, જ્ય કાસાસાદન એક કરેના કચ છે ૧ 'સમાજકાલ' એમના કચને કાસાસાદન કચ માગીએ. મારક તેમને આજી કાસાસાદન માટે ને અનુષ્ઠાન આજી છે તે માટે તેના અમે આજી માગીએ છીએ.

મંપાદક.

અભિધર્મત્થસંગહ અને તેના કર્તા અનુરુદ્ધાચાર્ય*

[અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસમ્બી.]

સામાન્ય રીતે હાલના બૌદ્ધોના બે ભાગ પડે છે-ઉત્તરના બૌદ્ધો અને દક્ષિણના બૌદ્ધો. ટિબેટ, મંગોલીયા, ચીન અને જાપાનના બૌદ્ધો ઉત્તરબૌદ્ધો કહેવાય; અને શ્રીલંકા, બ્રહ્મદેશ, સિયામ અને કામ્બોડીયાના બૌદ્ધો દક્ષિણબૌદ્ધો કહેવાય. ઉત્તરના બૌદ્ધો પોતાને મહાયાનના અને દક્ષિણના બૌદ્ધોને હીનયાનના કહે છે.

બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં જીવન્મુક્તિ અથવા 'બોધિ' ત્રણ પ્રકારની મનાય છે, તે આ પ્રમાણે- 'શ્રાવકબોધિ,' 'પ્રત્યેક જુદ્ધબોધિ' અને 'સમ્યક્સંબોધિ.' 'શ્રાવક' એટલે જુદ્ધ પાસે ધર્મ શીખનાર. તેઓની જીવન્મુક્તિને 'શ્રાવકબોધિ' કહે છે. 'પ્રત્યેક જુદ્ધ' એટલે શુરુ પાસે ઉપદેશ લીધા વિના સ્વસ્ફૂર્તિથી જુદ્ધ થાય છે તે; પણ તેનામાં બીજા લોકોને તારવાતું સામર્થ્ય નથી હોતું. તે અરણ્ય વગેરે કોઈ પણ એકાન્ત સ્થળમાં એકલો રહી વિમુક્તિસુખ અનુભવે છે. તેની 'બોધિ' ને 'પ્રત્યેક જુદ્ધબોધિ' કહે છે. 'સમ્યક્સંબુદ્ધ' એટલે શુરુ વિના જે સર્વ ધર્મને જાણે છે, અને પોતાના સામર્થ્યથી બીજાને પણ ઉદ્ધાર કરે છે. આવા સ્વયંસંબુદ્ધો ધણા છે. તેમાં આ કલ્પના છેલા સ્વયંસંબુદ્ધ ગૌતમ જુદ્ધ છે.

મહાયાન પંથના અનુયાયિઓને પહેલા બે 'બોધિ' પસંદ નથી; તેમને તો 'સમ્યક્સંબોધિ' જ જોઈએ. અનેક જન્મોમાં અસંખ્ય પ્રાણીઓનું હિત સાધી અનંત કાળ પછી સમ્યક્સંબુદ્ધ થઈ મોક્ષ મેળવવો એ તેમનું ધ્યેય છે. શાન્તિદેવાચાર્ય કહે છે:-

एवं सर्वमिदं कृत्वा यन्मयासादितं शुभम् ।

तेन स्यां सर्वसत्त्वानां सर्वदुःखप्रशान्तिकृत् ॥

मुच्यमानेषु सत्त्वेषु ये ते प्रामोद्यसागराः ।

तैरेव ननु पर्याप्तं मोक्षेनारसिकेन किम् ॥^૧

(આ પ્રમાણે આ બધું કરીને મને જે પુણ્ય મળ્યું છે તેના વડે સર્વ પ્રાણીઓના સર્વ દુઃખની શાન્તિ કરનાર થાઉં! સર્વ પ્રાણીઓનો ઉદ્ધાર થતાં તારામાં જે પ્રમોદસાગર ઉલટે છે તે બસ નથી? અરસિક મોક્ષથી શું?)

આ રીતે સર્વ પ્રાણીઓનો ઉદ્ધાર કરીને જ આપણે મોક્ષમાં જવું જોઈએ; અને આથી જ પોતાનો પંથ મહાયાન પંથ છે એમ ઉત્તર દેશોના બૌદ્ધો માને છે; અને દક્ષિણ દેશોના બૌદ્ધોને તેઓ હીનયાન કહે છે, કારણ કે તેઓ શક્ત પોતાના પુરતી જ દરકાર રાખે છે; અહીં તો થઈ મોક્ષ મેળવવા તરફ જ તેમનું ધ્યેય હોય છે.

દક્ષિણના બૌદ્ધસાહિત્યમાં 'મહાયાન' અને 'હીનયાન' એ શબ્દો બીલકુલ મળતા

* પુરાતત્ત્વમંદિર-ગ્રન્થાવલીમાં પ્રસિદ્ધ થનાર 'અભિધર્મત્થસંગહો' નામના પાલીગ્રન્થની પ્રસ્તાવનામાંથી.

૧. બંને શ્લોકો બોધિચર્યાવતારમાંથી લીધેલા છે. પહેલો ત્રીજા પરિચ્છેદમાં છે, અને બીજો દશમા પરિચ્છેદમાં હોવો જોઈએ.

નથી. પોતાના પંથને તેઓ 'થેરવાદ' (સ્થવિરવાદ) પંથ કહે છે. યુદ્ધના પરિનિર્વાણ પછી ત્રણ મહીને મહાકાશ્યપ, આનંદ, ઉપાસિ ઇત્યાદિ મહાસ્થવિરોએ રાજગૃહમાં એકઠા થઈ યુદ્ધના ઉપદેશનો સંગ્રહ કર્યો. સો વરસ પછી વૈશાલી નગરીમાં 'યથ' સ્થવિરના પ્રયાસથી ભિક્ષુસંઘની મોટી સભા મળી; અને તેમાં ધર્મગ્રંથોનું પુનઃ સંશોધન કરવામાં આવ્યું. સાર્વભૌમ અશોકના સમયમાં પણ મોઝાલિપુત્ત તિસ્સ સ્થવિરના અધ્યક્ષપણા નીચે એક મોટી સભા ભેગી થઈ અને તેમાં ત્રીજી વાર યુદ્ધના ઉપદેશોનું સંશોધન કરવામાં આવ્યું. આ પરંપરા દક્ષિણના બૌદ્ધોમાં ચાલતી હોવાથી તેઓ પોતાને સ્થવિરવાદી કહેવડાવે છે. દીપવંશ અને કથાવલ્યુઅટ્ટકથામાં અશોકના સમયે બૌદ્ધોના અઢાર ભેદ થયા એવું વર્ણન છે. તેમાં જોને મહાસંધિક કહે છે તેજ મહાયાન પંથના અનુયાયીઓ હશે એવું આધુનિક પણ્ડિતો અનુમાન કરે છે. પરંતુ આ મહાસંધિકોની બાબતમાં સવિસ્તર ઉદ્દેશ્ય પાલિસાહિત્યમાં મળતા નથી.

સ્થવિરવાદ પંથના અનુયાયીઓને જમ ત્રિપિટક ગ્રંથ પૂજ્ય તેમ મહાયાન પંથના અનુયાયીઓને પણ છે. ફરક કેવળ ધ્યેય પૂરતો છે. ત્રિપિટક ગ્રંથ ત્રણ પાલિભાષામાં છે. તેના સુત્તપિટક, વિનયપિટક તથા અભિધમ્મપિટક એવા ત્રણ ભાગ છે. મહાયાન પંથીઓએ આ ગ્રંથોનો સંસ્કૃત ભાષામાં અનુવાદ કરી તેમાં ઘણું નવું દાખલ કરી દીધું છે; અને પોતાને અનુકૂળ રીતે તેનો અર્થ બેસાડવા પ્રયત્ન પણ કર્યો છે. યુદ્ધ ભગવાનના અને તેમના પ્રાચીનતમ અનુયાયીઓના શુદ્ધ અને સરળ વિચારો પાલિભાષાના ત્રિપિટક ગ્રંથોમાં છે. અને આ ગ્રંથોના અભ્યાસથી મહાયાન પંથના ગ્રંથોના અભ્યાસ પણ સુલભ થાય છે એ બાબતમાં વિદ્વાનોનો એકમત છે.

ત્રિપિટક ગ્રંથોનું સામાન્ય સ્વરૂપ આપવાનું આ સ્થળ નથી. તેને માટે એક સ્વતંત્ર લેખ લખવો પડે. અહીં આ અમારે અભિધર્મ પૂરતો જ વિચાર કરવાનો છે. અભિધર્મના ધમ્મસંગણિ, વિભંગ, ધાતુકથા, પુગ્ગલપગ્ગતિ, કથાવલ્યુ, યમક અને પટ્ટાન એવા સાત પ્રકરણો છે. આ બધાં યુદ્ધે જ ઉપદેશોલાં છે એવી શ્રદ્ધાળુ લોકોની માન્યતા છે, અને તેને ટૂંકો આપવાનો પ્રયત્ન અભિધમ્મઅટ્ટકથાદારે અટ્ટસાલિની નામની ધમ્મસંગણિની અટ્ટકથાના આરંભમાં કર્યો છે. બધી બાબતોનો વિચાર કરતાં અભિધમ્મપિટક, સુત્ત અને વિનય એ બે પિટક પછી લાંબા કાળે રચાયેલો હોવો જોઈએ એ સ્પષ્ટ રીતે જોણાઈ આવે છે. કથાવલ્યુ પ્રકરણ તો મોઝાલિપુત્ત તિસ્સે અશોક રાજના સમયમાં રચ્યું એવો અટ્ટકથામાં સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય છે; અર્થાત્ પહેલાં ચાર પ્રકરણ તેની પહેલાં કેટલાક સમયે અને છેવટનાં બે તેની પછી કેટલાક સમયે રચાયાં હશે.

ધમ્મસંગણિ એ જોવો સર્વમાં પ્રાચીન ગ્રંથ છે તેનો જ તે મહત્ત્વવાળો પણ છે. કારણ કે સર્વ અભિધમ્મનો પાયો તેના ઉપર રચાયેલો છે. એમાં સર્વ પદાર્થોના ત્રિત્રિભિન્ન વિભાગ કરી તેનો અર્થ વિશદ કરવા પ્રયત્ન કરેલો છે. ઉદાહરણ તરીકે, પહેલી જ 'ત્રિક' થો. સર્વ પદાર્થોના 'કુસલા ધમ્મા', 'અકુસલા ધમ્મા' અને 'અબ્યાક્તા ધમ્મા' એવા ત્રણ વિભાગ પાડી પછી કુશલ ધર્મ કયા, અકુશલ કયા અને અબ્યાક્ત કયા એનો વિસ્તારથી વિચાર કર્યો છે. આ બાબતમાં જ લગભગ ગ્રંથનો પોણો ભાગ રોકેલો છે. બીજા વિભાગોનો અર્થ સંક્ષેપમાં કર્યો છે; કારણ એવું દેખાય છે કે-પહેલા

ત્રિકતો અર્થે બરાબર સમજ્યા પછી બાકીના વિભાગોનો અર્થ તે પ્રમાણે સમજવો સુલભ પડશે એવો અંતઃકર્તાનો કે-અંતઃકર્તાઓનો-ઉદ્દેશ હશે.

અનિન્દ્ય હોષ પરિણામમાં સુખકારક તે કુશલ, નિન્દ્ય હોષ પરિણામમાં દુઃખકારક તે અકુશલ. આ સિવાયના બાકી બધા અવ્યાકૃત. બીજી રીતે કહીએ તો લોભમૂલક, દ્રેષ્યમૂલક અને મોહમૂલક કર્મો અકુશલ કહેવાય છે, અને અલોભમૂલક, અદ્રેષ્યમૂલક તથા અમોહમૂલક કર્મો કુશલ કહેવાય છે. અહિંમાં અલોભ એટલે કેવળ લોભનો અભાવ નથી, પણ મનુષ્ય જાતિને ઉપયોગી થવાની ઉત્કટ ઇચ્છા; અદ્રેષ્ય એટલે પ્રેમ અને અમોહ એટલે સાત્ત્વિક જ્ઞાન એવો અર્થ સમજવો જોઈએ.

અવ્યાકૃત કર્મનાં રૂપ અને નામ એવા બે મુખ્ય ભેદ છે. રૂપ એટલે બધી જડસૃષ્ટિ અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થઈએલી પાંચ જ્ઞાતેન્દ્રિયો. આ બધાને કુશલ કે અકુશલ કહી શકાય નહિ. છતાં આ ચાર મહાભૂતો અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થઈએલી જડસૃષ્ટિ કુશલ-અકુશલનું મોટું કારણ થઈ પડે છે.

અવ્યાકૃત નામના (મનના) બે ભેદ છે; પહેલો વિપાક અને બીજો ક્રિયા. વિપાકમાં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ થાય છે: ચક્ષુવિજ્ઞાનઆદિ પાંચ વિજ્ઞાન, આ વિજ્ઞાનથી તે રાગદ્રેષ્ય મોહ અથવા અરાગ, અદ્રેષ્ય, અમોહ ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધીનો મનોવ્યાપાર અને પૂર્વજન્મના કુશલ અકુશલ કર્મને લીધે પ્રાપ્ત થતું પ્રતિસન્ધિ વિજ્ઞાન.

ક્રિયા બે પ્રકારની છે. એક સર્વસાધારણ પ્રાણીઓની ક્રિયા અને બીજી અર્હતની ક્રિયા. તેમાં પહેલાના ત્રણ ભેદ છે: ‘પશ્ચદ્ધારાવજ્જન’, ‘મનોદ્ધારાવજ્જન’ અને ‘વોટ્ટપન.’ પ્રાણીઓની ઇન્દ્રિયો વિષયોના સંબંધમાં પડેલી હોય છે તે સમયે પ્રાણીનું ચિત્ત અમુક એક ઇન્દ્રિય તરફ વળે છે. આ પ્રવૃત્તિને ‘પશ્ચદ્ધારાવજ્જન’ કહે છે; શાથી જ તે પ્રવૃત્તિને લીધે ચિત્ત પાંચમાંથી ગમે તે ઇન્દ્રિય તરફ વળે છે. જે ક્રિયાત્મક વ્યાપારથી ચિત્ત ભૂતકાળની બાબતો તરફ વળે છે તેને ‘મનોદ્ધારાવજ્જન’ કહે છે; અને જેના વડે ઇન્દ્રિયો દ્વારા મળતાં રૂપ ચિત્ત આગળ વ્યવસ્થિત તરીકે સ્પષ્ટ થાય છે તેને ‘વોટ્ટપન’ કહે છે. વાસ્તવિક રીતે આ બન્ને-મનોદ્ધારાવજ્જન અને વોટ્ટપન-એક જ જાતની ક્રિયાઓ છે.

અર્હતની ક્રિયામાં તથા સામાન્ય લોકોના કુશલમાં બહુજ થોડો ફરક છે. કુશલ કર્મોનો વિપાક હોય છે, ત્યારે ક્રિયા કર્મોનો વિપાક હોતો નથી. કુશલ કર્મ એટલે સાંસાર

૨ આ મનોવ્યાપારની છેલ્લી ક્ષણ જે રાગદ્રેષ્ય આદિમાં લઈ જાય છે તે ‘વોટ્ટપન’ કહેવાય છે.

૩ કુશલ અથવા અકુશલ કર્મના વિપાકને લીધે વ્યક્તિ-અન્તઃકરણ પુનર્જન્મરૂપે પેદા થાય છે. ગર્ભાશયમાં પ્રવેશ કરવાની પ્રથમ ક્ષણને અને દેવાદિમાં ઉત્પત્તિની પ્રથમ ક્ષણને ‘પટિસન્ધિ’ (પ્રતિસન્ધિ) કહે છે. આ અન્તઃકરણ આખી જીંદગીમાં સંતાનરૂપે ઠાયમ રહે છે, અને તેના આધારે પ્રાણી નવાં કુશલ, અકુશલ, અને ક્રિયા કર્મો કરે છે. આ આખા જીવનમાં વ્યક્તિરૂપે રહેનાર અન્તઃકરણને ‘ભવંગ’ (ભવાન્ગ) કહે છે. અન્ત્ય ક્ષણમાં આ અન્તઃકરણને ‘ચુત્તિ’ (ચ્યુત્તિ=મરણ) કહે છે.

રિક માણસોએ કરેલું સત્કર્મ, અને ક્રિયા એટલે જીવન્યુક્ત અર્હન્તોએ કરેલું સત્કર્મ. કુશલ કર્મોમાંથી અકુશલ સંભવી શકે છે પરંતુ ક્રિયાકર્મોમાં અકુશલનું મિશ્રણ હદી પણ થઈ શકતું નથી.

આનો યોરોહ ખુલાસો અસ્થાને નહિ ગણાય. સાંસારિક મનુષ્ય દાન દે છે, શીલરક્ષણ, ધ્યાન, ભાવના વગેરે કરે છે અને એનો આસ્વાદ લે છે. તેના પરિણામે અભિમાન, તૃષ્ણા ઇત્યાદિ દુર્ગુણ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે એટલે કે દાન શીલ વગેરે કુશલ કર્મોમાંથી અકુશલ કર્મો ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. પણ અર્હન્તની સ્થિતિ આવી નથી. તે જો કે બીજા સામાન્ય જન પ્રમાણે જ દાન, શીલ, ધ્યાન, ભાવના વગેરે કર્મો આચરે, તોપણ તેની સર્વ વાસનાનો ક્ષય થયો હોવાથી તેના અંતઃકરણમાં અભિમાન વગેરે દુર્ગુણોના આવિર્ભાવ હદી પણ થતો નથી.

સવ્યપાપસ્સ અકરણં કુંસલસ્સ ઉપસંપદા ।

સચ્ચિત્તપરિયોદપનં પત્તં બુદ્ધાંન સાસનં ॥

આ ધમ્મપદનાં શ્લોકમાં આજ અર્થ ચોક્કસી રીતે કહેલો છે. “લોભમૂલક, દ્વેષમૂલક, અને મોહમૂલક કોઈ પણ કર્મ કરવું નહિ. અલોભમૂલક, અદ્વેષમૂલક અને અમોહમૂલક સર્વ પુણ્ય કર્મો સારી રીતે કરવાં, અને પોતાનું ચિત્ત આ શુભ કર્મોમાં પણ આસક્ત ન થવા દેતાં શુદ્ધ રાખવું એ બુદ્ધોનું સાસન છે.”

બુદ્ધ ભગવાને કર્મને જ અત્યંત પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. તેઓ કહે છે કે “કમ્મસ્સ કોમ્મિદ કમ્મદાયાદો કમ્મયોનિ કમ્મવન્ધુ કમ્મપંદિસરણો, યં કમ્મં કરિસ્સામિ કેલ્યાણં યા પાપકં યા તસ્સ દાયાદો મયિસ્સામી તિ પવ્વજિતેન અંભિણ્ઠં પચ્ચયેક્કિસત્થં ॥” (કર્મ એજ મારું ધન છે, કર્મ એજ મારો વારસો છે, કર્મ એજ મારો બંધુ છે, કર્મમાંથી જ મારી ઉત્પત્તિ છે, કર્મ એજ મારું શરણુ છે, જે પુણ્ય કે પાપ કર્મ હું કેરીશ તેનો જ મને વારસો મળશે એમ પ્રવર્તિતે વારંવાર વિચાર કરવો જોઈએ.) અર્થાત્ અકુશલ કર્મોના ત્યાગ કરી કુશલ કર્મો કરવાથી જ મોક્ષ મળે છે. એક પ્રસંગે વૈશાલીમાં સિંહ સેનાપતિએ બુદ્ધને પ્રશ્ન પુછ્યો કે, “બદ્ધ, ધણા લોકો આપને અક્રિયાવાદી કહે છે; તેઓના કહેવા પ્રમાણે આપ ખરેખરા અક્રિયાવાદી છો ?” બુદ્ધે જવાબ આપ્યો, ‘ચિંહ ! એક રીતે મને અક્રિયાવાદી કહી શકાય. પાપી વિચારો ક્રિયામાં મુકવા નહિ, પાપી વિચારોનો નાશ કરવો, પાપી વિચારોને મનમાં આવવા પણ નહિ દેવા, એવો એવો હું ઉપદેશ કરું છું, આ દૃષ્ટિથી જોઈએ, તો હું અક્રિયાવાદી ખરો. પણ જો બીજો કોઈ મને ક્રિયાવાદી કહે તો તેનું કહેવું પણ ખોટું કહેવાય નહિ; કારણકે પવિત્ર વિચારોને ક્રિયામાં મુકવા, કુશળ મનોવૃત્તિને બઢાવવી, સદ્વિચારનુસાર વર્તન કરવું એવો હું ઉપદેશ કરું છું, આ દૃષ્ટિથી જોઈએ તો હું ક્રિયાવાદી છું.”

બુદ્ધના આ કર્મયોગમાં અને ભગવદ્ગીતાએ પ્રતિપાદિત કરેલા કર્મયોગમાં ધણો મોટો ધરક છે. ભગવદ્ગીતાનું એવું કહેવું છે કે ચાતુર્વર્ણ્ય ધર્મને ઉત્પન્ન કરેલ હોવાથી જે વર્ણમાં જન્મ થયો હોય તે વર્ણને અનુસરીને કર્મ કરવું જોઈએ; અને તે કર્મમાં આસક્તિ રાખ્યા વિના વર્તવું જોઈએ. ક્ષત્રિયોના ધર્મ શુદ્ધ કરવાનો છે; અને બુદ્ધ બાધ-

ભાંડ સાથે યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ આવે તો પણ તે મોક્ષમાર્ગ જ છે એમ સમજી નિરપેક્ષપણે યુદ્ધ કરવું તે તેનું કર્તવ્ય છે; અને આમ કરવાથી જ તેને મુક્તિ મળે. બૌદ્ધોને આ વર્ણવ્યવસ્થા પસંદ નથી. તેઓની કર્તવ્યની કસોટી રાગ, દ્વેષ અને મોહનો ત્યાગ કરી નિરપેક્ષતા, પ્રેમ અને જ્ઞાનપૂર્વક, કર્મ સતત કર્યા કરવું એમાં છે. અર્થાત કોઈ પણ જાતનો માણસ આ પ્રમાણે વર્તે તો તે અહંત થઈ શકે.

વેદાન્તીઓનું ધ્યેય જેમ નિર્ગુણ પરબ્રહ્મ છે તેમ બૌદ્ધોનું ધ્યેય નિર્વાણ છે. નિર્વાણને બૌદ્ધો શૂન્ય કહે છે અને બ્રહ્મને વેદાન્તી નિર્ગુણ કહે છે. અર્થ એકજ છે; શબ્દ માત્ર જુદા છે. પણ નિર્વાણ તત્ત્વોમાંથી જગતનું નિર્માણ થયું કે જગતમાંથી નિર્વાણ-તત્ત્વ નીકળ્યું આ વાદમાં યુદ્ધ પડતા નથી. યુદ્ધ કહે છે, 'પુરિમા ભિક્ષવે ! કોદિ ન પઞ્ચાસતિ અવિજ્ઞાય' 'લિક્ષુઓ, અવિદ્યાનું મૂળ કારણ કહી શકાય તેમ નથી.' સંસાર દુઃખપ્રદ છે અને નિર્વાણ શાન્તિદાયક છે, અને તેના માર્ગ કહીએ તો તે અખંડિત સત્કર્મ કરવું એજ છે. યુદ્ધનું આટલું જ કહેવું છે.

નિર્વાણતત્ત્વ અને તેના માર્ગના વિષયમાં બ્રાહ્મણ અને ખીજ પંથો સાથે થયેલા વાદવિવાદ મહાયાન ગ્રંથોમાં પુષ્કળ છે; તેવા તે સ્થવિરવાદી પંથના ગ્રંથોમાં નથી. અભિધર્મપિટકમાં વાદવિવાદાત્મક ગ્રંથ પ્રકત 'કથાવત્થુ' જ છે. પરંતુ તેમાં પણ ખીજ પંથો સાથે વાદવિવાદ બહુજ થોડો છે. બૌદ્ધ ધર્મના પ્રમેયો વિશદ કરી બતાવવા સારુ ગ્રંથકારે પ્રાચીન વાદપદ્ધતિનો અંગીકાર કર્યો છે એટલું જ. આ ઉપરાંત બૌદ્ધોમાં સ્થવિરવાદથી ભિન્ન પંથો હતા તેના મતોનું ખંડન કરવાનો થોડો ઘણો પ્રયત્ન આ ગ્રંથમાં જણાય છે. ખીજ બધા પ્રકરણો સારભૂત પદાર્થોની વ્યાખ્યા અને સ્પષ્ટીકરણથી ભરેલા છે. ધર્મસંગણિ ગ્રંથમાં કુશલ અકુશલ આદિ ભેદ વર્ણવ્યા છે તે ઉપર કહ્યું જ છે. વિભંગના અઠાર વિભાગ છે તેમાં સ્કંધ, આયતન, ધાતુ, આર્યસત્ય, ઇન્દ્રિય, પ્રતીત્યસમુત્પાદ, ઇત્યાદિ બાબતોની વિસ્તૃત ચર્ચા છે. ધાતુકથામાં ધાતુ, આયતન, વગેરેના સ્કંધ વગેરેમાં કેવી રીતે સંગ્રહ થાય છે તેનું વર્ણન છે. પુગલપગ્ગાતિમાં જગતમાં મળતા ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવની વ્યક્તિઓનું વર્ગીકારણ કર્યું છે. ચમકમાં પ્રશ્નનેડ અને તેના ઉત્તર છે. પદ્ધાનમાં ચોવીસ પ્રત્યય કહીને પ્રત્યયોને કુશલ અકુશલ અને અવ્યાકૃત સાથે કેવો સંબંધ છે એ બતાવ્યું છે.

આ સાત ગ્રંથોમાં જે પદાર્થોનો જિહાપોહ કર્યો છે તેમાંના પ્રધાનભૂત પદાર્થોનો સંગ્રહ અનુરુદ્ધાયયં અભિધર્મત્થસંગ્રહ ગ્રંથમાં કર્યો છે. અભિધર્મમાં જે અર્થ એટલે પદાર્થ છે તેનો સંગ્રહ એવો આ ગ્રંથના નામનો અર્થ છે. પહેલા પરિચ્છેદમાં ચિત્તના ૮૯ કે ૧૨૧ વિભાગ કેવી રીતે થાય છે તેનો સંગ્રહ છે. ખીજ પરિચ્છેદમાં પ્રત્યેક ચિત્તમાં ૬૪ ૬૪ ચિત્તવૃત્તિઓ હોય છે અથવા હોઈ શકે તેનો વિચાર કર્યો છે. ત્રીજામાં ચિત્ત અને ચેતસિક ધર્મો, વેદના, હેતુ, કૃત્ય, દાર, આલમ્બન વગેરેના સંબંધથી કેવી રીતે અસ્તિત્વમાં આવે છે તેનું વિવેચન છે. ચોથો વીથિ-સંગ્રહ છે. એમાં રૂપરસાદિ વિષયો સાથે અને પોતાની ભૂતકાળની પ્રવૃત્તિ સાથે મનનો સંબંધ થતાં કેવી રીતે વ્યાપાર થાય છે તેનો બહુ ચુંદર વિચાર છે. પાંચમાં પૂર્વજન્મથી આ જન્મમાં પ્રાણીની તે તે ઉત્તમ, અધમ લોકમાં કેવી રીતે ઉત્પત્તિ થાય છે એ બતાવ્યું છે. છઠ્ઠામાં જડ સૃષ્ટિના વિભાગ

પાડી, કર્મ, ચિત્ત, ઋતુ, આહારના સંબંધથી શરીરનો જડ ભાગ કેવી રીતે બદલાય છે તે બતાવ્યું છે. છેવટે 'દુંકામાં નિર્વાણનું' વર્ણન છે. સાતમો સમુચ્ચયસંગ્રહ. એમાં કુશલ, અકુશલ, અને અવ્યાકૃત પદાર્થોનું અભિધર્મમાં જે ભિન્ન ભિન્ન ઠેકાણે વર્ગીકરણ કર્યું છે તેનો સંગ્રહ છે. આઠમામાં પ્રતીત્યસમુત્પાદરૂપે વર્ણવેલા અને પૂર્ણન પ્રકરણમાં વર્ણવેલા પ્રત્યયોનો (કારણોનો) સંગ્રહ છે; અને નવમામાં સમાધિના જે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકાર છે તે બતાવ્યા છે.

આ ગ્રંથ સિંહલદ્વીપ અને ઘ્રહદેશમાં બહુ લોકપ્રિય છે. તેના ઉપર પ્રાચીન અને અર્વાચીન અનેક ટીકાઓ છે. આમ છતાં પણ તેના કર્તા વિષે બહુ થોડી માહિતી મળે છે. એનું કારણ એવું હશે કે અનુરુદ્ધાચાર્ય કાંચીનગરમાં જન્મ્યા; અને ઘણું કરીને આ ગ્રંથ તેમણે ત્યાંજ લખ્યો હશે. આ જ આચાર્ય રચેલા 'પરમત્થવિનિચ્છય' નામના ગ્રંથને અન્તે નીચે પ્રમાણે ગાથાઓ મળે છે:—

“લેટ્ટે કચ્છિવરે રટ્ટે, કાલોરનગરે વરે ।
કુલે સજ્જાતભૂતેન વહુસ્સુતેન, આણિના ॥
અનુરુદ્ધેન થેરેન અનુરુદ્ધયસસ્સિના ।
તમ્યરટ્ટે વસન્તેન નગરે રાજ્જનામકે ॥
સત્થ સંધિવિસિટ્ટેત્ત રાજિતેન, એનાકુલં ।
મહાવિહારવાસિનં વાચના-મગ્ગનિસ્સિતં ॥
પરમત્થં પકાસેતું પરમત્થવિનિચ્છયં ।
પકરણં કતં તેન પરમત્થવેદિનાતિ ॥”

(એજ કાંચીવરદેશમાં કાલીરનામના નગરમાં, ઉત્તમકુળમાં જન્મ પામેલા અનુરુદ્ધ જેવા પશવાળા તે બહુશ્રુત જ્ઞાની અને પરમાર્થવસ્તુ બાણનારા અનુરુદ્ધસ્થવિરે તામ્રરાષ્ટ્રમાં રાજા નામના નગરમાં વિશિષ્ટ બૌદ્ધ સંઘ સાથે રહેતાં મહાવિહારવાસી આચાર્યોની પરિશુદ્ધ પરંપરાનું અવલંબન કરીને પરમાર્થ પ્રકાશિત કરવાના હેતુથી આ 'પરમત્થવિનિચ્છય' નામનું પ્રકરણ રચ્યું)

તેવી જ રીતે સદ્ધમ્મસંગહ ગ્રંથમાં આ પ્રકરણ સંબંધે ઉદ્દેશ્ય છે. તે આ પ્રમાણે:—
અનુરુદ્ધેન થેરેન કચ્છિપુરવરે વરે ।
પકરણં કતં તેન: પરમત્થવિનિચ્છયં ॥

(એજ કાંચીપુરમાં અનુરુદ્ધસ્થવિરે પરમત્થવિનિચ્છય નામનું પ્રકરણ રચ્યું.) ઉપરના શ્લોકમાં અને આ શ્લોકમાં બહુ ફરક છે. પહેલામાં રાજનગરમાં રહેતી વખતે આ પ્રકરણ રચ્યું હતું એવું કહ્યું છે; અને આમાં કાંચીપુરમાં રચ્યું એમ કહ્યું છે. પહેલામાં કાંચીવરને 'રાષ્ટ્ર' કહ્યું છે અને આમાં 'પુર' કહ્યું છે.

આના કરતાં વધારે જોટાળો હાલના પશ્ચિમોએ અભિધમ્મત્થસંગહના અન્તિમ

૫. આ શ્લોકો દેવમિત્ર મહાસ્થવિરની સિંહલી આવૃત્તિમાંથી લીધા છે, કારણકે મૂળ ગ્રંથ ભારી પાસે નથી.

૬. આ 'અનુરુદ્ધ' બુદ્ધનો એક શાક્યવંશીય પ્રસિદ્ધ શિષ્ય હતો. બુદ્ધો ચુલ્લવગ્ગ ભા.૭:

શ્લોકમાં આવતા ‘તુમૂલસોમ’ નામના વિહાર સંબંધે ક્યો દેખાય છે. દેવમિત્ર સ્થવિરે ઇ. સ. ૧૮૮૮ ની સાલમાં પોતે પ્રકટ કરેલા ‘અભિધમ્મત્થસંગહ’ ની પ્રસ્તાવનામાં ‘તુ’ શબ્દ નિરાળો કરી ‘મૂલસોમવિહાર’ લંકાદ્વીપમાં હતો એવું કહ્યું છે. પરંતુ તેની વિશ્લેષણ પૂરાવો સુમંગલ નામના આચાર્યે આરમા સૈદ્ધમાં રચેલી વિભાવની નામની ટીકામાં મળી આવે છે. તેમાં ‘તુમૂલસોમ’ નામ વિહારં’ એવું સ્પષ્ટ કહ્યું છે. પણ તે વિહાર ક્યાં હતો તેનો ઉલ્લેખ નથી. લેડીસાયા (લેડીગામના આચાર્ય) નામના પ્રસિદ્ધ આધુનિક બ્રહ્મી પંડિતે ‘પરમત્થદીપની’ નામની અભિધમ્મત્થસંગહ ઉપર વિસ્તૃત ટીકા લખી છે. આ ટીકાનો મુખ્ય હેતુ વિભાવની ટીકાના દોષો બતાવવા એ હશે એમ દેખાઈ આવે છે, છતાં બીજી માહિતી પણ તેમાં પુષ્કળ મળે છે. પરંતુ લેડીસાયાને આધુનિક ઐતિહાસિક પદ્ધતિની માહિતી ન હોવાથી તુમૂલસોમ વિહાર ક્યાં હતો અને તે કાણે બાંધ્યો એ વિશે જ માહિતી આપી છે તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ગ્રાહ્ય લાગતી નથી.

તેઓ કહે છે કે-તુમૂલસોમં તિ ઇયં નામકં વિહારં ॥ ઉત્તં હિ સુહસિક્ખાટોકાય-
“સીહલદીપે તુમૂલસોમવિહારે સદ્ધસ્સ પાકવત્તં પિ તાલપણ્ણં વિક્કિણિત્વા ક-
રિયતિ ॥ નહિ તત્થ પણ્ણેન અત્થો અત્થિ ॥ સઘ્વે પિ ઇટ્ઠકાછન્ના પાસાદા-
દયો” તિ ॥ एसो किर विहारो आदितो अभयगिरिरिञ्जो अगमहेसीभूनाय
સોમદેવિયા કારાપિત્તા યાવજ્જતના પિ સોમવિહારો ત્વેવ પજ્ઞાયિત્થ ॥ તુમૂ-
લસદ્ધો પન વિપુલસદ્ધપરિયાયો...સા ચ વિહારો સદ્ધિમત્તેહિ મહાપરિવેણેહિ
સંઠિતો હોતી તિ અતિવિય વિપુલો મહન્તો વિત્થિણ્ણો હોતિ । તસ્મા સો
વિપુલત્તા મહન્તત્તા ધિત્થિણ્ણત્તા તુમૂલસોમો તિ ઉચ્ચતિ ॥ (તુમૂલસોમ એટલે
આ નામનો વિહાર ખુદસેકખા પ્રકરણની ટીકામાં કહ્યું છે કે “સિંહલદ્વીપમાં તુમૂલસોમ
વિહારમાં રહેતા સંઘનું ભોજન તાડપત્રો વેચી કરવામાં આવે છે; કારણકે ત્યાં તાડપત્રનો
ઉપયોગ નથી; સઘળા મહેલો વગેરે નળીઆથી ઢાંકેલા.” આ વિહાર પહેલવહેલો અભય-
ગિરિ રાજાની સોમદેવી નામની પટરાણીએ કરાવ્યો; અને તેથી આજે પણ તે એજ નામથી
પ્રસિદ્ધ છે. તુમૂલ શબ્દ વિપુલના અર્થમાં છે.....તે વિહારમાં જુદી જુદી સાધક ધર્મા-
રતો હોવાથી તે બહુ વિપુલ, મહાન, અને વિસ્તીર્ણ છે. તે વિપુલ, મહાન અને વિસ્તીર્ણ
હોવાથી તેને ‘તુમૂલસોમ’ કહે છે.)

અભયગિરિ નામનો રાજા લંકાદ્વીપમાં થયાનો મહાવંશમાં ક્યાંય પણ ઉલ્લેખ મળતો
નથી. તો પછી તેની રાણી સોમદેવી અને તેણે બાંધેલા તુમૂલસોમવિહારની તો શી વાત
કરવી ! લેડીઆચાર્યે ખુદસિકખા ટીકાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે કઇ ટીકા છે તે સમજાવું
નથી. સિંહલદ્વીપમાં ‘સુમર્જલપ્પસાદની’ નામની જે ‘ખુદસિકખા’ ની ટીકા પ્રસિદ્ધ છે
તેમાં આ ઉતારો મળતો નથી; અને તે તેમાં હોવાનું પણ કારણ લાગતું નથી. કારણ એ
છે કે તેનો કર્તા સિંહલદ્વીપનો રહેવાસી હોવાથી “સિંહલદ્વીપે” લખે એમ લાગતું નથી.
અર્થાત્ આ ટીકા કોઇ બ્રહ્મી આચાર્યે લખી હશે, તે બ્રહ્મીભાષામાં જ લખાઇ હોય તો
તેમાં નવાઈ નથી. તે આચાર્યે કરેલું ‘તુમૂલસોમવિહાર’ નું વર્ણન કાલ્પનિકજ હશે.
લેડીઆચાર્યે પોતે તુમૂલ શબ્દ ઉપર બતાવેલું પાણ્ડિત્ય પણ આવા જ પ્રકારનું છે. આવડો
મોટો વિહાર જે સિંહલદ્વીપમાં હોત તો તો તેનો મહાવંશમાં કે બીજા કોઇ ગ્રંથમાં કોઇક

ઠેકાણે તો ઉદ્દેશ્ય મળત; અને આજે તેનો અવશેષ કોઇ પણ જગ્યાએ ખાતરી મળત. પણ સિંહલદ્વીપમાં તેનો જરા પણ પતો નથી.

આ પ્રમાણે અનુરુદ્ધાચાર્યની બાબતમાં મળતી માહિતી અધૂરી હોઇ કેટલેક ઠેકાણે પરસ્પર વિરુદ્ધ છે; તો પણ આ આચાર્ય કાંચીપુર (હાલનું કાંજીવરમ) શહેરમાં અથવા તેની આગુબાણુ ઇસ્ત્રી સનના ૧૧મા સૈકાના અન્તમાં અથવા બારમા સૈકાના પ્રારંભમાં થયા હોવા જોઇએ એટલું અનુમાન કરી શકાય છે. સિંહલદ્વીપમાં પ્રખ્યાત પરાક્રમબાહુની કોરકીર્દીની શરૂઆત ઇ. સ. ૧૧૬૪ ની સાલમાં થઇ; અને તે પછી તેણે ૩૩ વર્ષ એક-છત્રી રાજ્ય કર્યું. પોતાની કાસ્તીર્દીમાં બૌદ્ધ ધર્મની ઉન્નતિ માટે તેણે અનેક કામો કર્યાં. તેમાં પોતાની રાજધાની પુલતિપુર (સિંહલીમાં પોલોનરુવા) ની નજીક જેતવન નામનો મોટો વિહાર બંધાવી તેમાં સારિપુત નામના મહાસ્થવિર માટે નિવાસસ્થાન કરી આપ્યું, એવું વર્ણન મહાવંશમાં મળે છે. આ સારિપુત સ્થવિરે અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે. તેમાં સિંહલીભાષામાં લખેલી અભિધમ્મત્થસંગહની ટીકા પણ છે. તેના આધારે સુભંગસ્થવિર નામના તેમના શિષ્યે વિભાવની ટીકા પાંલીભાષામાં લખી. અર્થાત્ અનુરુદ્ધાચાર્યનો સમય સારિપુતસ્થવિર પહેલાં ઓછામાં ઓછા પચાસ વર્ષ પહેલાં હોવો જોઇએ.

ઇસ્ત્રી સનના અગીઆરમા શતકના અન્તમાં દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનમાં કાંજીવરની આગુ-બાણુ ધણા ગ્રંથકારો થઇ ગયા. ગ્રંથવંશમાં કહ્યું છે કે- “બુદ્ધવત્તાચરિયો, આનન્દાચરિયો, ધમ્મપાલાચરિયો, દ્વે પુટ્ટાચરિયો, મહાવજિરબુદ્ધાચરિયો, બુદ્ધજીરબુદ્ધાચરિયો, વીપંકરાચરિયો, ચુલ્લધમ્મપાલાચરિયો, કસ્સપાચરિયો તિ રૂદ્ધવત્તાચરિયા જમ્બુદીપિકા દેટ્ટાવુત્તપ્પકારે ગમ્યે અકંસુ.” આમાં ‘પુટ્ટાચરિયો’ (પૂર્વાચાર્ય) કોણ હતા એ સમજાતું નથી. બાકીના આચાર્યો વિષે પણ અનુરુદ્ધાચાર્ય પ્રમાણે તેમના ગ્રંથો ઉપરાંત વધારે માહિતી મળતી નથી. આનું કારણ એવું હશે કે આ આચાર્યો પછી થોડા સમયે અત્યન્ત અસહિષ્ણુ શૈવધર્મનો પ્રચાર દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનમાં થયો. તામિલભાષામાં હલમાહાત્મ્ય નામનું એક પુસ્તક છે, અને તેમાં હલ નામના શૈવ સંન્યાસીએ બૌદ્ધો અને જેનેના કેસી રીતિ નાશ કર્યો તેવું વિસ્તૃત વર્ણન છે, એવું મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે. આવી સ્થિતિમાં કાંજીવરની આગુબાણુ બંધાવેલા બૌદ્ધવિહારનું નામ પણ નથી એમાં શું આશ્ચર્ય છે? મારા વિચાર પ્રમાણે તુમ્હલસોમવિહાર પણ આજ પ્રદેશમાં હતો, અને જે ‘નંબ’ નામના ગૃહસ્થે ‘અભિધમ્મત્થસંગહ’ લખવાની અનુરુદ્ધાચાર્યને પ્રાર્થના કરેલી તે તામિલ જાતિનો હતો. આ સર્વ આચાર્યોના ગ્રંથો સિંહલદ્વીપમાં પહોંચી ગયા હોવાથી આજે હયાત છે; નહિ તો તેઓના વિહારોની જે ગતિ થઇ તે તેઓના ગ્રંથોની પણ યાત તો કહેવાની જરૂર નથી.

ભારતીય સંગીતનું ઐતિહાસિક અવલોકન.

૧.

[અધ્યાપક નારાયણ ચૌરેશ્વર ખરે.]

પ્રાણી માત્રને આનંદ આપનારી સંગીત જેવી બીજી વસ્તુ નથી. સંગીતનું મૂળ જેવા જતાં “ઋષિનું કુળ અને નદીનું મૂળ” એ કહેવત યાદ આવે છે. સંગીતની ઉત્પત્તિના ઇતિહાસ સંબંધી એક પરંપરા પ્રાચીન સંગીતગ્રંથોમાં મળી આવે છે:—

સામવેદાદિદં ગીતં સંજગ્રાહ પિતામહઃ ।

તદ્ગીતં નારદાયૈવ તેન લોકેષુ વર્ણિતમ્ ॥

સંગીતમકરંદ, પ્રથમપાદ, શ્લોક. ૧૮.

આ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ મળે છે, પરંતુ આથી ઇતિહાસસંશોધકનું સમાધાન શું થઈ શકે? વેદોનો ઉગમ જેમ બ્રહ્માથી તેમ જ સંગીતશાસ્ત્રનો ઉગમ પણ બ્રહ્મેવથી કરી શકાય. ઉપરની ઉક્તિથી સંગીતનું પ્રાચીનત્વ વેદકાળ જેટલું જ સિદ્ધ થાય છે. અસ્તુ.

પ્રસ્તુત વિષયની ઐતિહાસિક ચર્ચા કરતાં પહેલાં એ વિષયની રચના કેવી રીતે કરવામાં આવશે તે બાબતમાં એ શબ્દ લખવાની જરૂર છે.

હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસમાં પ્રાચીન યુગ—એટલે કે વેદકાળ. તે કાળ કેટલાક વિકાસોના મતાનુસાર ઇ. પૂ. ૫૦૦૦ થી ૧૦૦૦૦ વર્ષે છે, છતાં ઇ. પૂ. ૧૫૦૦ કરતાં તે તે અર્વાચીન નથી જ એ વિષે તો બધા સંમત જ છે. તેથી તે વખતના વૈદિક વાદ્યમયમાં મળતા સંગીતવિષયક ઉલ્લેખો લઈને તેનો નિષ્કર્ષ કાઢી, ચાર પછી પાલી અને પ્રાકૃત ગ્રંથો તેમ જ મહાભારત, રામાયણ વગેરે ગ્રંથો, પુરાણ, કાવ્ય, નાટક વગેરેના ગ્રંથો, તેમના સમય, અને સંગીતવિષયક પુરાણ સાહિત્ય ઇત્યાદિ જે જે મળી આવે છે તે બધા ઉપર થોડી થોડી માહિતી આપવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે.

વૈદિક વાદ્યમયના ઇતિહાસ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં એમ જણાઈ આવે છે કે છતર વિદ્યા, શાસ્ત્ર અને કળાની જેટલા પ્રમાણમાં આર્યાવર્તમાં ઉન્નતિ હતી તેટલા જ પ્રમાણમાં સંગીતની પણ હતી. સંગીતનું સ્થાન ધાર્મિક અને સામાજિક જીવનમાં ઉચ્ચ હતું. ચાર વેદ પૈકી સામવેદ એ ગાયનનો સ્વતંત્ર વેદ માનવામાં આવે છે એવું કારણ તેની બધી ઋચાઓ ગાયનબદ્ધ છે. નરમેધ, અશ્વમેધ ઇ. ધાર્મિક મહોત્સવના પ્રસંગે સંગીત અત્યંત આવશ્યક હતું. દેવતાઓની સ્તુતિવિષયક ઋગ્વેદની ઋચાઓ જુદી કાઢીને તેનો એક સ્વતંત્ર વેદ બનાવ્યો, તે જ સામવેદ. ચાર વેદ પૈકી પહેલા ત્રણ—ઋગ્, યજુઃ અને સામ—એ અગ્નિ, વાયુ અને સૂર્યથી ઉત્પન્ન થયેલા છે એવું વર્ણન શતપથ બ્રાહ્મણમાં આવે છે (જુઓ ૧,૧,૫,૮, અગ્નેર્ઋગ્વેદો, વાયોર્યજુર્વેદઃ સૂર્યાત્સામઃ). સામવેદની એકંદર ઋચાઓ ૧૮૧૦ છે, અને તે સામવેદસંહિતામાં મળે છે. આ ૧૮૧૦ પૈકી કેટલીક ઋચાઓની પુનરુક્તિ બાદ કરતાં ખરી ઋચાઓ ૧૫૪૯ રહે છે. એ ૧૫૪૯ ઋચાઓમાંથી ઘણીખરી ઋગ્વેદમાંથી લીધેલી છે, ફક્ત ૭૫ ઋચાઓ સ્વતંત્ર છે. આખી સામસંહિતા એ ભાગમાં છે:—આર્ચિક અને ઉત્તરાર્ચિક. આ બંને ભાગમાં જે ઋચાઓ છે તે ગાયત્રી, જગત્રી, ત્રિષ્ટુપ, પ્રગાથ ઇત્યાદિ વૈદિક છંદોમાં છે. આ છંદો ઉપરથી એ ઋચાઓ ગાયન

કરવા માટેનું સુઠાયેલી હોય એમ લાગે છે. જેમ હાલના શાર્દૂલચિહ્નિત વગેરે વૃતો બોલાતા સાંભળવાંથી ગાયનની પ્રતીતિ થાય છે તેમ સામવેદમાં આવતા છંદો વિશે થતું હશે. સંહિતાના જે બે ભાગ કરવામાં આવ્યા છે તેનો હેતુ ગાન જ છે. પહેલા આર્ચિક વિભાગમાં ૫૮૫ ગાયનની ઝંઝાઓ છે. તે જુદા જુદા છંદમાં છે. પ્રત્યેક ઝંઝાને ચોત્તીશ છે. જેમ એક રાગ અનેક તાલમાં ગાઈ શકાય છે તેમ ઝંઝાઓ અનેક છંદમાં ગાઈ શકાય છે. જે કે એક છંદમાં અનેક ઝંઝાઓ ગાઈ શકાય, તો પણ કેટલીક ઝંઝાઓના અસુક્ર ચોક્કસ છંદ માનેલા છે. તે પ્રમાણે આર્ચિક એટલે ૫૨૫ ઝંઝાઓનો એક સંગ્રહ. બીજા વિભાગ, ઉત્તરાર્ચિકમાં ત્રણ ત્રણ ઝંઝાઓનું એક પદ એવાં ૪૦૦ પદો છે. આ પદોનાં ગાયનો પણ પ્રસંગે થતાં હતાં.

યજુની પ્રસંગે ઘણી જુદી જુદી જાતનાં વિદ્વાનો આવીને ભાગ લેતા હતા. યજુશ્રુતિ તૈયાર કરવા માટે બ્રુમિતિગ્ની, શુભસુહર્ત પર આરંભ કરવા માટે ન્યૌતિયગ્ની, વેદવેદાંગ, મીર્માસિક, કર્મવાદી વગેરેની તથા ગાયકવર્ગની આવશ્યકતા હોવાથી ઘણા વિદ્વાનો યજુસભામાં હાજર રહેતા હતા. એ ઉપરથી જુદી જુદી પાઠશાળાઓ તે વખતમાં હશે એમ લાગે છે. સામવેદના બે વિભાગ ઉપરથી પાઠ્ય અને ગેય એ બે શબ્દ યાદ આવે છે. સાધારણ પ્રસંગે પાઠ્યનો ઉપયોગ કરતો હશે અને મોટા મેળાવડામાં-મહાન યજુની સભાઓમાં 'ગેય' નો ઉપયોગ થતો હશે. ખાસ યજુને વખતે ઉત્તરાર્ચિકની ઝંઝાઓનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો.

શબ્દોના ઉચ્ચારણ પ્રમાણે ચિહ્નો બે ભાગમાં આપેલાં છે. તેમાં સ્વરોનાં ચિહ્નો પણ આપેલાં છે. ગાતી વખતે પુનરાવૃત્તિ અને પ્રક્ષેપનાં રૂપો જેવી રીતે થાય છે તેવી જ રીતે આપવામાં આવેલાં છે. તેને સ્તોમ કહે છે. સ્તોમનું સ્વરૂપ સામ બ્રાહ્મણમાં આપેલું છે. (જુઓ. તૈત્તિરીયસંહિતા, પ્રથમ કાંડ, અષ્ટમ પ્રપાઠક, ૧૩ મા અનુવાદ ઉપરની ટીકા:-તિસૃમ્યો હિં કરોતિ સ પ્રથમયા તિસૃમ્યો હિં કરોતિ સ મધ્યમયા તિસૃમ્યો હિં કરોતિ સ ઉત્તમયોઘંતી ત્રિવૃત્તો ચિપ્દુતિઃ.) એટલે ત્રણ ઝંઝાઓનું જે આપ્યું ૫૬ ગાવાનું હોય તે પહેલી ઝંઝાના ઢાળમાં ગાવું એ એક પ્રકાર, બીજી ઝંઝાના ઢાળમાં ગાવું એ બીજો પ્રકાર, તેમજ ત્રીજી ઝંઝામાં ગાવું તે ત્રીજો પ્રકાર.^૧

પ્રાચીનસ્વરલેખનપદ્ધતિઃ આ પદ્ધતિમાં જે સામ છે તે ત, કા, જ, ણ, અક્ષરની મદદથી દર્શાવે છે. ઘણી વખત સમ સ્વરને માટે ૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭ એ આંકડાઓ પણ જોવામાં આવે છે. સામવેદ ગાવાની પદ્ધતિ નારદીયશિક્ષામાં આપેલી છે. એ પદ્ધતિમાં સામગાયક પોતાના હાથ અને આંગળીઓ ચલાવીને જુદા જુદા સ્વર ઉપર જોર આપે છે.

આર્ચિક ગાયનમાં બીજા બે વિભાગ 'ગ્રામ' અને 'આરણ્ય' એવા છે, જેને 'ઉદ' અને 'ઉદા' પણ કહે છે. વસ્તીમાં ગવાતાં 'ગ્રામ' કહેવાય અને આરણ્યમાં ગવાતાં 'આરણ્ય.'

સામવેદનું આટલું વિવેચન કર્યા પછી ઋગ્વેદ અને અથર્વવેદ ઉપર આવીએ. ઋગ્વેદમાં સમસ્વરોને સમઘાતુ તરીકે ઉલ્લેખ્યાં છે. માતા યન્મન્તુર્યુયસ્ય પૂર્વામિ ઘાણસ્ય સમઘાતુરિજ્જનઃ। ઋગ્ ૧૦ મં ૧૦. ૩૨-૪.

૧ સોમયાજી વેદશાસ્ત્રસંપન્ન દાર્શીનાથ શાસ્ત્રી લેલે કૃત અનુવાદ ઉપરથી.

૨ ઉદાત, અનુદાત અને સ્વરિતનાં આ ચિન્હો હોય એમ મને લાગે છે.

ગાયકને 'ઉદ્ગાતા' કહે છે. શકુનિ પક્ષીને સંબોધતાં તેને ઉદ્ગાતાની સાથે સરખાવે છે
 ઉદ્ગાતેવ શકુને સામ ગાયસિ । વ્રજપુત્ર ઇવ સવનેષુ શંસસિ ॥ ઋ.મં.૨-૪૩-૨
 વીણા વગાડનારને માટે વીણાગાયન અને વીણાવય એ બે શબ્દો આવે છે.
 ઋગ્વેદમાં ચાર પ્રકારનાં વાદ્યોનો ઉલ્લેખ આવે છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે વાદનવિદ્યામાં
 તે વખતના લોકો કુશળ હશે. વાદ્યોનાં તત્ત, વિતત, ઘન, સુપિર એવા ચાર પ્રકાર છે.
 તત્ત એટલે તંતુવાદ્ય. વિતત એટલે ચર્મવાદ્ય. ઘન એટલે ધાતુવાદ્ય. સુપિર એટલે
 વાયુવાદ્ય. તત્તવાદ્યમાં કર્કરિતો ઉલ્લેખ આવે છે.

આવદંસ્ત્વં શકુને ભદ્રમાવદ તૂષ્ણીમાસીનઃ સુમતિ ચિકિદ્ધિ નઃ । યદુત્પ-
 ન્વદસિ કર્કરિયથા વૃહદ્ વદેમ વિદથે સુવીરાઃ ॥ ઋગ્ ૦ મં. ૨, ૪૩, ૩.
 તત્તવાદ્ય પૈકી બીજો ઉલ્લેખ કાંડવીણાનો આવે છે:—

આઘાટયો ઘાટલિકાઃ કાંડવીણાઃ । કાઠક સંહિતા ૩૪, ૬.

આમાં આઘાટિ શબ્દ ધનવાદ્યસૂચક છે, જેને અંગ્રેજીમાં Cymbal કહે છે. ધન-
 વાદ્યની વ્યાખ્યા કાંસ્યતાલાદિકં ઘનમ્ એમ સંગીત ગ્રંથોમાં મળે છે.

આઘાટિનો બીજો ઉલ્લેખ અથર્વવેદ મં. ૪, ૩૭, ૫ માં આવે છે. અપ્સરાઓને
 સંબોધતાં કહે છે:—યત્ર વ હ પ્રેહ્લા હરિતા અર્જુના ઉત યત્રાઘાટાઃ કર્કર્યઃ
 સંવદન્તિ તત્ પરે તા અપ્સરસઃ પ્રતિવુદ્ધા અમૂતન । 'હે અપ્સરાઓ, જ્યાં લીલો
 અને ઘોળો હિંડોળો છે, અને જ્યાં આઘાટ કર્કરિતો સાથે સંવદે છે, ત્યાં તમે જાઓ.'

આ સૂત્રમાં બંને વાદ્યોના ઉલ્લેખ આવે છે. અને આખું સૂત્ર વૃત્યસૂચક હોય એમ
 જણાય છે. સાયણાચાર્ય પોતાનાં ભાષ્યમાં પણ કહે છે:—તથા યત્ર યસ્મિન્દેશે આઘાટા
 આહન્યમાના વાદ્યમાનાઃ કર્કર્યઃ વાદ્યવિશેષાઃ સંવદન્તિ એટલે કે 'યુષ્મન્નૃત્તા-
 નુગુણ્યેન સામાનં ધ્વનન્તિ.' આમાં વૃત્યની સાથે કયા પ્રકારનાં વાદ્યો વગાડવામાં
 આવતાં હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે.

તંતુવાદ્યમાંથી ત્રીજું વાદ્ય જેને વાળ કહે છે તેનો ઉલ્લેખ ઋગ્. મં. ૯, ૯૭, ૮;
 ૧૦, ૩૨, ૪ માં આવે છે: વાળસ્ય સપ્તધાતુરિજ્જનઃ । વાણ એટલે વીણાવાદ્ય એમ
 કહીએ તો ચાલે. પક્ષીના ગ્રંથોમાં એ વાદ્યનું લક્ષણ પણ મળે છે. આ લક્ષણ જોતાં તે
 વાદ્ય હાલના સારમંડલ જેવું દેખાય છે. તેનું વિવેચન પછી કરીશું.

વાણનો એક બીજો અર્થ ઋગ્. મં. ૮, ૨૦, ૮ માં દેખાય છે. સાયણાચાર્ય એનો
 અર્થ મંદ્રવીણા કરે છે.

વિતત વાદ્યમાં દંદુભિતો ઉલ્લેખ આવે છે. ખાંડણીયાને ઉલ્લેખીને કહે છે:—

યન્ચિદ્ધિ સ્વં ગૃહેગૃહ ઉલૂખલાક યુજ્યસે ઇહ ધુમત્તમં વદ જયતામિવ દુન્દુભિઃ ।
 (ઋગ્ ૦ ૧, ૨૮-૬).

તેમજ આમૂરજ પ્રત્યાવર્તયેમાઃ કેતુમદુન્દુભિર્વાવદીતિ સમશ્વપર્ણાશ્ચ-
 રતિ નો નરો અસ્માકમિન્દ્ર રથિનો જયન્તુ । ઋગ્ ૦ મં. ૬, ૪૭, ૩૧.

જે વાદ્યના ભયંકર ધ્વજ છે તે વાદ્યના ઉલ્લેખ ઋગ્ ૦ મં. ૮, ૬૯, ૯ માં આવે છે.

૩ આઘાટિનો સાયણાચાર્ય 'આહન્યમાનાઃ' એવો અર્થ કરતા દેખાય છે પણ
 બીજા વિદ્વાનો તેનો અર્થ પણ વાદ્યવિશેષ કરે છે.

અવ સ્વરાતિ ગર્ગરો ગોધા પરિ સનિષ્વણત્ ।

પિહ્મગા પરિ ચનિષ્કદલિન્દ્રાય વ્રહ્મોષતં ॥

આ ત્રણ પ્રકારનાં ગર્ગર, ગોધા, પિંગા એ વાદ્યો રણુવાદ્યો હશે. પિંગા એ સુપિર, ગોધા ચર્મવાદ્ય અને ગર્ગર એ તંત્રુવાદ્ય હશે. સુપિર વાદ્યનો બીજો ઉદ્દેશ વાકુરનો આવે છે. એનો અર્થ શંખ જેવો લાગે છે.

યથં વૃક્ષેનાશ્વિના ચંપતેયં દુહન્તા મનુપાય દસ્યા અભિ દસ્યું વકુરેણા ધમન્તોર જ્યોતિશ્ચકથુરાયાંય ॥ આમાં બકુર વાદ્ય દ્રુક્ષીને અશ્વિનોએ દસ્યુને હરાવ્યા.

સુપિર વાદ્યનો ત્રીજો ઉદ્દેશ ઋગ્ ૦ મં. ૧૦, ૧૩૬, ૭ માં આવે છે:

इदं यमस्य सादनं देवमानं यदुच्यते ।

इयमस्य धम्यते नाळीर्यं गीर्मिः परिष्कृतः ॥

‘આ યમનું ઘર છે. તેને દેવમાન કહે છે. એમાં ગાયન વડે નાળી દ્રુક્ષાય છે.’

આ પ્રભાણે તતવિતતાદિ ચાર વાદ્યોના ઉદ્દેશ ઋગ્વેદમાં મળી આવ્યા એ ઉપરથી જણાય છે કે તે વખતે ગાયન સાથે વાદ્ય વગાડવાનો પ્રચાર હતો અને તે વખતે તે તે જાતનાં વાદ્ય વગાડનારા પણ હતા. પાછળના ગ્રંથોમાં વિશેષ વર્ણન આવે છે એટલે અહિં એની ચર્ચા કરીશું નહિ.

નૃત્યનો ઉદ્દેશ ઋગ્વેદ મંડળ ૧૦, સુ. ૭૨, ઋ. ૬ માં છે:—

“ यद्देवा अदः सलिले सुसंरब्धा अतिष्ठत ।

अत्रा यो नृत्यतामिव तीव्रो रेणुरजायत ॥

આમાં ઉપાની રજુતિ કરતાં તેનો રંગ, નાચનારી સ્ત્રીનાં પગ વડે ફરતી ધૂણી સાથે સરખાવ્યો છે. એથી ખુદ્ધા મેદાનમાં નૃત્ય કરવાની રીત તે વખતે હતી અને સ્ત્રીઓ પણ આમાં ભાગ લેતી હતી એમ જોવામાં આવે છે.

સામયોગ્ય કરતી વખતે બીજી જાતનું વેદપાઠ બંધ કરવું એવો નિયમ હોતો, તેમ જ વાદ્યનો અવાજ સાથે તે પણ વેદયોગ્ય બંધ કરવો એમ લખ્યું છે એ ઉપરથી સામ-વેદનાં ગાનો અને તે વિષે પૂર્વદાલીન શોકસમજ અને દરખાસ સી હતી તેનો પણ ખ્યાલ આવે છે (જુઓ, આપસ્તંબ ધર્મશાસ્ત્ર ૧-૩-૧૩, ૧૯.)

હવે સંગીતશાસ્ત્રની પરિભાષાના જે શબ્દો મળી આવે છે તેનો વિચાર કરીશું. ઋગ્પ્રાતિથાપ્યમાં મન્દ, મધ્ય, તાર એ ત્રણ સ્વસ્થાનો માટે મન્દ, મધ્યમ અને ઉત્તમ એ શબ્દો આવેલા છે. તેમજ સામસ્વરો માટે ‘યમ’ શબ્દ આવેલો છે; જેમ કે ‘ત્રીણિ’ મન્દ્રં મધ્યમમુક્તમં ચ સ્થાનાન્યાહુઃ સસ યમાતિવાચઃ ॥ સસ સ્વરા યે યમાસ્તે । ઋગ્પ્રતિશાસ્ત્ર, પટલ ૧૩.

સામસ્વર કરતાં જૂદા કામલ તીલાદિ સ્વરોના ઉદ્દેશ ઋગ્પ્રાતિથાપ્યમાં મળે છે, જેમ કે પૃથગ્વા ॥ અથવા સ્વરેભ્યઃ પૃથગ્મૂતા દન્યે યમાઃ સ્વરેષુ ધતન્તે યતેષાં મૃદુત્વં તીક્ષ્ણત્વં ચ વેદિતવ્યમ્ ।

તાલવિભાગમાં ત્રણ લયોનો ઉદ્દેશ મળે છે, તિલો વૃત્તીરુપદિશન્તિ વાચો વિલમ્વિતાં મધ્યમાં ચ દ્રુતાં ચ ॥ તિલો વૃત્તીયાંવ ઉપદિશન્ત્યાચાર્યાઃ ।

ઋગ્ ૦ માં ૧૩-૪૬.

આમાં લય માટે વૃત્તિ શબ્દ આવ્યો છે. અને એ વિદ્યગિત, મધ્ય અને દ્રુત એ ત્રણ પ્રકારની છે. આ ત્રણ પ્રકારની વૃત્તિનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તે ગાયત્રીમાં લખે છે:-
વિલમ્બિતાં વાલાનામધ્યાપનાદિવૂપદિશન્તિ । મધ્યમાં વ્યવહારાદિવૂપ-
દિશન્તિ । દ્રુતામધ્યનસ્ય વહુરૂપાભ્યાસ ઉપદિશન્તિ ।

વેદનાં ત્રણ પ્રકારનાં સવનો હોય છે: પ્રાતઃસવન, મધ્યાહ્ન સવન અને તાર સવન, જેમાં આ ત્રણ વૃત્તિનો અનુક્રમે ઉપયોગ થાય છે.

પ્રાતઃકાલનું વિશેષ ગાંભીર્ય જણાવે તે વખતનાં સવન વિદ્યગિત વૃત્તિમાં ગાવાનું પસંદ કરેલું હશે, એ ઉપરથી આ ત્રણ વૃત્તિના કે લયોના શાસ્ત્રીય ઉપયોગ તે વખતના લોકો કરતા હતા એમ જણાય છે.

લયની જે માત્રા હોય તેને પ્રતિવૃત્તિ કહે છે, જેમ કે માત્રાવિશેષ: પ્રતિવૃત્ત્યુ-
પૈત્તિ । માત્રાના ચોક્કસ માપને માટે નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવ્યું છે: ચાપસ્તુ વદતે
માત્રાં દ્વિમાત્રાં વાયસોઽન્નવીત્ । શિખી ત્રિમાત્રો વિજ્ઞેય ણ્ણ માત્રાપરિગ્રહઃ ॥
ત્રિમાત્રાં તુ શિખી વ્રૂતે નકુલસ્ત્વર્ધમાત્રિકઃ ॥ ‘ચાપ પક્ષી એક માત્રાનો અવાજ
કાઢે છે, કાગડો બે માત્રાનો, મોર ત્રણ માત્રાનો અને નોળીઓ અર્ધા માત્રાનો અવાજ
કાઢે છે.’ શુક્લયજુઃપ્રાતિશાલ્યમાં યજુર્વેદેઽપિ સત્ત સ્વરા ભવન્તિ । (જુઓ ૩,
૪૬૭, ૧૬ માં) .

આ ઉપરથી સંગીતના શાસ્ત્રીય પારિભાષિક શબ્દો તે વખતમાં બનાવેલા હોવા જોઈએ.
હવે ઋગ્વેદની કે બીજા વેદની ઋચાઓ ઉપર જે સ્વરોનાં ચિહ્નો વાપર્યા છે તે
ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત સ્વરોનાં દર્શક છે. સ્વરોના આ ત્રણ વિભાગમાં સપ્તસ્વરો
આવે છે તેની વહેંચણી ઉદાત્તે નિષાદગાન્ધારૌ અનુદાત્ત ઋષભધૈવતૌ । સ્વરિત-
પ્રમવા હ્યેતે ષડ્જમધ્યમપશ્ચમાઃ ॥ આની રીતે કરેલી ઘણા સંગીત ગ્રંથોમાં મળી આવે
છે. પરંતુ ઋચા ગાતી વખતે તે સ્વરો કેવી રીતે વાપરવા એ વિષે બરાબર ખુલાસો નથી.

एकान्तरः स्वरोद्भिस्तु गाथासुव्यन्तरः स्वरः ।

सामसुव्यन्तरं विद्यादेतावत्स्वरतोऽन्तरम् ॥ (નારદીયશિક્ષા ૧, ૩).

આ શ્લોક નારદીય શિક્ષામાં પ્રથમ કંડિકામાં આવે છે અને ઋગ્વેદની ઋચાઓ
એક સ્વરમાં, યજુર્વેદની બે સ્વરમાં, અને સામની ત્રણ સ્વરમાં ગવાય છે એવો તેનો
અર્થ છે. પરંતુ નારદીય શિક્ષા એ ગ્રંથ વેદ જેવો પુરાણો નથી, તેથી ઋચાઓ ગાવા
સંબંધી આ માહિતી પૂર્ણ હશે એમ લાગતું નથી.

વેદના પછી બ્રાહ્મણ, આરણ્યક, ઉપનિષદ અને સૂત્રો આવે છે. આ ગ્રંથોનો કાળ
ક્રિ.પૂ. ૮૦૦ થી ૪૦૦ સુધી છે. તેમજ સૂત્રોનો કાળ ક્રિ.પૂ. ૪૦૦ સુધીનો છે એમ
સાધારણ રીતે મનાય છે. હવે આપણે બ્રાહ્મણગ્રંથો લઈએ.

બ્રાહ્મણકાળમાં સંગીતની ઉન્નતિ વેદકાળ કરતાં વિશેષ જણાય છે. તે વખતમાં
સંગીતની પરિભાષામાં વધારો થયો હોય એમ લાગે છે. વીણા વગાડનારને માટે વીણાવદ
તેમજ સંગીતકૃદના નાયકને માટે વીણાગણગિત્ શબ્દ આવે છે. (જુઓ તૈત્તિરીય
બ્રાહ્મણ ૩, ૯, ૧૪, ૧ તેમજ શતપથ બ્રાહ્મણ ૧૩, ૧, ૫, ૧.)

બીજો ઉલ્લેખ શતપથ બ્રાહ્મણમાં ઉત્તરમન્દ્રા એ મૂર્છનાદ

નામ છે. મૂર્છના એટલે યાટ (Scale). (જુઓ ચતુષ્થ આલેખ ૧૩, ૪, ૨, ૮; ૩, ૨, ૪, ૬; ૧૩, ૧, ૫, ૧).

આમાં વીણાનો તાર જે યાટમાં મેળવવો હોય તે યાટનું નામ ઉત્તરમંદ્રા આપ્યું છે. (જુઓ ચતુષ્થ વ્રા. ૧૩, ૪, ૨, ૮.) અને એ યાટ મૂળ શુદ્ધ સપ્ત સ્વરોનાંજ છે; એમકે સંગીતના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ઉત્તરમંદ્રાની વ્યાખ્યા આપી છે તે જોતાં તે મૂળ સપ્ત સ્વરોમાં જ આવે છે. જેમકે પડ્ડે તૂત્તરમંદ્રાદૌ રજની ચોત્તરાયતા ઇત્યાદિ.

પ્રાચીન સંગીતમાં ત્રણ ગ્રામો મનાતા હતા, અને તેમાં પ્રત્યેક ગ્રામની સાત સાત મૂર્છનાઓ મનાતી હતી. એ મૂર્છના એટલે જ યાટ. હવે પડ્ડ નામના ગ્રામની પહેલી મૂર્છનાનું નામ ઉત્તરમંદ્રા છે; અને એ પડ્ડ સ્વર ઉપરથી જ યાટ યાય છે.

બીજા વાદ્યોમાંથી તૂણવનો ઉલ્લેખ તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ ૬, ૧, ૪, ૧ અને ૩, ૪, ૧૩, ૧ માં આવે છે. તૂણવનો અર્થ વાંસળી છે, તે વાંસની હોય છે. પુરુષમેધ વખતે હોમવાના મનુષ્યોની ગણતરીમાં જે વાદ્ય વગાડનારા અથવા ગાનારાનો સમાવેશ કરેલ જોવામાં આવે છે, તેમાં તૂણવધ્મ એટલે વાંસળી વગાડનારનું નામ આવે છે. ૩, ૪, ૧૫, ૧ માં તલ્લવ નામનું એક વાદ્ય આવે છે તે વગાડનારનો પણ તે યાદીમાં સમાવેશ છે. વીણા, ઇન્દ્રિમિ વગાડનારને પણ તે યાદીમાં સ્થાન છે.

ચરને વખતે જે બ્રાહ્મણ હાથમાં વીણા લઈને ગાતા હતા, તેનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે:—બ્રાહ્મણો ધીનાગાયિનો ગાયતઃ । શ્રિયા વા પત્તદૂપમ્ । ચદ્રીણા । શ્રિયમેવા-સ્મિન્ તદ્રતઃ । યદા ચ્ચલુ વૈ પુરુષઃ શ્રિયમચ્ચુતે । ધીનાસ્મૈ વાદ્યતે । તદાહુઃ । યદુર્મો બ્રાહ્મણો ગાયેતામ્ ।

યત્ર વખતે એક બ્રાહ્મણ અને એક ક્ષત્રિય એવી એક વીણા વગાડનારની જોડી હશે એમ પણ લાગે છે:—પ્રમે શુકાસ્યાચ્છ્રી સ્યાત્ । ન વૈ બ્રાહ્મણે ચિરમત્ત્વમ્ । બ્રાહ્મણો અન્યો ગાયેત્ । રાજન્યોડન્યઃ । બ્રહ્મ વૈ બ્રાહ્મણઃ ।

ગાયન થયા પછી ગાનારને કે વગાડનારને ધનામ આપવામાં આવે છે તે બાબતમાં તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ ૬, ૩, પ્રપાઠક ૬, અનુવાદ ૧૪ માં અનોયુક્તે ચ શતે ચ દદાતિ એટલે ૧૦૦ બળદનાં ગાડાંઓ ભરીને ૬૦૫ આપવું એવો ઉલ્લેખ છે.

બ્રાહ્મણ દાળમાં જે ચાર પ્રકારનાં વાદ્યો વગાડતા હતા તેનો ઉલ્લેખ તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં ૬, ૩, પ્ર. પા. ૪ અનુ. ૧ માં આવી રીતે છે:—પ્રતિશ્ચત્કાયા ઋતુલમ્ । ધોપાય મપમ્ । અન્તાય યહુવાદિનમ્ । અનન્તાયમૂકમ્ । મહસે ધીનાવાદનમ્ । ક્રોશાય તૂણવધ્મમ્ । આકન્દાય લુન્દુમ્બ્યાધાતમ્ । અવરસ્પરાય શઙ્ગધ્મમ્ । ઋમુમ્બ્યો જિતસન્ધાયમ્ । સાચ્યેમ્યગ્નર્મમ્ ॥ એમાં વીણા, તૂણ, ઇન્દ્રિમિ, શંખ એ ચાર પ્રકારનાં વાદ્યોનો ઉલ્લેખ છે.

આ બધાં વાદ્યો વૃત્તની સાથે આવતાં હોય એમ લાગે છે, જેમ હસાય પૂંજ-લૂમાલભતે । ધીનાવાદ ગણકં ગીતાય । યાદસે શાયુલ્યામ્ । નર્માય મદ્રવ-તીમ્ । તૂણવધ્મં ગ્રામણ્યમ્ । પાણિસંઘાતં વૃત્તાય । મોદાયાનુક્રોશકમ્ । આનન્દાય તલયમ્ । તૈં બ્રા. ૩, ૪, ૧, ૧૫.

દુન્દુભિનું વનસ્પતિ એવું પણ નામ છે. સા વનસ્પતિન્પ્રાવિશત્ સૈવા ધાગવન-
સ્પતિષુ વદન્તિ યા દુન્દુભે યા તૂળવે યા વીણાયામ્ યદ્દીક્ષિતદણ્ડં પ્રયચ્છતિ।
વાણવાદ સો તંત્રીનું હોય છે,

વાણઃ શતતન્તુર્ભવતિ (તૈ. વ્રા. કાં ૭, ૫, ૯, ૨.)

ભૂમિદુન્દુભિનો ઉલ્લેખ તે જ સ્થળે આવે છે;

દુન્દુભિ વાચમવરુન્ધતે ભૂમિદુન્દુભિમેવ। યજુક્ષેત્રમાં એક જગાએ જમીનમાં
ખાડો કરીને તેનું મોઢું ચામડાથી ઢાંકવું.

બકુર વાદ (કૂંકવાનું વાદ)નો ઉલ્લેખ બ્રાહ્મણ ગ્રંથમાં ઘણી જગ્યાએ આવે છે.
તેનો ઉપયોગ યુદ્ધ વખતે થતો હતો. તૈ. વ્રા. ૩, ૪, ૭, ૧. શ. વ્રા. ૪, ૯ અને ૪,
૧૯. વ્રા. પંચિકા. ૧, ૩, ૧ અને ૬, ૭, ૫.

આરણ્યક ગ્રંથોના સમયમાં પણ પહેલાંની મારફત જ સંદર્ભો મળી આવે છે. વીણા,
જે વસ્તુ વડે વગાડવામાં આવે છે તેને માટે વાદન શબ્દ છે, તેને આપણે હાલમાં 'નખી'
કે 'મિજરાફ' કહીએ છીએ. સારમંડળ વગાડીએ તો હાથીદંતની નખી વાપરીએ છીએ;
તેમ જ વીણા વગાડવા માટે વાદનનો ઉપયોગ થતો હશે. યે. આ. ૩, ૨, ૫ માં
વાદનનો ઉલ્લેખ છે.

ભૂમિદુન્દુભિ વાદ તે વખતે સાધારણ હતું એમ લાગે છે. જેમ લગ્નાદિ મંગલ
કાર્યમાં આપણે ત્રાંસાં, ઢોલ વગેરેનો ઉપયોગ કરીએ છીએ તેમ યજુની વખતે ભૂમિ-
દુન્દુભિનું વગાડવું સામાન્ય થયું હતું. (જુઓ તૈ. આ. ૫, ૧, ૫ અથવા પ્રો. કીથનું
તૈ. આ. ભાષાંતર પૃ. ૨૭૭, નોટ ૧૪.)

સંહિતાના ગ્રંથમાં બકુર તો સામાન્ય છે જ. ચર્મવાદમાં આડંબર કે લંબરનો
ઉલ્લેખ વાજસેનીયી સંહિતામાં કાંડ ૩૦, અધ્યાય ૧૯, ૨૦ માં નરમેધમાં હોમવાનાં
મનુષ્યોની યાદી આપેલી છે તેની સાથે છે. તે આ પ્રમાણે છે, જેમ આડંબરમ્
આહન્તિ તં કોલાહલ કર્તારમ્। મહસે વીણાવાદમ્। ક્રોશાય તૂળવધમમ્।

(તેની ટીકામાં વાદ્યવિશેષ ધમનિ તથાભૂતમ્ અવરસ્પરાય શંખધમમ્
શંખવાદકમ્ મહસે વીણાવાદમ્ વાણિધમમ્ તૂળવધમમ્ તાન્ નૃત્તાય।
આનન્દાય તલવમ્।

કાંડક સંહિતામાં પણ

સર્વાસુ સૂક્તિષુ। દુન્દુભયો વદન્તિ યા દિક્ષુ વાક્તાં તેનાવરુન્ધતે ભૂમિ-
દુન્દુભિર્ભવતિ યાસ્યાવાક્તાં તેનાવરુન્ધતે વીણા વદન્તિ યા પશુષુ વાક્તાં
તેનાવરુન્ધતે કાણ્ડવીણા વદન્તિ યૌષધીષુ વાક્તાં તેનાવરુન્ધતે નાડીતૂળવા
વદન્તિ યા વનસ્પતિષુ વાક્તાં તેનાવરુન્ધતે વાગદશતતન્તુર્ભવતિ શતાયુર્વૈ
પુરુષશ્શતવીર્યા આયુરેવ વીર્યમવરુન્ધે.

આ પ્રમાણે ઉપર દુન્દુભિ, ભૂમિદુન્દુભિ, વીણા, કાંડવીણા, નાડી, તૂળવ, વનસ્પતિ,
વાણ, શતતન્તુ ઇત્યાદિ વાદ્યવાદ્યક પારિભાષિક શબ્દો આવે છે. મૈત્રાયણી સંહિતામાં
પણ કંકરિ, તૂળવ અને વીણા એ ત્રણ વાદ્યોનો ઉલ્લેખ અનુક્રમે ૪, ૨, ૯ માં અને
૩, ૬, ૮ માં મળે છે.

આ બધા ઉપરથી સંહિતાકાળમાં વેદકાળ જેવું જ સંગીતનું મહત્ત્વ હતું અને ધાર્મિક ક્રિયામાં સંગીતની આવશ્યકતા તે વખતના લોકોને બાસતી એમ આપણે સ્થળે સ્થળે જોઈ શકીએ છીએ.

ઉપનિષદ ગ્રંથોમાં પણ સંગીતને લગતાં વાદ્યોના ઉલ્લેખ, સ્વરોના ઉલ્લેખ, તથા ગીત, વાદ્ય, વૃત્ત એ ત્રણેના ઉલ્લેખ આવે છે. ગીતવાદિતે સમુત્તિષ્ઠતઃ (જુઓ છાન્દો, ૮, ૨, ૮). તેમજ ક્ષોપનિપત્તમાં અપિ સર્વ જીવિતમલ્પમેવ તથૈવ વાદ્યાસ્તવ નૃત્તગીતે । કઠ, ૧, ૨૬. એવો ઉલ્લેખ આવે છે.

છાન્દોગ્યોપનિષદમાં સ્વરનું 'ઉદ્ગીત' એવું નામ છે અને ગાનારને 'ઉદ્ગાતા' કહે છે. બૃહદારણ્યકોપનિપત્તમાં હન્દુભિ, રાષ એ અને વીણા એ ત્રણેના ઉલ્લેખો આવે છે. (જુઓ વૃહદ ૨, ૪, ૭ થી ૯,). તેમજ વીણાનાદ એટલે વીણા વગાડનારાનો ઉલ્લેખ ધોળાચૈતુ પ્રહરેન ધોળાવાદસ્ય વા શબ્દો ગૃહીતઃ એમ આવે છે.

ઉપનિપત્તકાળમાં સામગાયનનો પ્રચાર વધારે હતો. છાન્દોગ્યોપનિપત્તમાં પહેલા અધ્યાય, ખંડ ૮ સુધી સામગાયનનું વર્ણન આપેલું છે, પણ વખતે સામગાયન કરનાર ત્રણ ઉદ્ગાતાઓ ખડુ કુશળ હોવા જોઈએ વગેરે ઉલ્લેખ છે. ગર્ભોપનિપત્તમાં પૃથ્વી, ક્ષેપભ, ગાંધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈવત, નિપાદ એ સાત સ્વરોનાં નામો પહેલા સ્થાનમાં મળે છે. હર્ષોપનિપત્તમાં જે વાદ્યો મળે છે તે આ પ્રમાણે છે:-

સપ્ત જપ કોટયાનાદમનુભયતિ પર્વ સર્વ હંસયશાન્તાદો - દશવિધો જાયતે । ચિળીતિ પ્રથમઃ । ચિચ્ચિળીતિ દ્વિતીયઃ । ઘણ્ટાનાદસ્તૃતાયઃ । શંખનાદશ્ચતુર્થઃ । પશ્ચમસ્તન્ત્રીનાદઃ । પષ્ટસ્તાલનાદઃ । સસમો ઘેણુનાદઃ । અદમો મૃદંગનાદઃ । નયમો મેરીનાદઃ । દશમો મેઘનાદઃ ।

ઉપરના સંદર્ભમાં આરે પ્રકારનાં વાદ્યો મળ્યા આવે છે. આ પ્રમાણે ઉપનિપત્ત કાળમાં ગાયનવાદનવૃત્તાદિના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો, વાદ્યોના ઉલ્લેખો, તથા સામગાયનવિષયક ઘોડી માહિતી અને તેનું મહત્ત્વ આટલી ગાળતો આપણને મળે છે. એ ઉપરથી સંગીત વિદ્યા તરફ લોકો અત્યંત શુદ્ધ ભાવથી અને ધાર્મિક દૃષ્ટિથી જોતા હતા એમ દેખાય છે.

ઉપનિપત્ત કાળ પછી સુત્રકાળ આવે છે. આ કાળમાં કર્મકાંડીઓનું પ્રાબલ્ય હોવાથી તે કાળમાં થયેલા ગ્રંથોમાં કર્મો કેવી રીતે કરવાં એ વિષય આવે છે. એથી સંગીત ઉપર વિશેષ માહિતી આપણને મળે એવી આશા છે. પાંચળ આવેલાં શત્તત્રી વીણાનો ફરી ઉલ્લેખ શાંખાયન ઐતસ્ય ૧૭-૧-૩, માં આવે છે. જેમ,

અયૈતાં વીણાં શતતંત્રીમ્ ઉપકલ્પયતિ । તસ્યા પાલાશી સૂનાં ભવતી । ઔદુવરો દણ્ડઃ । અપિ ઔદુવરી સૂના પાલાશી દણ્ડઃ । તમાનુદહેન સર્વ-રોહિતેન ચર્મ્મણા વાહ્યતો લોમ્નાભિપીગ્વ્યન્તિ । તસ્યૈ મૂલે દણ્ડં દશધાંતિ વિધ્યતિ । તા દશ દશ રજ્જૂ પ્રવ્યન્તિ । તા અગ્રે નાના વદન્તિ । દણ્ડસપાસા વીણાં શતતંત્રી ભવતિ । વેતસશાસ્ત્રા સપલાશા વાદિન્યુપકૃષ્ણા ભવતિ । સ્વયં ન તા વા શરેપીકા । ઘાટકર્કરીરવઃ ઘટારિકાઃ કાણ્ડવીણાઃ પિચ્છોરા इति

પત્ન્ય ઉપકલ્પયતિ । ઉપમુખેન પિચ્છોરાં વાદયેત્ । વાદનેન કાણ્ડવીણામ્ ।
તાં ધાટરીરિત્યાચક્ષતે । યા ધાટરી મૃદું વાદયેતત્સારાતિઃ સ્યાત્ ।

આ સૂત્રમાં શતતંત્રીનું વર્ણન આવે છે. ઉમરાના ઝાડના લાકડાનો દંડ અથવા પલા-
શનો દંડ લઈને તેને બળદના ચામડાથી એવી રીતે ઢાંકવું કે વાગવાળી બાબુ ઉપર રહે.
દંડના મૂળમાં ૧૦ કાણાં પાંડી તે પ્રત્યેકમાં ૧૦, ૧૦ તાર પડેલી તેને અગ્રમાં બાંધવા.
દંડની સપાટી ઉપર સો તાર આવે છે, તેને પલાશ અથવા નેતરની નાની સોટીનાં નખો
વડે વગાડવા. આગળના ભાગમાં ઘાટ, ધર્ધરિ, કાંડવીણા ૪૦ નો ઉદ્દેશ છે, તેમજ પિચ્છોરા
વાદ્ય ફૂંકીને વગાડવું અને કાંડવીણા નખીથી (વાદનેન) વગાડવી. આ સૂત્ર ઉપરથી
તંતુવાદના પ્રધાત તે વખતે વધારે હશે એમ લાગે છે.

યજ્ઞ વખતે જે જે તંતુવાદો વગાડવામાં આવતાં હતાં તે તે વાદ્યો કયા કયા લાક-
ડાનાં બનાવતા હતા એ અંદાજ ઉપલા સંદર્ભમાં આપ્યો છે. હવે અલાબુવીણા નો
ઉદ્દેશ અને તેની માહિતી લાઠ્યાયન શ્રૌતસૂત્ર ૪.૨.૧ થી ૧૦ સુધીમાં આવે છે.

અલાબુવીણાયાં વક્રા કપિશીષ્ટયૌ ચ પૂર્વસ્યાં દ્વારિ વહિ સદસમ્ ॥ ૧ ॥

વક્રા કપિશીષ્ટયૌ દુન્દુભિશ્ચ પ્રતિમંત્રયેત યા વક્રાયામ્ કપિશીષ્ટ્યામ્
દુન્દુભૌ યચ્ચ વાદ્યં ઘોપો યો મહતો મહંસ્તેન નો રાદ્ધિ મા વદેતિ ॥ ૨ ॥

મહાવીણાપિ શીલવીણે ચાપરસ્યામન્તરીતિ ગૌતમશાણ્ડિલ્યૌ વહિરિતિ
ધાનજ્ઞયઃ ॥ ૩ ॥

અલાબુવીણાપિ શીલવીણે ચ પ્રતિમંત્રયેતાલાબુવીણેઽપિશીલી ચ યં
મંત્રમધિજગ્મતુસ્તેનેદમુપગાયતાં તે સામમહયેષ્યત ॥ ૪ ॥

પશ્ચિમેનોપગાતૃન્ દ્વે દ્વે એકેકા પત્ની કાણ્ડવીણાં પિચ્છોરાં ચ વ્યત્યાસં
વાદયેત ॥ ૫ ॥

ઉપમુખં પિચ્છોરા વાદનેન કાણ્ડમયીમ્ ॥ ૬ ॥

તા અપઘાટિલા ઇત્યાચક્ષતે ॥ ૭ ॥

તાઃ પ્રતિમંત્રયેત યાં પલ્યપઘાટિલાં મૃદુકં વાદયિષ્યતિ સારાતિમપવાદ્યતાં
દ્વિપન્તં તૈજનિત્વગિતિ ॥ ૮ ॥

સર્વમનુવીક્ષ્યમાણો જપેદાકંદા હલૂલયઃ પ્રકોશાયવાચષ્ટતિ સર્વા સત્રસ્ય
સારાદ્ધિસ્તથેદં સામ ગાયત ઇતિ ॥ ૯ ॥

જપે દેવ સુપર્ણોઽસ્મિ ગરુત્માન્ પ્રમાં વાચં વદિષ્યામિ વહૂકરિષ્યન્તી
વહૂકરિષ્યન્ સ્વર્ગમિષ્યન્તીમ્ સ્વર્ગમયિષ્યમ્ મામિમાન્ યજમાનાનિતિ ॥ ૧૦ ॥

લાઠ્યાયનીયે ૪, ૨, ૧ થી ૧૦.

અલાપુત્રીશ્યા એટલે જે વીણાને તુંખડું હોય તે, અને જેનું માથું વાંદરાના મ્હોં જેવા વક્ર આકારનું હોય તે. દંડુકિનો પણ ઉલ્લેખ આ સુત્રમાં આવે છે. એ પણ વાંદરાના મ્હોં જેવું જ વાકું હોય છે. તે સિવાય મહાત્રીશ્યા, શીલવીણાનો પણ ઉલ્લેખ તેજ મંદકેશમાં આવે છે. અલાપુત્રીશ્યા અને શીલવીણાને મંત્રીને પછી તેના સ્વરો વડે સામગાયન કરવું. ઉપગાતાની પશ્ચિમ બાજુએ જે સ્ત્રીઓને સામસામે બેસાડીને એકના હાથમાં કાંઠવીણા અને બીજાના હાથમાં પિચ્છોરા આપવી. પિચ્છોરા મુખ વડે અને કાંઠવીણા નખીથી (વાદનથી) વગાડવી. આ બેની બેડીને ‘અપધારિલા’ કહે છે. આ અપધારિલા એટલે બંને વાદ્યો બહુ કોમળ અવાજથી વગાડવાં.

આ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે વગાડવા માટે કેવી રીતે બેસવું, કેવી રીતે વગાડવું, ઇ. સૂક્ષ્મ માહિતી આપણને મળે છે. એ જમાનો કમંદકાડનો હોવાથી દરેક વિષયમાં વિધિ અને પદ્ધતિ ઉપર ખાસ લક્ષ આપવામાં આવતું હતું, તે જ પ્રમાણે સંગીતની બાબતમાં પણ બન્યું. આ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે ગાયનવાદનની પદ્ધતિઓનો ખાસ વિકાસ આ સમયે થયો હશે.

બીજો એક ઉલ્લેખ લાટમાયન-શ્રૌતસૂત્રમાં શતતત્રી વીણા વિષે આવે છે, તે નીચે પ્રમાણે છે:—

રોહિતેનાનહુદેનોત્તરેલામ્ના ચમર્ણા પિહિતં સ્યાત્ ॥ ૧ ॥

તસ્ય દશસુ પથ્યાચ્છિદ્રેષુ દશ દશ તંત્ર્યો વદ્ધાઃ સ્યુર્મૌજ્યોદાભ્યો વા ॥૨॥

ત્રિષ્વિતિ શાળિલ્યશ્ચતુસ્ત્રિશન્મધ્યમે ત્રયસ્ત્રિશતા વા મિત્ત ઇતિ ॥૩॥

પુરસ્તાદેકૈકશસ્તાત્ત્રૈષં વિમજ્ય મૂર્ધ્નવઃસ્વરિત્યેતાભિઃ પૃથગુચ્ચરોત્ત-
યુદ્ધેત્ ॥ ૪ ॥

તમભિમૃશેદ્દો વદવદા વદો વદો વદોરુ.....ઇયાદિ પેંદ્રી વાચં બૃહતીમ્
વિશ્વરૂપાં શતાયુષીમ્ પ્રવદદેવ વાણ ઇતિ ॥ ૫ ॥

શિથિલાંસ્તંતુના ચલ્લેદોભિર્નો ત્રાણતંતુભિઃ શતં રાદ્ વીરીહાવહારાત
સ્મ ઇત્યાદિ ॥ ૬ ॥

વાક્ સર્વં ઇત્યાદિ જાપિત્વા વાદયેત ઇન્દ્રેણ તથા રૂપીકયા વેતસશાલયા ચ
સપલાંશયા મૂલતઃ ॥ ૭ ॥

સ્વભાવનતયા ન વાણવત્ નામીતયા વેતસશાલયા ચં સપલાંશયા તયાં
રૂપીકા શાલયોર્મૂલાભ્યામ્ વાદયેત્ । ન અગ્રાભ્યામ્ ।

પ્રાણાયત્વે ઇતિ ઝર્વશુલ્લિખેત્ અપાનીયત્વેત્યવાંચમ્ ॥ પ્રાણાયત્વ ॥૮॥

વ્યાનાયત્વા વ્યાનાયત્વા ઇતિ ત્રિઃ સંલક્ષ્ય ઉદ્શ્વમ્ પ્રોદેત્ ॥૯॥

બ્રાહ્મણં ઉક્ત્વેમં ઉલ્લિખન્નાસ્વેતિ ॥ ૧૦ ॥

આહતદુન્દુભિં પ્રવદન્તુ વીણા ઇતિ વ્રૂયાત્ ॥ ૧૧ ॥

પત્ન્ય ઉપકલ્પયતિ । ઉપમુખેન પિચ્છોરાં વાદયેત્ । વાદનેન કાણ્ડવીણામ્ ।
તાં ધાટરીરિત્યાચક્ષતે । યા ધાટરી મૃદું વાદયેતત્સારાતિઃ સ્યાત્ ।

આ સૂત્રમાં શતતત્ત્રીતું વર્ણન આવે છે. ઉમરાના ઝાડના લાકડાનો દંડ અથવા પલા-
શનો દંડ લઈને તેને બળદના આમડાથી એવી રીતે ઢાંકવું કે વાળવાળી બાબુ ઉપર રહે.
દંડના મૂળમાં ૧૦ કાણાં પાડી તે પ્રત્યેકમાં ૧૦, ૧૦ તાર પરાવી તેને અગ્રમાં બાંધના.
દંડની સપાટી ઉપર સો તાર આવે છે, તેને પલાશ અથવા નેતરની નાની સોટીની નખી
વડે વગાડવા. આગળના ભાગમાં ઘાટ, કર્કરિ, કાંડવીણા ૪૦ નો ઉદ્દેશ્ય છે, તેમજ પિચ્છોરા-
વાદ્ય ફૂંકીને વગાડવું અને કાંડવીણા નખીથી (વાદનેન) વગાડવી. આ સૂત્ર ઉપરથી
તંતુવાદના પ્રધાત તે વખતે વધારે હશે એમ લાગે છે.

યેષુ વખતે જે જે તંતુવાદો વગાડવામાં આવતાં હતાં તે તે વાદ્યો કયા કયા લાક-
ડાનાં બનાવતા હતા એ અંદાજ ઉપલા સંદર્ભમાં આપ્યો છે. હવે અલાવુવીણા નો
ઉદ્દેશ્ય અને તેની માહિતી લાઢ્યાયન શ્રૌતસૂત્ર ૪.૨.૧ થી ૧૦ સુધીમાં આવે છે.

અલાવુવીણાર્યાં વક્રા કપિશીષ્ટર્યૌં ચ પૂર્વસ્યાં દ્વારિ વહિ સદસમ્ ॥૧॥

વક્રા કપિશીષ્ટર્યૌં દુન્દુભિશ્ચ પ્રતિમંત્રયેત યા વક્રાયામ્ કપિશીષ્ટર્યામ્
દુન્દુભૌ યચ્ચ વાદ્યં ઘોષો યો મહતો મહંસ્તેન નો રાદ્ધિ મા વદેતિ ॥૨॥

મહાવીણાપિ શીલવીણે ચાપરસ્યામન્તરીતિ ગૌતમશાણ્ડિલ્યૌ વહિરિતિ
ધાનજ્ઞયઃ ॥ ૩ ॥

અલાવુવીણાપિ શીલવીણે ચ પ્રતિમંત્રયેતાલાવુવીણેઽપિશીલી ચ યં
મંત્રમધિજગ્મતુસ્તેનેદમુપગાયતાં તે સામમહયેષ્યત ॥ ૪ ॥

પશ્ચિમેનોપગાતૃન્ દ્વે દ્વે એકેકા પત્ની કાણ્ડવીણાં પિચ્છોરાં ચ વ્યત્યાસં
વાદયેત ॥ ૫ ॥

ઉપમુખં પિચ્છોરા વાદનેન કાણ્ડમયીમ્ ॥ ૬ ॥

તા અપઘાટિલા ઇત્યાચક્ષતે ॥ ૭ ॥

તાઃ પ્રતિમંત્રયેત યાં પલ્યપઘાટિલાં મૃદુકં વાદયિષ્યતિ સારાતિમપવાદ્યતાં
દ્વિષન્તં તૈજનિત્વગિતિ ॥ ૮ ॥

સર્વમનુવીક્ષ્યમાણો જપેદાક્રંદા ઉલ્લયઃ પ્રકોશાયવાચષ્ટતિ સર્વા સત્રસ્ય
સારાદ્ધિસ્તથેદં સામ ગીયત ઇતિ ॥ ૯ ॥

જપે દેવ સુપર્ણોઽસ્મિ ગરુત્માન્ પ્રમાં વાચં વાદિષ્યામિ વહૂકરિષ્યન્તી
વહૂકરિષ્યન્ સ્વર્ગમિષ્યન્તીમ્ સ્વર્ગમયિષ્યમ્ મામિમાન્ યજમાનાનિતિ ॥૧૦॥

લાઢ્યાયનીયે ૪, ૨, ૧ થી ૧૦.

અલાપુવીણા એટલે જે વીણાને તુંબકું હોય તે, અને જેનું માથું વાંદરાના મ્હોં જેવા વક્ર આકારનું હોય તે. દંડુભિનો પણ ઉદ્દેશ આ સુત્રમાં આવે છે. એ પણ વાંદરાના મ્હોં જેવું જ વાંકું હોય છે. તે સિવાય મહાવીણા, શીલવીણાનો પણ ઉદ્દેશ તેજ મંદલમાં આવે છે. અલાપુવીણા અને શીલવીણાને મંત્રીને પછી તેના સ્વરો વડે સામગાયન કરવું. ઉપગાતાની પ્રશ્નિષ્ઠા બાજુએ બે સ્ત્રીઓને સામસામે બેસાડીને એકના હાથમાં કાંડવીણા અને બીજીના હાથમાં પિચ્છોરા આપવી. પિચ્છોરા મુખ વડે અને કાંડવીણા નખીથી (વાદનથી) વગાડવી. આ બેની બોડીને ‘અપધાટિલા’ કહે છે. આ અપધાટિલા એટલે બંને વાદ્યો બહુ ક્રોમળ અવાજથી વગાડવાં.

આ ઉપરથી જાવા માટે અથવા વાગ વગાડવા માટે કેવી રીતે બેસવું, કેવી રીતે વગાડવું, ઇ. સુક્ષ્મ માહિતી આપણને મળે છે. એ જમાનો કર્મકાંડનો હોવાથી દરેક વિષયમાં વિધિ અને પદ્ધતિ ઉપર ખાસ લક્ષ આપવામાં આવતું હતું, તે જ પ્રમાણે સંગીતની બાબતમાં પણ બન્યું. આ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે ગાયનવાદનની પદ્ધતિઓનો ખાસ વિકાસ આ સમયે થયો હશે.

બીજો એક ઉદ્દેશ લાટયાયન-શ્રૌતસૂત્રમાં ચતુર્તત્રી વીણા ત્રિષે આવે છે, તે નીચે પ્રમાણે છે:—

રોહિતેનાનહુદેનોત્તરલોમ્ના ચમર્ણા પિહિતં સ્યાત્ ॥ ૧ ॥

તસ્ય દશસુ પશ્ચાચ્છિદ્રેપુ દશ દશ તંત્ર્યો વદ્ધાઃ સ્યુર્મૌજ્યોદાભ્યો વા ॥૨॥

ત્રિષ્વિતિ શાળિહલ્યશ્વતુસ્ત્રિશન્મધ્યમે ત્રયસ્ત્રિશતા વા પિત-ઇતિ ॥૩॥

પુરસ્તાદકૈકશસ્તાસ્ત્રેધં વિભજ્ય ભૂર્મુવઃસ્વરિત્યેતાભિઃ પૃથગુત્તરોત્ત-
યુંદહેત્ ॥ ૪ ॥

તમમિમૃશેદ્દો વદવદા વદી વદો વદોરુ.....ઇયાદિ પેંદ્રીં વાચં વૃહતીમ્
વિશ્વરૂપાં શતાયુષીમ્ પ્રવદદેવ વાણ ઇતિ ॥ ૫ ॥

શિયિલાંસ્તંતુના યચ્છેદોમિર્નો વાણતંતુભિઃ શતં રાદ્ વીરીહાવહારાત
સ્મ ઇત્યાદિ ॥ ૬ ॥

વાક્ સર્વં ઇત્યાદિ જપિત્વા વાદયેત ઇંદ્રેણ તથા ઇપીકયા વેતસશાખયા ચ
સપલાંશયા મૂલતઃ ॥ ૭ ॥

સ્વમાવનતયા ન વાણવત્ નામીતયા વેતસશાખયા ચ સપલાંશયા તયા
ઇપિકા શાખયોર્મૂલાભ્યામ્ વાદયેત્ । ન અગ્રાભ્યામ્ ।

પ્રાણાયત્વે ઇતિ ઋર્ધ્વમુલ્લિસેત્ અપાનીયત્વેત્યવાચમ્ ॥ પ્રાણાયત્વ ॥૮॥

વ્યાનાયત્વા વ્યાનાયત્વા ઇતિ ત્રિઃ સંલક્ષ્ય ઉદશ્ચમ્-પ્રોહેત્ ॥૯॥

બ્રાહ્મણં ચક્ત્વેમં હલ્લિચન્નાસ્વેતિ ॥ ૧૦ ॥

આહતદુન્દુભિં પ્રવદન્તુ વીણા ઇતિ વૃષાત્ ॥ ૧૧ ॥

આ ઉપરથી શાંખાયન ઐતસ્યમાં જે શતતંત્રી પાછળ હેલ્લી છે તે પ્રમાણે જ આ ખીજ વીણાનું વર્ણન છે. આ વીણા પહેલાંની જેવી જ પણ થોડા ફરકવાળી છે. બળદના ચામડા વડે તેનો દંડ ઢાંકીને તેની પાછળના ભાગમાં દશ દાણાં પાડીને તેમાં દશ, દશ તંત્રી બાંધવી. તે તંત્રી દલીની અથવા આંતરડાની હોય. શાંડિલ્ય ઋષિને મો. ૧૦ ને બદલે ત્રણ જ દાણાં પાડવાં અને વચલા દાણાંમાં ૩૪ તાર, અને બાકીનામાં ૩૩, ૩૩ તાર બાંધવા. તે તારો એકના પછી એક એવી રીતે ચડાવવા કે તેઓ મૂર્ધ્ન્યઃ દ્યઃ એ સ્વરોની પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર ચડતા હોય. તેનો સ્પર્શ કરીને મંત્ર બણીને જે તાર દીલો હોય તે ઉપર ચડાવવો અને પલાશ અથવા નેતરની નખી બનાવીને તેને વગાડવી. પછી પ્રાણા-યત્ત્વ એ મંત્રથી ઊર્ધ્વ ઉલ્લેખન એટલે આરોહ અને અપાનાયત્ત્વ એ મંત્રથી નીચે ઉલ્લેખન એટલે અવરોહ કરવો (સ્વરોનો). વ્યાનાયત્ત્વ એ ત્રણ વખત બોલીને પ્રાણ-ણને કહી વગાડવું. તે વખતે આહતદુન્દુભિ પ્રવદન્તુ વીણા એ મંત્ર બોલવો.

સૂત્રકાળનાં ખીજ એક ગ્રંથનો ઉલ્લેખ અહિં કરીએ તો ઠીક છે. એ ગ્રંથ સંગીત સૂત્ર કરીને છે, અને તે સરસ્વતીએ બનાવેલો છે એમ મનાય છે. આ ગ્રંથ હુમ થયે છે, તથાપિ તેનાં બે પાનાં સદ્ગત તત્ત્વસુખરામ મ. ત્રિપાડીને આશરે વીશેક વર્ષ પહેલાં મળેલાં તે તેમણે વિ. સં. ૧૯૬૯ ના 'શુન્નરાતી'ના દીવાળીના ખાસ અંકમાં પ્રસિદ્ધ કર્યા છે.

આ ગ્રંથ ઉપર જે દીકા થઇ છે તે દીકા જયગોપાલ ચિંતામણિ નામનાં એક વિકાસે કરેલી છે. જયગોપાલ પોતે તેલંગ હતા અને સુપ્રસિદ્ધ ગોસ્વામી વિકૃલનાથજીનો શિષ્ય હતા. તે વિ. સં. ૧૬૩૨ ની લગભગમાં વિદ્યમાન હતા તે દીકા ઉપરથી જણાય છે કે આ ગ્રંથ ભરતનાટ્યશાસ્ત્રના પહેલાંનો હોવો જોઈએ, એટલે કદાચ તે સૂત્ર-કાળનો જ હશે.

વૈદિક કાળની જે સમાલોચના ઉપર કરવામાં આવી તે ઉપરથી આપણે નીચેના નિષ્કર્ષ કાઢી શકીએ:—

(૧) વૈદિક કાળમાં સંગીતવિદ્યા એક સ્વતંત્ર વિદ્યા તરીકે મનાતી હતી અને તેનું તે વખતનું સ્વરૂપ શુદ્ધ, ધાર્મિક અને પવિત્ર હતું.

(૨) ગાયન, વાદન અને નર્તન એ ત્રણે વિભાગમાં લોકો કુશળ હતા, અને સંગીતનું નિયમિત શિક્ષણ આપવા માટે સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા હતી.

(૩) ગાયક, વાદક અને નર્તક એ ત્રણે પ્રકારના લોકો વિદ્યમાન હતા અને તે ભેગા થઈને પોતાની કલાનું પ્રદર્શન કરતા હતા.

(૪) સંગીત વિદ્યામાં સ્ત્રીઓ પણ કુશળ હતી અને તેઓ સમાજમાં ખુલ્લી રીતે ગાયન, વાદન, નર્તન કરતી હતી.

(૫) વાદ્યો કેવી રીતે બનાવવાં, તે કેવી રીતે વગાડવાં, ઇત્યાદિની તેમને પૂર્ણ માહિતી હતી.

(૬) સંગીતને લગતા પારિભાષિક શબ્દો પણ તેમની પાસે હતા અને તેથી કરીને સંગીતશાસ્ત્રમાં વિકાસ કરવામાં આવ્યો હતા.

(૭) સંગીતની એક સ્વતંત્ર લેખનપદ્ધતિ હાલના જેટલી શાસ્ત્રીય અને સૂક્ષ્મ નહિ, પણ સ્થૂલ રૂપમાં હતી.

વૈશાલીના ગણસત્તાક રાજ્યનો નાયક રાજ ચેટક

(આચાર્ય શ્રીજિનવિજયજી.)

જૈન સાહિત્યમાં વૈશાલીનો રાજ ચેટક ઘણી રીતે પ્રસિદ્ધ છે. શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે પ્રચારણા ધર્મના એક મહાન ઉપાસક તરીકે તો તેની ખ્યાતિ છે જ, પરંતુ બીજી રીતે વ્યાવહારિક પ્રસંગથી પણ તેની તટલી જ પ્રસિદ્ધિ છે. એ પ્રસિદ્ધિનું પહેલું કારણ તો એ છે કે જૈન ધર્મના છેલ્લા તીર્થંકર નિર્ઋચ્ય જ્ઞાતપુત્ર શ્રી મહાવીરના ધરાણા સાથે તેનો બેવડો સંબંધ હતો. શ્રી મહાવીરની માતા ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણી એ ચેટકની સગી બહેન થતી હતી અને એ ત્રિશલાના મોટા પુત્ર અને મહાવીરના મોટા ભાઈ નન્દિવર્ધન સાથે એની વચલી પુત્રી નામે જોડાએ લગ્ન કર્યા હતાં. બીજું કારણ, જેવી રીતે મહાવીરના ધરાણા સાથે એનો કૌટુંબિક સંબંધ હતો તેવી જ રીતે તત્કાલીન ભારતના બીજા કેટલાક પ્રધાન રાજવંશો સાથે પણ એનો સંગપણનો સંબંધ બંધાએલો હતો. સિંધુસીંધીરનો રાજ ઉદાયન, અવંતીનો રાજ પ્રલોત, કૌશાંબીનો રાજ શતાતીક, ચંપાનો રાજ દંધિવાહન અને મગધનો રાજ બિંબિસાર એ બધા એના જમાત થતા હતા. જૈન સાહિત્યમાં કૃષિક અથવા કૌણિકના અને બૌદ્ધસાહિત્યમાં અમ્ભતશત્રુના નામે પ્રસિદ્ધિ પામેલો મગધનો સમર્થ સમ્રાટ તથા સામાન્ય રીતે જૈન, બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણ ત્રણે સંપ્રદાયના કથાસાહિત્યમાં વ્યાપક થએલો ઉદયન વત્સરાજ, એના સગા દૌહિત્ર થતા હતા. ત્રીજું, તે વખતે હયાતી ધરાવતા ભારતના ગણસત્તાક રાજ્યોમાંના એક પ્રધાન રાજ્યતંત્રનો તે વિશિષ્ટ નામક હોવાનો હતો. અને, છેલ્લું, જૈનપરંપરા પ્રમાણે આખા આર્યાવર્તમાં ક્યારે એ નહીં થએલી એવી એક બપોર જનનાશક લડાઈ એને લડવી પડી હતી, જેમાં એનો પ્રતિપક્ષી, એના પોતાનો જ સગો દૌહિત્ર મગધરાજ અમ્ભતશત્રુ હતો !

જૈનપરંપરામાં આટલી બધી પ્રસિદ્ધિ મેળવનાર અને ઉડત રીતે તત્કાલીન ભારતમાં એક મહત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર એ રાજના વિષયમાં જૈન સાહિત્ય સિવાય અન્યથ ક્યાંએ ઉલ્લેખ મળી આવતો ન હોવાથી ઐતિહાસિકોની દૃષ્ટિમાં અઘાપિ એનું અસ્તિત્વ ધ્યાન ખેંચવા લાયક રીતે અસ્તિ થયું નથી. બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયના સાહિત્ય તરફ નજર ફરિએ છીએ સારે તેમાં, એ સમયના ભારતના મગધ, કોસલ, કૌશાંબી અને અવંતી જેવા રાજસત્તાક રાજ્યોની તો નાની મોટી નોંધો લેવાએલી મળી આવે છે ખરી, પણ વૈશાલી જેવા સ્થાન કે જેમાં ગણસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ આગતી હતી તેનો નામનિર્દેશ પણ તેમાં ભાગ્યેજ જડી આવે છે.

બૌદ્ધ સાહિત્યમાં વૈશાલી અને ત્યાં આધિપત્ય ભોગવતી લિચ્છવી નામની ક્ષત્રિય જાતિના સંબંધમાં ઘણી ઘણી વાતો લખેલી મળી આવે છે, પરંતુ એ સ્થાન અને એ સમાજ ઉપર સર્વોપરિ અધિકાર ચલાવનાર કોણ હતો તેનો ઉલ્લેખ બૌદ્ધ લેખકો પણ દાંધ કરતા નથી,

હિંદુસ્થાનના ઐતિહાસિક યુગના ઉદ્દગમકાલ તરીકે ગણાતા એ સમયના ઇતિહાસના અભ્યાસિજોતું ધ્યાન ખેંચવા માટે, આ લેખમાં હું, જનમતે વૈશાલીના ગણસત્તાક રાજ્યના રાજા મનાતા એ ચેટક અને તેની સાથે સંબંધ ધરાવનારા રાજાઓના સંબંધમાં જેટલી પરંપરા જૈન ગ્રંથકારોએ તોંધી રાખી છે તેનો સાર અને સંકલના કરવા પ્રયત્ન કરું છું.

૧ તીર્થંકર શ્રી મહાવીરના ધરાણા સાથે ચેટકનો સંબંધ.

ઉપર મેં સૂચ્યું છે કે તીર્થંકર શ્રી મહાવીરની માતા ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણી ચેટક રાજાની સગી બહેન થતી હતી. તેનો પુરાવો જૈન આગમોમાં જૂનામાં જૂના આગમ તરીકે મનાતા આવશ્યકસૂત્રની ચૂર્ણિમાં મળે છે. એ ચૂર્ણિ ક્યારે રચાય તેનો નિશ્ચય અંધાપિ જોઈએ તેવો થઈ શક્યો નથી, પરંતુ પિક્કમના આડમા સંદર્શ કરતાં અર્વાચીન નથી એટલું ચોક્કસ જણાય છે. આવશ્યકસૂત્રની સંસ્કૃત ટીકા કરનાર આચાર્ય હરિભદ્રનો સમય મેં વિક્રમ સંવત્ ૮૦૦ ની આસપાસ નિર્ણય કર્યો છે. (જુઓ જૈન સાહિત્ય સંશોધક, ખંડ ૧, અંક ૧, પૃષ્ઠ ૫૩). આચાર્ય હરિભદ્રે પોતાની એ સંસ્કૃત ટીકામાં ઉક્ત પ્રાચીન ચૂર્ણિમાંથી સંકેદો અવતરણો લીધાં છે, તેથી હરિભદ્ર પહેલાં ચૂર્ણિકારનો સમય સ્વતઃસિદ્ધ છે. એ ચૂર્ણિમાં શ્રી મહાવીરની માતા ત્રિશલાને સ્પષ્ટ રૂપે ચેટકની ભગિની લખી છે અને તેજ દેકાણે ત્રિશલાના મોટા પુત્ર નંદિવર્ધનની ભાર્યા-શ્રી મહાવીરની ભોળાઈ-ને ચેટકની પુત્રી જણાવી છે. પાઠ આ પ્રમાણે છે:—

ભગવતો માયા ચેટકસ્ત ભગિણી; મો[જા]યી ચેટકસ્ત ધૂયા ।

‘ભગવાન મહાવીરની માતા, ચેટકની ભગિણી; ભોળાઈ ચેટકની પુત્રી’ આ ઉદ્દેશ્ય અને ધ્યાનમાં રાખી પાછળના બીજા ગ્રંથકારોએ પણ કેટલેક દેકાણે ચેટકને મહાવીરના માતુલ (મામા) તરીકે ઉદ્દેશ્યો છે. મહાવીરના જીવનવૃત્તાંતની તોંધ જૈન આગમોમાં સૌથી પ્રાચીન અને પ્રથમ ગણાતા આગમ આચારાંગ સૂત્રમાં લેવાયેલી છે. તેમાં મહાવીરની માતાનું એક નામ વિદેહદિન્ના પણ લખેલું છે. જેમકે—

સમણસ્સ ણં ભગવઓ મહાવારસ્સ અમ્માવાસિટ્ઠસ્સગુત્તા તોસેણં તિનિ નામધિજ્જા પવ્વ માહિજ્જંતિ, તં જહા તિસલા ઇ વા વિદેહદિન્ના ઇ વા પ્રિય-કારિણી ઇ વા । (આચારાંગ, આગમોદય સમિતિ દ્વારા પ્રકાશિત, પૃ. ૪૨૨)

‘શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની માતા-જેનું વાસિષ્ઠ ગોત્ર હતું, તેનાં ત્રણ નામ હતાં એમ કહેવાય છે; જેમ કે ૧ ત્રિશલા, ૨ વિદેહદિન્ના, અને ૩ પ્રિયકારિણી’ ‘વિદેહદિન્ના’ ના વ્યુત્પત્ત્યર્થ ઉપરથી જણાય છે કે તેનો જન્મ વિદેહના રાજકુળમાં થયો હતો. માતાના આ કુળસૂચક નામ ઉપરથી મહાવીરનું પણ એક નામ વિદેહદિન્ન હતું જેનો ઉદ્દેશ્ય આચારાંગ સૂત્રમાં ઉપર્યુક્ત સૂત્ર પછી તરતજ આવેલો છે. જેમકે—

સમણે ભગવં મહાવીરે નાપ નાયપુત્તે નાયકુલનિવ્વત્તે વિદેહે વિદેહદિન્ને વિદેહજ્જચ્ચે વિદેહસૂમાલે. (પૃ. ૪૨૨)

૧. જુઓ કલ્પસૂત્રની ધર્મસાગરગણિકૃત કિરણાવલી નામે ટીકા પૃષ્ઠ ૧૨૪ ‘ચેટકમહારાજસ્ય ભગવન્માતુલસ્ય—’

૨. ભાવનગરની આત્માનંદ જૈન સભાએ પ્રકટ કરેલ, ધર્મસાગર ગણિકૃત ટીકા રણાવલી પૃ. ૯૩ તથા વિનયવિજયોપાધ્યાયકૃત ટીકા મુખોધિકા, પૃ. ૧૪૪.

આ બંને અવતરણો કલ્પસૂત્રમાં પણ અવિઠલરૂપે ઉદ્ભૂત થયેલાં છે, લાં ટીકાકારો વિદેહદિન્નની બાપ્પા આ પ્રમાણે કરે છે: - વિદેહદિન્ના ત્રિશલા તસ્યા અપત્યં વેદેહદિન્ન: । આગળ ઉપર આપણે જોઈયું કે વૈશાલી એ એક વિદેહનો જ ભાગ હતો અને તેથી ચેટકનું ધરાણું વિદેહ રાજકુળ તરીકે લખાય એ સ્પષ્ટ જ છે. આ રીતે મહાવીરની માતા ત્રિશલા વિદેહ રાજકુળના ચેટકની બહેન થતી હતી તે ઉક્ત આવશ્યકચૂર્ણ અને આચારાંગના ઉલ્લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

ત્રિશલાના મોટા પુત્ર અને મહાવીરના મોટા ભાઈ નન્દિવર્ધનની સ્ત્રી ચેટકની પુત્રી થતી હતી તેનો એક ઉલ્લેખ તો ઉપર આપી ગયો છે. બીજો ઉલ્લેખ પણ એજ આવશ્યકચૂર્ણમાં આગળ ઉપર થયેલો છે જેમાં ચેટકની કન્યા પુત્રીએ કોની સાથે લગ્ન કર્યા તેની નોંધ લેવામાં આવી છે. એ નોંધ પ્રમાણે ચેટકને એકંદર સાત પુત્રીઓ હતી જેમાંથી છનાં લગ્ન થયાં હતાં અને એક કુમારિકા જ રહી હતી. એ સાત પુત્રીઓમાંથી પાંચમી પુત્રી જેનું નામ જ્યેષ્ઠા હતું તેનું લગ્ન નન્દિવર્ધન સાથે થયું હતું. ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે.

‘જેઢ્ઢા કુંડગામે વદ્ધમાણસામિણો જેઢ્ઢસ્ત નન્દિવદ્ધણસ્ત દિન્ના’

જ્યેષ્ઠા [નામે કન્યા] કુંડ્યામમાં વદ્ધમાન (મહાવીરનું મૂળ નામ) સ્વામિના જ્યેષ્ઠ [બંધુ] નન્દિવર્ધનને આપી હતી. આ ઉલ્લેખ આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાના મહાવીરચરિત્રમાં પણ કરેલો છે:—

કુણ્ડગામાધિનાથસ્ય નન્દિવર્ધનમ્ભુજ: ।

શ્રીવીરનાથજ્યેષ્ઠસ્ય, જ્યેષ્ઠા દત્તા વધારાચ્ચ ।

શ્રી મહાવીરના મોટા ભાઈનું નામ નન્દિવર્ધન હતું તેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ તો આચારાંગ અને કલ્પસૂત્ર-એમ બંને મૂળસૂત્રોમાં આવેલો છે:—વધા

સમણસ્સ ણં મગવસી મહાવીરસ્સ જિદ્ધે માયા નન્દિવદ્ધણે કાસવગુત્તેણ । (આચારાંગ પૃ. ૪૨૨, કલ્પસૂત્રમાં પણ આ જ પાઠ છે.)

[કેટલાક દેશો અને કેટલીક જાતોમાં મામાની કન્યા ઉપર બાણજનો પ્રથમ હાથ હોય એમ પ્રચલિત રીવાજ અને જૂનાં પ્રમાણો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય આવે છે. મહારાષ્ટ્રમાંની મરાઠા જાતિમાં ખાસ કરીને આજે પણ એ રીવાજ ચાલુ છે. આવશ્યક મુત્રની ટીકામાં હરિમલસૂરિએ એક ટેકાણે ‘દેશકથા’ નું વર્ણન કરતાં જૂની માયા ઉતારી છે જેમાં જણાવ્યું છે કે દેશ દેશના રીત રીવાજો જુદા જુદા હોઈ, મોઢાં દેશમાં જ્યારે એક વસ્તુ ગમ્ય કે સ્વીકાર્ય હોય છે ત્યારે બીજા દેશમાં તે જ બાબત અગમ્ય કે અસ્વીકાર્ય હોય છે. ઉદાહરણાર્થ-જેમ અંગ અને લાટ દેશના લોકોને માતુલહરિતા એટલે મામાની છાદરી ગમ્ય હોય છે ત્યારે ગોડદેશના લોકો માટે તે ભગિની હોઈ અગમ્ય છે. ગાથા આ પ્રમાણે—

ઉંદો ગમ્માગમ્મે જહ માહલલુહિયમંગ-લાહાણં ।

અણેસિ સ્તા મગિણી મોલાહણં અગમ્મા ડ ॥

જેમ મહાવીરની મામાની પુત્રીએ પોતાની કન્યા પુત્ર નન્દિવર્ધન સાથે લગ્ન કર્યા હતા તેમ જુદા મહાવીરની પુત્રી ત્રિવર્ધનનાં લગ્ન પણ તેની સગી શ્રી સુવર્ધનના પુત્ર

૧. લાવનગરની જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાએ છપાવેલ ‘ત્રિપથશલાકપુરુષચરિત્ર’ ના ૧૦ પૃષ્ઠનું પૃષ્ઠ ૯૩.

જમાલિ નામના ક્ષત્રિય કુમાર સાથે થયાં હતાં જેનો ઉલ્લેખ ઘણા પ્રાચીન અર્વાચીન ગ્રંથોમાં થયેલો છે. આવશ્યક સૂત્રના ભાષ્ય, ચૂંચિ, ટીકા આદિમાં પણ એ બાબતની સ્પષ્ટ નોંધ છે. યથા—

કુળ્લપુરનગરં તત્થ જમાલી સામિસ્સ માઠ્ઠિણિજ્જો...તસ્સ મજ્ઞા સામિસ્સ દુહિતા । (હરિભદ્ર કૃત આવશ્યક સૂત્ર ટીકા, પૃષ્ઠ, ૩૧૨)]

૨. ભારતનાં બીજાં કેટલાંક પ્રધાન રાજ્યો સાથે ચેટકને કૌટુંબિક સંબંધ.

ઉપરના ભાગમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ચેટકને એકંદરે સાત પુત્રીઓ હતી જેમાં ક્રિકે તે કુમારિકા જ રહી હતી અને બાકીની છતાં, ભારતના તે વખતના જુદા જુદાનામાંકિત રાજ્યો સાથે લગ્ન થયાં હતાં. એ પુત્રીઓ અને જેમની સાથે તેમનાં લગ્ન થયાં તે રાજ્યો વિગેરેનો ટુંક ઉલ્લેખ આવશ્યક ચૂંચિમાં નીચે પ્રમાણે કરેલો છે.

एतो य वेसालीय नगरीय चेडओ राया हेहयकुलसभूतो । तस्सा देवीणं अणमण्णाणं सत्त धूताओ । पभावती, पडमावती, मिगावती, सिवा, जेट्टा, सुजेट्टा, चेळणत्ति । सो चेडओ सावओ परवीवाहकरणस्स पच्चक्खातं । धूताओ ण देति कस्सत्ति । ताओ माति मिस्सगाओ रायं आपुच्छित्ता अण्णेसिं अच्छित्तकाणं सरिसगाणं देति । पभावती वीतिभए उदायणस्स दिण्णा, पडमावती चंपाए दहिवाहणस्स, मिगावती कोसंबीए सताणियस्स, सिवा उज्जेणीए पज्जो-तस्स, जेट्टा कुंडगामे वद्धमाणं सामिणो जेट्टस्स नन्दिवद्धणस्स दिण्णा । सुजेट्टा चेळणा य देवकारिओ अच्छंति । १

અર્થાત્—‘વૈશાલી નગરીમાં હૈહયવંશમાં જન્મેલો ચેડગ (‘ચેટક’) નામે રાજા, તેને જુદી જુદી રાણીઓથી સાત પુત્રીઓ થઈ:—૧ પ્રભાવતી, ૨ પડમાવતી, ૩ મૃગાવતી, ૪ શિવા, ૫ જયેષ્ઠા, ૬ સુજયેષ્ઠા, અને ૭ ચેદલણા. તે ચેડગ શ્રાવક હોવાથી તેણે કોઈનાં પણ લગ્ન ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધેલી હતી, તેથી તે પોતાની પુત્રીઓનાં લગ્ન નથી કરતો, આથી તે પુત્રીઓની માતાઓએ રાજાની સંમતિ મેળવી પોતાને ઇચ્છિત અને પુત્રીઓને સદૃશ એવા રાજાઓને તે કન્યાઓ આપી. જેમાં ૧ પ્રભાવતી વીતિભયના ઉદાયતને, ૨ પડમાવતી ચંપાના દધિવાહનને, ૩ મૃગાવતી કૌશાંબીના શતાનીકને, ૪ શિવા ઉજ્જેણીના પ્રયોતને, અને ૫ જયેષ્ઠા કુંડગામમાં વર્ધમાન સ્વામિના મોટા ભાઈ નંદિવર્ધનને પરણાવી હતી. સુજયેષ્ઠા અને ચેદલણા [ત્યાં સુધી] કુમારિકા જ હતી. ૨ આની આ જ હકીકત આચાર્ય હેમચંદ્રે પણ મહાવીરચરિત્રમાં, પોતાના શબ્દોમાં આ પ્રમાણે નોંધી છે—

इतश्च वसुधावध्वा मौलिमाणिक्यसन्निभा ।

वैशालीति श्रीविशाला नगर्यस्त्यगरीयसी ॥

आखंडल इवाखण्डशासनः पृथिवीपतिः ।

चेटीकृतारिभूपालस्तत्र चेटक इत्यभूत् ॥

पृथग्गंજीभवास्तस्य वभूवुः सप्त कन्यकाः ।

सप्तानामपि तद्राज्यांगानां सप्तेव देवताः ॥

प्रभावती पद्मावती मृगावती शिवापि च ।

૧ થોડાં અક્ષરોનાં ફેરફાર સાથે આનો આ જ ઉલ્લેખ હરિભદ્રવાળી આવશ્યક ટીકામાં પણ આવેલો છે. જુઓ આગમોદ્ભવ સમિતિદ્વારા પ્રકાશિત એ ટીકા, પૃષ્ઠ ૬૭૬-૭૭.

જ્યેષ્ઠા તથૈવ સુજ્યેષ્ઠા ચિહ્નુણા ચેતિ તોઃ ક્રમાત્ ॥
 ચેટકસ્તુ શ્રાવકોઽન્યવિવાહનિયમં વહનુ ।
 વદૌ કન્યા ન કસ્મૈચિદુદાસીન ઇવં સ્થિતઃ ॥
 તન્માતર ઉદાસીનમપિ દ્વાપૃચ્છય ચેટકમ્ ।
 ઘરાણામનુરૂપાણાં પ્રદદુઃ પૃથ્વ કન્યકાઃ ॥
 પ્રભાવતી ધીતમયેશ્વરોદાયનમૂપતેઃ ।
 પંદ્રાવતી તુ ચંપેશદધિવાહનમૂભુજઃ ॥
 કૌશામ્બીશશતાનીકનૃપસ્ય તુ મૃગાવતી ।
 શિષા તૂજ્જયિનીશસ્ય પ્રયોતપૃથિયીપતેઃ ॥
 કુળ્લપ્રામાધિનાથસ્ય નન્દિવર્ધનમૂભુજઃ ।
 શ્રીધીરનાથજ્યેષ્ઠસ્ય જ્યેષ્ઠા દત્તા યથારુચિ ॥
 સુજ્યેષ્ઠા ચિહ્નુણા ચાપિ કુમાર્યાયૈવ તસ્યતુઃ ॥
 રૂપધિયોપમાભૂતે તે દ્વે યંવ પરસ્પરમ્ ॥^૧

આ છેલ્લી બન્ને પુત્રીઓ જે કુમારિકા રહેલી છે તેમાંથી ચેલ્લણા મંગલના રાજા એણિઈ સાથે કેમ પરણે છે અને સુજ્યેષ્ઠા કુમારિકાવસ્થામાં જે નૈનમિશ્રણી કેમ થઈ ગય છે તેની હકીકત આગળ ઉપર જોઈશું. એ પહેલાં પાંચે પરિણીત પુત્રીઓના વિવંધમાં જરા વધારે વિસ્તારથી તપાસ કરિએ. આ પાંચમાંથીએ વચથી કનિકા પણ નામથી જ્યેષ્ઠાના વિવંધમાં તો ઉપર જે નાંધ લીધી છે તે કરતાં વધારે કાંઈ હકીકત નૈનમંથકારે આપતાં નથી. તેથી હવે ચાર જે પુત્રીઓની હકીકત આપણે જાણવાની રહી.

પ્રભાવતી.

ઉપર આપેલા ઉતારા પ્રમાણે ચેટકની પ્રથમ પુત્રીનું નામ પ્રભાવતી હતું અને તે ધીતિમયના ઉદાયન વેરે પરણી હતી. આ ઉદાયનનો ઉલ્લેખ ધણા નૈન મંથોમાં થયેલો છે. સૌથી જૂનો ઉલ્લેખ ખાસ ભગવતી નામના સુપ્રસિદ્ધ સૂત્રમાંથી મળી આવે છે. એ સૂત્રના ૧૩ મા ચતુકના, ૬ ઠા ઉદ્દેશકમાં, એના દેશસ્થાનાદિની નોંધ આ પ્રમાણે લેવાએલી છે:

તેણં કાલેણં તેણં સમયેણં સિંધુસોવીરેસુ જળઘણસુ ધીતીમય નામં નગરે હોત્યા । તસ્સ ણં ધીતીમયસ્સ નગરસ્સ યહિયા ઉત્તરપુરચ્છિમે દિસીભાવ પત્ય ણં મિયવણં નામં ઉજ્જાણે હોત્યા । તત્ય ણં ધીતીમય નગરે ઉદાયણે નામં રાયા હોત્યા...તસ્સ...રન્નો પમાવતી નામં દેવી હોત્યા...તસ્સ ણં ઉદાયણસ્સ રન્નો પુત્તે પમાવતીપ દેવીપ અત્તપ અમીતિનામં કુમારે હોત્યા ।...તસ્સ ણં ઉદાય-ણસ્સ રન્નો નિયપ માયણેજ્ઞે કેસી નામં કુમારે હોત્યા ।...સે ણં ઉદાયણે રાયા સિંધુસોવીરપ્પામોક્ષાણં સોલસણં જળઘયાણં ધીતીમયપ્પામોક્ષાણં તિણં તેસદ્દોણં નગરાગરસયાણં મહાસેણપ્પામોક્ષાણં દસણં રાઈણં વંદમડ-દાણં વિદિન્નહસ્તચામરયાલલ્લીયણાણં અન્નેસિં ચ યહૂણં રાઈસરતલયર જાય

સત્થવાહપ્પભિર્ણં આહેવચ્ચં જાવ કારેમાણે પાલેમાણે સમણોવાસપ્પ અભિગય
જીવાજીવે જાવ વિહરહ ।^૧

તાત્પર્યાર્થ—તે કાલ અને તે સમયમાં સિંધુસૌવીર નામના દેશમાં વીતિભય નામે
એક શહેર હતું. તે શહેરની ઉત્તર-પૂર્વ બાજુએ મૃગવન નામે નગરોદ્યાન હતું. તે વીતિ-
ભય શહેરમાં ઉદાયન નામે રાજા હતો, તે રાજાની પ્રભાવતી નામે પટરાણી હતી. તેને
અભીતિ નામે પુત્ર હતો. તે ઉદાયન રાજાને કેસી નામે એક કુમાર ભાણેજ હતો. એ
ઉદાયન રાજા સિંધુસૌવીર આદિ સોળ જનપદ, વીતિભય આદિ ત્રણસો ત્રેસઠ નગર
અને આઠર (બાણ) તથા મહાસેન પ્રમુખ દશ મોટા મુકુટબદ્ધ રાજાઓનો, તેમજ બીજા
અનેક નગરરક્ષક, દણ્ડનાયક, શેઠ, સાર્થવાહ આદિ જનસમૂહનો સ્વામી હતો. એ શ્રમણો-
પાસક અર્થાત્ જૈનશ્રમણોનો ઉપાસક હતો અને જૈનશાસ્ત્ર પ્રતિપાદિત જીવ અજીવ આદિ
તત્ત્વ-પદાર્થોનો જાણકાર હતો. ઇત્યાદિ.

આ સૂત્રપાઠ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ચેટકની મોટી પુત્રી પ્રભાવતીનાં લગ્ન
વીતિભયના ઉદાયન સાથે થયેલાંનો જે ઉદ્દેશ્ય આવશ્યક ચૂંચિમાં કરેલો છે તે પર-
પરાને ખરાબર અનુસરતો છે. આ સૂત્ર પાઠમાં ઉદાયનને જે મહાસેન પ્રમુખ દશ મુકુટ-
બદ્ધ રાજાઓનો સ્વામી જણાવ્યો છે તે હકીકત ખાસ વિચારવા જેવી છે. મહાસેન
સિવાયના બીજા કયા નવ રાજા એના આજ્ઞાકિત હતા તેની નોંધ તો કોઈ પણ જૈન
ગ્રંથમાં મારા જોવામાં આવી નથી. પણ મહાસેન શી રીતે એના આજ્ઞાકિત થયો તેની
કથા ઘણા ગ્રંથોમાં આપેલી છે. આ મહાસેન, તે ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ અવન્તીના રાજા
તેજ મહાસેન છે જેનું વધારે પ્રખ્યાતિ પામેલું નામ પ્રઘોત અથવા ચંડપ્રઘોત છે. અવન્-
તીના એ મહાસેન ઉપર ઉદાયને જે નિમિત્તથી ચઢાઈ કરી એને પરાજિત કર્યો તેનું
વર્ણન, આવશ્યક ચૂંચિ અને ટીકા બંનેમાં દશપુરનગરની ઉત્પત્તિ બતાવતાં કરેલું હોય
તેનો સારાર્થ આ પ્રમાણે છે:—

એક વખતે કેટલાક મુસાફરો સમુદ્રની યાત્રા કરતા હતા. સમુદ્રમાં ખૂબ તોફાન
થવાથી તેમનું વહાણ ખરાબે ચઢ્યું અને કોઈ પણ રીતે તે આગળ વધતું ન હતું. તેથી
લોકો બહુ ગભરાયા. તેમની આ દશા એક દેવના જોવામાં આવી અને તેથી પોતાની
શક્તિ વડે તે વહાણને ખરાબામાંથી બહાર કાઢી રસ્તે પાડ્યું અને વળી તે લોકોને મહા-
વીર તીર્થંકરની ચંદનકાળની બનાવેલી ચક્ર મૂર્તિ—જે તે દેવે જાતે જ બનાવી હતી—
લાકડાની પેટીમાં બંધ કરીને આપી અને કહ્યું કે આમાં દેવાધિદેવની મૂર્તિ મુકેલી છે. એના
પ્રભાવથી તમે સહીસલામત રીતે સમુદ્ર પાર જઈ શકશો. થોડા જ દિવસોમાં એ વહાણ
સિંધુસૌવીરના કાંઠે આવી લાગ્યું. પછી તે લોકોએ દેવે આપેલી તે મૂર્તિને વીતિભયમાં
ઉતારી દીધી. તેને ત્યાંના રાજા ઉદાયનની રાણી પ્રભાવતીએ પોતાના મહેલમાં એક
ચૈત્યગૃહ બનાવી તેમાં સ્થાપી અને હમેશાં તેની પૂજા કરવા લાગી. રાજા જે કે પહેલાં
તો તાપસધર્મિઓનો ભક્ત હતો પણ પાછળથી ધીમે ધીમે તે એ મૂર્તિ ઉપર શ્રદ્ધાવાળો
થવા લાગ્યો. એક દિવસે રાણી પ્રભાવતી નાચ કરતી હતી અને રાજા વીણા વગાડતો
હતો. તે વખતે રાજાની દૃષ્ટિમાં રાણીનું માથું નહીં દેખાવાથી તે અધીરો થયો અને તેથી

તેના હાથમાંથી વીણા વગાડવાનો ગજ સરકી પડ્યો. રાણી આ જોઈ ગુસ્સે થઈ અને બોલી કે “સ્વામિન! શું મ્હેં ખરાબ નાય કર્યો છે, જેથી તમે વીણા વગાડવી બંધ કરી દીધી?” વધુ આમહ કરતાં રાજ્યે ખરી હકીકત કીધી અને તેથી રાણી સમજી ગઈ કે હવે મારું આયુષ્ય યોડુંજ બાકી રહ્યું છે. તેથી જીવનનું શ્રેયઃ સાધવા સંસારનો ત્યાગ કરી બિશુણી થવું જોઈએ. બિશુણી થવા માટે રાજની અનુમતિ માંગતાં, ઘણા વિરોધ પડી, રાજ્યે એવી સરતે તેને અનુમતિ આપી કે “જો તું મરીને સ્વર્ગમાં દેવતા થાય તો પછી અહીં આવીને મને તારે સદ્બોધ આપવો.” રાણીએ તે સરત કબૂલ કરી અને બિશુણી થઈ. યોડા જ દિવસમાં કાલ કરી તે સ્વર્ગમાં દેવતા રૂપે ઉત્પન્ન થઈ, પૂર્વે આપેલા વચન પ્રમાણે તેણે સ્વર્ગમાંથી આવીને રાજને સદ્બોધ કર્યો અને તેથી રાજ પણ દિવસે દિવસે વધારે ધર્મિષ્ઠ થયો.

રાણીના મરી ગયા-પછી તે મહાવીરની મૂર્તિની, રાણીની એક વિશ્વાસુ પણ શરીરે ફૂંડી એવી એક દાસી હતી તે હમેશાં ભક્તિપૂર્વક પૂજા કર્યા કરતી હતી. એક વખતે ગાંધાર દેશનો એક શ્રાવક એ પ્રભાવશાલી મૂર્તિનાં દર્શન કરવા માટે ત્યાં આવ્યો. દાસીએ તે શ્રાવકની પૂજા સેવા કરી તેથી તે ખુશી થઈને જતી વખતે પોતાની પાસે એક પ્રકારની દેવી પ્રભાવવાળી ગોળિઓ હતી તે તેને આપતો ગયો. એ ગોળિઓના ભક્ષણથી દાસીનું કુખડાપણું મટી જઈ તેને બદલે અપ્સરા જેવું રૂપસૌંદર્ય પ્રાપ્ત થયું. એની એ સુવર્ણ જેવી શરીરકાંતિને લીધે લોકો તેને હવે સુવર્ણચુલિકાના નામે ઓળખવા લાગ્યા. એના એવા દેવી સૌંદર્યની ખબર જ્યારે ઉજ્જયિનીના ચંડપ્રદોતના સામ્રાજ્યમાં આવી ત્યારે તે એના ઉપર મોહિત થયો અને એને મેળવવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો. શુભ ચરો દ્વારા પ્રદોતનો મનોભાવ દાસીના જણવામાં આવતાં તે પણ એના ઉપર અનુરક્ત થઈ. આખરે એક રાત્રિએ પોતાના નલગિરિ નામે દેશપ્રસિદ્ધ હાથી ઉપર બેસીને ચંડપ્રદોત જાતે ત્યાં આવ્યો અને તે દાસીને ઉપાડી ગયો. જતી વખતે દાસી પોતાની સાથે તે મહાવીરની ચત્રકારિક મૂર્તિ પણ લેતી ગઈ અને તેને ઠેકણે, ઉદાયન રાજ્યને તરત ખબર ન પડે તેટલા માટે પહેલાંથી જ પ્રદોત પાસે તૈયાર કરાવી મંગાવેલી તેના જેવી બીજી મૂર્તિ સ્થાપિત કરતી ગઈ. બીજી દિવસે સવાર થતાં ઉદાયનને એ બધી હકીકતની ખબર પડી. ચંડપ્રદોત તરફ તેણે તરત એક ફત્ત મોકલી તેના એ ફૂલ પ્રત્યે પોતાનો ખૂબ તિરસ્કાર અને ક્રોધ બતાવ્યો અને છેવટે જણાવ્યું કે જો દાસી તેને રાખવી હોય તો બસે રાખે, પણ તેની સાથે લઈ જવામાં આવેલી મહાવીરની મૂર્તિને પાછી મોકલી આપવી. ચંડપ્રદોતે આનો કાંઈ જવાબ ન આપ્યો અને તેથી ઉદાયન પોતાના મોરા દળબળ સાથે અવંતી ઉપર ચઢાઈ કરવા ચાલી નિહાળ્યો. એ વખતે જે મહિનો ચાલતો હોવાથી મરુઝમિ પસાર કરતાં તેના સૈન્યને પાણી વિના ઘણી પીડા ભોગવવી પડી હતી અને છેક જ્યારે પુષ્કરના પ્રદેશમાં તે આવ્યો ત્યારે કાંઈક સાંતિ મળી. ત્યાં યોડાક સમય યોગી તે ઉજ્જયિની પહોંચ્યો. ત્યાં આગળ પ્રદોત પણ એતો બેઠો કરવા સામે તૈયાર થઈ હોયો હતો. મુઢની વાટાપાટ ચાલી ત્યારે ઉદાયને જણાવ્યું કે જો તારી મરજી હોય તો આપણે બંને જાતે જ મુઢ કરી એક બીજાના ભાગ્યનો નિર્ણય કરીએ. વિના કારણ આ બીજા માણસોનો સંહાર કરવા કરાવવામાં શો લાભ છે? પ્રદોત ઉદાયનના આ

વિચાર સાથે સમ્મત થયો અને જાને રથ વડે યુદ્ધ કરવાનું નિશ્ચિત કર્યું. પરંતુ પ્રદ્યોત કપટથી પાછળથી પોતાના જગપ્રસિદ્ધ નલગિરિ હાથી ઉપર ચઢી ગેસી ઉદાયન ઉપર ધસી ચાલ્યો. ઉદાયન પ્રદ્યોતની આ ધૂતના જોઈ શકેજ નહોતો આશ્ચર્ય પામ્યો અને છેવટે પોતાની બાણ ચલાવવાની કુશળ કળાથી પ્રદ્યોતના હાથીના પગોને વાંધી નાંખી તેને ભોંય ભેગો કર્યો અને પછી પ્રદ્યોતને પકડી પોતાના શિબિરમાં કેદ કર્યો. આ રીતે પ્રદ્યોતનો પરાજય કરી તેને પોતાનો બંદી બનાવ્યો અને ઉદાયન ત્યાંથી તુરત પોતાના રાજ્ય તરફ રવાના થયો. ઉજ્જયિનીથી કેટલેક છેટે જતાં ચોમાસાનું જોર વધ્યું તેથી વચ્ચે એક ડેકાણે સાંઈ મેદાન જોઈ ઉદાયનના સૈન્યે ચોમાસું વિતાડવા વ્યવસ્થિત રીતે પકાવ નાખ્યો. એ આખું સૈન્ય ૧૦ વિભાગોમાં ગોઠવાયું અને દરેક વિભાગની આસપાસ કાગચણાઉ માટીની દીવાલો બાંધી લેવામાં આવી. બર ચોમાસામાં બ્યારે પર્ચૂપણા (પગ્નસણ)નું પર્વ આવ્યું હ્યારે ઉદાયને પોતાની સાથેનાં બધાં માણસો સાથે વૈરવિરોધની ક્ષમા માંગી. પ્રદ્યોત પણ તેની સાથે જ હતો તેથી તેની પણ ક્ષમા માંગવાની તેને ધર્મદૃષ્ટિએ શરજ નહોતી. એટલે તેણે પ્રદ્યોતને બંધનમુક્ત કરીધો અને સ્વસ્થાનમાં જવા માટે વિસર્જિત કર્યો. ચોમાસું ઉતર્યા બાદ ઉદાયન પોતાના નગરમાં આવ્યો.

જે ડેકાણે ઉદાયનનું સૈન્ય દસ વિભાગોમાં ફિટકેબંધી કરી ચોમાસું વિતાડવા રહ્યું હતું. ત્યાં સૈન્યના આશ્રયને લઈને ખીખ પણ કેટલાક વ્યાપારી વગેરે લોકો આવી વસ્યા હતા કે જેઓ સૈન્યના ચાલ્યા ગયા પછી પણ ત્યાં જ સ્થિર થઈ ગયા હતા. તેથી લોકો તે સ્થાનને દશપુરના નામે ઓળખવા લાગ્યા.

*આવશ્યકસૂત્ર ટીકા, પા. ૨૯૬-૩૦૦.

માળવામાં આવેલા મન્દસોર શહેરને દશપુર કહેવામાં આવે છે. જૂના લેખોમાં એનું નામ દશપુર લખેલું જ મળી આવે છે. 'દશપુર'નું નામ 'મન્દસોર' કેમ થયું તે ખાખતમાં ડૉ. ફ્લીટે Corpus Inscriptionum Indicarum ના ૩ જ ભાગમાં પાન ૭૯ ઉપર એક નોટ લખી છે તે જણાવે છે કે:—

“એ ગામને, ત્યાંના તથા લગભગ ઇંદોર સુધીના આબુબાબુના ગામડીયા અને ખેડૂતો, મન્દસોરને બદલે દસોરના નામથી વ્યવહારે છે. લગભગ દોઢેક સૈકા પહેલાંની દ્વિભાષિત સનદોમાં અત્ય ભાષામાં લખેલા લેખોમાં દસોર, તથા ફારસી ભાષામાં લખેલા લેખમાં મન્દસોર એમ લખેલું જોવામાં આવે છે. વળી, જેમ બેલગામ જિલ્લામાં સંપ-ગામ અને ઉગરગોળને સ્થાને પંડિત લોકો અનુક્રમે અહિપુર અને નળપુરનો પ્રયોગ કરે છે, તેમ અહીં પણ પંડિતો પોતાના વ્યવહારમાં એને માટે સામાન્ય રીતે 'દશપુર' નામ વાપરે છે. પરંતુ, આ સંસ્કૃત નામો મૂળ અસ્તિત્વમાં હતાં, અગર તો મળ ગ્રામીણ શબ્દોની પંડિતોએ કરેલાં સંસ્કૃત ભાષાંતરિત નામો છે. એ વિષે શંકાને પૂરતું સ્થાન રહે છે. પૂર્વે, એ સ્થળે પૌરાણિક રાજ્ય દશરથનું નગર હતું એમ સ્થાનિક લોકો સમજાવે છે. એ સમજણ ખરી માનવામાં આવે, તો એ ગામનું નામ 'દસરથોર' થવું જોઈએ. હવે, એનો ખરો અર્થ આ પ્રમાણે હોય એમ લાગે છે:—જેમ હાલમાં આબુબાબુ આવેલાં ખિલ્ચીપુર, જંઢપુરા, રામપુરિયા, ચંદ્રપુરા, બાલાગંજ વગેરે બાર-પંદર ગામડાંનો સમાવેશ એ નગરમાં થાય છે. તેમ પૂર્વે પણ તેમાં 'દશ' ગામડાં ('પુર')નો સમાવેશ

આ રીતે, જૈનપરંપરામાં મહાસેન પ્રઘોત વીતિભયના ઉદાયનનો આશંકિત થએલો માનવામાં આવે છે.

ઉદાયનનું પાછલું જીવન.

ઉદાયનના રાજકીય જીવન સંબંધમાં આટલી હદીકત પાછળનાં જૈન ગ્રંથોમાં મળે છે. મૂળ લગવતી સૂત્ર કે જેનો ઉલ્લેખ ઉપર દરવામાં આવ્યો છે તેમાં ફક્ત ચૈતલીજ આખત વર્ણવી છે, કે જ્યારે શ્રી મહાવીર વીતિભયમાં આવ્યા હારે ઉદાયન તેમના ધર્મોપદેશ સાંભળી તેમની પાંચે દીક્ષા લઈ તેમનો શિષ્ય બન્યો. આ દીક્ષા લેતી વખતે તેણે પોતાનું રાજ્ય કોને સોંપવું એ માટે એક વિલક્ષણું વિચાર કર્યો. રાજ્યનો ખરો હકદાર એનો પુત્ર અભીતિકુમાર થતો હતો. પણ, રાજ્યાધિકાર ચલાવનાર મનુષ્યો ધણા ભાગે દુર્વ્યસની અને દુરાચારી યદ્દ જાય છે અને એવા વ્યસની અને આચારહીન મનુષ્યો મરીને દુર્ગતિમાં જાય છે, તેથી પોતાનો પુત્ર રખેને રાજ્યસત્તાના થોડો દુર્વ્યસની બની દુર્ગતિમાં જઈ પડે એવી બહીકથી પુત્રને રાજ્ય ઉપર ન બેસાડતાં પોતાનો ભાણેજ જે કેશીકુમાર કરીને હતો તેને બેસાડ્યો. પિતાના આ કૃત્યથી અભીતિકુમાર બહુ નારાજ થયો અને થતો હશે. પરંતુ, મન્દસોર એવું જે આખું નામ સર્વત્ર પસિદ્ધ છે તથા નકશામાં લખવામાં આવે છે તેના મૂળ વિષે હાલમાં કંઈ પણ સમજીતી આપી શકાય તેમ નથી. હેનું નામ 'મન્દ-દશપુર' પડ્યું હશે એમ ડા. લગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ મહેને એક વખત સૂચવ્યું હતું. મન્દ એટલે દુઃખી થયેલું; કારણ કે મુસલમાનોના હાથે તેની તથા હિંદુ દેવાસયોની અત્યંત ખરાબી દરવામાં આવી હતી, અને જેને લીધે હાલમાં પણ નાગર બ્રાહ્મણો ત્યાંનું પાણી પીતા નથી. આ સૂચનાના સમર્થનમાં મારે જણાવવાનું કે જ્યારે હું એ સ્થળે ઉભો હતો, ત્યારે મહે એક પંડિતને એ વિષે પ્રશ્ન કર્યો અને તેની ઉત્તરમાં તેણે એ ગામનું 'મન્દસોર' એવું એક ત્રીજું નામ પણ જણાવ્યું. એ વિષે બીજી એક સૂચના મી. એફ. એસ. બ્રાઉનની છે. તે જણાવે છે કે એ નામમાં 'મંદ' અને 'દશપુર' એમ બે નામો મળેલાં છે. આમાં 'પહેલું મંદ' (જુઓ ઈ. એ. પુ. ૧૫, પા. ૧૯૫) એક ગામનું નામ છે; જેને અશ્રવપુર પણ કહે છે, તથા જે મન્દસોરથી દક્ષિણ-પૂર્વમાં લગભગ ૧૧ મૈલ દૂર છે. એમ કહેવાય છે કે આ 'મંદ'નાં ભાગેલાં હિંદુ દેવાસયોના પતથરો વડે મન્દસોરનો મુસલમાની-ફિરો બાંધવામાં આવ્યો હતો. હું ધારું છું કે ગમે તેવી પણ સત્ય હકીકત 'દશપુર-માહાત્મ્ય' માંથી મળી શકશે. પરંતુ તે પુસ્તક મને જોવા મળી શક્યું નથી. આ લેખ ઉપરાંત, ઉપવદાનના નાસિકના એક પ્રાચીન લેખમાં બીજી લીટીમાં દશપુર એ સંસ્કૃત નામ વાપરવામાં આવેલું છે. (જુઓ આર્ચી. સર્વે. રેકર્ડ. ઈ. પુ. ૪, પા. ૯૯, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૦૫); તથા મન્દસોરના જ એક બીજા લેખમાં એ નામ વપરાયેલું જોવામાં આવે છે. એની મિતિ (વિક્રમ) સંવત ૧૩૨૧ (ષ. સ. ૧૨૬૪-૬૫) શુરુવાર ભાદ્રપદ શુક્લ પંચમી છે; તથા એ લેખ દિશાના પૂર્વ તરફના પ્રવેશદારના અંદરના દરવાજાની ડાબી બાજુએ ભીંત પર ચણી લીધેલા એક સ્તંભ પતથર પર લખેલો છે. ૧૧ી, બૃહત્સંહિતા ૧૪, ૧૧-૧૬ (જુઓ કર્નનો અનુવાદ જર્ન. રા. એ. સો. નો. સ. પુ. ૫, પા. ૮૩) માં પણ અવંતિ સાથે આ સ્થળનો પણ એજ નામથી ઉલ્લેખ કરેલો છે.

તેથી પોતાની બધી માલમત્તા લઇ તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો અને ચંપાના રાજા કુણ્ડિ પાસે (કે જે તેનો માસિયાઇ ભાઇ થતો હતો તેની પાસે) જઈ રહ્યો. આ પ્રમાણે આખી જીંદગી તે પિતા ઉપર વૈભાવ રાખતો થકો ત્યાંનો ત્યાં જ મરી ગયો. નમુના ખાતર સૂત્રધારનાં કેટલાં વચનો અહિં આપું છું—

તથા ણં સે ઉદાયણે રાયા સમણસ્સ ભગવઓ મહાવીરસ્સ અંતિયં ધમ્મં સોચ્ચા નિસમ્મ હટ્ઠતુદ્ધે ઉદ્ધાપ્પ । ઉદ્ધેહિતા સમણં ભગવં મહાવીરં તિક્કુત્તો જાવ નમંસિત્તા एवं વયાસો—‘પવમેયં મંતે ! તહમેયં મંતે ! જહેયં તુબ્બે વદહ’ તિ...
.....અહં દેવાણુપિયાણં અંતિપ મુંદે ભવિત્તા જાવ પવ્વયામિ ।’...તથા ણં તસ્સ ઉદાયણસ્સ રન્નો અયમેવારૂવે અબ્ભત્થિપ...સમુપ્પજ્જિત્થા—‘પવં ચલુ અભીયીકુમારે મમં પંગે પુત્તે હદ્ધે કંતે જાવ કિમંગ પુણ પાસણયાપ્પ, તં જહિ ણં અહં અભીયીકુમારં રજ્જે ઠાવેત્તા સમણસ્સ ભગવઓ મહાવીરસ્સ અંતિયં મુંદે ભવિત્તા જાવ પવ્વયામિ; તો ણં અભીયીકુમારે રજ્જે ચ રદ્ધે ચ જાવ જણવપ્પ માણુસ્સપ્પસુ ચ કામભોગેસુ મુચ્છિપ્પ ગિદ્ધે ગઢિપ્પ અજ્ઞેવાવન્ને અણાદીયં અણવદગં દીહમદ્ધં ચાઉરતસંસારકંતારં અણુપરિયદિસ્સહ । તં નો ચલુ મે સેયં અભીયીકુમારં રજ્જે ઠાવેત્તા...પવ્વહિત્તપ્પ । સે યં ચલુ મે ણિયગં માહિણેજ્જં કેસિં કુમારં રજ્જે ઠાવેત્તા...પવ્વહિત્તપ્પ ।’...તથા ણં સે કેસીં કુમારે રાયા જાણ...।... તથા ણં સે ઉદાયણે રાયા સયમેવ પંચમુદ્ધિયં લોયં કરેહ...જાવ સવ્વદુક્ખપ્પહીણે ।

તથા ણં તસ્સ અભીયિસ્સ કુમારસ્સ અન્નદા કયાહ પુબ્બરત્તાવરત્તકાલ-સમયંસિ કુહંબજાગરિયં જાગરમાણસ્સ અયમેયારૂવે અબ્ભત્થિપ જાવં સમુપ્પ-જ્જિત્થા—‘પવં ચલુ અહં ઉદાયણસ્સ પુત્તે યમાવતીપ દેવીપ અત્તપ્પ, તથા ણં સે ઉદાયણે રાયા મમં અવહાય નિયગં માહિણિજ્જં કેસિકુમારં રજ્જે ઠાવેત્તા સમણસ્સ ભગવઓ મહાવીરસ્સ અંતિપ પવ્વહિપ્પ ।’ હમેણં યયારૂવેણં મહયા અપ્પત્તિપણં મણો માણસિપણં દુક્ખેણં અભિભૂપ્પ સમાણે અંતેપુરપરિયાલસંપરિ-વુદ્ધે સમંહમત્તોવગરણમોયાપ્પ વીતીભયાઓ નયરાઓ પહિનિગ્ગચ્છંતિ । પહિનિ ૦૨ પુવ્વાણુપુલ્લિ ચરમાણે ગામાણુગામં દુહજ્જમાણે જેણેવ ચંપાનયરી જેણેવ કૂણિપ રાયા તેણેવ ઉવાગચ્છહ...કૂણિયં રાયં ઉવસંપજ્જિત્તરણં વિહરહ । તત્થ વિ ણં સે વિઉલભોગસમિતિસમન્નાગપ્પ યાવિ હોત્થા । તથા ણં સે અભીયીકુમારે સમણોવાસપ્પ યાવિ હોત્થા । અભિગયજીનાજીવે...ઉદાયણંમિ રાયરિસિમિ સમણુવદ્ધવેરે કાલમાસે કાલં કિચ્ચા...। (ભગવતી, પૃષ્ઠ ૬૧૮-૨૦)

ઉદાયનના મરણની હકીકત.

આવશ્યકચૂલિ, દીક્ષા આદિ ગ્રંથોમાં ઉદાયનના મૃત્યુની નોંધ આ પ્રમાણે લીધેલી મળી આવે છે:—ઉદાયન રાજાએ દીક્ષા લીધા પછી લૂપા—સૂકા મળેલા ભિક્ષાહારને લીધે તેના શરીરમાં વ્યાધિ ઉત્પન્ન થયો. વૈદ્યોએ તેને દહીં ખાવાનું જણાવ્યું. તેના માટે તે વ્રજમાં રહેતા. એક વખતે વીતભયમાં ગયો. ત્યાં તેનો ભાણેજ કેશી રાજા રાજ્ય કરતો હતો કે જેને તેણે જ રાજ્ય ઉપર ખેસાડ્યો હતો. કેશીકુમારને તેના દુષ્ટ મંત્રિઓએ ભરમાવ્યો કે ‘આ ઉદાયન ભિક્ષુજીવનના કષ્ટથી કંટાળ્યો છે અને રાજ્ય મેળવવા ચાહે છે.’ તેણે કહ્યું—‘આખી દહીંશ.’ મંત્રિઓએ કહ્યું કે ‘એ રાજધર્મ નથી. મળેલું રાજ્ય તે કોઇ આખી

હેતું હશે ?' લાંબાકાળે મંત્રિઓએ તેને સમજાવી પડાવી રાજ્ય ન આપવા માટે પાકો ક્યો. ત્યારે તેણે પૂછ્યું કે- 'તો પછી શું કરવું જોઈએ ?' મંત્રી કહે- 'વિષ અપાવવું જોઈએ.' પછી તેની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. એક ગોવાળણના હાથે દહીંમાં ઝેર નખાવી તે મુનિને અપાવ્યું અને એ રીતે તેના જીવનો અંત અણાવ્યો. આ વૃત્તાંત જાણી નગરની દેવતાને ભારે ક્રોધ થયો અને તેથી તેણે આખા નગર ઉપર ધૂળની વૃષ્ટિ કરવી શરૂ કરી. ઉદાયન મુનિ ત્યાં એક કુંભારના ઘરમાં ઉતર્યા હતા અને તે કુંભાર એમની પરિચર્યા કરતો હતો. તેથી તેને અનપરાધ જાણી દેવતાએ ત્યાંથી ઉપાડી સિનવલ્લી નામના પ્રદેશમાં મુક્યો કે જ્યાં તેના નામથી ખીલું નગર વસ્યું. વીતભય પત્તને દેવતાએ વર્ષાવેલા ધૂળના વર્ષાદથી આણું તેની અંદર દટાઈ ગયું. આજે પણ ત્યાં ધૂળનો ઢગલો મોજુદ છે. ૧

૧ આવશ્યકસૂત્રટીકા, પૃષ્ઠ ૫૩૭-૩૮. ઉદાયન સંબંધી આ બધી હકીકતવાળી કથા, પુરાતત્ત્વ મંદિરે તરફથી પ્રકટ થયેલ પ્રાકૃત કયાસંગ્રહમાં પણ આવેલી છે.

આચાર્ય હેમચંદ્રની ખીલ નવી હકીકત.

આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાના મહાવીરચરિત્રમાં, મહાવીરના સમયને લગતી જેટલી હકીકતો કથાઓ વિગેરે જૈન ગ્રાંથોના અંગેમાં મળી આવી છે તે બધીનો તેમણે ઉપયોગ કર્યો છે. અને જ્યાં ત્યાં પ્રસંગ લઈ એ હકીકતોને બંધબેસતી બનાવી છે. ઉદાયનની ઉપર આપેલી બધી કથા પણ તેમણે પોતાના એ ચરિત્રમાં સંપૂર્ણરીતે ગોઠવી છે. અને તેમાં ખીલ પણ ફેટલીક વધારે વાતો મુકી છે જે જૂના અંગેમાં જોવામાં આવતી નથી. પણ વધારે ધ્યાન ખેંચવા લાયક નોંધ તો તેમણે એક એ કરી છે કે-વીતભયપત્તન બપોરે ઉત્તારીતે, ઉદાયનના મૃત્યુને લીધે, દેવતાના કોપથી નહ ચર્ધ ગયું ત્યારે તેમાં મહાવીરની તે અંદનની મૂર્તિ પણ દટાઈ ગઈ હતી. એ મૂર્તિને જીજરાતના ચાલુક્યરાજા કુમારપાળે, પોતાના કહેવાથી, જમીનમાંથી ખોદી કાઢી હતી અને એક રથમાં બેસાડી તેને પાટણમાં લાવવામાં આવી હતી. પછી તેના માટે કુમારપાળે એક ભવ્ય મંદિર બંધાવ્યું અને હેમચંદ્રના હાથે તે મૂર્તિની એ મંદિરમાં ઘણા મહોત્સવ-પૂર્વક પ્રતિષ્ઠા કરાવી. હેમચંદ્રે આ બાબતનું બહુ વૃત્તાંત, ભવિષ્ય પુરાણની માફક, મહાવીરના મુખથી કહેવડાવ્યું છે; રાજા એણેકાંતે પુત્ર અભયકુમાર મહાવીરને પૂછે છે અને મહાવીર તેનો ઉત્તર આપે છે. ભવિષ્યની ભાષાને છોડી દઈને આપણે જો હેમચંદ્રના કથન ઉપર વિશ્વાસ કરી શકીએ તો તેમાંથી આટલું ઐતિહાસિક તથ્ય આપણે જરૂર કાઢી શકીએ કે-વીતભયનું ઉદ્ધવસ્ત થયેલું પ્રાચીન સ્થાન આચાર્ય હેમચંદ્રને જાણીતું હતું અને ત્યાંથી એક પ્રાચીન તીર્થંકરની મૂર્તિ પણ તેમને મળી આવી હતી જે રાજા કુમારપાળ પાસેથી તેમણે પાટણમાં અણાવી હતી. અને તેના માટે એક નવીન મંદિર તૈયાર કરાવી તેમાં તેને સ્થાપન કરવામાં આવી હતી. આ મૂર્તિનો પ્રસંગ લઈ હેમચંદ્રસરિએ જીજરાતની ગૌરવશાલી રાજધાની પાટણ અને તેના રાજા કુમારપાળનું દાંધક આલંકારિક પણ ઘણે ભાગે સત્ય એવું જે વર્ણન એમણે પોતાની કલમથી કરેલું છે તે લાંબા હોવા છતાં પણ ભાર્પાતર રૂપમાં બહુ અહીં આપી દેવાનો મને લેભ થાય છે. પુરાતત્ત્વના વાચકોને એ અવશ્ય ઉપયોગી થઈ પડશે. વર્ણન આ પ્રમાણે શરૂ થાય છે:- 'અભયકુમારે પુનઃ પૂછ્યું, 'હે અણુ! તમે કહ્યું કે... એ પ્રતિમા પૃથ્વીમાં દટાઈ જશે, તે પછી ક્યારે પ્રકટ થશે ?' અણુ બોલ્યા કે-સૌરાષ્ટ્ર, લાટ, અને

ઉદાયનના મરણની આ પરંપરા ઘણી પ્રાચીન હોય તેમ જણાય છે, કારણ કે આ હકીકતનું મૂળ સૂત્રન ખાસ આવશ્યક સૂત્ર-નિર્યુક્તિમાં કરવામાં આવ્યું છે, એ સૂત્ર-નિર્યુક્તિ ભદ્રપાહુની રચેલી કહેવાય છે અને પરંપરા તેનો સમય મહાવીર નિર્વાણ પછીની બીજી શતાબ્દી જણાવે છે. ઐનિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં નિર્યુક્તિના કર્તા ભદ્રપાહુ એટલા

ગુર્જરદેશના સીમાડામાં અણહિલપુર પાટણ નામે એક નગર વસશે, તે નગર આર્યભૂમિનું શિરોમણિ, કલ્યાણનું સ્થાન અને અર્હત ધર્મનું એક છત્રરૂપ તીર્થ થશે. ત્યાં ચૈત્યોને વિષે રહેલી રત્નમયી નિર્મળ અર્હત પ્રતિમાઓ નંદીશ્વર વિગેરે સ્થાનોની પ્રતિમાની સત્યતા બતાવી આપશે. પ્રદાશમાન, સુવર્ણ કળશોની શ્રેણિથી જેમનાં શિખરો અલંકૃત છે એવાં તે ચૈત્યોથી જળે સૂર્ય ત્યાં આવીને વિશ્રાંત થયો હોય તેવી શોભાને ધારણ કરશે. ત્યાં પ્રાયઃ સર્વજનો આવક થશે, અને તેઓ અતિથિસંવિભાગ કરીને જ ભોજન કરશે. બીજાની સંપત્તિમાં ઇર્ષ્યારહિત, સ્વસંપત્તિથી સંતુષ્ટ અને પાત્રમાં દાન આપનાર એવી ત્યાંની પ્રજા થશે. અલકાપુરીમાં યજ્ઞની જેમ ત્યાં ઘણા ધનાઢ્ય શ્રાવકો થશે. તેઓ અરિહંતભક્ત બની સાતે ક્ષેત્રોમાં દ્રવ્યનો વ્યય કરશે. સુખમાં કાળની જેમ લાંબા સર્વ કોકો પરધન અને પરસ્ત્રીથી વિમુખ થશે. હે અભયકુમાર ! અમારા નિર્વાણ પછી સોળસો ને ઝોગણોતેર વર્ષ જશે, ત્યારે એ નગરમાં ચૌલુક્ય કુળમાં ચંદ્રસમાન, પ્રચંડ પરાક્રમી અને અખંડ શાસનવાળો કુમારપાળ નામે ધર્મવીર, દાનવીર અને યુદ્ધવીર રાજા થશે. તે મહાત્મા પોતાની પ્રજાને પિતાની જેમ પાલન કરીને મોટી સમૃદ્ધિવાન કરશે, સરલ છતાં અતિ ચતુર, શાન્ત છતાં આત્મામાં ઇંદ્ર જેવો અને ક્ષમાવાન છતાં અઘૃષ્ય એવો તે ચિરકાળ આ પૃથ્વી પર રાજ્ય કરશે. ઉપાધ્યાય જેમ પોતાના શિષ્યોને વિદ્યાપૂર્ણ કરે તેમ તે પાતાની પ્રજાને પોતાના જેવી ધર્મનિષ્ઠ કરશે. શરણેચ્છુઓને શરણ કરવા લાયક અને પરનારીસહોદર તે રાજા પ્રાણથી અને ધનથી પણ ધર્મને બહુ માનશે. પરાક્રમ, ધર્મ, દયા, આત્મા અને બીજા પુરુષગુણોથી તે અદ્વિતીય થશે. તે રાજા ઉત્તર દિશામાં તુરુષક (તુર્કસ્થાન) સુધી, પૂર્વમાં ગંગાનદી સુધી, દક્ષિણમાં વિંધ્યગિરિ સુધી અને પશ્ચિમમાં સસુદ્ર સુધી પૃથ્વીને સાધશે. એક વખતે વજ્રશાખા અને ચાંદ્રકુળમાં થયેલા આચાર્ય હિમચંદ્ર તે રાજાના જોવામાં આવશે. તે ભદ્રિક રાજા મેઘના દર્શનથી મયૂરની જેમ તે આચાર્યના દર્શનથી હર્ષિત થઈ તેમને વંદના કરવાની ત્વરા કરશે. સૂરિ જિનચૈત્યમાં ધર્મદેશના દેતા હતા, ત્યાં તેમને વંદના કરવાને માટે તે રાજા પોતાના શ્રાવક મંત્રીઓની સાથે આવશે; ત્યાં પ્રથમ દેવને નમસ્કાર કરીને પછી તત્ત્વને નહી જાણતા છતાં પણ તે રાજા શુદ્ધ ભાવથી આચાર્યને વાંદશે. પછી તેમના સુખથી શુદ્ધ ધર્મદેશના પ્રીતિપૂર્વક સાંભળીને તે રાજા સમક્તિપૂર્વક અંણુવ્રત (શ્રાવકનાં વ્રત) સ્વીકારશે. પછી સારી રીતે બોધને પ્રાપ્ત કરીને તે રાજા શ્રાવકના આચારનો પારગામી થશે અને રાજસભામાં બેઠો સતો પણ તે ધર્મગોષ્ઠિથી પોતાના આત્માને રમાડશે, અર્થાત્ ધર્મચર્ચા કરશે. પ્રાયઃ નિરંતર અહ્યચર્યને પાળનાર તે રાજા અન્ન, શાક અને ફળાદિ સંબંધી અનેક નિયમો વિશેષ પ્રકારે ગ્રહણ કરશે. સદ્બુદ્ધિવાન તે રાજા અન્ય સાધારણ સ્ત્રીઓને ત્યજી દેશે, એટલુંજ નહિ, પોતાની ધર્મપત્નીઓને પણ અહ્યચર્ય પાળવાનો પ્રતિબોધ કરશે. સૂરિનાં ઉપદેશથી, જીવ, અજીવ વગેરે તત્ત્વોને જાણનાર તે રાજા આચાર્યની જેમ બીજાઓને પણ બોધિ (સમ્યક્ત્વ) પ્રાપ્ત કરાવશે. અર્હત ધર્મના દેષી એવા પાંડુરાગી આહણો પણ તેની આત્માથી ગર્ભશ્રાવક જેવા થઈ જશે.

પ્રાચીન હોય તેમ લાગતું નથી. તેનો સમય અવેક્ષાકૃત અર્વાચીન છે, પણ દીકાકારો દરતાં તેનો સમય ધણો જ આગળ જાય તેમ છે. તેથી દીકાકારોએ નોંધેલી ઉદાયનની એ હકીકત ધણા જૂના સમયથી ચાલતી આવી છે એટલું તો ચોક્કસ કહી શકાય તેમ છે.

પરમ શ્રાવકપણાને પ્રાપ્ત કરનાર અને ધર્મ જાળુનાર તે રાજા દેવપૂજા અને શુરવંદન કયાં વગર જોગ્યન કરશે નહિ. તે રાજા અપુત્ર મૃત્યુ પામેલાઓનું દ્રવ્ય લેશે નહીં, વિવેકનું ક્ષણ એજ છે, અને વિવેકીઓ સદા તૃપ્ત જ હોય છે, પાંડું જેવા રાજાઓએ પણ જે મૃગયા (શિકાર) છોડેલ નહીં તેને એ રાજા છોડી દેશે, અને તેની આગાથી ખીજાં સર્વં પણ છોડી દેશે. હિંસાનો નિષેધ કરનાર એ રાજા રાજ કરતે સતે મૃગયાની વાત તો દૂર રહી, પણ માંદણ કે જી જેવા ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓને અત્યજ પણ મારી શકશે નહીં. પાપર્હિ (મૃગયા) નો નિષેધ કરનારા એ મહાન્ રાજાના રાજ્યમાં અરણ્યમાં રહેતી સર્વ મૃગનાં તિઓ ગોખની ગાયિની જેમ સદા નિર્વિદ્ધે વાગાળશે. શાસનમાં પાકંશાસન (ઇંદ્ર) જેવા તે રાજા સર્વ જળચર, રથજચર અને ખેચર પ્રાણીઓની રક્ષા કરવાને માટે કાયમની અમારી ધોપણા કરાવશે. જેઓ જન્મથી જ માંસના ખાનારા હતા તેઓ પણ તેની આગાથી હૃસ્વમની જેમ માંસની વાર્તાં પણ જાલી જશે. પૂર્વે દેશની રીતિથી શ્રાવકોએ પણ જેને પૂરેપૂરું છોડ્યું નહોતું તેવા મધને આં નિર્દોષ રાજાં સર્વત્ર છોડાવી દેશે. તે રાજા આ પૃથ્વીપર મધને એવું રૂંધી દેશે કે જેથી કુંભકાર પણ મધનાં પાત્રને ધડવાં છોડી દેશે. મધપાનના વ્યસનથી જેમની સંપત્તિ ક્ષીણું થઈ ગઈ છે એવા પુરુષો એ મહારાજાની આગાથી મધને છોડી દેવા વડે સંપત્તિવાન્ થશે. પૂર્વે નળ વગેરે રાજાંઓએ પણ જે ઘૂતકીકાને છોડી નથી, તે ઘૂતનું નામ પણ ચતુના નામનો જેમ તે ઉન્મૂલન કરી દેશે. તેનું ઉદયવાણું શાસન ચાલતાં આ પૃથ્વીપર પારેવાની પણ કીડા અને કૂકડાનાં મુદ્દ પણ થશે નહિ. નિઃસીમ વૈભવવાળો તે રાજા પ્રાયઃ પ્રત્યેક કામે જિનમંદિર કરાવવાથી બધી પૃથ્વીને જિનમંદિરોથી મંડિત કરશે, અને સમુદ્રપર્વત પ્રત્યેક માર્ગે તથા પ્રત્યેક નગરે અર્દ્ધત પ્રતિમાની રથયાત્રાનો મહોત્સવ કરાવશે. દ્રવ્યના પુષ્કળ દાન વડે જગતને ઋણમુક્ત કરીને તે રાજા આ પૃથ્વી ઉપર પોતાનો સંવત્સર ચલાવશે.

આવો મહાન્ પ્રતાપી કુમારપાળ રાજા એક વખતે કથાપ્રસંગમાં શુરુમુખથી કપિ-લમુનિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી અને રજમાં શુભ થયેલી તે પ્રતિમાની વાત સાંભળશે; જેથી તત્કાળ તે ધુળિનું રથાન ખોદાવી એ વિશ્વપાવની પ્રતિમાને બહાર કાઢી લઈ આવવાનો મનોરથ કરશે. તે વખતે મનનો ઉત્સાહ અને ખીજાં શુભ નિમિત્તો વડે એ રાજા પ્રતિમાને હસ્તગામી થવાનો સંભવ માનશે. પછી શુરની આગ્રા લઈ યોગ્ય પુરુષોની યોજના કરીને વીતભય નગરના તે સ્થળને ખોદાવવાનો આરંભ કરશે. તે વખતે પરમ આર્દ્રત એવા તે રાજાના સત્ત્વથી શાસનદેવતા ત્યાં આવીને સાન્નિધ્ય કરશે. કુમારપાળ રાજાના ધણા પુણ્યથી ખોદાવવા માંડેલા સ્થળમાં જ તત્કાળ તે પ્રતિમા પ્રકટ થશે; તે સાથે તે પ્રતિમાની પૂજાને માટે ઉદાયન રાજાએ આપેલાં ગાયોનો આગાલેખ પણ પ્રકટ થશે. રાજાએ નીગેલા પુરુષો પ્રાપ્ત થયેલી તે પ્રતિમાને નવીન હોય તેમ યથાવિધિ પૂજા કરીને રથમાં બેસારશે. માર્ગમાં તેની અનેક પ્રકારે પૂજાઓ થશે, તેની પાસે અહોરાત્રિ સંગીત થવા કરશે, તેની સગીપે ગાયકાની ઓઝો તાગીઓ દબને રાસડા મેરો; ખંચશબ્દ વાજતો દર્પપૂર્વક

મૂર્તિ વિગેરેની હદીકત સંબંધે ગમે તેમ હોય પણ એકંદર જૈન કથા અને સૂત્રોના આધારે આપણે આટલું તો માની શકીએ કે મહાવીરના સમયમાં સિંધુસૌવીરમાં કોઈ વીતિભય કરીને નગર હતું અને ત્યાં ઉદાયન નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેની એક સ્ત્રી પ્રભાવતી હતી જે વૈંશાલીના ચેટકની પુત્રી થતી હતી. તેને અમીષ નામે પુત્ર હતો જેને પિતાએ ગમે તે દારણે પોતાનું રાજ્ય સોંપ્યું ન હતું, અને તેટલા માટે તે અંધારામાં અનતશત્રુના આશ્રયે જઈને રહ્યો હતો. મહાસેન રાજા સાથે ઉદાયનને લડાઈનો પ્રસંગ બન્યો હશે, અને તેમાં ઉદાયનને વિજય મળ્યો હશે.^૧

વાગશે, અને તેની બંને બાજુ આમરો વીંળતા જશે. એવી રીતે મોટી ધામધૂમ સાથે એ પ્રતિમાને રક્ષકજનો પાટણના સીમાડામાં લાવશે. તે હદીકત સાંભળીને અંતઃપુર પરિવાર સહિત ચતુરંગ સેનાથી પરવરેલો કુમારપાળ રાજા સર્વસંઘની સાથે તે પ્રતિમાની સામે જશે. ત્યાં જઈ તે પ્રતિમાને પોતાને હાથે રથમાંથી ઉતારી હાથી ઉપર બેસારીને મોટા ઉત્સવ સાથે પોતાના નગરમાં પ્રવેશ કરાવશે. અને પોતાના રાજભવનની પાસેના કીડા-ભવનમાં રાખીને તેની વિધિપૂર્વક ત્રિદાળ પૂજા કરશે. પછી તે પ્રતિમાને અર્થે ઉદાયન રાજાએ જે આજ્ઞા લેખ લખી આપ્યો હતો, તે વાંચીને કુમારપાળ તેને પ્રમાણુ કરશે. નિષ્કપટી કુમારપાળ રાજા તે પ્રતિમાને સ્થાપન કરવા માટે એક સ્ફટિકમય પ્રાસાદ કરાવશે. જાણે અષ્ટાષ્ટક પર રહેલા પ્રાસાદનો યુવરાજ હોય તેવો તે પ્રાસાદ બેઠાથી જગતને વિસ્મય પમાડશે. પછી તે પ્રાસાદમાં તે પ્રતિમાનું સ્થાપન કરશે. એ પ્રમાણે સ્થાપિત કરેલી તે પ્રતિમાના પ્રભાવથી કુમારપાળ રાજા પ્રતિદિન પ્રતાપ, સમૃદ્ધિ અને આત્મ-કથાણુમાં વૃદ્ધિ પામ્યા કરશે. હે અમયકુમાર! દેવ અને ગુરુની ભક્તિ વડે એ કુમારપાળ રાજા આ ભારતવર્ષમાં તારા પિતાની જેવો થશે. ” [ભાવનગરની જૈન ધર્મ પ્રકાશક સભા માર્ગત પ્રકટ થયેલ, મહાવીરચરિત્ર ભાષાંતર, પાન ૨૬૯-૨૭૨ (ખીછ આવૃત્તિ).]

૧. કદાચિત્, સુવર્ણગુલિકા નિમિત્તે અંડપ્રધોત સાથે થયેલા યુદ્ધની કિંવદન્તીમાં પણ પ્રાચીનતાનો પુરાવો હોય એમ એક બીજા સૂત્રના સૂચન ઉપરથી અનુમાન થાય છે. ભગવતી જેટલાજ પ્રાચીન સૂત્ર નામે પ્રશ્નવ્યાકરણમાં, એક ઠેકાણે જેમના નિમિત્તે મોટાં યુદ્ધો થયાં હતાં એવી કેટલીક સ્ત્રીઓનાં નામો ગણાવ્યાં છે જેમાં સુવર્ણગુલિકા નું નામ પણ લખેલું છે. સૂત્રપાઠ આ પ્રમાણે છે:—

‘મેહુનમૂલં ચ સુવવણ તત્થ તત્થ વત્તપુવ્વા સંગામા જળવલ્લયકરા-સીયાપ, દોવર્ણપ કપ, રુપ્પિણીપ, પડમાવર્ણપ, તારાપ, કંચણાપ, રત્તસુભદ્રાપ, અહિન્નિયાપ, સુવન્નગુલિયાપ, કિન્નરીપ, સુરુવવિજ્જુમતીપ, રોહિણીપ ય; અન્નેસુ ય પવમાદિપસુ વહવો મહિલાકપસુ સુવવંતિ અઙ્કંતા સંગામા । [આગમોદય સમિતિદ્વારા પ્રકાશિત પ્રશ્નવ્યાકરણસૂત્ર (અમયદેવસૂરિની ટીકા સાથે) પૃષ્ઠ ૮૫.]

“સ્ત્રીસંસર્ગના મૂળે પ્રાચીનકાલમાં ત્યાં ત્યાં થયેલા સંગ્રામો સાંભળીએ છીએ જેમકે સીતા અને દ્રૌપદીના માટે, તથા રુકિમણી, પદ્માવતી, તોરા, કંચના, રક્તસુમદ્રા અહિન્નિકા, સુવર્ણગુલિકા, કિન્નરી, સુરવ-વિદ્યુન્મતી, રોહિણી, આદિ અને ખીછ પણ અનેક સ્ત્રીઓ નિમિત્તે સંગ્રામો થયેલા છે.”

એક વિલક્ષણ પરંપરાસામ્ય. જૈન ગ્રંથોમાં જેમ વીતમયના ઉદાયન સાથે ચંદનકાષ્ઠની બનાવેલી જૈનમૂર્તિનો આ પ્રમાણે સંબંધ લખેલો મળી આવે છે તેવો જ એક સંબંધ કૌશાંબીના ઉદયન સાથે જૌદ ગ્રંથોમાં જોડેલો મળી આવે છે. પ્રસિદ્ધ ચીની પ્રવાસી જૌદશ્રમણ યવનચંગ કે બહેનત્સંગ જ્યારે હિન્દુસ્થાનમાં આવ્યો ત્યારે જૌદ લોકોમાં એ વાત ધણી જાણીતી હોય તેમ લખે છે. તેણે પોતાના પ્રવાસવૃત્તાંતમાં, કૌશાંબીનું વર્ણન લખતાં નોંધ કરી છે કે-“કૌશાંબી શહેરમાં એક જૂનો મહેલ છે જેની અંદર ૬૦૦ ફીટ લંબાઈ મોટો વિહાર છે. એ વિહારમાં ચંદનના લાકડામાંથી કાઢેલી એવી યુદ્ધની મૂર્તિ છે જેના ઉપર પત્થરનું છત્ર ફરેલું છે. આ કૃતિ ઉદાયન રાજાની ફરેલી કહેવાય છે. આ મૂર્તિ ધણી ચમત્કારિક છે અને એની અંદર દેવી તેજ રહેલું છે જે વખતે વખતે અગ્નિ હરે છે. આ મૂર્તિને ઉપાડી જવા માટે જુદા જુદા દેશના અનેક રાજાઓએ પોતાની શક્તિ વાપરી છે અને ધણા માણસોએ મેગા થઈને એને ખસેડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે પણ તેઓ એને જરા પણ હલાવી શક્યા નથી. તેથી તેઓ એ મૂર્તિની પ્રતિકૃતિ બનાવીને તેની પૂજા કરે છે અને તેમ કરી, મૂળ મૂર્તિની જ તેઓ પૂજા કરે છે એમ શ્રદ્ધા રાખે છે.” (જુઓ-Beal's Records of Western Countries, Book I, p. 234) આવી જ એક મૂર્તિની ખાજી નોંધ, એ મુસાફરે પોતાના પ્રદેશના પિમા શહેરના વૃત્તાંતમાં લીધી છે. તે લખે છે કે-“અહીં (પિમા શહેરમાં) ચંદનના લાકડામાંથી બનાવેલી યુદ્ધની એક ઉભી આકૃતિની મૂર્તિ છે. એ મૂર્તિ લગભગ ૨૦ ફીટ લંબી છે. આ મૂર્તિ ધણી ચમત્કારિક છે અને એમાંથી તેજ રકુપા ફરે છે. જોમને કોઈ પણ પ્રકારનો રોગ થાય છે તેઓ આ મૂર્તિની સોનાના વરખથી પૂજા કરે છે અને તેમ કરવાથી તેઓ સાજા થઈ જાય છે-એવી અહીંનાં લોકોની માન્યતા છે. જેઓ અંતઃકરણપૂર્વક આ મૂર્તિની પ્રાર્થના કરે છે તેમનું ધન્યકર્મ સર્વથા થઈ જાય છે. અહીંના લોકો કહે છે કે, આ મૂર્તિ, એ જૂના જમાનામાં કે જ્યારે યુદ્ધ શરૂ થતા હતા ત્યારે, કૌશાંબીના ઉદાયન રાજાએ બનાવી હતી. યુદ્ધ જ્યારે નિર્વાણ પામ્યા ત્યારે એ મૂર્તિ પોતાની મેળે ત્યાંથી આકાશમાં હડીને આ રાજ્યની ઉત્તરે આવેલા હિં-સો-સો-કિઅ નામના શહેરમાં આવીને રહી. આ નગરના લોકો થીમાન અને વૈભવશાલી હતા, તેમજ મિથ્યામતમાં અનુરક્ત હતા. તેમને કોઈપણ ખીજ પ્રકારનું ધર્મ માટે માન ન

મૂળ સૂત્રમાં આપેલાં આ ઉદાહરણોની બાબમાં સમગ્રવર્તમાં દીકાકારે સંક્ષેપમાં તે બધી કથાઓ લખી છે જે એ સ્ત્રીઓના વિષયમાં ખીજ ખીજ ગ્રંથો પુરાણો આદિમાં પ્રસિદ્ધ છે. એમાં સુવર્ણગુણિકાની જે હકીકત આપી છે તે, ઉપર આપેલી હકીકતને અક્ષરે અક્ષર મળતી છે અને તેથી એમ સાબીત થાય છે કે સુવર્ણગુણિકા નિખિતે ઉદાયનના ચંદ્રપ્રભાત સાથે થયેલા સંગ્રામની પરંપરા ધણી પ્રાચીન છે. [સૂત્રકારે ગણાવેલાં સ્ત્રીઓનાં નામોમાંથી અહિનિકા, કિવરી અને સુરપવિધનમતીની હકીકત દીકાકાર અમયદેવસૂરિની જાણમાં ન આવવાથી તેમણે એમની કશી હકીકત લખી નથી, ફક્ત ‘અપ્રતીતા’ (અગત) એટલીજ નોંધ કરી છે. એ ઉપરથી દીકાકારની ચોક્કસાધનો પુરાવા નોંધવા જોવા છે.]

*આવી જાતની એ મૂર્તિની એક પ્રતિકૃતિ યવનચંગ પોતાની સાથે ચીનમાં લઈ ગયો હતો-તેની નોંધ પણ એજ પુસ્તકમાં, પ્રસ્તાવના, પાન ૨૦ ઉપર ફરેલી છે.

હતું. જે દિવસથી એ મૂર્તિ ત્યાં આવી હતી ત્યારથી તેની દૈવી ચમત્કૃતિ પ્રકટ થવા લાગી. પણ લોકોએ તેના તરફ જરાએ આદર દેખાડ્યો નહીં.

ત્યાર પછી એક અર્હતે ત્યાં આવીને તેને નમસ્કાર કરી તેની પૂજા કરી. તે દેશના લોકો એ અર્હતનો આદાર અને વેશ જોઈને ભયભીત થયા અને રાજાને જઈને તરત તેની ખબર આપી. રાજાએ એવું ફર્માન કાઢ્યું કે એ આગંતુક મનુષ્યને રેતી અને ધૂળથી ઢાંકી દેવો. તેથી લોકોએ તેને તેવી રીતે હેરાન કર્યો અને કોણએ અન્નપાણી આપ્યાં નહિ. તેની આ સ્થિતિ જોઈને એક માણસ કે જે હમેશાં એ મૂર્તિની પૂજા કરતો હતો તેને ક્રોધ થયો અને તેથી છાની રીતે આવી તેણે એ અર્હતને ખોરાક આપ્યો. જતી વખતે તે અર્હતે એ માણસને બોલાવીને કહ્યું કે આજથી સાત દિવસ પછી અહીં રેતી અને ધૂળની ભયંકર વૃષ્ટિ થશે જેથી આ આખું નગર દટાઈ જશે અને કોઈપણ જીવવા પામશે નહીં; એટલા માટે તારે પોતાનો જીવનચાલવો હોય તો અહીંથી તરત ચાલ્યા જવું જોઈએ. ગામના લોકોએ મને જે રેતી અને ધૂળથી ઢાંકી દઈ હેરાન કર્યો છે તેનું આ ફળ થનાર છે. આવી રીતે કહીને તે અર્હત બીજી ક્ષણે અદૃશ્ય થઈ ગયો. પછી તે માણસે શહેરમાં આવીને પોતાના સગા સંબંધિઓને આ વાત જણાવી પણ તેઓ સાંભળીને માત્ર તેની સામે હસી રહ્યા. બીજે દિવસે એકાએક એક ભયંકર વટોળીયો થયો જેના લીધે જમીન પરની બધી ગંદી ધૂળ આકાશમાં ઉડી ગઈ અને બદલામાં આકાશમાંથી અનેક પ્રકારના મૃત્યુવાન પદાર્થો નીચે પડ્યા. આથી લોકો, તે માણસની ઉલટી ખૂબ નિંદા કરવા લાગ્યા.

પરંતુ તે માણસને તો ભવિષ્યના બનાવની ચોક્કસ ખાત્રી હોવાથી તેણે શહેર બહાર નિકળી જવા માટે જમીનમાં એક માર્ગ ખનાવ્યો અને તેમાં જઈ તે છુપાઈ રહ્યો. સાતમે દિવસે સંધ્યાકાળ થતાં ત્યાં રેતી અને ધૂળની ભયંકર વૃષ્ટિ થઈ જેથી તે આખું નગર દટાઈ ગયું. પછી તે માણસ જમીનમાં ખોદેલી સુરંગમાંથી બહાર નિકળી પૂર્વ દિશા તરફ ચાલવા લાગ્યો અને આ પિંખા શહેરમાં આવીને સુકામ કર્યો. એ માણસ અહીં આવ્યો કે તરત જ તે મૂર્તિ પણ અહીં આવીને પ્રકટ થઈ. માણસે તેની અહીં પણ પૂજા કરી અને ત્યારબાદ તે અહીં જ રહી ગયો. જૂનાં ગ્રંથોમાં એમ કહેલું કે “જ્યારે શાક્યધર્મનો અંત આવશે ત્યારે આ પ્રતિમા પાછી નાગલોકમાં ચાલી જશે. હો-લો-લો-કિચ શહેરની જગ્યાએ આજે એક મોટા રેતીના ટેકરો થઈ રહેલો છે.” (બીલનું ઉપરોક્ત પુસ્તક, ભાગ ૨, પાન ૪૨૪.)

યવનચંગ અને દિવ્યાવદાન.

યવનચંગે આપેલી ઉપરોક્ત હકીકતનું મુગ શું હશે તે કાંઈ હજી જાણવામાં આવ્યું નથી, પણ એને મળતી કેટલીક હકીકત દિવ્યાવદાનનાં મારા જોવામાં આવી છે. દિવ્યાવદાનમાંની હકીકતનો કેટલોંક ભાગ યવનચંગની હકીકત સાથે મળતો જોઈને તો મને આશ્ચર્ય થયું જ, પણ એ કરતાંએ વધારે આશ્ચર્ય એ જાણીને થયું કે યવનચંગ અને દિવ્યાવદાનમાંની બંને હકીકતો ભેગી મળીને ઉપરોક્ત ઉદાયનવાણી જૈન હકીકત સાથે પણ કેટલેક અંશે, એક થઈ જાય છે. દિવ્યાવદાનમાં, સેદ્રાયણાવદાન નામનું એક પ્રકરણ છે જેનો હુંકસાર આ પ્રમાણે છે—

જે વખતે ભગવાન યુદ્ધ રાજગૃહમાં રાજા બિંબિસારના વખતમાં રહેતા હતા તે વખતે, એ મહાનગરો કહેવાતાં હતાં એક પાટલીપુત્ર અને બીજું રોરુક. રોરુક નગરમાં

રુદ્રાયણુ નામે રાજ રાજ્ય કરતો હતો. તેને ચંદ્રપ્રભા નામે દેવી (રાણી), શિખાંડી નામે કુમાર, તથા હિરુ અને હિરુ નામના બે મુખ્ય મંત્રિઓ હતા. રાજગૃહમાં રાજ બિં-
ગિસાર રાજ્ય કરતો હતો અને તેને વૈદેહી મહાદેવી, અમ્બતચતુ કુમાર અને વર્ષાકાર નામે બ્રાહ્મણ મુખ્ય મંત્રી હતા. એક તખતે રાજગૃહના કેટલાક વ્યાપારિઓ રોડક નેગ-
રમાં ગયા અને તેઓ ત્યાંના રાજ રુદ્રાયણુને મળ્યા. રુદ્રાયણુ રાજગૃહના બિં-
ગિસારની હડીકત સાંભળી તેની સાથે મિત્રતા બાંધવાના ઇરાદાથી પોતાના રાજ્યમાં જે રત્ન વિગેરે બહુમૂલ્ય પદાર્થો થતા હતા તે કેટલાંક ભેટ રૂપે ત્યાં મોકલી આપ્યા. બિં-
ગિસારે પણ તે ભેટના જવાબમાં પોતાના દેશમાં જે મૂલ્યવાન વસ્ત્રો તૈયાર થતાં હતાં તે કેટલાંક મોકલી આપ્યા. આ રીતે દિવસે દિવસે એ બંને રાજ્યોની મિત્રાચારી વધારે દૃઢ થતી ગઈ.
એક વખતે રાજ બિં-ગિસારે રોડકનાં એ રાજને ધર્મમાર્ગનો પરિચય કરાવવા માટે ભગવાન યુદ્ધની એક ભવ્ય છબી તૈયાર કરાવી તેના તરફ ઘણા માનપૂર્વક મોકલી આપી.
તે છબી જોઈ રુદ્રાયણુ રાજ બહુ આશ્ચર્ય પામ્યો અને છબી લાવનાર મેનુષ્યોને તે છબી
કેવી છે એ વિગેરે પ્રશ્નો પૂછી ભગવાન યુદ્ધના કલ્યાણકર જીવન અને ધર્મમાર્ગથી પરિ-
ચિત થયો. પછી તેની ઇચ્છા પણ એ ધર્મના અનુયાયી થઈ જવાની થઈ. પછી રાજ
બિં-ગિસારે એ રાજને વિશેષ ધર્મબોધ આપવા માટે ભગવાન યુદ્ધને વિદ્યમિ કરીને મ-
હાહાત્મયન નામના એક બિહુ અને શૈલા નામની એક બિહુણીને એ દેશમાં મોકલાવ્યા.
બિહુએ રાજને અને બિહુણીએ રાજના અંતઃપુરમાં રહીને રાણીને ભગવાન યુદ્ધના
ધર્મનો બોધ આપવા માંડ્યો. એ બંનેના ઉપદેશથી રાજ અને રાણીની ધર્મ પ્રતિ-
બદ્ધતા પ્રીતિ થઈ.

એ રાજ વીણા વગાડવામાં બહુ પ્રવીણ હતો અને રાણી વૃત્ત કરવામાં કુશલ હતી.
એક દિવસે જ્યારે રાજ વીણા વગાડતો હતો અને રાણી વૃત્ત કરતી હતી, ત્યારે રાજએ
રાણીના મરણકાલ નજીક આવ્યાનાં લક્ષણો જોયાં, તેથી તેના હૃદયમાં ધ્રાસકો
પડ્યો અને તેના હાથમાંથી વીણા જમીન પર પડી ગઈ. આ જોઈ રાણી ચમકી
અને રાજને કહેવા લાગી કે દેવ ! શું મહેં ખરાબ નાય કર્યો ? રાજ કહે ના, એમ નથી.
પછી તેણે એ જોએલી બધી વાત કહી અને આજથી સાતમે દિવસે તારું મૃત્યું થશે
એમ કહ્યું. તે સાંભળીને રાણીએ કહ્યું 'દેવ જ્યારે એમ છે તો પછી, જે તમે મને અનુ-
મતિ આપો તો મારું કલ્યાણ કરવા માટે હું પ્રવ્રજ્યા લઈ બિહુણી, યજ્ઞ જાઉં. રાજએ
એવી શરતે અનુમતિ આપી કે જે તું મરીને દેવ ચાપ તો અહીં આવીને પછી મને
તારે દર્શન આપવું. રાણીએ તે વાત કબૂલ કરી અને શૈલાનામા બિહુણીની પાસે પ્રવ્રજ્યા
લીધી. સાતમે દિવસે તે રાણી મરણસંજ્ઞાની ભાવના કરતી ચક્રી મરીને આતુર્મહારાજિક
દેવલોકમાં દેવતાપણે ઉત્પન્ન થઈ. કરેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે તે પછી રાત્રિ આવીને રાજને
પ્રત્યક્ષ થઈ ત્યારે રાજએ સચ્ચામાં સૂતાં સૂતાં બંને હાથો લાંબા કરી તેને આલિંગન
કરવા માટે પાસે બોલાવી. દેવી કહે 'મહારાજ ! હું તો અહીંથી મરીને સ્વર્ગમાં દેવ-
કન્યા થઈ છું. જે તમારે મારા સમાગમ જોઈતા હોય તો તમે પણ ભગવાન યુદ્ધ પાસે
પ્રવ્રજ્યા લો જેથી કાળ દર્શાવે પછી તમે સ્વર્ગમાં ઉત્પન્ન થઈ શકશો અને મારી સાથે
સમાગમ કરી શકશો.' એમ કહી દેવી અંતર્ધાન થઈ. રાજએ આખી રાત સંકલ્પ વિદ-
લ્યમાં વીતાડી, આખરે પ્રવ્રજ્યા લેવાનો નિશ્ચય કરી, અને તે પ્રમાણે પોતાના પુત્રને

શિખંડીને રાજ્ય ઉપર બેસાડી પોતે ત્યાંથી રાજગૃહ નગરમાં જ્યાં ભગવાન યુદ્ધ રહેતા હતા ત્યાં ગયો. જતી વખતે પુત્રને ધર્મનીતિપૂર્વક રાજ્યનું રક્ષણ અને પ્રજાનું પાલન કરવા માટે બે શબ્દો કહેતો ગયો. અને પોતાના જે બે મુખ્ય મંત્રિઓ હતા તેમને બધી વ્યવસ્થા સંભાળવાનું સૂચન કરતો ગયો. તેણે પછી ભગવાન યુદ્ધ પાસે પ્રવચ્ચા લીધી અને તે તેમનો શિષ્ય બન્યો.

આ તરફ તેનો પુત્ર શિખંડી બીજા બે હુદ્દ મંત્રિઓની સંગતિથી અનીતિના માર્ગે ચઢ્યો અને પ્રજાને પીડા આપવા લાગ્યો. જૂના જે બે સારા મંત્રી હતા તેમને રાજ્યકારભારથી દૂર કર્યા. આ હકીકતની ખબર જ્યારે કેટલાક વ્યાપારિઓ મારશ્વરે પ્રવ્રજિત થએલા એ વૃદ્ધ રાજાની જાણમાં આવી ત્યારે તે વ્યાપારિઓ સાથે પ્રજાજનોને જો આશ્વાસનનો સંદેશો મોકલ્યો અને જણાવ્યું કે શિખંડીને એ અન્યાયાચરણમાંથી દૂર રાખવા માટે હું જાતે જ ત્યાં આવીશ. વ્યાપારિઓ સાથે આવેલો એ સંદેશો એક બીજાની કર્ણપરંપરાએ તે હુદ્દ મંત્રિઓની જાણમાં આવતાં તેઓ મનમાં ગમરાયા અને અને એ વૃદ્ધ રાજા રોરુક નગરમાં ન આવી શકે તેનો ઉપાય વિચારવા લાગ્યા. પછી તે બંને રાજા શિખંડી પાસે જઈને તેને કહેવા લાગ્યા કે-‘દેવ, સંભળાય છે કે વૃદ્ધ રાજા અહીં આવે છે’ રાજા કહે-‘તે તો પ્રવ્રજિત થએલો છે, તેને હવે અહીં આવવાનું શું પ્રયોજન ન હોય?’ મંત્રિઓ કહે-‘દેવ, જેણે એક દિવસ પણ રાજ્ય કર્યું હોય છે તેનું મન પછી રાજ્ય વિના ક્યાંએ રમી શકતું નથી. એટલે ફરી એ રાજ્ય મેળવવા પાછો અહીં આવે છે.’ રાજા કહે-‘જો એ રાજા થશે તો હું પાછો કુમાર થઈ જઈશ એમાં શો વિરોધ છે!’ મંત્રિઓ કહે-‘દેવ, એ અયુક્ત છે. જેણે કુમારો, મંત્રિઓ અને પ્રજાજનોના નમસ્કારો ઝીલ્યા હોય તે કેમ પાછો યુવરાજ પદમાં દાખલ થઈ શકે?’ ઇત્યાદિ ઘણી રીતે તે રાજાને તેમણે ખોટી રીતે ભરમાવ્યો અને આખરે તેની અનુમતિ મેળવી કેટલાક ધાતક મનુષ્યોએ આવતા વૃદ્ધ રાજાની સામે મોકલ્યા જેમણે તેનો શિરઃછેદ કરી તેના જીવનનો અંત આણ્યો. પછી ક્રમે ક્રમે તે શિખંડી રાજા વધારે હુદ્દ થતો ગયો એક દિવસે તે શહેર બહાર સઘળા લવાજમા સાથે ફરવા નિકળ્યો તે વખતે રસ્તામાં એક ઠેકાણે એકાંતમાં ઉભા રહેલા તે આગળના મહાકાવ્યાયન ભિક્ષુને જોયો. રાજા તેને જોઈને હેમિત થયો અને પોતાનાં માણસોને તેના ઉપર મૂઠી મૂઠી ધૂળ નાંખવાનો હુકમ કર્યો. લોકોએ તેના ઉપર એટલી બધી ધૂળ નાંખી કે જેથી તેનું આખું શરીર તેમાં દટાઈ ગયું.

આ બાબતની ખબર જ્યારે પેલા બે જૂના મંત્રિઓને થઈ ત્યારે તેઓ ત્યાં આવ્યા અને તે ભિક્ષુને ધૂળના ઢગલામાંથી બહાર કાઢ્યો. ભિક્ષુએ કહ્યું આ નગરનો વિનાશકાળ આવી ગયો છે અને આજથી સાતમે દિવસે ધૂળની વૃષ્ટિના લીધે આ આખું નગર જમીનદોસ્ત થઈ જશે. તેથી તમારે અહીંથી બચી જવું હોય તો ધરથી માંડી નદી સુધી જમીનમાં એક સુરંગ ખોદાવી રાખો અને એક નાવ તૈયાર કરી સુકો. પહેલે દિવસે એક મોટા વંટાળિયો થશે જેના લીધે શહેરની બધી ખરાબ ધૂળ આકાશમાં ઉડી જશે. પછી બીજે દિવસે ટુલોની વૃષ્ટિ થશે. ત્રીજે દિવસે વસોની વર્ષા થશે એમ અનુક્રમે રત્નોની વર્ષા થશે અને પછી છેવટે ધૂળની વર્ષા થઈ બધું શહેર તેમાં દટાઈ જશે. તમે પુણ્ય કાર્ય કરનારા હોવાથી એ આપ્તમાંથી ઉગરી શકશો. એટલે તૈયાર કરી રાખેલી નાવ રત્નોથી ભરીને નદી માર્ગે તમે અન્ય દેશમાં ચાલ્યા જાઓ. છેવટે બધું તેમ થયું અને તે

મંત્રિઓ જે પ્રદેશમાં જમને રહ્યા ત્યાં તેમના નામથી કમથી હિરુક અને હિરુક-૭ નામનાં નગરો વસ્યાં.

મહાકાત્યાયન બિશ્નુ પણ ત્યાંથી નિકળી લંચકપાળ, સ્વામાકરાજ્ય, વૉકાણ વગેરેના સુદક્ષમાં થતો સિન્ધુ નદી ઉતરી મધ્યદેશમાં આવેલી આવસ્તી નગરીમાં જ્યાં આગળ ભગવાન યુદ્ધ રહેતા હતા ત્યાં સંઘ ભેગો જઈ મળ્યો.

રુદ્રાયણ રાજની આ હકીકત, જ્યાં સુધી હું જાણું છું, દક્ષિણના હીનપાન સંપ્રદાયના પાલી સાહિત્યમાં ક્યાંએ આવેલી નથી. ઉત્તરના મહાપાન સંપ્રદાયના સંસ્કૃત અને ટિબેટીયન સાહિત્યમાંજ આ હકીકત મળી આવે છે. દિવ્યાવદાન સિવાય, ક્ષેમેન્દ્રના અવદાન કથા-લતાનામક ગ્રંથમાં પણ રુદ્રાયણાવદાન આવેલું છે. અવદાનશતક હાલમાં મારી પાસે નહિ હોવાથી તેમાં એ વૃત્તાંત છે કે નહીં તે હું કહી શકતો નથી. ખેર, એ બીજા ગ્રંથોમાં હોય કે ન હોય તેની ચર્ચા કાંઈ અહીં પ્રસ્તુત નથી. આપણે તો અહીં એ જોવાનું છે કે, યવનચંદ્ર અને રુદ્રાયણાવદાનની હકીકતમાં કેટલી બધી સમાનતા મળી આવે છે. યવનચંદ્રે જણાવેલી હો-લો-લો-કિય નગરના નાશની અને આ અવદાનમાં જણાવેલી રો-રુ-ક નગરના નાશની હકીકતમાં જરાએ તફાવત નથી. તેથી હું ધારું છું કે આ બંને હકીકતોનું મૂળ એકજ હોતું જોઈએ, એટલુંજ નહીં પણ મને તો યવનચંદ્રનું હો-લો-લો-કિય એ અવદાનમાંના રો-રુ-ક નામનું જ ચીની ઉચ્ચારણ હોય એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. યોમસૂ વૉટસ, એ નામની જોડણી o-lao-lo-ka (Rallaka ?) આ પ્રમાણે કરે છે;^૧ અને મિ. બીલ્ડ Ho-lo-lo-kia આ પ્રમાણે કરે છે. બીલ્ડ આનું બીજું ઉચ્ચારણ (યુટનોટમાં) Ragha or Raghan, or perhaps Ourgha, આ પ્રમાણે આપે છે^૩ અને વૉટસ સંસ્કૃત ઉચ્ચારણ રલ્લક આપે છે. પણ આ બંને ઉચ્ચારણો કરતાં મને અવદાનમાંનું રો-રુ-ક એ ઉચ્ચારણ વધારે સંગત અને ભાષાશાસ્ત્રને મળતું લાગે છે. તેથી આ બંને સ્થાનો એક જ હોવાનું મારું અનુમાન મને સંપ્રમાણ જણાય છે.

પણ, અહીં એટ બીજો ભૌગોલિક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થઈ શકે તેમ છે. દીધનિકાય નામના પ્રાચીન પાલી આગમના મહાગોવિંદ નામના સુત્રમાં,^૪ તથા જાતકકુંથામાં^૫

૧. ઇન્ડિયોલોજિકા ઇન્ડિકામાં પ્રકાશિત થએલ અથવાનકલ્પલતા, ભાગ ૧, પાન ૯૭૦ થી ૧૦૨૭.

૨. જુઓ, યોમસૂ વૉટસનું On Yavan Chwang's "Travels in India," પુસ્તક ૨ જી, પાન ૨૯૮.

૩. બીલ્ડનું, Buddhist Records of the western World, પુસ્તક ૨ જી, પાન ૩૨૨.

૪. દંતપુરં કર્લિગાનં અસ્સકાનં ચ પોતનં ।

માહોસ્સતી અર્વત્તીનં સોઘીરાનં ચ રોઠ્ઠકં ॥

મિથિલા ચ વિદેહાનં ચંપા ળેસુ માપિતા ।

વારાણસી ચ કાસીનં, યતે ગોવિંદમાપિતા તિ ॥

પાલી ટેકસ્ટ સોસાયટીએ છપાવેલ, દીધનિકાય, ભાગ ૨, પૃ. ૨૩૫, મધ્યવસ્તુ, ભાગ ૩, પાન ૨૦૮-૨૦૯, માં પણ આ બે ગાથાઓ સંસ્કૃતમાં આપેલી છે.

૫. જાતકકુંથા ભાગ ૩, પા. ૪૭૦-“અતીતે સોઘીરરુદ્ધે રોઠ્ઠકનગરે” ।

રોરુકને સૌવીર દેશનું એક પાટનગર જણાવ્યું છે; અને સૌવીરદેશનું સ્થાન, હિંદુસ્થાનના નકશામાં, પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ વિદ્વાન હીસ ડેવિડ્સ ધણા ભાગે કચ્છના અખાતના નાકા ઉપર મુકે છે.^૧ ત્યારે બીજી બાબૂ ચવનચંગે વર્ણવેલું Ho-lo-lo-ka અગર o-lao-lo-ka એ ખોતાનના પ્રદેશમાં (મધ્ય એશિયામાં) આવેલું હતું. તેથી એ ખતે સ્થાનોના ઐક્યના અનુમાનમાં આ પ્રમાણ બાધક રૂપે ઉભું રહે છે. એના સમાધાનમાં ધણા સાધક બાધક પ્રમાણો ઉપસ્થિત થાય છે. પ્રથમ તો એ કે દીધનિકાય આદિમાં જણાવેલો સૌવીર દેશ ક્યાં આવેલો હતો તેનો હજી કાંઈ ચોક્કસ પત્તો લાગ્યો નથી. વૈદિક પુરાણો અને જૈન સાહિત્યમાં પણ સૌવીર દેશનું નામ આવે છે અને ઘણી વખતે સિન્ધુ-સૌવીરના ભેગા સામાસિક નામ વડે પણ તેનો ઉલ્લેખ થયેલો મળી આવે છે. એ સૌવીર દેશ એજ બૌદ્ધોનો સૌવીર હોય તો તે સિન્ધુ નદીની આસપાસ આવેલો હોવો જોઈએ. પણ જૈન અને બૌદ્ધ ખતેનો સૌવીર એક હોય તેમ જણાતું નથી. કારણ કે બૌદ્ધ જેટલા જ જૂના જૈન ગ્રંથોમાં સૌવીરના પાટનગર તરીકે જેમ આપણે ઉપર જોયું, તથા વળી આગળ જોઈશું તેમ, વીતિભય કે વીતભય નામે પત્તન જણાવ્યું છે, ત્યારે બૌદ્ધો તેના ઠેકાણે રોરુવ અગર રોરુક નામ લખે છે. વળી એ નામના પાઠમાં પણ જૂદા જૂદા દેશના બૌદ્ધ હસ્તલેખો જૂદા જૂદા પાઠભેદો આપે છે. ઉદાહરણાર્થે જાતકકૃત્યામાં રોરુવનગર અને રોરુવમનગર એવા બે પાઠો મળે છે, ત્યારે દીધનિકાયમાં સિંહલીવાચનામાં રોરુક, અને ખરમીવાચનામાં રોરુણ પાઠ છે. એટલું જ નહીં પણ દેશના નામમાં પણ પાઠફેર છે. દીધનિકાયમાં સૌવીરના બદલે એક પાઠાન્તર સોચિર છે અને જાતકકૃત્યામાં તો તેના બદલે સ્પષ્ટરૂપે ‘શિવિરટે’ પાઠાન્તર છે જે ખાસ વિચારણીય છે. લેખકોના પ્રમાદ અને અજ્ઞાનથી આવા પાઠભેદો થવા સુલભ છેર પણ એ પાઠભેદોથી ઐતિહાસિકોને પરંપરા ગોઠવવી કેટલી દુર્લભ થઈ પડે છે એ ક્યો પુરાતત્ત્વજ્ઞ નથી જાણતો? ટીમેટિયન સાધનો

૧. જુઓ ‘Buddhist India’ પાન ૩૮; તથા છેવટે આપેલો નકશો.

૨. આવી જાતના પાઠભેદો અને પાઠફેરો જૈનગ્રંથોમાં પણ ઘણા થયા છે અને તેથી કેટલીક વખતે તે બહુ ગુચ્છવાડો ઉભો કરે છે. એક ઉદાહરણ આપું. ઉપરની નોટમાં જેમ દીધનિકાયની ગાથામાં અમુક દેશોની અમુક રાજધાની જણાવેલી છે, એવી જ કેટલીક ગાથાઓ જૈનસૂત્રોમાં પણ મળે છે. હાલમાં જે આગમો આગમોદયસમિતિ નામે સંસ્થા તરફથી છપાયા છે તેમાંથી પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર (પાન ૫૫) માં કૌશાંબી જેની રાજધાની છે એ દેશ માટે પણ ‘વચ્છ’ (વત્સ) એ શબ્દ લખ્યો છે અને વૈરાટ જેની રાજધાની છે એ દેશ માટે પણ ‘વચ્છ’ એ જ શબ્દ આપ્યો છે. એતી એ જ ગાથાઓ સૂત્રકૃતાંગસૂત્રની ટીકામાં (પાન ૧૨૩) આપેલી છે જ્યાં ‘વચ્છ કોસંબી’ અને ‘વહ્નરાહ મચ્છ’ એવા શબ્દો છે જેનો તાત્પર્ય ક્રમથી ‘વત્સદેશમાં કૌશાંબી’ અને ‘મત્સ્યદેશમાં વૈરાટ’ નગર મુખ્ય શહેર છે, એવો થાય છે. ખરો પાઠ આ પાછળના ગ્રંથોમાં જ્યારે પહેલાનો ખોટો છે. લેખક અને શોધકના પ્રમાદ અગર અજ્ઞાનથી આવા ઘણા પાઠોમાં ગડબડ થઈ જાય છે અને પછી શોધકોને યથાસ્થિત પાઠો જોઈ તેના ઉપરથી અનેક તર્ક-વિતર્કો કરવા પડે છે.

ઉપરથી વળી રોરુક એ, પાલીસાહિત્યપ્રસિદ્ધ કોલિય ક્ષત્રિયોનું રામગ્રામ હોય એવી શંકા રોકીલીલને થાય છે.^૧ આ ઉપરથી એમ શ્વેત-ચાપ છે કે પ્રથમ તો રોરુક અને સોનીરનો સંબંધ અને સ્થાનાદિ નિશ્ચિત નથી અને જો તેમ નિશ્ચિત થાય તો પણ, દિવ્યાવદાનવાળું રોરુક અને દીધનિકામાદિવાળું રોરુક-બંને જૂદાં જૂદાં મોની લેવામાં પણ કાંઈ વધારે બાધ હોતો નથી. એક નામનાં અનેક સ્થાનો હતાં અને હોય છે. બીજું દિવ્યાવદાનવાળું રોરુક એ હિંદુસ્થાનની હદની બહાર હતું એ બાબત તેમાં કેટલાક ચોક્કસ પુરાવાઓ પણ મળે છે. રોરુક નગરનો નાશ થયા પછી કાલ્યાણ નિક્ષુ-જ્યારે પાછો મધ્ય દેશમાં આવવા નિકળ્યો ત્યારે તે લ'પાક, સ્થામાક અને વોક્ષાણાદિ દેશોમાં થઇ સિંધુ નદીના કાંઠે આવ્યો હતો અને પછી એ નદીને પાર કરી ફરતો ફરતો કેટલાક દિવસે આવસ્થિત એ પહોંચ્યો હતો. બીજા બીજા પ્રમાણે ઉપરથી આપણને જણાય છે કે લ'પાક, સ્થામાક અને વોક્ષાણ વિગેરે દેશો હિંદુસ્થાનની બહાર હોઇ તે અનાર્થ મુશ્કે ગણાતા હતા. સિંધુ-નદીની પેલીપાર હોવાની બાબત પણ એ વિચારને વધારે સખળ બનાવે છે. તેમ જ અવદાનના વર્ણન ઉપરથી આપણે એ પણ જોઇએ છીએ કે રોરુકમાં જ્યારે રત્ન વિગેરેની ખૂબ પેદાશ થતી ત્યારે વસ્ત્રાદિ ચીજો ત્યાં નહોતી. યતી.^૨ હવે, હિંદુસ્થાનના બંધા ભાગો તરફ જ્યારે આપણે નજર ફરિએ છીએ ત્યારે એમાં એકે ભાગ એવો નથી જણાતો કે જ્યાં આગળ રત્નો વિગેરે તો ખૂબ નિષ્પન્નતાં હોય અને વસ્ત્રાદિ ચીજો ન થતી હોય. એનાથી ઉલટું મધ્યએશિયાના પ્રાંતોમાં આવી સ્થિતિ પ્રાચીનકાળથી ચાલી આવતી હતી એ હકીકત પ્રસિદ્ધ જ છે. આ બધાં કારણો અને પ્રમાણોથી આપણે માનવું જોઇએ કે અવદાનવાળું રોરુક નગર હિંદુસ્થાનની બહાર હતું, અને, તેમાં આપેલી હકીકત સાથે ધવનચંગે આપેલી હો-હો-હો-હો-હોની હકીકત મળતી આવતી હોવાથી તે બંને સ્થાનો એક જ હતાં.

બૌદ્ધ અને જૈનકથામાં સમાનતા.

ધવનચંગની અને અવદાનમાંની હકીકતનું સામ્ય-તો આપણે ઉપર જોયું છે પણ એ કરતાં એ વધારે સામ્ય બૌદ્ધ અને જૈનકથામાં જણાઇ આવે છે જે એક ખરેખર વિશ્વમય ઉપખલે તેરી બાબત છે. ધવનચંગ અને અવદાનમાંની હકીકતમાં તો ફક્ત રોરુક નગરના નાશવાળી હકીકતમાં જ સામ્ય રહેલું છે પણ જૈનકથામાં વળી અવદાન-માંની બીજી પણ કેટલીક બાબતો સાથે સામ્ય રહેલું છે; જેનો વિચાર કમંધી કરવાની આવશ્યકતા છે.

રોરુક નગરના નાશની અને જૈનકથાવાળા વીતિભય નગરના નાશની હકીકત ધવનચંગ, અવદાન અને જૈનકથામાં સમાન છે. ત્રણેમાં ધૂણી શ્રુતિ થવાના કાળે નગ-

૧ જુઓ- 'Rockhill's Life of the Buddha', પાન ૧૪૫.

૨ રાજગૃહના વ્યાપારિઓ રોરુકના રાજા રૂદ્રાણુને કહે છે કે દેવો રત્નાધિપતિઃ સ રાજા યશ્નાધિપતિઃ, તસ્ય રત્નાનિ દુર્લભાનિ । રાજગૃહના રાજા બિંબિસાર આગળ વ્યાપારિઓ કહે છે કે-દેવો યશ્નાધિપતિઃ સ રાજા રત્નાધિપતિઃ, તસ્ય યશ્નાનિ દુર્લભાનિ । (દિન્યાવદાન, પાન ૫૪૫.)

રતો નાશ થએલો જણાવ્યો છે. જૈનકથામાં ઉદાયન અને અવધાનમાં સુદ્રાયણ રાજા ભિક્ષુ થાય છે. તેનું મૃત્યુ તેના ઉત્તરાધિકારીની અનુમતિથી, દુષ્ટ અમાત્યો દ્વારા છે. એકમાં વિષપ્રયોગથી તે કરવામાં આવે છે અને બીજામાં શસ્ત્રાધાતથી. ઉત્તરાધિકારીના સંબંધમાં ફરક છે. જૈનો તેને વૃદ્ધ રાજાનો ભાણેજ કહે છે, ત્યારે બૌદ્ધ પુત્ર કહે છે. એક ઓરસ પુત્ર દ્વારા પોતાના જન્મદાતા પિતાનું આવું જઘન્ય કૃત્ય કરાય તેના કરતાં ભાણેજ દ્વારા તે કૃત્ય થાય તેમાં મનુષ્ય જાતિના રાજાના વ્યવહારને વધારે અંધ-એસતું લાગે ખરું. (આ માત્ર એક સામાન્ય કથન છે, બાકી આવા દાખલાઓ જગતના ઇતિહાસમાં ઘણાંએ મળી આવે છે તેથી એ કથન ઉપર બાર મુકવાની આવશ્યકતા નથી.) આ હકીકતને લગતો જે ઉદ્દેશ્ય બંને પંથવાળાઓ કરે છે તેનું ભાવસામ્ય ખાસ જોવા જેવું છે. સુદ્રાયણ રાજાને આવતો સાંભળીને શિખંડીના દુષ્ટ અમાત્યો તેને કહે છે કે—

... દેવ શ્રૂયતે વૃદ્ધરાજા આગચ્છતીતિ । સ કથયતિ પ્રવ્રજિતોઽસૌ કિમર્થ તસ્યાગમનપ્રયોજનમિતિ । તૌ કથયતઃ દેવ યેનૈકદિવસમપિ રાજ્યં કારિતં સ વિના રાજ્યેનાભિરંસ્યત ઇતિ કુત પતત્ । પુનરપ્યસૌ રાજ્યં કારયિતુઃ કામ ઇતિ ।

શિખંડી કથયતિ—યદ્યસૌ રાજા મવિષ્યત્યહં સ એવ કુમારઃ કો નુ વિરોધ ઇતિ । તૌ કથયતઃ—દેવાપ્રતિરૂપમેતત્, કથં નામ કુમારામાત્યપૌરજન-પદૈરજ્જલિસહસ્રૈર્નમસ્યમાનેન રાજ્યં કારયિત્વા પુનરપિ કુમારવાસેન વસ્તવ્યમ્ । ...સ તામ્યાં વિપ્રલબ્ધઃ કથયતિ—કિમત્ર ચુક્તં કથં પ્રતિપત્તવ્યમિતિ । તૌ કથયતઃ—દેવ પ્રઘાતયિતવ્યોઽસૌ, યદિ ન પ્રઘાતયતે નિયતં દુષ્ટામાત્યવિગ્રાહિતો દેવં પ્રઘાતયતીતિ ।...ન દેવેન શ્રુતં—

પિતા વા યદિ વા ભ્રાતા પુત્રો વા સ્વાઙ્ગનિસૃતઃ ।

પ્રત્યનીકેસુ વર્તેત કર્તવ્યાં ભૂમિવર્ધના ॥^૧

આ જ ભાવને આચાર્ય હેમચંદ્ર પોતાના મહાવીરચરિત્રમાં આ પ્રકારના શબ્દોમાં પ્રકટ કરે છે—

જ્ઞાત્વોદાયનમાયાતં કેશ્યમાત્યૈર્મણિષ્યતે ।

નિર્વિણ્ણસ્તપસામેષ નિયતં તવ માતુલઃ ॥

ઋદ્ધં રાજ્યં હ્યેન્દ્રપદં તસ્યત્તવાનુશયં દધત્ ।

નૂનં રાજ્યાર્થમેવાગાદિશ્વસીર્મા સ્મ સર્વથા ॥^૨

૧ દિવ્યાવધાન, પાન ૫૬૪.

૨ આ બે શ્લોકો સાથે હેમચંદ્રની અવધાનકથાલતામાંના આ નીચેના શ્લોકો સરખાવા જોવા છે :—

પ્રવાદે પ્રસૃતે તસ્મિન્નમાત્યૌ દણ્ડમુદ્ગરૌ ।

અતીતભૂપાગમનત્રસ્તૌ ભૂપતિમૂચતુઃ ॥ ૮૩ ॥

સર્વત્ર શ્રૂયતે દેવ પ્રવાદઃ સાધુનિન્દિતઃ ।

વૃદ્ધપ્રવ્રજિતો રાજા રાજ્યાર્થી યત્નવાનિતિ ॥ ૮૪ ॥

(અવધાનકથાલતા, ભાગ ૧, પાન ૪૯૫.)

કેશી વધ્યત્યસૌ રાજ્યં ગૃહ્ણાત્વઘાપિ કોડસ્મ્યહમ્

ગોપાલસ્ય દિ કઃ કોપો ધનં ગૃહ્ણાતિ ચેદ્ધનો ॥

વધ્યન્તિ મન્વિષ્ણઃ પુણ્યસ્તત્ રાજ્યમુપસ્થિતમ્ ।

પ્રદત્ત ન દિ કેનાપિ રાજઘર્મોડપિ નેદશઃ ॥

પિતૃર્નાતુર્માતૃલાઘ્ના સુહૃદો ઘાપરાદપિ ।

પ્રસન્નાપ્યાહરેદ્રાજ્યં તદ્દત્ત કા દિ મુચ્યતિ ॥^૧

રુદ્રાયણી સ્ત્રીનું નામ ચંદ્રપ્રભા છે ત્યારે ઉદાયનની સ્ત્રીનું નામ પ્રભાવતી છે. 'પ્રભા' શબ્દ બંનેમાં ને અનુગત છે તે ધ્યાન ખેંચે તેવો છે, પણ તે કરતાં એ વિશેષ ધ્યાન ખેંચવા લાયક બાબતો એ છે કે-બંને કથાઓમાં રાણીના નામની અને રાજાની વીણા વગાડવાની હકીકત તથા રાજાને, દુઃસ્વિન્ન જોઈ રાણીના આસન મેરણી વાત બંધી લેવાની, રાણીએ પછી પ્રવળ્યા લઈ લેવાની અને મરી ગયા પછી સ્વર્ગમાંથી આવીને, કરેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે, રાજાને દર્શન દેવાની એ વિગેરે હકીકત અક્ષરેઅક્ષર ગળતી આવે છે. સરખાવા માટે બંનેનાં સંસ્કૃત અવતરણો આપું છું—

રુદ્રાયણો રાજા ધીળાયાં કૃતાઘો ચન્દ્રપ્રભા દેવી નૃત્યે । યાયદેપરેણ સમ-
યેન રુદ્રાયણો રાજા ધીળાં ઘાદયતિ ચન્દ્રપ્રભા દેવી નૃત્યતિ । તેન તથ્યા
નૃત્યન્ત્યા વિનાશલક્ષણં દ્રષ્ટું, સ. સામિતશ્ચામુત્તથ નિરીક્ષ્ય સંલક્ષયતિ । સત્તા-
શ્ચસ્યાત્યયાત્ કાલં કરિષ્યતિ । તસ્ય હસ્તાઃ ધીળાં ધસ્તા ભૂમૌ નિપતિતા ।
ચન્દ્રપ્રભા દેવી કથયતિ—દેવ મા મયાં દુર્નૃત્યમ્ । દેવિ ન ત્વયા દુર્નૃત્યં, અપિ
તુ મયા તથ નૃત્યન્ત્યા વિનાશલક્ષણં દ્રષ્ટું સતમે દિવસે તથ કાલક્રિયા મય-
તીતિ । ચન્દ્રપ્રભા દેવી પાદયોર્નિપત્ય કથયતિ—દેવ યથેયં કૃતોપલ્લ્યાનાડહં
દેવસ્ય, યદિ દેવોડનુજાનીયાદ્ અહં પ્રવ્રજ્યેયમિતિ । સ. કથયતિ—ચન્દ્રપ્રભા
સમયતોડનુજાનામિ યદિ તાવંત પ્રવ્રજ્ય સર્વકૃતેશપ્રદાનાદ્ અહંત્વં સાક્ષાત્કરોપિ
મય મય તે જુગ્ગાન્તઃ । અથ સાવશેષસંયોજના કાલં કૃત્યા દેવેતુપપદસે દેવ-
ભૂતયા તે સમીપદશયિતવ્યમિતિ ।^૨

આજ હકીકત ઉદાયન અને પ્રભાવતીના સંબંધમાં યથેલી નેતું વર્ણન હિમ-
ચંદ્રના શબ્દોમાં જોઈએ:

તામન્યદાર્ધ્યમર્ચિત્વા પ્રમોદેન પ્રભાવતી ।

પરપા સમેતા સંગીતમધિગીતં પ્રવ્રજમે ॥

તાનીપાનગતમર્ચ્યં વ્યક્ત્યજ્ઞનઘાતુકમ્ ।

વ્યક્ત્યરં વ્યક્તરાગં રાજા ધીળામયાદયત્ ॥

તીવ્રપ્રતપરિક્લિષ્ટઃ સંગીતાભિમુખાદરઃ ।

લજ્ઞાં પ્રવ્રજ્યયા સાર્દ્ધં ત્યક્ત્યા સ પુનરેત્યતિ ॥

૧ મહાપીરચરિત્ર, પાન ૧૫૮.

૨ દિવ્યાવદાન, પાન ૫૫૪.

વ્યક્તાંગહારકરણં સર્વાંગાભિનયોજ્જ્વલમ્ ।
 નનર્તે દેવ્યપિ પ્રીતા લાસ્યં તાંડવપૂર્વકમ્ ॥
 રાજાન્યદા પ્રભાવત્યા ન દદર્શ શિરઃ ક્ષણાત્ ।
 નૃત્યન્તં તત્કવન્ધં તુ દદર્શાજિકવન્ધવત્ ॥
 અરિષ્ટદર્શનેન દ્રાક્ષુભિતસ્ય મહીપતેઃ ।
 તદોપસર્પન્નિદ્રસ્યેવાગલત્ કંવિકા કરાત્ ॥
 અકાંડતાંડવચ્છેદકુપિતા રાઙ્યથાવદત્ ।
 તાલચ્યુતાસ્મિ કિમહં વાદનાદ્વિરતોઽસિ યત્ ॥
 इत्थं पुनः पुनः पृष्टः कंविकापातकारणम् ।
 तत्तथाख्यत् महीपालो वलीयान् स्त्रीग्रहः खलु ॥
 રાઙ્યૂચે દુર્નિમિત્તેનાલ્પાયુરહં પ્રિય ।

* * * * *
 તજ્ઞાપનાય ભવતિ યત્સર્વવિરતો મમ ॥

* * * * *
 પવમુક્તઃ સનિર્વન્ધમભ્યધાદ્વસુધાધવઃ ।

અનુતિષ્ઠ મહાદેવિ યત્તુભ્યમભિરોચતે ॥

દેવત્વમાપ્તથા દેવિ વોધનીયસ્ત્વયાન્વહમ્ १

આ બંને અવતરણે ઉપરથી બૌદ્ધ અને જૈન બંને દેવોમાં કેટલી બધી અભિજ્ઞતા છે તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. અને હું તો આથી પણ આગળ વધી એમ કહી શકું છું કે દિવ્યાવદાનમાંનું ઉદ્રાયણુ નામ એ જૈન નામ ઉદાયનના બદલે, અગર જૈનનામ ઉદાયન એ બૌદ્ધનામ ઉદ્રાયણુના બદલે ભ્રાંતિથી કે લિપિભેદથી જ ઉત્પન્ન થયું છે. કારણ કે બંનેના ગ્રંથોમાં બંને પ્રકારના પાઠભેદો ચોખ્ખા મળી આવે છે. દિવ્યાવદાનમાં જોકે સર્વત્ર સુદ્રાયણુ પાઠ આપેલો છે તો પણ બે ચાર ઠેકાણે ઉદ્રાયણુ એવું પાઠાંતર પણ મળી આવે છે. ૨ અને એમાં વળી એ ઠેકાણે તો ખાસ શ્લોકમાં જ એ એકજ પાઠ આવેલો છે. —જેમકે

મુક્તો ગ્રન્થૈશ્ચ યોગૈશ્ચ શલ્યૈર્નિર્વરણૈસ્તથા ।

અઘાપ્યુદ્રાયણો મિક્ષૂ રાજધર્મેન મુચ્યતે ॥ (પાન. ૫૬૭).

ક્ષેમેન્દ્રે તો અવદાનકલ્પલતામાં સર્વત્ર ઉદ્રાયણુ એ જ પાઠ આપેલો છે અને તે પ્રથમાં હોવાથી બીજા પાઠાંતરને તેમાં અવકાશ પણ નથી. ઉદાહરણાર્થ —

—બભૂવ સમયે તસ્મિન્ રૌરુકાખ્યે પુરે નૃપઃ ।

શ્રીમાનુદ્રાયણો નામ યશશ્ચન્દ્રમહોદધિઃ ॥૪॥

—કદાચિદિવ્યરત્નાઙ્ગં કવચં કાશ્ચનોજ્જ્વલમ્ ।

પ્રાહ્ણિણોદ્ વિમ્બિસારાય સારમુદ્રાયણો નૃપઃ ॥૧૧॥

—વિમ્બિસારસ્ય હસ્તાઙ્ગલેખામુદ્રાયણો નૃપઃ ॥

—ઉદ્રાયણસ્ય નૃપતેરાય્યઃ કાત્યાયનોઽથ સઃ ॥

૧ મહાવીરચરિત્ર પાન ૧૫૦.

૨ દિવ્યાવદાન પાન ૫૬૬. ઉપર બે વાર આ નામ આવેલું છે.

આ અવતરણો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે બૌદ્ધગ્રંથોમાં અસલ નામ રાદ્રાપણ નહીં પણ ઉદ્રાપણ હોવું જોઈએ અને એ જ નામ જૈન ગ્રંથકારોને પણ સંમત હોય તેમ લાગે છે. હેમચંદ્ર વગેરેના ગ્રંથોમાં તેમ જ આવશ્યકસૂત્રની સંસ્કૃત ટીકા આદિમાં પ્રાચીન સર્વત્ર ઉદાયન એવો પાઠ ઉપલબ્ધ થાય છે પણ ભગવતીસૂત્ર તથા આવશ્યકચૂલિના જૂના હસ્તલેખોમાં ધણી જગ્યાએ 'ઉદાયણ' એવો પાઠ સ્પષ્ટ મળી આવે છે. આ ઉપરથી હું માનું છું કે જૈનોને પણ બૌદ્ધોની 'માફક અસલ નામ' ઉદ્રાપણ જ સંમત હતું જેનું પ્રાકૃતરૂપ ઉદાયણ થાય છે. ખરી રીતે 'ઉદ્રાપણ' શબ્દ પણ ખાસ સંસ્કૃત.

૧ આ લેખની શરૂઆતમાં, ઉપર જે મેં, ચેટકની ૭ પુત્રીઓ સંબંધી કથનવાળું આવશ્યકચૂલિનું અવતરણ આપ્યું છે તેમાં 'ઉદાયણ પાઠ જ આપેલો જોવાશે. હાલમાં ખારી પાસે જે આવશ્યકચૂલિની હસ્તલિખિત પ્રતિ છે તેમાં એ જ પાઠ છે. એ પ્રતિ અમદાવાદના હહેલાના ઉપાધ્યયના બંડારમાંની છે અને સંવત્ ૧૫૧૮ ની સાલમાં લખાઈ એલી છે. એ પ્રતિ લખાવનારની પ્રશસ્તિ પણ છેવટે આપેલી છે જેમાં કેટલીક ઐતિહાસિક હકીકત નોંધેલી હોવાથી હું તેને અહીં પુરી ઉતારી લઉં છું.

॥ સોં માણિક । સોં માંડવ । સોં ધીજા લેલિતમંત (ય) પ્રશસ્તિ-
લિખ્યતે । યથા ।

શ્રીશ્રીસર્વશાંવરપૂર્ણચન્દ્રઃ સદ્વૃત્તશોભાગુણદીપ્યમાનઃ ।

શ્રીસાંગણો મંત્રિધરો ઘભૂષ ઢીલીપતેર્ગ્યાસધરાધિપત્ય ॥

સોં સાંગણસુતઃ સોં પદમઃ (૧) શ્રીશંકુજયાદિતીર્થ સંઘપતિકાર્યકર્તા ।
સોં પદમ(૧)સુત સોં ધર્મ (?) મહાનુભાવો ઘભૂષ તદ્વચ્ચે સોં ધર્મસુત
સોં મોજા સોં મોજાભાર્યા વાઈ રાજલદેદ તસ સ(સુ)ત સોં ધીમાણિક
સુતેઃ સોં માંડવ સોં મીમાભિધેઃ । સોં માણિકભાર્યા ધ્રાં.....સોં માંડવ-
માર્યા આવ(ચિ)કા સદજ । સોં મીમા ભાર્યા ધ્રાં અહયદે સોં મીમાસુત
સોં.....પ્રમુખ કુટુંબપરિષારયુકેઃ સરસ્વતીકોશે લેપિ(ચિ)ત સંગૃહીતાનેકમયેઃ
સંઘપતીભૂય શ્રીશંકુજયગિરિનારમીસોપારકધીનીરપણીશપાર્થનાયધીઅનુદાચલ-
જડવાણીશ્રીઅભિનંદનપ્રમુ સ્વતીર્થયાત્રાદિદાનપુણ્યકારકેઃ સંઘત્ ૧૫૧૮ વર્ષે
જડાતપાગચ્છનાયક મટ્ટાં ધી રત્નસિંહસૂરિ । મટ્ટાં ધી ઉદયવલ્લભસૂરિ ।
મટ્ટાં ધી જ્ઞાનસાગરસૂરિ । મટ્ટાં ધી ચારિત્રસુંદરસૂરિ । મટ્ટાં ઉદયસાગર
ઉપાધ્યાય ઉદયમંદનગણીનામુપદેશેન સ્વથેયસે ધીઆવર્યકર્ણિ સમાતમિતિ ॥
છ ॥છા ॥ યાક્ષગજીવાલિખિત કરકૃતમપરાર્થ ક્ષંતિમર્દતઃ સન્તુ ॥ (આમાં નેટલા
ગૃહસ્થોનાં નામો આવેલાં છે તે બધા ઉપર ટાણે જણે કોઈએ ચાલી ફેરવી તેમને ખુસી
નાખવાનો પ્રયત્ન થા હેતુથી થયો હશે ?) પ્રશસ્તિ પછી ખીજા અક્ષરોમાં એક રોડ
ખારેલો છે જેમાં જણાવ્યું છે—પદ્ધ પ્રતિ સંવત્ ૧૭૪૩ વર્ષે વૈશાકશુદિ ૭ દિને શ્રી
૬ આચાર્યજી ક્રપિ ધી ૬ તેજસિંઘજીયે ઘૃદ્ધિમેઢારી મુકી છે ॥

હોય એમ લાગતું નથી. મૂળ એ શબ્દ પ્રાકૃત હોઈ ઉદાયણ ન હશે જેનું સંસ્કૃત રૂપ બૌદ્ધોએ ઉદ્ગાયણ દર્શ્યું અને જૈનોએ તેને વધારે સંસ્કૃત કરી તેની જગ્યાએ ઉદાયન મુક્યું.

આ રીતે આપણે બૌદ્ધ અને જૈન દયામાં ફેરલું બધું સામ્ય છે તે જોયું છે. આ વિલક્ષણ સામ્યનું મૂળ જોળી દાઢવું દર્શિયું છે. જૈનોની હકીકત ઉપરથી બૌદ્ધોએ પોતાની દયા ઘડી દાઢી છે કે બૌદ્ધોની હકીકતને જૈનોએ બંધગેસતી કરી લીધી છે કે વળી આ બંને સંપ્રદાયોએ કેઈ ત્રીજી ન હકીકતના મૂળ ઉપરથી પોતાની દયા-દર્શના ઉપજાવી દાઢી છે, એના નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી. (અપૂર્ણ)

જ્યોતિષ વેદાંગ*

[હરિહર પ્રાણશંકર લક્ષ્મી]

વેદનાં ૭ અંગમાંનું એક અંગ “જ્યોતિષ” છે. આ વેદાંગ જે રૂપમાં હાલ ઉપલબ્ધ છે, તે રૂપમાં તેનો અર્થ સમજવો મુશ્કેલ છે. હસ્તલિખિત પ્રતોની ઉત્તરોત્તર વધતી જતી અશુદ્ધિ એ જ આનું મુખ્ય કારણ હોય એમ લાગે છે. યુરોપીય સંસ્કૃત પંડિતોએ મહેનત લઈ, અનેક પ્રતો મેળવી તેમાંથી શુદ્ધ પાઠ તારવી કાઢવાનો બહુ પ્રયાસ થયો છે, પણ તેમાં તેઓ નિષ્ફળ ગયા છે, અને ‘જ્યોતિષ વેદાંગ’ નો મોટો ભાગ હજી અસ્પષ્ટ છે.

આ અંગમાં બતાવેલી ગણતરીમાં પાછળથી રજાવેલા સંસ્કૃત અથવા જેટલી ઝીણવટ ન હોય એ આ અંગનું વેદાંગકાળ કામ જેટલું આગીનત્વ વિચારતાં સ્થેને સમજાય એવું છે. આ અંગ વિષે પુરાતત્ત્વના શાખીનોએ જે રસ બતાવ્યો છે તે તેની ગણતરીને લીધે નહિ, પણ જૂઠાં જ કારણોને લીધે. એક કારણ તો એ કે આ અંગ હિંદુસ્થાનના અને તેથી જગતના સર્વ જ્યોતિષ ગ્રંથોમાં પ્રાચીન છે. અસિ પ્રાચીન કાળમાં માનવજાતિની આકાશસ્થ પદાર્થો વિષે થી કલ્પના હતી એ જાણવાની અત્યારે આપણને સહજ ઇચ્છા થાય છે. વળી આ અંગ ભારતીય જ્યોતિષ કલ્પનાનું ઉગમસ્થાન ગણાય, તેથી ભારતીય જ્યોતિષપ્રવાહનું સ્વરૂપ સમજવામાં આ અંગ આપણને સહાય થઈ શકે. પણ યુરોપીય પંડિતોના આ અંગ વિષેનો રસ જૂઠા જ ધોરણપર છે. આ અંગમાં ઉત્તરાયણના કાળ સંબંધે ઉલ્લેખ છે, તે ઉપરથી આ અંગની રચનાના કાળનો એટલે વેદાંગકાળનો નિર્ણય કરવામાં પ્રકાશ પડવાનો સંભવ છે.

‘જ્યોતિષ વેદાંગ’ નો અર્થ ઉલ્લેખવાના જે પ્રયાસો થયેલા છે, તેમાં પ્રો. થિયોનો પ્રયાસ કંઈક વધારે સફળ હોય એમ લાગે છે. એમણે ‘એશિયાટિક સોસાયટિ ઓફ બેર્લીન’ ના મુખપત્ર (૧૮૭૭, અંક ૪) માં એક લેખ લખ્યો છે, તેનો આધાર આ લેખમાં ધણે ડેકાણે લીધો છે.

પહેલાં તો પ્રો. ઉવીબરે જેટલીક હસ્તલિખિત પ્રતો પરથી તારવી કાઢેલો અંગપાઠ નાચે આપ્યો છે. આમ કરવાનો હેતુ એ નથી કે જૂઠાં જૂઠાં પાઠની શુદ્ધિ અશુદ્ધિ નેતાં આ પાઠ ઠીક લાગ્યો છે; એવી મહેનત બની શકી નથી. હેતુ રક્ત એટલો જ છે કે આગળ ઉપર જે ચર્ચા કરવાની છે તેમાં આ સ્થેકોનો ઉલ્લેખ અંતરે, તેથી તેમને પૂર્વાપર સંગ્રહમાં આપ્યા હોય તો અર્થ સમજવામાં સરળતા થાય. વળી અંગની બાપા અને દુર્ગમ્યતાને કંઈક ખ્યાલ આવે એ હેતુ પણ આમાં રહેલો છે.

पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिम् ।

दिनत्वयनमासाङ्गं प्रणम्य सिरसा श्रुचिः ॥ ૧ ॥

* પ્રો. થિયો, ઉવીબર, કાલચૂક, શ્રી. યં. બા. દીક્ષિત, કે. ના. છને વગેરે એ અનેક રચને કરેલી ચર્ચાને જૂઠિલા તરીકે લઈને આ લેખ લખ્યો છે. પણ તેમના મત-બધી મારે અનેક બાળતમાં જૂદાં પડવું પડ્યું છે. જ્યાં જ્યાં આમ થયું છે, ત્યાં ત્યાં મેં તેનાં ગણિતિક કારણો આપ્યાં છે.

ज्योतिषामयनं पुण्यं प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।
 ब्राह्मणेन्द्राणां संमतं यज्ञकालार्थसिद्धये ॥ २ ॥
 वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः कालानुपूर्व्या विहिताश्च यज्ञाः ।
 तस्मादिदं कालविज्ञानशास्त्रं यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञम् ॥ ३ ॥
 यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा ।
 तद्वद्देवाङ्गशास्त्राणां गणितं मूर्धानि स्थितम् ॥ ४ ॥
 माघशुक्लपक्षस्य पौषकृष्णसमापिनः ।
 युगस्य पञ्चवर्षस्य कालज्ञानं प्रचक्षते ॥ ५ ॥
 स्वराक्रमेते सोमाकौ यदा साकं सवासवौ ।
 स्यात्तदादि युगं माघस्तपः शुक्लोऽयनं ह्युदक् ॥ ६ ॥
 प्रपद्येते श्रविष्ठादौ सूर्याचन्द्रमसाबुदक् ।
 सार्पार्थं दक्षिणार्कस्तु माघश्रावणयोः सदा ॥ ७ ॥
 घर्मवृद्धिरपां प्रस्थः क्षपाहास उदग्गतौ ।
 दक्षिणे तौ विपर्यासः षण्मुहूर्त्ययनेन तु ॥ ८ ॥
 प्रथमं सप्तमं चाहुरयनाद्यं त्रयोदशम् ।
 चतुर्थं दशमं चैव द्विर्गुमाद्यं बहुलेऽप्यृतौ ॥ ९ ॥
 वसुस्त्वष्टा भवोजश्च मित्रः सर्पोऽश्विनौ जलम् ।
 धाता कश्यपायनाद्याः स्युरर्धपञ्चमभस्तृतुः ॥ १० ॥
 एकान्तरेऽह्नि मासे च पूर्वान्कृत्वा द्विरुत्तरः ।
 अर्धयोः पञ्चवर्षाणां मृदू पञ्चदशाष्टमौ ॥ ११ ॥
 दुहेयं पर्व चेत्पादे पादस्त्रिंशत्तु सैकिका ।
 भागात्मना पृथ्वांशान्निर्दिशेदधिको यदि ॥ १२ ॥
 निरेके द्वादशाभ्यस्तं द्विगुणं चाऽयसंयुतम् ।
 षट्त्वा षट्त्वा युतं द्वाभ्यां पर्वणां राशिरुच्यते ॥ १३ ॥
 स्युः पादोऽर्धं त्रिपद्यायास्त्रिद्वयेकेऽहः कृते स्थितिम् ।
 साम्येनेन्दोः स्तृणोऽन्येतु पञ्चकाः पर्वसंमिताः ॥ १४ ॥
 भांशाः स्युरष्टकाः कार्याः पक्षा द्वादशकोद्धता ।
 एकादशगुणश्चोनः शुक्लेऽर्धे चैन्दवा यदि ॥ १५ ॥

ગિરનાર-ચૈત્યપરિપાટિ

[પં. બહેચરદાસ ઇવરાજ દોશી]

[આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્ર સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, શૌરસેની વગેરે ભાષાઓનાં વ્યાકરણો રચતાં પોતાના 'શબ્દાનુશાસન'ના અંતિમ અધ્યાયના અંતિમ પાદમાં 'અપભ્રંશ' ભાષાનું પણ વ્યાકરણ રચેલું છે (જૂઓ સ. ૩૨૯ થી ૪૪૭). અપભ્રંશ એટલે કોઇ કારણને લીધે થએલો મૂળ-સ્થિતિના બગાડ વા વિશેષ બગાડ. જે ભાષા હેમચંદ્રાદિકૃત અપભ્રંશનાં નિયમ-નિયંત્રણોને અનુસારે લખાતી વા બોલાતી તે અપભ્રંશ કહેવાતી. વ્યાપક પ્રાકૃતના મહારાષ્ટ્રી, શૌરસેની, મગધી વગેરે પ્રાંતિક બોલોની જેમ અપભ્રંશના પણ અનેક ભેદ આચાર્ય 'માર્કંડેયે' પોતાના 'પ્રાકૃત-સર્વસ્વ'માં જણાવેલા છે. વર્તમાનમાં ચાલતી પ્રાંત પ્રાંતની આર્યભાષાઓ તેા અપભ્રંશની પણ સગી ગણાય. 'બોલચાલમાં કે લખાણમાં વ્યાકરણ-નિયંત્રિત અપભ્રંશ ભાષાનો પ્રચાર તદન ક્યારથી અટક્યો ?' એ હજૂ વિવાદાસ્પદ છે. તેા પણ ભાષાઓના ઇતિહાસ એ સમય માટે જે નિર્ણય આણે, એ જ નિર્ણય આપણી પ્રાંતિક ભાષાઓના પ્રસવ માટે બંધબેસતો આવવાનો છે. અમુક અમુક ઇતકવાર 'પ્રાચીન ગૂજરાતી' નું કે બીજી કોઇ પ્રાંતિક ભાષાનું ગદ્ય કે પદ્ય સાહિત્ય સામે રાખી અપભ્રંશના નિયમો દ્વારા પૃથક્ કરવામાં આવે, તેા જરૂર તે તે ભાષાનો પ્રસવ-સમય જાણવો સુકર થાય. આ જ લક્ષ્ય રાખી એકે ૧૬મા સૈકાની 'ચૈત્ય-પરિપાટિ' અને 'અપભ્રંશનું વ્યાકરણ' આ લેખમાં આપવામાં આવ્યો છે. 'ચૈત્ય-પરિપાટિ'ની ભાષામાં કેટલાં રૂપો શુદ્ધ અપભ્રંશનાં વપરાયેલાં છે અને કેટલાં રૂપો પ્રાંતિક અપભ્રંશનાં આવેલાં છે ?—એ વિષે અને એ 'પરિપાટિ' ના કર્તા-વગેરેના ઇતિહાસ વિષે તે 'પરિપાટિ' સાથે જ જાણવામાં આવનાર છે.]

૧. 'પ્રાકૃત-સર્વસ્વ' માં આવેલા અપભ્રંશ પ્રકરણને જૂઓ.
૨. અપભ્રંશ ભાષામાં વળી નિયંત્રણ શરૂ ? તેા પણ આચાર્ય હેમચંદ્રાદિકે વેચાકરણોએ એ ભાષાને પણ ખાસ ખાસ પ્રત્યયો અને શોડોએક ફેરફારો દ્વારા નિયંત્રણી છે. એ જ નિયંત્રણ અહીં સમજાવું.
૩. શુદ્ધ અપભ્રંશ ભાષા એટલે વ્યાકરણના નિયમપૂર્વક વપરાયેલી અપભ્રંશ ભાષા.

१

गिरिनार-चैत्रप्रवाडी

(विक्रम संवत्-१५१५ना अरसानी)

- २ पणमवि गायम-सोमि जमु आठ इ सिद्धी ।
 ३ सरमति अंविक्क देवि वे वि भूवल्लयपसिद्धी ।
 ४ कर सिरि जोडी वीनवुं ए दिऊ मऊ मति माडी ।
 ५ ऊजिल-गिरिवरतणी अ करिसु द्विव चैत्र-प्रवाडी ॥ १ ॥
 ६ जिम जिम मऊ मनि संभरइ ए गिरिवर गिरिनारो ।
 ७ तिम तिम माइ न माई अंगि अलजउ अपारो ।
 ८ एह जि एक ऊमाहडउ ए हीअडइ निसदीस ।
 ९ कहीं रेवयराय-पाय लाइसु निज सीस ? ॥ २ ॥
 १० जब जात्रइ अम्हे आविआ ए गिरिनारह निअडा ।
 ११ दीठउ तीरथराय हरिपि उल्लसि हव द्विअडा ।
 १२ ओ दीसइ गिरि-सिहरि नेमि-मंदिरे धज लहकइ ।
 १३ आमलसारउ कलस-दंड मोवनमइ झलकइ ॥ ३ ॥
 १४ मेघाडंबर सिरहिं छत्त नित नितु नीझरणा ।
 १५ चामर वरि सोहंति मुकुट नेमीसर-भवणा ।
 १६ बारह-तण पहिरे-वि-नीलकच्छाहि वईठउ ।
 १७ आज सखी ! मइ गिरिहं राय निअ-नयणे दीठउ ॥ ४ ॥
 १८ जूनइ-गहि गयणग-लग्ग कोसीसां-ओलि ।
 १९ माहि समी भूइं नयर-वास विहु पासो पालि ।
 २० पूरवमुखि प्रासादि तिहां जिण प्रथम नमीजइ ।
 २१ पश्चिम-मुखि सिरिवद्धमाण पूजी फल लीजइ ॥ ५ ॥
 २२ त्रीजइ थानकि तेजपाल-मंतीसर-कारिअ ।
 २३ तेजलपुर-वर मंडणउ ए सिरिपास जुहारिअ ।
 २४ समरसिंह-मालदेवतणउ ऊधार निहालउं ।
 २५ मंडपि मंडिअ अतिविसाल चउवीस जिणालउं ॥ ६ ॥

- २६ वस्तुः
- २७ गोअमसामिअ-गोअमसामिअ-पमुह समरेवि ।
- २८ सिरिरेवइगिरितणी रचिसु चेन्न-परिवाडि मीठी ।
- २९ जब आव्या गिरि-कहणि ताम सिहरि वसही अ दीठी ॥ ७ ॥
- ३० जूनइ-गदि गिरि-तलहटीअ वंदी आदि निर्णिद ।
- ३१ वीर पास प्रभु पूजि करि उम्भूलिअ दुह-कंद ॥ ८ ॥
- ३२ भापाः
- ३३ हेव चालउ गिरिनारी-पोलिइं, संचरीइजई गिरि-मोलिइं, ओलिइं
सिहरि दीसंति ।
- ३४ मारगि जिमणइं गिरि दामोदर,-सिरुवरि मूरति नेमि-जिणेसर,
घरइ म आणउ भ्रंति ॥ ९ ॥
- ३५ सोवनरेख-नदीतड-कंठिइं, डावइं मारगनइ उपकंठिइं, कालमेघ खेवपाल ।
- ३६ तिहां दीसइं नानाविध रूख, फेडइं जनमतणी जे भूख, दूख करइं
विसराल ॥ १० ॥
- ३७ फुलिअ फलिअ नवल्ली वल्ली, एक एक पाहिइं अतिभल्ली, हेली । कहण
न जाइं ।
- ३८ एक लगइं हुइं, रूपासिद्धि, इकि दिइं कणयकोडिनी रिद्धि, जउ हुइ
गुरु-आमनाय ॥ ११ ॥
- ३९ हव चडिअट गिरिनारह पाजइं, मलि मुरहि वाय, तिहां वाजइं,
तादिक बलइं सरीरि ।
- ४० वेउ पखे परिमालि महमहती, वनसपती दीसइं गहगहती, गिरिवर
गुहिर गंभीर ॥ १२ ॥
- ४१ धन धन वाढडने व्यापारिअ, त्रिसठि लाखद्रव्यइं जिण कारिअ,
इसिअ सुहेली पाज ।
- ४२ रंगिइं रमालि कर्त बडीजइं, पगि पगि पगव-पोलि पेखीजइं, सारीजइं
यवि कान ॥ १३ ॥
- ४३ बिहु पाखि मोलि अछइं अतिऊंदी, आगलि आवइं मांकडकूडी,
रूडीपरि तिहां फीजइं ।

- ४४ साकर—वाणी परव भरीजइ मंत्रलोक पाणी पाईजइ, घनहतणउं
फल लीजइ ॥१४॥
- ४५ बार मास नीझरण झराई, टहुकइं कोकिल मोर कीगाई, छ इ रिख
वासि वसंति ।
- ४६ अनुक्रमि मूलगी पोलि प्रवेस, जव दिष्टा प्रासाद जिणेस, हरिषि
हिआं विहसंति ॥१५॥
- ४७ वस्तु:
- ४८ पाज चडिअइ पाज चडिअइ गिरिहि गिरिनार ।
दामोदर कालमेघ परव पोलि प्रोकार छज्जइ ।
- ४९ ओपधि वृक्ष वनस्पती महमहंति नीझरण वज्जइ ॥१६॥
- ५० अनुक्रमि चडतां मूलगिअ पोलिइं किउ प्रवेस ।
- ५१ जिणप्रासाद निहालिआ टलिआ सयल किलेस ॥१७॥
- ५२ भाषा—
- ५३ एक निरंतर जिणप्रसाद दीसइं तिहां निम्मल ।
- ५४ आमलसारा कलस दंड सोवन्न—झलामल ॥१८॥
- ५५ सिरुवरि लहकइं धज पताक जाणे किर नच्चइं ।
- ५६ वाजित्र वाजइं गुहिर सादि अंबर घण गज्जइं ॥१९॥
- ५७ निरमालडिए:
- ५८ पहिलउं प्रभु नेमीसरह पहुता सीहदुआरि ।
- ५९ सज्जणमंत्रि कराविउ निरमालडिए दीठउ जीरण उधार ॥२०॥
- ६० अलज्जई आजई नेमिनाह भेटिउ परमेसर ।
- ६१ पश्चिम मुह गवभारयम्मि बइठउ अलवेसर ।
- ६२ रतनइं श्रावाकि आणिउ ए कंचणह बलाणा ।
- ६३ ऊवरि पहुतउ जाम ताम न हु चळइ ठाणा ।
- ६४ तउ तिणि फेरी मंडिउ ए जिणप्रासाद असेस ।
- ६५ त्रिणि काल प्रभु नेमि जिण निरमालडिए हव तसु पूजं करेसु ॥२१॥
- ६६ केसर नइ कप्पूर—चूर चंदनि चरचीजइ
- ६७ चंपक केतक कुसुममाल महापूज रचीजइ ।
- ६८ स्नात्र करी हिव इंद्रमाल पोदी पहिरीजइ ।

- ६९ देई महाधन आरति अ मंगलीवउ कीजइ ।
 ७० इणि परि प्रभु पूजा करि अ पूरिअ मनह रुहाडि ।
 ७१ हिव जगतिइं जिन वंदिसिउं निरमालडिए बे कर करवि निलाडि ॥२२॥
 ७२ मंडपि मंत्रिअ वस्तुपालि दोइ प्रतिमा ठाविअ ।
 ७३ आगलि नेमि-जिणिंद-चलण बहु बिच नमेवि अ ।
 ७४ हिव बावत्तरि देहरीसु छहं दरिसण युगतिइं ।
 ७५ जिण-प्रतिमा छहं विविहभांगि पूजाजइ भगतिइं ।
 ७६ चउकी पेखि सवालखिअ अ प्यापा-प्रदि बिच
 ७७ गई चउवीसी सांत जिण निरमालडिए अंभि अरचउं अविछं ॥२३॥
 ७८ जगति न लाभइं बिचपार हव रिसह-विहारो ।
 ७९ तिलखउं तोरण जोईअइ सेतुज-अवतारो ।
 ८० दाहिण दिसि संभैतसिहरि पूजउं जिण-वीस ।
 ८१ डावइं अष्टापदि जिणिंद वंदउं चउवीस
 ८२ बेचिअ दम्भगि चार कोडि अर्साअ लाख आनंदि
 ८३ हव कल्याणत्रय-तणइ निरमालडिए जाईजइ प्रासादि ॥२४॥
 ८४ धन धन सोनी समसिंह मालदे व्यवहारिअ ।
 ८५ जेहिं कल्याणत्रय-विहार-उद्धार कराविअ ।
 ८६ चिहुं दिसि त्रिहुं भूमीहिं मूलनायक तिहां चार ।
 ८७ कोसगि रहिआ प्रथम भूमि सिरिनेमिकुमार ।
 ८८ थडतां जमु पांतलि अंजलिइं सवे टलंता रोग ।
 ८९ सेविउं स्वामी पूरवइण निरमालडिए अनुदिन भोग-संयोग ॥२५॥
 ९० दिक्ख-नाण-निव्वाण तिहां मिरि सोहइ छत्र ।
 ९१ नारण प्रतिमा वाम-पासि धुरि तामु सनात्र ।
 ९२ मंडप सयल विसाल मेघमंडप रुलिआलउ ।
 ९३ त्रिहुं दिसि भट-तणा प्रमाद बावळ जिणालउ ।
 ९४ ओसवसि श्रीसमरसी मालदेव मनरंगि ।
 ९५ संव चऊदचउराणवइ निरमालडिए उदरिउ उरुंग ॥२६॥
 ९६ तमु तादि जिण-पूजा-निमित्त चंपकवन रोपिअ ।
 ९७ दह दिमि परिमल (म)हहंनि छाया-मणि ओपिअ ।

- ९८ हव जईइ नरपाल—साह कारिअ प्रासादि ।
 ९९ संप्रति निव कारविअ वीर पित्तलमय वांदि ।
 १०० नंदीसर अट्टात्रयह सेतुंजय अवतार ।
 १०१ त्रिहुं दिमि थजी(?) जिण नमउं निरमालडिए चंद्रगुफा मज्झारि ॥२७॥
 १०२ हव जीराउलि तित्थ साहगोईइं निम्माविअ ।
 १०३ शोणागर प्रासादि त्रिं पित्तलमय ठाविअ ।
 १०४ कोठारिअ पूनसीहतणइ सिरिसंति जिणिंदो ।
 १०५ नागमोर—झिरि इंद्रमंडप पेखिअ आणंदो ।
 १०६ जोईअ कुंड गइंदमु ए छत्रसिला तसु हेठि ।
 १०७ सांकलिआली पाज पुण निरमाल डिए निरखिअ द्रेठि ॥ २८ ॥
 १०८ नेमिजिणवर नेमिजिणवर करिअ सत्तात्र जगति अ पापामाहि नमिअ ।
 १०९ रिसहनाह सेतुज्ज सामिअ कल्याणत्रय नेमिजिण वद्धमाण
 पित्तलह निम्मिअ ।
 ११० जीराउलि अवतार-वर पित्तलमय जिणचंद ।
 १११ संति—जिणिंद जुहारि करि छूटा भवह विछंद ॥ २९ ॥
 ११२ भाषा— (भमारूली)
 ११३ गिरिवर टूंक सोहामणां तु भमारूली हव तिहां जिण वंदेमि ।
 ११४ धुरि मरुदेवा कवाडि जख तु भमारूली राजीमति रहनेमि ॥ ३० ॥
 ११५ डावइं पाज सुकोमली तु भमारूली चडीइ गेलि करंत ।
 ११६ अंविकदेवि आराहिअइ भमारूली साहम्मिणि गुणवंति ॥ ३१ ॥
 ११७ जसु आदोसिइं नीपजइं तु भमारूली गिरि सिरि इम प्रासाद ।
 ११८ भगत मनोरथ पूरवइ तु भमारूली टालइ सयल विषाद ॥ ३२ ॥
 ११९ नेमीसर सिरुवरि धरइ तु भमारूली समरी दिइ हुंकार ।
 १२० एक जीभ किमु वर्णवुं तु भमारूली महिमा न लहउं पार ॥ ३३ ॥
 १२१ आगलि अवलोणा सिहर तु भमारूली ज्ञानसिला श्रीनेमि ।
 १२२ ईहंथिकउ हुइ दूकडू तु भमारूली मुगतिइं जईइ खेमि ॥ ३४ ॥
 १२३ अऊठ कोडि यादव कुमर तु भमारूली ईहं ऊपन्नां ज्ञान ।
 १२४ ईणं गिरि ऊचउं सिखर तु भमारूली अवर न एह समान ॥ ३५ ॥
 १२५ तिहां आरुहिअ निहालीइ तु भमारूली रूअडउं लाखाराम ।

- १२६ सहसाराभिइ नेमि जिण तु भमारुली पेखी करउं प्रणाम ॥ ३६ ॥
- १२७ विपम पाज यतनेइ चडीइ तु भमारुली आगलि सांघ पज्जून ।
- १२८ पूजी सफल करेमु हव तु भमारुली लोधी मांणुस योनि ॥ ३७ ॥
- १२९ आगलि सिद्ध विणायग तु भमारुली दीसइ पुण अतिदूरि ।
- १३० तसु देहरी निहालता तु भमारुली ऊपनइ आणंद पूर ॥ ३८ ॥
- १३१ वस्तुः—
- १३२ जाख कवडिल जाख कवडिल अनइ मरुदेवि ।
- १३३ राजीमति रहेनेमि नमि पालव डवि अंविक्क अराहउं ।
- १३४ अवलोणा सिंहरी जई ज्ञानसिला निअ नयणि चाहउं ॥ ३९ ॥
- १३५ आगलि सांघ पज्जून नमउं सिद्ध विणायक टूंक ।
- १३६ कंचण बलाणा वारणइ पेक्खिअ पातक मुंकि ॥ ४० ॥
- १३७ माल्हंतडे---
- १३८ हव बलि पाछा आविआ ए माल्हंतडे सहसार्जिदु गुफ दीठ ।
- १३९ ऊजिलपति बलि भेटिउ ए माल्हंतडे नयणडे अमिअ पईठ ॥ ४१ ॥
- १४० पाय लागी नइ वीनवुं ए माल्हंतडे वनितडी अवधारि ।
- १४१ हुं प्रभु भागउ भवभ्रमण माल्हंतडे तउ आविउ तुम्ह बारि ॥ ४२ ॥
- १४२ पुद्गल-माव्रत जे कहिआ ए माल्हंतडे जिनमति आठ प्रकार ।
- १४३ ते पहिला व मई किआ ए माल्हंतडे अनंत अनंती वार ॥ ४३ ॥
- १४४ चउरासी लख जीवयोनि माल्हंतडे तिहां छइं जे कुलफोडि ।
- १४५ ते मई फरिसी अनंतवार माल्हंतडे प्रभु कहिरइ दिउं खोडि ॥ ४४ ॥
- १४६ कुणिहि जनमि नवि भेटिउ ए माल्हंतडे तुं ठाकुर मई नाह ।
- १४७ हवडां जउ प्रभु तुम्हि मिल्या ए माल्हंतडे तउ मगरइ दिउ बांह ॥ ४५ ॥
- १४८ नारमूआ-
- १४९ हूं नवि मागउं राजगिनि नारमूआ नवि हुं भोगविलास ।
- १५० एक जि मागउं नेमिजिण नारमूआ ओडि नमूं ग्रभवाम ॥ ४६ ॥
- १५१ तुं कल्पतरु कामवेणु नारमूआ तुं चित्तामणि सार ।
- १५२ तूं मनउं जगि फोड नही नारमूआ मनवंछिन दातार ॥ ४७ ॥
- १५३ दिव करुणा कर माभिआ ए नारमूआ सेवकनी करउ मार ।
- १५४ मुगनिपुरी छेइं पहुनिवउ ए नारमूआ आपउ सुख भंडार ॥ ४८ ॥

- ૧૫૫ ચૈત્ર-પ્રવાહિ ઇ પદ્મં ગુણં નારમૂઆ અન્નદ્ જે નિસુણંતિ ।
 ૧૫૬ તે સવિ તરિય-જાત્ર તણં નારમૂઆ નિશ્ચદં ફલ પામંતિ ॥ ૪૯ ॥
 ૧૫૭ શ્રીસોમસુંદર ગુરુ અ ગણહર સીમ સિવમુખદાયકો
 ૧૫૮ જયતં શ્રીગુરુ રચણસેહર સૂરિ તપગણ નાયકો ।
 ૧૫૯ તસુ સીસલેસિહિ દેમદંસિદ્ધિ શ્રુણિઅ રેવયગિરિવરો
 ૧૬૦ જે મવિઅ માવદં તાંહ આવદં સયલ સિદ્ધિસચંવરો ॥ ૫૦ ॥

૧૬૧

॥ ઇતિ શ્રીગિરનારસ્તવન સંપૂર્ણ ॥

૧

ગિરનાર-ચૈત્યપરિપાટિ.

- ૨ પ્રણુમી ગાંતમ-સ્વામી જેને આઠે સિદ્ધિ
 ૩ સરસ્વતી અંબિકા દેવી જે ય ભૂવલયપ્રસિદ્ધિ
 ૪ કર શિરે જોડી વીનવું એ દો મને મતિ માતા !
 ૫ ઉજ્જવલ-ગિરિવરની કરીશ હવે ચૈત્ય-પરિપાટિ
 ૬ જેમ જેમ મારા મને માંભરે એ ગિરિવર ગિરનાર
 ૭ તેમ તેમ માય ન મારા અંગે અચરણ અપાર
 ૮ એ જ એક હોમાહડો એ હૈડે નિશદિવસ
 ૯ ક્યારે રૈવતરાજ-પાયે લાગીશ નિજ શીપ
 ૧૦ જ્યારે જત્રાએ અમે આવિયા એ ગિરિનારની નિકટ
 ૧૧ દોઢા તીર્થરાજ હરખે ઉલ્લસે હવે હૈડાં
 ૧૨ એ દીસે (દેખાય) ગિરિ-શિખરે નેમિ-મંદિરે ધ્વજ લહેકે
 ૧૩ આમલસારો કલશ દંડ સોવનમય ઝલકે
 ૧૪ મેઘાડંબર શિરે છત્ર નિત્ય નિત્ય નિર્જરણાં
 ૧૫ ચામર વર (પરે) શોભે મુગટ નેમીશ્વર-ભવનાં
 ૧૬ દારને પેરે (પ્રહરે) વિનીલકે છાયે ખેડો (?)
 [બહાર તૃણ પહેરી નીલકે છાયે ખેડો (?)]
 ૧૭ આજ સખી મેં ગિરિનો રાજ નિજ નયને દોડો
 ૧૮ જૂને-ગઢે ગગનાએ લાગી કાશીપા-ઓળ

- ૧૯ મધ્યે સમી જમી નગર-વાસ બે પાસે પાળ
- ૨૦ પૂર્વ-મુખે પ્રાસાદે ત્યાં જિન પ્રથમ નમીને
- ૨૧ પશ્ચિમ-મુખે શ્રીવદ્ધમાન પૂજી ફળ લીને ૫
- ૨૨ ત્રીજે સ્થાનકે તેજપાલ મંત્રીશ્વર-કારિત
- ૨૩ તેજલપુર-વર મંત્ર-એ શ્રીપાસ જુહાયા
- ૨૪ સમરસિંહ-માલદેવનો ઉદાર નિહાળ્યો
- ૨૫ મંડપે મંત્રિત અતિવિશાલ ચોતીય જિનાલય ૬
- ૨૬ વરતુ:
- ૨૭ ગાતમસ્વામી ગાતમસ્વામી પ્રમુખ સમરી
- ૨૮ શ્રીવતગિરિતણી સ્વીય ચૈત્ય-પરિપાટિ મીઠી
- ૨૯ જ્યારે આત્મા ગિરિ-કદબે ત્યારે શિખરે વસતિ દાઢી ૭
- ૩૦ જૂને-ગઢે ગિરિ-તળાડીએ વાંદી આદિ જિનંદ
- ૩૧ વીર પાર્થિ પ્રભુ પૂજી કરી કન્ઝ્યા (કન્ઝસિત) દુઃખકંદ ૮
- ૩૨ ભાપા:
- ૩૩ હવે આત્મા ગિરનાર-પોળે સંચરીને ગિરિ મોલિએ ઝાળે શિખરે દીસે
- ૩૪ માર્ગે જમણે ગિરિ દાઢોદર સરોવરે મૂર્તિ નમિ-નિનેશ્વર ધરે મ આળો જાનિ ૯
- ૩૫ સુવર્ણદેખા નદીનદ-કાંઠે, ડાળે મારગને કપકાંઠે કાળમેધ ક્ષેત્રપાળ
- ૩૬ ત્યાં દીસે નાનાવિધ રક્ષ, ફેડે જન્મગણી ને બુધ, દુઃખ કરે વિસરાળ ૧૦
- ૩૭ ફૂલી ફળી નવલી વેલ એકએકપે અતિભલી હે સખા કલ્પુ ન જાય
- ૩૮ એક લગે દુઃખે (યાય) રૂપાસિદ્ધિ, એક દીએ કનકોટિની આદિ, ને હોય શુર આભાવ ૧૧
- ૩૯ હવે ચડીએ ગીરનારના પાળે, શાનળ સુરભિ વાય ત્યાં વાયે, દાઢક વળે ચરીરે
- ૪૦ બે પાંખે પરિમલે મદમદતી, વનરખનિ દીસે મદમદતી, ગિરિવર શુદ્ધિ ગંભીર ૧૨
- ૪૧ મન્ય ધન્ય વાનુખટ દેવ વ્યાપારી, ગ્રેમક કાળ દબે, નેવે કારિત, (કદબે) એરી મુખકેલી પાલ
- ૪૨ રંગે રંગ કરતા ચડીને, પગે પગે પરજ-પોળ પેખીને, સારોને સરિ હાલ ૧૩
- ૪૩ બે પાંખે ઝાળિ છે અતિ કડકી, આમળ આથે માંકડ (માંકડ) કંટી; રૂડીપરે ત્યાં કીને ૧૪
- ૪૪ સાકર-પાળી પરજ બરીને, સંપસાકને પાણી પાઈને, ધન્યુ ફળ લીને
- ૪૫ ખાર માસ નિર્જરબુ ઝરે, દુકે મોદિય માર કેલ્ય, હવે રત વાસ વસંત
- ૪૬ અનુભવે મૂળ પોળિ-પવેલ, જ્યારે દીઠ પ્રાસાદ જિનેય, દરબે દેવાં વિદ (ક) સંન ૧૫

૪૭ વસ્તુ:

૪૮ પાળ ચડીએ પાળ ચડીએ ગિરિ ગિરનાર દામોદર કાલમેઘ પરણ
પોળ પ્રાકાર છાજે

૪૯ ઔપધી વૃક્ષ વનસ્પતિ મહમહતી નિર્જરણુ વાળે:

૧૬

૫૦ અનુક્રમે ચડતાં મૃગગી પોળે કિયો પ્રવેશ

૫૧ જિન-પ્રાસાદ નિહાળ્યા ટળ્યા સકલ કલેશ.

૧૭

૫૨ ભાપા:

૫૩ એક નિરંતર જિનપ્રાસાદ દીસે ત્યાં નિર્મળ

૫૪ આમલનારા કલશદંડ સોવન-ઝળામળ

૧૮

૫૫ શિર કિપર લહેકે ધ્વજપતાકા બાણે નાચે

૫૬ વાજિત્ર વાળે ગુહિર સાહે અંબર-ધન ગાળે:

૧૯

૫૭ (નિરમાલડિએ)

૫૮ પહેલું પ્રભુ નેમીશ્વરના પહેાંત્યા (ચ્યા) સિંહકારે:

૫૯ સુવજનમંત્રિ કરાચ્યો નિરમાલડિએ દીઠો છર્ણુ-કેદાર.

૨૦

૬૦ અચરજે આજે નેમિનાથ ભેટ્યા પરમેશ્વર

૬૧ પશ્ચિમસુખ ગભારામાં બેઠા અલંકેશ્વર.

૬૨ રતન શ્રાવકે આણ્યો એ કંચનના બલાનક

૬૩ કુંબરે પહુંત્યો (ચ્યો) બ્યારે ત્યારે ન જ ચાલે સ્થાનથી.

૬૪ તો તેણે શરી માંડ્યો એ જિનપ્રાસાદ અશૈય

૬૫ ત્રણે કાળ પ્રભુ નેમિજિન નિં હવે તેની પૂજા કરો.

૨૧

૬૬ કેસર અને કપૂરચૂર ચંદને ચર્ચાળે:

૬૭ ચંપક કેતકી કુસુમમાલા મહાપૂજા રચીને:

૬૮ રનાત્ર કરી હવે ઈંદ્રમાલા પ્રૌઢી પહેરીને

૬૯ હમ મહાધ્વજ આરતી મંગલદીપક કીજે.

૭૦ એ પ્રકારે પ્રભુ પૂજા કરી પૂરી મનની રૂહાડિ

૭૧ હવે જગતીમાં જિન વાંદિયું નિં એ કર કરી લલારે:

૨૨

૭૨ મંડપે મંત્રિ વસ્તુપાલ જે ચત્રપ્રતિમા સ્થપિત

૭૩ આગળ મિ-જિનંદ-ચરણ બહુ બિંબ નમી ને

૭૪ હવે બહોતેર દેહરીઓમાં છે દર્શન યુક્તિએ

૭૫ જિન પ્રતિમા છે વિવિધ ભંગે પૂજાને ભક્તિએ

૭૬ ચોક્કી પેખા સવાલખી ને પ્રપા-મઠે બિંબ

૭૭ ગમ ચોવીશી સાત જિન નિં અમે અરચીએ અવિલંબ:

૨૩

૭૮ જગતી (માં) ન લાભે બિંબપાર હવે ત્રપલ વિહાર

૭૯ ત્રણલખુ તોરણુ બેઠાએ શત્રુંઘ્ય અવતાર

૮૦ દક્ષિણ દિશે સંમેતશિખરે પૂજા જિન-વીશ

૮૧ કાળે આગે પદે જિનંદ વાંદ ચોવીશ

- ૮૨ વ્યથા (ખર્ચા) દ્રમ્ભે (દામ્ભે) આરઠોડ એંશી લાખ આનંદ
- ૮૩ હવે કલ્યાણત્રયતણે નિં. નમ્રએ પ્રાસાદે ૨૪
- ૮૪ ધન ધન સોની રૂમ(ર)સિંહ ભાલદેવ વ્યવહારી
- ૮૫ જેઓએ કલ્યાણત્રય-વિકાર-ઉદ્ધાર કરાવ્યો
- ૮૬ ચો દિશે ત્રણે ભૂમિમાં મૂવનાયક ત્યાં બહાર
- ૮૭ કાંતસમે રઘા પ્રથમ ભૂમિ શ્રીનેમિકુમાર
- ૮૮ ધનાં (કરનાં) જેના પાદ-તરે અન્નચિએ સર્વે ટળાંતા રોગ
- ૮૯ મેઓ સ્વામી પૂરવે એ નિં અનુદિન ભોગ-સંયોગ ૨૫
- ૯૦ દીક્ષા જ્ઞાન નિર્વાણ ત્યાં યિરે શોભે છત્ર
- ૯૧ જીર્ણ પ્રતિમા વામ પાસે ધુરે (પહેલું) તેનું સ્નાન
- ૯૨ મંડપ સકલ વિશાળ મેઘમંડપ રણિયાળો
- ૯૩ તણે દિશે ભદ્રના પ્રાસાદ આવન જિનાલય
- ૯૪ ઓસવશે શ્રીસમરસિંહ ભાલદેવ મન-રંગ
- ૯૫ સંવત ચૈા ચોરાણું નિં ઉદયેા ઉત્તુંગ ૨૬
- ૯૬ તેની તટે (પાસે) જિનપૂજનમિત્ત ચંપક વન રોપ્યું
- ૯૭ દશ દિશે પરિભલ મહમહંત છાયાબરે ઓપ્યું
- ૯૮ હવે જગત્તે નરપાળશાહ કારિત પ્રાસાદે
- ૯૯ સંપ્રતિ-નૃપ કરાવેલ વીર પિતલમય વાંદી
- ૧૦૦ નદીધર અષ્ટાપદના શત્રુજય અવતાર
- ૧૦૧ તણે દિશે (સતી?) જિન નમું નિં ચંદ્રગુણ મોનર ૨૭
- ૧૦૨ હવે જીરાઉલે તીર્થ શાહ ગાયે નિર્માણ્યું
- ૧૦૩ સોનાક(ગ)ર પ્રાસાદે બિંબ પિતલમય સ્થાપ્યું
- ૧૦૪ કોઠારી પૂનરીતણે શ્રીશાંતિજિનંદ
- ૧૦૫ નાગમોદ-ઝરે ઇદ્ર-મંડપ પેખી આનંદ
- ૧૦૬ જેઈ દુંડ ગર્જેદ્રપંદ્ર એ છત્રશિલા તેની હેઠ
- ૧૦૭ સાકળીવાળી પાજ વળી નિં નિરખી દષ્ટે (?) ૨૮
- ૧૦૮ નેમિજિનવર નેમિજિનવર કરી
- સ્નાન જગતીમાં તે પ્રથમઠે નમી
- ૧૦૯ કપલનદાય શત્રુજયસ્વામી
- કલ્યાણત્રય નેમિજિન વર્ધમાન પિતલના નિર્મિત
- ૧૧૦ જીરાઉલે અવતાર વર પિતલમય જિણ્યંદ
- ૧૧૧ શાંતિજિનંદ જીહારી કરી છટયા બવના પિંહ ૨૯
- ૧૧૨ ખાયા— (ભગાડી)
- ૧૧૩ ગિરિવર દૂક સોહામણાં તો બમરલા હવે ત્યાં જિન વાંદ
- ૧૧૪ ધુરે મરદેવા કપદિંચક્ષુ તો બમરલા રાજમતી રહનેમિ
- ૧૧૫ રાખે પાજ સુકોમળી તો બં વ્યડીએ ગેલ કરત ૩૦

- ૧૧૬ અંખિકાદેવી આરાધીએ તો બં સાધર્મિણી ગુણવંત ૩૧
- ૧૧૭ જેના આદેશે નીપજે તો બં ગિરિશિરે એમ પ્રાસાદ
- ૧૧૮ ભગત મતોરથ પૂરવે તો બં ટાળે સકલ વિપાદ ૩૨
- ૧૧૯ તેમીશ્વર શિર ઉપર ધરે તો બં સગરી જે હુંકાર
- ૧૨૦ એક જીમ કેમ વર્ણવું તો બં મદિમા ન લાડું પાર ૩૩
- ૧૨૧ આગળ અવલોકન શિખર તો બં જ્ઞાનશિલા શ્રીનામ
- ૧૨૨ મધ્યાંથી થઈ દુકાંડું તો બં મુક્તિએ જઈએ ક્ષેમે ૩૪
- ૧૨૩ ઉંડ (ડા) કોડ યાદવ કુમાર તો બં અડી કપન્યાં જાન
- ૧૨૪ આ ગિરિ કચ્ચ શિખર તો બં અપર ન એલ સમાન ૩૫
- ૧૨૫ ત્યાં આડહી (ચડી) નિલાલીએ તો બં રૂટે લાખારામ
- ૧૨૬ સહસ્રારામે તેમિજિત તો બં પેળી કહે પ્રણામ ૩૬
- ૧૨૭ વિપમ પાજ ચતને ચડીએ તો બં આગળ શાંખ પ્રધુમ્ન
- ૧૨૮ પૂજ સફલ કરે હવે તો બં લાંબી માતુપ થોનિ ૩૭
- ૧૨૯ આગળ સિદ્ધ વિનાયક તો બં દીસે વળી અતિહરે
- ૧૩૦ તેની દેહરી નિલાંગતાં તો બં કપજે આનંદ પૂર ૩૮
- ૧૩૧ વસ્તુ:—
- ૧૩૨ ચક્ષુ કપદિ ચક્ષુ કપદિ અંતે મરૂદેવી
- ૧૩૩ રાજમતી રહનેમિ નમી પાલવ ડાળે અંખિકા આરાધું
- ૧૩૪ અવલોકન શિખરે જઈ જ્ઞાનશિલા નિર્ગ નયને આહું
- ૧૩૫ આગળ સાંખ પ્રધુમ્ન નમું સિદ્ધવિનાયક દ્વંદ્વ
- ૧૩૬ કંચનવલાણા આરણે પેળી પાતક મૂંઝી ૪૦
- ૧૩૭ માલહંતકે—
- ૧૩૮ હવે વળી પાછા આવિયા એ માલહંતા સહસ્રાખિંદુ ગુફા દીડી
- ૧૩૯ ઉજ્જવલપતિ વળી ભેટ્યો એ માલહંતા નયને અમી પેહું ૪૧
- ૧૪૦ પાય લાગીને વીનવું એ માલહંતા વીનતડી અવધારી
- ૧૪૧ હું પ્રભો ! (હુ !) ભોગો ભવબ્રમણ માં તો આવ્યો તુમ આરે ૪૨
- ૧૪૨ પુલકપરાવર્ત જે કહ્યા એ માં જિનમતે આહ પ્રકાર
- ૧૪૩ તે પહેલા એ મેં કર્યા એ માં અનંત અનંતી વાર ૪૩
- ૧૪૪ ચોરાશી લાખ જીવથોનિ એ માં ત્યાં છે જે કુલકોરિ
- ૧૪૫ તે મેં કરશી અનંતવારે માં પ્રભુ કેને દરે જોડ ૪૪
- ૧૪૬ કોઈ જન્મે નવિ ભેટ્યો એ માં તું કાકર મેં નાથ
- ૧૪૭ હમણાં જો પ્રભુ તમે મલ્યા એ માં તો મને થો બાંધ (હ) ૪૫
- ૧૪૮ (નારમૂઆ)
- ૧૪૯ હું નવિ માણું રાગરિક્ષિ નારમૂઆ ન વિ હું ભોગવિલાસ
- ૧૫૦ એક ન માણું તેમિજિત નારં છોડી નમું ગર્ભવાસ ૪૬
- ૧૫૧ તું કલ્પતર કામધેનુ નારં તું ચિંતામણિ સાર

- ૧૫૨ તારી સમો જગે ક્રોધ નહિ નાર૦ મનવંછિત દાતાર ૪૭
 ૧૫૩ હવે કરુણા કરી સ્વામી એ નાર૦ મેરકની કરો સાર
 ૧૫૪ મુક્તિપુરી લજ પદોંચાવો એ નાર૦ આપો મુખમંડાર ૪૮
 ૧૫૫ ચૈત્ય પરિપાટિ એ પદે ગુણે [ગણે] નાર૦ અને (અન્યે-ગીત) જે નિસંગે
 ૬૫૬ તે સ.વં તીર્થવાત્રાણું નાર૦ નિશ્ચે કૃણ પામે ૪૯
 ૧૫૭ શ્રી સોમસુંદર ગુરુ મણધર શિષ્ય શિવમુખ દાવકો
 ૧૫૮ જયો શ્રી ગુરુ રત્નશેખર ચરિ તપગચ્છ નાવકો
 ૧૫૯ તેના શિષ્ય ક્રેષ્ણ હેમહંસે સ્તવ્યો રૈવતગિરિવરો
 ૧૬૦ જે અવ્ય બાવે તેઓને આવે સકલ સિદ્ધિસ્વયંવરો
 ૧૬૧ ઇતિ શ્રીગિરનાર સ્તવન સંપૂર્ણ.

પરિપાટિ-પરિચય.

[આ પરિચયમાં 'કર્તા'ના ઇતિહાસ જણાવવા ઉપરાંત પરિપાટિમાં આવેલાં તીર્થકરનાં નામો, ખાસ વિશેષ નામો, ભૌગોલિક નામો, જૈન પારિભાષિક શબ્દો, શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ, નામની વિભક્તિઓ, ક્રિયાપદના પ્રત્યયો, અવ્યયો, તદ્વિતાંત શબ્દો અને દેશી શબ્દો-એ પ્રત્યેક સંગ્રહે ઘોડું ધણું જણાવવાનું છે.]

કર્તા:-પરિપાટિના છેલ્લા પઘમાં "સીમલેસિદ્ધિ દેમહંસિદ્ધિ" (૧૫૯) આ કલ્પેષુ કરીને કર્તાએ પોતાનું નામ જણાવ્યું છે, સાથે પોતાનો ગચ્છ, પોતાના ગચ્છગુરુ અને દીક્ષાગુરુને પણ ઓળખાવ્યા છે. કર્તાનું નામ હેમહંસ છે-જે પોતાની ખીજ કૃતિએ માં ગણી તરીકે વિદ્યુત છે: એમના ગચ્છનું નામ તપાગચ્છ, દીક્ષાગુરુનું નામ મુનિમુંદર અને ગચ્છગુરુનું નામ રત્નશેખર.

આ પરિપાટિ કરતા ઉપરાંત એમણે રચેલા 'ન્યાયસંગ્રહ' (વ્યાકરણની પરિભાષાનો સંગ્રહ-સં. ૧૫૧૫-અમદાવાદ), તેની 'ન્યાયમંજૂષા' નામની પૂત્તિ, એ પૂત્તિ ઉપર 'ન્યાસ', 'પદાવરચક્રનો આલાવગોધ' (સં. ૧૫૧૦) અને 'આરંભસિદ્ધિ' નું (સં. ૧૫૧૦-આશાપદ્ધિ) વાર્તિક વગેરે અનેક ગ્રંથો લખ પણ ઉપલબ્ધ છે. ગ્રંથકાર વૈયાકરથ હોવા ઉપરાંત જ્યોતિષી અને સૈદ્ધાંતિક પણ છે. એમના પ્રસંગક કલ્પેષો 'સોમસૌભાગ્ય' કાવ્યમાં. (સં. ૧૫૨૪) અને 'ગુરુગુણરત્નાકર' કાવ્યમાં (સં. ૧૫૪૧) પણ મળી આવે છે (પૃ. ૧૦ શ્લો. ૫૬). એમના વિદ્યાગુરુ 'ચારિત્રરત્ન' વાચક હતા, એ વિષે એમણે ન્યાયમંજૂષાની પ્રશસ્તિમાં સ્પષ્ટપણે "વિદ્યામિદ્ધમિમં હૃદિ પ્રણિદધે ચારિત્રરત્નં મુદ્ધમ" (શ્લો. ૧૨. પૃ. ૧૫૪) જણાવેલું છે. પરિપાટિમાં જે એમણે સોમસુંદરને વાદ કર્યો છે અને 'મણધર' કહ્યા છે તે પોતાના ગચ્છગુરુ રત્નશેખરના ગુરુ હોવાને લીધે જ. એ જ રીતે એમણે ન્યાયમંજૂષાની અને પદાવરચક્ર-આલાવગોધની પ્રશ્નિકામાં પણ સોમસુંદરને

સંભારેલા છે. આ 'પરિપાટિ'માં કોઈ સંવતનો ઉલ્લેખ નથી તો પણ એમના અન્યાન્ય થયેા દ્વારા એમના સમય ૧૫૧૦-૧૫ નો સુનિર્ણય છે એટલે આ 'પરિપાટિ' પણ એ સમયની હોય એમાં ખીજ સંવાદની શી જરૂર?

તીર્થંકરનાં નામો:—આ પરિપાટિના નાયક શ્રી નેમિનાથ કે શ્રી નેમનાથસ્વામી (જૈનોના આવીશમા તીર્થંકર) છે. જૈનપુરાણ પ્રમાણે તેમના પિતાનું નામ સમુદ્રવિજય, માતાનું નામ શિવાદેવી, સાસરાનું નામ ઉચ્ચેન, સ્ત્રીનું નામ રુઝિયતી (૧૩૩-૧૧૪) અને એમના -કાકાના દીકરા-માઇનું નામ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર-જેઓને વિદ્વાનોએ 'ગીતા'ના પ્રવર્તક ગણેલા છે. આ 'પરિપાટિ'માં આવેલા (૧૧૪) 'રુદ્રનેમિ' કે (૧૩૩) 'રુદ્રેનેમિ' (રચનેમિ) પણ શ્રી નેમિનાથના ભાઈ થાય અને 'સાંખ-પદ્મજૂન' (૧૨૭-૧૩૫) (સાંખ અને પ્રહુમ્ન) તે શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના પુત્ર થાય. શ્રીનેમનાથસ્વમી વિતાકે જતાં અવવયથી પાછા વળી ગિરનાર ઉપર જઈને ત્યાગિપણે રથા હતા એટલે સંયમી કે સંન્યાસી થયા હતા. [આ હત્રીકર્તાને જૈન પરિભાષામાં 'દીક્ષાકર્યાણુક'નું નામ અપાય] તપ તપતાં એ બ્રહ્મચારી પુરુષે આ પડાક ઉપર જ આત્મવિદ્યા મેળવી હતી, [એ] ન.મ 'જ્ઞાનકર્યાણુક' અને છેવટે એ યોગીશ્વરે નિર્વાણ પણ આ સ્થળેથી જ મેળવ્યું હતું [એ નિર્વાણકર્યાણુક]. એ મહાપુરુષ વંશે યઃદ્ય (જડેજ) હતા. આ 'ગિરનાર તીર્થ' એમને લીધે જ પૂજન્ય છે. આ પરિપાટિમાં એમને માટે નેમિ (૧૨)^૧ નેમિકુમાર (૮૭) અને ઊર્જિલપતિ (૧૩૯) એ ત્રણ શબ્દો યોગ્યએલા છે. છેલ્લો શબ્દ ઉર્જિલપતિ એટલે ઉર્જજવલપતિ.

ગિરનારનું ખીજું નામ 'ઉર્જજવલ' છે, માટે એમને એના પતિ-ધણિ-હોલા છે. આ પુરુષ સિવાય ખીજ કોઈ તીર્થંકર અહીં આવ્યા હોય એમ જૈનપુરાણ પણ કહેતું નથી, તો પણ એ ગિરનાર ઉપર ખીજ ખીજ તીર્થંકરોનાં મંત્રિ છે તે એની તીર્થભૂમિને લીધે. પરિપાટિમાં ખીજ તીર્થંકરોનાં નામ આ પ્રમાણે નોંધેલા છે: 'જિણ મથગ' (૨૦) 'રિસહ-નાહ' (૧૦૯) શાંતિ (૧૦૪), 'પાસ' (૩૧) અને 'વર્ધમાન' (૨૧) 'વીર' (૩૧). આમાં 'જિણ (જિન) પ્રથમ' અને 'રિસહ (ઋષભ) નાથ' એ બંને નામો નાભિ રાજ્યના પુત્ર અને (મરુદેવા-૧૧૪) (મરુદેવિ-૧૩૨) મરુદેવીના આત્મજ દેવપ્રકુવંશી શ્રી ઋષભદેવજીનાં છે. આ પુરુષ જૈનોના^૨ પ્રથમ તીર્થંકર છે અને ભાગવતના પ્રથમ સંન્યાસી છે. આચાર્ય ધર્મકીર્તિએ પણ શ્રી વર્ધમાનના નામ સાથે એમના નામને યાદ કર્યું છે. જૈનસંપ્રદાયમાં સાંખ્યદર્શનના પ્રણેતા મહર્ષિ કપિલને આ પુરુષના સમસમયી ગણેલા છે. આમના પિતા 'કુલકર' કહેવાતા. એમના પુત્રોમાં ભરત અને આહુવલી એ બે મુખ્ય હતા. 'શાંતિ' એ સાંખમાં 'શાંતિનાથ' તીર્થંકરનું હુંકું નામ છે. આ મહાપુરુષે માત્ર એક પારેવાને અયાવવા માટે પણ પોતાનો દેહ જતો. બેઈ હતો. આવા દયાળુ પુરુષો મહાભારતમાં (રાજા શિખિ) પણ મળી આવે છે. એમનાં માતા અચિરા અને પિતા વિશ્વસેન હતા. 'પાસ' 'પાર્શ્વ' એ પણ ત્રેવીસમા જૈન તીર્થંકર 'પાર્શ્વનાથ'નું હુંકું નામ છે. આ યોગીશ્વર બનારસમાં

૧. અહીં એ ( ) માં આંકડા આપેલા છે તે 'પરિપાટિ'ના આગળના આંકડા સમજવા.

* ય: સર્વજ્ઞ: આત્મો વા સ જ્યોતિર્જ્ઞાનાદિકમુપદિષ્ટવાન્ । તદ્યથા ઋષભ-વર્ધમા-નાદિ: ક્વતિ" -ન્યાયવિદુ પૃ. ૯૦ સુત્ર ૧૩૧ (રશિપત આ. સિ)

જન્મ્યા હતા. એમના પિતા અશ્વમેજ અને માતા વામાદેવી હતાં, ‘અશ્વ પંથ’ ના મૂળ પુરુષોમાં આ પુરુષ અગ્રગણ્ય છે, જૈનસંપ્રદાયમાં આમના શિષ્યોમાંના કેાઈ સાથે ‘બૌદ્ધ દર્શન’ની ઉત્પત્તિની કથા છે; એ ઉપરથી એમ અટકગણ્ય છે કે, તત્ત્વગવેષક મહાત્મા બુદ્ધ જેમ બીજા બીજા સંન્યાસીઓ પાસે તત્ત્વ પ્રાપ્તિ માટે ગયા હતા તેમ કદાચ આ અશ્વ પંથના નાયકના વંશજો પાસે પણ ગયા હોય. મહાપુરુષ બુદ્ધની સાંધક દલાની કોર નપથયાં ‘અશ્વ પંથ’ એ આગેતાનની દીર્ઘતપસી પ્રતિનિ સાથેના એમના સહવાસનાં સંવાદ રૂપ છે. એમના સમયમાં વેદિક પ્રવાહ સૂકે થવ માંગ્યો હતો અને ધર્મ ગુરુઓ એટલે સંન્યાસીઓ ફક્ત નિર્જીવ ક્રિયામાં જ રોકાયેલા હતા. એ હકીકત જૈનસંપ્રદાયમાં કહેલી એમના સમસમથી કમકાપસની કથામાં મળી આવે છે. છેલ્લું નામ ‘વીર’ કે ‘વર્ધમાન’ છે. આ જ મહાપુરુષ અશ્વ પંથના છેલ્લા ઉપધારક હતા. બૌદ્ધ પિટક ગ્રંથોમાં ભગવાન બુદ્ધના સમસમથી (નિર્ગંઠો નાતપુત્તો) ‘નિગ્રથ જ્ઞાપુત્ર’ ને નામે પ્રસિધ્ધ થયેલા પણ આ જ મહાત્મા છે. મરણ પથારીએ પડેલા અહિંસા ધર્મને આ જ પુરુષે ફરી એકવાર જીવંત કર્યો હતો. એ સાચા માહણ્ય (બ્રાહ્મણ) અને અશ્વ હતા. એમની પ્રવૃત્તિના સરચાળામાં કુંભારો અને ચડાઓનાં પણ મુક્તિદાર ખુશ્કાં થયાં, સ્ત્રીઓનું અશ્વ પથું જતું રહ્યું, બ્રાહ્મણોને કેટલોક વર્ગ શુદ્ધ ‘વેદમાર્ગ’ને ઓળખી રહ્યો, સજીવ ત્યાગની પૂજા વધી અને ‘અહિંસા’ના નાદથી સમસ્ત ભારત માજી રહ્યું.

એ વંશે ‘જાત’ હતા, એમના પિતા રાજા સિદ્ધાર્થ, માતા ત્રિશક્તા, બહેન ત્રિયદર્શના, મ્હોટાભાઈ નંદિવર્ધન હતા. એમની રાણીનું નામ ચણેદા, પુત્રીનું નામ સુવર્ણના. અને ભાણેજ કે જમાણનું નામ જમાલી હતું. એમના મુખ્ય શિષ્યનામે ‘ઈન્દ્રભૂતિ-ગોતમ’ હતા (૨-૨૭). મહાભારતમાં જેમ અશ્વની માતૃપિતૃ-સેવા સુચીત છે એમ આ પુરુષની માતૃપિતૃ-મક્તિ વિશેષ ગવાયેલી છે-જન્મ સંન્યાસી હોવા છતાં એમણે માતાપિતાની-એઓ (૧-૬૫)ની મુદ્દી સેવા કરી હતી. એમનો જન્મ રાજગૃહ પામેના ક્ષત્રિયકુંડ ગામમાં એવ શુભ દિવસે અને નિર્વાણ મિહારની પાસે આવેલા પાવામાં કાર્તિક વૃંદિ-પરમસ્થિતિ (દીવાળીએ) થયાં હતાં. એમનાં નામ વીર, વર્ધમાન, મહાવીર, દેવાર્થ, જ્ઞાપુત્ર કે જ્ઞાત-નંદન વગેરે સુપ્રસિદ્ધ છે.

ખાસ વિશેષ નામો:-વસ્તુપાત્ર-તેજપાત્ર મંત્રીશ્વર-સં. ૧૨૮૮.

પરિપાટિમાં સૌથી પ્રથમ મંત્રીશ્વર તેજપાત્ર (તેજપાલ મંત્રીશ્વર-૨૨) અને પછી મંત્રી વસ્તુપાત્ર (મંત્રિજ વસ્તુપાત્રી-૭૨) આવે છે. પેરવાઝ વંશના એ ચાર ભાઈ હતા: લુહિય, માત્રદેવ, વસ્તુપાત્ર ને તેજપાત્ર. એમના પિતાનું નામ અશ્વરાજ અને માતાનું કુમારદેવી હતાં. અશ્વનાં અને બીજાં મંદિરો તેઓની કક્ષાપ્રિયતા અને ધર્મપરાયણતા; અનેક દૂતા, વાગો, જાડેર ધર્મશાળાઓ અને ગળીસઝો તેઓની દાનવીરતા; સંખ્યાબંધ શિવાલયો તેઓની સર્વ ધર્મવીતિ-અને તેઓનું મંત્રિપથું તેઓની વીરતાનાં એધાત્રો છે. ગિરનારમાં ય એમણે અનેક વિહારો બંધાવ્યા છે: સંમેલન મંચતાર, અષ્ટાષ્ટકતાર, અને શંકુગ્રવાચનાર અઃદિનાથનું મંદિર વગેરે મોટા પ્રાકારો બંધાવવા કેપરાંત નાની દેવ-કુલિશઓ, તોરણો, પોતાના નાના બાઈઓની મૂર્તિઓ સહિત ‘સુબોદ્ધાટસ્તમ’ અને અભિનયમંડપ વગેરે પણ બંધાવ્યાં છે. એ વિશે વધુ વીગત માટે જુઓ: પ્રાચીન જૈન

લેખ સંગ્રહ^૧ માંના 'ગિરનાર અને આગુના લેખો'. કવિ નયચંદર પોતાના 'ગિરનાર-વૃત્તિ' ઉપધારમાં તે બંને ગંધુઓને આ પ્રમાણે કહે છે:

શ્રીવસ્તહ-તેજપાત્ર મંત્રી મુદ્રે દૃપાલ
શ્રીજિનધર્મ દીપાવ્યા પદ્મરિસાય મન બાવ્યા ૧૫
શ્રીશેઠ્ઠ્ય ગિરિવર ક્રોધિ અદાર તે કોપરિ
ગાણું લક્ષ પ્રસીધ એતલો દ્રવ્ય પદ્ય દ્રાધર ૧૬
શ્રીગિરિનારિ એ ગાર ક્રોધિ અસી લાખ સાર
અર્ધદ કુલુગ^૭ વસહી^૮ વરેપત્ર^૯ લાખ ગાર ક્રોધિ સધી ૧૭
એકસો ચોત્રીસ યંગ જિનપ્રસાદ કિનંગ
૧૦ળિ સપસ ત્રિગુણે સાર દ્રાધા છર્ણુ ઉપધાર ૧૮
સન નય ચોરાસી વિશાલ દ્રાધી પૌત્ર^{૧૧} સાલ
ક્રોધિ અદાર ધન બાવ્યા જૈન બંધાર ત્રિપાવ્યા^{૧૨} ૧૯

+ + + + +

શિવાલય ત્રિગુણે દોમ સાતસેં અક્ષશાસા જંતય
કાપાલિક મહ એનો સપસ જંતગી નિત જમતા ૨૨
શત્રુકાર^{૧૩} એસાન ગાસહસદાન વિખ્યાત
વિદ્યામહ શતપંચ સાતસેં દૃપ કર્યા યંગ ૨૩
ચારસેં ચોસઠ વાપિ અક્ષપુરી શન આપી
સરોવર ચોરાસી પ્રમાણુ બત્રીસ દુર્ગપાપાણુ" ૨૪

હત્યાદિ.

પરિપાટિમાં (૨૨-૨૩) જણાવ્યા પ્રમાણે મંત્રીશ્વર તેજપાલે પોતાના નામનું 'તેજવપુર' ગામ વસાવી તેમાં પોતાના પિતાના નામથી શ્રી પાર્શ્વનાથનો વિદાર અને માતાના નામથી કુમરસરોવર ગંધાવ્યાં હતાં. (તીર્થકલ્પ.)

મંત્રી વસ્તુપાલના મિત્ર ચાલુક્ય કુલગુરુ શ્રી સોમેશ્વરે પોતાના મિત્રની કીર્તિને અમર કરવા રચેલું 'કીર્તિ-કોમુદી' નામનું ઉત્તમ કાવ્ય આજે પણ હયાત છે અને જૈન મંન્યાસી

૧ આચાર્યશ્રી જિનવિજયજી સંગૃહીત. ૨ આ કવિ નયચંદરે આ 'ગિરનારતીર્થોદ્ધાર' ઉપરાંત બીજા પણ અનેક મોટા મોટા રાસાઓ લખેલા છે. એમની કવિતાનો સમય સત્તરમો સદ્દે છે, એ વિષે વધારે જોવા માટે ભૂચો-આનંદ કાવ્ય મહોદધિ-મૌક્તિક છકામાં આવેલી ૨૦ મોહનભાઈ દેશાઈએ લખેલી પ્રસ્તાવના. ૩ શ્રીમદ્દરાજ્યંદ્રજ્ઞાનચંદર-પુરાતત્વ મંદિરમાં આવેલા શ્રી કમલસુરિના સંગ્રહની પ્રતિ, પાનું ૮. ૪ વસ્તુપાલનું 'હું' નામ વસ્તહ-વસ્તો. ૫ અય. ૬ કૃત-કિત-કિદ અને કીધ. ૭ વસ્તુપાલનો મોટો ભાઈ-એમના સમારકમાં બનાવેલું મંદિર 'લુલુગ વસહી'. ૮ વસતિ-વસહી-ધર-મંદિર. ૯ વેપનલાખ. ૧૦ જે સહસ. ૧૧ પૌષ્પશાળા-કૃપાશ્રયો-અપાસરો. ૧૨ લખાવ્યા. બહુ ભૂના સમયમાં 'લખવાનું' તથા 'વાદ્ય વગાડવાનું' નામ દ્વારા થતું હતું. (ચીળાં લિખતિ-વગાડવાનું નો હજુ પણ થાય છે). 'નખ' નામ અને 'લખ' ધાતુની વિશિષ્ટ સંમાનતાથી એ ભેદ કળી શકાય છે. 'ન' અને 'લ' બંને અનુનાસિક હોવાથી 'લક્ષાર' ના 'નિલાડ' ની જેઠે 'લખ' નો 'નખ' થયો છે. ૧૩ સત્રાગાર-સત્રુકાર-શત્રુકાર એટલે અત્રલવ (સત્ર=અત્ર).

પં. જિનકર્મગણીએ વર્ણવેલું એ મંકાપુરુષનું ચરિત્ર પણ આજે એમનાં અવંદનો બતાવી રહ્યું છે.

સમરસિંહ અને માલદેવ. સં. ૧૪૯૪.

આ અને પુરુષનાં નામ 'પરિપાટિ'નાં એ ત્રણ વાર આવેલાં છે (૨૪-૮૪-૯૪-૯૫).

સમરસિંહને સોની કહીને પણ 'ઓસવાળ' વંશના ઓગળાવ્યા છે, એમણે 'તથા કલ્યાણક' વિકારનો ઉપધાર કરાવ્યો જણાય છે. (૮૫).

વાહુકે કુમારપાલના સમસમયી.

'ધનધન વાહુકે' (૪૧) કહીને પરિપાટિકારે એમને સંબોધેલા છે. આ રાજકીય પુરુષ હતા, એમની પંડિતાઇ માટે એમના 'વાગ્મદાત્તકાર' યંત્રના સંવાદ પૂરતો છે. એમણે ગિરનાર ઉપર ત્રેમડ લાખ દ્રવ્ય ખર્ચાને પગથીયાં બંધાવ્યાં છે, માટે કવિએ એમને 'ધનધન' કહ્યાં છે. ઇતિહાસનાં વિશિષ્ટ સાધનોથી હવે જાણી શકાયું છે કે, એ પગથીયાં એમણે નળી બંધાવ્યાં, પણ સૌરાષ્ટ્રના મુખ્ય શ્રીમાળી શ્રીઆંબાડ (આંબા) રાણાએ (સં. ૧૨૨૦) બંધાવેલાં છે. આ કવિની પેઢે આચાર્ય પ્રભાચંદ્ર પ્રમાવકચરિત્રમાં અને આચાર્ય મેરુતે પ્રવંધચિન્તામણિમાં પણ જણાવેલું છે; કિંતુ બુદ્ધ ગિરનારના લેખોમાં, રત્નસિંહચરિત્રમાં કૃત 'ગિરનાર-તીર્થ'માં (કડી-૧) અને એ પગથીયાં બંધાવવાને સમયે હયાતી ધરાવતા આચાર્ય સોમપ્રભના 'કુમારપાલપ્રતિવોદ'માં એ પગથીયાં બંધાવનાર તરીકે સ્પષ્ટપણે શ્રીઆંબરાણાનો ઉલ્લેખ છે. માટે આ પરિપાટિકા અને એના જેવા બીજા ઉલ્લેખો બ્રાહ્મણ જણાય છે. 'રેવતગિરિ' રાસમાં વસ્તુપાલના ધર્માચાર્ય શ્રીવિજયસેનસૂરિએ પણ એ આંબાડનું જ નામ જણાવેલું છે^૧ અને સાચે આંબાડના બાહ્ય 'ધવળે' વચ્ચે વચ્ચે પડેલા બંધાવ્યાનું પણ જણાવેલું છે. આ વાગ્મદાત્ત પિતાનું નામ ઉલ્લેખ હતું, એ કૂલ ચાર બાહ્ય હતા.

સજ્જનમંત્રી-સં. ૧૧૮૫

આ મંકાપુરુષનું નામ પરિપાટિમાં (૫૯) ખાસ મંદરવતું છે. એણે સં. ૧૧૮૫માં શ્રીતેમિનાથનું નવું મંદિર કરાવેલું છે, જ્યારે સિદ્ધરાજ જયસિંહે રાઠોળગારને હણ્યો ત્યારે આ મંત્રીને સોરઠની મુનાગિરિ આપવામાં આવી હતી. આ ચિત્રે 'તીર્થકલ્પ'માં પણ નોંધવામાં આવ્યું છે.

રત્નસાવક

આ શ્રાવકના સમય વિશે જાણી શકાયું નથી. આમનો ઉલ્લેખ આ પરિપાટિમાં (૬૨) હોવા ઉપરાંત 'તીર્થકલ્પ' 'રેવતગિરિ રાસ' (પૃ. ૪-૫-પ્રાચીન મૂર્તિ દાવ્ય સંગ્રહ) અને નવમુંદરના 'ગિરનાર તીર્થ' વિકારમાં પણ મળી આવે છે. તે કાશ્મીરના હતા અને ગિરનારે યાત્રાએ ગયા હતા. કહે છે કે, એમને તે વખતની શુદ્ધ જિન પ્રતિમાને નવરાવતાં ઉમંગમાં

૧. જ્ઞા પ્રમાવક ચરિત્ર-કેમચંદ્ર પ્રબંધ-૩૭૦૮૪૫. ૨. જ્ઞા પ્રવંધચિન્તામણિ પૃ. ૨૩૯

૩. આ વિષે વીરતવાર એવા માટે જ્ઞા પ્રાચીનજનલેક્ષસંગ્રહ, મા. -૨. પૃ. ૮૧-૮૩. તથા પૃ. ૮૦ ઉપરના લેખ નં. ૫૦-૫૧.

આવી એટલું બધું પાણી વાપર્યું કે, એ મૂર્તિ જ ગળી ગઇ. પછી ઉપવાસો દ્વારા અંબિકા (ગિરનારની રખવાળ) ને આરાધી નવું મિંચ આણી નવો પ્રાસાદ કરાવ્યો. નયસુંદર એમના કુટુંબ વિષે લખતાં એમના પિતાનું નામ ચંદ્રશેક, અને ભાઇઓનાં નામ: મદન અને પૂરણસિંહ આપે છે અને એમને કાશ્મીરમાં આવેલા નવહુલ (?) પાટણના રહીશ જણાવે છે. 'તીર્થક્ષેપ'માં પણ આમને માટે લખેલું છે. વિશેષમાં તેમાં અને 'રેવંત-ગિરિરાસમાં' અગ્રજ અને રતન એ બે ભાઇ જણાવેલા છે. 'ગુરુગુણરત્નાકર' કાવ્યના ચોથા સર્ગમાં એક 'રત્નાક' નામે શેઠને આચાર્ય સોમસુંદરના (પિતાના) સગા જણાવેલા છે. પણ તેઓ ગૂંજરાતના છે અને આ રતન આવક તો કાશ્મીરના છે.

નરપાળશા

આ શેઠે ગિરનાર ઉપર પ્રાસાદ કરાવ્યો છે (૯૮) એ વિષે વિશેષ કંઇ જણાવું નથી.

સંપ્રતિરાજ

આ જૈન રાજના અવધાનો વિષે 'પરિશિષ્ટ પર્વ' માં શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે ઠીક ઠીક જણાવેલું છે. બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં એ રાજ 'સંપદિ'ને નામ પ્રસિદ્ધ છે. હવે સુધી આ નરેન્દ્ર ઐતિહાસિકોની શરણે બરાબર ઓપાયા નથી; એથી એ વિષે અહીં વધારે શું કહી શકાય ? પરિપાટિકારે 'સંપ્રતિ'રાજએ કરાવેલી શ્રીવરની પિત્તળની પ્રતિમા વાંઢાનું જણાવેલું છે (૯૯)

ગોયાશા અને પૂનશી કોઠારી.

આ બન્ને ગૃહસ્થો વિષે પરિપાટિમાં (૧૦૨-૧૦૪) જે ઉલ્લેખ છે તે ઉપરથી એટલું જણાય છે કે, ગોયાશાહને સંબંધ છરાઉલા તીર્થ સાથે છે અને પૂનશી કોઠારીનો સંબંધ નાગમોર નામના ઝરા સાથે છે (?) ગોયા એ ગોવિંદનું હુંકું રૂપ છે. એક ગોવિંદ શેઠ વિષે 'ગુરુગુણરત્નાકર' કાવ્યમાં (પૃ. ૧૧-શ્લોક-૬૦) "ગોવિંદકારિતગજાઙ્કજિન-પ્રતિષ્ઠા" આમ કહીને જણાવેલું છે, પણ એ ગોવિંદ અને આ ગોયાશાહ એક હોવાનું કળી શકાતું નથી.

[આ પરિચયમાં માત્ર પરિપાટિનો નિર્દેશ ક્રમ સાચવેલો છે, તેથી સમયને અનુક્રમે ક્રમનો પરિચય આપેલો નથી].

પરિપાટિમાં આવેલા ભૌગોલિક શબ્દો.

જૈન સંપ્રદાયમાં 'ચૈત્ય-પરિપાટિ' કરવાનો રિવાજ આજ કેટલાક સંક્રાંતિઓથી ચાલ્યો આવે છે. 'ચૈત્ય-પરિપાટિ' એટલે જે સ્થળે જેટલાં ચૈત્યો હોય તે બધાને ક્રમવાર જીહારવાં. આ પરિપાટિના કરનારે એ જ પરિપાટિથી શ્રીગિરનારની યાત્રા કરી હતી તે તેમણે લખેલાં (ગિરનારમાં આવેલાં) સ્થળોનાં નામોથી જાણી શકાય છે: (૧) × ઉર્જિલગિરિ (ઉર્જવલગિરિ) (૨) રેવયરાય (રેવતરાજ) અને (૫) ગિરનાર-એ ત્રણે નામ ગિરનારનાં છે. એ ઉપરાંત એને ઉર્જજયન્તગિરિ (ઉર્જજન્તમેલ) પણ કહેવામાં આવે છે. આ તીર્થને શાંજયનો એક ભાગ પણ કહેલો છે: ("માગ પક્ક શત્રુંજય કેરો તીરથ શ્રીગિરનારિ રે"-નયસુંદર). ગિરનારની પ્રસિદ્ધિ પુરાણોમાં છે અને મહાકવિ માધે પણ એને શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર વિષે લખતાં યાદ કરેલો છે.

જૂનાગઢ (જૂનાઘ-ગઢિ-૫-૮).

મંત્રી તેજપાણે વસાવેલા તેજપુરથી પૂર્વ દિશાએ ઉગ્રસેનગઢ નામનો દુર્ગ છે-એનાં નામ તથા છે: ઉગ્રસેન ગઢ, ખંગાર ગઢ, જુવણ દુર્ગ (ગઢ). આગળ આપણું જૂનાગઢ અને એ સમયનું ખંગાર ગઢ સ્થળ પાસે પાસે જ છે (તીર્થક્ષેપ).

દામોદર સિરુવર (૯)

ગિરનાર તરફ જતાં રસ્તાની જમણી બાજુએ એક દામોદરકુંડ આવે છે, એને આ 'પરિપાટિ' માં 'દામોદર સરોવર' કહ્યું લાગે છે. કદાચ આ પરિપાટિને સમયે એ મોટું સરોવર હોય-વર્તમાન 'દામોદર-કુંડ'ના ઘાટ જેતાં પશુ એ પહેલાં મોટું તળાવ હોય અને પછી ઊંઘડું થવાથી એની ખ્ખાતિ 'કુંડ' તરીકે થઈ હોય એમ અટકળા શકાય છે.

સોવનરેખ નદી (૧૦)

આ નામ સુવર્ણરેખા નદીનું છે.

'માંકડ કુંડી' (૧૪)

ગિરનાર ઉપર કદાચ કોઇ સ્થળે આવેલા ક્ષપિ 'માંકડેયના કુંડ'ને આ 'માંકડ-કુંડી' નામ આપેલું જણાય છે-એ વિષે મને પિછાણ નથી.

પા (૧૫) પા મઠિ (૨૩-૨૪)

આ નામ વિષે પણ કંઈ સ્પષ્ટ કળાતું નથી. 'પાણીની પરખ' ને સંસ્કૃતમાં 'પ્રપા' કહે છે, એ ઉપરથી કદાચ આ નામ કોઇ 'પ્રપા મઠ'નું હોય. મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલનાં બાંધ-દામોદર વર્ણન કરતાં પં. જિનકર્ણ ગચ્છીએ પોતાના 'વસ્તુપાલ-ચરિત્ર' માં જણાવ્યું છે કે "પ્રપામઠ (પરખમઠી?) ની પાસે તથા તીર્થકરોની તથા દેવકુલિકા-દેવળી; જાનાવી" (પ્રાચીન જૈનલેખસંગ્રહ-અવગ્રોહન પ. ૭૯). રત્નસિંહસૂરિશિષ્યે (સુંદરે?) કરેલી 'ગિરનાર તીર્થમાળા'માં આ સ્થળને 'પં.પામઠ' નામે જણાવેલું છે-(૧૧મી કડી)

૧-સેતુજ અવતારો (શત્રુજયાવતાર-૨૪) ૨-સંમેતસિંહર (સંમેતશિખર-૨૪)

૩-અઘાપદ (અઘાપદ-૨૪-૨૭) ૪-નંદીસર (નંદીશ્વર-૨૭).

૧-ગિરનારમાં આવેલા શત્રુજયાવતાર શ્રી આદિનાથના મંદિરનું નામ શત્રુજયાવતાર છે. ૨-સંમેતશિખરના-ઘાટના મંદિરનું નામ સંમેતશિખર છે. આ સંમેતશિખર અત્યારના મધુવન પાસે આવેલા પાર્શ્વનાથ પક્ષાડ. ત્રીજું અને ચોથું એ બંને નામ અઘાપદના ઘાટનાં અને નંદીશ્વર દ્વીપના ઘાટના મંદિરનાં છે.એ વિષે કંઈ માહિતી આપવાનાં સાધનો નથી.

ચંદ્રગુફા (૨૭) સહસ્ર (સહસ્ર) બિંદુ ગુફા (૪૧) આ બંને નામ કોઇ ગુફાઓનાં જણાય છે, પણ એ વિષે માહિતી વિના શું લખાય. રત્નસિંહસૂરિશિષ્યે કરેલી 'ગિરનાર તીર્થમાળા'માં આ બંને ગુફા વિષે આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે: "ગાન્ધી-ચરિત્ર-ચિત્રોત્તર જિજ્ઞાસુ જે પ્રતિમા મળાવર, સહસ્રચિન્દુ જે કિચિ"-(૨૪મી કડી).

અરહત (૨૮-૨૯)

આ નામ તે ગામનું છે-જેના નામથી શ્રી પર્વનાથની પ્રસિદ્ધિ 'શુરગુરુ' તરીકેની થયેલી છે. 'શુરગુરુસ્તાકર' કાવ્યમાં આ ગામને શુરપત્ની કહેવું છે. (પૃ. ૩૮ શ્લો. ૩૬; પૃ. ૪૮ શ્લો. ૬૫).

નાગમોર ઝરિ (૨૮)

આ નામ ગિરનારમાં આવેલા કોઈ ઝરાનું લાગે છે, પણ તે કયા ઝરાનું? એ બતાવી શકાતું નથી. આવું જ નામ રત્નસિંહચરિત્રિયની તીર્થમાળામાં મળી આવે છે; "નાગમોર ઝરિ" (કડી. ૧૯) અને ગિરનારના એક શિક્ષાલેખમાં પણ એ નામઝરાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે: "સાલિવાહણેન નાગઝરિ-સિરાયાઃ પરિતઃ" ઇત્યાદિ (લેખાંક ૪૯, 'પ્રાચીન જૈન લેખ-સંગ્રહ' પૃ. ૭૦).

ગન્દેશુ (૨૮)

આ ગિરનારમાં આવેલા એક કુંડનું નામ છે-જેનું સંસ્કૃત નામ 'ગન્દેન્દ્રપદ' છે. એ વિશે 'તીર્થકલ્પ' માં જણાવેલું છે કે, "અંરાવણ હાથીના પગની મુદ્રા જેવો 'ગન્દેન્દ્રપદ' નામે કુંડ છે" ('તીર્થકલ્પ' માં નો ગિરનારકલ્પ) 'રત્નસિંહચરિ' શિખરની તીર્થમાળામાં આને 'ગન્દપદ' કહેલો છે. (કડી-૧૯) આ કુંડ મેં નજરે જોયેલો છે, આના ઉપર પથ્થરની એક સુંદર છત્રી પણ છે.

છત્રસિલા (૨૮)

પરિપાટિમાં આ 'છત્રસિલા' ને એ ગન્દેન્દ્રપદ કુંડની નીચે આવેલી કહેલી છે. 'તીર્થકલ્પ' માં પણ એને 'સહેસાવન' ની પાસે આવેલી જણાવેલી છે.

અવલોણા (૩૪-૩૬) જ્ઞાનસિલા (૩૪-૩૬)

'અવલોક્ત' નું અપભ્રંશ રૂપ 'અવલોણ' છે. આ નામ ગિરનારના એક શિખરનું છે. અહીં એક જ્ઞાનસિ (શિ) લા (૩૪-૩૬) હોવાનું પરિપાટિમાં જણાવેલું છે-જે ઉપર શ્રીનેમિનાથ ભગવાને આત્મવિદ્યા લાભી હતી. પરિપાટિની ૧૨૪ મી લીટીમાં આ અવલોક્ત શિખરને સૌથી ઉંચું જણાવેલું છે-કરાય એ વર્તમાન ચોથી દૂંડ હોય (?)

લાખારામ-સહસારામ (૩૬)

લાખારામ અને સહસારામ (સહસ્રાશ્રવણ-સહેસાવન) એ બન્ને ઉદ્યાનનાં નામ છે. સહસારામમાં શ્રીનેમિનાથ ભગવાને દીક્ષા લીધી હતી; સહસારામને 'સહસ્સઅવણુરામો' કહીને 'તીર્થકલ્પ' માં લખેલો છે. 'સિંધવિણયગ' (૩૮) ની દૂંડ આ આગ તરફ જતાં આગળ આવે છે.

જૈન શાસ્ત્ર પ્રસિધ્ધ શબ્દો—

આમલસાર (૩-૧૮)

મંદિર ઉપર આવેલા 'ક્ષણસનીબેદક' નું નામ 'આમલસાર' છે. આ શબ્દ વાસ્તુ-વિદ્યાનો છે અને જૈનશ્રદ્ધમાં તે અનેક જગ્યાએ મળી આવે છે. (આ. શ્રી જિનવિજયજ.)

આ ક્ષેત્રપાલો સંબંધે 'તીર્થકલ્પ'માં આવેલા 'રેવતગિરિ' ના કલ્પમાં વીગતથી જણાવેલું છે.

બસાણા (૨૧)

મંદિરના તોરણસહિત દ્વારવાળા આગમના ભાગને 'બસાણા' કહેવામાં આવે છે-
આ શબ્દ પણ 'આમલસાર' ની પેઠે વાસ્તુવિદ્યાનો છે. (આ. શ્રીગિર્નવિમલયજી)

જગતિંગ (૨૨)

મંદિરના ડરના ભાગને જગતી કહેવામાં આવે છે-જે ભાગમાં મંદિરને ફરતી દેરીઓ પથ હોય છે.

ભદ્ર-તણા પ્રાસાદ (૨૬)

'ભદ્ર' એ એક જાતના 'પ્રાસાદ' ની સંજ્ઞા છે, જે ચાર દ્વારવાળા મંદિરના ફરતાં-સુખ ફરવાનું તિરાય બાકીના એ ત્રણ ફરવાળાઓની સન્નિધિમાં ત્રણ મંદિરો હોય તેને 'ભદ્ર' પ્રાસાદ કહેવામાં આવે છે. જેમ, રાણકપુરનું મંદિર (આ. શ્રીગિર્નવિમલયજી.)

અગ્નિકાંદેવી (૨૯)

આ 'દેવી' વિશે અને તેની કૃત્તાતિ વિશે 'તીર્થકલ્પ' માં આવેલા ગિરનારકલ્પમાં જણાવેલું છે.

પુરુણ (પુર્ણ) પ્રાપ્ત (૪૩)

ગણનામાં જેટલાં જેટલાં પુર્ણાણો છે, તે બધાંયનો ઉપભોગ કરતાં જીવને જેટલો સમય લાગે-એ (સમય) નું નામ જૈનશાસ્ત્રમાં પુર્ણ-પરાવર્ત છે-પરાવર્ત' શબ્દનો ઉચ્ચાર અહીં 'પ્રાપ્ત' થયેલો છે.

ચક્રરાસી લાખ (૪૪)

લોક પ્રસિદ્ધ 'ચોરાસીનો ફેરા' અને આ 'ચક્રરાસી લાખ' શબ્દનો સમાન ભાવ છે. વીંઝી 'છાણુ' માં ઉપજે, માટે જેમ 'છાણુ' એ વીંઝીની થોનિ-કૃત્પત્તિરથજી-કહેવાય તેમ જીવને કૃત્પત્તિ થવાને યોગ્ય એવી થોનિઓ જૈનશાસ્ત્રમાં ૮૪૦૦૦૦૦૦ ગણાવી છે:-સાત લાખ પૃથ્વીકાંચ, સાત લાખ જલકાંચ, સાત લાખ અગ્નિકાંચ, સાત લાખ વાયુકાંચ, દશ લાખ પ્રત્યેક (એક શરીરમાં એક જીવ વાળા) વનસ્પતિકાંચ, ચૌદ લાખ સંધારણ વનસ્પતિકાંચ (કંદાદિ), બે લાખ બે હૃદયજીવો, બે લાખ ત્રિ-હૃદય જીવો, બે લાખ ચાર હૃદયવાળા જીવો, ચાર લાખ દેવો, ચાર લાખ નારકો, ચાર લાખ તિર્યચપંચોદ્રિય અને ચૌદ લાખ મનુષ્ય-એ ચોરાસી લાખ થોનિ.

કુલકોટિ (૪૪)

'કુલકોટિ' માંના 'કોટિ' નો પ્રકાર અર્થ છે અને 'કુલ' નો 'કુલ' અર્થ છે. જુદા જુદા પ્રકારના જીવોના 'કુલ' માં આ શબ્દનો પ્રયોગ જૈન શાસ્ત્રમાં થયેલો છે, આ શબ્દના વીગતવાર અર્થ અને તે તે કુલકોટિની સંખ્યાઓ સંબંધે 'અલિધાન રાજેન્દ્ર' કાશમાંથી જોઈ લેવું જોઈએ.

શબ્દોની વ્યુત્પત્તિઓ-

જમુ (૧)-પરિપાટિમાં આ ૩૫ અનેક ઠેકાણે વપરાયું છે. સંસ્કૃતમાં 'યત્' સર્વનામનું છટ્ટી (એક વચન) માં 'યસ્ય' ૩૫ થાય છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે અપભ્રંશમાં 'યત્' નું 'જમ્' ૩૫ કરવા માટે 'હામ્' આમ્' (૪-૩૫૮. હે. ૦) પ્રત્યય-કહેલો છે-આ ઉપરથી આપણે હિંચારણના ધોરણે એ- 'યસ્ય' માંથી જ-આ- 'જમ્' કે 'જમ્' ને

એનો 'ત' દરીએ તો 'આવડિય' થાય છે—જે મૂળ 'આવડિયું' ની પ્રકૃતિ છે—માત્ર 'ત' ના અગ્રણ્ય ફેરફારી એ એક જ મૂળ રૂપના એ બાવ—જે એક જેવા છે—તથા જણાય છે

(૨) સં. 'અવ ગતિ-રક્ષણાદિયુ' ધાતુ; 'આ' ઉપસર્ગ લગાડતાં બૃહદંતમાં પ્રા. (ખલ્લય) 'આવિઆ' રૂપ બને છે; શબ્દસામ્ય અને અર્થસામ્ય બેતાં દ્વાય આ 'આવિઆ' રૂપ પણ આપણા 'આવિયા' કે 'આવ્યા' નું મૂળ હોય—'આ' ઉપસર્ગને લીધે 'ગમ' ના 'આગમ' ની પેઠે 'અવ' નો 'આવડું' અર્થ થાય છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાની દેશી નામગણામાં "દ્વિગોપ, મયિત અને પ્રેત" અર્થમાં આ રૂપને દેશી દહેલું છે: "આદિઅં દંદાચ-મદિઅ-પોણસુ"—દે. ના. પૃ. ૩૨-ગા. ૭૬.

(૧) સં. 'પ્રાતાઃ' ના ડા. 'પાવિઆ' (પામ્યા) ની પેઠે સં. 'આસાઃ' ના ડા. 'આદિઆ' ગાંથી 'આસિયા' કે 'આવ્યા' થઈ શકે છે—એનો અર્થ અહીં સ્પષ્ટ :—પણ શબ્દ-ચુલ્લેખિત દરનાં સામ્ય અને સંવાદ-બંને બેવા જોઈએ એટલે અહીં 'અવ' કે 'આવ' મધ્યા 'આવિયા' ની ચુલ્લેખિત કેઈ સંવાદ સિવાય શી રીતે અવધારાય ?

(૪) આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાની અવધંચ દર્શિતામાં "જો જહાં હોંતહ સો તહાં હોંતહ સત વિ મિત્ત વિ કિહે વિ હિ (હુ) આવડ" ૨૬ (કુમારપાલ ચરિત, સર્ગ—૮) 'આવડ' રૂપ 'આવો' ના અર્થમાં વાપરે છે અને દીપાકાર પૂર્ણકલ્પ (વિ. સં. ૧૩૦૭) તેનો અર્થ દરનાં 'આગચ્છતુ' રૂપ મૂકે છે. આ રીતે વિશેષ વિચારતાં જણાઈ આવે છે કે, 'આગચ્છતુ' ના પ્રાકૃત 'આગચ્છડ' માં 'આવડ' નો સહભાવ છે: (આગચ્છતુ=આગચ્છડ=આયચ્છડ=આયચ્ડ=આયડ=આવડ=આવડ=આવો) અર્થાત્ 'આગચ્છ' ધાતુ પોતે (આગચ્છ=આવચ્છ=આયચ્છ=આયચ્ડ=આયડ=આવડ=આવડ=આવો) આ 'આય' ની પ્રકૃતિ જણાય છે. આપણા 'આવો' ની આયચ્છ=આયચ્ડ=આયચ્છ=આયચ્ડ=આયડ=આવડ=આવડ=આવો) આ 'આય' ની પ્રકૃતિ જણાય છે. આપણા 'આવો' ની પેઠે દિ.દી 'આઓ' ["આઓ દંદો"—માર્ગ-૩] સરે તી, 'પાવનપ્રિત' પૃ. ૩૧૭] નું મૂળ 'આવડ' મા અને દ્વિગી 'અવો' નું મૂળ 'આયચ્છ' મા પણ રહી શકે છે—આ રીતે 'આવો' 'આઓ' અો 'અવો' ની છતી સંદોહરતા પણ હતા એ હજારે લીધે અછતી જેવી થઈ ગઈ હશે—સં. 'આગતઃ' નું પ્રા. આગમો, આઓ (યો) (દિ.દી-આયા) અને સં. 'આગમિત' નું પ્રા. આગ(ય)મિત ["આગમિત" (કુ. મ. ૨, શ્લોક ૨૩)] રૂપ બેતા 'આગચ્છ' ને 'આય' ની પ્રકૃતિ ગણવામાં મં. વાધો આવે? સં. 'આગમિતાઃ' = પ્રા. 'આગ(ય)મિતા' = 'આગમિ' પણ આપણા 'આવિઆ' = 'આવિયા' = 'આવ્યા' ની રૂપિતિ વ્યાખ્યાની ન ગણાય ?

'આવિયા' ની ચુલ્લેખિત માટે અહીં જણાવેલી આવે રૂપનાઓમાંની આ છતી તો મને પણ વધારે વ્યાખ્યાની જેવી લાગે છે.

નિગ્રહ (૩) સં. નિગ્રહાઃ=પ્રા. નિગ્રહા—મારવાડીમાં એ 'નિગ્ર' બનિ સાંભળવા છે તે આ 'નિગ્રહા' નો જ દ્રષ્ટે ક્રમ્પર. કેટલેક કેટલે પાસેના માખને 'નેદડો' રહે. પાસેના દાસો છે, મને જાણાય છે કે, માત્ર સમીપવાને લીધે એ ('નેદડ') ચાલ ત્યાં વધે રહેતો છે. નિગ્રહ=નિગ્રહ=નેદડ.

દીઠ (૩) સં. દષ્ટઃ=દિદ્ધો પ્રા. —આ 'દિ' નો પોતાની માત્રાએને જળવતાં 'દીઠ' ના આધારમાં આવેલો છે એટલે ગૌરવ સાથે 'દિ' નો 'દી' થયો અને 'ગૌઠઃ=ગૌઠો—ગઠઠો' 'સૌતમ્=સૌતમ્=મડમ્' ઇત્યાદિ ઉપચારોની પેઠે 'દિદ્ધો' નો 'દી' ઠઠ થયો. સં. દષ્ટકઃ=પ્રા. દિદ્ધુઓ=અપ. દિદ્ધુઃ=દીઠઠ=દીઠો—એમ પણ થાય અર્થે.

સૌવનમય (૩) સં. સુવર્ણમયી=સુવર્ણમય—સૌવનમય.

ગિહુ—ખેડ (૫—૧૨—૧૪)

પરિપાટિમાં 'અન્ને પડ્ધે' નો અર્થ સૂચવવા 'ગિહુ પાસો' અને 'ખેડ પખે' શબ્દ વપરાયા છે. જણાય છે કે, 'ગિહુ' અને 'ખેડ' અન્ને સાતમીના અડધવચન છે. સંસ્કૃતમાં 'દિ' શબ્દ દિવચનમાં છે, પણ પ્રાકૃતમાં તો (દિવચન જ ન હોવાથી) એને અથા પ્રત્યયો અડધવચનના લાગે છે: પ્રા. વેનુ, વેસુ=વેહુ=વિહુ. અને આ સ્થળે જ આ 'ખેડુ' ને હું એ: 'ખેડ' નું પૂર્વરૂપ સમજું છું. પરિપાટિમાં 'ગિહુ' અને 'ખેડ' અન્ને સમન્વિત હોવાથી કદાચ આ કથના વ્યાજબી ગણાય. આ 'ગિહુ' અને 'ખેડ' ની વિભક્તિનો વિચાર કરતાં એ અન્નેની પાસે આવેલા 'પાસો' અને 'પખે' ની વિભક્તિને પણ ન ભૂલવી જોઈએ. 'પખે' ની સાતમી નો સ્પષ્ટ છે: સં. એક—પક્ષ, અહુ—પક્ષેષુ=પ્રા. એક—પક્ષમ્મિ. પક્ષે, અહુ—પક્ષેસુ, પક્ષેસુ=અપ. એક—પક્ષિ, પક્ષે, અહુ—પક્ષાહિ, પક્ષાહિ—અહીંનું 'પક્ષે' રૂપ આ છેલા 'પક્ષાહિ' થી ઉતરેલું છે: (પક્ષાહિ=પક્ષાહિ=પક્ષાહિ=પક્ષે) કદાચ અહીં વચન કારણ પણ સમાનાધિકરણના જળવાય માટે જ 'પક્ષે' ની ઉત્પત્તિ અડધવચન 'પક્ષાહિ' થી જણાયી છે. અન્યથા એકવચન 'પક્ષિ' કે 'પક્ષે' માંથી તો 'પક્ષે' ની વ્યુત્પત્તિ સુગમ છે. જેમ 'પક્ષે' ને અડધવચનમાં ઉપયોગ તેમ એ 'પાસો' પણ એવું હોય તો અહીં સુવચ થાય: સં. પાસૈવેપુ=પ્રા. પાસેસુ, પાસેસુ. હવે આ પ્રાકૃત 'પાસ+સુ' નું સાધ્યદશામાં જ "સ્યાદૌ દોર્વ-હસ્વા" ૮—૪—૩૩૦ ના નિયમથી પાસાસુ-પાસસુ કરતાં તેમાં 'પાસો' ની વ્યુત્પત્તિ મળી આવે છે: (પાસસુ=પાસહુ=પાસઠ=પાસો) પ્રતિમાં 'પાસે' રૂપ મળ્યું હોત તો આટલા લખાણની જરૂર ન હોત—એ તો 'પક્ષે' ની પેઠે જે સધાત; પરંતુ સ્પષ્ટપણે 'પાસો' રૂપ મળવાથી અને સમાનાધિકરણના સ્વાચવાના લક્ષ્યથી 'પાસો' માટે એ અતાવેલી વ્યુત્પત્તિને પ્રકાશેલી છે. જે સ્થળે 'ખેડ' રૂપ 'સાતમી' સિવાયના અર્થને સૂચવતું હોય ત્યાં તેની અનાવડ નોખી છે: સં. દ્વાવપિ=પ્રા. વે અવિ, વે વિ આ છેલા 'ખે વિ' રૂપમાં સસ્વર 'વ' ને ઉધો કરવાથી એ સાતમી સિવાયનું પણ 'ખેડ' રૂપ થયું લાગે છે. ગૂજરાતીમાં તો આ રૂપને મૂળ પ્રકૃતિ તરીકે પણ વાપરવામાં આવે છે: ખેડનું, ખેડને, ખેડની ઇત્યાદિ. પરિપાટિમાં આવેલા 'વિહુ મૂમીહિ'—(૨૫) [સં. ત્રિપુ=તિસુ, તિસુ=વિહુ] અને 'ચિહુ-દિસિ'—(૨૫) સં. ચતુપુ=ચડસુ, ચડસુ=ચડહુ=ચિહુ (સ્વરવ્યત્યય)] રૂપોની ઉત્પત્તિ પણ એ પ્રકારે છે.

કારિઅ (૬-૧૩) કારિઅ (૬૬) જુહારિઅ (૬)

સં. કારિત-પ્રા. કારિઅ, કારિઅ, કરાવિઅ, કરાવિઅ—શૂ. કરાવ્યું, કરાવ્યું. 'જુહારિઅ' (?) એ અતદ્વંત છે.

ઉધાર (૬) ઉધાર (પદ)

સં. પ્રા. ઉદ્ધાર-આ 'ઉદ્ધાર' નો ઉચ્ચાર નરમ થતાં 'ઊધાર' અને 'કધાર' થયો.

માલદેવતણુ (૬) રેવઙ્ગિરિતણી (૭)

આ બન્ને રૂપો પૃષ્ઠવંત છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત કે અપભ્રંશના પૃષ્ઠીના પ્રત્યયો જોતાં આ રૂપો નવાં જોવા લાગે છે. મારી સમજ પ્રમાણે એ રૂપોની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે: સં. 'માલદેવાત્મનઃ'-એ સિદ્ધ રૂપને પ્રાકૃતમાં ઉતારતાં તેનો ઉચ્ચાર 'માલદેવતજ્ઞો' થાય છે, એ ઉચ્ચારને વિશેષ ક્રોધળ કરતાં 'માલદેવતણુ' કે 'માલદેવતણુક' થવું કાંઈ અશક્ય નથી, હું સમજું છું ત્યાં સુધી એ 'તણો' પ્રત્યયની નિષ્પત્તિ એ રીતે છે- 'તણો' પ્રત્યય ઉપજના પછી એમાંથી જ 'તણુ' કે 'તણી' નીપજવી શકાય છે. આ વ્યુત્પત્તિમાં મેં નો 'માલદેવ' નામની સાથે 'આત્મા' શબ્દની યોજના કરી છે તેમાં અને નામની સાથે યોજના સ્વાર્થિક પ્રત્યયોની યોજનામાં મને કાંઈ વિશેષતા જણાતી નથી: ઘટ પથ ઘટકઃ અથવા ઘટકાસૌ આત્મા ચ ઘટાત્મા-એ બન્નેના અર્થમાં કદાચ વિશેષતા છે ? પ્રા. 'ઘડ્યસ્ય' ના ભૂળે શોધતાં સં. 'ઘટકસ્ય' ની કલ્પના જ્યાંજ્યાં લાગે છે તેમ 'માલદેવતણુક' ના ભૂળે શોધતાં 'સં. માલદેવાત્મનઃ' ની કલ્પના પણ કેમ ન બંધ બેસે ? વધુ વિચાર કરતાં મને એવું બાસ્તુ છે કે, સંસ્કૃતમાં અને પ્રાકૃતમાં નામથી પ્રત્યયો લાગે છે તેમ આપણી ગૂઝરાતીમાં બધે તથી બન્યું, કિંતુ કેટલેક સ્થળે તે ધાતુને ઉપસર્ગ લાગે છે તેમ નામોથી એ એ પ્રત્યયોના અર્થોને સૂચવવા કેટલાક ખીળ ખીળ વિભક્ત્યંત શબ્દો પણ જોડાયા લાગે છે :

(૧) સં. રામનિમિત્તેન પ્રા. રામનિમિત્તેણ અ. રામનિમિત્તે ગૂ. રામનેમાટે.

(૨) સં. રામસ્થિતેઃ=પ્રા. રામઠિઈઈ=રામત્થિઈઈ-રામથીઈ=ગૂ. રામથી.

(૩) સં. રામાત્મનઃ=પ્રા. રામત્તજ્ઞો=રામતજ્ઞઽ=રામતજ્ઞો=રામનો.

(૪) સં. રામમધ્યે=પ્રા. રામમજ્ઞે (જ્ઞે) અ. રામમધિ=રામમહિ=રામમદ્ ગૂ. રામમાં (હિંદી-રામમેં)

'રામનેમાટે' એ રૂપમાં 'નિમિત્તેન' શબ્દ, 'રામથી' રૂપમાં 'સ્થિતિ' ઉપરથી 'ચિઈઈ' શબ્દ, 'રામનો' રૂપમાં 'આત્મનઃ' શબ્દ અને 'રામમાં' 'મધ્યે' શબ્દ જોડાયાથી અર્થમાં કે વ્યુત્પત્તિમાં શી અસંગતિ છે ? આ રીતે શબ્દો જોડાયા પછી તેનાં રૂપાંતરો થતાં 'ને માટે, માટે, નો, ની, તું, થી થઈ અને માં' પ્રત્યયો જમા થયા લાગે છે. પંચમીના જૂતા પ્રત્યયોમાં 'તઉ, તું, હંતક, હંતક, હંતી, થક, થકક, ચિકા અને ચિકુ' ને પણ ગણાવવામાં આવે છે, તેમાં 'તક' અને 'તું' નો સંબંધ સં. 'તમ્' સાથે, 'હંતક' થી 'હંતી' નો સંબંધ પ્રાકૃત સુંતો સાથે અને 'થક' વગેરે જાણીના બધાનો સંબંધ સં. સ્થિતેઃ, સ્થિતિકાયાઃ પ્રા. ઠિઈઈ-ચિઈઈ, ઠિઈકાઈ-ચિઈકાઈ સાથે ઘટનો લાગે છે. પંચમીની પેઠે જડીના પણ જૂતા પ્રત્યયોમાં 'તણ, સ, હ, આ, નો, ક, ર, છી, તણુક અને નક' ને ગણાવેલા છે, તેમાં 'તણ' 'તણુક' 'નક' નો અને 'છી' નો સંબંધ મારી સમજ પ્રમાણે સં. આત્મનઃ=પ્રા. અત્તજ્ઞો સાથે, 'સ' અને 'હ' નો સંબંધ સં. 'સ્ય' પ્રા. 'સ્ત' સાથે, 'આ' નો સંબંધ પ્રાકૃત 'પચ્ય' (તુમ્હેચ્ય-મરાઠી તુમયા) સાથે, 'ક' નો સંબંધ સં. 'ક્રીય' સાથે અને 'ર' નો સંબંધ પ્રા. 'કેર' સાથે ઘટનો લાગે છે-આ

સ્થળે આ વાત ખાસ વિચારણીય છે કે, 'કેર' અને 'પદ્મય' પ્રત્યયનું મૂળ શું? ઉપર્યુક્ત રીતે સંબંધની યોજના કરતાં જે પ્રત્યય ખાસ વિશિષ્ટ છે તેને ક્તસર્ગ નેવા માનવ પડે છે અથવા કદાચ એ વિશિષ્ટ પ્રત્યયો જ નહીં હોયે ક્તસર્ગરૂપ કો ન થયા હોય? આચાર્ય હેમચંદ્રે તો અપભ્રંશના પ્રકરણમાં 'સંબંધિ' શબ્દને સ્થાને 'તન' અને 'કેર' આદેશ કર્યો છે અને 'તુમ્હારા' 'અમ્હારા' વગેરે રૂપો માટે પણ એવાં જ બીજાં વિધાનો કર્યા છે-આ વિષે અહીં જ વિશેષ બળી નાખવું આવશ્યક ન લાગતું હોવાથી વળી પ્રસંગે વાત. પ્રસ્તુતમાં તો 'માલદેવતળડ' ની સિદ્ધિ કરવાની હતી, તે આગળ જણાવી દીધી છે.

મીંડી (૭)

સં. મૃટ=પ્રા. મિટ્ટ-શૂં સ્ત્રી. મીંડી, મીંડી: સંસ્કૃતમાં 'મિટ્ટ' શબ્દ છે તે પણ આ 'મીંડી' ની પ્રકૃતિ થઈ શકે છે. આચાર્ય હેમચંદ્ર સં. 'મૃટ' ના જે રૂપ કરે છે: એક 'મટ્ટ' અને બીજું 'મિટ્ટ' અને સાથે લખે છે કે, "મિટ્ટે રસે ણવ" (શૂંઆ-૮-૧-૧૨૮) આ સંવાદને લીધે જ મેં 'મિટ્ટ' ને પડતો મૂકી અહીં 'મીંડી' નું મૂળ 'મૃટ' માં ગતાવ્યું છે. અથવા કદાચ સં. 'વિશિતાશ' અને 'વિશાચ' ની પેઠે સં. 'મૃટ' અને 'મિટ્ટ' માં પણ પ્રકૃતિવિકૃતિભાવ હોય.

કડણિ (૭)

આ શબ્દ, દેશ્ય નેવા છે, એનો ભાવ 'ચડાવ' નેવાં લાગે છે. કદાચ સં. 'કઠિન' સાથે આ શબ્દનો મૂળ સંબંધ હોય: (કઠિને-કઠિણે-કઠિણે-કઠિણે-કઠિણિ)

જિમણું (૮)

આ શબ્દ 'જમણી' યાગુને સૂચવે છે. દેશીનામમાલામાં જણાવ્યું છે કે. "જેમણયં દાહિણ"-(પૃ. ૧૨૯-ગા. ૪૮) અર્થાત્ 'જમણા' અંગના ભાવમાં આ 'જેમણય' શબ્દ છે. આ 'જેમણય' શબ્દનો મૂળ સંબંધ મને તો 'જમવાની' ક્રિયા સાથે લાગે છે, આપણે જે હાથે જમવાની ક્રિયા કરીએ છીએ તેની પ્રસિદ્ધિ 'જમણા' હાથ તરીકે છે-સંસ્કૃતમાં 'ચમૂ છમૂ જમૂ જિમૂ અદને' એ પ્રસિદ્ધ ધાતુ છે. એમાં 'જિમૂ' ધાતુને કર્તા અર્થમાં આવતો અપભ્રંશનો 'અણઅ' (૮-૪-૪૪૩) પ્રત્યય લગાડતાં 'જેમણઅ'(ય) રૂપ હલું થાય છે અને એ રીતે આ શબ્દ પોતાનું દેશ્યપણું મૂકી વ્યુત્પન્ન શબ્દ સંઘમાં બળી શકે છે. આ 'જેમણય' તો મૂળ પ્રયોગ જમવાની ક્રિયા કરનાર 'હાથ' ને માટે થયો અને પછી એ હાથની હંચ નીચેની પણ સીધી યાગુમાં જે જે અંગો આવ્યાં તે પણ જમણાં ગણાણાં, તેથી ય વધીને એ હાથ તરફનું કે એ હાથ તરફના કોઈ અંગ તરફનું સ્થાન પણ 'જમણું' ગણાયું. આ પરિપાટિમાં આ હેલ્લા અર્થમાં એ શબ્દનો ઉપયોગ થયો છે.

અતિહંડી (૧૪)

આચાર્ય હેમચંદ્રે જણાવ્યું છે કે, 'હંડં ગહીરે'-'હંડં ગમ્મીરમ્' અર્થાત્ હંડ (હંડું) એટલે ગંબીર (દેશી ના. પૃં ૩૬, ગા. ૮૫) આ ઉપરથી એ 'હંડ' શબ્દ દેશી લાગે છે. પરંતુ તુપાસ કરતાં એની પણ વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે હોઈ શકે ખરી: સં. હંડર્વમ્-પ્રા. હંડમ્, હંડું. આપણું આ 'હંડ' રૂપ પ્રાકૃતના 'હંડ' સાથે વિશેષ સામ્ય રાખે છે, અર્થ માટે વ્રજણાનો આશ્રય લઈએ તો 'હંડ' માંથી 'હંડ' કરવાનું સુગમ પડે છે.

આગલિ (૧૪-૨૩)

સં.-અગ્ર-ઉપરથી પ્રાકૃતમાં 'અગ્રે મવમ્'-અગ્નિલ્લ-આ 'અગ્નિલ્લ' ઉપરથી 'આગલ' ૩૫ આવેલું છે-(જૂઓ હેં ૮-૨-૧૬૩) 'આગલ' ની પેઠે 'પાખલ' અને 'પાછલ' ને પણ અતુકમે 'પક્ષ' અને 'પશ્ચાત્' ઉપરથી સાધવાનાં છે. 'ક્ષેત્ર'ના 'પેત'ની પેઠે 'પક્ષ'ના 'ક્ષ'નો 'ક' નીકળી જતાં એ ઉપરથી પણ 'પાચલ'ની પેઠે 'પાસલ-પાછલ' નીપજી શકે છે.

રુડી પરિ (૧૪)

સં. રૂપકેણ પ્રકારેણ=(સ્વાર્થના 'ડ' પ્રત્યય ઉમેરતાં) પ્રા. રૂઝડેણ પયારેણ-અ. રૂઝડે પયારે-આ છેલ્લા અપભ્રંશ રૂપમાંના 'રૂઝડે' અને 'પયારે' નો ટૂંકો ઉચ્ચાર. આ 'રુડી' અને 'પરિ' છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે અપભ્રંશના પ્રકરણમાં "ધન્નિ ન વેચ્છ્ઞ રૂઝડડ" (અર્થાત્ 'ધર્મ'માં રૂપિયો નથી ખરચતો)-હેં ૮-૪-૪૧૯. કહીને એ 'રૂઝડડ' શબ્દને 'રૂપિયા' અર્થમાં વાપર્યો છે અને આપણે આ પરિપાટિમાં એ 'રુડી' નો અર્થ સાઈ-રૂડું-કરવાનો છે-હેમચંદ્રના કાળનું અને તર્તમાન કાળનું અંતર જોતાં એ અર્થ થવો કાંઈ દુર્ગમ નથી.

સાકરવાણી (૧૪)

આમાંનો 'વાણી' શબ્દ, સં. પાનીય-પ્રા. પાણીઝ=વાણી. અને 'અમ્લપાનીય'ના 'આમલવાણી'ની પેઠે 'સાકરવાણી' સાકરવાણી-એ રીતે થએલો છે-સાકરવાણી એટલે સાકરનાં વાણી

ધણહતણઉં (૧૪)

આ સ્થળે 'ધન' શબ્દથી પછીના એવડા પ્રત્યય લાગેલા છે-સં. ધનસ્ય-પ્રા. ધણસ-અ. ધણહો-ધણહ-આ 'ધણહ' થી વળી પછીનો પ્રત્યય 'તણઉં' લાગેલો છે-અનિયંત્રિત ભાષામાં આમ એવડા પ્રત્યયો લાગે અને કાંઈ નવાઈ ન કહેવાય.

કીગાઈ-(૧૫)

સં. કેકાયતે-પ્રા. કેકા(ગા)યપ્-આ. 'કેકાયપ્' ઉપરથી 'ક' નો 'ગ' થતાં અને ટૂંકો ઉચ્ચાર કરતાં 'કીગાઈ' ૩૫ નીપજેલું છે. સંસ્કૃતમાં 'કેકા'નો અર્થ મોરનો સૂર-શબ્દ-છે-મોર કીગાઈ એટલે મોર-કેકા કરે છે-એવે છે.

ટલુકઈ (૧૫)

'ટલુકઈ' એટલે ટલુકે છે-આ કિયાપદ અહીં કાયલના બોલવામાં વપરાયેલું છે-આની નિષ્પત્તિ અનુકરણથી થઈ લાગે છે. આ ઉપરથી ગૂઝરાતીમાં 'ટીકો' શબ્દ અને 'ટાકવું' (વારંવાર કહેવું) કિયા ઉતરેલાં જણાય છે.

પ્રેકાર (૧૬) સં. પ્રાકાર-પ્રા. પાયાર) અ. (સ્વરવર્ત્યેય યનાં) પ્રેકાર.

છગગઈ (૧૬)

આચાર્ય હેમચંદ્રે આ 'છગ'ને 'શોભવું' અર્થ જોઈ 'ગજ'નાં આદેશમાં ગણવેલો છે: (જૂઓ ૮-૪-૧૦૦) કદાચ સં. 'મગ્ગ' સાથે પણ આ 'છગ'નો સીધો સંબંધ કેમ ન હોય?

કિઉ-કિઆ (૧૭-૪૩)

સં. કૃતઃ-પ્રા. કિઝો-કિઙ, કિઝા. (હિંદી-કિયા)

સાદિ (૧૯)

સં. શબ્દેત-પ્રા. સદેજં, સદેજ-સદે-સાદે-સાદિ- 'સાદ' શબ્દ, 'અવાજ' અર્થમાં વર્તમાનમાં પણ વપરાયા કરે છે. ગૂજરાતીની 'તને સાકરે છે' કિયાનો વિભાગ-તને સાદ કરે છે-ગોલાવે છે-આમાં આ 'સાદ' નો 'સા' આવ્યો છે.

પહિલઉં (૨૦)

સં. પ્રથમ-પ્રા. પઢમિહ (સ્વાર્થિક પ્રત્યય સાથે) કદાચ આ 'પઢમિહ' સાથે આ પહિલઉંનો સંબંધ હોય, આપણો 'વહેકો' શબ્દ આ 'પહિલઉં'નું જ રૂપાંતર છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે તે 'શીઘ્ર' ના સ્થાનમાં 'વહિઘ્ર' નો આદેશ કરે છે: (શ્લોકો-૮-૪-૪૨૨)

ઓપિઅ (૨૬)

સં. અર્પિત-પ્રા. અપ્પિઅ, ઓપ્પિઅ-પ્રાકૃતનું આ પાછલું 'ઓપ્પિઅ' એ આવી વપરાયેલું 'ઓપિઅ' છે- સં. 'અર્પિત' ના 'અપ્પિઅ' અને 'ઓપ્પિઅ' એમ બે ઉચ્ચારો થતાં અર્થમાં પણ ફેર થયું છે, પણ મૂળ અર્થ 'અર્પણ' નો બંનેમાં સચવાયેલો છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે દેશીનામભાષામાં 'ઓપ્પા' શબ્દને બતાવે છે: "વિમલણે ઓપ્પા"- "ઓપ્પા શાળાદિના મળ્યાદેર્માર્જનમ્"-(પૃ. ૫૯, ગા. ૧૪૮.) 'ઓપ્પા' એટલે સરાણુ વગેરે દ્વારા મણિ વગેરેનું માર્જન-આ માર્જનના જ સાધારણ અર્થમાં ઉપલા (ઓપિઅ) શબ્દને આવી પરિપાટિકારે ચોજેલો છે.

પાજ (૨૮-૩૧)

સં. પચા-પ્રા. પજ્જા અને 'પજ્જા' ઉપરથી 'પાજ' એટલે પગથિયાં.

'છૂટા' (૨૯)

સં. ક્ષિપ્ત-પ્રા. છૂટ અને 'છૂટ' ઉપરથી 'છૂટા' આ 'છૂટ' ભૂતકૃતમાંથી 'છૂટવું' 'છૂટી' છૂટવો વગેરે શબ્દો આવેલા છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે તે 'ક્ષિપ્ત' નો 'છૂટ' આદેશ કરી એ બંનેનું અર્થસામ્ય બતાવ્યું છે, આપણે એ વિચારવું જોઈએ કે, 'છૂટ' શબ્દનું અક્ષરસામ્ય કયા શબ્દ સાથે થઈ શકે?

ટૂંક (૨૯)

આ શબ્દ આવી પર્વતના અમુક ટેકરાને સૂચવે છે, માટે કદાચ 'ટૂંક' (શિખર) શબ્દ જ 'હિંસ' ના 'સિંહ' ની પેઠે ઉલટો થઈ 'ટૂંક' રૂપે આવ્યો હોય. ગૂજરાતીનાં 'ટૂંકું' ટૂંકું કરવું, કવિતાની ટૂંક-વગેરે શબ્દો મને એ 'ટૂંક' રૂપની લીલા લાગે છે- 'ટૂંક' આવે ત્યાં આટકવાનું હોવાથી-ટૂંક વિશ્રામ સ્થાન હોવાથી એનાં બીજાં બીજાં રૂપોમાં એ અર્થ પ્રધાનપણું રાખે છે.

આરણ્ય (૪૦)

સં. વારાયતનકે-પ્રા. વારાયયળયે=અપ. વારાયયળયિ=આ. અપ. 'વારાયયળયિ' નો ટૂંકો ઉચ્ચાર 'આરણ્ય' છે-આ પરિપાટિમાં આવેલા 'અલાણા' શબ્દનો સંબંધ આ 'વારાયયળય' સાથે છે. ગૂજરાતીનો 'આરણ્ય' શબ્દ પણ એનું રૂપાંતર છે.

સં.મ (૧૦)

સં. 'ચુક્ષ' નો 'વ' ઉડી જતાં અને 'ક્ષ' નો 'ખ' બોલાતાં 'ચુકખ' રૂપ નીપજીયું છે-એ 'ચુકખ' ને ક્રમગ કરનાં આ 'ફખ' થએલું છે. ગૂજરાતીનાં આ 'ફખડું' અને 'ફહડું' અને રૂપો એ 'ફખ' સાથે સંધાએલાં છે. વિશેષના એટલી કે, 'ફહડું' નાં 'ક્ષ' નો 'હ' બોલાએલો છે.

ભૂખ (૧૦)

સં. બુમ્મસા-પ્રા. બુહુમ્મસા-આ 'બુહુમ્મસા' ના શીઘ્ર ઉચ્ચારનું પરિણામ એ 'ભૂખ' રૂપ છે. "હુદાપ મુમ્મસા" અર્થાત્ "મુમ્મસા ક્ષુત્" કહીને આ 'ભૂખ' ને આ ચાર્ધ હેમચંદ્ર દેશી રૂપની કાટિમાં ગણે છે:- (૬૦ પૃ ૨૨૦, ગા. ૧૦૬)

વિસરાલ (૧૦)

સં. વિશગર-પ્રા. વિસરાલુ-એ 'વિસરાલુ' ઉપરથી ગૂજરાતી 'વિસરાલ' કે 'વિસરાળ' વિસરાળ એટલે નાશવંત. પરિપાટિમાં કવિએ ગિરનારનાં વૃક્ષોનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે, એ વૃક્ષો "ઘૂલ કરઈ વિસરાલ" અર્થાત્ કુખને નાશવંત કરે છે એટલે કુખને દૂર કરે છે.

હેલી (૩૭)

સં. હે આલે =અપ. 'હેલિ' આ 'હે આલે' નો ઉચ્ચાર ફેર ચેતાં 'હેલિ' કે 'હેલી' થયું છે. ગૂજરાતીમાં વપરાતા 'એલા' કે 'એલી' નો સંબંધ એ હેલિ' કે 'હેલી' સાથે છે. હેમચંદ્રે તો 'આલિ' નો 'સખી' અર્થ- (૮-૧-૮૩) લખીને પણ આ 'હેલિ' ને 'હે સલ્લે' નો આદેશ બધાઓ છે-૮-૪-૪૨૨

પહુતા-પહુતઉ (૨૦-૨૧)

બાપાશાસ્ત્રી રા. દીવેટિઆના કથન પ્રમાણે આ 'પહુત' નો સંબંધ સં. "પ્રાંત" સાથે છે (?) આપણી બાપાના 'પહોંઓ' રૂપનો ઉગ્રમ એ 'પહુત' 'પહુલ' 'પહુલ્ય' માંથી થએલો છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે તો આ 'પહુલ્ય' રૂપને પહોંથી વળગા "મુય: પયાંતો હુલ્લ:" ૮-૪-૩૬૦ આ સૂત્ર બનાવે છે અને 'હુલ્લ' ની સાથે 'પ્રમૂ' નું સાંમ્ય બધાએ છે.

સીલ (૧૨)

સં. સીતલ-પ્રા. સીઝલ-સીધ-શીખા ઝંખો.

પોલિ (૧૪)

સં. પ્રતોલી-પ્રા. પઝોલી-પોલી-પોળ-અથવા સં. પૃથુલા-પ્રા. પિહુલી-પોલી-ગૂજરાતીની કહેવત 'દમ દોઝ માંડે પોલ' ના 'પોલ' શબ્દનો સંબંધ આ 'પોળ' સાથે કદાચ હોય.

મંગલીવડ (૨૨)

સં. મન્ગલદીપક-પ્રા. મંગલદેવઓ-આ ઉપરથી મંગલીવડ. 'મંગલદીપક' મા 'દીપક' ના 'દ' ને ઉડાડી, 'લ' અને 'ઈ' ની મેચી કરી 'મંગલીવડ' રૂપ બનાવવાનું છે.

કોસગિ (૨૫)

સં. કાયોત્સર્ગે-પ્રા. કાઉસર્ગે-આ ઉપરથી 'કોસગિ.' 'કાયોત્સર્ગે' ના રૂપ 'કાઉસર્ગે' મા 'કા' અને 'ઈ' ને સાંધતા અને 'અ' હલકો ચેતાં 'કોસગિ' રૂપ નીકળી આવે છે.

વેચિઅ (૮૨)

‘વ્યય કરીને-અર્થ કરીને’ અર્થમાં પરિપાટિકારે ‘વેચિઅ’ રૂપને વાપર્યું છે: “વેચિઅ દમ્મગિ” “દ્રમ્મો-દમ્મો-વડે અર્થ કરીને”. આ રૂપની નિષ્પત્તિ મને બે પ્રકારે સૂચી છે: (૧) ‘વિક્રોય’ રૂપમાં ‘ક્યા’ના ‘ચ્યા’ ઉચ્ચારની પેઠે ‘ક’ તો ‘ચ’ થતાં ‘વિચ્ચિઅ’ ઉપરથી ‘વેચિઅ.’ (૨) ‘અર્થ કરવાનો’ ભાવ એ છે કે, અર્થમાં પછી એના બદલામાં કંઈ મેળવવું અર્થાત્ એકને બદલે બીજું લેવું-બદલો બદલો કરવો-વ્યત્પય કરવો-આ અર્થમાં સં. વ્યત્યેતિ-પ્રા. વિચ્ચઈ-આ પ્રાકૃ રૂપનું સંગ્રહિત ભૂતકૃદંત ‘વિચ્ચિઅ’ અને છે અને આ રૂપ ઉપરથી સહજે ‘વેચિઅ’ રૂપ તરીકે છે-એનો અર્થ પણ ‘અર્થ કરવાના’ અર્થમાં પૂર્વોક્ત રીતે ઘટી શકે છે. ‘અર્થ કરવાના’ અર્થમાં ‘વેચ્ચઈ’ રૂપનો પ્રયોગ આચાર્ય હેમચંદ્રે ગોતાની અપભ્રંશ કવિતામાં કરેલો છે: “ધમ્મિ ન વેચ્ચઈ સ્સઅહહ” “ધર્મે રૂપકં ન વ્યયતિ”—(જૂઓ. સૂ. ૮-૪-૪૧૯)

નામની વિભક્તિઓ

પરિપાટિમાં ક્યાંય ચોથા વિભક્તિને પ્રયોગ થયા લાગતા નથી, પાંચમા વિભક્તિના માત્ર બે રૂપ વપરાયાં છે. એ સિવાયની બીજી બંધી વિભક્તિઓનાં (અકારાંત, દકારાંત અને ઉકારાંત નામોનાં) અનેક રૂપો મળી આવે છે-હવે હું આ રૂપો દ્વારા પરિપાટિની ભાષાને (શુદ્ધ અપભ્રંશથી જુદી પાડી) પ્રાંતિક અપભ્રંશ અથવા ગૂઢરાતીનું નામ આપનાર છું:

પરિપાટિમાં જે જે રૂપો પ્રથમાં તરીકે વપરાયાં છે તેમાંનાં કેટલાંક છે: ‘ક’ વાળાં, ‘ઓ’ વાળાં, ‘આ’ વાળાં અને વધારે પ્રમાણમાં ‘અ’ વાળાં છે-(ક) અલજ્જક, દીઠક, અઠઠક, આવિક, જિણાલક. (ઓ) ગિરિનારો, અપારો. (આ) આવિઆ, નિઅડા, હિઅડા, નેમીસરભવણા, નીઝરણા. (અ) ધજ, ગિરિવર, મુકુટ, ચામર, મેઘાડંબર. જન, કલસદંડ, વગેરે અનેક રૂપો છે ‘અ’ વાળાં છે. અપભ્રંશમાં પણ પ્રથમાં તરીકે આ બધાં રૂપો ઘટી શકે છે-આમાં જે રૂપો છે ‘ક’ વાળાં છે તેનો પ્રયોગ ચાલુ ગૂઢરાતીમાં જણાતો નથી, કિંતુ એ ‘ક’ વાળાં રૂપો ટૂંકા થઈને (એટલે ‘ઓ’ વાળાં થઈને) તો આપણી ભાષામાં આવેલાં છે: દીડો, બેડો,-વગેરે. એ રૂપો ઉપરાંત સિદ્ધી, ઓલિ, સમી, ભૂઠ, દીઠી અને સમરી વગેરે સ્ત્રીલિંગી રૂપો પણ પરિપાટિમાં યોગ્યતા છે-એ બધાં તો અપભ્રંશમાં કે આપણી ચાલુ ભાષામાં એક સરખાં છે-આ રીતે આપણી ગૂઢરાતીમાં, પરિપાટિની ગૂઢરાતીમાં અને અપભ્રંશમાં ‘પ્રથમાંત’ તરીકે ગણાતાં એ રૂપોમાં અને એ જ પ્રકારે ‘સરસતિ, અંગિકદેવિ, મતિ, ચૈત્રપ્રવાડી, ભૂવલયપસિદ્ધી’ વગેરે ત્રિતીયાંત રૂપોમાં ખાસ વિશેષતા જણાતી નથી; કિંતુ તૃતીયાંત, પંચમ્યંત અને સપ્તમ્યંત રૂપોમાંના કેટલાંક અપભ્રંશથી જુદાં તરી આવે છે-જે ચાલુ ભાષામાં વપરાયેલાં છે માટે જ પરિપાટિની ભાષાને આપણી ભાષા કહી શકાય.

પરિપાટિમાં તૃતીયાંત રૂપો તરીકે કેટલાંક ‘મ’ છેડાવાળાં, કેટલાંક ‘ઘ’ છેડાવાળાં, કેટલાંક ‘ઙ’ છેડાવાળાં અને કેટલાંક ‘એ’ છેડાવાળાં વપરાયાં છે: (મ) હરિપિ, ચંદનિ, બેમિ, નયણિ, વિવિહભગિ, જાયાભરિ-વગેરે. (ઘ) જત્ર, પરિમલિ, પાહિય, આદેસિય, નિશ્રય, યુગતિય, ભગતિય, એકલગય, યતનેય,-વગેરે. ‘અલજ્જક’ અને ‘નયણ’ એ બે જ

રૂપો 'ઈ' અને 'એ' છેડાવાળાં છે. અપભ્રંશમાં ત્રીજાના એક વચનમાં ઈ, ણ, ક્ષત અનુસ્વાર (અગિ) અને ણ (સ્રી) પ્રત્યયની વપરાશ છે અને બહુવચનમાં બધે સ્થળે એકલા 'હિં' નો ઉપયોગ છે, એથી ઉપર જણાવેલાં પરિપાટિનાં એ તુલીયાંત રૂપોને શુદ્ધ અપભ્રંશનાં તો કેમ કહી શકાય? અપભ્રંશનો એકલો "ઈ" પ્રત્યય પરિપાટિનાં એ બધાં રૂપોમાં 'એ' 'ઈ' 'ઊ' અને 'ઋ' રૂપે બ્રહ્મ થએલો છે-આપણી ચાલુ ગૂજરાતીમાં ત્રીજી વિભક્તિના પ્રત્યય તરીકે 'એ' ની વપરાશ છે-એ વપરાશ પરિપાટિના સમયમાં પણ હતી એમ આપણે 'નયણે' રૂપ દ્વારા કળી શકીએ છીએ, કદાચ એમ પણ હોય કે, એ 'ઈ' પ્રત્યયને વર્તમાન 'એ' નો આકાર ધારણ કરનાં 'ઈ, ઈ અને ઋ' ના અવતારો લેવા પડ્યા હોય-પરિપાટિનાં એ બધાં તુલીયાંત રૂપો આપણા વર્તમાન રૂપનાં પૂર્વરૂપ હોવાથી આપણી ભાષાનાં કહેવાય એટલે પરિપાટિની ભાષા પણ આપણી કેમ ન ગણાય?

પરિપાટિમાં 'ઠાણા' (૨૧) અને 'ઈહંચિકડ' (૩૪) એ બે જ રૂપો પંચમીનાં છે. 'ઠાણા' રૂપ તો પ્રાકૃત (સં. સ્વાનાત્-પ્રાંઠ ઠાણા) છે અને 'ઈહંચિકડ' રૂપમાં 'ઈહ' અવ્યયને પંચમીનો 'ચિકડ' પ્રત્યય લાગેલો છે-આ 'ચિકડ' વિષે મેં આગળ કેટલુંક જણાવેલું છે. વર્તમાનમાં કેટલાક સાક્ષરો સં. 'સ્થિત' ને એ 'ચિકડ' વગેરેનું પૂર્વરૂપ જણાવે છે-તે કે એ 'સ્થિત' અને 'ચિકડ' વગેરેમાં અક્ષરસામ્ય ઘટતું આવે છે, પણ પંચમીના અપાદાન અર્થને એ 'સ્થિત' શી રીતે જણાવી શકે? અને લાગ્યું છે ના 'સ્થિતિ' કે 'સ્થિત' ને પંચમ્યન રાખીને જ નામથી બોલવામાં આવે તો એ અર્થનો પ્રશ્ન શમી શકે ખરો.

પરિપાટિનાં પશ્ચંત રૂપોમાં આટલા પ્રત્યયોનો ઉપયોગ થએલો છે: 'તણી' હ, હં, ણ, તણી, તી, હંતણુડ, આં: ગિરિચરતણી, ગિરિનારહ, ગિરિં, જસુ, માલદેવતણુડ, કણ્યકોટિની, ધણુડતણુડ, કોસીસાં વગેરે. આમાંના 'તણી, તણુડ, હંતણુડ' વિષે તો હું આગળ લખી આવ્યો છું. 'આં' પ્રત્યય સં. 'કપિણોર્વાણામ્'-રૂપના 'જામ્-આમ્' નો ઉચ્ચારભંગ લાગે છે-"કોસીસાં ઓહિ"- "કોસીસાં ઓહિ" અથવા અપભ્રંશના 'હં' પ્રત્યયનો વિકાર જણાય છે: 'કોસીસાહં=કોસીસાં.' "ગિરિહ રાય"- "ગિરિઓનો રાજ"- 'હં' પ્રત્યયનો પ્રયોગ અહીં બહુવચનમાં છે-અપભ્રંશમાં તો અક્ષરોત નામોથી એનો એ રીતે વ્યવહાર છે અને ઇકારોત નામોને માટે તો 'હિં' પ્રત્યય ચોખ્ખોલો છે-કદાચ અહીં આ 'હિં' પણ 'હં' થઈ ગયો હોય. 'ગિરિનારહ' અને 'જસુ' એ રૂપોમાં અનુક્રમે 'હ' અને 'જ' વપરાયા છે. અપભ્રંશમાં અક્ષરોત નામોને લાગતા છઠ્ઠાના પ્રત્યયોમાં માત્ર 'સુ. સ્સુ, હો' ની ગણના છે, 'હ' ની નથી; અને લાગે છે કે, આ 'સુ, સ્સુ, હો' કે અહીંનો 'હ' એ બધા પ એ 'સ્સ'ના જન્મોત્તર છે: સં. દેવસ્ય=પ્રા. દેવસ્સ=દેવસ્સુ=દેવસુ=દેવસ=દેવહ, દેવહુ=દેવહો. એ 'કણ્યકોટિની' રૂપમાં વપરાએલા 'ની' નો વિચાર રહ્યો, તે વિષે પણ મેં આગળ 'માલદેવતણુડ' ની સિદ્ધિ કરતાં સૂચવી દીધું છે-આ 'ની' પ્રત્યય આપણે પોતાનો છે-એને અત્યારે પણ આપણે વાપરીએ છીએ. પરિપાટિનાં આ 'પશ્ચંત રૂપો પંચ અપભ્રંશનાં રૂપોથી તોખાં પડે છે એટલે અપભ્રંશના પણ ભંડાર થવાના સમયનાં એ રૂપો આપણી ચાલુ ગૂજરાતીની પૈતૃક સંપત્તિમાં ગણી શકાય.

હેમણે મૂકેલાં સમ્મત રૂપોમાં વધારે રૂપો ‘ઘ’ છેડાવાળાં છે, કેટલાંક ‘ઝે’ છેડાવાળાં છે અને કેટલાંકમાં ‘ઘ’ કે ‘ઞ’ પ્રત્યય લાગેલા છે: (ઘ) મનિ, અંગિ, હીઅડઘ, ગિરિસિહરિ, જૂનઘગઢિ. (ઝે) નયણુડે, નેમિમંદિરે, પખે. (ઘે) મોલિઈ, ઝોલિઈ, જિમણુઈ, ડાવઈ, ઉપકંઈઈ. (ઞ) તલહટ્ટીઅ, મૂલગિઅ. આ ઉપરાંત એકલા ‘માહિ’ (પ) શબ્દ પણ-જે ‘મધ્યે’ નો પુત્ર અને આપણા ‘માં’ નો પિતાગદ છે-વપરાયો છે. સમ્મતીનાં ઝે રૂપો સાથે અપભ્રંશનાં રૂપો મળતાં આવે તેમ છે, માત્ર આપણે વર્તમાનમાં એ ‘ઘ’ છેડાવાળાંને ‘ઝે’ છેડાવાળાં બતાવીને બોલીએ છીએ-ઝે દેર છે: ગિરિ-સિહરિ=ગિરિસિહ (ખ) રે, અંગિ=અંગે, હોઅડઘ=હેડે, જૂનઘગઢિ=જૂનઘગઢ-ઝે ‘ઘ’ વાળાં રૂપો સાથે કવિએ ‘ઝે’ વાળાં રૂપો પણ મૂકેલાં છે, જે ‘ઘ’ વાળાં રૂપો છે તે તો અપભ્રંશ ‘હિ’ કે ‘હિં’ માથી થયેલા ‘ઘ’ પ્રત્યયવાળાં લાગે છે અને અહીં છેડેલાં મૂકેલાં ‘તલહટ્ટીઅ’ અને ‘મૂલગિઅ’ રૂપો તો પ્રા. ‘તલહટ્ટીઅ,’ ‘મૂલગીઅ’ ના સ્પષ્ટ રૂપાંતરો છે. પરિપાટિનાં આ બધાં સમ્મત રૂપો પણ કાંઈ અપભ્રંશને અનુસારે જ નથી તેથી અને કેટલાંક, ગૂજરાતી-વર્તમાન રૂપોનાં પૂર્વરૂપો હોવાથી એ બધાં પૂર્વ ગૂજરાતીનાં જ લેખી શકાય. જણાય છે કે, કવિના કાળમાં સ્પષ્ટપણે ‘માં’ નો ઉપયોગ થયો લાગતો નથી. ‘જૂનાગઢ’ ને વર્ણવતાં કવિ જણાવે છે કે, “માહિ સમી મુંદ” (૧૯) એટલે “(જૂનાગઢ) માં ભોં સમતળ છે” વગેરે.

આ સ્થળે એક ‘લગઈ’ અને ‘કેર’ પ્રત્યય વિશે પણ થોડું જણાવી દઉં: બાપાશાસ્ત્રીઓ આ ‘લગઈ’ ને ‘ને’ પ્રત્યયનું પૂર્વરૂપ સમજે છે-પણ મને યાદ છે તે પ્રમાણે આ ‘લગઈ’ તો ‘સુધી’ અર્થમાં કે કરણના અર્થમાં વપરાયેલા છે: આ કવિતામાં “एक लगई हुई रुपांसिद्धि” (૩૮) એટલે “એક ઔપધીવડે રૂપાસિદ્ધિ થાય છે” અર્થાત્ અહીં ‘લગઈ’ સાધન-અર્થને સૂચવે છે, “पुण्यलगई पृथ्वीपीठि प्रसिद्धि: पुण्यलगई मनवांछित सिद्धि, पुण्यलगई निर्मल बुद्धि”-(પૃથ્વીયંચરિત્ર-માણિ, ક્યસુંદરસૂરિ-૧૪૭૮) આ સ્થળે ‘પુણ્ય લગી’ એટલે પુણ્યહોય ત્યાં સુધી’ અથવા ‘પુણ્યવડે’ એ બન્ને બાવ ધરી શકે છે-કહેવાનું એ કે, ‘ને’ ના અર્થને સૂચવવા માટે ‘ને’ થી ભિન્ન અર્થ ધરાવતો આ ‘લગઈ’ની કલ્પના શી રીતે સંગતિમાં આવે? ‘કેર’ ના પૂર્વરૂપ માટે ‘કાર્ય’ શબ્દની કલ્પના રા. કમળાશંકરભાઈએ જણાવી છે, પણ તેમાં અર્થની સંગતિ કેમ થાય? હું તો ‘તુમ્હકેરં’ રૂપ બેઠાને એક એવું રૂપ કલ્પું છું કે, જે ઉપરથી અષ્ટ થતાં થતાં આ ‘તુમ્હકેરં’ તરી આવે: સં. યુષ્મકીયતરં=પ્રા. તુમ્હકીયયરં=તુમ્હકીયરં=તુમ્હકેરં. આ કલ્પના સંવાદ વિનાની હોવાથી સુનિશ્ચિત તો કેમ ગણાય? પણ અહીં એને કલ્પના તરીકે મૂકું છું: સાથે બીજી પણ એટલી એક કલ્પનાને જણાવી દઉં છું: પરિપાટિમાં એક એ કેદાણે દ્વિતીયાંત તરીકે ‘રહ’ પ્રત્યાંત રૂપોનો પ્રયોગ થયેલો છે: “પ્રભુ કહિ રહં દિહં બોડિ” “પ્રભુ! કેને દહં બોડ (ભૂલ)” “મજ્જરહં દિહં ચાંડ” “મને (મુજને) બો આંચ” આ જ પ્રકારે પરિપાટિના સમસમયી પૃથ્વીચંદ્ર ચરિતમાં પણ રહઈ રહઈ અને રહિં પ્રત્યાંત રૂપોની વપરાશ થયેલી છે: “ચાચકરહઈ દાન દીધક”-“ચાચકને દાન દીધુ” “દૂતરહઈ બહુમાન દીધક” “દૂતને બહુમાન દીધો” “રાયરહઈ કીધક બુધાર”-“રાજને કીધો બુધાર (૫૦ ૯૭) “પંડિત રાંહ આપી” “પંડિતને

આપી” (૫૦ ૯૯) “પિતારહઈ. પ્રણામ નીપળી” —“ પિતાને પ્રણામ નીપળી ” (૫૦ ૧૦૧.) આ અને આવા બીજા અનેક પ્રયોગો જોતાં ‘ ને ’ નો ‘ ભાવ ’ મૂલ્યવાં રહિ, રહ, રહઈ, રહઈ-પ્રત્યયો પૂર્વે વપરાતા હતા —એ કળી શકાય એમ છે. એ પ્રત્યયોનું મૂળ-વિચારવું-શોધવું-વિકટ કામ છે, તો પણ મને એમ જણાય છે કે, જેમ ‘ ને ’ ની નિષ્પત્તિ માટે ‘ લગ્ન ’ ને ગોઠવવામાં આવ્યો છે તે રીતે નહિ, પણ તેથી ઉલટી રીતે વિચારવામાં આવે એટલે બાવામાં જેમ કેટલેક ટેકણે ‘ પ્રતિ ’ (વપસર્ગ) ઉપરથી આવેલા ‘ પે ’ નો વ્યવહાર પ્રચલિત છે તેમ ‘ નિ ’ (ઉપસર્ગ) ઉપરથી ‘ ને ’ નહ, ‘ નઈ ’; (‘ ન ’ નો અનુનાસિક ‘ લ ’ કરી (લલાટ=નિલાક) લહ, લઈ, ‘ લગઈ, ’ (‘ લ ’ નો ‘ ર ’ કરી) રહ, રહ, રહિ, રહઈ, રહઈ વગેરે ને બનાવતાં શી આપત આવે ?

આ પ્રકારે પરિપાટિનાં નામરૂપોને આપણી પૂર્વ ગૂજરાતીમાં આજ્યાં પછી એનાં કેટલાંક ક્રિયાપદો, કૃદંતો, અવ્યયો, તદ્દિતાંતરૂપો અને દેશરૂપોને તપાસી આ લેખથી ઉપજેલા કંઠાળો દૂર કરીશ.

પરિપાટિનાં ક્રિયાપદોનો મોટો ભાગ પ્રાકૃત અને અપભ્રંશનાં ક્રિયાપદોને મળતો આવે છે :

પ્રા. દીસઈ=પરિં દીસઈ=વ. ગૂં દીસ	પ્રા. સોદંતિ = પરિં સોદંતિ, વ. ગૂં.
„ નમિજઈ „ નમીજઈ=નમીજ	„ લિજઈ = „ લીજઈ=લીજ
„ સંચરીઅઈ } = „ સંચરીજઈ=સંચરીજ	„ દેઈ(ન્તિ)= „ વિઈ = ઘે
„ સંચરિજઈ }	„ હોઈ(ન્તિ)= „ હુઈ = હોય (ધાય)
„ કરઈ(ન્તિ)= „ કરઈ = કરે	અપંવર્ણવડ = „ વર્ણવું = વર્ણવું
„ આળેંડ = „ આળડ = આણે	„ વીનવડ = „ વીનવું = વીનવું
અપંલહડ = „ લહડ = લહું	„ નમડ = „ નમડ = નમું
„ ચાહડ = „ ચાહડ = ચાહું	„ આપડ = „ આપડ=આપો
પ્રા. ધંદેમિ = „ ધંદેમિ	સંસ્કૃત-જયતાત્ = પરિં જયતં [પૂરે
„ પઢઈ(ન્તિ)= „ પઢઈ = પઢે	„ પૂરયતિ=પ્રાં પૂરવઈ=પરિં પૂરવઈ
„ ગુણઈ(ન્તિ)= „ ગુણઈ = ગુણે	„ યાયતે = જાઈઅઈ = પરિં જઈઈ,
„ પાયંતિ = „ પામંતિ	જાઈજઈ = જઈએ.

આ બધાં રૂપોનું વિશેષ સામ્ય પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ સાથે છે. તો પણ આમાં આવતો ‘ હું ’ પ્રત્યય અપભ્રંશના ‘ હિ ’ નો ભ્રંશ લાગે છે એટલે એમાંના કેટલાંક ક્રિયાપદો અપભ્રંશથી જુદાં પડી જાય છે. આ ક્રિયાપદોને જોતાં એમ પણ કળી શકાય છે કે, જે ઋષ્ટી નામોમાં ભ્રંશ થતો આવ્યો છે તેવી ભ્રંશની ઋષ્ટ ક્રિયાપદોમાં નથી. કળાતી, કારણ તો ગમે તે હોય (?) પરિપાટિનાં એ ક્રિયાપદોમાં આપણા ‘ છે ’ નો પિતા ‘ છઈ ’ (૭૫) વપરાયેલો છે. [એક સ્થળે એ ‘ છે ’ ના અર્થમાં ‘ છઈ ’ (૭૪) રૂપ પણ આવેલું છે,—આ ‘ છઈ ’ કદાચ ‘ છઈ ’ ને લખતાં ‘ છઈ ’ લખાયું હોય-‘ હું ’ અને ‘ હું ’ ની આકાર સખતાને લીધે ‘ હું ’ નો ‘ હું ’ લખવાની જૂઠ્ઠા કલ્પાય. એવી છે (?)] પણ ક્યાંય (કરે છે, દે છે, લે છે, વગેરેની પેઠે) આપણા ‘ છે ’ નો સંબંધ નથી જણાતા.

તેથી એ સંબંધ માટે આપણે પરિપાટિના સમય પછી આવવું વંતરૂએ. પરિપાટિમાં વપરાયેલાં ક્રિયાપદો શુદ્ધ અને અભિન્ન અપભ્રંશનાં નથી માટે આપણે એ બધાંને આપણી પૂર્વગૂણરાતીમાં સમાવી શકીએ.

પરિપાટિનાં કૃદંતોમાં માત્ર એક હેત્વર્થ કૃદંત છે અને બીજાં કેટલાંક સંબંધકૃદંત છે: 'કહણ' એ હેત્વર્થ કૃદંત છે અને 'કથયિતુમ્'—'કહેવાને' અર્થમાં વપરાયું છે: "હેલી કહણ ન બધ" (૩૭) એટલે "હે સખી કહ્યું ન બધ" અર્થાત્ કહેવાને શક્ય નથી. અપભ્રંશમાં * સં. 'તુમ્' ના અનેક—"પવં, અણ, અણહં, અણહિ, અણિ, અણિણ, અણિ, અને અણિણ" (સૂ. ૪૪૦-૪૪૧-૮-૪)—આદેશો થાય છે અ સં. 'કત્વા' ના 'અણિ, અણિણ, અણિ અને અણિણ' એ ચાર આદેશો થાય છે. 'તુમ્' ના એ આડ આદેશોમાંનો આ 'કહણ' માં 'અણ' પ્રત્યય વપરાયો છે, પૃથ્વી-ચંદ્ર ચરિત્રની ગૂણરાતીમાં હેત્વર્થકૃદંત તરીકે "મણિવા, ગુણિવા" (પૃ. ૮૮) અને "જોડવા" (પૃ. ૧૦૧) વગેરે રૂપો વપરાયાં છે—એ રૂપોમાં 'તુમ્' ના એ આદેશોમાંના 'પવં' કે 'અણિ' નો ભ્રંશ વપરાયો લાગે છે અને આપણી વર્તમાન ગૂણરાતીમાં પણ એની જ વપરાશ ચાલી આવી છે: 'મણવા, ગુણવા, (ગણવા) અને જોવા' વગેરે. 'મણવા' બધ છે' એ પ્રયોગમાં 'મણિતવ્યાય' = મણિઅવ્યાય = મણિઅવા = મણિવા = મણવા એમ પાંચ વ્યુત્પત્તિ કરી શકાય; કિંતુ ત્યારે 'તુમ્' ની વ્યુત્પત્તિ બરાબર ઘટતી આવે છે ત્યારે એની કદપનાની શી જરૂર? પરિપાટિમાં સંબંધકૃદંતો પણ થોડાં છે અને જે છે તેમાંના કેટલાંક અપભ્રંશ દ્વારા અને કેટલાંક પ્રાકૃત દ્વારા નીપજેલાં છે: "પણમણિ, નમેણિ, કરણિ, પહિરેણિ અને સમરેણિ" વગેરે રૂપોમાં પૂર્વોક્ત 'કત્વા' ના 'અણિ' અને એનો ભ્રંશ 'અણિ' વપરાયો છે. અને 'પેણિઅ, પૂજી, વંદી, નિરણિઅ, કરિ અને આરાહિઅ' વગેરે રૂપો પ્રાકૃતનાં 'પેણિઅ, પૂજિઅ, વંદિઅ, નિરિણિઅ, કરિઅ અને આરાહિઅ' ના સીધાં રૂપાંતરો છે. પ્રાકૃતમાં 'કત્વા' ને અદ્યે 'તું, ડં, અં, તૂણ, ડૂણ, તુઆણ અને ડંઆણ' (હિં. ૮-૨-૧૪૬) ને આદિમાં 'ઈ' કે 'એ' લગાડીને વાપરવામાં આવે છે. પરિપાટિનાં આ રૂપોમાં વિશેષે કરીને 'હા' અને એનો ભ્રંશ 'ઈ' કે 'હ' વપરાયો છે—આપણી ગૂણરાતીમાં ઘણું ભાગે આ 'હા' ના ભ્રંશ 'ઈ' કે 'હ' ની અને મરાઠીમાં 'હા' કે 'હાણ' નો ભ્રંશની વપરાશ છે. પરિપાટિનાં એ 'પેણિઅ' વગેરે ગૂણરાતીનાં 'પેણી, પૂજી, વંદી, નિરણી, કરી' વગેરેનાં પૂર્વરૂપો છે. અહીં 'કત્વા' ના અને 'તુમ્' ના આદેશોનાં મૂળો વિશેષ વિચારણીય છે—પણ તે તો હવે પ્રસંગે અને વિશેષ અવકાશે.

અવ્યયો:

પરિપાટિમાં આવેલાં (અધાની નહિ) કેટલાંક અવ્યયોની તો અહીં વ્યુત્પત્તિ જ દર્શાવી શકીએ:

* આર્ષ સંસ્કૃતમાં પણ 'તુમ્' ના—'સે', 'સેન્', 'અસે', 'અસેન્', 'ક્સે', 'ક્સેન્', 'અધ્યે', 'અધ્યેન્', 'કધ્યે', 'કધ્યેન્', 'શધ્યે', 'શધ્યેન્', 'તવે', 'તવેન્' અને 'તવેન્'—અનેક આદેશો થયેલા છે: (શૂઓ પાં. ૩-૪-૮-૧૦) આ આદેશોમાં 'ક' અને 'શ' નો અનુબંધ આવે કરીએ તો પણ નવ આદેશો તો ગણાય.

સં: અપિ	= પ્રા. અપિ, વિ, અપિ, વિ = પરિં	इ, वि. व. गुं छ, य, मि.
" ચ	= " અ	" અ,
" અય	= " અહ	" = " { હવ (વ્યત્પય) ,, હવે (હવ=અય હિવ હિવ હિવ હવહાં) હિંદી)
" ઉત	= " ઓ	= " ઓ " ઓ.
" કહોં	= " કહો	= " કહોં " ક્યાં.
" તમ	= " તહિ	= " તિહાં " ત્યાં.
" યાવત્	= " જાય {	= જડ (જય ઉપરથી) ,, જો (જય= જય હિંદી)
" વેચ	= " વેઅ {	= " જિ જ

આ સિવાયનાં પરિપાટિમાં આવેલાં બીજાં અવ્યયો પ્રતીતપ્રાય છે.

તદ્વિનાંત રૂપો:

પરિપાટિમાં નવત્રી (નવ + ત્રી) રૂપ સ્વાર્થિક 'લ' પ્રત્યયાંત છે (જુઓ હેં ૮-૧-૧૬૫) અને રૂપિઆત્રક (રૂપિઆ + આત્ર) સાંકલિઆલી (સાંકલી + આત્ર) અને સોડામણાં (સોડા + મણ) વગેરે રૂપો મત્વર્થિય છે. (જુઓ હેં ૮-૨-૧૫૯)

દેશ્ય શબ્દો:—

'હાવરં' = ડાબે (૧૦)—આ 'ડાબો' શબ્દ અને રમલો (૧૩) શોલી (૧૪) ફૂંકફું (૨૪) અને ચાંડો (૨૫) વગેરે શબ્દો પણ દેશ્ય છે. એ માટે અનુક્રમે જુઓ દેશીનામભાષા: "હવ્યો હાવો અ ઘામકરે"—(પૃ. ૧૩૮—આં ૬) શોલિઆર ફલ્લસલિઆ"—(પૃ. ૧૩૨—આં ૫૬) આમાં અર્થ ફેર છે.

પરિપાટિની પ્રતિ:

આ પ્રતિ મને આ. જિનવિજયજી પામેથી મળી હતી, મૂળ આ પ્રતિ મારા (વજા) ગામના મુનિરાજ શ્રીમકિનવિજયજી (શ્રીવિજયવાનદસુરિના આત્માવાના)ની છે. તેની લખાવટ ૧૯૬૬ની છે એટલે તદ્દન નવી છે તો પણ એમાં એટલો બંધ રહ્યો સાગતો નથી. આ પરિપાટિની બીજી એક મૂની પ્રતિ પૂનામાં (આ. જિનવિજયજી પામે) સાંભળી છે. તેને મેળવી, આપના પુરાતત્ત્વમાં દશે તો પાકાંતરને આપવા નહિ શકું.

ક્રિ દેમદસની આખી પરિપાટિના અવશેષન પછી (એમાં શુદ્ધ પ્રાકૃત કે શુદ્ધ અપભ્રંશનો સંસર્ગ ન હોવાથી) એને હું આપણી સૂત્રોનીની આગળથી મોટી પેઠીએ (એક પેઠી એક સેશની ગણવામાં આવે તો) મૂકું છું એટલે પદ્માનુપૂર્ણએ વિચારનાં 'પરિપાટિ'ને સમયે વપરાતી આપણે સૂચવતી-શકું છું. આ સંજોગે પરિપાટિનાં સમસમયી મતવર્ણને જોનારાઓ પણ મને રમ ૩૫ જ રહે.

(અપભ્રંશ વ્યાકરણ હવે પછી.)

[पान २८०. यी आशु.]

नवकैरुद्गतोऽशः स्यादूनः सप्तगुणो भवेत् ।
 आवापस्त्वयुजे द्वौ स्यात्पौलस्त्येऽस्तं गतेऽपरम् ॥ १६ ॥
 जावाद्यंशैः समं विद्यात्पूर्वार्धं पर्वसूत्ररा ।
 भादानं स्याच्चतुर्दश्यां द्विभागेभ्योऽधिको यदि ॥ १७ ॥
 जौ द्रा गः ख भे ही रो प्रा चित् मू प ण्यः सु मा धा णः ।
 रे मू घा पो जः क ण्य ह ज्येः प्रा इत्यक्षा ल्लिङ्गः ॥ १८ ॥
 कार्या भांशाष्टकाः स्थाने कला एकात्रविंशतिः ।
 जनस्थाने द्विसप्तातिमुद्रपेद्युक्तसंभवे ॥ १९ ॥
 तिथिमेकादशाभ्यस्तां पर्वाभांशसमन्विताम् ।
 विभज्य भसमूहेन तिथिनक्षत्रमादिशेत् ॥ २० ॥
 याः पर्वभादानकलास्तासु सप्तगुणां तिथिम् ।
 उक्तास्तासां विजानीयात्तिथिभादानिकाः कलाः ॥ २१ ॥
 अतीतपर्वभागेभ्यः शोधयेद् द्विगुणां तिथिम् ।
 तेषु मण्डलभागेषु तिथिनिष्ठां गतो रविः ॥ २२ ॥
 विपुवन्तं द्विरभ्यस्तं रूपोनं पदगुणीकृतम् ।
 पक्षा यदर्धं पक्षाणां तिथिः स विपुवान्स्पृतः ॥ २३ ॥
 पलानि पञ्चाशदपां धृतानि तदादकं द्रोणयतः प्रमेयम् ।
 त्रिभिर्विहीनं कुटर्बस्तु कार्यं तन्नादिकायास्तु भवेत्प्रमाणम् ॥ २४ ॥
 एकादशाभेरभ्यस्य पर्वाणि नवभिस्तिथिम् ।
 युगलब्धं सपर्वस्याद्वर्तमानार्कमक्रमात् ॥ २५ ॥
 सूर्यर्त्तभागात्रवभिर्विभज्य शेषं द्विरभ्यस्य दिनोपभृक्तिः ।
 तिथियुता श्रुक्तिर्दिनेषु कालो सौगं दिनैका दशकेन तद्भम् ॥ २६ ॥
 ज्यंशी भशेपो दिवसांशभागश्चतुर्दशत्राप्यपनीय भिन्नम् ।
 भायेऽधिके चापि गते परोऽशो द्वावुत्तमे तं नवकैरवेद्यः ॥ २७ ॥
 त्रिंशत्यक्षां सपदष्टि रन्धः पद चर्तवोऽप्यने ।
 मासा द्वादश सूर्याः स्युरेतत्पञ्चगुणं युगम् ॥ २८ ॥
 उदया वासवस्य स्युर्दिनराशिः सप्तपञ्चकः ।
 ऋषेर्द्विपट्तिरीनं स्याद्विंशत्या चैकया स्तृणाम् ॥ २९ ॥

पञ्चत्रिंशं शतं पौष्णमेकोनमयनान्यृषेः ।
 पर्वणां स्याच्चतुष्पादी काष्ठानां चैव ताः कलाः ॥ ३० ॥
 सावनेन्दुस्त्रिमासानां षष्टिः सैकद्विसप्तिका ।
 द्वित्रिंशत्सावनस्यार्धः सूर्यस्तृणां सपर्ययः ॥ ३१ ॥
 अग्निः प्रजापतिः सोमो रुद्रोऽदितिर्वृहस्पतिः ।
 सर्पाश्च पितरश्चैव भगश्चैवार्यमापि च ॥ ३२ ॥
 सविता त्वष्टाऽथ वायुश्चेन्द्राग्री मित्र एव च ।
 इन्द्रो निर्ऋतिरापो वै विश्वेदेवास्तथैव च ॥ ३३ ॥
 विष्णुर्वसवो वरुणोऽहिर्बुध्न्यास्तथैव च ।
 अज एकपात्तथा पूषा अश्विनौ यम एव च ॥ ३४ ॥
 नक्षत्रदेवता ह्येता एताभिर्यज्ञकर्मणि ।
 यजमानस्य शास्त्रज्ञैर्नाम नक्षत्रजं स्मृतम् ॥ ३५ ॥
 उग्राण्यार्द्रा च चित्रा च विशाखा श्रवणोऽश्वयुक् ।
 क्रूराणि तु मघा स्वातिर्ज्येष्ठा मूलं यमस्य यत् ॥ ३६ ॥
 ध्रुवं द्विषष्टिभागेन हेयं सूर्यात्सपार्वणम् ।
 यत्कृतावुपजायेते मध्येऽन्ते चाधिमासकौ ॥ ३७ ॥
 कला दश सविंश स्याद् द्वे मुहूर्तस्य नाडिके ।
 द्वित्रिंशत्तत्कलानां तु षट्शती त्र्यधिका भवेत् ॥ ३८ ॥
 सप्तमं भयुक् सोमः सूर्यो ध्रुवि त्रयोदश ।
 उत्तमानि तु पञ्चाहः काष्ठा पञ्चाक्षरा भवेत् ॥ ३९ ॥
 यदुत्तरस्यायनतो गतं स्याच्छेषं तथा दक्षिणतोऽयनस्य ।
 तदेव षष्ठ्या द्विगुणं विभक्तं सद्वादशं स्याद्विषमप्रमाणम् ॥ ४० ॥
 यदर्थं दिनभागानां सदा पर्वणि पर्वणि ।
 ऋतुशेषं तु तद्विद्यात्संख्याय सह पर्वणाम् ॥ ४१ ॥
 इत्युपायसमुद्देशो भूयोऽप्यहः प्रकल्पयेत् ।
 ज्ञेयराशिगतान्वयस्तान्विभजेज् ज्ञातराशिना ॥ ४२ ॥
 सोमसूर्यस्त्रिचरितं विद्वान्वेदविदश्चुते ।
 सोमसूर्यस्त्रिचरितं लोकं लोक च संततिम् ॥ ४३ ॥

उपर प्रभाते यन्पूर्वदां छे, ऋग्वेदांगतो जे भाग आथी नूहो पडे छे तेन
 नीचे आथी छे:—

પ્રણમ્ય શિરસા કાલમભિવાદ્ય સરસ્વતીમ્ ।

કાલજ્ઞાનં પ્રવક્ષ્યામિ લગધસ્ય મહાત્મનઃ ॥ ૧ ॥

પક્ષાત્પચ્ચદશાશ્વોર્ધ્વં તદ્મુક્તમિતિ નિર્દિશેત્ ।

નવભિસ્તુદ્ધતોઽશઃ સ્યાદ્દૂનાંશઞ્ચાધિકેન તુ ॥ ૨ ॥

નાદિકે દ્વે મુદ્ધર્તસ્તુ પચ્ચાશ્તપલ્લં માપકમ્ ।

માપકાત્કુમ્ભકો દ્રોણઃ કુટપૈર્વર્ધતે ત્રિપિઃ ॥ ૩ ॥

અવિષ્ટાભ્યાં ગુણાભ્યસ્તાન્પ્રાગ્વિલગ્નાન્વિનિર્દિશેત્ ।

સૂર્યોન્માસાન્પલભ્યસ્તાન્વિદ્યાચાન્દ્રમસાન્તતૂન્ ॥ ૪ ॥

તૃતીયાં નવમીં ચૈવ પૌર્ણમાસીં ત્રયોદશીમ્ ।

પૃષ્ઠીં ચ વિપુવાન્પ્રોક્તો દ્વાદશ્યાં ચ સ સંભવેત્ ॥ ૫ ॥

ચતુર્દશીમુપવસથસ્તથા ભવેદ્યપોદિતો દિનમુપૈતિ ચન્દ્રમાઃ ।

માઘશુક્લાહ્નિકો યુન્કે અવિષ્ટાયાં ચ વાર્ષિકીમ્ ॥ ૬ ॥

આ અધોના અર્થ સમજવા માટે સામાન્ય અધોનાં કરીએ છીએ તેમ અનુક્રમે એક પછી એક શ્લોક લઈ વિચાર કરવા બેસીશું. તો પતો. લાગે એવું નથી. કારણ કે દેટલાક શ્લોકોનો અર્થ તો સહે એવો નથી જ, અને બીજા દેટલાક બે ત્રણ રીતે સમજાવી શકાય એમ હોવાથી તેમના અર્થ પણ સંશયાત્મક છે. તેથી આમ ન કરતાં, બે. કોઈ દેટલાક મૂળભૂત કથના સ્પષ્ટતાથી કહેલી મળી આવે તો તે ઉપરથી ગણિતની રીતે નીકળતાં પરિણામોનો ઉપયોગ કરવાથી કોઈ સંશયિત શ્લોક પર પ્રકાશ પડી તે સ્પષ્ટ થાય, અને તેને આધારે કોઈ બીજા સંશય છૂટે એમ ઉત્તરોત્તર મદદ મળતાં જોઈલી શુભવશ્ય ઉકલે તેટલી ખરી. આમ કર્યા પછી પણ બહુ લાગ અસ્પષ્ટ રહેશે, પણ પહેલી પદ્ધતિ કરતાં આ પદ્ધતિએ જરૂર વધારે સ્પષ્ટતા થશે.

મૂળભૂત વિધિય શ્લો. ૫ (પશુઃ) માં મળી આવે છે. અર્થ:-માઘ શુદ્ધી શરૂ થતા અને પોષ વદમાં પૂરા થતા પાંચ વર્ષના યુગનું કાલજ્ઞાન (આ પુસ્તકમાં) કહે છે. આ સાથે શ્લો. ૧ (પશુઃ)નું પૂર્વાર્ધ સરખાવો:-“પાંચ સંવત્સરમય યુગના પતિ પ્રભવતિને.....”

હવે બીજા પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ વર્ષ તે કેવું? તેનો જવાબ શ્લો. ૨૮ માં મળી આવે છે. “૩૬૬ દિવસો, ૭ ઋતુઓ, બે અયન, બાર સૂર્ય (સૌર) માસ-આનું પાંચગણું તે યુગ.”

આ ઉપરથી સમજાય છે કે વર્ષ સૌર નાક્ષત્ર ગણવામાં આવ્યું છે અને તેનું માપ ૩૬૬ દિવસ લીધું છે.

પણ આવાં પાંચ વર્ષનો જ યુગ કેમ લીધો? ત્રણ કે ચારનો કેમ નહિ? આનો જવાબ શ્લો. ૩૧ ના પૂર્વાર્ધમાં છે. “(એક યુગમાં) ૬૧ સાવન માસ, ૬૨ સાંદ્રમાસ અને ૬૭ નાક્ષત્ર માસ છે.”

[સાવન માસ=સીધો ૩૦ દિવસનો મહિનો.

ચાંદ્રમાસ=અમાસથી અમાસ સુધીનો સૂક્ષ્મ સમય.

નાક્ષત્ર માસ=ચંદ્રને ૨૭ નક્ષત્ર ફરી વળવા લાગતો સૂક્ષ્મ સમય.]

હવે દિવસના વિભાગ કેમ કર્યા છે તે જોઈએ.

શ્લો. ૩૯ માં કાષ્ઠા પંચાક્ષરા ભવેત્ એ ઉપરથી ૫ અક્ષર=૧ કાષ્ઠા.

શ્લો. ૩૦ ના ઉત્તરાર્ધ પરથી (આ શ્લોકની સમજૂતી આગળ આપવામાં આવશે.)

શ્લો. ૩૮ પરથી

૧૨૪ કાષ્ઠા=૧ નાડિકા,

૧૦^૧/_{૨૦} કલા=૧ કલા

૨ નાડિકા=૧ મુહૂર્ત,

૬૦ નાડિકા=૬૦૩ કલા,

(=૧ દિવસ)

હવે સાવન (પ્રાકૃતિક) દિવસ, ચાંદ્ર દિવસ (તિથિ) અને નાક્ષત્ર દિવસનું માપ તપાસીએ.

૧ સાવન દિવસ=૬૦૩ કલા (ઉપલા કોષ્ટક પરથી). ૧ વર્ષ=૩૬૬ (સાવન) દિવસ અને ૫ વર્ષ=૧ યુગ, તેથી ૧ યુગમાં ૧૮૩૦ સાવન દિવસ, પણ ૧ યુગમાં ૬૨ ચાંદ્રમાસ. તેથી ૧ ચાંદ્રમાસ= $\frac{૧૮૩૦}{૬૨} = ૨૯\frac{૧૬}{૬૨}$ સાવન દિવસ. અને ૧ ચાંદ્રમાસમાં ૩૦ તિથિ. તેથી ૧ તિથિ= $\frac{૨૯\frac{૧૬}{૬૨} \times ૩૦}{૩૦} = \frac{૬૨}{૬૨} \times \frac{૧૬}{૩૦} = ૩\frac{૧૬}{૩૦} = ૫\frac{૮}{૩૦}$ કલા.

હવે ૧ યુગ=૬૭ નાક્ષત્ર માસ, તેથી ૧ નાક્ષત્ર માસ= $\frac{૧૮૩૦}{૬૭} = ૨૭\frac{૨૭}{૬૭}$ સાવન દિવસ. ૧ નાક્ષત્ર માસમાં ૩૦ નાક્ષત્ર દિવસ, માટે ૧ નાક્ષત્ર દિવસ= $\frac{૧૮૩૦}{૬૭} \times \frac{૩૦}{૩૦} = \frac{૬૨}{૬૭}$ સાવન દિવસ= $\frac{૬૨}{૬૭} \times \frac{૧૬}{૩૦} = ૫\frac{૮}{૩૦}$ કલા.

વળી ૧ નાક્ષત્ર માસમાં ચંદ્ર ૨૭ નક્ષત્ર ફરે છે, તેથી ચંદ્ર ૧ નક્ષત્ર ફરે તેટલો વખત= $\frac{૧૮૩૦}{૬૭} \times \frac{૧}{૨૭} = \frac{૬૨}{૧૮૦૯} = ૧\frac{૬૨}{૧૮૦૯}$ સાવન દિવસ=૧ સાવન દિવસ અને $\frac{૬૨}{૧૮૦૯} \times \frac{૧૬}{૩૦} = ૭$ કલા.

તેમ જ સૂર્ય ૨૭ નક્ષત્ર ૩૬૬ દિવસમાં ફરે છે, તેથી સૂર્ય ૧ નક્ષત્ર ફરે તેટલો વખત= $\frac{૩૬૬}{૨૭} = ૧૩\frac{૬}{૨૭}$ સાવન દિવસ.

હવે શ્લો. ૩૯ નો અર્થ સ્પષ્ટ થશે. મયુક્ સોમઃ સસન્તકં (ચુ મુંકે) । મયુક્ સૂર્યઃ તુ ત્રયોદશ ઘૂનિ અહઃ પંચ નવમાનિ (ચ મુંકે) । બીજા ચંદ્રમાસમાં ઘૂનિ છે તેમાંથી ૬ પહેલા ચંદ્રમાસમાં લીધું છે. સસન્તકમ્ નો અર્થ સાત (કલા) સહિત. લગભગ બધી ગણતરી કલામાં કરી છે, માટે સાત પણ કલા હોવી જોઈએ. યજ્ઞુઃ પાઠમાં ઉત્તમાનિ છે તેનો કંઈ અર્થ નથી. તેને બદલે ઋક્પાઠમાં નવમાનિ છે તે સાર્થ છે. અહઃ પંચ નવમાનિ એટલે એક દિવસના પાંચ નવમાંશ. તેથી આ શ્લોકનો અર્થઃ “ચંદ્ર ૧ નક્ષત્રની સાથે ૭ કલા સહિત ૧ દિવસ સુધી રહે છે, અને સૂર્ય ૧ નક્ષત્રની સાથે ૧૩ દિવસ અને ૧ દિવસના $\frac{૬}{૨૭}$ (એટલે ૧૩ $\frac{૬}{૨૭}$ દિવસ.) રહે છે.” ઉપરની ગણતરી પરથી આ વિધેય બરાબર છે એમ લાગશે.

હવે લાંબા હંકા દિવસ વિષે.

શ્લો. ૮. “ઉત્તરાયણમાં પાણીના ૧ પ્રસ્થ જેવડી દિવસની વૃદ્ધિ અને રાત્રિનો ક્ષય થાય છે; દક્ષિણાયનમાં એથી ઉલટું એક અયનમાં ૭ મુહૂર્ત (નો ફરક પડે છે).”

આ ઉપરથી જણાય છે કે દિનમાનની ક્ષયદૃષ્ટિ રોજની એક સરખી ગણેલી છે, અને તેનું માપ પાણીના ૧ પ્રસ્ય જેવડું છે. એમ અનુમાન થાય છે કે અમુક માપના વાસણમાં તળીએ કાપ્પું હશે; પાણી ઉપર તે વાસણ તરતું મૂકતાં તળીઆના કાણા વાટે વાસણમાં પાણી ભરાતાં વાસણ ડૂબે તેને ૧ પ્રસ્યા કહેતા હશે. પાણીનું માપ લગભગ ૧ ખોખા (પ્રસ્ય) જેટલું હશે. આ માપ કેવડો સમય બતાવે છે તે હાલમાં આપણને ખબર નથી, પણ શ્લોકમાં આપેલી બીજી હકીકત ઉપરથી તેનો નિર્ણય થઇ શકશે.

શ્લોકમાં કહ્યું છે કે એક અયનમાં દિનમાનમાં ૬ મુહર્તનો ૧૨૬ પડે છે; વળી રોજ એક સરખો ૧૨૬ પડે છે એમ પણ કહેલું લાગે છે. ૧ દિવસ = ૬૦ નાડિકા = ૩૦ મુહર્ત. તેથી ટુંકામાં ટુંકા દિવસ (ઉત્તરાયણના આરંભનો) = ૧૨ મુહર્ત. અને લાંબામાં લાંબો દિવસ (દક્ષિણાયનના આરંભનો) = ૧૮ મુહર્ત. ૧ અયન = ૬ વર્ષ = ૩૬૧ = ૧૮૩ દિવસ. તેમાં ૬ મુહર્તનો ૧૨૬ પડે, તેથી રોજ ૬૬૬ = ૬૬૬ મુહર્તનો ૬૨૬ પડે. આ ઉપરથી એવો નિયમ નિકળે કે કોઈ દિવસનું દિનમાન કોઠવું હોય તો

(૧) જે તે દિવસ ઉત્તરાયણનો હોય તો ઉત્તરાયણના જેટલા દિવસ ગયા હોય તેનો ૬૬૬ લઈ તેમાં ૧૨ (ઉત્તરાયણના દિવસનું દિનમાન) ઉમેરવા, તેટલાં મુહર્ત.

(૨) જે તે દિવસ દક્ષિણાયનનો હોય તો દક્ષિણાયનના જેટલા દિવસ ગયા હોય તેનો ૬૬૬ લઈ તે ૧૮ (દક્ષિણાયનના દિવસનું દિનમાન) માંથી બાદ કરતાં જેટલાં વર્ષે તેટલાં મુહર્ત. અથવા દક્ષિણાયનના જેટલા દિવસ બાકી રહ્યા હોય તેનો ૬૬૬ લઈ તેમાં ૧૨ ઉમેરતાં આવે તેટલાં મુહર્ત.

હવે શ્લો. ૪૦ સ્પષ્ટ થશે. એકદમ જણાશે કે તદેવ વષ્ટયા એ હસ્તદોષ છે; તદેક વષ્ટયા ભેદએ.

“જેટલું (જેટલા દિવસ) ઉત્તરાયણમાંથી ગયું હોય તેમજ જેટલું (જેટલા દિવસ) દક્ષિણાયનમાં બાકી હોય તેને ૨ થી ચુણી ૬૧ થી બાકી ૧૨ ઉમેરતાં દિનમાન આવે છે.”

શ્લો. ૧૦ નું છેલ્લું ચરણ સમજાતું નથી. બાકીનાં ત્રણ ચરણોનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે:-

“વસુ, ત્વષ્ટા, ભવ, અજ, મિત્ર, સર્પ, અશ્વિનો, જલ, ધાતા અને ૬ (એ નક્ષત્ર દેવતાઓ) અયનોના આરંભમાં હોય છે.”

યુગનો વર્ષ ૫ અને વર્ષનાં અયન ૨; તેથી યુગનાં અયન ૧૦ થાય. ૧૦ અયનોને લગતા ૧૦ નક્ષત્રદેવતાઓ છે. એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે અહિં ચંદ્રનાં નક્ષત્રોની વાત છે, સૂર્યનાં નક્ષત્રોની નહિ. સૂર્ય દરેક વર્ષને આરંભે તે જ નક્ષત્રમાં હોય છે, અને અંધાં વર્ષ પછી પણ અમુક એક જ (આરંભથી ૧૪ માં) નક્ષત્રમાં હોય છે. તેથી સૂર્ય તો કોઈ પણ અયનના આરંભમાં બેમાંથી એક નક્ષત્રમાં હોય છે. તેથી સૂર્યને લગતા નક્ષત્ર દેવતા બે કરતાં વધારે સંભવતા નથી.

પણ આ નક્ષત્રદેવતાઓથી ક્યાં નક્ષત્રો સમજવાં? તેનો જવાબ શ્લો. ૩૨, ૩૩, ૩૪ માં છે, દારણ્યકે શ્લો. ૩૫ માં ‘જક્ષત્રદેવતા-સેતા’ એમ આવે છે. પણ અહિં ૨૭ નક્ષત્રોને માટે લગભગ ૩૦ દેવતાઓ છે. શ્લો. ૩૩ માં ‘જન્દ્રામી અને જન્દ્ર એમ આવે છે, માટે પહેલામાં જન્દ્ર અને અમિ દ્વાદશ સેતાં જન્દ્રામી એક જ ગણવું. (શ્લો. ૩૨ માં અમિ આવે છે એ પણ આનું એક દારણ્ય ગણી શકાય.) શ્લો. ૩૪ નું બીજું

ચરણ અસ્પષ્ટ છે. બુદ્ધ્યઃ તો કંઈ અર્થ નીકળી શકતો નથી, અને શ્લો. ૩૨ માં સર્વોઃ આબ્યું છે તેથી અહિં અહિં પણ સંભવતું નથી. છંદોભંગ પણ છે (પહેલા ત્રણ અક્ષરોમાં). આ ચરણ છોડીદેતાં અને હન્દ્રામી એક ગણતાં ૨૭ દેવતાઓ થાય છે. કયા નક્ષત્રની કયી દેવતા છે તે જણાવ્યું નથી, પણ અશ્વિનો એ અશ્વિનીની દેવતા હોવી જોઈએ એ ગણતરીથી નક્ષત્રચક્ર ગોઠવીએ તો ત્રીયે પ્રમાણે થાય:—

દેવતા-નક્ષત્ર.

દેવતા-નક્ષત્ર.

અગ્નિ—કૃત્તિકા ૮
 પ્રજાપતિ—રોહિણી ૯
 સોમ—મૃગશીર્ષ ૧૦
 રુદ્ર—આર્દ્રા ૧૧
 અદિતિ—પુનર્વસુ ૧૨
 બૃહસ્પતિ—પુષ્ય ૧૩
 સર્પ—અશ્લેષા ૧૪
 પિતરઃ—મઘા ૧૫
 ભગ—પૂર્વાશ્લેષુની ૧૬
 અર્યમા—ઉત્તરાશ્લેષુની ૧૭
 સવિતા—હસ્ત ૧૮
 ત્વષ્ટા—ચિત્રા ૧૯
 વાયુ—સ્વાતી ૨૦
 હન્દ્રામી—વિશાખા ૨૧

મિત્ર—અનુરાધા ૨૨
 ઇન્દ્ર—જ્યેષ્ઠા ૨૩
 નિર્ઝતિ—મૂળ ૨૪
 આપ—પૂર્વાષાઢા ૨૫
 વિશ્વદેવા—ઉત્તરાષાઢા ૨૬
 વિષ્ણુ—અવળુ ૨૭
 વસુ—ધનિષ્ઠા ૧
 વરુણ—શતભિષદ્ ૨
 અન્—પૂર્વાભાદ્રપદ ૩
 એકપાત્—ઉત્તરાભાદ્રપદ ૪
 પૂષા—રેવતી ૫
 અશ્વિનો—અશ્વિની ૬
 યમ—ભરણી ૭

નક્ષત્રો પછી જે આંકડા આપ્યા છે તેનો હેતુ આગળ સમજાશે. શ્લો. ૧૦ માં ભવ=રુદ્ર, જલ=આપ, ધાતા=અર્યમા, ક=પ્રજાપતિ સમજવાથી ૧૦ અયનોને આરંભે નીચલાં ૧૦ નક્ષત્રો (ચંદ્રનાં) આવશે:—

૧ ધનિષ્ઠા, ૨ ચિત્રા, ૩ આર્દ્રા, ૪ પૂર્વાભાદ્રપદ, ૫ અનુરાધા, ૬ અશ્લેષા, ૭ અશ્વિની, ૮ પૂર્વાષાઢા, ૯ ઉત્તરાશ્લેષુની, ૧૦ રોહિણી.

નક્ષત્રદેવતાઓ વિષે આપણું અનુમાન ખરું છે કે નહિ તેમ જ અંશનું વિધેય (શ્લો. ૧૦ નું) બરાબર છે કે નહિ એ તપાસી જોવા આ પ્રશ્નને સ્વતંત્ર રીતે ચર્ચાએ.

૧ યુગ=૬૭ નાક્ષત્ર. માસ, ૧ અયન=૬૭=૬૭ નાક્ષત્ર માસ=૬ ના. માસ $\frac{૭}{૭} \times \frac{૨૭}{૭} = \frac{૧૮૬}{૭} = ૨૬ \frac{૬}{૭}$ નક્ષત્ર. તેથી બીજા અયનના આરંભમાં ચંદ્ર પહેલાથી ૧૯ મા નક્ષત્રમાં હશે. યુગનો આરંભ માઘ-શુદી ૧ થી થાય છે. (શ્લો. ૫ યજુઃ), તેથી માઘ શુદી ૧૫ ને દિને મઘા નક્ષત્ર હોય (એ પ્રમાણે જ આપણા માસનાં નામ રાખવામાં આવ્યાં છે). તેથી માઘ શુદી ૧ ને દિને ધનિષ્ઠા નક્ષત્ર હોય. ઉપર આપેલી યાદીમાં ધનિષ્ઠાને પહેલું ગણી બધાં નક્ષત્રોનાં આંકડા આપવામાં આવ્યા છે તેનું આજ કારણ આથી ત્રીયેનું કોષ્ટક ઉત્પન્ન થાય છે:—

અયન સંખ્યા.

અયનારંભે નક્ષત્રલોગ.

ચંદ્રસ્થિતિ, નક્ષત્ર સંખ્યા અને નામ.

૧

૨

૧૮૬

૧ ધનિષ્ઠા.

૧૯ ચિત્રા

૩	$૧૮૬૦+૧૮૬૦=૩૭૨૦-૨૭=૧૦૮$	૧૧ આદ્રા
૪	$૧૦૮+૧૮૬=૨૯૪-૨૭=૨૬૭$	૩ પૂર્વાશ્વિ
૫	$૨૯૪+૧૮૬=૪૮૦$	૨૨ અનુરાધા
૬	$૪૮૦+૧૮૬=૬૬૬-૨૭=૬૩૯$	૧૪ અશ્વિ
૭	$૬૩૯+૧૮૬=૮૨૫-૨૭=૭૯૮$	૬ અશ્વિની
૮	$૭૯૮+૧૮૬=૯૮૪$	૨૫ પૂર્વાશ્વિ
૯	$૯૮૪+૧૮૬=૧૧૭૦-૨૭=૧૧૪૩$	૧૭ ઉત્તરાશ્વિ
૧૦	$૧૧૪૩+૧૮૬=૧૩૨૯-૨૭=૧૩૦૨$	૮ રોહિણી

આ નક્ષત્રો લો. ૧૦ ના નક્ષત્રો સાથે મળી જાય છે, માટે નક્ષત્રવેદતાઓ વિશે આપણું અનુમાન તથા અંશનું વિધેય બંને બરાબર છે.

પૌર્ણિમા અને અમાવાસ્યા એ બે તિથિઓ યુગમાં ઉપયોગી હોવાથી પર્વ કહેવાય છે. અમુક નક્ષત્ર પર્વ હોય તો તે એ નક્ષત્રના કયા ભાગમાં છે એ જાણવું બહુ અગત્યનું હતું. (નક્ષત્રના ૧૨૪ મા ભાગને 'અંશ' કહીશું.) આ જાણવાનો સંકેત શ્લોકો. ૧૮માં માં છે, પણ એ સમજતાં પહેલાં કેટલીક ગણતરી જાણવી પડશે.

૧ યુગ=૬૨ આદ્રમાસ=૧૨૪ પક્ષ અને ૧ યુગ=૬૭ નાક્ષત્ર માસ. તેથી ૧ પક્ષ= $\frac{૬૭}{૬૨}$ નાક્ષત્ર માસ= $\frac{૬૭}{૬૨} \times \frac{૧૨૪}{૧} = ૧૩૪ \frac{૨૮}{૬૨}$ નક્ષત્ર. તેથી ૧૭ પક્ષ= $૨૨૮ \frac{૪૮}{૬૨}$ નક્ષત્ર= $૨૭૪૮+૫૬$ નક્ષત્ર

આ ઉપરથી જણાય છે કે કોષ્ટ પર્વ અમુક નક્ષત્રની શરૂઆતમાં જ આવતું હોય તો ત્યારથી ૧૭ મું પર્વ તે નક્ષત્રથી ૫મા નક્ષત્રનો ૧ અંશ પૂરો થયે આવે. પણ આપણે જોયું કે યુગનો આરંભ ધનિષ્ઠા જેસતાં જ થાય છે, અને યુગનો આરંભ શુદી ૧ જેસતાં એટલે પાછલી અમાસના પર્વથી થાય છે, તેથી ૧૭ મું પર્વ અધનીનો ૧ અંશ થયે આવશે, ૩૪ મું પર્વ આદ્રાનાં ૨ અંશ થયે આવશે, વગેરે. આ ઉપરથી તીર્થેનું કોષ્ટક ઉત્પન્ન થાય છે. (નક્ષત્રોના આંકડા છેલ્લા કોષ્ટક પ્રમાણે જ છે.)

	પર્વનો અંક.	નાક્ષત્ર ભોગ.	પર્વ સ્થિતિ.	નાક્ષત્રાંક	નાક્ષત્ર નામ	નાક્ષત્રાંશ
૧૭	૫૬			૬	અશ્વિની	૧
૩૪	૧૧૧	$૧૫૧+૧૫૧=૩૦૨$		૧૧	આદ્રા	૨
૫૧	૧૦૨	$૧૫૧+૧૫૧=૩૦૨$		૧૬	પૂર્વાશ્વિ	૩
૬૮	૧૫૩	$૧૫૧+૧૫૧=૩૦૨$		૨૧	વિશાખા	૪
૮૫	૨૦૪	$૧૫૧+૧૫૧=૩૦૨$		૨૬	ઉત્તરાશ્વિ	૫
૧૦૨	૨૫૫	$૧૫૧+૧૫૧=૩૦૨$		૩૧	ઉત્તરાશ્વિ	૬
૧૧૯	૩૦૬	$૧૫૧+૧૫૧=૩૦૨$		૩૬	રોહિણી	૭
૧૩૬-૧૨૪=૧૨	૮૧૭	$૧૫૧+૧૫૧=૩૦૨$		૪૧	અશ્વિ	૮
૧૫૩	૮૬૮	$૧૫૧+૧૫૧=૩૦૨$		૪૬	ચિત્રા	૯
૧૭૦	૯૧૯	$૧૫૧+૧૫૧=૩૦૨$		૫૧	મૂળ	૧૦
૧૮૭	૯૭૦	$૧૫૧+૧૫૧=૩૦૨$		૫૬	શતભિષક	૧૧

૮૦	૧૧૧૧+૫૧૧=૬૧૨	૭	ભરણી	૧૨
૯૭	૬૧૨+૫૧૧=૧૧૧૩	૧૨	પુનર્વસુ	૧૩
૧૧૪	૧૧૧૩+૫૧૧=૧૬૧૪	૧૭	ઉત્તરાશ્વિની	૧૪
૧૩૧-૧૨૪=૭	૧૬૧૪+૫૧૧=૨૧૧૫	૨૨	અનુરાધા	૧૫
૨૪	૨૧૧૫+૫૧૧=૨૬૧૬	૨૭	શ્રવણ	૧૬
૪૧	૨૬૧૬+૫૧૧=૩૧૧૭-૨૭=૪૧૧૭	૫	ચેત્તી	૧૭
૫૮	૪૧૧૮	૧૦	મૃગશીર્ષ	૧૮
૭૫	૧૪૧૯	૧૫	મિથુ	૧૯
૯૨	૧૯૨૦	૨૦	સ્વાતિ	૨૦
૧૦૯	૨૪૨૧	૨૫	પૂર્વાષાઢા	૨૧
૧૨૬-૧૨૪=૨	૨૪૨૨-૨૭=૨૧૨૨	૩	પૂર્વાભાદ્રપદ	૨૨
૧૯	૭૧૨૩	૮	કૃત્તિકા	૨૩
૩૬	૧૨૧૨૪	૧૩	પુષ્ય	૨૪
૫૩	૧૭૧૨૫	૧૮	હસ્ત	૨૫
૭૦	૨૨૧૨૬	૨૩	ચૈત્રા	૨૬
૮૭	૨૭૧૨૭-૨૭=૦૧૨૭	૧	ધનિષ્ઠા	૨૭

શ્લો. ૧૮ માં જે ૨૭ છુટા છુટા અક્ષરો આપ્યા છે તે અનુક્રમે ઉપરના કોષ્ટકનાં નક્ષત્રોનો કોઈ અક્ષર અથવા તેમના દેવતાઓનો કોઈ અક્ષર છે એ સહેલાઈથી જોઈ શકાશે. ઉપરના કોષ્ટકને આગળ વધારીએ તો એ જ કોષ્ટકની પુનરાવૃત્તિ થશે એ પણ સ્પષ્ટ છે.

હવે અધિક માસ વિષે. યુગમાં ૬૦ સૌર માસ તથા ૬૨ ચાંદ્ર માસ હોવાથી એક યુગમાં ૨ અધિક માસ આવે. તેથી અર્ધા યુગને અંતે એક અધિક માસ રાખી શકાય, અથવા ૫૧ યુગને અંતે એક પક્ષ પણ ઉમેરી શકાય. ૧ (સાવન) દિવસની ૬૦૩ કલા છે અને એક તિથિની ૫૯૩^૧/_૨ કલા છે એમ આપણે ઉપર જોયું. તે બંનેનો તફાવત $૬૦૩ - ૫૯૩\frac{૧}{૨} = ૬૩\frac{૧}{૨}$ કલા એટલે (સાવન) દિવસનો બાસક્રમો ભાગ છે. તેથી શ્લો. ૩૭ માં જ્યુન એ હસ્તદોષ લાગે છે, તેને બદલે જ્યુન (જુન-ક્રનં જોઈએ. સપાર્વણમ્માં પાર્વણનો અર્થ 'જેમાં પર્વ (મે) છે એવો-માસ' અને સપાર્વણમ્નો અર્થ 'એક માસ થાય ત્યાં સુધી' એવો કરવો. આખો અર્થ:-" ૬૨ મા ભાગથી હીન એવા દિવસને (જુ) (=૧ તિથિને) સૂર્યના દિવસમાંથી બાદ કરતા જવું-જ્યાં સુધી તફાવત એક માસ થાય ત્યાં સુધી. એમ કરવાથી યુગને મધ્યે અને અંતે એમ બે અધિક માસ આવશે."

આની સાથે શ્લો. ૧૨ નું પૂર્વાર્ધ:-" જો પર્વ (પક્ષ) છોડી દેવું હોય તો તે (યુગના) $\frac{૧}{૨}$ (પાદ)માં (છોડી દેવું). " પાદ " ૩૧ (પર્વ)ની બરાબર છે.

'પાદ'ની ઉપલી સમજણ પછી શ્લો. ૩૦ સમજાશે, તેનું પહેલું ચરણ અસ્પષ્ટ છે. સૂર્યના અયનની પેઠે અર્ધા નાક્ષત્ર માસને ચંદ્રનું એક અયન ગણ્યું છે. ૧ યુગ=૬૭ ના. મા. = ૬૭x૨=૧૩૪ ચાંદ્રઅયન. " (એક યુગમાં) ૧૩૫..... (અસ્પષ્ટ)....., તેનાથી ૧ ઓછું (=૧૩૪) ચંદ્રનાં (ઋષેઃ) અયન, ચાર પાદ જેટલાં પર્વ (૧ પાદમાં ૩૧ પર્વ

એ ઉપર બતાવ્યું, તેથી ૧ યુગમાં ૪ પાદ જોટલાં. એટલે ૩૧૪૮=૧૨૪). હોય છે અને એટલી જ (૧૨૪) કાષ્ઠાની ૧ કલા થાય છે.”

મંદુકપાઠ શ્લો. ૫ માં સૂર્ય વિપુલવૃત્ત પર જે તિથિઓ આવે છે તે બતાવી છે. આને સંપાત પણ કહે છે અને તે પ્રત્યેક અયનનો મધ્ય સમય છે. એટલે યુગમાં પહેલો સંપાત ૦ વર્ષ અને ત્યાર પછીના સંપાતો ૦ા, ૦ા વર્ષને અંતરે આવશે. ૫ વર્ષ (૧ યુગ) માં ૬૨ ચાંદ્રમાસ, તેથી ૦ વર્ષમાં ૬૩=૩૬ ચાં. મા.=૩ ચાં. મા. અને ૩ તિથિ. તેથી ૦ા વર્ષમાં ૬ ચાં. મા. અને ૬ તિથિ આવે. આ ઉપરથી અને યુગ શુદી ૧ થી શરૂ થતો હોવાથી પહેલો સંપાત શુદી ૩ ને દિને આવે. બીજો (૩+૬=૯) શુદી ૮ ને દિને. ત્રીજો (૯+૬=૧૫) પુનેમને દિને. ચોથો વદી ૬ ને દિને. પાંચમો વદી ૧૨ ને દિને. છઠ્ઠો શરી પાછો શુદી ૩ ને દિને આવે ત્યાર પછીના સંપાતોમાં ઉપલી તિથિઓની જ આંવૃત્તિ આવશે, એટલે સંપાત નીચલી તિથિઓમાં હોઈ શકે:-શુદી ૩, શુદી ૯, પુનેમ, વદી ૬ અને વદી ૧૨. શ્લોકમાં ત્રયોદશીમ છે તે જૂલ છે. ૩, ૮ અને ૧૫ શુક્લ પક્ષમાં છે અને ૬ અને ૧૨ કૃષ્ણપક્ષમાં છે, માટે એવું દર્શાવનારો કોઈ શબ્દ અસંભવ ત્યાં હોવો જોઈએ. કા. થિઓ તેને બદલે ચં ઘોઢશીમ એવો પાઠ સૂચવે છે. તેના સું અર્થ થઈ શકે તે સમજાતું નથી. કદાચ ૧૫ (પુનેમ) પછીની બધી કૃષ્ણપક્ષની તિથિઓને ૧૬ થી કહેવાનો આશય હોય. પણ આમ કહેવાનો રિવાજ ક્યાં એ જોવામાં આવ્યો નથી, અને એમ કહેવું એ ઠીક પણ લાગતું નથી. ‘કૃષ્ણપક્ષની’ એવા અર્થનો કોઈ શબ્દ ત્યાં હોવો જોઈએ, જેથી તે શબ્દ પછીની ‘વઢી’ અને દ્વાદશી એ કૃષ્ણપક્ષની અને બીજીની શુક્લ પક્ષની સમજ શકાય. આમ હોય તો તમોદશીમ અથવા તનોમયોમ જેવો કોઈ શબ્દ ત્યાં હશે એમ માફ અનુમાન છે.

જ્યોતિષવેદાંગ નો અર્થ કંઈ રીતે ઉઠવી શકે તે આપણે જોયું. સને ૧૮૭૯ માં પ્રો. થિઓએ યજુઃ જ્યોતિષત્વ ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. તેમાં વેદાંગના ટીકાકાર સોમાકર કરતાં જોએ વધારે શ્લોકનો એટલે સુધારે પંચમીશ્લેક શ્લોકનો અર્થ મળ્યો છે. ‘મારત્તોય જ્યોતિઃશાસ્ત્રાવાદિત્ત્વાસ મા તેના કર્તા કે. શંકર બાળકૃષ્ણ દીક્ષિત ૩૬ (કુલ ૪૯ માંથી) શ્લોકનો અર્થ આપે છે. વિસ્તાર બધથી એ અર્થો અહિં આપતો નથી, ૨ા. દીક્ષિતનું પુસ્તક જોવાથી જ એ અર્થો સમજાઈ જશે.

ઉપર પ્રમાણે જ્યોતિષ વેદાંગના કેટલાક ભાગપર કંઈક પ્રકાશ પડી શકે છે, છતાં ઘણો ભાગ અધારામાં છે. ઉપર દહ્યું તેમ આ અંચની ગણતરી અત્યંત સ્પષ્ટ છે, અને ખરી ગણતરીથી બહુ જુદા પડે છે, એટલું જ નહિ પણ ત્યાર પછી રચાયેલા સંસ્કૃત ગ્રંથોથી પણ ઘણી ભૂટી પડે છે. આનું કારણ અંચની અતિ પ્રાચીનતા છે. આટલી પ્રાચીનતાની સાથે આટલી ખામીઓ કંઈ બહુ દુર્લભરૂપ ન ગણાય, કારણ કે આ અંચના સંભવથી માંડીને કેટલીક સદીઓ સુધીમાં કોઈ પણ દેશમાં આટલા જ્ઞાનવાળો કોઈ અંચ મળી શક્યો નથી.

હવે આપણે વેદાંગનાં સ્થળ, કાળ તથા કેટલાંક વિશેષ લક્ષણો ઉપર વિચાર કરીશું. આપણે જોયું કે સુરોપિપનોનું ખાસ કુવલક ‘વેદાંગ’માં વર્ણવેલા અપનકાલ વિષે છે. સંપાતગિહ્વોના પરાક્રમણને ક્ષીપે અપનકાલમાં જે દરક પડ્યા કરે છે તેને ‘અપનગતિ’

કહે છે. 'વેદાંગના વખતમાં ઉત્તરાયણ ધનિષ્ઠા નક્ષત્રમાં હતું એ પ્રમાણે જોયું. હાલ તે પૂર્વાષાઢામાં છે. આ ઉપરથી વેદાંગનાકાળનો નિર્ણય થઈ શકે.

કેાલ્યૂક વગેરે યુરોપિયનોએ ઉપલી હકીકત પરથી 'વેદાંગ' કાલની ગણતરી કરી છે તે નીચે પ્રમાણે. રેવતી યોગતારાને નક્ષત્રચક્રનું આરંભસ્થાન ગણતાં તે ઇ. સ. ૫૭૨ ને સુમારે સંપાતસ્થાને હોવી જોઈએ. એટલે એ સમયે ઉત્તરાષાઢાના પહેલા પાદને અંતે ઉત્તરાયણ આવતું, 'વેદાંગ' કાળમાં તે ધનિષ્ઠાને આરંભે હોવાથી બંને વચ્ચે ૧૧૧ નક્ષત્રનો એટલે ૨૩ અંશ અને ૨૦ કલાનો અંતર પડ્યો. અયનગતિ ૧ વર્ષમાં ૫૦ વિકલા છે એ હિસાબે ગણતાં આટલું અંતર પડવા માટે ૧૬૮૦ વર્ષ લાગે. એટલે 'વેદાંગ' કાલ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૬૮૦-૫૭૨=૧૧૦૮ વર્ષ આવે.

ઉપલા હિસાબમાં રેવતી યોગતારાને આરંભસ્થાન કહ્યું છે તે ભૂલ છે, કેમકે 'વેદાંગ' કાલ ગમે તે હોય તો પણ તે વખતે રેવતી આરંભસ્થાને નહોતી એ નિર્વિવાદ છે. વળી રેવતીને આરંભે ગણતાં વિભાગાત્મક ધનિષ્ઠા પર સૂર્ય આવે ત્યારે ઉત્તરાયણ થાય એમ કહેવામાં શા અર્થ છે? વિભાગાત્મક ધનિષ્ઠાને સ્થાને ન તો ખુદ ધનિષ્ઠાનો, ન તો કોઈ અન્ય તારો છે. એવે કોઈ કલ્પિત સ્થળેથી યુગારંભ ગણાય તથા તેવે કલ્પિત સ્થળે સૂર્ય આવે ત્યારે ઉત્તરાયણ મનાય એ 'વેદાંગ' કાલની જ્યોતિષસ્થિતિ જોતાં અસંભવિત લાગે છે.

આ બધા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે 'વેદાંગ'નું ધનિષ્ઠા નક્ષત્ર તે કોઈ ગાણિતિક સ્થાન નહિ, પણ ખુદ આકાશીય ધનિષ્ઠા નક્ષત્ર છે. આ મત સ્વીકારતાં અને તે ઉપર ગણતરી કરતાં રા. દીક્ષિત નીચે પ્રમાણે લખે છે:- "ધનિષ્ઠાના તારાઓમાંથી આદ્ય ડેલ્ફિનિ એ યોગતારા છે એમ કેરોપંત માને છે, કેલ્યૂક પણ તે જ માને છે. આનો ઇ. સ. ૧૮૮૭ માં ભોગ સૂક્ષ્મ રીતિએ મેં કાઢ્યો. તો ૧૦ રાશિ, ૧૫ અંશ, ૪૮ કલા અને ૨૯ વિકલા આવ્યો, એટલે ૪૫ અંશ, ૪૮ કલા વધ્યો. સંપાત ગતિ ૧ વર્ષમાં ૫૦ વિકલા લેખે ગણતાં આટલા વધારા માટે ૩૨૯૭ વર્ષ લાગે. તેમાંથી ૧૮૮૭ બાદ કરતાં ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૧૦ માં ધનિષ્ઠા ભોગ નવ રાશિ આવે. એટલે તે વખતે ઉત્તરાયણ ધનિષ્ઠાના આરંભે આવે. ગ્રો. વિહટનીના મત પ્રમાણે ખીટા ડેલ્ફિનિને યોગતારા માનીએ તો 'વેદાંગ' કાલ ૭૨ વર્ષ જેટલો નજીક એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૩૩૮ આવે. ધનિષ્ઠા નક્ષત્રના બધા તારાના ભોગમાં ૧ અંશ કરતાં વધારે ફરક નથી, તેથી 'વેદાંગ' કાળ ઉપલા કાળ કરતાં આગળ પાછળ જઈ શકશે નહિ."

સામાન્ય રીતે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ એ કાળ માની શકાય.

હવે 'જ્યોતિષ વેદાંગ' માં જે દિનમાન આપેલું છે, તે ઉપરથી તે કયા સ્થળને લાગુ પડે છે તે જોઈએ. યજુઃપાઠ શ્લો. ૮ અને ૪૦ ઉપરથી જણાય છે કે દિનમાનની રોજની વૃદ્ધિ અથવા ક્ષય દૈનિક નાડી છે. અને અયનાન્તે દિનમાન ૨૪ અથવા ૩૬ ઘડી આવે છે. એટલે દિનાર્ધ ૧૨ અથવા ૧૮ ઘડી નીકળે છે. વિષુવદિનમાન ૩૦ ઘડી અને વિષુવ દિનાર્ધ ૧૫ ઘડી હોય છે. ૧૫ ઘડી અને ૧૨ અથવા ૧૮ ઘડીનો તફાવત ૩ ઘડી એટલે ૧૮ અંશ છે. આને ચરસંસ્કાર કહે છે.

૧૨ અને ૧૮ ઘડી એ અનુક્રમે અદ્યપતમ અને મહત્તમ દિનમાન છે, અને તે સૂર્યની પરમ ક્રાંતિને સમયે આવે છે. સૂર્યની પરમ ક્રાંતિ ઇ. સ. ૧૪૦૦ ની લગભગમાં ૨૩ અંશ

અને ૫૪ કલાકથી (જુઓ 'કેરોપતનું' ગ્રહસાધન કોષ્ટક, '૫૪-૫૫'). આપણા જ્યોતિષગ્રંથોમાં તે ૨૪ અંશ માનેલી છે. આપણે અને કિંમત લખને અક્ષાંશ કાઢીશું. નીચે વર્ણવ્યા પ્રમાણે આકૃતિ દોરવાથી વિશેષ ખુલાસો થશે.

મે ગ્રેક્ષકનું સ્થાન છે અને ઉપૂકદપ તેનું ક્ષિતિજ છે. ડ, પૂ, દ અને પ અતુ ક્રમે તેની ઉત્તર, પૂર્વ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશાઓ છે. ઉધુલ્લરહદધુલલલસ તેનું પાશ્ચાત્ય રૂપ છે. ધ્રુ અને ધ્રુ ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુઓ છે. જ અને જ અસ્વસ્તિક (Zenith) અને અધઃસ્વસ્તિક છે. પૂગરપસ વિપુલવૃત છે. કહલ અસ્પતમ દિને સૂર્યનો દૈનિક માર્ગ છે. ધ્રુકધ્રુ એ પૂર ને ગ માં છેદે છે.

હવે,

$$\angle \text{પૂધુલ્લ} = \text{વિપુલદિનાર્ધ} = ૧૫ \text{ ધડી} = ૯૦^\circ$$

$$\text{અને } \angle \text{કધુલ્લ} = \text{અસ્પતમદિનાર્ધ} = ૧૨ \text{ ધડી} = ૭૨^\circ$$

$$\therefore \angle \text{પૂધુક} = \angle \text{પૂધુલ્લ} - \angle \text{કધુલ્લ} = ૯૦^\circ - ૭૨^\circ = ૧૮^\circ$$

$$\therefore \text{પૂગ} = ૧૮^\circ$$

$$\text{ગક} = \text{ધ્રુક} - \text{ધ્રુગ} = \text{પરમકાંતિ} = ૨૩^\circ ૫૩' \text{ અથવા } ૨૪^\circ$$

$$\angle \text{ગ} = ૯૦^\circ$$

$$\therefore \Delta \text{પૂગક માં}$$

$$\text{કોસપ } \angle \text{પૂ} = \text{જ્યા} \cdot \text{પૂગ} \times \text{કોસપ ગક}$$

$$[\text{કોસપ} = \text{કોટિસ્પર્શક} = \text{cotangent}, \text{જ્યા} = \text{sine}]$$

$$\text{પણ } \angle \text{પૂ} = \text{દર} = ૯૦^\circ - \text{જર} = \text{ધુલ્લ} = ૯૦^\circ - \text{ઉધુ}$$

$$\therefore \text{કોસપ } \angle \text{પૂ} = \text{કોસપ } (૯૦^\circ - \text{ઉધુ}) = \text{સ્પ ઉધુ}$$

$$= ૨૫ \text{ અ. } [\text{અ} = \text{અક્ષાંશ}, ૨૫ = ૨૫શક = \text{tangent}]$$

$$\therefore ૨૫ \text{ અ} = \text{જ્યા } ૧૮^\circ \times \text{કોસપ } ૨૩^\circ ૫૩' \text{ અથવા } ૨૪^\circ$$

$$\therefore \text{માન } ૨૫ \text{ અ} = \text{માન જ્યા } ૧૮^\circ \times \text{માન કોસપ } ૨૩^\circ ૫૩' \text{ અથવા } ૨૪^\circ$$

$$[\text{માન} = \text{logarithm}]$$

કોષ્ટક ઉપરથી

$$\text{પણ માન જ્યા } ૧૮^\circ = ૯.૪૮૮૫૮૨$$

$$\text{અને માન કોસપ } ૨૩^\circ ૫૩' = ૧૦.૩૫૩૮૦૧$$

$$\text{અથવા માન કોસપ } ૨૪^\circ = ૧૦.૩૫૧૪૧૦$$

$$\therefore \text{માન } ૨૫ \text{ અ} = ૯.૮૪૩૭૮૩ \text{ અથવા } ૯.૮૪૧૩૮૯$$

$$\therefore \text{અ} = ૩૪^\circ ૫૪' ૬'' \text{ અથવા } ૩૪^\circ ૪૫' ૮''$$

એટલે વેદાંગમાં વર્ણવેલું દિનમાન આશરે ૩૫ અક્ષાંશને લાગુ પડે છે. આ અક્ષાંશ ઉપર હિન્દુસ્તાન અને તેની આસપાસમાં કાચુથ, કાશ્મિરિસ્તાન, કાશ્મીરનો મધ્ય ભાગ, લધુતિએટ, તિએટની ઉત્તરનો અને ચીન સામાન્યનો દક્ષિણ ભાગ આવે છે. સામાન્ય રીતે એવું અનુમાન કરી શકાય કે 'વેદાંગ'કાર આર્યો કાશ્મીરમાં રહેતા હશે, અને (ઉપર ઘટાળ્યા પ્રમાણે) 'વેદાંગ' રચના ઇ. સ. પૂર્વે લગભગ ૧૪૦૦ માં થઈ.

દિનમાનની રોજની વૃદ્ધિ અથવા ક્ષય દેવ ધડી કલાં છે, પણ આ વૃદ્ધિક્ષય હંમેશાં સરખાં હોતાં નથી. અયનસંધિ આગળ દિનમાનનો દરક બહુ ઓછો એટલે ૩૫ અક્ષાંશ પર બહુતો દેવ ધડી થાય અને વિપુવસંધિ આગળ સૌથી વધારે એટલે ૩૫ અક્ષાંશ પર પૃથ્વી ધડી થાય.

દેવ

જેમ દિનમાનાંતરતું મધ્યમ માન ઉપર બતાવ્યું તેમ જ સૂર્યચંદ્રનાં મધ્યમ માન 'વેદાંગ' માં બતાવ્યાં છે. પણ ખરી રીતે તેમ નથી. સૂર્યચંદ્રની ગતિ હંમેશાં એક સરખી નથી, પણ પ્રત્યેક ક્ષણે બદલાતી જાય છે. તેથી સૂર્યની અને ચંદ્રની સ્પષ્ટ સ્થિતિ મધ્યમ સ્થિતિ કરતાં કોઈ કોઈ વાર અતુકમે ૨ અંશ અને ૮ અંશ જેટલી આગળ પાછળ હોય છે. મધ્યમ સ્થિતિ અને સ્પષ્ટ સ્થિતિની ભિન્નતાની ગણતરીને દ્વલસંસ્કાર કહે છે અને તે જ્યોતિષનો બહુ મહત્વનો ભાગ છે. આ ભાગ 'વેદાંગ' કાળમાં અજ્ઞાત હશે એમ જણાય છે.

માસ ચાંદ્ર અને અમાંત ગણેલો છે, તે પણ સૌર માસનો નિર્દેશ પણ આવે છે. "ચાંદ્ર અને સૌર માસનો સંબંધ અનેક સ્થલે સ્પષ્ટ કહ્યો છે. ૪૫ સૂર્યનક્ષત્રોની એટલે ૨ સૌર માસની ઋતુ કહી છે અને તે પ્રત્યેક ઋતુનો ચાર ભાગ ચાંદ્ર માસની કથી. તિથિએ થાય છે તે કહ્યું છે. વળી સૂર્યસિદ્ધાંતાદિ ગ્રંથોમાં ચાંદ્ર અને સૌર માસના સંબંધમાં અધિમાસ શેષ કાઢવાની રીત હોય છે તેવા જ પ્રકારની રીત આમાં પણ છે. (યજુઃપાઠ શ્લો. ૪૧)" (દીક્ષિત).

યુગારંભ ઉત્તરાયણના ચારંભથી થાય છે અને ધનિષ્ઠાના ચારંભથી પણ થાય છે એમ કહ્યું છે. તેથી એ વખતે અયનગતિ માલુમ નહોતી એમ લાગે છે. આથી હંમેશાં ઉત્તરાયણ અને તેથી યુગારંભ ધનિષ્ઠા નક્ષત્રથી ગણાતો એટલે એક રીતે ધનિષ્ઠાને આદિ નક્ષત્ર કહી શકાય. પણ યજુઃ પાઠ શ્લો. ૩૨, ૩૩, ૩૪ માં જે નક્ષત્ર દેવતાઓ આપ્યા છે, તેમનો ચારંભ વેદની માફક કૃત્તિકાથી થાય છે. ધનિષ્ઠાદિગણના વિષે મહાભારતમાં ઉલ્લેખ છે, તેમ જ ૬૦ અને ૧૨ વર્ષના બાર્હસ્પત્ય સંવત્સરચક્રનો ચારંભ ધનિષ્ઠાથી થાય છે.

જ્યોતિષવેદાંગના વખતમાં પૂર્ણાકના ચતુર્વિધ (સરવાળા, બાદબાકી, ગુણાકાર, ભાગાકાર) અને ત્રિરાશિતું જ્ઞાન હતું, એટલું જ નહિ પણ અપૂર્ણાક ચતુર્વિધતું પણ જ્ઞાન હતું એમ યજુઃપાઠ શ્લો. ૨, ૮, ૧૮, ૨૪, ૩૭, ૩૮, ૩૯ બોલે છે. તેમ જ અપૂર્ણાકનો સંક્ષેપ વગેરે જે યુક્તિઓ થોડી છે, તે ઉપરથી અંકગણિત ઉપર ખૂબ પરિશ્રમ થયો હતો એમ જણાઈ આવે છે.

સ્વાધ્યાય

*કૃષ્ણાં હીસ્તરી ઑક ઇન્ડીયા—એક સમાલોચના.

આ પુસ્તકની સામાન્ય સમાલોચના 'પુરાતત્ત્વ'ના પહેલા અંકમાં આવી ગઇ છે. હિન્દુસ્તાનના ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં આ ગ્રંથ ધણી મહત્વનો હોવાથી તેની વિષયવાર અને પ્રકરણવાર બારીક સમાલોચના લેવી યોગ્ય લાગી છે, તેથી આ અંકમાં તેનાં પાંચ પ્રકરણોની સમાલોચના આપવામાં આવી છે. તેમાં પ્રકરણ ૯-૧૦-૧૧-૧૨ અમેરિકન ગ્રો. હોપકીન્સ સાહેબે લખેલાં છે. હોપકીન્સ સાહેબ મહાભારત-રામાયણ, તથા ધર્મશાસ્ત્રોના ખાસ ખતીલા અને જૂના અભ્યાસી છે. તેમણે 'The Great Epic of India' વગેરે ગ્રંથો લખી એ વિષયના વિચક્ષણ વિકાસ તરીકેની કૃતિ સંપાદન કરી છે.

આ પ્રકરણમાં તેમણે સૂત્ર, વીરચરિત કાવ્યો (Epics), અને ધર્મશાસ્ત્રોના સમય, તે ઉપરથી તરી આવતા સામયિક ધર્મો અને રીતરિવાજો, રામાયણ-મહાભારતમાં ઉલ્લેખેલા રાજપ્રભાઓ, તેમજ કાવદા (અવહાર, ધર્મો) અને ન્યાયની સંસ્થાઓ વિષે ધણી સારી ચર્ચા કરેલી છે. ત્યારબાદ ૧૩ મા પ્રકરણમાં આ પુસ્તકના સંપાદક ગ્રો. ફેક્સન સાહેબે પુરાણો વિષે જિહાવોહ કર્યો છે.

આ પાંચે પ્રકરણો સાથે વાંચી જતાં આપણને સ્વાભાવિક રીતે એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી, કે જે તે સધળાં એકજ ક્ષમથી લખાયાં હોત તો, લખાયાં છે તે કરતાં વિશેષ સંબદ્ધતાથી, તે રજૂ થઇ શક્યાં હોત. કારણ કે રામાયણ-મહાભારત, ધર્મશાસ્ત્રો વગેરેનાં વિષય હોપકીન્સ સાહેબે ચર્ચ્યા પછી ફેક્સન સાહેબે કરીથી પુરાણોના વિષય લખ્યા, તેમાં ઘણી ખાંડવ-કૌરવોના મુદ્દની ચર્ચા કરેલી છે એ જરો અયોગ્ય લાગે ખરું. આથી સંબદ્ધતા બરાબર ન જળવાતાં કેટલીક પુનરુક્તિ થઇ ઐતિહાસિક ક્રમના ઘોંટાળો થાય એ સ્વાભાવિક છે, અને તેથી ક્ષી બાજતો ગ્રહણ કરવી અને ક્યોનો ઇન્કાર કરવો એ વિષે વાંચકનું મન નિશ્ચય કરી શકતું નથી.

આ બન્ને લેખકોના નિર્ણયોમાંથી ધણું નવીન જાણવાનું મળી શકે તેમ છે. પરંતુ પ્રાચ્ય વિષયોના પાશ્ચાત્ય વિકાસોના જે સ્વાભાવિક દોષો હોય છે તેમાંથી આ લેખકો મુક્ત નથી એ સખેદ જણાવવું પડે છે. આ પાંચ પ્રકરણોમાં ચર્ચેલા વિષયોના પરિચય કરાવતા પહેલાં પાશ્ચાત્ય વિકાસોનાં લખાણો કેવી રીતે દૂષિત થઇ અશ્રદ્ધેય બને છે તે પ્રથમ જણાવવાની જરૂર છે.

જ્યાં સુધી ભારતીય શ્રુત (Indigenous traditions) નું કોળા અને મનન-પૂર્વક અધ્યયન થાય નહિ, ત્યાં સુધી ભારતીય ઇતિહાસનું સ્પષ્ટીકરણ દુષ્ટ રહે એ સ્વાભાવિક છે. પાશ્ચાત્ય વિકાસ અને સદ્ગમ ચર્ચાશક્તિ સાથે જે ભારતીય શ્રુતનું ચોક્કસ ગણન

*The Cambridge History of India, vol. I, Ancient India, ed. by E. J. Rapson.

જેળવવામાં આવે તો હેનાથી ઐતિહાસિક ક્ષેત્રમાં ઉત્તમ પરિણામ આપ્યા વિના રહે નહિ. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનું લક્ષ્ય આ તરફ ઘણું જ થોડું ગયેલું છે. પણ આ સ્થિતિ ધીમે ધીમે બદલાતી જાય છે એ એક સુચિહ્ન છે. આ વિદ્વાનો વિષે ખીજી એક વાત ખાસ જણવાની છે તે એ કે તેઓ ઇંગ્લંડના અથવા યુરોપના ઇતિહાસમાં ખતેલી ઘટનાઓ અનુસાર હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસનું અનુમાન કરે છે. દાખલા તરીકે, જેમ યુરોપમાં ધર્મોપદેશનું અતિશય જોર (Priesthood) ચાલ્યું હતું અને હેને લીધે અનેક અનર્થો થયા હતા, તેમ અહીં પણ Priesthood એટલે આહાણુશાહીનું જોર અત્યંત જામ્યું હતું એમ ધર્મશાસ્ત્રોમાંના આહાણુપ્રશંસાના કેટલાક શ્લોકો અને ભાગો ઉપરથી તેઓ અનુમાન કરે છે. આ અનુમાન સર્વથા અસંગત છે એમ કહેવાનો આગારો આશય નથી, પરંતુ યુરોપમાં હતી તેમ અગર તેટલા જોરથી અહીં આહાણુશાહી ચાલી હતી, એમ કહેવું ઐતિહાસિક છે. સ્વયં વેદધાનમાં પણ આહાણુએ ક્ષત્રિયોના શિષ્યો ખતી અધ્યયન કરેલાના અનેક દાખલા ઉપનિષદોમાં મળે છે.

આ બાબતમાં જણવાજોગ ત્રીજી વાત એ છે કે ઇતિહાસનું સંશોધન ખાસ કરીને ઇતિહાસનાં જ પુસ્તકોમાંથી થવું જોઈએ, નહિ કે અન્ય વિષયનાં પુસ્તકોમાંથી. કારણકે, અન્ય વિષયનાં પુસ્તકોમાંથી ઇતિહાસનું સંશોધન કરતાં ઘણીવાર ભૂલ ખાવાનો સંભવ રહે છે. અમુક લેખક પોતાના પુસ્તકમાં કેટલાક ગ્રંથો અગર પ્રસિદ્ધ માણુએનો ઉલ્લેખ કરે તે ઉપરથી તે ગ્રંથો અગર તે માણુએ તે લેખકના સમયમાં થયા એમ ઘણીવાર મનાવાનો પ્રયત્ન થતો જોવામાં આવે છે. હા, હાલની પદ્ધતિ પ્રમાણે લખાયેલા ઇતિહાસો પ્રાચીન ગ્રંથસમૂહમાં નથી, તો પણ કાવ્યો અને પુરાણો કેટલેક અંશે ઇતિહાસની ગરજ સારે તેમ છે. થોડા વખતથી પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ પોતાનો પૂર્વગ્રહ છોડી પુરાણોનું અધ્યયન ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી કરવા માંડ્યું છે એ પણ એક સુચિહ્ન છે.

આ ઉપરાંત એ વિદ્વાનોની એક ખાસિયત એવી છે કે કાંઈપણ પ્રાચીન ગ્રંથમાં જરા પણ સંશય પડ્યો કે ત્યાં તરત જ 'પ્રક્ષિપ્ત' ની ભાવના કરવી. આ ભાવનાનું ઉડ્ડયન ઘણીવાર ખડું હોયે સુધી જાય છે. પહેલાં અહીં છાપવાની કળા ન હતી તેથી પુસ્તકોમાં પ્રક્ષેપ થવાનો ઘણો સંભવ હતો એ વાત ખરી, પરંતુ પોતાના સ્વયં ખાંધી મૂકેલા મતથી વિરુદ્ધ, અગર ન સમજાય તેવું, કાંઈક આવે ત્યાં 'પ્રક્ષિપ્ત' ની જ સંભાવના કરવી એ યોગ્ય નથી. ઘણાખરા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોની ચર્ચા જોતાં અમારા કથનની સત્યતા જણાઈ રહેશે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં પણ અનેક દાખલાઓ મળી શકે તેમ છે. તેથી આ સ્થળે તેનો ખાસ ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

વળી, હેમની એક ખાસ વૃત્તિ એવી જોવામાં આવે છે કે ભારતીય પ્રાચીન ગ્રંથોને જેમ અને તેમ અર્વાચીન ઠેકાણે ખેસાડવા. તે વખતે, ભારતીય દંતકથા અગર તો ભારતીય વિદ્વાનોનું કહેવું શું છે તે તરફ તેઓ જરા પણ લક્ષ્ય આપવા કાળજી રાખતા નથી. દાખલા તરીકે, આ ગ્રંથમાં વૈદિક સમયનો નિર્ણય કરતી વખતે લોકમાન્ય ટિળકના મતનું નિરસન કરવા તસ્દી લેવામાં આવી નથી, માત્ર એક સામાન્ય ઉલ્લેખ કરી તેને કાઢી નાખવામાં આવ્યો છે.

આ સ્થળે, હજી એક બાબતનો ઉલ્લેખ કરી સિવાય ચાલે તેમ નથી. સર વીલીયમ જોન્સ, વીલ્સન વગેરે જે યુરોપીય વિદ્વાનોએ અઢારમા સદીના અંતમાં પ્રથમ સંસ્કૃતનું

અધ્યયન કર્યું, હેમણે પહેલેથી જ એક અટલ સિદ્ધાંત બાંધી મૂક્યો હતો કે જગત માત્ર ૬૦૦૦ વર્ષ જૂનું છે ! હેમની પૂર્વે આર્યબીજય અથવા એમ નક્કી કર્યું હતું કે જગતની શરૂઆત ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૪ માં થઈ તથા હવે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો માટે એટલું જ કાર્ય રહ્યું કે ભારતીય પ્રાચીન ગ્રંથોને ગમે તે રીતે આ હકમર વર્ષમાં જ ગોઠવી દેવા ! ભારતીય શાસ્ત્રોમાં જગતને અનાદિ જણાવ્યું છે હેનો આશય ગમે તે હોય, તો પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે જગત કદા હકમર વર્ષ નહિ, પરંતુ તથા સેઠડો ગણ્યાં વર્ષો જૂનું છે. આ વાત હાલમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં 'The Antiquity of Man', 'Antiquity of Man in Europe', 'Prehistoric Man' વગેરે પુસ્તકોમાં પૂરવાર કરવામાં આવી છે. તે ઉપરાંત, હાલમાં મધ્ય એશિયામાંથી ખોદી કાઢેલા સાહિત્ય પરથી જણાય છે કે ખ્રીસ્તીયાની સંસ્કૃતિ ઇ. સ. પૂર્વે લગભગ ૪૦૦૦-૫૦૦૦ વર્ષ જેટલી પ્રાચીન હતી, અને તે સમયમાં પણ ખ્રીસ્તીયા અને હિંદુસ્થાન સાથે જમીન કે જળ માર્ગે વ્યવહાર ચાલતો હતો એમ માનવાને હરકત નથી.^૨ રામાયણ-મહાભારતમાં વધુવેલી સ્થિતિ કરતાં ઉપનિષદાદિમાં વધુવેલી સ્થિતિ ધણા સૈકાઓ જૂની લાગે છે. આ ઉપરથી જણાશે કે વેદાદિ પ્રાચીન ગ્રંથોને ઇસવી સનની આગુબાજી યોડે યોડે અંતરે લટકાવી દેવામાં ઐતિહાસિક વિચક્ષણતાની પરાકાષ્ઠા ગણી શકાય !

આટલી આવશ્યક પ્રસ્તાવના કર્યા પછી પ્રસ્તુત પ્રકરણોનાં અંતરંગ વિષે કહીશું.

પ્રથમ સૂત્ર, વીરચરિત્ર કાવ્યો (રામાયણ-મહાભારતાદિ) અને ધર્મશાસ્ત્રોના સમય વિષે ચર્ચા કર્યા પછી, તે સમયની રાજકીય પરિસ્થિતિ દર્શાવવા પ્રયત્ન કરવામાં આવેલો છે. રાજાઓની જે જે વંશપરંપરાઓ થઈ તે વિષે પુરાણોમાં આવેલી માહિતી, તથા અન્ય ઐતિહાસિક ગ્રંથો ઉપરથી તારવી કાઢવામાં આવેલી માહિતી એ બન્નેમાં કર્યાં કર્યાં સામ્ય તથા વિરોધ આવે છે એનું સંક્ષેપમાં નિરૂપણ કર્યું છે.

ભારતીય પ્રાચીન ગ્રંથો અને લેખકોનો સમય નક્કી કરવો એ મહા હતવા કરતાં વિશેષ દુર્લભ છે, તથા એ બાજતમાં કેવળ અનુમાનો ઉપર જ આધાર રાખવો પડે છે.

વેદ પછીના બ્રાહ્મણી સાહિત્યનાં મૂળ લગભગ જૈન અને બૌદ્ધધર્મેના ઉદયના સમયમાં જોવામાં આવે છે. એ સાહિત્યના સ્વાભાવિક રીતે ચાર વિભાગો થઈ શકે છે:

૧ જુઓ Hibbert Journal, Oct. 1922, *Karma and Liberation*, by Charles Johnston.

૨ જુઓ Bhandarkar Commemoration Volume, *Chaldean and Indian Vedas*, p. 30: "In my Orion or the Antiquities of the Vedas, I have shown that Vedic culture or civilization can be carried back as far as, if not further than, 4500 B. C., when the Vernal equinox was in Orion. This makes the Vedic and the Chaldean Civilizations almost contemporaneous, and it is not unnatural to expect some intercourse either by land or sea between the Chaldean and the Vedic races even in those ancient times." B. G. Tilak

સૂત્ર, વીરચરિત કાવ્યો, ધર્મશાસ્ત્ર અને પુરાણ. આમાં સૂત્રો એક ખાસ શૈલીમાં લખેલાં છે. ‘સૂત્ર’ શબ્દ ઉપરથી હેનો હેતુ સ્પષ્ટ થાય છે. હેનો મુખ્ય હેતુ જુદી જુદી શાખાઓનાં જ્ઞાનને વ્યવસ્થિત કરી એક સળંગ રૂપમાં પણ સંક્ષેપમાં આપવાનો છે. વીરચરિત કાવ્યો (Epics) માં રામાયણ, મહાભારત, હરિવંશનો સમાવેશ થાય છે. આ ગ્રંથોમાં ભાષા અને સ્વરૂપની બાબતમાં સ્વીકારેલી શૈલી તથા પદ્ધતિ ધર્મશાસ્ત્ર અને પુરાણોમાં પણ જોવામાં આવે છે. આ કાવ્યોની મૂળ ઉત્પત્તિ ભાટચારણો (Bards) ને બ્રાહ્મણ અગર વિદ્વાન (?) ન હતા હેમના દંડસ્થ સાહિત્યમાંથી થયેલી છે. સૂત પૌરાણિક, વાલ્મીકિ, અગર વ્યાસને હોપધીન્સ સાહેબ સિવાય કોણ વિદ્વાન નહિ કહી શકે? હીં. હેમની ભાષા સાદી અને સરળ હોઈ ઘણીવાર પાણિનિના નિયમોનો ભંગ કરતી જોવામાં આવે છે.

પુરાણો હાલ જે સ્વરૂપમાં મળી આવે છે તે સ્વરૂપમાં તે ઇ. સ. ના ચોથા સૈદ્ધ પહેલાં ન હતાં. સામાન્ય રીતે સૂત્ર, વીરકાવ્યો અને ધર્મશાસ્ત્રોનો સમય લગભગ બૌદ્ધ-સમયથી શરૂ થઈ ઠેક પુરાણના સમયમાં પ્રવેશ કરે છે.

અહીં સૂત્રોનો સમય નક્કી કરતાં કેટલાંક વિરોધી વચનો જોવામાં આવે છે. પ્રથમ જણાવેલું છે કે “The later Brahmin literature which whatever may be the age of its representative works in their present form, undoubtedly had its roots in a period at least as early as the rise of Jainism and Buddhism.” (p. 220). [વેદ પછીના બ્રાહ્મણી સાહિત્યનાં મૂળ જૈન અને બૌદ્ધધર્મના ઉદયના સમય જેટલાં પ્રાચીન હતાં.] ત્યાર પછી આગળ ઉપર લેખકે જણાવ્યું છે કે “This (Magadha) dynasty continued in power till the end of the Sutra period. (p. 223.) [આ મગધવંશ સૂત્રસમયના અંત સુધી ચાલ્યો.] આપણે જાણીએ છીએ કે મગધવંશ ૧૩૭ વર્ષ ચાલ્યો અને હેનો અંત ઇ. સ. પૂર્વે ૧૮૪ માં આવ્યો. સૂત્રસમયનાં મૂળ જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મના ઉદયના સમયમાં નંખાયાં. આ ધર્મોનો આરંભ ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦-૭૦૦ થી ગણવામાં આવે છે. તેથી આખો સૂત્રસમય ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ પછીથી શરૂ થઈ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ સુધી પહોંચી શકે એમ નક્કી થયું. ત્યાર પછી લેખકે એક બીજો સ્થળે લખ્યું છે કે: “The earliest known Purana precedes the later law-books probably by centuries, as the Sutras precede the earliest works of Buddhism.” (પા. ૨૨૧). [જેમ સૂત્રગ્રંથો બૌદ્ધ ધર્મના પ્રથમ ગ્રંથો કરતાં સેંકડો વર્ષો પ્રાચીન છે, તેમ પ્રાચીનતમ પુરાણ પાછળની સ્મૃતિઓ કરતાં કદાચ સેંકડો વર્ષો પહેલું બનેલું હશે.] હવે, બૌદ્ધધર્મના પ્રથમ ગ્રંથો મહાન અશોક રાજાના સમયમાં, એટલે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૩ જ સૈદ્ધમાં લખાયા એમ વિદ્વાનોની માન્યતા છે. તો ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈદ્ધથી સેંકડો વર્ષો પૂર્વે સૂત્રગ્રંથો રચાયા એમ કહેવાનો શો અર્થ હોઈ શકે? ‘સેંકડો વર્ષો’ નો અર્થ બે ત્રણ સૈદ્ધઓ થઈ શકે નહિ. આવાં સંદિગ્ધ વચનોથી વાચકનું મન ઘોટાળામાં ગૂંથાય એ આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાશે.

ત્યારપછી લેખકે બ્રાહ્મણી સત્તા વિષે જણાવી તે વખતની હિંદુસ્તાનની રાજકીય સ્થિતિનું વર્ણન આપ્યું છે. બૌદ્ધ અને જૈન ગ્રંથો જોતાં એમ લાગે છે કે તે વખતમાં

બ્રાહ્મણોની સત્તા અને પ્રતિષ્ઠા ઘટી ગઈ હતી. પરંતુ એમનું જોર, જે ભાગમાં બ્રાહ્મણ-શાહી નરમ હતી, તે ભાગમાં જ માત્ર જમ્યું હતું. તે સમયમાં વર્ણશ્રમની સ્થિતિ હોલના જેવી સંકીર્ણ ન હતી. માત્ર ચાર જ સુખ્ય વર્ણો ગણવામાં આવતા. બૌદ્ધ પુસ્તકોમાંથી પણ એનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે.

ગૌતમ બુદ્ધથી એટલે લગભગ ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી માંડી ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકા સુધીના એક હજાર વર્ષમાં હિંદુસ્તાનના ઐતિહાસિક આકાશમાં ધણી રંગો એક પછી એક ખેંદાયા છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ ના અંતે-સુત્રસાહિતના આરંભમાં-ગાંધાર અને સિંધુ નદીનો કેટલોક પ્રદેશ ધરાનીઓની સત્તા નીચે આવેલો હતો. બુદ્ધ અને મહાવીરના ધાર્મિક શાસનકાળમાં ધણી ન્હાનાં ન્હાનાં રાજ્યો અસ્તિત્વ ધરાવતાં હતાં. જેને વસ્તુતઃ મહારાજ્ય (Empire) કહી શકાય એવું રાજ્ય તો પ્રથમ અશ્વમેધ (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૧-૨૯૭) જ સ્થાપ્યું હતું. અશ્વમેધના મહારાજ્યનો વિસ્તાર પટનાથી હિરત સુધીનો હતો, અને તેનું સૈન્ય સાત લાખ માણસનું હતું. આ મહારાજ્યનો વિશેષ વિસ્તાર અશોકના સમયમાં થયો. આ મંગધવંશ ૧૩૭ વર્ષ ચાલ્યો. તેના છેલ્લા રાજા બુદ્ધદ્રય મૌર્યનો વંધ કરી તેનો સેનાપતિ પુષ્યમિત્ર રાજ્યારૂઢ થયો; અહાંથી શુભવંશ શરૂ થાય છે. પુષ્યમિત્રનો પુત્ર અમ્બિમિત્ર, જેની પ્રેમકથા કવિવર કાલિદાસે માલવિકાગ્નિમિત્રમાં અંબર કરી છે, તેના પુત્ર વસુમિત્રને મારીને મિત્રદેવ અથવા વસુદેવ નામના કાણ્વવંશીય બ્રાહ્મણે ગાદીએ બેસી કાણ્વવંશ ચલાવ્યો. તેના વંશના છેલ્લા રાજાનો એક આંધ્ર રાજાએ વધ કર્યો અને ત્યારથી મંગધનું રાજ્ય આંધ્ર રાજ્યમાં મળી ગયું.

ખીજા પાણી ઉત્તર-પશ્ચિમ ખુણામાંથી પરદેશીઓના હુમલા આવ્યા કરતા હતા. તેમાંથી શક રાજાઓએ કાંઠિયાવાડ અને કચ્છમાં પોતાની સત્તા જમાવી. ઇ. સ. ૩૯૦ માં આ વંશનો અંત આવ્યો, અને શુભવંશ ગાદીએ આવ્યો. આ શુભસમય સંસ્કૃત સાહિત્યની ઉન્નતિને માટે ઉન્નત સમય હતો. પુરાણો અને પાછળની સ્મૃતિઓને આ જ સમયમાં અંતિમ આધુનિક સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું.

આ પ્રમાણે સુત્ર-પુરાણોના સમયનો રાજનૈતિક ઇતિહાસ સંક્ષેપમાં જણાવ્યો છે.

ઉપર જણાવેલા સેનાપતિ પુષ્યમિત્ર અને એક આંધ્રરાજા શાતકર્ણિએ અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યાનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. તે ઉપરથી એમ શકિત થાય છે કે તેમના સમયમાં બૌદ્ધ અસર લગભગ નિર્મૂળ થઈ ગઈ હતી અને લોકશ્રદ્ધા ફરીથી વૈદિક ધર્મ ઉપર જામી હતી.

ત્યાર પછી દસમા પ્રકરણમાં સૂત્રો ઉપરથી જણાઈ આવતા સામાજિક શિવાજો અને ગૃહસ્થ જીવનના વિવિધ ધર્મોની ચર્ચા ફરીથી છે. તેમાં પ્રથમ ઔતસૂત્રો લઘુ પછી અનુ-ક્રમે ગૃહસ્થો અને ધર્મસૂત્રો લીધેલાં છે. ઔતસૂત્રો યજ્ઞમિત્રને લગતાં હોવાને લીધે ઐતિહાસિક પ્રમાણ તરીકે નિરૂપણોની ગણી પહેલેથી જ તેમને અલગ ગૂંચ દીધાં છે. ત્યાર પછી ગૃહસ્થો અને ધર્મસૂત્રોની ઐતિહાસિક ઉપયોગિતા જણાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. અહીં બોધાપન, ગૌતમ, આપસ્તમ્બ, વસિષ્ઠ વગેરે મિત્ર મિત્ર ધર્મશાસ્ત્રકારોના સમય વિશે જરા વિશેષ મંત્રણાનું દૃઢ દોલ તો તે અસ્થાને ન હતું. વળી, આપણે એમ પણ ધ્યાનમાં લે તાપમાન, રાજધર્મ વગેરે અત્યુપયોગી વિષયો ઉપર મિત્ર મિત્ર ગ્રંથિકોનાં ચાં ચાં

મન્ત્રો છે તે એક સ્થળે સંગૃહીત કર્યા હોત તો કીક થાત. લેખકે એક સ્થળે જણાવ્યું છે કે “They (the Sutras) represent both the views of different Vedic schools and different localities, from the Andhra country in south-east to the countries of the North-west.....” [સૂત્રગ્રંથો જુદી જુદી વૈદિકશાખાઓના અને દક્ષિણ-પૂર્વમાંના આંધ્રદેશથી ઉત્તર-પશ્ચિમના પ્રદેશો સુધીના મતો દર્શાવે છે.] દાખલા તરીકે, ખાદિરનાં ગૃહસૂત્રો દક્ષિણ ભારત સાથે સંબંધ ધરાવે છે; આપસ્તમ્બીય ધર્મસૂત્રો પૂર્વ-દક્ષિણની આંધ્ર શાખાનાં છે. આવાં સૂત્રોમાંથી આગળ જતાં સ્મૃતિઓ અને ધર્મશાસ્ત્રોની ઉત્પત્તિ થઈ. આ ઉપરથી, ક્યા ક્યા ધર્મો ક્યા ક્યા વૈદિક શાખાના, અને ક્યા ક્યા પ્રદેશના હોઈ ક્યા ક્યા આચાર્યના મતના છે એના સંવિસ્તર નિરૂપણની આપણે આશા રાખીએ તો તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એવું યારીક નિરૂપણ ન કરતાં સામાન્ય રીતે ભારતીય ધર્મો જણાવવા લેખકે પ્રયત્ન કર્યો છે.

ખીજા ગ્રંથોની માફક સૂત્રગ્રંથોમાં પણ પાછળથી સુધારા વધારા થયેલા માલમ પડે છે. ધર્મસૂત્રો કરતાં ગૃહસૂત્રોનું ક્ષેત્ર વિશેષ સંકુચિત છે. ગૃહસૂત્રોમાં મનુષ્યના સમગ્ર જીવનમાં આચરવાના ધર્મો તથા વિધિનિષેધોની ચર્ચા કરેલી છે. જન્મ, વિવાહ, મરણ વગેરે જીવનના મુખ્ય મુખ્ય બનાવો ધાર્મિક સ્વરૂપમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે; તથા દરેક ક્રિયા કરતી વખતે બોલવાના મંત્રો પણ જણાવેલા છે. ધર્મસૂત્રોમાં આ વિષય ઘણા સંક્ષેપથી ચર્ચવામાં આવ્યો છે. મનુષ્યને બાહ્ય જગત સાથે શો સંબંધ છે અને એ રીતે તેને ક્યા ક્યા ધર્મો પ્રાપ્ત થાય છે એ વિષયની વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા ધર્મશાસ્ત્રોમાં કરવામાં આવી છે.

ઉપર જણાવ્યું કે ખાદિરનાં ગૃહસૂત્રો અને આપસ્તમ્બનાં ધર્મસૂત્રો દક્ષિણભારત સાથે સંબંધ ધરાવે છે, તો એ ઉપરથી એમ અનુમાન કરવાની જરૂર નથી કે એટલા પ્રાચીન સમયમાં દક્ષિણભારત સુધી આર્યોની વસાહત પહોંચી હતી. કારણ કે ખાદિરનાં ગૃહસૂત્રો એ ગોમિલનાં સૂત્રોનું કેવળ સંક્ષિપ્ત રૂપ છે; અને આવા મ્હોટા ગ્રંથો ઉપરથી આવા સંક્ષિપ્ત ગ્રંથો ઘણી વાર બનાવેલા બેવામાં આવે છે.

ગૃહસૂત્રો ખ્યાલ આવવા માટે તેમાંનો એકાદ દાખલો આપતાં લેખકે જણાવ્યું છે કે ખાદિર ગૃહસૂત્રમાં વિવાહવિધિ થયા પછી દેવતાને બલિ આપવાની વિધિનું નિરૂપણ કર્યું છે. હવે, બલિ આપવાની વિધિ એ વૈદિક યજ્ઞો અને જાતીય અથવા સાંપ્રદાયિક યજ્ઞો એ બેની વચ્ચેની સ્થિતિ દર્શાવી આપે છે. ત્યાર પછી આપદ અને રોગના અધિષ્ઠાતા ચંડ, મર્ક, ઉપવીર વગેરે દેવતાઓને સંતુષ્ટ કરવાના વિધિ બતાવેલા છે. આ વિધિઓમાં, તેમજ સપ્તપદી વગેરેમાં વૈષ્ણવ અને શૈવ સંપ્રદાયોની કેટલીક અસર નજરે પડે છે.

ગૃહસૂત્રોમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એમ ચાતુર્વર્ણ્યનો ઉલ્લેખ કરેલો બેવામાં આવે છે. આમાંના શૂદ્ર એટલે હાલની માફક અસ્પૃશ્ય તો નહિ જ. શૂદ્રો અન્ય વર્ણોના લોકોના ઘરમાં નોકરો તરીકે રહી શકતા અને તેમને માટે પણ કેટલાક વિધિઓ નિર્માણ કરેલા છે. ગૌતમ (ગૌતમધર્મસૂત્ર ૧૭, ૧.) જણાવે છે કે બ્રાહ્મણ ગમે તે દિનનું અન્ન જમી શકે, અને આપદધર્મ તરીકે શૂદ્રનું અન્ન પણ જમી શકે. નિષિદ્ધાન્નમાં વાળ અગર જીવડાં પડેલું; રજસ્વલા અગર બલિચારિણીએ બેઠેલું; ચાંડાલ, હીનડા, દંબુસ, વૈધ વગેરેની દષ્ટિએ પડેલું; શત્રુનું, એવી જાતનાં અન્નની ગણના કરેલી છે.

એટલું તો નક્કી કહી શકાય છે કે ગૃહસૂત્રોમાં ઘણાં હાંખા સંમંપથી પળાતા આવેલા આચારોનો સંગ્રહ કરવામાં આવેલો છે. એ સૂત્રોની ભાષા અને જંદા જોતાં હિંમની પ્રાચીનતા માટે શંકા આવવાનો સંભવ છે. તેમાં ગ્રામ્ય જીવનના પદ્ધતિ પહેલાં જોવામાં આવે છે.

ધર્મસૂત્રોનો રાજ્ય ગૃહસૂત્રો પછી આવે છે. તેમાં પુર અથવા નગરજીવનનું પ્રતિબિમ્બ પડેલું છે. આ પુર અથવા નગરનો વિસ્તાર કેટલો દુરો તે નક્કી કહી શકાતું નથી. હાલના જેવાં મહાટાં શહેરો તો બહિર્જન હોય એમ આપણે માની લેવું જોઈએ. રાજ્યમાં પણ કાકોર કે જંગીરદાર જેવા હતા. નગરમાં શાળાઓ ન હતી, તેમ અધ્યયન પણ થતું નહિ. ગૌતમધર્મસૂત્ર જે 'ખીજા' ધર્મસૂત્રો કરતાં પ્રાચીનતર ગણાય છે તેમાં નગરમાં વેદાચાર કરવાનો ખાસ પ્રતિષેધ કરેલો છે. રાજ્ય જાતે ચોરોને દંડવડે શિક્ષા કરતો.

ભિન્ન ભિન્ન ધર્મશાસ્ત્રોમાં પોતપોતાના પ્રદેશને લગતા ભિન્ન ભિન્ન નિયમો આપવામાં આવ્યા છે, અને તે ઉપરાંત ખીજા પ્રદેશોમાં પ્રચલિત નિયમોનો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. કેટલીકવાર, એક શાસ્ત્રમાં જોના નિષેધ કરેલો હોય છે, તેનો જ ખીજામાં પ્રચાર કરેલો જોવામાં આવે છે. આથી કેટલાક સૂત્રકારોએ તે તે પ્રદેશનો બ્યવહાર જોઈ પોતાનો આચાર રાખવા માટે ઉપદેશ કરેલો છે. ઔપાધ્યન કહે છે કે બ્રાહ્મણ આયુધ ધારણ કરી યુદ્ધમાં પણ જઈ શકે. ગૌતમ જે વિશેષ પ્રાચીન છે તેણે આ આખતનો નિષેધ કરી જણાવ્યું છે કે બ્રાહ્મણે આવો દૂર ધધો કદાપિ પણ કરવો નહિ.

સૂત્રોમાં વારંવાર इति કેचित્ત એ પ્રમાણે ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે આ વિષયનું ઘણું પ્રાચીન સાહિત્ય હાલ અલબ્ધ થયું છે.

આગળ જતાં હિંદુખત્રીસ સાહેબ જણાવે છે કે આ ધર્મસૂત્રો કેટલીક વાર પ્રાચીન સૂત્રોનો મૂળ ખરી રીતે સમજાવતાં નથી. ટીકાકારો સ્વાર્થબુદ્ધિથી ગમે તેમ સમજાવી દે છે. દાખલા તરીકે, સૈનિકનું ખૂન કરનારે એક બળદ અને એક હજાર ગાયો આપવી એવો એક વિધિ છે. 'કોને આપવી?' એ એક પ્રશ્ન થાય છે. તેના ઉત્તરમાં ટીકાકાર (હરદત્ત) જે બ્રાહ્મણ છે તે ઉત્તર આપે છે કે 'બ્રાહ્મણને આપવી.' પણ એ જ જાતનો નિયમ ઔપાધ્યનમાં પણ છે, અને ત્યાં જણાવેલું છે કે તે 'રાજાને આપવી.' પણ અહીં અમને પ્રશ્ન એ થાય છે કે શું ઔપાધ્યન બ્રાહ્મણ ન હતો? અગરતો આ બેમાંથી કયો ઉત્તર પ્રાચીન મતાનુસાર છે એ કહેવું અતિશય મુશ્કેલ નથી ?

વારસાના હાલો વિષે રાજ્ય તરફથી હજુ સુધી કોઈ પણ જાતનો નિર્ણય થયો ન હતો. એ એક જાણવાજોગ બાબત છે. એ વિષે સારવર્ધના જુદા જુદા ભાગમાં જુદા જુદા નિયમો પ્રચલિત થયેલા જોવામાં આવે છે; અને ટીકાકારો તે તે નિયમોના પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થો અનુમાનથી કાઢે છે. દાખલા તરીકે કેટલેક સ્થળે જ્યેષ્ઠ પુત્રને વારસો આપવાનું વિધાન કરેલું છે; પરંતુ કેટલેક ઠેકાણે સવળા પુત્રોને સંરખી રીતે મિલકત વહેંચી આપવાનું પણ જણાવેલું છે.

ત્યારબાદ રાજધર્મ અને સ્રીધનના ઉપયોગી વિષયો ઉપર ચર્ચા કરી પ્રકરણ પૂરું કરવામાં આવ્યું છે.

અગીઆરમાં પ્રકરણમાં વીરચરિત કાવ્યો—રામાયણ મહાભારત—માં દેખા દેતા રાજ્યો અને પ્રજાઓ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. સૂત્રોનો અર્થ અને કાવ્યોનો આરંભ

સમસામયિક છે. શાંખાયનના ગૃહ્યસૂત્રમાં સુમન્તુ, જૈમિનિ, વૈશંપાયન અને પૈલ એમ મહાભારતના ચાર આચાર્યો ગણાયા છે. મહાભારતમાં ઇતિહાસ, પુરાણ અને કાવ્ય એ ત્રણેનો સમાવેશ થયેલો છે. રામાયણ એક કાવ્ય છે અને તે એક જ હાથે લખાયેલું છે; પણ તે મહાભારત કરતાં અર્વાચીન છે. બન્નેની ભાષા સાદી અને વર્ણનાત્મક કાવ્યને જાણે તેવી છે. વૃત્તો અને છંદો પણ વૈદિક ઉપરથી થયેલા આધુનિક રૂપાન્તરવાળા છે. પાછળનાં સૂત્રોની ભાષા આ કાવ્યોની ભાષાથી બહુ ભિન્ન નથી, તેથી આપણે એટલું અતુમાન કરી શકીએ કે બન્નેના સમયમાં પણ વિશેષ અન્તર નથી. સૂત્રો વિદ્વાન વર્ગ માટે લખાયેલાં છે, બ્યારે આ કાવ્યો સામાન્ય વર્ગ માટે રચવામાં આવ્યાં હશે.

ત્યારબાદ, મહાભારતના સમય વિષે, તથા તેમાંનાં મુખ્ય પાત્રો કૌરવ-પાંડવો વિષે ઊદાહરણ કરવામાં આવ્યો છે: શતપથ બ્રાહ્મણમાં એક જનમેજય વિષે, તેમ અંબા અને અંબિકા વિષે પણ ઉલ્લેખ કરેલો જોવામાં આવે છે. જનમેજય એ અર્બુદના પૌત્ર પ્રરીક્ષિતનો પુત્ર થાય. તેણે કરેલા સર્પયજ્ઞ વિષે પુરાણોમાં કથા જોવામાં આવે છે. હવે શતપથ બ્રાહ્મણનો જનમેજય અને મહાભારતનો જનમેજય-એ બન્ને એક જ વ્યક્તિ કે જુદી જુદી એ બાબત પ્રશ્ન ઉડે છે. વેબર સાહેબ આ વિષયમાં નિરુત્તર રહે છે એમ લેખકે જણાવ્યું છે. હાપ્કીન્સ સાહેબે આ પ્રશ્નનો ઉકેલ કરતાં જણાવ્યું છે કે શતપથ બ્રાહ્મણના લેખકને માટે જનમેજય એક ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતી; પણ મહાભારતકારને મન તે એક દંતકથાની વ્યક્તિ હતી. કદાચ, મહાભારતકાર સત્ય ઇતિહાસનું પૃથક્કરણ કરવા અશક્તિમાન, પણ પોતાના કાવ્યમાં ઉદાત્તતા આણવા માટે ઇતેજ્ઞ રહ્યો.* આ એક અતુમાન જ છે અને તેના સમર્થનમાં લેખકે કોઈપણ જાતનું પ્રમાણ આપ્યું નથી.

મહાભારત ગ્રંથ ઇ.સ. પૂર્વે બીજા સૈકાથી અર્વાચીન અને ઇ.સ. ૪ થી સૈકાથી પ્રાચીન છે એમ જણાવી કૌરવો અને પાંડવો કોણ હતા, તથા તેમની વચ્ચે કોઈ પણ જાતનું સગપણ હતું કે કેમ એ વિષે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. લેખક જણાવે છે કે પાંડવો આર્યજાતિના હતા કે નહિ એ એક વિવાદગ્રસ્ત પ્રશ્ન છે. તેની ચર્ચા કરી તેઓ કહે છે કે પાંચાલો એક જંગલી પ્રજા હતી, અને હાલની જેમ તે વખતની કેટલીક જંગલી પ્રજાઓમાં એક સ્ત્રીને એક કરતાં વિશેષ પતિઓ સાથે પરણાવવાનો રિવાજ ચાલતો હતો.

ત્યાર પછી મહાભારતનો આટલો બધો વિસ્તાર કેવી રીતે થયો એ વિષે જણાવતાં કહેલું છે કે મહાભારતનું મૂળ કથાનક ખાર હજારથી ઓછા શ્લોકોમાં હતું. હાલમાં મળી આવતી મહાભારતની પ્રતોમાં લગભગ એક લાખ શ્લોકો જોવામાં આવે છે. આનું મુખ્ય કારણ એ છે કે મૂળ ગ્રંથમાં પાછળથી અનેક ઉપાખ્યાનો અને સંક્રંડો ઉપદેશાત્મક

*The explanation is simply that at the time of the eleventh Kanda of the S'atapatha Brahmana, Janamejaya to the priestly author, was an historical character, while to the epic poet he was legendary, and the poet himself was, if not a bard, a domestic chaplain probably incompetent to analyse history, but anxious to give his own tale a noble frame. Page 252.

શ્લોકો, જેમાંના કેટલાક તે પૂર્વે પ્રચલિત જ હતા, તે ધુસાડી દેવામાં આવ્યાં છે. આંધ્યા-
લાયન ગૃહ્યસૂત્રમાં એક સ્થળે ભારત અને મહાભારત બંનેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો
છે; તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે પ્રથમના ગ્રંથને ભારત કહેતા હશે, અને પાછળથી
વિસ્તૃત થયેલા ગ્રંથને મહાભારત કહેતા હશે. સમગ્ર ગ્રંથનો એકંદર વિચાર કરતાં એમ
લાગ્યા વિના રહેતું નથી કે તેનો સંધળો ઉપદેશ બ્રાહ્મણ કરતાં ક્ષત્રિયોને વિશેષ ઉદ્દેશીને
લખેલો છે.

રામાયણ-મહાભારતનાં પાત્રો કેટલેક અંશે ઐતિહાસિક અને કેટલેક અંશે કાલ્પ-
નિક-દંતકથાનાં છે. રામ અને કૃષ્ણ જેમને ઇશ્વરાવતાર ગણવામાં આવે છે તેઓ ઐતિ-
હાસિક પુરુષો હતા કે કેમ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવવાને અવકાશ રહે છે. રામ કૃષ્ણનાં આંટલાં
બધાં ગુણગાન એ ગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે, કારણ કે તે જ સમયમાં બ્રાહ્મણધર્મનું
જોર પુનઃ સ્થાપિત થયું હતું અને તેથી શૈવ અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોનો પ્રચાર વિશેષ
થયો હતો. મહાભારતમાં આ વૈષ્ણવ અથવા ભાગવત ધર્મનાં તત્ત્વો ખાસ જોવામાં
આવે છે.

ત્યાર પછી, રામાયણ-મહાભારતના પરસ્પર સંબંધ વિષે જણાવવામાં આવ્યું છે.
બંને ગ્રંથો અલગ-અલગ સમયમાં અને પ્રદેશમાં નિર્માણ થયા છે એ કહેવાની જરૂર
નથી; તો પણ એ બેમાં એક જાતનો ગાદો સંબંધ નજરે પડે છે. બંનેમાં વપરાયેલાં
વૃત્તો અને છંદો લગભગ સરખાં છે. વળી, કેટલાક શ્લોકો, દુયકાંઓ, વાક્યો, શબ્દો,
આખ્યાનો તો બંનેનાં એક જ અથવા સમાન જોવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત, બંને
કાવ્યોમાં દર્શાવેલી તે વખતની સામાજિક સ્થિતિ અને રીતરિવાજો લગભગ સરખાં જ
છે. તેમ છતાં પણ રામાયણની અર્વાચીનતા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

ત્યાર પછી, તે સમયના બૌદ્ધ ગ્રંથો અને આ બંને કાવ્યોમાં દર્શાવેલી સાંમાજિક
સ્થિતિની સરખામણી કરવા લેખકે પ્રયત્ન કર્યો છે. મહાભારતની કથા સંક્ષેપમાં વર્ણવી,
પાંડવ-કૌરવોના પરસ્પર દ્વેષનું કારણ બૂતકાંડા અને દ્રૌપદીનું અપમાન જણાવી, ક્ષત્રીએ
બંને કાવ્યોના ઉપદેશાત્મક ભાગોની તુલના કરેલી છે, તથા જે જે જાતોએ મહાભારતનાં
યુદ્ધમાં ભાગ લીધો હતો તે વિષે ચર્ચા કરી છે. પુરાણોમાં આપેલી વંશાવળીઓ ઉપર
વિશેષ વિશ્વાસ રાખી શકાય એમ નથી એમ જણાવી આ પ્રકરણ પૂરું કરવામાં આવ્યું છે.

બારમા પ્રકરણમાં ધર્મ (કાપદા) વિષે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. લેખકે ધર્મ-
શાસ્ત્રનાં અર્વાચીન ગ્રંથોને અલગ રાખી, કેવળ પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી મનુ, વિશ્ણુ, યાજ્ઞ-
વલ્ક્ય અને નારદ સ્મૃતિઓ લેઈ તેમનાં પૂર્વાપર સમગ્ર નક્કી કર્યો છે. આ પ્રકરણ ઘણી
સ્પષ્ટતાથી, પણ ઉપલક્ષ દૃષ્ટિએ ચર્ચવામાં આવ્યું છે. હિંદુસ્તાનના સમગ્રાણ્ય ઇતિહાસના
પુસ્તકમાં કાપદાનો વિષય વિશેષ વિસ્તારથી ચર્ચાવો જોઈએ એમ આપણને લાગ્યા
વિના રહેતું નથી.

અહીં, મનુસ્મૃતિના કાળનિર્ણય માટે હોપ્કીન્સ સાહેબે કાંઈ પણ જણાવ્યું નથી,
પરંતુ આર્ચ્ડોકો માને છે તેટલી પ્રાચીનતા તેને સમર્પવા તેઓ તૈયાર નથી, એ સ્પષ્ટ
જ છે. મહાભારતમાં મનુના શ્લોકોના ઉલ્લેખો આપવામાં આવ્યા છે, તે ઉપરથી જ
એ ગ્રંથ મહાભારત કરતાં પ્રાચીન કહી શકાય નહિ; કારણ કે મનુ વિષે એવા જ ઉલ્લેખો

તેમાં જોવામાં આવે છે, તે હાલમાં ઉપલબ્ધ થતી મનુસ્મૃતિ માટે નહિ, પરંતુ માનવ ધર્મસૂત્ર અગર તો એવા કોઈક પ્રાચીન માનવ ગ્રંથને ઉદ્દેશીને કરેલા છે.

વિષ્ણુસ્મૃતિ સુત્રરૂપમાં છે; પણ તેથી તે કાંઈ મનુથી પ્રાચીન નથી. યાજ્ઞવલ્ક્ય અને નારદસ્મૃતિને ચોથા કે પાંચમા સૈદ્ધાંતમાં મૂકી શકાય. યાજ્ઞવલ્ક્ય એક મંચિત્ર પંડિત હતો. તેણે મનુસ્મૃતિનો આધાર લઈ પોતાની સ્મૃતિ લખી છે. તેણે બવહારના પ્રકરણમાં મનુ કરતાં વિશેષ પ્રગતિ કરેલી જણાવે છે.

ત્યાર પછી, દિવ્ય પરીક્ષા (ordeals), ધર્મ, શિક્ષા, વ્યાજ, પગાર, મિલકત અને તેની વહેંચણી, રાજધર્મ, બાળલગ્ન, સ્ત્રીનું સ્થાન વગેરે વિષયો પર આ ધર્મ-શાસ્ત્રોના મતો સંક્ષેપમાં જણાવી સેખક દેદે છે કે આ શાસ્ત્રોમાં લખેલી હકીકતો કેવળ હવાઈ ક્ષિક્ષા નથી, કારણ કે હાલમાં ઉપલબ્ધ થયેલા ઇૉટિલ્પ અર્થશાસ્ત્ર, જે ઈ.સ. પૂર્વે ૩-૪ સૈદ્ધાંતો ગ્રંથ છે, તેમાં પણ આ જાતની જ વસ્તુસ્થિતિ વર્ણવેલી જોવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે રામાયણ, મહાભારત, ગૃહ્યસૂત્ર, ધર્મસૂત્ર, સ્મૃતિઓ વગેરે વિષે ઈૉપ-ઈન્સ સાહેબે ચાર પ્રકરણમાં ચર્ચા કર્યા પછી તેરમા પ્રકરણમાં રૉપ્સન સાહેબે પુરાણોના વિષય હાથ ધર્યો છે. આરંભમાં તેમણે પુરાણ શબ્દની વ્યાખ્યા લીધી છે.

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं चैव પુરાણં પञ્ચલक्षणम् ॥

અને તે ઉપલબ્ધ પુરાણોને કેટલે અંશે લાગૂ પડે છે તે જતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. સધળાં પુરાણો ઉપર આપેલા લક્ષણોને અનુસરતાં નથી, અદાર પુરાણોમાંથી દ્રક્ત સાત જ પુરાણો એ પાંચમા લક્ષણ-વંશાનુચરિતનું અનુસરણ કરી રાજાઓની વંશાવળી આપી છે; અને તેથી ઇતિહાસ માટે આ સાત સિવાય બાકીનાં પ્રકરણો નકામાં છે.

સ્વાભાવિક રીતે દરેક પુરાણમાં લોમહર્ષણ (સૂત) અથવા તેનો પુત્ર ઉગ્રથ્રવા (સૌતિ) કથા કહી રહ્યા છે એમ વર્ણવેલું છે. 'સૂત' શબ્દના જુદા જુદા અર્થ આપી સેખક જણાવે છે કે ધર્મશાસ્ત્રમાં 'સૂત' એટલે 'બ્રાહ્મણ કન્યાને પેટે ક્ષત્રિય પિતાથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્ર' એમ અર્થ આવેલો છે; અને આ સૂત સર્વે પુરાણોની કથાઓ કરે છે; તે ઉપરથી એમ અનુમાન કરી શકાય કે જે દંતકથાઓ ઉપરથી પુરાણો બનાવવામાં આવ્યાં હતાં તે કથાઓનું મૂળ બ્રાહ્મણો નથી, પરંતુ ક્ષત્રિયો છે.†

પુરાણોની ઉપયોગિતા એટલા ઉપરથી પણ સાબીત થાય છે કે તેમાં આ દંતકથાઓ, ગમે તેવા રૂપમાં પણ, સચવાઈ રહી છે. તે વેદવારા જેટલી જૂની છે અને યજ્ઞસમારંભોમાં વારંવાર ગાવામાં આવતી. વસ્તુતઃ પ્રાચીન ક્ષત્રિય સાહિત્ય આપણને હાલ સંપૂર્ણ રીતે ઉપલબ્ધ નથી; જે કાંઈ હાલ મળી શકે છે તે ધર્મ સાથે સંબંધ થઈ રહેલું છે.

જેમ મહાભારત એ પ્રથમ યુદ્ધની કથા હતી, અને તેમાં પાછળથી સુધારા વધારા કરી તેને ધર્મશાસ્ત્ર બનાવી દેવામાં આવ્યું, તેમ પુરાણોની બાબતમાં પણ બન્યું છે. હવે,

†The titles Suta and Sauti clearly indicate that the traditional lore out of which the Puranas have been fashioned, was of Kshatriya, not of Brahman, origin. Page 29 .

પુરાણો કેવળ પ્રાચીના કથાઓના સંગ્રહ નથી, પણ તે ઉપદેશના ગ્રંથો છે. આ ઉપરાંત પુરાણોમાં વિષ્ણુ અગર શિવનાં સ્તુતિવચનો, વિશેષ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે, તેથી તે સર્વસામાન્ય મંત્રી, જાતીય અગર સાંપ્રદાયિક જાની ગયાં છે.

આ પુરાણો તરફ આધુનિક વિદ્વાનોનું લક્ષ્ય જુદે જુદે વખતે જુદું જુદું રહ્યું છે. જ્યારે પ્રથમ યુરોપ અને અમેરિકામાં સંસ્કૃતનો પ્રચાર થયો, ત્યારે પુરાણોને સામાન્ય ઐતિહાસિક પ્રમાણભૂત ગ્રંથો તરીકે ગણવામાં આવતાં ત્યાર પછી એવો યુગ આવ્યો કે જ્યારે પુરાણો ઉપરથી વિદ્વાનોના વિશ્વાસ એકદમ ઊઠી ગયો, અને પુરાણ એટલે ગપ્પાં એમજ મનાવા લાગ્યું, પરંતુ સુભાષે હવે એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ છે કે બીજા ગ્રંથોની માફક પુરાણોના પણ કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ શરૂ થયો છે; અને તેથી માન પાછો ટર સાહેબને ઘટે છે. પુરાણોમાં કેવળ ઇતિહાસ નથી; તેમાં ઇતિહાસ અને ઇતિહાસનું સર્વ મિશ્રણ કરેલું છે. આથી કરીને, તેમનો ખત અને કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કરી તેમાંથી ઇતિહાસ તારવી કાઢવો એ ખાસ આવશ્યક છે. જ્યાં સુધી એ અધ્યયન પૂરું ન થાય, ત્યાં સુધી પુરાણોની ઐતિહાસિક કીમત નક્કી કરવી અશક્ય છે.

અહાર પુરાણો ઉપરાંત અહાર ઉપપુરાણો પણ આપેલાં છે. આ સઘળાં પુરાણો અને ઉપપુરાણોમાં પાછળથી થયેલા સુધારા વધારાનાં ચિહ્નો તો સ્પષ્ટ જ જણાય છે. ફક્ત વિષ્ણુપુરાણ જ એક એવું પુરાણ છે કે જ્યાં ઓછામાં ઓછા ફેરફાર થયેલા છે. ઉપપુરાણોનું હજી કાળજીપૂર્વક અધ્યયન કરવામાં આવ્યું નથી, તેથી તેમના વિષે કંઈપણ ચોક્કસ મત આપી શકાય તેમ નથી, તેઓ પુરાણો કરતાં વિશેષ એકદેશીય અને અમુક અમુક પ્રદેશને લગતાં છે. ઐતિહાસિક પ્રમાણ તરીકે તેમની કીમત બહુ જ ઓછી છે. આ લગભગ એક જ જાતની કથાઓના જુદા જુદા નમૂનાઓની ઉત્પત્તિ વિષે કહેતાં લેખકે એક અવતરણ આપ્યું છે:

“A very striking analogy to the mutual relations of the various Puranas is to be found in the case of our own Saxon chronicle, which as is well-known, continued to be written up in various monasteries down to the reign of Stephen, though the additions made after the Roman conquest were independent of each other. Similarly, the copies of the original verse-Purana that were possessed by the priests of the great centres of pilgrimage were altered and added to chiefly by the insertion of local events after the fall of a central Hindu government had made communication between the different groups of Brahmans relatively difficult. In this way the Brahma-Purana may represent the Orissa version of the original work, just as the Padma may give that of Pushkara, the Agni that of Gaya, the Varaha that of Mathura, the Vamana that of Thanesar, the Kurma that of Benares, and the Matsya that of the Brahmans on the Narmada.” Centenary Vol. of the G. B. B. R. A. S. (1905), p. 73.

[“જુદાં જુદાં પુરાણોના પરસ્પર સંબંધ વિષેનું ચોક્કસ સામ્ય આપણી સંસન તવારીખમાં મળી આવે છે. આ તવારીખો સ્વીકૃતિના રાજ્યકાળ સુધી ભિન્ન ભિન્ન મઠોમાં લખાતી રહી એ સર્વ કાંઈ જાણે છે; પરંતુ રોમનોના વિજય પછી તેમાં થયેલા સુધારા વધારા એક બીજાથી સ્વતંત્ર હતા. તેજ પ્રમાણે, કેંદ્રસ્થ હિંદુ સામ્રાજ્યના પતન પછી ભિન્ન ભિન્ન શાખાઓના આહ્વાણોનો પરસ્પર સંવ્યવહાર કઠિન થઈ પડ્યો, અને તેથી મૂળના કાવ્યબદ્ધ પુરાણની જે જે નકલો યાત્રાનાં મુખ્ય મુખ્ય સ્થળોએ આહ્વાણો પામે હતી, તેમાં મુખ્યતઃ તત્ત્વ પ્રદેશના બનાવોની હકીકતો ઉમેરાવાથી સુધારા વધારા થતા ગયા. આ રીતે, બ્રહ્મપુરાણ મૂળ ગ્રંથનો ઓરિસ્સાનો પાઠ દર્શાવે છે, પદ્મપુરાણ પુષ્કરનો, અગ્નિપુરાણ ગયાનો, વરાહપુરાણ મથુરાનો, વામનપુરાણ થાણેશ્વરનો, કૂર્મપુરાણ બનારસનો, અને મત્સ્યપુરાણ નર્મદાતટના આહ્વાણોનો પાઠ દર્શાવે છે. ”]

આ સર્વ પુરાણો આરંભના શ્લોકોમાં પ્રાચીનતાનો એક સરખો દાવો કરે છે. પરંતુ તેમની પ્રાચીનતા વિષે કાંઈપણ નિશ્ચયાત્મક કહેવું અશક્ય છે. જે પુરાણોના ભવિષ્યવાદી પણાને તથા દંતકથાઓને અલગ કરીએ, તો જ પુરાણોનો ઐતિહાસિક પ્રમાણ તરીકે તથા પ્રાચીન ભૂગોળ તરીકે કાંઈપણ ઉપયોગ થઈ શકે.

ત્યારપછી, લેખકે પુરાણોક્ત મન્વન્તર, કલ્પ, મહાયુગ, અવાંતરયુગ વગેરેનો ખ્યાલ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે; અને તે પછી મનુ, ઇક્ષ્વાકુ, ઇલા, પુરુકુત્સ, દ્વિવોદાસ, પિંજવન વગેરે નામેની વેદ તથા પુરાણો સાથે કેવો સંબંધ છે તે દર્શાવ્યો છે. પરંતુ, પુરાણોની વંશાવળીઓમાં જેવામાં આવતાં નામેને અને વેદમાં આવતાં નામેને હંમેશાં એક ગણવામાં મોટી ભૂલ થવાનો સંભવ રહે છે; કારણકે કવિઓ પોતાના આશ્રયદાતા રાજાના વંશને અતિશય પ્રાચીન બતાવવા માટે પ્રાચીન વંશો સાથે ધણીવાર જોડી દે છે. દાખલા તરીકે, કૌસલદેશના ઇક્ષ્વાકુ રાજાઓની વંશાવળીમાં પ્રસેનજિતના પૂર્વગામી રાજાઓમાં અનુક્રમે શાક્ય, શુદ્રોદન, સિદ્ધાર્થ અને રાહુલનાં નામ મૂકેલાં છે. હવે, ખરીરીતે પ્રસેનજિત ગૌતમ બુદ્ધ (સિદ્ધાર્થ)નો સમકાલીન હતો એ ઇતિહાસ ઉપરથી સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી આવી વંશાવળીઓને બરાબર સમજતા પહેલાં વિચાર અને વિવેક કરવાનો રહે છે.

હાર પછી પુરુવંશ, ઇક્ષ્વાકુવંશ અને મગધના બૃહદ્રથ, પ્રદ્યોત, શિશુનાગ અને નંદ રાજાઓના સમય અને રાજ્યશાસન વિષે ઘણી સારી ચર્ચા કરેલી છે, તથા તે સમયના ઉત્તર અને મધ્ય હિંદુસ્તાનમાંના રાજ્યકર્તાઓ વિષે ઉલ્લેખ કરી મૌર્ય, શુંગ, કાણ્વ વગેરે મગધના અર્વાચીન રાજવંશો વિષે જણાવેલું છે.

આ સ્થળે લેખકે એક જાણવાબેગ સૂચના કરી છે. પુરાણોમાં નંદોનો જુદો વંશ નંદિ પાકતાં શિશુનાગ વંશમાં તેમને ગણવામાં આવ્યા છે. શિશુનાગ વંશના છેલ્લા અને તે પહેલાના મહાનંદી તથા નંદીવર્ધન રાજાઓનાં નામ ઉપરથી એ સંબંધ સ્પષ્ટ થાય છે. આ ઉપરથી જે જાતના નંદો ગણી શકાય, એક જૂના અને બીજા નવા. આ નવા નંદોને માટે ‘નવનંદ’ શબ્દ વપરાતો હશે. આથી ‘નવનંદ’ એ શબ્દમાં ‘નવ’નો સ્વાભાવિક રીતે સંખ્યાવાચક અર્થ લેવામાં આવે છે; તેને બદલે ‘નવ’ એટલે ‘નવીન’.

અર્થ લઇએ તો આ વિચાર બરાબર બેસી રહે છે. કે. પી. જયસ્વાલે પણ આ મતનું સમર્થન કર્યું છે.

એકંદરે આ પ્રકરણ શોધક-બુદ્ધિથી લખાયેલું છે, અને તેમાંથી સામાન્ય વાંચકને ઘણું નવીન જણવાનું મળે એમ છે.

અન્ય પ્રકરણોની સમાલોચના હવે પછીના અંકમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું.

“ના.”

x . . . . . x . . . . . x . . . . . x x

ઇન્ડીઅન એન્ટીક્વરી ના નવેમ્બર ૧૯૨૨ ના અંકમાં શ્રી કનૈયાલાલ મા. મુનશી ‘કાર્તવીર્યની માહિમતી’ એ નામના લેખમાં જણાવે છે કે:—

હૈદય વંશના રાજા અર્જુન-કાર્તવીર્યની રાજ્યધાનીનું સ્થાન ક્યાં છે તે વિશે વિદ્વાંતોમાં મતભેદ છે. શિરીષ ચન્દ્ર વિદ્યાલેખના મત પ્રમાણે કાર્તવીર્યની માહિમતી હાલ જ્યાં ભરૂચ (ભુચુકચ) છે તે સ્થાને હશે. શ્રી મુનશી પુરાણ, મહાભારત વગેરે ગ્રંથોમાં આવતા અનેક માહિમતીઓના ઉલ્લેખોની ચર્ચા કરી આ મતનું સમર્થન કરે છે. તેઓ લેખને અંતે જણાવે છે કે “આ બધી બાબતો જોતાં મને ખાત્રી થાય છે કે [પરશુ]રામના રાષ્ટ્ર કાર્તવીર્યની રાજ્યધાનીનો નાશ કરી નાખ્યો એટલું જ નહિ, પણ તેનો સૂપીરકમાં સમાવેશ કરી તેના અસ્તિત્વનું નામ નિશાન પણ રહેવા દીધું નહિ; અને તે ભરૂચની નજીકના કાઠ સ્થાન ઉપર હશે.”

‘વિ.’

x . . . . . x . . . . . x . . . . . x x

ઇન્ડીઅન એન્ટીક્વરીના માર્ચ ૧૯૨૩ ના અંકમાં પ્રો. કુશીલનો ‘પલ્લવ ચિત્રકળા’ વિશે લેખ છે. તેના સાર રૂપે અત્રવાદ આપીએ છીએ: પલ્લવ કોતરકામ અને સ્થાપત્ય સુપ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ પલ્લવ ચિત્રકામ એ તદ્દન નવીન વિષય છે. મહાબલીપૂરમ અને મામનુરમાં જોડેલાં રંગનાં અવશેષો ઉપરથી ત્યાંનાં સ્મારકો ચિત્રિત હશે એ શંકાને સ્થાન મળ્યું. પરંતુ આ અવશેષો પલ્લવ ચિત્રકલા (painting) સમજવા આપણે મારે પૂરતાં છે. સિત્તજવાસલમાંના પહાડમાં આલેખેલાં પલ્લવમંદિરોમાંનાં મંડોદક ચિત્રો (fresco) ની શોધ ધણી અગત્યની છે. આ ચિત્રો ઉપરથી નીચેના સિદ્ધાંતો બાંધી શકાય: ૧. પલ્લવ ચિત્રોની પદ્ધતિ અજન્ટાનાં ચિત્રોને મળતી છે.

૨. કલાની દૃષ્ટિએ આપણને મળી આવતા આ અવશેષો ધણાં લક્ષમાં રાખવા જોવાં છે. એમ જણાય છે કે પલ્લવોની ચિત્રકળા તેમની શ્રીતિવિધાનકળા કરતાં વધારે સુંદર હતી.

સિત્તજવાસલ પુકુંછોટથી વાંચબ દિશામાં નવ માઈલને અંતરે આવેલું ગામડું છે અને તે નર્તમલ, મલૈયદીપટ્ટી, કુકુમિયમલ અને કુત્તન્દરકોઈલથી થોડા થોડા માઈલને અંતરે હોઈને પલ્લવ પ્રદેશની મધ્યમાં આવેલું છે. પહેલા મહેન્દ્રવર્મેન રાજાના કાલ્ય અને સંગીતમાં દૌરલ્લખના માનુરના સિત્તાલેખોમાં વર્ણાય આવે છે તેમ જ રાજાએ કોતરાવેલી મામનુરની ગુફાઓના જેવી જ સિત્તજવાસલના ગુહામંદિરની સ્થાપત્યશૈલી છે. સિત્તજવાસલની ગુફામાં જૈનમંદિર છે અને મહેન્દ્રવર્મેન પહેલો આધરના બોધથી જૈન થયો,

ત્યાર પહેલાંના એના સમકાલીન સહધર્મીઓ અને મિત્રોને હાથે એ પહાડમાંથી કોતરી કઢાયું હતું. એક સમે એ પૂર લપકાથી શણુગારાયલું હતું, પરંતુ હાલ માત્ર એના ઉપલા વિભાગો જ અખંડ છે. એટલે છત, થાંભલાના ઉપલા ભાગ અને એમની મથોટી પરનાં જ ચિત્રો આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

જળવાઇ રહેલી મુખ્ય ચીજ તે ઓસરીની સમગ્ર છતને શણુગારતું ભવ્ય મંડોદક ચિત્ર છે. એ કમળકાસારતું ચિત્ર છે. કમળપુષ્પોમાં વચ્ચે વચ્ચે માછલાં, હંસો, લેસો, હાથીઓ અને હાથમાં કમળપુષ્પો ધરેલા એવા ત્રણ જૈનો છે. આમાંના બે જૈનો ઘેરા રાતા રંગના છે અને ત્રીજો જૈન ઉજળા પીળા રંગનો છે. એમની ઉભા રહેવાની ઢબ, એમના પર પુરાયલા રંગો અને એમની મુખાકૃતિની મધુરતા ખરેખર મોહક છે. આ કમળ-કાસારના મંડોદક ચિત્રમાં કદાચ જૈનોના ધાર્મિક ઇતિહાસમાંનો કોઈ દેખાવ હશે. રવેશના બે થાંભલાની મથોટીનો શણુગાર સારો જળવાયો છે. લાં ખીલતા કમળદંડોની રસમય ગુંથણીતું ચિત્રામણુ છે. થાંભલાઓ નાયિકાઓની આકૃતિથી અલંકૃત કરાયા છે. જમણી બાજુનો થાંભલો ઠીક જળવાયો નથી પરંતુ ડાબી બાજુનો, મનુષ્ય, વરસાદના સપાટાથી લગભગ પૂરેપૂરો બચી ગયો છે. એના પરની નાયિકા મંદિરની દેવદાસી છે.

મહેન્દ્રવર્મેનું પહેલાના જમાનામાં નૃત્યકલાતું ઘણું માન હતું. મારા મિત્ર ત્રિવેન્દ્રમ-વાળા કે. જી. શંકર આયરે ઇ. સ. ૧૯૨૦ માં મેં મોકલેલા ફોટોગ્રાફની મદદથી મામ-નંદુરના શિલાલેખોનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને એમાં એ નસહિત્વચ નૃત્યવિહિતઃ એમ વાંચી શક્યા હતા. એટલે સંભવ છે કે મહેન્દ્રવર્મેનું પહેલાએ નૃત્યકલા વિષે ગ્રંથ લખ્યો હતો. એ જ શિલાલેખમાં એમને ક્રધરનિસ્વર વર્ણનયપુર તપુઃ કવિગિર અને બીજે ઠેકાણે કિંચ વિવિધૈઃ કૃત્વવર્ણં ચંદ્રાવર્ણમ્ એ શબ્દો પણ વંચાયા હતા. આ પ્રમાણે નૃત્યકલાથી અવિભક્ત એવી સંગીતકલા વિષે પણ મહેન્દ્રવર્મે ગ્રંથો લખ્યા હતા. વળી ‘પદ્મવો’ના ત્રીસમે પાને મેં મારો મત દર્શાવતાં લખ્યું છે કે કુડ્ડમિયમલૈના શિલાલેખમાંનો ઉદ્દેશ મહેન્દ્રવર્માની સંગીતવિષયક પ્રવીણતા વિષે છે.

અત્રે એ પણ ઉમેરવું જોઈએ કે મિ. ડી. એ. ગોપીનાથ રાવને પુલ્કકોટ્ટે રાજ્યનાં શુભામંદિરો તપાસતાં તપાસતાં સંગીતવિષયક એક નવો શિલાલેખ જડી આવ્યો હતો. એ વિષે પત્રદ્વારા એમણે મને ત્રીયે પ્રમાણે લખ્યું:—“ટીરુમયૈમની શુદ્ધમાં પણ કુડ્ડમિય-મલૈના શિલાલેખ જેવો સંગીતવિષયક લેખ છે. પહાડની બાજુપર કોતરેલા શિલાલયની દિવાલ પર એ ટાંકી કઢાયેલો છે. ઘણા પાછળના વખતના એક પાંડય રાજાએ એ લેખનો કેટલોક ભાગ એ ના સમન્વય એવી લિપિમાં છે એમ કહી કોતરી કઢાવ્યો છે અને એને બદલે કેટલાકે સિક્કાનું દાન અમર કરવા પોતાનો જ નકમો લેખ કોતરાવ્યો છે. એ ‘ભિખારી’ને ખખર નહિ હોય કે એ અમૃત્ય શિલાલેખને એ કેટલું ભારે નુકસાન કરે છે. મળી આવતા અવશેષો પર ઇધર તીધર કંઈક આમ વંચાય છે:—‘વ [જ] ગંધાર, ધૈવ [ત].’ આ આર્થ સંગીતકલાના પારિભાષિક શબ્દો છે અને તે કુડ્ડમિયમલૈના શિલાલેખ પરની જ લિપિમાં લખાયા છે.”

પદ્મવોના સમયની લલિત કળાઓમાં મૂર્તિવિધાન કળા ઘણા વખતથી બળ્લીતી છે.

હવે આપણને ચિત્રકળા, સંગીત અને નૃત્ય વિષે માહિતી મળે છે; આ રીતે ચિત્તભવાસલના ફેરફાર પહેલા મહેન્દ્રવર્માના સમયની આપણી કળા વિષેની માહિતી પૂરી કરે છે. 'ચુ.'

ઇન્ડીઅન એન્ટીક્વરીના માર્ચ ૧૯૨૩ ના અંકમાં સર આર. સી. ટેમ્પલે પ્રો. ઇ. બ્લુમ. હબીલના 'હિંદુ અને રોમનો' નામના ફ્રેંચ લેખનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ આપ્યો છે. તેનો અમે ગૂજરાતી અનુવાદ આપીએ છીએ:—

ગુહાલોપની બૃશિર જડયા પહેલાં અને વહાણવટાની અભિવૃદ્ધિ પહેલાં યુરોપ અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે પરસ્પર અનેક સંબંધ હોવા છતાં સામાન્ય રીતે એમ ધરાય છે કે યુરોપ અને હિંદુસ્તાન એક બીજાથી ઘણાં વેગળાં છે. એ બે વચ્ચે વ્યવહાર ચાલતો એટલું જ નહિ, પણ તે વારંવાર ચાલતો અને અગત્યનો હતો, તથા હિંદુસ્તાન રોમનો સંસ્કૃતિથી ઉભરાઈ જતું હતું એમ સાબીત કરવાનો અહીં મારો પ્રયત્ન છે.

રોમનો પ્રજાસત્તાક રાજ્યને હિંદુસ્તાન સાથે નિઃશંક બાંધે જ કાંઈ સંબંધ હતો. પરંતુ શહેનશાહ આગસ્ટસના વખતમાં ત્યાં બે હિંદી એલચીમડોના મેયાં હતાં. એક કેટલીક બેટ તથા થીક ભાષામાં લખેલો કાગળ લાવ્યું હતું. એ કાગળમાં રોમનો લોકોને એક રાજા તરફથી હિંદુસ્તાનમાં પેસવાની તથા વેપાર કરવાની પૂરેપૂરી છૂટ આપવામાં આવી હતી. બેટમાં હિંદુસ્તાનની નવાઈની ચીજો હતી: હાથ વગરનો માણસ, જંગી કાંચબો, કેટલાક સાપ અને રાક્ષસી કબુતર (મોર ?) વગેરે. એલચીમો ભરૂચ બંદરેથી નીકળી ધરના અખાતને કિનારે કિનારે નિપરકસ થઈને એન્ટીઓકને રસ્તે થઈ ઈટાલી પહોંચ્યા હતા; યુરોપ જવાનો એ પુરાણો માર્ગ હતો.

ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦ ની સાલમાં આગસ્ટસે મિસર જીત્યું; અને ત્યારથી મિસર અને રાતા સમુદ્રનો માર્ગ સાધારણ રીતે વપરાશમાં આવ્યો. સ્ટ્રેબોના કહેવા પ્રમાણે એકસો વીસથી વધારે વહાણના બનેલા ખરા કાફલા રાતાસમુદ્રમાં થઈને હિંદુસ્તાન હકારાતા વેપારની અગત્ય ધણી થઈ હતી.

સ્ટ્રેબો અને પ્લિનીનાં પુસ્તકોમાં અને ખાસ કરીને 'પેરીપ્લસ ઓફ ધી એસીયાઈઅન સી' અને ટોલેમીની ભૂગોળમાં એની કેટલીક વિગતો છે.

એ પુરાણા કાળમાં રોમનો વેપારી સરે નીકળતા તેની સાથે આપણે કંઈપણ દ્રષ્ટિએ વિચરીએ. એ ભૂમધ્યસમુદ્ર આરંભાર રોમથી એલેક્ઝાંડ્રીયા જાય છે. પછી એ નાઇલને માર્ગે પડે છે અને સામે પાણીએ થીજસથી જરા નીચે કોપ્ટસ સુધી આવી પહોંચે છે. ત્યાંથી પછી ઉટ પર બેસી જસો માઇલનું રણ ઝોળંગી રાતા સમુદ્રના એક અખાતમાં ટ્રોગ્લોડાઇટસનું (શુદ્ધઓમાં રહેનારાઓનું) બેરેન્ટિસ નામનું બંદર છે ત્યાં આવે છે. ત્યાં એને આશરે ચારસો વહાણોનો કાફલો હિંદના બંદરો તરફ હકારવા તૈયાર હોય જણાય છે. કાફલો જુલાઈની મધ્યમાં મિસરનો કિનારો છોડે છે. અને કેટલાક દિવસ પછી અરબસ્તાનમાં મોક્કા નામના કસ્બાની નજીકમાં ઓઝા બંદરે પાવી પહોંચે છે. જરા આગળ બાબુલમંડપની સામુદ્રમુનીમાં એસીલસ (હાલના રાક્ષા) બંદરે કાફલો તાજું પાણી લે છે. પછી એડન આગળ થઈને તે કાને બંદરે પહોંચે છે.

અને છેવટે અમરપ્તાનનો કિનારો છોડે છે. હવે વહાણો હિંદુસ્તાન જવા ભરદરીએ પડે છે. ઑગસ્ટની શરૂઆત છે. (નૈઋત્ય) ચોમાસુ પૂર જોસમાં છે. એટલે આપણા ખડતલ ખલાસીઓ (હીપ્પોક્ષોસનામ) પવનની આગળ માત્ર દોડે જાય એટલે એક મહીનામાં સારા અમરપ્તી અખાતની આરપાર સપ્ટેમ્બરના એક દિવસે કિનારો આવે છે, અને ક્યાં આવ્યા એ જાણ્યા પછી વહાણ ખંભાતના અખાતમાં ભરૂચ બંદર તરફ વળે છે. યુરોપથી લાવેલો કેટલોક માલ આપણો વેપારી અહીં ઉતારે છે એમાંનો મોટો ભાગ યુરોપની બનાવટનો બજારમાં વેચી ખાવાનો કચરો હોય છે. તેમાં તૈયાર કપડાં પુષ્કળ છે કારણ કે ધનિક હિંદીઓ રોમની નવામાં નવી ઢબ (Fashion)નો પોષાક પહેરે છે. પોલાદની વા કાંસાની ચીજો, કાચનાં વાસણો, પતરૂં, સીસું, સેન્ડરચ (એક જાતનો સરેસ), પરવાળાં, અત્તરો, લેપવિલેપો વગેરે પણ તેમાં છે. વળી રાજમહારાજઓને ભેટ કરવા ખાસ ચીજો પણ છે; કારણ કે માગવા અને દુખખણતું મોટું બંદર જે ભરૂચ તે ઉજ્જૈન સાથે લાગલું વ્યવહાર કરે છે. ઉજ્જૈનમાં ત્રીઆસતનો (ચશતનો) અને પૈથનો રાજ્ય કરે છે. તેનો રાજા શ્રી પુલુમાયી કહેવાય છે. આ રાજ્યો મહા મોજ-શોખમાં રહે છે. એટલે એમને માટે કેટલાક નક્શી ચાંદીના થાળ, ઉંચા દારૂ, સંગીતનાં વાદ્યો, રંગ, અને આર્થ કવિઓએ વખાણેલા અને રાજ્યોને ઘણા ગમે છે એવા કેટલાક ગ્રીક (યવની) શુલાનો પણ આપણો વેપારી લાવ્યો છે. બધી યુરોપી ચીજો મોંઘી છતાં ભરૂચના બજારમાં તડાકાભેર ઉપડી જાય છે.

હવે આપણે દુખખણતું કિનારે કિનારે દક્ષિણ તરફ આપણી સફર ચાલુ રાખીએ. સફર ધાર્તીભરેલી છે. અને ચીરાસ પ્રદેશના કેંગાનોર બંદરે પહોંચીએ, ત્યાર પહેલાં જળીઆના ચાંચીઆઓને હાથ ઝલાઈ જવાનું જોખમ છે. એ ગામમાં રોમન લશ્કરની બે ટુકડીઓ છે. વેપારનું રક્ષણ કરવું એ એનું કામ છે. પાડોશમાં ઑગસ્ટસનું દેવળ છે. ત્યાંથી વહાણ કોમોરીનની ભૂશિર પાછળ ફરી કોલખોઈ અથવા કોર્કે નામના બંદરે આવે છે. આ ગામ મોતીનું મથક છે. અને એ દેશની મધ્યમાં આવેલું છે. એ મહુરાના પાંડય રાજને તાબે છે. ત્યાં યુરોપીઓ વારંવાર આવે છે અને ત્યાંના ઘણા રહેવાસીઓ ગ્રીક ભાષા બોલી સમજી જાણે છે. પાંડયના અંગરક્ષકો યવનો કિંવા યુરોપી સૈનિકો છે.

આ બધા ઉપરાંત ત્યાં રોમનું નાણું ચાલે છે અને આપણો વેપારી રોમના સિક્કાનો મોટો જથ્થો લાવ્યો છે તેનું ત્યાં તરત ચલણ થશે. એના બદલામાં મોતી તથા લંકાથી આવેલો હાથીદાંત અને પુત્રાત અથવા પુત્રાડ જેનું સુખ્ય શહેર કાવેરીના વોહ ઉપર આવ્યું છે ત્યાંથી આવેલાં નીલમ વગેરે એ ખરીદશે.

હવે નવેમ્બર મહીનો બેટો હશે. એટલે મોતી, હાથીદાંત અને હીરા ભરી વહાણ કોલખોઈ છોડી યુરોપ જવા પાછું ફરે છે. તે હાલ ત્રાવણકોર રાજ્યમાં આવેલા વૈક્કારે બંદરે આવી નેલઝ્યુડા નામના ગામમાંથી એ પુષ્કળ મરી ભરે છે. નેલઝ્યુડા મરીના પાકના પ્રદેશની મધ્યમાં છે અને પાંડયને તાબે છે. ત્યાંથી ચાલ્યાં વહાણ મલબારને કિનારે કિનારે ભરૂચ આવી પહોંચે છે. ત્યાંથી તે સુતરાઉ કાપડનો માલ, ખાસ કરીને મજલીપદ્મની

મહીપ્પેલાસ ચોમાસાનો ઉપયોગ કરી હિંદી મહાસાગર આજંગનાર પહેલો રોમનો નાવિક હતો. એણે એ સુસાફરી લગભગ ઇ. સ. ૭૯ માં કરી.

પ્રાંતોમાંથી આવેલી ધણી બારીક મસલીન વગેરે ભરશે એટલામાં હીસેમ્બર અથવા જાન્યુઆરી મહીનો થઇ જાય છે અને પ્રજાની પવન ડુકાવા માંડ્યો છે એટલે વહાણ સહેલાઈથી અમરખતાન થઇને મિસર વળી જાય છે.

ત્યાંથી રોમ જવું એ આપણા વેપારીને મન ખેલ છે. હિંદુસ્તાનમાં સરતે બંને બે બેરોમાં માલ એ રોમમાં ધણે મોંઘે બાવે વેચી શકશે. પ્લીની પુણ્યપ્રકાશમાં આવી નંદ શ્રીઆદ કરે છે કે હિંદુસ્તાનની પડતર કિંમતથી મોગણી કિંમતે રોમમાં માલ વેચાતો હતો. એટલે સરનાં બેખમં જેટલો જ નહિ પણ એથી વિશેષ લાભ એને (આપણા વેપારીને) થશે.

પહેલા શહેનશાહોનાં વખતમાં રોમમાં મોજશોખ અને બહારનો બપટો એટલો બધો કરવામાં આવતો કે આ મોંઘી કિંમતનાં મોતી, ધૂપગંધ, હાથીદાંત, મસલીન અને હીરા પણ ત્યાં ચપટીમાં વેચાઈ જતાં.

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ અને વૈભવવિલાસ લાવનાર આ યુરોપીઓ પોતાનાં દેશમાં આવે એથી હિંદીઓ રાજ થતા. તામીલ કવિઓ યવનોના હીવા અને ચંદુઓનાં તથા સુંદર બપટર ધરી મહુરા શહેરનું બહાદુરીથી રક્ષણ કરનાર યુરોપી સૈનિકોનાં વર્ણન કરે છે.

પુઠ્ઠરમાં (કાવેરીપટ્ટનમમાં) યુરોપી વેપારીઓનો ખાસ અલગ વગો હતો. ત્યાં દુર્લભ અને મોંઘી ચીજોથી ભરચક દુકાનો હતી. અહનાવટ્ટ નામની તાલીમ કવિતામાં મુઝીરીઝ બંદે વારંવાર આવતાં મોટાં, સુંદર વહાણોનાં વખાણ આવે છે. રોમના વેપારીની અગત્ય એટલી મોટી હતી કે રોમનાં નાણાં આડે દેશી નાણાંને કોઈ પૂછતું પણ નહિ. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં જમીનમાં દટાએલા અનેક બંડારો જડી આવ્યા છે અને એમાંના બધા સિક્કા રોમના નીકળ્યા છે. દેશી રાજનો એક સિક્કો પણ કદિ જડ્યો નથી. એ ઉપરથી ચોક્કસ જણાઈ આવે છે કે ત્યાંના રાજાએ રોમનું ચલણી નાણું સ્વીકાર્યું હતું. તથાપદ નાણું પોતાના દેશ બહાર ચાલતું નહિ. જ્યારે આ નાણાંનું આંતરરાષ્ટ્રીય ચલણ હતું એ કાપડો હતો.

ખ. સ. ૧૮૫૦ માં ટેલીએરી પાસે કોદયામમાં સોનાના સિક્કાઓનો એક જંગી જથ્થો જડી આવ્યો હતો. ૧૮૫૬ માં મહુરા પરગણામાં કલોલમપુટ્ટરમાં ટેપીરીઅસ, કલોડીઅસ, નીરા, ડોમીટિઅન અને નર્વા નામના રોમના બાદશાહોના જમાનાના સોનાના સિક્કાઓની મોટી સંખ્યા જડી આવી હતી. કોઇમ્બતુર પરગણામાં પોલાચીમાં બીજા બે બંડાર જડ્યા હતા. બંનેમાં ઓગસ્ટસ અને ટાઇબેરીઅસના સિક્કાઓ હતા. એ જ પરગણામાં કર્પૂરમાં પણ બે બંડારો જડ્યા હતા. આમાંના ૧૮૯૧ માં જડેલા બંડારમાં પાંચસો ઓગસ્ટસના રૂપાના સિક્કા હતા અને તેનું ટાઇબેરીઅસના રૂપાના. એ જ પરગણામાં વેલ્લાયૂરમાં રૂપાના સિક્કાના બીજા બે બંડાર જડ્યા હતા. એમાંના ૧૮૯૧ માં જડેલા બંડારમાં એકસોએસી ઓગસ્ટસના અને ત્રણસો એમલ્યુનીસ ટાઇબેરીઅસના સિક્કાથી બરેલું વાસણ હતું. અને ૧૮૪૨ માં જડેલા બંડારમાં ઓગસ્ટસના એકસો પાંત્રીસ, ટાઇબેરીઅસના એકસો એસી તથા કલોડીઅસના પાંચ સિક્કાઓ હતા. ૧૮૯૮ માં પુઠ્ઠર ઉકાટે સુદમે બંડાર જડ્યો હતો તેમાં ઓગસ્ટસથી વેસપીસીઅન સુધીના બાદશાહોના

સિક્કાઓનો મોટો જથ્થો હતો. એ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે આ બધા સિક્કા આપણા કાળના પહેલા શતકમાં થયેલા રોમના બાદશાહોના હતા.

એ શતકના લગભગ અંત સમયે રોમની રીતભાતમાં સાદગી આવી અને પહેલા બાદશાહોના અનિયંત્રિત વૈભવવિલાસ સામે પ્રત્યાઘાત થયો. એટલે દક્ષિણ હિંદુસ્તાન મુખ્યત્વે કરીને મૌજશાળનાં સાધનો પૂરાં પાડતું હોવાથી રોમની સાથેનો એનો વેપાર પડી ભાગ્યો.

હવે આપણે હિંદુસ્તાન અને રોમના પરસ્પર સંબંધના ઇતિહાસની ખીજ દશા પર આવીએ. અત્યાર સુધી પાર્થીઓનો રાજ્ય ઉત્તર-હિંદુસ્તાન અને પાશ્ચાત્ય દેશો વચ્ચે આડ કરતું હતું. પાર્થીઓનો રોમના અને રોમની સંસ્કૃતિના દૃઢ શત્રુ હતા એ મુખ્યસિદ્ધ હકીકત છે, પણ પહેલા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં બેક્ટ્રીયાના કુશનોએ ઉત્તર-હિંદુસ્તાન છૂટું અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો શોળ ત્યાં ફાળવ કર્યો. એ વખતથી ઉત્તર-હિંદુસ્તાન અને યુરોપ વચ્ચે જમીન માર્ગે પણ વ્યવહાર શક્ય થયો. હિંદુસ્તાનથી કાબુલની ખીણમાં થઇને બેક્ટ્રીયામાં જવાનું. પછી ઑક્સસને કિનારે કિનારે મેસાગેટીસના પ્રદેશને રસ્તે કાળા સમુદ્રમાં જવાનું. બલુચીસ્તાન, દક્ષિણ-ઇરાન અને મેસોપોટમીયાને રસ્તે પણ જવાનું.

ટ્રોજન અને એન્ટોનીઅસખીઅસ પાસે હિંદી એલચીઓ આવ્યા હતા. ઉત્તર-હિંદમાં રાજ્ય કરતા કનિષ્ઠ નામના કુશન રાજાએ આવનારા શિલાલેખમાં સ્વીકરનો ઇલ્લાખ ધારણ કર્યો છે. માણિક્યાલના શિલાલેખ પરથી સાબીત થાય છે કે એ સમયે કુશનો કલાક પ્રમાણે (રોમની રીતિ પ્રમાણે) દિવસના વિભાગ કરતા હતા. કુશન રાજાઓ પોતાના સિક્કા પાડતા, પરંતુ એ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે એ સિક્કાઓનું વંજન બરાબર રોમના સિક્કાઓ જેટલું હતું. વિમા કેંડ્રીસિસનો જણાયલો એક રૂપાનો સિક્કો (રોમના) દીના રીયસ (કિનાર ?) ના વંજનનો છે. ઉત્તર-હિંદમાં રોમના સિક્કાનું ચલણ નહોતું એવો સંભવ છે, કારણકે એ પ્રદેશમાં એ જાતના ઘણા ઓછા સિક્કા મળી આવે છે. છતાં બાદ રાખવા જેવું છે કે ડોમીટીઅનના, ટ્રોજનના અને હેડ્રીઅનની પત્ની સખીનાના એમ થઈ ત્રણ સિક્કાઓ જલાલાબાદમાં કુશન રાજાઓના સ્તૂપોમાં જડ્યા છે.

એ સમયે ગ્રીક એ આંતરરાષ્ટ્રીય ભાષા હતી; અને ઈ. સ. ના પહેલા શતકમાં હિંદમાં પ્રસરેલી રોમની અસર એ ખરૂં જોતાં ગ્રીસો-રોમનને નામે ઓળખાતી સંસ્કૃતિ હતી. ઈ. સ. ૧૦૫ થી ૨૭૩ સુધી વેપારનું મુખ્ય મથક સીરીયામાં આવેલું પાલમીરા હતું. અને એની દરમિયાનગીને લીધે જ હિંદુસ્તાનને ગ્રીસો-રોમન સંસ્કૃતિનો લાભ થયો અને ત્યાંથી તે સંસ્કૃતિ સર્વ પૌર્વાત્ય દેશોમાં પ્રચાર પામી.

સમસ્ત ભારતવર્ષ પર આ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની ભારે અસર થઇ. ગ્રીસો-રોમન પદ્ધતિનાં અનેક નકશી-કામે આપણી સમક્ષ છે. એ હિંદુસ્તાનમાંથી જડ્યાં છે એમ કહેવામાં ન આવે તો એ હિંદુસ્તાનનાં છે એમ ઓળખાય નહિ એવાં છે. એ પદ્ધતિને ઘણીવાર ગ્રીસો-બુદ્ધિસ્ટ કહેવામાં આવે છે કારણ કે ગ્રીસો-રોમન કલા બૌદ્ધ વિષયો પર વપરાયેલી જણાય છે. આ જાતનાં કોતરકામે મુખ્યત્વે કરીને ગાંધારમાં જડી આવ્યાં છે. અને સોરખોનના ગ્રેફિસર કાઉચરે આ વિષય પર એક ઉત્કૃષ્ટ પુસ્તક લખ્યું છે. છતાં આવાં કોતરકામ જમનાને કિનારે આવેલા મથુરામાં, કાશી પાસે સારનાથમાં અને બેઝાવાડાં પાસે અમરાવતીમાં પણ જડી આવ્યાં છે. એ ઉપરથી સાબીત થાય છે કે

આ કલા સમસ્ત ભારતવર્ષમાં પ્રચાર પામી હતી. બહુધા દ્રોણ અને હૃડીઅનના સમયની રોમનોની લઘાઇઓએ પેર્ગેમોસ અને ઇફેસસની ગ્રીસો-રોમન કલા હિન્દુસ્તાનમાં પ્રસારવામાં મદદ કરેલી. અમરાવતીનાં પ્રતિજ્ઞાથી કાતરકામોમાં-દ્યોતેલાં પાપદળ અને ધોડેસ્વારોનો મોટો ભાગ દ્રોણનના સ્તંભો (રોમમાંના) પરના લક્ષકરનું અનુકરણ જણાય છે. કાતરકામમાં યુદ્ધ અર્પોર્થોને બદલે આવે છે, અને કુંભેરનો દેખાવ શ્રીક્રિષ્નાસના ઝેચુસના જેવો છે. આકૃતિઓ ગ્રીસ નમુનાના જેવી છે; માથોના વાળ વાંકડીયા છે અને પોપાક રોમન ફરશુળ (ટોગા)નું અનુકરણ છે. યુદ્ધના મસ્તકને શરતું તેજ્યક છે. એ તેજ્યક એવી જાતનું છે કે તેમની નિયમિત આકૃતિઓ, તેમના વાંકડીયા વાળ; તેમનો પહેરવેશ અને આશીર્વાદનો તેમનો અભિનય વગેરે સાથે જોતાં એ પ્રાચીન ખ્રીસ્તી દેવળોમાંના સંતોનું આબેહુબ ચિત્ર ખડું કરે છે.*

ચિત્રપરિચય.

ખાટણથી વાયવ્ય ખુણામાં દોઢેક માઇલ દૂર સરસ્વતીના ઉત્તર કિનારા ઉપર અને સહઅલિંગ તળાવની ઉગર બાજુની નજીક રોમ ફરિદની દરવા છે. આ પહેલાં હિન્દુ કે જૈન મંદિર હતું. દરવાની પશ્ચિમ બાજુની મેસનરિને ત્રણ શિલાઓનું બનીનેલું છાપું હતું. આ શિલાઓને પાણીમાંથી કઢાડી એકઠી મુકતાં એક સુંદર કાતરકામવાળી છત થઈ રહી. આ ચિત્ર તે છતનું છે. શિલ્પ સ્પષ્ટ અને સુંદર છે. પણ પથરો ખરી પડવાનો સ્વભાવ હોવાથી અને શિલાઓ પાણીમાં પડી ગઈ હોવાથી હાનિ ખૂબ પહોંચી છે. પથરની સપાટીથી લગભગ એક ફૂટ નેટલું ઉચું કાતરકામ છે; અને તે એવી રીતે કારેલું છે કે જ્યારે આ શિલાઓ પોતાના મૂળ સ્થાને હશે ત્યારે તે છતમાંથી લટકતું હોય એમ દેખાતું હશે. આની આકૃતિ વળમાં એક સ્થાનેથી આજુબાજુ ગોળ ઉઠેલાતા ગુચળાની છે. આ આકૃતિ હિન્દુ શિલ્પીઓને ખાસ પ્રિય છે. શત્રુંજયમાં બુલ-વણી મંદિરમાં અને આણુમાં વિમળશાહના હરોમાં આવી આકૃતિવાળી શિલાઓ છે-સં.

*પ્રાચીન યુરોપીય સંસ્કૃતિની હિન્દુસ્તાન ઉપર ભારે અસર હતી એવું ભૂત ધણા યુરોપીઅન વિદ્વાનેને ભરાએલું છે. ગ્રો. કુંઝીલ તેમાંના એક હોય તેમ જણાય છે. તેમણે આ લેખમાં ને હકીકત આપી છે તે ઉપરથી એટલું જ સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાચીન સંમ-યમાં પણ હિન્દુસ્તાનને બીજા દેશો સાથે સારા સંબંધ હતા. એમણે લેખના પ્રારંભમાં કરેલી પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ કરવાને આ લેખમાં તો પૂરતા સાધનો નથી તે દરેક વાંચક સમજી શકશે. રોમન વર્ણનકૌતલ્ય સ્પષ્ટ છે. —સંપાદક.

અમારા તરફથી પ્રકટ થએલાં પુસ્તકો

૧. પ્રાચીન સાહિત્ય (રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર વિરચિત) સોળપેજ કાઉન, પાન ૧૨૫.
[અનુવાદક: મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઈ, તથા નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ] જેમાં
રામાયણ, કુમારસંભવ, મેઘદૂત, શાકુન્તલ, દાદમ્બરી-ચિત્ર, ધમ્મપદ વગેરે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો
ઉપરના ચર્યાત્મક અંગાળી લેખોનો અનુવાદ કરેલો છે. કીં. ૦-૧૨-૦

૨. આર્યવિદ્યાવ્યાખ્યાનમાળા, યોગદર્શન, કૌટિલ્ય, ઉમ્મરખુઆમ વગેરે
લેખોનો અપૂર્વ સંગ્રહ. કીં. કપડાની પટ્ટી રૂ. ૨-૦-૦, ચામડાની પટ્ટી ૨-૮-૦.

૩. બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ, આ પુસ્તક મૂળ મરાઠીમાં પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ વિદ્વાન પ્રો.
ધર્માનંદ કોસંખીએ લખેલું છે. આ તેનો ગુજરાતી અનુવાદ છે. તેમાં બુદ્ધના પૂર્વજન્મની
કથાઓ, બુદ્ધત્વ જીવનચરિત્ર, તથા ઉપદેશ એમ ત્રણ વિભાગ પાડેલા છે. બૌદ્ધધર્મના
વિષયમાં આ ગ્રંથ અતિ ઉપયોગી છે. કીં. ૨-૮-૦

૪. હિંદુઓના તહેવારોનો ઇતિહાસ, જેમાં આપણા સધળા તહેવારોની ઉત્પત્તિ,
વિકાસ વગેરેની સપ્રમાણ હકીકત, તે વિષેની આખ્યાયિકાઓ સાથે આપવામાં આવી છે
(ગ્રંથ થોડા વખતમાં બહાર પડશે.)

૫. ઉપનિષત્પાઠાવલી, સંપાદક દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર. ઉપનિષદોના મૂળ-
ભૂત રસપદ્ર તથા ઉપદેશાત્મક ભાગોનો સંગ્રહ: પ્રસ્તાવના, ગૂજરાતી ટિપ્પણ, કઠિન
શબ્દોના કોષ સાથે. કેમી આઠપેજ, પાન ૧૦૦. કીં. ૦-૧૨-૦

૬. પાલીપાઠાવલી, સંપાદક મુનિ જિનવિજય. પાલી ભાષાના વિદ્યાર્થીઓ માટે
પ્રાથમિક ગ્રંથ. કેમી આઠપેજ, પાન ૧૧૭. કીં. ૦-૧૪-૦

૭. અમિઘમ્મત્થસંગ્રહો, સંપાદક અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસંખી. કીં. ૨-૦-૦

૮. જિનચરિત્રમ્, સંપાદક મુનિ જિનવિજય. આ પ્રાચીન ગ્રંથમાં સુલલિત પાલી
પદ્યમાં મહાત્મા ગૌતમ બુદ્ધત્વ જીવનચરિત્ર આપેલું છે. પ્રસ્તાવના, શબ્દકોષ સાથે.
(છપાય છે.)

૯. પ્રાકૃતકથાસંગ્રહ, સંપાદક મુનિ જિનવિજય. મહારાષ્ટ્રી-પ્રાકૃત ભાષામાં
પ્રાચીન વાર્તાઓનો સંગ્રહ; પ્રાકૃતભાષાના અભ્યાસીઓ માટે ખાસ ઉપયોગી. કેમી આઠ-
પેજ, પાન ૧૦૬. કીં. ૦-૧૨-૦

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર,

એલીસબ્રીજ, અમદાવાદ.

તા. ૬. અમારાં પુસ્તકો મળવાનાં સ્થળો:—

૧ ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર, એલીસબ્રીજ, અમદાવાદ,

૨ રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય કાર્યાલય, ભદ્ર, અમદાવાદ

૩ વર્ધમાન એન્ડ સન્સ, ટ્રામ જંકશન, પાયધુની, મુબાઈ નં. ૩.

તથા બાણીતા બુકસેલરો પાસેથી.

ઇન્દ્રિયજન્ય એ જ આ આખું શાસ્ત્ર છે.

તેથી વિરૂદ્ધ વૃત્તિવાળો, અવશ ઇન્દ્રિયવાળો ચંકવર્તી રાજા પણ સદા વિનાશ પામે છે—જેમ દાણકકથ^{૫૩} લોજા કામથી પ્રાદાણકન્યા ઉપર આસક્ત થતાં લાયાતો અને રાષ્ટ્ર સાથે નાશ પામ્યો. વેદેહ કરાલનું પણ એમ જ થયું.

કોધને લીધે પ્રાદાણ ઉપર હલ્લો કરવાથી જનમેજય^{૫૪} અને ભૃગુ ઉપર હલ્લો કરવાથી તાલજંઘ નાશ પામ્યો.

લોભને લીધે ચાર વર્ષો પાસેથી બહુ પૈસા પઠાવી લેવાથી એલ^{૫૫} નાશ પામ્યો. અને સૌવીર અજગિન્દુનું પણ એમ જ થયું.

અભિમાનને લીધે પરચી પાછી નહિ આપવાથી રાવણ નાશ પામ્યો અને રાન્યનો ભાગ નહિ આપવાથી દુર્યોધન.

મદને લીધે સર્વ લોકનું અપમાન કરવાથી ઉત્તોહલવ^{૫૬} નાશ પામ્યો અને હેહય અર્જુનનું પણ એમ જ થયું.

હુષને લીધે અગસ્ત્ય ઉપર હલ્લો કરવા જતાં વાતાપિ^{૫૭} અને દ્વૈપાયન ઉપર હલ્લો કરવા જતાં વૃષ્ટિઓ નાશ પામ્યા.

૫૩. આ જ દૃષ્ટાન્ત આ જ પ્રસંગને માટે કામન્દક પણ આપે છે અને તેની દીકામાં નીચે પ્રમાણે વૃત્તાન્ત આપેલ છે:—દણ્ડક નામનો લોજવંશનો મુખ્ય પુરુષ હતો. તેના ઉપરથી દાણકકથ એવું નામ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું. તે યુગપા રમવા ગયેલો ત્યાં તરસ્યો થવાથી ભૃગુના આશ્રમમાં ગયો અને ત્યાં રૂપયૌવનવાળા તેની દીકરીને એકલી જોઈ તેના તરફ રાગ થતાં તેને રથ ઉપર નાખી પોતાને ચહેરે ઉપાડી ગયો. સમિધ કુશ વગેરે વનમાંથી લઈ પાછા આવતાં ભૃગુએ તેને નહિ જોતાં ધ્યાન ધરી જોયું અને જો બન્યું હતું તે બણ્યું. તેથી ક્રુદ્ધ થઈ તેણે શપ્થ આપ્યો કે “સાત દિવસ સુધી ધૂળનો વરસાદ વરસીને ભાયાતો અને રાષ્ટ્ર સાથે નાશ પામે.” તેનાથી ડંદાઈ જઈને તે મુલો.

૫૪. રાજસૂય યજ્ઞમાં અશ્વમેધ વખતે ઋત્વિજને ઉપર વહેમ આવવાથી જનમેજયે તેમનો તિરસ્કાર કરેલો તે કથા સુપ્રસિદ્ધ છે. આ જ જયમંગલામાં આપેલ છે.

૫૫. જયમંગલામાં આપ્યું છે કે એલ એટલે પુરેવા. કથા છે કે નૈમિષારણ્યના ઋષિઓએ યજ્ઞનું રક્ષણ કરવા તેને નિગત્રેશે ત્યાં બધાં મુરખોનાં વાસણો જોઈને તે લોભથી લઈ લેવા માંડ્યો. યજ્ઞક્રિયામાં ખેડેલા વિરોધથી ઉદ્ભવેલ ઋષિઓએ તેને વજ્રગર્ભ કુરો માર્યો, તેથી તે મરી ગયો.

૫૬. જયમંગલા કહે છે કે આ મદા પ્રભાવશાલી રાજાને જ્યારે લડવાને ડાઘ ન મળ્યું ત્યારે નરનારાયણ બદરિકાશ્રમમાં તપ તપે છે એમ નારદથી સાંભળીને ચોપના ગુમાનથી તેમના પર ચડી ગયો અને નરનાં એવીક પાજોથી સજળ છતાં નાશ પામ્યો.

૫૭. જયમંગલામાં નીચેની વાન લખી છે: વાતાપિ અમર બટ્ટ અટક્યાનો દનો. મેં માયાથી પોતાના બાઈ ઇશ્વરને બદરે જનારી તેના માંસથી ઋષિઓને જમાડીને પાત્રી

આ અને બહુએ ખીજા, સેવતાં આ છ શત્રુને,
લાયાતો ને રાજ્ય સાથે, હુણ્યા અનિતેન્દ્રિય.

છોડી દે આ છ શત્રુને, જામદગ્ન્ય નિતેન્દ્રિયે,
ને અંબરીષ નાભાગે, ભોગવી ચિર પૃથ્વીને.

વિનયાધિકરણે ઇન્દ્રિયજયમાં પરિપુત્યાગનો છઠો અધ્યાય પુરો થયો.

એટલા માટે પરિપુત્યાગનો ત્યાગ કરીને ઇન્દ્રિયજય કરવો. વૃદ્ધના સમા-
ગમથી પ્રજ્ઞા મેળવવી, ચારની^{૫૮} આંખોથી જોવું, ઉદમથી યોગક્ષેમ સાધવું,
કર્તવ્ય સંબંધી શાસન ચલાવીને સ્વધર્મનું સ્થાપન કરવું, વિદ્યાનો ઉપદેશ લેને
વિનયવાળા થવું, અર્થપ્રાપ્તિ કરાવીને લોકપ્રિય થવું અને હિત કરીને
પોતાની ધૃત્તિ કરવી.

એવી રીતે ઇન્દ્રિયો વશ રાખીને પરસ્ત્રી, પરદ્રવ્ય અને હિંસાનો^{૫૯} ત્યાગ
કરવો. સ્વપ્નમાં પણ લૌક્ય^{૬૦} વર્જવું તેમજ અસત્ય, ઉદ્વેગ વેષ અને અનર્થનો
સંગ છોડવો. અધર્મ તેમજ અનર્થના સંયોગવાળો વ્યવહાર પણ તજવો.

ધર્મ અને અર્થને વિરોધ ન થાય એવી રીતે કામને સેવવો. નિઃસ્ખાન
થવું. અથવા ત્રિવર્ગને^{૬૧} એક સાથે સેવવા કારણ કે તે પરસ્પર આધાર રાખે
છે. ધર્મ અર્થ અને કામમાંના એકની પણ અતિસેવા કરવાથી તે પુરુષાર્થને
તેમજ બાકીના બેને પણ હાનિ પહોંચે છે. કૌટિલ્યનો મત છે કે “અર્થ જ
પ્રધાન છે”—ધર્મ અને કામનો આધાર અર્થ ઉપર છે.

આચાર્યો અથવા અમાત્યોની મર્યાદા સ્થાપવી, જેઓ તેને અપાય^{૬૨} સ્થાનથી

આગચ્છેલ્લલ (મહાબલ, આવ) એવી જૂઠા પ્લુત સ્વરથી ત્રણ વાર પાડી તેને બોલાવતો
એટલે તે કૃષ્ણ ચીરીને બહાર નીકળતો. આ વાત સાંભળીને એકવાર અગસ્ત્ય મહર્ષિ ત્યાં
આવ્યા. તેમને પણ તે પ્રમાણે જમાડીને પછી ખૂસ પાડી. પછી તે તો પચી ગયો છે એમ
મુનિથી જાણીને તેમને ચીરી નાખવાને સૂક્ષ્મ રૂપ ધરી અંદર ગયો અને પોતે પણ પચી ગયો.

૫૮. ચાર એટલે દૂષો જાણુસ.

૫૯. અંગ્રેજી ભાષાન્તરકાર એવો અર્થ કરે છે કે “પરસ્ત્રી અને પરદ્રવ્યની હાનિ
ન કરવી.” જૂઠામાં પરસ્ત્રીદ્રવ્યહિંસા: એવો પાઠ છે. એટલે કે તેઓ પશ્ચીતપુરુષ સમાસ
ગણે છે. પણ અમે એને દ્વંદ્વસમાસ ગણી પરસ્ત્રી, પરદ્રવ્ય અને હિંસા એમ ત્રણેય તબક્કાં
એવો અર્થ કરીએ છીએ.

૬૦. ચાંચલ્ય, લોભવૃત્તિ, કામવાસના એ બધા અર્થો થાય છે.

૬૧. ધર્મ અર્થ કામ મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થને ચતુર્વર્ગ કહે છે. પહેલા ત્રણને
ત્રિવર્ગ કહે છે.

૬૨. નાશ, લુપ્તસાન.

વારે અને તે ખાનેગીમાં પ્રમાદ કરે ત્યારે છાયાનાગિકા^{૧૩} વગાડીને તેને ટોકે.

સ્હાયથી રાજ્ય ચાલે છે, એકલું ચાલે હોય ના.

તેથી નીમીને સચિવો, તેમનો સુલુવો મત.

વિનયાધિકરણે ઇન્દ્રિયમાં રાજર્ષિવૃત્તનો સાતમો અધ્યાય પૂરો થયો. ઇન્દ્રિયજન્ય સમાપ્ત થયો.

પ્રકરણ ૪ થું: અમાત્યોત્પત્તિ

ભારદ્વાજનો એવો મત છે કે “સહાધ્યાયીઓને અમાત્ય કરવા, કારણ કે તેમની શુદ્ધતા અને સામર્થ્ય જોએલાં હોય છે.” તેઓ જ રાજાના વિશ્વાસ-પાત્ર બને છે.

વિશાલાક્ષ તેની ના કહે છે. સાચે રમેલ હોવાથી તેઓ તેની અવગણના કરે છે. જેઓ રાજાની શુદ્ધ ખાબતમાં લાગ લેનારા હોય તેમને અમાત્ય કરવા કારણ કે તેમનાં શીલ અને વ્યસન સમાન હોય છે. પોતાની શુભ વાત રાજા જાણે છે એવા ભયથી તેઓ અપરાધ કરતા નથી.

પરાશર કહે છે કે “આ હોય સાધારણ^{૧૪} છે.” તેઓ પણ રાજાની શુભ વાત જાણતા હોવાથી રાજાને પણ ભયને લીધે સારાં નરસાં કામોમાં તેમના પ્રમાણે ચાલવું પડે.

જેટલા જનને રાજા, કહી કે ગૂઝ આપવું,

તેથી એ તેટલાઓનો લાચારીથી બને વશ.

જેઓ છુવવું જોખમ ધાય એવી આપત્તિમાં રાજાને વળગી રહે તેમને અમાત્ય કરવા, કારણ કે તેમના અનુરાગનો અનુભવ થયેલો છે.

પિથુન તેની ના કહે છે. આ તો ભક્તિ યથ—શુદ્ધિશુદ્ધ નહિ. ગણતરી-વાળાં પ્રયોજનોવાળાં કામોમાં નીમેલા જે માણસો આદેશ કરેલાં પ્રયોજન અથવા તેથી પણ વધારે પ્રયોજન સિદ્ધ કરે તેમને અમાત્ય કરવા, કારણ કે તેમની લાયકાતનો અનુભવ યથ ગયેલો છે.

કૌણપિન્ત તેની ના કહે છે. એમનામાં અમાત્યના બીજાં શુદ્ધો નથી. બાપદાદાના વખતથી ચાલતા આવેલાંને અમાત્યો કરવા, કારણ કે તેમનાં શુદ્ધ

૧૩. છાયા એટલે મુર્ખની ઠાપાથી સમર્થ માપવાનું યત્ન, નાગિકાનો અર્થ પરિદા એવો થાય છે. તેમજ સમય બનાવવાને વગાડવાનો ઘટ એવો અર્થ પણ આપે આપે છે. ખાટે તે બીજો અર્થ અહાં સ્વીકાર્યો.

૧૪. રાજા અને અમાત્ય બંનેના પક્ષમાં આ હોય સમાન છે.

કર્મો જોયેલાં હોય છે. રાજ તેમનો અપકાર કરે તો પણ તેઓ પોતાના સંબંધને લીધે તેને છોડી દેતા નથી. ઢારમાં પણ એ જોવામાં આવે છે.—ગાયો સંબંધ વિનાના ટોળાને છોડી દઇને પોતાના સંબંધવાળા ટોળામાં જઈ રહે છે.

વાતવ્યાધિ આની ના કહે છે. તેવા અમાત્યો તેનું બધું પચાવી પાડીને પોતે જ ધણીરણી થઈ ખેસે છે. માટે નીતિવિદોએ નવા માણસોને અમાત્ય કરવા. નવા રાજેલાઓ દણ્ડધરને યમસ્થાને માને છે, તેથી અપરાધ કરતા નથી.

બાહુદન્તીપુત્ર તેની ના કહે છે.—માત્ર શાસ્ત્ર જાણનારો પણ કર્મના અનુભવ વિનાનો કામમાં ખત્તા બાઈ ખેસે. ઊંચું કુળ, પ્રજ્ઞા, શુદ્ધિ, શૌર્ય અને રાજભક્તિવાળા પુરુષોને અમાત્યો કરવા, કારણ કે તેમનામાં શુભનું પ્રાધાન્ય છે.

કૌટિલ્ય કહે છે કે આ બધું યોગ્ય છે—કાર્યસામર્થ્યથી જ પુરુષસામર્થ્ય કલ્પી શકાય છે. સામર્થ્ય પ્રમાણે

સત્તા હેશ અને કાલ તથા કર્મ અમાત્યનાં,
બહેંચીને નીમવા એમ અમાત્યો; નહિ મંત્રીઓ.

વિનયાધિકરણે અમાત્યોત્પત્તિનો આઠમો અધ્યાય પૂરો થયો.

પ્રકરણ ૫ મું: મન્ત્રિપુરોહિતોત્પત્તિ

પોતાના જ દેશનો, ઊંચા કુળનો, સારા સ્વભાવનો,^{૬૫} કલા જાણનાર, શાસ્ત્રદષ્ટિવાળો, શુદ્ધિશાળી, સ્મરણશક્તિવાળો, દક્ષ,^{૬૬} જોલવામાં કુશલ, પ્રગલ્ભ,^{૬૭} પ્રતિભાશક્તિવાળો^{૬૮} ઉત્સાહ અને પ્રભાવવાળો, કલેશ સહન કરી શકે તેવો, પવિત્ર, મળતાવડો, દઢભક્તિ, શીલ બલ આરોગ્ય અને સત્ત્વવાળો,

૬૫. મૂળમાં સ્વચગ્રહ શબ્દ છે. રા. શામ શાસ્ત્રી તેનો અર્થ ‘લાગવગવાળો’ કરે છે પણ તેને કોઈ કોષનું પ્રમાણ નથી. શબ્દકોશપદુમ, આપ્ટે અને મૌનીઅર વિલિઅમ્સ અચગ્રહનો અર્થ ‘સ્વભાવ’ આપે છે. માટે તે સ્વીકાર્યો છે. કામન્દક (૪-૧૪) માં એજ શબ્દ વાપરે છે અને તેનો ટીકાકાર ત્યાં “પ્રમાદથી અકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયો હોય તો સુખેથી પાછો ફરે એવો” એટલે કે ‘હુરાયહ વિનાનો’ એવો અર્થ કરે છે, પણ આ પર્યાય નથી પણ ભાષ્ય લાગે છે. અને એ અર્થ પણ અમે આપેલ અર્થથી વિરુદ્ધ નથી.

૬૬. બાહોશ.

૬૭. જોલવામાં બીજાને દબાવી દે એવો.

૬૮. હાજર જવાબીપણું અને સ્મરણશક્તિ.

અછડાઈ અને આપલ્ય વિનાનો, પ્રિય, વેર ઉભાં ન કરે તેવો, આ શુભો અમાત્યની સંપત્તિ છે.

આના ચોથા ભાગના શુભ ન હોય તે મધ્યમ, અર્ધ ભાગના ન હોય તે કનિષ્ઠ.

તેના દેશ અને સ્વભાવની પરીક્ષા આખત માણસોથી કરવી; કલા અને શાસ્ત્રદષ્ટિની તે તે વિદ્યાવાળા માણસોથી કરવી; યુદ્ધિ, સ્મરણશક્તિ અને હક્ષતાની પરીક્ષા તેના કામ ઉપરથી કરવી; તેના બોલવાની કુશલતા, પ્રગલ્ભતા અને પ્રતિભાની પરીક્ષા વાતચીતના પ્રસંગમાં કરવી; ઉત્સાહ પ્રભાવ અને કલેશ સહન કરવાની પરીક્ષા આપત્તિમાં કરવી; પવિત્રતા, મળતાવડાપણું અને દૃઢભક્તિની પરીક્ષા તેની સાથેના વ્યવહારમાંથી કરવી; શીલ બલ આરોગ્ય અને સર્વની તથા અછડાઈ અને ચપલતા ન હોવાપણાની પરીક્ષા તેના સહવાસીઓથી કરવી; તે પ્રિય લાગે તેવો છે અને વેર ઉભાં કરે તેવો નથી એ શુભની પરીક્ષા પ્રત્યક્ષ^{૯૮} કરવી.

રાજ્યવૃત્તિ પ્રત્યક્ષ, પરોક્ષ અને અનુમેય^{૯૯} ઉપર આધાર રાખે છે. પોતે જોયેલું તે પ્રત્યક્ષ, બીજાનું કહેલું તે પરોક્ષ; કમોમાં, કરેલા ઉપરથી નહિ કરેલાનો વિચાર કરવો તે અનુમેય.

કમો એક સાથે કરી શકાતાં નથી, અનેક હોય છે અને જૂદી જૂદી જગાએ કરવાનાં હોય છે. માટે દેશ અને કાલનું ઉદ્ભવન ન થઈ જાય માટે પરોક્ષ રીતે અમાત્યો પાસે કમો કરાવવાં. એ અમાત્યનું કર્મ છે.

જેનાં કુલ અને શીલ અત્યંત ઉચ્ચ પામેલ^{૧૦૧} હોય, જેણે પડંગ, વેદ, દૈવ, નિમિત્ત^{૧૦૨} અને કષ્ટનીતિનો અભ્યાસ કરેલ હોય, જે દૈવી અને માનુષી આપત્તિઓનો પ્રતીકાર અર્થવંથી કરી શકે તેવાને પુરોહિત કરવો. જેમ શિષ્ય આચાર્યનું, પુત્ર પિતાનું અને આકર ધણીનું કહ્યું કરે તેમ તેનું કહ્યું કરવું.

૯૮. જાતે.

૯૯. અનુમાન કરવા ચોગ્ય હકીકત.

૧૦૧. મૂળમાં ઉદિતોદિતકુલશીલમ્ છે. ઉદિતોદિત શબ્દ પુરોહિતનાં લક્ષણમાં માતૃવક્ત્ર્યપ્રતિભા ૩૧૧ માં સ્લોકમાં આવે છે. ત્યાં તેનો અર્થ ઉદિતા ઉક્તાઃ પ્રાજ્ઞાદયો ગુણાસ્તે યસ્યોદિતા ઉદ્ભૂતા સ ઉદિતોદિતાઃ એમ આપેલ છે. અને આજ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ શબ્દકલ્પદ્રુમ ઉદિતે કથિતે શાસ્ત્રે ઉદિતઃ એમ કહી 'શાસ્ત્ર' એવો અર્થ આપે છે. પણ આમાંનો કોઈ અર્થ આ સમાસમાં જોતો એમ નથી એ જ બતાવે છે કે બંને અર્થો દાષ્ટાનિક છે. ઉદિતનો અર્થ 'ઉદય પામેલ' એવો છે અને શબ્દનો દ્વિર્ભાવ અતિશય બતાવે છે.

૧૦૨. દૈવી અને આકસ્મિક બનાવો ઉપરથી ભવિષ્ય જાણવું તે.

વાધેલા બ્રાહ્મણોથી ને, પામેલા મન્ત્ર મન્ત્રીથી,
અનિત ક્ષત્રિયો છતે, શાસ્ત્રાનુગમ^{૭૩} શસ્ત્રથી.

વિનયાધિકરણમાં મન્ત્રિપુરોહિતોત્પત્તિનો નવમો અધ્યાય પૂરો થયો.

પ્રકરણ ૬ કું. ઉપધાવડે^{૭૪} અમાત્યોની શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિનું જ્ઞાન.

મન્ત્રી અને પુરોહિત સાથે મૈત્રી કરેલા રાજાએ અમાત્યોને સામાન્ય હોદ્દા ઉપર નીમીને ઉપધા વડે તેમને શુદ્ધ કરવા.

રાજા અયાજ્ય^{૭૫} પુરુષ પાસે યજ્ઞ કરાવવાનું અને તેને લાણાવવાનું કામ પુરોહિતને સોંપે અને તે માને નહિ એટલે તેનો તિરસ્કાર કરે. તે [પુરોહિત] સત્રીઓ^{૭૬} મારફત સોગન દઇને એક એક અમાત્યને ખાનગીમાં ઠહેવરાવે “આ રાજા અધાર્મિક છે. ખીજા તેના કુળના કોઈ ધાર્મિકને અથવા તેના કેદ કરેલા કોઈ કુલ્યને^{૭૭} અથવા એક લગામે રાજ્ય ચલાવનારા સામન્તને અથવા

૭૩. શાસ્ત્ર પ્રમાણે ચાલવું તે. ‘શાસ્ત્રાજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવા રૂપી શસ્ત્રથી વિજયી થાય છે’ એવો અર્થ છે.

૭૪. ઉપધા એટલે ભાવની પરીક્ષા કરવા માટે કરેલું છળ. જુઓ કા. ની. સા. ૪-૨૫ તથા તેના ઉપર જયમંગલા ટીકા ત્રિ. સં. સી.

૭૫. યજ્ઞ કરવાના અધિકાર વિનાનો.

૭૬. રા. શામશાસ્ત્રી સત્રિનું તે અર્થ ‘સહાધ્યાયી’ અથવા ‘સાથે કામ કરનાર’ એવો કરે છે. સત્રનો સામાન્ય અર્થ ‘યજ્ઞ’ છે. કામન્દક ૧૩-૩૮ માં આજ પ્રકરણમાં સત્રિનું શબ્દ વાપરે છે. ત્યાં સત્રં છન્નચરિતં તેનાત્મચ્છાદનાદ્ વક્ષ્યતિ ચ ‘સત્રં છન્નપ્રકીર્તિતમ્’ (સ. ૧૯. શ્લો. ૬૮.) इति । तदस्यास्तीति सत्री । स च छान्त्सलक्षणायमिज्ञापदेशचारितया परान् विश्वासयति । એ પ્રમાણે જયમંગલામાં આપેલું છે. તે ઉપરથી સત્રનો અર્થ કપટચરિત કરવો યુક્ત લાગે છે. સત્રી, સત્રી પુરુષોનાં લક્ષણો કહી આપવાનો ઢોંગ કરી લોકોમાં વિશ્વાસ ઉપજાવે એમ કહ્યું છે તે કૌટિલ્યના આ પછીના ૮ માં પ્રકરણમાં જે સત્રીનું લક્ષણ આપ્યું છે તે સાથે મળતું આવે છે. માટે એ શબ્દનો અર્થ જયમંગલા પ્રમાણે ‘કપટવેષધારી’ એવો કરવો જોઈએ. અહીં એ પણ કહેવું જોઈએ કે જયમંગલામાં સત્ર શબ્દના અર્થ માટે સંગ ૧૯-૬૮ નું પ્રમાણ આપ્યું છે તે કામન્દકમાં મળતું નથી પણ અમરકોષમાં સત્રમા-ચ્છાદને યજ્ઞે સદાદાને ઘનેડપિ ચ (કા. ૩-૧૮૧) માં આપેલ છે અને મેદિનીમાં ‘સત્રં યજ્ઞે સદાદાનચ્છાદનારણ્યકૈતવે આપેલું છે માટે જયમંગલાનો અર્થ સપ્રમાણ છે એ નિઃસંદેહ છે.

૭૭. કુલ્યનો અર્થ ખાનદાન થાય છે. આ આખું વાક્ય બરાબર એસતું નથી.

કોઈ આટવિકને^{૭૮} અથવા કોઈ ઊભા કરેલાને રાજ કરીએ તો ઠીક. બધાને આ ગમતી વાત છે. તારા મનમાં શું છે ? ” આ કરવાની ના પાડે તો શુદ્ધ. એ ધર્મોપધા.

સેનાપતિનો અસત્ વસ્તુઓ લેવા માટે^{૭૯} તરસ્કાર કરે એટલે તે સત્રીઓ મારફત લાલની લાલચ આપીને રાજાને મારવાની વાત એક એક અમાત્યને ખાનગીમાં કહેવરાવે-“બધાને આ ગમતી વાત છે. તારા મનમાં શું છે ? ” આ કરવાની ના પાડે તો શુદ્ધ. એ અર્થોપધા.

અંતઃપુરમાં સત્કાર પામેલી હોય એવી વિધાસુ પરિવાજિકા^{૮૦} એક એક મહામાત્રને^{૮૧} ખાનગીમાં કહે “પટરાણી તારા પર ફિદા થઈ છે અને મળવાની પેરવી કરી છે. મોટો લાલ થયો.” ના પાડે તો શુદ્ધ. એ કામોપધા.

મોટા વહાણમાં બેસીને જવાને માટે એક અમાત્ય બીજા બધાને બોલાવે. એ ઉદ્દેગથી રાજા તેમને પકડે. પકડેલેથી કેદ કરેલ વેશધારી છાત્ર, તેઓમાંના ધન અને માનથી અપમાનિત થયેલ એક એક અમાત્યને ખાનગીમાં કહે “આ રાજા અસત્ પ્રવૃત્તિવાળો છે. એને મારીને બીજાને રાજા કરીએ તો સાફ. બધાને આ ગમતી વાત છે. તારા મનમાં શું છે ? ” ના પાડે તો શુદ્ધ. એ ભયોપધા.

પછી ધર્મોપધા વડે શુદ્ધ જણાયેલાને ધર્મસ્થીય^{૮૨} અને કંટકશોધનમાં^{૮૩} નીમવા.

અર્થોપધા વડે શુદ્ધ જણાયેલાને સમાહતાના^{૮૪} અને સન્નિધાતાના^{૮૫} વસુલાતી કામમાં નીમવા.

કામોપધા વડે શુદ્ધ જણાયેલાને બહારની અને અંદરની વિહારભૂમિનું રક્ષણ કરવા નીમવા.

ભયોપધા વડે શુદ્ધ જણાયેલાને રાજાના હબુરના કામમાં નીમવા. બધી ઉપધાવડે શુદ્ધ જણાયેલાને મંત્રીઓ કરવા. બધી ઉપધાઓમાં અશુદ્ધ જણાયેલાને ખાણ, દ્રવ્ય, હાથીનાં વનનાં કામખાતામાં નીમવા.

ધર્મધિકામભયથી શોધેલાને સ્વકર્મમાં
યથાશુદ્ધિ નીમવા, એ આચાર્યોનો જ નિર્ણય.

૭૮. જંગલમાં રહેનાર કોઈ રાજા.

૭૯. અહીંમાં અસત્પ્રમદેણ ને બદલે અસત્પ્રતિગ્રહેણ પાઠ સ્તીકાર્યો છે.

૮૦. સંસાર લાગ કરેલો હોય એવી એક જગાએ સ્થિર ન રહેનારી તાપસી.

૮૧. અમલદાર.

૮૨-૮૩. રાજ્યનાં ખાતાં છે.

૮૪-૮૫. અમલદારોના હોદ્દાનાં નામ છે.

અમાત્યોની પરીક્ષામાં ન પોતાને ન દેવીને
રાજાએ કરવું લક્ષ્ય, એવો કૌટિલ્યનો મત.

જલે વિષ શું ના દેવો અદુષ્ટે પાસ દોષનો;
કદાચ એ દૂષિતનું પછી ઔષધ ના જડે.

દુષ્ટ નો થાય છે બુદ્ધિ સત્ત્વવાન તાણી સ્થિર
ઉપધાઓથી, તો પાછી હતી તેવી થતી.

ઝડારના જનથી માટે, કરીને ચાર આ ક્રિયા;
સાફ જોડું અમાત્યોનું, જોળે સત્રીથકી નૃપ.

વિનય સંબંધી અધિકરણ ઉપધાવડે અમાત્યોની શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિના જ્ઞાનનો દશમો
અધ્યાય પૂરો થયો.

પ્રકરણ ૭ મું. ગૂઢપુરુષોત્પત્તિ.

ઉપધાથી શુદ્ધ થયેલા અમાત્ય વર્ગવાળા રાજાએ ગૂઢ પુરુષો તૈયાર કરવા.
કાપટિક, ઉદાસ્થિત, ખેડુત, વૈદેહક અને તાપસના વેષવાળાઓને તથા
સત્રી તીક્ષ્ણ, રસદ અને લિષ્ઠુકીઓને ગૂઢ પુરુષો કરવા.

ખીજનાં મર્મ જાણનાર પ્રગલ્ભ શિષ્ય તે કાપટિક.^{૮૧} તેને અર્થ અને
માનથી ઉત્સાહ આપીને મંત્રી કહે “ રાજાને અને મને પ્રમાણ માનીને જેનું જે
કાંઈ અકુશલ બુવે તે તેજ વળતે કહી દેજે. ”

૮૬. કામન્દક ચારસંસ્થા વિષે નીચે પ્રમાણે શ્લોક આપે છે.

વર્ણિક્ કૃષીવલો લિંગો ભિક્ષુકોઽધ્યાપકસ્તથા ।

સંસ્થાઃ સ્યુચ્ચારસંસ્થિત્યૈ દત્તદાયાઃ સુખાશયાઃ ॥

કા. નો. સા. સ. ૧૩. ૩૬.

આની ટીકામાં વર્ણિક્ તે પરદેશી વેપારી, કૃષીવલ તે ખેડુત, લિંગી તે તાપસ, ભિક્ષુક
તે ઉદાસ્થિત અને અધ્યાપક તે કાપટિક એમ કહ્યું છે. જયમંગલા કહે છે કે અધ્યાપકઃ
છાત્રવૃત્ત્યા સ્થિતઃ । તસ્ય કોપટિક इत्यपरं नाम । હવે અધ્યાપકનો અર્થ શીખવ-
નાર થાય છે તેને અદ્વલે અહીં તેનો અર્થ ‘ શિષ્યવૃત્તિથી રહેનારો અધ્યાપક ’ એમ કરેલ
છે. તે ખાસ કરીને કામન્દકનો અર્થ કૌટિલ્ય પ્રમાણે કરવાના આગ્રહથી કરેલ હોય એમ
લાગે છે. આ જગાએ કૌટિલ્યના પાઠમાં ઘણો ફેરફાર થયો જણાય છે. જોકે તેથી અર્થમાં બહુ
ફેર પડતો નથી. કૌટિલ્યનો પાઠ હાલ નીચે પ્રમાણે છે. પરમર્મજ્ઞઃ પ્રગલ્ભઃ છાત્રઃ કાપટિકઃ ।
તમર્થમાનાભ્યામુત્સાહ્ય મન્ત્રી વ્રૂયાત્ રાજાનં માં ચ પ્રમાણં કૃત્વા યસ્ય યદકુશલં
પશ્યસિ તત્તદાનીમેવ પ્રત્યાદિશેતિ । વગેરે. મનુસ્મૃતિના ૭ મા અધ્યાયના ૧૫૪ મા
શ્લોક નીચેની મેધાતિથિની ટીકામાં નીચે પ્રમાણે પાઠ છે. પરમર્મજ્ઞઃ પ્રગલ્ભઃ છાત્રઃ
કાપટિકાસ્તાનર્થમાનાભ્યામુપસંયુક્ત મન્ત્રીવ્રૂયાત્ રાજાનં માં ચ પ્રમાણં કૃત્વા

લેખકોને સૂચના

1. નામૂલં લિખ્યતે કિંચિત્' એ સૂત્રને અનુસરી લેખો લખી મોકલવા વિનંતી છે.
2. કાગળની એક જ બાજુ ઉપર સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં લખેલા લેખો તરફ જ ધ્યાન આપવામાં આવશે.
3. લેખકે પોતાનું નામ અને ઠેકાણું લેખ સાથે મોકલવાં.
4. લેખની નીચે આપવાનાં પ્રમાણો સ્પષ્ટ રીતે જણાવવાં અને '૧', '૨', '૩' ક્રમમાં ક્રમાંકો મોકલવાં.
5. પોસ્ટેજ સાથેના લેખને નાપસંદ થતાં પાછો મોકલવા પ્રયત્ન થશે. લેખ ગરબદે ભય તે માટે સંપાદક જવાબદાર નથી.
6. પ્રત્યેક લેખને માટે તેનો લેખક જવાબદાર રહેશે.

અમારા તરફથી મળતાં પુસ્તકો.

૧. કારાવાસની દહાણી, વ્યાખ્યાનો, પત્રો અને લેખો. લેખક: શ્રી અરવિંદ ધોષ ૦-૧૦-૦	૪. ગોખલેનાં વ્યાખ્યાનો ભા. ૧ ૦-૧૦-૦ ભા. ૨ ૦-૧૦-૦
૨. રાષ્ટ્રગીત, (બંગાળી, હિંદી, હિન્દુસ્તાની, મરાઠી અને ગુજરાતી ગીતોનો સંગ્રહ) સંગ્રહકર્તા: ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક ૦-૧૦-૦	૫. આટલું તો જણાવો ૦-૬-૦ ૬. સત્યાગ્રહીના સ્વાતંત્ર્યપત્રો ૦-૦-૩ ૭. લાલા લાભસિંગ ૦-૩-૦ ૮. ગુલામ છવાની ૦-૨-૦ ૯. ગુલામ છવાની ૦-૧-૬ ૧૦. ઇજ્જતનો અસહકાર ૦-૧-૦ ૧૧. અમૃતસરની વીરાંગના ૦-૧-૦ ૧૨. પંતબના અસાધારો ૦-૧-૦ ૧૩. કાવદા સામે થવાની યજ્ઞ ૦-૬-૦ ૧૪. સુક્રાધારા ૧-૮-૦ ૧૫. ખેડની લડત
૩. વિંદ સ્વરાજ, એક સત્યવીરની કથા અને સર્વોદય લેખક: મદાત્મા મોહનદાસ ક. માંધી ૦-૮-૦	

એક કૃપા કરતાં આવી રૂઝનાં પુસ્તકો મંગાવનારે કિંમત નેટલી રીકીટ ટપાલ ખર્ચ સાથે મોકલવા કૃપા કરવી.

પ્રકાશક: ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક.
રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય કાર્યાલય, બદ-અમદાવાદ.

અમારા એજન્ટો:

૧. એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, કાલ્યાણેરી રોડ, મુંબાઈ.
૨. વર્ધમાન એન્ડ સન્સ, કામ નંદસન, પાવણીની, મુંબાઈ નં. ૩.
૩. હરલા સમિતિ, લીમડાચોક, સુરત
૪. ગાંધીય સાહિત્ય મંદિર, કેળાપીઠ, સુરત.
૫. ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર, રાજકોટપરા (કાગીઆવાડ).
૬. ચંદુલાલ મણિલાલ દેસાઈ, બૂના બગર, ભરૂચ.

પાન ૨૪૩ થી ૨૯૦ તથા ૩૨૩ થી ૩૫૪ સુધી ધી હાયમંડ જ્યુબિલિ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, અમદાવાદમાં
પરીખ દેવીદાસ હગનલાલે છાપ્યાં, અને પાન ૨૯૧ થી ૩૨૨ ખ સુધી આદિત્ય મુદ્રણાલય,
અમદાવાદમાં પાંડક પ્રાણજીવન વિશ્વનાથે છાપ્યાં.

વિષયાનુક્રમ.

૧	ભાગરાનો અશોકનો શિલાલેખ. 'ધર્માનંદ કોસમળી.	પૃ. ૩૫૫
૨	અપભ્રંશનું વ્યાકરણ. પંડિત જયરદાસજી. દોશી.	૩૬૩
૩	નૈસર્ગિક શ્રેણીઓ. અ. જોશલાલ યા. રામનારાયણ.	૩૮૨
૪	પદ્મનીના રાગન મુવરોન (પહેલાનું) એક તામ્રશાસન. દત્તાત્રેય. યા. રિસદત્તદર. એમ. એ.	૩૯૮
૫	ચિત્તની પાંચ પ્રતિઓ. પ્રાણજીવન વિ. પાંડક.	૪૦૭
૬	આપણી અદૃશ્ય થતી લેખનકલા. મુનિ યુગવિજય	૪૧૯
૭	અંદાળીઆ મહાદેવમાં લક્ષ્મીસતી મૂર્તિ. દુર્ગારામ. કે. ચાસ્ત્રી	૪૩૪
૮	હિન્દુસ્તાનનો પુરાતની શોધ. પં. ડૉ. બગલાનલાલ મન્ડજી	૪૩૬
૯	સ્વાધ્યાય.	૪૪૫
૧૦	કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર (અનુવાદ) અ. રામનારાયણ વિ. પાંડક.	૧૭-૨૪

પુરાતત્ત્વમંદિરની યોજના

૧ ઉદ્દેશો—

- (૧) સાધારણ રીતે આખા હિંદુસ્થાનના અને ખાસ કરીને ગૂજરાતનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય, કળા, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરવી. અને તેનાં પરિણામો પ્રકાશિત કરવાં.
- (૨) હિંદુસ્થાનનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને દર્શનશાસ્ત્રનાં તેમજ સંસ્કૃત, પાલી આદિ ભાષાઓનાં શાસ્ત્રીય અને તુલનાત્મક પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવું.
- (૩) શોધખોળના વિષયમાં રસ લેનારા શોધકોના ઉપયોગ માટે એક સાદું પુસ્તકાલય બનાવવું જેની અંદર પ્રાચીન વિદ્યાને લગતું આજ સુધીમાં પ્રકટ થયેલું સમગ્ર સાહિત્ય સંગ્રહીત કરવામાં આવે.
- (૪) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, અપભ્રંશ, જુની ગૂજરાતી, દ્રાવડી, અને અરબી આદિ ભાષાઓમાં લખાયેલા અલભ્ય-દુર્લભ ગ્રંથોને નવીન પદ્ધતિએ સંશોધિત-મુદ્રિત કરી પ્રકટ કરવા-કરાવવા.
- (૫) દેશ અને વિદેશની જુદી જુદી ભાષાઓમાં લખાયેલા પુરાતત્ત્વવિષયક સાહિત્યને ગૂજરાતી ભાષામાં ઉતારવું.
- (૬) શોધખોળ વિષયના અભ્યાસીઓને તેમના અભ્યાસ કાર્યમાં દરેક પ્રકારની સાહિત્ય સંબંધી સહાયતા આપવી.
- (૭) દેશ-વિદેશના વિદ્વાનોને પુરાતત્ત્વના વિષયમાં યથાસાધન સાહિત્ય સંબંધી સલાહ અને સહાયતા આપવા એક મંડળ તરીકે કામ કરવું.

૨ પ્રખ્યાત સમિતિ—

(૧) મુનિ જિનવિજયજી. —આચાર્ય.

(૨) અધ્યાપક રામચંદ્ર બળવંત આઠવલે.

(૩) અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસમ્બી.

(૪) પંડિત સુખલાલજી.

(૫) અધ્યાપક રામનારાયણ વિદ્યનાથ પાઠક

(૬) રસિકલાલ જોશલાલ પરીખ.

} મંત્રીઓ.

લેખકોને સૂચના

૧. નામૂલં લિખ્યતે કિંચિત્' એ સૂત્રને અનુસરી લેખો લખી મોકલવા વિનંતી છે.
૨. કાગળની એક જ આજુ ઉપર સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં લખેલા લેખો તરફ જ ધ્યાન આપવામાં આવશે.
૩. લેખકે પોતાનું નામ અને ઠેકાણું લેખ સાથે મોકલવાં.
૪. લેખની નીચે આપવાનાં પ્રમાણો સ્પષ્ટ રીતે જણાવવાં અને '૧', '૨', '૩' ઇત્યાદિ ક્રમાંકમાં જોડવાં.
૫. પોસ્ટેજ સાથેના લેખને નાપસંદ થતાં પાછો મોકલવા પ્રયત્ન થશે. લેખ ગેરવલ્લે જાય તે માટે સંપાદક જવાબદાર નથી.
૬. પ્રત્યેક લેખને માટે તેનો લેખક જવાબદાર રહેશે.

પુરાતત્ત્વ

પુસ્તક ૧ લું.]

આપાક ૧૬૭૯

[અંક ૪ થા.

ભાખરાનો અશોકનો શિલાલેખ.

[અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસમ્બી]

પિયદસિંહ લાજા માગધે સંવં અભિયાદેત્યાન આંહા-અપાવાધતં ચં ફાસુ-
વિદાલતં ચ । વિદિતે વે ભન્તે આયતકે હમા બુધસિ ધંમસિ સંધંસીતિ ગાલવે
ચં પસાદે ચ । ઇ કેંચિ ભન્તે ભગવતા બુદ્ધેન ભાસિતે સવે સે સુભાસિતે વા ।
ઇ ચુ સ્સો ભંતે હમિયાયે દેસેયં, દેવં સધમે ચિલઠિતિકે હોસંતીતિ અલહામિ
હવં તં ઘતવે । હમાનિ ભંતે ધંમપલિયાયાનિ-વિનયસમુક્કસે, અલિયવસાનિ,
અનાગતભયાનિ, મુનિગાથા, મોનેયસૂતે, ઉપતિસપસિને, ઇ ચા લાથુલોવાદે
મુન્નાવાદં અધિગિચ્ચ ભગવતાબુદ્ધેન ભાસિતે । ઇતાનિ ભંતે ધમપલિયાયાનિ
હિદ્દામિ કિંતિ વહુકે મિલુપાયે ચા મિલુનિયે ચા અભિલિનં સુનયુ ચા ઉપધા-
લેવેયુ ચા । દેવં મેવ્વા ઉપામકા ચા ઉપાસિકા ચા । ઇતેના ભંતે હમં લિલાપ-
યામિ, અભિપેતં મે જ્ઞાનંતુ તિ ॥

“ માગધનો રાજા પ્રિયદર્શી, સંધને અભિવાદન કરીને, તેનું આરોગ્ય અને કુશલ
પૂછે છે. ‘ ભન્તે! છુદ્ધ ધર્મ અને સંધમાં નું કેટલું ગૌરવ માનું છું, અને તેમાં મને કેટલી
અદ્ધા છે તે આપ જાણો છો. ભન્તે! ભગવાન બુદ્ધે જે કંઈ કહ્યું છે તે સર્વ મુખાપિત
જ છે, પણ ભન્તે! આ (શિલાલેખ) વડે જે કંઈ હું જવાવું છું તે સદર્ભ, ચિરસ્થિતિ

૧. ડૉ. સેનાર માગધેસંધ ને ખેટા પાકમાની / માગધ પાક કશી તેને સંવંનું
વિશેષણ માનતા હતા. પણ માગધે એ માગધનું પુલિંગ-એક વચનનું રૂપ છે અને પાલીમાં
આવી રીતે વિશેષણ ધણી જગાએ નામની પછી આવે છે. સરખાવો “ રાજા પસેનદિ
કામલો.” મહિમનિકાય, રથવિનીતમુત્તં.

પામે એટલા માટે હું કહેવાને યોગ્ય છું. હે ભન્તે! આ ધર્મ વચનો છે:-ચિનયસમુક્સે, અલિયવસાનિ, અનાગતભયાનિ, મુનિગાથા, મોનેયસૂતે, ઉપતિસપમ્મિને અને જે રાહુલોવાદ સૂત્રમાં મૂપાવાદને ઉદ્દેશીને ભગવાન બુદ્ધે કહ્યું હતું તે. ભન્તે! આટલાં ધર્મ-વચનો, ઇચ્છું છું કે, બહુ ભિક્ષુઓ અને ભિક્ષુણીઓ વારંવાર સાંભળે અને તેનો પાઠ કરે; અને ઉપાસક અને ઉપાસિકાઓ પણ. આ (લેખ) વડે હું આ પ્રમાણે લખાવું છું કે તેથી મારો અભિપ્રાય બાળે.”

આ શિલાલેખની પ્રાચીનતા જોતાં, તેમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ધર્મવચનો ક્યાં ક્યાં છે, અને તેમાં શું છે તે જાણવું આવશ્યક છે.

આ લેખમાં સાત ધર્મવચનોના નીચેના શબ્દોથી ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૧. ચિનયસમુક્સે.
૨. અલિયવસાનિ.
૩. અનાગતભયાનિ.
૪. મુનિગાથા.
૫. મોનેયસૂતે.
૬. ઉપતિસપમ્મિને.
૭. રાહુલોવાદે મુસાવાદં અધિગિચ્ચ ભગવતા બુદ્ધેન ભાસિતં.

આ શબ્દોથી બૌદ્ધ મૌલિક સાહિત્યના ક્યા ક્યા ભાગોનો ઉલ્લેખ થયો છે તે સંબંધી મતભેદ છે. આ ઉલ્લેખો સંબંધી પ્રથમ દ્રશ્યના કેંચ વિદ્વાન એમિલ સેનારે અને તે પછી એલ્ડનબર્ગે કરેલી છે. અને પછી તેમની દ્રશ્યનાની મદદ વડે પ્રો. હાઇસ ડેવિડ્સે કરેલી છે. આમાં પ્રથમ ઉલ્લેખ વિશે હજી સુધી કોઇ વિદ્વાને દ્રશ્યના કરી નથી, અને સાતમા વિશેનો પ્રો. સેનારનો તર્ક હજી સુધી સર્વામાન્ય રહ્યો છે. મજ્ઞિમનિકાયમાં રાહુલોવાદ નામનાં એ સૂત્ર છે તે પૈકી ૬૧ માંના પહેલા પારિશ્રાદમાં મૂપાવાદ સંબંધી બોધ કરેલો છે માટે શિલાલેખમાં એજ સૂત્ર વિવક્ષિત છે, એમ નક્કી થયું છે.

બીજો ઉલ્લેખ અલિયવસાનિ એ દીધનિકાયના સંગીતિસુતમાં છે, એમ પ્રો. હાઇસ ડેવિડ્સ માને છે. હવે દીધનિકાયના સંગીતિસુતમાં દસ અરિય વાસા છે એ ખરું છે. પણ આ દીધનિકાયમાં સંગીતિસુત સારિપુત્તના મુખમાં મૂકેલું છે અને શિલાલેખમાં તો ભગવાનનાં વચનોનો ઉલ્લેખ સ્પષ્ટ છે. વળી એ પણ જોવાનું છે કે આ દસ અરિયવાસામાં એવા ધર્મોનું વર્ણન છે જે સામાન્ય માણસને માટે દુષપ્રાપ્ય જ ગણાય, કેટલાએક તો માત્ર અર્હતને જ સાધ્ય છે. દીધનિકાય પોતે એ ધર્મોને દુષ્પતિવિજ્ઞ, દુઃસાધ્ય ગણે છે અને એવા ધર્મોનો અશોક શિલાલેખમાં ઉલ્લેખ કરે એ સંભવિત નથી. કારણ કે શિલાલેખમાં સર્વ પાળી શકે, માત્ર ભિક્ષુકોજ નહિ પણ સામાન્ય ઉપાસકો પણ પાળી શકે, એવા ધર્મો જ દર્શાવવાનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ છે. આ વાંધાને લીધે અહિં દસ અરિય-વાસાનો ઉલ્લેખ હોય એમ માની શકાતું નથી. માટે અમે અહીં અરિયવંસાનો ઉલ્લેખ માનીએ છીએ. તેમ કરતાં આ વાંધો રહેતો નથી. ઉક્ત અરિયવંસા, અંગુત્તરનિકાયના

ચતુક્કનિપાતમાં આવે છે; તે સ્વયં ભગવાને દુષ્કારેલાં વચનો છે અને તેમાં દર્શાવેલા ધર્મો સામાન્ય ધર્મો છે. વંસાનો અર્થ સનાતન માર્ગ એવો થાય છે. આને પદિસંમિદામાં અરિયવંસાનિ કહેલું છે તથા અંગુત્તરનિકાયની દીકામાં યુદ્ધધોષ તેને અરિયવંસ સુત્તન્ત કહી તેના પર દસ પાનાં લખે છે તે તેની અગત્યતા પ્રસિદ્ધિ અને યોગબાળનું સ્વતંત્ર પ્રમાણ છે.

ત્રીજો ઉલ્લેખ અનાગતમયાનિનો છે. અંગુત્તરનિકાયનાં ૭૭ થી ૮૦ એ ચારેમ મૂત્રો આ નામનાં છે. આ પૈકી ૭૯ મું સૂત્ર અહીં શિલાલેખમાં વિવક્ષિત છે એમ પ્રો. હામ્પ્સ ડેવિડ્સ માને છે. તે સૂત્રમાં ભવિષ્યમાં કેવી કેવી વિપત્તિઓ પડશે એની આગાહી કરી છે અને એવા પ્રસંગોમાં બિશુઓએ કેમ વર્તવું તેની સૂચના છે. આમાં અનધિકારી બિશુઓ અભિધમ્મનો ઉપદેશ કરશે એવી વિપત્તિ પણ ગણાવી છે. આવી બાબત અશોક સામાન્ય માણસોને માટે લેખમાં ગણાવે એ સંભવિત નથી. આવીજ રીતે ૭૭ મા સૂત્રમાં પાંચ પ્રકારની વિપત્તિઓમાં વનવાસી બિશુઓએ કેમ રહેવું એ હકીકત છે તથા ૮૦ મામાં પણ બિશુઓને માટે સૂચનાઓ છે માટે આ ત્રણમાંનું કોઈ સૂત્ર અહીં લક્ષેલું હોય એમ માની શકાતું નથી. ૭૮ મા સૂત્રમાં વય, રોગ, દુષ્કાળ, લડાઈ કે આંતર ભેદ જેવી આપત્તિઓ આવી પડે છે, માટે તે ન આવી હોય ત્યાં સુધીમાં માણસે એટીને તાલવું નોંધએ એ મુદ્દાનો ઉપદેશ છે માટે એજ સૂત્રનો અહીં ઉલ્લેખ છે એમ માનવું પ્રામાણિક છે.

ચોથો ઉલ્લેખ મુનિગાથાનો છે તે સુત્તનિપાતની ૨૦૭—૨૨૧ ગાથાઓ છે એમ પ્રો. હામ્પ્સ ડેવિડ્સે કહ્યું છે તેની સાથે અમે સંમત છીએ.

પાંચમો મોનેયન્તેનો ઉલ્લેખ છે. પ્રો. હામ્પ્સ ડેવિડ્સ અને અંગુત્તરનિકાયનું મોનેય્યસુત્ત ગણે છે. આ સુત્રમાં કાયમોનેય્ય અને વચીમોનેય્ય આવવા ઉપરાંત મનોમોનેય્ય આવે છે જે સામાન્ય ક્ષેત્રિનાં માણસોને માટે અશોક દર્શાવે એ અસંવિત છે. અમે અહીં સુત્તનિપાતનું નાલકસુત્ત વિવક્ષિત છે એમ માનીએ છીએ. આ સુત્રમાં યુદ્ધ ભગવાન નાલકને સાદામ અહિંસા વગેરે નીતિના મૂળ સિદ્ધાન્તોનો ઉપદેશ કરે છે. આ સુત્રમાં મોનેય્ય શબ્દ ૨૦, ૨૩, ૩૮ માં ગાથાઓમાં મુનિ શબ્દ ૨૦, ૨૫, ૩૦, ૬૩ અને ૪૫ મીમાં અને મોન ૪૦, ૪૫ મીમાં આવે છે. આ સુત્ર નાલકને સંબોધન રૂપે છે માટે નાલકસુત્ત કહેવાય છે પણ પોતાના વિષયને લીધે મોનેય્યસુત્ત પણ કહેવાનું ઢગે એ નિઃસંદેહ છે. આ રીતે સુતોનાં સ્થલ, વિષય, ઉપદેશક, અને સુત્રમાં વારંવાર આવતા શબ્દ ઉપરથી તેમનાં બીજાં નામો પડ્યાના અનેક દાખલા મળી આવે છે. વળી આ સુત્ર બહુ પ્રસિદ્ધ હતું એવા પણ પુરાવા છે.

છઠ્ઠા ઉલ્લેખ ઉપતિમ પમિનેનો અર્થ ઉપતિસ્સના પ્રશ્નો એવો થાય છે. ઉપતિસ્સ એ યુદ્ધના મદાન શિષ્ય સારિપુત્રનું બીજું નામ હતું. પ્રો. હામ્પ્સ ડેવિડ્સ આને વિશે ચોક્કસ અભિપ્રાય નથી આપતા કારણકે ઘણાં સુતોમાં સારિપુત્રે પ્રશ્નો પૂછેલા છે અને તે બધાંને આ નામ ધરી શકે. સુત્તનિપાત ૪, ૧૬ મું સુત્ર સારિપુત્ર સુત્તને નામે પ્રસિદ્ધ છે, તેમાં સારિપુત્રે ૮ ગાથાથી પ્રશ્નો પૂછ્યા છે અને ભગવાન યુદ્ધે ૧૩ થી તેનો જવાબ

ન કરે, શયનાસનનો દોષ દેખીને, મુક્તિ તરફ ખુદ્ધિ રાખીને તેનો ઉપભોગ કરે, તેવા ગમે તે શયનાસનના સંતોષવડે પોતાનું વખાણ ન કરે અને જીજ્ઞાની નિન્દા ન કરે; જે ત્યાં દક્ષ અપ્રમાદી જ્ઞાનવાળો સ્મૃતિવાળો હોય તે, બિશુઓ, પુરાણા અગ્રગણ્ય આર્યવંશમાં સ્થિત બિશુ કહેવાય છે.

૧. વળી હે બિશુઓ, બિશુ ચિન્તનમાં મગ્ન રહે ચિન્તનમગ્ન થઈ ક્ષેષતા ત્યાગમાં રત થાય, વળી તેને ચિન્તનરત ચિન્તનરતિવડે, ક્ષેષતાગરત ક્ષેષ ત્યાગ રતિવડે પોતાનાં વખાણ ન કરે અને જીજ્ઞાની નિન્દા ન કરે; જે ત્યાં દક્ષ અપ્રમાદી જ્ઞાનવાળો સ્મૃતિવાળો હોય તે, બિશુઓ, પુરાણા અગ્રગણ્ય આર્યવંશમાં સ્થિત બિશુ કહેવાય છે.

હે બિશુઓ, આ ચાર આર્યવંશો છે જે અગ્રગણ્ય, સનાતન, ઉત્તમ પરંપરાઓ, પુરાણા, સેળભેળ વિનાના પહેલાં પણ સેળભેળ નથી થઈ એવા, અને હવે પંજી સેળ-ભેળ નહિ થાય એવા, જ્ઞાની શ્રમણો અને બ્રાહ્મણોએ નહિ નિંદેલા એવા છે.

૨. વળી, હે બિશુઓ, આ ચાર આર્યવંશોવાળો બિશુ પૂર્વ દિશામાં વિહરે છે, અને એ જ અરતિને હરાવે છે અરતિ તેને હરાવતી નથી પશ્ચિમ દિશામાં...કિતર દિશામાં દક્ષિણ દિશામાં વિહરે છે અને એ જ અરતિને હરાવે છે અરતિ તેને હરાવતી નથી. તે ક્યા હેતુથી? હે બિશુઓ, તે ધીર અરતિરતિસહ છે માટે.

૩. અરતિ ધીરને હરાવતી નથી. અરતિને ધીર હરાવે છે. ધીર અરતિને હરાવે છે. ધીર અરતિસહ છે.

સર્વ કર્મ છોડી દીધાં છે એવાને, જેણે સર્વ છોડી દીધું છે તેને કાણ અટકાવે? જા'બુ-નદ સોનાના નિષ્કની પેઠે તેની કાણ નિન્દા કરી શકે? બ્રહ્મથી પ્રશસિત થયેલાં એવા તેની દેવો પણ પ્રશંસા કરે છે.*

ત્રીજો ઉદ્દેશ્ય ઐગુત્તરનિકાય ના ૭૮ મા સૂત્રનો છે તે ત્રીજે પ્રમાણે છે.—

૧. હે બિશુઓ, પાંચ અનાગત બધ દેખનારા બિશુએ અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ માટે, અલ-બધની લાખ્ધ માટે, નહિ સાક્ષાત્ કરેલું સાક્ષાત્ કરવા માટે અપ્રમાદી, સીધવાન નિર્બાણમાં ચિત રાખીને રહેલું થોગ્ય છે. તે પાંચ ક્યાં?

૨ હવે બિશુઓ, બિશુ એ પ્રમાણે વિચાર કરે છે કે "હું અત્યારે નાનો, જુવાન, બાળક, દાળા કેશવાળો, બદ, યૌવનવાળો પ્રથમ વયમાં છું, એવા પણ સમય આવે છે જ્યારે આ કાચને જરા સ્પર્શ કરે છે, ઝલ્લું અને જરાથી હારી ગયેલાએ ખુદ શાસનનું મનન કરવું સુકર નથી, અરુણ વન જંગલના પ્રાંતોમાં શયનાસન સેવવું સહેલું નથી, આવો અનિદ્ર, અકાન્ત, અપ્રિય ધર્મ મને પહેાંચી વળે તે પહેલાં હું અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ માટે અલબધની લાખ્ધ માટે, નહિ સાક્ષાત્ કરેલું સાક્ષાત્ કરવા માટે વીર્યનો આરંભ કરું, જેથી તે ધર્મવાળો હું ઝલ્લું પણ મુખેથી વિદઈ.

હે બિશુઓ, આ પ્રથમ અનાગત બધ દેખનારા બિશુએ.....થોગ્ય છે.

* મગમાં ગાથાઓ છે.

૩. વળી હે ભિક્ષુઓ ભિક્ષુ એ પ્રમાણે વિચાર કરે છે કે “હું અત્યારે પ્રધાનકર્મ એટલે નિર્વાણના પ્રયત્ન માટે દરૂ વિનોતો, રોગ વિનાનો, સમપાત્રન શક્તિની હોજરી વાળો, નહિ બહુ શીત નહિ બહુ ઉષ્ણ પણ મધ્યમ પ્રકારની હોજરી વાળો છું; એવો પણ સમય આવે છે જ્યારે આ કાયને વ્યાધિ સ્પર્શ કરે છે, વ્યાધિને અને વ્યાધિથી હારેલા એ..... જેથી તે ધર્મવાળો હું વ્યાધિત પણ સુખેથી વિહરું.

હે ભિક્ષુઓ, આ દ્વિતીય અનાગત ભય દેખનારા.....

૪. વળી હે ભિક્ષુઓ, ભિક્ષુ એ પ્રમાણે વિચાર કરે છે કે “અત્યારે મુભિક્ષુ છે, સારું ધાન્ય છે, પિન્ડ સુલભ છે, ઉંછવૃત્તિથી કે દાન વડે સમય કાઢવો મુકર છે, એવો પણ સમય આવે છે જ્યારે દુર્ભિક્ષ હોય છે, ધાન્ય હોતું નથી, પિન્ડ દુર્લભ થાય છે, ઉંછવૃત્તિથી કે દાનવડે સમય કાઢવો મુકર નથી હોતો. દુર્ભિક્ષમાં માણસો ન્યાં મુભિક્ષ હોય છે ત્યાં જાય છે, ત્યાં ખીચોખીચ રહેવું પડે છે, ટોળામાં રહેવું પડે છે, ત્યાં ખીચો-ખીચમાં અને ટોળામાં યુદ્ધ શાસનનું.....જેથી તે ધર્મવાળો હું દુર્ભિક્ષમાં પણ સુખે વિહરું.

હે ભિક્ષુઓ આ તૃતીય અનાગત ભય દેખનારા.....

૫. વળી...વિચાર કરે છે કે “અત્યારે માણસો સમગ્ર છે, આનંદમાં રહે છે, વિવાદ કરતા નથી, દૂધ પાણીની માફક રહે છે, એક ખીજને પ્રિયચક્ષુથી જોતા વિહરે છે, પણ એવો પણ સમય આવે છે, જ્યારે અટવી સંક્ષોભ થાય છે, કુંડાળે વળીને લોકો અહીં તહીં ફરે છે, ભય હોય છે ત્યારે માણસો ન્યાં ક્ષેમ હોય છે ત્યાં જાય છે, ત્યાં ખીચોખીચ રહેવું પડે છે, ટોળામાં રહેવું પડે છે. ત્યાં.....જેથી તે ધર્મવાળો હું ભયમાં પણ સુખે વિહરું.

હે ભિક્ષુઓ આ ચતુર્થ અનાગતભય દેખનારા.....

૬. વળી.....વિચાર કરે છે કે “અત્યારે સંઘ સમગ્ર છે, આનંદમાં છે, વિવાદ કરતો નથી, એક ઉદ્દેશવાળો છે અને સુખે વિહરે છે, પણ એવો પણ સમય આવે છે જ્યારે સંઘ ભિન્ન થાય છે, સંઘ ભિન્ન થાય છે ત્યારે યુદ્ધ શાસનનું.....જેથી તે ધર્મવાળો હું સંઘ ભિન્ન થતાં પણ સુખે વિહરું.

હે ભિક્ષુઓ આ પાંચમાં અનાગત ભય દેખનારા.....

હે ભિક્ષુઓ આ પાંચ અનાગતભય દેખનારા ભિક્ષુઓ.....રહેવું યોગ્ય છે.

ચોથા ઉદ્દેશમાં સુત્તનિપાતની જે ગાથાઓ વિવક્ષિત છે તેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે.

૧૨. મુનિસુત્ત.

૨૦૭. સંસ્તવ એટલે માણસ તરફની આસક્તિથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે, નિકેત, ધરસંસારના છવનથી ૨૦૮ એટલે મેલ ઉત્પન્ન થાય છે. અનિકેત અને અસંસ્તવ એવું મુનિનું દર્શન છે.

૫. સુખેથી ભિક્ષા મળે એવો સમય, મુકાળ.

૬. ભેદ, તડ પડે છે.

૨૦૮. જે ઉત્પન્ન થયેલા ક્ષેત્રને બાંગી નાખીને ફરી જગત નથી દેતો, ઉત્પન્ન થતા ક્ષેત્રને પ્રવેશ કરવા નથી દેતો, તેને એકલો ચર્ચા કરતો મુનિ કહે છે. તે મહર્ષિએ શાન્તિનું પદ બેઠેલું છે.

૨૦૯. જે પાપની વસ્તુઓની સંખ્યા કરીને, તેના બીજાનો નાશ કરીને તેની આસક્તિને પ્રવેશ ન પામવા દે તે, જન્મના ક્ષય અને અન્તને દેખનારો મુનિ તર્ક છોડી દબને સંખ્યા પામતો નથી અર્થાત્ કોઈ પ્રકારનો જન્મ પામતો નથી.

૨૧૦. સર્વ નિવેશનો, કહેતાં જીવનની ભૂમિકાઓ, જાણીને, તેમાંની એકની પણ જે કામના કરતો નથી તે લોભ વિનાનો નિર્લોભ મુનિ નવા બંધને માટે પ્રયત્ન, કર્મ કરતો નથી અને સર્વની પાર ગયેલો બને છે.

૨૧૧. સર્વનો પરાજય કરનાર, સર્વને જાણનાર, સારી મેધાવાળો, સર્વ ધર્મમાં અલિપ્ત, સર્વનો ત્યાગ કરનાર, તૃષ્ણાનો ક્ષય કરીને મુક્ત થયેલો, એવાને ધીર પુરુષો મુનિ જાણે છે.

૨૧૨. પ્રજાના બળ વાળો, શીઘ્ર અને વૃત્તિવાળો, ચિત્તના સમાધાન વાળો, ધ્યાનમાં રત, સ્મૃતિવાળો, સંગ-આસક્તિથી પ્રમુક્ત, આત્મવ અને દાર્દિન્યવિનાનો જે હોય એવાને ધીર પુરુષો મુનિ જાણે છે.

૨૧૩. એકલો અદ્રમ્ય ચર્ચા કરતો હોય, નિંદા અને પ્રશંસામાં કંપે નહિ, સિંહની પેઠે શત્રુદોષી ત્રાસ ન પામે, વાયુની પેઠે જાળમાં પકડાઈ જાય નહિ; પાણીથી પવનની પેઠે અલિપ્ત રહે, બીજાઓને દોરે પણ તેને કોઈ દોરે નહિ, એવાને ધીર પુરુષો.....

૨૧૪. પોતાને વિશે પારદાઓ બોલવામાં દદગદાર જાય ત્યારે જે ન્દાવાની જગા પડના થાંભલા જેવો ચર્ચ જાય તેવા ચીતરાજ અને સમાહિત પ્રત્યક્ષવાળાને ધીર પુરુષો...

૨૧૫. જે સ્થિતામાં દાંડલાની પેઠે સીધા જાય, પાપ કર્મોની જુગુપ્સા કરે, સમ વિગમની મીમાંસા કરે એવાને ધીર પુરુષો.....

૨૧૬. જે યતાત્મા મુનિ, પોતે સંયતાત્મા હોય, જાણક હોય, કે મધ્યમ ગયતો હોય ત્યારે પાપ ન કરે, રોષ ન પામે એવો દોષિના ઉપર રોષ ન કરે, એવાને ધીર પુરુષો.....

૨૧૭. જે પારદા દાન ઉપર છવનારો છતાં, પોતાને પિંડ પડેલો મળે મધ્યમાં મળે કે છેવટે મળે તો પણ સ્મૃતિ કરે કે નિંદા કરે એવો ન હોય એવાને ધીર પુરુષો.....

૨૧૮. જે મુનિ મૈત્રુનથી વિરત થઈ ચર્ચા કરે, જે દદાપિ પણ ચીવનમાં બંધાઈ જતો નથી, જે મદ અને અપ્રમાદથી વિરત છે અને વિપ્રમુક્ત છે એવાને ધીર પુરુષો...

૨૧૯. જે લોકને જાણીને પરમાર્થદર્શી થયો છે, જે એવાને સમુદ્રને તરીને સંત થયો છે, તેવા જિજ્ઞાસુ આશ્રય વિનાના આશ્રય વિનાનાને ધીર પુરુષો...

૨૨૦. દાર્પણજી કરનારો સંસારી અને નિર્મમ અને સુવન એવો મુનિ એ બન્ને

૧. ન્દાવાની જગાપર ચોખ્ખૂં કે અટપ્પૂં થાંભલો રખાતો અને તેની સાથે સ્તરીદ પડીને ન્દાવાનો રિવજ દેતો. તે જાંબવા જેવો અચલ એવો અર્થ છે.

૮. વજ્રવાનો સદૃશ તે એવો સીધો જાય છે કે જિંયાનીયા થતા તાજામાં ચૂંચવાઈ જતો નથી.

અસમ છે, બંનેનો વ્યવહાર અને વૃત્તિ ભિન્ન છે. સંસારી પરપ્રાણ હરણમાં સંયત હોતો નથી અને મુનિ હમેશાં પ્રાણીની રક્ષા કરે છે.

૨૨૧. જેમ આકાશગામી નીલકંઠ મોર કદાપિ પણ હંસની ગતિને પામતો નથી તેમ ગૃહી વનમાં એકાન્તમાં ધ્યાન કરતા મુનિ ભિક્ષુને તોલે કદી આવતો નથી.

તે પછીનો ઉલ્લેખ મોતેયસૂત્રે તે નાલકસુત્ત છે એમ અમે કહ્યું છે. તેમાં પ્રથમ વસ્તુ, હકીકત સંબંધી પ્રાસ્તાવિક ગાથાઓ છે તે છોડી, પ્રજ્ઞાતરણની ૬૯૯ થી ૭૨૩ સુધીની ગાથાઓનું નીચે ભાષાન્તર આપ્યું છે.

૧. આ અસિતનું ખંડ પડેલું વચન અમે જાણ્યું માટે હે જોતમ, સર્વધર્મની પાર ગયેલું તે તને પૂછીએ છીએ.

૨. ઘરખાર વિનાના થયેલાને અને ભિક્ષુની ચર્માની શોધ કરનારાને માટે ઉત્તમ મુનિપદ કયુ તે હે મુનિ, પૂછાયલો એવો બને કહે.

૩. ભગવાને કહ્યું “ હુકર અને અમલમાં મુકતું મુશિકલ એવું મુનિપદ હું તને સમજાવું છું. તું સ્થિર થા, દઢ થા.

૩. ગામમાં ગાળ કે વંદનાથી સમાન ભાવ રાખવો. મનમાં ખરાબ લાગણી ન થવા દેવી અને અભિમાન રાખ્યા વિના ચર્ચા કરવી.

૪. વનમાં નાની મોટી જવાળાઓની પેઠે ગામમાં સ્ત્રીઓ ફરે છે. તે મુનિને લોભાવે છે. તે તમને મા લોભાવો.

૫. મૈથુન ધર્મથી વિરત થઇને, ઉચ્ચ નીચ કામનાઓ છોડી દઇને, સ્થાયર જંગમ પ્રાણીઓ તરફ અનાસક્ત અને અવિરુદ્ધ.

૬. ‘જેવો હું છું તેવાં એ છે જેવાં એ છે તેવો હું છું’ એ પ્રમાણે પોતાનો દાખલો લઇને કોઇને હણે નહિ કોઇનો ઘાત કરે નહિ.

૭. જ્યાં પૃથગ્જન સક્ત થયો છે એવાં ઇચ્છા અને લોભને છોડી દઇને ચક્ષુમાન થઇને ચાલે, આ નરકને તરી જાય.

૮. અલ્પાહારી, મિત્રાહારી, અલ્પ ઇચ્છાવાળો અને અલોલુપ થાય. તે ઇચ્છાની તૃપ્તિ છીપાવેને, ઇચ્છાવિનાનો નિવૃત્ત થાય છે.

૯. તે પિણ્ડને માટે વિહાર કરી આવીને વનમાં જાય, જ્યન સ્મૃતિ વાળો મુનિ વૃક્ષમૂલે આસન વાળીને બેસે.

૧૦. તે ધ્યાનમાં લાગેલો ધીર વનમાં રમખાણ થાય, વૃક્ષમૂલે આત્માને આનંદ આપતો ધ્યાન કરે.

૧૧. રાત્રિ પુરી થયે તે ગામ તરફ જાય. ગામના નહોતરાને કે ગામથી કોઇ ખાવાનું લઇ આવે તેથી બહુ રાજી ન થાય.

અપભ્રંશનું વ્યાકરણ.

અપભ્રંશમાં થએલા સ્વરોનો અને વ્યંજનોનો ભ્રંશ (વિકાર) :

આર્ષ સંસ્કૃત, સંસ્કૃત, વ્યાપક પ્રાકૃત કે પ્રાંતિક પ્રાકૃત-શબ્દોમાં આવેલા સ્વરો અને વ્યંજનો કુચ્ચારણીનાં વિકારોને લીધે જે જાતની અપભ્રંશ પામેલા છે, તેનાં યોગિક નમૂના આ પ્રમાણે છે :

ઉ-નો અ, આ :

સં. વાહુ-પ્રા. વાહા (સી.)-અપ. વાહુ-વાહા-વાહ । વર્તમાન ગૂર્જરાતી-બાંહુ-બાંય-બંહાંય (‘‘ બંધવ હજો બોલો તે-ય થોતાની બાંય ’’)

ઋ-નો અ-આ-ઈ-ઉ :

સં. કૃત્ય-પ્રા. કિચ્ચ-અપ. કચ્ચુ-કાચ્ચ । વર્ત. ગૂ-કાયુ-કૃત્ય-કૃત્ય.

૧. મારા રચેલા ‘પ્રાકૃત-પ્રવેશ’ નામક અમુદ્રિત પ્રાકૃત વ્યાકરણનું આ એક છેલ્લું પ્રકરણ છે.

૨. આર્ષ સંસ્કૃત એટલે વૈદિક સંસ્કૃત.

૩. શબ્દોનાં મૂળ રૂપોને અપભ્રંશ થવામાં આટલાં કારણો આ પ્રમાણે છે :

(૧) સ્પષ્ટ કુચ્ચારણી ખામી. (૨) કુચ્ચારણ શાસ્ત્રની મર્યાદા કે મદતનો ભંગ. (૩) અદ્ધારનું આધિક્ય. (૪) અક્ષરોને બૂંસાડવા વા અક્ષરોને અસ્પષ્ટ રીતે સુધારવા (પ્રચ્છાદન.) (૫) બોલનાર, લખનાર કે પાંચનારનો ભ્રમ. (૬) જેવું લખ્યું હોય તેવું પાંચનું વા જેવું સાંભળ્યું હોય તેવું બોલવું-છત્વાદિ. (આ વિષેની વધુ સમગ્રતી મારે જૂઓ શ્રીહરીવિજયરાસખાનો મારો (ગૂર્જરાતી-ભાષા) વિષેનો નિબંધ-૫૦, ૫૫-૫૮ દેવચંદ સાલભાઈની આશ્રિતિ.)

૪. જૂઓ પ્રા. વ્યા. હે. ૮-૧-૩૬ સુત.

૫. ‘વાહુ’ના અપભ્રંષ્ટ ‘વાહ’ સાથે ‘બાંય’ રૂપને સરખાવો : જોરદાર કુચ્ચારણા સંસ્કૃત-શબ્દો પાલી-પ્રાકૃતમાં નરમ અને છે, તો પણ પોતાનું મારા-પરિમાણ બરાબર જાળવવા સાથે એ જોરદાર કુચ્ચારણા નિશાનને તેઓ છોડતા નથી : ઘમ્-ઘમ્-ઘાંઘું । ઘૃષ્ઠિક-ઘિચિઝ-ઘિછો । છિઝ-છિઠું । જૂઓ (પ્રા. વ્યા. હે. ૮-૧-૨૬ વગેરે સુતો). આ ધોરણને અનુસાર મદાપ્રાણુચાળા ‘વાહુ’ શબ્દનું ‘બાંય’ રૂપ થએલું છે, એટલે ‘ત’નો બાર અનુસ્વાર લીધો અને ‘ય’ રૂપમાં ‘દ’ દલકો થયો. અનેક બારે વ્યંજનોને દલકા કરવા માટે ‘પ્રાકૃત’ માં ‘ય’ ની વપરાશ સુપ્રતીત છે. (જૂઓ પ્રા. વ્યા. હે. ૮-૧-૧૦૭ તથા ૧૮૦)

૬. જૂ. હે. ૮-૧-૧૨૮ તથા ૮-૨-૧૩.

૭. ‘મૃત=મૃય, નૃણ=નૃણ’ વગેરે પાલી-પ્રાકૃત શબ્દોની પેઠે અદી પણ ‘ઋ’ના રૂપે ભ્રંશ થએલો છે. જૂ. હે. ૮-૧-૧૨૬.

૮. જેમાં ઘણું પણ કાંઈ ‘કરવાપણું’ બાકી હોય-તેનો આવ જનારવા માટે સંસ્કૃતોદ્ભવ

સં૦ તૃણ-પ્રા૦ તણ-અપ૦તૃણ-તિણ-તણ । વર્ત૦ ગૂ૦તરણું^{૧૦}-તણું^{૧૧} ।
 સં૦ પૃષ્ઠ-પ્રા૦ પઠ્ઠ^{૧૨}-પિઠ્ઠ-અપ૦-પુઠ્ઠિ-પિઠ્ઠિ-પઠ્ઠિ । વર્ત૦ ગૂ૦^{૧૩}-પુંઠું-પુંઠી પીઠ^{૧૪} ।
 સં૦ સુકૃત-પ્રા૦ ^{૧૫}સુકય-શૌ૦ સુકદ-અપ૦સુકિડ^{૧૬}-સુકિદુ-સુકૃદુ^{૧૭} । વર્ત૦
 ગૂ૦-સુકૃત-સુકૃત.

‘કૃત્ય’ (કૃત્ય એટલે કરવા લાયક-કરેલું નહિ અર્થાત્ અપૂર્ણ) શબ્દ બંધ બેસતો લાગે છે એથી એ શબ્દનું ‘કૃત્ય’ કે ‘કાત્ય’ રૂપ કદાચ લોકપ્રસિદ્ધ ‘કાત્યા’ ના ભાવને સૂચવે (?). હીંદીભાષાના કાશમાં ‘કૃત્યા’ શબ્દનો સંબંધ સં. ‘કાષણ’ સાથે જણાવેલો છે, એ બરાબર હું સમજી શક્યો નથી. એ ‘કૃત્ય’ શબ્દનો ‘કૃત્ય’ બંશ ‘કાર્ય’ (કાજ-કામ)ના ભાવને જણાવે છે : “કશ્ચં કોઢુંવં કલ્લે” દેશીનામમાલા-પૃ ૬૯, ગા૦ ૨. જૈનસંપ્રદાયના છેદસૂત્ર (પ્રાયશ્ચિત્ત-ગ્રંથ) ‘નિશીથ’ની ચૂર્ણિમાં (જૂઓ અભિધાનરાજેન્દ્ર-‘કિત્યકર’ શબ્દ) એક સ્થળે ‘કિત્યકર’ શબ્દનો પ્રયોગ ‘ગામનો મુખી’ કે ‘ગામનો વડો’ એ અર્થમાં પણ થયેલો છે-“ (કિચ્ચકરો) ગ્રામકાર્યે નિયુક્તે-ગ્રામવ્યાપકે.”

૯. જૂઓ હે૦ ૮-૧-૧૨૬.

૧૦. ‘તૃણ’ શબ્દનો ‘ઋ’ ગુણરૂપે બંશ પામી નરમ થયો છે.

૧૧. એ જ નરમ થયેલો : ‘તરણું’ ઉચ્ચારરાભસ્યનેલીધે ‘તણું’ થયો છે.

૧૨. જૂઓ હે૦ ૮-૧-૧૨૬ અને ‘પિઠ્ઠ’ તથા ‘પુઠ્ઠ’ માટે જૂઓ હે૦ ૮-૧-૧૨૮-૧૩૧.

૧૩. અપ૦ ‘પુઠ્ઠિ’ રૂપ સાથે ‘પુંઠું’ કે ‘પુંઠી’ રૂપનો સંબંધ સાધી શકાય છે-અર્થમાં પણ એ બંને-પ્રકૃતિ-વિકૃતિ-સમાન જેવી છે. હસ્તલિખિત (પ્રતિઓનાં) પાનાઓનાં પેલી તરફના (આપણી સામી બાજુના) લખાણને પહેલી ‘પુંઠી’નું લખાણ અને બીજી તરફના લખાણને બીજી ‘પુંઠી’નું લખાણ કહેવાની રીત જૈન સાધુઓમાં તો પ્રચલિત છે. જૈન ભાષામાં જે માટે ‘પુંઠિં’ શબ્દ વપરાય છે તે પણ, આ ‘પુઠ્ઠિ’ પ્રકૃતિક છે (‘પુંઠિં’ એટલે ઉપાશ્રયમાં વ્યાખ્યાન દેવાની જગ્યાએ વ્યાખ્યાતાની પીઠ પાછળ આવેલું બહુમૂલ્ય વસ્ત્ર.)

૧૪. જૂઓ હે૦ ૮-૧-૧૨૮. આ સૂત્ર તો ‘ઋ’નો ‘ઘ’ બંશ થયાનું જણાવે છે, છતાં અહીં જે ‘ઙ’ (‘પીઠ’) જણાય છે તે માત્ર ‘ઘ’નો ભાર સચવાય માટે જ.

૧૫. જૂઓ ટિપ્પ૦ ૬. તથા અહીં ‘ય’ના રૂપમાં ‘ત’ નરમ થયો છે.-‘ત’ અને ‘ય’ બંને વ્યંજન હોવા ઉપરાંત અલ્પપ્રાણ છે, ‘ય’ તો ઘણા ય વ્યંજનોનો ભાર ઉતારે છે માટે ‘ત’ કરતાં પણ વિશેષ અલ્પપ્રાણ હોવો જોઈએ.

૧૬. જૂઓ ટિપ્પ૦ ૯ (‘ઋ’-નો ‘ઘ’)

૧૭. શૌરસેની પ્રાકૃતમાં ‘ત’ને સ્થળે બહુધા ‘દ’ જ બોલાય છે : જૂઓ હે૦ ૮-૪-૨૬૦. એની અસર અહીં — ‘સુકિદુ’ કે ‘સુકૃદુ’માં થયેલી છે. આર્ષ સંસ્કૃત કે સંસ્કૃત શબ્દો પ્રાકૃતમાં આવતાં નરમ બને છે, એમ જણાવ્યું છે, પણ પ્રાંતિક પ્રાકૃત-

લૂ-નો ઈ-ઈસિ:

સં० વલૂન્ન-પ્રા० કિલિન્ન^{૧૮}-અપ०-કિલ્લઓ-કિલિલ્લઓ ।

ઐ-નો ઇ-ઈ:

સં० રેલા-પ્રા० રેલા-અપ०-લિહ-લીહ-લેહ । વર્ત० ગૂં-લિહ-લીહ-લીટા, લીટી.

ઔ-નો ઓ-ઔ:

સં० ગૌરી-પ્રા० મોરી-અપ० ગઝરિ-ગોરિ । વર્ત० ગૂં-ગૌરી-ગોરી-ગવરી-ગઙરી ।

ઉચ્ચારણ:

(કેટલેક સ્થળે દ્વિમાત્રિક સ્વરનો ઉચ્ચાર ધણે ભાગે એકમાત્રિક સ્વર જેવો થાય છે:)

સં० સુલેન આસે-પ્રા० સુહેન અઠ્ઠામિ-અપ० સુર્વે અઠ્ઠકં । વર્ત० ગૂં-સુર્વે હું ।

(ઉચ્ચારણાદિના વિકારને લીધે એ સ્વર વચ્ચે રહેશે વ્યંજન ધણે ભાગે વિકૃત થયે નય છે:)

ક-નો ગ:

સં० વિક્ષોમકર-પ્રા० વિચ્છોદયર-અપ० વિચ્છોદયર । વર્ત० ગૂં વિક્ષોમકર ।

ખ-નો ધ:

સં० સુખ પ્રા० સુહ-અપ०-સુવ-સુધિ^{૧૯} । વર્ત० ગૂં-સુખ ।

ત-નો દ:

[કાધુ ।

સં० કયિત-પ્રા० કહિઅ-યૌં કધિદ-કહિદ-અપ० કધિદુ । વર્ત० ગૂં-કહિઉ-કહું,

થ-નો ધ, ધ-નો ખ:

સં० શપય^{૨૦}-પ્રા० સવહ-યૌં સવહ-સવઘ-અપ०-સવધુ-સવધુ । વર્ત० ગૂં શપય ।

ફ-નો ભ:

સં० સફલ પ્રા० સહલ-સમલ-અપ० સમલડ । વર્ત० ગૂં સફળ ।

માં એટલે શૌર્યેની પ્રાકૃત, માગધી પ્રાકૃત, પૈશાચી પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ પ્રાકૃતમાં તો ધણે ઠેકાણે એથી ઉત્પન્ન પશુ અનર્તુ જણાય છે: ' મુક્કિ 'માં ' ત ' ' ય 'ના રૂપમાં હસકો થવાને બદલે કલટો મહાપ્રાણ ' દ ' રૂપમાં બ્રંશ પામેલો છે—મનુષ્યોનાં કંઠાદિ ઉચ્ચારવાનો અને આસ્પ્રપ્રથનો એવાં વિચિત્ર છે કે, કેટલીએ વાર તો એ આખાને આખા વ્યંજનોને ગળી નય છે અને કેટલીએ વાર એ સરળ ઉચ્ચારને બદલે વિશેષ કિલટ ઉચ્ચાર પશુ ઉપજાવે છે—સંભવ છે કે, આમાં જૂગોલની પશુ અસર કારણ હોય.

૧૮. જૂઓ હેં ૮-૧-૧૪૫.

૧૯. સિંહરાજના ' પ્રાકૃતરૂપવતાર 'માં ' ચતુર્થુચ 'ને ' ચતુર્થુખ 'ના અપભ્રંશરૂપે જણાવેલો છે એટલે ' મુખ ' નો અપભ્રંશ ' મુખ 'ના ' મુધ 'ની પેઠે ' મુધ ' પશુ થતો જણાય છે.

૨૦. આના સમાનાર્થક સં. ' શપય: ' ઉપરથી પ્રા० માવો અને ' સવો ' થાય છે. આપણી બાયામાં ' સોમન ' અર્થમાં વપરાતા ' સમ ' શબ્દની પ્રકૃતિ એ ' સવો ' પાનિ હોય.

મ-નો વૈ :

સં. કમલ-પ્રા. કમલ-અપ. કવૈલુ-કમલુ । વર્ત. ગૂ. કમલ-કમળ ।

સં. તથા-પ્રા. તહા-તહ-અપ. તિમ-તિવૈ, તેમ, તેવૈ । વર્ત. ગૂ. તેમ ।

સં. ભ્રમર-પ્રા. ભમર-મસલ-અપ. ભવૈરુ, ભમરુ । વર્ત. ગૂ. ભમર, બ્રમર ।

સં. યથા-પ્રા. જહ, જહા-અપ. જિમ-જિવૈ, જેમ, જેવૈ । વર્ત. ગૂ. જેમ ।

લોપ :

(ધણે ભાગે સંયુક્ત વ્યંજનોમાં પાછલો સંયુક્ત બોલાતો નથી :)

સં. પ્રિય-પ્રા. પિઅ-પિય-અપ. પિડ, પ્રિય । વર્ત. ગૂ. પિડે, પ્રિય, પ્રિયદાર-
પ્યારે, પ્રિયદારી, પ્યારી ।

ઉમેરણ :

(ક્યાંય ક્યાંય તો લુપ્ત વ્યંજનને સ્થાને ' રેષ 'નો ઉચ્ચાર થાય છે :)

સં. વ્યાસ-પ્રા. વાસ-અપ. વ્રાસ, વાસ । વર્ત. ગૂ. વ્યાસ ।

આદેશ :

(' મ્લ 'ને સ્થાને ' મ્લ ' પણ બોલાય છે :)

સં. ગ્રીષ્મ-પ્રા. ગિમ્હ-અપ. ગિમ્હો, ગિમ્મો । વર્ત. ગૂ. ગ્રીષ્મ, ગ્રીષ્મ, ગરમ, ગરમી ।

સં. શ્લેષ્મ-પ્રા. સિમ્હ-અપ. સિમ્હો, સિમ્મો । વર્ત. ગૂ. શ્લેષ્મ, શ્લેષ્મ, સળેષ્મ ।

' સંવંધી ' શબ્દના સ્થાનમાં ' કેર ' અને ' તણ ' એવા બે આદેશ થાય છે :

જસુ કેરુ-ગૂ. જેના સંવંધી અમ્હહંતણુ-ગૂ. અમારા સંવંધી (આ ' કેર ' અને ' તણ 'ની મૂળ પ્રકૃતિ માટે પ્રસંગે હવે પછી વીગતથી ચર્ચા કરવાની છે)

સંપ્રસારણ :

(ઉચ્ચારણની સરળતા માટે ધણે સ્થળે બે સ્વર વચ્ચે આવેલા વ્યંજનને પડતો મૂકવામાં આવે છે, એટલે બે સ્વર વચ્ચે આવેલા ' ય ' અને ' વ ' નું સંપ્રસારણ કરી (' ઈ ' અને ' ઉ 'ના રૂપમાં ફેરવી) તેને આગલા સ્વર સાથે સાંધી દેવામાં આવે છે માટે જ શબ્દની માત્રાના પરિભાણને પ્રાયઃ ઘટ લાગતી નથી :)

સં. વચન-પ્રા. વચન-અપ. વેણ, વીણ । વર્ત. ગૂ. વચન, વેણ ।

સં. શયન-પ્રા. સયન-પા. સેન-^{૨૧} અપ. સેણ । વર્ત. ગૂ. શયન ।

સં. નયન-પ્રા. નયન-અપ. નેણ । વર્ત. ગૂ. નયન, નેણ । નેન-(હિંદી)

સં. નવનીત-પ્રા. નવનીત } -અપ. નોનીત । લોની-(મરાઠી)
નવનીત }

આચાર્ય હેમચંદ્રે આપેલા કેટલાક શબ્દો :

(આ નીચે જે શબ્દો આપવામાં આવેલા છે તેમાંના કેટલાક વ્યુત્પન્ન છે, અને દેશ્ય (અવ્યુત્પન્ન) વધારે છે :)

[સં. ઈદ્દશ-પ્રા. ઈદ્દશ-] અપ. અદ્દશ, એહ વર્ત. ગૂ. એવું । એસા (હિંદી)

[સં. અન્યાદશ-પ્રા. અન્નાદિસ-] અપ. અન્નાદ્દશ ।

૨૧. પાલી (પ્રાકૃતી-પાયડી-પાયલી-પાલી) સાહિત્યમાં પણ આ શબ્દ વપરાયેલો છે: -“સેનાસનચારિક”- વિશુદ્ધિમગ્ગ પૃ. ૨૪.

- [सं. अपरदश-प्रा०-अवराइस]-अप० अवराइस
- [सं. आत्मीय-प्रा० अप्पणय]-अप० अप्पण । वर्त० गू०-आपणुं.
- [सं. आपत्-प्रा० आवया-] अप० आवइ-वर्त० गू० आपट, आपट, आपट ।
- [सं. उत्थानोपवेशन-प्रा० उट्ठाणोववेसण-] देश्य-अप० उट्ठुवईस । वर्त० गू०
उट्ठेश ।
- [सं. पतायत्-प्रा० पत्तिल-इत्तिअ-पत्तिअ-एदह] अप० पत्तुल-वर्त० गू० ओट्ठुं ।
- [सं. इयत्-प्रा० पत्तिल-इत्तिअ-पत्तिअ-एदह] अप० एवड, पत्तुल । वर्त० गू०
ओवडुं, ओट्ठुं ।
- [सं. कीदश-प्रा० कीइस-] अप० कइस, केह वर्त० गू० डेवुं (केसा, डिंदी)
- [सं. कियत्-प्रा० केत्तिल कित्तिअ-केत्तिअ-केदह] अप० केवड, केत्तुल ।
वर्त० गू० डेवडुं, डेट्ठुं
- [सं. कोतुक-प्रा० कोउअ-] अप० कोइ । वर्त० गू० कोड ।
- [सं. क्रीडा-प्रा० कीला-] अप० खेइ । वर्त० गू० खेल ।
देश्य-अप० वंघल । “ वंघलि वृद्धा ” हे० प्रा० ग्रन्था० । वंघल
ओट्ठे भोइ “ वंघली सगटकः ” ग्रन्था० टी०
सं० ८-श्लो० १८ (सगटकः-गू० अगडे)
देश्य० अप० चुट । वर्त० गू० धुंटे, धुंटे ।
“ ” छुड । छुड ओट्ठे ने (हे० यदि)
- [सं. यादश-प्रा० जाइस-] अप० जइस, जेह । वर्त० गू० जेवुं । जेसा (डिंदी)
देश्य-अप० जाइट्टिआ । जाइट्टिआ ओट्ठे ने ने नेयुं ते
(हे० यद् यद् एष्टम्-तत् तत्)
देश्य-अप० जुअंजुअ । वर्त० गू० जुइं जुइं (हे०
पृथक् पृथक्)
- { सं. यायत्-प्रा० जेत्तिल } अप० जेवड, जेत्तुल । वर्त० गू० जेवडुं, जेट्ठुं
{ जित्तिअ-जेत्तिअ जेदह } जेडा (भास्वादी)
देश्य-अप० दकरि । दकरि ओट्ठे अहभुत ।
- [सं. तादश-प्रा० ताइम-] अप० तइम, तेद । वर्त० गू० तेवुं । तेसा (डिंदी)
- { सं. तायत्-प्रा० तेत्तिल } अप० तेवड, तेत्तुल । वर्त० गू० तेवडुं, तेट्ठुं ।
{ तित्तिअ-तेत्तिअ तेदह }
देश्य-अप० दडवड । दडवड ओट्ठे अवस्तुं अर्थत
वतवुं, आहभणुं इत्युं व० गू० दडवया-दि “ राणी
गंदल दनेथी दडवया ”
देश्य-अप० प्रथक् । प्रथक् ओट्ठे भय.
- [सं. दष्टि-प्रा०-दिट्टि-] अप० ट्रेति । वर्त० गू० दष्टि ।

[સં. નવક-પ્રાં નવય (ગ) અથવા સં. નવં ચ તદ્ અક્ષતં ચ નવાક્ષત-પ્રાં
નવક્ષય] અપં નવચ્ચ । વર્તં ગૂં નોખું । અનોઘા (હિંદી)

દેશ્ય-અપં નાલિઅ । નાલિઅ એટલે મૂઢ ।

„ નિચ્ચટ્ટ । નિચ્ચટ્ટ એટલે ગાઢ ।

[સં. પરસ્પર-પ્રાં પરીપ્પર-] અપં અવરોપ્પર । વર્તં ગૂં પરસ્પર ।

[સં. મામૈષીઃ-પ્રાં મા મેસી] અપં મમ્મેસી । ગૂં માખીશ ।

[સં. રમણ- પ્રાં રમણ] અપં રવણ ।

દેશ્ય-અપં વઢ । એટલે મૂર્ખ ।

દેશ્ય-અપં વહિલ । વર્તં ગૂં-વહેલું (વહિલ એટલે શીઘ્ર)

„ „ વિચ્ચાવર્તં ગૂં વચ્ચેવીચ્ચ (હિંદી) (હેંચર્મ)

„ „ વિટ્ટાલ । વર્તં ગૂં વટાળ-વટલાવું

[સં. વિપત્તિ-પ્રાં વિપતિ] અપં વિવટ્ટ । વર્તં ગૂં વિપત-વિપત્તિ.

દેશ્ય-અપં વુત્ત । વુત્ત એટલે વિપણ

„ „ વુત્ત । વુત્ત એટલે ઉક્ત-કહેલું.

„ „ સટ્ટલ । સટ્ટલ એટલે અસાધારણ.

[સં. સંપત્તિ-પ્રાં સંપત્તિ] અપં સંપટ્ટ । વર્તં ગૂં સંપતિ, સંપત્તિ.

[સં. હે આલે !-પ્રાં હે આલિ !] અપં હેલ્લિ ! । વર્તં ગૂં એલિ

(હે સસે !-હેલ્લિ-હેં)

अकारांत पुंलिङ्ग—

प्रत्ययाः—

अङ्गवयन्त.

५० उ, ओ, °
 ६० उ, °
 ७० ञ, म
 ८० ङ, हे
 ९० सु, स्तु, हो, °
 १० इ, प
 १० उ, ओ, °

अङ्गवयन्त.

°
 °
 हि हु ह °
 हि हो °

अङ्गवयन्त.

५० [सं० देवाः, ५० देवो] देयु, देवो, देय, देवा
 ६० [सं० देयः, ५० देय] देयु, देय, देवा
 ७० [सं० देवेण, ५० देवेण, देवेण, देवे
 ८० [सं० देवात्, ५० देवतो, देवाओ, देवाह,
 देवाहितो, देवा; शौ० देवाओ, देवाहु. ५० देवातो,
 देवातु] देवाहु, देवहु, देवाहे, देवहे

अङ्गवयन्त.

देव, देवा. [सं० देवाः, ५० देवा]
 देव, देवा. [सं० देवान्, ५० देवा, देवे]
 देवेहि, देवाहि, देवाहि. [सं० देवेभिः, देवैः, ५० देवेहि,
 देवेहि, देवेहि]
 देवाहु, देवाहु. [सं० देवेभ्यः, ५० देवतो, देवाओ, देवाउ,
 देवाहि, देवेहि, देवाहितो-देवेहितो, देवास्तो-देवेस्तो]

देव

૫૦ ૫૦ [સં. દેવસ્ય, પ્રા.૦ દેવસસ, મા.૦ દેવાહ] દેવાસુ,

દેવસુ, દેવસસુ, દેવાહો, દેવહો, દેવ, દેવા.

સં. [સં. દેવો, પ્રા.૦ દેવો, દેવસ્મિ] દેવિ, દેવે.

સં. [સં. દેવ. પ્રા.૦ દેવો, દેવા, દેવ] દેવુ, દેવા, દેવા, દેવ.

નિયમો:—

૧. વિભક્તિના અથા પ્રત્યયો પર રહેતાં નામના અન્ય સ્વરનો દીર્ઘ અને હ્રસ્વ થાય છે.

૨. તૃતીયાના એકચયનના પ્રત્યયો પર રહેતાં નામના અન્ય સ્વરનો ણ થાય છે.

૩. તૃતીયાના બહુવચનના પ્રત્યય પર રહેતાં નામના અન્ય અક્ષરનો ણ વિદ્યો થાય છે.

૪. ન્યાં ૦ શૂન્ય છે, ત્યાં પ્રથમ નિયમને અનુસરીને રૂપો સમજવાનાં છે.

તરુણ, લોગ (લોક), કાગ (કાક), મગ (મગ્), વિમિચ (ચિદિચ), સુદ (સુત), ચુદ (ચુત), ગાય (ગાય).
સદવધ (શતપથ), કુકોવ (કોપ), તાવ (તાપ), રેમ (રેફ), અને કમ (કમ) વગેરે અક્ષરોન શબ્દોનાં રૂપો કેવ
પ્રમાણે સમજવાનાં છે.

અક્ષરોંત સર્વ વગેરે.

સર્વ વગેરે શબ્દોનાં રૂપાખ્યાનો સામાન્ય અક્ષરોંત નામની (દેવની) ન્યાં છે. પરંતુ વિશેષતા આ પ્રમાણે છે:—

૫. અક્ષરોંત સર્વ આદિ શબ્દોને પંચમીના એકચયનમાં ત્તાં પ્રત્યય, અને સમગીતા એકચયનમાં ત્તિ પ્રત્યય લાગે છે:

સર્વ આદિ શબ્દોમાં થતો ફેરફાર.

મબ્ય - માહ, સબ્ય.

ઇદમ્ - આય.

કિમ્ - ક, કચળ, કાર.

અદસ્-અસુ

પ્ર. બહુ. ઓઈ [સં. એમી, પ્રા. અમૂ.]

દ્વિ. બહુ. ઓઈ. [સં. અમૂન, પ્રા. અમૂ, અમુણો.]

આથી અર્થાં ઉદારાંત તામની નેવાં.

કિમ્-ક, કવણ, કાઈ.*

પં. એક. કિહે, કવણિહે, કાહાં, કહાં, કવણાહાં, કવણહાં [સં. કસ્માત્ પ્રા. કમ્હા, કીસ, કિના.]

ચ. પ. એક. કાસુ, કસુ, કસ્સુ, કવણાસુ, કવણસુ, કાહો, કહા, ક, કા, કવણાહો, કવણહો, કવણ, કવણા [સં. કસ્ય, પ્રા. કસ્સ, કાસ.]

આથી અર્થાં સર્વેની નેમ.

યત્-જ

પ્ર. એક. જુ, જો, જ, જા, ઘું [સં. યઃ પ્રા. જો]

દ્વિ. એક. જુ, જ, જા, ઘું [સં. યમ્ પ્રા. જં.]

ચ. પ. એક. જાસુ, જસુ, જસ્સુ, જાહો, જહો, જ, જા, [સં. યસ્ય, પ્રા. જસ્સ, જાસ.]

આથી અર્થાં સર્વેની નેમ.

તત્-ત

પ્ર. એક. સુ, સો, સ, સા, તં ટું [સં. સઃ પ્રા. સો]

દ્વિ. એક. સુ, સ, સા, તં, ટું [સં. તમ્ પ્રા. તે]

ચ. પ. એક. તાસુ, તસુ, તસ્સુ, તાહો, તહો, ત, તા [સં. તસ્ય પ્રા. તસ્સ, તાસ.]

* 'કાઈ' શબ્દનું 'કાઈ' રૂપ ફરી તેનાં રૂપો ઉદારાંતની નેવાં બાણવાનાં છે.

અકારાંત નપુંસક કુંડ

એકવચન.

બહુવચન.

૫૦ [સં. કુળ્લડમ્ પ્રા. કુંડં] કુંડ, કુંડ, કુડા

કુંડાદં, કુંડદં, [સં. કુળ્લડાનિ પ્રા. કુંડાદં, કુંડાદં, કુંડાણિ]

”

”

આદ્રી બધાં અકારાંત પુંલિંગના નેવાં છે.

અપવાદઃ ને નાસોતે છેડે અકારાંત ક હોય તેને પ્રથમાના અને દ્વિતીયાના એકવચનમાં કે પ્રત્યય લાગે છે:

તુચ્છઅ (તુચ્છક)

મગ્ગઅ (મગ્ગક)

તુચ્છડં, તુચ્છઆદં, તુચ્છઅદં ।

મગ્ગડં, મગ્ગઆદં, મગ્ગઅદં ।

”

”

”

વારિક

મહુક (મધુક)

વારિડં, વારિઆદં, વારિઅદં ।

મહુડં, મહુઆદં, મહુઅદં ।

”

”

”

આદ્રી બધાં અકારાંત કુંડની નેવાં છે.

इकारांत उकारांत नपुंसक.

વારિ

એકવચન.

બહુવચન.

વારિ [સં. વારિ પ્રા. વારિ]

વારીદં, વારિદં, [સં. વારીણિ પ્રા. વારીદં, વારીદં, વારીણિ]

”

”

આદ્રી બધાં इकारांत પુંલિંગના નેવાં છે.

મહુ (મથુ)

મહુઈ, મહુઈ [સં. મથૂનિ પ્રા. મહુઈ, મહુઈ, મહુનિ]

મહુ [સં. મથુ પ્રા. મહુ]

”

”

આમી બધાં તુશરાંત પુલિંગનાં જેવાં છે.

સર્વનામ નપુંસકે—સવ્વ

[સં. સર્વમ્, પ્રા. સવ્વં] સવ્વુ, સવ્વ, સવ્વા સવ્વાઈ, સવ્વઈ, સવ્વાઈ, સવ્વાનિ.]

” ” ” ” ”

બાણી બધાં પુલિંગનાં જેવાં.

एद, एअ (एतद्)

एईइं, एईइं, एइ [સં. एतानि, પ્રા. एआइं, एआइં, एआणि]

एईइं ” ”

બાણી બધાં પુલિંગનાં જેવાં

आय (इद्म्)

[સં. इद्म्. પ્રા. इणं, इदं, इणमो] इसु આયાઈ, આયઈ [સં. इमानि, પ્રા. इमाइं, इमाई.]

इसु આયાઈ, આયઈ

બાણી બધાં પુલિંગની જેવાં.

तुम्ह (युष्मद्)

तुम्हई, तुम्है

तुहँ

प्र० [सं० त्वम्-प्रा० तुह]

द्वि० [सं० त्वाम्-प्रा० तुष]

तृ० [सं० त्वया-प्रा० तइ]

पं० [सं० त्वत्-प्रा० तुय्ह, तुज्झ, तुज्झत्तो, तुज्झत्तो वगैरे]

य० प० [सं० तुभ्यं, तव-प्रा० तु,

तुज्झ]

स० [सं० त्वयि-प्रा० तइ]

पइं, तइं

तुम्हासु

अम्ह (अस्मद्)

अम्हई, अम्है

प्र० [सं० अहम्-प्रा० हँ-अहँ-अहयं] हउं

द्वि० [सं० माम्-प्रा० मम, मिमं] मइं

तृ० [सं० मया-प्रा० मइ] मइं

पं० [सं० मत्-प्रा० महा, मज्झा] महु, मज्झु

य० प० [सं० महाम्, मम-प्रा० मह, मज्झ] महु, मज्झु

स० [सं० मयि-प्रा० मइ] मइं

अम्हहं

अम्हासु

[सं० युयम्-प्रा० तुम्ह]

[सं० युष्मान्-प्रा० तुम्ह]

[सं० युष्माभिः-प्रा० तुम्हैहि]

[सं० युष्मत्, प्रा० तुम्हाहिंतो तुम्हैहिंतो धत्यादि]

[सं० युष्मभ्यम्, युष्माकम्, प्रा० तुम्हाणं.]

[सं० युष्मासु-प्रा० तुम्हासु, तुम्हैसु]

[सं० वयम्-प्रा० अम्है]

[सं० अस्मान्-प्रा० अम्है]

[सं० अस्माभिः-प्रा० अम्हैहि]

[सं० अस्मत-प्रा० अम्हाहिंतो, अम्हैहिंतो.]

[सं० अस्मभ्यम्, अस्माकम्-प्रा० अम्हाणं.]

[सं० अस्मासु-प्रा० अम्हासु, अम्हैसु]

સ્ત્રીલિંગ.

આરે અકારાંત નામ સ્ત્રીલિંગે આવે છે ત્યારે તેને લગતા ફેરફારોની હકીકત આગળ જણાવાઈ ગઈ છે.

તદુપરાંત વિશેષતા આ છે:

- ૧ નામને સ્વાર્થમાં અ, અડ, ઉછ, અડઅ, ઉછઅ, ઉછઅઅ પ્રત્યયો લાગે છે.
- ૨ જે નામને છેડે ઉપરના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય તે નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'ફે' અને 'આ' પ્રત્યય લાગે છે.
- ૩ 'આ' પ્રત્યયની પૂર્વના અકારાંત નામના અંત્ય અનેા દ થાય છે.

સ્ત્રીલિંગ.

પ્રવિષ્ટ - પદ્ધ + અ - પદ્ધ + ફે - પદ્ધી ।

વાર્તા -- વર્તા + અડ-વર્તાડ+આ- વર્તાડિઆ ।

કુટી - કુટી - ઉછ - કુટુછ + ફે - કુટુછી ।

ધૂલી - અડ - ધૂલડ + આ - ધૂલડિઆ ।

આકારાંત. ફકારાંત, ફકારાંત, ઉકારાંત અને ઉકારાંત સ્ત્રીલિંગ.

અહુવચન.

અહુવચન.

ઉ, ઓ, ં ।

" " " ।

હિ ।

હુ ।

હું ।

હિં ।

હોં ।

૧. આ પ્રત્યયો પર રહેતાં નામના અંત્ય સ્વરનો હ્રસ્વ અને દીર્ઘ થાય છે.

૨. ન્થાં અન્થ છે ત્યાં પણ ઉપરનો નિયમ લાગુ થાય છે.

वत्तडिआ-(वार्ता.)

अधुवयन.

५० [सं० वार्ता-५० वत्ता] वत्तडिआ, -अ

६० [सं० वार्ताम्-५० वत्त] वत्तडिआ, अ,

७० [सं० वार्तया ५० वत्ताअ, वत्ताइ, वत्ताए] वत्तडि-

आए, -अए,

५० [सं० वार्तायाः-५० वत्ताअ, वत्ताइ, वत्ताए]

वत्तडिअहे, -आहे

५० ५० [सं० वार्तायै, वार्तायाः-५० वत्ताअ, वत्ताइ

वत्ताए] वत्तडिअहे-आहे, वत्तडिआ, -अ,

५० [सं० वार्तायाम्, -५० वत्ताअ, वत्ताइ, वत्ताए]

वत्तडिअहि, -आहि,

सं० [सं० वार्ता !-५० वत्ते !, वत्ता] वत्तडिआ !

वत्तडिअ !,

मइ-(मति)

अधुवयन.

५० [सं० मतिः ५० मई] मई मइ

६० [सं० मतिम्, ५० मई] ,

७० [सं० मत्या, ५० मइआ, मईअ, मईइ, मईए]

मइए, -ईए.

अधुवयन.

वत्तडिआउ-ओ, वत्तडिअउ, -ओ, वत्तडिआ, अ ।

[सं० वार्ताः-५० वत्ताउ, वत्ताओ, वत्ता]

” ” ” ” ”

वत्तडिआहिं, वत्तडिअहिं । [सं० वार्ताभिः-५० वत्ताहि,

हिं, -हि

वत्तडिअहु, -आहु [सं० वार्ताभ्यः-५० वत्ताब्भो, वत्तासुतो,

वत्ताहितो.]

वत्तडिअहु, -आहु, वत्तडिआ, -अ [सं० वार्ताभ्यः, वार्तानाम्,

५० वत्ताण, वत्ताणं]

वत्तडिअहिं, वत्तडिअहिं । [सं० वार्तासु, ५० वत्तासु,

वत्तासुं.]

वत्तडिआहो, -वत्तडिअहो, वत्तडिआ, -अ, [सं० वार्ताः !

५० वत्ताउ, वत्ताओ, वत्ता]

अधुवयन.

मइउ, ईउ, मइओ, मईओ, मइ, मई [सं० मतयः, ५०

मयओ, मईउ, मईओ, मई]

” [सं० मतीः ५० मईउ, मईआ, मई]

मइहिं, ईहिं, ” [सं० मतिभिः, ५० मईहि, -हिं, -हिं]

- ૫૦ [સં મત્યાઃ, મતેઃ;-પ્રાં મઈઆ, મઈઅ, મઈદ, મઈપ]
મઈદે,-ઈદે
૨૦ ૫૦ [સં મતયે, મત્યે; મતેઃ, પ્રાં મઈઆ,
મઈઅ, મઈદ, મઈપ] મઈદે, ઈદે, મદ, મઈ
૨૦ [સં મત્યાસ્, મતો, પ્રાં મઈઆ, મઈઅ, મઈદ,
મઈપ] મઈહિ, મઈહિ,
૨૦ [સં હે મતે ! પ્રાં મદ, મઈ] મદ !, મઈ !

પડટ્ટી-(પ્રવિગ્રા)

(આ હવે પછીનાં ત્રીણેનાં રૂપોની તુલના આગળ આપેલાં 'વાર્તા' અને 'ભતિ'નાં રૂપોથી સમજી લેવા બેઠાએ.)

એકવચન.

૨૦ પડટ્ટી, પડટ્ટિ

હિં.

૩૦ " પડટ્ટિપ, ટ્ટીપ

૪૦ પડટ્ટિદે, ટ્ટીદે,

૨૦ ૫૦ પડટ્ટિદે, ટ્ટીદે, પડટ્ટિ, પડટ્ટી,

૨૦ પડટ્ટિહિ,-ટ્ટીહિ

૨૦ પડટ્ટિ,-ટ્ટી

બહુવચન.

પડટ્ટિઅ, ટ્ટીઅ, ટ્ટીઓ, ટ્ટીઓ, પડટ્ટિ, પડટ્ટી.

"

પડટ્ટિહિ,-ટ્ટીહિ.

પડટ્ટિહુ, ટ્ટીહુ.

પડટ્ટિ,-ટ્ટી.

પડટ્ટિહિ,-ટ્ટીહિ.

પડટ્ટિહો, ટ્ટીહો, પડટ્ટિ, ટ્ટી.

ધેણુ-(ધેણુ)

૫૦ ધેણુ,-ણુ

હિં. ધેણુ,-ણુ

૧૦ ધેણુપ,-ણુપ

ધેણુઅ, ણુઅ, ણુઓ, ણુઓ, ધેણુ. ણુ.

ધેણુઅ,-ણુઅ,-ણુઓ,-ણુઓ, ધેણુ, ણુ.

ધેણુહિ,-ણુહિ.

૫૦ ધેણુહે, -જૂહે
 ૪૦ ધેણુહે, -જૂહે, -જૂ, જૂ,
 ૩૦ ધેણુહિ, જૂહિ,
 ૨૦ ધેણુ, -ધેજૂ

ધેણુહુ, -જૂહુ
 ધેણુહુ, -જૂહુ, -જૂ, -જૂ,
 ધેણુહિ, ધેજૂહિ
 ધેણુહો, જૂહો, જૂ, જૂ.

વહુ--(વહુ)

૫૦ વહુ, વહુ
 ૪૦ વહુજૂ, જૂજૂ
 ૩૦ વહુહે, જૂહે
 ૨૦ ધ૦ " " વહુ, વહુ
 ૧૦ વહુહિ, જૂહિ
 ૦ વહુ ! વહુ !

વહુડ, હુડ, હુઓ, હુઓ, વહુ, વહુ.

"
 વહુહિ, જૂહિ
 વહુહુ, -જૂહુ !

" વહુ, વહુ
 વહુહિ, વહુહિ
 વહુહો, ! જૂહો, ! વહુ ! વહુ ! !

સર્વાદિ (સ્ત્રીલિંગ)

સર્વાદિ શબ્દોનાં સ્ત્રીલિંગી રૂપાખ્યાનો ઉપર જથ્થાવેલ આકારાંત રૂપો અને ઉચ્ચારાંત શબ્દોની જેવા છે માટે તેને અહીં જૂદાં જથ્થાવ્યાં નથી.

સ્ત્રીલિંગમાં આવતા અકારાંત શબ્દો જે રૂપાંતરને પામે છે તે વિષે આગળ જણાવી દીધું છે. (જૂઓ પ્રા. નામક્રાંડ સ્ત્રીલિંગ પ્રકરણ.) જેમકે:

પુલિંગ,

સર્વ - સર્વ
 હદમ્- હમ
 પતદ્-પદા (દ)
 કિમ્-ક

સ્ત્રીલિંગ.

સર્વો, સર્વા, સાહી, સાહા
 હમી, હમા, આયા, આયી
 પદ, પદા, પદી, પદા
 કી, કા, કવણી, કવણા, કાહ

यत् - ज
तत् - त
अद्म् - अमु

— अपभ्रंशः—

- जी, जा,
- ती, ता, णी, णा.
- अमु भत्यादि

एदी, दा, पई, आ (एतद्)

अ३

पह

पह

प्र०

दि०

अमु (अद्म्)

ओइउ, ईउ, इओ, ईओ. ओई, ओइ

प्र० अ३०

दि० अ३०

"

किम्

कौ, का, कवणी, कवणा, काइ.

अ३

कडे, कीहे, किहे, काहे, कडे, कवणाहे, कवणहे,

कवणीहे, कवणिहे, काईहे काइहे

की, कि, का, क, कवणी, कवणि, कवणा, कवण, काई काइ

तद्

ती, ता, णी, णा

नं, सा

प्र० अ३वयन

दि० अ३वयन

प्र० ५० अ३वयन

त, ती, ति, ता, त, णी, णि, णा, ण.

तहे, तीहे, तिहे, ताहे, तहे, णीहे, णिहे, णाहे, णहे

ती, ति, ता, त, णी, णि, णा, ण

યદ્

જી, જા.

પ્ર૦ એકવચન.

ધ્રું, જી, જિ, જા, જ

દ્વિ૦ એકવચન

”

ય૦ ૫૦ એકવચન જદે, જીદે, જીદે, જાદે, જાદે, જી, જિ, જા, જ

યાદી બધાં રૂપો ઉપર જણાવેલ સૂચના પ્રમાણે સમજવાનાં છે.

અક્ષરાંત નામોનાં રુપાખ્યાનો ખાસ જૂદાં દર્શાવવાતી જરૂર નથી. કારણ કે, તે નામો અક્ષરાંત, આક્ષરાંત, હ્રસ્વાંત, આક્ષરાંત કે હ્રસ્વાંત થઇ જતાં હોવાથી તેનાં રુપાખ્યાનો આગળ જણાવેલ અક્ષરાંત, આક્ષરાંત, હ્રસ્વાંત, આક્ષરાંત કે હ્રસ્વાંત નામની ખેડે સમજવાનાં છે.

[સં. પિતૃ-પ્રા. પિત (ય), પિત્તિ (હ), પિતુ (ઝ)

પિદ, પિદ્ધિ, પિદ્ધુ,
પિઅ, પિઈ, પિડ,

[સં. માતૃ-પ્રા. માતા (યા), માતિ (ઈ) માતુ (ઝ)

માઆ, માઈ, માડ,
માદા, માદિ, માદુ,

[સં. ભતૃ-પ્રા. ભત્ત, ભત્તિ, ભત્તુ]

ભત્ત, ભત્તિ, ભત્તુ,
ભદ્, ભદ્ધિ, ભદ્,

[સં. કર્તૃ-પ્રા. અ૦—

કત્ત, કત્તિ, કત્તુ,
કદ્, કદ્ધિ, કદ્,

[સં. પોતૃ-પ્રા.—

પોદ, પોડ,

પ્રા૦ અ૦—

[સં. હોતૃ-પ્રા.—

પોઅ, પોડ,

પ્રા૦ અ૦—

[સં. સ્વસૃ-પ્રા. અ૦—

હોદ, હોડ,

હોઅ, હોડ,

સસા, સસુ

૧ પું સુ

૨ પું હ, ડ, ણ, ય, સુ, હજ્જહિ, હજ્જે, હિ

૩ પું ડ, ડુ.

૧ પું હસંસુ, સિસુ, સાસુ, સેસુ

૨ પું [સં હસ] હસિ, હસ, હને, હસસુ, સેસુ, હસેજ્જસુ,

હસેજ્જહિ, હસેજ્જે, હસ

૩ પું [સં હસતુ] હસડ, સેડ, સેડુ, સેડુ,

આ સિવાય ભૂતકાળ, ક્રિયાતિપતિ, પ્રેરક, સહલેદ અને નામધાતુ વગેરે વિશે પ્રાકૃતકાંડ (આખ્યાતકાંડ)માં કહ્યા પ્રમાણે સમજવાનું છે તથા જે હકીકત અહીં નથી કહી તે પણ તે પ્રમાણે સમજવાની છે.

અનિયમિત ધાતુઓ.

ક્રી-ક્રીસુ, કિંણ, કે,

મૂ-હુચ, પ+હુચ (પ+મૂ)

ઙ-ઙવ, ઙૂ ધાં વોહ-ગૂં બોધવું.

ઙજ-ઙુજ

દશ-પ્રસ્સ

પ્રહ-ગુપ્હ

તક્ષ-છોહ ગૂં છોલવું.

ફલક-ગૂં અણકવું.

ધુડક

ચમ્પ-ગૂં ચાંપવું

ખુડક-ગૂં ખટકવું

ધુટુઅ

॥ इति आख्यातकांड ॥

મો ।

હ ।

ન્ટુ ।

હસ

હસમો, સામો, સિમો, સેમો, [સં હસામ]

હસહ, હસેહ, [સં હસન]

હસંતુ, હસેંતુ, હસિંતુ [સં હસન્તુ].

આ સિવાય ભૂતકાળ, ક્રિયાતિપતિ, પ્રેરક, સહલેદ અને નામધાતુ વગેરે વિશે પ્રાકૃતકાંડ (આખ્યાતકાંડ)માં કહ્યા પ્રમાણે સમજવાનું છે તથા જે હકીકત અહીં નથી કહી તે પણ તે પ્રમાણે સમજવાની છે.

કૃદંતકાંડ.

૧ ધાતુને અણઅ પ્રત્યય લગાડવાથી તે કૃત્વશ્રુત નામ અને છે.

મારિ+અણઅ-મારણઅ । (મારણકાર-

મારણઆર-મારણાર-મારનાર)

વજ્ઞ+અણઅ-વજ્ઞણઅ । (વગાડનાર)

પ્રસ્સ+અણઅ-પ્રસ્સણઅ । (જીનાર)

ધાતુને પવં, અણ, અણહં, અણહિ,

પ્રત્યય લગાડવાથી તે હેતુવર્થકૃદંત અને છે.

ચય + પવં - ચાપવં (ત્યક્તુમ્)

મુજ્ઞ + અણ - મુંજણ (મોક્તુમ્)

મુજ્ઞ + અણહં-મુજ્ઞણહં (મોક્તુમ્)

સેવ + અણહિ - સેવણહિ (સેવિતુમ્)

મુજ્ઞ + અણહિ - મુંજણહં (મોક્તુમ્)

મુજ્ઞ + અણહિ - મુંજણહં (મોક્તુમ્)

મુજ્ઞ + અણહિ - મુંજણહં (મોક્તુમ્)

વોહ+અણઅ-વોહણઅ । (વોલનાર)

મસ+અણઅ-મસણઅ । (મસનાર)

છોહ+અણઅ-છોહણઅ । (છોલનાર)

ફલક+અણઅ-ફલકણઅ (ફલકનાર)

ધાતુને પવં, અણ, અણહં, અણહિ,

પ્રત્યય લગાડવાથી તે હેતુવર્થકૃદંત અને છે.

ચય + પવં - ચાપવં (ત્યક્તુમ્)

મુજ્ઞ + અણ - મુંજણ (મોક્તુમ્)

મુજ્ઞ + અણહં-મુજ્ઞણહં (મોક્તુમ્)

સેવ + અણહિ - સેવણહિ (સેવિતુમ્)

મુજ્ઞ + અણહિ - મુંજણહં (મોક્તુમ્)

મુજ્ઞ + અણહિ - મુંજણહં (મોક્તુમ્)

મુજ્ઞ + અણહિ - મુંજણહં (મોક્તુમ્)

કર + પરિણ (કર્તુમ)   જિ + પરિણ (જેવિણ (જેતુમ)
 કર + પરિણ (કરેવિણ (કર્તુમ)   ચય + પરિણ (ચયવિણ (ત્યવતુમ)
 કર + પરિ (કરેવિ)   પાલ + પરિ (પાલેવિ (પાલયિતુમ)
 કર + પરિણ (કરેવિણ)   લા + પરિણ (લેવિણ (લાતુમ)
 ધાતુને પરિણ, પરિણ, પરિ, પરિણ, હ, હડ, ફવિ. અને અર્થ પ્રત્યક્ષ દશાગ્રથી જુદાં હોય છે.

જિ + પરિણ (જિત્વા)   માર + હ - મારિ (મારયિત્વા)
 દા + પરિણ (દેવિણ (દત્વા)   મજા + હડ - મજિડ (મજ્જિત્વા) ૧૦ બંધ
 લા + પરિ (લેવિ (લાત્વા) ૧૦ લેઈ   હુચ + ફવિ-હુવિ (હુચિત્વા) ૧૦ યુખી
 જા + પરિણ (જાવિણ (જ્યાત્વા)   વિહોઈ + અવિ (વિહોઈવિ (વિહોઈ) ૧૦ વિહોઈ

૪ ગમ ધાતુને કાળા પરિણ અને પરિણ પ્રત્યક્ષના પ નો લોપ થાય છે.

ગમ - પરિણ (ગમિણ (ગન્તુમ , ગત્વા)   ગમ - પરિણ (ગમિણ (ગન્તુમ , ગત્વા)
 ધાતુને ફવિણ, ફવિણ અને પવા પ્રત્યક્ષ દશાગ્રથી તે સહોદી ફૂદત નામ અને છે.

કર - ફવિણ-કરિણ (કર્તવ્યમ) ૧૦ હર્યું   સુઅ - પવા - સોયવા (સ્વતત્વમ) ૧૦ સૂયું
 મર + ફવિણ - મરિણ (મર્તવ્યમ) ૧૦ મર્યું   જગમ + પવા - જગમેવા (જાગરિતત્વમ) ૧૦ જાગર્યું
 મહ + પવિણ - મહેવિણ (મોહવ્યમ) ૧૦ મહેવું   સહ + પવા - સહમેવા (સાગરિતત્વમ) ૧૦ સહમેવું

॥ इति कृतकांडः ॥

તક્રિતકાંડ.

૧ નામને સ્વાર્થમાં અ, અડ, ઉહ, અડઅ, ઉહઅ અને ઉહડઅ પ્રત્યક્ષ ધાગે છે.

હટ - વિટ્ટાઅ - વિટ્ટાઅ ।   કૂત - કિઅ - કિઅઅ ।
 દોપ - દોઅ + અડ - દોસડ ।   કુટ - કુડ + ઉહ - કુહહ । ૧૦ કુહહ (તેઅનું)

હૃદય - હિઅય - અડઅ હિઅડઅ । ગૂં સિઅડું. વલ - ઉલ્લડઅ - વલુલ્લડઅ
નૂડ - ઉલ્લઅ - નૂડુલ્લઅ । ” ચૂડો.

૨ નામને ‘પર્ણ’ અર્થમાં પ્પણ અને ત્તણ પ્રત્યય લાગે છે.

વહ્ણપ્પણ વહ્ણપ્પણ । મહ્ણપ્પણ - મહ્ણપ્પણ ।

વહ્ણત્તણ - વહ્ણત્તણ । મહ્ણત્તણ - મહ્ણત્તણ ગૂં વડપણ, ભલપણ વગેરે.

૪ સર્વાદિ શબ્દોને સમીપીના અર્થોને મુચક ‘પત્તહે’ પ્રત્યય લાગે છે.

સર્વત્ર - સર્વેત્તહે । યત્ર - જેત્તહે ।

તત્ર - તેત્તહે । કુત્ર - કેત્તહે ।

પત્તહિ - પત્તેત્તહે, પત્તેત્તહે ।

૫. યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ વગેરે શબ્દોને સંબંધમુચક આર પ્રત્યય લાગે છે.

યુષ્મદ્ - તુહ + આર - તુહાર (ત્વદીય) ગૂં તાહ. અસ્મદ્ - મહ + આર - મહાર (મદીય) ગૂં માહ.
યુષ્મદ્ - તુમ્હ - આર-તુમ્હાર (યુષ્મદીય) , તમાહ. અસ્મદ્ - અમ્હ-આર-અમ્હાર (અસ્મદીય) , અમાહ.

॥ इति तद्धितकांड ॥

અન્યયકાંડ.

અવ - પત્યુ

અથવા - અહવહ

અન્યથા - અનું, અન્નહ

અવશ્યસ્ - અવસ, અવસે

ઇતસ્ - પત્તહે

ઇદાનીસ - પમ્વહિ

ઉદ્ઘર્વસ - (ઝઠવેશ)

પ્રકશઃ - પ્રકાસ

પર્વમ્ - પર્વ પર્વહ

પર્વ - જિ-જ

કર્થમ્ - કેમ, કિમ, કિહ, કિધ

કિલ - કિર

કુતઃ - કડ, કહંનિહુ

કુત્ર - કેત્યુ

કેહિ (તાદર્થ્યસૂચક)

સાદ્ (પાદપૂરક)

ઘઈ (પાદપૂરક)

ધુમ્વ (ધુધુ શબ્દ દર્શનો)

જાણિ (ફવ અર્થે)

જણુ (,)

તથા - તેમ, તિમ, તિહ, તિધ ।

તત્ર - તેથુ, તતુ ।

તતસ્ - તો

તથા - તો ।

યથા - જેમ, જિમ, જિહ, જિથ ।
 યત્ર - જત્ર, જેત્રું ।
 યાત્ર - જામ, જાઉં, જામદિ ।
 ધીધી-જય, યૂં જો [યાવત્-જાય,
 જય-જય, જડ-જો]
 રેસિ (તાદૃશ્યસૂચક)
 વિના - વિણુ
 સમસ્ - સમાણુ
 સહ - સહું
 હુહુત્ - (હુહુ શબ્દ કરવે.)

નાદ (સ્વ અર્થે)
 નાદ (")
 પરમ્ - પર ।
 પથાત્ - પચ્છદ-પથી
 પ્રત્યુત - પચ્છલિટ ।
 પ્રાયસ્-પ્રાડ, પ્રાડ્ય, પ્રાડ્ય,
 પાગિમ્યરેસિ,
 પુનઃ - પુણુ
 મનાક્ - મનાડે
 મા - મં

ત્રણેણ (તાદૃશ્યસૂચક) ।
 તાત્ર - તામ, તાડે, તામદિ ।
 ધીધી-તય, યૂં તો [તાવત્-તાય,
 તય-તય-તો]
 તેદિ (તાદૃશ્યસૂચક) ।
 દિયા - દિવે ।
 ધ્રુલમ્ - ધ્રુલુ ।
 નં (સ્વ અર્થે) ।
 તડ (")
 તદિ - તાદિ

આ ઉપરાંત બાકી બધું શાસ્ત્રેની વગેરે બાબતો પ્રમાણે યથાપ્રયોગ સમજવાનું છે.
 કિંગ માટે કોઇ ખાસ નિયમ નથી એટલે એ અત્રે છે.
 મુદ્દેશ મેઢાણે ને પ્રમાણે ધ્રુવું છે તેથી ઉલટું પણ થઇ શકે છે.

ધૃતિ અપભ્રંશ.

નૈસર્ગિક શ્રેણીઓ.

—૩૯૨—

(અધ્યાપક:-જેઠાલાલ ચીમનલાલ સ્વામિનારાયણ.)

એકમથી શરૂ થતી અને ગમે તે સંખ્યા સુધી પહોંચતી પૂર્ણાંક સંખ્યાઓની નૈસર્ગિક શ્રેણી એક જાતની ગણિતશ્રેણી છે. કારણ કે તેમાં ગમે તે પ્રત્યાસન્ન (પાસે પાસેની) સંખ્યાઓ વચ્ચેનું અન્તર એકની યરોબર છે. આવી શ્રેણીના સંકલિત (સરવાળો) તથા તેવી શ્રેણીની સંખ્યાઓના વર્ગ અને ધનના સંકલિતો માટે ભાસ્કરાચાર્ય સૂત્રો આપેલાં છે. સાધારણ રીતે પ્રાચીન લેખકો નિયમોને સૂત્ર અથવા કારિકાના રૂપમાં આપે છે, પણ તેઓ નિયમોની ઉપપત્તિ આપતા નથી. આપણામાં વિદ્યા ગુરુગમ્ય ગણાતી. પુસ્તકો સૂત્ર રૂપમાં સંક્ષિપ્ત લખાતાં અને સૂત્રો સમજાવવા માટે જરૂરિયાત જ્ઞાન ધરાવનાર ગુરુઓ બાકીની પૂરવણી પોતાનાં વ્યાખ્યાનોમાં કરતા. આને લીધે ભાસ્કરાચાર્યના ગ્રન્થોએ સૂત્રોના રૂપમાં નિયમો આપેલા છે પણ નિયમોની ઉપપત્તિ આપેલી નથી. હવે નૈસર્ગિક શ્રેણીઓ જે ક્રમમાં ભાસ્કરાચાર્યે આપેલી છે તે ક્રમમાં તેમની ઉપપત્તિ કેવા પ્રકારની હોવી જોઈએ તે આ લેખમાં જતાવવામાં આવશે.

નૈસર્ગિક શ્રેણીના સરવાળાને ભાસ્કરાચાર્ય સંકલિત કહે છે. સરવાળા માટે સર્વધન અને ગણિત એવા શબ્દો પણ વાપરવામાં આવે છે. પણ સંકલિત શબ્દને એકમથી શરૂ થતી નૈસર્ગિક શ્રેણીના સરવાળા માટે રૂઢ કરવામાં આવ્યો છે. હવે આપણે નૈસર્ગિક શ્રેણીના સરવાળા માટે ભાસ્કરાચાર્યે આપેલું સૂત્ર તપાસીએ.

સૈકપદવ્રણપદાર્ધમથૈકા

ચક્કયુતિઃ સ્વલુ સંકલિતાર્થ્યા ।

પદ એટલે પદસંખ્યા. પદમાં એક ઉમેરીને જે આવે તેને પદના અર્ધ ભાગ વડે ગુણવાથી એકથી શરૂ થતા આંકડાઓનો સરવાળો આવશે. આ સરવાળાને સંકલિત એવું પારિભાષિક નામ આપવામાં આવ્યું છે.

હાજલા તરીકે જો પદસંખ્યા ન હોય તો સંકલિત

$$(n + 1) \times \frac{n}{2} \text{ ની યરોબર છે.}$$

તેથી જો સંકલિતને આપણે સ કહીએ તો નીચેનો નિયમ ઉપસ્થિત થાય છે.

$$સ = \frac{1}{2} n (n + 1).$$

આ પ્રારંભિક નિયમની ઉપપત્તિ નીચે પ્રમાણે છે:—

ધારો કે,

$$સ = 1 + 2 + 3 + 4 + \dots + n \dots (૧);$$

હવે કોઈ પણ શ્રેણીને ઉઘી લખીએ તો, પણ તે શ્રેણીનો સરવાળો એટલો ને એટલો જ રહે છે, તેથી

$$સ = n + (n-1) + (n-2) + \dots + 1 \dots (2).$$

સમીકરણો (૧) અને (૨) નો સરવાળો કરવાથી

$$2 સ = (n+1) + (n+1) + (n+1) + (n+1) + \dots + (n+1).$$

આ સમીકરણની જમણી બાજુએ $(n+1)$ પદસંખ્યા જેટલી વખત આવશે. તેથી જમણી બાજુનો સરવાળો

$n(n+1)$ ની બરાબર છે.

$$\text{તેથી } 2 સ = n(n+1),$$

$$સ = \frac{1}{2} n(n+1).$$

આની પછી ભારકરાચાર્ય સંકલિતોના સરવાળા માટેનું સૂત્ર આપે છે. નૈસર્ગિક સંખ્યાઓના વર્ગના સરવાળાનું સૂત્ર આપતા પહેલાં સંકલિતોના સરવાળાનું સૂત્ર આપે છે. સંકલિતોના સરવાળામાં નીચે પ્રમાણે પદ આવશે.

પહેલું પદ,	1
બીજું પદ,	1+2
ત્રીજું પદ,	1+2+3
ચોથું પદ,	1+2+3+4
છેલ્લું ન મું પદ,	1+2+3+4+ \dots + n

આ પ્રમાણે જે પદો ગણવામાં આવ્યાં છે તેનો સરવાળો કરવા માટે ભારકરાચાર્ય નીચેનું સૂત્ર આપે છે:—

મા દ્વિયુનેન પદેન વિનિઘ્રી

મ્યાન્ વિહતા ગલ્લુ સંકલિતૈશ્ચયમ્ ।

પદમાં જે ક્રમેરોને જે આવે તેના વડે સંકલિતને ગુણવાથી અને ત્રણ વડે ભાગવાથી સંકલિતોના સરવાળો આવશે. તેથી સંકલિતોના સરવાળા માટે આપણે મા વાપરીએ તો

$$મા = \frac{1}{2} n(n+1) \times (n+2) \times \frac{1}{3}.$$

$$= \frac{1}{6} n(n+1)(n+2).$$

આ નિયમની ઉપપત્તિ માટે હમી $n-2$ દારો અને આડી n દારો એવો એક ચંબચોરસ બનાવો.

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન

ત્રીજી હારના શરૂઆતના બિન્દુથી છેલ્લી હારના છેલ્લા બિન્દુને સાંધનારી એક સીધી લીટી દોરો. હવે જે ખાનાઓ અને તેમાં દરેક હાર નૈસર્ગિક સંખ્યાઓવડે પૂરો. કર્ણની ઉપર જે હારો આવશે અને કર્ણની નીચે ન હારો આવશે. હવે કર્ણની નીચેની સંખ્યાઓનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે.

૧	, પહેલું સંકલિત.
૧+૨	, બીજું ,
૧+૨+૩	, ત્રીજું ,
૧+૨+૩+૪	, ચોથું ,
૧+૨+૩+૪+	, ન મું સંકલિત.

તેથી કર્ણની નીચે પહેલું, બીજું, ત્રીજું, ચોથું, એવી રીતે નખા મુધીનું સંકલિત આવેલું છે. તેથી કર્ણ નીચેની સંખ્યાઓનો સરવાળો સંકલિતોના સરવાળાની બરાબર છે. તેથી કર્ણ નીચેની સંખ્યાઓનો સરવાળો = મા. હવે આપણે કર્ણ ઉપરની સંખ્યાઓ તપાસીએ.

$$\begin{aligned} \text{કર્ણ ઉપરની પહેલી દાર} &= 1 + 1 \\ &= 1 + 2 \\ &= 2 \text{ (પહેલું સંકલિત).} \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{કર્ણ ઉપરની બીજી દાર} &= 2 + 2 + 2 \\ &= 2 \times 3 \\ &= 2 \text{ (બીજું સંકલિત).} \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{કર્ણ ઉપરની ત્રીજી દાર} &= 3 + 3 + 3 + 3 \\ &= 3 \times 4 \\ &= 2 \text{ (ત્રીજું સંકલિત).} \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{કર્ણ ઉપરની ચોથી દાર} &= 4 + 4 + 4 + 4 + 4 \\ &= 4 \times 5 \\ &= 2 \text{ (ચોથું સંકલિત).} \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{તેથીજ રીતે કર્ણ ઉપરની નખી દાર} \\ &= n + n + n \dots + n, (n + 1) \text{ વખત} \\ &= n (n + 1). \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{તેથી કર્ણ ઉપરની બધી સંખ્યાઓનો સરવાળો} \\ &= 2 \times [1 \text{ લું સંકલિત} + 2 \text{ લું સંકલિત} + 3 \text{ લું સંકલિત} + 4 \text{ થું સંકલિત} \\ &\quad + \dots + n \text{ મું સંકલિત}] \end{aligned}$$

$$= 2 \times [\text{સંકલિતોનો સરવાળો}]$$

$$= 2 \text{ મા.}$$

$$\text{તેથી આકૃતિમાં બહુવેલી કુલ સંખ્યાઓનો સરવાળો}$$

$$= \text{મા} + 2 \text{ મા} = 3 \text{ મા}$$

હવે આપણે આકૃતિમાં $n - 2$ દારો છે. દરેક દારમાં n મું સંકલિત છે. તેથી કુલ સંખ્યાઓનો સરવાળો

$$(n - 2) \times \frac{n(n + 1)}{2} \text{ ની બરાબર છે.}$$

$$\text{તેથી } 3 \text{ મા} = \frac{2}{3} n (n + 1) (n + 2).$$

$$\text{મા} = \frac{2}{3} n (n - 1) (n + 2).$$

આ પ્રમાણે સંકલિતોના સરવાળા બારે બારેનામાં આપેલાં સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ થયો. આ બારે $n + 2$ વડે સંકલિતને ગુણવા તોડીએ અને જે પરિણામ આવે તેને ત્રણ વડે આપણે બાકવા તોડીએ તેનું આજેદગ દારનું ઉપરની ઉપરની ઉપરની સમતુલ્ય થકો.

હવે નૈસર્ગિક સંખ્યાએના વર્ગોના સરવાળા માટે ભાસ્કરાચાર્યે આપેલું સૂત્ર તપાસીએ.

દ્વિવ્રપદં કુચુતં ત્રિવિભક્તં
સંકલિતેન હતં કૃતિયોગઃ ॥

પદસંખ્યાને બમણી કરીને તેમાં એક ઉમેરો; જે આવે તેને ત્રણે ભાગો અને સંકલિત વડે ગુણો; આમ કરવાથી વર્ગોના સરવાળો આવશે. તેથી વર્ગોના સરવાળાને આપણે સ_૨ કહીએ તો

$$\begin{aligned} \text{સ}_2 &= \frac{(2n+1)}{3} \times \frac{n(n+1)}{2} \\ &= \frac{n(n+1)(2n+1)}{6} \end{aligned}$$

આની ઉપપત્તિ માટે આપણે સાના મૂલ્યનો ઉપયોગ કરીશું.

$$\begin{aligned} \text{સા} &= 1 + (1+2) + (1+2+3) + \\ &\quad (1+2+3+4) + \dots + \\ &\quad (1+2+3+4+\dots+n) \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} &= \frac{1}{2} [1^2 + 1 \\ &\quad + 2^2 + 2 \\ &\quad + 3^2 + 3 \\ &\quad + 4^2 + 4 \\ &\quad + \dots \\ &\quad + n^2 + n] \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{તેથી } 2 \text{ સા} &= (1^2+2^2+3^2+\dots+n^2) \\ &\quad + (1+2+3+\dots+n) \end{aligned}$$

$$2 \text{ સા} = \text{સ}_2 + \text{સા}$$

$$\text{તેથી, } 2 \text{ સા} - \text{સા} = \text{સ}_2$$

$$\text{તેથી, } \text{સ}_2 = 2 \text{ સા} - \text{સા}$$

$$= \frac{n(n+1)(n+2)}{3} - \frac{n(n+1)}{2}$$

$$= n(n+1) \left\{ \frac{n+2}{3} - \frac{1}{2} \right\}$$

$$= n(n+1) \left\{ \frac{2n+4-3}{6} \right\}$$

$$= \frac{n(n+1)(2n+1)}{6}$$

આવી રીતે સંકલિતોના સરવાળો બહુવાચી વર્ગોનું સંકલિત ઉપજાવી દેવાય છે.

હવે નૈસર્ગિક સંખ્યાઓના ધનોના સરવાળા માટેનું ભાસ્કરાચાર્યનું સૂત્ર તપાસતાં પહેલાં આપણે નૈસર્ગિક વિષમ સંખ્યાઓનો સરવાળો કેટલો થાય છે તે શોધીએ. વિષમ સંખ્યાઓ ૧, ૩, ૫, એવી રીતે આવે છે. આમાં બે પ્રત્યાસન્ન પદો વચ્ચેનું અંતર એની બરાબર છે.

$$\text{પહેલી વિષમ સંખ્યા} = ૧ = ૧^2$$

$$\begin{aligned} \text{બે વિષમ સંખ્યાઓનો સરવાળો} \\ = ૧ + ૩ = ૪ = ૨^2 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{ત્રણ વિષમ સંખ્યાઓનો સરવાળો} \\ = ૧ + ૩ + ૫ = ૯ = ૩^2 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{ચાર વિષમ સંખ્યાઓનો સરવાળો} \\ = ૧ + ૩ + ૫ + ૭ = ૧૬ = ૪^2 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{પાંચ વિષમ સંખ્યાઓનો સરવાળો} \\ = ૧ + ૩ + ૫ + ૭ + ૯ = ૨૫ = ૫^2 \end{aligned}$$

તેવી રીતે પહેલી n વિષમ સંખ્યાઓનો સરવાળો n^2 ની બરાબર છે.

હવે આપણે નૈસર્ગિક સંખ્યાઓના ધનોના સરવાળા માટે ભાસ્કરાચાર્યે જે સૂત્ર આપ્યું છે તેને તપાસીએ.

મજ્જલિતસ્ય કૃતેઃ સમમેકા

ચક્રઘનૈક્યમુદોરિતમાયેઃ ।

ધનોનો સરવાળો સંકલિતના વર્ગની બરાબર છે એવું આપણે જાણીએ છીએ. ધનોના સરવાળા માટે આપણે સૃષ્ટિ વાપરીશું. આપણે સિદ્ધ કરવાનું છે કે

$$સ_૩ = સ_૨^2.$$

હવે આપણે સહેલાઈથી જોઈ શકીશું કે

$$૧ = ૧^2$$

$$૩ + ૫ = ૮ = ૨^2$$

$$૭ + ૯ + ૧૧ = ૨૭ = ૩^2$$

$$૧૩ + ૧૫ + ૧૭ + ૧૯ = ૬૪ = ૪^2$$

$$૨૧ + ૨૩ + ૨૫ + ૨૭ + ૨૯ = ૧૨૫ = ૫^2$$

તેથી $૧^૨ + ૨^૨ =$ પહેલી $(૧ + ૨)$, એટલે પહેલી ત્રણ વિષમ સંખ્યાઓનો સરવાળો,

$$= (૧ + ૨)^2$$

$$\begin{aligned} ૧^૨ + ૨^૨ + ૩^૨ &= \text{પહેલી } (૧ + ૨ + ૩) \text{ વિષમ સંખ્યાઓનો સરવાળો,} \\ &= (૧ + ૨ + ૩)^2 \end{aligned}$$

$$૧^૩ + ૨^૩ + ૩^૩ + ૪^૩ = \text{પહેલી } (૧ + ૨ + ૩ + ૪) \text{ વિષમ સંખ્યાઓનો સરવાળો}$$

$$= (૧ + ૨ + ૩ + ૪)^૨$$

$$૧^૩ + ૨^૩ + ૩^૩ + ૪^૩ + ૫^૩ = \text{પહેલી } (૧ + ૨ + ૩ + ૪ + ૫) \text{ વિષમ સંખ્યાઓનો સરવાળો}$$

તેથી જ રીતે

$$= (૧ + ૨ + ૩ + ૪ + ૫)^૨$$

$$૧^૩ + ૨^૩ + ૩^૩ + ૪^૩ + ૫^૩ + \dots + n^૩$$

$$= \text{પહેલી } (૧ + ૨ + ૩ + ૪ + ૫ + \dots + n) \text{ સંખ્યાઓનો સરવાળો.}$$

$$= (૧ + ૨ + ૩ + ૪ + ૫ + \dots + n)^૨$$

$$= (\text{સંકલિત})^૨$$

$$\text{તેટલા માટે સર = સર}^૨$$

$$= \left\{ \frac{n(n+1)^૨}{૨} \right\}$$

આવી રીતે નૈસર્ગિક શ્રેણીઓના સંબંધમાં જે નિયમો બાસ્કરાચાર્યે આપેલા છે તેમની ક્રમવાર ઉપપત્તિ ઉપર પ્રભાણે આપી આ લઘુ લેખ સમાપ્ત કરીશું.

વલ્લભીના રાજ ધ્રુવસેન (પહેલા)નું એક તામ્રશાસન

[ગુપ્ત-] સંવત ૨૧૦.

(દત્તાત્રેય બાગદ્ધરુણ ડિસકન્કર એમ. એ. કમ્પ્યુટર વૉટસન મ્યુઝિયમ, રાજકોટ.)

વલ્લભીના રાજઓનાં તામ્રશાસનો હમેશાં બે પતરાનાં હોય છે એ વણા ખરાને માન્યમંદશે. પહેલા પતરાના નીચલા બાગમાં અને બીજા પતરાના ઉપરના બાગમાં બે બે છિદ્રો કરેલાં હોય છે. પહેલા પતરાનું ડાબી બાજુનું છિદ્ર અને બીજા પતરાનું ડાબી બાજુનું છિદ્ર આ બેમાં ચઢેને એક મોટી ત્રાંગાની કડી લટકાવેલી રહે છે જેમાં વલ્લભી રાજવંશની તામ્રમય મુદ્રા બેસાડેલી હોય છે. આ મુદ્રા ઉપર વલ્લભીના રાજવંશનું ચિન્હ 'એડેશો પોડિયો' અને રાજ્યપ્રસ્થાપક 'શ્રી ભટ્ટકનું' નામ કાતરેલું હોય છે. બીજાં બે છિદ્રોમાં એક નાની ત્રાંગાની કડી બેસાડેલી હોય છે. આવી રીતે આ બે કડીઓમાં બે તામ્રપત્રો હમેશાં એકત્ર રહે છે; અને જ્યારે વલ્લભીના રાજઓ કોઈને દાન આપતા ત્યારે બે પત્રો પોતાની મુદ્રાથી ભેડીને આપતા હતા. પરંતુ કેટલાક વર્ષ પછી કોણે જાણે શાં હેતુથી આ બે પત્રને જોડનારી કડીઓ કોઈક વખત કાઢી નાંખવામાં આવતી હતી અને આ બે પત્રો જુદા કરવામાં આવતાં હતા. આ કારણને લીધે કોઈ કોઈ વખત ફક્ત બે પત્રો કડી વગરના મળે છે; કોઈ વખત એમ પણ બને છે કે પહેલું પત્ર જ મળે છે અને બીજું મળ્યા શકતું નથી; અને કોઈ પ્રસંગે બીજુંજ પત્ર મળ્યા આવે છે અને પહેલાનો ક્યાંઈ પણ પત્રો લાગતો નથી.

આટલી સ્પષ્ટિત અહીંમાં આપવાનું કારણ એ છે કે પ્રસ્તુત તામ્રશાસનના બે પત્રો બે જુદી જુદી વખત હસ્તગત થયા. તેનું બીજું પત્ર વણાં વર્ષ પહેલા ઇ. સ. ૧૮૫૪ માં કાઠિયાવાડમાં જોદિયાદ પ્રાંતમાં ઈલાવેજ નામનું ગામ છે ત્યાંથી મળેલું. ત્યાંના તે વખતના થાણદારે પોસ્ટ્રિક્સ એજન્ટ લુડલાર્ડસ સાહેબ મારફત કર્નલ વૉટસન સાહેબને આપ્યું. તેના પેદલા પત્ર મારે તે વખતે તપાસ કરવામાં આવેલી પણ તેનો કોઈ પત્રો લાગ્યો ન હતો. વૉટસન સાહેબનો જુની વસ્તુઓનો સંગ્રહ જ્યારે વૉટસન મ્યુઝિયમ મારે વેચાતો લીધો. ત્યારે તે પત્ર મ્યુઝિયમમાં આવ્યું; ત્યારથી તે વૉટસન મ્યુઝિયમમાં રાખેલું છે. અત્યાર સુધી તે પ્રકટ થયું નથી.

પાંચ વરસ પહેલાં પાલીતાણા સંસ્થાનના એક્ઝિનિસ્ટ્રેટર ટપ્પર ઓવેન સાહેબને ત્રણ તામ્રપત્રો મળેલાં. તેમાંથી એક વલ્લભી શાસનનું પહેલું પત્ર હતું. ઓવેન સાહેબે આ ત્રણે

૧ વલ્લભીના રાજઓના તામ્રશાસનો અત્યાર સુધી અગમગ ૭૫ મળેલા છે તે બધાં બે પતરાના છે. પણ અપવાદ તરીકે ફક્ત એકજ તામ્રશાસન કોણસિદ્ધિ આપેલું (સં. ૧૮૩ નું) એક પતરાનુંજ છે.

૨ આ સંગ્રહમાં મારી કદવના આ પ્રમાણે છે: કોઈ સાહેબને જાણીત મારે રાજ્યને તામ્રશાસન આપ્યું હોય તે મરણ પામ્યા પછી ક્યાંતરે તેના વંશજ બે બાકીઓમાં તેની મિલકતના બે દિશાઓ થાય ત્યારે એક બાકીએ એક પત્ર લીધું હોય અને બીજાએ બીજું. તેઓને માં ખજર કે બે પત્રો મળ્યા એક તામ્રશાસન થાય છે જેના દસથી તેઓ જાણીતનાં જોખવેલાં કરી શકે છે!

તામ્રપત્રો મુંગઈના પ્રિન્સ ઓફ વેસ્ટ અફ્રીકાને બેટ આપ્યા. થોડા દિવસ પહેલાં સહ્યમ તપાસ કરતાં મને માલુમ પડ્યું કે મુંગઈના અફ્રીકામાં જે એક પત્ર છે તે ક્રિયાવેળના તામ્રશાસનનું જ પહેલું પત્ર છે. તેનું બીજું પત્ર ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વણા વરસથી રાજકોટના અફ્રીકામાં રાખેલું છે. વિલક્ષણ યોગાયોગથી આ બે પત્રો જુદી જુદી વખતે મળ્યાં અને તે જુદા જુદા સંપ્રદશ્યાનોમાં રાખવામાં આવ્યાં. મુદ્રા અને કડી બેમાંથી એકમાં પણ જોડેલી નથી. આ મુંગઈનું પત્ર પણ અત્યાર સુધી જાણાયેલું નથી. આ બે પત્રો ઉપરથી પ્રસ્તુત લેખ તૈયાર કરેલો છે.

આ બે પત્રો સારી સ્થિતિમાં છે. લિખિત ભાગનું સારી રીતે સંરક્ષણ કરવા માટે પ્રત્યેક પત્રની ચારે તરફની ધાર થોડી ઉચી કરેલી છે. પ્રત્યેકની લાંબાઈ ૧૦૬ ઇંચ અને પહોળાઈ ૬૬ ઇંચ છે. હંમેશા પ્રમાણે લિખિત ભાગ પતરાની એક બાજુ ઉપરજ છે. પ્રત્યેક પત્રમાં લિટીઓ ૧૫ છે; અને એક લિટીમાં સરેરાસ અક્ષરો ૩૨ છે.

અક્ષરો બહુ જ સારી રીતે કોતરેલા હોવાથી તામ્રપત્રો વાંચવાનું કામ સહેલું છે. બધા અક્ષરો એક આકારના નથી, કોઈ વખત એક અક્ષર બીજા કરતાં મોટા હોય છે. પણ સરેરાસ પ્રત્યેક અક્ષરનું માપ ૬ ઇંચ છે.

પત્રોમાં વપરાયેલી લિપિ સ્વાભાવિક રીતે વલ્લભીકાલીન છે. મધ્યયુગીન કાળમાં લગભગ ઇ. સ. ની છઠ્ઠી સદીમાં ભારતમાં જે પ્રકારની બ્રાહ્મી લિપિ પ્રચલિત હતી તેના એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપની લિપિ, જેને આપણે 'સૌરાષ્ટ્રીય લિપિ' કહી શકીએ, તે વલ્લભીકાલીન સર્વ લેખોમાં વાપરવામાં આવતી હતી.

લેખનપદ્ધતિ વિષે એટલુંજ કહેવાનું કે વલ્લભીના તામ્રપત્રોમાં હંમેશા જેમ બહુ જ અશુદ્ધિઓ હોય છે તેમ આ શાસનમાં નથી; લેખન દોષો થોડા છે. તેજ પ્રમાણે વલ્લભીનાં અન્ય તામ્રપત્રોના વિશિષ્ટ લેખનપ્રયોગો જેમ કે—સિંહને બદલે સિંચ, અનુસ્વારને બદલે હ અથવા ન વગેરે છે તે આમાં નથી. દક્ષ કોઈ યોગ્ય પ્રસંગે પણ સન્ધિના નિયમો પાળેલા લાગતા નથી. આખા લેખમાં જિદ્દામૂલીય ચિન્હોનો એક વખત—(આરમી લિટીમાં કુશલી શબ્દની પછવાડે,) અને ઉપમાનીય ચિન્હોનો બે વખત—(વીસમી લિટીમાં પૂર્વવ્રજ્ઞદેય શબ્દની પછવાડે અને એકર્ષશમી લિટીમાં પ્રદિશતો શબ્દની પછવાડે,) ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

લેખની ભાષા સંસ્કૃત છે અને છેલ્લા ભાગમાં આપેલા ત્રણ શ્લોકો સિવાય બાકી બધો ભાગ ગદ્યમાં છે. ગુપ્તકાલીન અને હર્ષકાલીન ભારતમાં લાંબા લાંબા સમાસો, કૃત્રિમ શબ્દરચના, વિચિત્ર કલ્પનાઓ ઉપર કવિશ્લોકો બહુ મોહ રાખતા હતા. ખરું કવિત્વ હોવાથી બાણ કવિના કાવ્યોમાં ઉપર લખેલા દોષો છતાં તે મનોહર લાગે છે. પણ સાધારણ કવિઓએ બાણ કવિનું અનુકરણ કરતી વખતે તદ્દન હલકું કાવ્ય નિર્માણ કર્યું છે. વલ્લભીના તામ્રપત્રો રચનારાઓએ કોઈ વખતે મધુર અને મનોહર શબ્દરચના કરી છે સંસ્કૃત ભાષા ઉપર તેઓનું પ્રભુત્વ સાંકે હતું એમ પણ માલુમ પડે છે તો પણ એકંદર રીતે જોતાં વલ્લભીના તામ્રપત્રોની કાવ્યરચનામાં ખરું કવિત્વ આવેલું લાગતું નથી. આ તામ્રશાસન દ્રુવસેન (પેહેલાએ) વલ્લભીથી આવ્યું છે, તેના બીરહો પરમભાગવત,

પરમમહારાજપાદાનુધ્યાત, મહાસામંત, અને મહારાજ-તેનાં અન્ય તામ્રપત્રોની માફક છે. કુવસેનના પૂર્વજોનું વર્ણન પણ તેનાં અન્ય તામ્રપત્રોમાં જેવું આપેલું છે તેવું જ છે.

આ તામ્રપત્રોમાં બે બ્રાહ્મણોને નીચે પ્રમાણે દાન આપ્યું છે. એક બ્રાહ્મણનું નામ શાન્તિ-શર્મ્મનું છે. તેનું ગોત્ર અત્રિ અને શાખા વાજસનેયી. તે નગરકના રહેનારા. તેને મુરારમાં બદેણિકા ગામની આગળેય સીમા ઉપર સો પાદાવર્ત જમીન આપી હતી. બીજાં બ્રાહ્મણનું નામ દેવશર્મ્મનું. તે પેડેલા બ્રાહ્મણનો ભાઈ હતો. તેને તેજ સીમાડા ઉપર સો પાદાવર્ત જમીન અને બાર પાદાવર્ત પરીધવાણું એક ઘાપીમોહુર (?) આપ્યું હતું.

પાદાવર્ત પ્રાચીન કાળમાં જમીન માપવાનું એક પ્રમાણ હતું. તે કેવડું હતું તે વિષે કાંઈ ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી. તે શબ્દ ઉપરથી એમ કલ્પના થાય છે કે હાલના ચોરસ ફૂટ જેવું તે કોઈ ચોરસ પ્રમાણ હશે. આ પ્રમાણની ઉત્પત્તિ વિષે મારો એવો તર્ક છે કે એક માણસ, દાખલા તરીકે, પૂર્વાભિમુખ હોય રહે અને ડાબે પગ અસ્થિર રાખી જમણા પગ એક વખત દક્ષિણ તરફ ફેલાવે અને બીજી વખત સામે ફેલાવે અને એવી રીતે જેટલી જગ્યા માપવામાં આવે તેટલીનું એક પાદાવર્ત. મોહુર શું હતું તે વિષે પણ કાંઈ નક્કી માહિતી મળતી નથી. આ શબ્દ ફક્ત પ્રસ્તુત તામ્રશાસનમાં જ આવેલો છે. સ્વ. વલ્લભજી હરિદાસ આચાર્યે વૉટસન-પ્રાચીનમના ઇ. સ. ૧૯૦૫-૬ ના વાર્ષિક રિપોર્ટના પાન '૫૧' ઉપર આ સંબંધમાં નોંધ કરી છે તે વિચારમાં લેવા યોગ્ય છે. "બોલરીયો કુવો-કુવાવેનના તામ્રપત્રની બીજી સીટની નકલ જે સાહેબ મેહેરવાનના કલેકશનમાંથી આવી છે અને જે ૧ લા ધરસેનનું હોઇને સંવત ૨૦૭ નું છે તેની (બીજી સીટની) ૧લી પંક્તિમાં ઘાપી મોહુર ચ એવું વાક્ય છે તેમાં મોહુર શું હશે એ જોની કલ્પનાની ઘણા વખતથી મુશ્કેલી હતી. ઘાપીની સાથે છે તેથી જગ્યાશય હશે એમ તો અનુમાન કરેલ અને કદિ બુટ (જુલાઇ ગયેલો કુવાનો ખાડો) હશે એમ પણ ધારણ; પણ આ વાતને માપડાના લોકોમાંથી વધુ પનો મળશે એવી ધારણાથી તે ખાંખા મુકામે વડીવટદાર રજા ચરની; તેમાં પાટણના પટેલ વગેરે હતા તેથી જાણવામાં આવ્યું કે 'વાચ્ય-એટલે ચોરસ કુવો. (આપણે પૌર નાગવાળીનેજ વાચ્ય કહીએ છીએ પણ માત્ર લોકો કુવાને પણ વાચ્ય કહે છે એ સુપ્રસિદ્ધ છે) કુવો એટલે ઘોળ કુવો. અને બોલર-એટલે વાંછી પોશ્યવાળો ટાંકાની ખેડે ગવાર મારેલો કુવો, અને એવો એક કુવો પાટણમાં છે જેનું નામ જ બોલરીયો કુવો છે તે બાબત ત્યાંના નાગર દેસાઇએને પુછવાથી પનો મળશે.' આ ઉપરથી પાટણ આવી ને કુવો લેયો. તે પાટણથી વેરાવળ જતી સડકથી ૮ માં આશરે ૨૫૦ કમ છે. તે ચોરસ છે. પૂ. પ. ૧૩૩૩ અને ઇ. ૬. ૮ ૧૮ છે ૬. તરફ અંદર કિનારાની નાજ જેવો બાગ છે તે ૧૦૧ પડોળી અને ૨૨૧ લાંબી છે. કિનારાને

૩ પાછલા કાળના કોઇ તામ્રપત્રોમાં આજ અર્થમાં 'ચિલ્લન' શબ્દ વપરાયેલો જણવામાં આવે છે. જુઓ એપિમાર્કિઆ ડીકા ભાગ ૧૧ પાન ૧૮૨.

૪-૫ આ તામ્રપત્ર ધરસેનનું નથી પણ કુવસેનનું છે અને તેના ઉપર સંવત ૨૦૭ નથી પણ ૨૧૦ છે. ૬. બા. ૩ી.

દેશભેદ મોટી પાટલ અને ૬ માં ૧૫ પગથીયાં છે.” ભોલરનો એવી રીતે બતાવેલો અર્થ બરાબર છે કે નથી એ વિષે હું કંઈ ખાતરીથી કહી શકતો નથી. પણ ૨૫ વડમજી હરિદેસે વાપી અને મોહર આ બે શબ્દો જુદા લીધેલા લાગે છે. પ્રસ્તુત તાત્રશાસનમાંનું વાક્ય અને બીજા વલ્લભીના તાત્રશાસનો બેતાં આપણને વાપીમોહર આ એકજ શબ્દ લેવો પડે છે. તાત્રપત્રમાં વાક્ય આવું છે. અસ્યામેવ સ્ત્રીન્નિ પાદાવર્ત્તશતં વાપીમોહરં ચ દ્વાદશ પાદાવર્ત્તપરિસરં મયા.....નિમ્નૃષ્ટં

ચ નો સંબંધ પ્રાદાવર્ત્તશતં અને વાપીમોહરં સાથે છે એમ મને લાગે છે. અને દ્વાદશપાદાવર્ત્તપરિસરં આ વિશેષણ વાપીમોહરંનું છે. આ પરીધ બે ભોલરનું હોય તો વાપીનું પરીધ શું? વલ્લભીના તાત્રપત્રમાં જ્યાં જ્યાં વાપીનું અથવા દૂપનું દાન કરેલું હોય છે ત્યાં ત્યાં તેનો પરીધ હમેશાં આપેલો હોય છે. દાખલા તરીકે સં. ૨૧૦ ના જ બીજા પ્રસિદ્ધ થએલા ત્રણ તાત્રશાસનોમાં નીચે પ્રમાણે દાનનું વર્ણન આપેલું છે.

પાદાવર્ત્તઃ પંચાશત્ પોઢશપાદાવર્ત્તપરિસરઃ ઉત્તુવરકૃપશ્ચ^૬

ત્રાહ્મણવિશાખપ્રભુમંત્રકકરકરકરકરકર દ્વાદશપાદાવર્ત્તપરિસરામિલિકા વાપી^૭.

દ્વાદશપાદાવર્ત્તપરિસરા વાપી ક્ષેત્રપાદાવર્ત્તશ્ચ ત્રિશત^૮.

બીજું વાપી અને દૂપનો એટલે કે વાવ અને કુવાનો મારી માહિતી પ્રમાણે લોકો મારી રીતે ફરક કરે છે. વાવમાં લોકોને અંદર જઈ પાણી લાવવા માટે પગથીયા કરેલા હોય છે અને કુવામાં આવી ગોઠવણ કરેલી હોતી નથી. અથવા બીજી રીતે એમ કહી શકાય કે ઘરકામ માટે પાણી કાઢવું હોય તો જ્યાં દોરીની જરૂર છે તે કુવો અને જ્યાં તે શિવાય કામ આવે છે તે વાવ. તે સિવાય બીજો પણ ઘણી રીતે ફરક બતાવી શકાય છે. પ્રસ્તુત વાપીમોહર સંબંધમાં મારી એવી કલ્પના છે કે જે વાવનો અંદરનો ભાગ પહેળો રાખેલો હોય તે ભોલરી વાવ. વખતે એમ અને કે કોઈ વાવમાં પાણી પુષ્કળ હોય અને તેનો સાગે સંગ્રહ કરવા માટે કાંતો બહુજ મોટા આકારની વાવ બનાવે અથવા અંદરથી વાવ મોટા આકારની પણ નીચે પહેળો ભાગ રાખી દેખાવનો ભાગ સાંકડો કરેલો હોય. આવી રીતે બતાવેલી વાવને કદાચ ભોલરી વાવ કહેતા હશે.*

તાત્રશાસનનો યોગ્ય અમલ થવા માટે રાજ્યને જે અધિકારીઓને હુકમ કર્યો છે તેના નામો નીચે પ્રમાણે છે.

આયુક્તક, વિનિયુક્તક, મહત્તર, દ્રાંગિક, અને દુવસ્થાનાધિકરણિક. આ પ્રત્યેક અધિકારીનું શું કામ હતું તે નિશ્ચયથી કહી શકાતું નથી. આયુક્તક અને વિનિયુક્તક ગામડાની વ્યવસ્થા કરવા માટે નિમાએલા આધિકારીઓ લાગે છે. મહત્તર આ ગામનો કોઈ

૬ જુઓ એપિગ્રાફિકા ઇડિકા પુસ્તક ૧૫ પા. ૨૫૫

૭ “ પુસ્તક ૧૧ પા. ૧૦૯

૮ “ પુસ્તક ૧૧ પા. ૧૧૨

* આ સંબંધમાં કોઈ વાચક વિશેષ ખુલાશો કરશે એમ હું આશા રાખું છું.

પ્રતિષ્ઠિત અને લોકોમાં જેનું વજન પડે છે એવા સન્માન્ય માણુમ્. દ્રંગ એટલે ગામ તેથી દ્રાંગિક એટલે ગ્રામાધિકારી એવા અર્થ સંભવ છે. એકુતો પાસેથી રાજ્યના કરભાગ વસુલ કરનારા અધિકારીનું ધ્રુવ એવું નામ છે. ધ્રુવસ્થાનાધિકરણિક આ શબ્દથી આવ્યા અધિકારીનો બોધ થાય છે. અથવા કૃવ અને સ્થાનાધિકરણિક આ બે શબ્દો જુદા કરવાથી બીજા શબ્દનો અર્થ થાણુદાર થઈ શકે છે.^૯

ભદ્રેણિકા અને નગર આ સ્થળો વિશે-કાંઈ વધારે માહિતી મળી શકતી નથી.

આ તામ્રશાસનનો અમલ કરનાર અધિકારીનું-હતકનું-નામ-રુદ્રધર છે અને તે કિક્કકે લાખ્યું છે. ધ્રુવસેનના આ પહેલાના તામ્રશાસનોમાં હતકનું નામ 'મમ્મક' છે પણ આમાં અને આ પછીના સંવત ૨૧૦ના બે શાસનોમાં હતકનું નામ રુદ્રધર છે. પછીના શાસનોમાં હતકનાં નામો જુદા જુદા આપેલા છે. લેખકનું નામ માત્ર ધ્રુવસેનના સર્વ તામ્રશાસનોમાં કિક્કક જ આપેલું છે.

'હતક' શબ્દનો તામ્રપત્રોમાં ખાસ અર્થ છે. હત, બમુદ એવો તેનો અર્થ બંધબેસતો નથી. કેમકે તામ્રપત્રોમાં હતક શબ્દ બહુજ મોટા અધિકારીનો દોતક છે. કેાઈ વખત હતક ખાસ રાજ્યના પુત્ર, પુત્રી અથવા મુખ્યાધિકારી હોય છે. મનુસ્મૃતિ (૭. ૬૩) માં હત શબ્દનો ઉપયોગ રાજ્યનો સિંધાસપાત્ર મંત્રી એવો કર્યો છે. તેથી હતક શબ્દનો અર્થ રાજ્યનો ખાસ પ્રતિનિધિ, મંત્રી, એવો કરવો કુચિત છે.

મૂળલેખ પહેલું પત્ર.^{૧૦}

૧ ઽં સ્વસ્તિ ઘંલભીતઃ પ્રસંમપ્રણતામિત્રાણાં [*] મૈત્રકાણામતુલંબલસ-પત્નમળ્ડલા.^{૧૧}

૨ ભોગસંસકલ્સંપ્રદારશતલઘ્ધપ્રતાપઃ પ્રતાપોપનત દાનામાનાર્જયોપાર્જિતાનુ^{૧૨}

૩ રક્તમૌલભૂતશ્રેણીવલાંયાત્તરાજ્યંધીઃ^{૧૩} પરમમાહેશ્વરઃ શ્રીસેનાપતિમટક-સ્તસ્ય સુત

૪ સ્તત્પાદરજોરુણાઘનતપવિત્રીકૃતશિરાઃ શિરોવનતશત્રુચૂડામણિપ્રભાચિહ્નુ-રિતપાદન

૫ સ્વધંક્તિદીધિતિઃ દીનાનાયજનોપજીવ્યમાનવિંભવઃ પરમમાહેશ્વરસ્સેનાપતિધર

૯ આ શબ્દો સંજ્ઞાથી વધારે બહુવાની ઇચ્છા હોય તો જુઓ Fleet's Gupta Inscriptions 169 અને E. I. vol. XI 175.

૧૦ મુળપ્રતા મુખીવમમાં ને જે તે બંને બેધ ઉતારેલો લેખ.

૧૧ વલ્લભીના સં. ૨૮૬ પછીના તામ્રશાસનોમાં 'સંપલ' ને સ્થાને 'સંપન' શબ્દ વાપરેલો છે.

૧૨ વંચિા દાનમાના.

* અન્ય તામ્રપત્રોમાં બૂન પછી અને દ્રેડી પહેલા મિત્ર શબ્દ દોાય છે.

૧૩ પછીના વલ્લભીશાસનોમાં ભટ્ટાર્ક એવું સંસ્કૃત રૂપ આપ્યું છે.

- ૬ સેનસ્તસ્યાનુજસ્તત્પા [ઘા *] મિપ્રણામપ્રજસ્તવિમલમણિમો (મો) તિઃ
મન્વાદીનાં પ્રણીતવિધિ
- ૭ વિધાનધર્મ્મા ધર્મ્મરાજ દ્ય વિહિતવિનયવ્યપ(વ)સ્યાપદ્ધતિરચિલભુવન
મણ્ડલાભંગ
- ૮ સ્વામિના પરમસ્વામિના સ્વયમુપહિત । (ત) રાજ્યાભિષેક [: *] મહા-
વિશ્રાણનાવપૃતરાજ્યશ્રીઃ
- ૯ પરમમાદેશ્વરો મહારાજશ્રોત્રોણસિંહસ્તિહ દ્ય તસ્યાનુજઃ સ્વભુજચલેન પર
- ૧૦ ગજઘટાનોકાનામેકવિજયી શરણપિણા [* *] શરણમવત્રોદ્ધા શાસ્ત્રાર્થ
તત્વા (ત્યા)નાં કલ્પનરુ
- ૧૧ રિવ સુદૃતપ્રણયિનાં યથાભિલપિતફલોપભંગદઃ પરમભાગવતઃ પરમભદ્રા
- ૧૨ રકપાદાનુદ્વચાતો મહાસામન્તમહારાજધ્રુવસેન કુશલો સવ્યાનંત્ર
સ્વાનાયુક્તક
- ૧૩ વિનિયુક્તકમહત્તરદ્રાંગિકધ્રુવસ્થાનાધિકરણિકાદીનન્યાંશ્ર યથાસંચક્ષ્ય-
માનકાન
- ૧૪ નુદર્શયત્યસ્તુ વસ્તંવિદિતં યથા સુરાપ્રાયાં^{૧૪} મદ્રેણિકાગ્રામન્ય પૂર્વ-
દક્ષિણસિ (સી)મ્નિ
- ૧૫ પાદાવર્તશતં નગરકવાસ્તવ્યદ્રાક્ષણ શાન્તિશર્મ્મણે આત્રેયસગોત્રાય યાજિ

બીજી પત્ર. ૧૫

- ૧૬ સનેયસગ્રહચારિણે તથા અસ્યૈવ બ્રાત્રે દેવશર્મ્મણે અસ્યામેવ સીમ્નિ
- ૧૭ પાદાવર્તશતં યાપીમોહરં ચ દ્વાદશપાદાવર્તપરિસરં મયા માતાપિત્રો
[: *] પુણ્યાપ્યાય
- ૧૮ નાત્મનશ્ચૈહિકામુષ્મિકયથાભિલપિતફલાવાસિનિમિત્તમાચન્દ્રાકર્ણર્ણવકિપ-
તિસ્થિતિસરિ
- ૧૯ ત્પર્વતસમકાલીનં પુત્રપૌત્રાન્વયમોગ્યં વલિચરુવૈશ્ય (શ્ય) દેવાધાનાં
ક્રિયાણા [* *] સમુત્સ
- ૨૦ ધર્પણાર્થમુદકાતિસર્ગેણ નિસૃષ્ટં યતોનયો ^{૧૬}પૂર્વવ્રહ્મદેયસ્થિત્યા ભુંજતોઃ
કૃષતો [: *]
- ૨૧ કર્ષાપયતો પ્રદિશતોર્વા ન કેશિચત્સ્વલ્પાપ્યાવાધા વિચારણા વા
કાર્ય્યાસ્મદ્દેશજેશ્વા

૧૪ કોઈ તામ્રપત્રોમાં ' સુરાપ્રેયુ ' એવું રૂપ આવે છે.

૧૫ આ પત્રે રાજકોટના વૌટસનમ્યુઝીયમમાં છે તે ઉપરથી.

૧૬ આ શબ્દને બદલે ધાતું કરી ઉચિતયા અથવા શબ્દ શાસનોમાં આવે છે.

- ૨૨ ૧૭ ગામિનૃપતિમિરપિ અનિત્યાન્યૈશ્વર્યાણિ અસ્થિરં માનુષ્યં સ[વ્વે *] ૧૮
સામાન્યં ભૂમિદાનક
- ૨૩ લમયગચ્છદ્ધિરયમસ્મદ્વાયોનુમન્તવ્યઃ યદ્વાચ્છિદ્યાદાચ્છિદ્યમાનં વાનુમોદે
[ત *]
- ૨૪ સ પંચભિઃ મહાપ [૧ *] તકૈઃ સોપપાતકૈઃ સંયુક્તસ્ત્યાદિતિ—(I)
અપિ ચાત્ર વ્યાસગીત
- ૨૫ શ્લોકા ભવન્તિ—(I) પર્થિ ॥ [વ *] ૧૯ સહસ્રાણિ સ્વર્ગે મોદતિ ભૂમિદઃ
[I] આચ્છેતા ચાનુમન્તા ચ
- ૨૬ તાન્ધ્રેવ નરકે ઘમેત્—(II) સ્વદત્તાં પરદત્તાં વા યો હરેત યસુન્ધરાં
[I *] સ ગયાં શતસહસ્ર
- ૨૭ સ્ય હન્તુઃ પ્રાપ્નોતિ કિલ્ચિપમ્ [II *] વહુભિર્વસુધા ભુક્તા રાજભિઃ
સગરાદિભિઃ [I *] યસ્ય યસ્ય
- ૨૮ યદા ભૂમિસ્તસ્ય તસ્ય તદા ફલમિતિ = (II) સં ૨૦૦ ૧૦ મ (મા)
દ્રપદચદિ ૯
- ૨૯ સ્યદસ્તો મમ મહાસામન્તમહારાજધ્રુવસેનસ્ય—(I) દૂતકો રત્રચરઃ [I *]
લિખિતં ફિક્ક.
- ૩૦ ફેન [I *]

ભાષાન્તર.

ૐ; સ્વસ્તિ; પલ્લવીથી શત્રુઓને જેઓએ નમાવ્યા છે એવા મિત્રક સોડોનો, અ-
તુલ્યબળવાળા, શત્રુનાંડલ સાથે લડતાં વાગેલા એકેડો પ્રહારોથી કીર્તિ મેળવેલી હતી એવા
(તથા) પરાક્રમથી નમાવેલા (અને) દાન, માન, સરલતાને લીધે પ્રેમ કરનારા, મૌલ,
ભૂત અને શ્રેણી, એવા ત્રણ પ્રકારના સૈન્ય વડે જેણે રાજ્યલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરેલી હતી એવો
પરમ શિવભક્ત સેનાપતિ બટક (હતો).

તેનો પુત્ર, જેને પોતાનું શિર તેના (બટકના) અશ્વરુદ્ધેથી રંગિત કર્યું હતું અને
નમસ્કારથી પવિત્ર કર્યું હતું, શિર નમાવનારા શત્રુઓના મુકુટોના રત્નોના તેજથી જેના
પગના નમ્પપ્રક્રિતના કિરણો વિચ્છુરિત થયાં હતાં, દીન અને અનાથ સોડો જેના વૈભવ
કપર છવતા હતા, એવો પરમશિવભક્ત સેનાપતિ ધ્રુવસેન (હતો.)

૧૭ કોઈ તાત્રશાસનોમાં ' આગામિમદ્રનૃપતિમિઃ ' એમ શબ્દ પ્રયોગ દોષ છે.

૧૮ આ મર્ચ શબ્દ બીજા પત્રોમાં મળતો નથી.

૧૯ આ બે સિટીઓ અર્ધિઆ નિષ્કારણ છે,

૨૧ મૌલ, ભૂત મિત્ર અને શ્રેણી આ બલના એટલે સૈન્યના ચાર પ્રકારો પ્રાચીન-
કાળમાં હતા એમ મહાભારત, કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર વગેરે કૃપરથી માન્ય પડે છે. મૌલ-
બલ એટલે જે સોડો વંશપદ્ધતિથી સૈન્યમાં દાખલ થઈ રાજની નોકરી કરે છે. ભૂત
એટલે પગાર આપી નોકરીમાં રાખેલું સૈન્ય. મિત્રબલ અને શ્રેણીબલ એટલે સંસ્થાપુક્ત
સૈન્ય. વિશેષ વિગત માટે જુનો ઇન્ડિયન ઐટીક્ટરી પુસ્તક ૪૮ પા. ૨૦૮. પ્રસ્તુત તાત્ર-
પત્રમાં મિત્ર શબ્દ રવી મળેલો છે પણ અન્ય તાત્રપત્રોમાં ને દોષ છે.

તેનો નાનો ભાઈ, જેના મુકુટમાંનો નિર્મળ મણિ તેના (ધરમનના) ચરણોને નમતોથી પ્રણામ કરવાથી અધિક નિર્મળ થયો, જે મનુઆદિએ આંધી રાખેલા નિયમો પાળવામાં ધર્મ સમજતો હતો, ધર્મરાજ જેવી જેણે નીતિમાર્ગની વ્યવસ્થા કરી હતી, સર્વ વિસ્તૃત પૃથ્વીમાંડલના પ્રભુએ પોતે જેને રાજ્યાભિષેક કર્યો હતો (અને) જેનો રાજ્યવૈભવ અતિ દાનથી પુનિત થયો એવો પરમ શિવભક્ત, મહારાજ શ્રી દ્રોણસિંહ (હતા.)

તેનો નાનો ભાઈ, જે પોતાના ભુવનલક્ષ્મી રાજુના હસ્તિસમ્પદને સિંહ જેના એકદા છૂતતો હતો, જે આશ્રય ઇચ્છનારાને આશ્રય આપતો હતો, જે શાસ્ત્રોનો અર્થ અને તત્ત્વ જાણતો હતો, જે મિત્રસ્નેહીઓને કષ્ટપતરુની જેમ દમ્ભિત ફલની પ્રાપ્તિ આપનારો હતા, એવો પરમ વિષ્ણુ ભક્ત, સાર્વભૌમ રાજા જેની સેવામાં તત્પર, મહાસામંત મહારાજ ધ્રુવસેન કુશલ સ્થિતિમાં પોતાના (અધિકારી)—આયુક્તક, વિનિયુક્તક, મહત્તર, ટ્રાડિંગક, દ્રુવાધિકરણિક વગેરેને અને જીજ્ઞાસુ પણ જેઓના જેમ સંબંધ આવે છે તેઓને આજ્ઞા કરે છે “ તમારે જાણવું જોઈએ કે મેં સુરાષ્ટ્રમાં બદ્રેણિકા ગામની પૂર્વદક્ષિણ ગામની પૂર્વદક્ષિણ સીમમાં મો પાદાવર્ત (જમીન) નગરક (ગામના) રહેનારા અત્રી ગોત્રી અને વાજસનેય શાળાના બ્રાહ્મણ શાંતિશર્માને તથા તેના જ ભાઈ દેવશર્માને તેજ સીમમાં મો પાદાવર્ત અને આર પાદાવર્ત પરીધવાળું વાપી ભોલર (ભોલરી વાપી) મેં મારા પિતાના પુણ્ય માટે તથા મને કલ્પલોકમાં તેમજ પરલોકમાં દમ્ભિત ફલ પ્રાપ્ત થાય એ માટે ચંદ્ર, સૂર્ય, સમુદ્ર, પૃથ્વી, નદી, પર્વત જે કાલ પર્યંત રહેશે તે કાલ પર્યંત પુત્રપૌત્રાદિ વંશજોને ઉપભોગ્ય, બલિ, ચરુ, વૈશ્વદેવાદિ ક્રિયા કરવા માટે ઉદ્દેશ્યક્રિયાથી અર્પણ કર્યું છે. ત્યારે આ જે (બ્રાહ્મણોને) તે તેનો રીતસર બ્રહ્મદાયના નિયમો પ્રમાણે ઉપભોગ લેવામાં, પોતે ખેડતાં, જીજ્ઞાસુ પાસેથી ખેડાવતાં અથવા તે જીજ્ઞાસુ આપતાં તેમા કોઈએ થોડો પણ ત્રાસ નહિ આપવો અથવા ખૂણપરણ કરતી નહિ. મારા વંશજોએ અથવા ભવિષ્યકાલીન રાજાઓએ ઐશ્વર્ય અનિત્ય છે, મનુષ્યજન્મ અસ્થિર છે અને ભૂમિદાનથી મળવાનું ફલ સૌને મળવાનું હોય છે એમ સારી રીતે વિચાર કરી અમારા આ દાનને અનુમતિ આપવી. જે કોઈ એનો છેદ કરશે અથવા છેદ કરનારાને સંમતિ આપશે તેને પાંચ મહાપાતકો^{૨૨} અને ઉપપાતકો^{૨૩} લાગશે તે સિવાય આ સંબંધમાં વ્યાજે કહેલા જે શ્લોકો છે: ભૂમિદાન કરનારને સાડહજાર વરસ સુધી સ્વર્ગવાસ મળે છે. અને (ભૂમિદાનનો) છેદ કરનારને તથા છેદ કરવા માટે સંમતિ આપનારાને તેટલાજ વરસ સુધી નરકમાં રખાવું પડે છે. જે પોતે આપેલી અથવા જીજ્ઞાસુ આપેલી ભૂમિનો અપહાર કરે છે તેને એક લાખ ગૌહત્યાનું પાપ લાગે છે. સંગ્રહાદિ ધંણુ રાજાઓએ ભૂમિનો ઉપભોગ લીધો છે. જે રાજા જે જે વખત ભૂમિનો સ્વામિ હોય છે તેને તે વખત (દાન) ફલ મળે છે. સં. ૨૦૦ ૧૦ ભાદરવા વદિ ૮. મારો મહાસામંત મહારાજ ધ્રુવસેનનો પોતાનો હસ્તલેખ છે. (આ શાસનનો) હૃતક રક્ષક (હતા અને) તે કિંકકે લખ્યું.

૨૨

ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः
महान्ति पातकान्याहुः ससर्गश्चापि तैः सह.

૨૩ ઉપપાતકો માટે જુઓ મનુસ્મૃતિ ૧૧-૬૦ થી ૬૭.

જુઓ મનુસ્મૃતિ ૧૧-૫૫

ચિત્તની પાંચ વૃત્તિઓ

ચોગદર્શનના પ્રથમ પાઠને આધારે

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૧૭.)

[પ્રાણજીવન વિધિનાથ પાઠક]

ચિત્ત એક છે તે આપણે પહેલાં જાણે; પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, અને આગમ પ્રમાણોને આપણે તપાસ્યાં; જ્ઞાનના, ખરું અને ખોટું, એવા બે વિભાગો જોયા, એક બાણુ યથાર્થ કે ભૂતાર્થ જ્ઞાનની વ્યવસ્થા, તથા બીજું બાણુ અયથાર્થ કે મિથ્યા જ્ઞાનનું અવ્યવસ્થિત સ્વરૂપ. એ બંધું જોયું. હવે આપણે ચિત્તની એક જુદીજ વૃત્તિ હાથમાં લેવાની છે.

૩. આ વૃત્તિ તે 'વિકલ્પ'ની છે. તેનું લક્ષણ સૂત્રકાર આ પ્રમાણે આપે છે.—

શબ્દજ્ઞાનાનુપાતી વસ્તુશૂન્યો વિકલ્પઃ ।

'વિકલ્પ' એ શબ્દજ્ઞાનાનુપાતી અને વસ્તુશૂન્ય છે.' આ બન્ને વિશેષણોથી એનો પ્રમાણ તેમજ વિપર્યયથી ભેદ કરવામાં આવે છે. આ વૃત્તિ વસ્તુશૂન્ય એટલે કે અર્થાવલંબી ન હોવાથી, તેને યથાર્થ કે અયથાર્થ કહી શકાતી નથી, અને તેથી તે પ્રમાણ કે વિપર્યયની કોટિમાં આવી શકતી નથી. તો પછી આ વૃત્તિનું મૂળ શું એ પ્રશ્ન જોવા યોગ્ય છે. સામાન્ય રીતે વ્યવહાર અર્થાવલંબી હોય છે, પરંતુ કેટલોક વ્યવહાર-કેટલાક બાપાના પ્રયોગો એવા હોય છે, કે જ્યાં તે વ્યવહારથી દર્શાવાતો અર્થ વાસ્તવિક રીતે તેના મૂળમાં હોતો નથી. "ચેતની ગાય" એમ કહેતી વખતે તો આ બે ભિન્ન વસ્તુઓ વચ્ચે આપણે સ્વસ્વામીભાવનો સંબંધ દર્શાવીએ છીએ. પણ જ્યારે "પુરુષનું ચેતન્ય" એવો પ્રયોગ કરીએ ત્યાં શું બતાવવામાં આવે છે? ચોગદર્શનને મતે ચેતન્ય અને પુરુષ એ બિલકુલ ભિન્ન નથી, કે જેથી તે બન્ને વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારનો વિશેષણવિશેષ્યભાવ સંભવી શકે; કારણ પોતાનાથી પોતે વિશિષ્ટ થવું એનો કાંઈ અર્થ નથી. અને તોપણ આપણે જાણીએ છીએ કે આપણે વ્યવહાર તો કરવામાં આવે છે. જે વૃત્તિથી આ જાતનો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે તે 'વિકલ્પ'ની વૃત્તિ છે.

આ વ્યવહાર શબ્દજ્ઞાનનો અનુપાતી છે, એટલે કે બાપાનું અનુપતન-અનુસરણ કરે છે. આનો અર્થ એ હોવો જોઈએ, કે અર્થ દર્શાવવાની બાપાની વિશિષ્ટ રીતોનું એ અનુકરણ કરે છે. એટલે કે અર્થાવલંબી વિચાર દર્શાવવાની જે રીતો છે તેનું અનુકરણ વસ્તુશૂન્ય વિચારો દર્શાવતાં પણ થઈ જાય છે. એટલે કે બાપકાર કહે છે તે પ્રમાણે તેનું નિઃસંધન શબ્દજ્ઞાન માદાત્મ્ય છે.

૩૬. પ્રમાણ કે વિપર્યય-અર્થાવલંબી વૃત્તિઓ છે, અને તેની categories જુદી છે. બાપાના વ્યવહારની એજ categories લઈને અર્થશૂન્ય વ્યવહારને લાગુ કરવામાં આવે છે, અને આને લઈને વિકલ્પની વૃત્તિ જન્મી છે. Categories of inter-communication મૂળ જે વ્યવહારને યોગ્ય નથી તેને લાગુ કરવામાં આવે છે તેથી વિકલ્પ જન્મી છે. વિકલ્પમાં જે વસ્તુશૂન્ય મૂળ જ્ઞાન છે, તે શું Intuition હોઈ શકે?

અહિં સહેજે એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે, કે અર્થશૂન્ય વ્યવહાર શી રીતે સંભવી શકે? એવા વ્યવહારમાં દર્શાવાતી આગતો ક્યાંથી આવે છે? આ પ્રશ્નનો જવાબ સ્પષ્ટ રીતે સૂત્રમાં કે ભાષ્યમાં આપેલો નથી. છતાં સૂત્રની રચના અને ભાષ્યનાં ઉદાહરણો ઉપરથી ‘વસ્તુશૂન્ય’નું તાત્પર્ય સમજવું અશક્ય નથી. “ચૈત્રની ગાય” એવી બે ભિન્ન વસ્તુઓ વચ્ચે સંબંધ સમજી શકાય છે. પણ જે સ્વભાવથી એક જ છે, તેમાં અનેકની અપેક્ષા રાખતો સંબંધ શી રીતે આવે? ૩૭ વિકલ્પના વ્યાપારથી-એમ આપણે જવાબ આપી શકીએ. ૩૮ અને આ વ્યાપાર તે પૃથક્કરણનો જ વ્યાપાર હોવો જોઈએ. મૂળ જે એક અર્થ અભેદ એકમ રૂપે ચિત્તે ગ્રહણ કર્યો છે, તેને વ્યવહાર્ય બનાવવા માટે ચિત્ત વિકલ્પની વૃત્તિદ્વારા તેનું પૃથક્કરણ કરે છે, અને એમ કરતાં તે અર્થમાં જ સંબંધ કહી શકાય. સામાન્ય વ્યવહારની રીતે (અર્થાવલંબી) તેને દર્શાવે છે. એમાં ઉપર કહ્યા મુજબ ચિત્તે અમુકરૂપે ગૃહીત કરેલા દોષ એક પદાર્થને પૃથક્ કરી વ્યવહાર્ય બનાવવામાં આવે છે, અને આમ કરવામાં ભાષાના સંબંધનું તેને અનુકરણ કરવું પડે છે. આ વ્યાપાર તે પ્રમાણ અને વિપર્યયની વૃત્તિથી ભિન્ન પ્રકારનો છે, એટલે તેને આપેલું સ્વતંત્ર સ્થાન યોગ્ય જ છે.

દીકામાં મિશ્ર કહે છે, કે ભાષ્યકારે ઘણાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે, તેનું એ કારણ છે, કે ઘણા વાદીઓ પ્રમાણ અને વિપર્યયની વૃત્તિથી ભિન્ન એવી વિકલ્પની વૃત્તિ સ્વીકારતા નથી. આ વૃત્તિ સ્વીકારવાનું તાર્કિક કારણ તો સ્પષ્ટ જ છે, પરંતુ એક વ્યવહારી કારણ પણ લાગે છે. તે એ કે નૈયાયિકો દ્રવ્ય અને ગુણ કર્માદિને ભિન્ન માનનારા, એટલે એમની દૃષ્ટિએ પુરુષનું ચૈતન્ય એમ કહેવામાં વાંધો નથી; પણ સત્કાર્યવાદી યોગાચાર્યો જેઓ દ્રવ્ય અને ગુણને એક માને છે, તેઓ આવો વ્યવહાર શી રીતે કરી શકે? ભેદ પાડી ન જોડે, તો વ્યવહાર અશક્ય થાય. કારણ પ્રમાણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ‘અ-અ છે’ એમ કહેવામાં કશું નવું પ્રાપ્ત થતું નથી. આ સ્થિતિમાંથી બચી જવા માટે એનું આંતરિક કારણ શોધવાની જરૂર પડી. ૩૯ આ શોધ કરતાં વિકલ્પની વૃત્તિ જડી હશે (?)

૪. જ્ઞાન અને વિકલ્પની વૃત્તિની ચર્ચા પૂરી કરીને આપણે નિદ્રાની વૃત્તિ આગળ આવતાં શુદ્ધ ચિત્તશાસ્ત્રના જ પ્રદેશમાં આવી પડીએ છીએ. નિદ્રા અને ચિત્તનો સંબંધ હાલના ચિત્ત-

૩૭. ભાષ્યકાર ન્યાં આવો સંબંધ વાસ્તવિક ન હોવા છતાં, ભાષામાં મૂકાય છે, એના અનેક દાખલાઓ આપે છે; અને છેવટે કહે છે, કે—

तस्माद् विकल्पितः सधर्मः । तेन चास्ति व्यवहारः । ‘तेથી તે ધર્મ વિકલ્પિત છે. અને તેનાથી વ્યવહાર ચાલે છે.’

૩૮. All relations are mere appearances એમ કહી શકાય, અથવા તો all relations are infinite. ગણિતની દૃષ્ટિએ પણ આ બંને સિદ્ધાન્તો સરખા છે.

૩૯ આપણે જરા આગળ જઈ એમ કહી શકીએ કે વિકલ્પની વૃત્તિ દ્વારા આપણે ‘અ એ અ છે’ એવું વિધાન કરી શકીએ છીએ (?) તો આ વિધાન તે Synthetic judgment થયું; અને આને વિકલ્પના પૃથક્કરણ વ્યાપાર સંયોજી શો સંબંધ છે તે જાણવાનું રહ્યું. —જરા આગળ જઈને એમ પણ કહી શકીએ કે આ રીતે વિકલ્પની વૃત્તિ બીજી બધી વૃત્તિમાં જોઈ અમોજી રહેલી હોય છે.

શાસ્ત્રમાં એક મહત્વનો અને ગુચ્છવાડા ભરેલો પ્રશ્ન છે. યોગદર્શનની માન્યતા પ્રમાણે નિદ્રા પણ ચિત્તની એક વૃત્તિ જ છે. આ બાબતમાં મતભેદ હોવાથી સૂત્રમાં ખાસ કરીને વૃત્તિ શબ્દ મૂક્યો છે; અને એ ઉપરથી મિશ્ર કહે છે તેમ યોગદર્શનને મતે નિદ્રા ચિત્તનો એક ધર્મ છે, અને નિદ્રામાં પણ ચિત્તનું સાતત્ય કાયમ રહે છે. ૪૦

ભાષ્યમાં નિદ્રા પણ એક અનુભવ છે એમ સાબિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે, અને તેના પ્રમાણ તરીકે જગદવસ્થાના પ્રત્યવમર્શ-કે હું સુષ્પે ઉઘ્યો અથવા અસ્વસ્થ રીતે ઉઘ્યો ઇત્યાદિને ગણે છે. કહ્યું છે, કે સ્વત્વવ્યં પ્રવુદ્ધસ્ય પ્રત્યવમર્શો ભવતિ ।-‘જો પ્રત્યવનો અનુભવ ન હોય, તો ઉઠવાને પ્રત્યવમર્શ ન થાય, અને તેના ઉપર આશ્રિત સ્મરણો છે તેના વિષય કશો ન રહે.’ એટલે કે જોના અનુભવ ન થયો હોય, તેના સંસ્કાર પણ ચિત્તમાં ન પડે, અને તેની સ્મૃતિ પણ ન રહે. પણ નિદ્રાની તો સ્મૃતિ થાય છે, એટલે તેના સંસ્કાર, અને તે સંસ્કાર મૂકનાર મૌલિક અનુભવ હોવા જોઈએ. આથી એ સિદ્ધ થાય છે; કે પ્રમાણ, વિપર્યય, વિકલ્પ વગેરે જેમ ચિત્તની વૃત્તિઓ છે, તેવી જ નિદ્રા પણ વિધિરૂપ (Positive) એક વૃત્તિ છે.

વિકલ્પની વૃત્તિનું નિરૂપણ કરતાં એનું આલંબન શું છે, એ પ્રશ્ન જેમ ઉઠ્યો હતો, તેમ અહિં પણ નિદ્રાની વૃત્તિનું શું આલંબન છે એ સવાલ ઉઠે છે. સૂત્રકાર કહે છે, કે

અભાવપ્રત્યયાલંબના નિદ્રા ।

—‘અભાવનો પ્રત્યય’ એ નિદ્રાનું, આલંબન છે. ‘અભાવનો પ્રત્યય’ એટલે કે જગત કે સ્વપ્નદશામાં આવતા વિષયોના અભાવનું કારણ. આ કારણ તે યોગદર્શનના મત પ્રમાણે તત્ત્વોગુણ છે. વાચસ્પતિ મિશ્ર કહે છે:-

બુદ્ધિસ્ત્યે હિ ત્રિગુણે યદા સત્ત્વરજસી અભિભૂય તમસ્તકેરણાચરકમાચિ-
રસ્તિ તમસ્તદા બુદ્ધિવિગયાકારપરિણામાભાવાદુદ્ભૂતતત્ત્વમોમયી બુદ્ધિમયબુદ્ધ્ય-
માનઃ પુરુષઃ સુપુતઃ ।

ચિત્ત હંમેશાં ત્રણ ગુણોથી વિશિષ્ટ થયેલું હોય છે. બુદ્ધિ-કે-ચિત્ત-વિષયાકારપરિણામી છે. એ જે જે વિષયમાં પડેલાય છે, તેના જેવું તેનું સ્વરૂપ થઈ જાય છે. બુદ્ધિમાં કે ચિત્તમાં જ્યારે સત્ત્વગુણનું પ્રાધાન્ય હોય છે, ત્યારે તે જ્ઞાન રૂપે પરિણમે છે. જ્યારે રજોગુણનું પ્રાધાન્ય હોય છે, ત્યારે તે પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરાય છે, અને એ જ્ઞાને ગુણો ઉપર જ્યારે તમસા-
વરણ ચડી જાય છે, ત્યારે બુદ્ધિ કે ચિત્ત સ્થગ્ન કશો બાહ્ય વિષય રહેતો નથી, અને એથી વિષયાકારપરિણામી ન થવાથી તત્ત્વોગુણી બુદ્ધિને લાગે નિદ્રા આવે છે. ૪૧

૪૦ આપણે પહેલાં જોઈ ગયા કે યુરોપીય ચિત્તશાસ્ત્રમાં ચેતનાનું સાતત્ય તેના ધર્મ દ્વારા જ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. Consciousness “enduring” functionally.

૪૧ મત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ને આપણે ઝીક ફિલમુક એસ્ટ્રિટોટલના એક સિદ્ધાન્ત સાથે ખુદીથી સરખાવી શકીએ. એ ત્રણ જાતના આત્માઓ ખાનનો. (૧) મનુષ્યનો-સત્ત્વ-પ્રધાન, (૨) પ્રાણીઓનો-રજોગુણપ્રધાન, (૩) વનસ્પતિનો-તમોગુણપ્રધાન. બાહ્ય દૃષ્ટિગિહ્યો એસ્ટ્રિટોટલ આ આત્માઓને આપ્યા જગતમાં વહેંચી નાંખે છે. જેમકે

સ્વપ્રાનુભવની ચર્ચામાં આપણને ઉપયોગી થાય એટલા માટે વિષયા-કારપરિણામાભાવાનુ એનો પૂરેપૂરો અર્થ આપણે સમજવાની જરૂર છે. ચિત્ત કે બુદ્ધિની સમક્ષ કશો વિષય રહેતો નથી, એટલા માટે હંધ આવે છે. ઇન્દ્રિયવ્યાપાર બધો બંધ થાય છે, અને ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષનો અનુભવ થઈ શકતો નથી. આથી એમ કહી શકાય, કે બાહ્ય સૃષ્ટિના અનુભવના અભાવે ચિત્ત પોતામાં સ્થગિત થઈ જાય છે.

સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ગુણોનું આપણે બીજી દૃષ્ટિએ પણ નિરૂપણ કરી શકીએ. ઉપરનું થોડું વિવેચન આપણે બાહ્ય દૃષ્ટિએ જ કર્યું કહેવાય. કારણ એથી આપણને જાણે એમ થાય છે, કે ચિત્ત એક તત્ત્વ છે, અને એ વારે વારે બદલાઈ જુદા જુદા એવા ત્રણ ગુણોથી વિશિષ્ટ થયા કરે છે. પણ આમ આપણે વિકલ્પે ૪૨ જ બોલી શકીએ. ખરી રીતે એ ત્રણે ગુણો એક જ ચિત્તના ગુણો છે. બાહ્ય દૃષ્ટિએ એ ત્રણે ગુણો આખા વિશ્વમાં વહેંચાએલા દેખાય છે, પણ આંતર દૃષ્ટિએ એ ત્રણે ગુણો આપણા ચિત્તના ત્રણ જુદા જુદા ધર્મો છે, કે જુદી જુદી ભૂમિકાઓ છે; અને આ દૃષ્ટિ પણ આપણને યોગદર્શનમાંથી મળી આવે છે. ૧૯જ આપણે ચિત્તના સર્વસામાન્ય, સાર્વભૌમ ગુણ-સમાધિ-નું વિવેચન કર્યું નથી. એ વળી કોઈ બીજી વાર કરીશું, પરંતુ અહિં આટલું કહેવું જમ થશે, કે સમાધિ, ધ્યાન-એની ભૂમિકાઓ જુદી જુદી હોય છે, અને સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ને આપણે સમાધિની ભૂમિકાઓમાં સ્પષ્ટ રીતે ઘટાવી શકીએ એમ કીએ. ૪૩ એટલે કે સમાધિ સાર્વિક ભૂમિકા ઉપર હોય ત્યારે માણસને જ્ઞાન થાય, રાજસિક હોય ત્યારે તે પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરાય, અને ત્યારે સમાધિ તામસિક ભૂમિકા ઉપર હોય, ત્યારે તે નિદ્રાવશ થાય છે.

ગુણ પ્રમાણે સમાધિની અવસ્થાઓને ભૂમિતિની આકૃતિ દ્વારા સમજવી હોય, તો એના ત્રણે ધર્મોને આપણે શંકુની આકૃતિમાં મૂકી શકીએ. શંકુની ટોચ આગળ, સમાધિ

મનુષ્ય, પ્રાણી, તથા વનસ્પતિ. પણ આંતરિક દૃષ્ટિએ દરેક જાતમાં બીજા એ રહેલા હોય છે. એટલે કે મનુષ્યમાં પોતાના તત્ત્વ ઉપરાંત પ્રાણી તથા વનસ્પતિનું તત્ત્વ રહેલું છે. એટલે એરિસ્ટોલના શબ્દો લઈ આપણે બોલવું હોય, તો એમ કહી શકાય, કે જ્યારે મનુષ્ય અને પ્રાણીના તત્ત્વો ઉપર વનસ્પતિનું જીવનતત્ત્વ ચડી એસે છે, ત્યારે આપણને નિદ્રા પ્રાપ્ત થાય છે. Nous Poetikos, Human soul with knowledge, Animal soul with motion, Vegetative soul with 'sensation'. સાથે સાથે સરખાવે યુરોપના અર્વાચીન એરિસ્ટોટલ-જર્મન ફિલસૂફ લાયબ્નિત્સનો સિદ્ધાન્ત. Theory of waking monad, the dreaming monad અને the sleeping monad. (Monadology)

૪૨ એટલે કે વિકલ્પની વૃત્તિ દ્વારા.

૪૩. જૂઓ. પા. ૧. સુ. ૨. ભાષ્ય તથા વાયસ્પતિની ટીકા. પ્રવૃત્તિવિરોધી તમોવૃત્તિધર્મઃ સ્થિતિઃ અહિં સ્પષ્ટ રીતે તમોવૃત્તિ એવો પ્રયોગ કરીને તમોગુણને ચિત્તનો એક ધર્મ ગણ્યો છે. વળી ભાષ્યમાં-પ્રજ્ઞાપ્રવૃત્તિસ્થિતિશીલત્વાત્ ત્રિગુણમ-ચિત્તમ્.

અત્યંત તંબુદ્ધ-એકાગ્ર હોય, અને ત્યાંથી તે પહોળી થતી થતી રૂબેરૂણી પ્રવૃત્તિઓના પ્રદેશમાં ધર્મને બેસણી આગળ અત્યંત વિસ્ફારિત અવસ્થામાં આવી જાય છે. અને જ્યાં સમાધિ-ધ્યાન અત્યંત રેખાઈ જાય છે, ત્યાં નિદ્રાનું સ્થાન છે. ૪૫

૫. અનુભૂતવિષયસંગ્રમોષઃ સ્મૃત્તિઃ ॥

અનુભૂત વિષયના અસપ્રભોષને સ્મૃતિ કહી છે, એટલે કે જે કંઈ અનુભવેલું હોય, તે સચવાઈ રહે તેનું નામ સ્મૃતિ.

એ અનુભવ કેવી રીતે સચવાઈ રહે છે, તેના સ્વરૂપ વિશે આપણે જરા વિચાર કરીશું. આપણે એ માટે સૂત્ર પાંચમાનું બાહ્ય ભેદ પડે એમ છે. ત્યાં કહેલું છે:-તથાજા-તોયકારાઃ સંસ્કારાઃ વૃત્તિભિરેવ ક્રિયન્તે । સંસ્કારૈશ્ચ વૃત્તયઃ । इति । एवं वृत्ति-संस्कारचक्रमनिशमावर्तते । આ પરથી એમ સમજાય છે, કે ચિત્તનો મૂળ ધર્મ જ એવો છે, કે, જે એક વૃત્તિ તેમાં હોય આયમી જાય છે, તેનો તદ્દન નાશ થતો જ નથી. દરેક વૃત્તિ પોતાની પાછળ પોતાના જેવો જ સંસ્કાર મૂકતી જાય છે. અહિં સંસ્કાર શબ્દનો અર્થ બહુ વિશાળ છે, તે આપણે જોઈએ. ૪૬

જમી વૃત્તિઓ ચેતનાના પ્રવાહમાં આવી જઈ, પછી થોડા વખત માટે, કે હંમેશને માટે ચિત્તની અર્ધચેતનામાં ડુબી જાય છે. આ અર્ધચેતનાનું ક્ષેત્ર આપણી ચેતનાની સપાટીના પ્રવાહ કરતાં ઘણું મૂક અને ઢીંકું છે. મનુષ્યની આ અર્ધચેતના અંતઃસલિલ વદ્યા કરે છે, અને તે ચેતનાની ડૂબેલી વૃત્તિઓ રૂપ સંસ્કારો મળાને થયેલી હોય છે. ૪૭

એક વૃત્તિ સંસ્કાર મૂકતી જાય છે, અને તે સંસ્કાર પોતાના વારો આવે ત્યારે પોતાની જાગી વૃત્તિને ચિત્તપરિણામોના ક્ષેત્રમાં પેદાશનો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપે છે. આ રીતે વૃત્તિ તથા સંસ્કારનું ચક્ર અનાદિ છે; ચિત્ત નવાને જૂનું કરે છે, અને જૂનાથી નવું ઉગે છે. આ રીતે સંસ્કારાઃ વૃત્તિભિઃ પચક્રિયન્તે । સંસ્કારૈશ્ચ વૃત્તયઃ । અને एवं वृत्तिसंस्कारचक्रमनिशमावर्तते ४૮

૪૪. 'Tense'

૪૫ તમેાશુચ્ચને ક્રંચ શિલમુક અર્જનના Torpor સાથે આપણે મૂળી શકીએ. અને સમાધિની ભૂમિદાઓ Attention ના Tension અને Detension ને લખને બદલે છે એમ કહી શકાય.

૪૬. યુરોપીય લેખકો ચેતનાના તથા અર્ધચેતનાના સંબંધનું નિરૂપણ કરે છે, ત્યારે ઘણી વાર એમ લાગે છે, કે એ બન્ને વિભાગો એક જીનથી કેમ જાણે તદ્દન સ્વ-તંત્ર હોય! ચેતના અને અર્ધચેતના એવા બે વિભાગો કરતાં, વૃત્તિ અને તેના સંસ્કાર એવા બે ચિત્તના ધર્મો છે એમ કહેવું વધારે યોગ્ય છે.

૪૭. યુરોપીય ચિત્તશાસ્ત્રના dispositions પણ આમાં આવી જાય છે, અને Apperceptive Mass પણ, જ્ઞાનના સંસ્કારયુગ્મ તે Apperceptive Mass.

૪૮. શિલમુકીના અભ્યાસીને એનિર્ગોટલનો 'energeia' અને 'dynamis' ના સંબંધ વિષેનો સિદ્ધાન્ત આ સાથે યદ આપશે.

સ્મૃતિ શું છે એ હવે આપણે સમજી શકીશું. બધી વૃત્તિઓએ પાછળ મૂકેલા સંસ્કારો ચિત્તમાં ચોરાયા વગર ભેગા થાય છે. ચિત્તના આ ધર્મને સ્મૃતિની વૃત્તિ કહેવામાં આવી છે. સમસ્ત સંસ્કારપુંજ એજ શુદ્ધ સ્મૃતિ^{૪૮} છે.

કિં પ્રત્યયસ્ય ચિત્તં સ્મરતિ એમ જ્યાં ભાષ્યકાર પૂછે છે, ત્યાં આ સંસ્કાર-પુંજમાંથી શું શું યાદ આવી શકે, એમ પ્રશ્ન પૂછે છે. એટલે કે સ્મરણનું સ્વરૂપ કેવું છે એ પ્રશ્ન આપણી આગળ ઉભો થાય છે. જે કાંઈ સ્મરણમાં આવે છે તે શું વસ્તુ હોય છે. કે વસ્તુ વિષેનો 'પ્રત્યય' હોય છે? આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં પહેલાં આપણે સ્મૃતિ ઘડાય છે કેમ એ વિકટ પ્રશ્નનું થોડું વિવેચન કરવું પડશે.

ઘણાનું માનવું એવું હશે કે પદાર્થ કે ગ્રાહ્યવસ્તુ વર્તમાનમાંથી ભૂતકાળમાં જાય, ત્યારે સ્મૃતિમાં સંસ્કાર પડે છે. પણ આ સિદ્ધાન્ત ખરો નથી એમ કોઈને પણ થોડો વિચાર કર્યો માલુમ પડશે. કારણ આંતર દૃષ્ટિએ આપણાં ચિત્તપરિણામોમાં કોઈ પણ એવી જાતનો વિભાગ આપણે કરી શકીશું નહિ. એટલે જ ભાષ્યમાં લખ્યું છે, કે ચિત્ત ગ્રાહ્ય વસ્તુનું ગ્રહણ કરે તેની સાથે સાથેજ સંસ્કારો પણ ઘડાવા માંડે છે. ગ્રાહ્યોપરક્તઃ પ્રત્યયો ગ્રાહ્ય ગ્રહણોભયાકારનિર્માસઃ તજ્ઞાતીયકં સંસ્કારમારમ્ભતે । એટલે કે ગ્રાહ્ય વસ્તુનું ગ્રહણ થાય છે, તે સાથે સાથેજ તે વસ્તુ તથા તે વસ્તુને ગ્રહણ કરનાર ચિત્તનો વ્યાપાર-એ બન્નેના સંસ્કાર ઘડાવા શરૂ થાય છે. અહિં આરમ્ભતે શબ્દનો ઉપયોગ બહુ થોડો છે. તો હવે આપણે કહી શકીશું કે સંસ્કારોનું સ્વરૂપ એટલે કે સ્મૃતિનું સ્વરૂપ જેવી વૃત્તિથી તે ઘડાયો હોય તેવું-ગ્રાહ્યગ્રહણ-ઉભયાત્મક હોય છે.

શુદ્ધ સ્મૃતિનું આવું સ્વરૂપ છે એ જાણ્યા પછી જેનું સ્મરણ થાય તેનું સ્વરૂપ કેવું હોય તેનો આપણે વિચાર કરીએ. સ્મૃતિમાં તો ગ્રાહ્યવસ્તુ તથા ગ્રહણવ્યાપાર બન્નેના સંસ્કાર પડે છે. અને જે કાંઈ સ્મૃતિમાં હોય તેનું સ્મરણ પણ થઈ શકે, એટલે કે જેમ સ્મૃતિમાં ગ્રાહ્યવસ્તુ અને ગ્રહણવ્યાપારના સંસ્કાર સચવાઈ રહે છે, તેમ ગ્રાહ્ય વસ્તુ અને ગ્રહણવ્યાપારનાં સ્મરણ પણ થાય છે. અત્યાર મુઘી યુરોપમાં લગભગ એમ જ મનાતું કે સ્મરણ ગ્રાહ્ય વસ્તુનાં જ થાય છે, અને ગ્રહણવ્યાપારનાં થતાં નથી. કાણ ગ્રહણ-એ ચિત્તની કોઈ એક સ્થિતિ નથી, પરંતુ ક્રિયા છે; અને એ વ્યાપારમાં ચિત્ત સ્થિતિબદ્ધ ન હોવાને લીધે, ચિત્તની તે સ્થિતિનું^{૫૦} (?) પૃથક્કરણ કરવું બહુ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હતું. પણ ગ્રહણ-ક્રિયા-વ્યાપારના ચિત્તમાં સંસ્કાર પડે છે. અને એનું સ્મરણ પણ થાય છે.

સ્મરણના સ્વરૂપનો વિચાર કર્યા પછી આગળ એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે, કે-સ્મરણ આપણને કાંઈ નવું જ્ઞાન કરાવે છે? એટલે કે સ્મરણ અને ચિત્તની બીજી વૃત્તિઓ વચ્ચે શો તફાવત છે? આ ભેદ ભાષ્યકારે બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપ્યો છે. ચિત્તની

૪૯. Pure Memory.

૫૦ ચિત્તની વ્યાપારાત્મક સ્થિતિ એ કાંઈ એક સ્થિતિ નથી; એ ક્રિયા છે, સ્થિતિ નથી. પરંતુ બાપામાં પણ બીજો એવો સરળ શબ્દ ન હોવાને લીધે છેવટે સ્થિતિ જેવો વિરોધી શબ્દ વાપર્યો પડ્યો છે. સરખાવો.-Transitive or dynamic states અને substantive states of consciousness. (William James)

ખીજી વૃત્તિઓ અનધિગત વસ્તુનો-પહેલાં ન જાણી હોય એવી વસ્તુનો બોધ કરે છે. જ્યારે સ્મૃતિ તો માત્ર જે કંઈ ચિત્તમાં પૂર્વે આવી ગયું હોય, તેના ઉપર જ પ્રકાશ પાડે છે. સ્મરણ કોઈ પણ તદ્દન નવી વસ્તુનું ચિત્તને જાન કરાવતું નથી. કારણ નહિ તો એ સ્મરણ કહી શકાય જ નહિ.

તત્ત્વ પ્રદાનાકારપૂર્વાવુદ્ધિઃ । પ્રાજ્ઞાકારપૂર્વા સ્મૃતિઃ ॥ મોખ્ય ॥

ન ચ ગૃહીતસ્યોપાત્તસ્યોપાદાનં સંભવતિ તદનેનાનધિગતવિધનં બુદ્ધિઃ ॥ટીકા॥
-જેનું પ્રકાશ ન થયું હોય તેનો બોધ કરાવે તે બુદ્ધિ. અને જેનું પ્રકાશ થઈ ગયું છે, તેનું કંઈ ફરીથી પ્રકાશ થઈ શકે નહિ-તેનું માત્ર સ્મરણ થઈ શકે.

આ ત્રીયપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે, કે સ્મરણનો વિષય પોતે અનુભવેલો કોઈ ભૂતકાળ હોતો જોઈએ.^{૫૧} જે કંઈ અનુભવમાં આવ્યું ન હોય, તેનું સ્મરણ થઈ શકે નહિ. આ મુદ્દો વાચસ્પતિ મિત્રે પોતાની રીકામાં સારી રીતે કુતાર્યો છે.

સ્મૃતિઃ ન પૂર્વાનુભવમયોદામનિકામતિ । તદ્વિષયા તદ્વનવિષયા યા ન તુ તદ્વધિકવિષયા । સોઽયં વૃત્ત્યન્તરાદિશેષઃ સ્મૃતિઃ

સ્મરણો ભૂતકાળના અનુભવને કોઈ વાર જ ઇવોજલ ભરી કાઢીને ઉગે છે. સામાન્ય રીતે તો ભૂતના અનુભવથી એ કલ્પાં હોય છે. ગમે તેમ હોય પણ સ્મૃતિની વૃત્તિ કોઈ પણ દિવસ વ્યક્તિના અનુભવની પાળો તોડીને જામરાતી નથી.

ત્યારે કુદામાં કહીએ તો સામાન્ય રીતે સ્મરણનો વિષય કોઈ અનુભૂત વિષય છે. આજ સિદ્ધાન્તને વિશિષ્ટ રૂપે આપણે યોજવો હોય તો, એમ કહી શકાય કે સર્વે સ્મૃતિઓ-સ્મરણો-ખીજી વૃત્તિઓએ મૂકેલા સંસ્કારોથી ઉત્પન્ન થાય છે; એટલે કે સ્મરણનો વિષય બધી પાંચે વૃત્તિઓ છે. ખીજી વૃત્તિઓ સ્મૃતિનો વિષય થાય, તેમ સ્મરણ પણ સ્મૃતિનો વિષય થઈ શકે છે. એટલે કે એક વાર સ્મરણ થયું હોય, તે સ્મરણનું પણ સ્મરણ થાય છે. આ રીતે આપણાં ચિત્તપરિણામો અનંત છે, અને એ અનંત રીતે ખેવડાય છે. ઉપરની બાબત બાંધ્યમાં સ્પષ્ટ રીતે ટાંકી છે.

મર્ચાઃ સ્મૃતયઃ પ્રમાણવિષયવિકલ્પનિદ્રાસ્મૃતીનામનુભવાત્પ્રમથાન્તિ । સર્વે સ્મરણો પ્રમાણ, વિષય, વિકલ્પ, નિદ્રા અને સ્મૃતિ એ બધી વૃત્તિઓના અનુભવથી ઉત્પન્ન થાય છે.

આપણે ઉપર કહ્યું કે આપણાં ચિત્તપરિણામો અનંત રીતે ખેવડાય છે. મૂળમાં એક અનુભવનો પ્રવાહ છે, અને ખીજો તે સ્મૃતિ-સ્મરણોને પ્રવાહ છે.^{૫૨} બન્ને એક ખીબધી બદલાનાં રહે છે. કંઈ પણ સ્મરણમાં લાવીએ, ત્યારે તેનો વિષય ભૂતકાળનો છે, પરંતુ તેનો વ્યાપાર વર્તમાનમાં રહેલો છે. ઉપર જ્યાં કહ્યું છે, કે-સ્મૃતીનામનુભવાત્પ્રમથાન્તિ એ આ સિદ્ધાન્તને લક્ષમાં રાખીને લખાયું હશે ?

૫૧ સરખાવો Personal Memory.

૫૨ જુઓ Presentation continuum અને Memory continuum. અથવા Primary continuum અને Secondary continuum (Ward અને James).

સ્મૃતિના કાંઈ ભૂતકાળના અનુભવથી ઘેરાએલા હોય છે. એ સિદ્ધાન્ત પરથી એક સામાન્ય સત્ય એ ઉતરી આવે છે, કે વ્યક્તિના ચિત્તમાં સ્મરણોને અમુક નિશ્ચિત સ્થાન હોવું જોઈએ, પણ ઘણી વાર એમ બને છે, કે આપણા સ્મરણોને આપણા અનુભવમાં કશું નિશ્ચિત સ્થાન આપી શકતા નથી.^{૫૩} આને લઈને મુખ્યત્વે બે ભતનાં સ્મરણો ચિત્તમાં ઉગે છે. ભાષ્યકાર સ્મૃતિના એ ભેદ પાડે છે; આ ભેદ સ્મૃતિના વિષયની દૃષ્ટિએ પાડેલા છે. ક્ષર જોયું તે પ્રમાણે સ્મૃતિનો વિષય ભૂતકાળમાં અનુભવેલા પ્રત્યયો હોય છે. આ પ્રત્યયો જે રીતે ચિત્તે ગ્રહણ કર્યા હોય તે રીતે જ પાછા સ્મૃતિમાં આવે તેને ‘ભાવિત સ્મર્તવ્યા’ સ્મૃતિ કહે છે; એટલે કે ‘જે સ્મર્તવ્યને કલ્પતી નથી તે’ સ્મૃતિ. એટલે કે સ્મૃતિની વૃત્તિ એમાં કાંઈ નવું ઉમેરતી નથી. સામાન્ય રીતે જગદવસ્થામાં આપણને આ ભતની સ્મૃતિ થાય છે.

બીજી સ્મૃતિ તે ‘ભાવિતસ્મર્તવ્યા’ છે; એટલે કે આ સ્મૃતિ વડે તેનું સ્મર્તવ્ય કલ્પાય છે; એટલે કે ચિત્તે ચોક્કસરૂપે અનુભવેલ કામ એક પ્રત્યય તેમાં યાદ આવતો નથી પણ સંસ્કારો ગમે તે રીતે જોડાઈ સ્મૃતિની માફક ઉત્પન્ન થાય છે. આ સ્વપ્નમાં થતી સ્મૃતિ છે. આ એ ભેદ ભાષ્યકારે શા માટે પાડ્યા છે? વાચસ્પતિ કહે છે કે ‘ભાવિત સ્મર્તવ્યા’ તો સ્મૃતિ જ નથી. તે તો વિષયય છે; દક્ષત સ્મૃતિનો આધાર છે માટે તેને સ્મૃતિ કહી છે. આ વાત સાચી છે; પણ ભાષ્યકારે આ ભેદ પાડ્યો છે તેનું બીજું પણ કારણ હશે. ભાષ્યકાર કહે છે કે સ્વપ્નમાં ‘ભાવિત સ્મર્તવ્યા’ સ્મૃતિ થાય છે. આનું શું કારણ? સ્વપ્નમાં આપણું ચિત્ત તમોગુણ વ્યાપ્ત હોય છે. બીજી રીતે કહીએ તો સ્વપ્નમાં ચિત્તનો સાર્વભૌમધર્મ, સમાધિ, સ્થગિત થઈ ગયો હોય છે. આ કારણથી જગદવસ્થામાં રહેતું સમાધિનું નિયંત્રણ તે સ્થિતિમાં હોતું નથી; અને તેથી સંસ્કારો ગમે તે રીતે જોડાઈ ઊભા થાય છે. તેમને યથાર્થ રાખી શકે એવી સમાધિનો ત્યાં અભાવ છે. ભાષ્યકારથી આગળ જમ આપણે એમ કહી શકીએ કે કેવળ સ્વપ્નમાં પણ નહિ, પણ જગદવસ્થામાં પણ જ્યારે સમાધિ શિથિલ થઈ ગયેલી હોય છે ત્યારે સંસ્કારો ગમે તે રીતે જોડાઈ કલ્પિત સ્મર્તવ્યો ઊભા કરે છે. રોગી ચિત્તસ્થિતિવાળા માણસોમાં આના અનેક દાખલા મળે છે. આવા અનુભવોને પણ વ્યવહારમાં સ્મરણો કહેવાતાં હોવાથી ભાષ્યકારે તેનો સંગ્રહ આ વિભાગ કરી કર્યો હશે એમ લાગે છે.

આ ‘ભાવિતસ્મર્તવ્યમાં’ જેમ સ્મરણકાલીન સમાધિની શિથિલતા કારણભૂત છે તેમ કેટલેક અંશે મૂળ પ્રત્યયકાલીન સમાધિની શિથિલતા પણ કારણભૂત હોય છે. જે પ્રત્યયો બહુ જ ધ્યાનપૂર્વક ગ્રહણ થયાં હોય છે તેના સ્મરણો નિદ્રામાં પણ તેવાંને તેવાંજ આવે છે. ગમે તેટલો વખત ગયા પછી પણ તેને તે સ્વપ્નમાં યાદ કરી શકાય છે. પણ જે મૂળ પ્રત્યયો બરાબર સમાધિપૂર્વક ગ્રહાયાં ન હોય તેના અધૂરા સંસ્કારોમાં ઘણી વાર ચિત્ત ‘ચોરીને’ કાંઈ નવું ઉમેરી દે છે. પણ આ સ્મૃતિકાલ પ્રસંગે જે ચિત્ત બરાબર સાવધાન હોય તો મૂળ પ્રત્યયના જેવા અધૂરા સંસ્કાર હોય તેવું જ તે સ્મરણ કરે છે. એટલે એમ લાગે છે કે કલ્પિત સ્મર્તવ્યા સ્મૃતિમાં, તત્કાલીન સમાધિની શિથિલતા એ મૂળ કારણ છે.

(સ્મૃતિ) સા ચ દ્વયો-ભાવિતસ્મર્તવ્યા ચાભાવિતસ્મર્તવ્યા ચ । સ્વપ્ને ભાવિત સ્મર્તવ્યા । જાગૃત્સમયે ત્વભાવિતસ્મર્તવ્યા ।

એ એ જાતનાં સ્મરણો ક્યારે થાય છે તે જોઈએ. ઉપર કહ્યું કે જ્યારે સમાધિ એકાંત કે તંગ હોય, ત્યારે સ્મરણોને આપણે અનુભવમાં નિશ્ચિત સ્થાન આપી શકીએ છીએ. સ્મરણોને એવી રીતે મુકરર સ્થાન આપવા માટે સમાધિના જે પ્રયાસની જરૂર છે, એ પ્રયાસ જાગૃત અવસ્થામાં જ શુભન્ત હોય છે. જાગતાં જ આપણી સમાધિ એટલી તંગ હોય છે, આપણે કે આપણા સ્મરણોની વ્યવસ્થા કરી શકીએ છીએ. જે સ્મરણોને આપણે કલ્પેશ્વરો ન હોય; તે સ્મરણો તે અભાવિત સ્મર્તવ્યા.

નિદ્રાની વૃત્તિનું પૃથક્કરણ કરતાં આપણે કહ્યું હતું, કે સમાધિ જેમ જેમ વિસ્ફારિત અને દીર્ઘ પડતી જાય છે, તેમ તેમ ચેતના ઉપર નિદ્રાનું પડ જમતું જાય છે; તેના ઉપર તમસાવરણ કરી વળે છે: છેવટે અમુક હદ પછી ઘોર નિદ્રા આવે છે. ઘોર નિદ્રા અને જાગૃત અવસ્થા એ વચ્ચે સમાધિની ફેટલીએ ભૂમિકાઓ વહેલી છે. તો પૂર્ણ નિદ્રાવશે થતાં પહેલાં, આપણે એવી એક સ્થિતિનો મનમાં ખ્યાલ લાવી શકીશું, કે જ્યાં સમાધિ તદ્દન નિદ્રાથી ન થઈ ગઈ હોય, પરંતુ જરા વિસ્ફારિત હોય-એકાગ્રતાની તીક્ષ્ણતા એમાં રહી ન હોય, ચેતનાના બંધ એ વખતે તદ્દન દીલા હોય, વર્તમાનનું ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ અને કાલનું બાન પણ અત્યંત અસ્પષ્ટ હોય, અને તોપણ સમાધિને હર વખતે કોઈ પણ વિષયની અપેક્ષા રહેલી હોય છે તેટલે અંશે, ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષના અભાવે, ચિત્ત પ્રકાશ નેનાં ભૂત સંસ્કારોમાં ડૂબી જાય છે. ત્યાં તેની સમક્ષ ભૂતકાળમાં અનુભવેલા કષ્ટક વિષયો ખડા થાય છે; પણ સમાધિ-વિસ્ફારિત અવસ્થામાં હોવાને લીધે તેમને નિશ્ચિત સ્થાન મળી શકતું નથી^{૫૮}. આ રીતે આપણે ભાવિત સ્મૃતિ કે કલ્પિત સ્મૃતિ પાસે આવીએ છીએ. એ કલ્પિત સ્મૃતિઓને લઈને ચિત્ત સ્વભાવસ્થાનો અનુભવ કરે છે.^{૫૯} એટલે કે સ્વપ્નામાં કલ્પિત સ્મૃતિ રહેલી હોય છે. સ્વપ્ન શાથી આવે છે, તેનું આ પૃથક્કરણ આધુનિક ચિત્ત-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પૂર્ણ રીતે શાસ્ત્રીય છે. એટલા જૂના કાળમાં સ્મૃતિના ધર્મોનું (functions) પૃથક્કરણ કરીને, સ્વપ્નસૃષ્ટિની વિવિધ રચનામાં સ્મૃતિની વૃત્તિનું શું સ્થાન છે એ જાતરી આપ્યું છે, એ જોઈ આપણને નવાઈ જ લાગે છે. અને બાંધકાર કહે છે-

સા ચ દ્વયો-ભાવિતસ્મર્તવ્યા ચાભાવિતસ્મર્તવ્યા ચ । સ્વપ્ને ભાવિતસ્મર્તવ્યા । જાગૃત્સમયે ત્વભાવિતસ્મર્તવ્યા ।

સ્મૃતિની વૃત્તિનું આટલું લાંબું વિવેચન એટલા માટે કર્યું પડ્યું, કે સ્મૃતિ તે બીજી બધી વૃત્તિઓને પોતાનો વિષય કરે છે-એટલે કે સ્મૃતિની વૃત્તિ ને એક દૃષ્ટિએ જોતાં સમસ્ત ચિત્ત જ છે. એને જો આપણે બીજી વૃત્તિઓની જેમ ક્ષણિક ગણીએ. નો આપણે માટે પેલા જૂનો પ્રશ્ન ખરી થાય છે:-તે એ કે એક વૃત્તિ બીજી વૃત્તિને જાગે તે ચેતના પાપે મેત્ર નકેમાં જાય એના જેવું જ છે.

૫૮. સરખાવો—Theory of Dreams. Prof. Latet.

૫૯. સરખાવો—The Dream stuff Theory.

यदि च चित्तेनैकेनानन्विताः स्वभावभिन्नाः प्रत्यया जायेरन् अथ क-
थमन्यप्रत्ययदृष्टस्यान्यः स्मर्ता भवेत् ।

અહિં સ્મર્તૃ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે, તે જ એમ બતાવી આપે છે, કે સ્મૃતિની વૃત્તિ તે કાંઈ પ્રમાણ, વિષય, અનુમાન, કે વિકલ્પની વૃત્તિ જેવી નથી, પરંતુ તે સમસ્ત ચિત્તની જ એક શક્તિ છે. આથી કાંઈ આપણે જૂના યુરોપીય ચિત્તશાસ્ત્રીઓની જેમ ચિત્તને તેની શક્તિઓમાં ભાગી નાંખતા નથી. પ્રમાણ, વિષય, વિકલ્પ, નિદ્રા, અને સ્મરણ એ બધાને ચિત્ત પોતાનો વિષય કરી શકે છે, અને આ રીતે સ્મૃતિની વૃત્તિ ખીણ બધી વૃત્તિઓથી જુદી પડે છે. આપણે અહિં ચિત્તના સાર્વભૌમ ધર્મ-સમાધિની જુદી જુદી ભૂમિકાઓ વિષે વિવેચન કર્યું નથી. એ કોઈ વખત કરીશું; પણ અહિં એ ભૂમિકાઓને માની લઇને, એટલું કહીએ તો યસ છે, કે પ્રમાણ, વિષય, વિકલ્પ, નિદ્રા-આ બધી વૃત્તિઓ સમાધિની અમુક જ ભૂમિકાઓ ઉપર વસી શકે છે; પણ સ્મૃતિ તો સર્વ-વ્યાપી છે. તદ્દન વિદ્વિષ્ઠ દશામાં સ્મૃતિ હૃદયમાં, અને તદ્દન એકાગ્ર અવસ્થામાં પણ એને સ્થાન મળે છે. કોઈ વાર એને ભૂતકાળના અનુભવમાં સ્થાન મળે, અને કોઈ વાર આજ-લાંગરેલ વહાણની મારક આપણાં ચિત્તપરિણામોની સપાટી ઉપર ભટક્યા કરે! સમાધિની વિસ્ફારિત અવસ્થામાં તે સ્વપ્ન સર્જે-અને જ્યારે અવસ્થામાં ચદ્દહમદ્રાક્ષં તત્સ્પૃશામિ એવી પ્રત્યભિજ્ઞા કરાવે! અને ચિત્ત એક કેમ છે, એ પ્રશ્નનો જવાબ પણ આપે! કારણ ચિત્ત એક છે-અને એને 'એક' એવું આવયવી જ્ઞાન સ્મૃતિ દ્વારા થાય છે.

વૃત્તિઓના જે વિભાગો અહિં પાડવામાં આવ્યા છે, તે એક બાજુ ચિત્તનાં બાહ્ય વિષયના સ્વરૂપ ઉપરથી પાડવામાં આવ્યા છે. ખીણ દૃષ્ટિએ ચિત્તની જુદી જુદી ભૂમિકાઓ પરની સમાધિની શક્તિ પ્રમાણે તેમનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું છે એમ કહીએ તોપણ ચાલે. યુરોપીય પ્રમાણશાસ્ત્રીને કદાચ આ વિભાગોમાં સંકર લાગે, પણ સામાન્ય માણસ સાધારણ રીતે જે જે વૃત્તિઓ પોતામાં કુગતી અને આથમતી જોઈ શકે તે વૃત્તિઓ જ યોગદર્શનમાં ગણાવી છે. કારણ યોગદર્શનનું અંતિમ ધ્યેય અને પ્રયોજન ચિત્તવ્યાપારોનું માત્ર શાસ્ત્રીય પૃથક્કરણ કરવાનું નથી, પણ સમાધિનું છે.

યોગદર્શનના પ્રથમ પાદમાંથી અને તેમાં વળી પાંચ વૃત્તિઓના એટલા ટુંકા વિવેચનમાંથી આપણને ચિત્તશાસ્ત્રનું કેટલું સાહિત્ય મળી આવે છે, તે બતાવવાનો મેં અહિં પ્રયત્ન કર્યો છે. આધુનિક ચિત્તશાસ્ત્રના કોઈ પણ અભ્યાસીને આપણા સાહિત્ય તરફ જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરી શકીશ, તો આ મારો નાનોમૂનો શ્રમ હું સરળ થયો માનીશ. કદાચ મારા ઉપર એ આક્ષેપ મૂકવામાં આવે, કે મેં યોગદર્શનમાંની વૃત્તિઓમાં ઘણી નવી વસ્તુઓ આરોપી દીધી છે, તો તેના જવાબમાં મારે એટલું જ કહેવાનું છે, કે ફરી ફરી વાર વિચાર કરીને યોગદર્શનમાં સમાધિનું જે રીતે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, તે રીત જોતાં, તેમાં રહેલાં ચિત્તશાસ્ત્રનું મેં અહિં લીધું છે, એનાથી કોઈ પણ બીજું દૃષ્ટિગિહ

લેવું અશક્ય છે એમ હું માનું છું. અને વળી યુરોપીય વિદ્વાનોએ પ્લેટો, એરિસ્ટોટલ, ગ્રીક શિલ્પકર્તા પ્લોટાઇનસ વગેરેની દિલ્લસુરીનું વિવેચન કરતાં તો કંઈક નવાં દૃષ્ટિબિંદુઓ યોજ્યાં છે. ૧૨ યોગદર્શનમાંની સમાધિનો અનુભવની દૃષ્ટિએ કાંઈક પણ અર્થ કરવો હોય, તો તેમના ચિંતણાએ તરફ આપણે જીવનનું જ દૃષ્ટિબિંદુ-જીવન દૃષ્ટિબિંદુ લેવું જોઈએ. (Dynamic point of view) અને મને લાગે છે, કે જ્યારે ચિંતના જુદા જુદા ધર્મોને પોતાના સ્વભાવથી દર દર, મનુષ્યની સામાન્ય ચેતનાથી કળાય નહિ એટલે દર, સમાધિમાં લઈ જવામાં આવતા હશે, ત્યારે એમણે પણ આંખું જ દૃષ્ટિબિંદુ લીધું હશે.*

છેવટ આ લેખ લખવામાં બાઇ શ્રી. રસિકલાલે મને જે મદદ આપી છે તે માટે તેમનો હું અત્યંત આભારી છું

૧૨ બૌદ્ધ સાહેબ, બૈન સાહેબ, ટેલર સાહેબ, સ્ટુઅર્ટ સાહેબ વગેરે વગેરેના મતો તેમના પુસ્તકોમાંથી ટાંચવાથી આ બાબત માલુમ પડી આવશે. જેમકે—Dynamic interpretation of the Platonic theory of Ideas.

અવિદ્ય વિશે આટલું કહેઈ છે. વિકલ્પને પહેલાં હું માત્ર Process of abstraction in thought માનતો હતો. એ એ છે; પણ તે ઉપરાંત Process of rational disjunction છે, જે રીતે બોજાન્કવેટ સાહેબ આખા વિશ્વને એક vast disjunction રૂપ માને છે. અથવા એમ પણ કહેવાય કે વિકલ્પ is a rational sunclering of the *don Vital*.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૬૨)

૧૨. મુનિ ગામમાં આવીને કોઈના ઘરમાં એકદમ ન જાય. બિડાની વાતમાં મૂંગો રહે અને અન્ન મેળવવાની મૂચના થાય એવી ભાષા ન વાપરે.

૧૩. “ મળ્યું તો પણ ભલે, ન મળ્યું તો પણ કૃશળ ” એ ગનને પ્રસંગે તે સંત એક સંજોગ રહે, અને વૃક્ષમૂલે પાછો જાય.

૧૪. હાથમાં પાત્ર રાખીને દરતો તે મૂંગો ન હોઈ મૂંગા જેવો થાય, અલ્પ દાનની મશ્કરી ન કરે, દાતાનું અપમાન ન કરે.

૧૫. સારો ગુરો રસ્તો શ્રમણે બતાવ્યો છે. નિર્વાણ એ વાર પમાતું નથી પણ આ એક એકજ પ્રકારનો નથી.”

૧૬. છિન્ન આશ્રવ વાળા નદ તૃષ્ણા વાળા કૃત્યાકૃત્ય વિનાના બિહુને કશો પરિહાસ નથી.

૩૭. ભગવાને કહ્યું—મુનિપદ હું સમજતીશ. ખાંડાની ધાર જેવો થા. તાળવે છબ ચોટાડીને ઉઠતી આબતમાં સંયત થા.

૧૮. અમન્દ ચિત્તવાળો થા તેમ જાહુ વિચાર ન કર અર્થાત્ ચંચલ ન થા, આમ-ગન્ધ^{૧૦} વિનાનો આશ્રય વિનાનો, અહ્યર્થપરાયાણુ રહે.

૧૯. એકાસન અને શ્રમણોપાસન શીખે એકત્વ એજ મુનિપણું કહેવાય છે, અને એકલોજ આનંદ પામશે,

૨૦. ત્યારે તું દશે દિશા પ્રકાશશે. ધ્યાન કરનારા અને કામનો ત્યાગ કરનારા ધીરોની ગર્જના સાંભળીને મારો પ્રિયભિક્ષુ શરમ અને શ્રદ્ધા રાખે.

૨૧. તે (શિક્ષા) નદીની ઉપમાથી જાણો. ખાડામાં અને વોટખામાં નાનાં નાળાં અવાજ કરતાં જાય છે મોટી નદીઓ નિઃશબ્દ વહે છે.

૨૨. જે અધૂરું છે તે શબ્દ કરેછે, જે પૂરું છે તે શાન્તજ હોય છે, આગક અધૂરા ધડા જેવો છે, પંડિત પૂરા ધરા જેવો છે.

૨૩. જે શ્રમણ અર્થવાણું બોલે છે તે જ્ઞાનપૂર્વક ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે તે જાણી જોઈને જાહુ બોલે છે.

૨૪. જે યતાત્મા જાણી જોઈને જાણતો હતો, જાહુ નથી બોલતો તે મુનિ મુનિપદને લાયક છે, તે મુનિ મુનિપદને પામેલો છે.

છઠ્ઠા ઉલ્લેખથી સારિપુત્તસુતની ૯૫૫ થી ૯૭૫ ગાથાઓ વિવક્ષિત છે. તેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે.

૯ નિર્વાણ એકજ પ્રકારનું છે પણ તેને મળવાના રસ્તા અનેક છે.

૧૦ આમગન્ધનો મૂળઅર્થ માંસની ગંધ થાય પણ આજ ગ્રન્થમાં આમગન્ધસુત્ત

૨૩૯ મા શ્લોકથી શરુ થાય છે, તેમાં ભગવાન જુદા કહે છે કે હુણુ-પાપ એ ખરી આમગન્ધ છે માટે એ અર્થ અહીં લેવો.

૬૬ સારિયુત્ત સુત્ત.

૧. આયુષ્માન સારિયુત્તે આ પ્રમાણે કહ્યું. “આવો, સંવિતથી જન્મ પામેલો સુંદર જોલનારો શાસ્ત્રા પૂર્વે મેં જોયો નથી, કામની પાસેથી સાંભળ્યો નથી,—

૨. જેવો દેવ સહિત લોકે અજુખાન યુદ્ધને જોયો. સર્વ તમને ખસેડીને એકલો જ રતિને પામ્યો.

૩. તેવા આશ્રય વિનાના, સંત, અકુટિલ, આ લોકમાં જન્મ પામેલા યુદ્ધની પાસે, બદ્ધ થયેલા બહુને મારેના પ્રશ્ન સાથે, હું આવેલો છું.

૪. જુગુપ્સા પામેલા એકાન્ત આસનને સેવનારા, વૃક્ષમૂલ કે ક્ષમશાનને સેવનારા, પર્વતોની ગુફાઓમાં રહેનારા બિશુને

૫. સારાં નરતાં શયનાસનોમાં ક્યા ક્યા ભયો છે જેના વડે બિશુ નીરવ શયનાસનમાં કપે નહિં.

૬. અમૃત દિશામાં જનારાને લોકમાં ક્યા ક્યા ભયો છે, જે ભયોનો એકાન્ત શયનાસનમાં બિશુએ પરાજય કરવો જોઈએ.

૭. નિર્વાણમાં ચિત્ત લગાડેલા બિશુના વાક્યો ક્યા હોય, તેની ગોચરી કષ્ટ હોય, તેનાં શીલવત ક્યાં હોય ?

૮. એક જ પરંપરા વાળો હોંશિયાર સ્મૃતિવાન એવો તે કષ્ટ શિક્ષા. મેળવીને, સોની જેમ રૂપાને ધમીને મક્ક ઘોષ નાખે છે તેમ આત્માનો મક્ક ઘોષ નાખે.”

૯. ભગવાને કહ્યું “હે સારિયુત્ત, [સંસારની] જુગુપ્સા કરનારાને, એકાન્ત આસન સેવનારો જે ઉત્તમ ગાન ઇચ્છેતો હોય તો તેને, જે સુદર છે તે ધર્માનુસાર જેમ ગણું છું તે પ્રમાણે તને કહું છું.

૧૦. સ્મૃતિવાળો દૂર વસનારો ધીર બિશુ પાંચ બયથી બ્દીએ નહિ. ડાંસ આની પડવા, સરપ આવવો, માણસો (જેમકે ચોરો) આવી જવા અને ચોપમાં આવવાં.

૧૧. પરધર્મીઓના બહુ ભયો જોઈને પણ ‘તેનાથી ત્રાસ પામવો નહિ; કુશલવૃદ્ધ અન્વેષણ કરનારાએ બીજા ભયોનો પણ પરાજય કરવો.

૧૨. રાગના સ્પર્શથી, ક્રોધથી સ્પૃહ થયેલો, ધીર અને અતિ મરમીનો પરાભવ કરે, ધર વિનાનો તેમનાથી અનેક રીતે સ્પૃહ થએલો પરાક્રમ કરીને વીધને ૯૯ કરે.

૧૩. ચોરી નં કરે, મૃત ન બોલે, સ્થાવર જંગમનો મૈત્રીભાવથી સ્પર્શ કરે, મનનો મક્ક જાણે ત્યારે તે “કૃષ્ણ (માર) નો પક્ષ” છે, એમ માની તેનું નિવારણ કરવું.

૧૪. ક્રોધ અને અતિમાનને વશ ન થાય, તેમના મૂળને પણ ખોદી કાઢે, ભગ્ય પુરુષ પ્રિય અને અપ્રિયનો પણ પરાભવ કરે.

૧૫. કલ્યાણ તરફ પ્રીતિવાળો પ્રજાને આગળ કરીને તે ભયોને દબાવી દે. એકાન્ત શયનવાળો અરતિને સહી લે, ચાર પરિદેવનાઓને સહી લે—

૧૬. “ શું ખાઈશ, ક્યાં ખાઈશ, ખરાબ જીવાયું, ક્યાં જીવીશ, ” પરિદેવના કરાવનારા આવા વિતર્કો, શિક્ષાચોગ્ય ઘર વિનાનો શરનારો નિવારે.

૧૭. ચોગ્ય કાલે અન્ન અને વસ્ત્ર પામીને, અહીં પણ સંતોષને અર્થે પ્રમાણ જાણે, અર્થાત્ પ્રમાણથી વધારે ન ગ્રહણ કરે, એ બાબતોમાં રક્ષિત થઈ ગામમાં સંયમ-પૂર્વક ચર્ચા કરે, રોપ કરાવ્યા છતાં કઠોર વાણી ન વહે.

૧૮. આમ તેમ જીવે નહિ, આમ તેમ પગ હલાવે નહિ, ધ્યાનયુક્ત બાહુ જાગૃત રહે. ઉપેક્ષા કરીને સમાહિત ચિત્ત થઈ તર્કાશય અને મનસ્તાપ છેદે.

૧૯. વાણી વડે ક્રોધ દોષ બતાવે તો સ્મૃતિવાળો થઈ અભિનન્દન કરે, પોતાના સમ્રાજ્યચારીઓમાં હક ન કરે, કુશળ અને ચોગ્ય વખતે વાણી વહે, લૌકિક વાતોનો વિચાર ન કરે.

૨૦. વળી સ્મૃતિમાન જેનો નાશ કરતાં શીખે એવા લોકમાં પાંચ મત્ર છે; રૂપ શબ્દ, રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શના રાગનો પરાન્ન્ય કરે.

૨૧. સુવિમુક્ત ચિત્તવાળો સ્મૃતિવાળો ભિક્ષુ આ ધર્મના કુચ્છનો નાશ કરીને ચોગ્ય કાલે સમ્યક્ રીતે ધર્મની મીમાંસા કરતો એક પરંપરામાં લાગેલો તે અન્વકારનો નાશ કરે.

એમ ભગવાને કહ્યું.

સાતમે ઉલ્લેખ રાહુલોવાદસુત્તનો છે તેનો ટુંકો સાર પુરાતત્ત્વ મંદિર તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા ‘બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ’ના પૃ. ૩૧૭મી ૩૧૮માં આપેલો છે એટલે અહીં ફરી આપવાની અમે જરૂર જોતા નથી.*

આપણી અદૃશ્ય થતી લેખનકળા અને તેનાં સાધનો.

[મુનિ પુણ્યવિજય]

પાશ્ચાત્ય યાત્રિક આવિષ્કારના યુગમાં અનેક કળાઓને વિસાચો પછી તેના પુનરુદ્ધાર માટે અનેક પ્રયત્નો કરવા છતાં તેમાં આપણે સફળતા મેળવી શક્યા નથી, તેમ મુદ્રણ-કળાના પ્રભાવથી અદૃશ્ય થનારી લેખનકળાને માટે પણ બનવાનો પ્રયત્ન આપણી નજર સામે આવવા લાગ્યો છે. આજથી પચીસ વર્ષ પહેલાં ગૂજરાત તેમ જ મારવાડમાં લઢી-આઓ વંશો હતા^૧, જેઓ પરંપરાથી પુસ્તક લખવાનો જ ધંધો કરતા હતા. પરંતુ મુદ્રણ-કળાના યુગમાં તેમની પાસે પુસ્તકો લખાવનાર ઘરતાં તેઓએ પોતાની સંતતિને અન્ય ઉદ્યોગ તરફ વાળી. પરિણામ એ આવ્યું, કે જે લઢીઆઓને એક હજાર શ્લોક લખવા માટે બે, ત્રણ, અને સારામાં સારો લઢીઓ હોય તો, ચાર રૂપીઆ આપવામાં આવતા હતા, અને તેઓ જે સુંદર સિંધિ લેખ જ સામેના આદર્શ જેવો જ આદર્શ-નકલ લખના તેવા શુદ્ધ સુંદર આદર્શ કરવા માટે અચારે આપણે દર હજારે દરથી પંદર રૂપીઆ આપીએ તોપણ તેનો લેખક કોઈ વિરલ જ મળી શકે; અને તાડપત્રની પુરાતન પ્રતિ ઉપરથી નકલ કરનાર તો ભાગ્યે જ મળે અથવા ન પણ મળે. લઢીઆઓના આ બંધન દુષ્કાળમાં લેખન-કળા અને તેનાં સાધનોનો અભાવ અવરૂપ થશે એ સ્વાભાવિક છે. આ પ્રમાણે અનેક શતાબ્દીઓ પર્વત ભારતવર્ષ દ્વારા અને અંતિમ શતાબ્દીઓમાં જૈન^૨ મુનિઓના પ્રયાસ દ્વારા જીવન ધારી રહેલ લેખનકળા અત્યારે લગભગ નાશ પામવા આવી છે.

આ હુમ થતી કળા વિષેની માહિતી પણ હુમ થતી જાય છે. ઉ. તરીકે-તાડપત્ર પર લખવાની રીતિ લગભગ ભુતાર્ધ ગઈ છે. તાડપત્ર પર જે લીસાપણું તેમજ ચગદાટ હોય છે કે જે શાહીને ટકવા દેતા નથી તે કહાડી નાખવાનો વિધિ મળી શકતો નથી. આવી સ્થિતિમાં આ કળાના સાધનો વિષે જે કાંઈ માહિતી મળે તે નોંધી રાખવી જોઈએ. આ કળાના બાવી ઇતિહાસકારને ઉપયોગી થાય એ દૃષ્ટિથી મેં અને મળેલી હપ્તકતોનો આ લેખમાં સંગ્રહ કર્યો છે.

ધર્મનની મુગમતા પડે માટે લેખનકળાના સાધનોનું હું નીચે પ્રમાણે ત્રણ વિભાગમાં નિરૂપણ કરીશ. (૧) તાડપત્ર, કાગળ, આદિ, (૨) કલમ, પીંડી, આદિ, અને (૩) શાહી આદિ. આ પછી પુસ્તકોના પ્રકાર, લઢીઆઓના કેટલાક રીતોજ, ટેવો ઇત્યાદિની માહિતી આપી છે.

૧. પુરાતન હસ્તલિખિત પુસ્તકોના અંતમાં મળતા લંબ ૬૧૩૮ ચૈશાલ શુદ્ધ ૧૪ ગુરો લિખિત ધ્રોમદગહિલગાટકે ચાલમ્-ચાન્વયે કાયસ્થ-માદલેન ” ઇત્યાદિ અનેક ઉદ્દેશો પરથી આપણે જોઈ શકીશું કે ભારતવર્ષમાં કાયસ્થ, ચાદાણુ આદિ ગાતિ-નાં અનેક કુટુંબો આ ધંધો દ્વારા પોતાનો નિર્વહ ચલાવી શકતા હતા. આ જ કારણને લીધે આપણી લેખનકળા પ્રૌઢાવસ્થાએ પહોંચી ચકી.

૨. આ માત્ર ગૂજરાતને જ લક્ષીને લખવામાં આવ્યું છે.

૧ તાડપત્ર કાગળ આદિ.

તાડપત્ર--તાડનાં ઝાડ જે પ્રકારનાં થાય છે. ૧ ખરતાડ અને ૨ શ્રીતાડ. ગૂજરાતની ભૂમિમાં જે તાડનાં વૃક્ષો અત્યારે વિદ્યમાન છે તે ખરતાડ છે. આ વૃક્ષનાં પત્રો સ્થૂલ, લંબાઈ પહોળાઈમાં ટુંકાં તેમ જ નવાં હોય ત્યારે પણ સહેજ ટકર કે આંચકો લાગતાં તૂટી જાય તેવાં એટલે કે ખરડ હોય છે. માટે પુસ્તક લખવાના કાર્યમાં તેનો ઉપયોગ કરાતો નથી. શ્રીતાડનાં વૃક્ષો મદ્રાસ પ્રદેશ આદિમાં થાય છે. તેનાં પાંદડાં (પત્રો) સ્વલ્પ, લાંબાં, પહોળાં તેમજ સુકુમાર હોવાથી ઘણાં વાગવામાં આવે તો પણ ભાગવાનો ભય રહેતો નથી. જે કે કેટલાંક તાડપત્રો સ્વલ્પ તેમ જ લાંબાં પહોળાં હોવા છતાં કાંઈક ખરડ હોય છે, તથાપિ તેના ટકાઉપણામાટે અંદરે રાખવા જેવું નથી રહેતું. આ શ્રીતાડનાં પત્રોનો જ પુસ્તક લખવામાટે ઉપયોગ કરાતો અને હજી પણ તે તે દેશમાં પુસ્તક લખવા માટે તેનો ઉપયોગ કરાય છે.

કાગળ--જેમ આજ કાલ ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશમાં ભિન્ન ભિન્ન જાતિના કાગળો બને છે, તેમ પુરાતન કાળમાં અને અત્યાર પર્યંત આપણા દેશના દરેક વિભાગમાં પોતા પોતાની જાત તેમ જ જરૂરીયાત પ્રમાણે ભુંગળીયા, સાહેબજાની આદિ અનેક પ્રકારના કાગળો બનતા અને તેમાંથી જેને જે સારા તથા ટકાઉ લાગતા તેનો તે પુસ્તક લખવા માટે ઉપયોગ કરતા. પણ આજકાલ આપણા ગૂજરાતમાં પુસ્તકો લખવા માટે અમદાવાદી તેમ જ કાશ્મીરી કાગળનો જ ઉપયોગ કરાય છે. તેમાં પણ અમદાવાદમાં બનતા કાગળો મુખ્યતઃ વાપરવામાં આવે છે. કાશ્મીરી કે કાશ્મીરમાં જે સારા તેમ જ ટકાઉ કાગળો બને છે તેને ત્યાંના સ્ટેટ તરફથી પોતાના દરેક કામમાટે લઈ લેવામાં આવે છે. એટલે કોઈ ખાસ લાગવગ હોય તો પણ અમુક ઘા કાગળ માત્ર ત્યાંથી મેળવી શકાય છે. આ કાગળો રેશમના બનતા હોઈ એટલા બધા મજબૂત હોય છે કે તેને ઘણાં જોરથી આંચકો મારવામાં આવે તોપણ એકાએક શાંત નહિ.

આ રથજે એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ, કે પુસ્તક લખવામાટે જે કાગળો આવે છે તે ત્યાંથી ઘુંટાઈને જ આવે છે; તથાપિ તેને શરદીના હવા લાગવાથી તેના ઘુંટા ઉતરી જાય છે. ઘુંટા ઉતરી ગયા પછી તેના ઉપર લખતાં અક્ષરો કુટી જાય છે, અથવા શાહી ટકી શકતી નથી. માટે તે કાગળોને ઘોળા ફટકડીના પાણીમાં ઓળી સુકાવવા પડે છે. અને કાંઈક લીલાસુકા જેવા થાય એટલે તેને અકીકના કસોડીના અગર તેવા કોઈ પણ પ્રકારના ઘુંટાથી ઘુંટી લેવા જેથી તે દોષો દૂર થઈ જાય છે.

વિલાયતી તેમજ આપણા દેશમાં બનતા કેટલાક કાગળો કે જેનો માવો તેજા અથવાં સ્પિરિટ દ્વારા સાફ કરાય છે, તે કાગળોનું સત્ત્વ પહેલેથી જ નષ્ટ થઈ જતું હોવાથી

૩ આ તાડપત્રો સાફ કર્યા પછી પણ સૂકું ઘુંટાથી વધારે લાંબાં અને ૩ ફીટ ઇંચ જેટલાં પહોળાં રહે છે. આ પ્રકારનાં તાડપત્ર પર લખાએલ કેટલાંક પુસ્તકો પાટણના સંઘવીના પાડાના ભંડારમાં વિદ્યમાન છે.

૪ ખાશ્મી શતાબ્દીના પ્રારંભમાં લખાએલ તાડપત્રો હજી સુધી એટલાં બધાં સુકુમાર છે, કે તેને વચમાંથી આપણે ઉપાડીએ તો તેની બંને તરફનો ભાગ સ્વયંચેવ નમી જાય.

ચિરસ્થાયી નથી હોતા. માટે પુસ્તક લખવા માટે તેનો ઉપયોગ કરાયો જ નથી. એવા અનેક જાતના વિદ્યાવતી કાગળોનો આપણે અનુભવ કર્યો છે. કે જે કાગળો આરંભમાં સ્વેત, મજબૂત તેમજ સ્વસ્થ દેખાવા છતાં અમુક વર્ષ વીત્યા પછી તેને જોઈએ તો રયામ તથા વાળનાં જ વૃદ્ધી જાણ તેવા ચર્ચ જાણ છે. આ દોષ આપણે દરેક જાતના વિદ્યાવતી કાગળોને નથી આપી શકતા.

કપડું—કપડાના આટાની જોળ જનારી તેને કપડા ઉપર લગાડવી. તે સુકાઈ ગયા પછી તે કપડાને અડીકના અગર તેવા કોઈ પણ પ્રકારના ઘુંટા વડે ઘુંટવાથી તે કપડું લખવા લાયક અને છે. પાટણના સંધના બંધારમાં કે જે વખાણી શેરીમાં છે તેમાં સંઘત્ત ૧૩૫૩ માર્ગવા સુદિ ૧૫ રવિ ઉપવેશગચ્છોયં મહિચન્દ્રેણ લિખિતા પુ. એવા અંતિમ ઉલ્લેખવાળું કપડા ઉપર લખેલું એક પુસ્તક છે. કપડાનો ઉપયોગ પુસ્તક લખવા કરતાં મંત્ર, વિદ્યા આદિના પંડે લખવા ચિતરવા માટે વધારે કરાતો અને હજુ પણ કરાય છે, અસારે આનું સ્થાન દ્રેશીંગ કથોથે લીધું છે.

સોજન પત્ર—ખાનો ઉપયોગ પ્રધાનતયા કેટલાક મંત્રો લખવા માટે કરાતો અને હજુ પણ કરાય છે. 'મારતોય પ્રાચીન લિપિમાલા' માં સોજનપત્ર પર લખાયેલ પુસ્તકની પણ નોંધ કરી છે.

પણા ખરા વિદ્યમાન પુસ્તકમંડારો તરફ નજર કરતાં એટલું નિશ્ચિતપણે કહી શકાય, કે પુસ્તકો લખવા માટે પતાડપત્ર તેમ જ કાગળનો જોટલો જહોળો ઉપયોગ કરાયો છે તેટલો બીજો કોઈ પણ વસ્તુનો કરાયો નથી. તેમાં પણ લગભગ વિદ્યમાની બારમી યતાબ્દી પર્યંત તો પુસ્તક લખવા માટે પતાડપત્ર જ વપરાયાં છે.

૨. કલમઆદિ.

કલમ—કલમ માટે અનેક પ્રકારના બે વપરાયાં અને વપરાય છે. જેમકે—તજામાં બર, કાળાં બર, વાંસનાં બર આદિ. આમાં તજામાં બર તજની માફક પોલાં હોય છે, માટે તજમાં એ નામથી ઓળખાય છે. એ રસમાલે બરડ હોય છે તથાપિ તેમાં એક શુષ્ક એ છે, કે તેનાથી કેટલુંય લખીએ તોપણ તેની અણીમાં કુચો પડતો નથી. આ અપેક્ષાએ કાળાં બર બીજે નજરે ગણાય. વાંસનાં બર પણ રીક ગરબી થાય.

લેખનીના શુષ્કદોષ વિવેચક નીચે પ્રમાણે દહોરો મળે છે,

“માથે ગ્રંથી મત (મતિ) કરે, બીચ ગ્રંથ ધન ખાય.

ચાર તમુની લેખજે. લખનારો દટ જાય. ૧.”

“આણમગ્ધિર્હેવાયુઃ, મધ્યમગ્ધિર્હેવ્ ધનમ્.

અમ્યમગ્ધિર્હેવ્ સૌમ્ય, નિર્મગ્ધિર્હેવિત્તો શુભા ॥ ૧ ॥”

૫ દેવધિગણિ શમાજસ્ય કે જેઓ જેન મુજની વાણની વાચનાના મુજધાર દત્તા નેઓ. શીએ વજમી-વગા-માં પુસ્તકો લખાવરાનો પ્રારંભ પતાડપત્રો ઉપર જ કર્યો હતો એમ સંભળાય છે. આ પ્રારંભ ત્રીર સંવત્ ૪૮૦માં કરાયો હતો.

પીંછી—આનો ઉપયોગ પુસ્તક શોધવા માટે કરાય છે. જેમકે ષ ના પ, ષ ના ષ, મ ના ન કરવો હોય, કોઈ અક્ષર કે પંક્તિ કહાડી નાખવી હોય અથવા એક અક્ષર ને બદલે બીજો અક્ષર કરવો હોય, ત્યારે હરિતાલ કે સફેદાને તે નકામાં ભાગપર લગાડતાં જોઈતો અક્ષર બની જાય છે.

જો કે આજ કાલ અનેક પ્રકારની-છણી, બડી, નાની, મોટી, જેવી જોઈએ તેવી પીંછીઓ મળી શકે છે એટલે તેનો પરિચય આપવા જેવું કાંઈ રહેતું નથી. તથાપિ એટલું બાણું જોઈએ કે-આપણા પુસ્તકશોધનમાં ખીસકોલીના પુંછાના વાળને ક્યુનરના પીંછાના આગલા ભાગમાં પેરાવીને બનાવેલી પીંછી વધારે સહાયક થાય છે. કારણ કે આ વાળ કુદરતે જ એવા ગોઠવેલા હોય છે, કે તેને આપણે ગોઠવવાની જરૂર રહેતી નથી. તેમ જ એકાએક સડી કે તુટી પણ જતા નથી. આ વાળને ક્યુનરના પીંછામાં પેરાવવાનો વિધિ પ્રત્યક્ષ જોવાથી સહજમાં સમજી શકાય તેવો છે.

જુજખન—કલમથી લીટીઓ દોરતાં થોડી વારમાં જ કલમ ખુદી થઈ જાય, માટે લીટીઓ દોરવા માટે આનો ઉપયોગ કરો. તેમ જ હજુ પણ મારવાડમાં કેટલેક કેદાણે તેનો ઉપયોગ કરાય છે. આ લોઢાનું હોય છે, અને તેનો આકાર આગળથી ચીપીઆ જેવો હોય છે.

બ્રહ્મદેશ, મદ્રાસ આદિ જે જે પ્રદેશમાં તાડપત્રને ખોતરીને વ્રખવાનો રીવાજ છે, ત્યાં કલમને બદલે લોઢાના અણીદાર સોયાના સળીઆનો ઉપયોગ કરાય છે.

૩ શાહીઆદિ.

તાડપત્રની કાળી શાહી—આજકાલ તાડપત્ર ઉપર લખવાનો રીવાજ રહ્યો નથી, એટલે તેની શાહી બનાવવાનું યથેષ્ટ સ્પષ્ટ વિધાન પણ મળતું નથી. તેમ છતાં કેટલાંક પરચુરણ પાનાઓમાં તેના વિધાનની જે જુદા જુદા પ્રકારની કાંઈ સ્પષ્ટ અને કાંઈક અસ્પષ્ટ એવી નોંધો મળે છે તેનો ઉતારો જ માત્ર આ સ્થળે કરીશ. પ્રથમ પ્રકાર—

“સહવર-મુંડગ-ત્રિફલાઃ, કાસીસં લોહમેવ નીલી ચ ।

સમકજ્જલબોલયુતા, ભવતિ મષી તાડપત્રાણામ્ ॥૧॥

વ્યાખ્યા—સહવરેતિ કાંટાસેહરીઓ (ધમાસો) । મુંડગેતિ માંગુરઓ । ત્રિફલા પ્રસિદ્ધેવ । કાસીસમિતિ કાસીસમ્, યેન કાષ્ઠાદિ રજ્યતે । લોહમિતિ લોહચર્ણમ્ । નીલીતિ મલીનિષ્પાદકો વૃક્ષઃ, તદ્રસઃ । રસં વિના સર્વેષાં ઉત્કલ્ય ક્વાથઃ ક્રિયતે, સ ચ રસોઽપિ સમર્વાત્તિતકજ્જલવાલયોર્મધ્યે નિશ્કિપ્યતે, તતસ્તાડપત્રમષી ભવતીતિ ॥ ”

આમાં દરેકનું પ્રમાણ કેટલું એ સ્પષ્ટ થતું નથી. જો કે આમાં બધી વસ્તુઓને મેળવ્યા પછી કાંઈ કરવાનું લખ્યું નથી, તોપણ એટલું બાણું જોઈએ કે-તાંબાની કાદમમાં નાખી તેને ખુબ ઘુંટવું. જેથી દરેક વસ્તુ એક રસ થઈ જાય.

બીજો પ્રકાર—

“કજ્જલપાઈળવોલં, મુમિલયા પારદસ્સ લેસં ચ ।

ઉસિળજલેળ વિઘસિયા, વહિયા કાઠુળ કુટ્ટિજ્ઞા ॥૧॥

તત્તજલેળ વ પુળઓ, ઘોલિજ્જંતી વૃઠં મસી હોઈ ।

તેજ વિલિહિયા પત્તા, વચ્ચે રચગીર દિવસુ વચ્ચે ॥૨૧॥”

“કોરહપ વિસંરાવે, અંગુલિયા કોરહમ્મિ કજ્જલપ્પ ।

મહ્હ સરાવલ્લગ્ગં, જાવં ચિય વિ[ક્ર]ગં મુઅહ્ ॥૩॥

પિચુમંદગુંદલેસં, ચાયરગુંદં વ ધોયજલમિસ્સં ।

મિજ્ઞવિ તોણ્ણ દદં, મહ્હ જાતં જલં સુસહ્ ॥૪॥

इति ताडपत्रमभ्याम्नायः ॥”

આ આર્યાઓનો જે પાના ઉપરથી મેં ઉતારો છે એ તેમાં આંકડા સાંગ રાખ્યા છે. તેનો અર્થ બેતાં-પૂર્વની બે આર્યાઓ એક પ્રકાર અને છેવટની બે આર્યાઓ બીજા પ્રકાર હોય તેમ લાગે છે. સામાન્ય રીતે આ આર્યાઓનો અર્થ આપણે આ પ્રમાણે કરી શકીએ—

“કજ્જલપ્રાયેણ—કાજળ જેટલો (?) બોળ-હીરાબોળ અને ભૂમિલતા (?) તથા પારાનો કાંકર અંશ, (આ બધી વસ્તુઓને) ગરમ પાણીમાં (મેળવી સાન દિવન અગર તેથી પણ વધારે દિવસો સુધી) ઘુંટવી. (પછી) વડીઓ કરી (સુકવવી. સુકાયા બાદ) કુટવી-બૂકો કરવો. ૧. (ત્યારે જરૂર પડે ત્યારે તે ભૂકાને) ગરમ પાણીમાં ખુબ ઘુંટવાથી તે (લખવા લાયક) થાકી જતે છે. તે શાકીય લખેલ પાનાઓને (અક્ષરોને) રાત્રિમાં (પણ) દિવસની માફક વાંચો. ૨.”

“કેરા કાજળને કેરા માટીના શરાવમાં નાખી જ્યાં સુધી તેની ચીકણ મૂકાય-દૂર થાય, ત્યાં સુધી આંગળીઓ વડે શરાવમાં લાગે તેવી રીતે તેનું મર્દન કરવું-ઘુંટવું. (આ પ્રમાણે કરવાથી કાજળની ચીકણ શરાવ ચૂસી લેશે). ૨. (કાજળને અને) લીંબના કે ખેરના ગુંદરને બીયાજલ-નીચારસના પાણીમાં મિશ્ર કરી, બીંબની, ખુબ ઘુંટવાં; તે ત્યાં સુધી કે તેમાં નાખેલ પાણી લગભગ સુકાઈ જાય. (પછી વડીઓ કરી સુકવવી આદિ ઉપર ૩.માણે જાણવું.) ૪.”

ત્રીજો પ્રકાર—

“નિર્યાસાત્ પિચુમન્વજાદ્ મિગુણિતો ઘોલસ્તતઃ કજ્જલં સંજાતં તિલતૈલતો હુતથદે તીવ્રાતપે મર્દિતમ્ ।

પાત્રે શૂલ્લમયે તથા શન(?)જલૈર્લાક્ષારસૈર્ભાષિતઃ

સદ્ગુણાતકમૃદ્ગરાજસ્સયુક્ત સંયુક્ત સોડયં મગ્ની ॥૧॥”

“લીંબના ‘નિર્યાસાત્’ એટલે કાચથી અથવા ગુંદરથી બનણો બીંબબોળ લેવો. તેનાથી બનણું તલના તેલનું પાકું કાજળ લેવું. (આ સર્વને) તાંબાના પાત્રમાં નાખી તેને સખ્ત અગ્નિ ઉપર ચડાવી તેમાં ધીરે ધીરે લાક્ષારસ નાખતા જવું અને તાંબાની બોલી ચકાવેલ ઘુંટાવડે ઘુંટતાં જવું. પછી ગૌમૂત્રમાં બીંબની રાખેલ બીંબાના ગર્મને

૬ કાજળમાં ગૌમૂત્ર નાખી તેને આખી : ત બીંબની રાખવું એ પણ એક કાજળની ચીકણને નાખદ કરવાનો એક પ્રકાર છે. ગૌમૂત્ર તેટલું જ નાખવું જેટલાકી તે કાજળ બીંબાય. શરાવમાં મર્દન કરી કાજળની ચીકણને દૂર કરવાના પ્રકાર કરતાં આ પ્રકાર વધારે સારો છે. કારણ કે આથી વધારે, શરીર આદિ બગડવાનો બીંબક્રમ બચ રહેતો નથી. પણ બે શાકીય લાક્ષારસ નાખતો હોય તો, આ ગૌમૂત્રનો પ્રયોગ નકામો જાય. કેમ કે ગૌમૂત્ર કારણે હોય લાક્ષારસને થાકી નાખે છે.

ધુંટાની નીચે લગાડી શાહીને ધુંટી. તેમાં ભાંગરાનો રસ પણ મળે તો નાખવો. એટલે (તાડપત્ર ઉપર લખવા લાયક) મપી-શાહી તૈયાર થશે.”^૭

ધ્યાનમાં રાખવું કે આમાં લાક્ષરસ પડે છે માટે કાજળને ગૌમૂત્રમાં ભીંજવું નહિ. નહિ તો લાક્ષરસ ફાટતાં શાહી નકામી થઇ જાય.

બ્રહ્મદેશ, મદ્રાસ આદિ જે જે દેશમાં તાડપત્રને કાતરીને લખવાનો રીવાજ છે, ત્યાં શાહીના સ્થાનમાં નાગીએરની ઉપરની કાચલી કે બદામનાં ઉપરનાં છોતરાને આળી તેની મેષને તેલમાં મેળવીને વાપરવામાં આવે છે. એટલે કે તેઓ કાતરીને લખેલા તાડપત્રના ઉપર તે મેષને ચોપડી તેને કપડાથી સાફ કરી નાખે છે, ત્યારે કાતરેલા ભાગ કાળો થઈ આખું પાતું જેવું હોય તેવું થઈ જાય છે.

કાગળ પર લખવાની શાહી—

૧—“ જિતના કાજળ બોળ, તેથી દ્વણા ગુંદ ઝડોળ.

જે રસ ભાંગરાનો ભળે, અક્ષરે અક્ષરે દીવા બળે.” ૧,

૨—“ મહ્યર્થે ક્ષિપ સદ્ગુન્દં, ગુન્દાર્થે ચોલમેવ ચ ।

લાક્ષા-વીયા-રસેનોષ્ઠૈર્મર્દયેત તામ્રભાજને ॥૧॥

૭ આ શ્લોક તેમ જ તેના ટીપાનું—અનુવાદનું જે પાતું મારી પાસે છે, તેમાં શ્લોક અને શ્લોક કરતાં તેનો અનુવાદ ઘણો જ અસ્તવ્યસ્ત તેમ જ અમંગલ છે; માટે તેનો સાર ભાગ માત્ર જ અહીં આપ્યો છે.

૮ કાજળને કલવાય તેટલા ગૌમૂત્રમાં અને હીરાંબોળ તથા ગુંદરને સામાન્ય માત્રો રસ થાય તેટલા પાણીમાં આપી રાત ભીંજી રાખી, ત્રણેને ત્રાંબાની કે લોઢાની કડાઇમાં કપડાથી ગાળીને એકઠા ભેળવી, ત્રાંબાની ખોલી ચડાવેલાં લાકડાના ધુંટાથી ખુબ ધુંટવા. જ્યારે ધુંટાતાં ધુંટાતાં તેમાંનું પાણી લગભગ સ્વયં શોષાઇ જાય, ત્યારે તેને સુકાવી દેવી. આમાં પાણી નાખી ભીંજ્યા પછી ધુંટવાથી લખવાની શાહી તૈયાર થાય છે. જે ભાંગરાનો રસ મળે, તો ઉપર્યુક્ત ત્રણ વસ્તુઓ નાખતી વખતે જ નાખવો, જેથી શાહી ઘણી જ ભલકાવાળી અને તેજદાર થશે.

૯ લાક્ષરસનું વિધાન—ચોકખા પાણીને ખૂબ ગરમ કરવું. જ્યારે તે પાણી બદબદતું થાય, ત્યારે તેમાં લાખનો ભૂકો નાખતા જવું અને હલાવતા જવું, જેથી તેનો લોઢો ન બાકે. તાપ સખ્ત કરવો. ત્યાર બાદ દસ મીનીટે લોદરનો ભૂકો નાખવો. તદનંતર દસ મિનીટે ટંકણુખાર નાખવો. પછી તે પાણીની અમદાવાદી ચોંપડાના કાગળ ઉપર લીટી દોરવી. જે નીચે કુટે નહિ, તો તેને ઉતારી લેવું, અને ઠરવા દઈ વાપરવું. આ પાણી એ જ લાક્ષરસ સમજવો. દરેક વસ્તુનું વજન આ પ્રમાણે—પાશેર સાદું પાણી, ૩. ૧ ભાર પીપળાની સારી સુધી લાખ જેને દાણુલાખ કહે છે, ૩. ૦૧ ભાર પડાણી લોદર અને ૦) આની ભાર ટંકણુખાર. જેટલા પ્રમાણમાં લાક્ષરસ બનાવવો હોય તે તે પ્રમાણમાં દરેક વસ્તુઓનું પ્રમાણ સમજવું. જે તાડપત્રની શાહી માટે લાક્ષરસ તૈયાર કરવો હોય, તો તેમાં લોદરની સાથે લાખથી પોણે હિસ્સે મજીક નાખવી જેથી વધારે રંગદાર લાક્ષરસ થશે. કોઈ કોઈ ટંકણુ ટંકણુખારને બદલે પાપડીઓ કે સાંજખાર નાખવાનું વિધાન પણ જોવામાં આવે છે.

૧૦ ખીઆરસ—ખીઆ નામની વનસ્પતિવિશેષનાં લાકડાંનાં છોતરાંનો ભૂકો કરી

૩—“ બીઆખોલ અનધ લકખારસ, કલ્ગલ વળગલ (?) નધ અંખારસ.

ભોનરાજ મિસિની પાધ, પાનક કાટક મિસિ નવિ બાધ. ૧ ”

૪—“ કાજલ ટાંક ૬, બીજાખોલ ટાંક ૧૨, ખેરનો ગુંદ ટાંક ૩૬, અરીણ ટાંક ૦૧, અલતા પોથી ટાંક ૩, રટકડી કાચી ટાંક ૦૧, નિંખના ઘોટાશું દિત સાત ત્રાંખાના પાત્રમાં ઘુંટવી. ”

૫—“ કાચાના પાણીને કાજળમાં નાખી તેને ખુબ ઘુંટવું. કાચો નાદોહી જે કાળો આવે છે તે સમજવો. ”

૬—“ હરડાં અને બહેડાંનું પાણી કરી તેમાં હીરાકસી નાખવાથી કાળી શાહી થાય છે. ”

કાગળની શાહીના આ છ પ્રકારો પંજી પુસ્તકોને ચિરાયુષ્ક બનાવવાં માટે પ્રથમ પ્રકાર જ સર્વોત્તમ તેમ જ આદરણીય છે. તે પંજીના ત્રણ (૨-૩-૪) એ મધ્યમ પ્રકાર છે. જે કે આ ત્રણ પ્રકારથી બનેલી શાહી પહેલા પ્રકાર કરતાં પાકી અવશ્ય છે; તથાપિ તે પુસ્તકને ત્રણ શતાબ્દીમાં મૃતપત્ત કરી નાંખે છે; અર્થાત્ પુસ્તકને ખાઈ જાય છે; એટલે તેને આદર ન જ આપવો એ વધારે ઠીક ગણાય. અને અંતિમ એ પ્રકાર (૫-૬) એ તો દ્વિતીય તેમ વર્તનીય પણ છે. કારણ કે આ પ્રયોગથી બનાવેલ શાહીથી લખાએલું પુસ્તક એક શતાબ્દીની અંદર જ યમરાજનું અતિથિ બની જાય છે. પણ જે થોડા વખત માં જ રદ કરીને ફેંકી દેવા જેવું કાંઈ લખણું હોય, તો આ એ પ્રકાર (૫-૬) જેવો સરળ તેમ જ સસ્તો ઉપાય એકે નથી.

ટિપ્પણાની શાહી—

“ બોલસ્ય ત્રિગુણો ગુન્દો, ગુન્દસ્ય ત્રિગુણા મપી ।

મર્દવેત્ ચામયુર્મ્મં તુ, મપી ચક્ષસમા ભવેત્ ॥૧॥ ”

કાળી શાહી માટે ખ્યાન રાખવા જેવી બાબતો—

“ કજ્જલમત્ર તિલતૈલતઃ સંજાતં ગ્રાહ્યમ્ । ”

“ ગુન્દોઽય નિમ્બસત્કઃ શ્વદિરસત્કો ચઘ્નૂલસત્કો યા ગ્રાહ્યઃ । ધવસત્કસ્તુ સર્વથા ત્યાજ્યઃ, મપોપિનાશકારિત્વાત્ । ”

“ મપીમધ્યે મહારાટ્ટભાપયા ‘ હૈરલી ’ ઇતિ. પ્રસિદ્ધસ્ય ત્રિહાગ્ણીવૃક્ષસ્ય ઘનસ્પતિવિશેષસ્ય ફલરસસ્ય પ્રક્ષેપે સતિ સંતેજસ્કમશિકાભાવાદયો ગુણા ભવન્તિ । ”

તેને પાણીમાં ઉકાળવાથી જે પાણી થાય તે બીઆરસ જાણવો. આ રસને શાહીમાં નાખવાથી શાહીની કાળાશમાં અત્યંત વૃદ્ધિ થાય છે. પણ ખ્યાનમાં રાખવું કે જે તે રસ પ્રમાણાતિરિક્ત શાહીમાં પડી જાય છે તો તે શાહી તદ્દન નકામી થઈ જાય છે. કારણ કે તેનો સ્વભાવ શુષ્ક હોઈ તે તેમાં પડેલ ગુંદની ચીકાણનો જશ્નથી નાશ કરે છે. એટલે તે શાહીથી લખેલું સુકાઈ જતાં તરત જ રાખ ઉખેડી જાય છે.

આ સિવાય શાહીના પ્રયોગમાં જ્યાં જ્યાં ગુંદરનું પ્રમાણ કહ્યું છે ત્યાં ત્યાં તે ખેરના ગુંદરનું જણવું. જે આવળ કે લીંગડાનો ગુંદર નાખવો હોય, તે તેથી પોણે હિરમે નાખવો. કેમકે ખેરના ગુંદર કરતાં તેમાં ચીકાસનો ભાગ વધારે હોય છે. તથા લાખ, કાચો કે હીરાકરી જેમાં પડી હોય તેવી કાઠ પણ શાહીના ઉપયોગ પુસ્તક લખવા માટે કરવો નહિ.

આ લેખમાં આપેલા ઉતારાઓમાં કવચિત્ દ્રષ્ટિગોચર થતી ભાષાની અશુદ્ધિ તરફ વાચકો ધ્યાન ન કરે એટલી ખાસ ભલામણ છે.

સોનેરી રૂપેરી શાહી—પહેલાં સાદા એટલે કાઠપણ જાતના કચરા ચિનાના ધવના ગુંદરનું પાણી કરવું. પછી તેને કાચની અથવા ખીજ કાઠ સારી રકાખીમાં ચોપડતા જવું અને સોનાની કે ચાંદીની જે શાહી બનાવવી હોય તેનો વરગ લઈ તેના ઉપર વળે નહી તેવી રીતે લગાડવો, અને આંગળાથી તેને ઘુંટવો. આ પ્રમાણે કરવાથી થોડી વારમાં જ તે સોનાના કે ચાંદીના વરગનો ભૂકો થઈ જશે. તદ્દનંતર પુનઃ પણ ગુંદર લગાડી વરગ લગાડતા જવું અને ઘુંટતા જવું. આ રીતે તૈયાર થએલ ભૂકામાં સાકરનું પાણી નાખી તેને હલાવી દેવો. ત્યારે ભૂકા કરી નીચે ખેરની જાય ત્યારે તેમાંનું પાણી ધીરે ધીરે બહાર કઢાડી નાંખવું. આમ ત્રણચાર વાર કરવાથી જે સોના-ચાંદીનો ભૂકો રહે એ જ આપણી તૈયાર શાહી સમજવી.

આમાં સાકરનું પાણી નાખવાથી ગુંદરની ચીકાસનો નાશ થાય છે, અને સોનાચાંદીના તેજનો હાસ થતો નથી.

જે એકીસાથે વધારે પ્રમાણમાં સોના-ચાંદીની શાહી તૈયાર કરવી હોય, તે ગુંદરના પાણીને અને વરગને ખરલમાં નાખતા જવું અને ઘુંટતા જવું. પછી સાકરનું પાણી નાખી સાદા કરવાનો વિધિ ઉપર પ્રમાણે જ સમજવો.

ધ્યાન રાખવું કે ખરલ સારો હોવો જોઈએ. જે ઘુંટતી વખતે ખરલ પોતે ધસાય તેવો હશે તે તેમાંની કાંકરી શાહીમાં ભળતાં શાહી દૂષિત બનશે.

હિંગળોક—કાચો હિંગળોક, જે ગાંગડા જેવો હોય છે અને જેમાંથી વૈદ્યો પારો કઢાડે છે, તેને ખરલમાં નાખી તેમાં સાકરનું પાણી નાખી ખુબ ઘુંટવો. પછી તેને કરવા દઈ તેના ઉપર જે પીળાશ પડતું પાણી હોય તેને બહાર કઢાડી નાખવું. ત્યાર બાદ પુનઃ તેમાં સાકરનું પાણી નાખી તેને ખુબ ઘુંટવો. અને હવે પછી ઉપર આવેલ પીળાશ પડતા પાણીને પૂર્વવત બહાર કઢાડી નાખવું. આ પ્રમાણે જ્યાં સુધી પીળાશનો ભાગ દેખાય ત્યાં સુધી કર્યા કરવું. ધ્યાનમાં રાખવું કે આ બે પાંચ વખત કરવાથી જ નથી થતું, પણ વીસ પચીસ વખત આ પ્રમાણે હિંગળોકને ઘોવાથી શુદ્ધ-લાલ સુરખ જેવો હિંગળોક થાય છે અને મોટો ઘાણ હોય તે તેથી વધારે વખત પણ ઘોવો પડે છે. તે શુદ્ધ હિંગળોકમાં સાકરનું પાણી અને ગુંદરનું પાણી નાખતા જવું અને ઘુંટતા જવું. આ વખતે એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે ગુંદરનું પ્રમાણ વધારે ન થાય, તે માટે વચમાં વચમાં ખાત્રી કરતા રહેવું એટલે કે એક પાના ઉપર તે હિંગળોકના આંગળી વડે ટીકા કરી તે પાનાને હવા વાળી જગામાં (પાણીઆરામાં અગર હવાવાળા ઘડામાં) બેવડું વાળી મૂકવું. જે તે પાનું ન ચોટે તે ગુંદરનું પ્રમાણ વધારે નથી થયું એમ સમજવું અને નખથી ખોતરતાં સહજમાં

ઉપડી જાય તો ગુંદર નાખવાની જરૂર છે એમ જાણવું. સાકરનું પાણી એક જે વખત જ નાખવું આ પ્રમાણે તૈયાર થયેલા હિંગજોડનો ઉપયોગ લાલ શાહી રૂપે કરાય છે.

હરિતાલ—દમડી અને વરગી એ બે પ્રકારની હરિતાલ પેદી આપણા પુસ્તક-સંશોધનમાં વરગી હરિતાલ ઉપયોગી છે. આને ભાગતાં વચમાં સોનેરી વરગના જેવી પત્તીઓ દેખાય છે માટે તેને વરગી હરિતાલ એ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ હરિતાલને ખરલમાં નાખી તેને ખુબ ઝીઝી વાટવી. અને તેને જડા કપડામાં-જેમાંથી ઘણીજ મહેનતે છણી શકાય તેવા કપડામાં-આળવી. ત્યાર પછી ફરીથી ખરલમાં નાખી ખુબ લસોટવી. પછી તેમાં ગુંદરનું પાણી નાખતાં જવું અને છુંટતા જવું. ગુંદરનો ભાગ વધારે પડતો ન થાય માટે વચમાં વચમાં હિંગજોડની પેદી ખાત્રી કરતા રહેવું.

સફેદો—રંગવાને માટે જે સુકો સફેદો આવે છે તેમાં ગુંદરનું પાણી નાખી ખુબ છુંટવાથી તૈયાર થતાં તેનો પુસ્તક સંશોધન માટે ઉપયોગ કરાય છે.

અષ્ટગંધ—મંત્રાક્ષરો લખવા માટે આનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આમાં—૧ અગર ૨ તંગર ૩ ગોરોચન ૪ કસ્તૂરી ૫ રક્તચંદન ૬ ચંદન ૭ સિંદૂર અને ૮ કેસર-આ આઠ દ્રવ્યોનું મિશ્રણ થવાથી તેનું નામ અષ્ટગંધ કહેવાય છે.

યક્ષકર્દમ—આનો ઉપયોગ પણ મંત્રો લખવા માટે કરાય છે. ૧ ચંદન ૨ કેસર ૩ અગર ૪ ખરાસ ૫ કસ્તૂરી ૬ મરચકકોલ ૭ ગોરોચન ૮ હિંગજોડ ૯ રતંજણી ૧૦ સોનાંના વરગ અને ૧૧ અંબર આ અગીઆર દ્રવ્યના મિશ્રણથી બને છે.

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણેના વિધિથી તૈયાર થયેલી શાહી હિંગજોડ હરિતાલ સફેદા આદિને એક યાળીમાં તેલ ચોપડી તેમાં તેની વડીઓ પાડી દેવી. સૂકાયા પછી જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તેમાં માત્ર પાણી નાખવાથી જ તે કામમાં આવી શકશે.

સોનેરી રૂપેરી શાહીથી લખવાનું વિધાન—સોનેરી અગર રૂપેરી શાહીથી લખવાના પાનાંઓને કોળા ખસુ લાલ જામલી આદિ રંગથી રંગી છુંટવા. પછી સોનેરી શાહીથી લખવું હોય તો હરિતાલથી ૧૧ અને રૂપેરી શાહીથી લખવું હોય તો સફેદાથી અક્ષરો લખી તેના ઉપર સોના-ચાંદીની શાહીને ખીંછી વડે પૂરવી (હરિતાલ-સફેદાના અક્ષરો લીલા હોય ત્યારે જ તેના ઉપર સોનેરી-રૂપેરી શાહી ફેરવવી.) સૂકાયા બાદ તે પાનાને અડીક કે કસોટીના છુંટાવડે છુંટવાથી તે અક્ષરો ઓપ ચડાવેલ સોના-રૂપાના ધરેણીની માફક તેજવાળા દેખાશે.

પરચુરણ.

પુસ્તકના પ્રકારો—યાદનીશમહત્તરાયનુ શ્રીમાન હરિબદ્ધસરિએ દશવેકાલિકમુતની પ્રથમ ગાથાની શીકમાં સંજમ પદની વ્યાખ્યા કરતાં પાંચ પ્રકારનાં પુસ્તકોની ઉક્તિ કરી નોંધ લીધી છે—

૧૧ સોનેરી-રૂપેરી શાહીથી લખવા માટે હરિતાલ-સફેદો સફેદા વધારે પ્રમાણમાં ગુંદર નાખી તૈયાર કરવો.

ગંડી કચ્છવી મુટ્ટી, સંપુડફલણ તહા છિવાડી ચ ।
 પર્યં પુત્યયપણયં, વક્ષાણમિળં ભવે તસ્સ ॥ ૧ ॥
 વાહલપુહત્તેહિં, ગંડીપુત્યો ડ તુલ્લગો દોહો ।
 કચ્છવિ અંતે તણુઓ, મજ્જે પિહુલો મુણેચ્ચો ॥ ૨ ॥
 ચડરંગુલદોહો વા, વટ્ટાગિહ મુટ્ટિપુત્યગો અહવા ।
 ચડરંગુલદોહો ચિય, ચડરંસો હોહ વિન્નેઓ ॥ ૩ ॥
 સંપુડગો ઢુગમાઈ, ફલગા ચોચ્છં છિવાડિમેત્તાહે ।
 તણુપત્તસિયરૂવો, હોહ છિવાડી તુહા વેતિ ॥ ૪ ॥
 દોહો વા હસ્સો વા, જો પિહુલો હોહ અપ્પવાહલો ।
 તં મુણિયસમયસારા, છિવાડિપોત્થં ભણંતી હ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ—૧ ગંડી ૨ કચ્છવી ૩ મુટ્ટિ ૪ સંપુટફલક તથા ૫ સુપાટિ આ પુસ્તક-
 પંચક. તેનું વ્યાખ્યાન આ થાય. ૧. જે બાહ્ય એટલે બહાર અને પૃથક્ત્વ એટલે પહો-
 નાઇમાં તુલ્ય હોઈ દીર્ઘ-લાંબું હોય તે ગંડીપુસ્ત ૧. જે અંતમાં તનુ-સાંકડું અને
 મધ્યમાં પહોળું હોય તે કચ્છપિ પુસ્તક બાલુકું ૨. ૨. જે ચાર આંગળાં લાંબું અને ગોળ
 હોય તે મુટ્ટિપુસ્તક, અથવા જે ચાર આંગળાં દીર્ઘ ચતુરસ્ર હોય તે (મુટ્ટિપુસ્તક) બાલુકું
 ૩. ૩. જે આદિ ૫લક (?) હોય તે સંપુટફલક ૪. હવે સુપાટિને કહીશ-વખાણીશ.
 તનુપત્ર-નાનાં પાનાં અને ઉંચું હોય તેને પંડિતા સુપાટિપુસ્તક કહે છે. ૪. જે લાંબું
 કે ટુંકું હોઈ પહોળું થોડું હોય તેને (પણ) આગમરહસ્યજ્ઞો સુપાટિપુસ્તક કહે છે, ૫. ૫.

ત્રિપાટ—જે પુસ્તકના મધ્ય ભાગમાં મોટા અક્ષરથી મૂળ સૂત્ર કે શ્લોક લખી નાના
 અક્ષરોથી ઉપર તથા નીચે ટીકા લખવામાં આવે છે તે પુસ્તક વચમાં મૂળ અને ઉપર નીચે
 ટીકા એમ ત્રણ વિભાગે લખવામાં આવતું હોવાથી-ત્રિપાટ એ નામથી ઓળખાય છે.

પંચપાટ—જે પુસ્તકના મધ્યમાં મોટા અક્ષરે મૂળ સૂત્ર કે શ્લોક લખી નાના
 અક્ષરોથી ઉપર, નીચે તથા બંને તરફના માર્ગિનમાં ટીકા લખવામાં આવે છે તે પુસ્તક
 -વચમાં મૂળ, ઉપર નીચે તેમ જ બંને તરફના માર્ગિનમાં ટીકા એમ પાંચ વિભાગે લખાતું
 હોવાથી-પંચપાટ કહેવાય છે.

સૂઠ—જે પુસ્તક હાથીની સુંઠની પેઠે સળંગ-કોષ પણ પ્રકારના વિભાગ સિવાય
 લખાયેલું હોય તે-સૂઠ કહેવાય.

ત્રિપાટ-પંચપાટ પુસ્તક તે જ લખાય કે જે સદીક ગ્રંથ હોય. આપણાં પુરાતન
 પુસ્તકો સૂઠ જ લખાતાં. ત્રિપાટ-પંચપાટ પુસ્તક લખવાનો રીવાજ વિક્રમની પંદરમી
 શતાબ્દીમાં આરંભાયો હોવો જોઈએ એમ વિદ્યમાન પુસ્તકભંડારો જોતાં કહી શકાય.

લહીઆઓનો કેટલાક અક્ષરો પ્રત્યે અણુગમો—લહીઆઓ પુસ્તક લખતાં લખતાં
 સહેજ ઉઠવું હોય અથવા લખવાનું તે દિવસ માટે કે અસુક વખત માટે બંધ
 કરવું હોય તો “સ્વરો, ક-ખ-ગ-ઙ-ચ-છ-જ-ઝ-ઠ-ઢ-ણ-ત-દ-ધ-ન-પ-મ-મ-ય-ર-

પ-સ-હ-ક-ગ ” અક્ષરો ઉપર અટકાતા નથી. કારણ કે તેઓ આ પ્રમાણે માને છે—
 “ક કટ જાવે, ખ ખા જાવે, ગ ગરમ હોવે, ચ ચત્ર જાવે, છ છટક જાવે, જ જોખમ
 દીખાવે, ઠ ઠામ ન બેસે, ઢ ઢગી પડે, ણ હાણુ કરે, થ થીરતા કરે, દ દામ ન દેખે, ધ
 ધન છાંડે, ન નકારો, ફ ફટકારે, ભ ભભાવે, મ માડો, ય ફેર ન લીખે, ર રોવે, પ
 ખાંચાળો, સ સદેહ ધરે, હ હીચો, ક્ષ ક્ષય કરે, જ્ઞ જ્ઞાન નહિ.” અર્થાત “ધ-ઝ-ટ-
 ઠ-ત-પ-બ-લ-વ-શ ” અક્ષરો ઉપર અટકે છે. કેમ કે—“ધ ઘસડી લાવે, છ ઝટ કરે,
 ટ ટકાવી રાખે, ડ ડોં નહિ, ત તરત લાવે, પ પરમેશ્વરો, બ બળાશે, લ લાવે, વ
 વાવે, શ શાન્તિ કરે.” એમ તેઓ માને છે.

મારવાડના લેખકો મુખ્યત્વે ‘વ’ ઉપર વધારે આધાર રાખે છે. એટલે કે લખતાં
 લખતાં કોઈ પણ કામ માટે ઉડવું હોય કે લખવાનું બંધ કરવું હોય તો ‘વ’ આવતાં
 ઉઠે. અથવા કોઈ કાગળમાં ‘વ’ લખીને ઉઠે.

તાડપત્રના અંકો^{૧૨}—બિન્ન બિન્ન દેશીય તાડપત્રનાં પુસ્તકો, શિલાલેખો આદિમાં
 આવતા અંકોની સંપૂર્ણ માહિતી, તેની આકૃતિઓ આદિ ભારતીયપ્રાચીનલિપિમા-
 લામાં આપેલી છે. એટલે તેના સંપૂર્ણ પરિચય મેળવવા ઇચ્છનાર વાચકોને તે પુસ્તક
 જોવા માટે ખાસ જલામણ છે. આ રથળે માત્ર તેના સામાન્ય પરિચય આપવાની ખાતર
 ‘જસલમેર’, પાટણ, ખંભાત, ભાવડારકરઈન્ડીટયુટ પૂના આદિમાં વિદ્યમાન, તાડપત્રીય
 પુસ્તકોમાં આવતા કેટલા એક અંકોની નોંધ કરે છું—

એકમ અંકો—

તાડપત્રીય.	આલુ.
૧, સ્વ, સ્વ, કે શ્રી	૧
૨, સ્તિ, સ્તિ કે શ્રી	૨
૩, શ્રી, શ્રી, કે શ્રી	૩
૪, ફક, ફક, કે ફક	૪
૫, લ્લ, લ્લ, કે લ્લ	૫
૬, ફ્રી, ફ્રી, કે ફ્રી	૬
૭, મ્રી, મ્રી, મ્રા કે મ્ર	૭
૮, હ્રી, હ્રી, હ્રા કે હ્ર	૮
૯, હ્રી, હ્રી, હ્રા કે હ્ર	૯
૦	૦

દશક અંકો—

તાડપત્રીય.	આલુ.
૧, લ્લ કે લ્લ	૧
૨, થા કે થ	૨
૩, લા કે લ	૩
૪, ત્રી, ત્રી, ત્રા કે ત્ર	૪
૫, ૦	૫
૬, થુ કે થુ	૬
૭, થ્રી કે થ્રી	૭
૮, ૦	૮
૯, ૦૦	૯
૦, ૦૦	૦

૧૨ તાડપત્રના અંકો એટલે તાડપત્રીય પુસ્તકોનાં પાનાની ગણતરી માટે કરેલા અંકો
 બહુવા. જેમકે પહેલું પાનું, બીજું પાનું, ત્રીજું, દસમું, પચાસમું, સોમું ઇત્યાદિ.

સો (શતક) અંકો—

તાડપત્રીય	ચાલુ.
સુ	૧
સૂ કે સ્ત	૨
સ્તા	૩
સ્તો	૪
સ્તૌ	૫
સ્તં	૬
સ્તઃ	૭

જેમ આપણા ચાલુ અંકો એક લાઘનમાં લખવામાં આવે છે તેમ તાડપત્રના સાંકેતિક અંકો એક લાઘનમાં નથી લખાતા પણ ઉપર નીચે લખવામાં આવે છે. જેમકે—

૧૪૪ સુ	૧
તૌ	૪
પર્ક	૪

એકમ દશક સો અંકોમાં ૧, ૨, ૩ એમ પૃથક્ પૃથક્ આપવાનું કારણ એટલું જ છે કે—એક, બે ત્રણ આદિ એકમ સંખ્યા લખવી હોય તો એકમ અંકોમાં આપેલા એક, બે, ત્રણ આદિ લખવા. દસ, વીસ, ત્રીસ આદિ દશક સંખ્યામાં એક, બે, ત્રણ એમ નવ સુધી લખવા હોય તો દશક અંકોમાં બતાવેલા એક, બે, ત્રણ લખવા. અને સો, બસો, ત્રણસો આદિ સો (શતક) સંખ્યામાં એક, બે, ત્રણ આદિ લખવા હોય તો શતક અંકોમાં લખેલા એક, બે, ત્રણ આદિ લખવા એકમ દશકમાં શૂન્ય આવે તો ત્યાં શૂન્ય જ લખાય છે.

દશકસંખ્યા પછી આવતી એકમ સંખ્યા અને સો-શતક સંખ્યા પછી આવતી દશક તથા એકમ સંખ્યામાં એક બે ત્રણ લખવા હોય તો એકમ દશક અંકોમાંથી લખવા જેમકે—

લે ૧૦,	લે ૧૧,	લે ૧૨,	લે ૧૩,	લે ૧૪,	લે ૧૫,	લે ૧૬,	લે ૧૭,	લે ૧૮,
૦ ૧૦,	૧ ૧૧,	૨ ૧૨,	૩ ૧૩,	૪ ૧૪,	૫ ૧૫,	૬ ૧૬,	૭ ૧૭,	૮ ૧૮,
લે ૧૯,	યા ૨૦,	યા ૨૧,	યા ૨૨,	લા ૨૩,	લા ૨૪,	તા ૨૫,	તા ૨૬,	૦ ૨૭,
૦ ૧૯,	૦ ૨૦,	૧ ૨૧,	૨ ૨૨,	૩ ૨૩,	૪ ૨૪,	૫ ૨૫,	૬ ૨૬,	૭ ૨૭,
૦ ૨૮,	૧ ૨૯,	૨ ૩૦,	૩ ૩૧,	૪ ૩૨,	૫ ૩૩,	૬ ૩૪,	૭ ૩૫,	૮ ૩૬,

સુ	સુ	સ્ત	સુ	સ્ત	સ્તા	સ્તો
૦ ૧૦૦,	૧ ૧૪૫,	૦ ૨૦૦,	યા ૨૨૪,	૧ ૨૭૬,	૦ ૩૦૦,	૦ ૪૦૦,
૦ ૧૦૦,	૧ ૧૪૫,	૦ ૨૦૦,	યા ૨૨૪,	૧ ૨૭૬,	૦ ૩૦૦,	૦ ૪૦૦,
સ્તૌ	સ્તૌ	સ્તં	સ્તઃ	સ્તઃ	સ્તઃ	સ્તઃ
૦ ૫૦૦,	૧ ૫૩૭,	૦ ૬૦૦,	૦ ૭૦૦,	૦ ૭૪૩,	૧ ૭૭૪,	૦ ૭૭૪,
૦ ૫૦૦,	૧ ૫૩૭,	૦ ૬૦૦,	૦ ૭૦૦,	૦ ૭૪૩,	૧ ૭૭૪,	૦ ૭૭૪,

અત્યારે જે તાડપત્રીય પુસ્તકમંડારો વિદ્યામાન છે તેમાં મારા ધ્યાનમાં છે ત્યાં સુધી હશે પાનાની અંદરનાં જ પુસ્તકો છે. તેથી વધારે પાનાનું પુસ્તક એક પણ નથી. ઘણાં ખરાં પુસ્તકો ત્રણસો પાનાં, સુધીનાં, અને કેટલાંએક તેથી વધારેનાં મળી શકે છે. કિન્તુ પાંચસોથી વધારે પાનાનું પુસ્તક માત્ર પાટણના સંધીના પાડાના તાડપત્રીય પુસ્તક-સંગ્રહમાં એક જ જોયું છે, તે પણ ત્રુટિત તેમ જ અસ્ત-અસ્ત થઇ ગયેલું છે. હોસેથી વધારે પાનાના તાડપત્ર પુસ્તકને સુરક્ષિત રાખવું ઘણું મુશીબત થાય એ સ્વાભાવિક છે. એટલે તેથી વધારે પાનાનું તાડપત્રીય પુસ્તક નહિ લખાતું હોય એમ અનુમાન કરી શકાય છે. તથાપિ ચારસોવર્ષ જેટલા એક પુરાતન પત્રમાં તાડપત્રીય અંકોની નોંધ મળી છે. તેમાં સાતસો પાનાં સુધીના અંકોની નોંધ કરેલી છે. એટલે તે નોંધ કરનારે તેટલાં પાનાનું અગર તેથી વિશેષાધિક પાનાનું પુસ્તક જોયું હોય એમ માનવાને કારણ છે.

પુસ્તકરક્ષણ:—હસ્તલિખિત પુસ્તકોની શાહીમાં ગુંદર આવતો હોવાથી વર્ષાઋતુમાં તે ચોટી જવાનો ભય રહે છે. માટે તે ઋતુમાં પુસ્તકોને હવા ન લાગે તેમ સુરક્ષિત રાખવાં જોઈએ. આ જ કારણથી હસ્તલિખિત પુસ્તકોને સારી રીતે મજબુત બાંધી કાગળના, ચામડાના કે લાકડાના ડાબડામાં મૂકી કબાટમાં કે મજૂસમાં (મંજૂલા) સુરક્ષિત રીતે રાખવામાં આવે છે. તેમ જ ખાસ પ્રયોજન સિવાય વર્ષાઋતુમાં વરસાદ ન વરસતો હોય ત્યારે પણ લિખિત પુસ્તકમંડારોને કિંદાડવામાં આવતા નથી. જે પુસ્તક બહાર રાખેલું હોય તેના ખાસ ઉપયોગી ભાગ સિવાય બાકીનાને પેક કરી સુરક્ષિત પણે રાખવામાં આવે છે. કોઈ પુસ્તકની શાહીમાં ગુંદરનો ભાગ પ્રમાણ કરતાં વધારે પડેલો હોય તેને બહાર કહાડતાં ચોંટવાનો ભય લાગતો હોય તો તેના પાનાઓ ઉપર ગુદાલ છાંટી દેવો—બમરાવવો—એટલે ચોંટીજવાનો ભય અદ્ય થઈ જશે.

ચોંટણું પુસ્તક:—વર્ષાઋતુમાં અગર કોઈપણ કારણસર પુસ્તકને હવા લાગતા તે ચોંટી ગયું હોય તો તે પુસ્તકને પાણીઆરાની કોરી જગ્યામાં હવા લાગે તેવી રીતે અથવા પાણી ભર્યા બાદ ખાલી કરેલાં હવાવાળી માટલી કે ઘડામાં મૂકવું, પછી તેને હવા લાગતાં તે પુસ્તકના એક એક પાનાને કૂંકે મારી ધીરે ધીરે ઉખાડતા જવું. જે વધારે ચોંટી ગયું હોય તો તેને વધારે વાર હવામાં રાખવું પણ ઉખાડવા માટે ઉતાવળ ન કરવી. આ ઉપાય કાગળના પુસ્તકો માટે સમજવો.

જે તાડપત્રનું પુસ્તક ચોંટી ગયું હોય તો કપડાને પાણીમાં ભીંજવી તેને પુસ્તકની આસપાસ લપેટવું. જેમ જેમ પાનાં હવાવાળાં થતાં જાય તેમ તેમ ઉખાડતા રહેવું. તાડપત્રના પુસ્તકની શાહી પાકી હોવાથી તેની આસપાસ ભીંજવેલું કપડું લપેટતાં તેના અક્ષરો ખરાબ થવાનો ભય રહેતો નથી. તાડપત્રનાં પાનાં ઉખાડતી વખતે તેના પડો ઉખડી ન જાય તે માટે નિપુણતા રાખવી.

પુસ્તકનું શેમાં શેમાંથી રક્ષણ કરવું એને માટે કેટલાક લઘીઆ પુસ્તકના અંતમાં ભિન્ન ભિન્ન શ્લોકો લખે છે. તે કાંઈક અશુદ્ધ હોવા છતાં ખાસ ઉપયોગી છે માટે તેનો ઉતારો આ રવાને કર્યું છે—

જલે રક્ષેન્ સ્થલે રક્ષેન્, રક્ષેન્ શિથિલવન્ધનાન્ ।
 મૂર્ખહસ્તે ન દાતવ્યા, પવં વદતિ પુસ્તિકા ॥ ૧ ॥
 અગ્ને રક્ષેજ્જલાદ્ રક્ષેન્, મૂપકાચ વિશેષતઃ ।
 કળ્પેન લિખિતં શાસ્ત્રં, યત્નેન પરિપાલયેન્ ॥ ૧ ॥
 ઉદકાનિલચૌરેભ્યો, મૂપકેભ્યો હુતાશનાન્ ।
 કળ્પેન લિખિતં શાસ્ત્રં, યત્નેન પરિપાલયેન્ ॥ ૧ ॥
 ભગ્નપૃષ્ઠિકટિગ્રીવા, વક્રદટિરધોમુગ્ધમ્ ।
 કળ્પેન લિખિતં શાસ્ત્રં, યત્નેન પરિપાલયેન્ ॥ ૧ ॥

આ સિવાય કેટલાક લેખકો પોતાની નિર્દેષિતા જગેર કરવા માટે પણ કેટલાક શ્લોકો લખે છે—

અદદ્યદોપાન્મતિવિભ્રમાદ્વા, યદ્યદ્યદોનં લિખિતં મયાઽવ ।
 તન્માર્જયિત્વા પરિશોધનીયં, કોપં ન કુર્યાન્ ચલુ લેખકસ્ય ॥ ૧ ॥
 યાદૃશં પુસ્તકં દૃષ્ટં, તાદૃશં લિખિતં મયા ।
 યદિ શુદ્ધમ શુદ્ધં વા, મમ દોષો ન દીયતે ॥૧॥

જ્ઞાનપંચમી—શ્વેતાંબર જૈનો કાર્તિક શુક્લ પંચમીને જ્ઞાનપંચમી એ નામથી ઓળખાવે છે. આ તિથિનું માહાત્મ્ય દરેક શુક્લ પંચમી કરતાં વિશેષ ગનાય છે. તેનું કારણ એટલું જ કે-વર્ષાઋતુને લીધે પુસ્તકમંડારોમાં પેસી ગયેલી હવા પુસ્તકોને ગ્રાહકતાં ન થાય માટે તે પુસ્તકોને તાપ ખવડાવવો જોઈએ. જેથી તેમાંનો ભેજ દૂર થતાં પુસ્તક પોતાના રૂપમાં કાયમ રહે. તેમ જ વર્ષાઋતુમાં પુસ્તકમંડારને બંધખાંચે રાખેલા હોઈ ઉધેઈ આદિ લાગવાનો સંભવ હોય તે પણ ધૂળકચરો આદિ દૂર થતાં દૂર થાય. આ મહાન કાર્ય સદાને માટે એક જ વ્યક્તિને કરવું અગવડમયું જ થાય. માટે કુશળ જૈનાચાર્યોએ દરેક વ્યક્તિને જ્ઞાનભક્તિનું રહસ્ય અને તે દ્વારા થતા ફાયદાઓ સમજાવી તે તરફ આકર્ષવા પ્રયત્ન કર્યો. તે દિવસને માટે લોકો પણ પોતાના ગૃહવ્યાપારને છોડી દઈ યથાશક્ય આહારાદિકનો નિયમ કરી પૌષધવ્રત સ્વીકારી પુસ્તકરક્ષાના મહાન પુણ્ય-કાર્યમાં ભાગીદાર થાય છે. વર્ષાને લીધે તેમાં પેસી ગયેલા ભેજને દૂર કરવા માટે સહુથી સરસ, અનુકૂળ અને વહેલામાં વહેલો સમય કાર્તિક માસ જ છે. તેમાં શરદઋતુની પ્રૌઢાવસ્થા, સૂર્યનાં પ્રખર કિરણો તેમ જ વર્ષાઋતુની ભેજવાળી હવાનો અભાવ હોય છે.

જે ઉદ્દેશથી ઉક્ત તિથિનું માહાત્મ્ય વર્ણવવામાં આવ્યું હતું તે અત્યારે લગભગ ભૂલાઈ ગયો છે. એટલે કે પુસ્તકમંડારોની તપાસ કરવી, ત્યાંનો કચરો સાફ કરવો આદિ હુમ જ થયું છે. માત્ર તેના સ્થાનમાં આજકાલ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની વસ્તિવાળાં ઘણાંખરાં ગામોમાં “ સાપ ગયા અને લીસોટા રહ્યા ” એ કહેવત પ્રમાણે કેટલાંક પુસ્તકોની આડંબરથી સ્થાપના કરી તેની પૂજા સત્કાર આદિ કરવાનો રીવાજ ચાલુ છે.

મુંબઈની કચ્છી જૈન દશા ઓસવાળની ધર્મશાળામાં હજુ પણ પુસ્તકોની પ્રતિલેખના-તપાસ, સ્થાપના આદિ વિશેષ વિધિસર કરવામાં આવે છે જેથી અન્ય ગામો કરતાં

ઉક્ત તિથિનો ઉદ્દેશ કેટલેક અંશે ત્યાં જળવાતો જોવાય છે. અસ્તુ, અત્યારે ચક્રાય તેમ થતું હો તથાપિ એટલું તો કહી ચક્રાય કે-સાહિત્યરક્ષા માટે જૈનાચાર્યોએ જે યુક્તિ યોજી છે તે ધણી જ કુનેહભરી છે.

દિગંબર જૈનો જ્યેષ્ઠ શુદ્ધ પંચમીને જ્ઞાનપંચમી કહે છે એમ મારા સાંભળવામાં છે. જો તે વાત સાચી જ હોય તો એટલું કહી ચક્રાય કે પુસ્તકરક્ષાની દૃષ્ટિએ કાર્તિક શુદ્ધ પંચમી વધારે યોગ્ય છે.

ઉપસંહાર.

મુદ્રણયુગમાં લિખિત સાહિત્યને ઉકેલનારાઓનો તેમ જ તે પ્રત્યે આદરથી જોનારાઓનો દુષ્કાળ ન પડે તે માટે આપણા ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અને ગૂજરાત પુરાતત્વ મંદિરના નિપુણ સંચાલકો યોગ્ય વ્યક્તિઓને આ દિશામાં પણ પ્રેરે એમ હમ્મી હું મારા લેખને સમાપ્ત કરું છું.*

* પ્રસ્તુત લેખની સામગ્રી તેમ જ તેને અંગે કેટલીક સમજ હું મારા જૂદા ગુરુ પ્રવર્તક શ્રી દાંતિવિજયભાઈ મહારાજ તેમ જ ગુરુશ્રી ચતુરવિજયભાઈ મહારાજ દ્વારા મેળવી શક્યો છું તે બદલ તેમનો ઉપકાર માનું છું. પુ. વિ.

અંટાળીઆ મહાદેવમાં લકુલીશની મૂર્તિ.

[દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી.]

ભાવનગર તાળે લીલીઆ મહાલમાં લીલીઆથી ઇશાન ખૂણામાં એ ગાઉ ઉપર અંટાલીઆ નામનું એક ન્હાનું ગામ છે. ગામમાં ૭૦૦ માણસની લગભગ વસ્તી હશે. ગામમાં થોડી કાઠીઓની અને મોટે ભાગે લેદવા કણખીની વસ્તી છે.

આ અંટાળીઆથી ઉત્તરમાં અર્ધો મૈલ છેટે અંટાળેશ્વરનું પ્રસિદ્ધ મંદિર છે. મંદિર આસપાસના પ્રદેશમાં પ્રખ્યાત છે. આસપાસના ગામોના કણખીઓ નાતના ટંટા પતાવવા આ મંદિરમાં એકઠા થાય છે.

અંટાળીઆ ગામ કે આ અંટાળેશ્વર મહાદેવ કેટલાં પ્રાચીન છે એનો નિર્ણય થઈ શકે એવી કોઈ નિશાનીઓ હજી સુધી મળી નથી. મંદિરને લગતા કુવામાં ચણી લીધેલો એક પાળીઓ છે જેમાં વિ-સં ૧૬૫૦નો લેખ છે. આ લેખમાં લખ્યું છે કે 'સામતજીની સ્ત્રી બાઈ જનન ચેત્ર શુદ્ધ સાતમે રઘુનાથજીને શરણે ગઈ.' આ સામત તે ખેરડીના લોખા ખુમાણનો કાકો સામત ખુમાણ હોવાનો સંભવ છે. અકબરના ગુજરાતના સુબાથી ભાગેલા ગુજરાતના છેલ્લા સુલતાન મુજ્જરશાહને આશ્રય આપનાર તરીકે આ લોખા ખુમાણ પ્રખ્યાત છે.

આ લેખની હકીકત ઉપરથી અંટાળેશ્વરનું મૂળ મંદિર ત્રણસો વર્ષ પહેલાંનું જણાય છે. અત્યારે જે મંદિર છે તેતો સો વર્ષથી વધારે જૂનું નથી. એ કણખીઓએ બંધાવેલું છે. મંદિરના રંગમંડપના ઘુમટમાં આ કણખીઓનાં ચિત્રો છે.

અંટાળેશ્વરનું શિવલિંગ સ્વયંભૂ ગણાય છે; ખરેખર લિંગ થોડું નથી. આવા આકાર વગરના લિંગની પૂજા પ્રાચીન પ્રતિષ્ઠા વગર સંભવતી નથી. અંટાળેશ્વર નામ અંટાળીઆ ગામ ઉપરથી પડ્યું હોય એવું લાગે છે. એ નામ પૌરાણિક નથી એટલે બરડાના ખીલેશ્વર જેટલી પ્રાચીનતા પણ સંભવિત નથી. પણ હમણાં એના ગર્ભગૃહમાં એક કાંસાની મૂર્તિ પડેલી જોઈ, એ મૂર્તિ ગાગડીસામાંથી નીઝળી છે અને ગર્ગાચાર્યની છે એમ લોકો હે છે. અંટાળેશ્વરથી લગભગ એક મૈલ છેટે ગાગડીઆ નામની ન્હાની નદી વહે છે જે આગળ જતાં શેત્રુજીને મળે છે. ગાગડીઆ ઉપરથી ગર્ગાચાર્યની કલ્પના તો પાયા વગરની છે. મૂર્તિ જેતાં લકુલીશ પાશુપતની લાગે છે. પદ્માસન વાળાને બેઠેલી મૂર્તિ છે. માથું ઘડથી જુદું પડી ગયું છે પણ ભાંગ્યું નથી. આ મૂર્તિને હવે સંભાળવી જોઈએ. મૂર્તિના એક હાથમાં ઉર્ધ્વ ઉપરથી છે એ ઉપરથી એ લકુલીશની મૂર્તિ જ છે એમ તરત સંગઠન છે.

લકુલીશ પાશુપતનો સંપ્રદાય ઇ. સ. દશમા શતકથી લગભગ ચૌદમા શતક સુધી પશ્ચિમ હિન્દુસ્થાનમાં ઘણા જોરમાં પ્રચલિત હતો (જુઓ શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ) એ કાળની લકુલીશની અનેક મૂર્તિઓ જુદે જુદે સ્થળે મળી છે. સોમનાથ પાટણ પાશુપત સંપ્રદાયનું એ કાળમાં ગોરું ધામ હતું. ત્યાં પાશુપત મતનો એક મહાન મંદિર હતો.

એ મકાના એ આચાર્યો બાવનહરપતિ અને ત્રિપુરાંતકની પ્રશસ્તિઓ મળી છે. પણ એ સપ્રદાય કાઠીઆવાડમાં ક્યાં સુધી ફેલાયો હતો ? કાઠીઆવાડમાં બીજો સ્થળે એ મનના મોટો હતા કે નહિ એ જાણવામાં નથી. બીજા અનેક પ્રખ્યાત શૈવ મંદિરોમાં સોમનાથના આચાર્યોના શિષ્યોએ જમાવેલા ન્હાના મોટા મોટા હોવા જોઈએ પણ એ અનુમાન માટે કાંઈ પુરાવો નથી. લકુલીશની આ મૂર્તિને પુરાવો મળીએ તો અંટાળેશ્વરમાં પાશુપત સંપ્રદાયનો મઠ હોવો જોઈએ. અત્યારે મંદિરની આસપાસ મોટો મઠ છે. ગઢનો દરવાજો દરવાજો ગઢના દરવાજા જોવો માટે માટેડીવાળો છે. આ દરવાજો તો હમણાંનો છે. પણ ગઢની અંદર ઘણું વિશાળ આંગણું છે. આટલી વિશાળ જગ્યા (લગભગ પાંચ છ હજાર વાર. જેટલી) મંદિરના આંગણાં તરિકે વાળી લેવાનો રિવાજ કાઠીઆવાડનાં મંદિરોમાં સામાન્ય નથી. મંદિરને લગતા એક મકાનમાં ઘણી પેઠે બળદથી ફરતી લોટ દળવાની એક મોટી રાક્ષસી ઘંટી છે.

ટુંકામાં બધો દેખાવ પ્હેલાં અહીં મઠ હોય એવો છે. હાલમાં જે આવે છે તે તો હમણા જ રહેલો પરંપરા વગરનો છે; પણ પ્હેલાં ઘણા બાવાઓ ત્યાં રહેતા એમ બધા કહે છે. આસપાસનું સ્થળ પવિત્ર ક્ષેત્ર મનાય છે અને ત્યાં નિર્ભય રીતે ફરતાં ફરણાંઓનાં ટાળાંઓનો શિકાર ન કરવો એવું ધોરણ ચાલ્યું આવે છે.

લકુલીશની કાંસાની મૂર્તિથી સુચિત પાશુપત મઠ અંટાળેશ્વરના મંદિરમાં એક કાળે ખરેખર હોય તો એ મંદિર ૫૦૦ વર્ષથી વધારે જૂનું હોવું જોઈએ કારણ કે લગભગ ૧૪ મા ૧૫ મા શતકમાં એ સંપ્રદાયનો અસ્ત થઈ ગયો હતો. આ મૂર્તિ એટલી જૂની હોય અને બીજીથી અહીં આવી હોય એમ માનીએ તો પણ એ બાગમાં જૂના વખતમાં કાંઈ સ્થળે પાશુપત પૂજા થતી હતી એ તો ચોક્કસ.

સોમનાથની પૂરી જહોજલાલી વખતે પાશુપત સંપ્રદાય ક્યાં સુધી પ્રસાર્યો હતો એનો આ નવી મળેલી નિશાનીથી કાંઈક વધારે સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવશે.

હિન્દુસ્તાનનો પુરાતની શોધ

લેખક—પંડિત ડૉ. ભગવાનલાલ મંદ્રજી.

[પુરાતત્ત્વના વાંચકોને પંડિત ભગવાનલાલ મંદ્રજીની ઝોળખાણ આપવાની જરૂર ન હોય. એમના હાથના લેખો, પત્રો વગેરેની શોધ કરતાં તેમની હિન્દુસ્તાનની મુસાફરી સંબંધી જુનાગઢ દરબારને કરેલા ત્રિમાસિક રિપોર્ટોમાંથી કેટલાક મને હાથ લાગ્યા છે. તે પછી તે વિષે વધુ શોધ કરતાં એ મુસાફરીના પહેલા વર્ષના રિપોર્ટ ઇ. સ. ૧૮૭૧-૭૨ માં જુનાગઢમાં પ્રસિદ્ધ થતાં સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ નામવા માસિકમાં છપાયેલા માહુમ પડ્યા. તથા પંડિતજીના પત્રોમાં તે વખતે ડા॰ ભાદ્રાજીએ મુંબઈ સરકાર ઉપર લખેલો પત્ર તથા તે પરથી મુંબઈ સરકારે જહાર પાડેલ ઠરાવ મળી આવ્યો. ગુજરાતી ભાષામાં આ વિષયનું આપણું સાહિત્ય એટલું યથું ઓછું છે કે પચાસ વર્ષના અરસા પછી હજીએ રિપોર્ટો સિદ્ધ અને બોધપ્રદ માહુમ પડે છે; એટલે પુરાતત્ત્વમાં આ રિપોર્ટો એક પછી એક આપવાની યોજના કરવામાં આવી છે. શરૂઆતમાં ડા॰ ભાદ્રાજીનો અંગ્રેજી પત્ર તથા મુંબઈ સરકારના ઠરાવનો સાર અને પછી સૌરાષ્ટ્રદર્પણના અધિપતિએ પંડિતજીના રિપોર્ટ છાપતી વખતે લખેલી પ્રસ્તાવના આપી પછી ક્રમસર રિપોર્ટો આપવામાં આવશે. હરિલાલ. મા. ભટ.]

[ડૉ. ભાદ્રાજીએ તા. ૧૧-૨ ૧૮૭૧ ના દિવસે મુંબઈ સરકાર ઉપર જે કાગળ લખ્યો હતો તેનો ગૂજરાતી સાર નીચે મુજબ છે.

શરૂઆતમાં ડૉ. ભાદ્રાજી પુરાતત્ત્વની શોધ અને સંગ્રહ માટે પોતે જે જે ક્યું છે તે જણાવે છે. ત્યાર પછી હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસ માટે શિલાલેખોની અગત્યતા બતાવી, પ્રીન્સેપ વગેરેએ કરેલા કાર્યનો સાબાર સ્વીકાર કરી તે દિશામાં હજી થયું કરવાનું બાકી છે એમ જણાવે છે. આ કામ કરવા માટે ભગવાનલાલ મંદ્રજીને મોકલવાની સરકારને વિનંતી કરવાનો તેમનો વિચાર હતો. પણ આ કામની અગત્યતા જોઈ જુનાગઢ દરબારે તે માટે ખર્ચ આપેલું હોવાથી તેઓ શકત ઇન્દોર, ગ્વાલીઅર અને અજમેરના પોલીટીકલ એજન્ટો ઉપર, તથા દિલ્હી અને પંજાબના કમીશનરો ઉપર તેમજ બીજા અમલદારો ઉપર ભલામણ પત્ર લખી આપવાની મુંબઈ સરકારને વિનંતી કરે છે.

મુંબઈ સરકાર તા. ૧૮-૨-૧૮૭૧ના કાગળમાં તે પ્રમાણે મદદ આપવાનો ઠરાવ જણાવે છે; અને જુનાગઢ દરબારને તેમની ઉદારતા માટે અભિનંદન આપે છે.]

[પ્રસ્તાવના. +

(સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ. અગષ્ટ ૧૮૭૧)

આપણા હિન્દુસ્તાનમાં ઘણી બાબતો જાણવાલાયક છુપી રહેલી છે જેથી તેની પુરાતની જાહેરાતલાલી તથા કળાકૌશલ્યનો પ્રકાશ પુરેપૂરો ઉત્સુક વિકાસોના અંતઃકરણ ઉપર પડ્યો નહોતો. આ અતિ ઉપયોગી અને મહાભારત કામ કરવામાં કેટલાક દેશી પરદેશી

+ આ પ્રસ્તાવનાની તથા લેખની ભાષા અને ત્યાં સુધી જેવી છે તેવીજ રાખવા પ્રયત્ન કર્યો છે. સં.

વિદ્વાનો મહેનત કરતા આવ્યા છે. જેમાં પ્રખ્યાતી પામેલા ડા. ભાગદાશને ઉદમ હજી સુધી જરી ન છે. આ કામને આશ્રય અને ઉત્તેજન આપવા અહીંના (જુનાગઢના) નામદાર નવાજ સાહેબને મળ્યા થઈ તેથી તેઓએ દાકતર ભાગદાશને એક પત્ર લખી એ કામ તેમના મારફત કરાવવા ચાહના બતાવી અને તે સાથે એક માણસને જે વરસ સુધી દર માસે રૂ. ૨૦૦ નો પગાર આપવા મળ્યા જણાવી. તે ઉપરથી દાકતર સાહેબે પોતા પાસેના કાબેલ વિદ્વાનોમાંના સર્વોત્તમ વિદ્વાન અહીંના રહીશ પ્રશ્નોરા બ્રાહ્મણ પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી જે તેમની પાસે આજ ઘણાં વર્ષોથી એ જ કામ કરે છે, જેને જુની લીપિ તો જાણે હાથના આંમળા જેવી થઈ પડી છે અને એ કામમાં જેમણે સારી પ્રખ્યાતી તથા માન મેળવ્યું છે અને જે ફેરિયાદો કામપણુ સાફ કરે છે તેને આ કામગીરી ઉપર નિયત કરી સરકાર તરફથી ભલામણના કાગળપત્રનો બદોબસ્ત કરી આપ્યો.

આ નીમણુંકથી જુનાગઢે પહેલે અને બીજે દરજ્જે આખી કાઠીઆવાડે મગફર થવું જોઈએ છે. કેમકે ત્યાંના રહીશ તથા શીખેલાને આવું જોખમવાળું કામ માન સહિત સોંપવામાં આવ્યું.

આવી રીતે તેમણે સુસાધરી કરતાં જે જે કામ કર્યું અને કરશે તે બધાનો સંમલ દાકતર ભાગદાશ પાસે થાય છે. તે પૂરા થઈ રહે તરફવાર ચિત્રો સહિત એ ધુધી વિદ્વાન તરફથી પોતાના વેચારો સહિત એક ઉમદા પુસ્તક બહાર પડશે તે અતિ ઉપયોગી થઈ પડશે. તેમાં પણ આશા છે કે તે પ્રખ્યાત વિદ્વાન એ પુસ્તક ગુજરાતી ભાષા અને બાળબોધ લીપિમાં બહાર પડશે જેથી તે આખા હિન્દુસ્તાનમાં વાંચી શકાય.

આ કામગીરીના સારભૂત ત્રૈમાસીક રિપોર્ટો આહીં સરકારમાં દાખલ થાય છે. તે બરેબર વાંચવા ને જાણવા લાયક જાણી સરકારમાંથી તેની નકલ માંગી લઈ અમારા વાંચનારાની હજુરમાં થોડો થોડો ભાગ મૂકવાં રજા લેવામાં આવે છે.]

પ્રકાશક નવાજ સાહેબ મોહોબત ખાનજી બહાદુરની હજુરમાં;

સાહેબ:—હિન્દુસ્તાનની પ્રાચીન વિદ્યાનો માર્ગ સર વિશ્વમજનેન્સે સુરપના વિદ્વાનોને દેખાડ્યો, ત્યારથી તેની પ્રજ્ઞા માહિતી મેળવવા માટે સુરોપના ઘણા વિદ્વાનોએ તે તરફ પોતાની કમર બાંધીને મહેનત શરૂ કરી છે. એ નામાંકિત સર વિશ્વમજનેન્સ સાહેબે એશીઆ ને સુરોપની ઘણી ભાષાઓનો સરસ અભ્યાસ કીધો હતો; તેમ જ સંસ્કૃત ભાષાની ઘણી સારી માહિતી મેળવી હતી, અને સારા વિદ્વાન પંડિતો રાખી સંસ્કૃત પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરી તેમાંની નોખી નોખી બાબતો ઉપર ભાષણ લખ્યાં હતાં. એ સઘળા બાબતોમાં તેઓને હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસ બાબત લખવાને કંઈ પણ સાફ સાધન મળ્યું નહિ; તો પણ પુરાણો અને બીજા સાધનો ઉપરથી જે બાંધ્યું તુટ્યું સાધન મળી શકે છે, તે ઉપર અનુમાન કરી કેટલીક બાબતો ઉપર તેઓએ જે મત આપેલા છે તે પાછળથી પક્ષ પૂરાવાથી ખરા હરેલા છે.

તે નામાંકિત વિદ્વાન પુરૂષે એશીઆના સઘળા દેશની વિદ્યાનાં શોધ માટે (તેમાં મુખ્ય કરી હિન્દુસ્તાનના શોધ માટે) કવચતામાં બેગાળ રાખલ એશીયાટિક સોસાયટી સ્થાપી, તેમાં જે વ્યાખ્યાનો વંચાતાં તે એશીયાટિક રિસર્ચિંગ નામના ચોપાનીયાના આકારમાં પ્રસિદ્ધ થતાં હતાં.

તેમાંના, ઘણા નિર્ગંધો હિંદુસ્થાનની વિદ્યા, કાળગણના, વંશાવળીઓ અને ધર્મ, એ બાબતોને લગતા હપાયા હતા. તેઓ ઘણું કરીને પુરાણો અને બીજા સંસ્કૃત ગ્રંથો માંહેની ઘણી મિશ્રિત વાતોમાંથી ચુંટી કાઢીને લખાણુ હતા. તેઓ ઉપર તેના લખનારાઓનો પણ કંઈ ભરોસો નહિ હતો.

તે પછી થોડા જ કાળમાં હિંદુસ્થાનના જુદા જુદા દેશો માંહેથી મળતાં જુના હજારો ત્રાંખા, રૂપા, અને સોનાના શિક્કાઓ, ઘણાંક ત્રાંખાપત્રો, અને નાના મોટા સેંકડો શિલા-લેખો તરફ તેઓનું મન ખેંચાયું, પણ તેમાંના અક્ષરો હિંદુસ્થાનના કોઈ પણ પડિતો વાંચી શકતા નહિ; અને દરેક પ્રાંતમાં એવા લેખો બાબત ગળ્યો અને નિઃસાર વાતો જેવી બાજ સુધી ચાલે છે તેવી ચાલતી હતી; તેથી તે બાબત હિંદુસ્થાનના લોકો તરફથી ખબર મળવાની આશા રાખવી વ્યર્થ સમજી, તે લેખો કેમ વાંચવા તે ઉપર યુરોપના વિદ્વાનોએ પોતાનું અનુભવિક ધ્યાન પહોંચાડ્યું. તેમાં મી જેમ્સ પ્રીન્સેપ સાહેબનું પ્રયત્ન તેમની ધૃશ્વર-દત્ત ચમત્કારિક બુદ્ધિથી સરળ થયું. તેઓએ અર્વાચીન અને પ્રાચીન લેખોનો ઉત્તરોત્તર સુકાળસો કરી તેમાંનાં અક્ષરો શોધી કાઢ્યા તે તેની વર્ણમાળા તૈયાર કીધી. ત્યારથી હિંદુ-સ્થાનના ઈતિહાસિક વિદ્યામંદીરનો દરવાજો મળ્યા પ્રમાણે થયું.

તેઓએ કટક પ્રાંતમાં ઘડલી પાસેનો અશોકનો મોટો લેખ અને સૌરાષ્ટ્રની રાજધાની જુનાગઢ પાસેના અશોકના લેખને સરખાવીને તેનું ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ કીધું, તેમાંથી અમૂલ્ય વાત એ શોધી કાઢી કે ચાર મોટા પરદેશી રાજાઓના નામો તેમાંથી મળ્યાં. તેથી ગ્રીક ઇતિહાસથી તેનો ખરેખરો વખત નિશ્ચય કીધો પણ એ અશોક રાજાની ખરી ઓળખાણ જેમ્સ ટરનરે સીલોનના બૌદ્ધોના સારા સમાગમથી વાકેફ થઈ મહાવંશ નામના ગ્રંથ ઉપરથી કરાવી.

બીજા અશોકના લેખો જે સ્થળો ઉપર લખેલ છે-જેવા કે:-પ્રયાગ, દીલ્હિ, રાઢિયા અને મીથિયા, જે તીરહુટના અને ખીતીયાના રાજ્યમાં છે, ત્યાંના લેખોની નકલો અને તે ઉપર પોતાના મતની સાથે અક્ષરાન્તરો અને ભાષાન્તરો હપાવ્યાં, તેમ જ તે પછીના વખતના ઇતિહાસને મદદ કરે તેવા પ્રયાગના સ્થંભ ઉપરનો સંસુદ્રગુપ્તનો લેખ, ભીતરીને કાહાડિના-સ્થંભ ઉપરના સ્કંદગુપ્તના વખતના લેખો અને ઐરતના સ્થંભ ઉપરનો બુદ્ધગુપ્તનો લેખ, એ પ્રસિદ્ધ કીધા. એ સિવાય બીજા ઘણા શિલાલેખો, ત્રાક્રપત્રો અને હજારો શિક્કાઓ જે જોરાવર પરદેશી રાજાઓના અને હિંદુસ્થાનના હિંદુ રાજાઓના, નોખા નોખા પ્રાંતમાંથી મળ્યા હતા, તે વાંચી તે ઉપર પોતાનો મત આપેલો છે. આ સઘળું કામ ઘણી ટુંકી મુદતમાં ઝડપથી એ અક્કલમંદ પુરુષે કીધેલું છે પણ હિંદુસ્થાનના દુર્દૈવથી એ પુરુષનો સ્વર્ગવાસ જલદી થયો; નહિતો ઘણી બીજી બાબતો પણ એ પુરુષના હાથથી અજવાળામાં આવત ? તેમજ તેની વખતના અને ત્યાર પછીના યુરોપના વિદ્વાનોએ પણ એ બાબત ઉપર મહેનત બરી રાખી. જેમ્સબર્ડે પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનની ગુફાઓનું વર્ણન લખેલું છે અને તે ઉપરના લેખો વાંચેલા છે. કર્નલ કનીંગહામ સાહેબે, બીલસાની પાસેના સ્તુપોને ખોદાવી તેમાંનાં શારીરો (?) કાઢ્યાં અને તે ઉપર એક બીલસાસ્તુપ

નામનો ગ્રંથ લખેલો છે, એમાં ત્યાંના લેખો પણ પ્રસિદ્ધ કીધેલા છે છતાંદિ ખીજા યુરોપના વિદ્વાનોએ એ બાબત ઉપર ઘણું લખેલું છે અને આજ સુધી એ બાબત ઉપર અવિચિત્ર પ્રયત્ન નથી છે. પણ કોઈ દેશી વિદ્વાને એ તરફ યોતાની પણ નજર કીધી હતી નહિ. યુરોપના વિદ્વાનોએ પશ્ચિમી, આ દેશમાં ખીજા કામને માટે આવે છે, તેઓ પોતાના અમુક વખતમાંથી ધુરંદર લઈ આ કામ પછવાડે દોડ કરે છે; પણ આ કામમાં દેશીઓના પ્રયત્નની ઘણી જરૂર છે એ બાબત તે વિદ્વાનોએ દરેક વખતે જણાવેલું છે. દારણ કે સ્વદેશી બાબાના લેખો અને બાબાંતરો અને અક્ષાંતરો, તે દેશની બાબામાં જનમથી ગુલાએલો વિદ્વાન પુરુષ જેવાં કરી શકશે તેવાં યોગ્ય દિવસના પરિચયવાળો, માહિતીદાર પુરુષ કરી શકવાનો નથી એ તો સર્વ સંમત છે. તેથી એ બાબત ઉપર આપણા સ્વદેશી વિદ્વાન દાક્તર બાલ્લાજીએ પોતાનો ઘણી જરૂરનો વખત અને ધન ખર્ચાને આજ લાંબો વખત થયાં પોતાનું પ્રયત્ન નથી કીધું છે. તેઓ એ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનની સંઘળી ગુફાઓ જેવી કે, કનેરી, કાર્લે, જાજ, ધુરંદર, નાશીક, અજંટા, એલેરા, પીતલખોરા, નાગો કાણા ક્રિયાદિ ગુફાઓનું વર્ણન અને તે ઉપરના સંકેતો લેખોનું બાબાંતર અને અક્ષાંતર તૈયાર કીધું છે. તેમ જ પૂર્વ હિંદુસ્તાન માહિલા કટક પ્રાંતમાં ધંડલી પાસેનો અશોકનો લેખ, ખંડમીરાથી ગુફાઓના લેખો, ગયાની પાસેની ગુફા ઉપરના લેખો છતાંદિ લેખોનાં બાબાંતરો પણ તૈયાર કીધાં છે.

તેમ જ દીલ્લીમાં શ્વેતસ્તંભ ઉપરનો લેખને ફિરોજશાહના કોટલા ઉપરનો અશોક ના સ્તંભ ઉપરનો લેખ પ્રયાગમાં કિલ્લાની અંદરનો સ્તંભ ઉપરનો ને તે ઉપર પાછળથી લખેલો સમુદ્રગુપ્તનો લેખ, દાશીની પાસેના ચેતપુરથી ૧૫ કોસ ઉપર ના બીતરી ગામ પાસેના સ્તંભ ઉપરનો સ્કંદ ગુપ્તનો લેખ એનો પણ સંગ્રહ તેઓની પાસે થયો છે. તેનાં અક્ષરાંતરો અને બાબાંતરો તૈયાર કીધેલાં છે.

કોટીઆવાડના વલ્લભીનગરના રાજાઓનાં ૧૦ થી વધારે તામ્રપત્રો તેમ જ જદા રાજકુટ અને ચાલુક્યનાં તામ્રપત્રોનાં બાબાંતરો તૈયાર કીધેલાં છે અને જુનાગઢની પાસેનો અશોકનો લેખ અને તેની બાજુએ લખેલા રુદ્રામા અને સ્કંદ ગુપ્તના લેખો પણ તેઓએ બાબાંતર તૈયાર કરી રાખેલાં છે. આમાંના ઘણા લેખો યુરોપના વિદ્વાનોએ પ્રસિદ્ધ કીધેલા છે તો પણ તેને તપાસવાથી તેમાં જે જે ફેરફાર અને ચૂકા દેખાણી તેથી આજ સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા સઘળા લેખોને શ્રી તપાસવા જોઈએ એવો એ વિદ્વાન અદરજે નિશ્ચય કીધો. દારણ કે આજસુધીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખોમાંના કેટલાએક અક્ષરોની ગેરમાદિતીવાળા પુરુષોની લાગેલી નકલો ઉપરથી અક્ષરોંતરો કીધેલાં છે. અંગે અવિદ્વાન પંડિતોની મદતથી તેનાં બાબાંતરો થવાથી તેમાં ઘણી ચૂકા બરેલી છે. તેથી કેટલીક અગત્યની બાબતો એ ચૂકાં દર્શાવેલી ગઈ છે. આ ઉપરથી એ તપાસ વધારે ચકાવવાથી અધારમાં રહેલી કેટલીક બાબતો જાહેરમાં આવશે તેમ જ ધારવાડ અને મેસુર પ્રાંતમાં તેમજ નિઝામ સરકારના રાજ્યમાં સંકેતો કમ્પોટ અને તૈલંગ બાબામાં સંસ્કૃત બાબા મિશિન લખેલા લેખો પડેલા છે. તેમાંના જુદા લેખો લાંબા જણાયેલા છે. તેઓ

ઉપર પણ તેઓનું મન લાગેલું છે. તેમ કાંઈ આવાડમાંના સોમનાથ પાટણના યુગ લેખો અને જુનાગઢ પાસેના મોટા પ્રાચીન લેખ શિવાય કોઈ લેખ તપાસવામાં આવેલા નથી. તેને એકઠા કરવાની વાણી જરૂર છે. તેમ જ કાંઈ આવાડમાં કેટલાએક તામ્રપત્રો લોકોની પાસે છે. તેમાં ઉંડા છુપા ખજાનાઓની આશાથી તેને અમૂલ્ય માની દેખાડવાને ઠરે છે. તેઓને વિશ્વાસ આપી સમજાવીને તેની નકલ એકઠી કરવાની પણ જરૂર છે. તેની વલ્લભીના રાજાઓ માટે કાંઈ વધારે ખર્ચ મળવાની આશા છે.

આ બાબત ઉપર પ્રમાણે બાકસાહેબે પોતાના ઘરના ખર્ચ અને જાનમહેનત એક સરખી આજ સુધી ચાલુ રાખી છે. માટે હાલ તે વખતેના કોંગ્રેસ સરકાર તરફથી એક પંડિતના ખર્ચની જોગવાઈ કીધી હતી. એટલામાં આપની ઉદાર સરકારની તરફથી મહેરબાન જમાદાર બાકસાહેબને પત્ર ડાકટર સાહેબ ઉપર આવ્યો. તેમાં જણાવેલું હતું કે હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસને લગતા શોધને માટે જનારા પંડિતને મદદ ખર્ચના દરમાસે રૂ. ૨૦૦ અને એ વરસ સુધી જુનાગઢ સરકાર આપવાને રાજી છે. એ ખુશીના ખજાર સાંભળી ડાકટર સાહેબે એ કામને માટે તા. ૧ લી માર્ચ સ. ૧૯૭૨ ને રોજથી મુને નીમ્યો છે.

ત્યારપછી આ વરસમાં મને જ્યાં જ્યાં ફરવાનું છે ત્યાંયાં ત્યાંયાં મદદ મળવાને માટે ભલામણ અપાવવા માટે મુંબઈ સરકારને એક લાંબો પત્ર લખ્યો અને તેટલી મુદતમાં મારે જ્યાં જ્યાં ફરવાનું છે ત્યાંયાંના કામોનો સારો નોંધ તૈયાર કીધો છે.

મુંબઈ સરકાર તરફથી ભલામણ પત્રો આવી પહોંચ્યા પછી તા. ૭ મી માર્ચ સ. ૧૯૭૧ રોજ હું મારા કામ ઉપર જવાને મુંબઈથી રેલવે રસ્તે નીકળ્યો. મુને આકાશ સોંપતી વખતે ડા० બાકસાહેબે ફરમાવ્યું છે કે પ્રતિ ત્રણ માસે મેં જે કામ કીધું હોય તેની યાદી ડાકટર સાહેબની મારફત આપની સરકારમાં મોકલવી તેથી માર્ચ; એપ્રિલ; અને મે એ ત્રણ માસમાં નીચે લખેલાં સ્થળોમાં હું જઈ આવ્યો તેનો નોંધ આપની સરકારની હજુરમાં મોકલું છું.

૧ ખંડવા, ૨ ઓંકારેશ્વર ૩ ઉજ્જૈન ૪ બાધની ગુફાઓ, ૫ ધાર ૬ માંડવગઢ ૭ સાંચી, ૮ સેલારી, ૯ ભોજપુર ૧૦ શતધાર, ૧૧ પીપળીયા.

એ જગાઓમાં હું ગયો હતો અને ત્યાંથી મળેલા લેખો, શિક્ષાઓ અને પ્રાચીન વસ્તુઓનો નોંધ કીધેલો છે. અને ૩૬ પ્લેટો ફોટોગ્રાફની લીધી છે. આ બાબત ડાકટર સાહેબ લેખોનાં ભાષાન્તરો પ્રસિદ્ધ કરશે તે વખતે પોતાના ગ્રંથમાં સવિસ્તર લખશે. તે વખતે એ બાબત સઘળા લોકોના જાણવામાં આવશે. પણ આ કાગળ સાથે મેં જે કામ કીધું છે તેનો ટુંકો નોંધ મોકલું છું. તે ઉપરથી ત્રણ માસની મુદતમાં જે કામ કીધું તે જાણવામાં આવશે.

તા. ૨૭ જુન સ. ૧૯૭૧

આપનો તાબેદાર રૈયત.

મુ. ઉદયગિરિ,

ભગવાનલાલ ઈન્ડિયની કુરતશ.

(ડિસેમ્બર ૧૮૭૧ સૌ. દ. પા. ૨૨૨)

માંડવગઢ*

પ્રખ્યાત માંડવગઢ નામનો કીલ્લો ધારની સંસ્કારના તાબામાં છે તે ધારથી સાત કોસ દક્ષિણ દિશા તરફ ડુંગરની ઉપર આવેલો છે. ધાર તરફથી જતાં એ ડુંગરની ઉંચાઈ તે દેશની સપાટી કરતાં જુજ છે. પણ બીજી સઘળી બાજુએ તેની ઉંચાઈ આશરે ૨૦૦૦ ફુટ કરતાં થોડી કમ છે. હાલ એ ઉજડ પડેલો છે. માત્ર તેમાં જુજ ગુપડાં ને એક વેરાગીનું મંદીર છે. પણ તેનો હુશનશા ગોરીના વખતમાં શું દશદબો હશે તે તેમાં રહેલી બુલંદ અને મોટા વૈભવને લાચકની ઈમારતો ને દિવસે દિવસે નાશ થતી જાય છે તે બતાવે છે.

એ ઈમારતોમાંથી થોડી ઇમારતો ને આંહીની ઇમારતોમાં મુખ્ય છે તેની થોડી ચાલ નીચે આપુંછું.

જહાજ મેહેલ—એ મોટા મેહેલ છે તેની એ બાજુએ એ મોટાં તળાવો છે. તે તળાવની વચ્ચે જહાજની પેઠે તરતો દેખાય છે. મોટે એ નામ તેને આપેલું છે. એ તળાવો ઉનાળામાં પણ ભરેલાં રહે છે. અને કમળોથી છવાઈ રહેલ છે. મેહેલમાં કુવારા હોજ ઇતિહાસ ઉત્તમ પ્રકારના વૈભવની તૈયારીની આજ પણ તૂટી ફૂટી નિશાની દેખાય છે.

જુમામશજીદ—એ ઘણી મોટી મશજીદ છે.

ચરવા મશજીદ—એ હુસેનશા ગોરીના સંજેમરમથી બાંધેલો મુકરમો છે. તે આશરે ૧૦ ફુટ ઉંચો છે. તેમાં નીચેથી ઉપર સુધી સઘળો સંજેમરમર જ પાપરેલો છે. વચ્ચે હુસેનશાહા ગોરીની કબર છે. તેની બેએ બાજુએ બીજી કબરો પણ છે. તેને કાંઈ ઓળખતું નથી આ મુકરમાને ચરવા મસજીદ કહેવાનું કારણ એકે તેની છતમાં ૪ ચાર કળશો ટાંગેલા હતા. તે તૂટી ગયા છે. તેમાંનો એક લટકે છે. આ દેશમાં કળશને ચરવા કરી કહે છે.

અસરશી મેહેલ—એ ઇમારત જુમામસીદની સામે છે. તે સતારે પાક નામના ઓલીયાનું મકાન છે.

તે સઘળું તૂટી ગયેલું છે. પણ આગલા ભાગની દેવડી ઉભી છે. તે પીળા કાળા ને સફેદ સંજેમરમરની બાંધેલી છે. અંદરના ખંડેરમાં પથ્થરો પડેલા છે. તે ઉપર કુરાનની સતરો કાતરેલી છે. ને લોકો કહે છે કે એવી રીતના પથ્થરનું બાંધેલું મકાન થોડા વખત ઉપર થોડું ઘણું ઉભેલું હતું.

હીડાળા મેહેલ એ જ હાજ મેહેલની પાસે મોટી ઇમારત છે તેની ઉપરની છત તૂટી ગઈ છે. માત્ર બીંતો ઉભેલી છે. પણ તેની ઉંચાઈ અને મજબૂતાઈથી એક મોટા મહેલ છે એમ દેખાય છે. આ જનાનખાનાનો મહેલ હશે કારણકે આની બારીઓ અને ગોખ સઘળાને પથ્થરની જળાઓ છે. અને અગાશીને ઉંચા વંદા છે જેથી બહારના માણસોની નજર ન પડે.

* આંહી પ્રથમનો એક કાગળ હાલ ગેરવલે ગયો છે. જેમાં ખાંડવા, ઓંકારેશ્વર ઉજાગણુ, બાઈની મુકાઓ અને ધાર એ પાંચ રચનની હપ્તકત રહી જાય છે ને પાછળથી આવશે.
સૌ. દ. એ.

ચંપાવાવડી એ સુંદર કુવો છે. તેની આગળ આગળ જમીનમાં ધમારતો છે. એ આદ-
શાહી હમામ ખાનાની જગા છે. એ તૂટીને સઘળી ધૂળધાણી થઈ ગઈ છે. કોઈ વખતે
તેમાં આદશાહી હુરમો કોમળ પગ વડે ફરતી હશે તે જગા આજ કુર વાઘો ફરે છે. હું
જોવા ગયો તે વખતે નવા જ વાઘના પંઝા ઝુંડમાં દેખાતા હતા.

રૂપમંતી ભાતમતીના મહેલ.—એ ખાજ અહાહુરની હિંદુ એ સ્ત્રીઓ હતી. તેના ઉંચી
જગામાં મહેલ છે. આની પાસે નીચાણમાં સુંદર તલાવને કાંઠે મહેલ છે. અહીંનો દેખાવ
રમણીય છે.

ધારની સરકાર તરફથી એક કારકુન મારી સરભરા માટે આવ્યો હતો. તેણે સઘળો
કિલ્લો મુને દેખાડ્યો. આંહી મુને લખવાનું કાંઈ નહીં હતું. તેથી માત્ર થોડી ધમારતોના
ટુંકી નોંધ કરી ત્યાંથી ખીજે દિવસે પાછો ઇન્દોર જવા નીકળ્યો તા. ૪ થી મેને રોજ
સવારે ઇન્દોર આવ્યો.

ખીજ વાર ઇન્દોર.

પ્રથમ હું જે વખત મેહરખાન જનરલ ડેલી સાહેબને મળ્યો હતો. તે વખતે તેઓએ
કહ્યું હતું કે ભીલસે જવાને તારે પાછું ઇન્દોર આવવું પડશે. તે વખતે મુને મળજો એટલે
ભીલસા તરફનો અંદોઅસ્ત કરાવી આપીશ તેથી હું તુરત જ સાહેબ મોસુફને મળ્યો. એટલે
તેઓએ હોલ્કર સરકારના વકીલ રામજીને બોલાવી મહારાજા હોલ્કર સરકારની મુલાકાત
કરવાની મુને બલામણ કરી. અને ભીલસે જતાં રસ્તામાં હોલ્કર સરકારનાં મુલકમાં
મહદ માટે મને પરવાનો લખાવી આપ્યો ને એક સ્વાર સાથે અપાવ્યો. ત્યાર પછી ભીલસા
એ સિંધિયા સરકારના તાખામાં છે. માટે સિંધિયા સરકારના વકીલ અન્ના સાહેબને
બોલાવી ભીલસાનો બલામણ પત્ર અને સિંધિયા સરકારના મુલકમાં ચાલતો રકકો
લખાવી આપ્યો.

ભીલસા પાસેના સ્તુપો ભીલસાના તાલુકામાં નથી પણ તે ભોપાળના મુલાકામાં છે
તેથી ભોપાળના પોલીટીકલ એજન્ટ સાહેબ જે સીહોરની ઢાવણીમાં રહે છે તેઓ ઉપર
મેહરખાન ડેલી સાહેબે પોતે બલામણ લખાવી આપી.

સીહોરની ઢાવણી.

ઇન્દોરથી તા. ૬ થી મેને રોજ ચાલ્યો તે તા. ૧૦ મી મેને રોજ સીહોરની ઢાવણીમાં પહોંચ્યો.
ખીજે દીવસે સવારના ૭ વાગે ત્યાંના પોલીટીકલ એજન્ટ સાહેબને મળ્યો. તેઓએ
અને તેઓનાં વિદ્વાન લેડી સાહેબે પોતાની મુસાફરીની નોંધ ઉપરથી મને ભીલસાની આસ-
પાસના સ્તુપો જેમ અનુક્રમે જોવાને હીક પડે તેવો સહેલો રસ્તો લખાવ્યો. એન્ડ્રી
તરફથી પરવાનો અપાવ્યો અને એક સ્વાર ભોપાળ સુધી આવ્યો. તા. ૧૧ મી મેને રોજ
સીહોરની ઢાવણીમાંથી ચાલ્યો. તે ભોપાલ થકી ભોપાલથી સાત કોસ ભોજપુર કરી ભોજ-
રાજના વખતનું ગામ છે ત્યાંહાં પહોંચ્યો. અહીં મોટું શિવાલય ભોજરાજાએ કરાવેલું
છે. તેના મોટા મોટા સ્તંભો અખંડ પથ્થરના છે. એવડા સ્તંભો શૈવ દેવાલયમાં મેં
ક્યાંય જોયા નથી. દેવાલયની ગુફા ૧૩ ફુટ ઊંચા અને ૨૧ ફુટ ચોરસ જલાધારીની વચ્ચે
૭ ફુટ ઊંચું શિવલિંગ છે. આ દેવળ પૂરું થયા પહેલાં ભોજરાજાનું મૃત્યુ થયું કહવાય છે.

ભોજપુરમાં બીજું ૧ દીર્ગખર જૈનમંતરું દેવળ છે. તેમાં ઉમેલી નમ્ ૧૭ કુટ ઉંચાઈની નકષબનાયની મૂર્તિ છે.

ભોજપુરગામ આગળના વખતમાં સારો કસ્બો હતો. હાલ તે નાનું ગામડું છે. તે ભોજનાથ મહાદેવની પૂજનના ખર્ચમાં આપેલું છે.

અહીં મુને લેખ વગેરે કંઈ મળ્યું નહીં. ૩ પ્લેટો ફોટોગ્રાફની લીધી. તા. ૧૫મી મેને રોજ ભોજપુરથી સાંચીના સ્તૂપો જોવા ચાલ્યો. તા. ૧૬ મીને રોજ સાંચીના ૬ વાગે સાંચી પહોંચ્યો.

સાંચીના સ્તૂપો.

સાંચી ગામ જે તેની પાસેના કાનાખોડા નામના ગામને લીધે સાંચી કાનાખોડા એ નામથી આ પ્રાંતના લોકોમાં સારી પેઠે જાણીતું છે. તે બીલસાથી ૩ કોસ નૈઋત્ય કોણુ તરફ થોડી ઉંચાઈવાળા ડુંગરના નીચા ઉત્તર ભાગ ઉપર વસે છે. ગામથી દક્ષિણ તરફ જઈ ટેકરા ઉપર પ્રાચીન બૌદ્ધ સ્તૂપો છે. સઘળા મળી ૧૧ કરતાં વધારે સ્તૂપો અહીં હતાં પણ માત્ર બે વગર સઘળાં ખડેર ચર્ચ પડેલાં છે. અહીં સહુથી મોટા સ્તૂપ આશરે ૧૦૦ ફૂટ અને તેનો નીચેનો વ્યાસ આશરે ૧૫૦ ફૂટ છે. તેને ઘરનો પથ્થરનો કોરો છે. એ ઘણા લોકોની મદદથી બંધાએલો છે. તે ઉપર તે લોકોના નામના સેંકડો ટુંકા લેખો છે. એ લેખો આશરે ઇ. સ. પહેલાં ૨૦૦ વર્ષના છે. આ સ્તૂપ મહારાજા અશોકના વખતમાં બંધાવેલો એમ ધારવામાં છે. એ કોરો ઉપર આશરે ૬૦૦ વર્ષ ને પછીના લેખો પણ છે. આંદીના સઘળા લેખોની મેં નકલ કરી લીધી છે.

એ સ્તૂપના કોરોનાં બનવા પછી આશરે ૨૦૦ કરતાં થોડા વધારે વર્ષ પછી સુંદર દરવાજા બનાવેલા છે. તે ઉપરનાં ચિત્રો ઘણી જરૂરનાં છે. તેથી ઇસ્વી સન પહેલાંની પેઢેલી સદીના લોકોના પાશાદ રીતબાદ પ્રત્યાનિ સારી ખબર મળે છે. ચાલું કરી તે સઘળાં ચિત્રોના ફોટોગ્રાફ લીધા.

સાંચીનો બીજો સ્તૂપ એ મોટા સ્તૂપ કરતાં નાહાનો છે. અને તેથી દૂર નીચાણમાં પશ્ચિમ બાજુએ છે. એ પણ લગભગ આગલા સ્તૂપના વખતનો જ છે. તેનાં કોરોને ફરતા પણ લેખો છે તેનાં પણ મેં નકલ કરી લીધી.

સાંચીના સ્તૂપો પાસે એક દેવળમાં હું ઉતર્યો હતો. ચોટ્ટી અને મારી સરમરા માટે બોપાળ સરકાર તરફથી ૨ શીપાર્ક અને એક જમાદાર આગ્યા હતા. સાંચીનું કામ સપ્ત ૧૦ દિવસમાં પૂર્ણ થયું પછી સોનારીના સ્તૂપો જોવા ગયો.

સોનારીના સ્તૂપો.

એ સ્તૂપો સાંચીથી આશરે ૩ કોસ નૈઋત્ય તરફ થોડી ઉંચાઈવાળા ડુંગરના કડા ઉપર સોનારી નામનું ગામ વસે છે ત્યાંથી આશરે બા માઈલ દૂર ડુંગરા ઉપર છે. આંદી સપળા મળી આઠ સ્તૂપો છે. તેમાં ૨ મોટા છે અને બાકીના નાનાના છે. તે કર્નલ ક્રીમડામ સાહેબે ઉપાડવા હતા. તેમાંથી શારીર મળ્યાં છે. તે ઉપરના લેખો જાણી

તેનો બાંધવાનો કાળ પણ હાલના સાંચીના સ્તૂપો જેટલો પુરાણો છે. અહીં ઘણા લેખો નથી માત્ર બે લેખો કોંડાના સ્તંભના તુકડા ઉપરથી મળ્યા.

શતધારના સ્તૂપો

એ સ્તૂપો ઘોડીપહાડ નદીને કાનારે સુનારીના સ્તૂપોથી ૩ માઈલ દૂર છે. આ ઠેકાણે નદી ઘણી ઉંડી પહાડી બાઘમાં વહે છે. તેના જમણા કિનારા પર ચોરસા ભીંતવાળી જગાની વચ્ચે આંહીના સ્તૂપોમાં સહુથી મોટા સ્તૂપ છે. એ આશરે ૪૫ ફુટ ઉંચો છે ને તળીએથી આશરે ૧૦૦ ફુટ પહોળો હશે. આ સ્તૂપ તૂટી ફીટી હાલતમાં માત્ર ૧ ટીંચા જેવો છે. તે ઇંટ અને પથ્થરથી બાંધેલો હતો. ઇંટા વચલા ભાગમાં છે ને હપલા ભાગમાં પથ્થરોથી ચણેલો હતો. આનો પણ બાંધવાનો કાળ સરાસરી સાંચીના સ્તૂપ જેટલો જ પુરાણો હશે. એ સ્તૂપો શિવાય બીજા ૭ સ્તૂપો છે. આંહી લેખ નથી.

પીપળીઆ બીજેલી પાસેના સ્તૂપો

સાંચીથી ૪ કોસ અગિયાર તરફ પીપળીઆ નામના ગામની ઉત્તરે રેતીના પથ્થરના ખડક ઉપર છે. અહીં નાહાના મોટા ઘણા સ્તૂપો છે. તેમાં સહુથી મોટા ઉપરના ભાગમાં છે. તેની ઉત્તર દક્ષિણ તરફ હાર છે. તેમાં ઉત્તર તરફના સહુથી મોટા સ્તૂપ છે. એમ પહેલી હારમાં ૪ સ્તૂપો છે. તેમાં ત્રણ બેડાબેડ છે ને ચોથાની વચ્ચે ૧ હમારતનું ખંડીઅર છે. બાકીના ૨૦ કરતાં વધારે પીપળીઆ ગામ તરફ નીચે ઉતરતી જગામાં છે. તેઓની ઉંચાઈનું પ્રમાણ પણ નીચે ઉતરતા જાય છે તેમ ઉતરતું જાય છે. આ સઘળા સ્તૂપો કર્નેલ કનિંગહામ સાહેબે ઉઘાડેલા છે.

સુનારી સતધાર અને પીપળીઆના સ્તૂપો હું એક એક દિવસમાં બેઠા આવ્યો અને તેની ઉપયોગી કેટલીક બાબતોનો નોંધ કરી લીધો. એ સઘળું કામ પૂર્ણ થયા પછી ઉદયગિરિ જે લીલસાના ઇલાકામાં છે ત્યાંહાં તા. ૨૨ મી મેને રોજ આવ્યો છું. હવે પછી જે કામ હું કરીશ તે મારા બીજા ત્રિમાસિક પત્રમાં લખી મોકલીશ.

તા. ૩૧ મી મે સને ૧૮૭૧

ઉદયગિરિ

આપનો તાબેદાર રૈયત,

ભગવાનલાલ દિંદિજી

સ્વાધ્યાય

પાલીવાહ્યમાંતીલ તૈરા ભિક્ષુણી રત્ને.

(પાલી સાહિત્યમાંથી તેર ભિક્ષુણી રત્નો)

આ પુસ્તક પ્રો. નારાયણ કેશવ ભાગવત. એમ. એ. એ લખ્યું છે; અને મુંબાઈમાં સ્થાપિત થએલી બુદ્ધ સોસાયટીએ વૈશાખ સુદ પુનર્મનાં શુભ દિવસે છાપી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. હિન્દુસ્થાનના પ્રાચીન ઇતિહાસ સાથે બૌદ્ધ સાહિત્યનો નિકટ સંબંધ છે. બુદ્ધગયા, કાશી, સાંચી વગેરે ઠેકાણે મળેલી અનેક બૌદ્ધ મૂર્તિનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાના કામ માટે બૌદ્ધ ગ્રંથોનો ધણો જ ઉપયોગ થયો છે; અને આગળ ઉપર પણ તેટલો જ થતો રહેશે. આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો સારો પરિચય થાય એ માટે બૌદ્ધ ચિત્રકલાનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. અને સામાન્ય જનસમૂહમાં તેનો ફેલાવો થાય તે માટે બૌદ્ધ સાહિત્યનો દેશી ભાષાઓ દ્વારા પ્રચાર કરવો એના જેવો બીજો ઉત્તમ માર્ગ નથી.

આથી ઉપરનું પુસ્તક લખવા માટે પ્રો. ભાગવતને અને પ્રસિદ્ધ કરવા માટે બુદ્ધ સોસાયટીને અમે હૃદયપૂર્વક અભિનંદન આપીએ છીએ.

બુદ્ધભગવાન, ભિક્ષુ, ભિક્ષુણી, ઉપાસક, ઉપાસિકા આ બધાના ચરિત્રો પાલી સાહિત્યમાં મે ભાગમાં મળે છે. એક પૂર્વ જન્મનો અને બીજો બુદ્ધ સમકાલીન. ઓષિસત્તવની (બુદ્ધના પૂર્વજન્મની) કથાઓ જેવી રીતે બૌદ્ધ ચિત્રકલામાં પરિણામ પામી છે તેવી રીતે ભિક્ષુ વગેરેના પૂર્વજન્મની કથાઓ પામી નથી. અને આ કારણથી આ કથાઓ ગૌણ સમજાવી જોઈએ. પરંતુ તેઓની બુદ્ધસમકાલીન કથાઓનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બહુ જ મહત્ત્વ છે; આથી તેનું નિરૂપણ કરતી વખતે અર્થમાં ફેરફાર કરવો અથવા તેમાં વિપર્યાસ થવા દેવો ઇષ્ટ નથી. પ્રો. ભાગવતના પુસ્તકમાં આવા દોષસ્થાનો બહુ જ રહેલાં છે. તેમાંથી કેટલાંક અમે અહીં આં રજૂ કરીએ છીએ.

૫ ૧૩ “રોહિણી નદીના તીર ઉપર શાક્ય અને કોસિયોનો જે કલહવિવાદ થયો” મત્યાદિ વાક્ય મૂળ અર્થને અવલમ્બીત નથી. મનોરથપૂરણીના^૧ વાક્યનો એવો અર્થ છે કે રોહિણી નદીના તીરે કલહવિવાદસૂત્રના ઉપદેશ પછી (કલહવિવાદસૂત્રપરિચોસાને) જે ૫૦૦ યુવાનો ધર છોડી ભિક્ષુ થવા તેઓની સ્ત્રીઓ મહાપ્રજાપતિ ગોતમી પાસે ગઈ અને એકમતે તેને પોતાની અગ્રેસર કરી પ્રવ્રજ્યાની ઇચ્છાથી શરત પાસે (બુદ્ધનીપાસે) આવી.” પ્રો. ભાગવતના મતે શાક્યોની માત્રમારીનું પરિણામ ગોતમીના મન ઉપર થયું અને તેણે ભિક્ષુણી થવાનો નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ મૂળ વાત એવી છે કે શાક્ય કોસિયો વચ્ચે નદીના પાણી

૧. મનોરથપૂરણીની એક સીઆમી અને બીજી સિંહલી સ્ત્રી મે આંતરિત્તિઓ ઉપલબ્ધ છે. અહીં આ બધા પાક સિંહલીમાંથી જ લીધા છે. એથી પૃષ્ઠાંક પણ તે જ પ્રતિના સમજાવા. આ પ્રતિ ધર્મારામ મહાસ્થવિરે શુદ્ધ કરી છે અને સત્યસમૂચ્ય છાપખાનામાં છાપી છે.

માટે મોટી મારામારી થવાની હતી, તે બુદ્ધે પોતાના ઉપદેશથી ટાળી. (બુદ્ધો ધર્મપદ અર્થકથા. P. T. S. Vol III. p 254-257.)

પૃ. ૨૦. “ બિબિસાર રાજ્ય એટલે કોશલોનો માયાળુ રાજ્ય ” કોશલ દેશનો રાજ્ય પ્રસેનદિ (પ્રસેનજિત) હતો, અને બિબિસાર મગધદેશનો રાજ્ય હતો એ બાબત ત્રી. ભાગવત કૈવી રીતે વિસરી ગયા એ સમજાતું નથી !

પૃ. ૫૦ “ બીજે દિવસે સાંજરે શ્રાવસ્તીથી જતાં એક મોટા રસ્તા ઉપરથી એક હાથણી વેગથા જતી હતી ” વગેરે. મૂળમાં “ અનુચ્છવિકં હૃત્યસારં ગહેત્વા એવં વાક્ય છે. તેનો અર્થ, બરાબર હાથમાં લઇ જવાય એવી સંપત્તિ લઇને, એવો થવો જોઇએ. હૃત્ય અને હૃત્યી એ શબ્દો લગભગ સરખા હોવાથી આવો જોડાણ થયો હશે.

પૃ. ૬૩. “ સતીનો સાત્વિક ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો ” —આને મૂળમાં આધાર નથી. તે જ પ્રમાણે ૬૬ માં પાના ઉપર “ આયુષ્મન્ વિશાખ, આપણી જ્ઞાનેન્દ્રિયને અગોચર ” વગેરે મજ્જીમ સૂત્ર મૂળને છોડીને લખાયો છે. ‘ અચ્ચસરાવુસો વિસાલ પઞ્હં ’ વગેરે મનોરથપૂરણીમાંનો (પૃ. ૨૧૭) મજ્જીમ સૂત્રવેદલસુતમાંથી લીધો છે, અને તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે ‘ વિશાખ, તે પ્રશ્નોનો અતિરેક કર્યો (કારણ નિર્વાણ સમાન બીજો પદાર્થ કયો એવો પ્રશ્ન તે પૂછ્યો) બ્રહ્મચર્યનું પર્યવસાન નિર્વાણમાં થાય છે. (અર્થાત્ તેના જેવો બીજો પદાર્થ નથી.) તારી ઈચ્છા હોય તો આ વાત તું ભગવંતને પૂછ.

પૃ. ૧૦૦. “ તાલપર્ણના ચીપિયા વડે તેના કેશનું લોચન કરી ” હૃત્યાદિ. “ તાલઢિના કેસે લુઙ્ગિચ્છા. ” (તાલકળના ઢળીઆથી કેશનો લોચ કરીને) એવું મૂળ વાક્ય છે.

પૃ. ૧૦૮. ઉપર જે ભદ્રાકાપિલાનીની વાત આપી છે તે મૂળને તદ્દન છોડીને છે. મૂળ વાતનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે. કશ્યપે ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે લગ્ન કરવું એવી હક તેના માળાપે કરી (તે વખતે ભદ્રા કાપિલાનીની ઉંમર સાળ વર્ષની હતી) ‘ આપની હયાતિમાં ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીશ અને પછી સંન્યાસી થઇશ ’ એવું તેણે વડીલોને કહ્યું અને લગ્ન કરવાની ના પાડી. પણ તેટલાથી તેના વડીલો સમજ્યા નહિ. છેવટે પોતાની માને સમજાવવા માટે તેણે ૧૦૦૦ સોના નાણાં ખર્ચી એક સુંદર સ્ત્રીમૂર્તિ કરાવી અને પોતાની માને કહ્યું. ‘ મા, આના જેવી સ્ત્રી મળશે તો લગ્ન કરીશ. બીજી સાથે કરીશ નહિ. ’ તેની માએ આઠ બ્રાહ્મણોને આવી કન્યાની શોધ કરવા માટે મોકલ્યા. તે મદ્ર દેશમાં સાગલ નગરમાં આવ્યા. ત્યાં ભદ્રાકાપિલાનીને જોઇને ‘ આ કન્યા સુવર્ણ પ્રતિમા પ્રમાણે છે ’ એમ તેઓએ કપિલ બ્રાહ્મણને (કાશ્યપના પિતાને) લખી મોકલાવ્યું; આ બાબત કાશ્યપને મળી કે તરત જ તેણે ભદ્રાને લખ્યું કે ‘ હું તરત જ પરિવ્રાજક થનાર છું. તેથી મારી સાથે લગ્ન ન કરતાં તું યોગ્ય પતિ પરણે એ ઠીક. ’ અહિંયાં ભદ્રાએ પણ કાશ્યપને આ અર્થનો પત્ર લખ્યો: ‘ મારો પરિવ્રાજક થવાનો વિચાર છે તેથી આપ બીજી યોગ્ય પત્ની પરણો. ’ આ બંને કાગળો રસ્તામાં તેઓના મુરખીઓના હાથમાં આવ્યા.

અને તેઓએ તે દાદી નાખ્યા. અને બીજા યોગ્ય કાગળો લખી અડીથી તહીં અને તહીંથી અહીં મોકલ્યા. આ પ્રમાણે તેઓની ઇચ્છા વિરુદ્ધ તેઓનાં લક્ષ્ય થયાં. શયનગૃહમાં તે બંને એક પથારી ઉપર સૂતાં ખરા પરંતુ વયમાં કુલની એ માળાઓ મુકતાં; અને જેની બાજુની માળા ચીમળાય તેના મનમાં કામવિકાર થયો એમ સમજવું એવો એમને સંકેત હતો. માળા ચીમળાય નહિ અને એક બીજાના શરીરનો સંબંધ યાવ નહિ એ માટે તે બંને મોટી સાવધાનતાથી વર્તતાં હતાં. આ પ્રમાણે તેઓ પોતાના માળાઓની હયાતિમાં કાળ દાદી તેઓના મરણ પછી કાશ્યપે બિશ્વસંઘમાં અને કાપિલાનીએ બિશ્વણી સંઘમાં પ્રવેશ કર્યો. આદ્યજીવર્ગમાં અહ્યયર્થનું કેટલું મહત્ત્વ હતું એના થોડીક માહિતી આ વાત ઉપરથી મળે છે. પ્રો. ભાગવતે આ વાત જો આખી આખી દેાન તે ધાણું સાઈ થાત.

આ ઉપરાંત આ પુસ્તકમાં નાની મોટી બીજી કેટલીક બૂટો રહી ગઈ છે. 'કચ્છાના' શબ્દનું 'કાચ્છના' રૂપ થી રીતે થયું એ સમજાવતું નથી. 'ક્રાત્યાયન' શબ્દનું 'કચ્છાનો' થાય છે. તેથી 'ક્રાત્યાયનો' શબ્દનું 'કચ્છાના' થવું વધારે સમજનીય છે. ધુરવિહાર (અમ્બવિહાર) નું બાપાંતર ધ્રુવ-વિહાર એવું ક્યું છે. આ બૂટો બતાવવાનો હેતુ પ્રો. ભાગવતનો ઉત્સાહભંગ કરવાનો નથી પણ ઉત્સાહવૃદ્ધિ કરવાનો છે. આ પછી તેઓ જે કામ હાથમાં લેશે તે વધારે મહેનત અને ઉત્સાહથી પાર પાડશે અરી આશા છે.

ओ चदेय्यानु सासेय्य असदमा च निधारये
सतं हि सो पियो होति असतं होति अपिययो ॥ ४२५६.

કોસમ્બી.

The Political Institutions and Theories of The Hindus: A Study in Comparative Politics. by Benu Kumar Sarkar.

આ વિચક્ષણ લેખકના આ પુસ્તકમાં એટલા નવીન વિચારો અને નવાં દૃષ્ટિગિન્દુઓ અમને જણાયાં છે કે અમારા સ્વાધ્યાયમાં તેના ટુંકા સાર આપવો જ અમે યોગ્ય ધારીએ છીએ. પૂર્વ અને પશ્ચિમના ઇતિહાસ વિષે બંધાએલા અનેક મહો તેનાથી છૂટી જઈ ઇતિહાસના અભ્યાસી અને સંશોધકને વિચાર કરવાના નવા માર્ગો મળશે એમ અમે માનીએ છીએ.

પ્રકરણ ૧ લું.

હિન્દુઓની ઇતિહાસસામગ્રીથી થતો તુલનાત્મક રાજનીતિવિચાર.

જગત વેગથી ચાલે છે. રાજ્ય, રાષ્ટ્ર અને પ્રજાસત્તાના વિચારો મદાન વિષય પછી અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયા છે. પ્રતિનિધિ-સંરચાને બદલે પ્રજામત-સંરચા પાછી આગળ આવતી ગય છે. રાજાદીપ રિષિતિમાં આ એક મદાન મુગાન્તર છે. તેમ છતાં પૌર્વાત્ય પ્રાચ્યવિદ્યા દગ્ગ બાળપણમાં જ એકલી છે.

૧. "હિન્દુઓની રાજાદીપ સંરચાઓ અને રાજ્ય સંગઠી વિચારો: રાજનીતિનું તુલનાત્મક અધ્યયન" ક્રિતા વિનય કુમાર ચરકાર.

તો પણ પ્રાચીન પૂર્વ વિષે કાંઈ તેવા અભિપ્રાયો બાંધી દેવાનો જમાનો ગયો છે. પૂર્વના નેપોલીઅનો અને મહાન ફ્રેંચરિકોનો ઇતિહાસ છતો થયો છે. હિંદુ શહેનશાહતનાં બિસમાઈ ક્રૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર હાથ લાગ્યું છે. અને ચિકિત્સક અને મીમાંસક દ્રષ્ટિથી બધાનો વિચાર કરી શકાય એટલી સામગ્રી ભેગી થઈ ગઈ છે.

આ અભ્યાસને તુલનાત્મક શબ્દ જોડી દીધો છે પણ એ ખરો છે. તુલના એ એક વિચારપદ્ધતિ છે. અને ચોક્કસ રીતે તેનું નિરૂપણ ન કર્યું હોય તો ભૂલાવામાં નાખે એવી છે. અત્યારે બન્યું છે એવું કે પશ્ચિમમાં તેજસ્વી પ્રકાશયુગ ચાલે છે ત્યારે પૂર્વમાં ઘેર અંધકારયુગ ચાલે છે. અધૂરામાં પૂરું પૂર્વમાં જાપાન ઝળખ્યું ને પણ પશ્ચિમથી તેજ લાવીને. એટલે પૂર્વ પશ્ચિમથી હલકું છે એ ઇતિહાસનો સિદ્ધાન્ત ગણાઈ ગયો છે. આ સ્થિતિમાં પશ્ચિમની વિજયી પ્રબળતાના વિદ્વાનો પરતંત્ર પ્રબળતાનાં વિજ્ઞાન, હુન્નર, ઉદ્યોગ, રાજતંત્ર, કલા, ફલસુફીની વાસ્તવિક કિંમત આંધી શકે એમ રહ્યું નથી. તેથી જ ખરી તુલનાત્મક પદ્ધતિ હજી વિકાસ પામી શકી નથી. માણસની સ્મરણશક્તિ ઘણી ટુંકી લાગે છે; નહિ તો પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો એટલું પણ ન સમજી શકે કે તેમની ઘણીખરી વૈજ્ઞાનિક શોધો છેલ્લાં પચીસ કે પચાસ વર્ષની છે-કોઈક જ સો વરસ પહેલાંની છે અને એ સર્વ પોતાનાં કરી લેતાં જાપાનને ફક્ત ૨૫ વરસ લાગ્યાં!

રાજકારણ વિષે વિચાર કરતાં આધુનિક યુરોપ અમેરિકા ૧૮૬૬-૧૮૭૦થી જ શરુ થાય છે. એઝિની અને બિસમાઈ પહેલાં રાષ્ટ્રભાવના નહિ જોવી જ હતી. કાર્લમાક્સ પહેલાં મજૂરીનું ગૌરવ સમજાયું નહોતું. અને ખાસ કરીને યુરોપખંડમાં તો પ્રબલતા નામની પણ નહોતી, નહોતી પ્રબળીય અસ્મિતા કે નહોતી પ્રબળતા હંકની ભાવના. તો તે પહેલાંના કાળની તો વાત જ શી કરવી ?

ગ્રાંત ઉપરથી અગ્રાંતમાં જવું તે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ છે. તુલનાત્મક સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસીએ પ્રથમ યુરોપની જીલ્મજાંગીરીના ઇતિહાસથી વાકેફ થઈને પછી એશિયાના રાજકારણનો અભ્યાસ શરુ કરવો જોઈએ. એ પ્રમાણે અભ્યાસ કરતાં માલુમ પડે છે કે પૂર્વ અને પશ્ચિમની આગળ એક જ પ્રકૃતો ઉપસ્થિત થયા હતા, પશ્ચિમની એવી એક પણ સંસ્થા નથી જેનો જોડો પૂર્વમાં ન મળે અને પૂર્વની એવી એક પણ નિર્બળતા નથી જે પશ્ચિમે ન અનુભવી હોય. અભ્યાસીઓએ કરવાનું છે તે એ છે કે (૧) આજની જે સ્થિતિમાં પોતે રહેતા હોય તેથી બુદ્ધિને અલગ કરવી જોઈએ (૨) એશિયાની વાસ્તવિક હકીકત અને એશિયામાં થયેલો રાજકીય વિકાસ અને તે ઉપરની મીમાંસામાં નિષ્ણાત હોવું જોઈએ અને (૩) પશ્ચિમના રાજકારણને અને પૂર્વના રાજકારણને, યુગેયુગ, દેશેદેશ, અને મુદ્દેમુદ્દો લઈ એક નજરે જોવાં જોઈએ. પણ છેલ્લાં સોએક વરસોની “શ્રેષ્ઠ પ્રબળતા”એ, એશિયાનું રાજકારણ એટલે અર્ધસંસ્કૃત જાતિ-જીવનની તવારીખ, અને પૂર્વનું રાજકારણ એટલે પારલૌકિક વિચારો ઉપર બંધાએલા તકો એવો એક ગ્રહ, એક ભૂત, સમાજશાસ્ત્રના પ્રદેશમાં ભમતું કર્યું છે. પ્રાચીન અને મધ્ય ઇતિહાસમાં તો યુરોપીયો નહિ પણ બિસર, આસીરિયા, ઈરાન, મુસલમાન અને બૌદ્ધ તાતાર પ્રબળતા “શ્રેષ્ઠ પ્રબળતા” હતી એ વાત તેઓ ભૂલી ગય છે. વીએનાના બીજા ઘેરાના સમય સુધી એટલે ૧૯૧૯ સુધી તો એશિયા ચઢાઈ કરતું અને યુરોપ રક્ષણ કરતું.

બીજી જાણુ તેથી હલકું પૂર્વના વિદ્વાનો પ્રજાસ્થાનત્રયની દરેક આધુનિક માન્યતા કોનશુશિયસ અને મનુના ઉપદેશોમાં છે એમ આપર કરે છે. આ બંને મહો ખોટા છે. ન્યાય એને શાસ્ત્રીયતાની ખાતર એશિયા અને યુરોપ બંને સમાન સ્થિતિમાં જ જોખી જોરા જોધએ. અને આ પદ્ધતિ પ્રમાણે પેરિક્લિસથી માંડીને ઈન્ડીના સમયનું સમકાલીન હિન્દુ રાજકારણ આપણે તપાસીશું.

પ્રકરણ ૨ જી.

હિન્દુઓના રાજકારણનો વિકાસ

આધુનિક વિચારકો અને ખાસ કરીને અમેરિકનોમાં પ્રજાસત્તાના વિચારો એટલા જાંડા છે કે પશ્ચિમમાં પણ રાજ્યનું સ્વાભાવિક ધોરણ તે રાજની સંસ્થા જ હતું એ તેઓ સમજી શકતા નથી. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં પ્રજાને બ્રિટિશ રાજની સામે થયું પડ્યું, તેમાં પ્રજા જીતી, પ્રજામાં કોઇ રાજખીજ નહોતું અને ૧૭૮૨માં ઘોષિત ગયે “લોકોના સંપ્રદાય” સાથે “રાજસુક્રુટ ધારણ કરવાની ના પાડી એ વિપક્ષસ્થિતિમાં પ્રજાને એક કરવાને માટે પ્રજાતંત્ર રચાયું. આખા યુરોપના ઇતિહાસમાં પ્રજાસત્તાકર્ત્ર એ ઇતિહાસનો અકસ્માત માત્ર છે. અને પ્રજાસ્વાતંત્ર્યની ધોષણા કરનાર ખુદ ગ્રેંગિનીના દેશમાં હજુ રાજની સત્તા ચાલે છે.

પૂર્વનાં રાજતંત્રો વિષે પ્રથમ એ સમજવું જોઇએ કે હિન્દુ રાજ્યો વ્યાવહારિક વિષયોમાં જ સત્તા ભોગવતાં. પારમાર્થિક અને વ્યાવહારિક સત્તાઓનો તેમાં, કદી જોડાવો થયો નથી. ધર્મને નામે કોઇ બીજી સત્તાનો તેમાં પગપેસારો નહોતો. મહાન અશોક, હર્ષવર્ધન અને ધર્મપાલનાં રાજ્યોમાં પણ રાજ્યોની ધાર્મિક માન્યતાઓ ખાતર વ્યવહારને કાનિ પહોંચવા દીધી નહોતી. પશ્ચિમમાં વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક સત્તાઓના જોડાવાને લીધે જે અનવરથા અને જુલમો થયા છે તેને માટે અહીં પ્રસંગ નહોતો. ઇંગ્લેન્ડમાં Church (સંપ્રદાયસત્તા) ને મળતું હિન્દુ બૌદ્ધ ઈસ્લમ કે બુદ્ધધર્મની ધર્મોમાં કશું નથી.

હિન્દુરાજ્યના ઇતિહાસમાં પ્રથમ મૌર્યયુગ (ઇ. પૂ. ૩૨૩-ઇ. પૂ. ૧૮૫) આવે છે. તેના રાજધાની પાટલીપુત્ર, હાલના બોહરીપૂરની જગ્યાએ પૂર્વહિન્દુસ્તાનમાં ગંગાકિનારે હતી. હાલના અફઘાનિસ્તાન, બલુચિસ્તાન, ઉત્તરહિંદ, અને દક્ષિણહિન્દ સુધી તેના રાજ્યનો વિસ્તાર હતો. પશ્ચિમની રોમન શહેનશાહત આ સમય પછી પોંચસો વર્ષે સ્થપાઇ હતી.

આ યુગમાં જ માત્ર આખા હિન્દ ઉપર એક જ હકૂમત હતી. આ પછીના સમુદ્રયુગના દિગ્વિજય પછી અથવા રાષ્ટ્રકૂટાની ઉત્તરહિન્દમાં સત્તા વિસ્તરી હતી ત્યારે પણ હકૂમત એક નહોતી. યુરોપમાં આઇઝનહાર્ન સામ્રાજ્યના પૂર્વ અને પશ્ચિમ વિભાગમાં પણ આ જ પ્રમાણે અનેક હકૂમતો ચાલતી.

આ ગૌરો પછી યુગોનું સાર્વભૌમ રાજ્ય સ્થપાયું જેમણે મિર્નન્ડરને સખ્ત હાર ખવરાવી. (ઇ. સ. પૂ. ૧૮૩-૬૩) પછી દક્ષિણમાં આન્ડ્રોનિયું રાજ્ય સ્થપાયું (ઇ. સ.

પૂ. ૨૪૦-ઈ. સ. ૨૫૦) તેમને પશ્ચિમએશિયા, ગ્રીસ, રોમ, ઈજિપ્ત અને ચીન સાથે વેપાર સંબંધ હતો. ગોતમીપુત્ર અને યજ્ઞશ્રી એ વંશના અતિ સાહસિક રાજાઓ હતા. તેમના સમ્રાટલીન કુશાન પ્રતિસ્પર્ધીઓ પુરુષપુર (હાલના પેશાવર) માં રાજ્ય કરતા. આ કુશાન રાજ્યને ચીનના હાન રાજ્ય સાથે અને રોમન રાજ્ય સાથે રાજદ્વાર સંબંધ હતો. આ કુશાનોમાં સમર્થ કનિષ્ઠના સમયમાં (ઈ. સ.-૧૨૩) હિન્દુસ્તાનની રાજદ્વાર અને સાંસ્કૃતિક સત્તા મધ્ય એશિયા સુધી વિસ્તરી હતી. હાલનાં જોદ્ધામોથી “કાયનાં રણખડેરા” માંથી બહુ હિન્દુ દર્શન થાય છે.

કુશાનો પછીના શતકના ઉત્તરહિન્દ વિષે આપણે કંઈ બાંધી શકીએ નથી. અને વિન્ધ્ય-પર્વતના દક્ષિણ ભાગનો ઇતિહાસ તો તે પછીના ત્રણ શતકો જેટલો હજી કંઈ પાતે છે. પણ આ પછીના દૃશ્યમાં ગંગાની ખાણમાં વિક્રમાદિત્ય ગુપ્તોનું રાજ્ય (ઈ. સ. ૩૨૦-૪૫૦) દેખાય છે. તેમની રાજધાની પાટલીપુત્ર જ હતી. તેમના સમયમાં હિન્દુસ્તાન સમસ્ત જગતનું પ્રભાવશાલી રાજ્ય હતું અને ચીનના પુનરુજ્જીવનને (૬૧૮-૯૦૫) પણ તે જ ઉપકારક થયું હતું. આ ગુપ્તોના સમયમાં પશ્ચિમની રોમન શહેનશાહત તૂટી હતી અને ખીણ બાજુ કોન્સ્ટન્ટાઇનથી જર્જિનિયન સુધીનું બાઇઝેન્ટાઇન રાજ્ય બંધાતું હતું. રજુ વંશના લેખક કાલિદાસનું સાહિત્યજન આ સમયનું જ છે.

આ ગુપ્તો પછી આન્ધ્ર-કુશાન જેવાં જ એ રાજ્યો સ્થપાયાં, કિતરમાં વર્ધમાન તેમાં મુખ્ય હર્ષવર્ધન હતા. અને દક્ષિણ ચાલુક્યોનું તેમાં મુખ્ય પુલકેશી હતા. હર્ષને ચીન સાથે અને પુલકેશીને ઈરાન સાથે રાજદ્વાર વ્યવહાર હતા.

સાતમા અને આઠમા સૈકામાં હિન્દમાં, ધૂરોપની પેઠે, અનેક નાનાં રાજ્યો સ્થપાયાં. આ માત્સ્યન્યાયથી છેવટે પાંચ મુખ્ય રાજ્યો થયાં. (૧) ગંગાનામાં પ્રાલ અને સેન રાજ્ય, (૨) રાજપૂત તરીકે પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત ગુર્જર પ્રતીહારો. તેમનામાં મિહિર ભોજ દિગ્વિજય કરેલો હતો. (૩) મહારાષ્ટ્રમાં રાષ્ટ્રકૂટો પછી ચાલુક્યો થયા. તેમનામાં ત્રીજો ગોવિન્દ સાર્વભૌમ રાજા હતા. (૪) દક્ષિણહિન્દમાં ચોલનું રાજ્ય. (૫) કાશ્મીરનું અલગ પડી ગયેલું રાજ્ય. ગુર્જર પ્રતીહારો ૧૧૧૪માં, બંગાળ ૧૨૦૦માં, દક્ષિણનાં રાજ્યો ૧૩૧૦માં અને કાશ્મીર ૧૩૩૯ માં મુસલમાનોને વશ થયું.

મુસલમાનોના આવ્યા પછી પણ હિન્દુ રાજ્યો છેક નહીં થયાં નહોતાં. ચાર હિન્દ રાજતંત્રો તો બહુ મેડે સુધી ટકી રહ્યાં હતાં. પૂર્વમાં દત્તજનમર્દન, મધ્યપશ્ચિમમાં રાજપૂતો દક્ષિણમાં વિજયનગર. અને ૧૭મા શતકના મધ્યમાં હિન્દના મહાન ફેડરિક, શિવાજીએ હિન્દુઓની સ્વતંત્રતાનો ડુર્ગ સ્થવા માંડ્યો.

આ હિન્દુ-મુસલમાન ખેંચતાણમાં હિન્દુસ્તાનનો કાષ્ઠપણ ભાગ “પરદેશી અમલ તીચે” ગયો નથી. દિલ્લીના સુલતાનો કે મોગલ પાદશાહોનો અમલ એ એક પ્રજાનો ખીણ પ્રજા ઉપરનો અમલ નહોતો. મોગલ રાજ્ય તો અકબર, શાહજહાન, ઔરંગઝેબ જેવા વિશ્વવિખ્યાત શહેનશાહો માટે મંદિર છે. તે સમયમાં લોકો સંપત્તિશાળી અને શુદ્ધિશાળી હતા. પૃથ્વીરાજ અને મહેમ્મદગોરીથી બાહરાવ અને હૈદરઅલીના સમય સુધીમાં, યુરોપ જેટલો જ મહાન પુરુષો આશિયામાં પણ થયાં છે.

ઉપર પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની ગણના કરી નથી.

સાર્વભૌમ રાજ્યતન્ત્ર

ચીન કે જાપાનના ઇતિહાસમાં જે એકથ અને સાતત્ય દેખાય છે તે હિન્દના ઇતિહાસમાં નથી. આપણે અહીં યુરોપની બાઇબેલના શહેનશાહત જેવી જટિલતા અને ગૂંચવાડા છે. પ્રથિમના વિદ્વાનો પોતાની “શ્રેષ્ઠતા” ના અભિમાનથી, પોતાની સંસ્થાઓ એક પછી એક પ્રસંગે ઉત્ક્રાંત થતી આવી છે એવા મતનો દુરાગ્રહ કરે છે. પણ નિષ્પક્ષપાતથી જોનારને સમગ્રશે કે લશ્કરી અવસ્થાની નિર્જનતા, દેશવાત્સલ્યની ખોટ, પ્રજાક્રોધે અંકુષનો અભાવ એ માત્ર હિન્દુસ્તાનમાં જ નહોતાં. તેમ જ સુકિતપૂર્વક વિચાર કરતાં આખા જગતના ઇતિહાસમાં જણાતી આ નિર્જનતાનો ખુલાસો દક્ષિણના ગરમ હવાપાણી કે હિન્દુઓની જાતિસંસ્થાથી થવાનો નથી.

ગ્રીસના હવાપાણી સમગ્રશીતાળુ છે છતાં સિકન્દરના સમકાલીન હિન્દુઓ કરતાં તેમનામાં કશી એવી સ્તુતિપાત્ર એકતા દેખાતી નથી. એસિડોનિઆના સોના અને હથિયાર આગળ એમનું ચારિત્ર ટકી શક્યું નથી. ચન્દ્રગુપ્ત અને પુષ્યમિત્રે સેલ્યુકસ અને મિનન્દરને હાર ખવરાવી હતી. તેનું વીર્ય, વિસ્તરતા એશિયાને ગ્રીકોએ સેલેમિસ અને મેરેથોન આગળ અટકાવ્યા તેના વીર્ય કરતાં ગાંધી રીતે ઉતરતું નથી. “અસંસ્કૃત” પ્રજાઓના ધસારા આગળ રોમન શહેનશાહન તૂટી ગઈ તેવી જ રીતે સિથિયનો તાતારો અને હજુના ધસારા આગળ હિન્દુ પ્રજાઓ નિષ્જન નીવડી. ત્યારે રોમનોમાં જે લશ્કરી અશક્તિ, સામાજિક અવ્યવસ્થા એ નૈતિક સડો હતી તે કરતાં હિન્દુઓમાં કશું વધારે નહોતું.

સાતમાં અને આઠમાં સદ્કામાં સારસેન પ્રજાઓ (સસિલી, દક્ષિણ ઇટાલિ; સ્પેન, અને ફ્રાન્સના થોડા ભાગોની ધણી થોડી પડી અને ભૂમધ્યસમુદ્રને એશિયાઈ સરેવર બનાવી દીધું તે વખતે ક્રિસ્તીનો, પોતામાં જાતિસંસ્થા નહોતી છતાં શુબર પ્રતીદર્શો કરતાં વધારે સારી અવસ્થા નથી બતાવી શક્યા. વળી એશિયાના મોઝોસોનું વાવાઝોડું ૧૩મા સદ્કામાં ધસી આવ્યું ત્યારે એશિયાના બરશમાં કસાથેલા યુરોપીઓના પણ કાંઈ પણ શરીરબળ દાખવ્યા વિના હાથે હાથે પાછા જ હક્યા છે. વળી ૧૫મા અને ૧૬મા સદ્કામાં બાહકનું ગ્રીસ, ઇટાલી અને સ્પેનના ક્રિસ્તીનોએ ઑટોમન રાજ્યની ચઢાઇઓ થતી હતી. છતાં અંદર અંદરની તકરારો ચલાવ્યા જ કરી છે. બૃહદ્ એશિયાના ધસારા સામે તેઓ એકસંધી ટકાવી કરી શક્યા નથી. અને એજ રીતે બૃહદ્ યુરોપના વિસ્તાર સામે ૧૮મા સદ્કામાં હિન્દુસલ્તમનો એકસંધી કરી શક્યા નથી. આમાં હવાપાણીનો શરદ કે એવા કોઇ પણ દારુણથી યુરોપ એશિયાનો તકાવત દબવાની જરૂર ક્યાં છે ?

હિન્દુ રાજાઓ સમજવા મુદ્દે એ પણ સમજવું જરૂર છે કે યુરોપનાં રાજાઓ પ્રજાક્રોધ પ્રસિદ્ધાન્તપર પ્રજાએલાં નહોતાં, તેમ જ લાંબો વખત ટક્યાં પણ નથી. આ પ્રમાણે માત્ર શહેનશાહતોમાં જ નહિ પણ આખા યુરોપમાં પ્રત્યું છે. ફ્રાંક, ગોથ, સેક્સન, રેન, સ્વીડ વગેરે જુદી જુદી જાતોના ઇતિહાસ જોતાં પણ હિન્દુ જેટલી જ વિવિધતા, અસંગતતા, જટિલતા જણાય છે. ઇંગ્લેન્ડ એટલેવાને લીધે અલગ રહી શક્યું છે છતાં તેમાં

સાત રાજતંત્રો થઈ ગયાં છે, ઓંગલ, સેક્સન, અને ન્યુટ, વેલ્સ, અને સ્કોચ એટલી જાતો છે, નોર્મન અને સ્કેન્ડિનેવિયનોના હમલા થયા છે અને માતૃવંશના પ્રવર્ત્યો છે. તેની પછી ઘડાયેલું પ્રજાતંત્ર ફ્રાન્સનું છે પણ ત્યાં પણ રાજવિશ્વવ થયો ત્યાં સુધી તો જુદાં જુદાં ૩૬૦ ન્યાયતંત્રો હતાં. આજ સુધી ભાષા કે પ્રજાના ધોરણ ઉપર રાજતંત્રો બંધાયો નથી. ૧૯૧૭-૧૮માં બોલશેવિક હીલચાલથી રશિયા તરફનું ત્યારે જ પૂર્વ યુરોપમાં આત્મનિર્ણય અને પ્રજાત્વના સિદ્ધાન્તો અમલમાં આવ્યા. પણ મધ્ય યુરોપમાં વર્સેલની કોંગ્રેસના પ્રયત્ન છતાં હજી સુધી તો યુરોપમાં આલ્સેસ-લોરેનોની સંખ્યામાં વધારો જ થયો છે.

યુરોપમાં રોમન શહેનશાહતને લઈ એક યથું છે એમ જતાવવાના પ્રયત્નો થાય છે પણ એવું એક કદી થયું નહોતું. અને એ રોમ જેવાં રાજ્યો આપણે અહીં પાટલી-પુત્ર અને દિલ્હીની ગાદીએ અનેક થઈ ગયાં છે.

વરતી કે ક્ષેત્રફળની દૃષ્ટિએ જોતાં પણ યુરોપ કરતાં હિન્દમાં કદાપિ વધારે દુર્બલવસ્થા હતી. એમ માનવાનું કારણ નથી. ઝારના વખતનું રશિયા બાદ કરતાં જેવું યુરોપ રહે તેવું હાલનું હિન્દુસ્તાન છે. એટલા ક્ષેત્રવાળા યુરોપમાં જે ઝગમગ, વિગ્રહો, લગાવઓ ખટપટો થઈ છે તેટલી હિન્દમાં કે ચીનમાં જણાય તો તેથી કરીને હિન્દની તવારીખ અંધકાર, કાપાકાપી, ખૂન, આંતરવિગ્રહો અને જંગલી હમલાઓથી ભરેલી છે એમ શામાટે કહેવું? પશ્ચિમના ઇતિહાસકારોએ હજી એક એક મુદ્દો લઈને સાબીત કરી આપવું જોઈએ કે યુરોપના રોમન કેથોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ વચ્ચેના ખૂનગાર યુદ્ધો હિન્દમાં હિન્દુ-મુસલમાન વચ્ચેનાં યુદ્ધો કરતાં કાંઈપણ રીતે કિતરતાં હતાં.

પુરાતન ઇતિહાસ જોતાં તો રોમમાં અનેક રાજપુતળાં ગાદીએ આવી અલોપ થતાં તેવું આપણે હિન્દના ઇતિહાસમાં જોતા નથી. દરેક યુગનો કોઈને કોઈ સાર્વભૌમ, ચક્રવર્તી અથવા આતુરન્ત રાજા તો મળી આવે જ છે. આવાં રાજ્યોમાં વ્યવસ્થા ઘણી સારી રહેતી. આ રાજ્યો પણ લાંબાં ચાલ્યાં છે. કોઈ કોઈ વાર તો ત્રણ જ રાજાના અમલથી આખો સૈકો ભરાઈ ગયો છે. એક અન્યકારે કહ્યું છે કે “રોમન શહેનશાહતમાં વિગ્રહો અને ખંડો ચાલુ હતાં અને રહ્યા કરે છે. જેનસના મંદિરના દરવાજા કવચિત જ બંધ રહ્યા છે; રોમન શહેનશાહોની મોટી સંખ્યા કમોતે મૂક છે. રોમન શહેનશાહત સુલેહ કરતાં વિગ્રહોની જ વધારે કારણભૂત બની છે.” આ અભિપ્રાય બહુ પછી પશ્ચિમનો ઇતિહાસકાર ભાંગ્યેળ પોતાના ઇતિહાસ માટે પોતાને અભિનંદન આપી શકે.

ક્ષેત્રફળમાં પણ કહી શકાય કે ઇ. સ. પૂ. ત્રીજા સૈકાના ચૌથાં રાજ્ય જેવું પશ્ચિમમાં માત્ર એક જ વાર રાજ્ય સ્થપાઈ શક્યું છે અને તે ઇ. સ. બીજા અને ત્રીજા સૈકાનું સત્તાની ટોચે પહોંચેલું રોમન રાજ્ય છે. ચૌથોથી કિતરતા પાંચમા સૈકાના ગ્રીક રાજ્ય, સાતમાના વર્ધનરાજ્ય, અને ૧૧માના ચોલ રાજ્યની હરીશાહ શાલમૈનનું રાજ્ય કે સ્પેષનના પાંચમા ચાર્લ્સનાં બેંગ્સ બેંગ્સ કરેલાં રાજ્યો કે નેપોલિયનના ફ્રાન્સની વિજયો ભાંગ્યે જ કરી શકે.

દેશનું એક હોવાનો દાવો યુરોપ તેમ જ હિન્દ અને માટે જોડો છે. માતૃવંશના બધે એક સંજોગ જ પ્રવર્ત્યો છે.

ભાગ ૧ લો.

હિન્દુઓનું અધારણ

પ્રકરણ ૩ જી.

રાજ્યવ્યવસ્થામાં હિન્દુઓએ મેળવેલી સિદ્ધિ.

આધુનિક કાયદો જે પાયા પર આધાર રાખે છે. પ્રથમ એ કે વ્યક્તિને કુટુંબ, ગામ કે કોર્મ સંસ્થાથી સ્વતંત્ર હોય છે બીજું એ કે સ્ત્રીને હાલનાં કાયદામાં સ્વતંત્ર સ્થાન છે. યુરોપમાં અને ખાસ કરીને અમેરિકામાં સ્ત્રીને જે સ્વતંત્ર સ્થાન કાયદામાં મળેલું છે તે મુખ્યત્વે હાલની ઔદ્યોગિક સ્થિતિ, તેને લીધે થતી મજૂરીની હેઠેર અને હરીશાષ્ટની સ્વતંત્રતાને આભારી છે. પણ તે પહેલાંની જૂની યુરોપની સ્થિતિ જોતાં, કહેવું જોઈએ કે હિન્દુઓએ, ઘણા જૂના કાળથી મિલકત અને સ્ત્રીધન સંબંધી આધુનિક વિચારો અમલમાં મૂક્યા છે. હિન્દુઓમાં માયાદીક ભાગ પાવાને બદલે પેઠી પ્રમાણે ભાગ પડે છે તે સંસ્કૃતિની પ્રગતિ બતાવે છે અને સ્ત્રીધનના હોકા હિન્દુના જેટલા પ્રાચીન કાળમાં બીજા ક્યાંય સ્વીકારાયા નથી.

સંઘસંસ્થા અને સંઘવ્યવસ્થા શક્તિ પણ હિન્દુ બહુ પ્રાચીન સમયથી દેખાડી છે. પ્રાચીન ઇતિહાસમાં જુદાના કાળથી જ સંઘ બણીતો થયો છે. આ સંઘ સામાન્ય પદ છે. કેટલાએક સંઘો પૂગ તરીકે ઓળખાતા તેમાં અનેક જાતના લોકો ઉદ્યોગ કે લાભને અર્થે મળતા હોય છે. મારશાલ કોર્મ કરનારા સંઘો ઉત્સેધજીવી ગણાતા. જેનો છેલ્લો એક દાખલો અંકિમચન્દ્રના “આનંદમડ”માં છે. બીજા લગભગ કરનારા આયુધજીવી સંઘો ગણાતા. કૌટિલ્ય ધંધો અને લગભગ કરનારા સંઘો ગણાવે છે. પંજીથી. આ અર્થમાં ‘સમૂહ’ અને ‘ગણ’ શબ્દો રૂઢ થયા.

ધર્મોદ્ધાર સંસ્થાઓ જોતાં યુરોપમાં કોન્ટન્ટન્ટાર્મન બાદશાહ (૩૦૬-૩૩૭) ના વખતમાં પહેલાં દેખાતાં થયાં છે ત્યારે હિન્દુમાં અશોકે દેર અને માણસ બંનેને માટે સંસ્થાઓ ઉઘાડી હતી. અમીર, કમરાવ અને ગ્રીમતોએ પણ આવી સંસ્થાઓ ઉઘાડ્યાં. વર્ણન ચીનાઈ મુસાઈર ફાલીઆન કરે છે.

શિક્ષણ અને વિજ્ઞાનમાં શોધ કરવા માટે પરિષદો બરાતી. વિદ્યાને માટે નાલંદાનું વિદ્યાપીઠ મથક છે. નરસિંહગુપ્ત બાલાદિત્યના સમયમાં (૪૬૫-૪૭૩) અહીં ૩૦૦૦થી વધારે વિદ્યાર્થીઓ બણ્યા અને તેમનો સંઘનો અર્થ સંસ્થા ક્યાંડતી. અરધાનીસ્તાનનો વિદ્વાન વીરદેવ અહીં કુલનાયક થયો હતો. અગાળાના દેવપાળ સાર્વભૌમ નીચે આ વિદ્યાપીઠ ૫૦૦ થી ૧૨૦૦ સુધી ચાલ્યું. આ વિદ્યાપીઠને બેટ થયેલી મીલકતની અત્યારની ઓક્સફર્ડ કેમ્બ્રીજની સંસ્થાઓ પણ અદેખાઈ છે.

મદુરાના તામિલોની પરિષદને ‘સંગમ’ કહેતા. ત્રીજે સંગમ બીજા સંગમમાં થયો

હતો. આવા સંગમોનું મુખ્ય કામ ખરાબ સાહિત્ય બંધ કરવું, સારાની કદર કરી વગેરે હતું. આ કામ ૧૫ મા સૈકામાં ફ્રાન્સ હાથ ધરી શક્યું હતું. આવા સંગમોમાં પરદેશી કવિઓની પણ કદર થતી. આવી પરિપક્વ સાહિત્યસંપ્રદાયનું કામ પણ કરતી. સંહિતા શબ્દ કદાચ આને લીધે જ રૂઢ થયો હશે. ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક બાબતોમાં પણ લાખો સભાસદો અને કરોડો પ્રેક્ષકોના કુંભમેળા એ જ સંઘશક્તિના અપ્રતિમ દાખલા છે. આવી બહાર સંસ્થાઓની દેખરેખ પણ સમાજ જ રાખતો.

વિહારો, મઠો વગેરેની વ્યવસ્થા પણ સમૃદ્ધી જ થતી. તેમનામાં ચુંટણી, કોરમ વગેરેથી કામ કરવાની રીત ચોક્કસ હતી. આ નિયમો શાક્ય બુદ્ધને લીધે ધાર્મિક સંઘોમાં આવ્યા છે. બુદ્ધ પોતે શાક્ય ગણરાજ્યના એક સભ્ય હતા અને તેમણે રાજ્યના નિયમો સંઘમાં દાખલ કર્યા છે. કોરમ વિનાના સંઘને અપૂર્ણ કહેતા. પછીથી અનુમિતિ મેળવી લેવાની શરતે પણ અપૂર્ણ સંઘનો ઠરાવ બંધનકારક નથી એમ એકવાર વાંધો પડતાં ઉપરી સત્તાએ ઠરીવેલું છે. મતભેદ પડે ત્યારે ઉપરી સત્તા જ્યુરીથી ઠરાવ કરતી. મત આપવાને માટે જૂદા જૂદા રંગની શલાકાઓ-શળીઓ વપરાતી. બહુમતિથી કામ થતું. આ રિવાજે માત્ર ધર્મસંસ્થાના નહિ પણ વ્યવહારના હતા.

ભરવાડો, કામદારો વગેરેની શ્રેણિઓ બંધાએલી હતી. શ્રેણિઓ જૂદી રહેતી, કોઈ વાર હજાર કુટુંબોનાં આખાં ગામો જૂદાં વસતાં. તેમને માટે કાયદો જૂદો હતો. તેમનામાં એક શ્રેણિમુખ્ય હતો. શ્રેણિઓ સમય કરી શકતી; તેમનું પ્રતિનિધિત્વ અમુકને અપાતું. શ્રેણિના માણસ તરીકે આપેલી મિલકત મજબુ ભંડોળમાં પડતી, એમ ન કરે તેને ૧૧ ગણી ગુન્હેગારી આપવી પડતી. શ્રેણિઓના સમયો દરેકને બંધનકારક હતા. ખરચ મજબૂર હતું. સર્વની સંમતિથી નવા સભ્યો ઉમેરી શકાતા. શ્રેણિઓ પોતાના હકો માટે બહુ જ ચડસુંલી હતી. શ્રેણિમુખ્ય સર્વ રાજદરબારી કામમાં પ્રતિનિધિ તરીકે હાજર રહેતો. રામાયણમાં શ્રેણિમુખ્યને રાજાને અભિષેક કરવાનો હક છે એવો ઉલ્લેખ છે. સમાજમાં શ્રેણિઓની ઘણી સત્તા અને અસર હતી.

શ્રેણિઓના કાયદો જૂદો હતો. કામદારોને પંચથી દાવા ચુકવવાની સત્તા હતી. તેઓ નવા કાયદો ઘડી પણ શકતા. તેના પર અપીલ થયે રાજાની અદાલતો પણ તે કાયદો પ્રમાણે જ ન્યાય આપતી. શ્રાણસભા રાજાથી નિરપેક્ષ સભાઓ કરી શકતી.

સાર્વભૌમોની ફરતી સત્તાથી આમાં વિક્ષેપો આવતા હશે પણ તેનો પુરાવો ઇંધ મળતો નથી.

પ્રકરણ ૪.

હિન્દુઓનો બહાર કાયદો.

રાજકીય બંધારણોમાં મુખ્ય ત્રણ પ્રકારનાં બંધારણો મળે છે. પ્રથમ જે પછીથી ગામ પંચાયત કહેવાયાં. ખીન્ન નગર સંબંધી જે હાલની મ્યુનિસિપાલીટીને મળતાં છે. અને ત્રીજાં પ્રજાકીય. નાગરિક સંસ્થાઓ યુગ, ગણ, નિગમના નામોથી ઓળખાતી. નિગમ શબ્દ

નાશિકના લેખમાં છે. પ્રજાથીય સર્વોપરી સમાને માત્ર સમા જ દહેતા. તેને મન્ત્રિપરિપદ પણ દહેલી છે. તેને કાયદા ધડવાની તેમ જ કારોબારી અને ન્યાયની પણ સત્તા હતી.

લોક સંસ્થાઓ વેદ કાળની છે. વેદ કાળમાં પણ રાજ હતો પણ તે આવી સંસ્થાઓનો કાયમી કારોબારી ઉપરી હતો. તે વખતે રાજ્ય અને સંસ્થા એક જ હતાં તેથી સ્થાનિક અને કેન્દ્ર સત્તાઓનો ભેદ નહોતો. આવી સંસ્થાઓમાં રહી લોકોએ સંચાલન, આરામ, હોજર સત્તાઓ મુદ્દાં સહકારથી કર્યા છે એવું જોતકોમાં વર્ણન છે. સ્ત્રીઓ પણ આમાં ભાગ લેતી. મૌર્યકાલ પહેલાંની આ સ્થિતિ છે.

સ્થાનિક અને ગ્રામ્ય પંચાયતોનું સાફ વર્ણન દક્ષિણહિન્દ અને લંકાના ૯ થી ૧૩ માં સૈકાના ઇતિહાસમાં મળે છે. આખા ગામની એક સમગ્ર પંચાયત મળતી અને તે બાગ, તળાવ, સોનું, ન્યાય વગેરે ખાતાં માટે પેટા પંચાયતો નીમતી. તે ઉપરાંત પંચવરની સમિતિ નીમતી તે કદાચ અંધાપર દેખરેખ રાખતી હશે અથવા કોઈ ખાસ કરેલી હશે.

ચોલ રાજ્યની સ્થાનિક સંસ્થાનો દરેક સમય ૩૦ ઉપરની અને ૭૫ નીચેની ઉમરનો જોઈએ. તેની પાસે સવા એકર જમીન અથવા પોતાની જમીન ઉપરનું ઘર હોવું જોઈએ. જેમણે બરાબર કામ કર્યું ન હોય કે અસુક પાતકો કર્યા હોય તે નાલાયક ગણાતા. સમિતિમાં ત્રણ વાર આવ્યા પછી શરીવાર આવી ચકાનું નહિ.

નીમણકો વર્ષિક હતી. અને તે એક પ્રકારની ચુંટણી અને લોકરીથી થતી. તેમની પસંદગી કરવાની પદ્ધતિ એક પ્રકારનું જાહેર ચિણ્ણ હતું. સ્ત્રીઓ ચુંટાવાના દાખલા મળ્યા આવ્યા છે.

આ સંસ્થાઓ ન્યાય આપતી, ગુન્હાની તપાસ કરી સજા કરતી, તથા તળાવ અને પાણીની વ્યવસ્થા કરતી. આ ગ્રામ્ય સંસ્થાઓ બધી જમીનની માલિક હતી. નવી જમીન પણ તેની જ થતી. તે કર નાખતી, ઉધરાવતી, દુગ્ધ વસુલ લેતી અને ધાર્મિક સંસ્થાઓનો પકીવટ કરતી.

ચોલની ગ્રામ્ય પંચાયતો આં ગોટી સત્તાઓ ભોગવતી હતી તે તેમને મુખ્ય રાજ્ય તરફથી મળેલી હતી, અને માટેજ કોઈ કોઈ પ્રસંગે રાજ્ય તરફથી તેમાં દરમિયાનગીરી થઈ શકતી. પણ મૌર્ય કાલની રાજસત્તા આના કરતાં વધારે વિસ્તાર પાળી હતી, તે તંત્રમાં ગ્રામ્યસત્તાને કોઈ અગત્યના હકો રહેતા હોય એમ લાગતું નથી. નાનામાં નાના ગામમાં પણ રાજનો અધિકારી રહેતો.

‘હાફસ ઓફ કામસ’ ની સિલેક્ટ દમિટિનાં ૧૮૩૨ ના રિપોર્ટ પછી ગ્રામ્ય પંચાયતો અને નાનાં પ્રજાસત્તાકો નાત પામ્યાં એ વાતને પવિત્ર ગણીને તે ઉપર શોક કરવાનો સિવાજ પડી ગયો લાગે છે. પણ સાર્વભૌમોના સમયમાં આ ગ્રામ્ય સંસ્થાઓમાં ઝાઝો જીવ હોવો અસંભવિત છે. પછી શું પૂરમાં કે શું પશ્ચિમમાં.

એ બે વિચારો માથે સંભવતા નથી. જ્યારે જ્યારે ગામમાં વધારે સત્તા હોય ત્યારે એટલી સ્વતંત્રતા સમજતી નહિ પણ કેન્દ્ર સત્તાની નિર્બળતા જ સમજતી જોઈએ.

એવું હોય તો તેનો અર્થ એટલો જ કે મૂળ સંસ્કૃતિની અસરથી એ ગામ વેગળું રહી ગયું છે, અથવા ઇતિહાસના ફેરફારોથી તે બચી ગયેલું છે.

શહેરોની જમાવટ બહુ જૂના કાળની જણાય છે. ઐલેક્ઝાન્ડરની તવારીખોમાં ટ્રિક્સિલા, તક્ષશિલાને (પંજાબમાં હાલના રાવલપિંડીની વાચવ્યે) મોટું શહેર ગણાવ્યું છે. અશ્વધાનીસ્તાનની હદ ઉપર આવેલું હોવાથી ત્યાં ગૌર્ય સુખો રહેતો. પહેલા સૈકામાં પાંડવ રાજ્યનું મહુરા એવું જ મોટું શહેર હતું. તેવી જ રીતે છઠ્ઠા સૈકામાં વાતાપિ ચાલુક્યોનું હતું. સાતમા સૈકામાં હિંએન્સાંગ ઘણા પ્રાચીન તામ્રલિખનું વર્ણન કરે છે. માળવાનું ઉજ્જયિની પણ એવું જ પ્રાચીન શહેર છે. તામિલ પ્રાન્તોમાં શહેરોની રચનાની વિગતો પણ મળી આવે છે. દરેક શેરીમાં કચરો નાખવાની પેટીઓ હતી. ગામની બહારની બાઈમાં ગામની બાજોનું પાણી જતું, વેચાઓનો લત્તો બધી રીતે જૂદો રાખવામાં આવતો, વગેરે બહુવા જેવી બાબતો છે. બંદરોમાં દોવાદાંડી પણ રખાતી. ન્હાવાના કુંડો અને હોજ પણ પૈસાદારો રાખતા. પાટલીપુત્રની વ્યવસ્થા જોતાં જણાય છે કે તેની વ્યવસ્થા હાલના કોઈ મોટા શહેર જેટલી જ ભારે હતી. મ્યુનિસિપાલીટીનાં છ જુદાં જુદાં ખાતાં હતાં. તેનું કામ જોતાં પાટલીપુત્રના નાગરકને માથે કામનો બોજો ઘણો હશે એમ લાગે છે. આ શહેર સાથે સરખાવતાં પશ્ચિમનાં જુના કાળનાં શહેરો ઘણાં નાનાં લાગે છે. તેમનું મોટામાં મોટું શહેર રોમ હતું. ત્રીજા સૈકામાં, રોમન રાજ્યનો પૂર્વ વિસ્તાર થયા પછી પણ તેનો ઘેરાવો ૧૦૩ માઇલનો હતો, ત્યારે પાટલીપુત્રનો ઘેરાવો ૨૧૩ માઇલનો મેગાસ્થિનીસ આપે છે.

આ શહેરોમાં સુખાકારીના કાયદાઓ પણ ઘણા સખત હતા. આગ વગેરે બચથી લોકોનું સાઈ રક્ષણ થતું.

રાજ્યની મુખ્ય કૌંસિલ સભા તે મન્ત્રિપરિષદ હતી. કૌટિલ્યના સમયમાં આ પરિષદ શું કરતી તે જોઈએ એવું સ્ફુટ નથી. પણ પ્રાચીન મદ્રાસમાં રાજરાજ અને રાજેન્દ્રનાં ફરમાનો મુખ્ય મન્ત્રીઓ બહાન કરવાની આવશ્યકતા હતી. સિલોનમાં મન્ત્રીઓની સત્તા જોઈએ છીએ અને હર્ષવર્ધન તો લોકોની ઇચ્છાથી જ ગાદીએ આવ્યો હતો, એવો પણ દાખલો છે. મન્ત્રીઓ રાજને શીખામણ અને ઇપકો આપી માર્ગે ચલાવતા એવા તો ઘણા દાખલાઓ મળે છે.

એશીયામાં તેમજ યુરોપમાં રાજ્યનાં વસ્તી અને વિસ્તાર વધ્યાં તેમાં એજ કારણો છે. (૧) રાજસત્તા બળવાન થઈ તે અને (૨) જુની પ્રજા સત્તાઓ ધીમે ધીમે વૂટતી ગઈ તે. યુરોપમાં પણ ક્રીક રાજ્યો પડી ભાંગ્યા પછી અને પૂર્વમાં ત્રણ રાજ્યો શુભવશે તોડ્યાં ત્યાર પછી બે હજાર વર્ષ સુધી પૂર્વમાં કે પશ્ચિમમાં રાજસત્તા સિવાય કોઈ બીજી સત્તા લોકો બાંહેધર ન હતા. રા. જયસ્વાલ હિન્દમાં પ્રજાસત્તા બતાવવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ તેનો સંતોષ કારક પુરાવો આપી શક્યા નથી.

કાયદાઓ લેવાની બાબતમાં જણાય છે કે ચીન રાજ્યમાં (૮૦૦-૧૩૦૦) દફતરી ખાતું હતું અને તેમાં રાજના બધા કાયદા નોંધાતા હતા. તે ઉપરાંત રાજ્યના મહત્વના

દસ્તાવેજો પણ ત્યાં રખાતા. વર્ધન રાજ્યમાં તો ગનાવોની પણ નોંધ રહેતી અને કૌટિલ્યની રાજનીતિમાં વસ્તીપત્રકો પણ ચતાં. પણ નવાઇ જેવું છે કે રાજના કરેલા આવા કોઇ કાયદાઓ જડી આવતા નથી. અત્યારે જે કોઇ જડે છે તે મનુ. યાજ્ઞવલ્ક્ય, બૃહસ્પતિ વગેરેની સ્મૃતિઓ અને કામન્દુની નીતિ, શુક્રનીતિ વગેરે નીતિના અન્યો. આમાંનો કેટલો ભાગ કાયદો ગણવો તે કોઇ જગાએ સ્પષ્ટ નથી. આમાંનો ઘણો ભાગ ખરેખર ચાલુ સમાજને લાગુ પડતો કાયદો નથી પણ લેખકે કલ્પેલું આદર્શ રાજતન્ત્ર છે. આ ઉપરથીજ કેટલાંક યુરોપીયન વિદ્વાનોએ એમ નિશ્ચય કર્યો છે કે હિન્દુ રાજ્યો-તે કાયદા ધડનારાં રાજ્યો નહોતાં પણ માત્ર કર લેનારાં કે ખંડણી લેનારાં રાજ્યો હતાં. પણ આ મતનું નિરસન થાય એટલો પુરાવો તો મળી ગયો છે. ઔર્યોના મંત્રી ચાણક્યથી તે ચાણક્ય-ચોલાનાં કુલોતુંગ સુધીના ૧૫૦૦ થી વધારે વરસના ગાળામાં રાજ્યોએ કાયદાઓ ધડ્યા છે. દાનપત્રોમાંથી મળતી હકીકત ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જૂના રિવાજો રદ કરી નવા ધારા દાખલ થયા છે. અને એ નવા ધારા પગાવવા માટે રાજ્ય દફતરો ઉપયોગ કરતું. મદ્રાસ અને લંકાના દાખલાઓ નવા કાયદા ધડવાના ચોક્કસ દાખલાઓ છે. અશોકનાં પ્રાચીન શાસનોમાં મુખ્ય ભાગ નૈતિક શીખામણોનો છે, તે દરજ્જાએ કાયદો નથી. પણ તેની જે અસર થઇ છે તે જોતાં તેમાં પણ ખરા કાયદાનું તત્ત્વ હોવું જોઇએ એવું અનુમાન થાય છે. અશોક પહેલાંના અમલનું કૌટિલ્યનું ‘અર્થશાસ્ત્ર’ તો વધારે મનમુત પુરાવો છે. તેમાં જૂદા જૂદા ગુન્હાની શિક્ષાઓ, જમીન ખાલસે કરવાના ધારા વગેરે છે. બંદરના ધારાઓ પણ છે. શરીર સુખાકારીના ગુન્હાઓ માટે ૬ પચુથી ૩૭૦૦ પચુ સુધીની સજાઓ હતી.

હાલના સમયમાં વારંવાર થતા નવા કાયદા જોનાર અંબ્યાસીએ યાદ રાખવું જોઇએ કે યુરોપમાં પણ જૂના કાળમાં માત્ર રૂઢિ જ પ્રચલિત હતી. નવા કાયદાઓ સરખામણીમાં ઘણા ઓછા થતા. અને આધુનિક કાયદા ધડવાની પ્રવૃત્તિ નેપોલિયનના કોડ પછી થઇ છે. ‘સ્થાણુ પૂર્વ’ એ વિચાર પરિચયના વિદ્વાનોએ ઊણું કરેલ ભૂત છે. સૈકા સૈકા સરખાવતાં એશિયા યુરોપ કરતાં વધારે સ્થાણુ નથી, તે માત્ર બંનેના દેહાંતદફતરના કાયદાઓ જોતાં જ જણાઇ આવશે. ઇંગ્લંડના ૧૭-૧૮ અને ૧૯મા સૈકાની શરૂઆતના સમયની કાયદાની દૂરતા ઔર્યના સમયથી ઉતરતી નથી. ત્રીજા જર્મનીના વખતમાં દેહાંત શિક્ષાના ગુન્હાઓમાં ૬૫ વધારે ઉમેરાયા. ૧૮૪૫માં ૨૫૦ આવા ગુન્હા હતા અને તેમાં બારી ફાડવાનો અને જે પે-સની કિંમતનો રંગ ચોરવાનો ગુન્હો પણ આવી જતો. આ પહેલાંના જમાનામાં ૧૪૦૦ માણસો આવા નકામા ગુન્હાઓ માટે ફાંસીએ દેવાયા. આની સાથે સરખાવતાં ફ્રાંસહાને વખાણેલું પાંચમા સૈકાનું ગુપ્ત વિક્રમાદિત્યનું રાજ્ય તો સ્વર્ગસમાન ગણાય. તેમાં દેહાંતદફતરે તો કોઇ જણનું જ નહોતું. એ સૈકા પછી ઈ. એનસાંગ પણ હિન્દુ વિશે એવું જ વર્ણન કરે છે. આ રીતે ઔર્ય રાજ્યના કાયદાઓ વધનોએ ફેરવ્યા છે. અત્યારે પણ ખૂન, રાજદ્રોહ અને ચાંચીઆપણું એ ત્રણ ગુન્હાઓમાં દેહાંત શિક્ષા થાય છે અને માત્ર અત્યારે રૂચિયાના યોલશેવિકોએ એ શિક્ષા રદ કરી ગુપ્ત સમયની આદર્શરિયતિ પાછી દાખલ કરી છે.

ઇંગ્લંડમાં ત્રણ રાજ્યોને પદ્મપટ કપાના દાખલાઓ છે. એકને ‘મૂળ દરાર’ નહિ

પાળવા માટે ખીજને “ નકકામો, અસમર્થ અને કેવળ અપ્રોચીઓ અને નાલાયક ” હોવાને લીધે અને ત્રીજને “ રાજ્યારોહણનો શપથ ” ન પાળવાને. હિન્દુસ્તાનમાં પણ મૌર્યવંશના છેલ્લા બૃહદ્રથને (ઇ. સ. પૂ. ૧૯૩-૧૮૫) તે ‘ પ્રતિજ્ઞા દુર્બલ ’ હતો માટે ગાદીએથી હઠાડી મૂક્યો હતો. એવીજ રીતે પિતૃધાતના પાતક માટે નાગદસકોને હઠાડી મૂકી જૂદાજ શિંશુનાગ વંશને ગાદીએ બેસાડ્યો હતો. મહાભારતમાં વેનને પદબ્રષ્ટ કરવાનું કારણ પણ તે અધર્મી હતો તે હતું.

હિન્દુઓમાં રાજવારસો વંશ પરંપરાથી ચાલતો તો પણ લોકોએ રાજ પસંદ કર્યાના બરા દાખલાઓ છે. પ્રકૃતિએ ગોપાલને રાજ કર્યાથી તે રાજ થયો (૭૩૦-૭૪૦) અને એ રીતે બંગાળમાં પાલ રાજ્ય સ્થપાયું, હર્ષવર્ધનને મંત્રિઓ અને અધ્યક્ષોએ રાજ્ય આપ્યું હતું અને લોકોએ ગીતોથી પોતાની અનુમતિ બતાવી હતી. લોકોએ કુરૂ ધર્મનું હતો માટે તેને રાજ્ય આપ્યું અને દેવાપિને ત્વગ્દોષ હતો માટે તેને ગાદીએ ન બેસવા દીધો એવું મહાભારતમાં વર્ણન છે.

યુવરાજના અભિષેકમાં પ્રજાની સંમતિ લેવાતી એવું મહાભારત રામાયણમાં વર્ણન છે.

પ્રકરણ પ.

સામ્રાજ્યનું તંત્ર.

લશ્કર અને નૌકા સैन्यમાં હિન્દુઓની વ્યવસ્થા શક્તિ જેટલી દેખાય છે તેટલી ખીજ કશામાં દેખાતી નથી. હિન્દુઓએ પરરાજ્ય પર હલ્લા કરીને જેટલી શક્તિ બતાવી છે તેટલીજ પરરાજ્યના હલ્લા પાછા વાળવામાં પણ બતાવી છે. સેલ્યુક્સથી મીનેન્ડર (ઇ. સ. પૂ. ૩૦૫ થી ૧૫૫) ના સમય સુધીમાં ગ્રીકોને અને ઇ. સ. ૪૫૫-૪૫૮માં સમુદ્રગુપ્ત અને નરસિંહ ગુપ્તે હજુને પણ સપ્ત હાર ખવરાવી છે. એલેક્ઝાન્ડરને આપેલા એક જવાબ જે તવારીખોમાં નોંધાયો છે તે ઉપરથી તે સમયના લોકોના જુસ્સો જણાઈ આવે છે. બંડની ઉશ્કેરણી શામાટે કરી એવા સત્કલનો જવાબ એલેક્ઝાન્ડરને એવો મળ્યો કે “ એ માણસે ઇજ્જતથી જીવવું જોઈએ અથવા એક કાયરને લાયક મોતથી મરવું જોઈએ.” એ સમયના વિચારકો, ફિલસૂફો પણ દેશસ્વાતંત્ર્ય માટે એટલેજ પ્રયત્ન કરતા અને તેમના તરફનું નડતર એલેક્ઝાન્ડરને નાનુંસૂતું નહોતું.

લશ્કરની સંખ્યા જોતાં હિન્દનાં લશ્કરોની આગળ રોમન અને યુરોપીય લશ્કરો રમકડા જેવાં દેખાય છે. આ લશ્કરોના દિગ્વિન્યો પણ એવાજ યશસ્વી છે. સમુદ્રગુપ્તની વિજયયાત્રા ત્રણહજાર માઈલની હતી. બંગાળના ધર્મપાલના વિજયી સૈન્યે વાયવ્યમાં કેદાર અને દક્ષિણમાં ગાકર્ણનાં પાણી પીધાં હતાં. બંગાળનાં લશ્કરો સાથે નૌકાબળ પણ જળકે હતું. દક્ષિણના ચોલ રાજાઓ પાસે પણ જળકે નૌબળ હતું અને તેના વિજયોથી બંગાળનો ઉપસાગર તેના રાજ્યનું એક સરોવર થઈ ગયો હતો. ગ્રેમ અથવા પેગુ, આન્ડામાન, નિકોબાર, લકદીવ, માલદીવ સર્વ એનાં છત્ર નીચે હતાં. હર્ષવર્ધનની વિજયયાત્રા અને વિન્ધ્ય પર્વતોમાં પુલુકેશીએ કરેલો તેનો નિરોધ, અને બન્નેનાં પરાક્રમે

આપણે બાલુના હર્ષચરિત્રમાં જોઈએ છીએ. ગૌર્ય રાજ્યોની "સૈન્ય" વ્યવસ્થા અર્થશાસ્ત્રમાં વધારે વિગતો સાથે મળી આવે છે. આ મોટાં સૈન્યો મુન્યવંસ્થિત રહેતાં હશે તેમાં શંકા નથી પણ લડાઈઓની યુક્તિઓ, હથ્થા વગેરે કેવી રીતે ચતાં તે વિશે ઝાઝું મળતું નથી તેમજ આ વ્યવસ્થાના વગેરે શોધનાર મૂળ પુરુષ કોણ તે પણ જણાતું નથી. પુસ્તકોમાં મળી આવતા બૃહદા મંત્રીના કેટલાંકેક વિચારો આલુક્ય-પણ જૂના હશે એમ લાગે છે.

દિવાની વહીવટની બાબતમાં દસમા સૈકાનાં તામિલ દશતરો ઉપરથી જણાય છે કે રાજ્યમાં રહેલી કેન્દ્ર સત્તા સ્થાનિક સત્તાઓમાં પુષ્કળ દરમિયાનગીરી કરતી હશે. સ્થાનિક સત્તાનો મૂળ આધાર પણ કેન્દ્ર સત્તા હતી. તે સમયમાં અમલદારોને પગાર નહિ પણ કામ બદલ જમીન અપાતી. મૌર્યકાળમાં પણ કેન્દ્રસત્તા જળવી હતી અશોકની દૂરદર્શી રાજનીતિથી સમગ્ર રાજ્ય એક થવા પામ્યું હતું. અને કરોબાર કર, માપણી વગેરે સર્વ વ્યવસ્થિત હતું. ઇલ્લડના પહેલા વિલિયમ માપણીના જે જે પ્રશ્નો નક્કી કર્યા હતા તેમાં આ ગૌર્ય માપણીના સિદ્ધાન્તો કરતાં કશું નવું નથી. આશ્ચર્યની વાત છે કે વિલિયમ જે સાલમાં માપણી નક્કી કરી તે જ સાલમાં એટલે ઈ. સ. ૧૦૮૬માં ચોલ-ચાલુક્યાના રાજ્યમાં પહેલા કુલોત્તુંગે પણ ફર માપણી શરૂ કરી હતી. આ માપણીમાં પઠોઠઠ ઇંચ જેટલી પણ ભૂલ નહોતી આવી એમ કહેવાય છે. રાજ્ય જમાવટનું બીજું સાધન મોટા ધોરી રસ્તાઓ હતા. ગૌર્ય-રાજ્યમાં ૧૧૦૦ માઈલના મોટા રસ્તા થયેલા છે અને દક્ષિણના ચાલુક્ય-ચોલ રાજ્યમાં તો રસ્તામાં અંતરે અંતરે ખેતીનાં સંસ્થાનો રાખ્યાં હતાં જેથી લોકરોને અનાજની સગવડ પડે.

નહેરોનું સાધન પણ ધણા જૂના કાળથી જાણીતું છે. કાશ્મીરમાં નહેરોની અને બંધની કળાથી વિતસ્તાનાં વહેણો અને તેનો સિન્ધુ સાથેનો સંગમ ફરવી, મુખ્યા નામના અન્નપતિએ આખા દેશને પૂરના વાર્ષિક ઉત્પાદોથી બચાવ્યો એ હકીકત જાણવા જેવી છે. તેથી ચોખાના ભાવ ૨૦૦ દિનારથી ૩૬ દિનાર જેટલા ઉતરી ગયા. ગિરનાર-પાસેનું મુદર્દન તળાવ પણ આઠ સૈકાની સાક્ષી આપે છે. ગૌર્ય, શુભ અને કુશાન રાજ્યોએ તેની અનેક વખત મરામત કરાવી છે. અને આ ભાગ કેન્દ્રસત્તાના ચાનકથી એક હજાર માઇલ દૂર હતો એ જોતાં દેશની અગ્રતિમ સુલેહશાન્તિનો ખ્યાલ આવે છે. તામિલોએ નદીઓમાં બંધ કરવાની જે યુક્તિ શોધી કઢાડી છે તે હજુ પણ સર્વોત્તમ રહી છે. સિંધોનનું નહેરકામ આથી પણ વધારે ખરચાળ છે.

આ સાર્વભૌમો આટલે દૂર સુધી રાજ્ય ચલાવી શક્તા અને આટલી સુંદર-સુલેહ રાખી શક્તા, આવા દાખલાઓથી આપણાં મહાકાવ્યો અને નીતિ-શાસ્ત્રોમાં જે વર્ણનો કર્યા છે તેમાંથી હકીકત તારવી કઢાડતાં જે હિન્દુનું ચિત્ર ખરું થાય છે તે કાન્સના રિચકોના રાજતન્ત્રમાં ત્રાજ જોઈ શકાય છે અને ગૌર્ય રાજ્ય કાન્સના કરતાં સાતગણું મોટું હતું ! પશ્ચિમની તવારીખમાં આવું કોઈ ગૌર્ય રાજ્ય નોંધાયું છે ?

દિન્દુઓની પ્રાચીનતમ ન્યાયપદ્ધતિ વજ્રજ્યોનાં ઈ. સ. પૂર્વેના પાંચમા સૈકાનાં

રાજ્યોમાં દેખાય છે. તે કેવળ ગ્રન્થસત્તાના ધોરણે ઘડાએલી હતી. ફોજદારી કામ ચલાવવા માટે ઉપરા ઉપરી સાત અદાલત હતી તેમાંની હરકોઇને પણ ગુન્હેગારને છોડી મૂકવાનો અધિકાર હતો. ચૌધી કાળની ન્યાયપદ્ધતિ પણ જાણીતી છે. ગામ પંચાયતોમાં રાજ્યનો ગોપ પ્રમુખ હતો અને તે તરીકે તે વસુલાતી કામ ઉપરાંત થોડું ન્યાયખાતાનું કામ પણ કરતો. પણ મોટી કોર્ટો આવા કારોબારી કામથી અલગ હતી. તે એ પ્રકારની હતી; ધર્મસ્થીય તેમાં ત્રણ ધર્મસ્થો દિવાની કામ કરતા અને કંટકશોધન જેમાં ફોજદારી કામ ઉપરાંત રક્ષણનું પણ કામ કરાતું. ધર્મસ્થીય કોર્ટો ૪૦૦ ગામે, ૮૦૦ ગામે, એ પ્રાંતો વચ્ચે, અને સૌથી ઉપરી કોર્ટ પાટલીપુત્રમાં હતી. ઇલિઝાબેથમાં મેગનાકોર્ટો થઇ સ્થાયી અદાલતો સ્થપાઇ તે પહેલાં ૧૫૦૦ વરસ પહેલાં હિંદમાં અદાલતો હતી.

લંકામાં ૧૧મા સૈકામાં ફરતા ન્યાયાધીશોની સંસ્થા હતી. તેઓ ફરીને ન્યાય આપતા અને તેથી સ્થાનિક પંચાયતો ઉપર દેખરેખ અને અંકુશ રહેતો.

ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રન્થોમાં સ્થાનિક અવલ હકુમતની અદાલતો ઉપર પ્રાંતવિવાદની અદાલત અને તેના પર રાજની પોતાની અદાલત હોય એમ જણાય છે. આ ત્રણ અદાલતો ઉપરાંત કુલ, શ્રેણી અને પૂગની લોકસંસ્થાઓની અદાલતો એક ઉપર એક હતી અને તેના ઠરાવ ઉપર પ્રાંતવિવાદની અદાલતમાં અપીલ થતી એમ જણાય છે.

રાજકીય નાણાં વ્યવસ્થા વિશે વિચાર કરતાં યાદ રાખવું જોઇએ કે આધુનિક બજેટ પદ્ધતિ નેપોલિયનના સમયથી શરૂ થાય છે અને તેથી જૂના કાળમાં તેની અપેક્ષા રાખવી વ્યર્થ છે. તેમાં હિન્દનો ઇતિહાસ હજુ બહાર આવ્યો નથી ત્યારે તો એ ન જ રખાય. મૌર્યોના કાળના ખરચ સંબંધી માહિતી મળી નથી. વર્ધનો વિષે હું એન્સાંગ કહે છે કે તે વખતે વેક નહોતી. મજૂરો પાસે કામ કરાવતા તો પણ પૈસા આપતા. રાજ્યની આવકનો વ્યય પ્રથમ રાજ્યકારોબાર અને યજ્ઞ યાગાદિ, પછી મંત્રિઓને અપાતા દરમાયા, લોકોને તેમની કુશળતા માટે અપાતાં વર્ષાસતો અને ધર્મદો એ ક્રમે થતો. એ ચીના વિદ્વાને રાજ્યમાં વેક ઝાંછી હતી, કર હળવા હતા વગેરે સ્તુતિ કરી છે પણ એટલા ઉપરથી કાંઇ આખી નાણાં વ્યવસ્થા સમજી શકાય નહિ. દક્ષિણની ૮૦૦ થી ૧૩૦૦ ની સ્થિતિ જેટલી પ્રકાશમાં આવી છે તે ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે જમીન મહેસુલ સિવાય કર દરદર અને વેચાણ એ આવકના માર્ગો હતા. કંઈક આવકની વેરા જેવું હશે એમ લાગે છે, તે ઉપરાંત વજન અને ત્રાજવાં રાજ્યની છાપનાં વપરાતાં એ પણ આવકનું કારણ હતું. કંઈક વારસાઇ હક પણ લેવાતો. બજાર ઉપર કર હતો અને ટોલ પણ લેવાતો. જમીન મહેસુલ સંબંધી હકીકત ઉપરથી લાગે છે કે ચોલ રાજ્યમાં ખાનગી વ્યક્તિ અને સંઘ બન્ને જમીન માલિક થઈ શકતાં પણ સરકારી મહેસુલ કર તરીકે લેવાતું કે ખેડૂત પાસેથી જમીનના ભાગ તરીકે લેવાતું તે ચોક્કસ થઇ શકતું નથી.

આ રાજ્યના કર વેરા ઉપરથી જણાય છે કે રૈયત ઉપર આનો બોજો ભારે હશે. આનું કારણ એ છે કે રાજ્યને બહુ મોટું ખરચ રાખવું પડતું. આપણાં રાજ્યોની ફરજો ઘણા પ્રકારની છે. રાજ્યનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ધર્મ ફેલાવવાનો હતો. આ ધર્મ શબ્દ જર્મન

સંસ્કૃતિ (Kulchar) અગ્રેણિક કાયદો (Law) જોવોજો પ્રોથમ અને વિસ્તારી છે. ધર્મ જ પશુમાંથી માણસને માણસ કરનારો વિશેષ ધર્મ છે. ૧ હિન્દુ રાજ્યો ધર્મ પ્રવર્તક રાજ્યો હતાં. માટે એટલા જુના કાળથી નહેરો, રસ્તા, આરામ, જાહેર મદાનો વગેરે હિન્દુ રાજ્યોમાં હતાં. રાજ્યો વિદ્યા કલાના પણ પોષક હતા. હાલના સમાજવાદની અસરથી રાજ્યો જે જે જાહેર કામો કરે છે તે ધર્મબુદ્ધિથી હિન્દુ રાજ્યો કરતાં. અને રાજ્યો આંટણું કરતા છતાં ખાનગી ધર્મોદો પણ એટલો જ થતો.

મૌર્યકાલમાં રાજ્યની ઉપજનાં મુખ્ય સાધનો નીચે પ્રમાણે સાત પ્રકારનાં હતાં. (૧) જમીન મહેસુલ. જમીન જે પ્રકારની હતી રાજ્યની ખાસસા જમીન અને ખાનગી જમીન. (૨) દાણ. આયાતી માલપર દાણ બહુ ભારે છે પણ પરદેશ સાથેના વેપારને ઉત્તેજન પણ અપાતું. (૩) વેચાણો વગેરે ઉપરનું એકસાધક દાણ. (૪) સીધા કરવેરો. આમાં વારસાધ હક, વજન કાંટા ઉપરનો કર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. (૫) દંડ. ફરેક જાતના ગુન્હાઓ માટે. (૬) રાજ્યનો પોતાનો નફો. જેવો કે નાવનું ભાડું, તેલની ઉપજ, માંછલાં પકડવાના હકની ઉપજ, દરિયાની પેદાશ વગેરે. (૭) બંદરની ઉપજ વગેરે પરચુરણ આવક. આ સઘળા દરો આપવાની રૈયતમાં ચકિત હતી અને રૈયત મુખી હતી.

પ્રકરણ ૬ દુઃ

હિન્દના રાજકારણમાં માત્ર રાજસત્તાક રાજ્યો જ થયાં નથી પણ પ્રજાસત્તાક પણ થયાં છે. આ રાજ્યો જુદે જુદે ત્રણ સમયે ફાલ્યાં છે. તેમની પડતીને માટે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પૌર્વાત્ય સ્વભાવને જ જવાબદાર ગણે છે. માટે પ્રથમ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોને પશ્ચિમના સ્વભાવમાં કેટલી અનુકૂળતા હતી તે જોવું જોઈએ. આપણે ક્રાન્સનો જ દાખલો લઈએ. તે ૧૭૯૨માં પ્રજાસત્તાક થયું. પણ ૧૮૦૪માં નેપોલિયન જ તેનો શહેનશાહ થયો. ૧૮૧૪માં તેને હાડી બૂનો વંશ ફરી ગાદીએ આવ્યો. તેને પદબ્રજ ફરી લોકોએ ૧૮૩૦માં ફરી નાગરિક રાજ્ય સ્થાપ્યું પણ તેમાં પણ એકદમ સત્તા વપરાવા માંડી અને ૧૮૪૮માં તેને રાજ્ય છોડવાની ફરજ પડી. તે પછી ખીજું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થપાયું તે ચારવર્ષ આશુ. ૧૮૬૨માં લુઇ નેપોલિયન ફરી શહેનશાહ થયો અને જર્મનીએ તેને ૧૮૭૦માં હરાવી કેદ કર્યો તેથી ફરી પ્રજાસત્તા સ્થપાઈ. આ રીતે રાજ્યની આંતર વ્યવસ્થા પરરાજ્ય સાથેના સંબંધને લીધે ચાલે છે અને બદલાય છે. ઇ. સ. પૂ. પાંચમા સૈદ્ધમાં, ઇરાનીઓ સામે ટકાવ કરવાને અવશ્યિત થયેલ ડેલોસનું રાજતંત્ર ન્યારે વિજયવંત યથા શહેનશાહત યથા પડયું ત્યારે પેરિક્લીસે એકદમ સત્તા જમાવી અને પરદેશ ઉપર કરેલા વિજયના મદમાં, પ્રજાસત્તાના આગ્રહમાં અદિતીય ગણાતી આયે-સની જ પ્રજાએ પેરિક્લિસને નમન કર્યું. તેથી જ રીતે સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુતાની દિમાયતી ફ્રેચ

૧ આ જગ્યાએ કર્તાએ ધર્મેણ દીના:પશુમિ: સમાના: એ પંક્તિ રોમન લિપિમાં ઉતારી છે. આ અવતરણ તેઓ ગીતાનું ગણે છે પણ એતો હિતોપદેશમાં છે અને ભગવદ્ગીતામાં નથી એ સર્વવિદિત વાત આ વિદ્વાન અને બહુશ્રુત લેખકના ધ્યાનમાં કેમ નહિ રહી હોય તે સમજાતું નથી. !

પ્રજાએ વિજયી નેપોલિયનનું રાજ્ય સ્વીકાર્યું. એજ રીતે લુઇ નેપોલિયન પણ વિજયી થયો હોત તો ૧૮૭૦નું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય કદી સ્થપાત નહિ અને આ છેલ્લા મહા વિગ્રહમાં જર્મની પ્રજાસત્તાક થયાનું પણ એજ કારણ છે. ૧૮૭૦ પછી પણ ફ્રાન્સમાં રાજના પક્ષવાદીઓ ઘણાં વરસ ટક્યા છે અને ત્રણે રાજકુલો નષ્ટ થયા છતાં રાજ-પક્ષવાદીઓ ફ્રાન્સમાં છે. લોક અને સમાજનો આ સ્વભાવ યાદ રાખી પૂર્વનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની તુલના આપણે કરવી જોઈએ.

આ પ્રજાસત્તાક રાજ્યો ત્રણ જૂદા જૂદા સંમયોમાં વહેંચાઈ જાય છે. સૌથી છેવટનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૧૫૦ થી ઈ. સ. ૩૫૦ નો છે. મૌર્ય શહેનશાહત તૂટ્યા પછી અને ગુપ્ત શહેનશાહત સ્થપાઈ એ વચ્ચેના ગાળામાં જેમ આન્દ્રો અને કુશાનોનાં પ્રબળ રાજ્યો સ્થપાયાં તેમ પ્રજાસત્તાક રાજ્યો પણ સ્થપાયાં હતાં, એમ સિક્કાઓ ઉપરથી માલુમ પડે છે. યૌધેય અને માલવો તેમાં મુખ્ય છે. આ રાજ્યોનો પરરાજ્ય સાથેનો સંબંધ કેવો હશે તે હકીકત મળતી નથી પણ એટલું જણાયું છે કે સમુદ્રગુપ્તના દિગ્વિજયમાં આ પ્રજાઓ ખંડણી આપીને અને તાબેદારી કબુલીને પોતાની આંતર વ્યવસ્થા જાળવી શકી હતી.

આ ઉપર કહ્યાં તે રાજ્યો જૂનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યોના અવશેષો હતાં. ઘણું કરીને પ્રજાસત્તાક રાજ્યોનો સૌથી લાંબો કાલ ઈ. સ. પૂ. ૪ થી ઈ. સ. પૂ. છઠ્ઠા સૈદ્ધ સુધીનો હતો. એટલે કે પ્રજાસત્તાક રાજ્યો સ્પાર્ટા, આથેન્સ, થીબ્સ અને રોમનાં સમકાલીન હતાં. અને એ રાજ્યોનો મૌર્ય સામ્રાજ્યમાં (ઈ. સ. પૂ. ૩૨૩) લોપ થયો તે પણ ગ્રીક રાજ્યોનો મેસીડોનિયામાં લોપ થયો (ઈ. સ. પૂ. ૩૩૮) તેજ સમયે.

મેગેસ્થિનિસ પોતાના સમયની પ્રચલિત હિન્દુ પરંપરા એવી જણાવે છે કે હિન્દુસ્તાનમાં “ ડાયોનુસોસથી સેન્ડ્રોકોટોસના સમય સુધીનાં ” ૬૦૪૨ વરસના ગાળામાં “ ત્રણવાર પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થપાયાં. ” કોઈ શહેરમાં પ્રજાસત્તા તૂટીને રાજસત્તા સ્થપાયાનો પણ તે ઉલ્લેખ કરે છે. પ્રાચીન પ્રજાસત્તાક રાજ્યો ઈ. સ. પૂ. ૪ થી સૈદ્ધ પછી પણ અવશેષ રૂપે રહેલાં એલેક્ઝાન્ડરની સામે થયાં હતાં. તેમાં માલવ અને કુદ્રકનો તાબો સંપ કરેલો ગણ પણ આવે છે અને ખીજા ગણો ગ્રીક ઉચ્ચારોમાં હોઈ બધા સમજી શકાતા નથી.

આ નાનાં ગણરાજ્યો વિસ્તરતા મૌર્ય સામ્રાજ્યમાં વસમાં કંટકરૂપ હશે. આ બધાં રાજ્યો લડાયક અને જખરાં હતાં. અને નાનાં સ્વતંત્ર ગ્રીક રાજ્યોને જેમ મેસિડોનિયાએ પૈસાથી વશ કર્યાં તેમ, દણ્ડથી સામની શક્તિ વધારે સમજનાર ચાણક્યે પણ આ રાજ્યોમાં કુસંપ કરાવીને સામ્રાજ્ય સત્તા સ્થાપી હશે એમ જણાય છે.

પ્રજાસત્તારાજ્યનો જણાએલો પ્રાચીનતમ કાલ ઈ. સ. પૂ. ૬૦૦થી ઈ. સ. પૂ. ૪૫૦ છે. આ રાજ્યો બિહારમાં હતાં. આ સ્વતંત્ર પ્રજાઓની સંખ્યા ૧૧ હતી. તેમાં કુશિનારા પાવા અને કાશીની મદલવોની ત્રણ શાખાઓ, કપિલવસ્તુના શાક્યો, મિથિલાના વિદહો અને વેસાલીના લિચ્છવિઓ વધારે પ્રખ્યાત છે. છેલ્લી એ પ્રજાઓ એક મેકમાં ભળી જઈને વલ્લભો કહેવાયા.

પછીની જગતની સંસ્કૃતિ ઉપર શાક્યોના જોટલી ખીજ કોઈ પ્રભસત્તાક રાજ્યની અસર થઈ નથી; જે પ્રદેશ પર તે સત્તા બોગવતી તે પ્રદેશ પછીનાં ૨૫૦૦ વરસ સુધી બુદ્ધોનું ચીન-જાપાનનું પૂર્વનું જેસાલેખ રહ્યું છે. બુદ્ધનો પિતા શુદ્ધોદન એ સંયુક્ત પ્રમુખો પૈકી એક હતો. શાક્યોની સંખ્યા દશ લાખની હતી. તેમનો પ્રદેશ હિમાલયની તળેટીની દક્ષિણે ૫૦ માઇલ સુધી પૂર્વ-પશ્ચિમ ૩૦-૪૦ માઇલ હતો. રાજ્યનો મુખ્ય લોકો સુટ્ટણીથી નક્કી કરતા. અને તે રાજ્ય કહેવાતો. વજ્જીઓનું રાજ્ય પ્રાચીન હિન્દનાં યુનાઇટેડ સ્ટેટસ ગણાવાં જોઈએ. તેમાં આઠ પ્રજાઓ ભેગી થઈ હતી. વિદેહોમાં પહેલાં રાજની સત્તા હતી અને તે પછીથી પ્રજાસત્તાક થયું હતું. જાતકો ઉપરથી હકીકત મળે છે કે તેમની સભામાં ૭૭૦૭ સભ્યો બેસતા. તે બધા રાજાઓ ગણાતા. તેઓ કાયદા ધડતા, સુખા તરીકે કામ કરતા. તેમની સભાઓમાં રિવાજ, વહિવટ, વિગ્રહ સુલેહ નાણાં સંજ્ઞા અર્થ આસતી, તેઓની કારોબારી સમિતિ નવ 'ગણ-રાયાણી' હતી. પ્રમુખને રાજ્યાભિષેક કરવાનો રિવાજ હતો. તેમની ન્યાયપદ્ધતિ સ્વતંત્રતાના આદર્શપર ઘડાએલી હતી. કોઈપણ તહોમ-તદારને સાત અદાકરો ઉપરાઉપરી શુનેહગાર ઠરાવે તોજ તેને સજા થઈ શકતી પણ હરકોઈ એક તેને નિર્દોષ ઠરાવી શકતી. સજા જૂના કેસના, દાખલાઓને અનુકૂળ કરવાની હતી અને તે દશરે નોંધાતી.

મીસની માફક આ ગણરાજ્યો નાનાં શહેરમાં નહોતાં પણ મોટા પ્રદેશો ઉપર પથરાયેલાં હતાં. તેથી એ રાજ્યોમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય હતું. તેમાં સ્ત્રીઓનો પણ ભાગ હતો.

પ્રજા સ્વાતંત્ર્યના મોટામાં મોટા હિમાયતી બુદ્ધ પોતે હતા. નિર્વાણ વિશે તેમણે જોટલું કહ્યું છે તેટલુંજ ન્યાય બંધારણ, પંચનો સુદ્ધોદા, પૂર્વ નિષ્કર્ષનો બાધ, બહુમતિથી ઠરાવ, જહીર સજાઓ વગેરે વિશે પણ કહ્યું છે. તેમના છેવટના સમયમાં બંધારે અગતયનું વજ્જીઓનો નાશ કરવાની ધમકી આપતાં ત્યારે પણ ભગવાન બુદ્ધ વજ્જીઓને પ્રજાસત્તાના સિદ્ધાન્તો સમજાવતા. આ પ્રજાસત્તાકોની સંસ્કૃતિ ઉપરની અસર વિશે ગમે તેમ કહેવાય પણ પશ્ચિમનાં પ્રાચીન રાજ્યો કરતાં આની પ્રગતિ અનેક ગણી છે. આ પ્રજાસત્તાકોનાજ સમયમાં ચરકનું વૈદ્યકશાસ્ત્ર, પાણિનિનું બાળશાસ્ત્ર, પાતંજલિ અને નાગાર્જુનનું રસાયન શાસ્ત્ર, વૈશેષિક વેદાન્ત ચાર્વાક અને લોકાયત દર્શનો, છેવટે કૌટિલ્ય અને શુક્રનીતિમાં સમાઈ જતાં અનેક રાજનીતિ શાસ્ત્રો, અનુ ચામુવદ્ધયના ખીજભૂત વિચારો, જાતક વાર્તા વિસ્તાર, રામાયણ મહાભારત, ભરતનું નાટ્યશાસ્ત્ર અને વાત્સ્યાનની કલાઓ, નિષ્કામ કર્મનો બોધ દેતી ગીતા અને તેટલુંજ ઉત્તમ, સર્વસત્ત્વમૈત્રી અપ્રમાદ અને વીયનો ઉપદેશ દેતો બુદ્ધધર્મ ઉદ્ભવ પામ્યાં છે.

હિન્દુસ્તાનની પ્રજાસત્તાક સંસ્થાઓ વધારે ઊંડી શોધખોળ પછી જણાશે. પણ અત્યારસુધીમાં જે જાણ્યું છે તે ઉપરથી એટલું તો કહી શકીએ કે એકદમ સત્તાનો જુલમ એ માત્ર પૂર્વનો જ સંદેશો નથી અને ખીજું એ કે પશ્ચિમ, પણ જુલમનું એટલું જ દારણુભૂત છે. ખીજી તરફ પૂર્વનાં પ્રજાકીય તરવોમાંથી આધુનિક સમાજસત્તાવાદ વગેરેનો અર્થ દાઢો ન જોઈએ.

૧. ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે હિન્દની રાજસત્તામાં લોક અને મંત્રિસભા વચ્ચે કોઈ જીવંત સંબંધ નહોતો. ધણીવાર મંત્રિઓએ રાજને મર્યાદામાં રાખ્યો છે એ ખરું પણ રાજસત્તાને નિયમમાં રાખવાને તેમની પાસે કોઈ કાયદેસર સાધન નહોતું.

૨. ગામપંચાયતો કે એ નાનાં પ્રજાસત્તાકો સામ્રાજ્યોથી સ્વતંત્ર નહોતાં. વેદકાલમાં સ્વતંત્ર જાતિઓ અને આ ગામ પંચાયતો એક જ હશે. તે પછી તે નાનાં સ્વતંત્ર શહેરોના રૂપમાં નભી ગયાં હશે. પણ સામ્રાજ્યકાળમાં તો તે સામ્રાજ્યની તીસરણીનું સૌથી હેઠલું પગથીઈ હતું અને કેન્દ્રસત્તા જામેલી હતી.

૩. સ્થાનિક લોકતંત્રો પોતાનું કાવ્યું કરી શકતાં તેનું કારણ કેન્દ્રસત્તાની નિર્જળતા હતી. હાલ જે કર્મસ્વાતંત્ર્યની પ્રતિજ્ઞા લોકોના હક તરીકે બુદ્ધિપૂર્વક કરવામાં આવે છે તે આ ઉપર જણાવેલા, કેન્દ્રસત્તાની નિર્જળતાથી નિપજતા, સ્વાતંત્ર્યથી સર્વથા ભિન્ન છે.

આધુનિક એશિયાને જે પ્રજાસત્તા જોઈએ છે તેનું સમર્થન આ ઐરોપ્ય ગણ કે એવા ઐતિહાસિક પુરાવાથી મળવાનું નથી. એશિયા કે યુરોપ બન્નેનો ભૂતકાલનો ઇતિહાસ આ નવી સ્થિતિ માટે લેશ પણ ઉપકારક થઈ શકે તેમ નથી. હાલની પ્રજાસત્તાની ભાવના યુરોપ તેમજ એશિયા બન્નેનો ઇતિહાસને અજાણી છે. યુરોપમાં પણ નવાં થતાં પ્રજાતંત્રોને તોડી નાખવા ડગલે ડગલે પ્રયત્નો થયા છે અને ગ્રીસપ્રજાએ ૧૯૨૧માં પાછો કોન્સ્ટન્ટાઇનને ગાદીએ બેસાડ્યો એ પ્રજાનું વલણ બતાવે છે.

હાલનું પ્રજાતંત્ર દેશ ઉપરનું રાજ્ય છે, અમુક જાતિ કે અમુક નગરનું રાજ્ય નથી. અને પરિણામે લોકના પ્રત્યક્ષ મતથી તે ચાલતું નથી પણ પ્રતિનિધિઓથી ચાલે છે. એ ખીજો તફાવત છે. ત્રીજું એ કે તે કોઈ સામ્રાજ્યનું અંગ નથી પણ મેજે પગભર રહેતું સ્વરાજ છે.

આથેન્સ માત્ર નગર-રાજ્ય હતું. વળી તે અન્યાય ઉપર રચાયેલું હતું કારણ કે તેમાં પચીશ હજાર શહેરીઓ અને ત્રણલાખ ગુલામો હતા. વળી પેરિક્લિસ વાસ્તવિક શહેનશાહ જ હતો, -શહેનશાહનું નામ નહોતું એટલુંજ માફ.

મધ્યકાલીન યુરોપમાં ઇટલીની ઉત્તરે નાનાં નાનાં નગર-રાજ્યો હતાં. પણ ઇટલી અને જર્મન પ્રજાતા વિકાસમાં તે માત્ર આડંબીલ તરીકે જ હતાં, એથી સિદ્ધ થાય છે કે જૂનાં પ્રજાતંત્રો હાલની પ્રજાસત્તાની ભાવનાને લેશ પણ મળતાં નથી.

આ સ્થિતિમાંથી અમેરિકા અને ફ્રાન્સ મુક્ત થયાં ત્યારે તેમની પાસે કોઈ રાજતંત્રનો નમૂનો હતો જ નહિ. એ જ સ્થિતિ અત્યારે એશિયાના લોકોની છે. નવી સ્થિતિમાં તેમની પાસે અમેરિકા અને ફ્રાન્સ સિવાય કોઈ આદર્શ નથી. એશિયા તો શું પણ યુરોપના પણ પ્રાચીન ઇતિહાસમાંથી તેની આશા રાખવી કોઈ છે.

ભાગ ૨ જો.

હિન્દુ રાજનીતિના વિચારો

પ્રકરણ ૭ મું

હિન્દુઓનું રાજનૈતિક સાહિત્ય.

હિન્દુઓના સાહિત્યમાં તાર્કિક આદર્શો, અવ્યવહારિક શુભ ભેદો, ખીજાં દુનિયા વિશે ગપ્પાં—અને બહુ બહુ તો તત્ત્વચર્ચા છે. ખીજું કંઈ નથી એવો જ મત પશ્ચિમમાં ચાલ્યો છે તે મત, મેક્સમ્યુલરે પ્રસિદ્ધ કરેલ “સંસ્કૃત વાંદ્રમયે તો ઇતિહાસ” “હિન્દુ શું શીખરી શકે” અને બુદ્ધનાં ઘોડા નિરાશાવાદના ઉતારા ને લીધે બંધાયેા છે. હિન્દુનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ હંજુ રચવાને વાર છે. જર્મનીના આઉફ્ફેક્ટની નોંધમાં જ હંજુ પચીસ હજાર પુસ્તકો અપ્રસિદ્ધ રજાની યાદી છે તે સિવાય હંજુ કેટલાંય નોંધવાં બાકી છે. પણ જે કંઈ જણાયું છે તે ઉપરથી માલુમ પડે છે કે મનુષ્ય પ્રવૃત્તિને દરેક પ્રદેશ, સંધવું, નાચવું, ચિતરવું, ઢોર ઉછેરવાં, બાગ કરવા, ઘોડા રાખનાથી માંડીને તે શુંગાર, ચોરી, લડાઈ વહાણવટું હથિયાર બનાવવાં, ખીજાં શબ્દોમાં કહીએ તો ધર્મ અર્થે કામ મોક્ષ સર્વ પ્રવૃત્તિનું સાહિત્ય મળે છે તો સંપત્તિશાસ્ત્ર રાજનીતિ, કાયદાનું સાહિત્ય તો મળે જ તેમાં નવાઈ શી! આ સિવાય શુદ્ધ સાહિત્યના ગ્રન્થોમાં પણ રાજનીતિ વગેરે વિષયોની હકીકત મળી આવે છે. પણ રાજનીતિને લગતા વિષયો ખાસ સ્મૃતિશાસ્ત્ર ધર્મશાસ્ત્ર ધર્મસૂત્ર અર્થશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્રના પણ છે. પુરાણીય વિદ્વાનોનું પ્રથમ ધ્યાન આ સ્મૃતિ ગ્રન્થોપર પડ્યું કારણ કે વારસાના દાવામાં તેમની જરૂર પડી. પણ સમાજ અને લોકસંઘ વિશેનું ખૂં સાહિત્ય તેમની નજર બહાર રહી ગયું. પાલી સાહિત્ય પણ આ સંબંધી ઘણો પ્રકાશ પાડે છે.

આ વિષયને ખાસ લગતાં પુસ્તકો અર્થશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્ર છે. અર્થશાસ્ત્રના ઘણા લેખકોનાં નામો કૌટિલ્ય આપે છે તે બધાં હાલ તો નષ્ટ થયાં છે. તે સિવાય ભક્ત વિદુરને નામે એક નીતિશાસ્ત્ર અને વૈશંપાયનને નામે નીતિપ્રકાશિકા ચડ્યાં છે. સોમદેવનું નીતિવાક્યામૃત અને ભોજનું યુક્તિકલ્પતરુ પણ નીતિના ગ્રન્થો છે. પણ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ સર્વમાન્ય એવો ગ્રન્થ તો હમણાં હાથ લાગેલો કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રનો છે. ખરી હકીકત તો આમાંજ છે. તેમ છતાં આશ્ચર્ય છે કે પ્રમાણસૂત્ર પુસ્તક શુદ્ધનીતિ ગણાયું છે. આ નીતિના ઘણાખંડ ગ્રન્થોમાં ચાલુ કાયદા સાથે લેખકે કલ્પેલી આદર્શ સ્થિતિનું મિશ્રણ થઈ ગયું છે અને તે સમયના ઇતિહાસના અબાવે કલ્પના અને હકીકત ખન્નેને ચાળી દાઢવાં દરેક પ્રસંગે શુદ્ધમ નથી. પુરાતત્ત્વની વધારે શોધબોગ અને ખોદકામ પછી આ વિષય ઉપર વધારે પ્રકાશ પડશે.

પ્રકરણ ૮

હિન્દુ રાજનીતિમાં બંધારણ વિશે વિચારો

રાજનીતિમાં રાજ્યનાં સાત અંગો મનાયાં છે, ૧ સ્વામી, ૨ અમાત્ય, ૩ સુવ્રહ્મ, ૪ મેઘ, ૫ રાષ્ટ્ર, ૬ દુર્ગ, અને ૭ બલ. ચાણક્યથી ભોજ સુધી દરેક લેખક આ પ્રમાણે

વિભાગથી વિષયનિરૂપણ કરે છે. આ ચર્ચામાં રાજસભ્ય, રાજનો અતિમ ઉદ્દેશ ધર્મ છે તે, આવી જાય છે; દર અને બલિતું એકજ સમર્થન છે. રાજને પદ્મપદ કરવાનું મંડળ વગેરે સંબંધી વિચારો પણ આમાં આવી જાય છે.

જેમ ધર્મોપદેશકો પોતાને અનુકૂળ અર્થ એરિસ્ટોટલમાંથી કાઢતા આવ્યા છે તેમ હાલના રાજકરણના વિચારકો પણ એજ પ્રાચીન ગ્રન્થકારના શબ્દોમાંથી આધુનિક વિચારો કાઢે છે. આ ભૂલ છે અને આ રીતે પ્રાચીન ગ્રન્થોનો અભ્યાસ ન થયો જોઈએ. અમે હાલના કોઈપણ રાજકીયમતના નિયમો કે સિદ્ધાન્તો આ પ્રાચીન ગ્રન્થોમાંથી કાઢવા માગતા નથી માત્ર એટલું જ બતાવવા માગીએ છીએ કે પશ્ચિમમાં જે માણસ સ્વભાવતઃ રાજકીય છે તો પૂર્વમાં પણ તેવો જ છે. અને પૂર્વ વિશે એટલું વિશેષ જોવાનું છે કે અહીં રાજ્યસત્તા અને ધર્મસત્તા એવી એવડી સત્તાઓનો અમલ કદી ચાલ્યો નથી.

અકબરના મુસલમાન મંત્રી અબુલફઝે આઘનીઅકબરી લખ્યું છે તેમાં હિન્દુઓના “વ્યવહાર” ઉપર પણ પ્રકરણ છે તેમાં તે સમયના ચાલુ રાજનીતિના વિચારો સંગ્રહેલા છે; તેમાં કહ્યું છે કે રાજ વિજિગીપુ હોવો જોઈએ. નાના શત્રુની પણ ઉપેક્ષા ન કરવી. રાજ્ય હમેશાં નિષ્કંટક રાખ્યા કરવું વગેરે આમાં જર્મનોના આત્મરક્ષણના, અમેરિકાના તૈયારીના, ગ્રીકોના દેશનિકાલના અને એવા ઘણા વિચારો પણ આવી જાય છે. મંત્રની ગુપ્તિ વિશે પણ કહેલ છે અને એવી ગુપ્તિ હાલ પણ દરેક રાજ્યમાં સચવાય છે. રાજ્યએ કોઈનો વિશ્વાસ ન કરવો, દરેક પરરાજ્યથી ચેતતાં રહેવું. ખીજા પણ કૌટિલ્યના મંડળ સંબંધી વિચારો છે. પોતાની હદ ઉપરનો સામન્ત રાજ તે શત્રુ અને તેની પાસેના રાજ તે મિત્ર એ વિચાર તો હાલની સર્વ સુલેહો, મિત્ર રાજ્યો વગેરેમાં પણ રહેલા છે. અબુલફઝલ કહે છે કે ચક્રાઈ કરવી તો ધાન્ય લેવાના સમયે કરવી. નેપોલિયનની પણ આજ યુક્તિ હતી.

હિન્દની પ્રાચીન વિદ્યા વિશે વધારે હકીકત મળી ન આવે ત્યાં સુધી આપણે આ સાહિત્યનું વિવેચન માત્ર તાર્કિક દૃષ્ટિએ જ કરી શકીએ.

જહાન રુઝઅર્ મિલ કહે છે કે પ્રતિનિધિ રાજ્ય સત્તાને માટે સૌથી પ્રથમ એ જરૂરનું છે કે માણસો બધાં પોતાની જવાબદારી સમજતાં હોવાં જોઈએ અને રાજ્ય વ્યવસ્થા રહે તેને માટે પોતે સંભાળ રાખતાં હોવાં જોઈએ. કૌટિલ્ય અને શુક્રનીતિના કાયદાઓના પૃથક્કરણથી માલુમ પડે છે કે આ લક્ષણ તે વખતના સમાજોમાં હતું.

રાજ્યમાં વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય વિશે અત્યારે જે સખ વિરોધી મતો છે. એક બાળુ સમાજસત્તાવાદીઓ દરેક બાબતમાં રાજ્યની વ્યવસ્થા માગે છે ખીજા બાળુ મિલ વગેરે કહે તેમ ચાલવા દેવાના સિદ્ધાન્તની તરફેણમાં હોઈ રાજ્યની દરમિયાનગિરી ઓછામાં ઓછી હોવી જોઈએ તેમ કહે છે. કૌટિલ્ય અને શુક્ર આવા કેવળ તર્કવાદી નહોતા. ધર્મના પક્ષકારો હોઈ તેઓ જેની જેની જરૂર પડે તે સર્વનો સમાવેશ રાજ્યના કાર્યક્ષેત્રમાં થઈ શકે એમ તેઓ માને છે. સર્વ ધરણ માણસોને પેન્શન આપવું એવી હિમાયત આ શાસ્ત્રકારોએ કદી કરી નથી પણ લકાઈમાં મરેલા સૈનિકોના બેરી છોકરાંને પોપવાનું વસિલ

કહે છે, રાજકાર્યમાં જેમણે જીવન જીવીને મરણ કરવા મહાભારત કહે છે અને નિર્ણય અને આર્તનું રક્ષણ કરવા કૌટિલ્ય કહે છે તેવીજ રીતે તે મહાભારત માણનું વેચાણ અને નફાખોરીપણું પણ અટકાવે છે. તેવીજ રીતે પશુઓનાં વેચાણ, દારૂ જુગરું વગેરે સમાજને અસર કરનારા સર્વ વ્યવહારો રાજ્યની અનુભૂતિ સિવાય ન થઈ શકે એમ શુક લખે છે. રાજ ન કાલનું કારણ છે એ મૂલ્ય આ રીતે સકારણ બને છે. શુક કહે છે કે રાજ બંતે મોટા નથી રાજનું પદ મોટું છે. પ્રજાને રાજ રાખવા તેણે પોતાના અમલદારોને પણ બરતરફ કરવા જોઈએ, રાજ્યોધર્મ અને ન્યાયની ખાતર ચારચતુર રહેવું જોઈએ. આ ચારો માત્ર રૈયતની અંદર અંદરની જ ખબર ન પહોંચાડે પણ રાજ વિકસીત કરીશત પણ પહોંચાડે અને એ ખબરથી રાજ્યે પ્રકૃતિની અપ્રસન્નતાનું જે કારણ હોય તે ખસેડવું જોઈએ. શુક તો ત્યાં સુધી કહે છે કે રાજ તો પ્રજાનો દાસ છે. તેણે નવના પ્રજામાં મંત્રીઓની સલાહ લેવી જોઈએ. આ મંત્રીઓની સંસ્થાનાં મૂળ વેદકાળથી મળી આવે છે. રાજાની સત્તાને તેઓ અમલમાં રાખે છે. શુક કહે છે કે રાજ જેમનાથી બંધીતો રહે તે મંત્રીઓ સારા. રાજના દિવ્ય હક્કો જેવા પશ્ચિમમાં મનાયા છે તેવા અહીં મનાયા નથી. રાજ જે ધર્મ પ્રમાણે ન ચાલે તો તે દેવ નહિ પણ રાક્ષસ સમજવો એવા ઉક્તિઓ છે. એવા રાજને મારી નાખવો એમ મહાભારત કહે છે અને તે પછી ખીજા રાજને પસંદ કરીને નીમવો એમ શુક કહે છે.

રાજને જે કર જણે અથવા ભાગ મળે છે તે રાજના કામનો તેને મળતો જાહેર છે. તે સમયને લીધે મળે છે. રાજ જ્યારે ગાદીએ આવે છે ત્યારે તેને પ્રતિજ્ઞા લેવી પડે છે, અને એ કામ જાહેર નીતિશાસ્ત્રોમાં રાજને કર લેવાનો હક મળે છે અને એવા કર રૈયત ભરી શકે તેવી શક્તિ તેનામાં હોવી જોઈએ એટલી રાજ્યે સંભાળ રાખવી જોઈએ. નવાં ઔદ્યોગિક સાહસોને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ અને શુક કહે છે કે સાહસમાં જોડેલી મૂડીનું બમણું ન ઉપજે ત્યાં સુધી તેના ઉપર દર ન લેવો જોઈએ. પરદેશી માણ પર દાણ નાખી સ્વદેશી ધંધાનું રક્ષણ કરવાની પદ્ધતિ પણ કૌટિલ્યને જાણીતી હતી. સગર્જ જેવા પ્રસંગે જાણ કરો પણ નાખી શકાય.

સુદક્ષીણ અને લઘાયક જુરમો પણ આપણામાં ખૂબ જોડાયેલા હોય. ગીતાના નિષ્કામ કર્મમાં પણ શ્રીકૃષ્ણે એજ ઉપદેશ આપ્યો છે. લઘાયમાં મરવાથી સ્વર્ગ મળે છે એવી અહીં સામાન્ય માન્યતા છે. શુક તો બ્રાહ્મણોએ પણ લગવું જોઈએ એમ કહે છે. લગવું એ સર્વ નાતોની બ્રાહ્મણ સુદાંની દરમ છે એમ મહાભારત ગીતા અને ત્રિશંક પણ કહે છે. અને કૌટિલ્યના લેખપરથી પણ લાગે છે કે બ્રાહ્મણો પણ વાડના દરો જો કે તે ક્ષત્રિયો કરતાં બ્રાહ્મણોને લગવાને માટે જોગ્ય લાયક ગણે છે. પ્રાચીન પ્રીતોની પેઠે દિન્દિ-ઓ પણ મુરોને સ્વાભાવિક દાસ માને છે તેથી શ્રદ્ધા લઘાયમાંથી બાદ થયા છે. પણ આ સામાન્ય વિચારો પણ વીર્ય અને શક્તિ હોય તો શરૂ કે વૈરયની પણ આડા આવતા નથી, શુક કહે છે કે સેનાપતિ ગમે તે ચાર વર્ણોમાંથી લગ શકાય. મંત્રીઓની જાણતમાં પણ પ્રથમ બ્રાહ્મણ પછી ક્ષત્રિય અને પછી વૈરયને માટે પ્રમુખાન બતાવી છેવટે એમજ કહ્યું છે કે કાર્ય, શીલ અને જીવન નહિ. ખીજા દિશાની વચગાએ

પૂરવાની બાબતમાં વર્ણભેદ તેથી પણ જોડો મદરવનો હતો અને સાથે સાથે એ પણ બાણવું જોઈએ કે તે વખતના વર્ણો, જાતિઓ, નાતો હાલના જેવી ચોક્કસ અંધાધા ગમ નહોતી, આંતરલગ્નો થઈ શકતાં.

પ્રકરણ ૯મું.

હિન્દુરાજનીતિમાં રાજ્ય સંબંધી વિચારો.

રાજ્ય સંબંધી વિચારો નીતિવિદોએ એ રીતે કર્યા છે. રાજ્યભાગ: અને અરાજક જનપદ વચ્ચે ફરક શો છે? અને અરાજકતામાંથી રાજ્ય શી રીતે ઉદ્ભવ્યું? જનનેતો એક જ જવાબ તેઓ આપે છે કે “માતૃયન્યાય.” પશ્ચિમના નીતિવિદો અરાજક સ્થિતિને પ્રાકૃતિક સ્થિતિ કહે છે. અને તેમાં સળગો નળગાને હજુ એમજ એમનું પણ કહેવું છે. જનને વિચારકોનો ત્યાં એક જ મત થાય છે.

હિન્દુ દણ્ડનીતિ એ મુખ્ય પાયા પર રચાયેલી છે (૧) મમત્વ અથવા સ્વામિત્વ અને (૨) ધર્મ. આ વિચારો ઉપરથી આખી રાજ્યતત્ત્વની મીમાંસા થઈ છે. દણ્ડ ન હોય તો રાજ્ય નથી. આ સિદ્ધાન્તોનું નીચે પ્રમાણે પૃથક્કરણ કરી શકાય.

૧. દણ્ડ ન હોય તો રાજ્ય ન હોય.

(ક) રાજ્ય ન હોય તો ધર્મ ન હોય.

(ખ) ધર્મ ન હોય તો સ્વામિત્વ કે માલીકી ન હોય.

દણ્ડ રાખવાનું મૂળ કારણ મનુષ્ય સ્વભાવમાં છે. દણ્ડ સિવાય માણસ શુચિ રહી શકતો નથી. હાલના અસ્વામિવાદીઓ આ વિચારની વિરુદ્ધ છે. પણ યુરોપના પણ આજયુગીનો સર્વ વિચારકોએ આજ વિચારોનું નિરૂપણ કર્યું છે. રાજ્ય જોકે પોતે દણ્ડધર છે છતાં તે પણ દણ્ડને અધીન છે અને જે દણ્ડ પ્રજા પર પડે છે તેજ રાજ્ય પર પણ પડી શકે.

મમત્વ, જ્ઞાનગી માલીકીની ખેડે ધર્મ પણ રાજ્યને માટે આવશ્યક છે. રાજ્ય ન હોય તો ધર્મ ન હોય. કોઈ પણ કારણથી એટલે કે સ્વતંત્રતા નષ્ટ થવાથી કે રાજ્યકાન્તિને લીધે કે અરાજકતાથી રાજકીય સ્થિતિ અંધ પડે તો ધર્મ પણ નષ્ટ થાય.

આ ધર્મ બહુજ વ્યાપક શબ્દ છે, પૃથક્કરણ કરતાં તેના જોડામાં જોડા નીચે પ્રમાણે પાંચ અર્થો થાય છે.

૧. કોઈ પ્રકારનો મોક્ષવાદ જેમકે હિન્દુ ધર્મ, મુસલમાની ધર્મ વગેરે.

૨. પાપથી ઉલટું તે, પુણ્ય, એટલે આરિત્રમીમાંસામાં જેને સાફ કહીએ તે.

૩. કાયદો. રાજ્યે અમલમાં મૂકેલો કાયદો.

૪. ન્યાય.

૫. ફરજ, કર્તવ્ય.

રાજનીતિચર્ચામાં પહેલા એ અર્થોનું કામ નથી. એ કાઢી નાખતાં એમ શકિત થાય છે કે રાજ્ય એટલે (૧) કાયદા આપનારી, (૨) ન્યાય આપનારી (૩) કર્તવ્ય કરાવનારી સંસ્થા.

હવે ધર્મ એટલે કાયદો દણ્ડને લીધે જ રહી શકે છે. ત્યારે જો રાજ્ય ન હોય તો મનુસ્મૃતિ, યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ વગેરે સ્મૃતિઓ પણ હોઈ ન જ શકે. પણ એ સ્મૃતિઓ શું કાયદા હતા? હવે કાયદા વિશે એ મતો છે તે બાણવા જોઈએ. એક તો કોઈએ પણ

ઘડ્યા વિના માનવ સ્વભાવમાંથી સ્વાભાવિક રીતે હલવેલો. અથવા લોકોમાં રિવાજ તરીકે ચાલતો કાયદો અને બીજો રાજ્યે ઘડેલો કાયદો. આમાંનો બીજો વિચાર યુરોપમાં ૧૬મા સદીમાં જ સ્કુટર રૂપે મૂકાયો. હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં આ બંને વિચારો હતા. યાગવલ્ક્યની સ્મૃતિમાં વિરાજેલા આ ભેદ કહે છે. બૃહદારણ્યક-ઉપનિષદમાં ધર્મ એ જ સત્ય છે એમ કહ્યું છે. મનુ કહે છે કે કાલ્યા અને રાગદ્રેષ રહિત પુરુષોએ જ આચાર પાળ્યો તે ધર્મ. યાગવલ્ક્ય સદાચારને ધર્મ કહે છે. ડિમોસ્થિનિસે પણ આવું જ કહ્યું છે. પણ ધર્મ સંબંધી વિચાર, જેને કૌટિલ્ય રાજની આગ્રા કહે છે તેનો પણ ઉદ્દેશ નારદ શુક વગેરેમાં છે. શુક કહે છે કે રાજનાં શાસનોને પૂરેપૂરાં પ્રસિદ્ધ કરવાં જોઈએ. શાસનપત્રો ઉપર રાજની, મહોરછાપ તથા મિતિ પણ જોઈએ.

ધર્મ એટલે ન્યાય પણ રાજ્યમાં હોવો જોઈએ. મનુ કહે છે કે એ માણસો વચ્ચે તકરાર પડે ત્યારે સ્મૃતિઓ પ્રમાણે ન્યાય કરવો તે ન્યાય છે. શુક પણ એવું જ કહે છે. એ જ રીતે રાજ્ય જ માણસોને સ્વધર્મ-સ્વકર્તવ્યમાં પ્રવર્તી શકે.

રાજ્યનું મૂર્ત અંગ તે રાષ્ટ્ર. રાષ્ટ્રમાં બે વિચારો આવે છે (૧) સ્થાપિત (૨) પ્રકૃતિ કે પ્રજા. આ પ્રજા કેટલાએક સ્વાભાવિક વર્ગોમાં વહેંચાય તે વર્ગો. ચાર વર્ણ ગણાય છે પણ શુક કહે છે તેમ વર્ણો અસંખ્ય છે. મૂળ વર્ણોના વિચાર આમડીના રંગ ઉપરથી આવ્યો હશે. હવે પ્રજાની જે દરેક વ્યક્તિને પોતાના વિકાસમાં કેટલીએક ભૂમિકાઓ છે તે આશ્રમે છે. એટલે પ્રજા હોય ત્યાં વર્ણાશ્રમે હોવાનું જોઈએ. અને ધર્મ એટલે એ વર્ણાશ્રમ પ્રમાણે કર્તવ્ય કરવું તે.

રાજ્યનું ઔર્થર્થ પરરાજ્યથી સ્વતંત્ર હોય તો જ ઔર્થર્થ ગણાય એ પણ પ્રાચીન નીતિવિદો જાણતા હતા. શુક કહે છે કે પરતંત્રતા જેવું એકે બીજું કુળ નથી અને સ્વતંત્રતા જેવું સુખ નથી. કૌટિલ્ય કહે છે કે પરદેશી રાજ્ય દેશને પોતાનું ગણવું નથી, તેને ગરીબ બનાવી દે છે, તેની સંપત્તિ ઘસડી જાય છે. અથવા તેને વેપારના સાધન તરીકે ગણે છે. આ વિચારોને લીધે પરરાજ્ય સાથે કેવી નીતિ રાખવી એ વિચારો, આંતર રાજ્યનીતિ, અસ્તિત્વમાં આવી અને તે ઝોઝામાં ઝોઝી ઇ. સ. પૂ. ત્રીજા સદી જેટલી પ્રાચીન છે.

એક રાજને બીજા જે જે રાજ્યો સાથે સંબંધ હોય તે રાજ્યોનું એક મંડળ ગણાય છે અને તે મંડળને અંગે નીતિવિદોએ પોતાના વિચારો બતાવેલા છે. મંડળના વિચારમાં કેન્દ્રભૂત વિચાર વિનિગીયુ રાજનો છે. વિનિગીયુની ભાવનામાં વિજય અને વિસ્તારની ઇચ્છા રહેલાં છે. દરેક વિનિગીયુએ મંડળમાં મુખ્ય બનવાની ઇચ્છા કરવી જોઈએ. તેને માટે તેણે સદાસર્વ રહેવું જોઈએ પોતે આગળ, વધવા પરને નીચો પાડવો જોઈએ. એ માટે મંડળની નીતિમાં ધર્મવિચારોને સ્થાન નથી. પશ્ચિમના આંતર-રાજ્યનીતિનું કૌટિલ્યસં પણ કહે છે કે રાજ્યો કાંઈપણ કારણ સિવાય યુદ્ધ કરે છે અને યુદ્ધમાં કોઈ ધર્મની ગચાંદા રાખતા નથી. એક વિચારકે પણ એમ જ માનતા. આ જાગ્યતમાં પૂર્વના નીતિવિદોને પશ્ચિમના નીતિવિદોથી જુદા ગણવાનું કાંઈ કારણ નથી.

કૌટિલ્યના મંડળમાં વિનિગીયુની દૃષ્ટિએ પ્રથમ તેનો જે અડીને પાડાશી હોય તે તેનો અરિ છે, તે પછી મધ્યમ છે ને પછી ઉદાસીન છે. અને. અત્યારે પણ યુરોપમાં જે

વિચારો આલે છે તેમાં આજ નીતિ નજરે પડે છે. મુખ્ય નીતિ એ છે કે શત્રુઓને અંદર અંદર લડાવવા. ત્યારે સર્વ રાજનીતિમાંથી નીચેના એ સિદ્ધાન્તો નીકળે છે.

૧. રાજ્યો પોતાની પ્રજામાં માતૃયન્યાય ન પ્રવર્તવા દેવો.

૨. મંડળમાં પાછો જોજ માતૃયન્યાય પ્રવર્તે જ.

એટલે એક અનવસ્થામાંથી આપણે બીજી અનવસ્થામાં આવીએ છીએ. હિન્દુ રાજનીતિમાં આજ કોયડો છે.

આટલેથી જ રાજનીતિ અટકી પડી નહિ. આથી આગળ જમ્ સાર્વભૌમ રાજ્યની ભાવના ઉદ્ભૂત થઇ. યુરોપમાં આ ભાવના ૧૪ માં સદ્માં અસ્તિત્વમાં આવી. હિન્દુઓમાં આ ભાવના પ્રાચીન કાળથી હતી. ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં પણ સાર્વભૌમ અને એકરાજ્ય થવાનો ઉલ્લેખ છે. આજ વિચારો ચક્રવર્તી, ચાતુરન્ત, સાર્વભૌમ, સમ્રાટ, આસમુદ્રક્ષિતીક્ષ્મી પણ કહેલી છે. શુક્રનીતિમાં ઉપજ પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે પાંચરીઓ ગતારી છે. સામન્ત, મોડલિટ, રાજ, મહારાજ, સ્વરાટ, સમ્રાટ, વિરાટ, અને સાર્વભૌમ. આ ભાવના મુખ્ય યજ્ઞ અને રાજમૂલ્યયજ્ઞની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. દિગ્વિજયની અભિલાષાપાતું મળે આ કારણ હતું. અને રાજનીતિની અંતિમ નેમ એ જ હતી.

આ સ્વાધ્યાયમાં ટીકા કરવાનો ઉદ્દેશ નથી. પણ સ્વાધ્યાયથી થતા કેટલાં એક વિચારોની તોંધ લેવી ઉચિત માનીએ છીએ. આ પુસ્તકના અભ્યાસથી, પૂર્વના અભ્યાસના કેટલાંએક ગ્રંથો—જે સઘળા ગ્રંથો પૂર્વ સ્વતંત્ર થવાને લાયક નથી એવા એક જ વિધાનને લક્ષે છે તે—ગ્રંથો તૂટી જાય છે. તે સાથે જ એજ ગ્રંથોના સહગામી બીજા ગ્રંથો—કે પશ્ચિમ ઇતિહાસના આદિથી જ રાજ કરવા સરખાએલું હતું એ ગ્રંથો પણ ટકી શકતા નથી. પુરાતત્ત્વ સંશોધનમાં આટલું સંમાર્જનનું કામ પણ ઓછું અગત્યનું નથી. પણ આ થતાં બીજા ગ્રંથો બંધાઇ ન જાય એ સંભાળ રાખવાની છે. પૂર્વની પ્રજાઓ અને પશ્ચિમની પ્રજાઓ સરખી છે—માણસ છે એટલે દરજ્જે સરખી હોય એમાં નવાઇ નથી. પણ એ સૂત્રથી એમ ન સમજાઇ જવું જોઇએ કે પૂર્વના ઇતિહાસની શોધખોળમાં પશ્ચિમના ઇતિહાસ જેવું પરિણામ આવે કે ગતારી શકીએ એટલે ઇતિહાસનો તાળો મળી ગયો. પૂર્વ પશ્ચિમ એક છે એ જ ઇતિહાસના શોધખોળનું ધ્યેય છે એમ ન મનાવું જોઇએ.

પૂર્વ અને પશ્ચિમના ઇતિહાસ સમાન્તર લીટીએ ચાલ્યા છે એમ કહી શ્રી વિનયકુમાર સરકાર એક એવું પણ અનુમાન કાઢે છે કે પૂર્વ કે પશ્ચિમનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અત્યારની નવીન સ્થિતિને કાઢ પણ રીતે માર્ગદર્શક થઈ શકશે નહિ. આનો ફલિતાર્થ એ થાય કે આપણાં રાજકીય પ્રશ્નો માટે વિચાર કરવાની સામગ્રી પાશ્ચાત્ય દેશોની આધુનિક સ્થિતિના અભ્યાસમાંથી જ મળી શકશે—બીજા શબ્દોમાં આપણે આપણું ભાવી તેમને પગલે પગલે ચાલીને રચવું જોઇએ. આ સઘળા અનુમાન સ્વીકારતા પેહેલાં બહુજ વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે. આધુનિક સ્થિતિ નવીન છે એ ખરું. પણ તેને પણ આપણે આપણા ઇતિહાસમાં સિદ્ધ થતી પ્રકૃતિ અનુસાર ઉકેલવાની છે. નહિ કે માત્ર પશ્ચિમના અનુકરણથી. એટલે અંશે પૂર્વની વિશિષ્ટ પ્રકૃતિ છે અને તે પ્રકૃતિ તેના ઇતિહાસમાંથી આપણે વિચારી ને સમજી લેવી જોઇએ.

ચોપાનીયાં

કનિષ્ઠની સાલ. 'કેમ્બ્રીજ હીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા વો. ૧' ના ૫૮૩મા પાના પર કહેવામાં આવ્યું છે એમ 'કનિષ્ઠના વારંસી સાલવારી એ હિન્દુસ્તાનના આખા ઇતિહાસમાં સૌથી વધારે મુશ્કેલી ભરેલો પ્રશ્ન છે, અને અત્યારે પણ એ પ્રશ્ન ઉકેલાયો છે એમ માગ્યે જ કહેવાય.' ૧૯૨૩ ના ઇન્ડિયન એન્ટીક્વરીના એપ્રિલના અંકમાં પ્રો. જી. બેવીઓ હુબેલ એ સાલવારીના પ્રશ્નમાં સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે એમણેની માહિતી આપે છે.

'તક્ષિલા ઓમગનાં સર જહાન માર્શલનાં જોદકામોના સંમિલનપૂર્વક અંબ્યાસ કંરવાથી ઉપર્યુક્ત પ્રશ્ન વહેવાર પૂરતો ઉકેલાયો ગણાય એવો મત નળ્યુવંદ્યાની હું રજૂ લઉં. તક્ષિલાના પ્રદેશમાં ઇ. સ. ૪૫ માં જોન્ડોફરનીસ રાબંધ કરતો હતો એમ મોની ત્રાઇએ તો ઇરાનમાં એના વારસે પેકોરેસ હતો પેકોરેસનાં વંશમાં અશ્વવર્માનો ભત્રીજો સસસ તક્ષિલાનો હાકેમ હતો. ઇ. સ. ૬૪ માં એ જ પ્રદેશ મહારાજા કુશના હાથમાં હતો. (પછી તાર શિલાલેખ).

સર જહાન માર્શલનાં તક્ષિલાનાં જોદકામોના અહેવાલ (એકસ્કેવેશન્સ એટ ટેક્ષિલા. આર્કયો. સર્વે. ઇન્ડિયા. ૧૯૧૨-૧૩ પાનું ૧ એકએક, અને એ ગાઇડ ટુ ટેક્ષિલા; કંલકતા ૧૯૧૮) ને હું બરાબર સમજ્યો હોઈ તો ત્યાં કેટલાંક તદ્દન સ્પષ્ટ પડ જડ્યાં છે જેમકે-(૧) જોન્ડોફરનીસનું પડ; સસનનું વગેરે, (૨) હમ્યુઝ તથા કુલ્યુલ-કાશીસીસનાં પડ, અને (૩) વીમા કાશીસીસનું પડ. જે કાળમાં કુલ્યુલકાશીસીસ અને હમ્યુઝના જ સિક્કાઓ ચાલતા હતા તે પછી એનું પડ બંધાયતો ધણું વર્ષો થયાં. અને પછી વીમા-કાશીસીસના સિક્કાઓનું ચલણ થતાં પણ લાંબો કાળ વીત્યો હશે.

પરંતુ આ પૂરતું નથી. એક અતિ મહત્વની બાબત પર ધ્યાન ખેંચવું આવશ્યક છે; વીમા-કાશીસીસના રાજ્યનાં અમુક વર્ષો પછી એકાએક સંરકપ નામનું ગામ તળગેલું નળ્યાય છે. હકીકત એ છે કે સંરકપમાં વિમા-કાશીસીસનાં તથા એની પહેલાં થયે ગયેલાં સર્વ રાજ્યોના સિક્કા જડ્યા છે. પરંતુ એની પાછળના રાજ્યનો એક પણ સિક્કો સંરકપમાં કદી જડ્યો નથી.

વળી સર જહાન માર્શલ બહુ એક અગત્યની ટીકા કરે છે કે 'સોટરમેગસનો એક પણ સિક્કો સંરકપમાં જડ્યો નથી.' આ ઉપરાંત હિન્દુસ્તાનમાં સોટરમેગસનાં સિક્કાઓ ટુકાણે ટુકાણે મળ્યાં આવે છે અને એની સાલ કનિષ્ઠનાં પહેલાના સમયની છે. આ ઉપરાંત સ્પષ્ટ થાય છે કે સંરકપ તળગા પછી ધણું વર્ષો પછી કનિષ્ઠ ગાદીએ આવ્યો, વળી તક્ષિલાના બાંને કેસ બાગમાં એટલે કે ચીરસ્તુપ આગળ વીમા-કાશીસીસ, સોટર મેગસ, કનિષ્ઠ વગેરેના સિક્કાઓ પુષ્કળ મળ્યા આવે છે. હુંકમાં ઇ. સ. ૬૦ની લગભગમાં તક્ષિલા કુશનોના હાથમાં આવ્યું અને એ સાલથી (૧) કુલ્યુલ અને હમ્યુઝ (૨) વીમા-કાશીસીસ (૩) સોટર મેગસ અને (૪) કનિષ્ઠના સિક્કાઓનો સમય ગણવો જોઈએ. આમાંની દરેકનો સમય સેંદડો વર્ષોનો છે અને આવા સંજોગમાં કનિષ્ઠના રાજ્યારોહણકાળ ઇ. સ.

૭૮નો એટલે કે કુશનો ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા તે પછી માત્ર ૧૮ વર્ષ પછીનો ગણવો અસંભવિત બને છે.

આપણે જો હવે તે વખતનાં કેટલાંક દેવદામની શૈલીનો વિચાર કરીએ તો આપણે કહેવું જોઈએ કે કનિષ્કની કલા એ ગ્રીસો-રુદ્રિસ્ટ કલાનું એટલું બધું હીન સ્વરૂપ છે કે તેનો નિર્માણ કાળ ઈ. સ. નો પહેલો સદી ગણવો અસંભવિત છે. સર જોહન માર્શલે કનિષ્કની શૈલીને સાચી રીતે હલકી પદ્ધતિ આપી છે. (કેમ્બ્રીજ હિસ્ટરી વો. ૧ પા. ૬૪૮).

આથી કરીને કનિષ્કનો સમય ઈ. સ. બીજા સદીનો પૂર્વાર્ધ હશે, અને શકસંવત્તનો શરૂ કરનાર પણ એ નથી જ. ત્યારે એ સંવત કોણે ચલાવ્યો? આ સંવત્તના જુનામાં જુના ખાત્રિવાળા લેખો રુદ્રદામનના રાજ્યના વખતના છે અને એમની સાલ શક સંવત્ત બાવનની છે. રુદ્રદામનનો વંશ તેના દાદા ચસ્તનને સ્થાપ્યો હતો અને ચસ્તનનો પૌત્ર શક સંવત્ત બાવનમાં રાજ્ય કરતો હતો. એટલે એ સંવત્ત ચસ્તનના વારામાં આવુ થયો એ નક્કી છે.

ચસ્તન એ વંશનો આદિ પુરુષ હતો અને શક સંવત્ત પણ તેણેજ સ્થાપ્યો એમ કયુલ કરવું એ સૌથી સ્વાભાવિક અનુમાન છે. આ અનુમાન પ્રમાણે ચાલકાથી હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ તદ્દન સ્પષ્ટ થાય છે. આ પ્રમાણે-ઈ. સ. ના પહેલા સદીના પૂર્વાર્ધમાં ગોન્ડોપરીસનું વિશાળ સામ્રાજ્ય હતું. પૂર્વ ઇરાનનું પદ્મવ રાજ્ય, કાયુલનું ચવનોનું રાજ્ય તથા પંજાબ રજપુતાના અને મહારાષ્ટ્રના શકરાજ્યોનો એમાં સમાવેશ થતો હતો. આ સામ્રાજ્ય ઈ. સ. ૬૦ માં પડી ભાંગ્યું અને જ્યારે કુશનોએ પંજાબનો કબજો લીધો ત્યારે દક્ષિણનરેશ ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણીએ શકો, ચવનો તથા પદ્મવોનો નાશ કર્યો અને મહારાષ્ટ્ર કાડીઆવાડ અને માળવા તાણે કર્યાં. નાસિકનો પ્રસિદ્ધ શિલાલેખ ગરાગર આ જ વાત જણાવે છે (ઇન્સ. નં. ૨ એપિ. ઇન્ડ., વો. ૭. પા. ૬૧) “ગૌતમીપુત્રે શકો, ચવનો તથા પદ્મવોનો નાશ કર્યો અને પોતે સૌરાષ્ટ્ર, અકરવન્તી વગેરેનો રાજ બન્યો. દક્ષિણ નરેશની ઉજ્જૈન અને કાડીઆવાડની ઉપર્યુક્ત છત્ર શક્તિ હંગામી જ હોઈ શકે. ઈ. સ. ૭૮માં ચસ્તન માળવા અને સૌરાષ્ટ્રનો રાજ થયો અને તેણે નવી ગાદી તથા શકસંવત્ત નામનો નવો શતક ચલાવ્યો.”

ચુ.

૧ સારનાથનો અશ્વધોષ વાળો શિલાલેખ (એપિ. ઇન્ડ., વો. ૮ પાન ૧૭૧) જે આળીસની સાલમાં લખાયો છે તેનો મી. આર્થર વેનિસે ખાસ અભ્યાસ કર્યો છે. એ શિલાલેખ ૨૦૯ની સાલમાં લખાયો એમ પણ જણાશે. જો કોઈ એમ ધારે કે આમાંની એક સાલ વિક્રમ સાલ છે અને બીજી કનિષ્કની સાલ છે તો ઇ. સ. ૧૫૧ (વિક્રમ સંવત ૨૦૯) એ કનિષ્કની આળીશમી સાલ થશે અને કનિષ્કની સાલ ઇ. સ. ૧૧૧ થશે.

૨ કદાચ એના રાજ્ય પહેલાં (પા. ૫૭૪) ખાલસા થયેલી કાયુલની ખીણમાં પણ એનું રાજ્ય હતું એ બાબત એના મુખ્ય શહેરમાંથી મેસને શોધી કાઢેલા સિકાના મોટા જવાબી સાબીત થાય છે (કેમ્બ્રીજ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા વો. ૧. પા. ૫૭૭)

મીથીક સોસાયટીના ત્રેમાસિકના એપ્રિલ ૧૯૨૩ના અંકમાં રંગસ્વામી સરસ્વતી બી. એ.નો 'ભારતિ અને દણ્ડીનો સમય' અથવા પદ્મવ સમયના સાહિત્યનો ઇતિહાસ' એ વિષય ઉપર લેખ છે. લેખ બહુ જ અવ્યવસ્થિત રીતે લખાયો છે પણ તેમાં કેટલીક નવીન માહિતી હોવાથી તેનો સાર આપ્યો છે.

મદ્રાસ ઝોરીઅન્ટલ મેન્યુસ્ક્રીપ્ટસ લાયબ્રેરીના ક્યુરેટર અને તેમના સહાયક 'અવન્તી મુન્દરી' નામનો એ અંથ શોધી કહાડ્યો છે. આ અન્થ ચમ્પૂ છે અને દણ્ડીનો રચેલો છે. અન્થના ૧૬૫ છ પરિચ્છેદ જ જડ્યા છે. પહેલા પરિચ્છેદમાં દણ્ડીના વંશનો તથા જે પરિસ્થિતિમાં અંથ લખાયો તેનો અહેવાલ છે. તેનો સાર આ પ્રમાણે છે.

કાન્ધીપુરીમાં સિંહવિષ્ણુ નામનો પદ્મવ વંશનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે સંજ્ઞામાં બેઠો હતો તે સમયે એક ગાન્ધર્વે આવી તેની સમક્ષ નીચેની આર્થા ગાઇ

વનુજપતિહૃદયમૂધરવિભેદવિજ્ઞાતશક્તિનંજકુલિશમ્ ।

જગદુદયહેતુવિષ્ણો રચતુ વપુર્નારસિંહ વઃ ॥^૧

(દાનવોના પતિના હૃદય-પર્વતને તોડવામાં જેનાં નખવજની શક્તિ જણાઇ છે તે, -જગતના હૃદય હેતુ વિષ્ણુનું નરસિંહાવતારનું-ચરોર તમાકું રક્ષણ કરો !)

રાજાએ પુછ્યું, 'આ વર્ણ-પદ્ધતિ કોણે નિર્માણ કરી છે?' ગાન્ધર્વે જવાબ આપ્યો 'સાંભળો પશ્ચિમોત્તરપ્રદેશમાં આનન્દપુર નામનું નગર છે. ત્યાંથી કૌશિકગોત્રનું એક કુટુંબ અચલપુર આવ્યું.....આ કુટુંબના નારાયણસ્વામી નામના માણસને દામોદર નામે પુત્ર થયો. "તે મેઘાત્રી કવિ, વિદ્વાન, ભારતિએ" વિષ્ણુવર્ધન નામના રાજાની મૈત્રી કરી. રાજા એક સમયે મૃગયા કરવા ગયો ત્યારે તે તેની સાથે ગયો હતો. ત્યાં તેને માંસ ખાવાની ૧૨૪ પડી. આ પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરવા તે તીર્થયાત્રા કરવા ગયો. હાલ તે દુર્વિનીત નામના રાજાની હાથે છે, તેણે આ આર્થા રચી છે.'

સિંહવિષ્ણુરાજાએ તેને અનેક આદરપૂર્ણ નિમન્ત્રણો મોકલી પોતાની પાસે બોલાવ્યો. તેણે આવી રાજાને અનેક સુભાષિતોથી સંતુષ્ટ કર્યો.

કવિને ત્રણ પુત્રો હતા. તેમાંથી વયલા મનોરથ નામના પુત્રથી વંશરુદ્ધિ થઈ. આ મનોરથનો આર પુત્રો હતા. તેમાંથી 'વીરહતને' ગૌરીનાંમની સ્ત્રીથી દણ્ડી નામનો પુત્ર થયો. દણ્ડી માતપિતાથી બાળપણમાં વિકૃત થયો પણ એ "સરસ્વતીઅને સુત"થી યુક્ત થયો નગરમાં પરચકતો ઉપદ્રવ થતાં તે નગર છોડી આવ્યો ! અનેક આશ્રમોમાં બંધુતો અને પુણ્ય-પરંપરો જોતો તે બહુ દિવસ જ્ઞાન રજો. ઉપદ્રવ શાન્ત થતાં રાજાએ એને પાછો બોલાવ્યો.

આ પછી 'અવન્તી મુન્દરી કથા' કેવા પ્રસંગે લખાઇ તેનું વર્ણન છે.

આ અહેવાલ પ્રમાણે ભારતિનું નામ દામોદર થયું ગણાય; અને તે દણ્ડીનો પિતામહ થયો કહેવાય. દામોદર-ભારતિના સમકાલીન રાજાઓ-વિષ્ણુવર્ધન, દુર્વિનીત અને સિંહવિષ્ણુ.-

૧. આ શ્લોક કિરાતમાં મળતો નથી.

દુર્વિનીતના અનેક તાત્પર્યો મળ્યાં છે. તેમાં તેને—“શબ્દાવતારકારદેવભારતી નિવદ્ધવૃહત્કથઃ કિરાતાર્જુનોયપંચદશસર્ગટીકાકારદુર્વિનોતનામા” એટલે કે શબ્દાવતાર નામના વ્યાકરણનો રચનાર, ગૃહલક્ષ્યા ને સંસ્કૃતમાં લખનાર, અને કિરાતાર્જુનીયના પંદર સર્ગનો ટીકાકાર—કહ્યો છે. આ દુર્વિનીત ‘ગંગ’ વંશનો હતો. આ નામનો ડક્કત આ એક જ રાજા હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસમાં જણાવેલો છે, એમ શ્રી રંગસ્વામી કહે છે. આ રાજાના કેટલાક લેખોમાં શબ્દાવતારના કર્તા તરીકે પ્રસિદ્ધ જૈન વૈયાકરણ પૂજ્યપાદને જણાવ્યો છે. આ આચાર્ય તેના ગુરુ હતા.

શ્રી રંગસ્વામીના મત પ્રમાણે વિષ્ણુવર્ધન પુલકેશી-ખીખનો બાપ હતા. તે શિલાલેખોમાં કુળજી વિષ્ણુવર્ધન તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

હવે ભારવિના સમય વિષે. પશ્ચિમના આક્રુક્ય રાજા પુલકેશી ખીખના ઇ. સ. ૬૩૪ ના શિલાલેખમાં પ્રશસ્તિકાર રવિગીર્તિને “કવિતાશ્રિતકાલિદાસમારગ્નિકીર્તિઃ” કહ્યો છે. આ ઉપરથી ભારવિ તે પહેલાં થઈ ગયો હોવો જોઈએ નિર્વિવાદ છે.

શ્રી રંગસ્વામીએ ઉપર જણાવેલા રાજાઓના સમયનો પોતાના લેખમાં નિર્દેશ કર્યો ન હોવાથી મૈ. હુબરીલના દક્ષિણના ઇતિહાસમાંથી તે નોંધીએ છીએ. સિંહવિષ્ણુનો સમય ૫૭૫-૬૦૦, અને દુર્વિનીતનો ૬૦૫-૬૫૦. આ ઉપરથી એટલું અનુમાન કરી શકાય કે ભારવિ છઠ્ઠા સદીના ખીખ શતાબ્દમાં થયો હશે.

કાવ્યાદર્શના ખીખ પરિચ્છેદના ૨૭૯મા શ્લોકમાં ‘રાજવર્મા’ કે ‘રાતવર્મા’ નો ઉલ્લેખ આવે છે. શ્રી નરસિંહાચાર્ય આ રાજાને અને રાજસિંહ નરસિંહવર્મા-ખીખને એક ગણે છે. તે ઉપરથી દણ્ડીનો સમય સાતમા સદીની છેવટની પચીસીમાં મુકાય છે.

પરંપરા પ્રમાણે દણ્ડીએ ત્રણ ગ્રંથો રચ્યા કહેવાય છે. તેમાં કાવ્યાદર્શ, અને દશકુમારચરિત પ્રસિદ્ધ છે. પણ દશકુમારચરિતના કર્તૃત્વ વિષે મતભેદ છે. કાવ્યાદર્શમાં દણ્ડીએ કાવ્યનો જે આદર્શ કહ્યો છે તેનાથી દશકુમારચરિત બહુ જ હલકું હોવાથી શ્રી. આગાશે દશકુમારચરિતને કાવ્યાદર્શકાર દણ્ડીનું હોવાની ના પાડે છે. આ મત સાથે શ્રીરંગસ્વામી સંમત થાય છે. તેઓ દશકુમારનું સ્થાન ‘અવન્તીસુન્દરી’ ને આપવા માગે છે. કારણકે તેમના મત પ્રમાણે, એમાં કાવ્યાદર્શનો આદર્શ શુદ્ધ રીતે સચવાયો છે.

દણ્ડીના ત્રિજ્ઞ ગ્રંથ વિષે આ પ્રમાણે કલ્પના કરી છે. મંદ્રાસ લાયબ્રેરીમાં ભોજપુરચિત ‘શ્રીગારપ્રકાશ’ નામના ગ્રંથની પ્રત છે. તેમાં અનેક ઉત્તારાઓ લીધા છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે દણ્ડીએ ‘હિસન્ધાન’ નામનું એક કાવ્ય રચ્યું હશે. આ ગ્રંથના પ્રત્યેક શ્લોકમાં રામાયણ અને મહાભારતના ગાનાવો વર્ણવ્યા છે.

૨

એનાદસ એક ધી ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટના ૧૯૨૨-૨૩ ના જન્યુઆરીના અંકમાં ‘નારદનાં ભક્તિસૂત્રો અને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા’ વિષેના પોતાના લેખમાં શ્રી પી. કે. જોડે જનને ગ્રંથોની ભાષા અને વિચારની સરખામણીનો અભ્યાસ કરી નીચેનાં અનુમાન ગાંધે છે:

(૧) ગીતામાં ચર્ચેલા લગભગ બધા સિદ્ધાંતોનો નારદનાં સૂત્રોમાં મુખ્ય આશરો લીધેલો છે.

(૨) કેટલાંક સૂત્રો-તો-ગીતાના જ શ્લોકોને સૂત્રની સંક્ષિપ્ત ભાષામાં ફરવી રચેલાં છે.
 (૩) દાખલા તરીકે-છપનમું સૂત્ર લાગણું-ગીતાના સાતમા અધ્યાયના ૧૬મા શ્લોકમાંનું 'આત્માદિમેદાત' વાળું વચન યાદ લાવે છે. આત્મા એવો અર્થ થાય છે કે મુક્તકારને ગીતાનો એટલો બધો પ્રસિદ્ધ હોય કે એને એનું નામ દેવાની જરૂર લાગી નથી. એણે એમ-ધાર્યું જણાય છે કે 'આત્મા' શબ્દનું કથન માત્ર વૈષ્ણવ યોગીશ્વરશ્રીને ગીતાના સાતમા અધ્યાયના સોળમા શ્લોકનું રમરણ કરાવશે.

(૪) ગીતાનો સારચાલી સ્વભાવ નારદનાં સૂત્રોમાં દેખાતાં આવેતો નથી; એ કે એનાં પ્રથમો વિષયવિષયને પૂરતું ગીતાનું દેવું એને માથે ધણું છે. એણે કેવળ તર્કની દૃષ્ટિએ ભક્તિની ભાવનાનું વિવેકપૂર્વક પૃથક્કરણ કર્યું છે.

(૫) ત્યાશીમાં સૂત્રમાં શાન્તિસ્થિતે ગીતાનો સંબંધ દર્શાવ્યો છે. માત્ર એટલા ઉપરથી પણ આપણે નિર્ભય થઈ અનુમાન બાંધી શકીએ કે શાન્તિસ્થિતનાં સૂત્રો ગીતા પછી રચાયાં છે; આગળ જન્મ્યો તો નારદનાં સૂત્રોમાં શાન્તિસ્થિતનું નામ આવે છે. એ ઉપરથી દક્ષિત થાય છે કે નારદનાં સૂત્રો ગીતા પછીના સમયમાં રચાયાં છે એટલું જ નહિ પરંતુ શાન્તિસ્થિતની પણ પછી રચાયાં છે.

(૬) નારદસૂત્રો અને ગીતા બન્નેની ભાષાના મળતાંવડાપણાના પ્રમાણ પરથી તથા છપનમા સૂત્રમાં ગીતાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ આવે છે તે ઉપરથી સાબીત થાય છે કે બન્ને પ્રથમ અન્ય સામાન્ય પ્રથમા આધારે રચાયાં હોય એવો સંભવ નથી.

(૭) ભક્તિ ઉપદેશનાર અનેક ઉપદેશકોનાં જેમાં નામ આવે છે એ ત્યાશીમાં સૂત્ર 'જનજલ્પનિર્મયાઃ' એ વચનનો પ્રયોગ કરે છે. આ પરથી એવી મૂલ્યના મળી શકે કે ભક્તિમાર્ગ જે હજી ખીલતો હતો તેની કંધાડી હાંસી નહિ તો ટીકા તો લોક કરતા હશે. ખચિત જ એ ત્યારે સર્વમાન્ય લોકિક સંપ્રદાય નહોતો.

(૮) નારદસૂત્રો ભક્તિમાર્ગીઓને મિત્રભાષી અને સ્પષ્ટવક્તા બોધિતાની ગરજ સારવા રચાયાં હશે.

(૯) એકવીસમા સૂત્રમાં વૃદ્ધાવનની ગોખીઓનો ઉલ્લેખ આવે છે તે બતાવે છે કે એ વખતે ગીતાના મૂળ કૃષ્ણની કથા વિકાસ પામી ગઈ હતી. એ જ પ્રમાણે હાસક અને બ્રાહ્મીમાં સૂત્રમાં 'શાન્તાશક્તિ'નો આદર્શ દર્શાવાયો છે તે જણાવે છે કે ભક્તિનો એક નિયમિત સંપ્રદાય ચાલ્યો હતો અને 'ભક્તિ'નું વિવેકપૂર્વક પૃથક્કરણ ધણું આગળ વધ્યું હતું.

(૧૦) આડવીસ અને ઓગણીસામાં સૂત્રમાં નારદ સત્સંગનું તત્ત્વ દાખલ કરે છે તે ભક્તિમાર્ગના કેટલો વિકાસ થયો હતો તે મૂલ્યે છે. કેટલાક આવા મહા પુરોહિત એ વખતે હોવા બેઠાં. અને પ્રધિર અને મનુષ્યનો મેળ કરી આપનાર તરીકે આવા માણસોનો સંગ કરવાની આવશ્યકતા નારદ સૂત્રો સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે.

(૧૧) નારદે પોતાના સૂત્રોમાં (૨૧, ૨૩, ૩૧, ૩૨, ૫૨) વાપરેલાં દાખલાઓ અને ઉપમાઓ તદ્દન અપૂર્વ છે અને ગીતામાં એવું કંઈ જ નહિ.

(૧૨) કેટલીક જગાએ નિરોધ (સ. ૮), અનન્યતા (સ. ૧૦), ' ગોણી ' (સ. ૫૬) એવી કેટલીક પરિભાષાની ચોક્કસ સમજાવતી આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો જણાય છે. આ જરા વિસ્મયકારક છે.

(૧૩) છેવટે 'મૂકાસ્વાદનચત્ર' (સ. ૫૨) વડે ભક્તિનું ગૃહ અને અંતર્ગતની સ્વરૂપ આપણને દીવા જેવું થાય છે. આગળ આપણને હિપદેશ આપવામાં આવે છે કે એ સ્વયંસ્પષ્ટ હોવાથી એને ન્યાય કે પ્રમાણની જરૂર નથી (સ. ૫૯). મિથ્યા વિવાદને છેડા નહિ હોવાથી એવો વિવાદ કરવો નકામો છે. (સ. ૭૪, ૭૫) શુદ્ધિજ્ઞ કરતાં શ્રદ્ધાળુ થયે છે એ નારદમુનિનું મુખ્ય કથન છે અને ગીતાનું મુખ્ય સંદેશ ' જ્ઞાન ' છે ' કર્મ ' છે કે ' ભક્તિ ' છે એ વિષે પાંડિતો વિવાદમાં પડે પણ નારદ મુનિ શકાય એટલા બધો ભાર મુકાને કહે છે કે ' ભક્તિરેવ ગરીયસી ' (સ. ૮૧).

ચુ.

ચિત્રપરિચય

—સંસ્કૃત—

વડનગરમાં જે મોટા કીર્તિસ્તંભો છે. તેમાંના એકનું આ ચિત્ર છે. શહેરથી ઉત્તરે કોટની બહાર તે આવેલા છે. જનને સ્તંભો લગભગ સરળા છે અહીંઆ આખો છે તે વધારે સુરક્ષિત છે. આ જનને સ્તંભો કોઈ મહાનમંદિરના દરવાજાને શણગારતા હશે. હાલ ત્યાં મંદિરનાં બીજા કાંઈ ચિન્હો જણાતાં નથી.

આ સ્તંભો કેવળ રાત્રા અને પીળા ફરફરના પંથરના બનાવેલા છે. તેમાં સીમેન્ટ કે એવો કોઈ પદાર્થ વાપર્યો નથી. સ્તંભો મજબૂત અને ગિરજાથી અને માટે ' પીઠ ' સારી રીતે પહોળા રાખવામાં આવ્યા છે. પ્રત્યેક પીઠનો ઘેરવો ' પડ ' ચોરસ શીટ છે.

કીર્તિસ્તંભની રચના ખાસ કરી ભવ્યતાનો ભાવ હિત્ત કરે છે. પ્રત્યેક અવયવમાં જળ અને સ્થૂર્ય હોવા છતાં કોમળતાનો અભાવ નથી. તોરણ કે જે અહીંઆ કેવળ આભૂષણરૂપે છે તે તેની કિચિત મનોહરતાથી ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. સં.

સુધારો.

પા. ૪૨૧. લી. ૧૩માં ' જોજનપત્ર ' ને બદલે ' ભોજપત્ર ' વાંચો.

પા. ૪૨૨. લી. ૧૨માં ' જુજળળ ' ને બદલે ' ભુજળળ ' વાંચો.

નોંધ

ગંધા સત્રની જેમ ચાંદુ સત્રમાં સોમવાર, ગુરુવાર અને શુક્રવારે પંડિત સુખલાલજી 'વાત્સ્યાયનભાષ્ય' અને મંગળવાર, ગુરુવાર અને શનિવારે અધ્યાપક કોસમ્બી 'મન્નિઝમનિકાય' શીખવે છે. સમય સાંજના ૫ થી ૬. સ્થળ પુરાતત્ત્વ મંદિર.

પ્રીન્સીપાલ આનન્દશંકર ગાપુભાઈ ટ્રુવે 'વસન્ત' ના ચાંદુ વર્ગના ચેત્ર માસના અંકમાં અને તેઓશ્રીએ ગૂજરાતમહાવિદ્યાલયમાં ચાંદુ સત્રના પ્રારંભમાં આપેલા ભાષણમાં પુરાતત્ત્વ મંદિર વિશે જે સારાં વચનો કહ્યાં છે તે માટે અમે તેઓશ્રીને આભાર માનીએ છીએ. તેમણે બતાવેલી ખામી તથા કરેલી સૂચનાઓ માટે પણ અમે તેમના એટલાજ આભારી છીએ. એમની સૂચનાઓનો મથાથોગ્ય ઉપયોગ કરવાનો અમે ચૂકિશું નહિ. આ પ્રસંગે અમે તેઓશ્રીને વિનંતી કરીએ છીએ કે તેઓની સહાનુભૂતિ સૂચના કરવામાં જે પધાર્થ ન થતાં મંદિર માટે આ દિશામાં પ્રત્યક્ષ કાર્ય કરવા સુધી પહોંચે.

મંદિરનું કાર્ય રાષ્ટ્રવિદ્યાલયને ઉપકારી થવા આગત મંદિરની જે ખામી બતાવવામાં આવી છે તે વિશે અમે જણાવવાની રજા લઇએ છીએ કે તેઓશ્રીને અભિપ્રાય અપૂર્ણ માહિતી ઉપર બંધાએશે છે. આખર સુધીમાં મંદિરે જે કાંઈ થોડું થાંજું કામ કર્યું છે તેમાં રાષ્ટ્રવિદ્યાલયને ઉપયોગી થવાય એ દૃષ્ટિ હંમેશા રાખવામાં આવી છે. આ આગતનો ઉદ્દેશ પુરાતત્ત્વના પહેલા અંકમાં (પા. ૪) પુરાતત્ત્વમંદિર વિશેના લેખમાં શ્રી કાલેલકરે કરેલો છે. પુરાતત્ત્વમંદિર અનાવલીમાં જે આઠ પુસ્તકો આજ સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે તેમાંથી ચાર-પ્રાકૃત કથાસંગ્રહ, પાલીપાઠાવલી, ઉપનિષદપાઠાવલી અભિધ્યમત્યસંગ્રહો-પાકડ પુસ્તકો તરીકે તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે. અને તે પ્રમાણે તેના મહાવિદ્યાલયના અભ્યાસક્રમમાં ઉપયોગ પણ થાય છે. આર્યવિદ્યાઆખ્યાનમાળા અપાવવામાં અને પ્રસિદ્ધ કરવામાં પણ તેજ ઉદ્દેશ લક્ષ્યમાં રાખવામાં આવ્યો હતો. ગુદ્દિલીલાસારસંગ્રહ, પ્રાચીનસાહિત્ય અને તહેવારોનો ઇતિહાસ-આગ્રયો પણ વિદ્યાપીઠમાં ચાલના અભ્યાસને ઉપયોગી છે આ સાથે તે અગ્રેજ નાટ્ય પ્રજને ઉપયોગી થાય એ ઉદ્દેશ પણ રાખવામાં આવ્યો છે. અધ્યાપનકાર્યમાં પણ મંદિર તરફથી મહાવિદ્યાલયને બનતી મદદ કરવામાં આવે છે.

વિજ્ઞપ્તિ

આ અંકથી 'પુરાતત્ત્વ' નું પહેલું વર્ષ પૂર થાય છે. આખા વર્ષમાં '૬૦' કાર્મ એટલે ૪૮૦-પાના આપવાનું અમે જાહેર કર્યું હતું. 'પુરાતત્ત્વ' ના ચારે અંકો જોતાં જણાશે કે અમે ૪૭૮+૬ અને અર્થશાસ્ત્રના અનુવાદના ૨૪ પાનાં મળી કુલ ૫૦૮ પાનાં એટલે કે ૬૩૩ કાર્મ આપ્યાં છે. તે ઉપરાંત 'પુરાતત્ત્વ' ના પુઠા ઉપર પ્રાચીન શિલ્પનાં પણ ચાર જિતમ નમુના આપ્યા છે. કાગળો અને છપાઈ પણ સારાં આપવા માટે યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો છે.

લેખોની પ્રામાણિકતા અને ગુણુ દોષ વિષે અભિપ્રાય બાંધવાનું અમે અમારા વિદ્વાન વાંચકોના માથે છોડી દઈએ છીએ.

હવે-પુરાતત્ત્વના વાંચકોને અમારે જણાવવું જોઈએ કે ગ્રાહકોના લવાજમથી ત્રેમાસિકનું ખર્ચ પૂર થતું નથી. વિદ્યાર્થીઓ આનું ત્રેમાસિક શરૂ કરાવવાનું સાહમ ઉઠાવી શકે પણ નભાવી તો લોકો જ શકે. આ માટે અમે અમારા વાંચકોને વિનંતી કરીએ છીએ કે તેઓ ભાન્તવર્ષની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ માટે મમતા ધરાવતાં લોકોમાં 'પુરાતત્ત્વ' નો વધારે ફેલાવો કરવામાં બનતી મદદ કરે. પુરાતત્ત્વનો પ્રત્યેક વાંચક જો ત્રણ ત્રણ ગ્રાહક વધારી આપે તો પણ બસ થશે.

પુરાતત્ત્વને દેવનાગરી લિપિમાં છાપવા માટે કેટલાક દક્ષણી, બંગાળી, હિન્દી તથા ગૂજરાતી વિદ્વાનોએ અમને આગ્રહ કર્યો છે. અમે પણ એ આવશ્યકતા સ્વીકારીએ છીએ. પણ અમદાવાદમાં ગૂજરાતી કરતાં દેવનાગરી છાપવાનું ખર્ચ ઘણું ભારે પડે છે. તેથી જ્યાં સુધી અમને ગ્રાહકોનો સારો આશ્રય મળે નહિ ત્યાં સુધી અમે એ ખર્ચ ઉઠાવી શકીએ નહિ. અમે આશા રાખીએ છીએ કે 'પુરાતત્ત્વ' ને અમારા વાંચકોની મદદથી થોડાં વખતમાં દેવનાગરીમાં છાપવાને અમે શક્તિમાન થઈશું.

જો વિદ્વાનોએ લેખો લખી પુરાતત્ત્વને પોષ્યું છે તેમના અમે અત્યંત આભારી છીએ. અમે તેઓને અને ગૂજરાતના સમસ્ત સાહસ્યર્ગને વિનંતી કરીએ છીએ કે તેઓ થોડાં લેખો મોકલી 'પુરાતત્ત્વ' નું ગૌરવ વધારશે.

જાહેર ખબર.

'પુરાતત્ત્વ' ના બીજા વર્ષનો પહેલો અંક મહાત્મા ગાંધીજીની પંચાવનમી જન્મતિથિ બાદરવા વદ. ૧૨ ને દિવસે જાહેર પડશે. અમારા ગ્રાહકો જેમ બને તેમ જલદી બાદરવા મહીના પહેલાં લવાજમ-રૂ. ૫-૮-૦-ભરી દેશે એવી આશા રાખીએ છીએ. જેઓનું લવાજમ નહિ આવ્યું હોય તેમને 'પુરાતત્ત્વ' વી. પી. થી મોકલશે; તેઓ તે સ્વીકારી આભારી કરશે. પહેલાં પુસ્તકનું સુખપૃષ્ઠ તથા વિષયાનુક્રમ અને શબ્દાનુક્રમ આવતા અંકની સાથે મોકલવામાં આવશે.

સન્યાસથી પતિત^{૮૭} થયેલો પ્રજ્ઞા અને શુદ્ધિવાળો તે ઉદાસ્થિત. તે પુષ્કળ સોનું અને ચેલાઓ સાથે, વાર્તાકર્મ માટે નક્કી કરેલી ભૂમિમાં કામ કરાવે. તેના ઉત્પન્નમાંથી સર્વ સન્યાસીઓને તે સીધું પાગચાણ ઉતાડે પૂરું પાડે. આજીવિકાની જરૂર વાળાઓને ખાનગીમાં કહે “આજ વેપમાં^{૮૮} રા-
જના અર્થની સરત રાખવી. પોતાનો ભાગ લેવા વખતે આવીને હાજર થવું.”

બધા સન્યાસીઓએ પોત પોતાના વર્ગને એ પ્રમાણે કહેવું.

આજીવિકા ક્ષીણ થયેલા પ્રજ્ઞા અને શુદ્ધિવાળા ખેડુતને ખેડુતના વેપે રાખવો. તે ખેતીના કામ માટે નક્કી કરેલી ભૂમિમાં-વગેરે ઉપર કદા સુખળ.

આજીવિકા ક્ષીણ થયેલા, પ્રજ્ઞા અને શુદ્ધિવાળા વેપારીને વેદેહકના^{૮૯} વેપે રાખવો. તે વેપારને માટે નક્કી કરેલી ભૂમિમાં-વગેરે ઉપર કદા સુખળ.

આજીવિકાની જરૂરવાળા મુંડી અથવા જટાધારીને તાપસના વેપે

યત્રયદંકુશલં તત્તદાત્મીમેવાચ્છાતવ્યં ત ચેતિ (આસ્વાતવ્યત્વયેતિ ?) એજ શ્લોકની રીકામાં કુદ્ગુહ જેણે મેધાતિથિની રીકા જોયેલી છે તે લખે છે:—તત્ર પરમમજ્ઞઃ પ્રગલ્ભછાત્રઃ કપટવ્યવહારિત્વાન્ ક્રાપટિકસ્તે વૃત્સ્યર્થિનમર્થમાનામ્યામુપગૃહ્ય રહસિ રાજા દ્વ્યાત્ । यस્ય દુર્વૃત્તં પश्यસિ, તત્તદાત્મીમેવ મયિ વક્તવ્યમિતિ । માનવધર્મશાસ્ત્ર મંડલિકની આવૃત્તિ અ. ૮-૧૫૪. પૃ. ૮૨૮-૮૨૯. ઉપર આપેલા મેધાતિથિના પાઠનો છેલ્લો ભાગ તો દેખીતો અસ્ફુટ અને ભ્રષ્ટ છે. સામાન્ય રીતે કામન્દક દૌરિત્યને શુરુ માને છે એ ઉપરથી તેનું કથન તે જ દૌરિત્યનો અભિપ્રાય હશે એમ માનવું વાજબી લાગે અને ઉપરના પાઠોમાં પ્રગલ્ભછાત્ર સમાસ કર્મધાર્યને બદલે બહુગ્રીહ લખ્યો તો તેનો અર્થ ‘પ્રગલ્ભ છાત્રવાળો’ અધ્યાપક એવો જ થાય પણ ક્રાપટિકનો અર્થ અધ્યાપક કરવાને કાર્ધ કોશનું પ્રમાણ નથી. જ્યમન્ગલા પણ અધ્યાપકનો અર્થ ‘કપટથી શિષ્યવૃત્તિથી રહેતો અધ્યાપક’ કરે છે અને જૂના કાલમાં વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાને માટે દેશ પરદેશ ફરતા અને ગાય અને ગરુડોમાં માગીને નિર્વાહ કરતા એ જોતાં શિષ્ય જ ગુપ્તચારનું કામ બરાબર કરી શકે એમ લાગે છે માટે ક્રાપટિકનો અર્થ શિષ્ય લેવો જ રીક છે

૮૭. મૂળમાં પ્રવ્રજ્યાપ્રત્યવસિત પાઠ છે. રા. સામશાસ્ત્રી એનો અર્થ ‘સન્યાસ દોષા ભીષેલો’ એવો કરે છે, પ્રત્યવસિતનો અર્થ જ્ઞાનિયર વિલિખામ્સ ‘ન્યુત યષ્ જ્ઞાતી રીને કહેવા માંડેલો’ એવો આપે છે અને તે અર્થને મનુસ્મૃતિ અને નારદસ્મૃતિ નો આધાર હોવાનું જણાવે છે. ૮૬મી રીકમાં જણાવ્યું છે તે સંબંધમાં જનમન્ગલા મિશ્રકુક હિતિ કુત્સાયામ્ કન, તસ્ય પ્રવ્રજ્યાપ્રત્યવસિતત્વાત્ એમ રીકામાં જણાવે છે. તે પ્રકરણમાં કુદ્ગુહ બદલ પ્રવ્રજ્યાપ્રત્યવસિત ઉદાસ્થિતઃ લખે છે માટે અર્થે પ્રત્યવસિત નો અર્થ ‘પતિત થયેલો’ એવો કરેલો છે.

૮૮. પનેનૈવ દોષેણ ને બદલે પનેનૈવ વેપેણ પાઠ સ્ત્રીકામાં છે.

૮૯. પરદેશી વેપારી.

રાખવો. તે નગરની પાસે પુષ્કળ મુંડી અને જટાધારી ચેલાઓ સાથે રહે
અને શાક કે યવસની^{૯૦} મૂઠી મહિને એ મહિને ચાલેન ખાય પણ છાની
રીતે મન ગમતો આહાર લે. વેદેહકો અને ચેલાઓ તેના પ્રદીપ યોગની
ખાતર^{૯૧} તેના અર્થો કરે. શિષ્યો અને વિશે કહે કે “આ સિદ્ધ અને

૯૦. એક જાતનું ધાસ.

૯૧ મૂળમાં સમિદ્ધયોગૈરર્ચયેયુઃ એમ તૃતીયાન્ત છે. તે તાદર્થ્ય ગણીને અર્થ
કર્તો છે. સમિદ્ધનો અર્થ પ્રદીપ એટલે સિદ્ધ એવો થઈ શકે. યોગીઓ એ પ્રકારના
હોય છે ‘યુગ્મન’ એટલે સાધક દશામાં અને ‘યુક્ત’ એટલે સિદ્ધ દશામાં તેમાં અહીં
સિદ્ધ દશા વિવિક્ષિત લાગે છે. આ આખો ફરેર સ્ફુટ નથી. આજ પ્રકરણમાં મેધાતિથિ
પ્રસિદ્ધયોગે લખે છે પણ ચાલુક્યનો પાઠ અને મેધાતિથિનો પાઠ સરખાવતાં તથા
મેધાતિથિના પાઠના અર્થ વિચારતાં મેધાતિથિની પ્રતની એક એ પંક્તિઓ છપાવી રહી
ગઈ હોય એમ લાગે છે. સરખાવવા માટે બંનેની પંક્તિઓ નીચે ટાંકી છે

ચાળક્યઃ—મુળ્હો જટિલો વા વૃત્તિકામસ્તાપસવ્યંજનઃ । સ નગરાભ્યાશે
મેધાતિથિઃ—મુળ્હો જટિલો વા વૃત્તિકામસ્તાપસવ્યંજનઃ સન્ નગરાભ્યાશે
ચા૦ પ્રભૂતમુળ્હજટિલાન્તેવાસી શાકં યવસ મુષ્ટિ વા માસદ્વિમાસાન્તરં પ્રકાશ
મે૦ પ્રભૂતજટિલમુળ્હાન્તેવાસી શાકં યવ મુષ્ટિ વા માસાન્તરિતં પ્રકાશ
ચા૦ મઝ્નીયાત્ ગૂઢમિષ્ટમાહારં । વૈદેહકાન્તેવાસિનશ્ચૈનં સમિદ્ધ
મે૦ મઝ્નીયાત્ ધર્મવ્યાજેન ગૂઢયથેષ્ટમાહારં તાપસવૈદેહકાન્તવાસિનશ્ચૈનં પ્રસિદ્ધ
ચા. યોગૈરર્ચયેયુઃ । શિષ્યાશ્ચાસ્યાવેદયેયુઃ—“અસૌ સિદ્ધસ્સામેધિકઃ” ઇતિ । સમેધા
મે૦ યોગે

ચા૦ શાસ્તિમિશ્ચાભિગતાનામદ્ગવિચયા શિષ્યસંજ્ઞાભિશ્ચ કર્માણ્યભિજનેઽ
મે૦

ચા૦ વસિતાન્યાદિશેદલ્પ લાભ મગ્નિ દાહં ચૌરભયં દૂષ્યવથં
મે૦ રયં લાભ મગ્નેશિષ્યાશ્ચાદિશેયુઃ દાહં ચૌરભયં દુષ્ટવથં ચ

ચા૦ હુષ્ટવાનં વિદેશપ્રવૃત્તિજ્ઞાનં “ઈદમચ શ્વો વા ભવિષ્યતીદં વા રાજા
મે૦ વિદેશપ્રવૃત્ત મિદમચ શ્વો વા ભવિષ્યતીદં વા રાજા

ચા૦ કરિષ્યતીતિ ” ॥ તદસ્ય ગૂઢાસ્તત્રિણશ્ચ સંવાદયેયુઃ ।

મે૦ કરિષ્યતીતિ ત સ્ય ગૂઢમન્ત્રિણસ્તત્પ્રયુક્તા સંવાદયેયુઃ ।

(માનવધર્મશાસ્ત્ર, મંડળીકની આવૃત્તિ પૃ. ૮૨૮). જ્યાં મેધાતિથિનો પાઠ હું પડેલો માનું
ત્યાં મેં જગા ખાલી રાખેલી છે. મેધાતિથિએ ચાલુક્યમાંથી જ અવતરણ લીધેલું છે તેમાં
સંદેહ રહેતો નથી. મેધાતિથિના પાઠથી ચાલુક્યનો પાઠ સુધારી શકાય એમાં શક નથી
અલ્પલાભમ્ ને બદલે અર્થલાભમ્ પાઠ તો દેખીતી રીતેજ વધારે સારો છે. બીજો
અર્થમાં તદ્વાવંત એ છે કે મેધાતિથિના પાઠ પ્રમાણે ગૂઢ મન્ત્રીઓ (સત્રીઓ ?) ખાનગી
રીતે પહેલેથી અર્થલાભ, દાહ, કાલે આમ બનશે અને રાજા આમ કરશે વગેરે હકીકત
તાપસને પૂરી પાડે એવો અર્થ થાય છે અને તે વધારે ઉચિત લાગે છે. પણ જ્યાં સુધી
મેધાતિથિનો પાઠ અખંડ ન મળે ત્યાં સુધી ચોક્કસ કહી શકાય નહિ.

સામેધિક^{૬૨} (૧) છે સમિધૂ અને આશીર્વાદ માટે આવેલા લોકો આગળ અંગવિદ્યા અને શિષ્યોએ કરેલી સંજ્ઞા વડે મોટા માણસોમાં બનેલાં કર્મો, અલ્પલાભ, અશિદ્ધાહ, ચોરભય, દૂષ્યનો^{૬૩} વધ, મહેરબાનીની બક્ષિસો, પરદેશના સમાચાર, “આજે અથવા કાલે આમ બનશે અથવા રાજ આમ કરશે” એમ કહી આપે.

તેના ગુપ્ત સત્રીઓ તે બાબતની ટાપશી પૂરે.

સત્ત્વ પ્રજ્ઞા અને યોદ્ધાવાની શક્તિવાળા માણસોને રાજ તરફથી જે મળવાનું હોય તે, તેમજ મંત્રીઓની ગોઠવણ પણ કહી આપે. મંત્રી પણ વૃત્તિ અને કર્મ વડે એમને માટે પ્રયત્ન કરે. જેઓ કોઈ પણ કારણને લીધે કોષિત થયા હોય તેમને અર્થ અને માન વડે શાન્ત કરે. કારણ વિના કોષિત થયેલા હોય તેમજ રાજનો દ્રેષ કરતા હોય તેમને ગુપ્ત દણ્ડથી શાન્ત કરે.

રાજાએ અર્થ ને માન વડે રાજ કરેલ આ

પાંચ સંસ્થા રહે બેતી શુદ્ધિ રાજોપશુવિની.

વિનય સંબંધી અધિકરણો ગૂઢપુરુષોત્પત્તિમાં સંસ્થોત્પત્તિના અગિયારમે અધ્યાય પૂરો થયો.

પ્રકરણ ૮મું ગૂઢ પુરુષનું કામ^{૬૪}

સંબંધ વિનાના હોવાથી જેમનું અવશ્ય ભરણ પોષણ કરવાનું હોય તેવા જે માણસો લક્ષણ ^{૬૪}અ, અંગવિદ્યા, ^{૬૫}લક્ષવિદ્યા, ^{૬૬}જાદુ, આશ્રમધર્મ, નિમિત્ત, અંતર્યક્ષનો^{૬૭} અભ્યાસ કરે તેઓ તેમજ જેઓ સંસર્ગવિદ્યા^{૬૮} જાણે તે સત્રીઓ.

૬૨ સમિધૂ વડે યજ કરનાર ? કોઈ કોષમાં આ શબ્દ મળતો નથી.

૬૩ દૂષ્યનો અર્થ રાજદ્રોહી જેવો થાય છે.

૬૪ મૂળ શબ્દ ગૂઢપુરુષમણિધિઃ એવો છે. પ્રણિધિનો અર્થ આર, સંભાળ અને પ્રાર્થના એવો થાય છે. રાજપ્રણિધિઃ, નિશાન્તપ્રણિધિઃ શપસર્પપ્રણિધિઃ વગેરે અનેક પ્રકરણોનાં નામોમાં પ્રણિધિ શબ્દ આવે છે અને દરેક જગ્યાએ આમાંનો કોઈ એકજ અર્થ લાગુ પડતો નથી. માટે શબ્દના પ્રયોગ ઉપરથી તેનો અર્થ ‘કામ’ કે ‘કામની ગોઠવણ’ એવો કરેલો છે.

૬૪અ લક્ષણ એટલે વ્યાખ્યા. અહીં આ શબ્દથી ન્યાય કે વૈશેષિક દર્શન વિવક્ષિત લાગે છે. ઉદ્યનાચાર્યના વૈશેષિક દર્શનના એક ગ્રન્થનું નામ લક્ષણાવલિ છે.

૬૫ મહાભારત નિગમપર્વના ૬૪મા અધ્યાયના ૧૬ શ્લોકમાં લંભક શબ્દ આવે છે તેની ટીકામાં ‘ઔપધસાધન’ એવો એનો અર્થ આપેલો છે.

૬૬ પક્ષીઓ ઉપરથી બવિધ જાણવું તે.

૬૭ અર્થ સ્ફુટ નથી. સમાજમાં સંસર્ગ કરીને જાણે તે સંસર્ગવિદ્યા એવો અર્થ શામશાસ્ત્રી કહે છે.

જનપદમાં જે શૂરા માણસો જાતની દરકાર કર્યા વિના દ્રવ્ય માટે હાથી કે વાઘ સામે લડે તે તીક્ષ્ણ.

જે બન્ધુઓ તરફ સ્નેહ વિનાના કૃત્ર આગસુ હોય તે રસદ.

આજીવિકાની જરૂરવાળી દરિદ્ર પ્રગલ્ભ ગ્રાહ્યણી વિધવા તે પરિવારિકા. અંતઃપુરમાં સત્કાર પામેલી તે મહામાત્રોને ઘેર જતી રહે.

આનાવડે મુણડા અને વૃષલી પણ કહેવાઈ જાય છે.

આ સંચારો^{૯૯} થયા.

શ્રદ્ધા રાખવા યોગ્ય દેશ વેષ શિલ્પ ભાષા ખાનદાનીનું અનુકરણ કરી શકે એવા સંચારોને તેમની ભક્તિ અને સામર્થ્ય પ્રમાણે પોતાના રાજ્યમાં મંત્રી પુરોહિત સેનાપતિ યુવરાજ દૌવારિક^{૯૯} અંતર્વશિક^{૧૦૦} પ્રશાસ્તા સમાહર્તા સંનિધાતા પ્રદેષ્ટા નાયક પૌર વ્યાવહારિક કાર્માન્તિક મન્ત્રિપરિષદ્ અધ્યક્ષ દણ્ડપાલ અન્તપાલ અને આટવિકોમાં મોકલે.^{૧૦૧}

૯૮ ૧૨નારા ચારો.

૯૯ ૬૧૨ સાયવનારો અમલદાર

૧૦૦ જનાના ઉપર દેખરેખ રાખનાર અમલદાર.

૧૦૧ સરખાવો કામન્દક

સ્વપક્ષે પરપક્ષે ચ યાવાન્ કશ્ચિદ્ વિવક્ષિતઃ ।

સર્વસ્મિંસ્તત્ર સંચારાસ્તિષ્ઠેયુશ્ચિત્તવેદિનઃ ॥

ત્રિ. સં. સિ. ૧૩, ૩૭
તે ઉપર જયમંગલા લખે છે. તત્ર કાર્યયોગીન્યષ્ટાદશ તીર્થાનિ સંભવન્તિ । તથા ‘ મન્ત્રિપુરોહિત સેનાપતિ યુવરાજ દૌવારિકા ન્તર્વશિક પ્રશાસ્તૃ સમાહર્તૃ સન્નિધાતૃ પ્રદેષ્ટનાયક પૌર વ્યાવહારિક પરિષદધ્યક્ષ દણ્ડ દુર્ગાન્તિપાલાટવિકાઃ ’

આ ઉપરથી સમજાય છે કે અમલદાર વર્ગને અને તેમનાં ખાતાંને તીર્થ કહેતા અને ઉપર ગણાવેલાં અઠારે તીર્થોમાં (જયમંગલામાં કૌટિલ્યનું જ અવતરણ થોડા પાકાંતર સાથે છે) પોતાના દેશમાં અને પારકા દેશમાં રાજ્યો ચારો રાખવા બેઠાં.

મહાભારતમાં ૨, ૫, ૪૧—

કશ્ચિદ્ષ્ટાદશાન્યેષુ સ્વપક્ષે દશપંચ ચ ।

ત્રિભિષ્ચિભિ રવિજ્ઞાતૈર્વેત્સિ તીર્થાનિ ચારકૈઃ ॥

ત્રીસે તીર્થ શબ્દ ઉપરની ત્રીસ ધ્યાન જેવે તેથી છે,

પરરાજ્યમાં^{૧૦૨} તેમની (ઉપર ગણાવેલા અમલદારોની) હીલચાલો, છત્ર ધરવાનું, ઝારી ઝાલવાનું, વીંજણો નાખવાનું, પાકુકા ઝાલવાનું, ગાદીનું, પાલખીનું અને વાહનનું કામ કરનાર તીક્ષ્ણો જાણી લે.

એ જાણેલી હકીકત સત્રીઓ સંસ્થાઓમાં પહોંચતી કરે.

ખાવાનું ખનાવનારા, રસોયા, પગથાંપી કરનારા, બિછાનું કરનારા, વાળદો, શણગાર અભવનારા, પાણી ભરનારા તરીકે રહેતા રસદ ચારો, તથા કૂંખડા, વામન, કિરાત, મૂંગા, બહેરા, જડ, અન્ધ હોવાનો ઢોંગ કરીને રહેનારાઓ તથા નટો, નાચનારા ગાનારા, ખબવનારા, ઘોડીઓ કરનારાઓ અને લવાયાઓ તથા સ્ત્રીઓ અંતઃપુરની હકીકત જાણે. તે હકીકત ભિક્ષુકીઓ સંસ્થાઓમાં પહોંચતી કરે.

સંસ્થામાં રહેનારા માણસો સંજ્ઞા અને લિપિ વડે ચારોનો સંચાર કરે. તેઓ પોતે તથા ચારસંસ્થાઓ એક બીજાને જાણે નહિ.

ભિક્ષુકીનો પ્રતિપેદ કરે તો દરવાજા પર રહેલી નોકરોની પરંપરા, માતા-

મન્ત્રી પુરોહિતઞ્ચ યુવરાજઞ્ચમૂપતિઃ ।

પેંચમો દ્વારપાલઞ્ચ પટ્ટોન્તર્વેશિકસ્તથા ॥

કારાગારાધિકારીચ દ્રવ્યસંચયકૃત્તથા ।

કૃત્વાકૃત્યેષુ ચાર્યાનાં નયમો વિનિયોજકઃ ॥

પ્રદેષા નગરાધ્યક્ષઃ કાર્યનિર્માણકૃત્તથા ।

ધર્માધ્યક્ષઃ સમાધ્યક્ષો દણ્ડપાલશ્ચિપેંચમઃ ॥

પોદ્ધશોદુર્ગપાલઞ્ચ તથા રાંઘ્રાન્તપાલકઃ ।

અટવીપાલકાન્તાનિ તીર્થોમ્થાદશૈયતુ ॥

ચારાન્વિચારયેત્તીર્થે વ્યાત્મનઞ્ચ પરસ્ય ચ ।

પાશ્વળ્લાદીનવિજ્ઞાતાનંયોન્યમિતરેશ્વપિ ॥

મન્ત્રિણં યુવરાજંચ દિત્વા સ્વેષુ પુરોહિતમ્ ।

અહીં પણ તીર્થો ગણાવ્યાં છે અને જયમંગલાથી તકાવત એટલા પડે છે કે પોતાના રાજ્યમાં એ અદાર પૈકી મન્ત્રી યુવરાજ અને પુરોહિત ઉપર ભરુસો મૂકવા નહિ એવો અપવાદ થયો છે.

૧૦૨ મૂળમાં તેમાં વાક્ય ચારં.....તીક્ષ્ણા વિદુઃ એમ છે. ખાલ ચારોના અર્થ અહીં પરદેશની ખાતમી મેળવવાનું કામ એમ કરેલો છે ને, ડીપ ૧૦૧માં આપેલ ગ્રંથોના ફકરાના આધારે તથા કામન્દક ૧૩, ૪૪ ઉપર જયમંગલમાં આ ચારો પરપક્ષે મોડેલેલા હોય છે એમ કહ્યું છે તેને આધારે તથા ચાણક્યના ઉપરના ફકરામાં સ્વવિષયે કહેલું છે માટે અહીંમાં પરવિષય વિવક્ષિત છે એવા અનુમાનથી કરેલો છે. ઉપરના શ્લોકો આ અર્થને પુષ્ટિ આપે છે.

પિતૃવ્યંજનો, ૧૦૩ કારીગર સ્ત્રીઓ, ભવાઈ કરનારા કે દાસીઓ ગીતવાદ્ય, ૧૦૪ ભાંડપણું, ૧૦૫ ગૃહલેખ કે સંજ્ઞા વડે ચારની હકીકત લઈ જાય.

દીર્ઘરોગ કે ઉન્માદ (ને ખડાને) કે આગ (લગાડવાના) કે વિપ (આગવાના ખડાના) થી છાનામાના (પરજાત્યમાંથી) નીકળી જાય.

ત્રણેયની હકીકત મળતી આવે તો સાચું માનવું.

તેમાં વારે વારે તકાવત પડે તો ગુસ્સદણ્ડ કરવો કે રજા આપવી.

કંટક શોધનના અધિકરણમાં કહેલા ચારે, (ખીલ ચારે તેમને ત્યાં)

૧૦૩ અર્થ સ્પુટ નથી. રા. શામશાસ્ત્રી 'માતા અને પિતા તરીકે રહેલા ગુપ્તચરો' એવો અર્થ કરે છે પણ તે યોગ્ય લાગતો નથી. આ શબ્દ સાહિત્યમાં ખીન્ને ક્યાંય જોવામાં આવ્યો નથી. નીતિવાક્યામૃત ના રાજરક્ષાસમુદેશ નું ૩૦મું સુત્ર નીચે પ્રમાણે છે.

માતૃવ્યંજનવિશુદ્ધા રાજવસત્યુપરિસ્થાયિન્યઃ સ્ત્રિયઃ સંમત્તવ્યાઃ ॥ તેના દીકાકાર યાઃ સ્ત્રિયો માતૃવ્યંજનવિશુદ્ધા ભવન્તિ એવો અર્થ આખી સમર્થનમાં બાગુરિતો

માતૃચિહ્નવિશુદ્ધા યા રાજહર્મ્યે ઘસન્તિ ચ ।

તા વેશ્યાઃ સેવનીયાશ્ચ નાન્યાસેવ્યા વિચક્ષણૈઃ ॥

એવો શ્લોક આપે છે. વ્યંજનનો અર્થ લક્ષણ કે ચિહ્ન થાય છે અને અહીં પ્રકરણ જોતાં એજ અર્થ ઘટે છે. પણ ચાણક્યમાં એ અર્થનો લાભ કઈ રીતે લેવો? આજ અર્થ ચાણક્યમાં પણ લગાડવોજ હોય તો સ્ત્રીના કે પુરુષના ચિહ્નવાળા ચાણસો, એટલે પછે પુરુષો એવો કરવો પડે. રાજ્યમાં એવા પછેલા રાખવામાં આવતા. વળી આગળ જતાં ચાણુ અધિકરણના નિશાન્તપ્રણિધિના પ્રકરણમાં જનાનામાં જવાને માટે ચાણક્ય એંશી વરસના પુરુષો અને પચાસ વરસની સ્ત્રીઓ સાથે માતાપિતૃવ્યંજનોને પણ આધિકારી ગણે છે એટલે આ અર્થ સ્ત્રીકારવાને લલચાઈએ પણ સાથે જ વર્ષવર એટલે પછેનો પણ જૂદો ઉલ્લેખ છે તથા તે અરસાનાં આયુર્વેદનાં પુસ્તકોમાં આ અર્થમાં ક્યાંય માતાપિતૃવ્યંજન શબ્દ મળી આવતો નથી એટલે આ અર્થ પણ સ્ત્રીકારી શકતો નથી. કુલની દેવીને પણ માતૃ કે માતૃકા કહે છે એ અર્થ લઈએ તો માતાનો જેમાં પરચો દેખાતો હોય એવી સ્ત્રી એવો અર્થ થાય પણ તો સાથે પિતૃઓ પણ એવી રીતે કોઈનામાં આવતા એવો અર્થ કરવો પડે. છેવટે મા અને બાપુના નામે બોલાતાં કોઈ દરબારી માણસો એવો અર્થ પણ કરી શકાય. અર્થશાસ્ત્રની પરંપરા તૂટી ગઈ હોવાથી નિશ્ચિતપણે કાંઈ કહી શકાતું નથી.

૧૦૪ સરખાવો: મુદ્રારાક્ષસ પ્રથમ અંકમાં ચાર ગીતથી ગૃહ સંદેશો પહોંચાડે છે.

૧૦૫ રંગલાપણું. હાલની ભાંડ જાતિ આવો જ ધંધો કરે છે.

લેગા થાય અને ત્યાંથી જૂદા પડે તે માટે પરદાન્યનો પગાર ખાઈને રહે તે ઉભયવેતનો. ૧૦૬

બહાનામાં પુત્રદારને રાખી ઉભયવેતનો
શત્રુમાં મોકલી, જાણી શુદ્ધિ તેવાથી તેમની.
ચરે મોકલવા એમ શત્રુમિત્રે જ મધ્યમે
ઉદાસીને અને તેનાં અઢારે તીર્થમાં વળી.

૧૦૬ મૂળમાં કण्टकशोधनोक्ताध्यापसर्पाः परेषुकृतवैतना वसेयुः ।
સંપાતધારાર્થ । ત ઉભયવેતનાઃ આ પ્રમાણે પાઠ છે. અને તેનો અર્થ રા. શામશાસ્ત્રી
એવો કરે છે કે “કંટકશોધનના અધિકરણમાં કહેલા ચારેએ પોતાનો પગાર
શત્રુરાજ પાસેથી લેવો. પણ જ્યારે તેઓ ચોરોને પકડવાના કામમાં જન્ને રાજ્યોનાં
મદદ કરે ત્યારે જન્ને રાજ્યોનાં તેઓ પગાર ખાય” પણ ઉભયવેતનો આવો
અર્થ જ નથી. એક માણસ શુભરીતે એક રાજ્યનો ચાર હોય પણ તે
બીજા રાજ્યમાં જઈ નોકર રહે ત્યાંનો પગાર પણ ખાય અને એ રિયતિમાં રહી
એ રાજ્યમાં ભેદ કરાવે તેને ઉભયવેતન કહે છે. પુત્રદારકામમાં ચાણક્યના કેટલાએક
માણસો મલયકેતુના માણસ તરીકે રહી ભેદ કરાવે છે તે સવળા ઉભયવેતનો છે.
તેઓ એક રાજ્યમાંથી શુભ રીતે અને બીજામાંથી દેખીતી રીતે પગાર ખાય છે માટે તેઓ
ઉભયવેતનો છે, અને એક રાજ્યના હિતને માટે બીજા રાજ્યને હોદ્દા દે છે. તેઓ રા.
શામશાસ્ત્રી ધારે છે તેમ ખુલા પડી જન્ને રાજ્યોના ચોરોને પકડે એ અસંભવિત છે.
માટે ઉપરનો પાઠ અને રા. શામશાસ્ત્રીનો અર્થ ન સ્વીકારતાં નીચે આપેલો બીજો પાઠ
સ્વીકારી અંદરના દોઢા, વિરામચિહ્નો, કાઠી નાખી નીચે પ્રમાણે પાઠ સ્વીકારીએ છીએ
कण्टक शोधनोक्ताध्यापसर्पाः परेषु कृतवैतना वसेयुः संपातनिभारार्थ त
उभयवैतनाः आग करवागी आगण आपेसां रसद तीक्ष्ण पगेरेनां सक्षयवाभ्यो ज्ञेयां કે
ये यन्धुपु नित्स्नेहाः मूराधालसाश्च ते रसदाः । તેમની સાથે આ વાક્ય સમાનરૂપ
થાય છે. સંપાતનો અર્થ અહીં ‘બેગાં થવું’ અને નિષ્ચારનો અર્થ ‘જૂદાં પડવું’
એટલે પરદાન્યમાં તાપસ પગેરે બીજા જે વેપારી સંતોઓ દોષ તેમજે બેગાં થઈ ચાર-
કર્મ માટે જરા પડવાની મસલત કરવાની સમગ્ર ઉભયવેતનો કરી આપે એવો અર્થ
અને કથો છે. તેને માટે કામદંડના નીચેના સંકેતોના આધાર છે.

त्रिपाशिल्पापदेशेन मंत्रिभ्योभयवैतनः ।

कृत्यपक्षं विजानीयाम् तदभर्तुंश्च विनेष्टिमम् ॥ १३ ॥

गीर्णधमसुरम्याने शास्त्रविज्ञानहेतुना ।

तपस्विभ्योजનોपेनः स्वर्गारिः मह संपत्तम् ॥ १४ ॥

त्रयोदशमर्गः का. नी. मा. त्रि. सं. मी. ४. ૧૦૬.

કામદંડ પણ ચોરોને બેગાં થવા માટે સંપત્તિ કિલખા વાપરે છે.

તેમાં અંતઃપુરે હેરે કુળ, વામન, ગંડળો,
કલાવાન સ્ત્રીઓ, મૂંગા વિચિત્ર સ્લેષ્ઠબલતિઓ.

હુએ વેપારીની સંસ્થા, હુગાંતે સિદ્ધ તાપસો,
ખેડુ ઉદ્ધારિતો રાષ્ટ્રે, રાષ્ટ્રાંતે વ્રજવાસીઓ.

વને વનચરો હેરે લિશ્તુ આટવિકે તથા
પરની ખાતમી અર્થે શીઘ્ર ચારપરંપરા.

બાણવા પરના ચારો તેવા તેવાથી એ સહી
ચાર સંચારની સંસ્થા સંજ્ઞા ગૂઢ અગૂઢથી,

કર્ત્ય કૃત્ય તાણું કામ કહી એમ વસાવવા,
સુખ્ય અકૃત્યો સીમાડે, પરના ચાર બાણવા. ૧૦૭

વિનય સંબંધી અધિકરણે ગૂઢપુરુષોત્પત્તિના પ્રકરણમાં સંચારોત્પત્તિનો ખાસમાં
અધ્યાય પૂરો થયો.

પ્રકરણ ૯મું.

પોતાના રાજ્યમાં કૃત્ય અને અકૃત્ય પક્ષોનું રક્ષણ.

ગૂઢ પુરુષને મોકલીને, મહામાત્રોમાં ચારોને મોકલ્યા પછી પોતાના
દેશની વસતીમાં ચારોને મોકલવા.

જે સત્રીઓ લેગા થઇને તીર્થ, સભાશાલા, કે શ્રેણીના જનસમવાયમાં
વિવાદ કરે. “સર્વગુણસંપન્ન આ રાજા સંલગાય છે. આ જે પોતાના
દેશની વસતીને ઢણડ અને કરથી ખીડે છે તેનો કોઈ ગુણ નજરે પડતો નથી.”

૧૦૭ મૂળ નીચે પ્રમાણે છે.

અકૃત્યાન્ કૃત્યપક્ષીયૈઃ દર્શિતાન્કાર્યહેતુમિઃ ।

પરાપસર્પજ્ઞાનાર્થ મુખ્યાનન્તેપુવાસયેત્ ॥

રા. શામશાસ્ત્રી નીચે પ્રમાણે અર્થ કરે છે. “રાજાના પક્ષને ટેકો આપનાર ચારો
જે, રાજાનાંઓની વિરોધી યોજનાઓ શોધી ફસાડે, તેમને, તેઓ પરરાજ્યના ચારો પકડી
સકે અટલા માટે, સીમાડે વસાવવા”. આ અર્થના સમર્થનમાં કામન્દક સર્ગ ૧૨, શ્લોક
૨૫ થી ૪૯ બતાવે છે પણ એ શ્લોકોમાંથી અમને આ અર્થનું સમર્થન મળતું નથી
તેમજ આ અર્થ અમને અનુપપન્ન લાગે છે, માટે હિપરનો અર્થ કર્યો છે. પોતાના સાચા
માણસોને ખોટા ચારોપ મુકી દેશવટા દબાવે એ રીતે પરરાજ્યમાં અટપટ કરાવવાની
પદ્ધતિ મુદ્દાલક્ષમાં પ્રસિદ્ધ છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રકટ થએલા ગ્રન્થો

પુરાતત્ત્વ મંદિર ગ્રન્થાવલી

આર્યવિદ્યાવ્યાખ્યાનમાળા—મૂલ્ય છીટની પટ્ટી રૂ. ૨-૦-૦.

આમણતી પટ્ટી રૂ. ૨-૮-૦.

પ્રાચીન સાહિત્ય—મૂળ લેખક રવિન્દ્રનાથ ઠાકુર, અનુવાદક. શ્રી. મહાદેવ દેસાઈ
શ્રી. નરહરિ પરીખ. મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦. (જુનું નક્કો બાકી છે)

પાલીપાઠાવલી—સંપાદક, મુનિશ્રી. જિનવિજયજી, મૂલ્ય ૦-૧૪-૦.

પ્રાકૃતકથાસંગ્રહ—સંપાદક, મુનિશ્રી. જિનવિજયજી, મૂલ્ય ૦-૧૨-૦.

ઉપનિષતપાઠાવલી—સંપાદક, શ્રી. દત્તાત્રેય કાશ્યપજી મૂલ્ય ૦-૧૧-૦.

મુદ્રલીલાસારસમૃદ્ધ—લે. ધર્મોત્તર કોસમ્બી. મૂલ્ય ૨-૮-૦.

અમિધમ્મત્થસંગ્રહો—સંપાદક અધ્યાપક ધર્મોત્તર કોસમ્બી. મૂલ્ય ૨-૦-૦.

તહેવારોનો ઇતિહાસ. લે. ત્રગ્ગેદી. ૩-૮-૦

અભિધાનપદીપિકા. (પાલીભાષાનો સમ્પ્રદાય) છંપાય છે.

પ્રાકૃતભાષાઓનું વ્યાકરણ. લે. પં. જોગરામજી જીવરાજ " "

વેદિક પાઠાવલી. " "

જિનચરિત્ર " "

મહાવિદ્યાલયો માટે.

પ્રમાણશાસ્ત્ર પ્રવેશિકા—લે. શ્રી. રામનારાયણ વિ. પાઠક, અધ્યાપક ગુજરાત મહાવિદ્યાલય
અમદાવાદ. મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦.

સંપત્તિશાસ્ત્ર—અ. બટિના મૂળ મરાઠી પુસ્તકને આધારે ફેરવાર સાથે. મૂલ્ય, બાગ ૧
ના ૦-૩-૦, બા. ૨ ના ૦-૮-૦, બા ૩-૪ ના ૧-૪-૦.

POETICAL SELECTIONS for the First Year Examination 0-8-0.

સંપ્રદ કર્તા: આચાર્ય મ. કાકર, ખાનગર પં. શિવપ્રદીપજી, વાલજી
ગો. દેસાઈ.

હિંદી રાષ્ટ્રીય અર્થ—શ્રી. ખુશાલ ત. ચાવડ. મૂલ્ય ૦-૮-૦

ગોવિંદગમન—(નરસિંહ મહેતા દ્વારા) સં. રા. વિ. પાઠક તથા ન. દા. પરીખ
મૂલ્ય. ૦-૫-૬.

મહાવિદ્યાલયો અને વિનય મંદિરો માટે.

પૂર્વરંગ—(ખાસ્તવર્ણના પ્રાચીન કાળનો ઇતિહાસ) લેખક શ્રી. દત્તાત્રેય કાશ્યપજી
તથા શ્રી. નરહરિ પરીખ, અધ્યાપક ગુજરાત મહાવિદ્યાલય, મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦.

मुद्रणस्थानः आदित्यमुद्रणालय, रायभरदोर-अमहावाह.
मुद्रकः प्राबुजवन विश्वनाथ पाठक.

